चक्रदत्तः ।

(चिकित्सासंग्रहग्रन्थः)

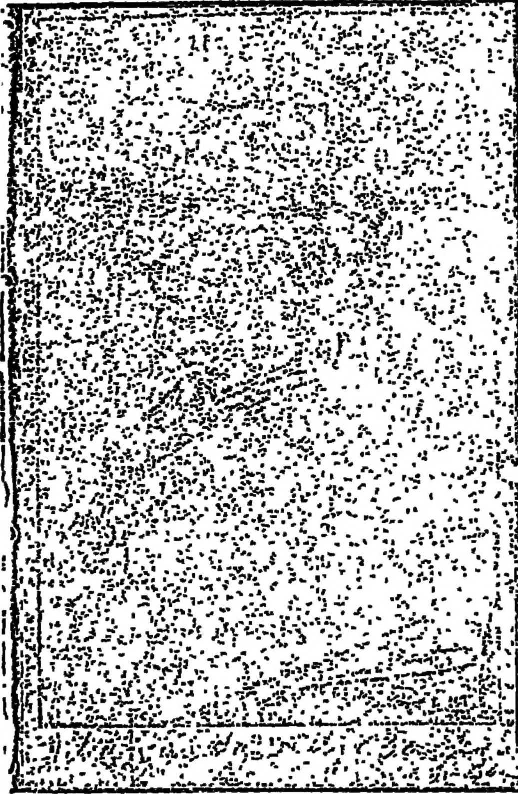
श्रीचक्रपाणिना विरचितः ।

श्रीशिवदाससेनविरचितया
तत्त्वचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतः ।

पण्डितकुलपतिना,
वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्यां
कलिकातायन्त्रे
मुद्रितः ।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDITA KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

सूचीपत्रम् ।

अतीसारचिकित्सा ।

(Diarrhœa).

ग्रहणीचिकित्सा ।

(Chronic Diarrhœa).

अथार्शश्चिकित्सा । (Piles).

अथाग्निमान्द्यचिकित्सा ।

(Indigestion.)

क्रिमिचिकित्सा । (Worms.)

पाण्डुरोगचिकित्सा ।

(Jaundice.)

रक्तपित्तचिकित्सा ।

(Hæmoptysis.)

अथ यक्ष्मचिकित्सा ।

(Phthisis.)

अथ कासचिकित्सा । (Cough.)

अथ वातव्याधिचिकित्सा ।

(Nervous diseases.)

अथ वातरक्तचिकित्सा ।

(Leprosy.)

अथोरुस्तम्भचिकित्सा ।
(Paraplegia, Carbuncle of the thigh.)

अथामवातचिकित्सा ।
(Acute Rheumatism.)

अथ शूलचिकित्सा ।
(Colic and Neuralgia.)

अथ परिणामशूलचिकित्सा ।
(Intestinal Colic.)

अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

(Painful Micturition.)

अथ मूत्राघातचिकित्सा ।

(Strangury.)

अथाश्मरीचिकित्सा ।

(Stone or Calculus.)

अथ प्रमेहचिकित्सा ।

(Diabetes, Spermatorrhœa, Gonorrhœa, Polyuria, &c.)

अथ स्थौल्यचिकित्सा ।

(Obesity.)

अथोदरचिकित्सा ।

(Ovarian Tumour, Ascites, Dropsy, &c.)

अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा।

(Painful Micturition.)

अथ मूत्राघातचिकित्सा।

(Strangury.)

अथाश्मरीचिकित्सा।

(Stone or Calculus.)

अथ प्रमेहचिकित्सा।

(Diabetes, Spermatorrhœa, Gonorrhœa, Polyuria, &c.)

अथ स्थौल्यचिकित्सा।

(Obesity.)

अथोदरचिकित्सा।

(Ovarian Tumour, Ascites, Dropsy, &c.)

अथ कुष्ठचिकित्सा ।

(Leprosy.)

अथोदर्दकोठशीतपित्तचि[illegible]

(Urticaria

अथाम्लपित्तचिकित्सा ।

(Acidity and Bilio

अथ विसर्पविस्फोटचिकित्सा ।

(Erysipelas, Boils.)

अथ नासारोगचिकित्सा ।
(Disease of the nose.)

अथ नेत्ररोगचिकित्सा ।
(Eye disease.)

अथ शिरोरोगचिकित्सा ।
(Headache.)

अथासृग्दरचिकित्सा ।

(Menorrhagia.)

अथ योनिव्यापच्चिकित्सा ।

(Uterine disease.)

अथ स्त्रीरोगचिकित्सा ।

(Disease of women.)

अथ बालरोगचिकित्सा ।

(Disease of children.)

अथ विषचिकित्सा ।

(Poisoning.)

अथ रसायनाधिकारः ।

अथ वृष्याधिकारः ।

चक्रदत्तः ।

ज्वरचिकित्सा ।

गुणत्रयविभेदेन मूर्त्तित्रयमुपेयुषे ।
त्रयीभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतये नमः ॥ १ ॥
नानायुर्वेदविख्यातसद्योगैश्चक्रपाणिना ।
क्रियते संग्रहो गूढवाक्यबोधकवाक्यवान् ॥ २ ॥

यः सप्तवर्षदेशीयो दधार धरणीधरम् ।
कंसध्वंसकरं वन्दे तं देवं देवकीसुतम् ॥
तातः किमद्य मातेति यं द्रष्टा दृष्टपूर्वकम् ।
अज्ञात् स्कन्दोऽपि सन्देहन्तं देहं शिवयोर्भजे ॥
टीका रत्नप्रभा चक्रदत्तनिर्मितसंग्रहे ।
व्याख्याने मयाप्येष संक्षेपाय मनीषिणः ॥
विपरीतञ्च संदिग्ध्य प्रतिविध्य च दुर्बलः ।
व्याख्यान्तरञ्च निषिध्य टीकेयं क्रियते मया ॥

विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिफलकं तत्प्रतिबन्धकविघ्नध्वंसमात्रफलकं वा स्वयङ्कृतमिष्टदेवतानमस्कारं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति गुणत्रयेत्यादि ।—गुणत्रयं सत्त्वरजस्तमोरूपम्, मूर्त्तित्रयं ब्रह्महरिहररूपम् ॥ १ ॥

प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनमाह नानेत्यादि ।—सदिति सिद्धफलम् । गूढवाक्यं गूढार्थं वचनम्, तद्बोधकं तदर्थप्रतिपादकं यद्वचनं तद्युक्तम्, यथा—नवज्वरे षडङ्गादिभेषजविधानम्, तथा तत्रैव "न दद्यात् तत्र भेषजम्" इति भेषजनिषेधोऽपि, अतो विधिनिषेधयोरेकविषयत्वेन विरोधः स्यात्, अतस्तत्परिहारार्थं "मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धः" इत्यादि वचनं निबद्धमिति । संग्रहेण

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम्।
ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत्॥ ३ ॥
नवज्वरे दिवास्वप्नस्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम्।
क्रोधप्रवातव्यायामकषायांश्च विवर्जयेत्॥ ४ ॥
ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टमृते ज्वरात्।
क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात्॥ ५ ॥

अत्र सद्योगानां वाच्य-वाचकलक्षणः सम्बन्धः, सद्योगा एवाभिधेयाः, प्रयोजनं चिकित्सितम्, मुख्यन्तु आरोग्यमिति ॥ २ ॥

तत्र चिकित्साक्रममाह रोगमित्यादि। आदौ निदानपञ्चकादिभिः रोगं परीक्षेत। ततो रोगपरीक्षानन्तरमौषधं परीक्षेत। ज्ञानपूर्वमिति शास्त्रदर्शनजनितज्ञानपूर्वम्, ज्ञायते अनेनेति ज्ञानं शास्त्रं तत्पूर्वकमिति वा ॥ ३ ॥

तत्र ज्वरस्य सर्वरोगप्रधानत्वात् प्रथमं तच्चिकित्सितं वक्तव्यं तत्रापि भेषजं निदानसेवनादकृतमिव भवतीति निदानपरिवर्जनस्यैव गरीयस्त्वात् प्रथमं निदानपरिवर्जनरूपं चिकित्सितमाह नवज्वर इत्यादि।—तत्रान्नं गुर्वेव लघु अन्न विधानात्, अत एवोक्तं हारीते "गुर्वन्नभोजनाच्चापि विष्टम्भी दोषकोपनम्" इति। कषायांश्चेति न तु कल्कमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते इति चरकवाक्यान्तरसात्, कषायशब्देनात्र कषायरसमात्रमुच्यते, न तु स्वरसादिः। अतएव सुश्रुतेऽपि "कषायरसगुर्वन्नस्निग्धस्नानाभ्यङ्गान् नवज्वरे वर्जयेत्" इत्युक्तम्। हरिचन्द्रेणापि "नात्र स्वरसादीनां निषेधः" इत्युक्तम् तथा "स्तम्भन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम्। दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भित्वात् तरुणज्वरे" इति चरकवचने स्तम्भित्वादित्ययं हेतुः कषायरसवर्जनाभिप्रायेणैव सङ्गच्छते। उक्तं हि "कषायः स्तम्भनः शीतः" इति। वाग्भटेऽप्युक्तं "पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायः स न शस्यते। नवज्वरे मलस्तम्भात् कषायो विषमज्वरम्। कुरुतेऽरुचिहृल्लासहिध्माऽऽनाहादिकानपि" इति ॥ ४ ॥

आमाशयसमुत्थानां पूर्वं लङ्घनमौषधमित्युक्तम्; ज्वरोऽप्यामाशयसमुत्थः अतस्तत्र लङ्घनमुपदिशति ज्वरे लङ्घनमित्यादि।—यद्यपि लङ्घनशब्दार्थे "चतुःप्रकारा संशुद्धिः" इत्यादिना दशविधमेव लङ्घनमुक्तं तथापि व्यायामप्रवातयोर्वर्जनीयत्वे नैवो-

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन्।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥ ६ ॥
अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम्।

कथं तत् संशोधनादीनामवस्थाविशेषनियतत्वात् पारिशेष्यादत्रोपवास एव लङ्घनशब्देनोच्यते। अतएव लङ्घनमेवेत्येवकारेण संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते। तेन ज्वरस्य पूर्वरूपे यल्लघ्वशनादिविधानं तस्य न निषेधः। वाग्भटेनापि "स्नानाभ्यङ्गप्रदेहांश्च परिशेषञ्च लङ्घनम्" इत्यनेन नवज्वरे अनशनरूपलङ्घनापेक्षया परिशेषलङ्घनप्रतिषेधं कुर्वता संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते। किं वा चरकेण निदानस्थाने "हितं लघ्वशनमपतर्पणं वा" इति यदुक्तम्, तत्पूर्वरूपावस्थायाम्; व्यक्तायान्तु लङ्घनमेवेत्येवकारेण लघ्वशनमपि निषिध्यते इति ज्ञेयम्। ननु लङ्घनबृंहणीये कफपित्तज्वरच्छर्द्यादिषु मध्ये ज्वरं पठित्वा उक्तं "पाचनैस्तान्, भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादावुपाचरेत्" इति; इह तु लङ्घनमेवादावित्यतो विरोधः? नैवम्; तद्रूपजप्रयोगस्यादौ पाचनं न तु ज्वरस्यादावित्यवगम्यते। किं वा आदावेव लङ्घनं कार्य्यमिति योज्यम्, तेन जीर्णज्वरे न लङ्घनं कार्य्यमिति बोधयति। उक्तं हि वाग्भटे "गुरुवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम्। नेष्यते तेष्वभिहितं शमनं यत्र कर्षणम्" इति। हारीतेन तु "पित्तश्लेष्मविशुद्ध्यर्थं कुर्य्याद्वमनमादितः" इति यदुक्तं तत् कफप्रधानानित्यादिवक्ष्यमाणावस्थायां ज्ञेयम्। क्षयशब्देन धातुक्षयकृतं ज्वरं किं वा राजयक्ष्मकृतं ज्वरं गृह्णाति। अनिलशब्देन निरामानिलग्रहणम्; उक्तं हि "गुरुवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम्। नेष्यते" इति। किं वा क्षयानिलशब्देन धातुक्षयकुपितानिलग्रहणम्। यदुक्तं "वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च" इति। यस्तु वायुर्मार्गावरणेन कुप्यति, स आवरकधर्मितया प्रायेण सामो भवति। तत्र लङ्घनं मात्रया कर्त्तव्यमेव। यदुक्तं "सामे वातेऽपि लङ्घनम्" इति। अनिलज्वरमभिधायापि कामादिज्वराभिधानम्, कामादिज्वरेषु कालान्तरेण वातसम्बन्धो भवति, तेन प्रथममपि वातासम्बन्धे कामादिज्वराणामलङ्घनीयत्वोपदर्शनार्थम् ॥ ५ ॥

लङ्घनोपपत्त्यर्थं ज्वरस्य सम्प्राप्तिमाह आमाशयस्थ इत्यादि।—वाग्भटस्य। अत्र यच्छब्दो नित्यसम्बन्धात् यस्मादिति लभ्यते ॥ ६ ॥

लङ्घनफलमाह अनवस्थितेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अनवस्थितौ स्वस्थाने समाने

ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ॥ ७ ॥
प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥ ८ ॥
तत्तु मारुतक्षुत्तृष्णामुखशोषभ्रमान्विते ।
कार्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥ ९ ॥
वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥
स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ १० ॥
पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥

चानवस्थितौ दीपायौ यस्य स तथा। काङ्क्षा अन्नप्रार्थना, रुचिः अभ्यवहार-पाटवम् ॥ ७ ॥

एतच्च लङ्घनं तथा कार्यं यथा न बलहानिः स्यादित्याह प्राणाविरोधिनेत्यादि।—प्राणो बलम्, विरोधस्तत्क्षय इहोच्यते। हेतुमाह बलाधिष्ठानमित्यादि।—अधिष्ठानमाश्रयः, अत्र बहुव्रीहिः। अत एवोक्तम्, "यस्माद्बलवतः सर्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव प्रधानमधिकरणानाम्" इति। यदर्थः आरोग्यार्थः ॥ ८ ॥

अलङ्घनीयानाह तत्त्वित्यादि ॥ ९ ॥

सम्यक् कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह वातमूत्रेत्यादि।—हृदयस्य शुद्धिः गौरवादिराहित्यम्, कण्ठस्य शुद्धिः कफलिप्ततादिविरहः, आस्यस्य शुद्धिः अविकृतरसत्वम्, तन्द्रा निद्रावत् भ्रान्तिः, क्लमो दीपजा ग्लानिः। क्षुत्पिपासासहोदय इति; क्षुत्पिपासयोर्युगपदुदय इत्यर्थः। वाग्भटेऽप्युक्तं "क्षुत्तृट्सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता" इति। किन्तु "दृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासासहं लघुम्। प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम्" इति सुश्रुतदर्शनात्, क्षुत्पिपासयोरसहोऽसह्य उदय इति चक्रेण व्याख्यातम्; किन्तु न सहते इत्यसहः पचाद्यजन्तः कर्त्तरि इष्यते, तेन असहशब्दस्यासह्यार्थत्वकल्पने कष्टं स्यादिति। कृतमिति सम्यक्कृतम्। अन्तरात्मनीति अन्तरिन्द्रिये मनसीत्यर्थः ॥ १० ॥

मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत्॥ ११॥
सद्योभुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः॥ १२॥
कफप्राधानानुत्क्लिष्टान् दोषानामाशयस्थितान्।
बुद्ध्वा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत्॥ १३॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे।
हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहञ्च कुरुते भृशम्॥ १४॥
तृष्यते सलिलञ्चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे।
मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम्॥ १५॥
दीपनं पाचनञ्चैव ज्वरघ्नमुभयञ्च तत्।
स्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदप्रदं शिवम्॥ १६॥

अतिलङ्घितलक्षणमाह मनसः इत्यादि।—अरुचिः, सत्यामपि बुभुक्षायाम् अन्नानभिनन्दनम्; श्रोत्रनेत्रयोर्दौर्बल्यं स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम्। सम्भ्रमोऽनवस्थितत्वं, भ्रान्तिरित्यन्ये। अभीक्ष्णमित्यतिशयेन। ऊर्द्ध्ववातः हिक्काश्वासकर्षसनजृम्भादयः, न पुनरुद्गारविशेषः, अतिलङ्घनेन कफक्षयात्। स च पुनः कफकोपाद्भवति, यदुक्तम् "अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन च। करोति नित्यमुद्गारमूर्द्ध्ववातः स उच्यते।" तमः हृदि मोह इत्यर्थः॥ ११॥

ज्वरारम्भ एव वमनावस्थामाह सद्य इत्यादि।—सन्तर्पणोत्थित इत्यत्र "आमे विशेषतः" इति वाग्भटे पाठो दृश्यते॥ १२॥

तरुणातरुणज्वरे अवस्थाविशेषे अविशेषेण वमनमाह कफप्रधानानित्यादि।—चरकस्य। कफः प्रधानो येषां ते कफप्रधानाः। उत्क्लिष्टान् हृल्लासादिना बहिर्निर्गमनोन्मुखान्। काले यथोक्तामावस्थायां वम्यानामिति वमनयोग्यानां, तेन गर्भिण्यादिनिषेधः॥ १३॥

उक्तावस्थाव्यतिरेकेण वमने दोषमाह अनुपस्थितेत्यादि।—चरकस्य। अनुपस्थितदोषाणाम् अनुत्क्लिष्टदोषाणामित्यर्थः॥ १४॥

लङ्घनकाले तृष्यतो जलमाह तृष्यते इत्यादि।—चरकस्य। वातकफज्वर इति

षडङ्गपानीयम् ।

मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ १७ ॥
मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे ।
तोयपेयादिसंस्कारे निर्दोषं तेन भेषजम् ॥ १८ ॥

वातज्वरे कफज्वरे वातकफज्वरे च उष्णं क्वथितमर्धशिष्टं पेयम्। यदाह चाप्य-देशः "क्वाथ्यमानन्तु यत् तोयं निष्फेनं निर्मलीकृतम्। भवत्यर्धावशिष्टञ्च तदुष्णोदकमुच्यते"। मुस्तेत्यादि।—मुस्तस्य पर्पटस्य दीर्घत्वादरत्वात् पित्तघ्नत्वात् तरुणज्वरस्य पित्तजत्वेन परिग्रहे सिद्धेऽपि पुनरभिधानम् अन्यज्वरेऽपि कर्त्तव्यमिति तत्कफतज्ज्वरयोश्च योगित्वबोधनार्थमित्याहुः। तिक्तकैः शृतमिति पञ्च-मासानुमारितिभिस्तिक्तकैः शृतम्। ज्वरघ्नमुभयञ्च तदिति उभयगुणं तदा तिक्तक-शृतशीतम्। एतं दीपनमपि न पाचनं, उष्णं पाचनमपि न दीपनमित्यतः पर-स्पर्शिभिः, यद्यपि त्रिदोषजकफपित्तज्वरयोः पानीयं शीतं, तदपि सामान्येन भिन्न-मध्याने यदुक्तं "किं नु खलु ज्वरिताः पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति" इत्यादिना तत्प्रात-र्व्यादुष्णैव जलं देयम्। वातपित्तज्वरेऽन्यत्रेष्टाह्नात्परं शीतमपि शृतं जलं देयमि-त्यपि विनाप एतावदर्थप्रतीतत्वन्दं इत्यादिना यन्थं न सूचितम्। १५ ॥ १६ ।

तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह मुस्तेत्यादि।—चन्दनं रक्तचन्दनं ; यदुक्तम् "उक्ते चन्दनशब्दे तु रक्तं रक्तचन्दनम्"। उदीच्यं बालकम्। अत्र तु गुडूची षडङ्गपानपाठे चतुर्दिका अप्यस्ति। वाग्भटे तु पाठकाले पठ्यते न तु मुस्ता ॥ १७ ॥

ननु "ज्वरितं षडहे ..." इत्यादिना तत्तत्कालान्तरमौषधदानं वक्ष्यति, अत्र तु लङ्घनाभ्यन्तर एव षडङ्गादौषधविधानम्, अतः पूर्वापरग्रन्थविरोधं निराचिकीर्षुराह मुख्यभेषजसम्बन्ध इत्यादि।—जलपानादेरसंस्कारकतया यदुपयुज्यते तत् प्रधानं, तद्भिन्नं पुनरप्रधानमिति। तेन प्रधानौषधस्यैव तरुणज्वरे निषेधः ; नाप्रधानस्य पानादेः। उपयुज्यते इत्यनेन भक्षणविषयस्यैव विरोधितः, तेन स्नेहादीनामप्रधानत्वात् तरुणज्वरे न निषेधः। क्वाथादयस्तु प्रधानत्वात् तरुणज्वरे देय एव। यतस्त्रिदोषज-ज्वरे तु लङ्घनाभ्यन्तर एव तत्र विधानं तदपवादरूपमेवेति उत्सर्गापवादरूपतया भिन्नविषयत्वान्न विरोधः ॥ १८ ॥

यदप्सु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।
कार्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत प्रास्थिकेऽम्भसि ॥
अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ ॥ १९ ॥
वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत् ।
यथा स्वौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ॥ २० ॥
लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः शृताम् ।

उक्तषडङ्गतोयसाधनार्थं तथा वक्ष्यमाणस्य कषायमाण्डपेयादेः साधनार्थं च भेषजजलमानकल्पनादि । [illegible] परिभाषामाह यदप्सु इत्यादि ।— शृतशीतं शृतशीतजलमित्यर्थः तासु यत् षडङ्गादि द्रव्यं प्रयुज्यते तत् कर्षमात्रम् । आदिशब्देन पेयादिसम्पादनार्थं [illegible] धान्यपिप्पलीपञ्चमूलीधान्यनागरादि ग्रह्यम् । पेयादिसंविधाविति [illegible] तु यूषरसादीनां ग्रहणम् । अत्र [illegible] षडङ्गादिः [illegible] तथा ज्ञेयः, [illegible] हि [illegible] [illegible] । प्रास्थिक इति [illegible] ; "[illegible]" इत्युक्तेः । इमाश्च परिभाषा दावयाध्ययनानु- [illegible] प्रायः समाश्रियन्ते ॥ १९ ॥

वमनलङ्घनयोरनन्तरं यद्विधेयं तदाह वमितमित्यादि ।— चरकस्य [illegible] [illegible] यदाविहितं [illegible], यदा विहितं [illegible] । वमनानन्तरं हि यदि सम्यग्विशुद्धिर्भवति, तदा तदहर्लङ्घनमपि [illegible] [illegible] उक्तं,— [illegible] । [illegible] यवाग्वा [illegible] [illegible] , [illegible] । [illegible] यस्मिन् ज्वरे यद्यदौषधं पाचनं [illegible]. [illegible] हि सुश्रुते "[illegible] पेया यवागू [illegible]" इति । यद्यत् स्व [illegible] भावः । मण्डपूर्वाभिरिति मण्डः पूर्वः प्रधानोऽवयवो यासां ताभिरित्यर्थः । [illegible] पेयाया ग्रहणं, तस्या एव मण्डबहुलत्वेन मण्डप्रधानत्वात् ; [illegible], तस्या [illegible] मण्डप्रधानत्वाभावात् । अन्ये तु मण्डः पूर्वः प्रथमाभ्यवहार्यो यासां ता इत्यर्थः, तेन प्रथमं [illegible] खादित्वा ततो घन- भागः खाद्य इत्याहुः ॥ २० ॥

लाजपेयामित्यादि ।— चरकस्य । अत्र लाजपेयामित्यादिना एतदष्टं ज्वरापहा

पिबेज्ज्वरी ज्वरहरां क्षुद्वानल्पाग्निरादितः॥ २१॥
पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्वबस्तिशिरोरुजि।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिबेत्॥ २२॥
कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत् पेयां शृतां ज्वरी।
मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः॥ २३॥
पञ्चमूल्या लघीयस्या गुर्व्या ताभ्यां सधान्यया।
कणया यूषपेयादि साधनं स्याद्यथाक्रमम्॥
वातपित्ते वातकफे त्रिदोषे श्लेष्मपित्तजे।
यवागूः स्यात् त्रिदोषघ्नी व्याघ्रीदुःस्पर्शगोक्षुरैः॥ २४॥
कर्षार्धं वा कणाशुण्ठ्योः कल्कद्रव्यस्य वा पलम्।
विनीय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापराम्॥ २५॥

किन्त्वनेन चरके दश यवाग्वोऽभिहिताः। तत्र पिप्पलीनागरैः सृतामित्यन्ता इत्येकेति हरिचन्द्रः। अन्ये तु लाजपेयां सुखजरामित्येकां, पिप्पलीनागरैः सृतामिति द्वितीयाम्, एवं शेषाभिः समेनैकादश पेया इति व्याचक्षते। किन्तु "प्राक् लाजपेयां सुखजरां सशुण्ठीम्" इति वाग्भटदर्शनात् हरिचन्द्रपक्ष एव समीचीनः यतोऽस्मिन् प्रकरणे नव लाजपेया नोच्यते॥ २१॥

पेयामित्यादि। चरकस्य। श्वदंष्ट्रा गोक्षुरं शलीका द्राक्षा चित्रकं रक्तचित्रकं मांसबलात्। पञ्चमूल्येत्यादि चत्वारो योगा चक्रपाणिनैव व्याख्याताः। यवागूः स्यादित्यादौ व्याघ्री कण्टकारी, दुःस्पर्शो दुरालभा॥ २२॥

कल्कसाध्ययवागूसाधनार्थं परिमाणमाह कर्षार्धमित्यादि। कर्षार्धमिति कर्षार्धं प्रत्येकम्। त्रिविधं हि भेषजद्रव्यं वीर्यभेदात्; तीक्ष्णवीर्यं यथा शुण्ठ्यादि, मध्यवीर्यं चित्राग्निमन्थादि, मृदुवीर्यं मामलक्यादि। तत्र कणाशुण्ठ्योरिति तीक्ष्णद्रव्योपलक्षणं, तेन तीक्ष्णद्रव्यमात्रस्यैव कर्षप्रमाणमिति ज्ञापितम्। कल्कद्रव्यस्य वा पलमिति मृदुद्रव्योपलक्षणं, तेनान्यस्यापि मृदुवीर्य-द्रव्यस्यामलक्यादेः पलं मानमिति ज्ञापयति। एतेन तीक्ष्णमृदुद्रव्ययोः कर्षपल-मा मध्यमत्वया मध्यवीर्यस्य चित्राग्निमन्थादेरनुक्तमप्यर्धपलमानं सामर्थ्यादेव ज्ञेयम्। यत् पुनर्मध्यवीर्यस्य पद्मादेः कर्षप्रमाणमुक्तं, तन्मन्दानलपुरुषाभिप्रायेणैवोक्तमेव।

षडङ्गपरिभाषैव प्रायः पेयादिगन्मता ॥ २६ ॥
यवागूमुचिताद्भक्ताच्चतुर्भागकृतां वदेत् ॥ २७ ॥
सिक्थकै रहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता ।

विनीयेति कल्कीकृत्य, प्रक्षिप्येति वा। अपरानित्यन्याम्, अन्यत्वञ्च कषायसाध्य यवागूमपेक्ष्य, तेन कल्कसाध्यामित्यर्थः। एवञ्च तीक्ष्णद्रव्यापेक्षया कर्षप्रमाणं, मृदुद्रव्यापेक्षया च पलप्रमाणं, मध्यवीर्यद्रव्यापेक्षया चार्द्धपलप्रमाणं द्रव्यं विनीय कल्कसाध्यां यवागूं वारिप्रस्थेन द्रव्यार्द्धकुडवाच्चतुष्टयमानेन साधयेदिति योजना। ननु प्रबलानलमन्दानलादौ पुरुषे बहुयवाग्वादि विधेयं तत्र कथं वारिप्रस्थेन यवागूसाधनं भविष्यति? इत्याह गुर्वेति। एतेन यत्र उत्तमबलानले बहुयवागूर्विधेया, तत्र गुर्वा बलप्रस्वग्नं वयं वा तण्डुलानुरूपं दत्त्वा यवागूं साधयेत्; अल्पबलानले तु वारिप्रस्थेनैवेत्यर्थः। अपरानिति पाठे यूषादीनिति। तेन पेयासाधनरीत्या यूषादयोऽपि साधनीया इति प्रतिपादितम् ॥ २३—२५ ॥

अथ कायसाध्ययवागूसाधनार्थं कथमिह परिभाषा नोक्ता? इत्यत आह षडङ्गपरिभाषैव इत्यादि।—अन्ये तु "क्वाथ्यद्रव्याञ्जलिं क्षुण्णं श्रपयित्वा जलाढके। अर्द्धशृतेन तेनाथ यवाग्वाद्युपकल्पयेत्" इत्येवं परिभाषामग्निवेशसंहितोक्तां कायसाध्ययवागूविषयत्वेनाहुः। अस्यार्थः। अञ्जलिः पलचतुष्टयं श्रपयित्वा जलाढके द्रवार्द्धमुष्यात् जलस्य षोडशशरावे। द्रव्यं तावद्द्विविधं वीर्यप्रधानं रसप्रधानञ्च। तत्र आद्यं भेषजद्रव्यं, द्वितीयं पुनराहारद्रव्यं मांसादि। तत्र रसप्रधानद्रव्याभिप्रायेणैव चतुःपलद्रव्याभिधानमत्र ज्ञेयम्। तेन परिभाषेयं "सिद्धयवागूर्निर्यूहे यवागूर्भूर्णी मता" इत्यादि यवागूविषया बोध्या। इन्दुस्तु "इङ्गुदेयाः पलं द्रव्यं पानीयस्याढकेऽम्भसि। भेषजस्यातिमात्रत्वात् कदाचिदरुचिर्भवेत्" इति जेज्जडाख्यातमेव इत्थम्प्रकारं निजपद्येन लिखितवान् ॥ २६ ॥

इदानीं यवाग्वर्थं क्रियमाणा दरदलिततण्डुला देया इत्यत आह यवागूमित्यादि। उचितादित्यभ्यस्तात्, चतुर्भागकृतामिति चतुर्थभागकृतां तद्विवक्षीय-भुक्तापेक्षया ॥ २७ ॥

पेयादीनां लक्षणमाह सिक्थकैरित्यादि। अत्र द्रवसिक्थसमन्विता यवागूरिति यवाग्वाः सामान्यलक्षणम्। सा च द्विविधा पेयाविलेपीभेदात्। तत्र यवाग्वा एवोपरितनभागो मण्डः, न तु स्वयमण्डः साध्यते। आयुर्वेदशास्त्रेऽदर्शित-

यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥ २८ ॥
अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी तु चतुर्गुणे।
मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽम्भसि ॥ २९ ॥
पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेदयत्यतिकर्दमम्।
तथा श्लेष्मणि संवृद्धे यवागूः श्लेष्मवर्द्धनी ॥ ३० ॥

त्वात्। यत्तु क्वचिन्मण्डगुणो मण्डोपर्यायी वा श्रूयते सोऽप्यत्रैव बोध्यः। ननु मण्डश्चतुर्दशगुणजलसाध्यः, यवागूस्तु षड्गुणजलसाध्या इत्यनन्तरमेव वक्ष्यति; तत् कथमुच्यते यवाग्वा उपरितनभागो मण्डः? नैवम्। तत्र यवागूशब्देन पेया विवक्षिता। तेन पेयायाः पृथक् जलमानं नोक्तम्। द्रवसिक्थसमन्वितत्वमेव यवागूसामान्यलक्षणं, तेन चतुर्दशगुणजलसिद्धस्यापि मण्डस्य सिक्थसमन्विता-वस्थायां यवागूत्वमेव, तेन सुष्ठूक्तं यवाग्वा उपरितनभागो मण्ड इति। पेया इति मण्डादन्यात् बहुद्रवत्वमल्पसिक्थत्वञ्च ज्ञेयम्। तेन सिक्थसमन्विता यवागूः पेयेति, पेयालक्षणं बहुद्रवत्वमल्पसिक्थत्वञ्च लक्षणतया बोध्यम्। तथा विरलद्रवा बहुसिक्था च यवागूर्विलेपीति विलेपीलक्षणं बोध्यम्। तेन पेयाविलेपीव्यतिरेकेण पृथग्यवागूर्नास्तीत्याहुः। अतएव वाग्भटेऽपि यवागूगुणः पृथङ्नोक्तः। तदुक्तं "मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम्। यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः" इति। तथा चरकेऽप्यन्नपाने मण्डपेयाविलेप्योदनानामेव गुणो दर्शितः, न पृथग्यवाग्वा इति। यत्तु द्रव्यगुणे माधवकरेण पेयाविलेपीगुणं पठित्वा लिखितं, "तृष्णापनयनी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी। ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिता" इति, तत्सामान्यगुणाभिप्रायेण बोध्यं सामान्यशीलत्वात्। यत्तु प्रयोगरत्नाकरे "चतुर्विधं भवेद्भक्तं जलदानप्रमाणतः। तत्र भक्तं विलेपी च यवागूः पेयया सह" इति; तत्र मण्ड एव पेयाशब्देन विवक्षितः, यतस्तदनन्तरमेव पेयायां चतुर्दशगुणजलमुक्तं तत्रैव "पञ्चगुणे जले भक्तं विलेपी च चतुर्गुणे। यवागूः षड्गुणे तोये चतुर्दशगुणे पराम्" इति ॥ २८ ॥

यवागूपाकार्थं जलपरिमाणमाह अन्नमित्यादि। सुगमम् [illegible]। यवागूरत्र पेया ॥ २९ ॥

यवागूः क्वचित् विषये न कर्त्तव्येत्याह पांशुधान इत्यादि। पांशुधाने पांशुसञ्चये, अतिकर्दमं यथा स्यात् तथा क्लेदयति क्लेदं जनयति ॥ ३० ॥

मदात्यये मदानित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूरहिता ज्वरे ॥
तत्र तर्पणमेवाग्रे प्रदेयं लाजशक्तुभिः ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ॥
द्रवेणालोड़ितास्ते स्युस्तर्पणं लाजशक्तवः ॥ ३१ ॥

मदात्यय इत्यादि। चरकस्य। चरके एतद्वचनस्योपरि "स्तने मद्यसमुत्थितात्" इत्यस्ति, तेन मद्यकारणके ज्वरे यवागूर्निषिद्धैव। तेन मदात्यये व्याधौ तथा मद्यनित्ये मद्यपे योऽमद्यहेतुकोऽपि ज्वरः सोऽपि पेयानर्हः। तथा ग्रीष्मे यो ज्वरः, तथा पित्तकफाधिको यो ज्वरः, तथा ऊर्द्ध्वगरक्तपित्तिनो यो ज्वरः, तेषु सर्व्वेषु यवागूर्न हितेति। इह मदात्ययादीनां पेयानर्हत्वेन तेषु जातोऽपि ज्वरः पेयानर्हः। पित्तकफाधिक इत्यनेन पित्तकफयोरतिमात्रोद्रेके सति पेयाया अदानं बोधयति। तेन कफजे ज्वरे, पित्तजे ज्वरे अल्पदोषे पेया देया। उक्तं हि "कफजेऽपि यदा क्षीणो लङ्घनादिक्रमात् कफः। शस्ता एव यवाग्वस्तु तत्र पित्तेऽप्ययं क्रमः" इति। अतएव चरके "पैत्तिके वाथ शीतां मधुयुतां पिबेद्यवागूम्" इत्यनेन पित्तेऽपि यवागूरुक्ता। पाचनार्थे यथा हष्टिरित्यादि हारीतवचनमपि अतिरिक्तकफविषयं ज्ञेयम्। अन्ये तु मिलितपित्तकफाधिके पुरुषे यवागूप्रतिषेधमाहुः। ऊर्द्ध्वगे कफपित्ते चेति पाठान्तरमनार्षं; पित्तकफाधिक इत्यनेनैव तदर्थस्य लाभात्। सुश्रुतेऽपि "कफपित्तपरीतस्य ऊर्द्ध्वगस्रक्पित्तिनस्तथा" इत्युक्तम्। अन्ये तु ऊर्द्ध्वग इति ऊर्द्ध्वगरक्तपित्ते कफपित्ते चेति कफयुक्तपित्ते पित्तस्थानगते कफे इत्यर्थः। उक्तं हि वाग्भटे "मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे। ग्रीष्मे तयोर्वाधिकयोस्तृड्दाहच्छर्दिपीड़िते। ऊर्द्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति तेषु तु" इति व्याख्याय कफपित्ते चेति पाठमुपपादयन्ति। यद्यपि चरके "ऊर्द्ध्वगे तर्पणं पूर्व्वम्" इति वचसा यवागूं बाधित्वा ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते तर्पणं विहितमेव, तथाप्यूर्द्ध्वगरक्तपित्तिनो यो ज्वरस्तत्रापि तर्पणादिक्रमः कार्य्यः इत्याह तत्रेत्यादि।—ज्वरापहानि फलानि द्राक्षादाड़िमादीनि; उक्तं हि "द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः। तर्पणार्थेषु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्" इति। तर्पणशब्दार्थमाह द्रवेणालोड़ितास्ते स्युरित्यादि ॥ ३१ ॥

श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।
मुद्गयूषौदनश्चापि देयः कफसमुद्भवे ।
स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः ॥ ३२ ॥
रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ।
यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ ३३ ॥
मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तात्मके हितः ।
ह्रस्वमूलकयूषस्तु कफवातात्मके हितः ।
निम्बकूलकयूषस्तु हितः पित्तकफात्मके ॥ ३४ ॥

श्रमेत्यादि । नित्यमिति सर्वदा नवे पुराणे च । रसो मांसरसः, तेनोपसिक्त ओदनः रसौदनः । एवं मुद्गयूषौदनश्चापि व्याख्येयम् । अयञ्च रसौदनः दीप्ताग्निं प्रति बोध्यः ; उक्तं हि सुश्रुते "उपवासश्रमकृते ज्वरे मारुतजे तथा । दीप्ताग्निं भोजयेत् प्राज्ञो नरं मांसरसौदनम्" इति । मुद्गयूषौदनश्चापीति कफजे मुद्गयूषौदनो देयो यवाग्वा अहितत्वात् । स एवेति मुद्गयूषौदनः ॥ ३२ ॥

रक्तशाल्यादय इत्यादि । चरकस्य । चरके पुराणा इत्यत्र "लाजकाः" इति पठन्ति, तेन यवकादीनां निरास इत्याहुः । ये तु पुराणा इति, पठन्ति तन्मते यद्यपि "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतम्" इत्यनेन पुराणस्यैव योग्यत्वम्, तथापि प्रसङ्गादतिनवस्य तथातिपुराणस्य च वर्ज्यत्वं वा भवति इत्यर्थे पुराणा इत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

सम्प्रति द्वन्द्वजेष्वाहारविधिमाह मुद्गामलकेत्यादि । आमलकापेक्षया मुद्गस्य भूयसी मात्रा, आहारद्रव्यत्वात् । योगोऽयं यद्यपि सुश्रुतेन पानाध्याये कफपित्तज्वरहरत्वेन निर्दिष्टः, तथापीह वातपित्तज्वरेऽभिधानात् वातपित्तज्वरहरत्वमपि वचनबलादेवाभ्युपगम्यते । ह्रस्वमूलको बालमूलकः अत्र शमीधान्यस्य यूषयोनित्वात् मुद्गादपि बोध्यम् । एवं यत्र नास्ति तत्र सर्वत्र । किंवा [illegible] यूषः । निम्बकूलकेत्यादि : सुश्रुतस्य । निम्बस्य पत्रं, तथा कूलकस्य पटोलस्य च पत्रम् ॥ ३४ ॥

मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्टकान् ।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ३५ ॥
पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कूलकं कारवेल्लकम् ।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम् ।
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ३६ ॥
ज्वरितो हितमश्नीयाद् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथ वा ॥ ३७ ॥

मुद्गानित्यादि ।—सुश्रुतस्य । मकुष्टको वनमुद्गः ॥ ३५ ॥

पटोलेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । वार्त्ताकुः वार्त्ताकुफलं कुलकमपि पटोलफलं कर्कोटकं काकरोल इति ख्यातं, गोजिह्वा दार्वीशाकः ॥ ३६ ॥

इदानीं ज्वरितस्यारुचावपि हितभोजनं नियमयन्नाह ज्वरित इत्यादि ।—यद्यस्यारुचिरपि यदि भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवाश्नीयादेव, इत्युभयत्रापि नियमः । यतो दिनान्ते भोजयेदित्यनेन भुजि क्रिया विहितैव । "न हि तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा" इत्यादिना हितमपि विहितम् ; अतः सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवति । विपक्षे दण्डमाह अन्नकाले इत्यादि । यतोऽन्नकाले हितमभुञ्जानः पुरुषः क्षीयते म्रियते वा । अन्ये तु अरुचौ सत्याम् अभिरुचिभोजने इच्छाभावात् अहितमन्दं भिन्नत्वेन योजयित्वा नञं प्रश्लिष्यान्यथा व्याचक्षते । अस्य यदि अरुचिर्भवेत् तदा अहितमप्यश्नीयात्, कुत इत्याह अन्नकाले इत्यादि ; यतोऽभुञ्जानस्य धातुक्षयो मरणं वा स्यात् तस्मादहितमश्नीयादित्यर्थः । न चैवं व्याख्याने गुर्वभिष्यन्द्यकाले चेत्याद्युपरतन्त्रविरोधः स्यादिति वाच्यम् ; यतस्तेनापि ग्रन्थेनाहितं न प्रतिषिध्यते अन्यथा व्याख्यानात्, तथा हि ज्वरी ना पुरुषः गुर्वभिष्यन्दान्नानि च अयत्नेन कदाचिदद्यात् सकृद् भोजयेदित्यर्थः । यतो भुक्तं भोजनम् आयुषे वा सुखाय वा न अहितं किन्तु हितमेव । हिशब्दस्थाने तुशब्दपाठेऽपि तुशब्दनिपातस्यानेकार्थत्वात्, एवं व्याख्येयः । नन्वेषा व्याख्या तदैव सङ्गच्छते यदि अहितार्थमुपदेशः क्वापि शास्त्रे तिष्ठति किन्तर्हि हितस्यैव सर्वत्रोपदेशः । अवस्थायां तदपि हितमिति चेत् तर्हि अहितमिति व्याहतम् ? सत्यं, प्रायः सर्वदा मुद्गादिवन्न हितमिति कृत्वा अहितमित्युच्यते, अत एवाहुः "मनोऽनुरूपं यदपथ्यं तदपि क्रियत एव" इति । यदुक्तं चरके "मनसोऽप्यानुकूल्येन तुष्टिरूर्जा रुचिर्बलम् ।

अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साज्यसैन्धवम्।
धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत्॥ ३८॥
सातत्यात् स्वाद्वभावाद् वा पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम्।
कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः॥ ३९॥
ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु।
श्लेष्मक्षये विवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा॥ ४०॥

सुखोपभोगिता च स्वाद्यार्थेऽपि वक्तव्यः" इति। किन्तु जेज्जड़मते एषा व्याख्या न सङ्गच्छते, यतो ज्वरितोहितमित्यादेरनन्तरमेव हितविधायकत्वहितप्रतिषेधकं "सततं विषमं वापि" इत्यादि "वर्जयेच्च समासतः" इत्यन्तं ग्रन्थं जेज्जड़ः पठति, तन्मध्ये च गुर्वभिष्यन्दीत्यादिग्रन्थोऽप्यस्ति, ततो गुर्वभिष्यन्दीत्यादिवाक्यस्याहितविधायकत्वव्याख्याने प्रकरणमसङ्गतं स्यात्। तथा चन्द्रिकाकारेणापि "ज्वरितस्य मन्दाग्नेर्गुर्वन्नापाकोऽजीर्णम्, अभिष्यन्दिनः स्रोतोरोधकत्वेन ज्वरवृद्धिः" इत्यादि व्याख्यातम्। एवञ्च गुर्वभिष्यन्दीत्यादिग्रन्थोऽप्यहितप्रतिषेधकपरतयां चक्रदत्तेनैव व्याख्येयः। ज्वरितो हितमश्नीयादित्यादपि हितविधायकतया एव व्याख्येयम्। अहितस्य रोगवर्द्धकत्वेन सर्वत्र निषेधात्, उक्तरीत्या गुर्वभिष्यन्दीत्यादिग्रन्थविरोधाच्चेति॥ ३७॥

इदानीं बलवदुपद्रवत्वेनारुचेः प्रतीकारमाह अरुचावित्यादि।—योगान्तरमाह धात्रीत्यादि॥ ३८॥

अथ हितमेव यदि सततोपयोगादनभिमतरसादियोगाद्वा रुचिविषयो न स्यात्, तदा किं कार्य्यम्? इत्याह सातत्यादित्यादि।—दृढ़बलस्य। सातत्यादिति सततोपयोगात्। सततोपयोगाद्धि स्वाद्वन्नमपि अप्रियं भवतीत्यनुभवसिद्धम् अस्वादु तु स्वत एवाप्रियम्। स्वादुरभीष्टो रसः। तैस्तैः कल्पनाविधिभिरिति स्वरसकल्कादिरूढ गाम्भीर्यविधानैः पुनः प्रियत्वं गमयेत्॥ ३९॥

अन्नकालमाह ज्वरितमित्यादि।—वाग्भटस्य। दिनान्ते अपराह्णे; सुश्रुतेऽप्युक्तं "सर्वज्वरेषु सुलघु मात्रावद्भोजनं हितम्। दिनापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम्" इति। ज्वरितमित्यादिवाक्यानन्तरं वाग्भटवचनं यथा "यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः। प्रागल्पवह्निर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते"

गुर्वभिष्यन्द्यकाले च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।
न हि तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा ॥ ४१ ॥
लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः ।
पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ॥ ४२ ॥
आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
मध्यं द्वादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ४३ ॥

इति । तेन यस्य पुरुषस्य य उचित आहारकालः, तस्मिन्नेव तं भोजयेत् । यथो-चिते हि काले देशकालानुरोधतः प्रायः क्षुद्बोधो भवति तदतिक्रमे च क्षुधाप-गमो भवति, ।तस्य दिनान्तापेक्षा च कर्त्तव्येत्याह प्रागित्यादि । अल्पवह्निरिति कायाग्नेर्बहिर्निःसरणात् ज्वरितोऽल्पवह्निरेव भवति । देशकालानुरोधात् अल्प-रपि प्रागेव पूर्वाह्णेऽपि भुञ्जानोऽजीर्णेन न पीड्यते न बाध्यते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

नन्वरुचावपि सत्यां हितमेव भोक्तव्यम्, नाहितमित्युक्तम्, अतस्तत् किमहितं यन्न भोक्तव्यम् ? इत्याह गुर्वित्यादि ।—सुश्रुतस्य । गुरु पिष्टकादि, अभिष्यन्दि, दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदजनकम् अम्लिकादि । नाद्यात् न खादेत् । तथा अकाले अप्राप्ते अतीते वा काले हितमपि नाद्यात् । कथञ्चन कदाचिदपि । अत हेतुर्नहीत्यादि ॥ ४१ ॥

इदानीं लङ्घनमेवादाविति यदुक्तं तस्य पाचनतां दर्शयन्, प्रसङ्गात् स्वेदादीना-मपि पाचनतामाह लङ्घनमित्यादि ।—काल इत्यष्टाहः । तिक्तकरसोऽत्र यवागू-पानीयादिसंस्कारकत्वेन ज्ञेयः । स्वतन्त्रभेषजप्रयोगस्य तरुणे निषेधात् । उक्तञ्च "भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्" इति । अविपक्वानामित्युक्तापि यत् तरुणज्वरे इत्युक्तम्, तदष्टाहादूर्द्ध्वमतरुणे ज्वरे अपक्वेषु दोषेषु पाचनकषायस्य प्राधान्यमावेदयति, न तु लङ्घनादीनाम् । किं वा अविपक्वत्वममष्टाहादूर्द्ध्वमपि सम्भवतीति सूचनार्थम् । अत एवाष्टाहादूर्द्ध्वमपि आमपाचनार्थं पाचनं प्रमनीयं देयमित्यादि वक्ष्यति ॥ ४२ ॥

ननु ज्वरस्य तरुणता कियन्तं कालं तिष्ठति ? इत्याह आसप्तरात्रमित्यादि ।—सप्तरात्रं व्याप्य । आङ्यमभिविधौ न मर्य्यादायाम्, अष्टाहस्य निरामज्वरकालत्वे-नोक्तत्वात् । मध्यं द्वादशरात्रमिति पाठः साधीयान्, न तु मध्यं चतुर्द्दशाहान्विति, तन्त्रकर्णे "जीर्णस्त्रयोदशदिवसः" इत्युक्तत्वात् । अत उत्तरमिति द्वादशाहानन्तरं

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम्।
ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम्॥ ४४॥

त्रयोदशदिवसमारभ्य, पुराणमिति जीर्णज्वरमाहुः। यत्तु "त्रिसप्ताहव्यतीतस्तु ज्वरो यस्तनुतां गतः। प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते" इति तन्त्रान्तरम्, तदतिजीर्णाभिप्रायेण बोध्यम्। यद्यपि तरुणज्वर एवात्र प्रकृतस्तथापि नव्यपुराणयोरत्राभिधानमेकवाक्यनिबद्धत्वात्॥ ४३॥

ननु लङ्घनानन्तरं किं कर्त्तव्यम्? इत्याह पाचनमित्यादि।—एतच्च विकल्पद्वयं योग्यतया यथाक्रममामदोषपक्वदोषविषयं ज्ञेयम्। तेन पाचनं सामस्य, निरामस्य शमनमिति ज्ञेयम्। षडहेऽतीते इति ज्वरोत्पाददिनमारभ्य षडहेऽतिक्रान्ते सप्तमेऽहनि लघ्वन्नप्रतिभोजितं ज्वरितम् अर्थादष्टमेऽहनि पाचनं शमनीयं वा पाययेदिति योजना। एतच्च अष्टाहो निरामज्वरलक्षणमिति पूर्ववाक्येन, तथा "निःवृत्तता निरामज्वरलक्षणम्" इति खरनादवाक्येन, तथा सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्" इति सुश्रुतवाक्येन, तथा "सप्ताहादौषधं केचित्" इति वाग्भटवचनेन सर्वैकवाक्यता उपपन्ना भवति। अन्ये पुनरमुमेवार्थं प्रकारान्तरेणेच्छन्ति—षडहे अतीते इति ज्वरोत्पाददिनं परित्यज्य गणना कार्या चतिदिनपरिहारेण परिहारगणनावत्, तेन षडहे अतीते इत्यस्य सप्तमे अतीते इत्येवार्थो भवति। भट्टारहरिचन्द्रेणापि सप्तमे दिने कषायपानं यद्व्याख्यातं तस्याप्ययमभिप्राय उन्नेयः। अन्यथा सुश्रुतादिविरोधो दुष्परिहर इति। चन्द्रिकाकारेणोक्तम् "अचिरोत्पन्नदिनचतुष्टयमन्त् ज्वरस्य सप्ताहं सामताकालः, तत्र न पाचनं वा शमनं न शोधनम्" इति। यत्तु पेयाद्यनन्तरं हारीतेनोक्तम् "एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड्रात्रं सप्तमेऽहनि। पिबेत् कषायसंयोगान् ज्वरघ्नान् साधुसाधितान्" इति, तथा "इति षाड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहितो विधिः। ततः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे हितम्" इति खरनादवचनञ्च पूर्वोक्तरीत्या अष्टाहप्रतिपादकत्वेन ज्ञेयम्। अथवा यतः सुश्रुते "सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्" इत्याद्यभिधाय पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते। अचिरज्वरितस्यापि भेषज्यं दोषपाकतः" इत्युक्तम्; वाग्भटेनापि "पक्वज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा। अचिरज्वरितस्यापि भेषज्यं योजयेत् तदा" इति यदुक्तम्, तदपि सुश्रुतसंवादात् पित्तज्वरपरत्वेन ज्ञेयम्। एतद्वचनद्वयं सप्ताहादर्वागपि पाचनकषायदानप्रतिपादकमनुसृतसामः

सप्ताहात् परतोऽस्तब्धे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे।

सात्ययेनैव ज्ञेयम्। उद्धतसामतायान्तु भेषजदानस्य बलवदपायजनकत्वात्। अत-एवाह वाग्भटः "सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः। केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु। तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो यतः। दोषेऽथवातिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि। अपच्यमानं भैषज्यं भूयो जनयति ज्वरम्" इति। अपे-क्षिकज्वरे तु वातजादौ सप्ताहादर्वाक् पाचनमपि न देयमेव। सप्ताहानन्तरमपि यदि सम्यग्दोषपाकलक्षणानि ज्वरमार्दवक्षुधादीनि न भवन्ति तदा पाचनम्, अन्यथा तु शमनं देयम्। एतदभिप्रायेणैव "मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च। पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्" इति सुश्रुतवचनं ज्ञेयम्। न चैतद्वचनं ज्वरमार्दवादौ दोषपाकलक्षणे सञ्जाते सत्येव भैषज्यस्य देयतां बोध-यति तत्र च सप्ताहानन्तरमपि नियमो नास्तीति वाच्यम्। सप्तरात्रात् परं केचि-दित्यादिवचनैः सप्ताहानन्तरमेव भेषजदानस्य बोधितत्वात् तेन सप्ताहादर्वाक् पाचनं शमनञ्च न देयमिति स्थितम्, व्याख्यानान्तरन्तु "ज्वरे पेयाः कषायाश्च" इत्यादि व्याख्यानावसर एव व्याख्येयम्। ननु सप्तरात्रादूर्द्धं ज्वरस्य निरामत्वात् किमर्थं तत्र पाचनं दीयते यदुक्तम् "अष्टाहो निरामज्वरलक्षणम्" इति। नत्वष्टाहे यदि न निरामत्वं तदा लक्षणमेव न स्यात् सामनिरामसाधारणत्वात्। असाधारण-धर्मो हि लक्षणं भवति। अत्राहुः द्विविधा हि सामता; एका दोषस्य तरुणत्व-रूपा, तरुणत्वञ्च सप्ताहमात्रम्, तदुक्तं पुष्पनावने "आसप्तरात्रं तरुणम्" इत्यादि। द्वितीया तु रसान्न, गुरुत्वैरस्यगौरवारोचकादिरूपा। तत्र प्रथमा अष्टाहादपैति, अत हरिचन्द्रेण तैरप्युक्तः "सप्तानां धातूनां धात्वग्निना सप्ताहेनामपाकात् अष्टाहे-नैव नैराम्यम्" इति। उक्तञ्च "सप्ताहेनैव पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः। निराम-श्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि" इति। द्वितीया पुनः सप्ताहात् परतोऽपि कदाचिद्दोषबाहुल्यादग्निमान्द्याच्चानुवर्त्तते। उक्तञ्च "श्लेष्मलानामवान्तानां ज्वरः प्रायः कफाधिकः। परिपाकं न सप्ताहे नापि याति मृदूष्मणा" इति। अतस्तत्र पाचनमुचितमेव। अतएवाह सुश्रुतः "बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे। लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते। तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः। कषायैः पाचनैः हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत्" इति ॥ ४४ ॥

इदानीं सप्ताहानन्तरमेव यस्यामवस्थायां पाचनं शमनञ्च देयं तदाह षडहा-दित्यादि।—अनन्ते सामे इति लालाप्रसेक इत्यादि वक्ष्यमाणस्य लक्षणलक्ष-

निरामे शमनं लघ्वे सामे नौषधमाचरेत्॥ ४५॥

रसामतालक्षणमाह।

लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकाः।
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता॥
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम्॥
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्॥ ४६॥

आमपाकलक्षणमाह।

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च।
पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्॥ ४७॥

एतच्च निहर्षां सत्यां सामलद्भावे मधुमाद्यावच्छिन्नेन स्थितस्य कोष्ठावयवपक्वा-मागस्य पाकार्थं पाचनं देयम्। निरामे शमनमिति पाचनेन कोष्ठावयवैपक्वस्याम-भागस्य पाकात् सर्वाङ्गीणत्वे सतीत्यर्थः। सर्वाङ्गीणता च दशरात्रात् परमेव दोषामता रसामतयोः सर्वथा निवृत्या प्रायशो भवतीति। अतएव "दशरात्रात् परं कश्चिद्दातव्यमिति निश्चितम्" इति सुश्रुतेनोक्तम्। किं वा यत्र दोषाणामनति-गुरुत्वात् लघ्वाहेनैव रससामतापि निवर्त्तते तत्र सप्ताहादर्वागपि शमनादि देयम् "लघ्वे सामे नौषधमाचरेत्" इति लालाप्रसेकादिरसामतालक्षणानां रसादामस्य लघुत्वे सप्ताहानन्तरमपि पाचनं शमनञ्च न देयमित्यर्थः॥ ४५॥

रसामतालक्षणमाह लालाप्रसेक इत्यादि। हृदयाशुद्धिः हृद्गौरवम्। इत्यादिलक्षणे हेतुमाह भेषजमित्यादि॥ ४६॥

पाकलक्षणमाह मृदावित्यादि। सुश्रुतस्य। मृदौ मन्दीभूते। मान्द्यञ्च ज्वर-स्यामरसस्य पाकात् स्रोतसि शुद्धे पुनः स्रोतोगते चोष्मापि भवति प्रचलेषु प्रति-बन्धकस्यामरसस्य व्यपगमात् प्रवृत्तेषु मलेषु वातपित्तकफमूत्रपुरीषादिषु। पक्वमिति निरामम्। दोषमित्यनेन दुष्टिकारकत्वात् मलादयस्तत्र ग्राह्याः। देयं तदौषध-मिति पक्वदोषे ज्वरस्यामतायां पाचनं, सर्वथा निरामत्वे तु शमनं, शोधनं यथा योग्यं देयम्। एतदनन्तरन्तु यद्यपि पक्वलक्षणम् एकीयमतेन सुश्रुतेनोक्तं यथा "दोषप्रकृतिवैकृत्यादेकेषां पक्वलक्षणम्" इति ज्वरारम्भकाले यो दोषस्वभावः सम्प्रति-

नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं बृहतीद्वयम्।
दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहम्॥ ४८॥
सर्वज्वरेषु। पीताम्बुर्लङ्घितः क्षीणोऽजीर्णी भुक्तः पिपासितः।
न पिबेदौषधं जन्तुः संशोधनमथेतरत्॥ ४९॥
वीर्य्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनम्
हन्यात् तदामयमसंशयमाशु चैव।
तद्वालवृद्धयुवतीमृदुभिश्च पीतम्
ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयञ्च॥ ५०॥
अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत् तृष्णा सुमनस्कता।
लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः॥ ५१॥
क्लमो दाहाङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा।
अरतिर्बलहानिश्च सविशेषौषधाकृतिः॥ ५२॥

एषः तस्मात्प्रभावादम्लत्वादेरेषां मते पञ्चत्वमिति। अन्ये तु प्रथमा प्रकृति. नागरमथगुडूचीनां ज्वरजननशक्तीनां स्वकार्यस्य ज्वरतीव्रत्व-देहगुरुत्व-गन्ध-विषम्यादेरुत्पादनं ततो विपर्य्ययो वैकल्यम्। प्रथमा प्रकृतिरप्यास एव। यदुक्तं "प्रथमां त्रीषड्ढुदिवस केचिदामं प्रचक्षते" इति॥ ४७॥

· इदानीं सर्वज्वरसाधनार्थं पाचनकमाहतमाह नागरमित्यादि। भेलस्य। योगोऽयं द्रव्यगुणपर्य्यालोचनया वातकफजे इति भट्टः, व्याधिप्रत्यनीकतया तु पित्तजेऽपि तत्त्वमलाभ्युपगम्य सर्वज्वरविषयत्वं ज्ञेयमित्याह सर्वज्वरेष्विति, अतएव तत्रापि एतत्प्रकरणसिद्धान्ते पठ्यते "सर्वज्वरेषु पठ्यन्ते यथादोषमतं प्रति" इति॥ ४८॥

येर्भेषजं न पेयं तानाह पीताम्बुरित्यादि। भुक्त इति कर्त्तरि क्तः. अथशब्दः समुच्चये निपातस्यानेकार्थत्वात्, तेनेतरत् शमनञ्च न पिबेदित्यर्थः॥ ४९॥

परिणामप्रयुक्तभेषजगुणमाह वीर्य्याधिकमित्यादि। भोजनसमयक्रियमाणा-पथापेक्षया वीर्य्येणोत्कृष्टमित्यर्थः। अन्नहीनमिति हेतुगर्भविशेषणं, यतोऽन्नहीन-भेषजस्यावरकदोषाभावादविलम्बेन स्रोतः प्रतिपद्यते कोष्ठञ्च सम्यग्भावयति। अन्न-हीन इति पाठान्तरे कोष्ठ इति शेषः॥ ५०॥

भेषजपाकलक्षणमाह अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यमित्यादि॥ ५१॥

औषधशेषे भुक्तं पीतञ्च तथौषधं नशेषेऽन्ने ।
न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ ५३ ॥

शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यात् ।
अन्नावृतं न च मुहुर्वदनान्निरेति ।
प्राग्भुक्तसेवितमथौषधमेतदेव
दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥ ५४ ॥

मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमग्निं बलं वयः ।
व्याधिं द्रव्यञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥

उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथ्यौषधेषु च ॥ ५६ ॥

कर्षादौ तु पलं यावद्दद्यात् षोड़शिकं जलम् ।

भेषजव्यापत्स्वपाकमप्याह औषधशेषे इत्यादि ॥ ५३ ॥

भेषजशेषेऽपि भोजने [illegible] भेषजोपयोगे दोषमाह औषधशेषे इत्यादि । भुक्तं भोजनं [illegible] तेन [illegible] [illegible] न करोति गदोपशमं [illegible] यतः [illegible] गदोपशमं [illegible] भेषजशेषे [illegible] गदोपशमं न [illegible] पीतमित्यत्र [illegible] तेन [illegible] । [illegible] पाठः, अन्यथा छन्दोभङ्गः स्यात् ॥ ५३ ॥

भोजनपूर्वमौषधप्रयोगे [illegible] विपर्ययविधिं [illegible] शीघ्रमित्यादि । शीघ्रपाकिता [illegible] । प्राग्भुक्तसेवितमिति भक्तात् पूर्वम् [illegible] सेवितम् ॥ ५४ ॥

[illegible] मात्राया इत्यादि । [illegible] "मात्रा [illegible] व्याधि[illegible]" इति ॥ ५५ ॥

तर्हि [illegible] स्यात् । [illegible] मानं [illegible] इत्यादि । [illegible] औषधानि तेषु, किंवा [illegible] ॥ ५६ ॥

[illegible] तावत् [illegible] कियता [illegible] मर्यादा-

ततस्तु कुड़वं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत्॥
क्वाथ्यद्रव्यपले कुर्य्यात् प्रस्थार्द्धं पादशेषितम्॥ ५७॥
द्वात्रिंशन्माषकैर्माषश्चरकस्य तु तैः पलम्।
अष्टचत्वारिंशता स्यात् सुश्रुतस्य तु माषकाः।
द्वादशभिर्धान्यमाषैश्चतुःपञ्चा तु तैः पलम्॥ ५८॥
एतच्च तुलितं पञ्चरक्तिमाषात्मकं पलम्।

वित्यादि। अग्निवेशस्य क्वाथविषयेयं परिभाषा, पलं यावदित्येकपलम्। षोड-शिकं जलमिति षोड़शकर्षादिरूपम्, अतएव कर्षादिमानक्वाथ्यापेक्षया दीयमानस्य षोड़शगुणजलस्य वस्तुगत्या कुड़वादिमानत्वेऽपि न द्वैगुण्यम्, जलमानस्यापि कर्षादिरूपतया निर्दिष्टत्वात्। उक्तं हि "रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुड़वो भवेत्। शुष्कद्रवार्द्रयोश्चापि तुल्यं मानं प्रकीर्त्तितम्" इति। रक्तिकादिष्विति रक्तिरूपतया निर्दिष्टेष्वित्यर्थः। तत इति एकपलादूर्द्ध्वं पलद्वयमारभ्य कुड़वपर्य्यन्त-मित्यर्थः। अत्र पलं यावदत्यन्तस्यैव वचनस्य पेयक्वाथविषयता; ततस्तु कुड़वं यावदित्यादि तु सम्पूर्णश्लोकानुरोधादेवोक्तम्, अतएव पलं यावदित्यस्य पेयक्वाथ-विषयत्वं द्रव्यस्य पादावशिष्टत्वञ्च बोधयन् तथात्वे योक्तवचनमनुपन्यस्यति क्वाथ्यद्रव्य-पले कुर्य्यादित्यादि। प्रस्थार्द्धमिति द्रवद्वैगुण्यात् षोड़श पलानि अतएवोक्तमन्यत्र "क्वाथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते। चतुर्भागावशिष्टञ्च पेयं पलचतुष्टयम्" इति द्विरष्टगुणमिति षोड़शगुणमित्यर्थः। एतेन पले क्वाथ्ये दीयमानस्यापि षोड़शगुण-जलस्य पादावशिष्टताकथनेन कर्षादौ दीयमानस्य षोड़शगुणजलस्य पादावशिष्टता कार्य्येति सूचयति। उक्तञ्चान्यत्र "द्रव्यमापोथितं क्वाथ्यं दत्त्वा षोड़शिकं जलम्। पादावशिष्टं कर्त्तव्यमेष क्वाथविधिः स्मृतः" इति॥ ५७॥

इदानीं क्वाथस्य पलत्रिकर्षादिकमित्यादि यदुक्तं तत् सर्वमकिञ्चित्करं यतो रक्तिकादिज्ञानाधीनं माषकज्ञानं माषकज्ञानाधीनञ्च कर्षपलादिज्ञानं तदेव मूलं निर्णीतम्, अतो माषकादिमानं व्यवस्थापयितुं परिभाषामाह द्वात्रिंशन्माषकै-रित्यादि। द्वात्रिंशद्धान्यमाषकैरित्यर्थः। तेन द्वात्रिंशता ब्रीहिमाषैः चरकस्य-र्माषकः, तैश्च माषकैरष्टचत्वारिंशता चरकमते पलं स्यादिति योज्यं, सुश्रुतमते पुनर्व्रीहिमाषैर्द्वादशभिर्माषकः, तैर्माषकैश्चतुःपञ्चा सुश्रुतमते पलमित्यर्थः॥ ५८॥

इदानीं सुश्रुतचरकमते यावतीभी रक्तिभिर्माषको भवति तदाह एतच्चेत्यादि।

चरकार्द्धपलोन्मानं चरके दशरक्तिकैः ॥
माषैः पलं चतुःषष्ट्या यद्भवेत् तत् तयेरितम् ॥ ५९ ॥
तस्मात् पलं चतुःषष्ट्या माषकैर्दशरक्तिकैः ।
चरकानुमतं वैद्यैश्चिकित्सासूपयुज्यते ॥ ६० ॥

वातज्वरचिकित्सा ।

बिल्वादिपञ्चमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिके ज्वरे ।
पाचनं पिप्पलीमूल गुडूचीविश्वजोऽथवा ॥ ६१ ॥

एतदिति द्वादशधान्यमाषकृतैश्चतुःषष्ट्या माषकैः सुश्रुतेन यत् पलमुक्तं तत् रक्तिकाभिर्गुणितं सत् पञ्चरक्तिमाषात्मकं भूत्वा चरकार्द्धपलोन्मानं भवतीत्यर्थः । एतदेव विशदयति चरके दशरक्तिकैरित्यादि । यतश्चरके द्वात्रिंशन्माषकलाय-कृतैरष्टचत्वारिंशन्माषकैः यत् पलमीरितमुक्तं तद्दशरक्तिकैश्चतुःषष्ट्या माषकैर्गुणितं सत् तथा तावन्मानमेव भवेत्, यतश्चतुर्विंशत्या माषकलायैर्दशरक्तिकास्तुल्या भवन्ति ततश्च दशरक्तिकमानाश्चतुःषष्टिर्माषकाश्चतुर्विंशतिमाषकलायैर्गुणिताः सन्तः षट्-त्रिंशदधिकपञ्चदशशतमाषकलाया भवन्ति । एवं चरकमतेऽपि द्वात्रिंशन्माषकलाय-प्रमाणा येऽष्टचत्वारिंशन्माषकास्ते द्वात्रिंशता गुणिताः सन्तः षट्त्रिंशदधिकपञ्च-दशशतमाषकलायाः स्युरिति दशरक्तिकमाषकृतपलमानेन सह द्वात्रिंशन्माषकलाय-प्रमाणमाषकृतपलमानस्य तुल्यता । सुश्रुतमते पुनर्द्वादशमाषकलाया माषकः, ते चतुःषष्टिःपलमित्युक्तम् । ते चतुःषष्टिमाषका द्वादशमाषकलायैर्गुणिताः सन्तो-ऽष्टषष्ट्यधिकसप्तशतमाषकलाया भवन्तीति चरकोक्तपलमानादर्द्धेन सुश्रुतोक्तपल-मानमिति ॥ ५९ ॥

इदानीं चरकसुश्रुतोक्तमानयोर्मध्ये चरकोक्तमानमेव व्यवहारोपयोगिक-मित्याह तस्मादित्यादि । यस्माच्चरकोक्तमानमेव वैद्याश्चिकित्सासूपयुञ्जते, तस्मा-द्दशरक्तिकैश्चतुःषष्ट्या माषकैर्यत् पलं तदेव व्यवहारसिद्धमिति शेषः ॥ ६० ॥

पाचनयोगद्वयमाह बिल्वादीत्यादि ।—बिल्वादिपञ्चमूलं महत् पञ्चमूलम् । अव-धारणाच्चानेन क्रियते पिप्पलीमूलेत्यादिकन्तु क्वाथविषयमेवेति, क्वाथार्थोक्तपाचन-योगेन गणरूपेणैव अवचारणा क्रियते, न पुनरगणरूपेण, अवचारणायोगेनापि गणरूपेणैव कषायोऽपि क्रियते । तेन धान्यपिप्पल्यादिना यवागूविधिरित्याहुः ; केचित्तु क्वाथार्थोक्तपाचनयोगेनागणरूपेणापि अवचारणमाहुः ॥ ६१ ॥

किराताब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
सस्थिराकलसीविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥ ६२ ॥
राम्ना वृषादनी दारु सरलं सैलवालुकम् ।
कषायः शर्कराक्षौद्रयुक्तो वातज्वरापहः ॥ ६३ ॥
प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात् स्नेहे कल्कसमो मतः ॥ ६४ ॥
परिभाषामिमामन्ये प्रक्षेपेऽप्यूचिरे यथा ।
कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुड़िकानाञ्च सर्वशः ॥
द्रवशुक्त्या स लेढ़व्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ।
मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहक्वाथेषु चूर्णवत् ॥ ६५ ॥
विल्वादि पञ्चमूली च गुडूच्यामलके तथा ।

किरातेत्यादि ।—किरातः चिरायितेति ख्यातम्; अब्दो मुस्तकम्; अमृता गुडूची; उदीच्यं वालकम्; स्थिरा शालपर्णी; कलसी पृश्निपर्णी; विश्वः शुण्ठी; विश्वस्थाने विल्वस्य क्वचित् पाठः । "योगवाहः परं वायुः" इति पित्तयुते पावकेऽयं योज्य इति निबन्धः ॥ ६२ ॥

रास्नेत्यादि ।—वृषादनी वन्दा; एलवालुकं स्वनामख्यातं; हारीतेऽयं योगः किन्तु सर्वोत्तरार्द्धमन्यथा पठ्यते, "क्षौद्रं सगुड़सर्पिष्कं पिबेद्वातज्वरापहम्" इति एवं चन्द्रटेऽपि । शर्कराक्षौद्रपाठस्तु यद्यप्यस्मत्पुस्तकेष्वप्यस्ति अत आर्षेणापि भवितव्यम् । अतः पित्तसंयुते तत्प्रक्षेपो बोध्यः । अयं योगो गुड़मात्रप्रक्षेपादपि रविगुप्तेन पठ्यते ॥ ६३ ॥

क्षौद्रशर्करयोर्मानार्थं परिभाषामाह प्रक्षेप इत्यादि ।—क्वाथ्यात् क्वथनीयद्रव्यात् रास्नादेः उक्तगुरुक्वाथापेक्षया पलात् पादिकः कर्ष इत्यर्थः । स्नेहे कल्कसमो मत इति "कल्कस्तु स्नेहपादिकः" इत्युक्तेः कल्कसमः पादिक इत्यर्थः । इमामिति वक्ष्यमाणाम् । कर्ष इत्यादावपि क्षौद्रादीनां मात्रा चूर्णवदित्यतिदेशेन कर्ष एवार्थः । अत एकार्थत्वादनुक्तैव । एवं "सितोपलागुड़क्षारस्तामाम्यांशप्रकल्पना" इति वचनस्यापि "प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात्" इति वचनेन सहैकवाक्यता ज्ञेया । तथा हि सितोपलादिकमत्रोपलक्षणं तेन मध्वादिकमपि ज्ञेयम् । सामान्यमुत्सर्गसिद्धं पलत्रिकर्षार्द्धपलकल्पं यत् क्वाथ्यद्रव्यमानं तत्सांशेन चतुर्भागकल्पेन प्रकल्पना येषां ते तथा । तेनापि क्वाथ्यात् पादिक एव प्रक्षेपो ज्ञेयः । समानैषां प्रकल्पनेति

कुस्तुम्बुरुसमो ह्येष कषायो वातिके ज्वरे ॥ ६६ ॥
पिप्पलीशारिवाद्राक्षाशतपुष्पाहरेणुभिः ।
सृतः कषायः सगुडो हन्याच्छ्वसनजं ज्वरम् ॥ ६७ ॥
गुडूची शारिवा द्राक्षा शतपुष्पा पुनर्नवा ।
सगुडोऽयं कषायः स्याद्वातज्वरविनाशनः ॥ ६८ ॥
द्राक्षागुडूचीकाश्मर्य्यत्रायमाणाः सशारिवाः ।
निष्क्वाथ्य सगुडं क्वाथं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥ ६९ ॥

पाठपक्षेऽपि समाना चूर्णमात्रा कर्ष इत्यर्थः । तेन "मात्रा षोडशशाणानां कर्ष-मासेषु चूर्णयेत्" इत्यनेन सहैकवाक्यता । यत्र द्रव्यप्रधानता तत्र प्रक्षेपः पादिक इत्यादि परिभाषा एवं यत्र चूर्णविधौ [illegible] तत्र कर्षं चूर्णस्य [illegible] इति परिभाषा । [illegible] न [illegible] इति, न [illegible] तदा [illegible] इत्यर्थः । पाठान्तरेण तदा चतुर्थः चतुर्गुणः [illegible] ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

किराततिक्तादि ।—कुस्तुम्बुरु धन्यकम् । सम इति समभागकृतः कषाय इत्यर्थः, एतेन "भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया" इति परिभाषार्थः सूचितः । किं तर्हि [illegible] तेन नार्दं पाचनयोगः किं तर्हि शमन इत्यर्थः । षडङ्गेऽपि शमनत्वमेवास्य योग पठित. । तच्च शमनलक्षणं यथा "न शोधयति यद्दोषान् समान् नोदीरयत्यपि । समीकरोति च क्रुद्धांस्तत् संशमनमुच्यते" इति न शोधयति यद्दोषा-निति दुष्टान् दोषान् न देहान्निःसारयति, एतेन शोधनं व्यवच्छिनत्ति । समान् नोदीरयत्यपीति चतुष्टयविरहात् न विमार्गगान् करोति अनेन पाचनं व्यवच्छिनत्ति, पाचनं हि दोषान् विमार्गान्कुर्वन् पचति यथा वह्निः [illegible] [illegible] दोषान् विमार्गीकुर्वन्नेव पचति, न शोधयतीति क्वचित् पाठः, स च न सङ्गतः, नोदीरयतीत्यनेन पौनरुक्त्यात् शोधनव्यवच्छेदाय पाठान्तरं मृग्यम् ॥ ६६ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—सुश्रुतः । यत्र शारिवेवा पठ्यते तत्रानन्तामूलमेव, एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । श्वसनजमिति वातजम् । पिप्पलीशारिवादिकषायेण वातज्वरे ये दोषास्ते शमनयोगा एव बोध्याः यस्मात् सुश्रुते "अतः संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे" इत्यभिधाय एते योगा उक्ताः ॥ ६७ ॥

गुडूच्यादि ।—तन्त्रान्तरे गुडूचीस्थाने पिप्पली पठ्यते ॥ ६८ ॥

द्राक्षेत्यादि ।—सुश्रुतः । काश्मर्य्यं गाम्भारीफलम् ॥ ६९ ॥

शतावरीगुडूचीभ्यां स्वरसो यन्त्रपीड़ितः।
गुड़प्रगाढ़ः शमयेत् सद्योऽनिलकृतं ज्वरम् ॥ ७० ॥

पित्तज्वरचिकित्सा।

कलिङ्गं कट्फलं मुस्तं पाठा तिक्तारोहिणी।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ ७१ ॥
सक्षौद्रं पाचनं पैत्ते तिक्ताब्देन्द्रयवैः कृतम् ॥ ७२ ॥
लोध्रोत्पलामृतापद्मशारिवाणां सशर्करः।
क्वाथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥ ७३ ॥
पटोलयवनिष्क्वाथो मधुना मधुरीकृतः।
तीव्रपित्तज्वरामर्द्दी पानात् तृड्दाहनाशनः ॥ ७४ ॥
दुरालभापर्पटकप्रियङ्गुभूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम्।
जलं पिबेच्छर्करयावगाढं तृष्णास्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥ ७५ ॥
त्रायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च।
किराततिक्तकं मुस्तं मधूकं सविभीतकम्।
सशर्करं पीतमेतत् पित्तज्वरविनाशनम् ॥ ७६ ॥

शतावरीत्यादि।—अनयोः स्वरसः सम एव ग्राह्यः ॥ ७० ॥

पैत्तिकज्वरे पाचनयोगमाह कलिङ्गमित्यादि।—कलिङ्गम् इन्द्रयवः। पाठा पाकमधौ सक्षौद्रमित्यादौ तिक्ता कटुकी ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

लोध्रोत्पलेत्यादि।—उत्पलं नीलोत्पलम्; पद्मं च पद्मपुष्पम्। "गुडूचीशारिवालोध्रकमलोत्पलशर्कराः" इत्यायुर्वेदसारदर्शनात्। एक एवायं योगः सुश्रुते तु योगद्वयं पठ्यते "गुडूचीपद्मलोध्राणां शारिवोत्पलयोस्तथा। शर्करामधुरः क्वाथः शीतः पित्तज्वरापहः", इति। किंवा एतद्वचनसंवादात् सुश्रुतेऽप्येकयोगो व्याख्येयः। पर्पटोद्भव इत्यत्रापि सशर्कर इति योज्यम् ॥ ७२ ॥

पटोलेत्यादि स्पष्टम् ॥ ७४ ॥

दुरालभेत्यादि।—शर्करायाः प्रक्षेपविधिनैव; अन्ये लवणादिमिति वचनात् अल्पमाधुर्यादिका शर्करा देयेत्याहुः ॥ ७५ ॥

मृद्वीका मधुकं निम्बं कटुका रोहिणी समा।
अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरापहम्॥ ७७॥
एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः॥ ७८॥
विश्वाम्बुपर्पटोशीरघनचन्दनसाधितम्।
दद्यात् सुशीतलं वारि तृड्छर्दिज्वरदाहनुत्॥
पर्पटामृतधात्रीणां क्वाथः पित्तज्वरापहः॥ ७९॥
द्राक्षारग्वधयोश्चापि काश्मर्यस्याथवा पुनः॥ ८०॥
द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिक्ताक्वाथं सशम्याकफलं विदध्यात्।
प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहशोषतृष्णान्विते पित्तभवे ज्वरे तु॥ ८१॥

शाङ्गेष्टेत्यादि।—शाङ्गेष्टा काकमाची इति, मधूकं [illegible]; मधूकं मधूकपुष्पं पित्तघ्नत्वात्॥ ७६॥

मृद्वीकेत्यादि।—मृद्वीका द्राक्षा; कटुका रोहिणी कटुरोहिणी; अवश्यायस्थितं निशिस्थितम्, न तु शीतकषायवत् [illegible] पाक्यमिति। एतेन पाकं कृत्वैव निशि स्थापयेत्, न तु "[illegible]" इत्यादि शीतकषायविधिना॥ ७७॥

एक इत्यादि। चन्दनं रक्तचन्दनम्; नागरं कटुकमपि न पित्ते विरुध्यते मधुरविपाकत्वात्॥ ७८॥

विश्वेत्यादि।—अम्बु बालकम्, घनं मुस्तकम्। पर्पटेत्यादि।—अमृता गुडूची धात्री आमलकम्॥ ७९॥

द्राक्षेत्यादि।—[illegible]। [illegible]; [illegible] पचेत् [illegible] पाकात् [illegible], [illegible] कुर्यात् [illegible], [illegible]; [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] "[illegible] पित्तज्वरापहः" [illegible], [illegible] टीकाकारैः [illegible] इति व्याख्यातम्॥ ८०॥

द्राक्षेत्यादि।—[illegible]

व्युषितं धन्याकजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम्।
अन्तर्दाहं शमयत्यचिराद् दूरप्ररूढ़मपि ॥ ८२ ॥
पित्तज्वरेण तप्तस्य क्रियां शीतां समाचरेत् ॥ ८३ ॥
विदारी दाड़िमं लोध्रं दधित्थं वीजपूरकम्।
एभिः प्रदिह्यान्मूर्द्धानं तृड्दाहार्त्तस्य देहिनः ॥ ८४ ॥
घृतभृष्टाम्लपिष्टा च धात्रीलेपाद्व दाहनुत्।
अम्लपिष्टैः सुशीतैर्वा पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥
वदरीपल्लवोत्थेन फेणेनारिष्टकस्य वा ॥ ८५ ॥
कालेयचन्दनानन्तायष्टीवदरकाञ्जिकैः।

इति केचित्, अयं पक्षः प्रचारी। अन्ये तु तत्फलैः सह मिलित्वा क्वाथ इत्याहुः ॥ ८१ ॥

व्युषितमित्यादि।—धन्याक्वाथ एव व्युषितः कार्य्यः इति कश्चित्, अन्ये तु "द्रव्यादापोत्थितात् तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात्। कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः। षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीतफाण्टयोः। आप्लुतं भेषजपलं रसाख्याबां पलद्वयम्" इति शास्त्रयुक्त्या शीतकषायमित्याहुः। वृद्धवैद्यास्तु भेषजार्द्धपले जलपलद्वयेन शीतकषायं कुर्व्वन्ति ॥ ८२ ॥

पित्तज्वरेण तप्तस्येत्यादि। तप्तस्येत्यनेन वक्ष्यमाणा प्रदेहाद्या शीतलक्रिया जीर्णज्वर एव कर्त्तव्येति बोधयति। अत एवोक्तं सुश्रुते "परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च। स्नानाभ्यङ्गदिवास्वप्नशीतव्यायामयोषितः। कषायगुरुभक्ष्याणि क्षीरादीनि तथैव च। सारवन्ति च भोज्यानि वर्जयेत् तरुणज्वरी" ॥ ८३ ॥

विदारीत्यादौ।—दधित्थं कपित्थफलम्; दाड़िमस्यापि फलं वीजपूरकस्य केशरम् ॥ ८४ ॥

घृतेत्यादि।—धात्री आमलकी; आदौ अम्लकाञ्जिकपिष्टा पश्चान्मनाग्घृतभृष्टेत्यर्थः। अम्लपिष्टैरित्यादि अम्लं काञ्जिकम्; पलाशतरुजैश्च पलाशनवपल्लवैः दिहेत् लिम्पेत् वदरीपल्लवोत्थेनेत्यादि।—अत्रापि वदरीपल्लवं काञ्जिकेन पिष्टा प्रचुरकाञ्जिकेन गोलयित्वा मन्थानदण्डेन प्रमथ्य फेनग्रहणं कर्त्तव्यम्। एवं निम्बपत्रस्येत्याहुः ॥ ८५ ॥

सघृतैः स्याच्छिरोलेपस्तृष्णादाहार्त्तिशान्तये ॥ ८६ ॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्रकांस्यादिपात्रं प्रणिधाय नाभौ।
तत्राम्बुधारा बहुला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥ ८७
पीतकाञ्जिकवस्त्रावगुण्ठनं दाहनाशनम् ॥ ८८ ॥
जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्ध्नि तु दापयेत्।
केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ॥ ८९ ॥
मातुलुङ्गशिफाबिल्वब्राह्मीग्रन्थिकसम्भवम्।
कफज्वरेऽम्बु सक्षारं पाचनं वा कणादिकम् ॥ ९० ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम्।
मरिचैलाजमोदेन्द्रपाठारेणुकजीरकम् ॥
भार्गी महानिम्बफलं हिङ्गु रोहिणिसर्षपम्।
विडङ्गातिविषे मूर्वा चेत्ययं कीर्त्तितो गणः ॥

कालेयेत्यादि।—कालेयं कालीयकाष्ठम्; अनन्ता अनन्तमूलम्; बदरं बदरफलम्। सघृतैरिति घृतेन सह धौतं प्रयच्छन्ति वृद्धाः ॥ ८६ ॥

उत्तानेत्यादि।—सर्वत्रैव कफसम्बन्धं विना यथा गात्रे अम्बुकणा न पतन्ति, तथा कार्य्यम् ॥ ८७ ॥

पीतेत्यादि।—परन्तु सम्यगालोडयित्वा क्रियते ॥ ८८ ॥

जिह्वेत्यादि।—सुश्रुतस्य। क्लोमशोषे पिपासास्थानम्; मूर्ध्नि शिरस्तालुमध्ये ॥ ८९ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि।—शिफा मूलम्; ब्राह्मी ब्राह्मीशाकम्, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम्; सक्षारमिति मातुलुङ्गशिफाविशेषणमेव, न तु कणादिकमित्यस्य, यतस्तन्त्रान्तरे पिप्पल्यादिकन्तु पाचनं कफजे ज्वर इत्युक्तम्। न तु यवक्षारमदेय इति ॥ ९० ॥

कणादिकमिति सुश्रुतोक्तपिप्पल्यादिगणः अतस्तमेव गणं निर्दिशति। पिप्पलीत्यादि ॥ ९१ ॥

कटुकमित्यादि।—तन्त्रान्तरस्य। सुश्रुते "हरिद्रा चित्रकं निम्बमुशीरातिविषे वचा" इति दर्शनात् कटुकस्थाने उशीरमिति निबन्धः पठति। कटुकेत्यादि।—इत्यत्र एको योगः, कुष्ठादिपटोलान्तो द्वितीयः अतएव द्वन्द्वे पूर्वार्द्धे परि-

पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायारोचकज्वरान्।
निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः॥ ९१॥
कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्रातिविषे वचा।
कुष्ठमिन्द्रयवं मूर्वां पटोलञ्चापि साधितम्॥
पिबेन्मरिचसंयुक्तं सक्षौद्रं श्लैष्मिके ज्वरे॥ ९२॥
निम्बविश्वामृतादारु शटी भूनिम्बपौष्करम्।
पिप्पल्यौ बृहती चेति क्वाथो हन्ति कफज्वरम्॥ ९३॥
सिन्धुवारदलक्वाथः सोषणः कफजे ज्वरे।
जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे वा पिहिते पिबेत्॥ ९४॥
आमलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः।
सर्वज्वरकफातङ्कभेदी दीपनपाचनः॥ ९५॥
त्रिफला पटोलवासाच्छिन्नरुहातिक्तरोहिणीषड्ग्रन्थाः।
मधुना श्लेष्मसमुत्थे दशमूली वासकस्य वा क्वाथः॥ ९६॥
मुस्तं वत्सकबीजानि त्रिफला कटुरोहिणी।

त्वन्य कुष्ठमित्यादि द्वितीयार्द्धमेव पठ्यते। डल्लणस्तु एकयोगत एव सुश्रुतटीकायां व्याख्यातवान्। पटोलमिति पटोलपत्रम्, "पटोलादेश्छदमथा" इति वचनात्। साधितमित्यनन्तरं कषायमिति शेषः। मरिचमल्पं मधु तु प्रचुरं प्रक्षेप्यं तीक्ष्णमृदुवीर्य्यत्वादिति चक्रः॥ ९२॥

निम्बेत्यादि।—पौष्करमूलम्, तदभावे कुष्ठम्, एवं सर्वत्र। बृहती कण्टकारी॥ ९३॥

सिन्धुवारेत्यादि।—आयुर्वेदसारस्थ। सोषण इति सपिप्पलीकः, अतएव कणाढ्य इति पठ्यते; अन्ये तु ऊषणशब्देन मरिचं व्याख्यानयन्ति व्यवहरन्ति च॥ ९४॥

आमलकीत्यादि स्पष्टम्॥ ९५॥

त्रिफलेत्यादि।—छिन्नरुहा गुडूची। तिक्तरोहिणी कटुरोहिणी; षड्ग्रन्था वचा; अयं योगो दशमूलीवासकक्वाथसाहचर्य्यात् क्वाथ एव, दशमूलीवासकाभ्याम् मिलिताभ्यां क्वाथः। अत्रापि मधु प्रक्षिपन्ति॥ ९६॥

परूपकाणि च क्वाथः कफज्वरविनाशनः ॥ ९७ ॥

चातुर्भद्रावलेहिका—

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
कासश्वासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ ९८ ॥
कर्षचूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानाञ्च सर्वशः ।
द्रव्यशुक्त्या स लेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ ९९ ॥
ऊर्द्ध्वजत्रुगरोगघ्नी सायं स्यादवलेहिका ।
अधोरोगहरी या तु सा पूर्वं भोजनान्मता ॥ १०० ॥
क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः कासश्वासज्वरापहः ।
प्लीहानं हन्ति हिक्काञ्च बालानाञ्च प्रशस्यते ॥ १०१ ॥
संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम् ॥ १०२ ॥

नवाङ्गः—विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।
कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ १०३ ॥
त्रिफलाशाल्मलीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः ।
शृतमम्बु हरेत् तूर्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ १०४ ॥

मुस्तमित्यादि ।—मुस्तस्य । वत्सकः कुटजः ॥ ९७ ॥

कट्फलमित्यादि ।—कट्फलं स्वनामख्यातम्, शृङ्गी कर्कटशृङ्गी ॥ ९८ ॥

कर्ष इत्यादि—परिभाषा व्याख्याता पूर्वमेव, किन्तु इदं कर्षमानम् उत्तमपुरुषमपेक्ष्य कथितम्, तेन मध्यजघन्यापेक्षया कर्षमानादपकर्षो ज्ञेयः । व्यवहारस्तु द्विवैर्यूर्षमापकैरिति ॥ ९९ ॥

अस्योपयोगार्थं समयमाह ऊर्द्ध्वेत्यादि ॥ १०० ॥

क्षौद्रोपकुल्येत्यादौ उपकुल्या पिप्पली ॥ १०१ ॥

द्वन्द्वजानां चिकित्सामाह संसृष्टमित्यादि ।—संसृष्टं मिलितं वातहरादिभिः ॥ १०२ ॥

विश्वामृतेत्यादि ।—अमृता गुडूची, पञ्चमूली स्वल्पा पञ्चमूली ॥ १०३ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—शाल्मलीवृक्षस्य मूलम् । राजवृक्षस्य शोणालुवृक्षस्य फलम् अन्तःपरिमार्जनत्वादिति शिवदासः ; अटरूषको वासकः ॥ १०४ ॥

किराततिक्तममृताद्राक्षामामलकीं शटीम्।
निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वाथं तं सगुडं पिबेत्॥ १०५॥
निदिग्धिकाबलारास्नात्रायमाणामृतायुतैः।
मसूरविदलैः क्वाथो वातपित्तज्वरं जयेत्॥ १०६॥
पञ्चभद्रम्। गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम्।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम्॥ १०७॥
मधुकं शारिवे द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम्।
काश्मरी पद्मकं लोध्रं त्रिफलां पद्मकेशरम्॥
परूषकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि।
मधुलाजसितायुक्तं तत् पीतमूषितं निशि॥
वातपित्तज्वरं दाहतृष्णामूर्च्छावमिभ्रमान्।
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतानिव मारुतः॥ १०८॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्सामाह।

पटोलादिः—पटोलं चन्दनं मूर्वा तिक्ता पाठामृतागणः।

किराततिक्तमित्यादि।—सुगमं तस्य। अमृता गुडूची॥ १०५॥

निदिग्धिकेत्यादि।—निदिग्धिका कण्टकारी। मसूरविदलैरिति व्रीहिमसूरविदलैरिति पक्वलः। अन्ये तु मसूरविदलं श्यामलतामाहुः, यद्यप्यस्याः पर्य्याये मसूरविदला पठ्यते, तथापि लिङ्गमशिष्टं लोकाश्रयत्वात् इति लिङ्गे अनादरः। अस्याय द्रव्यगुणे ज्वरहन्तृत्वमस्ति, व्यवहारस्तु क्वचिदनया क्वचिद्व्रीहिमसूरेणेति॥ १०६॥

पञ्चभद्रस्य पित्तकफहन्तृत्वमपि बोध्यम्; यदाह हारीतः, "किरातं पर्पटं मुस्तं गुडूची विश्वभेषजम्। पित्तश्लेष्मज्वरे कुर्य्यात् पाचनं ज्वरनाशनम्" इति॥१०७॥

मधुकमित्यादि।—द्वे शारिवे श्यामलतानन्तमूले। मधूकं मधूकपुष्पम्, उत्पलं नीलोत्पलम्; काश्मरी गाम्भारी, अस्याः फलं ग्रहीतव्यम्। पद्मस्य केशरं किञ्जल्काः; मृणालमुशीरम्; उत्तमवारिणि तण्डुलोदके। एतत् सर्वं शीतकषायविधिना गृहीत्वा पेयम्॥ १०८॥

पित्तश्लेष्मारुचिच्छर्दिज्वरकण्डूविषापहः॥ १०९॥

गुडूच्यादिः—गुडूची निम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च।
एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः॥
हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः॥ ११०॥

चातुर्भद्रकपाठासम्मतौ—

'किरातं नागरं मुस्तं गुडूचीञ्च कफाधिके।
पाठोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिबेत्॥ १११॥

कण्टकार्य्यादिः—कण्टकार्य्यमृताभार्गी-नागरेन्द्रयवासकाम्।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी॥
कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम्।
दाहतृष्णारुचिच्छर्दिकासहृत्पार्श्वशूलनुत्॥ ११२॥
सपत्रपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः।
कफपित्तज्वरं हन्ति सास्रपित्त मकामलम्॥ ११३॥
पटोलं पिचुमर्दञ्च त्रिफला मधुकं बला।

पित्तकफज्वरचिकित्सामाह पटोलमित्यादि।—सुगमम्। गणोक्तत्वात् क्वाथ कल्कादिकल्पनास्य बोध्या॥ १०९॥

गुडूचीत्यादि।—पद्मकं पद्मकाष्ठम्। यत्र पद्मसिल्यस्ति तत्र प्रायः पद्मकेशरमेव गृह्यते। अत्र अत्यन्तदाहपिपासायां हृद्याः शीतीकृत्य मधु प्रक्षिपन्ति। तेषां तथा दृष्टफलम्॥ ११०॥

किरातमित्यादि।—"पाठोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिबेत्" इति किरातादिभिः सह मिलित्वा पिबेत्; अतः पाठान्तरकल्पम्। मृणालमुशीरम्। पित्ताधिक इत्यत्र कफ इति शेषः। जतुकर्णेऽप्युक्तं "भूनिम्ब घन गुडूची-गुन्द्रामृ वासक-भार्ग्यभयापाठा" इति॥ १११॥

कण्टकार्य्यादि।—भार्गी वामनहाटी, इन्द्र इन्द्रयवः; यवासकं दुरालभा। एष योगः पित्तोत्तरे कफ इति केचित्॥ ११२॥

सपत्रेत्यादि।—रसः स्वरसः तस्य गुरुत्वात् अर्द्धपलं प्रायेणोपयुज्यते। सिता-

साधितोऽयं कषायः स्यात् पित्तश्लेष्मोद्भवे ज्वरे ॥ ११४ ॥

अमृताष्टकः—गुडूचीन्द्रयवारिष्टपटोलं कटुरोहिणी।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः।
हृल्लासारोचकच्छर्दितृष्णादाहनिवारणः ॥ ११५ ॥
पटोलयवधन्याकं मुस्तामलकचन्दनम्।
पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरे तृट्छर्दिदाहनुत् ॥ ११६ ॥

पञ्चतिक्तम्।

क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण सपौष्करञ्चैव किराततिक्तम्।
पिबेत् कषायन्त्विह पञ्चतिक्तं ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम् ॥ ११७ ॥
सशर्करामक्षमात्रां कटुकामुष्णवारिणा।
पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ ११८ ॥
दीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम्।

नथुनीग्नु प्रत्येकं चतुर्नापकषोरम प्रक्षेप इति। पटोलमित्यादौ पिचुमर्दो निम्बः ॥ ११३ ॥

पटोलेत्यादि।—स्पष्टम् ॥ ११४ ॥

अमृताष्टके अरिष्टो निम्बः ॥ ११५ ॥

पटोलेत्यादि।—स्पष्टम् ॥ ११६ ॥

क्षुद्रेत्यादि।—क्षुद्रा कण्टकारी, नागरस्य कटुत्वेऽपि छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायात् पञ्चतिक्तकसंज्ञा ॥ ११७ ॥

सशर्करामित्यादि।—सुगमम्। कल्पकल्पनेयम्। शर्कराकटुरोहिण्योः मिलित्वा समभागेन कर्षः। वैद्यप्रसारकेऽपि समभाग एवोक्तः। चक्रस्तु शर्करायाः उपसर्जनत्वात् कटुकायाः प्राधान्यात् कटुकाया द्वादश माषकाः सितायाश्चत्वार इति तन्न, आयुर्वेदसारे "सिता कटुकया युक्ता पीत्वा चोष्णेन वारिणा। जीर्णज्वरं जयेच्छीघ्रं कफपित्तकृतं ज्वरम्" इत्यत्र सितायाः एव प्राधान्येन निर्देशात्, तस्मात् "भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया" इति वचनात् समभागतैव युक्ता ॥ ११८ ॥

ज्वरघ्नं पाचनं भेदि शृतं धान्यपटोलयोः ॥ ११९ ॥

वातश्लेष्मज्वरचिकित्सामाह।

कफवातज्वरे स्वेदान् कारयेद्रूक्षनिर्मितान्।
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम्।
हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥ १२० ॥
खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसिक्तो हि वालुकास्वेदः।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥ १२१ ॥
मुस्तनागरभूनिम्बं त्रयमेतत् त्रिकार्षिकम्।
कफवातामशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥ १२२ ॥
पञ्चकोलः—पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम्।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥ १२३ ॥
पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम्।
वातश्लेष्मविकारघ्नं प्लीहज्वरविनाशनम् ॥ १२४ ॥

दीपनमित्यादि।—अत्र धान्यकस्य दश माषकाः पटोलस्य तु पञ्चमाषका इति केचित्, तन्न, समभागबाधकाभावात्। शृतं क्वाथः, व्यवहारस्तु व्यञ्जनेनैव ॥११९॥

वातकफज्वरचिकित्सामाह कफवातेत्यादि।—रूक्षनिर्मितेत्यादि रूक्षनिर्मितानिति करीषवालुकपाषाणबाष्पनिर्मितान्। यद्यपि वातश्लेष्मणि स्निग्धरूक्ष एव स्वेदो युक्तः, यदुक्तं "स्वेदोऽनिले स्निग्धरूक्षो वातश्लेष्मणि शस्यते" इति तथापि आमाशयगतस्यैव दोषस्य ज्वरारम्भकत्वात् वातेऽपि रूक्ष एव स्वेद उक्तः। उक्तं हि "आमाशयगते वाते रूक्षपूर्वः प्रशस्यते" ॥ १२० ॥

तमेव रूक्षस्वेदमाह खर्पर इत्यादि।—स्विद्यते अनेनेति स्वेदः, वालुका एव स्वेदः वालुकास्वेदः, तेन खर्परभृष्टेत्यादि विशेषणं सङ्गच्छते। वालुकाप्रकर इत्यपि पाठः ॥ १२१ ॥

मुस्तेत्यादि।—प्रत्येकं कर्षः ॥ १२२ ॥

पिप्पलीत्यादि।—योगोऽवचारणया क्वाथेनापि क्रियते, प्रत्येकं कोलप्रमाणयोगादस्य पञ्चकोल इति संज्ञा ज्ञेया ॥ १२३ ॥

पिप्पलीभिः शृतमित्यादि।—पिप्पल्यास्तीक्ष्णवीर्यत्वात् क्वाथान्तरवत् जलस्य अर्द्ध-

आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ताहरीतकीभिः क्वथितः कषायः।
सामे सशूले कफवातयुक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥ १२५ ॥

क्षुद्रादिः वा कण्टकार्य्यादिः।

क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयैः कृतः कषायः कफमारुतोद्भवे।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुक्करे ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥१२६

दशमूलीरसः पेयः कणायुक्तः कफानिले।
अविपाकेऽतिनिद्रायां पार्श्वरुक्श्वासकासके ॥ १२७ ॥
मुस्तं पर्पटकः शुण्ठी गुडूची सदुरालभा।
कफवातारुचिच्छर्दिदाहशोषज्वरापहः ॥ १२८ ॥
दारुपर्पटभार्ग्यब्दवचाधान्यककट्फलैः।
साभयाविश्वपूतीकैः क्वाथो हिङ्गु मधूत्कटः ॥
कफवातज्वरे पीतो हिक्काश्वासगलग्रहान्।
कासश्वासप्रसेकांश्च हन्यात् तरुमिवाशनिः ॥
मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहक्वाथेषु चूर्णवत्।

पलादिमानेन क्वाथो न युज्यते ; तेन कार्षमेकमल्पं वा गृहीत्वा कषायः कार्य्यः। प्रबले त्वग्निमान्द्ये जाते च योज्यः। इदानीन्तु क्वाथेन व्यवहरन्ति, अष्टमाषकं गृहीत्वा मङ्गलवदर्द्धमासमावस्थायामपि कुर्वन्ति ॥ १२४ ॥

आरग्वधेत्यादि।—आरग्वधः शोणालुफलम, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम्, तिक्ता कटुकी ; दीपनपाचनश्चेत्यत्र, "दीपनभेदनोऽर्सौ" इत्यपि पाठः ॥ १२५ ॥

क्षुद्रेत्यादि।—क्षुद्रा कण्टकारी ॥ १२६ ॥

दशमूलीत्यादि।—रसः क्वाथः। अविपाके दोषाणामपाके ; तेन पाचनत्वमस्य ॥ १२७ ॥

मुस्तमित्यादि।—क्वाथेन ॥ १२८ ॥

दार्वित्यादि।—पूतिको लाटाकरञ्जः इति निश्चलः। किन्तु भूतीक इति पाठो बहुपुस्तकेषु दृश्यते स च टीकया न व्याख्यातः। भूतीकश्च यमानी। हिङ्गु क्षौद्रयोः प्रक्षेपार्थे परिभाषामाह मात्रेत्यादि।—चूर्णवदिति कर्ष इत्यर्थः। उक्तस्य

माषिकं हिङ्गुसिन्धूत्थजरणाद्यास्तु शाणिकाः ॥ १२८ ॥
मातुलुङ्गफलकेशरो घृतः सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे ।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोषमाशु जड़तामरोचकम् ॥१३०॥
सन्निपाते—लङ्घनं वालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा ।
अवलेहोऽञ्जनञ्चैव प्राक् प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥
सन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्य्यादामकफापहम् ।
पश्चात् श्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत् पित्तमारुतौ ॥ १३१ ॥

एवं मात्रेति पक्षे इयं मात्रा ज्ञेया; माषिकं हिङ्ग्विति छेदः। आद्यशब्देन सैन्धव-सौवर्चलमरिचादयः ॥ १२९ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि।—सिन्धुजन्म सैन्धवम् ॥ १३० ॥

सन्निपातज्वरचिकित्सामाह लङ्घनमित्यादि।—यद्यपि सन्निपातज्वरस्त्रिदोषारब्धः, तथापि आमाशयस्य कफस्थानत्वात्, स्थानिलेन च कफ एव बली; अतस्तत्प्रत्यनीकचिकित्सा प्रथमतो विधेया। अतः कफप्रत्यनीकमेव लङ्घनादिकं प्रथमं कर्त्तव्यम् इत्याह लङ्घनमित्यादि। अतएवोक्तमन्यत्र "श्लेष्मनिग्रहमेवादौ कुर्य्यात् व्याधौ त्रिदोषजे" इति; यत् पुनस्तन्त्रान्तरे "शमयेत् पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु। दुर्निवारतमं तद्धि ज्वरार्त्तेषु विशेषतः।" तथा "वातस्यानु जयेत् पित्तं पित्तस्यानु जयेत कफम्। त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेद्बलवत्तमः" इत्युक्तं, तत्पुनरवस्थाविशेषे बोध्यम्। तथाहि सामज्वरे कफमेवादितः प्रतिकुर्य्यात्, आमपाकान्ते पित्तमेवादौ, चिरजे मारुतमेवादाविति। अत्रार्थे तन्त्रान्तरं "ज्वरे त्रिदोषजे साने शमयेत् कफमादितः। पाकान्तमागते पित्तं चिरजे विषमेऽनिलम्" इति। अन्ये पुनः "वातस्यानु जयेत् पित्तम्" इत्यादिश्लोकमतीसारविषयतया वर्णयन्ति। ननु वातादीनां विभिन्नसञ्चयप्रकोपादीनां युगपदवस्थानाभावात् कथं सम्भूय सान्निपातिकव्याध्यारम्भकत्वम्? अथ मन्यते त्रिदोषकरनिदानवशेन प्रकोपादेषां युगपदुपस्थितिरिति; तदपि न मनोरमं यतस्तथाविधनिदानोपसेवनेऽपि दोषाणां विपरीतैर्गुणैः परस्परोपघातात् युगपत्प्रकोपस्य अनुपपत्तेः। अत्रोच्यते न खलु दोषाणां निखिल एव गुणो विपरीतः, समानस्यापि कतिपयगुणस्य सद्भावात् समानेन हि गुणेन दोषाणामन्योन्यप्रकोपस्यापि सम्भवात्। तथाहि रौक्ष्यलाघवाद्यैर्वायुस्तैजसं पित्तं प्रकोपयति, पित्तमप्येवमेव वायुम्, वायुरपि शैत्यात्

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्य्याद्वारोग्यदर्शनात्॥
दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता।
न हि दोषक्षये कश्चित् सहते लङ्घनादिकम्॥ १३२॥

निष्ठीवनमाह। आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम्।
आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः।
तेनास्य हृदयात् श्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात्।
लीनोऽप्याकृष्यते शुष्को लाघवञ्चास्य जायते॥
पर्व्वभेदोऽङ्गमर्दश्च मूर्च्छाकासगलामयाः।
मुखाक्षिगौरवं जाड्यमुत्क्लेशश्चोपशाम्यति॥
सकृद्द्वित्रिचतुः कुर्य्यात् दृष्ट्वा दोषबलाबलम्।
एतद्धि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम्॥ १३३॥
मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम्।

कफम्, कफोऽपि तथा वायुम्, पित्तञ्च द्रवत्वेन कफम्, कफोऽपि तथा पित्तमिति. गुणसाम्यम्। ; न वाच्यम्, विपरीतस्तु गुणो भूयान् अल्पं समानगुणमभिभूय प्रशमयत्येव, कुतो न करोत्येव यतो दूष्यापेक्षया त्रिदोषकरद्रव्यप्रभावाच्च दोषगुणा दूषयन्ति परं न शमयन्तीति। दृढ़बलस्त्वाह "विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम्। दोषाः सहजसात्म्यत्वात् घोरं विषमहीनिव" इति। अस्यार्थस्तु अस्मदीयचरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेयः॥ १३१॥

लङ्घनं सूचयित्वा दोषभेदेन तदवधिमाह त्रिरात्रमित्यादि।—त्रिरात्र लङ्घन-विधिविकल्पो यथाक्रमसुल्वणवाताद्यपेक्षया ज्ञेयः। कुर्य्याद्वारोग्यदर्शनादित्यभिधानं समहद्दोषबलापेक्षया बलसम्पत्तौ च ज्ञेयम्। एतावन्तं कालं कथं लङ्घनं कर्त्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह दोषाणामित्यादि। "लङ्घनादिकम्" इत्यत्र आदिशब्दात् भानुकाक्षेदादीनामपि ग्रहणम्॥ १३२॥

निष्ठीवनमाह आर्द्रकेत्यादि।—आर्द्रकस्वरसमुष्णं कृत्वा सैन्धवादिचूर्णमनुरूपं दत्त्वा निष्ठीवनमुपदिशन्ति वृद्धाः॥ १३३॥

अन्यद्वा सिद्धिविहितं तीक्ष्णं नस्यं प्रयोजयेत् ॥
तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नश्च प्रसिच्यते ।
शिरोहृदयकण्ठास्यपार्श्वरुक् चोपशाम्यति ॥ १२४ ॥

मधूकसारादिः ।

मधूकसारसिन्धूत्थवचोपणकणाः समाः ।
श्लक्ष्णं पिष्ट्वाम्भसा नस्यं कुर्य्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥ १२५ ॥
सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपं कुष्ठमेव च ।
वस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥ १२६ ॥
अञ्जनमाह—शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ।
अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ १२७ ॥

अष्टाङ्गावलेहिका—

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।
श्लक्ष्णचूर्णीकृतञ्चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥

नस्यमाह मातुलुङ्गेत्यादि ।—लवणत्रयं सैन्धवसौवर्चल-विड़म् । सिद्धिविहितमिति । अस्य योगस्य भालुकितन्त्रोक्तत्वात् भालुकितन्त्रस्यैव सिद्धिस्थाने ज्ञेयम् ॥ १२४ ॥

मधूकसारेत्यादि ।—मधूकं फलविशेषस्तस्य सारः फलास्थि, उषणं मरिचम् ; अम्भसा तोयेन ॥ १२५ ॥

सैन्धवमित्यादि । —श्वेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम् ॥ १२६ ॥

अञ्जनमाह । शिरीषेत्यादि ।—शिला मनःशिला । सरसोनेत्यादिविशेषादेको योगः पृथक्पाठात् पृथग्योगोऽपि बोध्यः । यदुक्तमायुर्वेदसारे "शुक्राख्यबीज-गोमूत्र-कणा-मरिच-सैन्धवैः । शिलावचारसोनैर्वा अञ्जनं स्यात् प्रबोधनम्" इति ॥ १२७ ॥

अवलेहमाह कट्फलमित्यादि ।—यासो दुरालभा, कारवी कृष्णजीरकम् । सन्निपाते स्वेदस्य सर्व्वदा हितत्वेन अग्निसम्बन्धसमुद्भूतं देहस्य उष्णत्वं मधु च उष्णे विरुध्यते, अतएव मधु त्यक्त्वा आर्द्रकस्वरसेनावलेहः कार्य्य इत्याह जडेन इत्यादि । एकगुणे इति पदं स्वेदादिविशेषणम् अपरस्योपपत्त्यर्थम् । यस्मात् उष्ण-विरोधि मधु ततो मधु त्यक्त्वा इत्यर्थः । ननु "क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां

एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम्।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगं नियच्छति॥
ऊर्द्ध्वगस्ले महरणे उष्णे स्वेदादिकर्म्मणि।
विरोध्युष्णे मधु त्यक्का कार्य्यमार्द्रकजै रसैः॥ १३८॥

प्रयोजयेत्। पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करी हितः" इत्यनेन सुश्रुते क्रियासङ्करी निषिद्धः, तत् कथं नस्यनिष्ठीवनादीनां युगपदेव सन्निपातज्वरे विधानम्? अत्रोच्यते, क्रियासङ्करो ह्यनेकक्रियामेलकः, तस्य च दूषकत्वं न सङ्करत्वमात्रेण, किं तर्हि अतिमात्रत्वेन अग्निमान्द्यजनकतया तथा परस्परगुणविरोधादुभयोरपि निष्फलतया च। एतद्दोषद्वयमन्तःपरिमार्जन एव सम्भवति, न पुनर्बहिःपरिमार्जने नस्यनिष्ठीवनादौ। एतदभिसन्धाय वृन्दोऽपि समाधानमुक्तवान् यथा "क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्कर्य्यमिष्यते। भिन्नरूपतया यास्तु ताः कुर्व्वन्ति न दूषणम्" इति। तुल्यरूपता चात्रान्तःपरिमार्जनत्वेनैव ज्ञेया। तेनायमर्थः एकस्मिन् अन्तःपरिमार्जने उपयुक्ते यद्यपरमन्तःपरिमार्जनमुपयुज्यते, तेनैव क्रियासाङ्कर्य्येण उक्तरीत्या दूषकत्वं न बहिःपरिमार्जने नस्यादाविति। कषायादिभेषजोपयोगानन्तरं पुनरवलेहादिदाने च यद्यपि क्रियासाङ्कर्य्यदोषो भवत्येव, तथापि क्वाथाङ्गतया न विरोधः। तदङ्गता चानादिसद्व्यवहारात् दोषानुपलम्भाच्च बोध्यम्। किं वा क्रियासाङ्कर्य्यस्य दोषत्वात्तया कण्ठरोधादिरूपवदपायप्रशमकतया च निषिद्धमप्यवलेहादिकमवस्थाविशेषे अङ्गीक्रियते। यथा पीतविषे बालादौ वमनम्। अन्ये तु कल्पनया तुल्यरूपतां व्याख्याय कषायावलेहयोर्युगपदुपयोगेऽपि कल्पनाभेदान्न साङ्कर्य्यमित्याहुः। तन्न, सुश्रुते अग्निमान्द्यादिहेतुत्वेन क्रियासङ्करमात्रस्यैव दोषत्वमुक्तम्। तत्र चातुल्यरूपता तुल्यरूपता चेति विशेषो नास्ति। केवलं वृन्देनैव कषायनस्यादीनां सन्निपाते युगपदुपयुज्यमानानामविरोधार्थम्, क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिरिति वचनं नियद्धम्। तच्च क्रियाद्वयं कल्पनया तुल्यरूपमतुल्यरूपं वा भवतु, उभयथाप्यतिमात्रादिनाग्निमान्द्यादिहेतुतया निषिद्धमेव। तेनाभिन्नकल्पनात्वकेऽपि भेषजद्वये युगपद्युक्ते अतिमात्रत्वादिना अग्निमान्द्यादिहेतुत्वं दूषकताबीजमस्त्येवेति। तस्मात् अन्तःपरिमार्जनत्वेनैव तुल्यरूपत्वम्, बहिःपरिमार्जने च भिन्नरूपत्वं व्याख्याय कषायनस्याञ्जनादिषु क्रियासाङ्कर्य्यदोषत्वं परिहरणीयम्॥ १३८॥

पञ्चमुष्टिः—यवकोलकुलत्थानां मुद्गामलकशुण्ठयोः ।
एकैकमुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले ॥
पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।
शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे ॥ १३९ ॥

चातुर्भद्रकपञ्चमूलकम्—

पञ्चमूलीकिरातादिर्गणो योज्यस्त्रिदोषजे ।
पित्तोत्कटे च मधुना कणया च कफोत्कटे ॥ १४० ॥
दशमूलम्—बिल्वश्योणाकगाम्भारीपाटलागणिकारिकाः ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥
शालपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥
उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ॥ १४१ ॥

यवेत्यादि ।—प्रत्येकं यवादीनां मुष्टिमन्तर्नेयम्, न तु पलं द्रव्यबाहुल्यात् अयमेव पक्षः प्रचारी । एकैकं द्रव्यमाहृत्य समुदितानामेषां मिलित्वा पलमात्र पचेदित्यन्ये । चक्रः पुनर्यवादीनामाहारद्रव्यत्वात् प्रत्येकं पलमानत्वेऽपि न दोष इत्याह । अस्यैव योगस्य धान्यशुण्ठीयोगात् सप्तमुष्टिक इत्यपि नाम । यदुक्तं "यवकोलकुलत्थैश्च मुद्गमूलकशुण्ठकैः । धन्याकविश्वसंयुक्तैर्यूषः स्यात् सप्तमुष्टिकः" ॥ १३९ ॥

पञ्चमूलीत्यादि । वातपित्तोक्तनवाङ्गयोग एवायम् । अत्र पुनर्मधुयोगात् पित्तोल्बणत्रिदोषहन्तृत्वम्, पिप्पलीयोगाच्च कफोल्बणत्रिदोषहन्तृत्वमस्य ज्ञेयम् । अत्र कनीयस्या एव पञ्चमूल्या व्यवहारः । अन्ये पुनः श्लेष्मोल्बणे महतीं पञ्चमूलीमाहुः ॥ १४० ॥

दशमूलस्य उक्तत्वादुक्तव्याख्यादयानुरोधाच्च पञ्चमूलद्वयमाह बिल्वेत्यादि ।—महातरुसम्भवत्वात् बिल्वादिपञ्चमूलस्य महत्त्वं स्वल्पतरुसम्भवत्वाच्च शालपर्ण्यादीना-

चतुर्दशाङ्गः—

चिरज्वरे वातकफोल्वणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः॥१४२

वातश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः—

दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम्।
भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्कावमीहरः॥ १४३॥

पित्तश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः—

भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः।
तन्द्रीप्रलापकसनारुचिदाहमोह-
श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति॥ ४

मुस्तादिगणः—मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम्।
त्रिफला धन्वयासश्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत्॥
किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी।
मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते॥
अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत्।

मलत्वं ज्ञेयम्। सुश्रुते तु गोक्षुरस्थाने एरण्डमूलं पठ्यते, चरके तु गोक्षुर इति। तेन सुश्रुतप्रयोगेषु एरण्डमूलेन, चरकादिप्रयोगेषु गोक्षुरेणैव व्यवहार इति शुल्लिफोव्वाटावप्येरण्डमूलेनैवेति॥ १४१॥

चिरज्वर इत्यादि।—वातकफोल्वण इत्युभयत्रापि सम्बध्यते। शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्र इति मलविबन्धे सति शोधनार्थं त्रिचतुरस्त्रिवृच्चूर्णमाषकाणां प्रक्षेप इत्याहुः॥ १४२॥

दशमूलीत्यादि।—स्पष्टम्॥ १४३॥

भूनिम्बेत्यादि।—इन्द्रबीजम् इन्द्रयवः। मुस्तेत्यादि।—नीली नीलबुह्ना;

पित्तोत्तरे सन्निपाते हितञ्चोक्तं मनीषिभिः ।
मन्यास्तम्भे ऊरुघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे ॥ १४४ ॥

शट्यादिगणः—शटी पुष्करमूलञ्च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।
गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥
एष शट्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासे तन्द्र्याञ्च शस्यते ॥ १४५ ॥

बृहत्यादिगणः—बृहत्यौ पुष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥
बृहत्यादिर्गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।
कासादिषु च सर्वेषु देयः सोपद्रवेषु च ॥ १४६ ॥
भार्गीं पुष्करमूलञ्च रास्नां बिल्वं यमानिकाम् ।
नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीञ्चाप्सु साधयेत् ॥
सन्निपातज्वरे देयं हृत्पार्श्वानाहशूलिनाम् ।
कासश्वासाग्निमन्दत्वं तन्द्रीञ्च विनिवर्त्तयेत् ॥
द्विपञ्चमूली षड्ग्रन्था विश्वरुटश्वनखोदयम् ।
कफवातहरः क्वाथः सन्निपातहरः परः ॥ १४७ ॥

काम्पिल्लकं गुण्डारोचनी। बलास्थाने वचेति न पाठः, आयुर्वेदसारादौ बलापाठात् ॥ १४४ ॥

शट्यादि ।—किरातस्थाने केचित् पटोलं पठन्ति, तन्न, हारीतजतुकर्णचन्द्रटविदेहेषु किरातस्यैव पाठादिति ॥ १४५ ॥

बृहत्यादीत्यादि ।—कासादिष्वित्यत्र आदिशब्दग्रहणात् शट्याद्युक्तहृद्ग्रहादीनां ग्रहणम्। चरकेऽपि शट्याद्यनन्तरमस्य योगस्य पाठात् ॥ १४६ ॥

भार्गीमित्यादि ।—भृङ्गस्य। बिल्वं बिल्वमूलं यौगिकसप्तमकत्वात्। दशमूलञ्चेति पाठपक्षेऽपि भागद्वयं तस्य ग्राह्यं, किन्तु भेले "नागरञ्च मृणालञ्च पिप्पली च" इति पाठो दृश्यते एवं चन्द्रटेऽपि, अत एकभागस्यैवेति युक्तम्। द्विपञ्चमूली-

अभिन्यासज्वरचिकित्सामाह।

कारवीपुष्करैरण्डत्रायन्तीनागरामृताः।
दशमूलीशटीशृङ्गीयासभार्गीपुनर्नवाः॥
तुल्या मूत्रेण निष्क्राथ्य पीताः स्रोतोविशोधनाः।
अभिन्यासज्वरं घोरमाशु घ्नन्ति समुद्धतम्॥ १४८॥
मातुलुङ्गाश्मभिद्बिल्वव्याघ्रीपाठोरुबूकजः।
क्वाथो लवणमूत्राढ्योऽभिन्यासानाहशूलनुत्॥ १४९॥
निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणं विद्याद्धतौजसम्॥ १५०॥
कण्ठरोधकफश्वासहिक्कासन्न्यासपीडितः।
मातुलुङ्गार्द्रकरसं दशमूल्यम्भसा पिबेत्॥ १५१॥
व्योषाब्दत्रिफलातिक्तापटोलारिष्टवासकैः।
सभूनिम्बामृतायासैस्त्रिदोषज्वरनुज्जलम्॥ १५२॥

त्यादि।—द्विपञ्चमूली दशमूली, षड्ग्रन्था वचा; गन्धनखीद्वयं कानायरकुङ्करा-णिभेदात् रक्तश्वेतपुष्पभेदाद्वा॥ १४७॥

सन्निपातज्वरभेदस्याभिन्यासस्य चिकित्सामाह कारवीत्यादि।—कारवी कृष्ण-जीरकम्; त्रायन्ती त्रायमाणा; मूत्रेण गोमूत्रेण॥ १४८॥

मातुलुङ्गेत्यादि।—अश्मभित् पाषाणभेदी; बिल्वस्य मूलं, लवणं सैन्धवं, मूत्रं गोमूत्रम्। गोमूत्रसैन्धवे प्रक्षिप्य क्वाथः पेयः। गतप्रयोगदर्शनात् गोमूत्रेण क्वाथः प्रक्षेपश्च लवणमित्येके॥ १४९॥

इन्विनिश्चये अभिन्यासलक्षणस्य अनुक्तत्वात् तल्लक्षणनिर्देशमाह निद्रोपेतमित्यादि।—सन्निपातज्वरमेव निद्रोपेतमभिन्यासं विद्यात्। क्षीणं विद्याद्धतौजसमिति क्षीणमिति क्षीणधातुगतम्। अभिन्यासज्वरमेवं सन्निपातज्वरमेव क्षीणधातुगतं हतौजसं विद्यात्। उक्तं सुश्रुते "अभिन्यासन्तु तं प्राहुर्हतौजसमथापरे। सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्य-मपरे जगुः" इति॥ १५०॥

कण्ठरोधेत्यादि।—दशमूलक्वाथमेव मातुलुङ्गार्द्रकरसे प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः॥ १५१॥

व्योषेत्यादि।—अरिष्टो निम्बः, तस्य त्वक्; जलं क्वाथः॥ १५२॥

त्रिवृद्विशालात्रिफलाकटुकारग्वधैः कृतः।
सक्षारो भेदनः क्वाथः पेयः सर्वज्वरापहः॥ १५३॥
स्वेदोद्गमे ज्वरे देयश्चूर्णो भृष्टकुलत्थजः।
घर्षेज्जिह्वां जड़ां सिन्धुत्र्यूषणैः साम्लवेतसैः॥
उच्छुष्कां स्फुटितां जिह्वां द्राक्षया मधुपिष्टया।
लेपयेत् सघृतञ्चास्यं सन्निपातात्मके ज्वरे॥ १५४॥
काकजङ्घा जटा निद्रां जनयेच्छिरसि स्थिता॥ १५५॥
सन्निपाते प्रकम्पन्तं प्रलपन्तं न बृंहयेत्।
तृष्णादाहाभिभूतोऽपि न दद्याच्छीतलं जलम्॥ १५६॥
सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः।
शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते॥
रक्तावसेचनैः पूर्वं सर्पिःपानैश्च तं जयेत्।
प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्वमनैः कवलग्रहैः॥
गैरिकं पांशुजं शुण्ठीवचाकटुककाञ्जिकैः।
कर्णशोथहरो लेपः सन्निपातज्वरे भृशम्॥ १५७॥
कुलत्थकट्फले शुण्ठी कारवी च समांशिकैः।
सुखोष्णैर्लेपनं कार्य्यं कर्णमूले मुहुर्मुहुः॥ १५८॥

त्रिवृदित्यादि।—विशाला गोरक्षकर्कटी; यवक्षारः प्रक्षेप्यः॥ १५३॥

स्वेदोद्गम इत्यादि।—सन्निपातात्मके ज्वर इत्यन्तं स्पष्टम्॥ १५४॥

काकजङ्घा इत्यादि।—जटा मूलम्॥ १५५॥

सन्निपात इत्यादि।—स्पष्टम्॥ १५६॥

सन्निपातज्वरस्यान्ते शेषे सन्निपातज्वरे वा गते इत्यर्थः। रक्तावसेचनैरिति बहुवचनात् रक्तावसेचनं नैरन्तर्य्येण बोध्यम्। जतुकर्णे "शस्त्रकृतस्य मोक्षणम्" इत्युक्तत्वात्। सर्पिरत्र पञ्चतिक्तत्रिफलाघृतादि। चकारात् ग्रासवक्त्रलेपोऽपि बोध्यः। यदुक्तं तत्रैव "लेहाय कफवातघ्नाः कार्य्याः सकवड़ग्रहाः। विरेकेण घृतपानं वा बलं ज्ञात्वा समाचरेत्" इति॥ १५७॥

कुलत्थेति स्पष्टं दशमूलेनापि सुखोष्णेनात्र लेपमुपदिशन्ति॥ १५८॥

जीर्णज्वरचिकित्सामाह। निदिग्धिकादिः—

निदिग्धिकानागरकामृतानां क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम्।
जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु॥
हन्त्यूर्द्ध्वगामयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते॥ १५९॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः क्वाथश्छिन्नरुहोद्भवः।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलीकृतोऽथवा॥
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुक्रिमिरोगनुत्।
जीर्णज्वरेऽग्निसादे च शस्यते गुड़पिप्पली॥ १६०॥

विषमज्वर-चिकित्सामाह।

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी।
पटोलं शारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी॥
निम्बं पटोलं त्रिफला मृद्वीका मुस्तवत्सकौ।
किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम्॥
गुडूच्यामलकं मुस्तमर्द्धश्लोकसमापनाः।

जीर्णज्वरचिकित्सामाह निदिग्धिकेत्यादि।—निदिग्धिका कण्टकारी, वातकफे क्रियते; पित्तानुबन्धे पिप्पलीं त्यक्त्वा मधु प्रक्षिपन्ति वृद्धाः। पिप्पलीचूर्णस्य माषकद्वयं प्रक्षेप्यं प्रचारादिति कश्चित्। पुराणप्रतिश्यायेऽप्ययं योगो दृष्टफलः। अस्यैव योगस्य सोपपत्तिकं वैद्यव्यवहारसिद्धमुपयोगकालमाह हन्तीत्यादि।—किन्तु विन्दुसारे प्रातःसमयोऽप्युक्तः। यथा "श्वासकासविनाशाय मन्दाग्नेर्दीपनाय च। अरुचेश्च निरासार्थं प्रातरुत्थाय तं पिबेत्" इति तथा वृन्दोऽप्याह "तच्च रात्रिज्वरे सायमन्यत्र प्रातरिष्यते" इति॥ १५९॥

पिप्पलीत्यादि।—छिन्नरुहा गुडूची; पञ्चमूली च महती। योगद्वयेऽपि पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः। पित्तानुबन्धे मधु उपदिशन्ति वृद्धाः। इदञ्च योगद्वयं प्रायः सायमुपयुज्यते। कासेत्यादौ गुड़पिप्पल्योः प्रत्येकं माषकत्रयेण व्यवहरन्ति वृद्धाः॥ १६०॥

विषमज्वरचिकित्सामाह कलिङ्गका इत्यादि।—वाग्भटस्य। एते पञ्च योगाः

कषाया: शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
सन्ततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ १६१ ॥
गुड़प्रगाढ़ां त्रिफलां पिबेद्वा विषमार्दितः ।
दीर्घपत्रककर्णाख्यनित्वं खदिरसंयुतम् ॥
ताम्बूलैस्तद्दिने भुक्तं प्रातर्विषमनाशनम् ।
गुडूचीमुस्तधात्रीणां कषायं वा समाक्षिकम् ॥ १६२ ॥
मुस्तकादिः—मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाक्वाथः
पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥
महौषधामृतामुस्तचन्दनोशीरधान्यकैः ।
क्वाथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥
वासाधात्रीस्थिरादारुपथ्यानागरसाधितः ।
सितामधुयुतः क्वाथश्चातुर्थकनिवारणः ॥
मधुना सर्वज्वरनुच्छेफालीदलजो रसः ॥ १६३ ॥

पञ्चसु सन्तत-सततान्येद्युष्क-तृतीयक-चतुर्थकेषु यथासंख्यं ज्ञेयाः । एवं १ न-एव योगाः सर्वत्र इत्याहुः । तत्र यथासंख्यमेव युक्तं सततोक्तयोगेन पटोलादियोगस्य तथा निम्बादेश्चान्येद्युष्कोक्तत्वेन, गडूच्यादेश्च चतुर्थकोक्तत्वेन प्रायशो दृष्टत्वात् । सन्ततसततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकानिति पाठस्तु वाग्भटे नास्ति नासि-बन्देऽपि नास्ति । तेनायमर्द्धश्लोकः संग्रहे केनापि प्रमादात् लिखितः ॥ १८१ ।

गुड़प्रगाढामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । त्रिफलामित्यत्र क्वथितामिति शेष इति डल्लणः । गुडोऽत्र प्रक्षेप्यः । दीर्घपत्रकेत्यादि । कर्णाख्यः काणाखोट इति ख्यातः । तस्य विशेषणं दीर्घपत्रेति । नेत्रं मूलं तदपि गुप्तदेशजातं वाग्भटः दिशन्ति हृद्यः । गुडूचीत्यादि । सुश्रुतस्य अयं योगो यद्यपि पूर्वं चतुर्थके पठितः तथापि मधुयोगात् विषमज्वरसामान्यहन्तृत्वमस्य बोध्यम् । उत्पलस्तु यद्यपि योगोऽयं विषमज्वरे पठितः तथापि सन्नागतन्त्रोक्तत्वात् विषमज्वरविशेषे चतुर्थके प्रयोगं बोध्य इत्याह ॥ १६२ ॥

मुस्तादिमहौषधादी स्पष्टौ । वासादौ वासास्थने चन्द्राटे पाठा पठ्यते ;

अजाजी गुड़संयुक्ता विषमज्वरनाशिनी।
अग्निसादं जयेत् सम्यग्वातरोगांश्च नाशयेत् ॥ १६४ ॥
रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्त्तः।
विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥१६५॥
प्रातः प्रातः ससर्पिर्वा रसोनमुपयोजयेत्।
पिप्पलीवर्द्धमानं वा पिबेत् क्षीररसाशनः।
षट्पलं वा पिबेत् सर्पिः पथ्यां वा मधुना लिहेत् ॥१६६॥
पयस्तैलं घृतञ्चैव विदारीक्षुरसं मधु।
सम्मूर्च्छ्य पाययेदेतद् विषमज्वरनाशनम् ॥ १६७ ॥
पिप्पलीशर्कराक्षौद्रं घृतं क्षीरं यथाबलम्।
खजेन मथितं पेयं विषमज्वरनाशनम् ॥ १६८ ॥
पयसा वृषदंशस्य शकृद्वेगागमे पिबेत्।
वृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम् ॥ १६९ ॥

व्यवहारस्तु वास्त्यैव। स्थिरा शालपर्णी। पथ्या हरीतकी मधुनेत्यादौ सर्वं ज्वरनुत् विषमाविषमज्वरनुत् ॥ १६३ ॥

अजाजीत्यादि।—मनागृष्टं कृष्णजीरकमिति चक्रः। शितजीरजमित्यन्ये ॥ १६४ ॥

रसोनकल्कमित्यादि।—भक्तात् पूर्वं कर्त्तव्यं; यदाह चरकः "रसोनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम्" इति ॥ १६५ ॥

प्रातरित्यादि।—पिप्पल्यादियोगौ सौश्रुतौ। षट्पलं सर्पिरत्रैव वक्ष्यमाणम् ॥ १६६ ॥

पय इत्यादि।—दुग्धं शृतं बोध्यम्। विदारीक्षुरसमिति इक्षुरसस्थाने स्वरस इति न पाठः, उक्तं हि हारीते "विदारीक्षुरसः सर्पिर्मधुतैलशृतं पयः। चिरे-ष्वातुर्थककासश्वासवातज्वरापहम्" इति।. अन्ये तु विदारीस्वरसौ विषमज्वर-नाशे; चातुर्थे इक्षुरसात् योगान्तरमाहुः ॥ १६७ ॥

पिप्पलीत्यादि।—दुग्धं शृतं बोध्यम् ॥ १६८ ॥

पयसेत्यादि।—वृषदंशो विड़ालः। वृषस्यापि शकृदित्यर्थः ॥ १६९ ॥

नीलिनीमजगन्धाञ्च त्रिवृतां कटुरोहिणीम्।
पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः॥ १७० ॥
सुरां समण्डां पानार्थे भक्ष्यार्थे चरणायुधान्।
तित्तिरींश्च मयूरांश्च प्रयुञ्ज्याद्विषमज्वरे॥ १७१ ॥
आस्फोटजमहस्रेण दलेन सुहृतां पिबेत्।
पेयां घृतप्लुतां जन्तुश्चातुर्थकहरां तत्रहम्॥ १७२ ॥
सैन्धवं पिप्पलीनाञ्च तण्डुलाः समनःशिलाः।
नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं विषमज्वरनाशनम्॥
व्याघ्रीवसा हिङ्गुमसा नस्यं तद्वत् ससैन्धवा॥ १७३ ॥
कृष्णाम्बरदृढ़ावद्धगुग्गुलूलवापुच्छजः।
धूपश्चातुर्थकं हन्ति तमः सूर्य्य इवोदितः॥ १७४ ॥
शिरीषपुष्पस्वरसो रजनीद्वयसंयुतः।
नस्यं सर्पिःसमायोगाच्चातुर्थकज्वरं जयेत्॥
नस्यं चातुर्थकं हन्ति रसो वागस्त्यपत्रजः॥ १७५ ॥

अष्टाङ्गधूपः—

पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी।

विषमज्वरे विरेकार्थमाह नीलिनीत्यादि।—नीलिनी नीलबुह्ना। आगमने आगमनदिवसे॥ १७० ॥

सुरामित्यादि।—चरकस्य स्पष्टम्॥ १७१ ॥

आस्फोटजद्याङ्गेरी॥ १७२ ॥

सैन्धवमित्यादि।—चरकस्य। अञ्जनशब्दः अभ्यञ्जनेऽपि वर्त्तते; तन्निरासाय नेत्रपदम्। व्याघ्रीत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् लिङ्गमेव प्रयोजकं न तु जातिः॥१७३॥

कृष्णाम्बरेत्यादि।—अम्बरस्य कृष्णत्वं भृङ्गराजस्वरसादिभिः, उलूकः पेचक॥ १७४ ॥

नस्यमाह शिरीषेत्यादि।—रजनीद्वयचूर्णं सर्पिश्च प्रक्षेप्यम्। नस्यमित्यादौ अगस्त्यपत्रं वकसेनपत्रम्। १७५ ॥

सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ १७६ ॥

अपराजिताधूपः।

पुरध्यामवचासर्जनिम्बार्कागुरुदारुभिः।
सर्वज्वरहरो धूपः कार्य्योऽयमपराजितः ॥ १७७ ॥
वैड़ालं वा शकृद्योज्यं वेपमानस्य धूपने।
अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सप्ततन्तुभिः।
बद्धा वारि रवेस्तूर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ १७८ ॥
काकजङ्घा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः।
पृश्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गराजोऽष्टमः ॥
एषामन्यतमं मूलं पुष्येणोद्धृत्य यत्नतः।
रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत् ॥ १७९ ॥
मूलं जयन्त्याः शिरसा धृतं सर्वज्वरापहम् ॥ १८० ॥
भूतानुबन्धिनीस्तृतीयकचतुर्थकयोश्चिकित्सामाह।
कर्मसाधारणं यद्वत् तृतीयकचतुर्थकौ।
आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ॥ १८१ ॥

पलङ्कषेत्यादि।—पलङ्कषा गुग्गुलुः ॥ १७६ ॥

पुरेत्यादि।—पुरो गुग्गुलुः ध्याम गन्धतृणम् ॥ १७७ ॥

वैडालमित्यादि स्पष्टम्। अपामार्गस्य जटा मूलं; पृष्ठे पादं दत्त्वा धन्वः कार्य इत्याहुः धन्वनविधिरायुर्वेदसारे यथा "अपामार्गस्य मूलञ्च सम्यक्चालितानमः। दक्षीयाद्वामहस्तेन सर्वज्वरविमोक्षणम्" ॥ १७८ ॥

काकजङ्घेत्यादि।—काकजङ्घा स्वनामख्याता; श्यामा हृद्दारकः, ब्रह्मदण्डी ब्रह्मयष्टिका; कृताञ्जलिः लाजालिया ॥ १७९ ॥

मूलमित्यादि।—जयन्त्याः श्वेताया इत्याहुः भूजयन्त्या इत्यन्ये ॥ १८० ॥

भूतानुबन्धिनीस्तृतीयकचतुर्थकयोश्चिकित्सामाह कर्मेत्यादि।—दैवव्यपाश्रयं मणि-मन्त्रादि, युक्तिव्यपाश्रयञ्च कषायादि, एतदुभयमपि चिकित्सितं साधारणमन्ते-नाभिधीयते। यद्यदिति चकारभूतमर्थमिदं तेन साधारणं चिकित्सितं तृतीयक-

गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृतः ।
तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुञ्चत्यैकाहिको ज्वरः ॥
एतन्मन्त्रेण चाश्वत्थपत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ।
सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ॥
पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥ १८२ ॥
विष्णुं सहस्रमूर्द्धानं चराचरपतिं विभुम् ।
स्तुवन् नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ १८३ ॥

ज्वरे घृतप्रयोगः ।

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।

सदृशं कर्त्तव्यं तस्मात् ज्ञापयेत् निराकुर्यादित्यर्थः । ननु ज्वरान्तरे सर्वत्र युक्तिव्यपाश्रयम्, कषायादिकर्मैवोपदिष्टम्, न दैवव्यपाश्रयम् अत्र पुनः किमथ दैवव्यपाश्रयमपि कर्त्तव्यत्वेन उपदिश्यते इत्याह आगन्तुरित्यादि ।—आगन्तुर्भूतादिः । विषमज्वरशब्देन तृतीयक चतुर्थकाविवाभिमतौ । तृतीयकचतुर्थकशब्देनात्र तद्विपर्ययस्यापि ग्रहणम् । अन्ये तु यद्यप्यागन्तुरनुबन्धो हि इत्यादिवचनस्याद्विषमज्वरमात्र एव दैवव्यपाश्रयं कर्म कर्त्तव्यमित्यायाति तथापि तृतीयकचतुर्थकाविति यदुक्तं तद्विशेषार्थम् । तेन तृतीयक-चतुर्थकयोः प्रायेण भूतानुबन्धजन्यत्वात् तयोरेव विशेषेण दैवव्यपाश्रयं कर्म कर्त्तव्यमित्याहुः । अन्ये तु साधारणशब्देन दोषमात्रसाधारणं युक्तिव्यपाश्रयमात्रं कथ्यते । ब्रह्मादित्यस्य तृतीयार्थः तेन तृतीयकचतुर्थके युक्तिव्यपाश्रयमात्रं न कार्यं किन्तूभयमपि कार्यम् । एवञ्चागन्तुरनुबन्धो हीत्यादि द्वितीयार्द्धमपि तद्व्यक्त इत्याहुः ॥ १८१ ॥

गङ्गाया इत्यादि ।—एकाहिकस्य पूर्वाह्णे मङ्गलवारदिने पानीयं नूतनघटेन देयम्; रविदिने च रवौ पालिदिने तर्पणं कार्यम् । अत्र कुशा यवाः कुसुमानि च तन्मित्रनामभक्तादिना बलिमप्युपदिशन्ति वृद्धाः । अस्य मन्त्रस्य केचिदन्यश्लोकं पठन्ति यथा । "अङ्ग वङ्ग-कलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । वाराणस्यां यदुद्भूतं तत्र गच्छसि हे ज्वर ।" इति । सोममित्युमया सहितम्, सानुचरैर्नन्द्यादिभिः सहितम् ॥ १८२ ॥

विष्णुमित्यादि ।—नामसहस्रेण महाभारतोक्तेन ॥ १८३ ॥

रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् ॥
निर्दशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्घितम् ।
न सर्पिः पाययेत् प्राज्ञः शमनैस्तमुपाचरेत् ॥
यावल्लघुत्वादशनं दद्यान्मांसरसेन तु ॥ १८४ ॥
मांसार्थमेणलावादीन् युक्त्या दद्याद्विचक्षणः ।
कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिं क्रौञ्चमेव च ॥
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।
लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ॥
भिषङ्मात्राविकल्पज्ञो दद्यात् तानपि कालवित् ॥ १८५ ॥

इदानीं घृतप्रयोगान् विवक्षुः घृतस्य कालविषयमाह ज्वराः कषायैरित्यादि ।– अत्र कषायैरित्यसमासनिर्देशेन वमनैरपि कषायादिप्रयोगैः रूक्षस्य सर्पिःपानं कर्त्तव्यमिति दर्शयति। वमनैरित्यनेन अवस्थाविशेषवमनप्रयोगान् सर्पिःपानपूर्वभाविनो दर्शयति, लङ्घनैरित्यनेन च लङ्घनं नोदन, काल इत्याद्युक्ता लङ्घनसमानफलाः स्वेदादयोऽपि गृह्यन्ते। रूक्षस्येति वचनेन कषायादिप्रयोगे सत्यपि यद्यपि मानानुबन्धत्वात् कफाधिकतया वा यत्र रौक्ष्यं न भवति, तत्र सर्पिर्न दातव्यमिति दर्शयति। भिषग्जितं चिकित्सितम्। दशाहादूर्ध्वं हि घृतपानादव्याप्तिरुक्ता, इदानीं तदपवादमाह निर्दशाहमपीत्यादि।– निर्गतो दशाहान्निर्दशाहः। अलङ्घितमिति अनपातलङ्घितफलम्; इयञ्चावस्था प्रबलस्याप्यपाचनात् ज्वरस्य, तथा अकस्मादपचाराच्च भवतीति ज्ञेयम्। यावल्लघुत्वादिति छेदः। लघुत्वे तु जाते कफोत्तरता अलङ्घितता चापयाति, तेन तदा सर्पिःपानमनुमतं कर्त्तव्यमित्यर्थः। यावल्लाघवात् यावल्लघुत्वात् लघुत्वपर्यन्तं शमनैरुपाचरेत् लघुत्वे सति सर्पिःपानम्, अथवा यावत् तावत् नित्ययोगित्वात् लघुत्वात् यावत्पर्यन्तं शमनैरुपाचरेत् तावत् मांसरसेन। अशनन्तु निर्दशाहज्वरे कफोत्तरेऽप्यलङ्घितेऽपि मांसरसेन देयमित्याह: अशनं दद्यान्मांसरसेनेति। ननु किमर्थमेतादृशमशनं कफविरुद्धमपि कफप्रधानावस्थायां दीयते? सत्य मांसरसस्य बलजनकत्वात्, बलस्य च दोषनिग्रहसमर्थकत्वात्, अत एवोक्तं तत्रैव "बलं ह्यलं निग्रहाय दोषाणां बलकृच्च तत्" इति ॥ १८४ ॥

एणलावादीनित्यादिशब्दात् कपिञ्जलादीनां ग्रहणम्। मात्राविकल्पज्ञ इति,

पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।
कलिङ्गकास्तामलकी सारिवातिविषे स्थिरा ॥
द्राक्षामलकबिल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो ज्वरं जीर्णमपोहति ॥
क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हलीमकम् ।
अंसाभितापमग्निं च विषमं सन्नियच्छति ॥
पिप्पल्याद्यमिदं चापि तन्त्रे चारेण पठ्यते ॥ २८६ ॥

विकल्पो निरूहकल्पना संस्कार इत्यर्थः । नानार्थो विकल्पशब्दोऽयं । तेन नानार्थो नाना कर्तव्या, तादृशः संस्कारः कार्यः, यथा [illegible] भवत इत्यर्थः ॥२८५ ॥

सर्पिःपानावस्थां प्रतिपाद्य सर्पींष्याह पिप्पल्य इत्यादि ।— कलिङ्गका इन्द्रयवाः । तामलकी भूम्यामलकी ; सारिवा अनन्तमूलम्, स्थिरा शालपर्णी, [illegible] माहचर्यात् । अत्र यद्यपि घृतस्य मानं नोक्तं, तथापि [illegible] प्रस्थमात्र गृह्यते, यत एवोक्तम् "अनिर्दिष्टप्रमाणानां स्नेहानां प्रस्थ इष्यते । [illegible] मानं तु पालिकं स्मृतम्" इति । अन्ये [illegible] नानार्थेऽपि अनिर्दिष्टमानत्वात् [illegible] । यत्र तु प्रस्थादिमाननिर्देशं करोति, तत्र [illegible] हेतुना पाको रोगोपशमी भवतीति ज्ञेयम् । तथाहि [illegible] साध्यं भवतीति [illegible] वक्ष्यति । तथा [illegible] कृत्वमानमधीतम् । [illegible] भवतीति [illegible] निर्देक्ष्यति । तत्र यदि [illegible] दीर्घकालतया अथवा [illegible] प्रयोजनं, तदा पुनः पुनः [illegible] कर्तव्यं "यथा कुर्वन्ति स एवार्थ" इति वचनात् । एवं [illegible] तत्रादावपि प्रतिनियतमानकथनप्रयोजनं वाच्यम् । तस्मात् [illegible] क्वचिन्मानाभिधानमनभिधानञ्च क्वचिदिति । अत्र क्वचित् [illegible] पाठः क्वचिच्चारीचक्रमिति पाठद्वयमपि न प्रत्येतव्यम् । यतः सुश्रुते "[illegible] शिरःपार्श्वशूलहलीमकान्" इति [illegible] । वाग्भटे च "पिप्पलीचन्दनमुस्त[illegible] [illegible] । [illegible]

यत्राधिकरणे नोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ।
तत्रैव कल्कनिर्य्यूहाविष्येते स्नेहवेदिना॥
एतद्वाक्यबलेनैव कल्कसाध्यपरं घृतम्॥ १८७॥
जलस्नेहौषधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम्।
तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम्॥
अनुक्ते द्रवकार्य्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम्॥ १८८॥
घृततैलगुड़ादींश्च नैकाहादवतारयेत्।
व्युषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् यतः॥
स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत्।
वह्नौ क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत्॥
शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा।
गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत्॥ १८९॥

स्थिरया च। घृतमाशु निहन्ति साधितं ज्वरमग्निं विषमं हलीमकम्। अरुचिं भगन्दरापस्मारग्रह (?) पाण्डुगजं चयम्" इति दृश्यते तस्मात् पाठद्वयमेव युक्तम्॥ १८६॥

अत्र केचित् "कल्कक्वाथावनिर्देशे गणात् तस्मात् प्रयोजयेत्" इति सुश्रुतवचनात् पिप्पल्यादीनां कल्कत्वं कषायत्वञ्चेच्छन्ति। अन्ये तु कल्कत्वमेव ब्रुवते। अत एतत्संशयनिरासार्थं परिभाषामाह यत्रेत्यादि।—अधिकरणेनेत्यधिकारितया; तेन यत्रैवाचार्य्येण गणान्तमधिकृतं, तत्रैव विदारिगन्धादिगणादौ कल्ककषायकल्पना। यत्र त्वधिकृतगणत्वं नास्ति, तत्र कल्ककल्पनैव। एतेन सुश्रुतोक्ता "कल्कक्वाथावनिर्देशे" इत्यादिका परिभाषा अधिकृतगणविषयैव, न तु भेषजसमूहमात्रविषया इति। ननु सा मृदुभयकल्पना अनियमेन कदाचित् कल्ककल्पना कदाचित् क्वाथकल्पना कुतो न स्यात्? इति चेन्नैवम्, कषायकल्पनायां द्रव्यं न साक्षात् प्रधानभूतं स्नेहसाधने व्यवह्रियते। कल्कस्तु साक्षादेव स्नेहसम्बन्धः पच्यत इति कल्कस्य प्राधान्यात् तथा एवंविधव्यवहारार्थमाह एतद्वाक्यबलेनैवेत्यादि॥ १८७॥

जलस्नेहेत्यादौ जलशब्दो द्रवमात्रोपलक्षकः॥ १८८। १८९॥

क्षीरषट्पलकं घृतम्—

पञ्चकोलैः ससिन्धूत्थैः पलिकैः पयसा समम्।
सर्पिःप्रस्थं शृतं प्लीहविषमज्वरगुल्मनुत्॥
अत्र द्रवान्तरानुक्तेः क्षीरमेव चतुर्गुणम्।
द्रवान्तरेण योगे हि क्षीरं स्नेहसमं भवेत्॥ १८०॥

दशमूलषट्पलकं घृतम्—

दशमूलीरसे सर्पिः सक्षीरे पञ्चकोलकैः।
सक्षारैर्हन्ति तत्सिद्धं ज्वरकासाग्निमन्दताः॥
वातपित्तकफव्याधीन् प्लीहानञ्चापि पाण्डुताम्॥ १८१॥
क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम्।

पञ्चकोलेत्यादि।—पयसा सममित्यत्र समशब्दस्य तुल्यार्थत्वात् स्नेहसमं क्षीरम्; किन्त्वत्र [illegible] षट्पलकघृतवादात्। तद्यथा "सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु पलिकैस्त्रिगुणादकैः। समक्षीरं घृतं प्रस्थं ज्वराग्निप्लीह-गुल्मनुत्" इति। "क्षीरद्रव्याणामेषु पाको यत्रोक्तः क्वचित्। चतुर्गुणं [illegible] तत्र क्षीरं धान्यामाद्यावत्" [illegible] कृत्वा केचित् नाद्रियन्ते। [illegible] क्षीरादिमात्रनिर्णयनियमात्। [illegible] समशब्दस्य [illegible] इत्यादि। एतच्चात्र दूषयन्ति यतः [illegible] "षट्पलं [illegible] प्रस्थं तुल्यक्षीरम्" इति पठ्यते। चरकेऽप्युक्तं "घृतप्रस्थं विपाचयेत् क्षीर-प्रस्थेन" इति। [illegible] क्वचित् त्रिगुणोदकेन, क्वचिच्चतुर्गुणोदकेनेति॥ १८०॥

दशमूलीरस इत्यादि।—रसः क्वाथः [illegible] क्वाथचतुर्गुणं च क्षीरञ्च स्नेह-[illegible]। न हि क्वाथचतुर्गुणं वारीत्यादि परिभाषावचनं [illegible] क्षीरादीनि सर्वे [illegible] पाकं [illegible]। [illegible] यत्र क्वाथः क्षीरञ्च [illegible] स्नेह-चतुर्गुणो द्रवः कार्यः, [illegible] चतुर्गुण एव द्रव [illegible]। "[illegible] चतुर्गुणम् [illegible] दर्शयन्त्याह [illegible]। अतः क्वाथेन त्रिगुणः क्षीरेण स्नेह-समत्वमिति। पञ्चकोलादयश्चात्र प्रत्येकं पलिकाः पूर्वोक्तषट्पलकघृतवदेवमत्र षट्-पलकानुपपत्तेरिति॥ १८१॥

दशमूलीक्वाथार्थे परिभाषामाह क्वाथ्यादित्यादि।—[illegible] क्षीरमिति यत

स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं क्वाथास्तु स्नेहपादिकाः।
चतुर्गुणन्त्वष्टगुणं द्रवद्वैगुण्यतो भवेत्॥

द्रवान्तरमपि तत्रेदं केवलक्षीरे तु क्षीरमेव चतुर्गुणं पाकस्य चतुर्गुणद्रवेणैवोत्कर्ष-सिद्धत्वात् इति गयदासपक्षः। अन्ये तु यत्रैव केवलं क्षीरं तत्रैव स्नेहसमं क्षीरम्, जलन्तु चतुर्गुणं क्षीरद्रव्यारनालैस्त्वित्यादिवचनादित्याहुः। द्रवद्वैगुण्यतो भवेदिति यद्यपि "शुष्कद्रव्येष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्त्तितम्। द्विगुणं तद्द्रवेष्विष्टं सद्यस्त्वोद्धृतेषु च" इति वचनात् द्रवमात्र एव द्वैगुण्यमायाति, तथापि सुनिषण्णक-चाङ्गेरीरसे षोडशपलस्य द्रवप्रस्थस्य द्वैगुण्येन द्वात्रिंशत्पलत्वे द्रवत्वेन सिद्धे यदयमाचार्य्यः "त्रिंशत्पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः" इति करोति, तेन द्वैगुण्याभिधायकपरिभाषाव्यभिचारः क्वचिदस्तीति ज्ञापयति। अतएव रक्ति-कादौ त्रिपलपर्य्यन्ते कुडवपूर्वमाने द्रवार्द्रयोर्द्वैगुण्यं न कार्य्यम्। यदाह गोपुर-रक्षितः "रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत्। शुष्के द्रवार्द्रयोश्चापि तुल्य-मानं प्रकीर्त्तितम्" इति, तथा "द्विगुणं कुडवादौ तु शुष्कान्मानं द्रवस्य च। आर्द्रस्य चार्द्रवीर्य्यत्वात् ज्ञेयमन्यत् तत्समम्" इति तथा जतूकर्णेऽप्युक्तम् "आर्द्राणाञ्च द्रवाणाञ्च द्विगुणाः कुडवादयः।" एवञ्च कुडवादिमानयोग्यस्यापि यत्र पलाद्येनैव मानं तत्रापि न द्वैगुण्यं विधेयं तेन "रास्नासहस्रनिर्य्यूहे तैलद्रोणं विपाचयेत्" इत्यादिषु पलोन्मानेन सहस्रं तुलामानं द्विगुणं भवति। क्वचित्तु पलोन्मानविधा-नेऽपि तन्त्रान्तरीयशास्त्रैकवाक्यतया पलोन्मानागतद्रवेऽपि कुडवादिविवक्षां कृत्वा द्वैगुण्यं विधेयम्। यथा क्षतक्षीणचिकित्सिते "मधुकाष्टपलं द्राक्षाप्रस्थञ्चाप्य" इत्यादिना चरके यः प्रयोग उक्तः, स जतुकर्णे "द्राक्षाया मधुकादेश्चकाथ." इत्यादिना ग्रन्थेन पठितः। तेन जतुकर्णे मधुकस्याष्टपलोत्तरपाठात् कृतद्वैगुण्यमेव जलमाभाति। तदन्यथार्थेऽपि मधुकाष्टपलोत्तरपाठविहितेऽपि क्वाथे कुडवद्रव-विवक्षया कृतद्वैगुण्यमेव जलं देयम्। एवमन्यदनुसरणीयम्। अत केचित् कुडव-स्यापि द्वैगुण्यं नेच्छन्ति, यदि हि द्विगुणः कुडवः स्यात्, तदा क्वाथाच्चतुर्गुण-मित्यादि वाक्यस्य स्नेहादिक इति परिभाषा सर्वतन्त्रसिद्धा बाधिता स्यादिति; यतः सुश्रुते "स्नेहकुडवे क्वाथो मेयकपलं कल्कमिष्टम्" इत्युक्तम्, तथा च कृष्णा-त्रेयेणाप्युक्तं "स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नोदितं क्वचित्। स्नेहस्य कुडवं तत्र दद्यात् कल्कपलेन तु" इति अत्र हि यदि कुडवश्चतुःपलरूपः स्यात्, तदैव क्वाथ-

पञ्चप्रसृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ।
तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम् ॥ १९२ ॥

वासाद्यं घृतम्—

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम्।
पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥

पलस्य स्नेहपादिकत्वं घटते। अष्टपलस्यपक्षे कल्कपलस्य स्नेहापेक्षया अष्टभागत्वमेव स्यादिति। एतच्च नातिसाधु, यतः सुश्रुत एव "स्नेहकुडवे साध्ये क्वाथ्यद्रव्यप्रसृतो विधेयः" इत्युक्तम् तत्र कुडवेनैव यदि स्नेहपलचतुष्टयं गृह्यते तदा चतुःपलस्नेहे षोडशपलक्वाथ्यग्रहणं स्यात्। न च तथा व्यवहरन्ति क्वाथ्यषोडशपलं हि अष्टपल एव स्नेहे गृह्यते, तस्मादसाधकमेतत् कुडवाद्द्विगुणत्वमिति द्विगुणं कुडवे युक्तम्। अगस्त्यहरीतक्यां मधुनः कुडवं चक्रेणोक्तं तन्त्रान्तरे "मधुनश्च पलाष्टकम्" इति पठ्यते, तथा तन्त्रान्तरे "त्रायमाणाचतुःपलं पक्त्वा दशकेऽम्भसि शेषितं। कुडवे कुडवान् सर्पिःक्षीरधात्रीरसान् पचेत्" इत्युक्तम्। तत्र यदि चतुःपलं कुडवः स्यात् तदा चरकोक्तत्रायमाणाघृतेन सह विरोधः स्यात्। तथाहि "जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलम्" इत्यादि यावत् "रसस्यामलकानाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च। पलानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत्।" तथान्यत्राप्युक्तम्। "आर्द्रद्रव्यद्रवद्रव्यपलैरष्टाभिरेव च। शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः।" इति। तस्मात् कुडवे द्विगुणत्वं साधु, यत् तु अष्टपलेऽपि स्नेहे कल्कस्य पलमानत्वम्, तत् खरसनाद्यंशस्नेहाभिप्रायेण पुष्पकल्काभिप्रायेण वा ज्ञेयम्। यदुक्तं "स्नेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनिःक्वाथस्वरसैः क्रमात्। कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम्" तथा "शणस्य कोविदारस्य कर्वुदारस्य शाल्मलेः। कल्काल्पत्वात् पुष्पकल्कं प्रयुञ्जन्ति चतुःपलम्" इति। अत्र स्नेहप्रस्थापेक्षया चतुःपलं कल्कं स्नेहादष्टमभाग एव भवतीत्यादि विशेषवचनेन कल्कस्य स्नेहपादिक इति सामान्यवचनस्य बाध्य कश्चिद्विषयविशेषे भवतीह न विरोधस्तावदस्तीति अलमतिप्रपञ्चेन सर्वथा हृद्व्यवहारानुसरणेन वर्त्मानुसरणीयमस्माभिरिति संक्षेपः। विस्तरः पत्रकटीयचरकतत्त्वप्रदीपिकायामेव निवेदनीय इति ॥ १९२ ॥

पञ्चप्रसृतीत्यादिपरिभाषार्थं पुनर्गम्भीरत्वात्तत्प्रस्ताव एव व्यक्तीकरिष्यामः।

पिप्पलीमूलमृद्वीकाचन्दनोत्पलनागरैः।
कल्कीकृतैश्च विपचेद् घृतं जीर्णज्वरापहम्॥ १८३॥

आसामित्यादि।—पथ्यासर्पिः दुरालभा। अत्र पञ्चाशत्पलादिक्वाथोऽपि घृतादष्टगुण इत्यर्थः। युक्तञ्चैतत्, यतः स्नेहपाके चतुर्गुणमेव द्रवमुक्तमित्युक्तम्; "स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम्" इति वचनात्। तथाच ऽस्यापि तत्र द्रव्यान्तरोपलक्षक इति। अत्र क्वाथमपि चतुर्गुणमित्यादि परिभाषयैव क्षीरक्वाथयोः प्रत्येकं चतुर्गुणे सिद्धे चकारोऽयं ज्ञाह्यचतुर्गुणार्थं इति केचित्। अन्ये तु परिभाषाबलात् यद्यपि क्षीरं क्वाथश्च द्विगुण एव भवेत्, तथापि क्वाथे क्षीरसंयुक्ताभिधानमित्याहुः। तत्र, क्षीरे हि मानानुक्तौ "क्वाथ्याच्चतुर्गुणं" इत्यादि-पादशेषं स्नेहाच्चतुर्गुणम्। स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु स्नेहपादिकः" इति वचनात् क्षीरस्य द्रव्यान्तरमिश्रणे मति स्नेहसमत्वमेव स्यात्। अतः क्वाथमानत्वेन क्षीरमानमेव इति कृत्वा क्वाथमपि चतुर्गुणमिति परिभाषार्थोऽत्रानुपपन्नो भवति। तस्मात् क्वाथे क्षीरे चतुर्गुणाभिधानम्। अन्ये तु क्वाथमपि चतुर्गुणमिति परिभाषया प्रत्येकमेव द्रवे चतुर्गुणमित्याहुः। तत्रैव क्वाथस्य चतुर्गुणं क्षीरस्य चतुर्गुणमेव "पयसा द्विगुणेन च" इति वचनात् तत्र एकेनापि चतुर्गुणत्वम्, क्वाथमपि चतुर्गुणं मिलित्वापि चतुर्गुणत्वम्, चतुर्भिः समन्वितं वचनेन चतुर्भिः संहननताभिधानेन स्नेहा चतुर्गुणत्वेनैव दर्शितम्। अतो क्वाथो विमिश्रोऽपि तथा चतुर्गुणं ज्ञातव्यम्। यदा स्नेहचतुर्गुणं स्यात् तदा च मिलित्वैव चतुर्गुणं भविष्यति, न तत्र कश्चिद्दोषः। किञ्च यदि प्रत्येकं चतुर्गुणं विवक्षितं स्यात् तदा द्रवोक्तावपि चतुर्गुणमिति कुर्यात्। तत्रोक्तानिर्देशेन हि भाविनं पृथक्त्वा मिलितयोरेव चतुर्गुणत्व प्रतीयत इति। अत एवोक्तपरिभाषाबलात् "चतुर्गुणमिति यत्र पूर्वं वापि स्नेहविधौ। तत्र स्नेहसमत्वाद्युक्तांशतश्चतुर्गुणम्" इति मिलित्वैव चतुर्गुणत्वम्। अन्यथा एतस्य-सर्वं विरोधीद दुष्परिहरः स्यात्। अयं तु "सर्वान् स्नेह चतुर्गुणम् इति प्रत्येकमेव चतुर्गुणत्वम्। अत्रदा यत्र पञ्च स्नेहपाके प्रत्यादि द्रवाणि भवन्ति तत्र यदि द्रव-चतुष्टयस्य मिलित्वा चतुर्गुणत्वं स्यात् तदा स्नेहमात्राद्दृष्टिदानगापि द्रवचतुष्टयस्य मिलित्वा चतुर्गुणत्वं सिद्धं, अर्थात् स्यात् तु चतुर्गुणमिति वचनं तावदेकविधि-द्रवविषयं परिशोधनम्। यत्र वा द्रवचतुष्टयविषये षण्डिताधिमित्युक्ते तावतापि न सम्भवति। पञ्चादिकेनापि चतुर्गुणमिति युद्धि चतुर्भिः समांशकल्पना पाद-

गुडूच्यादिघृतानि—

गुडूच्याः क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ १८४ ॥
ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् ।

भाषया द्रवचतुष्टयविषयं तावन्मिलित्वा चातुर्गुण्यं क्रियते । तदिदानीं प्रत्येकं चेत् समतया साध्यताम् ; चतुर्गुणं स्यात् चतुर्गुणमिति वचनेन साध्यतामिति । अन्ये पुनरन्यथैवानुपपत्त्या चतुःप्रभृतीनि पठन्ति । श्रीकण्ठोऽपि गदाधिकारे परिभाषायामन्यां चतुःप्रभृतीति पाठमेव स्वीकृतवान् ॥ १८३ ॥

गडूच्या इत्यादि ।—गणभट्टस्य । गुडूच्यादीनां पञ्चानां पृथक् पृथक् क्वाथकल्काभ्यां सिद्धानि पञ्चघृतानि बोध्यानि ॥ १८४ ॥

अत्र पेयादिकं यदिदानीं तदाऽवस्थिरकालविरोधादिष्वनियतमिति प्रतिपादयन् चैतन्तिकमभिधातुं परिभाषां रचयति ज्वरे पेया इत्यादि ।—अत्र पेया-कषाय-सर्पिः-क्षीर विरेचनानामुत्तरोत्तरविधया ज्वरारम्भादारभ्य षडहे यथाक्रमं देयत्वमुच्यते । तेन "वमित उद्धितं काले यवागूभिरुपाचरेत्" इत्यादि विशिष्टवचनात् षड्भिरहोभिः षडहातिक्रमेऽपि यत् पेयादिदानमुक्तं तत्र विरोधमावहति, कालान्तरविधेः विशेषविधिना बाधनस्य सर्वत्र वाङ्मतत्वात् । ननु पेयादिप्रयोगे "यावज्ज्वरमृदुभावात् षडहं वा विचक्षणः" इत्यादिना षडहं यावत् यवागूर्देयेति स्वरङ्गीकृतं, तथा अत्रापि षडहे पेयादानमुक्तम्, तदयं षडहः किं ज्वरोत्पत्तिदिनं गृहीत्वा भवतु लङ्घनावधिदिनं हित्वा वा ? नाद्यः, अनन्तरमेव लङ्घनविधानात् । लङ्घनं ह्याद्य एवोपक्रमः । यदुक्तं "ज्वरे लङ्घनमेवादौ" इति । नापि द्वितीयः, "ज्वरित षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजित" ज्वरदिनादारभ्य षडहमिति पाचनं शमनीयं वा पाययेदित्युक्तत्वात् ज्वरदिनस्य ग्रहणं तत्राह, यदुक्तं "अष्टाहं निरामज्वरलक्षणम्" इति । अत्राहः ज्वरोत्पादनदिनं गृहीत्वैवाष्टाहः प्रत्यक्तः । "यावज्ज्वरमृदुभावात् षडहं वा विचक्षणः" इत्यनेनापि ज्वरोत्पाद-दिनमारभ्यैव षडहपर्यन्तं पेयाप्रयोग उच्यते । पेया हि ज्वरे प्राधान्येन दोषपाचनार्थं क्रियते ; यदुक्तं "लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः । पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे" इति न तु यस्मिन् षडहे पेया, तस्मिन्नेव षडहे लङ्घनादिकमपीति । लङ्घनादिभिर्निरवकाशतया पेया षडहस्य निर्दिष्टत-

षड़हे षड़हे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य च॥ १८५॥

मिति वाच्यम्, तस्य वातज्वरविषयत्वात्। वातज्वरी ह्यलङ्घनीयः। यदुक्तं "ऋते ज्वरात् क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात्" इति तेनालङ्घनीये वातज्वरे पेया प्रथममेव षड़हं व्याप्नोति। एकद्वित्रिदिनं लङ्घिते पेया न दोषपाचकार्थं क्रियते। क्रियतेऽपि ज्वरे पञ्चचतुस्त्रिदिनं यावत् पेयादिकमेवेति अतो निर्विषयत्वम्? पेया षड़हस्य यत्र तु दोषाणामतिमात्रतया सन्निपातज्वरे वा लङ्घनमेव षड्रात्रातिक्रमेणापि क्रियते। तत्र प्रादेशिके विधौ पेयायाः षड्रात्रनियमः औत्सर्गिकः प्रवर्त्तते। ननु पेया दोषपाचनार्थं क्रियते, तर्हि अतिलङ्घिते पेया कथं क्रियते? लङ्घनेनैव दोषपाकसिद्धत्वात्। नैवम्; अतिलङ्घिते पेया न दोषपाचनार्थं क्रियते किं तर्हि बहूपवासक्षीणाग्निसन्धुक्षणाय। तथाग्निसन्धुक्षणे जाते पुनरौषधपानमेव भवति। ज्वरे पेयाः कषायाश्चेत्यादावपि समानकार्य्याणां लङ्घनादीनामुपलक्षणमता पेया। यतः पेया यत्र प्रतिषिद्धा मद्योत्थे ज्वरादौ तर्पणक्रमेणापि षड़हो ग्राह्यः। तत्र प्रथमषड़हे उत्सर्गितलङ्घनादि पाचनं कार्य्यमिति पेया षड़हं देयेति वचनेनोच्यते, कषायषड़होऽपि ज्वरोत्पादात् सप्तमदिनं परित्यज्याष्टमाहमारभ्यैव ज्ञेया। सप्तमे ज्वरस्य तरुणत्वेन कषायपाननिषेधात्, यत् तु हारीते लङ्घनोष्णोदकमुस्तादिषडङ्ग-शृतजलपानीयपानपेयाविधानानन्तरमुक्तम् "एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड्रात्रं सप्तमेऽहनि। पिबेत् कषायसंयोगान् ज्वरघ्नान् साधुसाधितान्" इति, तथा खरनादेनापि "लङ्घितालङ्घितं तद्वद् वमितं वा ज्वरार्दितम्। तत्सात्म्यत्वादतन्द्राभिर्दो ज्वरमुपाचरेत्" इति यवागूभिर्यथादोषमित्यादि तर्पणादिक्रमकमभिधायोक्तम् "इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहितो विधिः। ततः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे हितम्" इति, तदपि प्रागुक्तरीत्या अष्टाह एव कषायपानविधायकमिति प्रागेव प्रतिपादितम्। वस्तुतस्तु सप्तमाष्टमाहकषायपानविधायकानां वचनानामदूरान्तरत्वात् एव न परस्परविरोध इत्युक्तम्। एतेनातेऽप्यनुद्भूतसामतायां सप्तमदिन एव कषायपानम्। उद्भूतसामतायान्तु अष्टमेऽहनि इति व्यवस्था। तेनैतस्मिन् व्याख्याने हारीतखरनादवचनं यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते। तथा ज्वरे पेयाः कषायाश्चेत्यादिनापि पेया षड़हानन्तरमेव सप्तमे दिने यत् कषायपानमुक्तं तदप्यनुद्भूतसामताभिप्रायेणेति न विरोधमावहति। कालं वीक्ष्यामयस्य चेति ज्वरलक्षणस्यामयस्यावस्थारूपं कालं वीक्ष्य षड़हे यथाक्रमं पेयादि देयमित्यर्थः॥ १८५॥

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम् ॥ १९६ ॥
कासाच्छ्वासात् शिरःशूलात् पार्श्वशूलात् सपीनसात् ।
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ १९७ ॥
द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात् तोयं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ १९८ ॥
त्रिकण्टकबलाव्याघ्रगुडनागरसाधितम् ।
वर्चोमूत्रविबन्धघ्नं शोथज्वरहरं पयः ॥ १९९ ॥
वृश्चीरबिल्ववर्षाभूपयश्चोदकमेव च ।
पचेत् क्षीरावशिष्टन्तु तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥ २०० ॥
शीतं वोष्णं ज्वरे क्षीरं यथास्वैरौषधैः शृतम् ॥ २०१ ॥
एरण्डमूलसिद्धं वा ज्वरे सपरिकर्त्तिके ॥ २०२ ॥
ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्द्ध्वं चाधश्च बुद्धिमान् ।
दद्यात् संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ २०३ ॥

क्षीरपानकालमाह जीर्णज्वरे इत्यादि ।—कफे क्षीणे इति, कफक्षयात् वात-पित्ताधिकतया क्षीरस्य हितत्वमिति भावः । यदुक्तं "दाहतृष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् । बद्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत्" इति ॥ १९६ ॥

कासादित्यादि ।—पञ्चमूली स्वल्पा वातपित्तघ्नत्वात् ॥ १९७ ॥

क्षीरसाधनपरिमाणमाह द्रव्यादित्यादि ।—त्रिकण्टकेत्यादौ गुडः प्रक्षेपः; गुडपाकस्य निषिद्धत्वादित्याहुः ॥ १९८ ॥ १९९ ॥

वृश्चीरेत्यादि ।—वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा, वर्षाभूः रक्तपुनर्नवेति । क्षीरोदकयोर्वि-धाना पूर्ववदेव मानम् ॥ २०० ॥

शीतं वेत्यादि ।—स्वकल्प इच्छाविशेषकृतः, किंवा वातेऽष्णं, पित्ते शीत-मिति ॥ २०१ ॥

एरण्डेत्यादि ।—अत्र बिल्वफलमिव दुग्धमपि वीर्योष्णमस्तात् । गुदे कर्त्तनवत् पीडा परिकर्त्तिका ॥ २०२ ॥

संशोधनावस्थामाह ज्वरिभ्य इत्यादि ।—बहुदोषेभ्य इति बहुदोषेषु संशोधन

मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा ।
युक्तमुष्णाम्बुना पीतं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २०४ ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ।
त्रिवृतां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ २०५ ॥
ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
कामन्तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥
प्रयोजयेज्ज्वरहरान् निरूहान् सानुवासनान् ।
पक्वाशयगते दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २०६ ॥
गौरवे शिरसः शूले विबद्धेष्विन्द्रियेषु च ।
जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ २०७ ॥
अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च सस्नेहान् सानुवासनान् ।
विभज्य शीतोष्णकृतान् दद्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥
तैराशु प्रशमं याति बहिर्मार्गगतो ज्वरः ।
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्द्धते ॥ २०८ ॥

निषेधार्थमुक्तम् । काल इति यथोक्तवमन-विरेचनयोग्यज्वरावस्थायाम् । कल्प इति कल्पस्थाने ग्रन्थे यदुपदेक्ष्यते तद्येयम् ॥ २०३ ॥

वमनयोगत्रयमाह मदनमित्यादि ।—मदनं पिप्पलीयुक्तं कफे । कलिङ्गम् इन्द्रयवः तद्युक्तं पित्तकफे, यष्टिमधुयुक्तन्तु दाहप्राय इत्याहुः ॥ २०४ ॥

चतुरो विरेचनयोगानाह आरग्वधमित्यादि ।—अत्र चरके वाग्भटे च त्रिवृता-स्थाने त्रिफलापाठो दृश्यते, टीकाकारैश्च त्रिफलेन व्याख्यायते ॥ २०५ ॥

ज्वरक्षीणमित्यादि ।—स्पष्टम् । सिद्धिषु सिद्धिस्थानोक्ताध्यायेषु ॥ २०६ ॥

नस्यमस्यामाह गौरव इत्यादि ।—विबद्धेष्विति स्वविषयग्रहणासमर्थेषु ॥ २०७ ॥

जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादीनाह अभ्यङ्गानित्यादि ।—विभज्येति शीतोष्णसमुत्थज्वर-विभागेनेत्यर्थः तेन उष्णोत्थे जीर्णज्वरे शीतद्रव्यकृताः प्रदेहादयः ; शीतोत्थे तु उष्णद्रव्यकृता देया इत्यर्थः बहिर्मार्गस्त्वगादिः । उक्तं हि "शाखा रक्तादयो धातव स्त्वक् च स बाह्यो रोगमार्गः" इति ॥ २०८ ॥

षट्कट्वरतैलम्—

सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः ।
तैलं ज्वरे षड्गुणकट्वरसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत् स्यात् ॥
दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कट्वरमिष्यते ।
घृतवत् तैलपाकोऽपि तैले फेनोऽधिकः परः ॥ २०९ ॥

अङ्गारकं तैलम्—

मूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।
बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥
आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोचनम् ॥ २१० ॥

लाक्षादितैलम्—

लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचयेत् ।
षड्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥ २११ ॥
यवचूर्णार्धकुडवं मञ्जिष्ठार्धपलेन तु ।
तैलप्रस्थः षड्गुणे काञ्जिके साधितो जयेत् ॥
ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रकम्पनुत् ॥ २१२ ॥
सर्जकाञ्जिकसंसिद्धं तैलं शीताम्बुमर्दितम् ।

सुवर्चिकेत्यादि ।—सुवर्चिका सर्जिकाक्षारः, लोहितयष्टिका मञ्जिष्ठा, सुश्रुतवृद्धवाग्भटादिघृततन्त्रसंवादात् । अन्ये तु लोहितं चन्दनम्, यष्टिका मञ्जिष्ठा विदेहसंवादादित्याहुः । व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्ययैव । शीतविदाहहन्तृत्वञ्च तैलस्य अचिन्त्यशक्तित्वात् तैलपाने विशेषं दर्शयति घृतवदित्यादि ॥ २०९ ॥

मूर्वेत्यादि ।—इन्द्रवारुणी गोरक्षकर्कटी ; अङ्गारको मङ्गलः, तत्कृतत्वादङ्गारकसंज्ञा ॥ २१० ॥

लाक्षादितैलं स्पष्टम् ।—अत्रापि दाहशीतघ्नत्वं प्रभावात् ॥ २११ ॥

यवेत्यादि ।—मञ्जिष्ठा अर्धपलेनेत्यत्र द्विपलेनेति न पाठः, सुश्रुतचन्द्रटादौ अर्धपलेनेति पाठात् ॥ २१२ ॥

ज्वरदाहापहं लेपात् सद्योवातास्रदाहनुत् ॥ २१३ ॥
चन्दनाद्यमगुर्वाद्यं तैलं चरककीर्त्तितम्।
तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ २१४ ॥
अभिघातज्वरो न स्यात् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः।
क्षतानां व्रणितानाञ्च क्षतव्रणचिकित्सया ॥ २१५ ॥

आगन्तुज्वरचिकित्सामाह।

ओषधिगन्धविषजौ विषपीतप्रबाधनम्।
जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैस्तथा ॥ २१६ ॥
अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत्।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीड़जौ ॥ २१७ ॥

क्रोधकामादिज्वरचिकित्सामाह।

क्रोधजे पित्तजित् काम्या अर्थाः सद्वाक्यमेव च।

प्रदेहमाह सर्ज इत्यादि।—सर्जो धूनकः कल्कः, काञ्जिकं चतुर्गुणम्, सिद्धं पक्वम्। ततः शीताम्बुमर्दितम् शीतलजलेन तैलं सम्मर्द्य गाढ़ाभ्यङ्गः कार्य्यः ॥२१३॥

नारायणतैलं वातव्याधौ वक्ष्यमाणम् ॥ २१४ ॥

अभिघातेत्यादि।—न स्यात् न भवेत् शाम्यतीत्यर्थः। क्षतानामित्युरःक्षतानाम्। अत्रापि ज्वरो न स्यादिति योज्यम् ॥ २१५ ॥

औषधीत्यादि।—सुश्रुतस्य। प्रबाधनं चिकित्सितम्। विषपीतप्रबाधनैरिति पाठे, विषपीतस्य यानि चिकित्सितानि तैरित्यर्थः। सर्वगन्धकृतैरिति सर्वगन्धः सौश्रुत एलादिगणः, स एवात्र विषहरत्वादुचितः, न तु "चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुशिह्लकम्। लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत्" इति निघण्टुकारोक्तो ग्राह्यः। तस्योद्वर्त्तनादिमात्रविषयत्वात् ॥ २१६ ॥

अभिचारेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अभिचारोऽथर्ववेदोक्तः श्येनादियागः। अभिशापो गुर्वादीनामनिष्टाभिशंसनम्। होमादिनेत्यादिशब्दात् प्रायश्चित्तबलिमङ्गलादयो गृह्यन्ते। उत्पातो निर्घातादिः। ग्रहपीड़जमिति ग्रहपीड़ाजन्यम् "आपोः सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्" इति पीड़ाशब्दस्याकारस्य ह्रस्वत्वम्। सुश्रुते तु "उत्पातग्रहपीड़ितम्" इति पाठो दृश्यते ॥ २१७ ॥

गुडूच्यादिघृतानि—

गुडूच्याः क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ १८९ ॥
ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् ।

मापया द्रवचतुष्टयविरुद्धे तावन्मिलिता चातुर्गुण्यं मितैव। ... ... स्नेहमानेन माभूतान्; पर्याक् न्यासु चतुर्गुणमिति वचनैन ... ... पुनरुक्तैरानुपपत्त्या चतुःप्रभृतीनि पठन्ति। श्रीकण्ठोऽपि ... ... परिभाषाव्याख्यां चतुःप्रभृतीति पाठमेव स्वीकृतवान् ॥ १८८ ॥

गडूच्या इत्यादि।—वाग्भटस्य। गुडूच्यादीनां पञ्चानां पृथक् पृथक् ... कल्काभ्यां सिद्धानि पञ्चघृतानि बोध्यानि ॥ १८९ ॥

अथ पेयादिकं यद्दिवसं तद्ज्वरवच्छिन्नकालविशेषापेक्षमिति ... ... दिकमभिधातुं परिभाषां रचयति ज्वरे पेया इत्यादि।—अत्र पेया... ... सर्पिः-क्षीर विरेचनानामनुक्रमविधया ज्वराहादारभ्य षडहं यथाक्रमं देयत्वम्। तेन "वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत्" इत्यादि विधिवचनात् ... ... षडहातिक्रमेऽपि यत् पेयादिदानमुक्तं तत्र विरोधनावकाशः, सामान्यविधेः विशेष-विधिना बाधनस्य सर्वत्र मान्यत्वात्। ननु पेयादिप्रयोगे "... ... ... षडहं वा विचक्षणः" इत्यादिना षडहं यावत् ... ... उक्तेऽपि, तथा अत्रापि षडहे पेयादानमुक्तम्, तत्र ... ... दिनं लङ्घिता भवतु लङ्घनविषयदिनं हित्वा वा? ... ... लङ्घनमाद्य एवोपक्रमः। यदुक्तम् "ज्वरे लङ्घनमेवादौ ... ... "ज्वरित षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजित" ... ... पाचनं शमनीयं वा पाचयेदिव्यमत्वात् ज्वरदिनस्य ... ... "षडाहे नितानज्वरस्य ..." इति। ... ज्वर... ... ... । "यावज्ज्वरमृदुभावात् षडहं वा विचक्षणः" इत्यनेनापि ... ... दिनमारभ्यैव षडहपर्यन्तं पेयाप्रयोग उच्यते। पेया हि ज्वरे प्राधान्येन ... पाचनार्थं क्रियते; यदुक्तं "लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः। पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे" इति न तु यस्मिन् षडहे पेया, ... षडहे लङ्घनादिकमपीति। लङ्घनादिभिर्निरवकाशतया पेया षडहस्य ... ...

षडहे षड़हे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य च॥ १९५॥

मिति वाच्यम्, तस्य वातज्वरविषयत्वात्। वातज्वरी ह्यलङ्घनीयः। यदुक्तं "ऋते ज्वरात् क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात्" इति तेनालङ्घनीये वातज्वरे पेया समग्रमेव षडहं व्याप्नोति। एकद्वित्रिदिनं लङ्घिते पेया न दोषपाचनार्थं क्रियते। क्रियतेऽपि ज्वरे पञ्चचतुस्त्रिदिनं यावत् पेयादिकमेवेति अतो निर्विषयत्वम्? पेया षडहस्य यत्तु दोषपाकासमानतया सन्निपातज्वरे वा लङ्घनमेव षडहातिक्रमेणापि क्रियते। तत्र प्रादेशिके विधौ पेयायाः षडहनियमः औत्सर्गिकः प्रवर्तते। ननु पेयादोषपाचनार्थं क्रियते, तर्हि अतिलङ्घिते पेया कथं क्रियते? लङ्घनेनैव दोषपाकसिद्धत्वात्। नैवम्; अतिलङ्घिते पेया न दोषपाचनार्थं क्रियते किं तर्हि लङ्घनोपवासक्षीणाग्निसन्धुक्षणाय। तदाग्निसन्धुक्षणे जाते पुनः कषायपानमेव भवति। ज्वरे पेयाः कषायाश्चेत्यादावपि समानकार्याणां लङ्घनादीनामुपलक्षणभूता पेया। यतः पेया नात्र प्रतिषिद्धा नवोक्ते ज्वरादौ तर्पणक्रमेणापि षडहो ग्राह्यः। तत्र प्रथमषडहे उत्सर्गतो लङ्घनादि पाचनं कार्यमिति पेया षडहे देयेति वचनेनोच्यते, कषायषडहेऽपि ज्वरोत्पादात् सप्तमदिनं परित्यज्याष्टमाहस्तारभ्यैव देया। सप्तमे ज्वरस्य तरुणत्वेन कषायपाननिषेधात्, यत्तु हारीते लङ्घनोष्णोदकमुस्तादिषडङ्ग-शृतजलपानोद्यपानपेयाविधानानन्तरमुक्तम् "एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षडहं सप्तमेऽहनि। पिबेत् कषायसंयोगान् ज्वरघ्नान् नातिसाधितान्" इति, तथा खरनादेनापि "लङ्घितालङ्घितं तस्माद् वमितं वा ज्वरार्दितम्। तस्मात्सप्ताहतन्त्राभिसारैः ज्वरमुपाचरेत्" इति यवागूभिर्यवादोपनियादि तर्पणादिक्रमकमभिधायोक्तम् "इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहितो विधिः। ततः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे हितम्" इति, तदपि प्रागुक्तरीत्या अष्टाह एव कषायपानविधायकमिति प्रागेव प्रतिपादितम्। वस्तुतस्तु सप्तमाष्टमाहःकषायपानविधायकानां वचनानामदूरान्तरत्वात् एव न परस्परविरोध इत्युक्तम्। एतन्मतेऽप्यनुद्धतामामतायां सप्तमदिन एव कषायपानम्। उद्धतामामतायान्तु अष्टमेऽहनि इति व्यवस्था। तेनैतस्मिन् व्याख्याने हारीतखरनादवचनं यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते। तथा ज्वरे पेयाः कषायाश्चेत्यादिनापि पेया षडहानन्तरमेव सप्तमे दिने यत् कषायपानमुक्तं तदप्यनुद्धतामामताभिप्रायेणेति न विरोधमावहति। कालं वीक्ष्यामयस्य चेति ज्वरलक्षणसामयस्यावस्थारूपं कालं वीक्ष्य षडहे यथाक्रमं पेयादि देयमित्यर्थः॥ १९५॥

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम् ॥ १९६ ॥
कासाच्छ्वासात् शिरःशूलात् पार्श्वशूलात् सपीनसात् ।
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ १९७ ॥
द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात् तोयं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ १९८ ॥
त्रिकण्टकबलाव्याघ्रगुड़नागरसाधितम् ।
वर्च्चोमूत्रविबन्धघ्नं शोथज्वरहरं पयः ॥ १९९ ॥
वृश्चीरबिल्ववर्षाभूपयश्चोदकमेव च ।
पचेत् क्षीरावशिष्टन्तु तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥ २०० ॥
शीतं वोष्णं ज्वरे क्षीरं यथास्वैरौषधैः शृतम् ॥ २०१ ॥
एरण्डमूलसिद्धं वा ज्वरे सपरिकर्त्तिके ॥ २०२ ॥
ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्द्ध्वञ्चाधश्च बुद्धिमान् ।
दद्यात् संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ २०३ ॥

क्षीरपानावस्थामाह जीर्णज्वरे इत्यादि ।—कफे क्षीण इति, कफक्षयात् वातपित्तोत्तरतायां क्षीरममृतायत इत्यर्थः । यदुक्तं "दाहतृष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् । बद्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत्" इति ॥ १९६ ॥

कासादित्यादि ।—पञ्चमूली स्वल्पा वातपित्तहन्तृत्वात् ॥ १९७ ॥

क्षीरसाधनपरिभाषामाह द्रव्यादित्यादि ।—त्रिकण्टकेत्यादौ गुड़ः प्रक्षेप्यः, गुड़पाकस्य निष्पत्तौ जनत्वादित्याहुः ॥ २९८ ॥ १९९ ॥

वृश्चीरेत्यादि ।—वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा, वर्षाभूः रक्तपुनर्नवेति । अत्रोदकक्षीरौषधानां पूर्ववदेव मानम् ॥ २०० ॥

शीतं वेत्यादि ।—विकल्प इच्छाविशेषकृतः, किंवा वाते उष्णं, पित्ते शीतमिति ॥ २०१ ॥

एरण्डेत्यादि ।—अत्र बिल्वफलसिद्धं दुग्धमपि बोद्धं चरकोक्तत्वात् । गुदे कर्त्तनवत् पीड़ा परिकर्त्तिका ॥ २०२ ॥

संशोधनावस्थामाह ज्वरिभ्य इत्यादि ।—बहुदोषेभ्य इति अल्पदोषेषु संशोधन-

मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा।
युक्तमुष्णाम्बुना पीतं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २०४ ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा।
त्रिवृतां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ २०५ ॥ अ/२१५
ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम्।
कामन्तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥
प्रयोजयेज्ज्वरहरान् निरूहान् सानुवासनान्।
पक्वाशयगते दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २०६ ॥
गौरवे शिरसः शूले विबद्धेष्विन्द्रियेषु च।
जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ २०७ ॥
अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च सस्नेहान् सावगाहनान्।
विभज्य शीतोष्णकृतान् दद्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥
तैराशु प्रशमं याति बहिर्मार्गगतो ज्वरः।
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्द्धते ॥ २०८ ॥

[illegible] ॥ २०३ ॥

[illegible] मदनमित्यादि।—मदनं पिप्पलीयुक्तं [illegible] ॥ २०४ ॥

[illegible] आरग्वधमित्यादि। —[illegible] चरके वाग्भटे च [illegible] व्याख्यायते ॥ २०५ ॥

[illegible] ॥ २०६ ॥

[illegible] इत्यादि।—[illegible] ॥ २०७ ॥

[illegible] इत्यादि।—[illegible] ; [illegible] "[illegible]" इति ॥ २०८ ॥

षट्कट्वरतैलम्—

सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्वालाचानिशालोहितयष्टिकाभिः।
तैलं ज्वरे षड्गुणकट्वसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत् स्यात्॥
दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कट्वरमिष्यते।
घृतवत् तैलपाकोऽपि तैले फेनोऽधिकः परः॥ २०८॥

अङ्गारकं तैलम्—

मूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी।
बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी॥
आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोचनम्॥ २१०॥

लाक्षादितैलम्—

लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचयेत्।
षड्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम्॥ २११॥
यवचूर्णाढकुडवं मञ्जिष्ठार्धपलेन तु।
तैलप्रस्थः शतगुणे काञ्जिके साधितो जयेत्॥
ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षनुत्॥ २१२॥
सर्जकाञ्जिकसंसिद्धं तैलं शीताम्बुमर्दितम्।

सुवर्चिकेत्यादि।—सुवर्चिका सर्जिकाक्षारः, लोहितयष्टिका मञ्जिष्ठा, सुश्रुत हृड्वाग्भटादिश्रुतरतन्त्रसंवादात्। अन्ये तु लोहितं चन्दनम्, यष्टिका मञ्जिष्ठ विदेहसंवादादित्याहुः। व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्ययैव। शीतविदाहहन्तृत्वञ्च योगस्य अचिन्त्यशक्तित्वात् तैलपाके विशेषं स्मारयति घृतवदित्यादि॥ २०९॥

मूर्वेत्यादि।—इन्द्रवारुणी गोरक्षकर्कटी; अङ्गारको मङ्गलः, तत्तुल्यत्वादङ्गारकसंज्ञा॥ २१०॥

लाक्षादितैलं स्पष्टम्।—अत्रापि दाहशीतहरत्वं प्रभावात्॥ २११॥

यवेत्यादि।—मञ्जिष्ठा अर्धपलेनेत्यत्र द्विपलेनेति न पाठः सुश्रुतचन्द्राटात् अर्धपलिकेति पाठात्॥ २१२॥

ज्वरदाहापहं लेपात् सद्योवातास्रदाहनुत् ॥ २१३ ॥
चन्दनाद्यमगुर्वाद्यं तैलं चरककीर्त्तितम् ।
तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ २१४ ॥
अभिघातज्वरो न स्यात् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ।
क्षतानां व्रणितानाञ्च क्षतव्रणचिकित्सया ॥ २१५ ॥

आगन्तुज्वरचिकित्सामाह ।

ओषधिगन्धविषजे विषपीतप्रबाधनम् ।
जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैस्तथा ॥ २१६ ॥
अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत् ।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीड़जौ ॥ २१७ ॥

क्रोधकामादिज्वरचिकित्सामाह ।

क्रोधजे पित्तजित् काम्या अर्थाः सद्वाक्यमेव च ।

सर्जरसाद्य सर्ज इत्यादि ।—सर्जो धूनकः [illegible], काञ्जिकं धान्याम्लम्, सिक्थं मदनम् । ततः शीताम्बुमर्दितम् शीतजलेन [illegible] वाताभ्यङ्गः कार्यः ॥२१३॥

नारायणतैलं [illegible] ॥ २१४ ॥

अभिघातेत्यादि ।—न स्यात् न भवेत् [illegible] । क्षतानामभिघातजक्षतानाम् । ज्वरोऽपि ज्वरो न स्यादिति शेषः ॥ २१५ ॥

ओषधीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । प्रबाधनं चिकित्सितम् । विषपीतप्रबाधनैरिति पाठे, विषपीतस्य यानि चिकित्सितानि तैरित्यर्थः । सर्वगन्धकृतैरिति सर्वगन्धसंज्ञकैस्तु एलादिगणः, स एवात्र विषघ्नत्वादुचितः, न तु "चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम् । लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत्" इति निघण्टुकारोक्तो गणः । [illegible] ॥ २१६ ॥

अभिचारेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अभिचारोऽथर्ववेदोक्तः श्येनादियागः । अभिशापो गुरुवृद्धादीनामनिष्टाभिधानम् । होमादिनेत्यादिशब्दात् प्रायश्चित्तबलिमङ्गलादयो गृह्यन्ते । उत्पातो निर्घातादिः । ग्रहपीड़जमिति ग्रहपीड़ाजन्यम् "ग्रहाः [illegible]" इति [illegible] प्रमाणम् । सुश्रुते तु "उत्पातग्रहवाहितम्" इति पाठो दृश्यते ॥ २१७ ॥

आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामक्रोधभयज्वराः ।
कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ॥
याति ताभ्यामुभाभ्याञ्च भयशोकसमुद्भवः ॥ २१८ ॥

भूतज्वरचिकित्सामाह ।

भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धवेशनताड़नैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःशान्त्यैश्च मानसम् ॥ २१९ ॥

वर्जनीयविधिमाह ।

व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चंक्रमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्नो बलवान् भवेत् ॥ २२० ॥

ज्वरमुक्तिलक्षणम्—

देहो लघुर्व्यपगतक्लमसोहतापः

क्रोधज इत्यादि।—अत्र चरकः "काम्यैरर्थैर्मनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः। सद्यः शमं याति ज्वरः कामसमुद्भवः" इति। आश्वासेनेत्यादि।—सुश्रुतवचनम्। कामादिजन्मान् ज्वरान् कामादयः परस्परं नाशयन्तीत्याह कामादित्यादि।—चरकस्य॥ २१८॥

भूतविद्येत्यादि।—सुश्रुतस्य। भूतानां यक्षराक्षसादीनां शमनार्थं प्रशमनार्थं च विद्या, सा च सुश्रुतोक्तस्थानादावनुसरणीया। बन्धावेशनताडनैरिति, बन्धः दृष्टस्य भूतस्य पुनरपसरतो मन्त्रेण संयमनं बन्धः। मन्त्रेणाहूय मन्त्रे निवेशनम् आवेशनम्। ताडनं मन्त्रैः सर्षपादिभिरभिहननम्। ताडनैरित्यत्र पूजनैरिति च पाठः सुश्रुते दृश्यते। टीकाकृतोऽपि पूजनैः पशूपहारस्तुत्यादिभिरिति व्याख्यानयन्ति। भूताभिषङ्गोत्थमिति, भूताभिसम्बन्धोत्थम्। मानसं कामक्रोधादिजं मनःशान्त्यैरिति मनःप्रसादनैः। मनःशान्त्यैरित्यत्र विज्ञानाद्यैरित्यपि पाठः सुश्रुते दृश्यते। टीकाकृतोऽप्यादिशब्दात् समाधिधैर्यादीनां ग्रहणमिति व्याचष्टे॥ २१९॥

ज्वरमुक्तेन यन्न सेव्यं तदाह व्यायामश्चेत्यादि।—स्नानमुक्तोऽस्यमपि ज्वरं प्रत्यानयति, तदुक्तं "स्नानमाशु ज्वरं कुर्यात् ज्वरमुक्तस्य देहिनः। तस्मात्तु ज्वर स्नानं विषवत् परिवर्जयेत्" इति॥ २२०॥

पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम्।
स्वेदः क्षवः प्रकृतिगामिमनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥२२१॥

इति ज्वरचिकित्सा।

अथ ज्वरातिसारचिकित्सा।

ज्वरातिसारे पेयादिक्रमः स्याल्लङ्घिते हितः ॥ १ ॥

उत्पलषट्कम्--

ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः।
पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ २ ॥

ज्वरमुक्तिलक्षणमाह देह इत्यादि।—वाग्भटस्य। मुख एव पाको व्याधिप्रभावात्। एवं कण्डूश्च मूर्द्ध्न्यपि ॥ २२१ ॥

इति ज्वरचिकित्साविवृतिः।

ज्वरे सत्युपद्रवत्वेनातीसारस्य सम्भवात् ज्वरानन्तरं ज्वरातीसार उच्यते। ज्वरातीसारमेलकश्च ज्वरातीसाराभ्यामन्योन्यस्य इति ज्ञात्वा निदानसंग्रहे माधवेन न पठितः। अत एवोक्तं सिद्धसारे "ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक्। तत् स्याज्ज्वरातिसारस्य तेन नावोदितं पुनः" इति। ननु एवं चिकित्सापि भविष्यतीति चेत्? नैवम् मिथोवर्द्धनात्, उक्तं हि, "ज्वरातीसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक्। न तन्मिलितयोः कार्य्यमन्योन्यं वर्द्धयेद्यतः"। प्रायेण हि ज्वरहरमौषधमनुलोमनम्, अतिसारहरञ्च स्तम्भनमिति परस्परविरुद्धत्वात् मिलितयोर्न कार्य्यमित्यर्थः। पेयां वेति वाशब्दश्चरके यवाग्वन्तरापेक्षया। किं वा साम्लामित्यस्यानन्तरं वाशब्दो योज्यः। तेनानम्लामपीत्यर्थः फलति। साम्लामिति ईषदम्लाम्। अम्लत्वञ्च दाडिमसरसादिना। एतच्चाम्लसात्म्यं प्रति ज्ञेयम्। पृश्निपर्णी-

पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकामृताः ।
जयन्त्याममतीसारं सज्वरं समहौषधाः ॥ ३ ॥

नागरादिः—नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकैः ।
सर्वज्वरहरः क्वाथः सर्वातीसारनाशनः ॥ ४ ॥

ह्रीबेरादिः—ह्रीबेरातिविषामुस्तबिल्वधान्यकनागरैः ।
पिबेत् पिच्छाविबन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ॥
सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ५ ॥

गुडूच्यादिः—गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दवालकैः ।
पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकैः ॥
कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये ।
हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥ ६ ॥

उशीरादिः—उशीरं बालकं मुस्तं धन्याकं विश्वभेषजम् ।
समङ्गा धातकी लोध्रं बिल्वं दीपनपाचनम् ॥
हन्त्यरोचकपिच्छासं विबन्धं सातिवेदनम् ।
सशोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ७ ॥

...यादि ।—मुस्तेन त्वस्मिन् योगे वालकमपि इच्छन्ति, यथा "[illegible]धान्यकाविश्वभाग-[illegible]वालकैः । समानैः पिबेत् पेयां साधितामुदराग्नये" ॥ १ । २ ॥

पाठेत्यादि प्रयोगः क्वाथेन ॥ ३ ॥

नागरेत्यादि ।—वत्सक इन्द्रयवः सिद्धसारे "[illegible]विषारुक:" इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

ह्रीबेरादिर्व्यातिसारेऽपीति वृद्धाः । योगोऽयमवचारणवादि । [illegible] नष्टत्वात् ; एवं वक्ष्यमाणेषु ॥ ५ ॥

गुडूच्यादौ कुटजेन तत्फलं लघुत्वात् पाचनत्वाच्च । एष योगः [illegible]-र्योत्वपि व्याचक्षते ॥ ६ ॥

उशीरेत्यादि ।—यद्यपि [illegible] तथापि [illegible] व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ ७ ॥

पञ्चमूल्यादिः—पञ्चमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरैः।
पाठाभूनिम्बह्रीबेरकुटजत्वक्फलैः शृतम्॥
हन्ति सर्वानतीसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा।
सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात् सुदारुणम्॥ ८॥
कलिङ्गातिविषाशुण्ठीकिराताम्बुयवासकम्।
ज्वरातीसारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः॥ ९॥
वत्सकस्य फलं दारुरोहिणी गजपिप्पली।
श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं बिल्वं पाठा यमानिका॥
द्वावप्येतौ सिद्धयोगौ श्लोकार्द्धेनाभिभाषितौ।
ज्वरातिसारशमनौ विशेषाद्दाहनाशनौ॥ १०॥
नागरामृतभूनिम्बबिल्वबालकवत्सकैः।
समुस्तातिविषोशीरैर्ज्वरातीसारहृज्जलम्॥ ११॥
मुस्तकबिल्वातिविषापाठाभूनिम्बवत्सकैः क्वाथः।
मकरन्दगर्भयुक्तौ ज्वरातीसारौ जयेद् घोरौ॥ १२॥
घनजलपाठातिविषापथ्योत्पलधान्यरोहिणीविश्वैः।
सेन्द्रयवैः क्वातसम्भः सातीसारं ज्वरं जयति॥ १३॥

कलिङ्गाद्यगुड़िका—

कलिङ्गबिल्वजम्ब्वाम्रकपित्थं सरसाञ्जनम्।
लाक्षाहरिद्रे ह्रीबेरं कट्फलं शुकनासिकाम्।
लोध्रं मोचरसं शङ्खं धातकीवटशुङ्गकाम्।

पञ्चमूल्यादौ यद्यपि "पञ्चमूलीति सामान्याद् योज्या पित्ते कनीयसी। महती पञ्चमूलीति वातश्लेष्माधिके तथा" इति वृन्देनोक्तम्, तथापि स्वल्पपञ्चमूलीव व्यवहरन्ति वृद्धाः॥ ८॥

कलिङ्गेत्यादि यमानिकान्तं योगत्रयं पित्तोत्तरे प्रत्याहुः। नागरामृतभूनिम्बेत्यादि जयतीत्यन्तं स्पष्टम्॥ ९—१३॥

कलिङ्गेत्यादौ हारीतचन्द्राटसंवादात् कलिङ्गस्थाने कट्वङ्गं पठन्ति; कट्वङ्गस्य

पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान्।
छायाशुष्कान् पिबेच्छीघ्रं ज्वरातीसारशान्तये।
रक्तप्रसादनाश्चैते शूलातीसारनाशनाः ॥ १४ ॥
उत्पलं दाड़िमत्वक् च पद्मकेशरमेव च।
पिबेत् तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥ १५ ॥

व्योषाद्यचूर्णम्—

व्योषं वत्सकबीजञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम्।
चित्रकं रोहिणीं पाठां दार्वीमतिविषां समान् ॥
श्लक्ष्णचूर्णीकृतान् सर्वांस्तत्तुल्यां वत्सकत्वचम्।
सर्वमेकत्र संयुज्य प्रपिबेत् तण्डुलाम्बुना ॥
सक्षौद्रं वा लिहेदेतत् पाचनं ग्राहि भेषजम्।
तृष्णारुचिप्रशमनं ज्वरातीसारनाशनम् ॥
कामलां ग्रहणीदोषान् गुल्मं प्लीहानमेव च।
प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्च विनाशयेत् ॥ १६ ॥
दशमूलीकषायेण विश्वभेषजकं पिबेत्।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥ १७ ॥

श्योणाकः। जम्ब्वाम्रफलयोरस्थि ग्राह्यम्। दधित्थे इति कपित्थाद्यम्। तण्डुलोदकञ्च "पलमष्टगुणं दत्त्वा तोयं कण्डिततण्डुलात्। भावयित्वा ततो दद्यात् तण्डुलोदककर्मणि" इत्यनेन ग्राह्यम्। रक्तातिसारे चमत्कारकाः ॥ १४ ॥

उत्पलमित्यादौ—दाड़िमफलस्य त्वक्, "फलं माहाड़िमादीनाम्" इति वचनात्। एतन्मतादपि बोध्यम्। अन्ये तत्त्वचमाहुः। पद्मस्य केशरः किञ्जल्कम्। सततं पित्तातिसारे योगोऽयमित्याहुः ॥ १५ ॥

व्योषादौ तत्तुल्यां वत्सकत्वचमिति मिलितव्योषादिचूर्णतुल्याम् ॥ १६ ॥

दशमूलेत्यादि।—अत्र दत्तेयस्य शुण्ठीचूर्णस्य यत् कर्षमानत्वमुक्तम्, तत् क्वाथस्य दशमूलस्य पलद्वयानुसारेणावगन्तव्यं; तेन मध्यमाधमवयोऽनुसारेण शुण्ठी-

विड़ङ्गातिविषामुस्तं दारुपाठाकलिङ्गकम् ।
मरिचेन समायुक्तं शोथातिसारनाशनम् ॥ १८ ॥
किराताम्बुदामृताविश्वचन्दनोदीच्यवत्सकैः ।
शोथातिसारशमनं विशेषाज्ज्वरनाशनम् ॥ १९ ॥
किराताब्दामृतोदीच्यमुस्तचन्दनधान्यकैः ।
शोथातिसारहृद्दाहशमनो ज्वरनाशनः ॥ २० ॥

इति ज्वरातिसारचिकित्सा ।

चूर्णस्य क्वाथोऽपि बोध्यः । तेनात्र प्रक्षेपः पादिकः क्वाथादित्येव परिभाषा प्रवर्त्तते । न तु पातव्यश्च चतुर्द्रव इति वचनात् विश्वचूर्णापेक्षया दशमूलीक्वाथस्य चतुर्गुणः कार्यः । यतः विश्वचूर्णापेक्षया दशमूलस्य पाचनदीपनत्वेन यौगिकत्वात् प्राधान्यम् । अपिच क्वाथकरणं हि क्वाथ्यमानापेक्षम् ; क्वाथ्यमानञ्च उत्तमपुरुषापेक्षम् । अतस्तत् पलद्विकपालपलमानमुत्सर्गतो व्यवस्थितमस्त्येव, तदपेक्षस्य च क्वाथस्य उत्तमपुरुषापेक्षया व्याधिनिवृत्त्यै प्रयुज्यमानस्य न्यूनत्वकरणे भेषजस्याल्पमात्रत्वदोषात् व्याधिनिवृत्तिरेव न स्यादिति विपक्षे दोषदर्शनात् यथावस्थितचतुर्भागावशिष्टक्वाथप्रयोगाञ्च क्वाथस्यैव प्रधानता। ततश्च यदि पातव्यश्च चतुर्द्रव इत्यनुसारात् विश्वचूर्णापेक्षया दशमूलीक्वाथश्चतुर्गुणो गृह्यते, तदा प्रधानस्य क्वाथस्य न्यूनता स्यात् ; चतुर्भागावशिष्टक्वाथानुसारेण वा यदि चतुर्भागं चूर्णं गृह्यते, तदा चूर्णस्याधिक्यं स्यादिति । तेन यत्र क्वाथेन चूर्णपानम्, तत्र प्रक्षेपः पादिकः क्वाथादित्यस्यैव विषयः, न तु पातव्यश्च चतुर्द्रव इत्यस्येति सिद्धः । एवमन्यत्रापि क्वाथेन चूर्णस्य कल्कस्य वा पाने क्वाथस्य प्राधान्यमनुमन्तव्यम् । अतएव वचकादिचूर्णे ग्रन्थोऽप्याह "क्वाथेन चूर्णपानं यत् तत्र क्वाथप्रधानता । प्रवर्त्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्द्रवः" इति । चूर्णापेक्षी चूर्णमानापेक्षीत्यर्थः ॥ १७ । १८ ॥

किरातेत्यादि स्पष्टम् ॥ १९ । २० ॥

इति ज्वरातीसारचिकित्साविवृतिः ।

अथातीसारचिकित्सा।

आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः।
अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम्॥ १॥
मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विट् पक्वा तूत्प्लवते जले।
विनातिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात्॥ २॥
शकृद्दुर्गन्धि साटोपविष्टम्भार्त्तिप्रसेकिनः।
विपरीतं निरामन्तु कफात् पक्वञ्च मज्जति॥ ३॥
आमे विलङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव च।
कार्य्यञ्चानशनस्यान्ते प्रदेयं लघुभोजनम्॥ ४॥
लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः।
समुदीर्णं दोषचयं शमयति तत् पाचयत्यपि च॥ ५॥

ज्वरोपद्रवस्यातीसारस्य चिकित्सामभिधाय सम्प्रति स्वतन्त्रस्यातीसारस्य चिकित्सामाह आमेत्यादि।—सुश्रुतस्य। क्रिया चिकित्सा॥ १॥

आमपक्वलक्षणमाह मज्जतीत्यादि।—चरकस्य। आमेति आमान्विता विट् जले मज्जति। गुरुत्वादिति आमाहितगुरुत्वात्। पक्वेति निरामा; प्लवते निरामत्वेन लघुत्वादित्यर्थः। द्वयोरप्यामपक्वलक्षणयोरपवादमाह विनातिद्रवेत्यादि।—अतिद्रवत्वात् आमापि प्लवते; तथा अतिसङ्घातात् अतिकाठिन्यात् पक्वापि मज्जति; तथा शैत्यसंहतिश्लेष्मप्रदूषणात् कफसम्बन्धकृतगौरवेण पक्वापि मज्जति। शैत्यस्थाने चैत्यपाठे श्वेतवर्णता। एतेनातिद्रवत्वादिकं विना मज्जनप्लवने सामनिरामलक्षणतया ज्ञेये इत्यर्थः॥ २॥

सामत्वनिरामत्वयोः सम्यग्ज्ञानार्थमपरमपि लक्षणमाह शकृदित्यादि।—साटोपविष्टम्भार्त्तिप्रसेकिनः तत्सहितम्। किं वा आर्त्तिः शूलम्; आटोपो गुडगुडाशब्दपूर्वक उदरक्षोभः; विष्टम्भः सतोदशूलमलाप्रवृत्तिः; प्रसेकिनः कफप्रसेकिनः; किं वा प्रसेकः स्तोकस्तोकमलसरणम्। कफात् पक्वञ्च मज्जतीत्यस्य तन्त्रान्तरीयवचनत्वान्न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम्। इह तु सम्पूर्णश्लोकानुरोधात् पठितम्॥ ३॥

आम इत्यादि।—प्रद्रवमिति प्रकृष्टद्रवम्; प्रकर्षश्चात्र शास्त्रविहितत्वेन ज्ञेयः तेनाविहितद्रवान्ननिषेधार्थम्, विहितलाजमण्डादिविधानार्थञ्च प्रशब्दोपादानं

ह्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा।
मुस्तोदीच्यशृतं तोयं देयं वापि पिपासवे॥
युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत्॥ ६॥
औषधसिद्धाः पेया लाजानां शक्तवोऽतिसारहिताः।
वस्त्रप्रस्रुतमण्डः पेया च मसूरयूषश्च॥ ७॥
गुर्वी पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्य्ययात्।
शक्तूनामाशु जीर्य्येत मृदुत्वादवलेहिका॥ ८॥

बृहच्छालपर्ण्यादिः—

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका।
बलाश्वदंष्ट्राबिल्वानि पाठानागरधान्यकम्॥
एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम्॥ ९॥

ज्ञेयम्। अतः "वर्जयेद्दधिदलं शूली कुष्ठी मांसं क्षयी स्त्रियम्। द्रवमन्नमतीसारी सर्वञ्च तरुणज्वरी" इत्यादि वचनेन सहास्य न विरोधः। अन्ये तु अन्नद्रवमिति व्याख्याय विरोधं परिहरन्ति। अपरे तु निपातस्यानेकार्थत्वात् अन्नशब्दस्य ईषदर्थतां व्याख्यानयन्ति। अन्ये तु केवलद्रवस्यैव निषेधो न तु लाजमण्डादेरित्याहुः॥ ४॥

लङ्घनपाचनयोर्मध्ये लङ्घनस्य प्राधान्यमाह लङ्घनमित्यादि।—स्पष्टम्॥ ५॥

ह्रीवेरेत्यादि योगद्वयं षडङ्गविधिना शृतं बोध्यम्। उदीच्यं बालकम्॥ ६॥

युक्तं लघुभोजनमिति यदुक्तं तदेव दर्शयति औषधसिद्धा इत्यादि।—औषधं मत्स्यमाषमानपर्णादि-धान्यपञ्चकादिकम्। पेया चेति पेया च वस्त्रप्रस्रुतेत्यर्थः। अतएवोक्तम् "वस्त्रस्रुता यवागूर्वाऽप्यस्रुतमण्डमक्तकम्" इति॥ ७॥

गुर्वीत्यादि।—अत्यर्थं खरा कठिना शक्तुपिण्डिका गुर्वी स्यात्। सैव विपर्य्ययादिति मृद्वी सा लघ्वी भवति। अवलेहिका अवलेहयोग्या पिण्डी॥ ८॥

बृहच्छालपर्ण्यादी—बिल्वानि बिल्वशलाटवः संग्राहित्वात्। यदुक्तं "कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपनम्। कटुतिक्तकषायोष्णं बिल्वमामसुदाहृतम्" इति। एवं सर्वत्र सम्भवयोगे बोध्यम्। अन्ये तु बिल्वस्य मूलं ज्ञेयम्, "बिल्वमूलं मधुरं पञ्चादिषु न तु पित्तकृत्" इति गुणपाठात्। आहारसंयोग इति आहारस्य संयोजने संस्कारे इति यावत्। सर्वातिसारिणामिति आमपच्यमान-

स्वल्पशालपर्ण्यादिः—

शालपर्णीबलाबिल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।
दाड़िमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १० ॥
यवागूमुपभुञ्जानो न तु व्यञ्जनमाचरेत् ।
शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वोऽम्लाश्च दुर्जराः ॥ ११ ॥
धान्यपञ्चकसंसिद्धो धान्यविश्वकृतोऽथवा ।
आहारो भिषजा योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १२
वातपित्ते पञ्चमूल्या कफे वा पञ्चकोलकैः ॥ १३ ॥
धान्योदीच्यशृतं तोयं तृष्णादाहातिसारनुत् ।
आभ्यामेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ १४ ॥
दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।
अतिसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् सम्प्रवर्त्तयेत् ॥ १५ ॥
न तु सङ्ग्रहणं दद्यात् पूर्वमामातिसारिणे ।
दोषा ह्यादौ रुध्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥
शोथपाण्डुामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।

पक्वातिसारिणाम्, सर्व्वं कफवातसन्निपातातिसारिणां वा ॥ ९ ॥

स्वल्पशालपर्ण्यादि ।—वाग्भटस्य ॥ १० ॥

यवाग्वोऽम्ला इति अम्ला अम्लविपाका. ॥ ११ ॥

धान्यपञ्चकेत्यादि स्पष्टम् । वातपित्ते पञ्चमूल्या इति स्वल्पपञ्चमूल्या ॥१२ । १३॥

आभ्यामिति धान्योदीच्याभ्याम् ॥ १४ ॥

दोषा इत्यादि ।—सन्निचिता इति सञ्चयं प्राप्ताः । विदग्धशब्देनात्राविपक्वाहारवाचिना चतुर्विधमप्यामविदग्धविष्टब्धरसशेषरूपमजीर्णमुच्यते । मूर्च्छिता इति वर्द्धिताः । सम्प्रवर्त्तयेदिति स्वयं प्रवर्त्तमानदोषस्य उपेक्षया प्रवर्त्तनं कारयेत् । उक्तं हि "पूर्वे चैव भेषजम्" इति, तथा मोक्षं मोक्षं विरुद्ध वा विरेचनयोगेन प्रवर्त्तयेत् । अतएव वक्ष्यति मोक्षं मोक्षं विबद्धं वेत्यादि ॥ १५ ॥

न तु संग्रहणमित्यादौ—पूर्वमिति विशेषणेनोत्तरकालजातामातिसारिणेऽपि अति-

दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ॥ १६ ॥
क्षीणधातुबलार्त्तस्य बहुदोषोऽतिनिस्रुतः ।
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत् ॥ १७ ॥
स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा सशूलं योऽतिसार्य्यते ।
अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ १८ ॥
धान्यपञ्चकम्—धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं विल्वमेव च ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥
इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पित्ते शुण्ठीं विना पुनः ॥ १९ ॥
पिप्पलीं नागरं धान्यं भूतीकञ्चाभयां वचाम् ।
ह्रीवेरभद्रमुस्तानि विल्वं नागरधान्यकम् ॥
पृश्निपर्णी श्वदंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका ।

निस्नुतबहुदोषतया क्षीणधातवे संग्रहणं देयमिति दर्शयति। अतएव वक्ष्यति क्षीणधातुबलार्त्तस्येति। अन्ये तु पूर्वं संग्रहणं न देयमिति वचनेन प्रधानमम्बष्ठाशाल्मलकटजत्वगादिसंग्रहणं न देयमिति बोधयति; मुस्तोदीच्यादि तु पाचनग्रहणञ्च यत्, पूर्वमपि देयमेवेत्याहुः ॥ १६ ॥

अवस्थायामामेऽपि संग्रहणं देयमित्याह क्षीणेत्यादि।—पाचनादिति केवलपाचनात्, पाचनस्तम्भनन्तु हितमेव ॥ १७ ॥

विरेचनावस्थामाह स्तोकमित्यादि।—सुश्रुतस्य। अभयापिप्पलीकल्कस्य सुखोष्णता कटुरसयोगेन ज्ञेया ॥ १८ ॥

धान्यकमित्यादि।—अयं योगः सामपित्ते बोध्यः। यदुक्तमायुर्वेदसारे "विल्व-विश्व-घनोदीच्य-धान्यकैः क्वथितं जलम्। सामपित्तातिसारघ्नं दीपनं धान्यपञ्चकम्।" धान्यपञ्चकं यदुक्तं तत् शुण्ठीव्यतिरेकेण कर्त्तव्यमित्येतदर्थमाह इदं धान्यचतुष्कं स्यादित्यादि। भोजेऽप्युक्तं "धान्यकं वालकं मुस्तं विल्वं पित्ते प्रयोजितम्। आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम्" इति। तथान्यत्राप्युक्तं "धान्यकं बालकं मुस्तं विल्वं पित्ते तु दीपनम्। आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं नागरान्वितम्" इति ॥ १९ ॥

पिप्पलीमित्यादि। प्रमथ्यात्रयं चरकस्य। अत्र भूतीकं यमानी; भद्रमुस्तं

तिस्रः प्रमथ्या विहिताः श्लोकार्द्धैरतिसारिणाम् ॥
कफे पित्ते च वाते च क्रमादेताः प्रकीर्त्तिताः।
संज्ञा प्रमथ्या ज्ञातव्या योगे पाचनदीपने ॥ २० ॥
तूषणातिविषाहिङ्गुवलासौवर्चलाभयाः।
पीत्वोष्णेनाम्भसा हन्यादामातीसारमुद्धतम् ॥ २१ ॥
अथवा पिप्पलीमूलपिप्पलीद्वयचित्रकान्।
सौवर्चलवचाव्योषहिङ्गुप्रतिविषाभयाः।
पिबेत् श्लेष्मातिसारार्त्तश्चूर्णिताश्चोष्णवारिणा ॥ २२ ॥
हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेदामेषु बुद्धिमान्।
खड्यूषयवागूषु पिप्पल्यादिं प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥
तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः।

मुस्तकमेव ; समङ्गा वराहक्रान्ता। एतास्तिस्रः प्रमथ्याः यथाक्रमं कफपित्त-वातेष्विति चरकटीकाकृतो व्याचक्षते। अतस्तन्निवार्यं चक्रोऽप्याह कफे पित्ते चेत्यादि। यद्यपि ह्रीवेरमित्यादि द्वितीयो योगो धान्यपञ्चकमेव, तथापि तस्यैव प्रमथ्यासंज्ञा-विधानार्थं पुनश्चरकवाक्यं लिखितम्। न च वाच्यं प्रमथ्यामध्यपठित ह्रीवेर-मित्यादिकमेवास्तु ; किं धान्यपञ्चकयोगस्य पृथक्कथनेन ? सत्यम् : धान्यपञ्चक-संज्ञया हि शास्त्रव्यवहारः कर्त्तव्यो यथा धान्यपञ्चकसंसिद्ध इत्यादि। तथा शुण्ठी-रहितस्य तस्यैव धान्यचतुष्कसंज्ञयापि, अत एतद्विशेषकथनार्थमेव तस्य पृथक्कथन-मिति ज्ञेयम्। संज्ञा प्रमथ्या इत्यादि।—प्रमथ्याशब्दो हि वृद्धपरम्परया पाचन-दीपन-कषाये वैद्यशास्त्रे परिभाषितः श्रूयते। यथा विड़ङ्गकषायः शैखरिककषाय शब्देन वैद्यैरुच्यते इति ॥ २० ॥

तूषणेत्यादौ तूषणादीनां चूर्णम्। अथवेत्यादि चित्रकान्त एको योगः। सौव-र्चलेत्यादौ प्रतिविषा अतिविषा। हरिद्रादि-वचादिगणौ सौश्रुतौ। यदाह "हरिद्रा दारुहरिद्रा कलशी कुटजबीजानि मधुकञ्चेति।" "वचा मुस्तातिविषाभया भद्र-दारु नागरञ्चेति।" खड्यूष इत्यादि। पिप्पल्यादिश्च सौश्रुतो गणो ज्वराधि-कारे चक्रेणैवोक्तः ॥ २१—२३ ॥

सुपक्वः खड्गयूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ।
दध्यम्लो लवणस्नेहतिलमाषसमन्वितः ॥ २४ ॥
नागरातिविषामुस्तैरथवा धान्यनागरैः ।
तृष्णातीसारशूलघ्नं पाचनं दीपनं लघु ॥ २५ ॥
पाठावत्सकबीजानि हरीतक्यो महौषधम् ।
एतदामसमुत्थानमतीसारं सवेदनम् ।
कफात्मकं सपित्तञ्च वर्चो बध्नाति च ध्रुवम् ॥ २६ ॥
पयस्युत्क्वाथ्य मुस्ता वा विंशतिं भद्रकाह्वयाः ।
क्षीरावशिष्टं तत् पीतं हन्यादामं सवेदनम् ॥ २७ ॥
पक्वोऽमजस्रदतीसारो ग्रहणीमार्दवाद् यदा ।
प्रवर्त्तते तदा कार्य्यः क्षिप्रं साङ्ग्राहिको विधिः ॥ २८ ॥
पञ्चमूलीबलाविश्वधान्यकोत्पलविल्वजाः ।

खड्गयूषमाह तक्रमित्यादि ।—अयञ्च यूषः "कषायं वा कणागुग्गुलोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम्" इत्यादिना शोध्यः । तेन तीक्ष्णवीर्य्याणां मरीचाजाजीचित्रकाणामल्पमानत्वम् ; कपित्थचाङ्गेर्य्योस्तु मध्यवीर्य्यत्वाद् बहुमानत्वम् ; तक्रस्य तु प्रस्थमानत्वं कल्पनीयम् । यूषयोनिलाभे गुडोऽपि देयः । तस्यैव दध्यादियोगात् काम्बलिकमप्यामाह दध्यम्ल इत्यादि ।—दध्यम्लेति दध्ना अम्लीकृतः ॥ २४ ॥

नागरादौ शृतमिति शेषः । उक्तं हि परत्र "नागरातिविषामुस्तक्वाथः स्यादामपाचनः" इति ॥ २५ ॥

पाठेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अयं योगः क्वाथेन चूर्णेन वा ज्ञेयः । यतोऽयं सुश्रुते विंशतियोगमध्ये पठितः । तदनन्तरं सुश्रुतेनैवोक्तं यथा "प्रयोज्या विंशतिर्योगाः श्लोकार्द्धविहितास्त्वमी । धान्याम्लोष्णाम्बुमद्यानां पिबेदन्यतमेन वा । निष्क्वाथान् वा पिबेदेषां सुखोष्णान् माधुनाधितान्" इति ॥ २६ ॥

पयस्युत्क्वाथ्येत्यादौ त्रिगुणोदकं योज्यम् ; यदाह वाग्भटः "पयस्युत्क्वाथ्य मुस्ता वा विंशतिं त्रिगुणेऽम्भसि" इत्यादि । अत्र क्षीरदुग्धमित्याहुर्वृद्धाः ॥ २७ ॥

पक्व इत्यादि स्पष्टम् ॥ २८ ॥

वातातिसारिणे देयास्तक्रेणान्यतमेन वा ॥ २९ ॥

कच्छटादिः—कच्छटजम्बूदाड़िमशृङ्गाटकपत्रबिल्वह्रीवेरम्।

जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात् ॥ ३० ॥

कृत्वालवालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक्।

आर्द्रकस्वरसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलम्।

नदीवेगोपमं घोरमतीसारं निरोधयेत् ॥ ३१ ॥

किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम्। ·

पित्तातिसाररोगघ्नं सक्षौद्रं वेदनापहम् ॥ ३२ ॥

पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा जलं पिबेत्।

पञ्चमूलीत्यादौ पञ्चमूली स्वल्पा महती वा। धान्यकोत्पलबिल्वजा इति बिल्वशब्दो बिल्वशलाटवः। अन्ये तु बिल्वजा इत्यनन्तरं कल्पना इति शेषः; तेनाविशेषात् सर्वकल्पैरेव कार्य्यमित्याहुः। तत्र, स्वरसस्य सम्भवात् तत्कल्पनाया गुरुत्वाच्च। अतएव कल्कोऽपि न परिग्रहीष्यते, कषायचूर्णौ वा योग्यत्वादित्याहुः। अन्यतमेनेति काञ्जिकजलादीनामन्यतमेन। क्वाथपक्षे तक्रादौ अर्द्धशरावं देयम् ॥ २९ ॥

कच्छटेत्यादौ—कच्छटादीनां चतुर्णां पत्रम्। नागरान्तैरष्टाभिः कषायः ॥ ३० ॥

कृत्वेत्यादि स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

किराततिक्तकमित्यादि।—अत्र तण्डुलोदकमपि बोध्यम्। तेन एषां चूर्णं मधुसहिततण्डुलोदकेन पिबेदित्यर्थः। तदाह वाग्भटः "किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम्। कटङ्कटेरी ह्रीवेरं बिल्वमध्यं दुरालभा। तिला मोचरसो लोध्रं समङ्गा कमलोत्पलम्। नागरं धातकीपुष्पं दाड़िमस्य त्वगुत्पलम्। अर्द्धश्लोकैः स्मृता योगाः सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना" इति। चरकेऽप्युक्तं "किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकः सरसाञ्जनः। बिल्वं दारुहरिद्रात्वक् ह्रीवेरं सदुरालभम्। चन्दनञ्च मृणालञ्च नागरं लोध्रमुत्पलम्। तिला मोचरसो लोध्रं समङ्गा, कमलोत्पलम्। नागरं धातकीपुष्पमुत्पलं दाड़िमत्वचः। कट्फलं नागरं पाठा जम्ब्वाम्रास्थिदुरालभा। योगाः षड़ेते सक्षौद्रास्तण्डुलोदकसंयुताः। पेयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकार्द्धेषु निदर्शिताः" इति। निश्चलस्तु वातेत्यादौ क्वाथयित्वेति शेष इत्याह। ३२ ॥

यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥ ३३ ॥
मधूकं कट्फलं लोध्रं दाड़िमस्य फलत्वचम्।
पित्तातिसारे मध्वाक्तं पाययेत् तण्डुलाम्बुना ॥ ३४ ॥
कुटजातिविषामुस्तं हरिद्रापर्णिनीद्वयम्।
सक्षौद्रशर्करं शस्तं पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ३५ ॥
कुटजत्वक्फलं मुस्तं क्वाथयित्वा जलं पिबेत्।
अतीसारं जयत्याशु शर्करामधुयोजितम् ॥ ३६ ॥
बिल्वचूताास्थिनिर्यूहः पीतः सक्षौद्रशर्करः।
निहन्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ ३७ ॥
पटोलयवधन्याक[illegible]ः पेयः सुशीतलः।
शर्करामधुसंयुक्तश्छर्द्यतीसारनाशनः ॥ ३८ ॥
प्रियङ्ग्वञ्जनमुस्ताख्यं पाययेत् तु यथाबलम्।
तृष्णातिसारच्छर्दिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ ३९ ॥
कलिङ्गकवचामुस्तं दारु सातिविषं समम्।
कल्कं तण्डुलतोयेन पिबेत् पित्तानिलामयी ॥ ४० ॥
कुटजं दाड़िमं मुस्तं धातकीबिल्ववालकम्।
लोध्रचन्दनपाठाश्च कषायं मधुना पिबेत् ॥

पलमित्यादि।—वाग्भटस्य। रसाशी जाङ्गलमांसरसेन भुञ्जानः ॥ ३३ ॥

मधूकमित्यादि।—चूर्णविधया योगोऽयम् ॥ ३४ ॥

कुटजेत्यादौ हरिद्राद्वयम्, पर्णिनीद्वयं शालपर्णी-पृश्निपर्ण्यौ। क्वाथेनायं योगः ॥ ३५ ॥

कुटजत्वगित्यादि योगद्वयं स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

बिल्वेत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३७ ॥

पटोलेत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

प्रियङ्ग्वित्यादौ अञ्जनम् रसाञ्जनम्। चूर्णविधया योगोऽयम् ॥ ३९ ॥

कलिङ्गेत्यादौ सातिविषमिति कलिङ्गादिविशेषणम् ॥ ४० ॥

सामे सशूले रक्ते ऽपि पिच्छास्रावेषु शस्यते।
कुटजादिरिति ख्यातः सर्वातिसारनाशनः॥ ४१॥
समङ्गातिविषा मुस्तं विल्वं ह्रीवेरधातकी।
कुटजत्वक्फलं विल्वं क्काथः सर्वातिसारनुत्॥ ४२॥
दलोत्थः स्वरसः पेयो हिज्जलस्य समाक्षिकः।
जयत्यामसतीसारं क्काथो वा कुटजत्वचः॥ ४३॥
वटारोहन्तु सम्पिष्य श्लक्ष्णं तण्डुलवारिणा।
तत् पिवेत् तक्रसंयुक्तमतीसाररुजापहम्॥ ४४॥
तण्डुलजलपिष्टाङ्कोठमूलकर्षार्द्धपानमपहरति।
सर्वातिसारग्रहणीरोगसमूहं महाघोरम्॥ ४५॥
कल्कः कोमलवव्वोलदलात् पीतोऽतिसारहा॥ ४६॥
कुटजत्वक्कृतः क्काथो घनीभूतः सुशीतलः।
लोहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनुद्भवेत्॥ ४७॥
वदन्त्यचाष्टमांशेन क्काथादतिविषारजः।

कुटजं दाड़िममित्यादौ दाड़िमफलवल्कलम्॥ ४१॥

समङ्गेत्यादौ समङ्गा ;क्कान्ता। क्काथ इत्यत्र एषामिति शेषः॥ ४२॥

दलोत्थ इत्यादिः स्पष्टः॥ ४३॥

वटारोहन्नित्यादौ आरोहः प्ररोहो भाग। सर्वातिसारदर्शनेऽत्यत्र संयोगादेरपि रेफस्य लघुत्वान्न छन्दोभङ्गः। तदुक्तं "यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम्। न छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तददोषाय सूरयः" इति॥ ४४। ४५॥

कल्क इत्यादौ—कोमलवव्वोलदलः वव्वोलकिशलयः॥ ४६॥

कुटजत्वक्कृतः क्काथ इत्यादौ घनीभूत इति चतुर्थभागावशिष्टः क्काथ एव पुनःपाकात् तथा घनः कार्यः, यथा चूर्णे मधिते लेहः स्यात्; अतएव सुशीतल इत्युक्तम्॥ ४७॥

अतिविषाचूर्णं क्रियद्देयमित्येतदर्थमाह वदन्तीत्यादि।—चतुर्थभागावशिष्टक्काथापेक्षया अष्टमांशेनातिविषाचूर्णं देयमिति वदन्ति वृद्धाः। चक्रस्तु स्वमतमाह

प्रक्षेप्यत्वात् पादिकन्तु लेहादिति च नो मतिः॥ ४८॥

अङ्कोठवटकः—

सदार्व्व्यङ्कोठपाठानां मूलं त्वक् कुटजस्य च।
शाल्मलीशालनिर्यासधातकीलोध्रदाड़िमम्।
पिष्टाक्षसम्मितान् कृत्वा वटकांस्तण्डुलाम्बुना॥
तेनैव मधुसंयुक्तानेकैकान् प्रातरुत्थितः।
पिबेदत्ययमापन्नो विड्विसर्गेण मानवः।
अङ्कोठवटको नाम्ना सर्व्वातीसारनाशनः॥ ४९॥
पयस्यर्द्धोदके च्छागे ह्रीवेरोत्पलनागरैः।
पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता॥ ५०॥

प्रक्षेप्यत्वादित्यादि।—तदतिविषाचूर्णं पादिकं चतुर्भागावशिष्टक्वाथापेक्षयेत्यर्थः। कुत इत्याह प्रक्षेप्यत्वादिति। लेहादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, लेहमुद्दिश्य प्रक्षेप्यत्वादित्यर्थः। तदुक्तं "लेहे यत्र तु यो भागो निर्दिष्टो द्रवकल्कयोः। तत्रापि पादिकः कल्को द्रवात् कार्य्यो विजानता" इति। "कल्को दृषदि पेषितः" इति हि कल्कलक्षणम्। अतः कल्कशब्देन चूर्णस्यापि ग्रहणम्। द्रवादिति चतुर्भागावशिष्टात्। अतः क्वाथपलचतुष्टयं दत्त्वा शरावचतुष्टयजलस्य पादशेषादष्टपले क्वाथे अतिविषाचूर्णपलद्वयमित्यर्थः। लेहाकारोऽवशिष्टक्वाथापेक्षया पादिकमिति तु न व्याख्येयम्। द्रवात् पादिकः कार्य्य इत्युक्तेः। तथापि लेहाकारात् द्रवादिति व्याख्याने कष्टकल्पना स्यात्। अतिविषायुक्त इति घनीभवत्क्वाथस्य विशेषणम्; तेन क्वाथे घनीभूते अतिविषाचूर्णप्रक्षेप इत्यर्थः। इहैकेषान्तु मधुनापि लेहं कारयन्ति साम्प्रतेऽपि॥ ४८॥

सदार्व्वीत्यादौ दार्व्वी दारुहरिद्रा; अङ्कोठः आँकोड़ इति ख्यातस्तरुः। तस्य मूलमेव। उक्तं हि हारीते "मूलञ्चाङ्कोठमुख्यस्य पाठा दार्व्वीच तत्समाम्। पिष्टा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान्" इत्यादि॥ ४९॥

पयसीत्यादि।—छागस्य। नागरमत्र शुण्ठं, न तु मुस्ता; रक्तातिसारे "धन्या-बीजकोशीरघनजमोचरसैः" इति जतूकर्णसंवादात्। क्लीबे पृश्निपर्णी। अतएव पृश्निपर्ण्यैका एको योगः। अन्ये तु पृश्निपर्ण्या च साधिता इति पृथक्पाठः; पृश्नि-

रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलं त्वचम् ।
धातकीं शृङ्गवेरञ्च प्रपिबेत् तण्डुलाम्बुना ॥
क्षौद्रेण युक्तं नुदति रक्तातिसारमुल्बणम् ।
मन्दं दीपयते चाग्निं शूलञ्चापि निवर्त्तयेत् ॥ ५१ ॥
विडङ्गातिविषा मुस्तं दारु पाठा कलिङ्गकम् ।
मरिचेन समायुक्तं शोथातिसारनाशनम् ॥ ५२ ॥

वत्सकादिः—

सवत्सकः सातिविषः सबिल्वः सोदीच्यमुस्तश्च कृतः कषायः ।
सामे सशूले सहशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥५३॥
कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ।
सद्यो जयेदतीसारं सरक्तं दुर्निवारकम् ॥ ५४ ॥
गुडेन खादयेद्बिल्वं रक्तातिसारनाशनम् ।

पर्णीक्वाथेन साधितं द्रवं । तेनार्द्रटकच्छागदुग्धं पृश्निपर्णीक्वाथैर्मिलित्वा पाकः कार्य्यः । उक्तं हि वाग्भटे "पयस्यर्द्धोदके छागे ह्रीबेरोत्पलनागरैः । पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्णीरसान्विता" इति ब्रुवते ॥ ५० ॥

रसाञ्जनमित्यादि ।—अत्र कुटजस्य फलं त्वक् च । सुश्रुतेऽप्युक्तं "रसाञ्जनं सातिविषं त्वग्बीजं कौटजं तथा । धातकीं नागरञ्चैव पाययेत् तण्डुलाम्बुना । सरक्तं रक्तजं हन्ति योगो मधुसमन्वितः" इति ॥ ५१ ॥

विडङ्गेत्यादि ।—अत्र मरिचस्य प्रक्षेप्यत्वमित्याहुः ॥ ५२ ॥

वत्सकादौ वत्सकः कुटजः । तस्य त्वगिति चन्द्रकनाटीकाकारः वैद्यप्रसारकश्च । अन्ये तु "विल्वशुण्ठ्यभयाभीष्टयामकातिविषाकृतः । कषायो रक्तातीसारं सामं पित्तकफोद्भवम्" इति सुश्रुतवचनात् फलमेवेत्याहुः । किन्तु प्राचां व्यवहारस्तथा, फलेनापि त्वचि रक्तस्रावरोधं च । यदुक्तं "कुटजः कफवातास्रकुष्ठतृष्णार्शोऽतिसारजित् । तद्बीजं रक्तपित्तातिसारज्वरहरं हिमम्" इति ॥ ५३ ॥

कषाय इत्यादौ ।—दाडिमात् कोमलत्वक् ॥ ५४ ॥

आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ५५ ॥
बिल्वाब्दधातकीपाठाशुण्ठीमोचरसाः समाः।
पीता रुन्धन्त्यतीसारं गुडतक्रेण दुर्जयम् ॥ ५६ ॥
शल्लकीबदरीजम्बूपियालाम्रार्जुनत्वचः।
पीताः क्षीरेण मध्वाढ्याः पृथक् शोणितनाशनाः ॥ ५७ ॥
जम्ब्वाम्रामलकीनान्तु पल्लवानथ कुट्टयेत्।
संगृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत्।
तं पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ५८ ॥
बिल्वं छागपयःसिद्धं सितामोचरसान्वितम्।
कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ ५९ ॥
ज्येष्ठाम्बुना तण्डुलीयं पीतञ्च ससितामधु।
पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग्जयेत्।
रक्तातिसारी पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥ ६० ॥

गुडेनेत्यादि।—अत्र गुडबिल्वयोः समभागः, बिल्वञ्च बिल्वशलाटुः, तच्च पानीयेनोत्स्विद्य ग्राह्यम्। तत्स्वेदनीयजलञ्चानुपेयम् ॥ ५५ ॥

बिल्वाब्देत्यादि। गुडेन मधुरीकृतं तक्रं गुडतक्रम्। पेषणमपि तक्रेण, आयुर्वेदसारसंवादात् ॥ ५६ ॥

शल्लकीत्यादौ—क्षीरमाजं ग्राह्यमित्याहुः ॥ ५७ ॥

जम्ब्वामेत्यादौ स्वरसच्छागक्षीरयोः समभागः मधुनोऽपि मात्रा चूर्णवदेव, मात्रा नोऽद्दृतादीनां स्नेहक्वाथेषु चूर्णवदित्युक्तेः ॥ ५८ ॥

बिल्वं छागपयःसिद्धमित्यादि।—बिल्वशलाटूत्स्वेदनयोग्येन छागदुग्धेन किञ्चित् पानीयसहितेनोत्स्विद्य ततः सितादिना संयोज्य देयम्। अत्र बिल्वशलाटुनापकाष्टकं सितायाः एकमापकः, मोचरसकलिङ्गयोश्चूर्णं मिलित्वा मापकम् इति वृद्धव्यवहारः। छागदुग्धमुत्स्वेदनावशिष्टमनुपेयम् ॥ ५९ ॥

ज्येष्ठाम्बुनेत्यादावपि रक्तातिसारनाशनमिति योज्यम्। ज्येष्ठाम्बु तण्डुलाम्बु। तण्डुलीयकस्य क्षुद्रमारीसस्य मूलम्। पीत्वेत्यादि।—चरकस्य। वातपित्तोत्तरे

कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागजले शृतम्।
तथैव विपचेद्‌ यो दाडिमोदकसंयुतम्॥
यावच्चैव दर्वीलेपं शृतं तमुपकल्पयेत्।
तस्यार्धकर्षं तक्रेण पिबेदत्यतिसारवान्॥
अवश्यमरणीयोऽपि सद्यो याति न गोचरम्।
छागदुग्धं दाडिमाम्बु भागावुभौ समं यतः॥ ६१॥
वत्सकत्वचानां संख्यानां शर्कराभागसंयुतः।
भावेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति॥ ६२॥
गुदपाके प्रपाके वा पटोलमधुकाम्बुना।
सेकादिकं प्रयुञ्जीत छागेन पयसापि वा।
गुदभ्रंशे प्रकर्तव्या चिकित्सा तत्प्रकीर्तिता॥ ६३॥
यवौदनं सुखस्यार्थं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम्।

पीतोऽतिसारमिति यावत्। पयसा पीतो भवत्यः। पीतस्तुतिमिति पीत्वैव भुञ्जानः। सर्वमिति व्याख्यानं वक्तव्यमत्र पयसा इदं पीतं भवत्यः॥ ६०॥

कुटजस्य पलमित्यादि।—कुटजत्वक् ३१, पानीयं ३१० शेषं ३१। दाडिमफलरसः ३१, भा गा ३१, शेषं ३१। पश्चात् तावत् निर्वाह्य तावत् पचेत्, यावत् दर्वीलेपं स्यात्; दर्वीलेपः पक्वता तावल्लेपं तत्र पाकनिर्णयः॥ ६१॥

वत्सकत्वचानामित्यादि।—शर्कराभागसंयुत इति शर्करया तावत्परिमितः, तेन संयुत इत्यर्थः। तेन शर्करायाः समानौ भागाः, एकत्रित्वपि। उक्तं हि चरके "कुटजत्वचां शर्करायाश्च सम्यक्" इति एवं पठति वाग्भटेऽपि। यथा "वत्सकत्वचानां संख्यानां शर्करासमभागिकः" इति। शर्कराभागमपेक्ष्य पयसो भावनिर्णयः॥ ६२॥

गुदपाके इत्यादि।—पटोलमधुकाम्बु पटोलमधुकेन। सेकादिकमित्यादिकात् प्रलेपादिकम्। चिकित्सा तत्प्रकीर्तितेति गुदभ्रंशचिकित्सा, सा च पश्चादेव वाच्या॥ ६३॥

नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ ६४ ॥

कुटजपुटपाकः—स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्ध-
मादाय तत्क्षणमतीव च पोथयित्वा।
जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तम्
बद्धं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलिप्तम् ॥
सुस्विन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा
क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात्।
कृष्णात्रिपुत्रमतपूजित एष योगः
सर्वातिसारहरणे स्वयमेव राजा ॥
स्वरसस्य गुरुत्वेन पुटपाकपलं पिबेत्।
पुटपाकस्य पाकोऽयं बहिरारक्तवर्णता ॥ ६५ ॥

श्योणाकपुटपाकः—

त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य काश्मरीपत्रवेष्टितम्।
मृदावलिप्तं सुकृतमङ्गारेष्ववकूलयेत् ॥
स्विन्नमुद्धृत्य निष्पीड्य रसमादाय यत्नतः।
शीतीकृतं मधुयुतं पाययेदुदरामये ॥ ६६ ॥

पुटपाकयोग्यावस्थामाह पर्वेदनमित्यादि।—सुगमम्। पर्वेदनमत्रुल्लसम्पगमनं वा। उक्तमन्तु नानावर्णमित्यनेन सान्निपातिकोऽतिसारः पुटपाकस्य विषय इति दर्शितमित्याह ॥ ६४ ॥

स्निग्धमित्यादि।—अजन्तुजग्धमिति न क्रिमिभिर्भक्षितम्। पोथयित्वा क्षोदयित्वा। जम्बूपत्रनिर्मितपुटे तण्डुलतोयेन सिक्तमित्यर्थः। योगोऽयं रक्तपित्तातिसार इत्याहुः ॥ ६५ ॥

त्वक्पिण्डमित्यादि।—कल्कयित्वा त्वचम्। त्वचः पिण्डरूपकल्कम्। दीर्घवृन्तः श्योनाकः। काश्मरी गाम्भारी। सुकृतमिति कुशवेष्टनेन सुष्ठु बद्धमित्यर्थः। अवकूलयेत् अङ्गारैराच्छादयेत्। कूप आवरणे इत्यस्य रूपम्। दहेदित्यन्ये। उदरामयप्रकरणादतिसारे सुश्रुते पुनरयं योगोऽन्यथा पठ्यते, यथा "त्वक्पिण्डं दीर्घ-

कुटजलेहः—शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत्।
क्वाथे पादावशेषेऽस्मिन् लेहं पूते पुनः पचेत्॥
सौवर्चलयवक्षारविड़सैन्धवपिप्पली।
धातकीन्द्रयवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पलद्वयम्॥
लिह्याद्बदरमात्रं तत् शीतं क्षौद्रेण संयुतम्।
पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम्।
दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम्॥ ६७॥

कुटजाष्टकः—

तुलामथार्द्रां गिरिमल्लिकायाः संक्षुद्य पक्त्वा रसमाददीत।
तस्मिन् सुपूते पलसम्मितानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सह शाल्मलेन॥
पाठां समङ्गातिविषां समुस्तां विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम्
प्रक्षिप्य भूयो विपचेत्तु तावद्दर्वीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत्।
पीतस्त्वसौ कालविदा जलेन मण्डेन वाजापयसाथवापि।
निहन्ति सर्वन्त्वतिसारमुग्रं कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा॥
दोषं ग्रहण्यां विविधञ्च रक्तं शूलं तथार्शांसि सशोणितानि।

हन्त्य पद्मकेशरसंयुतम्। काश्मरीपद्मपत्रैर्यावेष्य मूत्रे पतं हृढम्।" शेषं तुल्य-मेवेति। श्योणाकस्य त्वचं पद्मकेशरञ्च समभागं कृत्वा सम्पिष्य, तं पिण्डं गाम्भारी-पद्मपत्रपत्रयोः पुटे निक्षिप्य, सूत्रेणावेष्ट्य मृत्तिकया चावलिप्य निर्धूमखदिराङ्गारेषु पुटपाकविधिना मुक्ता रसो ग्राह्य इति व्याख्यानयन्ति टीकाकृतः। अत्र श्योणाक-पुटपाके वाग्भटसंवादात् मधुस्थाने शर्कराप्रक्षेपोऽपि बोध्यः॥ ६६॥

शतमित्यादि।—अर्मणो द्रोणः। लेहमिति लेहाकारं यथा भवति तथा पक्वम्। पलद्वयमिति मिलित्वा। श्वासप्रपाके चूर्णप्रक्षेपः। यवक्षारस्थाने गड-क्षारपाठो न प्रसिद्धः। बदरमात्रमित्यष्टमाषकम्। माषचतुष्टयेन व्यवहारः। क्षौद्रयुक्तमित्युपयोगकाले अनुरूपं मधु दत्त्वा उपयोज्यम्॥ ६७॥

तुलामित्यादि।—तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वक्ष्यति। रसश्च पादावशिष्ट एवो-त्सर्गसिद्धः। पलसम्मितानीति प्रत्येकं, द्रव्यप्रधानत्वान्निर्देशस्य। समङ्गा वराह-क्रान्ता। शाल्मलेनेति शाल्मलीवेष्टकेन। अत्र केचित् चूर्णं दत्त्वैव पाकः, "प्रक्षिप्य

असृग्दरश्चैवमसाध्यरूपं निहन्त्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम्॥
तुलाद्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता॥ ६८॥

षडङ्गघृतम्—वत्सकस्य च बीजानि दार्व्याश्च त्वच उत्तमाः।
पिप्पली शृङ्गवेरञ्च लाक्षा कटुकरोहिणी॥
षड्भिरेभिर्घृतं सिद्धं पेयं मण्डावचारितम्।
अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम्॥ ६९॥

क्षीरिद्रुमाद्यं घृतम्—

क्षीरिद्रुमाभीरुरसे विपक्वं तज्जैश्च कल्कैः पयसा च सर्पिः।
सितोपलार्द्धं मधुपादयुक्तं रक्तातीसारं शमयत्युदीर्णम्॥ ७०॥
जीर्णेऽमृतोपमं चोरमतीसारे विशेषतः।
छागं तद्वत् पलैः सिद्धं देयं वा वारिसाधितम्॥ ७१॥

भूयो विपचेत्" इति वचनात् प्रपाठान्तरमाहुः। अन्ये तु तस्मिन् सुपूते भूयः पचेत्; ततो मनाक् दर्व्या प्रलेपनाक्षमायां भाक्तलौहकादिपूर्णं प्रक्षिप्य, ततो रसः पीत इति योज्यम्। एतेन "प्रायो न पाकयुक्तानां भूरिचूर्णस्य योगतः" इत्यपि वचनमनुगृहीतं भवतीत्याहुः। व्यवहारश्चात्रैवैवेति। जलं नीर शीतलजलेनाग्निमान्द्ये, मण्डेन दन्तिदुष्टे; छागीदुग्धेन रक्ते॥ ६८॥

वत्सकत्वगेव दार्व्याश्च त्वच उत्तमा इति सर्वत्र दार्व्यास्त्वच एव ग्राह्या उत्तमगुणत्वात्। तस्य दुर्लभत्वात् वद काष्ठमेव गृह्यते। षड्भिरिति पदं यथालाभद्रव्यनिषेधार्थम्। एभिः कल्कैर्यावद्घृतं पचेत् जलं देयम्। इदमेव, घृतं कुटजत्वचा समाप्तं भवति, तदुक्तं वैद्यप्रदीपे "मण्डेन पेयं तत्सर्पिः समाप्तं कुटजत्वचा" इति॥ ६९॥

क्षीरिद्रुमेत्यादौ—क्षीरिणो द्रुमाः वटोदुम्बरादयः। एषामन्यतमस्य समुदितानां वा क्काथः। समावरोधस्य घृतापेक्षया मिलितेन चतुर्गुणः। कल्कोऽर्धमात्रमेव। मधुनः छेदनमम्। घृतमपेक्ष्य च सितायाः पादं पीठमर्दनत्वेन निर्णयः। मधुनोऽपि घृतमपेक्ष्यैव पादिकत्वं ज्ञेयम्॥ ७०॥

चोरपानविषयमाह जीर्णे इत्यादि।—सदोषजीर्णेऽपि चातिसारकृता भिषजैः। देयं वा वारिसाधितमिति केवलेन चतुर्गुणेन जलेन साधितनिर्णयः। उक्तं हि सुश्रुते

वालं विल्वं गुड़ं तैलं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥ ७२ ॥
पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।
त्र्यहात् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ७३ ॥
कल्कः स्याद्बालविल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लः स्नेहाढ्यः खड़ो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥७४॥
विल्वोपणं गुड़ं लोध्रं तैलं लिह्यात् प्रवाहणे ॥ ७५ ॥
दध्ना ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निश्चारकपीड़ितस्तु ।
सुतप्तकुप्यक्कथितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ ७६ ॥
दीप्ताग्निर्निष्पुरीषो यः सार्य्यते फेनिलं शकृत् ।
स पिबेत् फाणितं शुण्ठीदधितैलपयोघृतम् ॥ ७७ ॥
शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां कासं श्वासमरोचकम् ।

"सद्यास्तं तथा क्षीरमतीसारे पूजितम्। पिबेत्त्वितपु तत् पयसा भार्गीक्षि- प्ततम्" ॥ ७१ ॥

बालविल्वमित्यादि ।—चरकस्य। वाते प्रतिहत इति विबद्धवाते ॥ ७२ ॥

पयसेत्यादि ।—दुग्ध श १, पिप्पली माष ४, अथवा मरिचचूर्णं माष २, एवं व्यवहरन्ति। सविबन्धाया प्रवाहिकायामयं योगः ॥ ७३ ॥

कल्कः स्यादित्यादि ।—चरकस्य। अत्र स्नेहाढ्यता तिलदधिसर्पयोगात्। खड़ इत्यस्यैव योगस्य संज्ञा। चरके खड़स्थाने युष इति पाठान्तरम् ॥ ७४ ॥

विल्वोपणेत्यादौ विल्वं बिल्वशलाटुः; ऊषणं मरिचम्। यदुक्तं "बिल्वपेशी गुडं लोध्रं तैलं मरिचयोजितम्" इति। तैलेन सिद्धः ॥ ७५ ॥

दध्नेत्यादि ।—सुश्रुतस्य। ससारेण सहुद्धृतनवनीतेन। निश्चारकः प्रवाहिका; यदाह पराशरः: "निर्वाहयेत् कफेनाथ पुरीषं यो मुहुर्मुहुः। प्रवाहिकेति सा ख्याता कैश्चिन्निश्चारकश्च सः" इति। सुतप्तकुप्यक्कथितेनेति अत्यन्ततप्तसुवर्णकृतेन तज्जोहप्रक्षेपात् क्वथितेन। अन्ये तु सुतप्तमित्यादि कुम्भनाचक्षते। केचित्तु कुप्यस्थाने कूपं पठन्ति, व्याचक्षते च। कूपं; मातापमेदो दधिनामध्ये ख्यातः कुम्भ- ताप्यादि ॥ ७६ ॥

छर्दिं मूर्च्छाञ्च हिक्काञ्च दृष्ट्वातीसारिणं त्यजेत्।
बहुमेही नरो यस्तु भिन्नविट्को न जीवति ॥ ७८ ॥
स्नानाभ्यङ्गावगाहांश्च गुरुस्निग्धातिभोजनम्।
व्यायाममग्निसन्तापमतीसारी विवर्जयेत् ॥ ७९ ॥

इत्यतीसारचिकित्सा।

अथ ग्रहणीचिकित्सा।

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत्।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ १ ॥
शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम्।
विशुद्धामाशयायास्मै पञ्चकोलादिभिर्युतम्।
दद्यात् पेयादि लघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपकान् ॥ २ ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाड़िमसाधिता।

शीर्णाग्निरिति।—वृन्दस्य। एतत्सर्वमालोच्य पेयम् ॥ ७७—७९ ॥

इति अतीसारचिकित्साविवृतिः।

ग्रहण्यतीसारयोः परस्परं कार्यकारणभावसम्बन्धोऽस्तीत्यनन्तरं ग्रहणीचिकित्सितमुच्यते ग्रहणीमाश्रितमित्यादि।—वाग्भटस्य। ग्रहणी अग्न्याधाननाडी, तदुक्तम् "अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता" इति। अजीर्णवदुपाचरेदिति, आमाजीर्णेषु यदा वमनाद्युपचारो दीपनपाचनाद्यौषधम्, तथेत्यर्थः। अतीसारोक्तविधिनेति लङ्घनलघ्वन्नपाचनादिना ॥ १ ॥

शरीरानुगत इत्यादि।—चरकस्य। शरीरानुगते शरीरव्यापके। सामे रस इति आमशब्दोऽत्र भावप्रधानः, तेन आमतासहितेऽपक्व इत्यर्थः। रस इत्याहाररसे। विशुद्धामाशयायेति—वमनविरेचनलङ्घनैर्यथायोग्यतया निर्हृतामदोषाय ॥२॥

कपित्थेत्यादि।—चरकस्य। कपित्थबिल्वयोः फलम्; दाड़िमफलस्य तु त्वक्,

पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ ३ ॥
ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवात् ।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम् ।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ४ ॥
शुण्ठीं समुस्तातिविषां गुडूचीं पिष्ट्वा जलेन क्वथितां समांशाम् ।
मन्दानलत्वे सततामतायामामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ ५ ॥

पञ्चै तु मन्दर्णैवाहुः । अतिसारादीनां चतुर्णां बहुकल्पत्वेन निर्दिष्टा पर्वं अन्ये:, तत्रैव द्रष्टव्यानि, अत्र सामान्येन पाचना ग्राहि: लिख्यति । इहैवाप्य पाचन-गुणत्वमिदं ग्रहण्यां गुणार्थं भावमित्याह । ग्राहिणीत्वसा एका यवागूः, अन्या च पाचनी । सवाते पाञ्चमूलिकीति विशेषः, वातातिसारे चाम्लपञ्चमूलविहिता यवागूरिति शेषः, "तु पाचनीं मूलीकारं" इति चक्रपाणिवचनात् ॥ ३ ॥

तक्रस्य ग्रहणीदोषनाशकत्वं दीपनत्वादिगुणयोगादित्याह ग्रहणीदोषिणा-मित्यादि ।—दीपनं ग्राहि लाघवादिति यथासंख्यं हेतुः । मधुरपाकित्वान्न च पित्त-प्रकोपणमिति, कषायात् पित्तप्रकोपणं स्यात् मधुरपाकितया पित्तं न प्रकोपयति ; कषायत्वमपि पित्तं शमयतीति भावः । किं वा "कषायमम्लं तक्रं पित्त-प्रदं" इति वचनैर्विदाहकत्वं वदति, तदपि सद्यस्कं विदाहकं भवति, मधुर-पाकित्वात् तक्रस्य । न तु वाताम्लत्वेन पित्तप्रकोपणनिषेधार्थमत्र पथ्यः, सद्यस्कोप-योगेन पित्तकारित्वोऽप्यन्यत्वात्तस्मात् । तक्रस्य च न प्रकोपं विदाहित्वादेव, अतएवाह सद्यस्कमविदाहीति दधीनामिवैव तक्रं चिरकालस्थायां विदाहकं भवति । किञ्चिदम्लत्वमिदं पुनरम्लत्वाद्विदाहि भवत्येव । ननु स्वाद्वम्लसान्द्र-त्वादित्यनेन चरकस्य मधुरं तद्वत्तत्स्वादु मेवमित्याहुः । विदाहित्वादिति दोषप्रशमनीयमिष्टयुक्तादित्यर्थः ।" टीकाकारेण वैद्याद्युक्तमपि पाठान्तरम्, ग्रहणीदोषहरत्वादित्यर्थः । एतच्च चतुर्थी ग्रीष्मवत्त्वात् चरकाद् दृष्टमित्याहुः ॥ ४ ॥

शुण्ठीमित्यादि ।—ग्रहणीगदानामिति कर्तव्या पाचनीयत्वाम् । आमानुबन्ध इति पाठे प्रयोगमाम प्रभाहुः । ग्रहणीमदविशेषपक्षता पुनरामानुबन्ध इति क्वचित् पाठो दृश्यते ॥ ५ ॥

धान्यकातिविषोदीच्ययमानीमुस्तनागरम्।
बलाद्विपर्णीबिल्वञ्च दद्याद्दीपनपाचनम्॥ ६॥

चित्रगुड़िका—चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च।
व्योषहिङ्ग्वजमोदाञ्च चैव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत्॥
गुड़िका मातुलुङ्गस्य दाड़िमाम्लरसेन वा।
कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम्॥
सौवर्चलं सैन्धवञ्च विड़मौद्भिदमेव च।
सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र योजयेत्॥ ७॥

श्रीफलादि:—

श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुड़ः।
ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति॥ ८॥

पञ्चपल्लवम्—जम्बूदाड़िमशृङ्गाटपाठाकञ्चटपल्लवैः।
पक्वं गव्युषितं बालबिल्वं सगुड़नागरम्।
हन्ति सर्वानतीसारान् ग्रहणीमतिदुस्तराम्॥ ९॥

धान्यकेत्यादियोगः क्वाथेन॥ ६॥

चित्रकमित्यादि।—चरकस्य। अत्र कपिञ्जलाधिकरणकन्यायात् केचिल्लवण-मिच्छन्ति, यथा "पटूनि पञ्च द्वौ क्षारौ मरिचं पञ्चकोलकम्। दीप्यकं हिङ्गु-गुड़िका बीजपूररसे कृता। कोलदाड़िमतोये वा परं पाचनदीपनी" इति वाग्-भटवचनात्। अतएव चक्रोऽप्याह सौवर्चलमित्यादि।—औद्भिदं शाम्बरिलवणम्, एतच्चारिभूमौ जायते। सामुद्रकं करकचम्। गुड़िकेयमार्द्रकरसेनापि बोध्या वायु-र्वेदसारदर्शनात्॥ ७॥

श्रीफलेत्यादि।—नागरचूर्णं कटुत्वमात्रकृत्। सगुड़ इति समगुड़ः। अयं योगो पाने इत्यादि:॥ ८॥

जम्बूदाड़िमेत्यादि।—एषां पल्लवैः पालरसं कृत्वा तनुदधना जलं दद्यात् बाल-बिल्वगुणमेव पर्य्युषितं कार्य्यम्। सगुड़नागरमिति निम्नसमो गुड़ः, नागरचूर्णन्तु कटुत्वमात्रकारकम्। एतेन तु नागरं न देयम्। ततश्चैतदमर्जकदमनुपेयमित्याहु-र्वृद्धाः॥ ९॥

नागरातिविषामुस्तक्काथः स्यादामपाचनः।
चूर्णं हिङ्ग्वष्टकं वातग्रहण्यान्तु घृतानि च ॥ १० ॥

नागराद्यं चूर्णम्—

नागरातिविषामुस्तं धातकीं सरसाञ्जनाम्।
वत्सकत्वक्फलं बिल्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥
पिबेत् समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना।
पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥
अर्शांस्यथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम्।
नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥
शीतकषायमानेन तण्डुलोदककल्पना।
केऽप्यष्टगुणतोयेन प्राहुस्तण्डुलभावनाम् ॥ ११ ॥

भूनिम्बाद्यं चूर्णम्—

भूनिम्बकटुकाव्योषमुस्तकेन्द्रयवान् समान्।
द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वग्भागान् षोड़श चूर्णयेत् ॥
गुड़शीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत्।

नागरेत्यादि स्पष्टम्। हिङ्ग्वष्टकमग्निमान्द्ये वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥

नागराद्यचूर्णे सक्षौद्रमिति मधुप्रक्षेपयुक्तम्। कृष्णात्रेयः पुनर्वसुः। तण्डुलाम्बुनेत्यादि। तण्डुलाम्बुना तण्डुलधावनाम्बुना। तत्र तण्डुलाम्बु कथं कर्त्तव्यमिति जिज्ञासायां स्वमतं वृन्दमतञ्चोपन्यस्यति शीतकषायमानेनेत्यादि।— शीतकषायविधानञ्च "क्षुण्णमुष्णाम्भसि व्युष्टं शीतमाहुश्चिकित्सकाः" इति। अस्मात् तण्डुलमपेक्ष्य षड्गुणं ग्राह्यम्। उक्तं हि "षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीतफाण्टयोः" इति। वृन्दमतमाह केऽपीत्यादि। अन्ये तु द्विगुणमम्बु तण्डुलेन समं चिरं स्थितं तण्डुलाम्बु वदन्ति। अपरे तु अनियततण्डुलमनियतजलेन प्रक्षाल्य जलं गृह्णन्ति ॥ ११ ॥

भूनिम्बेत्यादि।—द्वौ चित्रकात् तथा वत्सकभागान् षोडशेति प्रथमभागापेक्षया द्विभागषोड़शभागपरिग्रहः। गुड़युक्तं शीताम्बु गुड़शीताम्बु, गुडस्यात्र

कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारनुत् ।
गुडयोगाद् गुडाम्बु, स्याद् गुडवर्णरसान्वितम् ॥ १२ ॥
अर्शसां च प्रदुष्टायां शमितस्य यथाविधि ।
कट्वम्ललवणक्षारैस्तस्याग्निं विवर्धयेत् ॥ १३ ॥
समूलां पिप्पलीं क्षारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ।
मातुलुङ्गाभयारास्नाशठीमरिचनागरम् ।
कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ॥
श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाग्निवर्धनम् ।
एतेनैवौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समारुते ॥ १४ ॥

भल्लातकक्षारः—

भल्लातकं त्रिकटुकं त्रिफला लवणत्रयम् ।
अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥
स क्षारः सर्पिषा पेयो भोज्ये वाप्यवचारितः ।
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मोदावर्तशूलनुत् ॥ १५ ॥
सर्वजायां ग्रहण्यां तु सामान्यो विधिरिष्यते ॥ १६ ॥

[illegible] गुडयोगादित्यादि । [illegible] सर्व- [illegible] । [illegible] वैद्यकोषे "[illegible]" [illegible] ॥ १२ ॥

अर्शसां चेत्यादि स्पष्टम् ॥ १३ ॥

समूलामित्यादि । मातुलुङ्गस्यात्र मूलम् । एतेनेति पिप्पलीमूलादिभिः [illegible] ॥ १४ ॥

भल्लातकमित्यादि ।—[illegible] । [illegible] । स क्षार इति [illegible] ॥ १५ ॥

सर्वजायामित्यादि ।—सामान्यो विधिरिति [illegible] ॥ १६ ॥

चूर्णं मरिचमहौषधकुटजत्वग्भवं क्रमाद्द्विगुणम्।
गुड़मिश्रमथितपीतं ग्रहणीदोषापहं ख्यातम्॥ १७॥

पाठाद्यं चूर्णम्।—

पाठाबिल्वानलव्योषजम्बूदाड़िमधातकी।
कटुकातिविषामुस्तदार्वीभूनिम्बवत्सकैः॥
सर्वैरेतैः समं चूर्णं कौटजं तण्डुलाम्बुना।
सक्षौद्रञ्च पिबेच्छर्दिज्वरातिसारशूलवान्।
हृद्दाहग्रहणीदोषारोचकानलसादजित्॥ १८॥

कपित्थाष्टकचूर्णम्।—

यमानीपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः।
मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः॥
वृक्षाम्लधातकीकृष्णाबिल्वदाड़िमतिन्दुकैः।
त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः॥

चूर्णमित्यादि।—गुड़मिश्रवर्कं घालोड्य पीतमित्यर्थः॥ १७॥

पाठादिचूर्णे जम्बूफलास्थि; एतत्साहचर्य्यात् दाड़िमफलस्यापि बीजम्। वत्सक इन्द्रयवः॥ १८॥

यमानीत्यादि।—अयं योगो वाग्भटे अतीसारचिकित्सिते लिखितः। अग्नि-श्चित्रकः, जलं बालकम्। समैरिति समभागैः। वृक्षाम्लं महार्द्रकम्। त्रिगुणै-रिति एकभागापेक्षया वृक्षाम्लादीनां षण्णां प्रत्येकं त्रिगुणत्वम्। षड्गुणसितैः कपि-त्थाष्टगुणैः कृत इति सिताकपित्थयोरपि षड्गुणाष्टकगुणत्वे एकगुणापेक्षयैव, एतैः कृतचूर्णं इति योज्यः। अरुणस्तु वाग्भटटीकायां षड्गुणसितैरिति पदं वृक्षा-म्लादितिन्दुकान्तानां विशेषणं व्याख्याय मिलितवृक्षाम्लादिद्रव्यषट्कापेक्षया सितायाः षड्गुणत्वमाह। तथा सति सिताभागानां शतमष्टाधिकं भवति। अन्ये तु षड्गुणसितं कपित्थाष्टगुणे इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—एकभागापेक्षया कपित्थस्याष्टगुणत्वम्, अष्टगुणकपित्थापेक्षया च सितायाः षड्गुणत्वमिति; तथा सति सिताया अष्टचत्वारिंशद्भागा भवन्तीति। अपरे तु षड्गुणसितः कपित्थाष्ट-

चूर्णोऽतीसारग्रहणीक्षयगुल्मगलामयान् ।
कासं श्वासारुचिं हिक्कां कपित्थाष्टमिदं जयेत् ॥ १९ ॥

दाड़िमाष्टकः ।—

कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ।
यमानीधान्यकाजाजीग्रन्थिव्योषं पलांशिकम् ॥
पलानि दाड़िमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः ।
गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाड़िमाष्टकः ॥ २० ॥

वार्त्ताकुगुड़िका ।—

चतुष्पलं सुधाकाण्डात् त्रिपलं लवणत्रयात् ।
वार्त्ताककुडवश्चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात् पले ॥
दग्ध्वा रसेन वार्त्ताकोर्गुड़िका भोजनोत्तराः ।
भुक्तं भुक्तं पचन्त्याशु कासश्वासार्शसां हिताः ।
विसूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगघ्नाश्च ता हिताः ॥ २१ ॥

चूर्णोऽयम् इति चूर्णविशेषणं कृत्वा यथोदितचूर्णादिदोषा सिताकपित्थयोः, षड्गुणाष्ट-गुणत्वमित्याहुः। एतन्मतद्वयमपि न व्यवहारसिद्धम्, शर्कराकपित्थयोरतिबहुत्वा-दिति। तस्मादेकभागादिक्रमेणैव षड्गुणाष्टगुणत्वमिति। कपित्थभागाधिक्यात् कपित्थाष्टक इति संज्ञा ॥ १९ ॥

कर्षोन्मितेति।—वाग्भटस्य। तुगाक्षीरी वंशरोचना; चातुर्जातं त्वगेला-पत्रकेशरम्। द्विकार्षिकमिति प्रत्येकं, निर्देशस्य द्वन्द्वप्रधानत्वात्। एवं यमान्या-दिकमपि प्रत्येकं पलांशिकम्। ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम्, दाड़िमस्यात्र फलं, "फलञ्च दाड़िमादीनाम्" इत्युक्तेः। एतमन्यत्रापि। चकारात् सितायाः अपि अष्टौ पलानि ॥ २० ॥

चतुष्पलमित्यादि।—वाग्भटस्य। त्रिपलं लवणत्रयादिति मिलित्वा, निर्दे-शस्य समासप्रधानत्वात्। द्विकया लवणानि चेति ये पठन्ति, ते त्रिकमानमर्थं मिलित्वा चतुष्पलं पठन्ति, पूर्वोक्तचतुष्पलमित्यस्यापि गुरुत्वात्। लवणान्यपि पात्र-पर्यन्तं देयाः। वार्त्ताककुडव इति शुष्कवार्त्ताकफलकुडवमुद्दिष्टं, व्यवहारात्। अर्का-दिति अर्कमूलात्। दग्ध्वा रसेन वार्त्ताकोरिति चकार्थं दग्ध्वा वार्त्ताकस्य वार्त्ताक

अष्टपलं घृतम्।—

वृषपञ्चत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे गुड़ात् पले।
सर्पिषोऽष्टपलं पक्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत्॥ २२॥

बिल्वगर्भघृतम्—मसूरस्य कषायेण बिल्वगर्भं पचेद्घृतम्।
हन्ति कुक्ष्यामयान् सर्वान् ग्रहणीपाण्डुकामलाः।
केवलं व्रीहिमांसक्काथो व्युष्टस्तु दीपनः॥ २३॥

शुण्ठीघृतम्—विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम्।
घृतं निहन्याच्छ्वयथुं ग्रहणीमामतामयम्॥ २४॥

नागरघृतम्—घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोमनम्।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम्॥ २५॥

रसेन गुडिकाः कार्या इत्यर्थः। दग्धानि वार्त्ताकुरस इति च पाठः। भोजनोत्तरा इति भोजनमुत्तरं पश्चात्कालीनं यासां तथा। किंवा भोजनादुत्तराः। भुक्ता भुक्तं पचन्तीत्यत्र भुक्तं भुक्तमित्यपि पाठः॥ २१॥

वृषपञ्चेत्यादौ—बिल्वमात्रे इति षड्भिर्मिलित्वा पलमात्रे, कल्कस्य पादिकत्वात्। चतुर्गुणजलेनाष्टपलघृतस्यात्र पाकः। इत्यनेव फलदानममलमस्य भवतीति महर्षिवचनादुन्नीयते। मात्रामिति अग्निबलानुरूपपरिमाणम्॥ २२॥

मसूरस्येत्यादि।—मसूरस्य क्काथोऽत्यन्तशिथिलपीडनकं यथा कार्यः। एवं क्कायकुलत्थादीनामपि। बिल्वगर्भमिति बिल्वशलाटुकल्कम्। घृतमत्र प्रस्थमानमेव। व्रीहिमांसक्काथस्य तदङ्गःकार्य्यतामाह केवलमित्यादि।—जाङ्गलं छागादिमांसम्। केवलमिति पाठे केवलं समग्रं यथा स्यात् तथा व्युष्टो रात्रिव्युषितो दीपनः; यावता कालेन व्यम्लो भवति स एव दीपन इत्यर्थः। केवलव्रीहिजाङ्गलपाठे तु द्रव्यान्तरसंयुक्तव्रीह्यादिक्काथस्य न दीपनत्वमित्याहुः। तन्नु न व्यवहारसिद्धम्; अतएव वृन्दे "व्रीहिमांसक्कयोः क्काथं व्युषितं दीपनं मतम्" इत्येवोक्तम्। व्युष्टेति पदसिद्धिस्तु व्युष्टादिभ्योऽण् इति सूत्रनिर्देशात्॥ २३॥

विश्वौषधस्येत्यादि।—ग्रहणीमामतामयमिति ग्रहणीनाम्याग्नितो यः सामतारूप आमयो रोगस्तमित्यर्थः॥ २४॥

घृतमित्यादौ जलं चतुर्गुणम्॥ २५॥

चित्रकघृतम्—चित्रकक्षाथकल्काभ्यां अर्शोघ्नं घृतं हविः ।
गुल्मशोथोदरप्लीहशूलार्शोघ्नं प्रदीपनम् ॥ २६ ॥

बिल्वादिघृतम्—

बिल्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गवेरक्वाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।
सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदोत्थशोथाग्निमान्द्यारुचिनुद्वरिष्ठम् ॥ २७ ॥
चाङ्गेरीघृतम्—नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं बिल्वं पाठा यमानिका ।
चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचितम् ।
चतुर्गुणेन दध्ना च तद्घृतं कफवातनुत् ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
गुदभ्रंशार्तिमानाहं घृतमेतदपोहति ॥ २८ ॥

मरिचाद्यं घृतम् ।—

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ।
भल्लातकं यमानी च विडङ्गं हस्तिपिप्पली ॥
हिङ्गु सौवर्चलञ्चैव विडसैन्धवचव्यक ।

चित्रकघृतं स्पष्टम् ॥ २६ ॥

बिल्वादौ [illegible] । [illegible] छागक्षीरं घृतसमम् ॥ २७ ॥

चाङ्गेर्याद्ये ।—अत्र हस्तिपिप्पली [illegible] । तदुक्तं "[illegible]" इति । [illegible] "[illegible]" इति । [illegible] । चाङ्गेरीस्वरसोऽत्र चतुर्गुणः । [illegible] "चतुर्गुणेन दध्ना च चाङ्गेरीस्वरसेन च" [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति वचनात् [illegible] ॥ २८ ॥

मरिचाद्ये घृते [illegible] । [illegible]

सामुद्रं सयवक्षारं चित्रको वचया सह ॥
एतैरर्द्धपलैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
दशमूलीरसे सिद्धं पयसा द्विगुणेन च ॥
मन्दाग्नीनां हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनम् ।
विष्टम्भमामं दौर्बल्यं प्लीहानमपकर्षति ॥
कासं श्वासं क्षयञ्चैव दुर्नामसभगन्दरम् ।
कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् क्रिमिसम्भवान् ।
तान् सर्वान् नाशयत्याशु शुष्कं दावानलो यथा ॥ २९ ॥

महाषट्पलकं घृतम् ।—

सौवर्चलं पञ्चकोलं सैन्धवं हबुषां वचाम् ।
अजमोदां यवक्षारं हिङ्गुजीरकमौद्भिदम् ॥
कृष्णाजाजीप्रभृतीकं कल्कीकृत्य पलार्द्धकम् ।
आर्द्रकस्य रसं चुक्रं क्षीरं मस्त्वम्लकाञ्जिकम् ॥
दशमूलकषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
भक्तेन सह दातव्यं निर्भक्तं वा विचक्षणैः ॥
क्रिमिप्लीहोदराजीर्णज्वरकुष्ठप्रवाहिकाम् ।
वातरोगान् कफव्याधीन् हन्याच्छूलमरोचकम् ॥
पाण्डुरोगं क्षयं कासं दौर्बल्यं ग्रहणीगदम् ।
महाषट्पलकं नाम हुताशिन्द्राशनिर्यथा ॥ ३० ॥

वचेति सहार्थे तृतीया समासः । द्विगुणेन चेति चकाराद्दशमूलीकाथोऽपि द्विगुणः । अन्ये तु दशमूलीरसद्विगुणं च इत्याहुः ; व्यवहारस्तु पूर्वेणैव ॥ २९ ॥

सौवर्चलेत्यादौ—पञ्चकोलं मिलित्वाऽर्द्धपलं, कल्कस्य षट्पलत्वात् । हबुषा स्वनामख्याता, कृष्णाजाजी कृष्णजीरकम् ; प्रतीकं समानी । सौवर्चलादीना मर्द्धपलमर्द्धपलम् । क्व चिदिति न पाठः ; किन्तर्हि द्विपलत्वं च, चक्राद्यादौ दृष्टत्वात् । आर्द्रकरसादीनां प्रत्येकं प्रस्थः, यं दृष्ट्वा "द्रवद्रव्याणि सम स्युः" इत्युक्तेः ॥ ३० ॥

स्वल्पचुक्रम्—यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुड़क्षौद्रकाञ्जिकम्।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते।
द्विगुणं गुड़मध्वारनालमस्तु क्रमादिह॥ ३१॥
बृहच्चुक्रम्—प्रस्थं तण्डुलतोयतस्तुषजलात् प्रस्थत्रयञ्चाम्लतः
प्रस्थार्द्धं दधितोऽम्लमूलकपलान्यष्टौ गुड़ान्मानिके।
मान्यौ शोधितशृङ्गवेरशकलाद् द्वे सिन्धुजाज्योः पले
द्वे कृष्णोषणयोर्निशापलयुगं निक्षिप्य भाण्डे दृढ़े॥
स्निग्धे धान्ययवादिराशिनिहितं त्रीन् वासरान् स्थापयेद्
ग्रीष्मे तोयधरात्यये च चतुरो वर्षासु पुष्यागमे।
षट् शीतेऽष्टदिनान्यतः परमिदं विस्राव्य सञ्चूर्णयेत्
चातुर्जातपलेन संहितमिदं शुक्तञ्च चुक्रञ्च तत्॥
हन्याद्वातकफामदोषजनितान् नानाविधानामयान्
दुर्नामानिलगुल्मशूलजठरान् हत्वानलं दीपयेत्॥ ३२॥
तक्रारिष्टम्—यमान्यामलकं पथ्या मरिचं त्रिपलांशकम्।
लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत्॥

स्वल्पचुक्रमाह यदित्यादि।—मस्त्वादीत्यस्य विशेषणं सगुड़ेत्यादि। आदिशब्दाद्दधि तक्रञ्च; मस्तुस्थाने वा, तदपि मस्तुसमं ग्राह्यमिति। अन्ये तु आदिभूतं मस्तु प्रथमोत्थितं मस्त्वित्याहुः। त्रिरात्रस्थमिति ग्रीष्माभिप्रायेण; वर्षादिषु पुनर्वक्ष्यमाणबृहच्चुक्रवदवस्थापनकालव्यवस्था। अम्लत्वं यावद्वा भवतीति॥ ३१॥

बृहच्चुक्रमाह प्रस्थमित्यादि।—तुषजलादिति सतुषयवकृतसन्धानात्, तदभावे काञ्जिकात्। अम्लत इति तुषजलस्य दध्नश्च विशेषणम्। अम्लमूलकं काञ्जिकाधःस्थितमूलकमित्याहुर्वृद्धाः। मानिके इति मानिकाद्वयम्, मानिका पलान्यष्टौ, तेन षोडशपलमित्यर्थः। शोधितशृङ्गवेरशकलादिति निस्तुषार्द्रकखण्डात्। द्वे कृष्णोषणयोरिति कृष्णं मरिचम्। तोयधरात्यये चेति चकारादत्रापि त्रीन् वासरान् स्थापयेत्। शीत इत्यनेन हेमन्तशिशिरयोरेव ग्रहणम्। विस्राव्येति वस्त्रपूतं कृत्वा चातुर्जातपलेन मिलित्वा पलमात्रेण। सञ्चूर्णयेत् अवचूर्णनं कारयेदिति॥ ३२॥

तक्रं कंसासुतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः।
दीपनं शोथगुल्मार्शःक्रिमिमेहोदरापहम्॥ ३३॥

आ-यामकाञ्जिकम्—

वाट्यस्य दद्याद्यवशक्तुकानां पृथक् पृथक् त्वाढकसम्मितञ्च।
मध्यप्रमाणानि च मूलकानि दद्याच्चतुःषष्टिसुकल्पितानि॥
द्रोणेऽम्भसः स्नाव्यघटे सुधौते दद्यादिदं भेषजजातयुक्तम्।
क्षारद्वयं तुम्बुरुवस्तगन्धाधनीयकं स्याद्विडसैन्धवञ्च॥
सौवर्चलं हिङ्गु शिवाटिकाञ्च चव्यञ्च दद्याद्द्विपलप्रमाणम्।
इमानि चान्यानि पलोन्मितानि विचूर्णीकृत्य घटे क्षिपेच्च॥
कृष्णामजाजीमुपकुञ्चिकाञ्च तथासुरीं कारविचित्रकञ्च।
पक्षस्थितोऽयं बलवर्णदेह-वयस्करोऽतीव बलप्रदश्च॥

कान् जीवयामीति यतः प्रवृत्त-
स्तत्काञ्जिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः।
आ यामकालाज्जरयेच्च भक्त-
मा-यामकेति प्रवदन्ति चैनम्॥

दकोदरं गुल्ममथ प्लिहानं हृद्रोगमानाहमरोचकञ्च।
मन्दाग्नितां कोष्ठगतञ्च शूलमर्शोविकारान् सभगन्दरांश्च।
वातामयानाशु निहन्ति सर्वान् संसेव्यमानं विधिवन्नराणाम्॥ ३४

तक्रारिष्टे त्रिपलांशकं तथा पलांशानीत्यपि प्रत्येकं ज्ञेयम्। तक्रस्य कंसे आढके आसुतं सन्धानम्। जातमिति सम्यक्तया जातम्॥ ३३॥

आ-यामकाञ्जिके वाट्यस्येति निस्तुषदलितयवशुण्ठ्याः, तथा यवशक्तुकानाञ्च पृथक् पृथगाढकमन्वितमित्याढकमानाप्यम्। सम्मितमिति भावे क्तः। चतुःषष्टीत्याकृतिमानेन। सुकल्पितानीति खण्डखण्डीकृतानि। स्नाव्येत्याप्य। तुम्बुरु धान्यकविशेषम्; वस्तगन्धा फोकान्ती; शिवाटिका वरदणी (हिङ्गुपत्री); कृष्णा पिप्पली; उपकुञ्चिका स्थूलकृष्णजीरकः; आसुरी राजिका; कारवि सुगन्धि सूक्ष्मकृष्णजीरकम्। आ यामकालादिति यामः प्रहरः कालः, तमतभीक्ष्ण॥ ३४॥

कल्याणगुड़ः—

प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्यव्योषेभकृष्णाहवुषाजमोदैः ॥
विड़ङ्गसिन्धुत्रिफलायमानी पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद् यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः सश्वासकासस्वरभेदशोथाः ॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्यराग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणाञ्च वन्ध्यामयनाशनोऽयं कल्याणको नाम गुड़ः प्रदिष्टः ॥
तैले मनाग् भर्जयन्ति त्रिवृदत्र चिकित्सकाः ।
अनुक्तमानसाधर्म्यात् त्रिसुगन्धं पलं पृथक् ॥ ३५ ॥

कुष्माण्डगुड़कल्याणकम्—

कुष्माण्डकानां रूढ़ानां सुस्विन्नं निष्कुलत्वचाम् ।
सर्पिःप्रस्थे पलशतं ताम्रभाण्डे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
धान्यकानि विड़ङ्गानि यमानी मरिचानि च ॥

प्रस्थत्रयेणेत्यादि ।—अयं योगः सुश्रुते कासप्रतिषेधे पठितः । अत्र ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् ; अजमोदा यमानी, अन्तःपरिमार्जनत्वात्, अतो यमान्या भागद्वयम् । अग्निश्चित्रकः । पलप्रमाणैरिति प्रत्येकम् । त्रिवृच्चूर्णं तैले मनाग्भर्जनीयम् ; भर्जनेन च तस्य मन्दवीर्य्यत्वादतिविरेचकत्वं न भवति । अक्षफलप्रमाणं कर्षम् ; व्यवहारस्तु अतुःपञ्चमाषकैरिति । त्रिसुगन्धं अ त्वगेलापत्रकम् । त्रिवृच्चूर्णं सहित एव तैले गुड़नामलकीरसगोलितं प्रदाय पाकः, सिद्धे च लेहे ग्रन्थिकादिचूर्णप्रक्षेप इति व्यवहारो वैद्यानाम् । अनुक्तमानसाधर्म्यादिति ग्रन्थिकादिचूर्णस्य प्रत्येकं पलमानमुक्तम् तत्साहचर्य्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

कुष्माण्डकानामित्यादि ।—रूढ़ानामिति सम्यक्पक्कानाम् ; सम्यक्पाकश्च संवत्सरातीतत्वेनैव भवतीति । तादृशस्य कुष्माण्डस्य खण्डखण्डीकृतस्य त्वक्बीज-

त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ॥
एकैकस्य पलञ्चैव त्रिवृदष्टपलं भवेत्।
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुड़पञ्चाशदेव तु ॥
प्रस्थैस्त्रिभिः समेतन्तु रसेनामलकस्य तु।
यदा दार्व्वीप्रलेपस्तु तदैनमवतारयेत् ॥
यथाशक्ति गुड़ान् कुर्य्यात् कर्षकर्षार्द्धमानकान्।
अनेन विधिना चैव प्रयुक्तास्तु जयेदिमान् ॥
प्रसह्य ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान्।
ज्वरमानाहहृद्रोग-गुल्मोदरविसूचिकाः ॥
कामलापाण्डुरोगांश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम्।
वातशोणितवीसर्पान् दद्रुचर्म्महलीमकान्।
कफपित्तानिलान् सर्व्वान् प्रकृढांश्च व्यपोहति ॥
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः।
तेषां वृष्यश्च बल्यश्च वयःस्थापनमेव च।
गुड़कल्याणकं नाम वन्ध्यानां गर्भदं परम् ॥ २६ ॥

रसपर्पटिका—

याम्लपित्ते विधातव्या गुड़िका च क्षुधावती।
तत्र प्रोक्तविधा शुद्धौ समानौ रसगन्धकौ ॥
सम्मर्द्य कज्जलाभन्तु कुर्य्यात् पात्रे दृढ़ान्वये।

मञ्जरीवल्कलस्य त्वचा कृतामरणस्य किञ्चित् पानीयं दत्त्वा चतुर्स्त्रिंशस्य निपीड्य गलितरसस्य पिष्टस्यातपे किञ्चिच्छुष्कस्य पलशतं ग्राह्यम्; ततश्च घृतशराव-चतुष्टये तैलस्य चाष्टपले सन्तलनं कार्य्यम्। तत आमलकस्वरसस्य पादशशरावेण पञ्चाशद्गुड़पलान्यालोड्य, ततः पूत्वा मन्तलितकुष्माण्डादिकमेकीकृत्य पक्तव्यम्। ततो गुड़पाकविधया अवतारिते पिप्पल्यादिचूर्णस्य प्रक्षेप इत्यर्थः। भक्षणमात्रा च प्रायः कर्षार्द्धमित्याहुः ॥ २६ ॥

सिद्धफलां रसपर्पटीमाह याम्लेत्यादि।—तत्रेति तत्र क्षुधावत्यां या विधा यौ

ततो बादरवह्निस्थलौहपात्रे द्रवीकृतम् ॥
गोमयोपरि विन्यस्तकदलीपत्रपातनात्।
कुर्य्यात् पर्पटिकाकारमस्य रक्तिद्वयं क्रमात् ॥
द्वादशरक्तिकां यावत् प्रयोगः प्रहरार्द्धतः।
तदूर्द्ध्वं बहुपूगस्य भक्षणं दिवसे पुनः ॥
तृतीय एव मांसाज्यदुग्धाद्यत्र विधीयते ॥
वर्ज्यं विदाहिस्त्रीरम्भामूलं तैलञ्च सार्षपम्।
क्षुद्रमत्स्यांश्च जलगांस्त्यक्तोन्निद्रः पयः पिबेत् ॥
ग्रहणीक्षयकुष्ठार्शःशोषाजीर्णविनाशिनी।
रसपर्पटिका ख्याता निबद्धा चक्रपाणिना ॥ ३७ ॥

ताम्रयोगः—

स्थाल्यां सम्मर्द्य दातव्यौ माषिकौ रसगन्धकौ।
नखक्षुण्णं तदुपरि तण्डुलीयं द्विमाषिकम् ॥
ततो नैपालताम्रादि पिधाय सुकरालितम्।

रसगन्धकशुद्धिप्रकारो वक्तव्यः, तेन शुद्धावित्यर्थः। तत्र सगन्धकं रसं दृढ़ायवे खल्लशिलायां सम्मर्द्य कज्जलाभ चूर्णं कुर्य्यात्। बादरवह्निस्थेति बदरदारुसम्भुक्षिताग्निस्थ इत्यर्थः। शुद्धपारदकर्ष१, शुद्धगन्धककर्ष१, एतद्द्वयं खल्वे तावद्घर्षणीयं लौहदण्डेन पाषाणदण्डेन वा, यावत् कज्जलाभं भवति। ततो लौहदर्व्विकाया-मेतच्चूर्णं दत्त्वा बदराङ्गारोपरि विन्यस्य लौहदण्डेन सञ्चाल्य यदा द्रवीभूतं भवति, तदा आर्द्रगोमयपिण्डोपरिस्थापितकोमलकदलीपत्रे ढालनीयम्, अपरकदलीपत्रा-न्तरेण सम्पीड्य पर्पटिकाकारिः कार्य्या। रक्तिद्वयं क्रमादिति प्रथमं गुञ्जायुगल, प्रतिदिनमेकैकवृद्धितो भक्ष्यमिति क्रमादित्यर्थः। पर्णं कृत्वा सभक्ष्य हिङ्गुगुञ्जा-मेकां जीरकगुञ्जाद्वयञ्च भक्षणीयम्। ततः क्षणं स्थित्वा दन्तादिलग्नं प्रक्षाल्य जल-चुलुकं पातव्यमित्युपदेशः। प्रहरार्द्धत इति प्रहरार्द्धाभ्यन्तरे। तदूर्द्ध्वमिति प्रह-रार्द्धादूर्द्ध्वम्, तृतीये दिवसे इति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥

ताम्रयोगमाह स्थाल्यामित्यादि।—अत्रापि रसगन्धकौ क्षुधावतीगुड़िकोक्त-

पीड्यन्ता पुरीषोत्थं मर्दी कार्यो नमोऽस्तु ते ॥
आत्मधी नाभिको यावद्गर्भेण भुगक्ष च ।
नाम्नोनाम्नस्य रक्तं वा विदल्पान्नपूर्णरक्षिता ॥
मात्रमध्ये च रसोना विड्भ्रष्ट च तस्यात् ।
हृतिमात्रोच भिद्यन्ते प्रथमे दिवसे ततः ।
वक्तिरुद्धिः प्रतिदिनं कार्या नाम्नादिषु चितु ॥
क्षिप्ता विड्भ्रष्टविन्दु यदा भेदो विरक्षितः ।
सदा विड्भ्रष्टाधिकं दद्यादक्षिदर्ध पुनः ॥
दादमार्ह योगवृद्धिप्रती भ्रमरमर्दोऽप्यम् ॥
चक्रदोनस्यदिनाच्च सदं गुल्मच सर्वदा ।
नाम्नयोगो यवमेव ममयन्नाभिवर्द्धनः ॥ १८ ॥
इति चक्रदोषचिकित्सा ।

[illegible]

अथार्शश्चिकित्सा।

दुर्नाम्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्त्तितः।
भेषजक्षारशस्त्राग्निसाध्यत्वादाद्य उच्यते ॥
यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये।
अन्नपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥
शुष्कार्शसां प्रलेपादिक्रिया तीक्ष्णा विधीयते।
स्राविणां रक्तमालोक्य क्रिया कार्य्यास्रपैत्तिकी ॥ १ ॥

प्रलेपमाह—स्नुक्क्षीरं रजनीयुक्तं लेपाद् दुर्नामनाशनम्।
कोषातकीरजोघर्षान्निपतन्ति गुदोद्भवाः ॥ २ ॥
अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं तिक्ततुम्बर्य्याश्च पल्लवाः।
करञ्जो वस्तमूत्रञ्च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ॥ ३ ॥

स्थावरे यथा—"मुक्ताफलसमं स्निग्धं घनं निष्पटलं गुरु। चपलं चपलं प्रान्तं वदन्ति भिषजां वराः" चपलमिति रसं, द्वितीयं चपलमिति चञ्चलम्। "शुकपिच्छसमच्छायो नवनीतसमप्रभः। मसृणः कठिनः स्निग्धः श्रेष्ठो गन्धक उच्यते।" घृतमांसरसादीनामाहारविधिर्बोध्यः ॥ ३८ ॥

इति ग्रहणीचिकित्सा।

पूर्वोक्तग्रहण्यैव सहसम्बन्धादनन्तरमर्शश्चिकित्सितमुच्यते दुर्नाम्नामित्यादि।—आद्य इति भेषजोपायः। विस्तरेण वक्ष्यमाणां चिकित्सां सारांशेनाह यद्वायोरित्यादि।—चरकस्य। अर्शसैरित्यर्शोरोगयुक्तैः। शुष्कार्शसामित्यादि—आदिशब्दात् स्वेदादीनां ग्रहणम् ॥ १ ॥

लेपादीनाह स्नुक्क्षीरमित्यादि।—स्नुहीक्षीरेण हरिद्राचूर्णमार्द्रं कृत्वा लेपः। उक्तं हि वाग्भटे "स्नुक्क्षीरार्द्रं निशालेपः" इति। कोषातकी घोषकः ॥ २ ॥

अर्केत्यादौ।—करञ्जस्य त्वक्, सुधाक्षीरमित्यत्र सुधाकाण्डं चरके वाग्भटे च दृष्टम् ॥ ३ ॥

अर्शोघ्नो गुडको वह्निं कुर्यात्पाण्डुरोगहा ।
ज्योतिष्मतीमूलकल्केन लिप्ता गुदाङ्कुरा हिता: ॥ ४ ॥
तुम्बीबीजं सौविरेण काञ्जिकेन गुडाङ्कुरम् ।
अर्शांसि गुदजं ध्याहन्ति मासिकमात्रतः ॥ ५ ॥
सक्षारोऽभिपर्वतस्य यथा कोशातकीरसः ।
अजीर्ण पिप्पली हन्ति निकुम्भतिमर्दनम् ॥ ६ ॥
अपामार्गादिक्षारः स्याद् हरितालेन संयुतः ।
लेपनं शिग्रुमूत्रवतीं नाशयति ध्रुवम् ॥
पालाशीनालकक्षारदग्धेऽशांस्यनुपाचयेत् ।
... [illegible] ... ॥ ७ ॥
[illegible] हितं मत्स्यं यथाशोविड्भूतम् ।
[illegible] तस्मात् पर्वं नाशयेत् संयतम् ।
तत् प्रलेप्यं यथादोषं मर्दनं कुर्यात् वा ।
न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तस्य समाहताः ॥ ८ ॥
स्नुहीपिप्पलीमूलस्य पिष्टा कृष्णां प्रलेपयेत् ।
तक्रं वा दधि वा तत्र पानमर्शोहरं दिशेत् ॥ ९ ॥

[illegible] ॥ ४ ॥

[illegible] ॥ ५ ॥

[illegible] ॥ ६ ॥

[illegible] ॥ ७ ॥

[illegible] ॥ ८ ॥

[illegible] ॥ ९ ॥

पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छूकण्डूरुजापहा।
गुदजान् नाशयत्याशु योजिता सगुड़ाभया ॥
सगुड़ां पिप्पलीयुक्तामभयां घृतभर्जिताम्।
त्रिवृद्दन्तीयुतां वापि भक्षयेदानुलोमिकाम् ॥ १० ॥
तिलारुष्करसंयोगं भक्षयेदग्निवर्द्धनम्।
कुष्ठरोगहरं श्रेष्ठमर्शसां नाशनं परम् ॥
तिलभल्लातकं पथ्या गुड़श्चेति समांशिकम्।
दुर्नामकासश्वासघ्नं प्लीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ ११ ॥
गोमूत्रव्युषितां दद्यात् सगुड़ां वा हरीतकीम्।
पञ्चकोलकयुक्तं वा तक्रमस्मै प्रदापयेत् ॥ १२ ॥
मृल्लिप्तं शौरणं कन्दं पक्त्वाग्नौ पुटपाकवत्।
अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १३ ॥
छिन्नं वार्त्ताकुफलं घोषायाः क्षारजेन सलिलेन।
तद्घृतभृष्टं युक्तं गुड़ेनाद्यमितो योऽत्ति ॥

गुदजानित्यत्र मांसाङ्कुरानिति शेषः, तेन पुंलिङ्गता उपपन्ना। सगुड़ामित्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

तिलारुष्करेत्यादि।—संयुज्यते प्रयुज्यतेऽयमिति संयोगः प्रयोग एव। अन्ये तु तिलारुष्करयोः संयोगो यथेत्याहुः ॥ ११ ॥

गोमूत्रव्युषितामित्यादि।—चरकस्य। रात्रौ गोमूत्रस्थितामिति चक्रः। सगुड़ामित्यत्र एको योगः। वाशब्दः पूर्व्वयोगापेक्षया; चरके हि "सगुडामभयां वाऽपि प्राशयेत् पौर्व्वभक्तिकीम्" इत्यभिधाय तदनन्तरमयं योग उक्तः, अतो भिन्नयोगत्वेन न पौनरुक्त्यं स्यादिति। एतेन गोमूत्रव्युषितामिति प्रयोगानुरोधात् पुनरपि तन्त्रान्तरीयगुड़हरीतक्यभिहितेति नियमेनोक्तमपहस्तम्, योगद्वयस्यैव चरकोक्तत्वात् इति। पञ्चकोलयुक्तमिति पञ्चकोलचूर्णयुक्तम् ॥ १२ ॥

मृल्लिप्तमित्यादि।—वाग्भटस्य। शौरणं कन्दमिति वन्यसूरणमूलम्, एवं सर्व्वत्रार्शःसु, तदभावे ग्राम्यसूरणोऽपीत्यन्ये ॥ १३ ॥

पिबति च तक्रं नूनं तस्याश्वेवातिदृढगुदजानि ।
यान्ति विनाशं पुंसां सहजान्यपि सप्तरात्रेण ॥ १४ ॥
असितानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवार्य्यनु ।
खादतोऽर्शांसि नश्यन्ति द्विजदार्ढ्याङ्गपुष्टिदम् ॥ १५ ॥
दन्त्यरिष्टम्—दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ।
त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् ॥
रसे चतुर्थशेषे तु पूतशीते प्रदापयेत् ।
तुलां गुड़स्य तत् तिष्ठेन्मासार्द्धं घृतभाजने ॥
तन्मात्रया पिबेन्नित्यमर्शोभ्यो विप्रमुच्यते ।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
दीपनञ्चारुचिघ्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः ॥
पात्रेऽरिष्टादिसन्धानं धातकीलोध्रलेपिते ॥ १६ ॥
सनागरारुष्करवृद्धदारकं गुड़ेन यो मोदकमत्यदारकम् ।
अशेषदुर्नामकरोगदारकं करोति वृद्धं सहसैव दारकम् ।

स्विन्नमित्यादि —घोषकक्षारोदकेन षड्गुणेनैकविंशतिवारपरिस्रुतेन उत्स्विद्य घृते भृष्टा अनुरूपगुडेन संयोज्य भक्षयेदिति ॥ १४ ॥

असितानामित्यादि ।—तिलानां प्रकुञ्चं पलम्, प्राक्खादतः अनु पश्चाच्छीतवारि खादत इति योज्यम् । द्विजदार्ढ्यम् दन्तदार्ढ्यम् ॥ १५ ॥

दन्तीत्यादि ।—चरकस्य । अत्र उभयोरितिवचनबलात् पञ्चमूलयोः प्रत्येकं भागा ग्राह्याः ; त्रिपलं त्रिफलाया इत्यत्र तु निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् मिलितत्रिफलाया एव पलत्रयं ग्राह्यम् । मासार्द्धमिति तन्त्रान्तरे तु मासमित्युक्तम्, यथा—"त्रिफलादशमूलाग्निभिक्तभागानां पलं पलम् । वारिद्रोणे स्थितः पादशेषो गुड़तुलायुतः । आज्यभाण्डे स्थितो मासं दन्त्यरिष्टो निषेवितः" इति ; उभयमपि प्रमाणं कृतित्वेऽवत् ॥ १६ ॥

सनागरेत्यादि ।—अरुष्करं भल्लातकम् । वृद्धमित्यत्र आत्मानमिति शेषः ।

चूर्णे चूर्णसमो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुड़ः॥ १७॥

प्राणदा गुड़िका।—

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुर्थं मरिचस्य।
पिप्पल्याः कुड़वार्धञ्च चव्यायाः पलमेव च॥
तालीशपत्रस्य पलं पलार्धं केशरस्य च।
द्वे पले पिप्पलीमूलादर्धकर्षञ्च पत्रकात्॥
सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षं त्वगम्बुणालयोः।
गुड़ात् पलानि तु त्रिंशच्चूर्णमेकत्र कारयेत्॥
अक्षप्रमाणा गुड़िका प्राणदेति च सा स्मृता।
पूर्वं भक्ष्या तु पश्चात्तु भोजनस्य यथाबलम्।
मद्यं मांसरसं यूषं क्षीरं तोयं पिबेत् तथा॥
हन्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यस्रजानि च।
वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च॥
पानात्यये मूत्रकृच्छ्रे वातरोगगलग्रहे।

उदारकमिति महाशनम्। अस्य योगस्य चतुःसमसंज्ञामाह मध्वदत्तः। तन्मते समेनैव गुडेन किञ्चिज्जलं दत्त्वाग्नौ विपक्वेन मोदकविधानम्। चक्राणां मोदकत्वात् गुडस्य द्वैगुण्यमाह। अन्ये तु "मोदके द्विगुणो गुड़" इति कस्यचित् अभियुक्तस्य वाक्यमनार्षमिति कृत्वा नाद्रियन्ते, उक्तरीत्या समेनापि गुड़ेन मोदकतोपपत्तेरिति॥ १०॥

त्रिपलमित्यादि।—चतुर्थं मरिचस्येति पलमेकमित्यर्थः। केशरस्य नागकेशरस्य। त्वगम्बुणालयोरिति त्वक् गुडत्वक्, अम्बुणालमुशीरम्; अनयोर्मिलित्वा कर्षः। पूर्वं भक्ष्या तु पश्चात्तु भोजनस्येति भोजनस्य पूर्वं भोजनाव्यवहितपूर्वकाले गुडिका भक्ष्या, पश्चाच्च मद्यादिकं पिबेदिति योज्यम्। न तु गण्डूषादिवत् भोजनस्य पूर्वपश्चाद्भावेन भक्ष्येति कल्पनीयम्, अर्शःसु क्वचिदप्यस्य विधेरदृष्टत्वात्। मद्यं वातकफेऽनुनेयम्, मांसरसो वाते, दधि क्षीरं मुद्गयूषः कफे, तोयमुष्णं वातकफे, एवमन्यथाप्यनुपानभेदो दोषभेदेन कल्पनीयः। वाग्भटे पुनरयं योगो यष्टी-

विषमज्वरे च मन्देऽग्नौ पाण्डुरोगे तथैव च॥
क्रिमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्त्तिनां तथा।
श्वासकासपरीतानामेषा स्यादमृतोपमा॥
शुण्ठ्याः स्थानेऽभया देया विड्ग्रहे पित्तवायुजे॥
मात्रादेयं सितां दत्त्वा चूर्णमानाच्चतुर्गुणाम्।
अम्लपित्ताग्निमान्द्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम्।
पलद्वयन्त्वनिलजे पित्तजे तु पलत्रयम्॥ १८॥

काङ्कायनमोदकः—

पथ्यापञ्चपलान्येकमजाज्या मरिचस्य च।
पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागराः॥
पलाभिवृद्धाः क्रमशो यवक्षारपलद्वयम्।
भल्लातकपलान्यष्टौ कन्दस्तु द्विगुणो मतः।
द्विगुणेन गुडेनैषां वटकानक्षसम्मितान्।

चिकित्सिते पठ्यते, तत्र चातुर्जातसुगौरस्य प्रत्येकं कर्षमानमुक्तं, यथा—"तालीश-पत्रमरिचचव्यानान्तु पलं पलम्। कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठीपलत्रयम्। चतु-र्जातसुगौरस्य कर्षांशं श्लक्ष्णचूर्णितम्। गुडेन वटकं कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत्। सुरायूषरसारिष्टमस्तुपेयापयोऽनुपः। वातश्लेष्मोल्बणां छर्दिं ग्रहणीं पार्श्वहृद्गाम्। गुदश्वयथुपाण्डुत्वगुल्मपानात्ययार्शसाम्। प्रतिश्यायपीनसश्वासकासानाञ्च निवृत्तये। अभयां नागरस्थाने दद्यात्तत्रैव विड्ग्रहे। छर्द्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विता। पक्वेन गुडिका कार्या गुडेन सितयापि वा। परं हि वह्निसम्पर्काल्लघिमानं भजन्ति ताः" इति। शुण्ठ्याः स्थाने इत्यादि।—चूर्णमानादिति समुदितचूर्ण-मानात्। केचित्तु गुडमानाच्चतुर्गुणमिति पठन्ति, तन्न, वाग्भटविरोधात्, प्रभूतशर्कराप्रसङ्गाच्च। अत्र दोषभेदेनानुपानमात्राभेदमाह अनुपानमित्यादि॥१८॥

पथ्येत्यादौ।—मरिचस्य च्यवाप्येकमिति सम्बध्यते। तेन मरिचस्य पलमेक-

कृत्वैनं भक्षयेत् प्रातस्तक्रमम्भोऽनु वा पिबेत् ॥
मन्दाग्निं दीपयत्येष ग्रहण्योपाण्डु रोगनुत् ॥
काङ्कायनेन शिष्येभ्यः शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना।
भिषग्जितमिति प्रोक्तं श्रेष्ठमर्शोविकारिणाम् ॥ १९ ॥

माणिभद्रो मोदकः—

विड़ङ्गसारामलकाभयानां पलं पलं स्यात् त्रिवृतात्रयञ्च।
गुड़स्य षड्द्वादशभागयुक्ता मासेन त्रिंशद्गुड़िका विधेयाः ॥
निवारणे यक्षवरेण सृष्टः स माणिभद्रः किल शाक्यभिक्षवे।
अयं हि कासक्षयकुष्ठनाशनो भगन्दरप्लीहजलोदरार्शसाम्।
यथेष्टचेष्टान्नविहारसेवी अनेन वृद्धस्तरुणो भवेच्च ॥ २० ॥

स्वल्पशूरणमोदकः—

मरिचमहौषधचित्रकस्य शूरणभागा यथोत्तरं द्विगुणाः।
सर्वसमो गुड़भागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥
ज्वलनं ज्वलयति जठरसुन्मूलयति शूलगुल्मगदान्।
निःशेषयति श्लीपदमर्शांसि नाशयत्याशु ॥ २१ ॥

बृहच्छूरणमोदकः—

शूरणषोड़शभागा वह्नेरष्टौ महौषधस्यातः।

मित्यर्थः। पथ्याभिहृद्याः प्रशस्य इति यथाक्रमं पर्याय हृद्याः। कन्दस्तु द्विगुण इति षोड़शपलः। द्विगुणेन गुड़ेनेति समुदितचूर्णापेक्षया। अक्षसम्मितानिति कर्ष-सम्मितान्, व्यवहारस्तु षड़ष्टमाषकैरिति ॥ १९ ॥

विड़ङ्गसारेत्यादौ—त्रिवृतात्रयमिति त्रिवृतायाः पलत्रयम्, गुड़स्य च षट्पलानि, द्वादशभागयुक्ता इति द्वादशपलरूपविभागेन युक्ताः कृताः। मासेनेति मासेनोप-योक्तव्यमिति शेषः। अयमर्थः—द्वादश पलानि विभज्य मासेनोपयोज्यम्। त्रिंशद्-गुड़िकाः समभागेन कार्य्याः इति तेन एकैकगुड़िका षड्रक्तिकाधिकनवमाषकोपेत-कर्षमाना भवति। कर्ष १, माष ९, रति ६। व्यवहारस्तु दशभिरष्टाभिर्वा माषकै-रिति। निवारणे इत्यत्र गुदजानामिति शेषः। देश इत्यर्थे ॥ २० ॥

स्वल्पशूरणमोदकः स्पष्टः ॥ २१ ॥

अष्टेन भागयुक्तैर्मरिचस्य च ततोऽपि चार्द्धेन ।
त्रिफलाकणासमूलातालीशारुष्करक्रिमिघ्नानाम् ।
भागा महौषधसमा दहनांशा तालमूली च ॥
भागः शूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।
भृङ्गेले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र सञ्चूर्ण्य ॥
द्विगुणेन गुड़ेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामभक्षैः ।
गुरुविष्यभोज्यरहितैर्वितरेणूपद्रव्यं कुर्य्यात ॥
भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
भीमस्य मारुतेरपि येन तौ महाशनौ जातौ ॥
अग्निबलवृद्धिहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्य्यः ।
प्रभवति शस्त्रक्षाराग्निभिर्विनाप्यर्शसामेषः ॥
श्वयथुश्लीपदजिद् ग्रहणीमपि कफवातसम्भूताम् ।
नाशयति बलीपलितं मेधां कुरुते वृषत्वञ्च ॥
हिक्काश्वासकासं सराजयक्ष्मप्रमेहांश्च ।
प्लीहानमुग्रशोषं हन्ति च रसायनं पुंसाम् ॥ २२ ॥

शूरणपिण्डी—

चूर्णीकृताः षोडश शूरणस्य भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्रकस्य ।
महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको गुड़ेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥

सप्तदशोऽष्टभागा इत्यादौ—त्रिफलाकणासमूलातालीशारुष्करक्रिमिघ्नानां भागा महौषधसमा इति त्रिफलादीनां प्रत्येकं महौषधसमा भागाः, त्रिफलायाश्च प्रत्येकम्। कणा समूला इति पिप्पल्याः फलं मूलञ्चेत्यर्थः। समूला इत्यत्र स्त्रिया पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ इत्यादिना पुंवद्भावो बोद्धव्यः। तस्मिंस्तत्पदे स्त्रीप्रत्ययान्तं परतो विधानात्। त्रिसंख्यत्वादस्य पूर्वनिपातोऽपि बोद्धव्यः, त्रिवर्षावस्था इत्येव त्रिसंख्यत्वात्। दहनश्चित्रकः; अष्टौ न मरिचांशे प्रत्येकम्, अष्टौ गुडत्वक्। गुरुविष्यभोज्यरहितैरिति प्रकामभक्षप्रतियोगितया द्रष्टव्यं पुः उपद्रवनिवारणार्थमुपात्तम् ॥ २२ ॥

पिण्डार्थं गुड़ो मोदकवत् पिण्डत्वापत्तिकारकः ॥ २३ ॥

व्योषाद्यं चूर्णम्—

व्योषाग्न्यरुष्करविड़ङ्गतिलाभयानाम्
चूर्णं गुड़ेन सहितन्तु सदोपयोज्यम् ।
दुर्नामकुष्ठगरशोथशकृद्विबन्धा-
नग्नेजयत्यबलतां क्रिमिपाण्डुताञ्च ॥ २४ ॥

समशर्करं चूर्णम्—

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलम्
चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्द्धमन्त्यात् ।
खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्य-
कासारुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु ॥ २५ ॥

लवणोत्तमाद्यं चूर्णम्—

लवणोत्तमवह्निकलिङ्गयवांश्चिरविल्वमहापिचुमर्दयुतान् ।
पिब सप्तदिनं मथितालुलितान् यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ २६ ॥

चूर्णीकृता इत्यादि ।—वाग्भटस्य । मोदकवदिति द्विगुण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

व्योषाग्न्यादि ।—अत्र गुड़स्यैकभागत्वं चूर्णयोगत्वात् इति । किन्त्वयं योगो बिभीतकामलकयोगात् गुड़िकापि क्रियते, यदाह वाग्भटः—"गुड़व्योषवरावेल्ल-तिलारुष्करचित्रकैः । अर्शांसि हन्ति गुड़िका त्वग्विकारांश्च शीलिता" इति ॥२४॥

शुण्ठ्यादि ।—नागं नागकेशरचूर्णम्; दलं तेजपत्रम् । क्रमविवर्द्धितमूर्द्ध-मन्त्यादिति अन्तस्थितद्रव्यादारभ्य तदुपरितनद्रव्यमेकद्विगुणादिक्रमेण वर्द्धयेदित्यर्थः । समसितमिति मिलित-सर्वचूर्णसमशर्करम्; श्वसनमिति श्वासः ॥ २५ ॥

लवणोत्तमेत्यादि ।—वाग्भटस्य । लवणोत्तमं सैन्धवम्; वह्निश्चित्रकः; कलिङ्ग-यव इन्द्रयवः । चिरबिल्वः करञ्जः, तस्य मूलम्; यत् पुनरस्य सुश्रुते फलदलच-तुष्कं तच्छोधने ज्ञेयम् । महापिचुमर्दः पर्वतनिम्बः, निम्बसदृशमहत्पत्री वृक्षः, बकायनीति लोकख्यातः । ग्रामनिम्ब एव पर्वतभवत्वेन पर्वतनिम्ब इत्याहुरन्ये, तस्य त्वग् ग्राह्या । मथितालुलितानिति तक्रेणालोड़ितान् ॥ २६ ॥

नागार्जुनयोगः—

त्रिफला पञ्चलवणं कुष्ठं कटुकरोहिणी ।
देवदारुविडङ्गानि पिचुमर्दफलानि च ।
बला चातिबला चैव हरिद्रे द्वे सुवर्चला ।
एतत् सम्भृतसम्भारं करञ्जत्वग्रसेन च ॥
पिष्ट्वा च गुडिकां कृत्वा बदरास्थिसमां बुधः ।
एकैकां तां समुद्धृत्य रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
उष्णेन वारिणा पीता शान्तमग्निं प्रदीपयेत् ।
अर्शांसि हन्ति तक्रेण गुल्ममम्लेन निर्जयेत् ॥
जन्तुदष्टन्तु तोयेन त्वग्दोषं खदिराम्बुना ।
मूत्रकृच्छ्रन्तु तोयेन हृद्रोगं तैलसंयुता ॥
इन्द्रस्वरससंयुक्ता सर्वज्वरविनाशिनी ।
मातुलुङ्गरसेनाथ सद्यः शूलहरी स्मृता ॥
कपित्थतिन्दुकानान्तु रसेन सह मिश्रिता ।
विषाणि हन्ति सर्वाणि पानाशनप्रयोगतः ।
गोशकृद्रससंयुक्ता हन्यात् कुष्ठानि सर्वशः ।
श्यामाकषायसहिता जलोदरविनाशिनी ॥
भक्तच्छन्दं जनयति भुक्तस्योपरि भक्षिता ।
अक्षिरोगेषु सर्वेषु मधुनाघृष्य चाञ्जयेत् ॥
लेहमात्रेण नारीणां सद्यः प्रदरनाशिनी ॥

त्रिफलेत्यादौ—अतिबला श्वेतबला ; सुवर्चला सूर्य्यावर्त्तः । सम्भृतसम्भारमिति पाठः । सम्भृत्य सम्भारमिति पाठेऽपि सम्भारं त्रिफलाद्यौषधजातं सम्भृत्य सम्मिश्रितं करञ्जत्वग्रसेन पिष्ट्वेति योज्यम् । पृथक् पृथक् इत्यस्य पानाशनप्रयोगत इत्यनेन नत्यमार्थेन सम्बन्धः । तेन रोगे रोगे पृथक् पृथक् पानाशनप्रयोगत उपयुञ्जीतेति शेषः । गुल्ममम्लेनेति काञ्जिकेन, अम्लं विकादिः ; इन्द्रस्वरस आकाशमण्डलम् ;

व्यवहारे तथा द्यूते संग्रामे मृगयादिषु।
समालभ्य नरो ह्येनं क्षिप्रं विजयमाप्नुयात्॥ २७॥

विजयचूर्णम्—त्रिकत्रयवचाहिङ्गुपाठाक्षारनिशाद्वयम्।
पथ्यातिक्ताकलिङ्गाग्निशताह्वालवणानि च॥
ग्रन्थिबिल्वाजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्॥
ततो बिडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा।
एरण्डतैलयुक्तान्तु सदा लिह्यात् ततो नरः॥
कासं हन्यात् तथा शोथमर्शांसि च भगन्दरम्।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरम्॥
हिक्काश्वासप्रमेहांश्च कामलां पाण्डुरोगताम्।
आमान्वयमुदावर्तमन्त्रवृद्धिं गुदं क्रिमीन्॥
अन्ये च ग्रहणीदोषा ये मया परिकीर्त्तिताः॥
महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतसाम्।
अप्रजानान्तु नारीणां प्रजावर्द्धनमेव च।
विजयो नाम चूर्णोऽयं कृष्णात्रेयेण पूजितः॥ २८॥

[illegible], समालभ्य अनुलिप्य [illegible]। व्यवहार इति वाग्युद्ध-व्यवहारे [illegible] समालभ्येति [illegible]॥ २७॥

त्रिकत्रयमित्यादि।—त्रिकटु त्रिफला त्रिजातं त्रिकत्रयम्। के तु त्रिजात-स्थाने [illegible] मिच्छन्ति, तन्मते [illegible] न समास्यं ज्ञेयम्। [illegible] पञ्च लवणानि, एवमेते अष्टाविंशतिसंख्या सम्पद्यन्ते। ग्रन्थिः पिप्पलीमूलम्; अजमोदा यमानी। बिडालपदकमिति कर्षम्। [illegible]; [illegible] पठन्ति। [illegible] विजय-संज्ञा॥ २८॥

श्रीबाहुशाली गुड़ः—

त्रिवृत् तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकं शटी।
गवाक्षीमुस्तविल्वाम्रविड़ङ्गानि हरीतकी॥
पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात्।
षट्पलं वृद्धदारस्य शूरणस्य तु षोड़श॥
जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं चतुर्भागावशेषितम्।
पूतन्तु तं रसं भूयः क्वाथ्येऽभ्यस्त्रिगुणो गुड़ः॥
लेहं पचेत् तु तं तावद् यावद्दर्वीप्रलेपनम्।
अवतार्य्य ततः पश्चाच्चूर्णानीमानि दापयेत्॥
त्रिवृत्तेजोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान्।
एलात्वङ्मरिचञ्चापि गजाह्वाञ्चापि षट्पलाम्।
द्वात्रिंशतं पलान्येवं चूर्णं दत्त्वा निधापयेत्।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णे क्षीररसाशनः॥
पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकम्।
जयेदर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च॥
दीपयेत् ग्रहणीं मन्दां यक्ष्माणञ्चापकर्षति।
अपीनसं प्रतिश्यायमाढ्यवातं तथैव च॥

त्रिवृत् तेजोवतीत्यादि।—कस्यचित् तन्त्रस्य। तेजोवती चवी ; एवं सर्वत्र। यत्र पुनश्चवी तेजोवती चास्ति तत्र परं तेजोवत्या ज्योतिष्मती गृह्यते, यथा गुग्गुलुषट्पलके घृते। गवाक्षी गोरक्षकर्कटी, तस्या मूलम् ; एवं सर्वत्र। न तु गवाक्षी श्वेतापराजिता, क्वापि टीकाकृद्भिरव्याख्यातत्वात्। क्वाथ्येऽभ्यस्त्रिगुणो गुड़ इति एकचत्वारिंशत्पलक्वाथ्यापेक्षया त्रैगुण्येन गुड़स्य त्रयोविंशतिपलाधिकशतपलं भवति। कन्दः शूरणः ; त्रिवृदादीनां द्विपलत्वम्, एलादीनाञ्च षट्पलत्वम्। यद्यपि निर्देशस्य द्रव्यप्रधानत्वादेव प्रत्येकं सिध्यति, तथापि द्वात्रिंशत्पलानीति यदुक्तं तत् क्वचित् द्रव्यप्रधाननिर्देशेऽपि प्रत्येकता नास्तीति सूचनार्थम्। तेन योगीरकगुग्गुलौ त्रिकटीचूर्णं पञ्चपरिमाणमित्यत्र मिलित्वैव त्रिकटुचूर्णपञ्चपरिमितता द्रष्टव्य-

अयं सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः।
दुर्नामारिरयश्चाशु दृष्टो वारसहस्रशः॥
भवन्त्येनं प्रयुञ्जानाः शतवर्षं निरामयाः॥
आयुषो दैर्घ्यजननो वलीपलितनाशनः॥
रसायनवरश्चैष मेधाजनन उत्तमः।
गुड़ः श्रीवाकुमाल्लोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्त्तितः॥
तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुड़ः॥
क्षिप्तश्च निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्य्यते।
यदा दर्व्वीप्रलेपः स्याद् यावद्वा तन्तुलीभवेत्॥
एष पाको गुड़ादीनां सर्व्वेषां परिकीर्त्तितः।
सुखमर्दः सुखस्पर्शो गुड़ः पाकमुपागतः॥
पीड़ितो भजते मुद्रां गन्धवर्णरसान्वितः॥ २८॥

गुड़भल्लातकः—

भल्लातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत्।
पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद्गुड़तुलां भिषक्॥

द्वारसिद्धेति चोध्यम्। द्वात्रिंशतं पलान्येवं पाठोऽन्यथा छन्दोभङ्गः स्यात् क्वचिच्च द्वात्रिंशत पलान्येवमिति पाठः। अधीनसमिति प्रतिज्ञायभेदः। पीनसं च प्रतिश्याय इति पाठेऽपि स एवार्थः। अत्र अनुपानमनुक्तमपि मातङ्के कोष्णाम्बु, पित्ते चाशादिकं ज्ञेयम्। न चात्र भल्लातकप्रवेशादुष्णजलम् अयुक्तमिति मन्तव्यम्; यतो भल्लातकयोग एव उष्णजलनिषेधो न भल्लातकयोगमात्रे। तथा चोक्तम्—"उष्णोदकानुपानन्तु येषामामय शाम्यति। स्नेहं भल्लातकं दद्यात् तत्र तोयन्तु शीतलम्" इति। इदानीं शीततोयेन व्यवहरन्ति। तोयपूर्णे यदा पात्र इत्यादि गुड़पाकलक्षणम्। इदानीन्तु तोयपूर्णपात्रोपरि कोमलकदलीपत्रं दत्त्वा, गुड़स्य सुद्रापाकं निरूपयन्ति। न प्लवते न भवति प्लवितः। पात्राधोगतोऽपि न शीर्यते न विशीर्णतां याति॥ २८॥

गुड़भल्लातके भल्लातकसहस्रे द्वे इति भल्लातकानां सहस्रद्वयम्, एवं सर्वत्र

भल्लातकसहस्रार्द्धं छित्त्वा तत्रैव दापयेत् ।
सिद्धेऽस्मिंस्त्रिफलाव्योषयमानीमुस्तसैन्धवम् ।
कर्षांशमस्मिन् दद्यात् त्वगेलापत्रकेशरम् ॥
खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः ॥
कुष्ठार्शःकामलामेह-ग्रहणीगुल्मपाण्डुताः ।
हन्यात् प्लीहोदरं कासक्रिमिरोगभगन्दरान् ।
गुडभल्लातको ह्येष श्रेष्ठश्चार्शोविकारिणाम् ॥ ३० ॥

अपरो गुडभल्लातकः—

दशमूलामृता भार्गी श्वदंष्ट्रा चित्रकं शटी ।
भल्लातकसहस्रञ्च पलांशं क्वाथयेद् बुधः ।
पादशेषे जलद्रोणे रसे तस्मिन् विपाचयेत् ।
दत्त्वा गुडतुलामेकां लेहीभूतं समुद्धरेत् ॥
माक्षिकं पिप्पलीं तैलमौरुवूकञ्च दापयेत् ।
कुडवं कुडवञ्चात्र त्वगेला मरिचं तथा ॥

पलादिमानविरहे ; यथा क्षेमकापतेन भल्लातकास्त्रीणि विंशतिरिति । यत्र तु पलादिमानं तत्र तथैव व्यवहर्त्तव्यम् । यथा माणिभद्रगुडे ; "पलान्यष्टावरुष्करा-दिति ।" एवं हरीतक्यादावपि ज्ञेयम् । भल्लातकसहस्रार्द्धं छित्त्वेति द्विधा कृत्वा गुडसहितक्वाथ एव प्रक्षिप्य हरीतकीवत् । त्रिफलादीनाञ्च प्रत्येकमेव कर्षमानम् ॥ ३० ॥

द्वितीयगुडभल्लातके पलांशमिति । दशमूलादिभिः सम्बध्यते । भल्लातकसहस्रञ्च पूर्ववच्छिन्नमानानाम् । क्वाथयेदिति पूर्वोक्तभल्लातकगुडसंवादात ; अत्रापि जलद्रोणे द्विधा क्वाथ्यमष्टगुणे जले । माक्षिकं मधु । औरुवूकञ्च तैलमेरण्डतैलम् ; एतच्च प्रदत्तः पिष्टे च गुडः पलकः । सिद्धे मधुपिप्पल्यादि प्रक्षेप्यम् । एकः कुडवशब्दो माक्षिकादिभिः सम्बध्यते ; अपरश्च त्वगेलादिभिः । माक्षिकैरण्डतैलयोर्द्रवत्वात् प्रत्येकमष्टौ पलानि । त्वगेलामरिचादीनाञ्च कुडवं मिलित्वेति केचित् ; प्रत्येकमित्यन्ये । एतदेव पुनः द्वयप्रधानत्वात् निर्दिष्टम् । आयुर्वेदसारेऽप्युक्तम्— "भल्लातकसहस्रं हि नष्टोदकमतिद्वरात् । दशमूल्यमृताभार्गीः पलांशाः संविभाज्य

अर्शः कामलमुदावर्त्तं पाण्डुत्वं शोथमेव च।
नाशयेदग्निमान्द्यञ्च गुड़भल्लातकः स्मृतः ॥ २१ ॥

चव्याद्यं घृतम्—

चव्यं त्रिकटुकं पाठां क्षारं कुस्तुम्बुरूणि च।
यमानी पिप्पलीमूलमुभे च विड़सैन्धवे ॥
चित्रकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत्।
शकृद्वातानुलोम्यार्थं जाते दध्नि चतुर्गुणे ॥
प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ॥
गुदवङ्क्षणशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ २२ ॥

व्योषाद्यं घृतम्—

व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि ॥
साधितं पिबतः सर्पिः पतन्त्यर्शांस्यसंशयम् ॥ २३ ॥

उदकषट्पलं घृतम्—

सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु पलिकैस्त्रिगुणोदके।
समक्षीरं घृतप्रस्थं ज्वरार्शःप्लीहकासनुत् ॥ २४ ॥

सिंह्यमृतं घृतम्—

पचेद्वारिचतुर्द्रोणे कण्टकार्य्यमृताशतम्।

च। दत्त्वा गुड़तुलां तत्र लेहवत् साधु साधयेत्। पिप्पल्या मधुनः सिद्धं तैलस्यै-
णकस्य च। प्रत्येकं कुड़वं दत्त्वा त्वगेलामरिचस्य च। मिश्रितं भक्षयेन्नित्यमर्शः-
कासोदरापहम्" इति। अतएव आयुर्वेदसारसंवादात् कुड़वार्द्धञ्च त्वगेलामरिचमिति
पाठान्तरमपि प्रतिक्षेपणीयम् ॥ २१ ॥

चव्यमित्यादि।—चरकस्य। कुस्तुम्बुरु धनीयकम्। जाते दध्नीति सुजाते।
अत्र केचित् "सरसधोरमात्रस्यैःपाको यत्रेरितः क्वचित्। चतुर्गुणं जलं तत्र
बोध्यंधान्यामावपेत्" इत्याहुः। परिस्रवमिति गुदपरिस्रावम् ॥ २२ ॥

व्योषाद्यं घृतं स्पष्टम् ॥ २३ ॥

उदकषट्पलघृतं स्पष्टम् ॥ २४ ॥

तत्राग्नित्रिफलाव्योषपूतिकत्वक्कलिङ्गकैः ॥
सक्षारमर्थ्यविडङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नामनिन्नुत् ।
घृतं सिद्धामृतं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम् ॥ ३५ ॥

पिप्पल्याद्यं तैलम्—

पिप्पली मधुकं बिल्वं शताह्वां मदनं वचाम् ।
कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ॥
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ।
अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनु···सनम् ॥
गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
कट्यूरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् ॥
पिच्छास्रावं गुदे शोथं वातवर्चोविनिग्रहम् ।
उत्थानं बहुशो यच्च जयेच्चैवानुवासनात् ॥ ३६ ॥

तत्रेत्यादौ—कण्टकारीगुडूचीभिर्मिलित्वा शतं, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात्। अन्ये तु दशमयान्यदर्शनात्। प्रत्येकमेव शतमाहुः। चतुर्द्रोणे द्रोणावशेषः, अतोऽत्र घृताढकं बोध्यम्। चतुर्गुणेन पाकस्योत्सर्गसिद्धत्वात्। अन्यपक्षे तु षोडशगुणत्वमेव पाकस्य। अग्निरत्र चित्रकः; पूतीकस्य करञ्जस्य त्वक्; काश्मर्यं गाम्भारीफलम्; कल्कस्य तु घृतापेक्षया पादिकत्वमेव बोधिसत्त्वेनेति योगविशेषेण, अन्ये तु कल्कार्थमित्याहुः ॥ ३५ ॥

पिप्पल्यादितैले बिल्वं बिल्वमज्जानमाहुः; पुष्कराख्यमिति पुष्करमूलं, तदभावे कुष्ठमेव द्विगुणं ग्राह्यम्। अत्र द्रवान्तरस्यानिर्दिष्टत्वात् द्विगुण एव पाक इति केचित्। अन्ये तु चतुर्गुणस्य पाकस्य उत्सर्गसिद्धत्वात् जलमप्यत्र द्विगुणमिच्छन्ति। अपरे तु "क्षीरदध्यारनालेषु पाको यत्रेरितः क्वचित्। जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थमावपेत्" इति वचनात् जलमपि चतुर्गुणमावपन्ति; युक्तं चैतत्, यदाह वृद्धसुश्रुतः "शटीपुष्करकृष्णाह्वामदनामरदारुभिः। शताह्वाकुष्ठयष्ट्याह्वावचाबिल्वहुताशनैः। सुपिष्टं द्विगुणं क्षीरं तैलं तोयचतुर्गुणम्। पक्वा बस्ती नियातव्यं मूढवातानुलोमनम्" इति ॥ ३६ ॥

रक्तार्शश्चिकित्सा।—

रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्भिषक्।
दुष्टास्रे निगृहीते तु शूलानाहासृङ्मदाः ॥ ३७ ॥
लाजैः पेया पीता चुक्रिकाकेशरोत्पलैः सिद्धा।
हन्त्यस्रस्रावं तथा बलापृश्निपर्णीभ्याम् ॥ ३८ ॥
शक्रकाथः सविश्वो वा किंवा बिल्वशलाटवः।
योज्या रक्तार्शसैस्तद्वज्ज्योत्स्निकामूललेपनम् ॥ ३९ ॥
नवनीततिलाभ्यासात् केशरनवनीतशर्कराभ्यासात्।
दधिसरमथिताभ्यासाद् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥ ४० ॥

रक्तार्शसां चिकित्सामाह रक्तार्शसामित्यादि।—उपेक्षेत, न तु स्तम्भयेत्। निगृहीते इति स्तम्भिते। असृग्गदा इति श्रीमत्पाठः ॥ ३७ ॥

लाजैः पेयेत्यादि। चुक्रिका चाङ्गेरी; केशरं नागकेशरम्। तथा बलापृश्निपर्णीभ्यामिति द्वितीयो योगः। तद्वेत्यनेन लाजैः पेयेत्यनुवर्तते ॥ ३८ ॥

शक्रकाथ इत्यादि।—शक्रः कुटजः, उक्तं हि रत्नकोषे "इन्द्रः शक्रपर्य्यायो वत्सको गिरिमल्लिका" इति। तद्वल्कलक्वाथः; उक्तं चरके "कुटजत्वङ्निर्यूहः सनागरः स्निग्धो रक्तसंग्रहणः" इति। वाग्भटेऽप्युक्तं "सकफे प्रपिबेत् पाक्य मल्लीकुटजवल्कलम्" इति। निरन्नस्तु इन्द्रयवक्वाथ इत्याह। सनागर इंस-भागः स च प्रक्षेपविधिनेति केचित्। अन्ये तु चरकवाग्भटवचनसंवादात् मल्ली-कुटजवल्कलयोः क्वाथ इत्याहुः। बिल्वशलाटव इत्यत्रापि सनागर इति योज्यम्। अन्ये तु केवलं बिल्वं पिष्टा पेयमित्याहुः। ज्योत्स्निका कोषातकी घोषक-भेदः ॥ ३९ ॥

नवनीततिलाभ्यासादित्यादि।—योगत्रयमेतत्। अत्र केशरं पद्मकेशरं, रक्त-शमनत्वात्; यदाह वाग्भटः "शर्कराम्भोजकिञ्जल्क-सहितं मधु वा तिलैः। अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति" इति; आधुनिकास्तु नागकेशरेण व्यव-हरन्ति। दधिसरस्य मथितं तक्रं दधिसरमथितम्; उक्तं हि जतूकर्णे "नवनीतं तिलैर्युक्तं शर्करा केशरैर्वा। नवनीतं घृतं वाऽथ दधि वा खलितः सरः" इति ॥ ४० ॥

समङ्गोत्पलमोचाह्व-तिरीटतिलचन्दनैः।
छागक्षीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितापहम्॥ ४१॥

कुटजलेहः—

कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत्।
अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत्॥
वस्त्रपूतं पुनः क्वाथं पचेल्लेहत्वमागतम्॥
भल्लातकं विडङ्गानि त्रिकटु त्रिफलां तथा।
रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च।
वचामतिविषां बिल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम्॥
त्रिंशत्पलानि गुड़स्य चूर्णीकृत्य निधापयेत्।
मधुनः कुड़वं दद्याद् घृतस्य कुड़वं तथा॥
एष लेहः शमयति ह्यर्शो रक्तसमुद्भवम्।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्॥
ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि।
अम्लपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम्॥
ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि।
अनुपानं घृतं दद्यान्मधु तक्रं जलं पयः।

समङ्गेत्यादि।—समङ्गा वराहक्रान्ता, उत्पलं नीलोत्पलम्; मोचकं शाल्मलीवेष्टकम्; तिरीटं पट्टिकालोध्रम्; एषां कल्कश्छागक्षीरेणालोड्य पेयः। उक्तं हि वाग्भटे "लोध्रं तिलं मोचरसं समङ्गां चन्दनोत्पलम्। पाययित्वाजदुग्धेन मार्गोमेनैव भोजयेत्" इति। अन्ये तु क्षीरपरिभाषया छागक्षीरं पक्त्वा पेयमित्याहुः॥ ४१॥

कुटजत्वक्पलशतमित्यत्र केचित् पलस्थाने फलमिति पठन्ति, तन्मते कुटजत्वक्फलयोर्मिलितयोरेव ग्रहणम्। चन्द्रटोऽष्टभागावशिष्टमित्यत्र चतुर्भागावशिष्टमिति मन्यते। अत्र द्रवकुडवं प्रथमं दत्त्वा लेहः पक्तव्यः, सिद्धे तस्मिन् 'भल्लातकादि'

रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह उच्यते ॥ ४२ ॥

कुटजरसक्रिया—

कुटजत्वचो विपाच्यं शतपलमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन।
यावत् स्यादरसं तद्द्रव्यं स रसस्ततो ग्राह्यः॥
मोचरसः समङ्गा फलिनी पलांशिभिस्त्रिभिस्तैश्च।
वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्र दातव्यम्॥
पूतोत्क्वथितः सान्द्रः सरसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः।
मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्स्रावम्॥
छागलीपयसा युक्ता पेया मण्डेनाथवा यथाग्निबलम्।
जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत॥
रक्तागुदजातीसारं शूलं सासृग्गुजो निहन्त्याशु।
बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा ह्युभयभागम्॥ ४३ ॥

चूर्णप्रक्षेपः। मधुनः कुडवोऽष्टौ पलानि, घृतकुडवोऽप्येवम् कुडवद्वैगुण्यन्तु पूर्वमेव स्थापितमिति॥ ४२॥

'कुटजत्वच इत्यादि।—अत्र पलशतं तुला, तेन "तुलाद्रव्ये जलद्रोणः" इति वचनात् द्रोणमात्रं जलं ग्राह्यम्। तच्च "यावत् स्यादरसम्" इति वचनाच्चतुर्भागावशिष्टं कार्य्यम्; उक्तं हि "चतुर्भागजलं प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत्" इति। अन्ये तु तन्त्रान्तरीययोगान्तरे "द्रोणेऽम्भसः पलशतं विपाच्यं कुटजत्वचोऽष्टभागस्थ" इत्यष्टभागावशिष्टदर्शनात् अत्राप्यष्टभागावशेषः क्वाथो ग्राह्य इत्याहुः। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। महेन्द्रसलिलमान्तरीक्षजलम्; तदभावे भूमिस्थजलं तदनुकारि ग्राह्यम्। यदुक्तं—"किञ्चित्तुवरन्तु संतनु लघु शीतं सुगन्धि सुरसञ्च। अनभिष्यन्दि च यत् तत् क्षितिस्थमैन्द्रवज्ज्ञेयम्"। फलिनी प्रियङ्गुः। दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः इति दर्वीप्रलेपावस्थायामवतारणीय इत्यर्थः। तेन रसक्रिया लेपरूपैव; वाग्भटेऽप्युक्तम्—"मात्रां लीढ्वा च तद्यथाग्निबलं पिबेत्" इत्यादि। उभयभागमिति यद्यपि युगपदूर्द्ध्वाधःप्रवृत्तरक्तपित्तस्यासाध्यत्वं, तथाप्युभयभागं हन्तीत्यस्य क्रमेणोर्द्ध्वगमधोगञ्च हन्तीत्यर्थः; तत्राप्यधोगस्य याप्यत्वात् तत्प्रतियापनमेव निहन्यादित्यस्यार्थो ज्ञेयः। अन्ये तु योगमहिम्नोऽचिन्त्यत्वादसाध्यमपि—हन्तीत्यर्थमाहुः॥४३॥

कुटजाद्यं घृतम्—

कुटजफलवल्ककेशरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः।
सिद्धं घृतं विधेयं शूलरक्तार्शसां भिषजा ॥ ४४ ॥

सुनिषण्णक-चाङ्गेरीघृतम्—

अवाक्पुष्पी बला दर्वी पृश्निपर्णी त्रिकण्टकम्।
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थशुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥
कषाय एष पेष्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी।
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं देवदारु च ॥
कलिङ्गं शाल्मलीपुष्पं वीरा चन्दनमञ्जनम्।
कट्फलं चित्रकं मुस्तं प्रियङ्ग्वतिविषे स्थिरा ॥
पद्मोत्पलानां किञ्जल्काः समङ्गा सनिदिग्धिका।
बिल्वं मोचरसं पाठा भागाः स्युः कार्षिकाः पृथक्।
चतुःप्रस्थशृतं प्रस्थं कषायमवतारयेत्।
त्रिंशत् पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥
सुनिषण्णक-चाङ्गेर्योः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च।
सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
एतदर्शःस्वतीसारे त्रिदोषे रुधिरस्रुतौ।
प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥
उत्थाने चातिबहुशः शोथशूलगुदामये।
मूत्रग्रहे मूढवाते मन्दाग्नावरुचावपि ॥

कुटजाद्यघृते कुटजस्य फलं वल्कश्च; वल्कशब्दो वल्कलवचनः, क्वचित्तु वल्कलमिति पाठः। अत्र जलं चतुर्गुणमर्थवशात् ॥ ४४ ॥

अवाक्पुष्पीत्यादि।—अवाक्पुष्पी हेठमल्ली। एषामष्टानां प्रत्येकं पलद्वयमिति मिलित्वा षोडशपलं क्वाथ्यं भवति। तथा सुनिषण्णकचाङ्गेर्योर्मिलित्वा प्रस्थद्वयं, शाकप्रधानत्वान्निर्देशस्य। वीरा अत्र क्षीरकाकोली। चतुःप्रस्थशृतं प्रस्थ-

प्रयोज्यं विधिवत् सर्पिर्बलवर्णाग्निवर्द्धनम्।
विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम्॥ ४५॥

क्षारः।

प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्वकम्।
कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत्॥
आढ़कार्द्धं समादाय जलद्रोणे पचेद्भिषक्।
चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा॥
शङ्खचूर्णस्य कुड़वं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः।
शनैः शनैर्मृदग्नौ तु यावत् सान्द्रतनुर्भवेत्॥
सर्जिकायवशूकाभ्यां शुण्ठी मरिचपिप्पली।
वचा चातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा॥
एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथक्पलेनाष्टमापकम्।

त्वित्यादि यद्यपि षोड़शपले क्वाथो चतुःप्रस्थं जलमुत्सर्गसिद्धमेव तथा शेषोऽपि चतुर्थो भागः प्रस्थ एव भवति, तथापि यदेतच्चतुःप्रस्थशृतमित्यादि वचनं, तत् क्वाथाच्चतुर्गुणं वारीत्यादिपरिभाषायाः सूचकं ज्ञेयम्। तथा "त्रिंशत्पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः" इत्यपि-वचनं द्रवद्वैगुण्यपरिभाषासूचकत्वेनैव ज्ञेयम्। एतदेव दृष्ट्वा दृढ़बलसंस्कारेऽपि द्रवद्वैगुण्यमुक्तम्। किंवा परिभाषासिद्धमपि द्रवद्वैगुण्यं यदिह निर्दिशति, तद्द्रवद्वैगुण्यपरिभाषा क्वचिद्बाधितापि भवतीति सूचयति। तेन कुड़वप्रस्थादिकं गृहीत्वैव द्वैगुण्यं, न कुड़वादर्वाक् इत्यर्थः सिद्धो भवति। अन्ये तु दाक्ष्यार्थसंशयितशिष्यबुद्धिदृढ़ार्थमेतद्वचनमित्याहुः। त्रिंशत्पल-विशेषणतया यद्यपि द्विपलाधिकामीति निर्देशो युज्यते, तथापि प्रस्थविशेषणतया पुंलिङ्गस्य एकवचनस्य च निर्देशः समर्थनीयः। उद्याने वक्रम इतिश्लोकश्लोकाति-सरणे॥ ४५॥

इदानीं क्षारपाकविधिमाह प्रशस्त इत्यादि। कालमुष्ककः कृष्णपुष्पो घण्टा-पारलि; स एव श्रेष्ठगुणः, यदाह विश्वामित्रः "श्वेतपुष्पः कृष्णपुष्पो रक्तपुष्पस्तथैव च। पीतोऽन्योऽपि वरस्तेषु कृष्णपुष्पः प्रकीर्तितः" इति। तस्य च काष्ठं

दर्व्या सङ्घट्टितञ्चापि स्थापयेदायसे घटे।
एष वह्निसमः क्षारः कीर्त्तितः काश्यपादिभिः॥ ४६॥
तोये कालकमुष्ककस्य विपचेद्भस्माढ़कं षड्गुणे
पात्रे लोहमये दृढ़े विपुलधीर्दर्व्या शनैर्घट्टयन्।
दग्ध्वाग्नौ बहुशङ्खनाभिशकलान् पूतावशेषे क्षिपेद्
यद्येरण्डजनालमेव दहति क्षारो वरो वाक्शतात्॥
प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मिन्नच्छपैच्छिल्यरक्तता।
सञ्जायते तदास्राव्य क्षाराम्भो ग्राह्यमिष्यते॥
तुर्य्येणाष्टमकेन षोड़शभवेनांशेन संव्यूहितो।
मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः क्षारोदकाच्छङ्खकः॥

तिलनालैर्दग्ध्वा भस्म कर्त्तव्यम्, इत्यमेव सुश्रुताभिधानात्। आढ़कमिति अष्टम-चतुःषष्टिपलानि। जलद्रोण इति द्वैगुण्याच्चतुःषष्टिशरावे; अन्ये तु अत्र द्वैगुण्यं नेच्छन्ति। शङ्खचूर्णस्य कुड़वचतुःपलः, षोड़शांशेनाक्तद्वैगुण्यात्। परिस्रावितपादावशिष्टक्षारोदकाढ़कादिति चन्द्रिका। आगमप्रामाण्यसिद्धद्वैगुण्यपक्षे न शङ्खभागेनेति बोध्यम्। आयस इति लोहमये; एतच्च पात्रविशेषकथनं गुणोत्कर्षाय। "यथा कुर्वन्ति स उपायः" इत्युक्तेः। क्षार इति प्रतिसारणीयः क्षारः उच्यते, प्रतिसारणीयश्च पानीय इत्यर्थः॥ ४६॥

तोये कालकमुष्ककस्येति।—षड्गुणेति षड़ाढ़के व्यवहारादकृतद्वैगुण्ये. अतएव हन्देनोक्तं—"द्वैगुण्यं नाढ़केऽप्यत्र भागमात्रोपलक्षणात्" इति। एतन्नान्ये दूषयन्ति, आढ़कादितुल्या द्रवे यद्द्वैगुण्यं सर्वागमसिद्धं तत् कथं बाधनीयम्. न च क्वचित् तन्त्रे भागमात्रमुक्तम्, येन भागमात्रोपलक्षणमिति साध्यम्. अतएव चक्रेणा-अत्राढ़केष्वेव द्वैगुण्यार्थं न किमपि लिखितम्। दग्ध्वाग्नौ बहुशङ्खनाभिशकलान् पूतावशेषे क्षिपेदिति त्रिभागशेषेऽच्छपैच्छिल्यादिसम्पादये कल्कमपनीय स्रावयित्वा क्षाराम्बु ग्राह्यम्; ततः पुनः पचेत्; पश्चादासन्नपाके शङ्खनाभिशकलानग्नौ दग्ध्वा तस्य चूर्णं तुर्य्येणेत्यादि वक्ष्यमाणानुसारेण क्षिपेत्। अन्ये तु त्रिभागशेषं चतुर्भागावशेषे वा क्षारोदके वस्त्रपूते शङ्खचूर्णं दत्त्वा पुनः पक्तव्यं, यथा नातिसान्द्रमतितरलञ्च स्यादित्याहुः। पूतावशेष इत्यत्र पूतार्द्धशेषे इति केचित् पठन्ति.

वन्धनात् सुदृढं सूत्रं भिनत्त्यर्शो भगन्दरम्॥
प्राग्दक्षिणं ततो वामं पृष्ठजञ्चाग्रजं क्रमात्।
पश्चत्तिन्नेन संस्वेद्य दहेत् क्षारेण वह्निना॥
वातजं श्लेष्मजञ्चाग्नेः क्षारेणासृज-पित्तजे।
महान्ति तनुमूलानि छित्त्वैव वलिनो दहेत्।
चर्म्मकीलं तथा छित्त्वा दहेदन्यतरेण वा।
पक्वजम्बूपमो वर्णः क्षारे दग्धः प्रशस्यते॥ ४८॥
गोजीशेफालिकापत्रैरर्शः संलिख्य लेपयेत्।
क्षारेण वाक्शतं तिष्ठेद् यन्त्रद्वारं पिधाय च॥
तदपनीय वीक्षेत पक्वजम्बूफलोपमम्।
यदि च स्यात् ततो भद्रं नो चेल्लिम्पेत् तथा पुनः॥
तत् तुषाम्बु स्रुतं साज्यं यष्टीकल्केन लेपयेत्।
न निम्नं तालवर्णाभं वह्निदग्धं स्थितास्रजम्॥
निर्वाप्य मधुसर्पिर्भ्यां वह्निसञ्जातवेदनाम्।

क्षारसूत्रमाह भावितमित्यादि।—पुनःपुनरिति सप्ताहमित्यर्थः। प्राग्दक्षिण-मित्यादि।—एतच्च क्रमोपदर्शनं मङ्गलार्थमपरिदिष्टपुरुषगम्यं वा; एष च क्रमो यस्य चतुर्ष्वेव पार्श्वेष्वर्शांसि सन्ति तं प्रत्येव बोध्यः, यस्य पुनरेकतमपार्श्वे, तस्य तदेव दहनीयम्; एष च क्रमः क्षारे क्षारसूत्रेऽग्नौ च। अग्रजमिति पृष्ठजोद समीपस्थम्; अस्य च दाहो पृष्ठवेधेन क्रियते पायुनाशभयात्। पश्चत्तिन्नेनेति पश्चत्तिन्न-छेदेन पानादिना स्वेदयित्वेत्यर्थः। क्षारेण वह्निना च उभयत्रैव श्लेष्मजं वातजञ्च दहेत्। रक्तजे पित्तजे पुनः क्षारेणैव दहेत्। क्षारो हि मर्त्तेऽपीषितः। यदाह सुश्रुतः—"क्षारस्तु सर्वथैवाग्निप्रशिष्टो मतोऽग्निः" इति। अन्यतरेणेति क्षारेण वह्निना वा। क्षारेण सम्यग्दग्धस्य लक्षणमाह पक्वेत्यादि।—पक्वजम्बूपमः स्निग्धकृष्णवर्ण इत्यर्थः॥ ४८॥

अतिमात्रणीयक्षारो यथोपयुक्तस्तदाह गोजीत्यादि।—गोजी सास्फोटकः। क्षारेण लपर्षदित्यन्वयः। लघुपर्णीदारपत्रादी शाक, तस्याः शतं छोटोशतं वा।

सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीप्लक्षचन्दनगैरिकैः ॥
सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्भिषक् ।
मुहूर्त्तमुपवेश्यासौ तोयपूर्णेऽथ भाजने ॥
क्षारमुष्णाम्बुना पाय्यं विबन्धे मूत्रवर्चसोः ।
दाहे वस्त्यादिजे लेपः शतधौतेन सर्पिषा ॥
नवान्नं माषतक्रादि सेव्यं पाकाय जानता ।
पिबेद्व्रणविशुद्ध्यर्थं वराक्वाथं सगुग्गुलुम् ॥
जीर्णे शाल्यन्नमुद्गादि पथ्यं तिक्ताज्यसैन्धवम् ।
रूढसर्वव्रणं वैद्यः क्षारं दत्त्वानुवासयेत् ।
पिप्पल्याद्येन तैलेन सेवेद्दीपनपाचनम् ॥ ४८ ॥

यन्त्रद्वारं गुदस्थितयन्त्रस्य द्वारं पिधाय कर्पटादिना ढक्कयित्वा। पक्वजम्बूफलोपमं सम्यग्दग्धे; हीनदग्धे तु लोहितं भवति। यदाह वाग्भटः—"पक्वजम्बूनिभं मलं सम्यग्दग्धं विपर्ययात्। ताम्राभं तोदकण्ड्वाढ्यं दुर्गन्धं तत् पुनर्दहेत्। अतिदग्धे सवेदनं मूर्च्छादाहज्वरादयः। गुदे विशेषाद्विण्मूत्रसंरोधो वातिवर्त्तनम्। वातपित्तप्रशमनी शीता तत्र क्रिया हिता" इति। तुषाम्बु काञ्जिकम्। न निम्नमित्यादिना सम्यग्वह्निदग्धलक्षणम्। वह्निदग्धमिति वह्निना सम्यग्दग्धं, न निम्नमित्यादि लक्षणयुक्तं भवतीत्यर्थः। तालवर्णाभमिति पक्वतालसमवर्णम्; ताल-वृन्ताभमिति पाठेऽपि पक्वतालवृन्तसमवर्णमित्यर्थः। स्थितासृजमिति स्थितरक्तम्, एतच्च यदा चर्मकीला दह्यते तदा ज्ञेयम्। दाहश्च शिरासङ्कोचत्वेन रक्तस्तम्भक इति। दाहानन्तरं यद्विधेयं तदाह निर्वाप्येत्यादि।—सम्यग्दग्धेऽर्शसीत्यर्थः। तुगा-क्षीरी वंशलोचना, तदभावे तालक्षीरी; प्लक्षः पर्कटिः, तस्य वल्कलम्, अमृता गुडूची, यद्यपि गुडूची पाकादुष्णवीर्य्या तथापि स्पर्शाच्छीतैव, यथा काञ्जिकमम्लमपि भक्षणात् पित्तकरम् स्पर्शेन शीतमिति कृत्वा पित्तहरं भवति, तेन गुडूच्या निर्वा-पणत्वं चिन्त्यमिति केनचिदुक्तम्, तदप्यपास्तम्; किं वा उष्णवीर्य्याया अपि गुडूच्या द्रव्यान्तरसंयोगमहिम्नैवात्र दाहशमकत्वं ज्ञेयम्। तोयपूर्णे इति शीततोयपूर्णे इत्याहुः। क्षारमुष्णाम्बुनेति, क्षारं यवक्षारम्। वराक्वाथमिति वरा त्रिफला,

अग्निमुखं लौहम्—

त्रिवृच्चित्रकनिर्गुण्डी-स्नुहीमुण्डतिकाम्लटाः ।
प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
पलत्रयं विडङ्गस्य व्योषात् कर्षत्रयं पृथक् ।
त्रिफलायाः पञ्चपलं शिलाजतुपलं न्यसेत् ॥
दिव्यौषधिहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा ।
पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम् ॥
पलैश्चतुर्विंशतिभिर्मधुशर्करयोर्युतम् ।
घनीभूते सुशीते च दापयेदवतारिते ॥
एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकरं परम् ।
सममग्निं करोत्याशु कालाग्निसमतेजसम् ॥
पर्वता अपि जीर्यन्ति प्राशनादस्य देहिनः ।
गुरुवृष्यान्नपानानि पयो मांसरसो हितः ॥
दुर्नामपाण्डुश्वयथुकुष्ठप्लीहोदरापहम् ।
अकालपलितञ्चैतदामवातगुदामयम् ॥
न स रोगोऽस्ति यश्चापि न निहन्यादिदं चूर्णात् ।
करीरकाञ्जिकादीनि ककारादीनि वर्जयेत् ।
सवत्सतोऽन्यथा लौहं देहात् किट्टञ्च दुर्जरम् ॥ ५० ॥

त्रिकाख्यं पञ्चतिक्तकृतम्। क्षारं दत्त्वेति क्षारवस्तिं दत्त्वा क्षारवस्तिदानानन्तरं पिप्पल्याद्येन तैलेनानुवासयेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

प्रसिद्धफलमग्निमुखमाह त्रिवृच्चित्रकेत्यादि।—अत्र तुण्डतिका तुण्डिरी. अम्लटा अम्लामलकी, अस्याः स्थाने जटेति पाठे विदारीमूलमित्यर्थः। एतांश्च जलद्रोणे क्वाथयेत् चतुर्थभागावशिष्टे. षोडशशरावरूपोऽयं वचनादेव सिद्धः। पृथगित्यनेन व्योषस्य प्रत्येकं त्रिकर्षमानत्वम्; त्रिफलायाश्च मिलित्वा पञ्च पलानि। एषाञ्च विडङ्गादिशिलाजत्वन्तचूर्णानां पाकावसानसमये प्रक्षेपः। दिव्यौषधिः स्वर्णमाक्षिक मनःशिला वा शालिञ्चीरूपकर्णा वा, अन्यत्र तु मनःशिलाहतस्येतिपाठान्तरदर्शना-

भल्लातकलौहम्—

चित्रकं त्रिफला मुस्तं ग्रन्थिकं चविकाऽमृता।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गदण्डोत्पलकुठेरकाः॥
एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्।
भल्लातकसहस्रे द्वे छित्त्वा तत्रैव दापयेत्॥
तेन पादावशेषेण लौहपात्रे पचेद्भिषक्।
तुलार्द्धं तीक्ष्णलौहस्य घृतस्य कुड़वद्वयम्॥
त्र्यूषणं त्रिफला वह्निः सैन्धवं विड़मौद्भिदम्।
सौवर्चलविड़ङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत्।
कुड़वं वृद्धदारस्य तालमूल्यास्तथैव च॥
शूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिक्षिपेत्।
सिद्धे शीते प्रदातव्यं मधुनः कुड़वद्वयम्॥
प्रातर्भोजनकाले च ततः खादेद्यथाबलम्॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगमरोचकम्।

अन्तःशिल्पीति वृक्षम्। लौहमारकत्वात् तु सर्वाण्येवाविरुद्धानि। वैकङ्कतहस्तस्य चेति राढायां वहिचीति ख्यातम्, वारेन्द्रादिषु बयोकडीविरिति ख्यातम्। किन्तु स्वर्णमाक्षिकादिकं विना सम्यग् लौहमारणं न सिध्यति; अवश्यं तत्साधनद्वयमनु-प्रवेश्यापि कर्त्तव्यम्। रुक्मलौहं कान्तव्यतिरिक्तं वज्रपाण्ड्यादिकृष्णलौहम्, तदुक्तं निघण्टौ "तीक्ष्णमयसमुत्तरापथपिण्डं रुक्म रुक्मकृतिः कृष्णलौहनामानि"। यत्रा-नुक्तस्यापि गव्यघृतस्य चतुर्विंशतिपलानि पाकारम्भसमय एव वृद्धवैद्यैर्दीयन्ते, घृतं विना क्वचिदपि लौहस्य पाकादर्शनात्, अत एव क्वचित् पलैश्चतुर्विंशत्याज्यशर्करयो-र्ददीतेति पाठान्तरं केचित् पठन्ति। मधुशर्करयोश्चतुर्विंशतिपलानि मिलित्वा; शर्कराघृताभ्यां पाके रात्रिपर्य्युषिते शीते मधुनः प्रक्षेपः, तेन शर्कराया द्वादशपलानि, मधुनो द्वादश पलानि, घृतस्य च चतुर्विंशतिपलानीति। अभयनिधिरप्येतदार-न्नोद्भवत्॥ ५०॥

भल्लातकलौहे कुठेरकः पर्णासः। भल्लातकसहस्रे द्वे इत्याकृतिमागात्। तत्रै-

क्रिमिगुल्माश्मरीमेहान् शूलञ्चाशु व्यपोहति ॥
करोति शुक्रोपचयं वलीपलितनाशनम्।
रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ५१ ॥

रसगुड़िका—रसस्तु पादिकस्तुल्या विड़ङ्गमरिचाभ्रकाः।
गङ्गापालङ्कजरसे खल्वयित्वा पुनः पुनः ॥
रक्तिमात्रा गुदार्शोघ्नी वह्नेरत्यर्थदीपनी।
वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानमुत्कटुकासनम् ॥
यथास्वं दोषलघ्वान्नमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ ५२ ॥

इति अर्शश्चिकित्सा।

चेति शलाकया। तीक्ष्णलोहस्येति वज्रपाकादिर्लौहस्य। गव्यघृतस्य कुड़वद्वयमिति ऐं गुण्यान् षोडश पलानि ; एवं मधुनोऽपि। सिद्धे च त्र्यूषणादीनां प्रक्षेपः ; सर्वमेकत्र मारयेत्। यथाम्नायोक्तविधिना पुटितं यथाव्याधि प्रत्यनीकद्रव्य-पुटितञ्च लौहं ग्राह्यं, भक्षणादिविधिरपि तथैव ५१ ॥

रसस्तु पादिक इति विड़ङ्गादीनामेकतमभागापेक्षया ; तेन विड़ङ्गमरिचाभ्रकाणां प्रत्येकं त्रयो भागाः, पारदस्यैको भाग इत्यर्थः। शोधितपारद २ माषा, जारिताभ्रचूर्णं विड़ङ्ग मरिच प्र' ६ माषा। अन्यान्तरेऽपि रसभागापेक्षया विड़ङ्ग-मरिचाभ्रकाणां प्रत्येकं भागत्रयमुक्तम्। गङ्गापालङ्केति पालङ्कसदृशपत्रं गङ्गा-पालङ्कं, गाङ्गपाड़ इति ख्यातम्। पुनः पुनरिति सप्ताहमात्रं कृतं नियम इत्यर्थः। रक्तार्शोघ्नमद्य दुग्धादि[illegible]विषयेऽपि विधेयम्। पृष्ठयान हस्त्यश्वादिपृष्ठे गमनम् ॥ ५२ ॥

इति अर्शश्चिकित्सा।

अथाग्निमान्द्यचिकित्सा।

समस्य रक्षणं कार्यं विषमे वातनिग्रहः।
तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम्॥ १॥

त्रिकटुकं चूर्णम्—

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे
समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः।
प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
ज्जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्यात्॥ २॥

समयवशूकमपोषधचूर्णं लीढं घृतेन सामर्थं।
कुरुते क्षुधां सुखोदकं पीतं विश्वौषधं चैकम्॥ ३॥

प्रथमग्रासे पिबेद्दुग्धं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम्।
विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्येत पावकः॥ ४॥

[illegible] ॥ १॥

त्रिकटुकमित्यादि। [illegible] त्रिभाग इति [illegible] ॥ २॥

[illegible]

[illegible] ॥ ४॥

अष्टमण्डगुणाः—

क्षुद्बोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च।
ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥५॥

तीक्ष्णाग्निचिकित्सा।

नारीक्षीरेण संयुक्तां पिबेदौडुम्बरीं त्वचम्।
ताभ्यां वा पायसं सिद्धं पिबेदत्यग्निशान्तये ॥
यत्किञ्चिद् गुरु मेध्यञ्च श्लेष्मकारि च भेषजम्।
सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ६ ॥
मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यमस्योपकल्पयेत्।
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न निपातयेत् ॥ ७ ॥
विश्वाभयागुडूचीनां कषायेण षडूषणम्।
पिबेत् श्लेष्मणि मन्देऽग्नौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ॥

क्षुद्बोधन इत्यादि।—अष्टगुणो हि मण्ड इति सुतण्डुलानां प्रसृतद्वयञ्च तदर्द्धं मुद्गः कट्फलञ्च कुस्तुम्बुरी सैन्धवहिङ्गुतैलम्। एभिश्च सर्वैः मण्ड इत्यस्यानन्तरमेव यद्यपि माधवकरेण द्रव्यगुणे सुतण्डुलेत्यादिवचनान्तरं क्षुद्बोधनेत्यादि पद्यं पठितं तथाप्यष्टमण्डस्यापि मण्डत्वसामान्यादेतत् गुणाष्टकं ज्ञेयम्। कुस्तुम्बुरी धन्याकं तच्च मनाग्भृष्टं ग्राह्यम्, विधिः पुनरस्य यथोक्तमानौ तण्डुलमुद्गौ तक्रजले युक्त्या दत्त्वा विपाच्य मण्डो ग्राह्यः। पश्चात् त्रिकटुकादिभिर्यथा संस्कार इति ॥ ५ ॥

अत्यग्निचिकित्सामाह नारीक्षीरेणेत्यादि।—उडुम्बरत्वचः कर्षः पायसपक्षे तु उडुम्बरत्वचः पलम्, तण्डुलं नारीक्षीरञ्चानुरूपं दत्त्वा पायसः कार्य्यः। यत्किञ्चिदित्यादि माहिषीदुग्धादि ॥ ६ ॥

मुहुर्मुहुरित्यादि।—तथाजीर्णेऽपि मुहुर्मुहुर्भोज्यमस्योपकल्पयेत्, यथा निरिन्धनोऽग्निः, अन्तरमित्यवकाशं लब्ध्वा, एननातुरं न निपातयेत् न मारयेत्; धातुपाकादिति भावः। उक्तं हि "आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः। धातून् क्षीणेषु दोषेषु न जीर्णधातुसंचये" इति ॥ ७ ॥

विश्वाभयेत्यादि।—त्वक् गुडत्वक्; त्वक्पत्रे सुरभिमात्रत्वकारके देये। पञ्च-

पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् ॥ ८ ॥
हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुड़ेन वा।
सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ९ ॥

सिन्धूत्थपथ्यमगधोद्भववह्निचूर्ण-
मुष्णाम्बुना पिबति यः खलु नष्टवह्निः।
तस्यामिषेण सघृतेन वरं नवान्नम्
भस्मीभवत्यमितमात्रमिह क्षणेन ॥ १० ॥

सिन्धूत्थहिङ्गुत्रिफलायमानी-
व्योषैर्गुड़ांशैर्गुड़िकान् प्रकुर्य्यात्।
तैर्भक्षितैस्तृप्तिमवाप्नुवन् ना
भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥ ११ ॥

कोलं समरिचं षडूषणमिति ; तदुक्तं "मरिचं पिप्पली शुण्ठी त्र्यूषणं समुदाहृतम्। पिप्पलीमूलसंयुक्तं चतुरूषणमुच्यते। साग्नि पञ्चोषणञ्चैव सचव्यञ्च षडूषणम्" इति। एतच्च षडूषणं प्रक्षेपविषयेऽज्ञेयम् ॥ ८ ॥

हरीतक्यादि।—सुश्रुतस्य। योगत्रयमेतत् ; शुण्ठ्या कफे, गुड़ेन वाते, सैन्धवेन दीपनत्वेऽपि विशेषाद्वातकफे ॥ ९ ॥

सिन्धूत्थेत्यादि।—पथ्या हरीतकी, ह्रस्वत्वमिह छान्दसत्वात्। मगधोद्भवा पिप्पली, अत्रापि पूर्ववद्ध्रस्वत्वम्। वरं प्रकृष्टमिति यावत् ; मांसघृताभ्यामधिकमपीत्यर्थः। केचिदिह सैन्धवादीनां मानभेदार्थं मालतीप्रसिद्धं हरिश्चन्द्रमतं वर्णयन्ति। तद्यथा—"हरीतकी हरिहरतुल्यषड्गुणा चतुर्गुणा चतुरविना सपिप्पली। द्विचित्रकं वरवदनैकसैन्धवं रसायनं कुरु नृप वह्निदीपनम्" इति। व्यवहारस्तु समभागेनेति ॥ १० ॥

सिन्धूत्थेत्यादि।—गुड़ांशैरिति एकद्रव्यसमोऽत्र गुड़भागः, प्रायेण हि योगाधिकेऽपि सादे शैर्मिश्च च गुड़ो ग्रहणीय इत्याहुरेके। अन्ये तु सर्वचूर्णापेक्षया द्विगुणो गुड़ः, तथाहि गुड़ाद्दैं चूर्णादिपूर्वकम्, तेन गुड़ांशमिति, मोदके द्विगुणो गुड़ इति वचनमनुरुन्धीत भवतीत्याहुः। तृप्तिमवाप्नुवन्निति मन्दाग्निरपि

विड़ङ्गभल्लातकचित्रकामृताः
सनागरास्तुल्यगुड़ेन सर्पिषा ।
लिहन्ति ये मन्दहुताशना नरा
भवन्ति ते वाड़वतुल्यवह्नयः ॥ १२ ॥
गुड़ेन शुण्ठीमथवोपकुल्याम्
पथ्यां तृतीयामथ दाड़िमं वा ।
आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥ १३ ॥
भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ १४ ॥

तावत् प्रभूतं भुङ्क्ते यावत् तृप्तिमवाप्नोति । अनाप्नुवन्निति पाठे पुनरल्पाग्नित्वात् प्रभूतभोजनेऽपि न तृप्तिमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

विड़ङ्गेत्यादि—तुल्यगुड़ेनेत्यत्र युक्ता इत्यध्याहार्यम्, तेनैव भागसमो गुड़ः । केवलघृतेनैव लिहन्तीति व्याख्यानयन्ति केचित् । अन्ये तु तुल्यगुड़ेनेति पदं सर्पिर्विशेषणं वर्णयित्वा समुदितचूर्णापेक्षया द्विगुणेन मिलित्वा गुड़सर्पिषा लेह इति व्याचक्षते ; युक्तञ्चैतत् नागार्जुनोक्तवचनसंवादात् ; तथा हि "सञ्चूर्णिता गुड़ूची विड़ङ्गभल्लातकनागरहुताशाः । ज्वलयन्ति जठराग्निं समेन गुड़सर्पिषा लीढ़ाः" इति ॥ १२ ॥

गुड़ेन शुण्ठीमित्यादि ।—पथ्यां तृतीयामिति समस्तमसमस्तञ्च । तत्र समस्तपक्षे गुड़ेनेति पदम्, तथा पथ्यां तृतीयामिति पदञ्च शुण्ठ्यादिषु प्रत्येकं योज्यम्, तेन गुड़ेन पथ्यां तृतीयां शुण्ठीमित्येको योगः । तथा गुड़ेन पथ्यां तृतीयामुपकुल्यामिति । द्वितीयः । तथा गुड़ेन पथ्यां तृतीयं दाड़िममिति लिङ्गविपरिणामेन योज्यमिति योगत्रयं यथासंख्यमामाजीर्णादिषु रोगेषु योज्यम् । यत्तु गुड़शुण्ठीसदृशं गुड़पिप्पलीसदृशं वा, तदस्मिन् व्याख्याने प्रयोगान्तरमेव । यदा तु पथ्यां तृतीयामित्यसमस्तपाठस्तदा गुड़ेनेति पदं शुण्ठ्यादिषु चतुर्षु प्रत्येकं योज्यम्, तेन चत्वारो योगा यथाक्रममामादिषु चतुर्षु योज्याः । अस्मिन् पक्षे तृतीयामिति पदं योगव्यवच्छेदार्थं प्रदत्तम् ॥ १२ ॥

कपित्थतक्रचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः।
कफवातहरो ग्राही खड़ो दीपनपाचनः ॥ १५ ॥

शार्दूलकाञ्जिकः—

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च देवदारु सचित्रकम्।
चविकां बिल्वपेशीञ्चाजमोदाञ्च हरीतकीम् ॥
महौषधं यमानीञ्च धान्यकं मरिचं तथा।
जीरकञ्चापि हिङ्गुञ्च काञ्जिकं साधयेद्भिषक् ॥
एष शार्दूलको नाम काञ्जिकोऽग्निबलप्रदः।
सिद्धार्थतैलसम्भृष्टो दश रोगान् व्यपोहति ॥
कासं श्वासमतीसारं पाण्डुरोगं सकामलम्।
आमञ्च गुल्मशूलञ्च वातगुल्मं सवेदनम् ॥
अर्शांसि श्वयथुञ्चैव भुक्ते पीते च सात्म्यतः।
क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनम् ॥ १६ ॥

अग्निमुखं चूर्णम्—

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत्।
पिप्पली त्रिगुणा चैव शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥

भोजनाग्रे इत्यादि स्पष्टम्।—इमन्तु योगं सर्वेऽप्याद्रियन्ते प्रत्यक्षफलत्वात् सद्-गन्धत्वाच्च ॥ १४ ॥

कपित्थेत्यादौ—कफवातहर इत्येव पाठः, न तु कफपित्तहर इति, द्रव्यगुण-पर्य्यालोचनया कपित्थादीनां वातकफहन्तृत्वात्। खड इति यूषविशेषस्य पारि-भाषिकी संज्ञा, अस्य विधानञ्चातीसाराधिकार एवोक्तम् ॥ १५ ॥

पिप्पलीत्यादौ—बिल्वपेशी बिल्वशलाटुः; शृङ्गवेरम् आर्द्रकम्। पाकात् विभागशेषे काञ्जिके कटुतैले सम्भर्जनम्, हिङ्गुजीरकयोश्च प्रक्षेप इत्युपदिशन्ति वृद्धाः। सात्म्यतोऽभ्यासादित्यर्थः। क्षीरपाकविधानेनेति द्रव्यादष्टगुणं क्षीर-मित्यादिपरिभाषया; अतएवोक्तमन्यत्र "क्षीरमस्तारनालानां नास्ति पाकोऽम्भसा विना। सम्यक् पाको न गच्छेत्तु तस्मात् तोयं चतुर्गुणम्" इति ॥ १६ ॥

यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी।
चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाष्टगुणं भवेत्॥
एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रसन्नया।
पिवेद्द दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा॥
सोदावर्त्तमजीर्णञ्च प्लीहानमुदरं तथा।
अङ्गानि यस्य शीर्य्यन्ते विषं वा येन भक्षितम्॥
अर्शोहरं दीपनञ्च श्लेष्मघ्नं गुल्मनाशनम्।
कासं श्वासं निहन्त्याशु तथैव यक्ष्मनाशनम्॥
चूर्णमग्निमुखं नाम न क्वचित् प्रतिहन्यते॥ १७॥

पानीयभक्तगुड़िका—

रसोऽर्द्धभागिकस्तुल्या विड़ङ्गमरिचाभ्रकाः।
भक्तोदकेन सम्मर्द्य कुर्य्याद्द गुञ्जानिमान् गुड़ीन्॥
भक्तोदकानुपानैका सेव्या वह्निप्रदीपनी।
वार्य्यन्नभोजनञ्चात्र प्रयोगे सात्म्यमिष्यते॥ १८॥

वृहदग्निमुखं चूर्णम्—

द्वौ क्षारौ चित्रकं पाठाकरञ्जलवणानि च।
सूक्ष्मैलापत्रकं भार्गी क्रिमिघ्नं हिङ्गु पौष्करम्॥
शटी दार्वी त्रिवृन्मुस्तं वचा सेन्द्रयवा तथा।

षिड्भाग इत्यादौ—द्विगुणेत्याद्यभागापेक्षया एवं त्रिगुणेति। प्रसन्नयेति। तनिपद्मवाते, दध्नेति मद्यवाते, मस्तुनेति मलकफवाते, सुरया कफवाते, उष्णवारिणा आमवाते कफे च॥ १७॥

पानीयभक्तगुड़िकायां—रसोऽर्द्धभागिक इत्येकभागापेक्षया; केचिदत्र कज्जलि-कार्थे रसश्चार्द्धं गन्धकं क्षिपन्ति। विड़ङ्गादीनां प्रत्येकं रसापेक्षया द्विगुणो भागः। अर्शोऽधिकारोक्तरसगुड़िकायान्तु विड़ङ्गादीनां रसापेक्षया प्रत्येकं द्विगुणो भाग इति भेदः। भक्तोदकेनेत्यन्नभक्तपानीयेन॥ १८॥

वृहदग्निमुखे—करञ्जं करञ्जमूलस्य त्वक्; यत्तु एतस्य सुश्रुतेन कोविदार-

धात्रीजीरकहृच्चाम्लं श्रेयसी चोपकुञ्चिका॥
अम्लवेतसमम्लीका यमानी सुरदारु च।
अभयातिविषा श्यामा हवुषारग्वधं समम्॥
तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः।
क्षाराणि लौहकिट्टञ्च तप्तगोमूत्रसेचितम्॥
सर्व्वाणि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।
मातुलुङ्गरसेनैव भावयेच्च दिनत्रयम्॥
दिनत्रयञ्च शुक्तेन चार्द्रकस्वरसेन च।
अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम्॥
उपयुक्तविधानेन नाशयत्यचिराद्गदान्।
अजीर्णकमयो गुल्मं प्लीहानं गुदजानि च॥
उदराण्यन्त्रवृद्धिञ्च अष्ठीलां वातशोणितम्।
प्रणुदत्युल्वणान् रोगान् नष्टमग्निञ्च दीपयेत्॥
समस्तव्यञ्जनोपेतं भक्तं दत्त्वा सुभाजने।
दापयेदस्यचूर्णस्य विड़ालपदमात्रकम्।
गोदोहमात्रात् तत्तु सर्व्वं द्रवीभवति सोष्मकम्॥ १८॥

पूर्व्वार्द्धे फलत्रिकेण फलत्रयमुपदिष्टम्, तच्छोधनविषयं ज्ञेयम्। लवणानि पञ्चलवणान्यपि, हृच्चाम्लं महार्द्रकं श्रेयसी गजपिप्पली, एवं सर्व्वत्रापि दीपनयोगे, वाते परं श्रेयसी रास्ना कथ्यते। उपकुञ्चिका स्थूलकृष्णजीरकम्; अम्लिका तिन्तिड़ी, एवं सर्व्वत्रापि दीपनयोगे पुरीष-संग्रहादौ, पुनरम्लिका चाङ्गेरी कथ्यते। श्यामा ह्रस्वदारकः; आरग्वधः श्योणाकफलम्; तिलग्रहणेन तिलनालदहनं क्षारार्थत्वात्; मुष्ककः घण्टापारली; लौहकिट्टं मण्डूरम्, तच्च पुराणं ग्राह्यम्। लौहमलस्तु किट्टं द्रव्यमेव पार्थिवद्रव्यं मण्डूरादिति। तप्तं गोमूत्रसेचितमिति त्रिवर्षं कृत्वा सप्तधा गोमूत्रनिर्व्वापितमित्यर्थः; एवं सर्व्वत्र मण्डूरशोधनं ज्ञेयम्। शुक्तेनेति चण्डुक्रसन्धानविशेषेण, तदभावे काञ्जिकेन, एवमन्यत्रापि बोध्यम्। गोदोहमात्रात् गोदोहनमात्रकालात्॥ १८॥

भास्करलवणम्—

पिप्पली पिप्पलीमूलं धन्याकं कृष्णजीरकम्।
सैन्धवञ्च विड़ञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम्॥
एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्चसौवर्चलस्य च।
मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम्॥
त्वगेले चार्द्धभागे च सामुद्रात् कुड़वद्वयम्।
दाड़िमात् कुड़वञ्चैव द्वे पले चाम्लवेतसात्॥
एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यममृतोपमम्।
लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितम्॥
जगतस्तु हितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम्।
वातगुल्मं निहन्त्येतद् वातशूलानि यानि च।
तक्रमस्तुसुरासीधुशुक्तकाञ्जिकयोजितम्॥
जाङ्गलानान्तु मांसेन रसेषु विविधेषु च।
मन्दाग्नेरश्नतः शक्तो भवेदाश्वेव पावकः॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं कुष्ठामयभगन्दरान्।
हृद्रोगमामदोषांश्च विविधानुदरस्थितान्॥
प्लीहानमश्मरीञ्चैव श्वासकासोदरक्रिमीन्॥
विशेषतः शर्करादीन् रोगान् नानाविधांस्तथा।
पाण्डुरोगांश्च विविधान् नाशयत्यशनिर्यथा॥ २०॥

अग्निघृतम्—पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली।
हिङ्गु चव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च॥

भास्करलवणे—केशरं नागकेशरपुष्पम्। पञ्चसौवर्चलस्येति पञ्चपलानि सौवर्चलस्येत्यर्थः। त्वगेले चार्द्धभागिके इति पलापेक्षया, तेन त्वगेलयोः प्रत्येकमर्द्धमित्यर्थः। गन्धाढ्यमिति पत्रतालीशादिद्रव्ययोगादेव, न पुनरपरयोगाज्जातमेव॥ २०॥

द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान्।
दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ॥
आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥
अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मोदरापहम्।
ग्रन्थ्यर्बुदापचीकासकफमेदोऽनिलानपि ॥
नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं सभगन्दरम् ॥
ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः।
सर्वांस्तान् नाशयत्याशु सूर्य्यस्तम इवोदितः ॥ २१ ॥

मस्तुषट्पलकं घृतम्—

पलिकैः पञ्चकोलैस्तु घृतं मस्तुचतुर्गुणम्।
सक्षारैः सिद्धमल्पाग्निकफगुल्मं विनाशयेत् ॥ २२ ॥

वड़वामुखचूर्णम्—

पथ्यानागरकृष्णाकरञ्जविल्वाग्निभिः सितातुल्यैः।
वड़वामुखं विजयते गुरुतरमपि भोजनं चूर्णम् ॥ २३ ॥

वृहदग्निघृतम्—भल्लातकसहस्रार्द्धं जलद्रोणे विपाचयेत्।
अष्टभागावशेषञ्च कषायमवतारयेत् ॥
घृतप्रस्थं समादाय कल्कानीमानि दापयेत्।
त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं चित्रकी हस्तिपिप्पली ॥
हिङ्गुचव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च।
द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान् ॥

पिप्पल्यादि।—सत्स्वामिघृते हस्तीपिप्पली गजपिप्पली; अजमोदा यवगन्धा (चनयमानी), द्वौ क्षारौ यवक्षारः सर्जिकाक्षारश्च ॥ २१ ॥

मस्तुषट्पलके—दध्नस्तु मस्तुः, "अनिर्दिष्टप्रमाणानां स्नेहानां प्रस्थ इष्यते" इत्युक्तेः। पलिकैः प्रत्येकशः, यास्कस्तु षट्पलादिक इत्युक्तेः ॥ २२। २३ ॥

दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ।
आर्द्रकस्वरसञ्चैव शोभाञ्जनरसं तथा ॥
तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥
अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं मूढ़वातानुलोमनम् ।
कफवातोद्भवे गुल्मे श्लीपदे च दकोदरे ॥
शोथं पाण्ड्वामयं कासं ग्रहणीं श्वासमेव च ।
एतान् विनाशयत्याशु तमः सूर्य्य इवोदितः ॥ २४ ॥

क्षारगुड़ः—द्वे पञ्चमूले त्रिफलामर्कमूलं शतावरीम् ।
दन्तीं चित्रकमास्फोतां रास्नां पाठां सुधां शटीम् ॥
पृथग्दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समावपेत् ।
त्रिःसप्तकृत्वस्तद्भस्म जलद्रोणे च गालयेत् ॥
तद्रसं साधयेदग्नौ चतुर्भागावशेषितम् ।
ततो गुड़तुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना ॥
सिद्धं गुड़न्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत् ।
वृश्चिकालीं द्विकाकोल्यौ यवक्षारं समावपेत् ॥
एते पञ्चपला भागाः पृथक् पञ्च पलानि च ।
हरीतकीं त्रिकटुकं सर्जिकां चित्रकं वचाम् ॥
हिङ्ग्वम्लवेतसाभ्याञ्च द्वे पले तत्र दापयेत् ।
अक्षप्रमाणां गुड़िकां कृत्वा खादेद् यथाबलम् ॥
अजीर्णं जरयत्येष जीर्णं सन्दीपयत्यपि ।

अग्निघृते—महातक्रघ्नगार्दिकीत्यादिविधानात् ; शोभाञ्जनरसः शोभाञ्जनस्य मूलत्वचः स्वरसः ॥ २४ ॥

क्षारगुडे आस्फोता नवमल्लिका हापरमालि इति ख्याता ; सुधा स्नुही, तस्या मूलम् । त्रिःसप्तकृत्व इत्येकविंशतिवारान् धाराभिषेके कृत्वेत्यन्वयः । वृश्चिकाली हस्तिशुण्डी ; काकोल्यौ काकोलीक्षीरकाकोल्यौ । एते पञ्चपला भागाः इत्यनेनेति

भुक्तं भुक्तञ्च जीर्य्यते पाण्डुत्वमपकर्षति ॥
शोथार्शः श्वयथुश्चैव श्लेष्मकासमरोचकम्।
मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते ॥
कुष्ठानि च प्रमेहांश्च गुल्मांश्चाशु व्यपोहति।
ख्यातः क्षार गुड़ो ह्येष रोगयुक्ते प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

चित्रकगुड़ः—

नासारोगे विधातव्या या चित्रकहरीतकी।
विना धात्रीरसं सोऽस्मिन् प्रोक्तश्चित्रगुड़ोऽग्निदः ॥ २६ ॥

आमाजीर्णचिकित्सा।

वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्णचिकित्सा।

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति।
तद्धस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥२८
विदह्यते यस्य च भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य।

छेदः। पञ्चपलानीत्यत्र पर्य्यामिति शेषः; तेन हरीतक्यादीनां पञ्चानां मिलित्वा पञ्च पलानीत्यर्थः। त्रिवृत् प्रमेहतयोरपि मिलित्वैव द्वे पले। रोगयुक्त इति न तु स्वस्थे, सौम्यधातुक्षयभयात् ॥ २५ ॥

नासारोग इत्यादि स्पष्टम् ॥ २६ ॥

अग्निमान्द्याजीर्णयोः परस्परकारणत्वादग्निमान्द्यप्रकरणे एवाजीर्णचिकित्सामाह वचेत्यादि।—वचालवणकल्कयुक्तेनोष्णोदकेन किंवा वचया अर्द्धमतेनोष्णोदकेन लवणयेन वा वमनम् ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्णचिकित्सामाह अन्न मित्यादि।—सुश्रुतस्य। शीताम्बुना परिपाकमेतीति यदुक्तं तदेवोपपादयति तद्धस्येत्यादि। इन्द्रवज्रा वृत्ती। तदिति शीताम्बु; अस्याजीर्णिनः पित्तं निहन्तीत्यन्वयः। आक्लेदिभावादिति द्रवत्वात् ॥ २८ ॥

विदह्यत इत्यादि।—सुश्रुतस्य। भुक्तमात्रमिति मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये यावद

इषिकाश्चित्रकर्माणि सं चमासावासानि च ।
आर्द्रकस्वरसेनैव भौमाश्चमार्द्धं ततः ॥
सप्तजैविकसः कृत्वा प्रत्येकं हरिणा दधेत् ॥
एतद्रसिदृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥
वर्तनं नाशयेत् रोगं मूढवातानुलोमनम् ।
ग्रहण्यातीसारे शूलं शोथं च दुर्नामकं ॥
शीतं पाण्डुमयं कासं श्वासं श्वासरोगं च ।
एतान् विनाशयत्याशु पथ्यः पूर्वं दर्शितः ॥ ५४ ॥
भास्करः—सं पञ्चमूलं त्रिफलादिकं पूर्वं समाहरेत् ।
दन्तीं त्रिवृद्यमान्यौ तां शाखां दाढीं सुधां मरीचम् ॥
इत्यग्रमतमासात् भागान् हरितुल्या भक्ष समावपेत् ।
त्रिःसप्तक्लायपाकम अन्तर्धूमं च मावधेत् ॥
मद्धं मानपिदधौ मधुमांसभावविनिषयम् ।
ततो गुटिकां दत्वा मानयेन्मद्धुमार्णिकाः ॥
पिष्टं गुडपुनु विवाप चूर्णाकोलानि दापयेत् ।
हरितकादी हिक्काश्चौ यमकारं भमारयेत् ॥
एते पञ्चसमा भागाः पृथक् पञ्च पलानि च ।
हरीतकी त्रिकटुकं मरिचं त्रिफलां वचाम् ॥
त्रिवृत्कमितमात्राश्च ए दशै मात्र दापयेत् ।
कषायमाती गुटिकां कृत्वा खादेत् यथाबलम् ।
वर्चोऽर्श आनाहं च शीघ्रं नश्येत्यपि ।

[illegible]—[illegible]; [illegible]
[illegible] ॥ ५४ ॥

[illegible]; [illegible]
[illegible]
[illegible]

भुक्तं भुक्तञ्च जीर्य्यति पाण्डुत्वमपकर्षति ॥
प्लीहार्शः श्वयथुञ्चैव श्लेष्मकासमरोचकम् ।
मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते ॥
कुष्ठानि च प्रमेहांश्च गुल्मश्चाशु व्यपोहति ।
ख्यातः क्षार गुड़ो ह्येष रोगयुक्ते प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

चित्रकगुड़ः—

नासारोगे विधातव्या या चित्रकहरीतकी ।
विना धात्रीरसं सोऽस्मिन् प्रोक्तश्चित्रकगुड़ोऽग्निदः ॥ २६ ॥

आमाजीर्णचिकित्सा ।

वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्णचिकित्सा ।

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।
तद्ध्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥२८
विदह्यते यस्य च भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य ।

हिदः । अष्टपलामीत्यत्र एषामिति शेषः ; तेन हरीतक्यादीनां यथाक्रमानां मिलित्वा अष्टपलात्मकत्वं । त्रिवृद्दन्त्योरपि मिलित्वैव द्वे पले । रोगयुक्ते इति न तु स्वस्थे, सौम्यधातुक्षयभयात् ॥ २५ ॥

नासारोग इत्यादि स्पष्टम् ॥ २६ ॥

अग्निमान्द्याजीर्णयोः परस्परकारणत्वादग्निमान्द्यप्रकरणे अजीर्णचिकित्सामाह वचेत्यादि ।—वचालवणकल्कयुक्तेनोष्णोदकेन किंवा वचया सैन्धवयुक्तेनोष्णोदकेन लवणेन वा वमनम् ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्णचिकित्सामाह अन्न मित्यादि ।—सुश्रुतस्य । शीताम्बुना परिपाक-मेतीति यदुक्तं तदेवोपपादयति तद्ध्यस्येत्यादि । हिशब्दो हेतौ । तदिति शीताम्बु ; अस्याजीर्णिनः पित्तं निहन्तीत्यन्वयः । आक्लेदिभावादिति द्रव-त्वात् ॥ २८ ॥

विदह्यत इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । भुक्तमात्रमिति मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये यावद

द्राक्षासितामाक्षिकसम्प्रयुक्तां लीढ्वाभयां वै स सुखं लभेत ॥
हरीतकी धान्यतुषोदसिद्धा सपिप्पली सैन्धवहिङ्गुयुक्ता ।
सोद्गारधूमं भृशमप्यजीर्णं विजित्य सद्यो जनयेत् क्षुधाञ्च ॥२९॥

विष्टब्धाजीर्णचिकित्सा—

विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं पेयञ्च लवणोदकम् ॥ ३० ॥
रसशेषे दिवास्वप्नो लङ्घनं वातवर्जनम् ।
व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतक्लान्तानतीसारिणः
शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीड़ितान् ।

भुक्तमित्यर्थः, भक्ताकाङ्क्षे सात्म्याहारो वर्जते। किंवा भुक्तमात्रमिति भोजनानन्तरं, तत्कालमित्यर्थः। यच्च "विदग्धं हि भवत्यजीर्णम्" इत्यादि वाक्यं, तथा "विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रम्" इत्यादि वाक्यं, तथा "अपेतजीर्णं इति यस्य भक्तं" इत्यादि वाक्यमात्रम् भोज्यं भक्तमनर्थमिति, 'अजीर्णं' भिषग्निर्णयस्य कारणं सुखं नोपपत्त्या, स्वात्मानु पदेशात् ; ततश्च केनाप्यदोषे न शास्त्रदोषे तु कश्चित् दोषवचनमिदमित्याहुः केचित्। यदि तु प्रशस्ताद्भोज्यपाठदर्शनात् दोषवचनमेतत् स्यात् एव, किन्तु मन्दाजीर्णे दोषमेतत्, समताजीर्णे तु भिषग्भवनं न स्यात्, मन्दाजीर्णे तु संपथ्यं भिन्नमिति। हरीतकीत्यादौ।—धान्यतुषोदं सुरामण्डः, तदभावे काञ्जिकं, तेन सिद्धा उत्स्विन्ना ॥ २९ ॥

विष्टब्धाजीर्णचिकित्सामाह विष्टब्ध इत्यादि। लवणोदकं लवणयुक्तमुष्णोदकमित्यर्थः। रसशेषे दिवास्वप्न इत्यन्यदोषापेक्षया : भवति च लङ्घनमुचितम्। लङ्घनमिह उपवासः ; यद्यपि तु लङ्घनशब्देन लाघवकरी क्रिया विधीयते, तेन लङ्घनं यदा भवत्यर्थे काम्यभोजनस्य भाजनार्थं तदा भोजन परित्यागो, न पुनर्लङ्घनमुपवासः, दोषशान्त्यर्थादित्याहुः। वातवर्जनमिति वातस्यासेवनम्। व्यायामेत्यादि। रतेति भावे क्तः, रतमनुरतिरिति यावत्, तेन व्यायामादावतिरतत्वेन ये क्लान्ताः इत्यर्थः; न तु रतं सुरतं, तस्य प्रमदाग्रहणेनैव लब्धत्वात्। वाहनत इत्यादि-ग्रहणम्। व्यायामादिक्लान्तानां धातुक्षयत्वम्। यदुक्तं "अतिप्रमदाभिरतो नरो दवाग्निदग्ध इव शुष्यति" इति। अतीसारे दिवास्वापः कफकारकतया स्रोतःसंरोधकतया प्रमाथकारी स्मृतः, स च सर्वातीसारे कफवर्ज्यं श्रेयः। शूलश्वासवदादिषु वातशान्त्या प्रमाथकारी स्मृतः। क्षीणानिति धातुक्षीणान् ; तेन क्षतक्षीणोरःक्षतादिग्रहणम्-

क्षीणान् क्षीणकफान्विशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो
रात्रौ जागरितान्नरान्निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत् ॥ ३१ ॥

आलिप्य जठरं प्राज्ञो हिङ्गुत्र्यूषणसैन्धवैः।
दिवास्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ ३२ ॥

धान्यनागरसिद्धन्तु तोयं दद्याद्विचक्षणः।
आमाजीर्णप्रशमनं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ ३३ ॥

पथ्यात्रिकम्—पथ्यापिप्पलिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत्।
मस्तुनोष्णोदकेनाथ बुद्ध्वा दोषगतिं भिषक् ॥

चर्येऽपि दिवास्वापः प्राप्यते। क्षीणकफानिति स्वतन्त्रं किंवा व्यायामादिष्वपि योज्यं ; तेन व्यायामादिक्लान्तान् क्षीणकफानेव दिवा स्वापयेत्, श्रियत्वाच्च निद्रा-सात्म्यत्वाच्च दिवानिद्रा। मदहतानिति प्रमत्तान्, तेषाञ्च मदजरणार्थं दिवास्वापः। वृद्धान् प्रति धातु-पुष्ट्यर्थम्। रसाजीर्णिनो रसविशेषपाकार्थं दिवानिद्रा रात्रावपि, निद्रितस्यैवाहारपाकस्य दृष्टत्वात्। किञ्च निद्रायाः स्रोतःसङ्कोचादनिर्गच्छन् देहोष्मा जठरानलमुद्दीपयति, तेन शीघ्रमजीर्णस्य पाकः। न च दिवास्वप्नात् कफ-पित्तयोः प्रकोपो भवति, तदुक्तं चरके— "दिवास्वप्नात् श्लेष्मपित्ते प्रकुप्येते" इति तत्प्रकोपाच्चाग्न्युपघात एव कथं न स्यादिति वाच्यं ; यतः स्रोतःसङ्कोचादुपजात-जठराग्निर्जाठराजीर्णपाचक एव, न तदा कफपित्तयोः प्रकोपः, प्रतिनियतशक्तिक-त्वाद् भेषजानामिति। अस्तु वा कफपित्तप्रकोपस्तथापि नाग्निमान्द्यं, तथाविध-दोषदूष्यसंयोगाभावात्, न चायं नियमः यत् कफप्रकोपेऽवश्यमग्न्युपघात इति कफपित्तप्रकोपजन्यतिमिरादौ सत्यपि कफपित्तप्रकोपेऽग्न्युपघाताद्दृष्टत्वादिति। रात्रौ जागरितानां जागरणजनितवातक्षोभप्रशमनार्थमेव दिवास्वप्नः, स च रात्रिजागरण-कालादर्धः कार्यः, यदाह वाग्भटः—"यथाकालाज्जागरणादर्धं प्रातः सुप्यादभु-क्तितः" इति। निरशनानिति। अतएव हारीते—"भुक्त्वा स्वप्नमभुञ्जीत स्वस्थोऽप्य-स्वस्थितो भवेत् इति ॥ ३० ॥३१ ॥

आलिप्येत्यादि स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

धान्यनागरेत्यादि।—कर्षार्द्धं वा कषायस्थौरित्यादिवचनेन तीक्ष्णद्रव्यस्याल्प-मानत्वमुक्तं, तेनेहापि तीक्ष्णातीक्ष्णयोर्धान्यनागरयोरुक्तमात्रायां पलैकस्थमात्रे धान्यं सार्द्धत्रिकर्षमानं नागरन्तु कर्षार्द्धमात्रं ग्राह्यम्। यत्तु धान्यपञ्चकप्रयोगे प्रत्यास्यं

चतुर्विधमजीर्णञ्च मन्दानलमथारुचिम् ।
आध्मानं वातगुल्मञ्च शूलञ्चाशु नियच्छति ॥ ३४ ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का
स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले ।
पूर्वं सशुण्ठीमभयामशङ्कः
स प्राश्य भुञ्जीत हितं हिताशी ॥ ३५ ॥

किञ्चिदामेन मन्दाग्निरभयागुड़नागरम् ।
जग्ध्वा तक्रेण भुञ्जीत युक्तेनान्नं षडूषणैः ॥ ३६ ॥

विसूचिकाचिकित्सा ।

विसूचिकायां वमितं विरिक्तं सुलङ्घितं वा मनुजं विदित्वा ।
पेयादिभिर्दीपनपाचनैश्च सम्यक् क्षुधार्त्तं समुपक्रमेच्च ॥ ३७ ॥

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रतैलसमन्वितम् ।

धान्यतुम्बुरुमिति [illegible], तद्धान्यत्वाद्ग्राह्यते । [illegible] [illegible] [illegible], धान्यस्य [illegible] कर्षमिति ॥ ३३ ॥

पथ्येत्यादि ।—पथ्यादीनां गदानां समो भागः, तत्र मिलित्वा कर्षप्रमाणं दातव्यम् [illegible] [illegible] ॥ ३४ ॥

भवेदजीर्णमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । [illegible] वाक्यम् । भोजनोपदेशात् [illegible] हि [illegible], तेन तदौषधपूर्वकं भोजनं सम्भवतीति । पूर्वमिति प्रातःकाले, यस्य पुरुषस्याजीर्णं प्रति शङ्का भवेत् सोऽन्नकाले यस्य पुरुषस्य यः भोजनकालः तस्मिन् सशुण्ठीं [illegible] अभयां सम्प्राश्य भुञ्जीतेति योजना ; न तु पूर्वं सम्प्राश्य भुञ्जीतेति योज्यम्, सम्प्राश्येत्यनेनैव पूर्वकालस्य लब्धत्वादिति ॥ ३५ ॥

किञ्चिदित्यादि ।—यद्यपि गुड़ेन युञ्ज्यादि वचन पूर्वमुक्तं तथापि [illegible] [illegible] योगान्तरमिदमुक्तम् ॥ ३६ ॥

विसूचिकाचिकित्सामाह, विसूचिकायामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । पेयादीनाञ्च दीपनपाचनत्वम्, दीपन पाचन धान्यपञ्चकादि-संस्कारात् ॥ ३७ ॥

कुष्ठेत्यादि ।—[illegible] [illegible] पीड़ा भवती, तदर्थं च तैले [illegible]-

विसूच्यां मर्दनं कोष्णं खल्लीशूलनिवारणम् ॥ ३८ ॥
करञ्जनिम्बशिखरीगुडूच्यर्जकवत्सकैः ।
पीतः कषायो वमनाद्घोरां हन्ति विसूचिकाम् ॥ ३९ ॥

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्राम्
मूलं समावाप्य च मातुलुङ्ग्याः ।
छायाविशुष्का गुड़िकाः सतास्ता
हन्युर्विसूचीं नयनाञ्जनेन ॥ ४० ॥

गुड़पुष्पसारशिखरितण्डुलागिरिकर्णिकाहरिद्राभिः ।
अञ्जनगुड़िका विलयति विसूचिकां त्रिकटुसनाथा ॥ ४१ ॥
त्वक्पत्ररास्नागुरुशिग्रुकुष्ठैरम्लेन पिष्टैः सवचाशताह्वैः ।

वरम्, अतः किञ्चिदुष्णं तैलञ्च दत्त्वा कुष्ठसैन्धवयोः कल्केन कटुष्णेन मर्दनं कार्य्यमित्याहुर्वृद्धाः । तैलपाकपक्षे तु कुष्ठसैन्धवयोः कल्कः पादिकः; चुक्रञ्च चतुर्गुणम् । खल्ली हस्तादौ शिरामोटनरूपा वेदना ॥ ३८ ॥

करञ्जेत्यादि ।—करञ्जस्य फलम् ; शिखरी अपामार्गस्तस्य बीजम् । अर्जकः श्वेतपर्णास इति डल्वणः, तथा वृन्दटीकायां चन्द्राऽप्यर्जक इति पठ्यते तस्मात् अर्जकस्थाने अर्जुनेति प्रमादपाठः । वत्सकः कुटजः । पीतः कषायो वमनादिति वमनार्थश्च कषायः "क्वाथ्यद्रव्याञ्जलिं शुष्कं श्रपयित्वा जलाढके । अर्द्धभागावशेषञ्च वमनेष्ववचारयेत्" इति परिभाषया अर्द्धशृतः कार्य्यः । अर्द्धभागावशेषमित्यत्र चतुर्भागावशेष इति पाठो दृश्यते तत्र नियमो नानुमन्यते । वमनघातीयाम्, लोकलोकवमिकारकाजीर्णनिरासार्थम् ॥ ३९ ॥

व्योषमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । मातुलुङ्गी मधुकर्कटी । विसूचीशब्देनात्र विसूचीजनितमूर्च्छाप्रमोहकशिरोरोगादयो गृह्यन्ते, कारणे कार्य्योपचारात् । किं वा अञ्जनेन प्रभावादेव विसूची हन्यते । इति सुश्रुतटीकाकृतो व्याचक्षते ॥ ४० ॥

गुड़पुष्पेत्यादि ।—गुडपुष्पो मधुकवृक्षः, तस्य सारो ग्राह्यः । शिखरितण्डुला अपामार्गबीजानि । गिरिकर्णिका श्वेतापराजिता तस्या मूलं ग्राह्यम् । त्रिकटुकान्त एको योगः । विलयति शमयति ॥ ४१ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि ।—त्वक् गुड़त्वक् ; पत्रं तेजःपत्रम् । अम्लपिष्टैरिति काञ्जिक-

उद्वर्त्तनं खल्लिविसूचिकाघ्नं तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि ॥ ४२ ॥

पिपासायामनूत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते।
जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ ४३ ॥
विसूच्यामतिवृद्धायां पार्ष्णिर्दाहः प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
वमनञ्चालसे पूर्वं लवणेनोष्णवारिणा।
स्वेदो वर्त्तिर्लङ्घनञ्च क्रमश्चातोऽग्निवर्द्धनः॥
सरुक् चानद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत्।
दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः॥
तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षारमर्त्तिं जठरे निहन्यात्।
स्वेदो घटैर्वा बहुवाष्पपूर्णैरुष्णैस्तथान्यैरपि पाणितापैः ॥ ४५ ॥

पिष्टैः। शताह्वाः सुलुफा इति ख्याता; शताह्वैरित्यत्र जटाह्वैरित्यन्ये पठन्ति, यथा—"रास्नापवागुरुमांसीकुष्ठ-शिग्रुत्वचो वचा। पिष्टमम्लेन तच्छ्रेष्ठं विसूच्या-मङ्गमर्दनम्"। सुश्रुते तु शतपुष्पो जटामांसी चेति द्वयमपि न दृश्यते, यथा—"कुष्ठवागुरुपवच रास्ना शिग्रुत्वचा वचा। पिष्टमम्लेन तच्छ्रेष्ठं विसूच्यामङ्गमर्दनम्" इति। तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारीति, त्वक्पत्रादिभिः कल्कीकृतैः काञ्जिकेन द्रवेण चतुर्गुणेन तैलं पक्वं खल्लीविसूचीकाघ्नं भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पिपासायामित्यादौ।—अनूत्क्लेशे उत्क्लेशिका, ठिकरीति लोके ख्याता इति निश्चलः; अन्ये त्वनूत्क्लेशे हृल्लीपङ्कतृल्लिप्ट-दोष इत्याहुः। लवङ्गाम्बु, षडङ्गश्रतशीतम्, एवं जातिफलाम्बु भद्रघनाम्बु च ज्ञेयम्। भद्रघनं भद्रमुस्तकम्; ग्रन्थान्तरे योगा-न्तरं दृष्टफलमत्र बोद्धव्यम्—"शाखाय तदिश्रेपको मातुलुङ्गफलत्वचम्। पीत्वा भद्रवनक्वाथमनूत्क्लेशमाविमुच्यते"। पार्ष्णिर्दाह इति पादपार्ष्णियुगदाहस्तु मूर्च्छा-शान्त्यर्थम्, मूर्च्छेतरलक्षणाभावे सति शलाकादिशलाकया पाददाहः। स च प्रभा-वात् पाददेशे एव कृतो हितो भवतीति वचनादुन्नीयते। सुश्रुतेऽप्युक्तं "साध्यासु दहनं पार्ष्ण्योर्दहनम्" इति। चन्द्रटेऽप्युक्तं "हजायां विसूच्यां पार्ष्णिदेशे च दाहः" इति। अतः पार्ष्णिदेश इत्यत्र पार्श्वदेश इति ये पठन्ति ते भ्रान्ताः। पार्ष्णिदाहस्य सर्वतन्त्रविहितत्वात् ॥ ४३। ४४ ॥

अलसकचिकित्सामाह वमनमित्यादि।—लवणेन सैन्धवेन। वर्त्तिरिति फल-

तीव्रार्त्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम्।
दोषाच्छन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम्॥ ४६॥

इत्यग्निमान्द्यचिकित्सा।

अथ क्रिमिचिकित्सा।

पारसीयमानीका पीता पर्य्युषितवारिणा प्रातः।
गुड़पूर्वा क्रिमिजातं कोष्ठगतं पातयत्याशु॥ १॥
पारिभद्रकपत्रोत्थं रसं चौद्रयुतं पिबेत्।
केबुकस्य रसं वापि पत्तूरस्याथवा रसम्॥
लिह्यात् चौद्रेण वैड़ङ्गं चूर्णं क्रिमिविनाशनम्॥ २॥

वर्त्तिः सा चौदावर्त्ते वक्ष्यमाणा। घन इति घनं अत्यर्थमित्यर्थः। सहसेति सह-सम्। हैमवती वचा। तक्रमित्यादि।—चरकस्य। सघारमिति सद्यवक्षारम्, तक्रमेव घटे प्रक्षिप्य उदरे स्वेद इत्याह कश्चित्; तन्न, चरकेऽस्य योगस्य अर्शःप्रक-रणे पठितत्वात्। तस्मात् यवचूर्णं यवक्षारौ तक्रेण पिष्टा किञ्चिदुष्णं कृत्वा उदरे लेपः कार्यः। स्वेदो घटैर्वा बह्वाष्पपूर्णैरिति तत्रकाञ्जिकादिभिर्बाष्पपूर्णैर्घटैरन्यथा-र्शःसु एरण्डपत्रपुटकादिभिस्तदा उष्णतापैरपि स्वेद इति बोध्यम्। तीव्रार्त्तिरित्यादि।—वाग्भटस्य। ना पुरुषः। दोषाच्छन्न इति आमदोषाभिभूतः। नालमिति समर्थः॥ ४५। ४६॥

इत्यग्निमान्द्यचिकित्साविवृतिः।

अजीर्णात् क्रिमिसम्भव इत्यजीर्णानन्तरं क्रिमिचिकित्सामाह पारसीत्यादि।—पारसी यमानी खोरासानी यमानीति ख्याता। गुड़पूर्वेति गुड़ः पूर्वो यस्या इति, गुड़ं भक्षयित्वा मनाक् विलम्बं कृत्वा सा पातव्येत्यर्थः। पेयत्वमपि पर्य्युषितवारिणेति॥ १॥

पारिभद्रेत्यादि।—पारिभद्रकः मन्दारविशेषः। केबुकस्येति केबुकस्य क्षुप-

मुस्ताखुपर्णीफलशिग्रुदारुक्वाथः सकृष्णाक्रिमिशत्रुकल्कः।
मार्गदवेनापि चिरप्रवृत्तान् क्रिमीन् निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगान् ॥ ३ ॥

आखुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन च पूपिकाम्।
जग्ध्वा सौवीरकञ्चानु पिबेत् क्रिमिहरं परम् ॥ ४ ॥
पलाशबीजस्वरसं पिबेद्वा क्षौद्रसंयुतम्।
पिबेत् तद्बीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ॥ ५ ॥
सुरसादिगणं वापि सर्वथैवोपयोजयेत्।
विडङ्गसैन्धवक्षारकम्पिल्लकहरीतकीः।
पिबेत् तक्रेण सम्पिष्य सर्वक्रिमिनिवृत्तये ॥ ६ ॥

ताजा इति ख्यातस्य तस्य मूलस्वरसं ग्राह्यम्; एवं पत्तूरस्य, पत्तूरः शालिञ्चः, क्षौद्रयुतमिति पदं केवुकरसे पत्तूररसेऽपि योज्यम्। शिग्र्वादित्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

मुस्तेत्यादौ।—आखुपर्णी मूषिकपर्णी, दन्तीभेदो वा; फलशब्देनात्र त्रिफला ग्राह्या रविगुप्तसंवादात्। क्रिमिशत्रुर्विडङ्गसारः ॥ ३ ॥

आखुपर्णीदलैरित्यादि।—आखुपर्णी द्रवन्ती मूषिकपर्णी दन्तीभेदो वा, मण्डूकपर्णीत्यन्ये; दलं कोमलदलम्। यदाह वाग्भटः "आखुपर्णीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः। पक्त्वा पूपलिकां खादेद् धान्याम्लञ्च पिबेदनु" इति। पिष्टकेनेति यवपिष्टकेन क्रिमिहरत्वादिति सुश्रुतटीकाकृतः। शालितण्डुलपिष्टकेनेति निश्चलः। आखुपर्णीपत्रस्य भागद्वयं पिष्टकस्य एको भाग इत्याहुः। सौवीरं काञ्जिकम्, यद्यपि सुश्रुते वाग्भटे च क्षीराणि मांसानीत्यादिनाम्लानामपि वर्जनमुक्तं तथापि विशेषवचनादत्र काञ्जिकानुपानमिति न विरोधमावहति ॥ ४ ॥

पलाशबीजमित्यादि।—पलाशबीजस्य स्वरसः; तद्बीजकल्को वा तक्रेणेति तण्डुलाम्बुनाप्ययं योगो ज्ञेयः। तदुक्तं सुश्रुते "पलाशबीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना" इति ॥ ५ ॥

सुरसादिगणः सौश्रुतः; सर्वथैवेति कल्ककषायकल्पनया। विडङ्गसैन्धवेत्यादौ।—कम्पिल्लकौ गुण्डारोचनी कमलागुड़ी इति ख्याता ॥ ६ ॥

विड़ङ्गपिप्पलीमूलशिग्रुभिर्मरिचेन च ।
तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नी ससुवर्चिका ॥
पीतं बिम्बीघृतं हन्ति पक्वामाशयगान् क्रिमीन् ॥ ७ ॥
त्रिफलाघृतम्—त्रिफला त्रिवृता दन्ती वचा कम्पिल्लकं तथा ।
सिद्धमेभिर्गवां मूत्रे सर्पिः क्रिमिविनाशनम् ॥ ८ ॥
विड़ङ्गघृतम्—त्रिफलायास्त्रयः प्रस्था विड़ङ्गप्रस्थ एव च ।
द्विपलं दशमूलञ्च लाभतः समुपाचरेत् ॥
पादशेषे जलद्रोणे शृते सर्पिर्विपाचयेत् ।
प्रस्थोन्मितं सिन्धुयुतं तत्परं क्रिमिनाशनम् ॥
विड़ङ्गघृतमेतच्च लेह्यं शर्करया सह ।
सर्वान् क्रिमीन् प्रणुदति वज्रं मुक्तमिवासुरान् ॥ ९ ॥
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः ।
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपो यूकाविनाशनः ॥ १० ॥

विड़ङ्गतैलम्—

विड़ङ्गगन्धकशिलासिद्धं सुरभीजलेन कटुतैलम् ।
आजन्म नयति नाशं लिख्यासहितास्तु यूकाश्च ॥ ११ ॥

इति क्रिमिचिकित्सा ।

विड़ङ्गेत्यादि ।—चरकस्य । तक्रसिद्धेति तक्रमत्रार्द्धोदकं ग्राह्यम्, अन्यथा-व्यग्रता स्यादित्याहुः । सुवर्चिका सर्जिक्षारः, तां दत्त्वा भक्षयेत् । बिम्बीघृत-मिति ।—बिम्बीघृते विपक्वबिम्बीफलस्य कल्कचतुर्गुणं च जलम् ॥ ७ ॥

त्रिफलाघृते दन्ती नागदन्ती, सा च स्थूलगुड़ेत्याहुः । तदुक्तं "त्रिफलाकम्पिल्लक-वचानागदन्तीफलत्रयैः । गोमूत्रसाधितं सर्पिः पानतः क्रिमिनाशनम्" इति ॥ ८ ॥

त्रिफलादि स्पष्टम् । विड़ङ्गघृतं क्वचित् पुस्तके; तथा वृन्दे च तत्र टीका-कारैर्न धृतं प्रक्षिप्तमेवेति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

रसेन्द्रेणेत्यादौ ।—रसेन्द्रः पारदः । ताम्बूलपत्रं पर्णं लेपनं यूकानाशनमिति पाठे योज्यं यूकाघ्नम् ॥ १० ॥

अथ पाण्डुरोगचिकित्सा ।

साध्यन्तु पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्द्ध्वमधश्च शुद्धम् ।
सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ॥ १ ॥

विड़ङ्गेत्यादौ—शिला मनःशिलेति केचिदाहुः ; अन्ये तु गन्धकशिला गन्धकं-पाषाणमेवेति वदन्ति । सुरभीजलं गोमूत्रं तच्च चतुर्गुणं ग्राह्यम् ॥ ११ ॥

इति क्रिमि-चिकित्साविवृतिः ।

पुरीषक्रिमितः पाण्डुरोगस्य प्रादुर्भावात् क्रिम्यनन्तरं पाण्डुरोगचिकित्सामाह साध्यमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । समीक्ष्येति अनुबन्ध्यानुबन्धरूपं तद्दोषविशेषं बल-गुणञ्च स्निग्धमेव, न स्विन्नं पाण्डुरोगे स्वेदनिषेधात् । उक्तं हि सुश्रुते "पाण्डु-मेही रक्तपित्ती तृषार्त्तः क्षतक्षीणो दुर्बलोऽजीर्णयुक्तः । दकोदरी गर्भिणी पीत-मद्यो नैते स्वेद्याः यश्च सक्तोऽतिसारी" इति । घृतेनेति न तु तैलादिना सर्व-पाण्डुरोगाणां पित्तप्रधानत्वात् रक्तदूष्यत्वाच्च । उक्तं हि सुश्रुते "व्यायाममम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् । निषेवमाणस्य प्रदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति" इति । पित्ते घृतस्यैव प्रधानत्वात् घृतेनैव स्नेहनं युक्तम्, घृतञ्च भेषजसंस्कृतमेव देयं बहुगुणत्वात् । उक्तं हि चरके "कल्याणकं पञ्चगव्यं महा-तिक्तमथापि वा । स्नेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे" इति । उक्तं हि सुश्रुते च "केवलेनैव घृतेनेत्याहुः ।" ऊर्द्धमिति वमनेन, अध इति विरेचनेन । यद्यपि पाण्डुरोगे वमनं निषिद्धम्, यदुक्तं "न वामयेत् तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डुरोगपीड़ितम्" इति तथापि पीड़ितमिति वचनेन प्रवृद्धपाण्डुरोगविषयं तद्वचनं ज्ञेयम् ; उपक्रमे तु कालर्त्तुदोषाद्यपेक्षया कफोद्रेकावस्थायां मृदुवमनं ज्ञेयम् । तथाच हारीतः "कालर्त्तुदोषप्रकृतिं शरीरं समीक्ष्य दद्याद्वमनं विधिज्ञः" इति । सुश्रुतेऽप्युक्तम् "एतेऽप्यजीर्णे व्यथिता वम्या ये च विषातुराः । अतीव चोल्बणकफास्ते च स्युर्मधुकाम्बुना" इति । विरेचनन्तु तीक्ष्णमेव ; यदुक्तं "वान्तस्य तीक्ष्णान्यनुलोमनानि कफोपदिष्टानि भिषग्विदध्यात्" इति । इदानीं संशोधना-नन्तरं कृतसंसर्जनक्रमस्य दोषविशेषशमनार्थमाह सम्पादयेदित्यादि ।—हरीतकी-

पिबेद्घृतं वा रजनीविपक्वं सत्रैफलं तैल्वकमेव चापि।
विरेचनद्रव्यकृतान् पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥२॥

हेतुप्रत्यनीकचिकित्सा।

विधिः स्निग्धस्तु वातोत्थे तिक्तशीतस्तु पैत्तिके।
श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णः कार्य्यो मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ३ ॥
द्विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलार्द्धं पैत्तिके पिबेत्।
कफपाण्डुस्तु गोमूत्रक्लिन्नयुक्तां हरीतकीम् ॥
नागरं लौहचूर्णं वा कृष्णां पथ्यां तथाश्मजम् ॥
गुग्गुलुं वाथ मूत्रेण कफपाण्ड्वामयी पिबेत् ॥
सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाप्ययोरजः।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥ ४ ॥

चूर्णमथैः प्रयोगैर्वक्ष्यमाणैर्मायसादिभिर्हरीतकीचूर्णसक्तुभिरित्यर्थः। हरीतकीचूर्णसक्तुभिरिति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

रजनीविपक्वमिति हरिद्राकल्ककाथाभ्यां सिद्धमिति गयदासः। तन्न, कल्ककाथकरणस्य गणविषयत्वात्। तस्मात् हरिद्राकल्कसिद्धमित्यन्ये, अन्ये तु वक्ष्यमाणहरिद्राघृतमित्याहुः। तन्न, चरकोक्तत्वात्, इदं वाक्यं सौश्रुतमिति। त्रैफलमिति त्रिफलाकाथकल्कसिद्धम्; त्रिफलापटोलपिचुमर्द्देत्यादि कुष्ठोक्तम्, वातरोगोक्तं वा त्रैफलम्। तैल्वकमिति वातव्याध्युक्तम्। विरेचनद्रव्यकृतमिति त्रिवृदादिद्रव्यसंस्कृतं घृतम्; इदं हि वाक्यं सौश्रुतम्। योगांश्च वैरेचनिकानिति सौश्रुतविरेचनाध्यायोक्तान् घृतेन पिबेदिति ॥ २ ॥

हेतुप्रत्यनीकचिकित्सामाह विधिरित्यादि। मिश्रक इति द्वन्द्वजे ॥ ३ ॥

द्विशर्करमित्यादि।—त्रिवृच्चूर्णमेव द्विगुणशर्करं सत् पलार्द्धमानं पिबेत्, तेन शर्करा कर्षं १ मा ५ रक्ति ४। त्रिवृच्चूर्णं माषा १० रक्ति ८ एवं मिलित्वा पलार्द्धमित्यर्थः; न तु त्रिवृच्चूर्णं पलार्द्धं सत् द्विशर्करं पलमेकम्, एवं मिलित्वा सार्द्धपलमेकं प्रत्यहोपयोगेऽस्या मात्राया अनर्हत्वात्। गोमूत्रक्लिन्नयुक्तामिति गोमूत्रेण क्लिन्नां पिष्टां तदनु गोमूत्रेणैव युक्तामालोड़ितां पिबेदित्यर्थः; वृद्धवाग्भटेऽप्युक्तं "गोमूत्रेण वा हरीतकीः कल्किताः" इत्यादि; अन्ये तु गोमूत्रेण क्लिन्नामुत्स्वेदितामित्याहुः;

फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ।
अयस्तिलत्र्यूषणकोलभागैः सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम् ।
तैर्मोदकः क्षौद्रयुतोऽनुतक्रः पाण्ड्वामये दूरगतेऽपि शस्तः ॥६॥
अयोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूत्रसेचितम् ।
मधुसर्पिर्युतं चूर्णं सह भक्तेन योजयेत् ॥
दीपनञ्चाग्निजननं शोथपाण्ड्वामयापहम् ॥ ७ ॥

नवायसं लौहम्—

त्र्यूषणं त्रिफलामुस्तविडङ्गचित्रकाः समाः ।

अन्ये तु चरकवक्ष्यमाणयोगे आरग्वधरसेनेति पठित्वा आरग्वधरसेन हरीतकीं पिबेदिति पूर्वेण योजयन्ति ; किन्तु वाग्भटसंवादात् पूर्वपाठ एव साधुः । नागरमित्यादि—नागरलौहचूर्णाभ्यामेको योगः ; कृष्णापथ्याभ्यां द्वितीयः ; अश्मजः शिलाजतु, अयं योगस्तृतीयः ; गुग्गुलुमिति चतुर्थः, गोमूत्रेणेति सम्बध्यते सर्वत्रैव । लौहचूर्णन्तु मारितं पुटितञ्च ग्राह्यं तदभावे लौहपत्रिका ग्राह्या, सा च गालिन्धरसत्रिफलाक्वाथैः पुटपाकेन संसाधनीया, एवं सर्वत्र ; तत्र माषकमेकं, शुण्ठीचूर्णञ्च माषकचतुष्टयमित्याहुः । एवं गुणं पिप्पलीहरीतकीचूर्णं ; तथा शुद्धशिलाजतु माषा २, घृतपेषितगुग्गुलुमाषा ८, सर्वत्रैव गोमूत्रेण पानम् । समरात्रमित्यादि—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

फलत्रिकेत्यादौ ।—अमृता गुडूची, तिक्ता कटुकी, भूनिम्बश्चिरता ॥ ५ ॥

अयस्तिलेत्यादौ ।—कोलं शुष्कबदरं न तु कर्षार्द्धं ; यदाह सुदान्तसेनः "अयः-कोलतिलव्योषैः समैर्माक्षिकधातुना । मधुना वटकान् कृत्वा जग्ध्वा तक्रं पिबेदनु" इति । तिलोऽपि कृष्णः माक्षिकधातुः स्वर्णमाक्षिकं, तदपि शुद्धं ग्राह्यं, तच्छोधनञ्च लौहप्रदीपादौ बोध्यम् । अनुतक्र इति तक्रानुपानः ॥ ६ ॥

अयोमलमित्यादि । अयोमलं पुराणमण्डूरं, भूयो गोमूत्रशोधितमिति सम्प्रदायः । इदमस्य मण्डूरचूर्णस्य माषकद्वयं त्रिधा विभज्याशौ दर्शनात् भोजनादिमध्यान्तेषु मधुसर्पिर्भ्यां लिह्यं, यथाक्रमाभ्यासक्रमेण माषकं वर्द्धयेत् । अनुपानमिह तक्रं दुग्धं वा ॥ ७ ॥

नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ॥
भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ॥ ८ ॥

योगराजः—त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च।
भागश्चित्रकमूलस्य विड़ङ्गानां तथैव च ॥
पञ्चाश्मजतुनो भागस्तथा रूप्यमलस्य च।
माक्षिकस्य च शुद्धस्य लौहस्य रजसस्तथा ॥
अष्टौ भागाः सितायाश्च तत् सर्वं श्लक्ष्णचूर्णितम्।
माक्षिकेणाप्लुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे।
उडुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद् यथाग्निना ॥
दिने दिने प्रयोगेण जीर्णे भोज्यं यथेप्सितम्।
वर्जयित्वा कुलत्थांश्च काकमाचीं कपोतकान् ॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः।
रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम्।
कुष्ठान्यजरकं मेहं श्वासं हिक्कामरोचकम्।
विशेषाद्धन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ९ ॥

---

¹ त्र्यूषणमित्यादि।—एकभागापेक्षया नवगुणं मण्डूरचूर्णम् आदौ रक्षित्वा घृतमधुभ्यां लौहपात्रे लौहमुषलिकया विमर्द्य लिह्यात्, रक्तिद्वयं कृत्वा वृद्धिः कार्य्या माषकद्वयं यावदिति व्यवहारः। वाग्भटे तु तक्राद्यनुपानश्चोक्तं, यथा "लौहाग्नि-त्रिफलाविभक्तमधुसर्पिस्तुल्यमयोरजः। चूर्णितं तक्रमधुजाङ्गलीरसाम्बुभिः प्रयोजितम्" इति। एतदेव नवायसं सुश्रुते प्रमेहचिकित्सायां पठितम् ॥ ८ ॥

त्रिफलाया इत्यादि। चरकस्य। त्रिफलायास्त्रयो भागा इति मिलित्वा त्रयो भागाः, एवं त्रिकटुकस्यापि, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात्। चित्रकविड़ङ्गयोरपि प्रत्येकं भागम्। शिलाजत्वादिलौहचूर्णान्तानां प्रत्येकं पञ्च पलानि, शर्करायाश्चाष्टौ पलानि, शिलाजतु च शिलागुडिकोक्तविधिना ग्राह्यम्। रूप्यमलस्य चेति रूप्यस्याव्यक्त-मागमस्य यत् किट्टं निर्गच्छति तद्रूप्यमलं माक्षिकस्येति मारणपुटनादिना गृहस्य

विशालाकटुकामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकाः।
कर्षांशा द्विपिचुं मूर्वा कर्षार्द्धा च घुणप्रिया।
पीत्वा तच्चूर्णमम्भोभिः सुखं लिह्यात् ततो मधु॥
पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम्।
गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत्॥१०॥
लौहपात्रे शृतं क्षीरं सप्ताहं पथ्यभोजनः।
पिबेत् पाण्ड्वामयी शोथी ग्रहणीदोषपीड़ितः॥
कल्याणकं पञ्चगव्यं महातिक्तमथापि वा।
स्नेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे॥

स्वर्णमाक्षिकम्। अन्ये पलाष्टकतुल्यो भागाः पञ्चकर्षमलस्य चैत्यत्र तदा पञ्चपलम् इति पठन्ति; तेन पञ्चपलमलस्येति शिलाजतुविशेषणं; ततश्च रसायनाधिकारे यानतं कटुकं श्वेतमित्यादिना यच्छिलाजतु पञ्चपलत्वेनोक्तं तदिह गृह्यते इत्याहुः। एतत्तु न व्यवहरन्ति वृद्धाः। वाग्भटे तु लौहस्थाने पञ्चं पठितम्, यथा "ताप्याद्रिजतुरूप्यायोमलाः पञ्च पलाः पृथक्। चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पत्रिकैः सह। शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुनाप्लुताः" इति तदत्र प्रयोगे भेदादविरोधः, उक्तं हि "सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न लभ्यते। तत्र तद्वर्जितं कर्म स्याद् भिषक् कुर्याद्विचक्षणः" इति। पूर्वोक्तस्यैवस्यापि शिलाजतुलौहमलस्वर्णमाक्षिकलौहरजोभिश्चतुर्भिरेव दृश्यते, तेन तन्त्रकारवचनयोर्न विरोध इति। उडुम्बरः कर्षः। अजरकम् अजीर्णम्। यथाग्निरित्यत्र मा प्रकृपः॥९॥

विशालेत्यादि।—विशाला गोरक्षकर्कटी। कर्षांशा च घनप्रिया इत्यपपाठः किन्तु कर्षार्द्धांशेति। उक्तं हि चरके "विशालाकटुकामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकान्। कर्षोन्मितानतिविषां कर्षार्द्धांश्च प्रदापयेत्। कर्षौ मधुरसाह्वौ च सर्वचूर्णे सुखाम्बुना। मर्दितं तं रसं पूतं पीत्वा लिह्यात्तु माक्षिकम्" इति; अतएव वचनबलात् कल्ककषायविधानमप्यत्र योगे बोध्यम्, तेन तच्चूर्णे सुखैः कदुष्णैरम्भोभिश्चूर्णांद्यदा चतुर्गुणैर्मर्द्दं दत्वा वस्त्रपूतं कृत्वा पिबेत्, अनन्तरञ्च मधु लिह्यादित्यर्थः॥१०॥

लौहपात्र इत्यादि।—अत्र सर्वं चतुर्गुणं बोध्यं पाकानुपपत्तेः। कल्याणकघृतं

रेचनं कामलार्त्तस्य स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत्।
ततः प्रशमनी कार्य्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ११ ॥
त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसः।
प्रातर्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥ १२ ॥
अञ्जनं कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरसः स्मृतः।
निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा सम्प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥
नस्यं कर्कोटमूलं वा प्रेयं वा जालिनीफलम् ॥ १४ ॥

अयोरजोव्योषविड़ङ्गचूर्णम्
लिह्याद्धरिद्रां त्रिफलान्वितां वा।
सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी
हिता गवाक्षी सगुड़ा च शुण्ठी ॥ १५ ॥

दार्व्वी सत्रिफला व्योषविड़ङ्गान्ययसो रजः।
मधुसर्पिर्युतं लिह्यात् कामलापाण्डुरोगवान् ॥ १६ ॥

पञ्चगव्यघृतञ्च, उन्मादे वक्ष्यति, महातिक्तञ्च कुष्ठे; रेचनञ्च पित्तहरत्वेन ॥ ११ ॥

त्रिफलाया इत्यादि—स्पष्टम् ॥ १२ ॥

अञ्जनमित्यादि।—अञ्जनं नेत्राञ्जनं, द्रोणपुष्पी दण्डकलस इति केचित्। निशादिभिश्चूर्णाञ्जनं कार्य्यं, तदुक्तं तन्त्रान्तरे "निशागैरिकधात्रीणां चूर्णैर्वाञ्जनं मतम्।" एतच्च मध्वक्तशलाकया कार्य्यमित्याहुः ॥ १३ ॥

नस्यमित्यादौ।—कर्कोटमूलमिति कर्कोटमूलरस इत्यर्थः। जालिनी पीतघोषकः ॥ १४ ॥

सशर्करेत्यादि।—सुश्रुतस्य। त्रिभण्डी त्रिवृता, रेचनार्थमयं योगः। गवाक्षी गोरक्षकर्कटी, श्वेतापराजिता इत्यन्ये; अत्रापि सशर्करेत्यादि योज्यमित्याह निबलः। कार्त्तिकस्तु सगुड़ा च शुण्ठीत्यत्र चकारं, भिन्नक्रमं योजयित्वा शुण्ठी सगुड़ेति व्याख्याय गवाक्षीमपि सगुड़ामाह। एवं सुश्रुतटीकायां जल्लनोऽपि व्याख्यातवान् ॥ १५ ॥

दार्व्वीत्यादि।—चरकस्य। दार्व्यात्वक् ॥ १६ ॥

तुल्या अयोरजःपथ्याहरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा।
चूर्णिता कामली लिह्यात् गुडक्षौद्रेण वाभयाम् ॥ १७ ॥
धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्कराः।
लीढ्वा निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ १८ ॥
दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान्।
विचूर्ण्य लीढं मधुनाचिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥१९॥
पाण्डुरोगक्रियां सर्वां योजयेच्च हलीमके।
कामलायाञ्च या दृष्टा सापि कार्य्या भिषग्वरैः ॥ २० ॥

विडङ्गाद्यं लौहम्—

विडङ्गमुस्तत्रिफलादेवदारुषडूषणैः।
तुल्यमात्रमयश्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
ततोऽक्षमात्रां गुडिकां कृत्वा खादेद् दिने दिने।
कामलापाण्डुरोगार्त्तः सुखमापद्यतेऽचिरात् ॥ २१ ॥

तुल्या इत्यादि स्पष्टम् ॥ १७ ॥

धात्रीत्यादि स्पष्टम् ॥ १८ ॥

दग्ध्वेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अक्षद्रुमो विभीतकवृक्षः। सुश्रुते बहुपुस्तकेषु चक्रटादिषु गोमूत्रनिर्वापितसप्तवारमित्येव पाठो दृश्यते, अन्ये तु गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारमित्येव पठन्ति ॥ १९ ॥

पाण्डुरोगकामलाचिकित्सां हलीमकेऽप्यतिदिशन्नाह पाण्डुरोगक्रियेत्यादि। क्रिया विरेचनादिरूपा ॥ २० ॥

विडङ्गलौहे तुल्यमात्रमयश्चूर्णमिति मिलितविडङ्गचूर्णादिसर्वचूर्णसममयश्चूर्णमित्यर्थः। अत्र लौहस्य प्राधान्यात् तदपेक्षयैवाष्टगुणगोमूत्रेण लौहचूर्णं पक्त्वावसाने च विडङ्गादिचूर्णस्य प्रक्षेप इति केचित्। अन्ये तु विडङ्गादिचूर्णसहितस्यैव लौहचूर्णस्य पाकः; गोमूत्रस्याष्टगुणत्वं सर्वचूर्णापेक्षयैव। अत्र द्रवद्वैगुण्यं न व्यवहरन्ति वृद्धाः। पाकश्चात्र मुद्रापाकेत्याहुः। अक्षमात्रां गुडिकां कुर्यात् न तु तत्प्रमाणं खादेत्। मात्रा देहादिबलापेक्षिणी; अतएव गुडा विभज्य कर्त्तव्या ॥ २१ ॥

त्र्यूषणाद्यं मण्डूरम्—

त्र्यूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।
दार्वीत्वङ्माक्षिको धातुर्ग्रन्थिकं देवदारु च ॥
एषां द्विपलिकान् भागांश्चूर्णं कृत्वा पृथक् पृथक् ।
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥
मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत् ततः ।
उडुम्बरसमान् कुर्य्याद् वटकांस्तान् यथाबलम् ॥
उपभुञ्जीत तक्रेण सात्म्यं जीर्णे च भोजनम् ।
मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥
कुष्ठान्यजरकं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
अर्शांसि कामला मेहान् प्लीहानं शमयन्ति च ॥

त्र्यूषणमित्यादि ।—चरकस्य । दार्वीत्वगिति षष्ठीसमासः, न तु दार्वी त्वक् चेति ; "ताप्यं दार्व्यास्त्वचं चव्यम्" इति वाग्भटवचनात् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । एभिश्चतुर्दशद्रव्यैः पृथग्द्विपलैरष्टाविंशतिपलानि भवन्ति । मण्डूरञ्च समुदित-चूर्णाद्विगुणं सत् षट्पञ्चाशत्पलमानं भवति । गोमूत्रञ्च मिलितचूर्णापेक्षयाष्ट-गुणम् ; पक्त्रोक्तस्वागतत्वेन द्वैगुण्यमपि नास्ति । अन्ये तु मूत्रमष्टगुणं प्रत्यासत्त्या मण्डूरापेक्षयैव वदन्ति । चक्रेणाप्यनुमतोऽयं पक्षः । अतो दीपिकायामेव पक्षः प्रतिभातीत्युक्तम् । एतच्च न युक्तं, यदाह वाग्भटः "ताप्यं दार्व्यास्त्वचं चव्यं ग्रन्थिकं देवदारु च । व्योषादिनवकञ्चैव चूर्णयेद्द्विगुणं ततः । मण्डूरञ्चाञ्जन-निभं सर्वतोऽष्टगुणे पचेत् । पृथग्विपक्के गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे । प्रक्षिप्य वट-कान् कुर्य्यात् तान् खादेत् तक्रभोजनम्" इति । वाग्भटटीकायाञ्च सर्वत इति मण्डूरसहितचूर्णादष्टगुणं गोमूत्रमिति व्याख्यातम् । वृद्धवाग्भटेऽपि मूत्रं सर्वतो-ऽष्टगुणमित्युक्तम् । पृथक् पृथगिति एकपृथक्शब्दो द्विपलिकानीत्यनेन सम्बध्यते, द्वितीयपृथक्शब्दाच्च मण्डूरचूर्णमेव पृथक् कृत्वा पक्तव्यम् ; तथाचासन्नपाके त्र्यूष-णादिचूर्णप्रक्षेपः चूर्णबहुलत्वात् ; एवं सर्वत्र बहुचूर्णप्रक्षेपविषये आसन्नपाक एव प्रक्षेपः, स्वल्पचूर्णस्य तु प्रक्षेपः सम्यक्पाके कृते एव, अतएवोक्तं "प्रायो न पाक-चूर्णानां भूरिचूर्णस्य तेन हि । आसन्नपाके प्रक्षेपः स्वल्पस्य पाकमागते ।" पाक-

१४

निर्वाप्य बहुशो मूत्रे मण्डूरं चाग्निमिष्यते।
माहयन्त्यष्टगुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णतः॥ २२॥

पुनर्नवामण्डूरम्—

पुनर्नवात्रिवृत्शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि च।
विडङ्गं देवकाष्ठञ्च चित्रकं पुष्कराह्वयम्॥
त्रिफलां द्वे हरिद्रे च दन्तीञ्च चविकं तथा।
कुटजस्य फलं तिक्ता पिप्पलीमूलमुस्तकम्॥
एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः।
गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा स्थापयेत् स्निग्धभाजने॥
पाण्डुशोथोदरानाहशूलार्शःक्रिमिगुल्मनुत्॥ २३॥

वज्रवटकमण्डूरम्—

पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकम्।
विडङ्गमुस्तयुताश्च भागास्त्रिपलसम्मिताः॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः।
पक्त्वा चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूते तदुद्धरेत्॥
ततोऽक्षमात्रान् वटकान् पिबेत् तक्रेण तक्रभुक्।
पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्वमरोचकम्॥

जायते इति सम्यक् पाक इत्यर्थः। पाकलक्षणञ्च "रसो गन्धः शुभः पाके दर्विः साङ्गाङ्गदर्शनात्" इति। उडुम्बरसमानिति कर्षमानान्, पञ्चषट्मापकैरेव प्राग्भिः प्रचारः। भक्षकस्यनीर्यम्। मधुना इति शेष वारान्। पाठे तु वाहयन्त्यष्ट-गुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णत इत्येव पाठो लिखितः। यतो दीपिकायां मण्डूरादेरष्टगुणत्वम्, तेनायमेव पाठः प्रतिभातीति वदता गौरीतम्; गोमूत्रं सर्वचूर्णत इति केनापि प्रतिसंस्कृत्य लिखितम्॥ २२॥

पुनर्नवामण्डूरे गोमूत्रस्याष्टगुणत्वं मण्डूरापेक्षयैव, अविशिष्टत्वात् व्यवहारात्. अन्यापि द्वैगुण्यं न व्यवहरन्ति॥ २३॥

मण्डूरवज्रवटके विडङ्गमुस्तयुताश्च भागास्त्रिपलसम्मिता इति पञ्चकोलादिभागा

अर्शांसि ग्रहणीरोगमूरुस्तम्भमथापि वा।
क्रिमिं प्लीहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत् ॥
मण्डूरवज्रनामायं रोगानीकविनाशनः ॥ २४ ॥
धात्र्यरिष्टम्—धात्रीफलसहस्रे द्वे पीड़यित्वा रसं भिषक्।
क्षौद्राष्टभागं पिप्पल्याश्चूर्णार्द्धकुड़वान्वितम् ॥
शर्करार्द्धतुलोन्मिश्रं पक्वं स्निग्धघटे स्थितम्।
प्रपिबेत् पाण्डुरोगार्त्तो जीर्णे हितमिताशनः ॥
कामलापाण्डुहृद्रोगवातासृग्विषमज्वरान्।
कासहिक्कारुचिश्वासानेषोऽरिष्टः प्रणाशयेत् ॥ २५ ॥
द्राक्षाघृतम्—पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षार्द्धप्रस्थसाधितः।
कामलागुल्मपाण्डुर्त्तिज्वरमेहोदरापहः ॥ २६ ॥
हरिद्राघृतम्—हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम्।
सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ २७ ॥
मूर्वाद्यं घृतम्—मूर्वातिक्तानिशायासकृष्णाचन्दनपर्पटैः।
त्रायन्तीवत्सभूनिम्ब-पटोलाम्बुददारुभिः ॥
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं सिद्धं क्षीरं चतुर्गुणम्।
पाण्डुताज्वरविस्फोट-शोथार्शोरक्तपित्तनुत् ॥ २८ ॥

येऽङ्क्रमुक्तसहितास्त्रिपलसम्मिता इत्यर्थः। अत्रापि मण्डूरापेक्षयैवाष्टगुणत्वं ज्ञेयम् ; अष्टगुणञ्च पूर्ववत् ॥ २४ ॥

धात्रीफलेत्यादि।—चरकस्य। क्षौद्राष्टभागमिति क्षौद्रस्याष्टमो भागः, तेनाऽऽमलकस्वरसस्य सप्त भागा इति सिध्यति ; शर्करार्द्धतुला पञ्चाशत् पलानि, अर्द्धपलेति लेखकदोषात् प्रमादपाठः ॥ २५ ॥

पुराणसर्पिष इति पुराणं दशवर्षस्थितं सर्पिः। जलमत्र चतुर्गुणमर्थात्। अन्ये तु "पिष्टा गोस्तनिकायास्तु पलान्यष्टौ समावपेत्। पुराणसर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम्" इति हारीतदर्शनात् क्षीरमत्र चतुर्गुणमाहुः ॥ २६ ॥

हरिद्रेत्यादौ।—क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ २७ ॥

व्योषाद्यं घृतम्—

व्योषं बिल्वं द्विरजनी त्रिफला द्विपुनर्नवा ।
मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥
वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम् ।
सर्वान् प्रशमयत्येतद्विकारान् मृत्तिकाकृतान् ॥ २८ ॥

इति पाण्डुरोगचिकित्सा ।

रक्तपित्त-चिकित्सा ।

नोद्रिक्तमादौ संग्राह्यं बलिनोऽप्यश्नतश्च यत् ।
क्षतपाण्डुग्रहणीदोषप्लीहगुल्मज्वरादिकृत् ।
ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ॥
अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणम् ।

मूर्च्छिते यवक्षेत्र यवफलं ग्राह्यम् । २८ ॥

व्योषमित्यादि ।—वाग्भटस्य । बिल्वं बिल्वमज्जा । अयोरजोऽत्र दृढादि शोधितं ग्राह्यम् । वृश्चिकाली विछाटीति ख्याता । क्षीरञ्च चतुर्गुणं देयम्, अपरन्तु क्षीरं घृतसमम्, जलन्तु चतुर्गुणमित्याह । २८ ।

इति पाण्डुरोगचिकित्साविवृतिः ।

पाण्डुरोगवत् रक्तपित्तस्यापि पित्तरक्तकारणत्वाभिधानात् पाण्डुरोगानन्तरं रक्तपित्तमाह नोद्रिक्तमित्यादि ।—नोद्रिक्तमित्यादिना सौश्रुतक्रियामाह ; उद्रिक्त-मतिकर्षेण प्रवृत्तम् । अश्नत इत्यनेन सन्तर्पणोत्थितत्वं दर्शयति । नादौ कस्मात् संग्राह्यमित्याह क्षतेत्यादि । रोगोत्पत्त्या दोषादिभिः कृतम्, कर्षणीयमिति शेषः । ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्येति—सुश्रुतस्य । अतिप्रवृत्तदोषस्येति पाठान्तरम् । अपतर्पणं लङ्घनम्, चरके त्वन्यथो लङ्घनस्योपपत्तिर्दर्शिता, यथा "प्रायेण हि समुत्क्लिष्टं सामदोषाच्च शोणितम् । वृद्धिं प्रयाति पित्तञ्च तस्मात् लङ्घनमादितः ।"

ऊर्द्ध्वगे तर्पणं पूर्वं कर्त्तव्यञ्च विरेचनम् ॥
प्रागधोगमने पेया वमनञ्च यथाबलम् ॥ १ ॥
तर्पणं सघृतक्षौद्रलाजचूर्णैः प्रदापयेत् ।
ऊर्द्ध्वगं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥
जलं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरूषकैः ।
शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ २ ॥
त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
मोदकः सन्निपातोर्द्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥ ३ ॥
शालपर्ण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगते ।
वमनं मदनोन्मिश्रो मन्थः सक्षौद्रशर्करः ॥ ४ ॥

इति । दोषनिदानापेक्षया यत् कर्त्तव्यं तदाह ऊर्द्ध्वग इत्यादि । यदाह चरकः "मार्गौ दोषानुबन्धञ्च निदानं प्रसमीक्ष्य च । लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत्" इति । अस्यार्थः—यदि ऊर्द्ध्वमार्गगं सामं पित्तं कफरूपो दोषः स्निग्धोष्णञ्च निदानं तदा लङ्घनम्, अन्यथा तर्पणम् तर्पयतीति तर्पणमशनम्, तेन यवागूतर्पणञ्च दातव्यम् । ये तु सक्तुतर्पणे तर्पणमिति, तन्मते यवागूदानपक्षो न संगृहीतः स्यादित्याह प्रागधोगमन इति, अधोगे रक्तपित्ते प्राक् पूर्वं पेयादिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

तर्पणमित्यादि ।—चरकस्य । स्पष्टम् । येन द्रव्येण सक्तूनामालोडनं कार्यं तदाह जलमित्यादि ।—अत्र खर्जूरादिना जलं षडङ्गविधानेन कार्यम् । एतच्च जलमत्यर्थं मधुरमप्यूर्द्ध्वगे कफसम्बन्धे रक्तपित्तव्याधिप्रत्यनीकतया यौगिकं ज्ञेयम् ॥ २ ॥

विरेचनमाह त्रिवृतेत्यादि ।—त्रिवृतेति अरुणमूला; श्यामेति श्याममूला त्रिवृत्, न तु श्यामलता वृद्धदारको वा, चरके श्यामात्रिवृतः कल्पस्थाने पठितत्वात् । अत्र 'मोदके द्विगुणो गुडः' इति वचनात् शर्करायाश्चूर्णाद्‌द्वैगुण्यमिच्छन्ति, मधु पुनरेकद्रव्यसमं किंवा मधुशर्करे मिलित्वा चूर्णाद्द्विगुणम्, उभयोरपि मोदकार्थत्वात् । अयं योगः सुश्रुतेऽपि पठ्यते; तट्टीकाकारस्तु त्रिफलायाः प्रत्येकं भागः, शर्करामाक्षिकन्तु मोदकयोग्यमाह ॥ ३ ॥

शालपर्ण्यादिना सिद्धेति ।—शालपर्ण्यादि लघुपञ्चमूलं यथातिसारे उक्तौ दो

शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रशातिकाः।
श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम्॥
मसूरमुद्गचणकाः समुकुष्ठाढ़कीफलाः।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम्॥
शाकं पटोलवेत्राग्र-तण्डुलीयादिकं हितम्।
मांसं लावकपोतादिशशैणहरिणादिजम्॥ ५॥
विना शुण्ठीं षड़ङ्गेन सिद्धं तोयञ्च दापयेत्॥ ६॥
क्षीणमांसबलं बालं वृद्धं शोषानुबन्धिनम्।
अवम्यमविरेच्यञ्च स्तम्भनैः समुपाचरेत्॥ ७॥
वृषपत्राणि निष्पीड्य रसं समधुशर्करम्।
पिबेत् तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम्॥ ८॥

च स्तम्भकहेतुत्वात् एवं शालपर्ण्यादिमपि दीपाद्यपेक्षया देयमित्याहुः। व्यवहारस्तु प्रायः स्वल्पपञ्चमूलेनेति। वमनमिति।—मन्थो द्रवद्रव्यालोडिताः सक्तवः॥ ४॥

शाल्यादौ।—नीवार उड़िया, कोरदूषः कोद्रवः, स चेह पुरातनो ग्राह्यः, तेन कोरदूषस्य यद्रक्तपित्तहेतुत्वं चरके निदानस्थाने प्रोक्तं तदभिनवाभिप्रायेणेति केचित्। अन्ये तु निष्पावमाषपूपादियुक्तस्यैव कोरदूषस्य संयोगमहिम्ना रक्तपित्तहेतुत्वं निदाने प्रोक्तम्, केवलस्य तु कषायमधुरलघुत्वात् रक्तपित्तहन्तृत्वमेवाहुः। प्रशातिका रक्तशूका, रक्त उड़िया इति ख्याता, सा जलमध्ये प्रायो भवति। प्रियङ्गुः कङ्गुः कायोनीति लोके। आढ़की तूवरी॥ ५॥

विना शुण्ठीमित्यादि स्पष्टम्॥ ६॥

निषिद्धवमनविरेचनमाह क्षीणेत्यादि।—शोषानुबन्धिनं यक्ष्मानुबन्धयुक्तम्॥ ७॥

स्तम्भनयोगानाह वृषेत्यादि।—वृषस्य पत्राणि पुटपाकविधिना उत्स्विद्य ततो रसो ग्राह्यः। अन्यथा तत्पत्रस्वरसो दुर्लभो भवति। अयञ्च योग जज्जटो बोध्य इत्याहुः। योगोऽयं मधुशर्कराभ्यामतिरिक्तेऽपि तत्तुल्यकषायेणापि बोध्यः; यदाह वाग्भटः "पित्तासृक् शमयेत् पीतो निर्यासो वाटरूषकः। शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा शृतोऽपि वा" इति॥ ८॥

अटरूषकनिर्य्यूहे प्रियङ्गुमृत्तिकाञ्जने।
विनीय लोध्रं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत्॥ ९॥
वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गुलोध्राञ्जनाम्भोरुहकेशराणि।
पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि हन्यात् पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु॥१०॥
तालीशचूर्णसंयुक्तः पेयः क्षौद्रेण वासकस्वरसः।
कफपित्ततमकश्वास-स्वरभेदरक्तपित्तहरः॥ ११॥
अटरूषकमृद्वीका-पथ्याक्काथः सशर्करः।
क्षौद्राढ्यः कासनश्वासरक्तपित्तनिवर्हणः॥ १२॥
वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च।
रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति॥ १३॥
समाक्षिकः फल्गुफलोद्भवो वा

अटरूषकनिर्य्यूह इत्यादि।—अटरूषो वासकः; मृत्तिका सौराष्ट्री मृत्, तद-भावे मृत्पर्पटी : अञ्जनं रसाञ्जनम्; क्षौद्रालोड़ितं पीतः। तथा च वाग्भटे "वासार-सेन फलिनीमृल्लोध्राञ्जनमाक्षिकम्। पित्तासृक् शमयेत् पीतम्" इति। विनीय कल्कीकृत्य प्रक्षिप्येति वा। प्रियङ्ग्वादीनां मिलितानां कर्षं क्षौद्रस्य च कर्षं प्रक्षिप्य देयम्, दृढ़बलवचनात्। उक्तं दृढ़बलेन पर्पटकुम्भ कल्काक्षौद्रादि, तथा मात्रा क्षौद्रस्याक्षसमिति। अन्ये त्वाहुः—पूर्व्वादीनां कर्षमानत्वं समस्तप्रयोग एव भवति। यदि पुनरकोंशपरिभाषानुसारेण प्रियङ्ग्वादीनां प्रत्येक गृह्यते तदा मेषशृङ्ग्यधिकं स्यात्, प्रियङ्ग्वादीनामत्यल्पं मूलं भवति; व्यवहारस्तु प्रियङ्ग्वादि-कल्कक्षौद्रयोः प्रत्येकं चतुःस्वमात्रकं प्रक्षेप इति॥ ९॥

वासाकषाय इत्यादि।—सुगमम्। उत्पलादीनां क्षौद्रान्तानां प्रक्षेपः। सितामधु मिलितमधुनी: प्रत्येकं शाणः, उत्पलादीनां मिलिता शाण इत्याह॥ १०॥

तालीशेत्यादि।—अत्र वासकस्वरसस्य पलम्, तालीशचूर्णस्य माषकद्वयम्, मधु माषकद्वयमिति व्यवहरन्ति॥ ११॥

अटरूषकेत्यादि।—मृद्वीकार्थं गोस्तनीत्याहं इति जेज्जटः, दृश्यते स्वयं पञ्चाटा-दिषु मृद्वीकादर्शनमपीति॥ १२॥

वासायामित्यादि स्पष्टम्॥ १३॥

पीतो रसः शोणितमाशु हन्ति॥ १४॥

मदयन्त्यङ्घ्रिजः क्वाथस्तद्वत् समधुशर्करः॥ १५॥

अतसीकुसुमसमङ्गावटावरोहत्वगम्भसा पीता।

प्रशमयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते मुद्गयूषेण॥ १६॥

कषाययोगैर्विविधैर्दीप्ताग्नौ निर्जिते कफे।

रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत् तत्र वातोल्वणे पयः॥

छागं पयोऽथवा गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले।

अभ्यसेत् ससिताक्षौद्रं पञ्चमूलीशृतं पयः॥ १७॥

द्राक्षया पर्णिनीभिर्वा बलया मधुकेन वा।

श्वदंष्ट्रया शतावर्य्या रक्तजित् साधितं पयः॥ १८॥

पक्वोडुम्बरकाश्मर्य्य-पथ्याखर्जूरगोस्तनाः।

समाधिक इत्यादि।—फल्गुफलं काकोडुम्बरिकाफलम्। अयं योगोऽधोगे भवति॥ १४॥

मदयन्त्यङ्घ्रीति मदयन्ती मल्लिकाभेदः, तस्या मूलम्॥ १५॥

अतसीत्यादौ।—वटावरोहत्वगिति वटावरोहस्य त्वक्। एतत् सर्वं पिष्टा पयसा पेयम्॥ १६॥

क्षीरपानविषयमाह कषाययोगैरित्यादि।—वाग्भटस्य। कषायाः यूषकल्कादयः। पञ्चमूली लघ्वी; क्षीरपाकविधानेन पञ्चमूलीसाधितं पयः। अत्रापि ससिताक्षौद्रमिति योज्यम्। उक्तं हि वाग्भटे "पञ्चमूलेन लघुना शृतञ्च ससितामधु" इति॥ १७॥

द्राक्षयेत्यादि।—एते षड्योगाः। पर्णिनीभिरिति शालपर्णी-पृश्निपर्णी-मुद्गपर्णीमाषपर्णीभिरिति, एवं सर्वत्र बहुवचनान्ते; द्विवचनान्ते स्वार्थे हि। एते योगा विशेषेण मूत्रमार्गगे रक्तपित्ते ज्ञेयाः। तथा घृतस्य शर्करायाः प्रक्षेपोऽत्र बोध्यः। यदुक्तं वाग्भटे "जीवकर्षभकौ द्राक्षाबलामधुकगोक्षुरैः। पृथक् पृथक् शृतं क्षीरं सघृतं सितयापि वा। गोकण्टकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः। हन्त्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम्" इति। एवञ्च सजीवकं सर्षभकमित्यादि चरकेणाप्युक्तम्॥ १८॥

मधुना घ्नन्ति संलीढ़ा रक्तपित्तं पृथक् पृथक्॥ १९॥
भद्रश्याखोटकत्वग्रसविन्दुद्वितययुतो घृतद्विगुणः।
भूनिम्बकल्क ऊर्द्ध्वगपित्तास्रकासश्वासघ्नः॥ २०॥
खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्मलेः।
पुष्पचूर्णन्तु मधुना लीढ्वा चारोग्यमश्नुते॥ २१॥
अभया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता।
श्लेष्माणं रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलातिसारनुत्॥ २२॥
वासकस्वरसे पथ्या सप्तधा परिभाविता।
कृष्णा वा मधुना लीढ़ा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत्।
भावनायां द्रवो देयः सम्यगार्द्रत्वकारकः॥ २३॥

पक्वोडुम्बरेत्यादि।—उडुम्बरादीनां फलानि पक्वानि, तत्तेषां चूर्णानां मधुना लेहः। काश्मर्य्यं गाम्भारीफलम्, खर्ज्जूरं पिण्डखर्ज्जूरम्, गोस्तनी द्राक्षा। मधुनेत्यादर्द्देवादमात्रो घनद्रवे वा सर्व्वत्र शार्करं जलं वङ्गसेनरसं कदल्यादिकुसुमसम्भवं वा ग्राह्यमित्यर्थः। नासाप्रवृत्तरुधिरेऽपि पक्वोडुम्बरफलं मधुना गुड़ेन च दृश्यते; उक्तं हि विन्दुसारे "उडुम्बराणि पक्वानि गुड़ेन मधुनापि वा। उपयुक्तानि निघ्नन्ति नासारक्तं नृणां ध्रुवम्" इति॥ १९॥

भद्रेत्यादि।—भद्रश्चरणः॥ २०॥

खदिरस्येत्यादि।—चरकस्य। चरके तु पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्यात् रक्तपित्तशुद्धिरिति पाठः; टीकाकारोऽपि चूर्णानि तस्य रक्तपित्तशुद्धिरिति विशेषणं नोपपद्यत इति मत्वा पुष्पविशेषपरत्वमाह। संग्रहकारैश्च पुष्पचूर्णानि मधुना लीढ्वा चारोग्यमश्नुते इति प्रतिसंस्कृत्य लिखितम्। अयञ्च पुष्पचूर्णलेहो व्यस्तः, सर्व्वत्र विकल्पनत्वेन निर्देशादिति हन्टिप्पनी, किन्तु चरकटीकाकृद्भिर्न व्याख्यातोऽयमर्थः॥ २१॥

अभयेत्यादि। अयं योगो यद्यपि पक्वोडुम्बरकाश्मर्य्येत्यादियोगमध्ये पठित एव तथापि फलविशेषकथनार्थमिह पुनरुक्तम्॥ २२॥

वासकस्वरस इत्यादि।—कृष्णा च वासकस्वरसे भावितेति योज्यम्, भावना च सप्ताहम् उक्तम्; हि चन्द्रटे "दिवा दिवातपे शुष्कं रात्रौ रात्रौ च वासयेत्।

एलागुड़िका—

एलापत्रत्वचोऽर्द्धाचाः पिप्पल्यर्द्धपलं तथा।
सितामधुकखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः॥
संचूर्ण्य मधुना युक्त्या गुड़िकाः कारयेद्भिषक्।
अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्तु दिने दिने॥
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदं भ्रमम्।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम्॥
शोथप्लीहाढ्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम्।
गुड़िका तर्पणी हृद्या रक्तपित्तञ्च नाशयेत्॥ २४॥
लोहगन्धिनि निश्वासे चोद्गारे रक्तगन्धिनि।
पृथ्वीकां शाणमात्रान्तु खादेद्द्विगुणशर्कराम्॥ २५॥
नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टं श्लक्ष्णपिष्टमामलकम्।
सेतुरिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपनेन॥ २६॥
घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा।
द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा सशर्करञ्चेक्षुरसं हितं वा॥ २७॥

शुष्कं चूर्णीकृतं द्रव्यं समार्द्रं भावनाविधिः। द्रवेण यावता द्रव्यमेकीभूयार्द्रतां व्रजेत्। तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ” इति॥ २३॥

एलेत्यादि।—चक्रचौर्यं चरकस्य। अर्द्धाचा इति प्रत्येकं कर्षार्द्धमानाः। एवं सितादयश्च प्रत्येकं पलोन्मिताः। युक्त्या इति यावता मधुना गुड़िका भवति तावन्मानं मधु देयम्। आढ्यवातं वातरक्तम् ऊरुस्तम्भमित्यन्ये॥ २४॥

पृथ्वीकां शाणमात्रामिति पृथ्वीका कृष्णजीरकं न तु स्थूलैला, टीकाकृद्भिर्व्याख्यातत्वात्। शाणो माषचतुष्टयम्। कृष्णजीरकस्य तीक्ष्णत्वे उष्णत्वेऽपि द्विगुणशर्करायोगात् प्रभावाद्वा पित्तघ्नत्वम्॥ २५॥

नासेत्यादि।—आमलकं घृते भृष्टं काञ्जिके पिष्टं शिरसि लेपो देयः॥ २६॥

घ्राणप्रवृत्त इत्यादि।—सुश्रुतस्य। जलादयः सशर्कराः पञ्च नस्ययोगा इति गयदासः। तथा जलनोऽपि घ्राणप्रवृत्ते सशर्करं पानीयम्, पयोऽपि सशर्करम्,

नस्यं दाड़िमपुष्पोत्थो रसो दूर्वाभवोऽथवा।
आम्रास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकास्रुतरक्तजित्॥ २८॥
मेढ्रगेऽतिप्रवृत्ते तु वस्तिरुत्तरसंज्ञितः।
शृतं क्षीरं पिबेद्वापि पञ्चमूल्या तृणाह्वया॥ २९॥

दूर्वाद्यं घृतम्—

दूर्वा सोत्पलकिञ्जल्का मञ्जिष्ठा सैलवालुका।
सिता शीतमुशीरञ्च मुस्तं चन्दनपद्मकम्॥
विपचेत् कार्षिकैरेतैः सर्पिराज्यं सुखाग्निना।
तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं दत्त्वा चैव चतुर्गुणम्॥
तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते।

तथा द्राक्षारसमपि सशर्करं नासिकया पिबेत्। तथा क्षीरघृतं क्षीरमथनोद्धृतघृतं तच्च सशर्करं नासिकया पिबेत् एवमिक्षुरसमपि नासिकया पिबेत्। चन्द्रटोऽप्यन्यान् केवलद्राक्षारसस्य नस्यमिक्षुरसस्य च नस्यमित्युक्तम्, इदमपि युक्तम्; यदाह चरकः "द्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नस्यं क्षीरस्य दूर्वास्वरसस्य चैव" इति। चक्रस्तु नासिकया इत्यत्र नस्तः पयेति पठित्वा नासापुटयोरिति विवृतवान्। केचित् तु मूर्ध्नि पिबेदित्यतो मूर्ध्नि इति पदमनुकृत्य अत्र मूर्ध्नि जलं देयमित्यर्थमाहुः। तत्र, नासाप्रवृत्तरुधिरमित्यादि चरकवचनम्; घ्राणप्रवृत्त इत्यादि सौश्रुतम्; तस्मात् दुरन्वयः। हितं चेत्यत्र हिमं चेति पाठोऽपि ज्ञेयः॥ २७॥

नस्यमित्यादि।—चत्वारो योगाः; चरकेऽप्युक्तं "द्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नस्यं क्षीरस्य दूर्वास्वरसस्य चैव। यवासमूलानि पलाण्डुमूलं नस्यं तथा दाड़िमपुष्पतोयैः" इति। एवं वाग्भटेऽप्युक्तम्। केचित् तु "रसे दाड़िमपुष्पस्य दूर्वारससमन्विते", इति तन्त्रान्तरदर्शनादत्रापि दूर्वारस-दाड़िमरसाभ्यामेक एव योग इत्याहुः॥ २८॥

मेढ्रग इत्यादि।—पञ्चमूल्या तृणाह्वयेति तृणपञ्चमूल्या, यदुक्तं सुश्रुते "कुश-काशशरेक्षुदर्भाः" इति। अत्र दर्भो वनुघासः। चरके तु "शरेक्षुकाशदर्भाणां शालीनां मूलमेव च" इति। उभयमपि सत्यम्॥ २९॥

दूर्वाद्ये शीतं श्वेतचन्दनमिति वृन्दः। अन्ये तु मङ्गुवारत्वचं रक्ताङ्गं चेत्याहुः।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥
चक्षुःस्राविणि रक्ते तु पूरयेत् तेन चक्षुषी ।
मेढ्रपायुप्रवृत्ते तु वस्तिकर्मसु तद्धितम् ॥
रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

शतावरीघृतम्—शतावरी दाडिमतिन्तिडीकम्
काकोलिमेदे मधुकं विदारीम् ।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य
घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं ज्ञः ।
कासज्वरानाहविबन्धशूलं
तद्रक्तपित्तं घृतमाशु हन्यात् ॥ ३१ ॥

बृहच्छतावरीघृतम्—

शतावर्यास्तु मूलानां रसप्रस्थद्वयं मतम् ।
तत्समञ्च भवेत् क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथैव च ।
काकोली क्षीरकाकोली मृद्वीका मधुकं तथा ॥
मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारी रक्तचन्दनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्रावयेद्भिषक् ॥
रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च ।

तथा चामीव रक्तस्रावादौ शीतसंस्पर्शत्वात् स्वभावात् प्रायः शीतपन्देनेति ।
... चतुर्गुणम्, तथा चैवेति चकारादित्याहुः ॥ ३० ॥

शतावरीत्यादि ।—चरकस्य । ... दाडिमफलम् ... ।
तिन्तिडीकं ... । काकोलीयुक्ते मेदे काकोलीमेदे, मध्यपदलोपी समासः ;
किंवा काकोलीशब्दः ... , मेदे इति मेदाद्वयम्, तस्या-
... ; ... हि "काकोली मधुकं मेदे तिन्तिडीकं सदाडिमम् । शतावरी
विदारीञ्च बीजपूरजटान्वितम् । पिष्ट्वा चतुर्गुणे तोये पक्वमाज्यं ज्वरापहम्"
इति ॥ ३१ ॥

क्षीणशुक्रेषु दातव्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
अङ्गदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम्।
योनिशूलञ्च दाहञ्च मूत्रकृच्छ्रञ्च पैत्तिकम् ॥
एतान् रोगान् निहन्त्याशु छिन्नाभ्राणीव मारुतः।
शतावरीसर्पिरिदं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
स्नेहपादः स्मृतः कल्कः कल्कवन्मधुशर्करे।
इति वाक्यबलात् स्नेहे प्रक्षेप्यं पादिकं भवेत् ॥ ३२ ॥

वासाद्यं घृतम्—वासां सशाखां सपलाशमूलां
कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः।
प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं तत्
सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥
शणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च।
कल्काप्यत्वात् पुष्पकल्कः प्रस्थे पलचतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

शतावरीघृते शर्करामधुनी ग्रहणमिति निर्दिष्टे मधुशर्करयोर्मिलित्वा पादिकः प्रक्षेपः, स्नेहपादः स्मृत इत्यादि ॥ ३२ ॥

वासामित्यादि।—वासाघृतम्। कषायस्य विधानात् क्वाथविधानेन ग्रहणम्। "निर्दिष्टाः प्रयोक्तव्या न तासां द्विगुणो भवेत्" इति वचनात्। कषायोचितं जलं दत्त्वा चतुर्भागशेषः कषायः कार्यः। उक्तं हि भागभट्टे "समूलमग्रं पिष्ट्वा इत्य [illegible]। [illegible] तेन विपाचयेत्। तत् पुष्पगर्भं [illegible] [illegible] विनिहन्ति" इत्यादि। अत्र [illegible] ; अतः प्रस्थेऽपि पलचतुष्टयम्, [illegible] कोविदारस्य वृषस्येति [illegible]। [illegible] [illegible] एव [illegible]। [illegible], "[illegible]" इति। [illegible] पुनः "[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible]" इति परिभाषया [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] इति वचनेन घृतात् पादिकत्वं [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]

कामदेवघृतम्—

अश्वगन्धापलशतं तदर्द्धं गोक्षुरस्य च।
शतावरी विदारी च शालपर्णी बला तथा॥
अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा।
काश्मरीफलमेतत्तु माषबीजं तथैव च॥
पृथग्दशपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत्।
चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्॥
मृद्वीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पली रक्तचन्दनम्।
बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा॥
नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः।
पृथक् कर्षसमश्चैव शर्करायाः पलद्वयम्॥
रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढकं तत्र दापयेत्।
चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम्।
हलीमकं तथा शोथं स्वरभेदं बलक्षयम्॥
अरोचकं मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत्।
एतद्राज्ञां प्रयोक्तव्यं बह्वन्तःपुरचारिणाम्॥
स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम्।
क्लीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम्।

पचलात् मधुनोऽपि चतुष्पलमाहुः। अत्र केचिच्चरके "कासं ज्वरं पित्तभवं शूलं गुल्मं यकृत्प्लीहगदांश्च हन्ति" इति फलश्रुतिं पठन्ति। वाग्भटेऽप्यत्र "पित्त-गुल्मयक्ष्मश्वासकासप्रदरपाण्डुकामलाः। तिमिरज्वरवीसर्पस्वरभेदांश्च नाशयेत्" इति॥ २२॥

अश्वगन्धेत्यादौ।—तदर्द्धमिति गोक्षुरस्य पञ्चाशत् पलानि; शतावर्य्यादीना-मुक्तानाञ्च प्रत्येकं पञ्चाशत् पलानीत्यर्थं; अश्वत्थशुङ्गादीनाञ्च पलानां पृथक् दश

युक्तसर्पिर्यदा पश्येत् तदा सिद्धेऽत्र निक्षिपेत्।
पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च।
त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्द्धकम्।
न्यसेत् चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेत् पुनः॥
तत् पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकम्।
तद्यथाग्निबलं खादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी॥
कासश्वासतमश्छर्दितृष्णाज्वरनिपीड़ितः।
वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसादनम्॥
उरःसन्धानकरणं बृंहणं स्वरवर्द्धनम्।
अश्विभ्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम्॥
खण्डामलकमानानुसारात् कुष्माण्डकाद्रवात्।
पात्रं पाकाय दातव्यं यावान् वात्र रसो भवेत्।
अत्रापि मुद्रया पाको निस्त्वचं निष्कुलीकृतम्॥ २६॥

परेण सम्बन्धात् जीरकस्य पलार्द्धमित्याहुः; तन्न, तन्त्रान्तरविरोधात्। त्वगेलादीनाञ्च पञ्चानां प्रत्येकं पलार्द्धम्। आयुर्वेदसारेऽप्युक्तं "कुष्माण्डकानां दृढ़ानां छिन्नं शतपलं पचेत्। प्रतप्ते हविषः प्रस्थे मधुवर्णेऽत्र नौक्षिते। खण्डाच्छतं कणाजाज्योर्द्विपलं नागरादपि। धान्यीपत्रं त्रिगन्धञ्च पृथगर्द्धपलांशिकम्। घृतार्द्धं माक्षिकोपेतं तत् खादेद्रक्तपित्तजित्" इति। घृतार्द्धमिति प्रस्थार्द्धमानमित्यर्थः। खण्डामलकमानानुसारादित्यादि।—खण्डामलके कुष्माण्डतुलार्द्धे कुष्माण्डरसामलकरसयोः प्रत्येकं प्रस्थ इत्युक्तः; तेन कुष्माण्डशतपले पात्रमिति द्विगुणेन प्रस्थचतुष्टयं दातव्यमित्यर्थः। पक्षान्तरमाह यावान् वात्र रसो भवेदिति। छिन्नकुष्माण्डस्यातिपीड़नेन यावान् रसो भवति तावतैव पाक इत्यर्थः। व्यवहारोऽप्यनेनैव। युक्त्यार्थं पदः, उक्तं हि तन्त्रान्तरे "वृद्धं पुरातनञ्चापि कुष्माण्डं कठिनं दृढ़म्। त्वक्शिराभ्यां विनिर्मुक्तमन्तर्बीजैर्विवर्जितम्। खिन्नं सुपिष्टं दृषदि वस्त्रेणैव प्रपीड़ितम्। विशुष्कमातपे किञ्चिद् ग्राह्यं तत् तुलया धृतम्। औडुम्बरकटाहे तु पचेत् प्रस्थे च सर्पिषः। ज्ञात्वा चौद्रमिमं तस्मिन्

४' । द्व पले जीरकस्य च ।
त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्द्धकम् ।
न्यसेत् चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेत् पुनः ॥
तत् पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा चौद्रं घृतार्द्धकम् ।
तद्यथाग्निबलं खादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ॥
कासश्वासतमश्छर्दितृष्णाज्वरनिपीड़ितः ।
वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसाधनम् ॥
उरःसन्धानकरणं वृंहणं स्वरवर्द्धनम् ।
अश्विभ्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम् ॥
खण्डामलकमानानुसारात् कुष्माण्डकद्रवात् ।
पात्रं पाकाय दातव्यं यावान् वात्र रसो भवेत् ।
अत्रापि मुद्रया पाको निस्त्वचं निष्कुलीकृतम् ॥ २६ ॥

पदेन सप्तमात् जीरकस्य पलार्द्धमित्याहुः; तन्न, तन्त्रान्तरविरोधात्। त्वगेलादीनाञ्च पञ्चानां प्रत्येकं पलार्द्धम्। आयुर्वेददीपिकायामुक्तं "कुष्माण्डकानां दृढानां स्विन्नं शतपलं पचेत्। प्रस्थे हविषः प्रस्थे मधुवर्णेऽथ शोधिते। खण्डाच्छतं कणाजाज्योर्द्विपलं नागरादपि। धान्योषधं त्रिगन्धञ्च त्र्यर्द्धपलांशिकम्। घृतार्द्धं माक्षिकोपेतं तत् खादेद्रक्तपित्तजित्" इति। घृतार्द्धमिति प्रस्थार्द्धमानमित्यर्थः। खण्डामलकमानानुसारादित्यादि।—खण्डामलके कुष्माण्डतुलार्द्धे कुष्माण्डरसामलकरसयोः प्रत्येकं प्रस्थ इत्युक्तः; तेन कुष्माण्डगतमत्र पात्रमिति द्वैगुण्येन प्रस्थचतुष्टयं दातव्यमित्यर्थः। पक्षान्तरमाह यावान् वात्र रसो भवेदिति। स्विन्नकुष्माण्डस्यातिपीडनेन यावान् रसो भवति तावानेव मात्र इत्यर्थः। व्यवहारोऽप्यनेनैव। युक्तयाद्यं पक्षः, उक्तं हि तन्त्रान्तरे "दृढं पुरातनञ्चापि कुष्माण्डं कठिनं दृढम्। त्वक्शिराभ्यां विनिर्मुक्तमन्तर्बीजैर्विवर्जितम्। स्विन्नं सुपिष्टं दृशदि वस्त्रेणैव प्रपीडितम्। विशुष्कमातपे किञ्चिद्ग्राह्यं तत् तुलया धृतम्। औदुम्बरकटाहे तु पचेत् प्रस्थे च सर्पिषः। ज्ञात्वा चौरमिमं तस्मिन्

वासाखण्डकुष्माण्डकः—

पञ्चाशञ्च पलं स्विन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।
भृष्टं पलशतं खण्डं वासाक्वाथाढ़के पचेत् ॥
मुस्ताधात्रीशुभाभार्गीत्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः ।
ऐलेयविश्वधन्याक-मरिचैश्च पलांशिकैः ॥
पिप्पलीकुड़वञ्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।
एतच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेत् पुनः ॥
तद्यथाग्निबलं खादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।
हृद्यं पुनर्नवकरं बलवर्णकरञ्च तत् ॥
कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।
हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥ ३० ॥

क्षिपेत् रक्तचन्दन लिप्तक् । कुष्माण्डपीड़नात् यो रसः तेन विपचेत् पुनः इति । मुद्गयूष इत्यादि—षट्पुलिनीं गव्यं सिद्धं मुद्गा, तथा पाको शेषः । एतदपि सलवणम्, तेनान्यदपि पक्वान्नं ग्राह्यम् ॥ २८ ॥

पञ्चाशञ्च पलमित्यादि ।—पलानि पुनः स्विन्नम्, संस्कृतकुष्माण्डात् पञ्चाशत्-पलम् । स चात्र त्वक्कुष्माण्डोऽस्य कुष्माण्डस्य सारः, पाकार्थं वासाक्वाथस्यैवोक्तत्वात् । वासायाश्चतुःषष्टिः पलानि, जलस्यापि चतुःषष्टिः शरावाः तथापि पोड़श-शरावावशेषमाढ़कम् । शुभा वंशलोचना, त्रिसुगन्धं त्वगेलापत्रकम् । मधुमानीति मधुनोऽष्टौ पलानि । अत्र केचित् मानिकायां ५ कुड़वमिच्छन्ति ; किन्तु "मानिका-कुड़वौ चेति या या संज्ञा पलैः स्मृता । चार्द्रद्रव्ये द्रवे चैव न तत्र द्विगुणं विदुः" इति वचनात्, तथा चारपाणिवचने मानिकाष्टौ पलानीत्यत्र व्यवहारवादष्टावेव पलानि, न तद्द्वैगुण्यात् षोड़श पलानीत्यर्थः । पलांशेऽपि पूर्वे शरावमित्यत्र पूर्वपदेन शरावं द्वैगुण्याभावः दर्शितः, यद्यपि पूर्वपदं द्वैगुण्यनिषेधपरम्, अन्यथा पूर्वपदं व्यर्थं स्यात् । अकस्मात् मानिकाकुड़वौ चेति वचनात् केनापि कश्चिद्धर्मान्तरितत्वादमार्थेन-मासका मानिकायां द्वैगुण्यमिच्छन्, तदकौशलमनुमानादिष्यते मानिकया षोड़शपलत्वं व्याख्यातवान् ॥ ३० ॥

तन पादावश ण पाच दाढ़कं ॥

चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुद्धाच्छतं तथा।
द्वे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥
कुड़वं पलमात्रन्तु चातुर्जातं सुचूर्णितम्।
क्षिप्त्वा विलोड़ितं खादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी।
श्वासकासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीड़ित: ॥ ३८ ॥

खण्डकाद्यो लौह:—

शतावरी छिन्नरुहा वृषमुण्डतिका बला।
तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा।
भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्च पलानि च।
जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥
दिव्यौषधहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा।

तुलामादायेत्यादि।—पलाष्टौ शता, एवं सर्वत्र, निम्बादिष्वपि। उक्तं हि "नानानिम्बपटोलकेतकबलाकुष्माण्डकेन्दीवरी-वर्षाभूकुटजाश्वगन्धसहिते दे पूतिगन्धाग्रते। मांसं नातबला सहाचरपुरो हिङ्ग्वाद्र्रके निम्बयो बाह्याभ्यन्तरमेव न द्विगुणिता ये चैसुजाता घना:" इति। अष्टगुणे जल इति शरावशेषे; गाव ई गुण्यम्, "न द्वे गुण्यं तुलामाने पलोक्ते ग्राग्रते तथा" इत्युक्तेः। पादशेषाञ्च पञ्चविंशतिशरावा:। चूर्णानामिति हरीतकीचूर्णानामाढ़कं चतु:षष्टिपलानीत्यर्थ:; प्रायो न पाकचूर्णानामिति प्राय:शब्दात् पाकोऽप्यस्तीति सूचयति, तेन चूर्णानां पाकोऽपि न विरोध:। चातुर्जातं पलमात्रमिति प्रत्येकं पलमानम्, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् ॥ ३८ ॥

खण्डाद्यं लौहमाह शतावरीत्यादि।—छिन्नरुहा गुडूची; वृषो वासक:; मुण्डतिका मुण्डीरी; गायत्री खदिर:। त्रिफलायास्त्वच इति निरस्थित्रिफलाया:। दिव्यौषधिर्मन:शिला, कणामूलं वा; माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकम्; मन:शिलास्वर्णमाक्षिकाभ्यां प्रत्येकं मिलित्वा वा मर्दयित्वा हत्वा च लौहं मारणीयम्। खण्डतुल्य-

पलद्वादशकं देयं कान्तलौहस्य चूर्णितम् ॥
खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोड़शिकं बुधैः ।
पचेत् ताम्रमये पात्रे गुड़पाको यथा मतः ॥
प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकत्वचः ।
शृङ्गी विड़ङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाज्यौ पलं पलम् ॥
त्रिफला धान्यकं पत्रं द्व्यक्षं मरिचकेशरम् ।
चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
यथाकालं प्रयुञ्जीत विड़ालपदकं ततः ।
गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः ।
गुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्धं मांसादि वृंहणम् ॥
रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ।
वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्लमीन् ॥
श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ।
आनाहं रक्तसंस्रावमम्लपित्तं निहन्ति च ॥
आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्द्धनम् ।
चक्षुष्यं वृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
श्रीकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
छागं पारावतं मांसं तित्तिरिः क्रकराः शशाः ।
कुरङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ॥

मिति भेदः ; तेन खण्डस्यापि द्वादश पलानि । केचित् तु रक्तपित्तोक्तत्वात् खण्डस्य मधुरत्वेनाधिकरोगोक्ति एतत्पक्षेऽपि खण्ड खण्डतुल्यमिति शोधयन्ति ; तत् तु न सम्यक्, षोडशभागोक्त लौहभागेन समभागखण्डस्याघृतत्वात् ; रक्तपित्तस्य-धिकस्य षोडश खण्डस्य एव शक्तातिशयात् विशेषतो रक्तपित्तहरम् । तत् तु दत्तं घृतादिभाविततेन महावीर्यकरत्वोपपत्तम् । व्यवहारश्च शिष्टानामेव । प्रस्थार्द्धमिति षोडश पलानि । शुभा वंशलोचना ; अश्मजतुकं शिलाजतु ; त्वक्

शुष्कमूलकजीराख्यं पटोलं बृहतीफलम् ॥
फलं वार्त्ताकु पक्वाम्रं खर्जूरं स्वादु दाड़िमम् ।
ककारपूर्वकं यच्च मांसञ्चानूपसम्भवम् ॥
वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता ।
लौहान्तरवदत्रापि पुटनादिक्रियेष्यते ॥ ३९ ॥
यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् ।
रक्तपित्ते हितं तच्च क्षीणक्षतहितञ्च यत् ॥ ४० ॥

इति रक्तपित्तचिकित्सा ।

गुड़त्वक्; शुभ्रादीनां जीरकान्तानां प्रत्येकं पलम्; त्रिफलादीनां केशरान्तानां प्रत्येकं द्व्यक्षं कर्षद्वयमित्यर्थः। बिड़ालपदकं कर्षः; एतच्च पूर्वयुगपुरुषाभिप्रायेण मानमुक्तम्, व्यवहारस्तु रक्तिचतुःपञ्चकादारभ्य रक्तिद्वयवृद्ध्या माषचतुष्टयं यावत् वृद्धिः। गव्यक्षीरानुपानमिति लौहापेक्षया चतुःषष्टिगुणम्, लौहान्तरे तथा दर्शनात्। उक्तं हि "अनुपानं चतुःषष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधाः" इति। जीराख्यमिति जीराख्यशाकं मारिषाकारं चम्पकादौ जीरिरिति ख्यातम्। ककारपूर्वकमिति विहितान् क्रकरकुरङ्गकपसारान् विहाय, दद्यात्। ककारपूर्वकं कर्कटक-कर्कोटादि तत् परित्याज्यम्। अमृतसारलौहवदत्रापि पथ्यमन्यादि ज्ञेयं मधुघृत-कदमादिकञ्च। अत्र केचित् गन्धकपारदयोगं कुर्वन्ति; एतदनुकूलञ्च वचनं पठन्ति, "न रसेन विना लौहं गन्धकाभ्रकं विना" इति, तथा "अमर्दन विना लौहं यः करोति पुमानिह। उदरे तस्य किट्टानि जायन्ते नात्र संशयः" इति। एतत् तु न व्यवहारसिद्धम्। यतः रसाभ्रसहितलौहप्रयोगस्य प्रशस्ततावप्रतिपादनार्थे तथाभ्रकयुक्तलौहे त्रिसिकिट्टादिव्यापच्छान्त्यर्थमभ्रकस्यावश्यं प्रक्षेपप्राप्त्यैव फलातिशयप्रतिपादनार्थमपि चतुःसमलौहे वाक्यद्वयमिदं पठितम्। पुमानिहेति, इहशब्दात् वचनद्वयमपि तत्रैव बोध्यं, नान्यत्र। अन्यथा सामान्यत एव परिभाषितमिदं स्यादिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति रक्तपित्त-चिकित्सा-विवृतिः ॥

अथ यक्ष्मचिकित्सा ।

शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गादयः शुभाः ।
मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः शस्ता विशुष्यताम् ॥
शुष्यतां क्षीणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।
दद्यात् क्रव्यादमांसानि बृंहणानि विशेषतः ॥ १ ॥
दोषाधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नानां सस्नेहं यन्न कर्षणम् ॥
शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं बृंहणदीपनम् ।
शुक्रायत्तं बलं पुंसां मलायत्तं हि जीवितम् ।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद् यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥ २ ॥

यक्ष्मरूपेषु पित्तास्य चागम इति रक्तपित्तानन्तरं राजयक्ष्मचिकित्सितमुच्यते । शालीत्यादि ।—शाल्यादिकं संवत्सरातिक्रान्तं, यदाह वाग्भटः "शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गं समातीतम्" इति । क्रव्यादमांसानीति क्रव्यादा व्याघ्रगृध्रादयः । एषाञ्च मांसमतिशयेन मांसकरं भवति । उक्तं हि "मांसेनोपचिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम् ।" एतच्च मयूरच्छागादिमांसव्याजेन देयम् । उक्तं हि "काकोलूकवृकद्वीपिगवायनकुलोरगम् । गृध्रभासखरोष्ट्रञ्च हितं छद्मोपसंहितम्" इति । सुश्रुतेऽप्युक्तं "काकानुलूकान् नकुलान् बिडालान् गण्डूपदान् व्यालबिलेशयाखून् । गृध्रांश्च दद्याद्विविधैः प्रकारैः ससैन्धवान् सर्षपतैलभृष्टान् । देयानि मांसानि च जाङ्गलानि शुद्धाढकीमूलरसाश्च पथ्याः । खरोष्ट्रनागाश्वतराश्वजानि देयानि मांसानि सुकल्पितानि । मांसोपदंशांश्च पिबेदरिष्टान् माध्वीकयुक्ता मदिराश्च सेव्याः" इति । सुकल्पितानीति सूदशास्त्रोक्तविधया उपकल्पितानि ॥ १ ॥

दोषाधिकानामित्यादि ।—चरकस्य । सस्नेहमीषत्स्नेहम् । यन्न कर्षणमित्यनेन वमनविरेचनयोरपि मृदुनोरबलापकर्षणयोः प्रयोगं दर्शयति । शुक्रेत्यादि ।—वाग्भटस्य । शुक्रस्य सर्वधातुसारत्वात् तदधीनं शक्तिलक्षणं बलम्; मलायत्तं हि जीवितमिति । यद्यपि सर्वेषामेव जीवितं मलाधीनं मलस्य शरीरस्तम्भकत्वात् तथापि विशेषाद्राजयक्ष्मिणो जीवितं मलाधीनम् । उक्तं हि "तस्मिन् काले पच-

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ।
दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजरसं पिबेत् ॥
तेन षड् विनिवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।
रसे द्रव्याम्बु पेयावत् मुद्गाम्बुवगादिषु ॥
पलानि द्वादश प्रस्थे घनेऽथ तनुके तु षट् ।
मांसस्य वटकं कुर्य्यात् पलमच्छतरे रसे ॥ ३ ॥

त्रिविधर्दग्ध कोष्ठसंस्थितम् । मलं भवति तत् प्रायः कल्पिते त्रिविधोऽग्नौ । तस्मात् पुरीषं संरुध्य विशेषाग्रशर्यास्विव: । सर्वधातुक्षयार्त्तस्य बलं यस्य हि विट्बलम्" इति ॥ १ ॥

सपिप्पलीकमित्यादि । अत्र केचित् यवकुलत्थादिद्रव्यापेक्षया मधुरी देयी यूषयोनित्वात् ; पिप्पली शुण्ठी च तावती देया यावता कटुत्वमात्रं स्यात् ; एवमम्लार्थं दाडिमामलकयोर्दानम् ; एतत् सर्वं पिप्पल्यादिद्रव्यापेक्षया द्विगुणमांसं सर्वमेकीकृत्याष्टगुणजले क्वथनीयं, तत् पादस्थं घृतेन संस्कृत्य उपयोज्यमिति । अन्ये तु पिप्पलीशुण्ठ्यौ: प्रत्येकं माषकचतुष्टयं, यवकुलत्थयोस्तु प्रत्येकं कर्षः, दाडिमामलकयोरपि प्रत्येकं माषकचतुष्टयं देयं, समुदितद्रव्यापेक्षया मांसं द्विगुणं देयम् ; सर्वमेकीकृत्याष्टगुणजले क्वथनीयं, तत्पादस्थं घृतेन संस्कृत्य उपयोज्यमित्याहुः । यत्तु नामतमाह रसे इत्यादि । षडङ्गपरिभाषया द्रव्यं जलञ्च यद्यप्यष्टगुणं कार्यं, तेनाष्टगुणजलेन पलानि द्वादशप्रस्थे इत्यादि वक्ष्यमाणमुद्गाम्बुपरिभाषानुसारेण परिमितं पिष्टं मांसं वटकीकृत्य पुनरपि पिष्टं पक्त्वा यूषः कार्य इति । पञ्चाङ्गस्तु पूर्वोक्तविधोपदिष्ट एव ग्राह्यः । पीनसादय इत्यादिना षट् रोगाः शिरःशूलकासश्वासस्वरभेदपार्श्वशूलानि बोध्यानि । रसे द्रव्याम्बु पेयावदित्यादौ पेयावदित्यनेन यथा स्वल्पमात्रपेयायां षडङ्गपरिभाषया द्रव्यजलयोर्व्यवस्था तथा मांसरसेऽपीत्यर्थः । मांसस्तु मुद्गाम्बुवचनानुसारेण ग्राह्यमित्याह पलानीत्यादि ।—घनार्थः सर्वत्रापि पिष्टेति शेषः । प्रस्थे द्रवे यदि घनरसः कर्त्तव्यस्तदा मांसस्य द्वादश पलानि पिष्टा वटकं कुर्य्यात् ; तथा प्रस्थे द्रवे यदि तनुकोऽच्छरसः कर्त्तव्यस्तदा मांसस्य षट्पलानि पिष्टा वटकं कुर्य्यात् ; एवं प्रस्थे द्रवे यदि अच्छतरो रसः कर्त्तव्यस्तदा मांसस्य पलं पिष्टा वटकं कुर्य्यादिति । षडङ्ग-

त्रयोदशाङ्गः—धन्याकपिप्पलीविश्व-दशमूलीजलं पिबेत्।
पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥ ४ ॥
अश्वगन्धामृताभीरुदशमूलीबलावृषाः।
पुष्करातिविषे घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाशिनः ॥ ५ ॥
दशमूलबलारास्नापुष्करसुरदारुनागरैः क्वथितम्।
पेयं पार्श्वांसशिरोरुक्क्षयकासादिशान्तये सलिलम् ॥ ६ ॥
ककुभत्वङ्नागबलावानरीबीजानि चूर्णितं पयसि।
पक्वं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ ७ ॥
पारावतकपिच्छागकुरङ्गाणां पृथक् पृथक्।
मांसचूर्णमजाक्षीरं पीतं यक्ष्महरं परम् ॥ ८ ॥
घृतकुसुमसारलीढं क्षयं क्षयं नयति गजबलामूलम्।
दुग्धेन केवलेन तु वायसजङ्घा निपीतेव ॥ ९ ॥
कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षयहा क्षौद्रतैलवान्।

यूषे पुनः पक्वपरिभाषानुसारेण प्रस्थमात्रं जलमर्द्धमतं सत् प्रस्थार्द्धमेव भवति, तेन तत्र धनरसे मांसस्य षट् पलानि ; तनुके पलत्रयम् ; अच्छतरेऽर्द्धपलमिति ॥ ३ ॥

धन्याकपिप्पलीत्यादि।—वातकफोत्तरे योगोऽयम् ॥ ४ ॥

अश्वगन्धेत्यादि।—अभीरुः शतमूली ; वृषो वासकः। क्वाथेनायं योगः। अस-मासनिर्देशादिह पुष्करातिविषयोः समंपलमिति इन्दुटिप्पनी ॥ ५ ॥

दशमूलबलेत्यादि स्पष्टम् ॥ ६ ॥

ककुभेत्यादि।—ककुभत्वक् अर्जुनवल्कलं ; नागबला गोरक्षतण्डुला, अस्या मूलं सर्वत्र योज्यम् ; वानरी शूकशिम्बी ; एषां चूर्णं प्रत्येकमेकपलं १ शर्करा पल १, दुग्धशराव, १, सर्वमिदं पक्त्वा उत्कारिका कार्या, परिभर्जनार्थं घृतकर्ष २, अशीते मधु किञ्चित् दत्त्वा भक्ष्यम् ॥ ७ ॥

पारावतेत्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

घृतेत्यादौ।—कुसुमसारो मधु ; गजबला नागबला, गोरक्षतण्डुलेति ख्याता। वायसजङ्घा काकजङ्घा ॥ ९ ॥

मधुसर्पिर्युतो वाश्वगन्धाकृष्णामितोद्भवः ॥
शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन् क्षयी ।
क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये चाज्यमाक्षिके ॥ १० ॥

सितोपलादिलेहः—

सितोपलातुगाक्षीरीपिप्पलीबहुलात्वचः ।
अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥
चूर्णितं प्राशयेदेतत् श्वासकासक्षयापहम् ।
सुप्तजिह्वारोचकिनमल्पाग्निं पार्श्वशूलिनम् ।
हस्तपादांसदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ॥ ११ ।

लवङ्गाद्यं चूर्णम्—

लवङ्गकक्कोलमुशीरचन्दनं नतं सनीलोत्पलजीरकं समम् ।
त्रुटिः सकृष्णागुरुभृङ्गकेशरं कणा सविश्वा नलदं सहाम्बुदम् ॥
अहीन्द्रजातीफलवंशलोचनाः सिताष्टभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् ।
सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं बलप्रदं हृष्यतनं त्रिदोषजित् ॥
उरो विबन्धं तमकं गलग्रहं सकासहिक्कारुचियक्ष्मपीनसम् ।
ग्रहण्यतीसारभगन्दरार्बुदं प्रमेहगुल्मांश्च निहन्ति सज्वरान् ॥ १२

कृष्णेत्यादि सितोद्भव इत्यन्तं योगद्वयं स्पष्टम् । अतुल्ये चाज्यमाक्षिके इत्यपि योगान्तरम्, अत्रापि लिहन् क्षयी क्षीराशी लभते पुष्टिमिति बोध्यम् ॥ १० ॥

सितोपलेत्यादि ।—चरकस्य । सितोपला शर्करा; तुगाक्षीरी वंशलोचना; बहुला एला, त्वक् गुड़त्वक् । अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितमिति अन्त्यायास्त्वच एको भागः; एलाया द्वौ; पिप्पल्याश्चत्वारः; तुगाक्षीर्या अष्टौ; सितोपलायाः षोड़शेत्यर्थः । यद्यप्यूर्ध्वं शब्दोऽनागतमभिधत्ते, यथा "अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूर्विविधौषधाः," तथाप्यत्र विवक्षावशादतीतमप्यभिधत्ते । चूर्णं वा प्राशयेदित्यनेन मधुद्रवं विनापि भक्षणं बोधयति । ११ ॥

लवङ्गमित्यादौ ।—नतं तगरपादिका, तदभावे सियलीछोपरः । सलिलोत्पल-पद्मजीरकमिति पाठे पद्मं नेत्रःपद्मम् । त्रुटिः सूक्ष्मैला; भृङ्गं गुड़त्वक; नलदं

तालीशाद्यं चूर्णं मोदकञ्च—

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा।
यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्द्धभागिके॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा।
श्वासकासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम्॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहशोषज्वरापहम्।
छर्द्यतीसारशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम्॥
कल्पयेद् गुडिकाञ्चैतच्चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम्।
गुडिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाल्लघुतराः स्मृताः।
पैत्तिके ग्राहयन्त्येके शुभया वंशलोचनाम्॥ १३॥

शृङ्ग्यर्जुनाद्यचूर्णम्—

शृङ्ग्यर्जुनाश्वगन्धानागबलापुष्कराभयाच्छिन्नरुहाः।
तालीशादिसमेता लेह्या मधुसर्पिर्भ्यां यक्ष्महराः॥ १४॥

ञांशी। सहाम्बु नेति पाठे अम्बु बालकम्। भद्रीन्द्रीऽनन्तमूलम्। शर्कराया एकभागापेक्षयाष्टौ भागाः; अन्ये तु मिलितपूर्वापेक्षयेत्याहुः। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव॥ १२॥

तालीशपत्रमित्यादौ।—शुभेति पिप्पलीविशेषणं, न तु वंशलोचना, समानतन्त्रे हारीतादावदृष्टत्वात्। किन्तु संग्रहकाराः प्रथमपित्ते शुभायां वंशलोचना ग्राह्येति लिखन्ति। एतमेवार्थं कश्चिल्लिखति यथा "तालीशमरिचनागरमागधिकावंशलोचनाः क्रमशः। वृद्धास्त्वगेलार्द्धं कृष्णायाः सिता भवेदष्टगुणा" इति। त्वगेले चार्द्धभागिके इति। प्रथमभागापेक्षया त्वगेलयोः प्रत्येकमर्द्धभागत्वम्; पिप्पल्यष्टगुणेति पिप्पलीभागापेक्षया अष्टगुणा सितशर्करा। गुडिकापक्षे सर्वं जलेन शर्करापाकं कुर्वन्ति वृद्धाः॥ १३॥

शृङ्गीत्यादौ।—छिन्नरुहा गुडूची। तालीशादिसमेता इत्यनेन तालीशादिद्रव्यमात्रमनुकर्षति, न तु तदीयक्रमभागवृद्धिक्रममपि, यथा वक्ष्यमाणेऽमृतप्राशे कल्याणकस्य चार्ङ्गेणेत्युक्तेऽपि कल्याणघृतोक्तकल्कद्रव्यमात्र-

घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताशिना ॥ १५ ॥

त्रिस्थ्यवासियोगः—

व्योषं शतावरी त्रीणि फलानि द्वे बले तथा ।
सर्वामयहरो योगः सोऽयं लौहरजोऽन्वितः ॥
एष यक्ष्मक्षतं हन्ति कष्टसाध्यं गदांस्तथा ।
राजयक्ष्माणमत्युग्रं बाहुस्तम्भमथार्दितम् ॥ १६ ॥

रसेन्द्रगुड़िका—

कर्षं शुद्धं रसेन्द्रस्य स्वरसेन जयार्द्रयोः ।
शिलायां खल्वयेत् तावद् यावत् पिण्डं घनं ततः ॥
जलकणाकाकमाचीरसाभ्यां भावयेत् पुनः ।
सौगन्धिकपलं भृङ्गस्वरसेन विभावितम् ॥

ष्णिति, तेनात्र शतावर्यादीनां समभागतया सर्पिरादयोऽपि समभागा एव ग्राह्याः ॥ १४ ॥

मधुताभ्यामित्यादि ।—मधुघृताभ्यां मिश्रः । शिलाजतुचूर्णं पुटादिशोधितं, न तु मौलसनुदं रसायनत्वात् । लौहमयूर्विति वृन्दटिप्पणी । ताम्रं सर्वमाक्षिकं, तथा-त्वतमारवक्ष्यमाणविधिना शोधितं ग्राह्यम् । धाममतु शिलाजतु, तदपि वक्ष्यमाण-शिलाजतुगुड़िकाविधिना शोधितं ग्राह्यम् । पर्यायजन्याय मिलितताम्रचूर्णसमम् । दौहचूर्णञ्च रसायनतया श्रेष्ठत्वात् महावीर्यत्वाच्च महाव्याधिप्रशमनहेतुत्वं युज्यत इति ॥ १५ ॥

त्रिस्थ्यवासियोगे त्रीणि फलानीति त्रिफला ; द्वे बले इति बलातिबलाचर्म, न तु श्वेतपीतभेदात् । अत्र लौहचूर्णे रसायनतया श्रेष्ठत्वात् यौगिकत्वात् महावीर्यत्वाच्च मिलितव्योषादिचूर्णेन समं ग्राह्यम् ; अतएव व्योषादिपाठात् विच्छिद्य लौह-रजोऽन्वितमिति पठितम् । पूर्वयोग इवायं घृतमधुभ्यां युतत्वात् । अन्ये तु मेह प्रकार्य घृतमधुभ्यां कर्त्तव्यः, इत्यादरन्तनिर्दिष्टत्वादित्याहुः । युक्तञ्चैतत् ॥ १६ ॥

कर्षमित्यादि ।—रसेन्द्रः पारदस्तस्य शोधन वक्ष्यमाणकज्जलीगुड़िकायां वक्ष्य-

चूर्णितं रससंयुक्तमजाक्षीरपलद्वये ।
खलितं घनपिण्डन्तु गुडीं स्निग्धकलायवत् ॥
कृत्वादौ शिवमभ्यर्च्य द्विजातीन् परितोष्य च ।
जीर्णान्ने भक्षयेदेकां क्षीरमांसरसाशनः ॥
सर्वरूपं क्षयं श्वासं रक्तपित्तमरोचकम् ।
अपि वैद्यशतैस्त्यक्तमम्लपित्तं नियच्छति ॥ १७ ॥

एलादिसर्पिः—

एलाजमोदामलकाभयाक्षगायत्रीनिम्बाशनशालसारान् ।
विडङ्गभल्लातकचित्रकांश्च कटुत्रिकाम्भोदसुराष्ट्रजाश्च ॥
पक्त्वा जले तेन पचेत्तु सर्पि-
स्तस्मिन् सुसिद्धे त्ववतारिते च ।
त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलाया
दद्यात् तुगाक्षीरिपलानि षट् च ॥
प्रस्थे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात्
क्षौद्रं ततो मन्थहतं निदध्यात् ।
पलं पलं प्रातरतो लिहेच्च
पश्चात् पिबेत् क्षीरमतन्द्रितश्च ॥

माणविधिना कार्य्यम् । तदनुक्रमेण जयाया जयन्त्याः स्वरसेन खल्लशिलायां सम्मर्द्य पिण्डाकारं कुर्य्यात्, तदनु जलकणा मोरटा यष्टी रसेनाप्लाव्य प्रत्येकं सप्तधा भावयेत्; ततः सौगन्धिकं मद्गुतरगन्धकं तदपि सुधामत्या वक्ष्यमाणविधिना शोधितं पलमपरिमितं पारदेन सह घर्षणीयम्; तदनन्तरमजाक्षीरपलद्वये खल्लशिलास्थिते खलितं घनपिण्डतामाप्ने तु स्निग्धकलायप्रमाणां गुडिकां कुर्य्यात्; तदनु प्रत्यहमेकां गुडिकां जीर्णान्ने भक्षयेत् । अनुपानञ्च दुग्धादिकमेव ॥ १० ॥

एलेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अजमोदा यमानी; अक्षं विभीतकम्; गायत्री खदिरः; असनः पीतसारः; गायत्र्यादीनां शालान्तानां चतुर्णां सारो ग्राह्यः । सौराष्ट्रजा सुराष्ट्रमृत् । एलादीनां सौराष्ट्रान्तानां द्व्यष्टौ पलानि ग्राह्याणि । जलं

एतद्धि मेध्यं परमं पवित्रं चक्षुष्यमायुष्यतमं तथैव ।
यक्ष्माणमाशु व्यपहन्ति मूलं पाण्ड्वामयञ्चापि भगन्दरञ्च ॥
न चात्र किञ्चित् परिवर्जनीयं रसाञ्जनञ्चैतदुपास्यमानम् ॥१८॥

सर्पिर्गुडः—बला विदारी ह्रस्वा च पञ्चमूली पुनर्नवा ।
पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शुङ्गा मुष्ट्यंशिकाः पृथक् ॥
एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्य्याजरसांशिके ।
जीवनीयैः पचेत् कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥
सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशदावपेत् ॥
गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृङ्गाटकस्य च ।

षोडशगुणं दत्त्वा षोडशांशं स्थापयेत्; तेन क्वाथेन केवलेनैव घृतप्रस्थं पाचयेत्। घृतप्रस्थापेक्षया द्विगुणं मधु। मन्थो मन्थानदण्ड इत्याहुः। अन्ये तु अस्य व्याख्यान-वादाय वाग्भटवचनं पठन्ति, यथा "एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकम्। सारामरिष्टगायत्री-शालबीजकसम्भवान्। भल्लातकविडङ्गञ्च पृथगष्टपलोन्मितम्। सलिलैः षोडशगुणैः षोडशांशं स्थितं पचेत्। पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन् पलानि षट्। तुगाक्षीर्य्याः क्षिपेत् त्रिंशत् सितायाः द्विगुणं मधु। ततस्त्रिजात-त्रिकर्षं ततो लीढं खजाहतम्। पयोऽनुपानं तत् प्राश्य रसायनवरं त्विदम्" इत्यादि। एतद्दर्शनात् त्रिजातकमपि क्षेप्यं सौगन्ध्यार्थम्; अत्र तु न पठितम्, तदतिरेकेणापि व्याधिहन्तृत्वात्। अन्ये त्वाहुः सुश्रुतोक्तयोगेऽस्मिन्नेव पाठात् त्रिजातकमावापयोगानन्तरमेवेदम्। तथा घृतप्रस्थस्य साध्यत्वात् एलादीनां सकृद्दत्तानां मिलिता चतुःषष्टिपलानि, जलस्य तु चतुःषष्टिशरावाः, शेषाः षोडश शरावा इति ॥ १८ ॥

बलेत्यादि ।—अयं योगश्चरके यक्ष्मचिकित्सिते उक्तः। क्षीरिवृक्षाः प्लक्ष-वेतसोडुम्बराश्वत्थवटाः। शालाक्यो तु वेतसस्थाने मधूकं निक्षिप्य पञ्च क्षीरिवृक्षा आम्नाताः; यथा "उडुम्बरो वटोऽश्वत्थो मधूकः प्लक्ष एव च। पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षा भिषक्तन्त्रे प्रकीर्तिताः" इति। भिषक्तन्त्र इति वचनेन शालाक्यशास्त्राधिकारव्यति-रिक्ते स्थाने पूर्वस्था उक्ता युक्ताः। अन्ये तु वेतसस्थाने कपीतनमाहुः। कपीतनो

च्यवनप्राशः—बिल्वाग्निमन्थश्योणाककाश्मर्य्यः पाटली बला।
पर्ण्यश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम्॥
शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु।
अभया साऽमृता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौ शटी॥
मुस्तं पुनर्नवामेदे सूक्ष्मैलोत्पलचन्दने।
विदारी वृषमूलानि काकोली काकनासिका।
एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च॥
पञ्च दद्यात् तदैकध्यं जलद्रोणे विपाचयेत्।
ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम्॥
तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः।
पलद्वादशके भृष्ट्वा दत्त्वा चार्धतुलां भिषक्॥

पादशेषात् क्वाथो घृतसमः स्यात्, तेनात्र त्रयोदशपलेऽपि क्वाथ्ये जलद्रोणं दत्त्वा पादावशिष्टक्वाथस्य घृतसमत्वं कल्पनीयमिति जतूकर्णवचनः। अस्मिन् पक्षे क्षीरं द्विगुणं दत्त्वा विदारीमांसरसौ च मिलित्वा घृतसमाविति चतुर्गुणद्रवेण पाक उत्सर्गसिद्धो भवति, चतुर्गुणद्रवेण तु स्नेहपाकोत्सर्गत्वात्। जतूकर्णेनापि क्वाथ्यमानमनियतमेवोक्तं क्वाथस्तु तथापि स्नेहसम एव, पञ्चप्रसृति यत्र स्युरित्युक्तेः। अपि च यथा क्षीरं पञ्चमूलं बलां विदारीं बटादिगणञ्च निक्वाथ्य द्विक्षीरे छाग-विदारीरसे च समे तत् जीवनीयगणकल्कैः पक्त्वा घृताढकमित्यादि। अन्ये तु "द्रव्यमापोथितं क्वाथ्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम्। पादावशेषः कर्त्तव्य एष क्वाथविधिः स्मृतः" इति क्वाथेयपरिभाषानुसारेण क्वाथ्ये षोडशगुणं जलं दीयमानं षड्विंशति-शरावं भवति, पादशेषाच्च सार्धपट्शरावक्वाथो भवति; द्विक्षीर इति क्वाथापेक्षया क्षीरस्य द्वैगुण्यात् त्रयोदश शरावाः; मिलितौ विदार्य्याजरसावपि कषायापेक्षया द्विगुणाविति; एवं मिलित्वा सार्धद्वात्रिंशच्छरावद्रवैः पाक इति व्याचक्षते। व्यवहारं पुनः प्रायेणानेनैव। खजी मन्थानदण्डः। भूर्जपत्रे वेष्टनञ्च शलत्युत्कर्षार्थम्। १९॥

बिल्वेत्यादौ।—पर्ण्यश्चतस्र इति शालपर्णी-पृश्निपर्णी-मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यः। तामलकी भूम्यामलकी। जीवन्ती स्वनामख्याता। पुनर्नवामेदेति पुनर्नवा च मेदा च

मत्स्यण्डिकायाः पूतायाः लेहवत् साधु साधयेत्।
षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते प्रदापयेत्॥
चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा।
पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात्॥
इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः।
कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते॥
क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम्।
स्वरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम्॥
पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दोषांश्चैवापकर्षति।
अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपरुन्ध्याच्च भोजनम्॥
अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा॥
मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वं वयःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम्।
स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम्।
रसायनस्यास्य नरः प्रयोगात् लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात्।
जराकृतं पूर्वमपास्य रूपं बिभर्त्ति रूपं नवयौवनानाम्॥
सितामत्स्यण्डिकालाभे धात्र्याय मृदुभर्ज्जनम्।
चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत्॥ २०॥

इति द्वन्द्वः न तु मेदाद्वयम्, पर्णिन्यः पिप्पली शृङ्गी मेदा मानवकी त्रुटिः" इति वाग्भटवचनात्। उत्पलं नीलोत्पलं न तु कुष्ठम्, सर्वस्मिन्नेव तन्त्रान्तरे कुष्ठमिति पाठस्य तट्टीकाकारैरव्याख्यातत्वात्। काकनासिका कायुयाठुंटी ; केव्वडन्तु रसः फलमित्याह। शतान्यामलकस्येति आकृतिमानत्वात् आमलकीफलस्य पञ्चशतानि ; एतानि कर्पटे पोट्टलीं कृत्वा अपरैः क्वाथ्यद्रव्यैः सह क्वथनीयम्। गतरसत्वञ्च द्रव्याणां चतुर्भागावशेषेण क्वाथेनेति स्वयमेव वक्ष्यति ; अतएव पादावशेषं इति वाग्भटोक्तम्। अन्ये त्वष्टभागावशेष इत्याहुः, तत्तु न व्यवहारसिद्धम्। निष्कुल-मिति शिराशिरहितम्, तच्च चौमादिघर्षणेन कार्य्यम्। पलद्वादशक इति निलिखा, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् ; एवं त्वगेलापत्रकेशरादपि मिलित्वैव पलम्। ये तु

जीवन्त्याद्यं घृतम्—

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
शटीं पुष्करमूलञ्च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥
नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।
पिप्पलीञ्च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥
एतद्व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।
रूपमेकादशविधं सर्पिरग्र्यं व्यपोहति ॥ २१ ॥

पिप्पलीघृतम्—पिप्पलीगुडसंसिद्धं छागक्षीरयुतं घृतम् ।
एतदग्निप्रवृद्ध्यर्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ २२ ॥

पाराशरघृतम्—यष्टीबलागुडूच्यल्पपञ्चमूलीतुलां पचेत् ।
शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेद्घृतम् ॥
धात्रीविदारीक्षुरसे त्रिपात्रे पयसोऽर्मणे ।

[illegible] ॥ २० ॥

जीवन्त्यादि ।—[illegible] ॥ २१ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—पिप्पलीगुडाभ्यां [illegible] ; छागक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥

यष्ट्यादि ।—[illegible] । [illegible] । शूर्पं इति [illegible],

सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥
सक्षैन्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति शीलितम् ॥ २३ ॥

छागलाद्यं घृतम्—

छागमांसतुलां गृह्य साधयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
पादशेषेण तेनैव सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥
ऋद्धिर्वृद्धी च मेदे द्वे जीवकर्षभकौ तथा ।
काकोलीक्षीरकाकोलीकल्कैः पृथक् पलोन्मितैः ॥
सम्यक् सिद्धे चावतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।
शर्कराया: पलान्यष्टौ मधुनः कुड़वं क्षिपेत् ॥
पलं पलं पिबेत् प्रातर्यक्ष्माणं हन्ति दुर्जयम् ।
क्षतक्षयञ्च कासञ्च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
स्वरक्षयमुरोरोगं श्वासं हन्यात् सुदारुणम् ।
बल्यं मांसकरं हृद्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ २४ ॥

अपरं छागलाद्यं घृतम्—

तोयद्रोणद्वितये मांसं छागलमांसस्य पलशतं पक्त्वा ।
जलमष्टांशं सुकृतं तस्मिन् विपचेद्घृतं प्रस्थम् ॥
कल्केन जीवनीयानां कुड़वेन तु मांससर्पिरिदम् ।
पित्तानिलं निहन्यात् तज्जानपि रसकयोजितं पीतम् ॥
कासश्वासावुग्रौ यक्ष्माणं पार्श्वहृद्रुजां घोराम् ।
अध्वव्यवायशोषं शमयति चैवापरं किञ्चित् ॥ २५ ॥

उक्तं हृदयधरेण "कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः" इति, चक्रपाणिनाप्युक्तं "द्रोणद्वयन्तु शूर्पः स्यात् कुम्भ इत्यभिधीयते"; तस्मात् द्रोणपर्य्यायः शूर्प इति इन्दुलिखितमतं नादरणीयम्। यद्यपि तुलाद्रव्ये एक एव जलद्रोण उचितस्तथापि निर्द्दिष्टत्वादिह तोयं द्रोणद्वयमेव देयम्; यथा वक्ष्यमाणद्वितीयच्छागलादिघृते छागमांसतुलायां जलद्रोणद्वयमिति। भाष्यादिरक्षीनां मिलिता विपाकम्, पाकमात्रकम् छागलाद्ये घृतयो द्रोणः ॥ २३ ॥ २४ ॥

तोयेत्यादी।—जीवनीयानां दशानां कुड़वेनेति मिलिता तज्जानिति पित्ता-

अजापञ्चकं घृतम्—

छागशकृद्रसमूत्रक्षीरैर्दध्ना च साधितं सर्पिः ।
सक्षारं यक्ष्महरं कासश्वासोपशान्तये परमम् ॥ २६ ॥

वलागर्भं घृतम्—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये प्रस्थद्वये मांसरसस्य चैके ।
कल्कं वलायाः सुनियोज्य गर्भे सिद्धं पयःप्रस्थयुतं घृतञ्च ।
सर्वाभिघातोत्थितयक्ष्मशूलं क्षतक्षयोत्कासहरं प्रदिष्टम् ॥२७॥

नागवलाघृतम्—

पादशेषे जलद्रोणे पचेन्नागवलातुलाम् ।
तेन काथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरञ्च साधयेत् ॥
पलार्द्धिकैश्चातिवला वलायष्टिपुनर्नवा ।
प्रपौण्डरीककाश्मर्य्यप्रियालकपिकच्छुभिः ॥
अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ।
मृणालविसखर्ज्जूरशृङ्गाटककशेरुकैः ॥
एतन्नागवलासर्पी रक्तपित्तक्षतक्षयम् ।
हन्ति दाहं भ्रमं तृष्णां वलपुष्टिकरं परम् ॥
वल्यमोजस्यमायुष्यं वलीपलितनाशनम् ।
उपयुञ्जीत षण्मासान् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ २८ ॥

निजजान् व्याधीन् । रसकयोर्निहितमिति मांसरसावपातितमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अजापञ्चकघृते सर्पिरप्यजाया एव, एवं दधि च । यवक्षारस्याप्यत्र प्रक्षेपमाहुः ॥ २६ ॥

द्विपञ्चमूलस्येति दशमूलस्य मिलित्वा द्वात्रिंशत्पलानि, जलस्य च द्वात्रिंशच्छरावान्तं प्रस्थद्वयं शेषः । मांसरसस्य चैके इति छागमांसरसस्य एकाढकम् प्रस्थ इत्यर्थः । गर्भमित्यन्तः ॥ २७ ॥

पादशेषमित्यादि ।—वाग्भटस्य । पादशेषमित्येव पाठः । पादशेषं यथा भवति तथा पचेदिति । अन्ये तु पादशेषे इति पठित्वा पादशेषं कर्त्तव्य इति व्याच-

निर्गुण्डीघृतम्—समूलफलपत्राया निर्गुण्ड्याः स्वरसैर्घृतम्।
सिद्धं पीत्वा क्षतक्षीणो निर्व्याधिर्भाति देववत् ॥ २९ ॥

बलाद्यं घृतम्—

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीं कलसीं धावनीं स्थिराम्।
निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥
कृत्वा कषायं पेष्यार्थं दद्यात् तामलकीं शटीम्।
द्राक्षापुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥
घृतं पयश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम्।
क्षयकासप्रशमनं शिरःपार्श्वरुजापहम् ॥
चरकोदितवासाद्यघृतानन्तरसूक्तितः।
वदन्तीह घृतात् क्वाथं पयश्च द्विगुणं पृथक् ॥ ३० ॥

चन्दनाद्यं तैलम्—

चन्दनाम्बु नखं वाप्यं यष्टीशैलेयपद्मकम्।
मञ्जिष्ठा सरलं दारु शट्येला पूतिकेशरम् ॥
पत्रं तैलं मुरामांसी कक्कोलं वनिताम्बुदम्।
हरिद्रे सारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥
त्वग्रेणु नलिका चैभिस्तैलं मस्तुचतुर्गुणम्।

यते। नागबला गोरक्षतण्डुला, अतिबला गोरक्षतण्डुलैव। कथ्यामविधौ खल्व- मदद्देशात्। गव्यानुगक्षीरं पिबेत् पञ्चमूलनिक्षणम् ॥ २८ ॥

निर्गुण्डीच्छदनकल्कम् ॥ २९ ॥

बलामित्यादि।—चरकस्य। ज्वरचिकित्सितेऽयं योगः। कलसी पृश्निपर्णी; धावनी कण्टकारिका; स्थिरा शालपर्णी। चरकोदितेत्यादि चरके हि वासाघृता- नन्तरमयं योग उक्तः, तत्र च क्वाथः पयश्च प्रत्येकं घृताद्द्विगुणम्; अस्मादृश्यादि- ष्वपि तथैवेति। एतन्मते क्षीरम्, क्वाथश्च त्रिगुण इत्यन्ये ॥ ३० ॥

चन्दनादितैले अम्बु बालकम्; व्याघ्रं कुष्ठम्; पूतिः खट्टाशी; शैलं त्रिफला-

लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत् ॥
अपस्मारज्वरोन्मादकृत्यालक्ष्मीविनाशनम् ।
आयुःपुष्टिकरञ्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
छागं मांसं पयश्छागं छागं सर्पिः सशर्करम् ।
छागोपसेवा शयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ ३२ ॥
उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्करम् ॥ ३३ ॥
इक्षुवालिकाबिसग्रन्थि-पद्मकेशरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षयी ॥ ३४ ॥
बलाश्वगन्धा श्रीपर्णीबहुपुत्रीपुनर्नवाः ।
पयसा नित्यमभ्यस्ताः क्षपयन्ति क्षतक्षयम् ॥ ३५ ॥

बलाद्यघृतम्—

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बु सिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।
हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तकासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥३६॥

इति यक्ष्मचिकित्सा ।

रसः ; वनिता प्रियङ्गुः , विशा मृगकस्तूरी ; रेणु रेणुकम् ; नलिका नालुका । लाक्षारसो लाक्षाक्वाथः ; लाक्षायाः षोडशपलम्, पाकार्थं जलं षोडशशरावम्, शेष मष्टकम् ॥ ३१ ॥

छागमित्यादि स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

उर इत्यादिना उरःक्षतचिकित्सामाह ।—उरःक्षतं मत्वा लाक्षां पयसा मधुसंयुतां पिबेदित्यर्थः । जीर्णे पयसा सशर्करमन्नं भुञ्जीतेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इक्षुवालिकेत्यादि ।—इक्षुवालिका कसेरुकेति ख्याता ; बिसग्रन्थिः मृणालग्रन्थिः ; पद्मकेशरं पद्मकिञ्जल्कम् । सन्धानार्थमिति क्षतोरःसन्धानार्थम् ॥ ३४ ॥

बलेत्यादौ ।—श्रीपर्णी गाम्भार्य्याः फलम् ; बहुपुत्री शतावरी । बलादयो व्यस्ता समस्ता वा बोध्याः ॥ ३५ ॥

घृतमित्यादि स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

इति यक्ष्मचिकित्साविवृतिः ॥

दद्याद्वमनकल्के तिक्तैर्विरेकार्थे युतां भिषक् ॥ ६ ॥
मधुरैर्जाङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ॥ ७ ॥
बलाद्विबृहतीवासाद्राक्षाभिः क्वथितं जलम् ।
पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ८ ॥
शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ ९ ॥
काकोलीबृहतीमेदायुग्मैः सवृषनागरैः ।
पित्तकासे रसक्षीरयूषांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥ १० ॥
द्राक्षामलकखर्जूरं पिप्पलीमरिचान्वितम् ।
पित्तकासापहं ह्येतल्लिह्यात्माक्षिकसर्पिषा ॥ ११ ॥

पित्तकास इत्यादि ।—मदनफल मधुकश्च कल्पयन्तरे । अथवा मधुकं मदनफल काकोल्यादिभिः [illegible] दर्शनादिह योज्यम् ॥ ६ ॥

मधुरैरिति ।—मधुरस्वेनोक्तं हरो जितत्ताविति सम्बन्धः । अन्ये तु मधुरैर्जाङ्गल-रसैरित्याहुः । मधुरैर्जाङ्गलरसैरित्यत्र मधुरैः स्वादुभिः सिता क्षौद्रादि-संस्कृतैः ॥ ७ ॥

बलेत्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

शरादीत्यादि ।—चरकस्य । शरादिपञ्चमूलम् [illegible] श्लोकः । अत्र [illegible] कषायेण [illegible] दुग्धं साध्यम् । काकोलीत्यादि ।—अत्र युग्मैरिति काकोल्यादिभिः सम्बध्यते इति भावः । अन्ये तु बृहतीमेदाभ्यां युग्मत इति ; युक्तमेतत्, यदाह जतूकर्णः [illegible] बृहतीद्वयैरिति ॥ ९ । १० ॥

द्राक्षेत्यादि ।—इदं [illegible] योगम् ; विदेहे तु [illegible] लेहः, यदाह [illegible]: "द्राक्षामलकखर्जूरं [illegible] मधु । [illegible] पित्तकासापहं [illegible]" इति ॥ ११ ॥

खर्जूरपिप्पलीद्राक्षासितालाजाः समांशिकाः ।
मधुसर्पिर्युतो लेहः पित्तकासहरः परः ॥ १२ ॥
शटीह्रीवेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ।
पिष्ट्वा रसं पिवेत् पूतं सघृतं पित्तकासनुत् ॥ १३ ॥
मधुना पद्मवीजानां चूर्णं पैत्तिककासनुत् ॥ १४ ॥

कफकासचिकित्सा ।

बलिनं वमनेनादौ शोधितं कफकासिनम् ।
यवान्नैः कटूरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥ १५ ॥
पिप्पलीक्षारकैर्यूषैः कौलत्थैर्मूलकस्य च ।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः ॥ १६ ॥
पञ्चकोलैः शृतं क्षीरं कफघ्नं लघु शस्यते ।
श्वासकासज्वरहरं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १७ ॥
पौष्करं कट्फलं भार्गीविश्वपिप्पलिसाधितम् ।
पिवेत् क्वाथं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृद्ग्रहे ॥
स्वरसं शृङ्गवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् ।
[illegible]

खर्जूरेत्यादि स्पष्टम् ॥ १२ ॥

शटीत्यादि ।—वाग्भटस्य । तत्र शट्यादिकं जले पिष्टा तद्रसं वस्त्रपूतं कृत्वा घृतसम्मिश्रं पिबेत् । बृहती चात्र कण्टकारी कासहन्तृत्वात् । उक्तं हि चरके "शर्करानागरोदीच्य-कण्टकारीशटीसमम् । पिष्टा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृत-मूर्च्छितम्" इति ॥ १३ । १४ ॥

बलिनमित्यादिना कफचिकित्सामाह । पिप्पलीक्षारकैरिति पिप्पलीयवक्षार-संस्कृतैरित्यर्थः ॥ १५—१७ ॥

पौष्करमित्यादि ।—कफापहपर्यन्तं स्पष्टम् ॥ १८ ॥

नवाङ्गयूषः—

मुद्गामलकाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कन्धुना मूलकशुण्ठकेन ।
शुण्ठीकणाभ्याञ्च कुलत्थकेन यूषो नवाङ्गः कफरोगहन्ता ॥१९॥

पार्श्वशूले ज्वरे कासे श्वासे श्लेष्मसमुद्भवे ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥ २० ॥

कट्फलादिः—कट्फलं कत्तृणं भार्गी मुस्तं धान्यं वचाभया ।
शृङ्गी पर्पटकं शुण्ठी सुराह्वा च जले शृतम् ॥
मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
कण्ठरोगे क्षये शूले श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥ २१ ॥
कण्टकारीकृतः क्वाथः सकृष्णः सर्वकासहा ॥ २२ ॥
विभीतकं घृताभ्यक्तं गोशकृत्परिवेष्टितम् ।
स्विन्नमग्नौ हरेत् कासं ध्रुवमास्यविधारितम् ॥ २३ ॥
वासकस्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताशिना ।
पित्तश्लेष्मज्वरे कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ २४ ॥
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ।
द्विगुणा च तवाक्षीरी सिता सर्वचतुर्गुणा ॥

नवाङ्गयूषे यवामलकदाडिमकर्कन्धुमूलकशुण्ठकैः षडङ्गपरिभाषया कल्पितं कृत्वा मुद्गकुलत्थौ युक्ता प्रचुरं दत्त्वा यूषः साध्यः, पश्चात् कटुत्वार्थं शुण्ठीपिप्पलीचूर्णदानम्; किंवा सकलमेव द्रव्यं यथोचितमात्रया गृहीत्वा क्वाथविधानेन यथाकुट्टितकम् यूषः कार्य्य इत्याहुः ॥ १९ ॥

पार्श्वशूल इत्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

कट्फलमित्यादौ कत्तृणं गन्धतृणम् ॥ २१ ॥

कण्टकारीत्यादि स्पष्टम् ॥ २२ ॥

विभीतकमित्यादि स्पष्टम् ॥ २३ ॥

वासकेत्यादि च स्पष्टम् ॥ २४ ॥

तं लिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ २५ ॥

पिप्पली पद्मकं द्राक्षा सप्तकं बृहतीफलम्।
घृतक्षौद्रयुतो लेहः श्वासकासनिबर्हणः ॥ २६ ॥

हरीतकीनागरमुस्तचूर्णं गुड़ेन तुल्यं गुड़िका विधेया।
निवारयत्याश्वविधारितोऽयं श्वासं प्रवृद्धं प्रबलञ्च कासम् ॥२७॥

मरिचाद्यं चूर्णम्—

कर्षः कर्षार्द्धमथो पलं पलद्वयमथार्द्धकर्षञ्च।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाड़िमगुड़यावशूकानाम् ॥
सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यविवर्जिताः।
अपि पूयं छर्दयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ २८ ॥

समशर्करं चूर्णम्—

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याक्षयुतानमीषाम्।
पलार्द्धमेकं मरिचस्य दद्यात् पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानिमानाशु बलान् निहन्यात्।
कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासाग्निसाद्यग्रहणीप्रदोषान् ॥२९॥

हरीतकीकणाशुण्ठीमरिचं गुड़संयुतम्।
कासघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥ ३० ॥

मधुकमित्यादौ।—तुगाक्षीरी वंशलोचना एकभागापेक्षया द्विगुणा; सर्वचूर्णापेक्षया चतुर्गुणा सिता ॥ २५ ॥

पिप्पलीत्यादि स्पष्टम् ॥ २६ ॥

हरीतकीत्यादौ—समुदितचूर्णेन तुल्यो गुड़ः ॥ २७ ॥

कर्ष इत्यादि।—मरिचकर्ष १, पिप्पली तोलक १, अम्लदाड़िमबीज पल १, गुड़ पल २, यवक्षार तोलक १। वाग्भटेऽप्युक्तं "गुड़क्षारोषणकणा दाड़िमं श्वासकासजित्। क्रमात् पलद्वयार्द्धाक्ष-कर्षकार्द्धपलोन्मितम्" इति ॥ २८ ॥

लवङ्गेत्यादि।—पलार्द्धमेकमित्यत्र एकपदं शौकर्य्यार्थमेवोक्तम्। पलानिति

व्योषान्तिका गुड़िका—

तालीशवह्निदीप्यकचविकाम्लवेतसव्योषैः ।
तुल्यैस्त्रिसुगन्धियुतैर्गुड़ेन गुड़िका प्रकर्त्तव्या ॥
कासश्वासारोचकपीनसहृत्कण्ठवाङ्निरोधेषु ।
ग्रहणीगदोद्भवेषु गुड़िका व्योषान्तिकानाम् ॥ २१ ॥
मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं त्र्यहञ्च तस्यानु सगुड़ञ्च पयः पिबेत् ॥
एष कासान् पृथग्द्वन्द्वसर्वदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधितान् ॥ २२ ॥
मनःशिलालिप्तदलं वदर्य्यातपशोषितम् ।
सक्षीरं धूमपानञ्च सर्वकासनिवारणम् ॥ २३ ॥

अर्शआदित्वादच्, मत्वर्थी रोगानित्यर्थः । तेन प्रसङ्ग इत्यनेन न पौनरुक्त्यम् ॥ १९ ॥

हरीतकीत्यादि ।—मोदकत्वात् गुडो द्विगुणः ॥ २० ॥

तालीशेत्यादौ ।—वह्निश्चित्रकः ; दीप्यकं यमानी ; त्रिसुगन्धियुतैरिति सर्वचूर्णापेक्षया चतुर्थांशेन मिलितं त्रिसुगन्धिचूर्णमित्याहुः । व्योषान्तिकेति, अन्तशब्द उपान्तमाह व्योषस्यान्तस्थितत्रिसुगन्धात् पूर्वमवस्थितत्वात् । किंवा तालीशादीनां विशेषणप्रधानत्वादपेक्षयैवान्तो ज्ञेयः ॥ २१ ॥

मनःशिलेत्यादि ।—आलं हरितालम् ; इङ्गुदं पुत्रजीवफलमध्यम्, फलत्वगित्यन्ये, युक्तञ्चैतत्, "मनःशिलालमधुकं मांसीमुस्तेङ्गुदीत्वचः" इति वाग्भटवचनात् । अत्र मनःशिलादीनां पेषणं छागमूत्रेण बोध्यम्, छागलाम्बुपिष्टैरिति सुश्रुतदर्शनात् । अत्र मधुकस्थाने मरिचं केचित् पठन्ति ; तन्न, "शिलालिङ्गुदयष्ट्याह्व-मांसीधूमं पिबेत् त्र्यहम्" इति तन्त्रान्तरदर्शनात् । अत्र मनःशिलादिकं कल्कीकृत्य क्षौमवस्त्रखण्डं लिम्पेत्, ततः आतपे शोषयित्वा वर्त्तिं विधाय शरावसम्पुटस्थवदराङ्गारवह्नौ निक्षिप्य यथोक्तनलिकया धूमपानं कार्य्यम्, विश्राम्य किञ्चित् सगुडक्षीरं पेयम्, धूमस्य तीक्ष्णत्वेनोरःक्षयादिति ॥ २२ ॥

मनःशिलेत्यादौ ।—वदर्य्यातपशोषितमिति वदर्य्याः मनःशिलालिप्तदलम्, आतपे शोषितमिति योजना । वदर्य्यातपेति असन्धिविधेरनित्यत्वात् सन्धिः ॥ २३ ॥

अर्कच्छदमनःशिले तुल्ये ततोऽर्द्धेन कटुत्रिकम् ।
चूर्णितं वह्निनिक्षिप्तं पिवेद् धूमन्तु योगवित् ॥
भक्षयेदथ ताम्बूलं पिवेद् दुग्धमथाम्बु वा ।
कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः ॥ २४ ॥
मरिचशिलार्कक्षीरैर्वार्त्ताकीं त्वचमाशुभावितां शुष्काम् ।
कृत्वा विधिना धूमं पिवतः कासाः शमं यान्ति ॥२५ ॥
दशमूलघृतम्—दशमूलीकषायेण भार्गीकल्कं पचेद् घृतम् ।
दक्षतित्तिरिनिर्यूहे तत्परं वातकासनुत् ॥ २६ ॥

दशमूलाद्यं घृतम्—

दशमूलाढ़के प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
पुष्कराह्वशटीविल्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः ॥
पेयानुपानं तत् पेयं कासे वातकफाधिके ।
श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ २७ ॥

दशमूलषट्पलकं घृतम्—

दशमूलीचतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं हविः ।
सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु कल्कितं साधु साधितम् ॥

अर्कच्छदेत्यादि ।—अर्कच्छदं अर्कमूलत्वक् ; शिला मनःशिला ; ततोऽर्द्धेन कटुत्रिकमिति तत उभयोरर्द्धेन मिलितं त्रिकटुकम् ॥ २४ ॥

मरिचेत्यादि स्पष्टम् ॥ २५ ॥

दशमूलकषायेणेत्यादि ।—दक्षः कुक्कुटः ; दक्षतित्तिरिभ्यां मिलित्वैव क्वाथः । दशमूलक्वाथेन दक्षतित्तिरिक्वाथेन च मिलित्वा चातुर्गुण्यम् ॥ २६ ॥

दशमूलाढ़क इत्यादि ।—वाग्भटस्य । अत्र दशमूलस्य क्वाथस्याढ़कमानत्वम्, तेन "क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः" इति वचनात् पादावशिष्टक्वाथोऽप्याढ़कमानो भवति । विल्वं विल्वमूलम् ; सुरसः पर्णासः । पेयानुपानमित्यत्र पयोऽनुपानमिति केचित् पठन्ति ; किन्त्वत्र पेयैव वातकफघ्नत्वात् युक्ता ॥ २७ ॥

कासहृत्पार्श्वशूलघ्नं हिक्काश्वासनिवारणम् ।
कल्कं षट्पलमेवात्र ग्राहयन्ति भिषग्वराः ॥ ३८ ॥

कण्टकारीघृतम्—

कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वह्निदीपनः ॥ ३९ ॥

अपरं कण्टकारीघृतम्—

घृतं रास्नाबलाव्योषश्वदंष्ट्राकल्कपाचितम् ।
कण्टकारीरसे सर्पिः पञ्चकासनिसूदनम् ॥ ४० ॥

बृहत्कण्टकारीघृतम्—

समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्य्या रसाढके ।
घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशटीचित्रकैः ॥
सौवर्चलयवक्षारबिल्वामलकपुष्करैः ।
वृश्चीरबृहतीपथ्यायमानीदाडिमर्द्धिभिः ॥
द्राक्षापुनर्नवाचव्यधन्वयासाम्लवेतसैः ।
शृङ्गीतामलकीभार्गीरास्नागोक्षुरकैः पचेत् ॥
कल्कैस्तु सर्वकासेषु हिक्काश्वासे च शस्यते ।
कण्टकारीघृतं सिद्धं कफव्याधिविनाशनम् ॥ ४१ ॥

रास्नाद्यं घृतम्—

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नां दशमूलीं शतावरीम् ।

दशमूलषट्पलकं घृतं स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

कण्टकारीत्यादि ।—कण्टकारीगुडूच्योर्मिलिता पल ६०, जल शराव ६०, शेष १५ । अन्ये तु जलद्रोणं दत्वा शेषं १६ इत्याहुः । कण्टकारीरस इति कण्टकारीस्वरसचतुर्गुणः ; उक्तञ्च "निदिग्धिकायाः स्वरस याहयेदयन्त्रपीडितम् । चतुर्गुणे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत्" इत्यादि ॥ ३९ । ४० ॥

समूलेत्यादि ।—अयं योगश्चरके वाग्भटे च पठ्यते । अत्र द्वैतरक्तभेदात् पुनर्नवाद्वयम् ॥ ४१ ॥

धलिकां माषिकांश्चांस्तीन् कुलत्थान् बदरान् यवान् ॥
तुलार्द्धं छागमांसस्य पादशेषेण तेन च।
घृताढ़कं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
सिद्धं तदष्टभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
पञ्च कासान् क्षयं श्वासं पार्श्वशूलमरोचकम्।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्ध्वानिलं जयेत् ॥
जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ शूर्पपर्णिके।
जीवन्ती मधुकञ्चैव दशको जीवको गणः ॥ ४२ ॥

अगस्त्यहरीतकी—

दशमूलीं स्वयंगुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम्।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भार्गींपुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढ़कम्।
हरीतकीशतञ्चैकं जले पञ्चाढ़के पचेत् ॥
यवैः स्विन्नैः कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम्।
पचेद् गुडतुलां दत्त्वा कुड़वञ्च पृथग् घृतात् ॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात्।
लिह्याद् द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥

द्रोणेऽम्भसीत्यादि।—अयमपि योगश्चरके वाग्भटे च पठ्यते। पलिकामिति रास्नादिभिरेव सम्बध्यते; दशमूलमपि प्रत्येकं पलांशम्। पलिकानिति पाठे रास्नादिशतावर्य्यन्तानां पलिकान् भागानिति सम्बन्धः। माषिका माषः अष्टौ पलानि। अत्र रास्नादिच्छागमांसान्तक्वाथे द्रोणप्रमाणं जलम्, तच्च पादावशेषाढकम्, क्षीरमप्याढकम्; अतो द्विगुणः पाकः ॥ ४२ ॥

दशमूलीमित्यादि।—वाग्भटचरकयोः। अत्र शङ्खिन्या बीजम्; तदभावे मूलमपि केचिदाहुः। यवाढकमिति यवहरीतक्यौ पटे बद्धा दातव्यौ। पञ्चभि-

तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनम्॥
पञ्च कासान् क्षयं श्वासं हिक्कां सविषमज्वरान्।
हन्यात् तथा ग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान्॥
अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम्॥ ४३॥

व्याघ्रीहरीतकी—

समूलपुष्पच्छदकण्टकार्य्यास्तुलां जलद्रोणपरिप्लुताञ्च।
हरीतकीनाञ्च शतं निदध्यादथात्र पक्वा चरणावशेषम्॥
गुड़स्य दत्त्वा शतमेतदग्नौ विपक्वमुत्तीर्य्य ततः सुशीते।
कटुत्रिकञ्च द्विपलप्रमाणं पलानि षट् पुष्परसस्य तत्र॥
क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथाग्नि प्रयुज्यमानो विधिनावलेहः।
वातात्मकं पित्तकफात्मकञ्च द्विदोषकासानपि यांस्त्रिदोषान्॥
क्षयोद्भवञ्च क्षतजञ्च हन्यात् सपीनसश्वाससुरःक्षतञ्च।
यक्ष्माणमेकादशरूपमुग्रं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात्॥४४॥

इति कासचिकित्सा।

आढकैरिति द्वे शुभ्वादशीतिशरावा भवन्ति। दशमूल्यादिहरीतक्यन्ताः क्वाथ्या एकत्रैव पक्तव्याः। यवैः स्विन्नैरित्युपलक्षणे तृतीया; तेन स्विन्नैर्यवैरुपलक्षितः कषायो यदा भवति तदा तं कषायं पूतं कृत्वा, तत्र हरीतकीशतं गुड़तुलाञ्च दत्त्वा पुनः पचेदिति योज्यम्। यथान्ये स्विन्नता चतुर्भागावशिष्टकषाय एव भवतीति कृत्वा चतुर्भागावशिष्टमेव कषायं कुर्वन्ति। अन्ये त्वष्टभागावशिष्टं कषायमेवाहुः; तन्न, सुश्रुतसंवादात्। स्विन्नहरीतकीशतस्य वंशशलाकया कृतच्छिद्रस्य भर्जनार्थं घृत-तैलयोः कुड़वे पृथक्, द्वे कुड़वे च पृथगष्टपलमाने। भर्जनन्तु चनकवदाध्यायम्। तन्त्रान्तरे चात्र मधुनश्च पलाष्टकमधीतम्, तुल्यमानत्वेऽपि घृतमधुनोरिदं वान्तरयोगान्न विरुद्धत्वम्। अवतारणसमये पिप्पलीचूर्णकुड़वं प्रक्षेप्यम्। लिह्यादिति प्रकृतलिहं लिह्यात् द्वे चाभये खादेदिति योज्यम्। अत्र यद्यपि लेहस्य मानं नोक्तं तथापि सुश्रुतसंवादात् कर्षमानं बोध्यम्। धन्यमिति प्रभावात् किंवा धनार्जनहेतुः भैषज्यसाधकत्वात्॥ ४२॥

अथ हिक्काश्वासचिकित्सा ।

हिक्काश्वासातुरे पूर्वं तैलाक्ते स्वेद इष्यते ।
स्निग्धैर्लवणयोगैश्च मृदु वातानुलोमनम् ॥
ऊर्द्ध्वाधःशोधनं शक्ते दुर्बले शमनं मतम् ॥ १ ॥
कोलमज्जाञ्जनं लाजास्तिक्ता काञ्चनगैरिकम् ।
कृष्णा धात्री सिता शुण्ठी काशीशं दधिनाम च ॥
पाटल्याः सफलं पुष्पं कृष्णा खर्जूरमस्तकम् ।
षडेते पादिका लेहा हिक्काघ्ना मधुसंयुताः ॥ २ ॥
मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्करान्विता ।
नागरं गुड़संयुक्तं हिक्काघ्नं नावनत्रयम् ॥ ३ ॥
स्तन्येन मक्षिकाविष्ठा नस्यं वालक्तकाम्बुना ।
योज्यं हिक्काभिभूताय स्तन्यं वा चन्दनान्वितम् ॥ ४ ॥
मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिवेत् ॥ ५ ॥

व्याघ्रीहरीतक्याः कटुत्रिकं प्रत्येकं पलद्वयम्। चातुर्जातमिति मिलित्वा पलम् ॥ ४८ ॥

इति कासचिकित्साविवृतिः ।

तुल्यनिदानत्वात् कासानन्तरं हिक्काश्वासचिकित्सामाह हिक्काश्वासातुर इत्यादि।—तैलाक्त इति लवणसंयोगैः सह तैलाक्त इति योज्यम्; तेन सैन्धवसंयुक्तेन तैलेनाभ्यक्त इत्यर्थः। स्निग्धैरिति स्निग्धद्रव्यैः स्वेद इति योज्यं वाग्भट-संवादात्। मृदु वातानुलोमनमिति ऊर्द्ध्वाधःशोधनस्य विशेषणं वाग्भटसंवादात्; किंवा लवणयोगैरुपपादितं शोधनमिति योज्यम् ॥ १ ॥

शमनमाह कोलेत्यादि।—कोलमज्जा बदरास्थिमज्जा; अञ्जनम् सौवीराञ्जनम्; तिक्ता कटुकी; काञ्चनगैरिकमिति उत्तमलोहितगैरिकम्; काशीशं धातुकाशीशम्, कांस्यनाडिकमित्यन्ये; दधिनाम कपित्थफलम् ॥ २ ॥

हिक्कार्त्तस्य पयश्छागं हितं नागरसाधितम् ॥ ६ ॥
कृष्णामलकशुण्ठीनां चूर्णं मधुसितायुतम् ॥ ७ ॥
मुहुर्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासनिबर्हणम् ॥ ८ ॥
हिक्काश्वासोद्भवे भार्गीं सविश्वामुष्णवारिणा ।
नागरं वा सिताभार्गी-सौवर्चलसमन्वितम् ॥ ९ ॥

शृङ्गीकटुत्रिकफलत्रयकण्टकारी
भार्गी सपुष्करजटा लवणानि पञ्च ।
चूर्णं पिबेदिह शिशिरेण जलेन हिक्का-
श्वासोर्द्ध्ववातकासनारुचिपीनसेषु ॥ १० ॥

अभयानागरकल्कं पौष्करयवशूकमरिचकल्कं वा ।
तोयेनोष्णेन पिबेत् श्वासी हिक्की च तच्छान्त्यै ॥ ११ ॥

पर्णासपञ्चकम्—

अमृतानागरफञ्जी-व्याघ्रीपर्णाससाधितः क्वाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ निहन्त्याशु ॥ १२ ॥
दशमूलीकषायस्तु पौष्करेणावचूर्णितः ।
कासश्वासप्रशमनः पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥ १३ ॥
कुलत्थनागरव्याघ्री-वासाभिः क्वथितं जलम् ।
पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काश्वासनिबर्हणम् ॥ १४ ॥
गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् ।
त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ॥ १५ ॥

मधुकमित्यादि श्लोकचतुष्टयं स्पष्टम् ॥ ६—९ ॥
शृङ्गीत्यादौ ।—पुष्करजटा पुष्करमूलम् ॥ १० ॥
अभयेत्यादि योगद्वयं स्पष्टम् ॥ ११ ॥
अमृतेत्यादौ ।—फञ्जी ब्रह्मयष्टिः ॥ १२ ॥
दशमूलीकषाय इत्यादि श्लोकत्रयं स्पष्टम् ॥ १३—१५ ॥

शृङ्गीमहौषधकणाघनपुष्कराणाम्
चूर्णं शटीमरिचशर्करया समेतम् ।
क्वाथेन पीतममृताह्वपपञ्चमूल्याः
श्वासं क्षणेन शमयेदतिदोषमुग्रम् ॥ १६ ॥
हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुड़ं रास्नां कणां शटीम् ।
जह्यात् तैलेन विलिहन् श्वासान् प्राणहरानपि ॥ १७ ॥
हिक्कां हरति प्रबलां प्रबलं श्वासं नाशयत्याशु ।
शिखिपुच्छभूतिपिप्पलीचूर्णं मधुमिश्रितं लीढ़म् ॥ १८ ॥
कर्षं कलिफलचूर्णं लीढ़ञ्चात्यन्तमधुना मिश्रितम् ।
अचिराद्धरति श्वासं प्रबलामुद्धंसिकाञ्चैव ॥ १९ ॥

हिंस्राद्यं घृतम्—

हिंस्राविड़ङ्गपूतीकत्रिफलाव्योषचित्रकैः ।
द्विक्षीरं सर्पिषः प्रस्थं चतुर्गुणजलान्वितम् ॥
कोलमात्रैः पचेत् तद्धि श्वासकासौ व्यपोहति ।
अर्शांस्यरोचकं गुल्मं शकृद्भेदं क्षयं तथा ॥ २० ॥

शृङ्गीत्यादि ।—शृङ्ग्यादीनां चूर्णं क्वाथात् पादिकम्, प्रक्षेपत्वात् । अथ पञ्चमूली महती, श्वासकफघ्नत्वादित्याहुः ॥ १६ ॥

हरिद्रामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । स्पष्टमिदम् ॥ १७ ॥

हिक्कामित्यादौ ।—शिखी मयूरस्तत्पुच्छस्य भूतिर्भस्म तथा पिप्पलीचूर्णञ्च समं मधुना लेह्यम् ॥ १८ ॥

कर्षमित्यादि ।—कलिफलं विभीतकम् ॥ १९ ॥

हिंस्रेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । हिंस्रा काला चीकड़ा । पूतिकं लाटाकरञ्जस्य मूलम् । कोलमात्रैरिति यद्यपि कोलशब्देन माषकाष्टकं कर्षार्द्धमुच्यते यदाह ारपादिः "माषकाभ्यान्तु शाणीयात् कोलं बटकद्रङ्क्षणम् । ताभ्यां कर्षः पिचु- ।पं अक्षं पाणितलं तथा । विडालपदकं कोलं किञ्चिच्च समुदाहृतम्" इति, ।थापि कर्षं एवात्र ग्राह्यः । अन्यथा कल्कस्याल्पत्वं स्यात् । इह काश्यपेनाप्येव- मुक्तम्, तस्मात् साधीयं व्याख्येति ॥ २० ॥

तेजोवत्याद्यं घृतम्—

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी।
भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकं शटी॥
सौवर्चलन्तामलकी सैन्धवं बिल्वपेशिका।
तालीशपत्रं जीवन्ती वचा तैरक्षसम्मितैः॥
हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पचेत् तोयचतुर्गुणे।
एतद्यथाबलं पीत्वा हिक्काश्वासी जयेन्नरः॥
शोथानिलार्शोग्रहणीहृत्पार्श्वरुज एव च॥ २१॥

भार्गीगुड़ः—शतं संगृह्य भार्ग्यास्तु दशमूल्यास्तथापरम्।
शतं हरीतकीनाञ्च पचेत् तोयचतुर्गुणे॥
पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वस्त्रपरिस्रुते।
आलोड्य च तुलां पूतां गुडस्य त्वभयां ततः॥
पुनः पचेत्तु मृद्वग्नौ यावल्लेहत्वमागतम्।
शीते तु मधुनश्चात्र षट् पलानि प्रदापयेत्॥
त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च पलिकानि पृथक् पृथक्।
कर्षद्वयं यवक्षारं सञ्चूर्ण्य प्रक्षिपेत् ततः॥
भक्षयेदभयामेकां लेहस्यार्द्धपलं लिहेत्।
श्वासं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा।
स्वरवर्णप्रदो ह्येष जठराग्नेश्च दीपनः॥

तेजोवत्यादि।—चरकस्य। तेजोवती चविका; भूतिकं कत्तृणम्। हिङ्गुपादैरित्येकभागमवेत्य, तेन हिङ्गु चत्वारो माषकाः॥ २१॥

भार्गीगुड़े दशमूल्यपि मिलिता। तोये चतुर्गुण इति प्रकृतत्रैगुण्यात् दशमूलीशतं भार्गीशतञ्च मिलित्वा जलस्य अष्टावशतं देयमित्याहुः। हरीतकीशतस्य प्रस्थत्वाद्द्रवं नर्घगिति वदन्ति, तेन जलस्य षोडशप्रस्थाधिकद्रोणशत-मित्यर्थः। अन्यस्तु हरीतकीशतैकस्य शास्त्रिसमंमितमाहुः। ग्रहान्तु पञ्च

पलोक्ते स्वागते माने न द्वैगुण्यमिहेष्यते ॥
हरीतक्योऽप्यतस्त्वात्र प्रस्थत्वादाढ़कं जलम् ॥ २२ ॥
कुलत्थगुड़ः—कुलत्थं दशमूलञ्च तथैव द्विजयष्टिका ।
शतं शतञ्च संक्षुद्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
पादावशेषे तस्मिंस्तु गुड़स्यार्धतुलां क्षिपेत् ।
शीतीभूते च पक्के च मधुनोऽष्टौ पलानि च ॥
षट् पलानि तुगाक्षीर्य्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ।
त्रिसुगन्धिसुगन्धं तत् खादेदग्निबलं प्रति ॥
श्वासं कासं ज्वरं हिक्कां नाशयेत् तमकं तथा ।
प्रतिशतं द्रोणनियमाज्ज्ञेयं द्रोणत्रयन्त्विह ॥ २३ ॥

इति हिक्काश्वासचिकित्सा ।

शैथिल्यावधारणार्थमत्र द्रवस्य द्वैगुण्यमिच्छन्ति, तन्मते जलमत्राढ़कद्वयमेव । अनेनैव हरीतक्या अपि पाकः । व्यवहारस्तु प्रायशश्चतुर्गुणजलेनाढ़कद्वैगुण्येन ॥ २२ ॥

कुलत्थमित्यादौ ।—जलद्रोण इति प्रतिशतमित्यर्थः, एतत्तु चक्रमतम् ; चन्द्रस्त्वाह "योगसन्दर्शनादत्र शतवैयोपदेशतः । जलं चतुर्गुणं देयमसत्वाद्द्रोणपारिधेः । मानसान्निध्यसंवादादद्विपलं त्रिसुगन्धिनः" इति । योगसन्दर्शनादिति समानद्रव्यप्रमाणकुलत्थगुड़ान्तरे चतुर्गुणजलसन्दर्शनादित्यर्थः ; इदन्तु न रुच्यते द्रोणपदस्य साक्षादुपादानात्, तस्य चतुर्गुणजलकल्पने द्रोणपदस्य वैयर्थ्यं स्यात् । पिप्पलीपलद्वयसान्निध्यात् त्रिसुगन्धि च मिलित्वा पलद्वयं तथा तन्त्रान्तरसंवादाच्च, यथा एतज्जातीयकुलत्थगुड़ान्तरे "मधुनः कुडवं दद्यात् त्रिसुगन्धिपलद्वयम्" इति ॥ २३ ॥

इति हिक्काश्वासचिकित्साविवृतिः ।

अथ स्वरभेदचिकित्सा ।

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् ।
कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं कवड़ इष्यते ॥
गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।
तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरश्चास्य प्रसीदति ॥ १ ॥
भा गोष्णं जलं पेयं जग्ध्वा घृतगुड़ौदनम् ।
क्षीरान्नपानं पित्तोत्थे पिबेत् सर्पिरतन्द्रितः ॥
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसंचये ॥ २ ॥
स्वरोपघाते मेदोजे कफवद्विधिरिष्यते ॥ ३ ॥
क्षयजे सर्वजे चापि प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ ४ ॥
चव्याम्लवेतसकटुत्रिकतिन्तिड़ीक-
तालीशजीवकतुगादहनैः समांशैः ।

प्राणोदानदुष्टिसाधर्म्यात् हिक्काश्वासानन्तरं स्वरभेदचिकित्सामाह वाते इत्यादि ।—तैलमत्र कटुष्णं कृत्वा कवलः कार्य्य इत्याहुः । क्षारो यवक्षारः ॥ १ ॥

भाद्य इति वातस्वरभेदे पिबेत् । सर्पिरिति यद्यपि सामान्येनैवोक्तं तथापि सुश्रुते श्वासोक्तं वासाद्यं पित्तकासोक्तं वा विदारीगन्धाद्यश्मारिवाद्यादिभोक्तं ज्ञेयमित्याहुः । पिप्पलीमित्यादि ।—पिप्पल्यादिचूर्णं गोमूत्रेण पेयम् । स्वरसंचय इति स्वरभेदे ॥ २ ॥

स्वरोपघात इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । कफवदिति कफजस्वरभेदवत् । क्षयजे सर्वजे चापीत्यपिशब्दबलात् मेदोजसहजयोः परिग्रहः । तन्त्रान्तरे हि चनयोरप्यसाध्यत्वमुक्तम्, यथा "क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः । मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ।" क्रिया चात्र क्षयजे क्षयकासोक्ता, सर्वजे तु प्रत्येकदोषोक्तैव मिलिता कार्य्या ॥ ३ । ४ ॥

चव्याम्लवेतसेत्यादौ ।—तिन्तिड़ीकं महाद्रकम् ; तुगा, वंशलोचना ; दहन

चूर्णं गुडप्रमृदितं त्रिसुगन्धियुक्तम्
वैस्वर्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥ ५ ॥
तैलाक्तं स्वरभेदे वा खदिरं धारयेन्मुखे।
पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां संयुक्तां नागरेण वा ॥
अजमोदां निशां धात्रीं क्षारं वह्निं विचूर्ण्य च।
मधुसर्पिर्युतं लीढ्वा स्वरभेदं व्यपोहति ॥ ६ ॥
कलितरुफलसिन्धुकणाचूर्णं तक्रेण लीढमपहरति।
स्वरभेदं गोपयसा पीतं वामलकचूर्णञ्च ॥ ७ ॥
बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम्।
स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥
शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह।
पिबेत् पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ९ ॥

कण्टकारीघृतम्—

व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्नावाट्यालगोक्षुरव्योषैः।
सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात् कासञ्च पञ्चविधम् ॥

त्रिवकः। गुडोऽत्र समुदितचूर्णसमः। त्रिसुगन्धि प्रत्येकमेकभागापेक्षया चतुर्थांशेनेति केचित्, एकमाषसमं मिलितमित्यन्ये ॥ ५ ॥

तैलाक्तमित्यादि।—श्लोकद्वयं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

कलितरुफलमित्यादि।—कलितरुफलं विभीतकफलम्। तक्रेणेत्यत्र चुक्रेणेति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

बदरीपत्रकल्कं वेत्यादि।—बदरीपत्रं ससैन्धवं घृतभृष्टं भक्ता तेनैव घृतेनालोड्य लिहेत् ॥ ८ ॥

शर्करेत्यादि।—सुश्रुतस्य। मधुरैरिति काकोल्यादिगणैः। पयःसाधनमिह क्षीरपाकपरिभाषया ॥ ९ ॥

व्याघ्रीत्यादि। —यद्यपि 'इदं घृतं रास्नेत्यादिना कासेऽप्युक्तं' तथाप्यत्र स्वरभेदहन्तृत्वप्रतिपादनार्थं पुनरप्युक्तम्। स्वरघ्नत्वाभावे ज्ञापकग्रहणमाह अभक्षद्रव्य-

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।
वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ १० ॥

भृङ्गराजाद्यं घृतम्—

भृङ्गराजामृतावल्लीवासकदशमूलकासमर्दरसैः ।
सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्धं स्वरभेदकासजिन्मधुना ॥ ११ ॥

इति स्वरभेदचिकित्सा ।

अथारोचकचिकित्सा ।

वस्तिं समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ।
कुर्याद्धृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे ॥ १ ॥
वान्तो वचाम्भिरनिले विधिवत् पिबेत्तु
स्नेहोष्णतोयमदिरान्यतमेन चूर्णम् ।

मित्यादि ।—पादस्तु चतुर्थभागः । अत्र केचित्तु स्वरसानुकल्पत्वादष्टावशिष्ट एव क्वाथो युक्तो गुरुत्वादिति । पादशब्दस्य नखवचनत्वेनापि पादशब्दोऽयं मूली-भूतमात्रभागमाह, तेन यथायोगापेक्षया षट्गु[illegible]णामेव भागः स्थापनीय इत्याहुः । अन्ये तु पादावशेषितमित्यत्र भागावशेषितमिति पठित्वा भागशब्दोऽत्राष्टमो भाग इत्याहुः । व्यवहारस्तु चतुर्थभागेनैव ॥ १० ॥

भृङ्गराजेत्यादि ।—भृङ्गराजादीनां क्वाथचतुर्गुणः ; पिप्पल्याः पादिकः कल्कः ; सिद्धशीते तु घृतात् पादिकं मधु प्रक्षेप्यम् ॥ ११ ॥

इति स्वरभेदचिकित्साविवृतिः ।

अरोचकस्यापूर्वरूपविकारत्वेन स्वरभेदानन्तरमरोचकमाह, वस्तिमित्यादि ।—मनोघ्नजे इति मनोवेदनाहेतुशोकादिजः । एतच्चोपलक्षणं तेन क्रोधादिजेऽपि ज्ञेयम् । वान्त इत्यादि ।—सुगमम् । विधि[illegible]न्तः कृतवमनः ; विधिवदित्यनेन खाद्यपेयादिक्रमम् बोधयति तेन वान्तः सन् पेयादिक्रमेण [illegible] जातबलः सन् चूर्णं

कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभार्गी-
रास्नैलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणाम् ॥ २ ॥
पेयं गुडाम्बु मधुरैर्वमनं प्रशस्तम्
लेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ।
निम्बाम्बु छर्दितवतः कफजे तु पानम्
राजद्रुमाम्बु मधुना सह दीप्यकाढ्यम् ।
चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव
सर्वेच सर्वकृतमेवमुपक्रमेच्च ॥ ३ ॥

कुष्ठसौवर्चलाजाजी शर्करामरिचं विड़म् ।
धात्र्येलापद्मकोशीरपिप्पलीचन्दनोत्पलम् ॥

पिबेच सहचैति । अनिल इति कारणे कार्य्योपचारात् अनिलजे ; अनिलजेऽपि वमनमिह कफस्थानगतत्वाद्दे द्रष्टव्यम् । ये त्वनिलमिह वातहन्तृत्वादिति ग्रन्थ-टिप्पणी ; तन्न, एतदेव युक्तम्, वक्ष्यमाणवाग्भटवचनात् । यवभस्म इति यवक्षारः । लवणोत्तमं सैन्धवम् । एवं एलवालुकमिति कार्त्तिकः ; एकीयन्ते, युक्तञ्चैतत् वाग्भटसंवादात् ॥ १ । २ ॥

गुडाम्बुमधुरैरिति गुडाम्बुयोगान्मधुरैर्वमनयोगैः ; अत्र मदनफलयोगोऽपि ज्ञेयः, केचित्तु गुडोदकेन वमनस्यासम्भवात् ; अन्ये तु मधुरशब्देनाष्टवर्गमाहुः ; अपरे तु मधुरैर्विमन मधुकेरिति पठन्ति । निम्बाम्बु छर्दितवत इति आगमयासनमतिथ्य-मिति आगमाभावादथ छेवलछकारः, तेन न छन्दोभङ्गः । चक्रादयस्तु निम्बाम्बु-वमितवत इति पठन्ति । राजद्रुमाम्बुमधुनेति राजद्रुम आरग्वधस्तस्य कषायो मधुना सहित इत्यर्थः ; कार्त्तिकस्तु राजद्रुमशब्देन आरग्वधादिगणमाह, कफा-धिरोगेऽभीविचितत्वादिति. किन्तु वाग्भटे एवं नोक्तं तेन आरग्वधादिगणपरत्वं न प्रमाणमिति । दीप्यकाढ्यमिति यवानीचूर्णमत्र प्रक्षेप्यम् । चूर्णं यदुक्तमथवेति अनिलजे यत् पूर्वमुक्तं कृष्णादिनागरान्तं तदेव राजद्रुमाम्बुना पिबेत् । अथच विधिरांगानुगते मति ज्ञेयः । सर्वेच सर्वकृतमिति प्रत्येकदोषोक्तं मेलयित्वा सर्व-दोषजमरोचकमुपाचरेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

कुष्ठेत्यादि ।—चरकस्य । चत्वारो योगाः अष्टाः । तस्यद्येत्यादि ।—तक्

लोध्रं तेजोवती पथ्या कूपणं सयवाग्रजम् ।
आर्द्रं दाड़िमनिर्यासश्चाजाजीशर्करायुतः ॥
सतैलमाक्षिकाश्चैते चत्वारः कवड़ग्रहाः ।
चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्यैकजसर्वजान् ॥ ४ ॥
त्वङ्मुस्तमेला धान्यानि मुस्तमामलकानि च ।
त्वक् च दार्वी यमान्यश्च पिप्पल्यस्तेजोवत्यपि ॥
यमानी तिन्तिड़ीकञ्च पञ्चैते मुखशोधनाः ।
श्लोकपादैरभिहिताः सर्वारोचकनाशनाः ॥ ५ ॥
अम्लीका गुड़तोयञ्च त्वगेलामरिचान्वितम् ।
अभक्तच्छन्दरोगेषु शस्तं कवड़धारणम् ॥ ६ ॥
कारव्यजाजीमरिचं द्राक्षावृक्षाम्लदाड़िमम् ।
सौवर्चलं गुड़ं क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥ ७ ॥

तीक्ष्णूपणानि त्रिफला रजनीद्वयञ्च
चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि ।
क्षौद्रान्वितानि वितरेन्मुखधारणार्थ-
मन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि ॥ ८ ॥

गुड़त्वक्; तेजोवती चवी। एषां चूर्णेन निघर्षणं कार्य्यमित्याहुः। मुख-शोधना इति मुखगतदोषशोधनाः ॥ ४ । ५ ॥

अम्लीकेत्यादि। अम्लीका पक्वतिन्तिड़ीफलम्, एतश्च पुरातनं ग्राह्यमित्याहुः त्वगेलादीनाञ्च कटुत्वसौगन्ध्यापादकं मानम् ॥ ६ ॥

कारवीत्यादि।—कारवी कृष्णजीरकं; वृक्षाम्लं महार्द्रकम्। गुड़िका पञ्च-पणाधकमाना मुखे धार्य्येत्याहुः ॥ ७ ॥

तीक्ष्णेत्यादि।—कटुत्रयम्। मुखधारणार्थमिति घर्षणं मुखशोधनमिति। अन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानीति त्वगेलादिसहितानि भवन्ति, यदुक्तं "त्वगेला-सहितं सर्वं कटुतिक्तमरोचके। लिह्यात् क्षौद्रेण संयुक्तमन्नमल्पं पुनः पुनः" इति ॥ ८ ॥

विट्‌चूर्णमधुसंयुक्तो रसो दाड़िमसम्भवः ।
असाध्यामपि संहन्यादरुचिं वक्त्रधारितः ॥ ९ ॥

यमानीषाड़वः—यमानीतिन्तिड़ीकञ्च नागरञ्चाम्लवेतसम् ।
दाड़िमं बदरञ्चाम्लं कार्षिकाण्युपकल्पयेत् ॥
धान्यसौवर्च्चलाजाजीवराङ्गञ्चार्द्धकार्षिकम् ।
पिप्पलीनां शतञ्चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥
शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥
हृत्पीड़ापार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् ।
कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥ १० ॥

कलहंसः—

अष्टादश शिग्रुफलानि दश मरिचानि विंशतिश्च पिप्पल्यः ।
आर्द्रकपलं गुड़पलं प्रस्थत्रयमारनालस्य ॥
एतद्विड़लवणयुतं खंजाहतं सुरभिगन्धाढ्यम् ।
व्यञ्जनसहस्रघाति ज्ञेयं कलहंसं नाम ॥ ११ ॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

विट्‌चूर्णादि स्पष्टम् ॥ ९ ॥

यमानी षाड़वः अम्लमिति बदरविशेषणं ; वराङ्गं गुड़त्वक् । पिप्पलीनां शत-मित्याहृतिमानात् । एवं मरिचस्यापि शतद्वयम् । एतच्चूर्णं सुधी धृत्वा शनैः शनैर्लेहाधःकरणीयमित्युपदिशन्ति । षाड़व इति मधुराम्लयोगस्य संज्ञा, यमानीप्रभृतिः षाड़वो यवानीषाड़वः ॥ १० ॥

अष्टादशेत्यादि ।—शिग्रुफलानि शोभाञ्जनबीजानि । सुरभिगन्धाढ्यं धान्य-जीरकाद्यभिप्रायः । राजहंसाकोशिकरतलेन कलस्वरजननत्वेन कलहंस-संज्ञा ॥ ११ ॥

इत्यरोचकचिकित्साविवृतिः ॥

अथ छर्दिचिकित्सा ।

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वा-
श्छर्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
प्राक् कारयेन्मारुतजां विमुच्य
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ १ ॥
हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्दिं पवनसम्भवाम् ।
ससैन्धवं पिबेत् सर्पिर्वातच्छर्दिनिवारणम् ॥ २ ॥
मुद्गामलकयूषं वा ससर्पिष्कं ससैन्धवम् ।
यवागूं मधुमिश्रां वा पञ्चमूलीकृतां पिबेत् ॥ ३ ॥

अरोचकवत् पथ्यविधत्वात् तथा छर्द्यामयेऽप्यरुचेः सम्भवादरोचकानन्तरं छर्दिचिकित्सितमुच्यते, आमाशयेत्यादि ।—चरकस्य । आमः आमरसः, तस्याशयः आमाशयः, तस्योत्क्लेशः दोषाणामुदीरणं, तस्मेतुकाश्छर्दयः ; किंवा आमाशयस्था-शयविशेषस्योत्क्लेश इति । टिप्पनी ईति । यस्मादामाशयोत्क्लेशेन एते छर्दयः, आमाशयसमुत्थे च रोगे लङ्घनमुक्तं, तस्मादित्यर्थः । उत्सर्गमुक्त्वा अपवादमाह प्रागिति कारयेदित्यादिना । यद्यपि वातजायामप्यामाशयसम्बन्धेन कफोऽप्यस्ति लङ्घन-साध्यश्च तथापि वातस्य महात्ययसाधकारित्वो लङ्घनशोधनाभ्यां छर्दिर्म त्यात्ययकरी स्यादिति भावः । अत्र लङ्घनमल्पदोषविषयं, शोधनञ्च बहुदोषविषयमिति । संशोधनशब्देनात्र वमनविरेचनयोरेव ग्रहणम्, उत्तरत्रापि वमनस्य वक्ष्यमाण-त्वात् । अन्ये तत्र संशोधनशब्देन प्रतिमार्गहरणतया अत्यर्थहितं विरेचनमेव वर्णयन्ति ॥ १ ॥

हन्यादित्यादि ।—सुश्रुतस्य । क्षीरोदकमित्यत्र क्षीरघृतमिति जेज्जटः पठति, व्याचष्टे च—क्षीरमथनादुद्धृतं घृतं क्षीरघृतं क्षीरयुक्तं वा क्षीरघृतमिति ; किन्तु वाग्भटे पीतं तुल्याम्बु, वा पयः प्रयुक्तं, तेन क्षीरोदकमिति पाठः । ससैन्धवं पिबेत् सर्पिरित्यत्र पक्वं घृतम् ॥ २ ॥

मुद्गामलकयूषं वा ससर्पिष्कमिति सर्पिरिह यूषसन्धानार्थम् । यवागू-मित्यादि ।—सुश्रुतस्य । पञ्चमूली स्वल्पा इति चक्रः ; महतीति गयदासः, वात-जायामप्यामाशयसमुत्थितत्वेनानुबन्धरूपस्य कफस्य विद्यमानत्वात् ॥ ३ ॥

पित्तात्मिकायान्त्वनुलोमनार्थम्
द्राक्षाविदारीक्षुरसैस्त्रिवृत् स्यात्।
कफाशयस्थन्त्वतिमात्रवृद्धम्
पित्तं जयेत् स्वादुभिरूर्द्धमेव॥४॥
शुद्धस्य काले मधुशर्कराभ्याम्
लाजैश्च मन्थं यदि वापि पेयाम्।
प्रदापयेन्मुद्गरसेन वापि
शाल्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा॥५॥

चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्यामलकीरसम्।
पिबेत् माक्षिकसंयुक्तं छर्दिस्तेन निवर्त्तते॥६॥
चन्दनञ्चामृणालञ्च वालकं नागरं वृषम्।
सतण्डुलोदकक्षौद्रः पीतः कल्को वमिं जयेत्॥७॥
कषायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः।
छर्द्यतीसारदाहघ्नो ज्वरघ्नः सम्प्रकाशितः॥८॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम्।

पित्तेत्यादि।—चरकस्य। चूर्णीकृता लिह्यादिति द्राक्षादिरसैः मध्वेकमुपयोज्य-मित्याहुः। कफाशयस्थमिति आमाशयोर्द्धभागस्थम्। स्वादुभिरूर्द्धमेवेति जनकरो-ऽत्र द्राक्षादिभिरेव। ऊर्द्ध्वमिति वमनेन हरेदित्यर्थः, चरकोक्तमपि मदनफलं वमन-योग्यतया ज्ञेयम्; अन्ये तु केवलमेव द्राक्षादिरसमाकण्ठं पीत्वा वमनं कार्य-मित्याहुः। काल इति शस्यगुडमाकाले। यदि वापि पेयामिति मन्दाग्निं प्रति पेया ज्ञेया॥४।५॥

चन्दनेत्यादि।—चरकसंवादात् श्वेतचन्दनं ज्ञेयम्। चन्दनकल्कापेक्षया धात्री-फलरसश्चतुर्गुणः, पातव्यश्च चतुर्द्धं इत्युक्तेः। चन्दनमित्यादौ।—अमृणाल-मुशीरम्॥६।७॥

कषाय इत्यादि।—कल्कं भृष्ट क्वाथविधिना कषायः कार्य्यस्ततो लाजचूर्णादि-प्रक्षेपः॥८॥

अधोभागीकृते दोषे छर्दिः क्षिप्रं निवर्त्तते ॥ ९ ॥
गुडूचीत्रिफलारिष्टपटोलैः क्वथितं पिबेत् ।
क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु छर्दिं पित्तास्रसम्भवाम् ॥ १० ॥
क्वाथः पर्पटजः पीतः सक्षौद्रश्छर्दिनाशनः ॥ ११ ॥

कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तम्
सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैः ।
पिण्डीतकैः सैन्धवसंप्रयुक्तै-
श्छर्द्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥ १२ ॥

विडङ्गत्रिफलाविश्वचूर्णं मधुयुतं लिहेत् ।
विडङ्गप्लवशुण्ठीनामथवा श्लेष्मजां वमिम् ॥ १३ ॥
मज्जाम्रवं वा बदरस्य चूर्णं मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।
दुरालभां वा मधुसम्प्रयुक्तां लिह्यात्कफच्छर्दिविनिग्रहार्थम् ॥१४

हरीतकीनामित्यादि स्पष्टम् ॥ ९ ॥

गुडूच्यादौ ।— पित्तास्रसम्भवामिति रक्तपित्तसम्भवाम् ॥ १० ॥

क्वाथेत्यादि स्पष्टम् ॥ ११ ॥

कफात्मिकायामित्यादौ ।—सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैरिति निम्बवल्कलं क्वाथ्यते क्वाथे पिप्पल्यादीनां प्रक्षेप इति चन्द्रटिप्पनी ; अन्ये तु तोयशब्देनात्र उष्णोदकमुच्यते, तेन पिप्पल्यादिकल्कयुक्तोष्णोदकेन पिबेदित्याहुः; वाग्भटेऽप्युक्तं "कफजायां वमेन्निम्बकृष्णापिण्डीतसर्षपैः । युक्तेन कोष्णतोयेन" इति ; तथायुक्तमपि वमनयोग्यत्वेन सैन्धवं बोध्यम् । पिण्डीतको मदनफलम् । कफामाशयशोधनार्थमिति कफपूर्णामाशयशोधनार्थम् ; कफस्यामाशयस्य च शोधनार्थमित्यन्ये ॥ १२ ॥

विडङ्गेत्यादौ ।—प्लवं कैवर्त्तमुस्तकम् ॥ १३ ॥

मज्जाम्रवमित्यादि ।—आम्रवं जम्बुफलास्थि । बदरस्य चूर्णमिति बदराद्यचूर्णमिति चरके पठ्यते, तन्मते मज्जबदरस्यैव चूर्णम् ; अन्ये तु बदरस्य चूर्णमिति पठित्वा बदरास्थिमज्जचूर्णमित्याहुः । मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीमिति द्वितीयो योगः । दुरालभां वेति तृतीयो योगः । योगत्रयेऽपि मधु सम्बध्यते ॥ १४ ॥

तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजम् ।
शृतं गुडूच्या विधिवत् कषायं हिमसंज्ञितम् ॥
तिसृष्वपि भवेत् पथ्यं माक्षिकेण समायुतम् ॥ १५ ॥
द्रव्यादापोथितात् तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ।
कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥
षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलात् शीतफाण्टयोः ।
आप्लुतं भेषजपलं रसाख्यायां पलद्वयम् ॥ १६ ॥
श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ।
पेयश्छर्दित्रये शीतो मूर्वा वा तण्डुलाम्बुना ॥ १७ ॥

जम्ब्वाम्रपल्लवगवेधुकधान्यसेव्य-
ह्रीवेरवारि मधुना पिबतोऽल्पमल्पम् ।
छर्दिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धियुक्ता
लीढ़ा निहन्ति मधुनाथ दुरालभा वा ॥ १८ ॥

तर्पणेत्यादि ।—तर्पणं तोयविप्लुताः सक्तवः । तिसृणामिति पृथग्वातादिजानाम्, अन्यथा बहुवचनानुपपत्तिः । एतेन त्रिदोषजच्छर्दिहरत्वमप्युक्तं भवति, यतः पृथग्वाताद्यादिच्छर्दिभेषजद्वन्द्वमेव सान्निपातिकच्छर्दिभेषजं भवति, चरके तद्दोषजत्वात् । शृतमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । अत्रापि पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ १५ ॥

हिमसंज्ञितमिति शीतकषायसंज्ञितं, तदर्थमेव कषायपरिभाषामाह द्रव्यादित्यादि ।—अवहारत्र प्रायेण भेषजाद्देयं जलपलद्वयमिति । रसाख्यायां पलद्वयमिति स्वरसाभावे यत्र भेषजपूर्णमुपोदके मर्दित्वा स्वरसानुकल्पः क्रियते तस्मिन् कार्ये कर्त्तव्ये भेषजस्य पलद्वयं दत्वा स्वरसानुकल्पः कार्यः ॥ १६ ॥

श्रीफलस्येत्यादि ।—श्रीफलो बिल्वं तस्य मूले पाठो, "बिल्वमूलं मधुयुक्तं सछर्दिघ्नं न च पित्तकृत्" इति गुणपाठात् ; एवमन्यत्रापि । गुडूच्या वा कषाय इति गुडूच्याः क्वाथ एव शीतलः कार्यः, न तु शीतकषायः, नागार्जुनसंवादे तथोक्तत्वात् ; यथा—"छिन्नरुहायाः क्वाथं सुशीतं यो नरः पिबेन्मधुना । छर्दिं स वातपित्तश्लेष्मसमुत्थां निवारयति" इत्यादि ॥ १७ ॥

जम्ब्वित्यादि ।—गवेधुको गुडाम् ; धान्यं धान्यकम् ; सेव्यमुशीरम् ; वारि

जातीधात्री—जात्या रसः कपित्थस्य पिप्पलीमरिचान्वितः ।
क्षौद्रेण युतः शमयेल्लेहोऽयं छर्दिमुल्बणाम् ॥ १९ ॥
पिष्ट्वा धात्रीफलं द्राक्षां शर्कराञ्च पलोन्मिताम् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चात्र कुडवं सलिलस्य च ॥
वाससा गलितं पीतं हन्ति छर्दिं त्रिदोषजाम् ॥ २० ॥

एलादिचूर्णम्—एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्ज-
लाजाप्रिय[illegible]चन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाञ्च ॥ २१ ॥
कोलामलकमज्जानो मक्षिकाविट् सिता मधु ।
सकृष्णातण्डुलो लेहश्छर्दिमाशु नियच्छति ॥ २२ ॥
अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्ध्वा निर्वापितं जले ।
तत्तोयपानमात्रेण छर्दिं जयति दुस्तराम् ॥ २३ ॥
यष्ट्याह्वं चन्दनोपेतं सम्यक् क्षीरप्रपेषितम् ।
तेनैवालोड्य पातव्यं रुधिरच्छर्दिनाशनम् ॥ २४ ॥
लाजाकपित्थमधुमागधिकोषणानाम्
क्षौद्राभयात्रिकटुधान्यकजीरकाणाम् ।

शीतस्पर्शाय स्थेयः । पुनर्दुरालभेति शौकाश्वरोधादुक्तं त्रिवृन्मिश्रयोगेन दोषान्तरनाशार्थं न पौनरुक्त्यम् ॥ १८ ॥

जात्या इत्यादि ।—जाती जातिपत्री ; कपित्थस्येति कपित्थफलस्य । एक एवायं योगः ॥ १९ ॥

पिष्ट्वेत्यादि ।—दत्त्वा कल्काद्यपेक्षया देयम्, क्षीरं प्राग्वत् ॥ २० ॥

एलेत्यादि स्पष्टम् ॥ २१ ॥

कोलेत्यादि ।—कोलं बदरं तदस्थिमज्जा ग्राह्या । सकृष्णातण्डुलः पिप्पलीतण्डुलः ॥ २२ ॥

अश्वत्थेत्यादि स्पष्टम् ॥ २३ ॥

यष्ट्याह्वमित्यादौ ।—तेन इति क्षीरेण ॥ २४ ॥

पथ्यान्नतामरिचमाक्षिकपिप्पलीनाम्
लेहात्क्षयः सकलवम्यरुचिप्रशान्त्यै ॥ २५ ॥

पद्मकाद्यं घृतम्—

पद्मकामृतनिम्बानां धान्यचन्दनयोः पचेत्।
कल्के क्वाथे च हविषः प्रस्थं छर्दिनिवारणम्॥
तृष्णारुचिप्रशमनं दाहज्वरहरं परम् ॥ २६ ॥

इति छर्दिचिकित्सा ॥

अथ तृष्णाचिकित्सा।

तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते।
रसाश्च बृंहणाः शीता गुडूच्या रस एव च ॥ १ ॥
पञ्चाङ्गकाः पञ्चगणा ये उक्तास्तेष्वम्बु सिद्धं प्रथमे गणे वा।

लाजेत्यादौ।—कपित्थस्य फलम्; ऊषणं मरिचम्; क्षौद्रं माक्षिकम् ॥ २५ ॥
पद्मकघृते क्वाथः कल्कश्च पद्मकादिपञ्चकस्य ॥ २६ ॥

इति छर्दिचिकित्साविवृतिः।

छर्दिश्चिकित्सानन्तरं तृष्णाचिकित्सामाह, तृष्णायामित्यादि।—वाग्भटस्य। सगुडं दधीति गुडं प्रक्षेप्यम्। पञ्चाङ्गका इत्यादि।—सुश्रुतस्य। पञ्च अङ्गानि येषाम् एवम्भूता ये पञ्चगणाः स्वल्पमहत्तृणवल्लीकण्टकीसंज्ञकानि पञ्च पञ्चमूलानि सुश्रुतोक्तानि तेषु। अम्बु सिद्धमिति अम्बु क्वाथोऽर्द्धशृतं वा। एते च पञ्च योगाः, प्रत्येकं क्वाथविधानात्। प्रथमो गणो विदारीगन्धादिः सुश्रुतः। अथवा इति क्षीरं मोक्षम्; अन्ये तु अथवा इति तृष्णाविशेषणं व्याख्याय अल्पमल्पमत्याय शमनम्, महत्यां वमनमित्याहुः। तृष्णोपरोधं न कदापि कुर्य्यादिति अतोऽस्याम्बु-जलदानात् तृष्णायां उपरोधं दुःखं कदापि न कुर्य्यात्; किंवा किमर्थं पुनरिद-मत्यम्बु न दीयते इत्याह तृष्णेत्यादि, यस्मात् तृष्णाया उपरोधे इति माधव्याहः

पिबेत् सुखोष्णं मनुजोऽल्पशो वा तृष्णोपरोधं न कदापि कुर्य्यात् ॥ २ ॥

पित्तोत्थितां पित्तहरैर्विपक्वम्
निघ्नन्ति तोयं पय एव वापि ॥ ३ ॥
काश्मर्य्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम् ।
द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत् ॥ ४ ॥
पित्तजायान्तु तृष्णायां पक्वोडुम्बरजो रसः ।
तत्क्वाथो वा हिमस्तद्वच्छारिवादिगणाम्बु वा ॥ ५ ॥
स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वा पित्तजे तर्षे ॥ ६ ॥
तद्वद्द्राक्षाचन्दनखर्जूरोशीरमधुयुक्तं तोयम् ॥ ७ ॥
सशारिवादौ तृणपञ्चमूले तथोत्पलादौ मधुरे गणे वा ।

स्यात् अतः पुरुषः कदापि तृष्णोपरोधं न कुर्य्यादित्यर्थः । डल्लनस्तु "पिबन् सुखोष्णं मनुजोऽचिरेण तृषो विमुच्येत हि वातजाताः" इति पठति । कश्चित्तु पिबेत् सुखोष्णं मनुजोऽल्पशस्तु जलोद्भवस्य तथैव पानमिति ॥ १ । २ ॥

पित्तोत्थितामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । पित्तहरैरिति काकोल्यादिभिः । डल्ल-नस्तु "पित्तप्रशमैस्तु कृतः कषायः सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतः । पीतस्तृषां पित्तकृतां निहन्ति क्षीरं शृतं वाप्यथ जीवनीयैः" इति पठति, व्याचष्टे च पित्तप्रशमैरुत्प-लादिभिः काकोल्यादिभिर्वेति ॥ ३ ॥

काश्मर्य्यादिमधुकान्त एको योगः । शीतकषायोऽयम् । अन्ये तु एषां कल्कं जलेन पेय इत्याहुः ॥ ४ ॥

पित्तजायामित्यादि ।—वाग्भटस्य । पक्वोडुम्बरज इत्यपपाठः सुश्रुतवचनात् । हिम इति शीतकषायः । तद्वदिति हिम इत्यर्थः ; शारिवादिगणश्च वाग्भटोक्तः । स्याज्जीवनीयेत्यादि ।—चरकस्य । क्षीरघृतमिति क्षीरोत्थं घृतम् । वा पित्तजे तर्षे इति वातजे चेत्यर्थः ; न तु संसर्गजे, तेषामनुक्तत्वात्, किंवा अनुक्तानामपि द्वन्द्वजानां गुल्मानामभिधाने यो न्यायः स एवात्राप्यनुसरणीय इति ॥ ५ । ६ ॥

तद्वदित्यादौ ।—शीतं शीतकषायमित्याहुः ; चक्रस्तु तद्वदित्यत्र पेय इति पठति, व्याचष्टे च पेय इत्यत्र तर्षे इति सम्बन्ध इति । सशारिवेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।

कुर्य्यात् कषायांश्च तथैव युक्तान् मधूकपुष्पादिषु चापरेषु ॥८॥
विल्वाढ़कीधातकिपञ्चकोलदर्भेषु सिद्धं कफजां निहन्ति ॥ ९ ॥
हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ॥ १० ॥
सजीरकाण्यार्द्रकशृङ्गवेरसौवर्चलान्यर्द्धजलप्लुतानि ।
मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति पीतानि सद्यः शमयन्ति तृष्णाम् ॥ ११ ॥
क्षतोत्थितां रुग्विनिवारणेन जयेद्रसानामसृजश्च पानैः ॥ १२ ॥

सप्तमी षष्ठ्यर्थे, तेन शारिवादिगणचतुष्टयस्य कषायं कुर्य्यादित्यर्थः। मधुरो गणः काकोल्यादिः; मधुरो गण इत्यत्र प्रथमो गण इति डल्लनः पठित्वा विदारीगन्धादिगण इति व्याचष्टे, तन्न प्रामाणिकं, बहुभिरव्याख्यातत्वात्। अनेन गणचतुष्टयेन चत्वारः कषायाः कार्य्या इति चत्वार एव योगाः। तथैव युक्तानिति शीतकषायविधिना कृतान्, सुश्रुते कषायप्रस्तावे अस्य वचनस्य पठितत्वात्; डल्लनस्तु तथैव युक्तानित्यत्र यथेरितान् चेति, पूर्वोक्तविधानेन एतेन जलं दत्त्वा प्रवाते निशि वासनं कुर्य्यात्। मधूकपुष्पादिषु चापरेष्विति एषाञ्च शीतकषायं कुर्य्यादित्यर्थः। मधूकपुष्पादीनि तु मधूकशोभाञ्जनकोविदारप्रियङ्गुपुष्पाणि चत्वारि रक्तपित्तघ्नत्वेनेह पठितानि; किंवा आदिशब्दः प्रकारवाची, तेन मधूकपुष्पद्राक्षाकाश्मर्य्यखर्जूराणीति चत्वारि ॥ ७ ॥ ८ ॥

विल्वाढ़कीत्यादि।—विल्वस्य मूलम्; आढ़की तूवरी। सिद्धमित्यतः परं जलमिति शेषः; जलमिति षड़ङ्गविधानेनेति चक्रः, अन्ये तु क्वाथमाहुः। अत्र सुश्रुतटीकाकृतो धातकीपञ्चकोलस्थाने धान्यकपञ्चमूलमिति पठन्ति, पञ्चमूलं स्वल्पमित्याहुः, सर्व्वासु तृष्णासु पित्तसम्भवत्वेन पञ्चकोलमनुचितमित्याहुः। दर्भ उलूकः। निम्बप्रसवोदकेनेति निम्बत्वगुडूचक्वाथेनेति चक्रः; निम्बपुष्पक्वाथेनेत्यन्ये; निम्बपल्लवक्वाथेनेति जेज्जड़ः, युक्तञ्चैतत् तन्त्रान्तरसंवादात्। आर्द्रकशृङ्गवेरसौवर्चलानीत्यत्र आदित्वात्। आर्द्रकशृङ्गवेरम् आर्द्रकमेव। जीरकादिकञ्च सौरभकटुत्वमात्रकारकं देयम् ॥ ९—११ ॥

क्षतोत्थितामित्यादि।—सार्द्धश्लोकः सुश्रुतस्य। रुग्विनिवारणेनेति व्रणवेदनानिर्वापणेन कारणोच्छेदात् तत्कार्य्यरूपा क्षतजा तृष्णा शाम्यतीत्यर्थः। रसानामिति मांसरसानाम्। असृजश्च पानैरिति एणादिरक्तस्य सद्यस्कस्य पानैरित्यर्थः,

क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्यान्मांसोदकं वाथ मधूदकं वा।
गुर्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेत्तु क्षयादृते सर्वकृतां च तृष्णाम्॥ १३॥

लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम्।
काश्मर्य्यशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्दितो नरः॥ १४॥
अतिरूक्षदुर्बलानां तर्षं शमयेन्नृणामिहाशु पयः।
छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः॥ १५॥
आम्रजम्बूकषायं वा पिबेन्माक्षिकसंयुतम्।

एतच्चात्यर्थशोणितस्रुतौ सत्यां ज्ञेयम्। क्षयोत्थितामित्यादौ। क्षीरजलमिति क्षीरमिश्रितं जलमिति, क्षीरजलमित्यत्र क्षीरघृतमिति ऊज्जटः पठति, व्याचष्टे च क्षीरोत्थं घृतं क्षीरसहितं वा घृतमिति। मांसोदकमिति मांसरस एव, अन्ये तु माषोदकमिति पठित्वा माषयूषमिति व्याचक्षते। मधूदकं वेति मधुमिश्रितमुदकमित्यर्थः। उदकञ्चात्र ऐन्द्रं; तदनुकारि भूमिष्ठमुदकं वा चरकसंवादात्। न च विरोधः, मधुनोष्णोपयोगात्; उक्तं हि सुश्रुते मध्वम्बुनो मधुसर्पिषी नानतमुष्णे नाशीशादिति। नन्वयजाया बृंहणनैवोचितं मधूदकन्तु कर्षणमिति तत् कथमत्र प्रयुक्तमिति? नैवं; क्षयजापि दोषत्रयेण जन्यते, यदुक्तं "रसक्षयाद् या क्षयसम्भवा सा तां सन्निपातादिति केचिदाहुः" इति। तत्र यद्यपि कफपित्तं वा अधिकं तदा मधूदकं देयम्। ऊज्जटस्तु मधूदकमित्यत्र मधुकोदकमेवेति पठित्वा व्याचष्टे यष्टिमधुजलमिति; तन्न युक्तं, चरकसंवादात्। उल्लिखनैरिति वमनैः। न केवलं गुर्वन्नजामेव वमनैर्जयेत्, किन्तर्हि अन्यामपीत्याह क्षयादृते इत्यादि। क्षयोत्पन्नापि सर्वदोषारब्धा, तस्यां क्षीणधातुत्वात् वमनं न कार्य्यम्। सर्वकृतामिति सर्वदोषकृतामामजामिति कार्त्तिकः, अन्ये तु क्षयादृते सर्वकृतास्तु तृष्णा इति पठन्ति, क्षयजां विहाय अन्याः सर्वास्तृष्णा वातपित्तकफामगुर्वन्नैः कृततृष्णा वमनैर्जयेदिति व्याख्यायन्ति। अस्मिन् पक्षे गुर्वन्नजायाः पृथगभिधानं विशेषार्थम्॥ १२॥ १३॥

लाजोदकमित्यादि।—लाजचूर्णभावितमुदकं शीतकषायो वा। काश्मर्य्यं गाम्भारीफलम्॥ १४॥

अतिरूक्षेत्यादि।—मधुरगणत्वादिना मन्दमधुरता ज्ञेया॥ १५॥

छर्दिं प्रवृद्धां प्रशमयति तृष्णाञ्चैवापकर्षति ॥ १६ ॥
वटशुङ्गसितालोध्रदाड़िमं मधुकं मधु।
पिबेत् तण्डुलतोयेन च्छर्दितृष्णानिवारणम् ॥ १७ ॥
गोस्तनेक्षुरसः क्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः।
नियतं नस्यतः पानैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥ १८ ॥
क्षीरेक्षुरसमाध्वीकैः क्षौद्रशीधुगुड़ोदकैः।
वृक्षाम्लाम्लैश्च गण्डूषास्तालुशोषनिवारणाः ॥ १९ ॥
तालुशोषे पिबेत् सर्पिर्घृतमण्डमथापि वा ॥ २० ॥
मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिताः।
पिबेयुः शीतलं वारि रक्तपित्ते मदात्यये ॥ २१ ॥
धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम्।
तदेवालवणं पीतं मुखशोषहरं परम् ॥ २२ ॥

आवजम्बुकषायं चेति आम्रजम्ब्वोः फलास्थि उच्यते ; मज्ञककायोऽपि युज्यते, "अम्बुगपल्लवगत क्षौद्रं दद्यात् शीतलम्" इति पाठसत्त्वात् ॥ १६ ॥

वटेत्यादौ शृङ्गादीनां चूर्णम् ॥ १७ ॥

गोस्तनेत्यादि।—गोस्तना द्राक्षा। एभिः प्रत्येकं नस्यम्। माहेश्वरे तु द्राक्षादित्रयं द्राक्षायष्टिमधुनीलोत्पल कल्कीकृत्य प्रक्षिप्य मधु च प्रक्षिप्य सर्वमालोड्य पेयमिति। तथा वक्ष्यमाणक्षीरादिभिः प्रत्येकं गण्डूषाः, बहुवचननिर्देशात्। यद्यपि तालुशोषे घृतं निषिद्धं, यदुक्तं "तृष्णाच्छर्दिपरीताय गर्भिण्यास्तालुशोषिणः। न पिबेयुर्घृतम्" इति, तथापि चरकसंवादादत्र बलवती कृष्णायुक्तं घृतपानं बोध्यम्, अतो विशिष्टविधित्वान्न विरोधः, यथा पलवांश्च तालुशोषेऽपि पिबेद्घृतं कृष्णमतमध्यस्थेनेति, किंवा वातोल्वणायत्यावामितद् घृतपानं बोध्यम्। तालुशोषश्च तृष्णाप्रकार एव, तेनेह पृथगस्याभिधानम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

घृतमण्डमिति घृतस्योपरिभागः, अतएव घृतस्योपरि स्थानो भाग इति कास-चिकित्सिते चक्रपाणिरुक्तः। श्रीकण्ठस्तु घृतस्योपरि छिन्नभागः घृतमण्डमित्याह। मूर्च्छेत्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥ २१ ॥

धान्याम्लमित्यादि।—धान्याम्लं काञ्जिकम् ॥ २२ ॥

वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखव्रणान् ।
दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ २३ ॥
कोलदाड़िमवृक्षाम्लचुक्रीकाचुक्रिकारसः ।
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ २३ ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ २५ ॥
वटशुङ्गामयक्षौद्रलाजनीलोत्पलैर्दृढ़ा ।
गुड़िका वदनन्यस्ता क्षिप्रं तृष्णां नियच्छति ॥ २६ ॥
ओदनं रक्तशालीनां शीतं माक्षिकसंयुतम् ।
भोजयेत् तेन शाम्येत्तु छर्दिस्तृष्णा चिरोत्थिता ॥ २७ ॥
पूर्वामयातुरः सन् दीनस्तृष्णार्दितो जलं याचन् ।
न लभेत चेदाशु स मरणमाप्नोति दीर्घरोगं वा ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वार्य्यते ॥ २८ ॥

इति तृष्णाचिकित्सा ।

सन्दधाति मुखे व्रणानिति रोपयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

कोलेत्यादौ ।—चुक्रीका चाङ्गेरी ; चुक्रिकेति चुकाइ इति ख्याता । मुखालेप इति मुखकुहरे लेपः, कपोलादौ लेप इति तु निश्चलः ॥ २४ ॥

वारि शीतमित्यादि ।—पित्ततृष्णायामयं योगः । आकण्ठतोयपानादनु किञ्चित् मधुपानमित्युपदिशन्ति वृद्धाः ॥ २५ ॥

वटशुङ्गेत्यादि ।—वटशुङ्गो वटप्ररोहः ; आमयः कुष्ठम् । मधु तु यावता कठिना गुड़िका भवति तावन्मात्रं देयम् । ओदनं रक्तशालीनां शीतमिति सद्यस्क-पानीयभक्तम् ॥ २६ । २७ ॥

प्रसङ्ग तृष्णायां जलस्याप्रदाने दोषमाह पूर्वामयेत्यादि ।—पूर्वामयातुरः सन् ज्वररक्तपित्तादिरोगक्लिष्टः सन् । दीन इति तृष्णापीड़ितत्वेनैव क्लान्तमनाः । कथं म्रियत इत्याह तृषित इत्यादि ॥ २८ ॥

इति तृष्णाचिकित्सा-विवृतिः ।

अथ मूर्च्छाचिकित्सा।

सेकोऽवगाहो मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलश्च।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि ॥ १ ॥

सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाड़िमा जाङ्गलजा रसाश्च।
तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छासु शस्ताश्च सतीलसुद्गाः ॥२॥

यथादोषं कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत्।
रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ॥ ३ ॥
मद्यजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेत् यथासुखम्।
विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
कोलमज्जोषणोशीरकेशरं शीतवारिणा।
पीतं मूर्च्छां जयेत् लीढ्वा कृष्णां वा मधुसंयुताम् ॥ ५ ॥
महौषधामृताक्षुद्रापौष्करग्रन्थिकोद्भवम्।

तृष्णायां मोहो भवतीत्यनन्तरं मोहचिकित्सामाह, सेकेत्यादि।—सुश्रुतस्य। मणयो मुक्तास्फटिकप्रभृतयः ते च सहाराः हारारोपिता इत्यर्थः। पानानि च गन्धवन्तीति कर्पूरादियोगात् सुरभीणि पानीयानीत्यर्थः। सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानीत्यनेन वातकफकृतायां मूर्च्छायामपि हेतुप्रत्यनीकचिकित्साकरणं वारयाञ्चक्रे, एते शीतविषयी व्याधिप्रत्यनीकतया पित्तानुगत्वाच्च न वारणीया इति दर्शयति ॥ १ ॥

वर्गे मधुर इति काकोल्यादिः। सदाड़िमा इति दाड़िमाम्लसहिता इत्यर्थः। सतीली वर्त्तुलकलायः ॥ २ ॥

यथादोषं कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेदिति वातादिमूर्च्छासु यथाक्रमं वातादिकषायाणि यानि तानि प्रयोजयेदित्यर्थः। रक्तजायामिति रक्तदर्शनजायाम् ॥ ३ ॥

मद्यजायामिति मद्यसेवनजायाम् ॥ ४ ॥

कोलमज्जादौ।—उषणं मरिचम् ॥ ५ ॥

पिबेत् कणायुतं क्वाथं मूर्च्छा येषु मदेषु च ॥ ६ ॥
शतावरीबलामूलद्राक्षासिद्धं पयः पिबेत् ।
समितं भ्रमनाशाय बीजं वाट्यालकस्य वा ॥ ७ ॥
पिबेद्दुरालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये ।
त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ८ ॥
रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ९ ॥
मधुना हन्त्युपयुक्ता त्रिफला रात्रौ गुडार्द्रकं प्रातः ।
सप्ताहात् पथ्यभुजो मदमूर्च्छाकामलोन्मादान् ॥१०॥
अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।
सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ११ ॥
लुञ्चनं केशरोम्णाञ्च दन्तैर्दंशनमेव च ।
आत्मगुप्तावघर्षश्च हिताः संज्ञावबोधने ॥ १२ ॥

इति मूर्च्छाचिकित्सा।

महौषधादिः।—शुण्ठी कण्टकारी, दलितं पिप्पलीमूलम्। कणः पिप्पली। मदात्ययोक्तश्च ब्राह्म्यादिः। प्रयोगोऽभ्यासः ९—८ ।

कौम्भं सर्पिर्दशवर्षिकम्; अन्ये तु "स्थितं वर्षशतं श्रेष्ठं कौम्भं सर्पिरि-ष्यते" ॥ ९।१० ॥

अञ्जनानीति तीक्ष्णाञ्जनानि अपस्मारोक्तानि। अवपीडः नासिकायां निर्गुण्ड्या-दिरसः अवपीड्य दीयन्ते। धूमा वैरेचनधूमाः। प्रधमनं चूर्णनस्यम्। सूचीभि-रित्यादौ—पीडा नखान्तरे इति नखमांसयोर्मध्ये पीडनम् ॥ ११ ॥

आत्मगुप्ता शूकशिम्बी ॥ १२ ॥

इति मूर्च्छाचिकित्सा-विवृतिः।

अथ मदात्ययचिकित्सा ।

मन्थः खर्जूरमृद्वीकावृक्षाम्लाम्लीकदाड़िमैः ।
परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ १ ॥
सतीलमुद्गमिश्रान् वा दाड़िमामलकान्वितान् ।
द्राक्षामलकखर्जूरपरूषकरसेन वा ।
कल्पयेत् तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥ २ ॥
मद्यं सौवर्च्चलव्योषयुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।
जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥ ३ ॥
मुद्गयूषः सितायुक्तः स्वादुर्वा पैत्तिको रसः ।
पित्तपानात्यये योज्याः सर्वतश्च क्रिया हिमाः ॥ ४ ॥
पानात्यये कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथाबलम् ।
दीपनीयौषधोपेतं पिबेन्मद्यं समाहितः ॥ ५ ॥
सर्वजे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सितम् ।
आभिः क्रियाभिर्मिश्राभिः शान्तिं याति मदात्ययः ।
न चेन्मद्यक्रमं मुक्त्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥

मूर्च्छावन्मदात्ययस्यापि मद्यजन्यत्वात् मूर्च्छानन्तरं मदात्ययचिकित्सामाह । मद्य-पानात्ययप्रकारको मदात्ययः; किंवा मदशब्देनेह मदहेतुतया मद्यमुच्यते, तेन मद्यात्ययो मदात्ययः । मन्थ इत्यादि ।—द्रवीभूताः सक्तवो मन्थाः, द्रवश्चेह खर्जूरादीनां ग्राह्यः । अम्लीका तिन्तिड़ीफलम् । छन्दोऽनुरोधादकारः । सतीलेति सतीलो वर्त्तुलकलायः । 'सतीलमुद्गमिश्र' मिति पाठे छागरसस्य विशेषणं चरके हि एत-द्वचनात् पूर्वं छागरसमित्युक्तम् ॥ १ ॥

मद्यमित्यादि ।—सौवर्च्चलव्योषयुक्तं कटुलवणाम्लकारकं देयम् । किञ्चिज्जल-मष्टभागिकमित्याहुः ॥ ३ ॥

मुद्गयूष इत्यादि ।—शार्ङ्गधरेणानेन संस्कारार्थं कटुद्रव्योपयोगोऽत्र न कार्य्य इति दर्शयति ॥ ४—६ ॥

लङ्घनाद्यैः कफे क्षीणे जातदौर्बल्यलाघवे ।
ओजस्तुल्यगुणं क्षीरं विपरीतञ्च मद्यतः ॥ ७ ॥
क्षीरप्रयोगं मद्यं वा क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ ८ ॥

पुनर्नवाद्यं घृतम्—

पयः पुनर्नवाक्वाथयष्टीकल्कप्रसाधितम् ।
घृतं पुष्टिकरं पानान्मद्यपानहतौजसः ॥ ९ ॥

अष्टाङ्गलवणम्—

सौवर्च्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् ।
त्वगेलामरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥
हितं लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परम् ।
मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतोविशोधनम् ॥ १० ॥
चव्यं सौवर्च्चलं हिङ्गु पूरकं विश्वदीप्यकम् ।
चूर्णं मद्येन दातव्यं पानात्ययरुजापहम् ॥ ११ ॥

जलाप्लुतचन्दनरूषिताङ्गः
स्रग्वी सभक्तां पिशितोपदंशाम् ।

लङ्घनाद्यैरित्यादौ क्षीरप्रयोगः कर्त्तव्य इत्याह लङ्घनाद्यैरिति, लाघवम्वात् सौवर्च्चलादीनां लघुत्वम् ॥ ७ ॥

क्षीरप्रयोगमित्यादि ।—एतदयमाह पूर्वं मद्यत्यागेन क्षीरे जीर्णे ओजसि जाते निवर्त्तयेदिति वक्तव्यम्, तेनात्र क्षीरप्रयोगमित्यत्र, पूर्वोक्तेन निवर्त्तयेदित्यनेन सम्बन्धात् क्षीरप्रयोगं क्रमेण निवर्त्तयेत्; मद्यञ्च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

पयः पुनर्नवाक्वाथेत्यादौ ।—क्षीरं घृतसमम्, क्वाथस्तु पयसश्चतुर्गुणो देयः ॥ ९ ॥

सौवर्च्चलेत्यादि ।—अत्र सौवर्च्चलादीनां पञ्चानां समभागता; त्वगेलामरिचानां अर्द्धभागेनैकैकस्य सूक्ष्मैकभागिकत्वम्; शर्कराभागोऽपि सौवर्च्चलाद्येकतमद्रव्यसमः ॥ १० ॥

चव्यमित्यादौ ।—पूरकं बीजपूरस्य फलमिति निश्चलः । दीप्यकं यमानी ॥ ११ ॥

मद्यं पुनः क्वापि विकारं न जनयेत् तदाह जलेत्यादि ।—जलाप्लुतः । चन्दनेन

पिबन् सुरां नैव लभेत रोगान्
मनोमतिघ्नञ्च मदं न याति ॥ १२ ॥
द्राक्षाकपित्थफलदाड़िमपानकं यत्
तत् पानविभ्रमहरं मधुशर्कराढ्यम् ॥ १३ ॥
पथ्याक्वाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ।
सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छाहरं पिबेत् ॥ १४ ॥
सच्छर्दिमूर्च्छातिसारं मदं पूगफलोद्भवम् ।
सद्यः प्रशमयेत् पीतमात्वसं वारि शीतलम् ॥ १५ ॥
वन्यकरीषघ्राणाज्जलपानाल्लवणभक्षणाद्वापि ।
शाम्यति पूगफलमदश्चूर्णरजा शर्कराकवलात् ॥ १६ ॥
शङ्खचूर्णरजोघ्राणात् खल्वं मदमपोहति ॥ १७ ॥
कुष्माण्डकरसः सगुड़ः शमयति मदमाशु मदनकोद्रवजम् ॥१८॥
धौस्तूरजञ्च दुग्धं सशर्करं पानयोगेन ॥ १९ ॥

इति मदात्ययचिकित्सा ।

ग्रथितं स्निग्धसङ्गं यस्य । पिशितं मांसम् उपदंशो भक्षणीयस्य सा तथा । मनोमतिघ्नमिति विशेषणात् द्वितीयादिमदं न प्राप्नोति, प्रथमन्तु मनोऽनुपघातकं लभत एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

द्राक्षेत्यादि ।—मधु तस्य । द्राक्षादिभिः पानकं सूदशास्त्रानुसारेण कार्य्यम् ॥१३॥

पथ्येत्यादि । घृतद्वयमकल्कम् । मदैव मदत्वसामान्यात् पृथक् पृथक् चिकित्सामाह सच्छर्दीत्यादि । वन्येत्यादि ।—वनं जलं तद्भवो वन्यः तादृश इति केचित्, करीष इति शुष्कगोमयः ; अन्ये तु वन्यकरीषं वनभवकरीषमाहुः । एते च वन्यकरीषादयः पृथक् प्रयोक्तव्याः । चूर्णरजेति अतिमात्रचूर्णभक्षणे यो रसनादिदाहः । एतच्च सम्पूर्णश्लोकानुरोधाल्लिखितम् । खल्वं मदं पूगभक्षणजमेव । कुष्माण्डकेत्यादि ।—मदनं तृणधान्यविशेषः मयनधान इति ख्यातः । धौस्तूरं धुस्तूरफलभक्षणजम् ॥ १४—१९ ॥

इति मदात्ययचिकित्सा-विवृतिः ॥

अथ दाहचिकित्सा।

यत् पित्तज्वरदाहोक्तं दाहे तत् सर्वमिष्यते ॥ १ ॥
शतधौतघृताभ्यक्तं दिह्याद्वा यवसक्तुभिः।
कोलामलकयुक्तैर्वा धान्याम्लैरपि बुद्धिमान् ॥ २ ॥
छादयेत् तस्य सर्वाङ्गमारनालार्द्रवाससा।
लामज्जेनाथ युक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥ ३ ॥
चन्दनाम्बुकणास्यन्दितालवृन्तोपवीजितः ॥ ४ ॥
सुप्याद्दाहार्दितोऽम्भोजकदलीदलसंस्तरे ॥ ५ ॥
परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने।
शस्यते शिशिरं तोयं तृष्णादाहप्रशान्तये ॥ ६ ॥
क्षीरैः क्षीरिकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः।
अन्तर्दाहं प्रशमयेदेतैरन्यैश्च शीतलैः ॥ ७ ॥

कुशाद्यं तैलं घृतञ्च—

कुशादिशालपर्णीभिर्जीवकाद्येन साधितम्।
तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ ८ ॥

मदात्ययदाहस्यापि मद्यपानजन्यत्वात् मदात्ययाधिकार एव दाहचिकित्सा। यदित्यादि।—कोलेत्यादि द्वितीयो योगः; अत्रापि दिह्यादिति योज्यम्। लामज्जमुशीरं; युक्तं सन्धानविशेषः; तालवृन्तं तालपत्रनिर्मितव्यजनम् ॥ १—६ ॥

क्षीरिकषायो, वटोडुम्बरादिक्वाथः। क्षीरादिकञ्चैतत् पानपरिषेकादौ योज्यम् ॥ ७ ॥

कुशादीत्यादि।—कुशादिपञ्चमूलं तृणपञ्चमूलं, तच्च सुश्रुतोक्तं कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुमूलरूपम्। अत्र शालपर्णीशब्देन विदारीगन्धादिगणस्य ग्रहणमिति वृन्दटिप्पनी; अन्ये तु शालपर्ण्यादिपञ्चमूलस्य ग्रहणमित्याहुः। निश्चलस्त्वादिशब्दाभावात् शालपर्णीमात्रस्यैव ग्रहणमित्याह। जीवकाद्येनेति जीवकाद्यष्टवर्गेण, जीवकाद्यष्टवर्गश्च जीवकर्षभकमेदामहामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीऋद्धिवृद्धयः,

फलिनी लोध्रसेव्याम्बु हेमपत्रं कुटन्नटम् ।
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ ९ ॥
ह्रीवेरपद्मकोशीरचन्दनक्षोदवारिणा ।
सम्पूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः ॥ १० ॥
इति दाहचिकित्सा ।

अथोन्मादचिकित्सा ।

उन्मादे वातिके पूर्वं स्नेहपानं विरेचनम् ।
पित्तजे कफजे वान्तिः परो वस्त्यादिकः क्रमः ॥ १ ॥
यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारचिकित्सिते ।

एवं सर्वत्र सुश्रुतयोगे जीवनीयाष्टकम् । चरकयोगे पुनरेव ऋद्धिवृद्धिरहितमाषपर्णी-मुद्गपर्णी-जीवन्ती-मधुकसहितं जीवनीयदशकं ज्ञेयम् । अत्र कुशादिगणपञ्चभिः क्वाथः, जीवकाद्येन कल्कः । अन्ये तु "कल्कक्वाथावनिर्देशे गणात् तस्मात् प्रकल्पयेत्" इति वचनात् सर्वैरेव कल्कक्वाथावित्याहुः ॥ ८ ॥

फलिन्यादौ ।—फलिनी प्रियङ्गुः; सेव्यमुशीरम्; अम्बु वालकं; हेम नागकेशरं; पत्रं तेजःपत्रं; कुटन्नटं कैवर्त्तमुस्तकं; कालीयकं कालीया इति ख्यातं, पीतकाष्ठं, गन्धद्रव्यविशेषः; श्वेतचन्दनमिति कश्चित् कालीयकक्वाथपेषणार्थमिति वदन्ति ॥ ९ ॥

ह्रीवेरेत्यादौ ।—क्षोदं चूर्णम् । एषां चूर्णानि शीतलजलेन मिश्रयित्वा अवगाहनं कार्यम् ॥ १० ॥

इति दाहचिकित्सा-विवृतिः ॥

यद्यपि मदात्ययस्य उन्मादसदृशत्वेन तथा पूर्वोक्तरीत्या च मदात्ययानन्तरमुन्माददाहावेव वक्तुमुचितौ, तथापि सूचिकटाहन्यायेन दाहमभिधाय उन्मादचिकित्सामाह उन्मादे इत्यादि ।—परो वस्त्यादिकक्रम इति पश्चात् स्नेहवस्तिनिरूहणशिरोविरेचनात्मकः क्रमः कार्यः । चरकेऽप्युक्तं "निरूहणं स्नेहवस्तिः

उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययोः ॥ २ ॥
ब्राह्मीकुष्माण्डीषड्ग्रन्थाशङ्खपुष्पिकास्वरसाः ।
उन्मादहृतो दृष्टाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥ ३ ॥
दशमूलाम्बु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।
ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैककं घृतम् ॥ ४ ॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ ५ ॥
श्वेतोन्मत्तोत्तरदिङ्मूलसिद्धस्तु पायसः ।
गुडाज्यसंयुतो हन्ति सर्वोन्मादांस्तु दोषजान् ॥ ६ ॥
उन्मादे समधुः पेयः शुद्धो वा तालशाखजः ।
रसो नस्येऽभ्यञ्जने च सार्षपं तैलमिष्यते ॥ ७ ॥
अपक्वचटको चीरपीतोन्मादविनाशिनी ।
बद्धं सार्षपतैलाक्तमुत्तानञ्चातपे न्यसेत् ॥ ८ ॥

शिरसश्च विरेचनम्। ततः कुर्याद् यथादोषं तेषां भूयस्तमाचरेत्” इति। सामान्याद्धेतुदूष्ययोरिति, उन्मादापस्मारयोर्हेतुर्मनउपघातादिः दूष्यञ्च हृदयसमान-सिन्धयः। सामान्याद्दोषदूष्ययोरिति केचित् पठन्ति ॥ १। २ ॥

ब्राह्म्यादयश्चत्वारो योगाः। कुष्माण्डीफलमत्र पुराणं ग्राह्यमित्याहुः ॥ ३।४॥

पुराणघृतलक्षणमाह उग्रगन्धमित्यादि।—चरकस्य। चरकटीकाकृतस्तु केचित् इमं श्लोकमनार्षं वदन्ति, केचिदेकवर्षातीतं घृतं पुराणमिति ब्रुवते तन्त्रान्तर-संवादात् ॥ ५ ॥

श्वेतेत्यादि।—श्वेतोन्मत्तः श्वेतधुस्तूरस्तस्य उत्तरदिशि स्थितं मूलं ग्राह्यम्। महेश्वरस्तु उत्तरदिशि स्थितं धवलधुस्तूरमूलं पिष्टं पल १, घृततण्डुल पल ४, दुग्ध-शराव ४, पायसं साध्यं, तदनुरूपं गुडघृते दत्त्वा खादयेदित्याह ॥ ६ ॥

उन्माद इत्यादि।—शुद्ध इति केवलः। तालशाखज इति तालमस्तकादुद्भवः। रस इति छेदः; तेन कोमलतालशाखाभवो रसः मधुप्रक्षेपेण, शुद्धो वा मधुना विनापि ॥ ७ ॥

सिद्धार्थको हिङ्गु वचा करञ्जौ देवदारु च।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम्॥
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम्।
वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम्॥
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा।
अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहः॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते।
सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत्॥ ९

चूरपर्णाद्या वर्त्तिः—

चूरपर्णं हिङ्गुलवणं वचा कटुकरोहिणी।
शिरीषनक्तमालानां वीजं श्वेताश्च सर्षपाः॥
गोमूत्रपिष्टैरेतैर्वा वर्त्तिर्नेत्राञ्जने हिता।
चतुर्थकमपस्मारमुन्मादञ्च नियच्छति॥ १०
गुरुस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम्।
ताड़नञ्च मनोबुद्धिस्मृतिसंवेजनं हितम्॥
तर्जनं त्रासनं दानं सान्त्वनं हर्षणं भयम्।
विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः॥ ११॥
कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवान्।

अपक्वचटकीति आमचटकीं कल्कीकृत्य। सद्यमित्यादि। एतच्च चौर्त्तो-बुद्धदर्यमुद्देशनार्थञ्च ॥ ८ ॥

सिद्धार्थक इत्यादि।—अत्र करञ्जद्वयस्य त्वगित्याहुः; श्वेता श्वेतापराजिता; कटभी लताफुटकीति ख्याता, अन्ये तु करह इत्याहुः; शिरीषस्य फलम्। अगद इति संयोगविषहरः; कृत्या अभिचारः; राजद्वारे च शस्त इति वशीकरणत्वात्। एतेनेति सिद्धार्थकादीनां कल्केन ॥ ९ ॥

चूरपर्णमित्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

गुरुस्येत्यादि।—चरकस्य। गुरुस्येति मनितस्य आचारविभ्रंशे उन्मादे।

परस्परं प्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ १२ ॥
इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्तैः सान्त्वाश्वासैश्च तान् नयेत् ॥१३॥
प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमाः पानञ्च सर्पिषः ।
प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥
कल्याणकं महच्चापि द[illegible]चैतसं घृतम् ।
तैलं नारायणञ्चापि महा[illegible]यणं तथा ॥ १४ ॥

पानीयकल[illegible]घृतम्—

विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वेलवालुकम् ।
स्थिरा नतं रजन्यौ द्वे शारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥
नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेशरम् ।
तालीशपत्रं बृहती मालत्याः कुसुमं नवम् ॥
विडङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ ।
अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैरक्षसमन्वितैः ।
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ।
वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ॥
वम्यर्शोमूत्रकृच्छ्रेषु विसर्पोपहतेषु च ।

स्वेदनमनुषेचनं; मर्दनं दमनम्; विस्मृतैर्वैरिति उन्मादहेतुभयहर्षादिविस्मारकतया स्मापादेव मनः प्रकृतिस्वभावं नयन्ति। परस्परप्रतिद्वन्द्वैरिति अन्योन्यप्रत्यनीकैः। तस्य तत्सदृशप्राप्तैरिति भावे क्तः; तत्सदृशप्रापणैरित्यर्थः। सान्त्वाश्वासैरिति सान्त्वं साममयोगः मनोभूतकथनरूपं उपायविशेषः, आश्वासः मनोपशमनम्। उत्सादनं पूर्वोद्वर्त्तनम्। नारायणतैलं महानारायणतैलञ्च वातव्याधौ वक्ष्यति ॥ ११—१४ ॥

विशालेत्यादि।—विशाला गोरक्षकर्कटी; कौन्ती रेणुका; एलवालुकं स्वनामख्यातं सुगन्धिद्रव्यं; स्थिरा शालपर्णी; नता तगरपादुका, तदभावे शिवलो-

कण्डूपाण्ड्वामयोन्मादे विषमेहगरेषु च ॥
भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामरेतसाम्।
शस्तं स्त्रीणाञ्च वन्ध्यानामायुर्वर्णबलप्रदम् ॥
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं सर्वग्रहविनाशनम्।
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ १५ ॥

क्षीरकल्याणकं घृतम्—

द्विजलं सचतुःक्षीरं क्षीरकल्याणकन्त्विदम्।
पानीयकल्याणकक्षीरकल्याणकौ प्रयोगौ ॥ १६ ॥

महाकल्याणकं घृतम्—

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम्।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्विमाषकाकोलीस्वयंगुप्तर्षभर्द्धिभिः।

ह्रीवेरः ; केशरं नागकेशरं ; मालती जाती, तस्याः कुसुमं, नवमिति कुसुमविशेषणम्। अष्टाविंशतित्वं कल्कानां पाठादेव सिद्धं, किमर्थमुच्यते अष्टाविंशतिभिरिति ? अत्र यद्यपि त्रिफलायाः प्रत्येकमेव भागो गृह्यते उत्सर्गसिद्धत्वात्, तथापि त्रिफलायाः प्रत्येकभागग्रहणदार्ढ्यार्थम् अष्टाविंशतिभिरित्युक्तम्। यद्यपि त्रिफलाशब्देन द्राक्षाकाश्मर्यपरूषका उच्यन्ते तथापि हरीतक्यादित्रिफलाया एवात्र ग्रहणं प्राधान्यादेव ; एवमन्यत्रापि। पुंसवनेष्विति पुत्रकारकयोगेषु ॥ १५ ॥

तदेव घृतं यदा जलस्थाने शरावान् क्षीरस्य षोडश शरावान् दत्त्वा पच्यते तदा क्षीरकल्याणकं भवति ॥ १६ ॥

एभ्य एवेति कल्याणकोक्तविशालादिभ्यः। स्थिरादीनीत्युक्ते विदारीगन्धादिदशमूलस्यापि ग्रहणं स्यादत आह एकविंशतिमिति, तद्गुणसंविज्ञानपञ्चमूलीद्वयमहा-निरासार्थं वा एकविंशतिमित्युक्तम्। गृष्टिरेकवारप्रसूता धेनुः। अत्र चतुर्गुणक्षीरस्य निर्दिष्टत्वादुत्सर्गसिद्धो द्रव एव देयः, तेनानिर्दिष्टमानक्वाथोऽत्र घृतसम एवेति पञ्चगुणः पाकः ; युक्तञ्चैतत्, पञ्चप्रभृति यत्र द्रवास्तत्रेत्यादिपरिभाषार्थेनास्यार्थस्य समानन्यायत्वादिति केचित्। अन्ये तु क्षीरेणैवात्र चातुर्गुण्ये प्राप्तेऽयं कषायः "एकेनापि चातुर्गुण्यम्" इत्यादिपरिभाषाया अविषयत्वेन "स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम्"

मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥ १७ ॥

चैतसं घृतम्—

पञ्चमूल्यावकाश्मर्यौ रास्नैरण्डत्रिवृद्बला ।
मूर्वा शतावरी चेति क्वाथैर्द्विपलिकैरिमैः ॥
कल्याणकस्य चाङ्गेन तद्घृतं चैतसं स्मृतम् ।
सर्वचेतोविकाराणां शमनं परमं मतम् ॥
घृतप्रस्थोऽत्र पलाध्यः क्वाथो द्रोणाम्भसा घृतात् ।
चतुर्गुणोऽत्र सम्पाद्यः कल्कः कल्याणकेरितः ॥ १८ ॥

महापैशाचिकं घृतम्—

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ।
त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ॥
वयःस्था शूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ।
महापुरुषदन्ता वयःस्था नाकुलीद्वयम् ॥
कटम्भरा वृश्चिकाली स्थिरा चैव च तैर्घृतम् ।
सिद्धं चातुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥

इति द्रवधातुर्न्नपरिभाषया क्षीरकाण्डाह्वयोक्ता चतुर्गुणी ज्ञेय इति गदाधरः । क्षीरा दुग्धिका, क्षीरविदारीत्यन्ये । शिवदासेन राजमाष-श्वेतमरिचादि प्रक्षिपन्ति केचित् ; अन्ये तु क्षीरकाकोलीमाहुः । अपरे तु शिवदास-शार्ङ्गधरेण सम्बन्धात् क्षीरकाकोल्या अपि ग्रहणमित्याहुः, तत्र, कल्याणकपाठ-विरोधात् ; अन्ये तु क्षीराद्वमार्जावि पाठान्तरम्, पाठं मापोऽस्मात् इति व्याख-क्षते । क्षीरादीन्यपरिमितद्रव्याणीत्यर्थः ; क्षीरादीनां मध्ये कर्षेकपलमिति मन्वन्तरः ॥ १७ ॥

पञ्चमूल्याविति दशमूली गाम्भारीरहिता । द्विपलिकैरिति एषां प्रत्येकं द्विपलम् । कल्याणकस्य चाङ्गेनेति पानीयकल्याणकोक्तकल्केन यथोक्तमानेनेत्यर्थः ; अन्ये तु यथोक्तमानं परित्यज्य घृतात् पादिकं मानं कल्पन्ति । यद्यपि "द्रव्यमापो-

महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ।
मेधाबुद्धिस्मृतिकरं बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम् ॥ १९ ॥

हिङ्ग्वाद्यं घृतम्—

हिङ्गुसौवर्च्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढ़कम् ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ २० ॥

लशुनाद्यं घृतम्—

लशुनस्याविनष्टस्य तुलार्द्धं निस्तुषीकृतम् ।
तदर्द्धं दशमूल्यास्तु द्व्याढ़केऽपां विपाचयेत् ॥
पादशेषे घृतप्रस्थं लशुनस्य रसं तथा ।
कोलमूलकवृक्षाम्लमातुलुङ्गार्द्रको-रसैः ॥

न्वितं कार्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम् । पादावशिष्टं कर्त्तव्यमेव क्वाथविधिः स्मृतः" इति कषायपरिभाषया निःशब्दसि क्वाथे षष्टिः शरावा भवन्ति जलस्य, तथापि क्वाथस्य घृतचातुर्गुण्यार्थं द्रोणाभ्यसीति चक्रेणोक्तम् ॥ १८ ॥

महापैशाचिके जटिला मांसी ; पूतना हरीतकी ; केशी भूतकेशी ; चारटी कुम्भाण्ड, पद्मपालमित्यन्ये, ब्रह्मयष्टीत्यपरे ; मर्कटी शूकशिम्बी ; जया जयन्ती ; वीरा क्षीरकाकोली, पृश्निपर्णीत्यपरे ; चोरकश्चोरपुष्पी ; वयःस्था ब्राह्मी, गुडूचीत्यन्ये, अपरे तु निर्गुण्डीत्याहुः ; शूकरी वाराहिका, तदभावे चर्मकारालुकः ; छत्रा मधुरिका ; अतिच्छत्रा शतपुष्पा ; पलङ्कषा गुग्गुलुः ; महापुरुषदन्ता शतावरी ; वयःस्था सुकानना, ब्राह्मीत्यन्ये ; नाकुलीद्वयं रास्नाद्वयं रास्ना गन्धरास्ना च ; कटम्भरा कटभी प्रसारणी वा ; वृश्चिकाली वृश्चिकपत्री, विछाटीति ख्याता ; स्थिरा शालपर्णी । स्वल्पपैशाचिकस्याभावात् महच्छब्दोऽयं महागुणकारकत्वादित्याहुः ; अन्ये तु जटिला स्थिरान्तु भूकेशीत्यादिना स्वल्पपैशाचिकस्यापि तन्त्रान्तरे पठितत्वात् तदपेक्षयास्य महत्त्वमाहुः ॥ १९ ॥

हिङ्ग्वादौ ।—व्योषस्य प्रत्येकं द्विपलांशता ॥ २० ॥

लशुनस्येत्यादौ ।—अविनष्टस्येति विशुद्धस्य ; तुलार्द्धं पञ्चाशत् पलानि ; तदर्द्धं दशमूलस्येति मिलित्वा दशमूलस्य पञ्चविंशतिः पलानि ; पादशेष द्व्याढ़के ; लशुनस्य रसं तथेति प्रस्थमेव । दाड़िमाम्बु दाड़िमरसः । तदर्द्धं कैरित्यत्र तच्छब्देन

दाड़िमाम्बुसुरामस्तुकाञ्जिकाम्लै स्तदर्द्धिकैः।
साधयेत् त्रिफलादारुलवणव्योपदीप्यकैः।
यमानीचव्यहिङ्गम्लवेतसैश्च पलार्द्धिकैः।
सिद्धमेतत् पिवेच्छूलगुल्मार्शोजठरापहम्॥
ब्रध्नपाण्ड्वामयप्लीहयोनिदोषक्रिमिज्वरान्।
वातश्लेष्मामयांश्चान्यानुन्मादांश्चापकर्षति॥ २१॥
सर्पिःपानादिरागन्तोर्मन्त्रादिश्चेष्यते विधिः॥
पूजावल्युपहारेष्टिहोममन्त्राञ्जनादिभिः।
जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक्॥ २२॥
कृष्णामरिच सिन्धूत्थमधुगोपित्तनिर्मितम्।
अञ्जनं सर्वभूतोत्थमहोन्मादविनाशनम्॥ २३॥
दार्वीमधुभ्यां पुष्यायां कृतश्च गुड़िकाञ्जनम्।
मरिचं वातपे मासं सपित्तं हितमञ्जनम्।
वैकृतं पश्यतः कार्य्यं दोषभूतहतस्मृतेः॥ २४॥

प्राधान्यात् प्रत्यासत्त्या च घृतपरिमाणात् कोलादिरर्द्धैः प्रत्येकमर्द्धप्रस्थैरित्यर्थः, अन्ये तु तदर्द्धिकैरित्यत्र तच्छब्देन पादग्रमिष्टकषायः परामृश्यते, तेन लशुनस्य रसादीनां दशानामेव शरावार्द्धिकत्वेन प्रत्येकं प्रस्थमानमित्याहुः॥ २१॥

आगन्तून्मादचिकित्सामाह सर्पिरित्यादि।—सर्पिरिह भूतघ्नं चैतसादि। पूजेत्यादौ बलिः पूजोपकरणम्, उपहार उपढौकनम्। किंवा पूजाबल्योपहारः उपढौकनमेव। मन्त्रादिभिरिति आदिशब्दात् स्वस्त्ययनादिकं बोध्यम्, यदुक्तं "भूतानामधिपं देवमीशानं जगतः प्रभुम्। पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम्" इति॥ २२॥

कृष्णेत्यादौ।—गोपित्तं गोरोचना॥ २३॥

दार्वीत्यादि स्पष्टम्। मरिचमित्यादि।—मरिचं गोरोचनया आतपे मासैकं भावितमञ्जनं कर्त्तव्यम्। दोषभूतहतस्मृतेरिति दोषेण भूतेन वा हृता स्मृतिर्यस्येत्यर्थः॥ २४॥

निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पनिर्मोकसर्षपैः ।
डाकिन्यादिहरो धूपो भूतोन्मादविनाशनः ॥ २५ ॥
कार्पासास्थिमयूरपिच्छबृहतीनिर्माल्यपिण्डीतकै-
स्त्वग्वांसीवृषदंशविट्तुषवचाकेशाहिनिर्मोककैः ।
गोशृङ्गद्विपदन्तहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैस्तु धूपः कृतः
स्कान्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नः स्मृतः ॥ २६ ॥
ब्रह्मराक्षसजिन्नस्यं पक्वैन्द्रीफलमूत्रजम् ।
साज्यं भूतहरं नस्यं श्वेताज्येष्ठाम्बुनिर्मितम् ॥ २७ ॥
देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ।
वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरमेव च ॥ २८ ॥
प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ २९ ॥

इत्युन्मादचिकित्सा ।

निम्बेत्यादि स्पष्टम् ॥ २५ ॥

कार्पासेत्यादि ।—कार्पासास्थि कार्पासबीजम्; निर्माल्यं शिवनिर्माल्यम्; पिण्डीतकं मदनफलम्; त्वग्वांसीति त्वक्क्षीरम्, वांसी वंशलोचना; अन्ये तु त्वग्वांसी वंशत्वक् इत्याहुः । वृषदंशो बिडालः, तस्य विट् पुरीषम्; केशी भूतकेशी, पाठ इत्यपरे ॥ २६ ॥

ब्रह्मेत्यादि ।—पक्वैन्द्रीफलं परिणतगोरक्षकर्कटीफलं गोमूत्रेण सह योज्यं नस्यं विधेयम् । साज्यमित्यादौ श्वेता श्वेतापराजिता; ज्येष्ठाम्बु तण्डुलाम्बु ॥ २७ ॥

देवेत्यादौ ।—क्रूरमिति ताडनबन्धनादिकम् । एतच परिवर्जनं देवादिकोपपातपरिहारार्थम्; उक्तञ्च "देवादयो विनिघ्नन्ति एवं कृत्वा मदोत्कटः" इति ॥ २८ । २९ ॥

इत्युन्मादचिकित्साविवृतिः ।

अथापस्मारचिकित्सा।

वातिकं वस्तिभिः प्रायः पैत्तं प्रायो विरेचनैः।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत्॥ १॥
सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वसितस्य च।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु॥ २॥
मनोह्वा तार्क्ष्यजञ्चैव शकृत् पारावतस्य च।
अञ्जनं हन्त्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषतः॥ ३॥
यष्टिहिङ्गुवचावक्रशिरीषलशुनामयैः।
साजामूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जने॥ ४॥
पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम्।
तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं स्मृतम्॥ ५॥
नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक्॥ ६॥
कायस्थान् शारदान् मुद्गान् मुस्तोशीरयवांस्तथा।
सव्योषान् वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्तीः प्रकल्पयेत्॥

तुल्यचिकित्सितत्वादुन्मादानन्तरमपस्मारचिकित्सितमुच्यते, वातिकमित्यादि।— वमनप्रायैरिति वमनप्रधानैः॥ १॥

सर्वत इत्यूर्द्ध्वमधश्च शुद्धस्य। आश्वसितस्येति संशोधनानन्तरं संसर्जनक्रमेण सञ्जातबलस्य॥ २॥

मनोह्वा मनःशिला; तार्क्ष्यजं रसाञ्जनम्॥ ३॥

यष्टीत्यादौ।—वक्रं तगरम्; शिरीषं शिरीषस्य फलम्; आमयं कुष्ठम्॥ ४॥

पुष्येत्यादि।—पुष्यानक्षत्रे यदृच्छया मृतकुक्कुरस्य पित्तम्, ग्राह्यमित्याहुः; उलूकः पेचकः; कीटः पश्चिमदेशजो वृश्चिकः। एषां तुण्डादिकं यथासम्भवं ग्राह्यम्॥ ५। ६॥

कायस्थानित्यादि।—कायस्थो गिरुच्छी। शारदानिति मुद्गविशेषणं ज्यैष्ठ-मासोद्भवमुद्गनिरासार्थम्। वर्त्तीरित्यञ्जनवर्त्तीः। विपरीत इति पीतविषे; गरः

अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदष्टे गरार्द्दिते।
विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः॥ ७॥
अपेतराक्षसीकुष्ठपूतनाकेशिचोरकैः॥
उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम्॥ ८॥
जतुकाशकृता तद्वद्दग्धैर्वा वस्तरोमभिः।
अपस्मारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्थशिग्रुभिः॥ ९॥
यः खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण वचारजः।
अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद्ध्रुवम्॥ १०॥
उद्बन्धितनरग्रीवा पार्श्वं दग्ध्वा कृता मसी।
शीताम्बुना समं पीता हन्त्यपस्मारमुद्धतम्॥ ११॥
प्रयोज्यं तैललशुनं पयसा वा शतावरी।
ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम्॥ १२॥
निर्दह्य निर्द्रवां कृत्वा छागिकामरनालिकाम्।
तामम्लसाधितां खादन्नपस्मारमुदस्यति॥ १३॥

संयोगविषम्। जलमृत इति जलपानेन मृतप्राये ; सर्वथा मृते हि भेषजं विफलमिति। जलमृतलक्षणं यथा "विट्क्षपायुमूर्धाध्मापातीदरमीलनम्। विद्यान्जलमृतं जन्तुं शीतपादकराननम्" इति॥ ७॥

अपेतराक्षसीत्यादि।—अपेतराक्षसी श्वेततुलसी, तस्याः स्वरस इत्यर्थः। पूतना हरीतकी ; केशी भूतकेशी ; चोरश्चोरपुष्पी। चरकोक्तपुर्वयोगे मूत्रमूत्रसन्दर्भेणाप्यपि मूत्रमूत्रमेवेत्याहुः। किंवा प्रधानत्वात्तयाम गोमूत्रमेव मूत्रशब्दवाच्यम्॥८॥

जतुकाशकृतेति, जतुका चर्मचटकः तस्याः पुरीषेण तद्दिग्ध्वा उत्सादनम्। दग्धैरिति वस्तरोमभिरित्यनेन योज्यम्।

अपस्मारेत्यादौ मूत्रं गोमूत्रम्॥ ९॥

यः खादेदित्यादौ।—माक्षिकेण मधुना॥ १०॥

उद्बन्धित उद्बन्धनमृतो नरः, तस्य ग्रीवापार्श्वं ग्रीवास्थानरज्जुम्॥ ११॥

प्रयोज्यमित्यादि योगत्रयं स्पष्टम्॥ १२॥

हृत्कम्पोऽथिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता।
दशमूलीजलं तस्य कल्याणाज्यञ्च योजयेत्॥ १४॥

स्वल्पपञ्चगव्यं घृतम्—

गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समैर्घृतम्।
सिद्धं चतुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम्॥ १५॥

वृहत्पञ्चगव्यं घृतम्—

द्वे पञ्चमूले त्रिफलां रजन्यौ कुटजत्वचम्।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम्॥
सम्पाकं फल्गुमूलञ्च पौष्करं सदुरालभम्।
द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते॥
भार्गीं पाठां त्रिकटुकं त्रिवृतां निचुलानि च।
श्रेयसीमाढ़कीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ॥
द्वे शारिवे रोहिषञ्च भूतिकं मदयन्तिकाम्।
क्षिपेत् पिष्ट्वाक्षमात्राणि तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत्॥
गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः।
पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत् तदमृतोपमम्॥
अपस्मारे ज्वरे कासे श्वयथावुदरेषु च।

निदिग्धेत्यादौ।—अमरलोत्रिका अमराव्यच्छन्नमाद्री। अम्लसाधितामिति काञ्जिकसाधिताम्॥ १३॥

हृत्कम्प इत्यादि स्पष्टम्॥ १४॥

गोशकृदित्यादौ।—दध्यम्लं परिपक्वदधि। समशब्दोऽत्र दध्यादिभिः सम्बध्यते॥ १५॥

द्वे पञ्चमूले इत्यादि।—द्वे पञ्चमूले विदारीगन्धादिके; रजन्याविति हरिद्राद्वयम्; वाग्भटेऽपि "द्विपञ्चमूलीत्रिफला-द्विनिशाकुटजत्वचः" इत्युक्तम्। सप्तपर्णं सप्तपर्णस्य त्वक्; अपामार्गम् अपामार्गस्य मूलं; नीलिनीं स्वनामख्यातां; सम्पाकम् आरग्वधं; फल्गु काकोडुम्बरिकाफलं, डुमुर इति लोके; पौष्करं मूलमित्यन्वयः। भार्गीं भार्गीमूलं; त्रिवृतां त्रिवृन्मूलं; निचुलानि इज्जलस्य

गुल्मार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ।
अलक्ष्मीग्रहरक्षोघ्नं चातुर्थकविनाशनम् ॥ १६ ॥

महाचैतसं घृतम्—

शणस्त्रिवृत् तथैरण्डो दशमूली शतावरी ।
रास्ना मागधिका शिग्रुः क्वाथ्यं द्विपलिकं भवेत् ॥
विदारी मधुकं मेदे द्वे काकोल्यौ सिता तथा ।
एभिः खर्जूरमृद्वीकाभीरुमुञ्जातगोक्षुरैः ।
चैतसस्य घृतस्याङ्गैः पचाव्यं घृतमुत्तमम् ।
महाचैतससंज्ञन्तु सर्वापस्मारनाशनम् ॥
गरोन्मादप्रतिश्यायतृतीयकचतुर्थकान् ।
पापालक्ष्मीं जयेदेतत् सर्वग्रहविनाशनम् ॥
श्वासकासहरञ्चैव शुक्रार्त्तवविशोधनम् ।
घृतमानं क्वाथविधिरिह चैतसवन्मतः ॥
कल्कार्थं तस्य कल्कोक्तद्रव्यैः सार्द्धञ्च पादिकः ।
नित्यं मुञ्जातकाप्राप्तौ तालमस्तकमिष्यते ॥ १७ ॥

ऋमाणि; श्रेयसीं हस्तिपिप्पलीम्; भाटकी तुवरी, तस्या बीजं; रोहिषं गन्ध-तृणभेदं; भूतिकं यमानीं; मदयन्तिकां वनमल्लिकाम्। अत्र पादांशमिदं कषाय-चतुर्गुणं च, गोमयरसादिति गोशकृद्रसोदकयद घृतसमा, तेनाष्टगुणः पाकः ॥ १६ ॥

महाचैतसे शणस्य मूलं बीजं वा, व्यवहारस्तु बीजेनेति। मागधिका पिप्पली। क्वाथ्यं द्विपलिकं भवेदित्यनेन क्वाथः, क्वाथोऽपि पूर्ववत् चैतसक्वाथवत् द्रोणाम्भसा क्वाथ्यः। विदारीप्रभृति कल्कः। मेदे मेदे द्वे; खर्जूरं खर्जूरस्य फलम्; भीरु शतावरी; मुञ्जातम् मौरङ्गविषयः कन्दः, तदभावे तालमस्तकम्। चैतसस्य घृतस्याङ्गैरिति पूर्वोक्तचैतसघृतकल्कैर्विशालात्रिफलादिभिः। चैतसस्ये-त्यादि कल्पार्थकल्कार्थैरिति वाक्यद्वयोऽतिदेशकरणम् अतोऽत्रकल्कद्रव्येण सह पादिकार्धम्, अन्यदा कल्पार्थे तथाचसमन्वितैरित्युक्तत्वादमापि अर्धमानं प्रक-ल्पेत; अतो विशालात्रिफलैलादिना कल्केन सह विदारीमधुकादेः कल्कम

कुष्माण्डकघृतम्—

कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।
यष्ट्याह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मीघृतम्—ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ।
पुराणं मेध्यमुन्मादग्रहापस्मारनुद्घृतम् ॥ १९ ॥

पलङ्कषाद्यं तैलम्—

पलङ्कषावचापथ्या वृश्चिकाल्यर्कसर्षपैः ।
जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गुचोरकैः ॥
लशुनातिरसाचित्राकुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।
मांसाशिनां यथालाभं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥
सिद्धमभ्यञ्जने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ २० ॥
अभ्यङ्गः सार्षपं तैलं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ।
सिद्धं स्याद्गोशकृन्मूत्रैः स्नानोत्सादनमेव च ॥ २१ ॥

इत्यपस्मारचिकित्सा ।

नेविला घृतात् पादिकत्वं ज्ञेयम्, अतएव वक्ष्यति कल्कयेतत्कल्कोत्तद्रव्यैः सार्षप पादिकमिति ॥ १७ ॥

कुष्माण्डकघृतं स्पष्टम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मीघृते चतुर्गुणे ब्रह्मीरसे घृतपाकः ॥ १९ ॥

पलङ्कषेत्यादि ।—पलङ्कषा गुग्गुलुः ; जटिला मांसी । पूतनाकेशी भूतकेशी इति केचित् ; अन्ये तु पूतना हरीतकीभेदः, केशी भूतकेशीत्याहुः ; जतुकर्णे गोलोमी पठ्यते, न तु पूतना । नाकुली महापेशाचिका व्यवहृता । अतिरसा जलयष्टिमधु, अन्ये तु ज्योतिष्मतीत्याहुः, जतुकर्णे मधुकमिति । चित्रा दन्ती । मांसाशिनां पक्षिणामिति श्येनादीनाम् ॥ २० ॥

अभ्यङ्ग इत्यादि ।—अकल्कमिदं तैलम् । गोशकृता उत्सादनमुद्वर्तनं गोमूत्रेण स्नानमिति यथायोग्यतया बोध्यम् ॥ २१ ॥

इत्यपस्मारचिकित्साविवृतिः ।

अथ वातव्याधिचिकित्सा ।

स्वाद्वम्ललवणैः स्निग्धैराहारैर्वातरोगिणः ।
अभ्यङ्गस्नेहबस्त्याद्यैः सर्वानेवोपपादयेत् ॥ १ ॥
विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षारं पिबेन्नरः ॥ २ ॥
आमाशयस्थे शुद्धस्य यथादोषहरी क्रिया ॥ ३ ॥
आमाशयगते वाते छर्दिताय यथाक्रमम् ।
देयः षड्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥
चित्रकेन्द्रयवाः पाठा कटुकातिविषाभयाः ।
महाव्याधिप्रशमनो योगः षड्धरणः स्मृतः ।

वातपित्तश्लेष्मविकारेषु प्रधानत्वात् तथा प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वाच्च ज्वराद्यनन्तरं वातव्याधिरुच्यते । यद्यपि वातव्याधिरित्युक्ते वातजनिता व्याधयः प्रसज्यन्ते, तथापि व्याधिपदसामानाधिकरण्यात् दुःखकारी वातो व्याधिरित्यर्थो बोध्यः । ननु वातव्याधिवत् पित्तकफविकारा अपि सुप्तत्वगत्वादयः किमिति पृथक्करणेन नोच्यन्ते ? नैवम् ; वायोरतिबलत्वेन गरीयस्त्वात्, तद्विकाराणामेव सुदुःसाध्यत्वात् आशुकारित्वाच्च विशिष्टचिकित्सितलाभाय पृथक्करणेनाभिधानं कृतम् । कफपित्तविकाराणान्तु यथाविधित्वात् विरेचनवमनादिकफपित्तसामान्यचिकित्सैव चिकित्सेति ज्ञेया । साधारणचिकित्सामाह स्वाद्वम्लेत्यादि ॥ १ ॥

विशेषत इत्यादि ।—क्षारं यवक्षारं किंवा गुल्माध्यायनिर्दिष्टं दीपनक्षारम् ।

आमाशयस्थ इत्यादि ।—शुद्धस्य वमनविरेचनादिना शुद्धस्य ॥ २ । ३ ॥

आमाशयगत इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । छर्दिताय यथाक्रममिति चेदन्ते देयम्, स्निग्धस्विन्नस्य, वातस्यापि कफस्थानगतत्वेन । यदुक्तं "स्थानात् स्थानगतं दोषं स्थानवत् समुपाचरेत्" इति ॥ षड्धरणयोगो महाव्याधिप्रशमन इति केचित्-कष्टसाध्यव्याधिः महाव्याधिः । षड्धरण इति षण्णां चित्रकादीनां प्रत्येकं धरणं धरणप्रमाणं मानं यत्र स तथा ; एतदेवाह षण्णां धरणमिति । ननु धरणस्य मानभेदेन पुरुषभेदेन विशेषः, तदिह पुरुषस्य प्रहस्य दशमांशो धरणम्, इत्यत आह योगोऽयमिति ; अयं चित्रकाद्यो योगः सौश्रुत इति कृत्वा तस्य सुश्रुतस्य षड्गुञ्जकमानेन माषेण यत् मानं भवति तस्यैव पलस्य दशमो भागः

पलदशमांशो धरणं योगोऽयं सौम्नतस्ततस्तस्य ।
मापेण पञ्चगुञ्जकमानेन प्रत्यहं देयः ॥ ४ ॥
पक्वाशयगते वाते हितं स्नेहविरेचनम् ।
वस्तयः शोधनीया याः प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥ ५ ॥
स्नेहलवणम् । स्नुह्योलवणवार्त्ताकुस्नेहांश्छन्ने घटे दहेत् ।
गोमयैः स्नेहलवणं तत्परं वातनाशनम् ॥ ६ ॥
कार्य्यो वस्तिगते चापि विधिर्वस्तिविशोधनः ॥ ७ ॥
त्वङ्मांसासृक्शिराप्राप्ते कुर्य्याच्चासृग्विमोक्षणम् ॥ ८ ॥

प्रत्येकं चित्रकादीनां दशां प्रत्यहं सप्तदिनं यावद्देय इत्यर्थः । एवञ्च पञ्चगुञ्जक-मानानुसारात् पलदशमांशेन रक्तिद्वयाधिकपञ्चमाषका भवन्ति, षड्भिर्धरणैर् मिलित्वा पञ्चरक्तिकमाषानुसारेण सार्द्धरक्तिद्वयपञ्चमाषाधिककर्षद्वयं स्यात्; एतदेव व्यवह्रियमाणेन दशरक्तिकमाषेण सार्द्धरक्तिद्वयमाषत्रयाधिककर्षमानं भवति तादृ-शमानञ्च प्रत्यहमेव सप्तरात्रं यावत् देयम् । उत्सर्गतो हि कर्षचूर्णस्य देयो भवति. अत्र सार्द्धरक्तिद्वयमाषकत्रयाधिककर्षग्रहणार्थं विशेषवचनमेवेति ॥ ४ ॥

वस्तयः शोधनीया या इति शोधनवस्तयः; यथा "शोधनद्रव्यनिःक्वाथास्तत्-कल्कस्नेहसैन्धवैः । युक्ताः खजेन मथिता वस्तयः शोधना मताः" इति । प्राशाश्च लवणोत्तरा इति लवणप्रधाना आहाराः किंवा लवणोत्तराः प्राशाः स्नेहलवण-कल्याणलवणादयः ॥ ५ ॥

तदेव स्नेहलवणमाह स्नुह्येत्यादि ।—अत्र लवणानि पञ्च, स्नेहाश्चत्वारः, छन्न इति शरावादिपिहिते छिन्नमुखे । गोमयैरिति स्नुह्यर्कलवणवार्त्ताकुफलानि तदनु घृततैलवसामज्जभिः स्निग्धीकृत्य घटे कृत्वा मुखमाच्छिद्य गोमयाग्निना दग्ध-व्यानि, अतः कोष्ठं विभज्य उपयोज्यानि ॥ ६ ॥

विधिर्वस्तिविशोधन इति मूत्राघाताश्मरीचिकित्साविधिः । त्वगित्यादि ।—अत्र त्वङ्मांसादिगतवाते रक्तमोक्षणमेकमेव चिकित्सितम् आवरकरक्तव्यपगमतया बोध्यम् । अन्ये स्नेहाभ्यङ्गोपनाहोष मर्द्दनालेपनानि चेति सुश्रुतवाक्यस्य त्वङ्मांसा-सृक्शिराप्राप्त इत्यनेन सह सम्बन्धं विदधति । ततश्च त्वङ्मांसासृग्गतवाते स्नेहा-भ्यङ्गादिकम्, रक्तगतवाते तु योग्यतया रक्तमोक्षणमित्याहुः ॥ ७ । ८ ॥

स्नेहोपनाहाग्निकर्मबन्धनोन्मर्दनानि च।
स्नायुसन्ध्यस्थिसम्प्राप्ते कुर्य्याद्वाते विचक्षणः॥ ९॥
स्वेदाभ्यङ्गावगाहांश्च हृद्यञ्चान्नं त्वगाश्रिते॥ १०॥
शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम्॥ ११॥
विरेको मांसमेदःस्थे निरूहाः शमनानि च॥ १२॥
वाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत्॥ १३॥
हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम्।
विवद्धमार्गं शुक्रन्तु दृष्ट्वा दद्याद्विरेचनम्॥ १४॥
गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम्।
सितामधुककाश्मर्य्यैर्हितमुत्थापनं पयः॥ १५॥
शिरोगतेऽनिले वातशिरोरोगहरी क्रिया॥ १६॥
व्यादितास्ये हनुं स्विन्नामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीड्य च।
प्रदेशिनीभ्याञ्चोन्नम्य चिवुकोन्नामनं हितम्॥ १७॥

स्नेहोपनाहेत्यादिना स्नायुसन्ध्यस्थिगतवातचिकित्सामाह॥ ९॥

स्वेदाभ्यङ्गेत्यादिना रसगतानिलचिकित्सामाह। हृद्यमित्यत्र मृष्टमिति जेज्झटः पठति, किन्त्वत्र त्वक्शब्देन त्वक्स्थत्वाद्रस उच्यते, त्वगाश्रयित्वञ्च रसस्य त्वङ्मलाद्भवति। अतएव धातुगतकुष्ठाभिधाने त्वग्गतत्वेनैव रसगतत्वमुक्तमिति कृत्वा रसगतकुष्ठलक्षणं सुश्रुतेनोक्तम्। अतो रसस्य विशेषेण हृदयाश्रितत्वात् हृद्यमेव पाठो युक्त इत्याहुः। शीताः प्रदेहा इति शीतप्रदेहादिरूपचिकित्साकथनार्थमिह लिखितम्, तेन त्वङ्मांसासृगित्यादिसूत्रवचनेन पूर्वोक्तेनास्य पौनरुक्त्यं नाशङ्कनीयम्॥ १०। ११॥

मेदःस्थानिलचिकित्सामाह विरेक इत्यादि। मज्जगतानिलचिकित्सामाह वाह्येत्यादि॥ १२। १३॥

शुक्रस्थानिलचिकित्सामाह हर्ष इत्यादि।—हर्ष इति मैथुनः॥ १४॥

गर्भ इत्यादौ।—मधुक-काश्मर्य्यफलाभ्यां दुग्धं साध्यं, सिता तु प्रक्षेपणीया; केचित् तु सितादिद्रव्यं साध्यमित्याहुः। उत्थापने पुष्टिजनने॥ १५। १६॥

व्यादितास्य इत्यादि।—व्यादितास्ये विवृतास्ये प्रदेशिनी अङ्गुष्ठानन्तराङ्गुली।

अर्द्दिते नवनीतेन खादेन्माषेण्डरीं नरः।
क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलीरसं पिबेत्॥
स्नेहाभ्यङ्गशिरोवस्तिपाननस्यपरायणः।
अर्द्दितं स जयेत् सर्पिः पिबेदौत्तरभक्तिकम्॥ १८॥
पञ्चमूलीकृतः क्वाथो दशमूलीकृतोऽथवा।
रूक्षः स्वेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते॥ १९॥
वाताद्वाग्धमनीदुष्टौ स्नेहगण्डूषधारणम्॥ २०॥

कल्याणकलेहः—

सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम्।
अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम्॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।
तच्चूर्णं सर्पिषालोड्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः॥
एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिस्वनः॥
जडगद्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत्॥ २१॥
वचाग्निकस्कन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा।
वमनं हन्ति नस्यञ्च कुशलेन प्रयोजितः॥ २२॥

ऊर्द्धमन्यथ चिबुकमिति शेषः। माषेण्डरी माषपिष्टकविकृतिः। माषेण्डरीभक्षणानन्तरं क्षीरमांसरसैरन्नं भुक्त्वा ततो दशमूलीजलं पिबेदित्यर्थः। क्षीरभक्तिकमिति भोजनानन्तरपानीयम्॥ १०। १८॥

पञ्चमूलीत्यादि स्पष्टम्। वातादित्यादौ।—वाग्धमनी वाग्वाहिनी धमनी॥१९॥२०॥

सहरिद्रेत्यादौ।—अजाजी कृष्णजीरकम्; अजमोदा यमानी; यष्टिमधुकशब्देन मधुयष्टीति श्रीकण्ठदत्तो व्याचष्टे, तत्तु न व्यवहारसिद्धं नापि टीकान्तरे दृष्टमिति॥ २१॥

वच इत्यादि।—सुगमम्। चिबुकमिह हनुद्वयान्तरसन्धिः, स हि श्लेष्मस्थानं, तद्गत एव वाते वमनं नस्यञ्च यौगिकम्। नस्यमिह शिरोविरेचनमिति। कुशलेन प्रयोजितमिति विशेषणात् प्रतिमर्शं विना चतुर्विधमप्यत्र नस्यमित्येके॥ २२॥

माषबलादिः—

माषबलाशूकशिम्बीकत्तृणरास्नाश्वगन्धोरुवूकाणाम्।
क्वाथो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः॥
अपहरति पक्षवातं मन्यास्तम्भं सकर्णनादरुजम्।
दुर्जयमर्दितवातं सप्ताहाज्जयति चावश्यम् ॥ २३ ॥
दशमूलीबलामाषक्वाथं तैलाज्यमिश्रितम्।
सायं भुक्त्वा पिबेन्नस्यं विश्वाच्यामवबाहुके ॥ २४ ॥
मूलं बलायास्त्वथ पारिभद्रात् तथात्मगुप्तास्वरसं पिबेद्वा।
नस्यन्तु यो मांसरसेन कुर्य्यान्मासादसौ वज्रसमानबाहुः ॥ २५ ॥
माषात्मगुप्तकैरण्डवाट्यालकशृतं पिबेत्।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥ २६ ॥
बाहुशोषे पिबेत् सर्पिर्भुक्त्वा कल्याणकं महत् ॥ २७ ॥
हृदि प्रकुपिते वाते चांशुमत्याः पयो हितम् ॥ २८ ॥

माषबलेत्यादि।—अत्र कत्तृणं गन्धतृणम्; अश्वगन्धाया मूलम्। क्वाथसाधनाम चूर्णेन पेयक्वाथतुल्या; यस्तु तावन्तं क्वाथं नासिकया पातुं न शक्नोति, तेनांशो नीकर्त्तव्यः। रामठं हिङ्गु, तस्य रक्तिकाद्वयं सैन्धवस्य तु माषकद्वयं प्रक्षिपन्ति वृद्धाः। यस्मिन् पार्श्वे पीड़ा तत्पार्श्वनासापुटेन भोजनसमाप्तौ सायंकाले मात्रानुरूपं पेयमयं क्वाथः। २३ ॥

दशमूलीत्यादौ।—तैलाज्यमिश्रितमिति तैलाज्यं प्रक्षेपणीयम्। भुक्त्वेति भोजनानन्तरं सायंकाले मात्रानुरूपं नासिकया पिबेत् ॥ २४ ॥

मूलमित्यादि।—मूलं बलाया इत्येको योगः, पारिभद्रात् मूलमिति द्वितीयः; अनयोः स्वरसः क्वाथो वा। आत्मगुप्तास्वरसं पिबेदिति तृतीयः; पानमेषां नासिकया। नस्यन्तु यो मांसरसेनेति चतुर्थः। अत्र तैलसैन्धवे प्रक्षिपन्ति वृद्धाः; अन्ये सैन्धवचूर्णमात्रं प्रक्षिपन्ति। नस्यन्तु यो मांसरसेनेत्यत्र तयोर्मांसरसेनेति पठित्वा विश्वाच्यवबाहुकयोरिति व्याख्यानयन्त्येके ॥ २५ ॥

माषेत्यादि वचनं स्पष्टम् ॥ २६ ॥

हरीतकी वचा रास्ना सैन्धवञ्चाम्लवेतसम् ।
घृतमात्रासमायुक्तमपतानकनाशनम् ॥ २९ ॥

स्वल्परसोनपिण्डः—

पलमर्द्धपलञ्चैव रसोनस्य सुकुट्टितम् ।
हिङ्गुजीरकसिन्धूत्थैः सौवर्चलकटुत्रयैः ॥
चूर्णितैर्माषकोन्मानैरवचूर्ण्य विलोड़ितम् ।
यथाग्नि भक्षितं प्रातारुबुक्वाथानुपानतः ॥
दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् ।
वातरोगं निहन्त्याशु अर्दितं सापतन्त्रकम् ॥
एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे ।
ऊरुस्तम्भे च गृध्रस्यां क्रिमिकोष्ठे विशेषतः ।
कटीपृष्ठामयं हन्यादुदरञ्च विशेषतः ॥ ३० ॥
हन्ति प्राग्भोजनात् पीतं दध्यम्लं सवचोषणम् ।
अपतानकमन्योऽपि वातव्याधिक्रमो हितः ॥ ३१ ॥
वातघ्नं दशमूल्या च नवं कुलमुपाचरेत् ।

वाडगीय इत्यादौ ।—महत् कल्याणकम् उन्मादाधिकारोक्तम् । हृदीत्यादौ ।—अंशुमती शालपर्णी, तया सिद्धं पय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

हरीतकीत्यादि ।—क्वाथेन चूर्णेन वायं योगः । क्वाथपक्षे सैन्धवघृते प्रक्षिपेत्; चूर्णपक्षे घृतवर्जद्रव्येण चूर्णस्याष्टौ माषकाः पेया इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पलमर्द्धपलमित्यादि ।—पलमर्द्धपलं चेति सार्द्धपलम् एवं चशब्दो पूर्वयोगापेक्षया, इवार्थे चशब्दो वा । पलमर्द्धपलकं चेत्यपि पाठः । त्वगादिरहितपिष्टरसोनस्य किञ्चिदातपेन पक्वस्य सार्द्धपलमेकं, माषकाष्टकं माषकद्वयं वा प्रतिदिनं सेवनीयम् । अनयैव मात्रया मासमेकं सेवनीयमुक्तं न स्यात् यतः पुनरपि रसोनपिण्डः कारणीयः । न च वाच्यं यावत्या मात्रया मासोपयोगी भवति तावत्येव मात्रा किमिति न दर्शितेति, यतस्तथा सति वीर्य्यहानिः स्यादित्याहुः ॥ ३० ॥

हन्तीत्यादौ ।—सवचोषणमिति वचामरिचचूर्णसहितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

न्नै र्मांसरसैर्वापि प्रहृष्टं तं विवर्जयेत् ॥ ३२ ॥
पिप्पल्यादिरजस्तूनीप्रतितून्योः सुखाम्बुना ।
पिबेद्वा स्नेहलवणं सघृतं क्षारहिङ्गु वा ॥ ३३ ॥
आध्माने लङ्घनं पाणितापश्च फलवर्त्तयः ।
दीपनं पाचनञ्चैव वस्तिश्चाप्यत्र शोधनः ॥ ३४ ॥
प्रत्याध्माने तु वमनं लङ्घनं दीपनं तथा ॥ ३५ ॥
प्रत्यष्ठीलाष्ठीलिकयोरन्तर्विद्रधिगुल्मवत् ॥ ३६ ॥
दशमूलीबलारास्नागुडूचीविश्वभेषजम् ।
पिबेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखञ्जपङ्गुषु ॥ ३७ ॥
शेफालिकादलैः क्वाथो मृद्वग्निपरिसाधितः ।
दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥ ३८ ॥
पञ्चमूलीकषायन्तु रुबुतैलं त्रिवृद्घृतम् ।
त्रिवृतैवाथवा युक्तं गृध्रसीगुल्मशूलनुत् ॥ ३९ ॥
तैलं घृतं वार्द्रकमातुलुङ्गयोः रसं सचुक्रं सगुडं पिबेद्वा ।

वातघ्नैरिति भद्रदार्वादिगणैः ; दशमूली च विल्वादिरेव गणत्वात् ; एतैः क्वाथ्ये दीपनपाचनादिकं कुर्यात् । नवत्वन्तु कुलस्य यावत् न कृशाग्निरिति ॥ ३२ ॥

पिप्पल्यादिगणः सौश्रुतः । रजश्चूर्णम् । स्नेहलवणञ्च सुश्रुतोक्तम् ; ...यो गाँगेत्यादिना पूर्वमुक्तम्, इदमपि सुखाम्बुनैव पिबेदिति । सघृतं क्षारहिङ्गु-नेति घृतेनैव यवक्षारहिङ्गुनोश्च पानम् । घृतस्य कर्षैकं, यवक्षारस्य चतुर्माषकं, हिङ्गुनः षड्रत्तिकमिति । दीपनं पाचनञ्चेति लङ्घनानन्तरं दोषशेषशमनार्थं दीपनं पाचनञ्च भेषजं देयम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्रत्याध्माने तु वमनमिति प्रत्याध्मानस्यामाशयसमुत्थत्वात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

दशमूलीत्यादि ।—दशमूल्यादीनां क्वाथे एरण्डतैलं प्रक्षेप्यम् ॥ ३७ ॥

शेफालिकेत्यादि वचनं स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—पञ्चमूली महती ॥ ३९ ॥

तैलं घृतं वेत्यादौ ।—आर्द्रकरसमातुलुङ्गफलरसचुक्रगुडादीनां तुल्यो भागः

क्रम्युरुपृष्ठत्रिकगुल्मशूलगृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रदिष्टः ॥ ४० ॥
तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ ४१ ॥
गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णा पीता सुचूर्णिता ।
दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥ ४२ ॥
अश्नाति यो नरः सिद्धामेरण्डतैलसाधिताम् ।
वार्त्ताकुं गृध्रसीक्षीणः पूर्वामाप्नोत्यसौ गतिम् ॥ ४३ ॥
पिष्ट्वैरण्डफलं क्षीरे सविश्वं वा फलं रुबोः ।
पायसो भक्षितः सिद्धो गृध्रसीकटिशूलनुत् ॥ ४४ ॥
रास्नायास्तु पलञ्चैकं कर्षान् पञ्च च गुग्गुलोः ।
सर्पिषा गुडिकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥ ४५ ॥
गृध्रस्यार्त्तं नरं सम्यक् पाचनाद्यैर्विशोधितम् ।

तैलं घृतं वा दत्त्वा पिबेदिति । पिबेदेति वाशब्दः पूर्वयोगादपेक्षया ; किंवा हंस-मेव मधुकगुडमित्येको योगः, तथा घृतमपि मधुकगुडमिति द्वितीयः, तथा मिलि-तार्द्रकरसः मातुलुङ्गरसोऽपि मधुकगुड इति तृतीयो योगः। मातुलुङ्गो मधु-कुक्कुटी ॥ ४० ॥

तैलमेरण्डजमित्यादि ।—योगोऽयं विरेचकत्वे मासमात्रया प्रत्यहं मासं याव-दुपयोज्यः । भूरिमात्रोपयोगे तु बलहानिः स्यात्, तेन गोमूत्रस्य पलं किञ्चिन्न्यूनं वा, तथा एरण्डतैलमपि मापकाष्टकं किञ्चिन्न्यूनं वा कोष्ठाद्यपेक्षया प्रत्यहं मासं यावदुपयोज्यम् ॥ ४१ ॥

गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यामित्यादि ।—गोमूत्रैरण्डतैलयोर्मिलित्वा कर्षद्वयम्, पिप्पली-चूर्णस्य मापकचतुष्टयमिति व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ ४२ ॥

अश्नातीत्यादौ ।—एरण्डतैलसाधितां सम्यक्सिद्धामित्यर्थः ॥ ४३ ॥

पिष्ट्वेत्यादि ।—त्वग्रहितमेरण्डबीजं कर्षं किञ्चित्तण्डुलान् दत्त्वा क्षीरेण विरेचनार्थं पायसः साध्यः । सविश्वं वेति पूर्वयोगापेक्षया वाशब्दः, अत्रापि किञ्चि-त्तण्डुलादीन् दत्त्वा शुण्ठ्येरण्डफलाभ्यां पिष्टाभ्यां कर्षार्द्धं वा कषायस्तोरित्यादि-परिभाषया पायसः साध्यः ॥ ४४ ॥

ज्ञात्वा नरं प्रदीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत् ॥ ४६ ॥
नादौ वस्तिविधिं कुर्य्याद् यावदूर्द्ध्वं न शुध्यति ।
स्नेहो निरर्थकस्तस्य भस्मन्येव हुतिर्यथा ॥ ४७ ॥
गृध्रस्यार्त्तस्य जङ्घायाः स्नेहस्वेदे कृते भृशम् ।
पद्भ्यां निर्मर्द्दितायाश्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥
अवतार्य्याङ्गुलौ सम्यक् कनिष्ठायां शनैः शनैः ।
ज्ञात्वा समुन्नतं ग्रन्थिं कण्डरायां व्यवस्थितम् ।
तं शस्त्रेण विदार्य्याशु प्रवालाङ्कुरसन्निभम् ।
समुद्धृत्याग्निना दग्ध्वा लिम्पेद् यष्ट्याह्वचन्दनैः ॥
विध्येत् शिरामिन्द्रवस्तेरधस्ताच्चतुरङ्गुले ।
यदि नोपशमं गच्छेद्दहेत् पादकनिष्ठिकाम् ॥ ४८ ॥
तगरस्य शिफां सार्द्रां पिष्ट्वा तक्रेण यः पिबेत् ।
वङ्क्षणानिलरोगार्त्तः स क्षणादेव मुच्यते ॥ ४९ ॥
दशमूलीकषायेण पिबेद् वा नागराम्भसा ।
कटीशूलेषु सर्व्वेषु तैलमेरण्डसम्भवम् ॥ ५० ॥
विश्वाच्यां खञ्जपङ्गोश्च दाहे हर्षे च पादयोः ।
क्रोष्टुशीर्षे विकारे च विकारे वातकण्टके ।

रास्नाया इत्यादि ।—खादन्तु माषकाष्टकम्, तत्पलमनुपानम् ॥ ४५ । ४६ ॥

नादौ वस्तिविधिं कुर्य्यादित्यादौ ।—यावदूर्द्ध्वं न शुध्यतीति, ऊर्द्ध्वमित्यत्र पक्वा-शयादिति शेषः, तेन यावद्विरेकवमनाभ्यां आमाशयो न शुध्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

गृध्रसीत्यादि ।—जङ्घायाः सकाशात् गृध्रसीं कनिष्ठायामङ्गुलौ अवतार्य्येति योजना । कण्डरा कनिष्ठाङ्गुलिसंहता स्थूलशिरा । इन्द्रवस्तिरिह गुल्फजङ्घयो-र्मध्यदेशः ॥ ४८ ॥

तगरस्येत्यादि ।—तगरः पिण्डतगरः ॥ ४९ ॥

दशमूलीत्यादि ।—दशमूलीक्वाथ-नागरक्वाथौ एरण्डतैलं प्रक्षिप्य पिबेत् । नाग-राम्भ इति पाठान्तरमतायां शोध्यम् ॥ ५० ॥

शिरां यथोक्तां निर्विध्य चिकित्सा वातरोगनुत् ॥ ५१ ॥
शिराव्याधः पाददाहे वातकण्टकवत् क्रिया ॥ ५२ ॥
शतधौतघृतोन्मिश्रैर्नागकेशरकण्टकैः।
पिष्टैः प्रलेपः सेकश्च दशमूलाम्बुनेष्यते ॥ ५३ ॥
आलिप्य नवनीतेन स्वेदो हस्तादिदाहहा।
अग्नितप्तेष्टकाखण्डं काञ्जिकैः परिषिच्य तु।
तद्वाष्पस्वेदनं कार्य्यं पादहर्षविनाशनम् ॥ ५४ ॥
दशमूलस्य निर्य्यूहो हिङ्गुपुष्करसंयुतः।
शमयेत् परिपीतस्तु वातं झिञ्झिनिसंज्ञितम् ॥ ५५ ॥
गुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षे च गुडूचीत्रिफलाम्भसा।
क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृद्धदारकम् ॥ ५६ ॥
रक्तावसेचनं कुर्य्यादभीक्ष्णं वातकण्टके।
पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव वा ॥ ५७ ॥
कुष्ठसैन्धवयोः कल्कश्चुक्रतैलसमन्वितः।
सुखोष्णो मर्दने योज्यः खल्लीशूलनिवारणः ॥
खल्यां स्निग्धाम्ललवणैः स्वेदमर्दोपनाहनम् ॥ ५८ ॥

आदित्यपाकगुग्गुलुवटकः—

पृथक् पलांशा त्रिफला पिप्पली चेति चूर्णितम्।

शिरां यथोक्तामिति शिराव्यधविधानमतिक्रमेण वातकोपभयादल्पमल्पञ्च रक्तं स्राव्यम्। खञ्जपङ्ग्वादौ देशी शोणितेन खञ्जादिष्वपि रक्तावृतवातवेदनायां जङ्घादिसन्धिगतैव शिरा व्यध्या भवतीति भानुमती ॥ ५१—५५ ॥

गुग्गुलुमित्यादि।—एरण्डक्वाथेन त्रिफलाक्वाथेन वा शोधयित्वा गुग्गुलुर्ग्राह्यः। अत्र एरण्डतैलेन पिष्टा गुग्गुलुः प्रदेयः। क्षीरेणेत्यादि चतुर्गुणेन दुग्धेन एरण्डतैलं पेयम्, "गुडदोषे विरेकार्थे जीर्णे क्षीरान्नभोजनम्" इत्यादि वाग्भटदर्शनात्। पिबेद्वा वृद्धदारकमिति अत्रापि क्षीरेणेति योज्यम् ॥ ५६। ५७।

रूक्षामित्यादौ अम्लमिति काञ्जिकम्। ५८।

दशमूलाम्बुना भाव्यं त्वगेलार्द्धपलान्वितम् ॥
दत्त्वा पलानि पञ्चैवं गुग्गुलोर्वटकौशलतः।
एष मांसरसाभ्यासाद्वातरोगान् विशेषतः।
हन्ति सन्ध्यस्थिमज्जस्थान् वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यं क्वाथोऽष्टांशस्तु तेन च।
चार्द्रं यावद्दिनं भाव्यं सप्ताहं भावनाविधिः ॥ ५९ ॥

त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः—

आभाश्वगन्धा हपुषा गुडूची
शतावरी गोक्षुरवृद्धदारकम्।
रास्ना शताह्वा सशटी यमानी
सनागरा चेति समेन चूर्णम्।
तुल्यं भवेत् कौशिकमत्र मध्ये
देयं तथा सर्पिरतोऽर्द्धभागम्।
अर्द्धाक्षमात्रन्त्वथ तत् प्रयोगात्
कृत्वानुपानं सुरयाथ यूषैः ॥
मद्येन वा कोष्णजलेन वाथ
क्षीरेण वा मांसरसेन वापि ॥
कटीग्रहे गृध्रसि बाहुपृष्ठे
हनुग्रहे जानुनि पादयुग्मे।

त्वगिल्यादौ।—त्वगेलयोर्मिलित्वार्द्धपलं शोध्यम्; अत्र त्रिफलादिगुग्गुलुवत् कर्षमेकैकस्य शोध्यम्। भाव्येत्यादि क्वाथविशेषः। तेनेति अष्टांशशेषक्वाथेनार्द्रं कृत्वा दिनैकं यावद्भाव्यम्, भावनाविधिसमाप्तिस्तु सप्ताहादिति। इयञ्च परिभाषा वाग्भटमतानुसारिणी, तेनास्य अमृतकल्पं नाम शोध्यम्। चन्द्रस्तु "शोधयेद्विगुणे-नायसभाजोऽथ चातपे स्थितः। दशमूलाम्बुना शोध्यः समभागश्च गुग्गुलुः" इत्युक्तवान्, तत् पुनरनार्षमिति शिवदासः। ५९।

त्रयोदशाङ्गगुग्गुलौ आभमिति समानस्थानं बब्बूलद्रव्यम्। हपुषा स्वनाम-

सन्धिस्थिते चास्थिगते च वाते
मज्जाश्रिते स्नायुगते च कोष्ठे॥
रोगान् जयेद्वातकफानुविद्धान्
वातेरितान् हृद्ग्रहयोनिदोषान्।
भग्नास्थिविद्धेषु च खञ्जवाते
त्रयोदशाङ्गं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥ ६०॥

जित्वावरकमग्रे तु वाते वातहरं हितम्॥ ६१॥
अन्नावृते तदुल्लेखो दीपनं पाचनं लघु॥ ६२॥
सुप्तिवाते त्वसृङ्मोक्षं कारयेद्बहुशो बुधः।
दिह्याच्च लवणागारधूमैस्तैलविमर्दितैः॥ ६३॥
सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यञ्जनवस्तयः।
स्वेदाः स्निग्धा निवातञ्च स्थानं प्रावरणानि च॥
रसाः पयांसि भोज्यानि स्वाद्वम्ललवणानि च।
बृंहणं यत्तु तत् सर्वं कर्त्तव्यं वातरोगिणाम्॥ ६४॥
पटोलफलकैर्यूषो हृद्यो वातहरो लघुः।
वाप्यालककृतो यूषः परं वातविनाशनः॥ ६५॥
वलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे।

ग्याता। समैरिति समैर्भागैरुपलक्षितम्। गुल्यं भवेत् कौशिकमिति समुदित-सर्वचूर्णसमो गुग्गुलुरित्यर्थः। चतीऽर्द्धभागमिति कौशिकार्द्धभागम्। भिषजस्तु यावता घृतेन गुग्गुलोः पेयत्वं भवति तावदेव घृतं ग्रहन्ति। सुराद्यनुपानभेदो दोषभेदापेक्षया॥ ६०॥

संक्षेपादावृतवातचिकित्सामाह जित्वेति। आवरकमिति वायोरावरको यो दोषस्तम्। तदुल्लेख इति अन्नस्य वमनम्॥ ६१—६२॥

सर्पिरित्यादि क्रियासूत्रं सुगमम्॥ ६४॥

पटोलफलकैरित्यादौ, तथा वाप्यालककृतो यूषं इत्यादौ।—यूषयोनित्वान्मुद्गा-दयोऽपि बोध्याः; अन्ये तु केवलयोरेव पटोलफलवाप्यालकयोर्यूषावित्याहुः॥६५॥

अजाशीर्षाम्बुजानूपक्रव्यादपिशितैः पृथक् ॥
साधयित्वा रसान् स्निग्धान् दध्यम्लव्योषसंस्कृतान्।
भोजयेद्वातरोगार्त्तं तैर्व्यक्तलवणैर्नरम् ॥ ६६ ॥
पञ्चमूलीबलासिद्धं चीरं वातामये हितम् ॥ ६७ ॥
वाजिगन्धा बलास्तिस्रो दशमूली महौषधम्।
द्वे श्वदंष्ट्रे रास्ना च गणो मारुतनाशनः ॥ ६८ ॥
कोलं कुलत्थं सुरदारु रास्ना माषातसी तैलफलानि कुष्ठम्।
वचाशताह्वे यवचूर्णमम्लान्युष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥६९॥
आनूपवेशवारोष्णप्रदेहो वातनाशनः ॥
निरस्थि पिशितं पिष्टं स्विन्नं गुड़घृतान्वितम्।
कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः ॥ ७० ॥

बलाया इत्यादि।—बलादिभिस्त्रिभिः साधनद्रव्यैरजाशीर्षादयस्तु चत्वारः पृथक् साध्याः, तेन द्वादश रसा भवन्ति। बलादिभिरष्टगुणं कृत्वा तेन मांसरसः करणीय इत्याहुः। अन्ये तु प्रास्थिकान्यपि कर्षमानं बलामूलमनुरूपमजाशीर्ष-मांसञ्च प्रक्षिप्य पाचनीयम्, परिशिष्टे पलचतुष्टये सति वस्त्रेण छानयित्वा परि-भर्जनीयम्, तदनु सैन्धवाम्लदधित्रिकटूनि नुष्णानि दत्त्वा संस्कार्य्यम्। एवं तद्वत्पञ्च-मूलेन च साधनम्। अजाशीर्षवत् कूर्मकर्कटाद्यम्बुजानां मांसेन, तथा महिष-वराहादीनामानूपानां मांसेन, तथा क्रव्यादानां मांसेन रससाधनं कुर्य्यादिति ॥६६॥

पञ्चमूलीत्यादि।—स्वल्पा पञ्चमूली ॥ ६७ ॥

वाजिगन्धेत्यादौ।—बलास्तिस्र इति बला, अतिबला, नागबला चेति ख्याताः। तत्र बला पीतपुष्पा, अतिबला श्वेतपुष्पा, नागबला गोरक्षतण्डुला। श्वदंष्ट्रे द्वयं श्वेतरक्तपुष्पभेदात्। गणत्वादनेन सर्वाः क्वाथादिकल्पनाः कार्य्याः ॥ ६८ ॥

कोलमित्यादि।—कोलं बदरफलम्; अतसी तिसीति भाषा; तैलफलं तैल-विशिष्टफलम्। एतानि समभागचूर्णानि काञ्जिकेन पिष्ट्वा समीकृत्य लेपो देयः ॥६९॥

आनूपवेशवार इति वराहादिमांसकृतः। तस्य पारिभाषिकीं संज्ञामाह निरस्थीत्यादि ॥ ७० ॥

शाल्वणस्वेदः—

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः।
सानूपमांसः सुस्विन्नः सर्वस्नेहसमाहृतः।
सुखोष्णः स्पष्टलवणः शाल्वणः परिकीर्त्तितः॥
तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम्॥
वातघ्नो भद्रदार्वादिः काकोल्यादिस्तु सौश्रुतः।
मांसेनानौषधं तुल्यं यावताम्लेन चाम्लता।
पट्वी स्यात् स्वेदनार्थञ्च काञ्जिकाद्यम्लमिष्यते।
चतुःस्नेहोऽत्र तावान् स्यात् सुस्विन्नत्वं यतो भवेत्॥
समस्तं वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा।
प्रयुञ्जीतेति वचनं सर्वत्र गणकर्मणि॥ ७१॥

शाल्वणस्वेदमाह काकोल्यादिरित्यादि।—काकोल्यादिरिति काकोल्यादिगणः। वातघ्न इति भद्रदार्वादिगणस्य संज्ञा। सर्वाम्लद्रव्यं काञ्जिक-सुरा-सौवीर-तुषोदकादि। सानूपमांस इति, आनूपाश्च शूकरादयः। सर्वस्नेहाः सर्पिस्तैल-वसामज्जानः। उपनाह इति उष्णबहुलप्रलेपः। एतेनैव शाल्वणस्वेदं विवृणोति वातघ्न इत्यादि। सौश्रुत इति विशेषणेन सुश्रुतोक्तकाकोल्यादिगणो ग्राह्यः, न पुनरष्टवर्गसंज्ञित इति। सुश्रुतोक्तस्तु काकोल्यादिर्यथा "काकोल्यौ मधुकं मेदे जीवकर्षभकौ वहे। ऋद्धिर्द्विमुद्गमाषाख्ये पुण्डरीकं सपद्मकम्। जीवन्ती शृङ्गी मृद्वीका चेति क्वचित्। काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः" इति। भद्रदार्वादिर्यथा "भद्रदारु निशे भार्गी वरुणा मेषशृङ्गिका। नटाम्बिष्ठी चार्त्तगली वरागोक्षुरतण्डुलाः। पर्णी श्वदंष्ट्रा गणिका पुनर्नवाश्मभेदकः। वरीस्थिरा पाटलाहक् वर्षाभूर्वसुको यवः। भद्रदार्वादिरित्येष गणो वातविनाशनः" इति। मांसेनानौषधं तुल्यमिति काकोल्यादि-भद्रदार्वादिगणद्वयमौषधं मांसेन तुल्यं ग्राह्यम्, यथालाभपक्षेऽपि मांसं तुल्यं देयम्, तेन वातापहम्। वृन्दस्त्वाह "मत्स्या-दिभिश्च संस्कार्यं काकोल्यादिद्वयं त्रिभिः" इति। अस्यार्थः—मत्स्यादिभिः अम्ल-स्नेहलवणरसैः संस्कारः कार्यः। संस्कारत्वादेव नयं तावन्मात्रं देयं यावदम्लस्निग्ध-लवणत्वमात्रं स्यादित्यर्थः। काकोल्यादित्रया भद्रदार्वादित्रयानूपमांसम् एतत्त्रयम्

अश्वगन्धाद्यं घृतम्—

अश्वगन्धाकषाये च कल्के क्षीरचतुर्गुणम्।
घृतं पक्वन्तु वातघ्नं हृद्यं मांसविवर्द्धनम्॥ ७२॥

दशमूलाद्यं घृतम्—

दशमूलस्य निर्य्यूहे जीवनीयैः पलोन्मितैः।
क्षीरेण च घृतं पक्वं तर्पणं पवनार्त्तिजित्॥
क्वाथोऽत्र त्रिगुणः सर्पिःप्रस्थः साध्यः पयःसमः॥ ७३॥

छागलाद्यं घृतम्—

आजं चर्म्मविनिर्मुक्तं त्यक्तशृङ्गखुरादिकम्।
पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत्॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
जीवनीयैः सयष्ट्याह्वैः क्षीरञ्चैव शतावरीम्॥

संस्कार्य्यम्। संस्कार्य्यत्वादस्य प्राधान्यम्, तेन स्वयमेव संस्कार्य्यत्वात् प्रत्येकं तुल्य-भागमिति। यावताम्लेन चाम्लता पट्वी स्यादिति पटुशब्दात् ईप् प्रत्ययः स्यादिति ध्वनिः स्यादिति। काञ्जिकादिशब्दात् सुरासौवीरतुषोदकधान्याम्लदधिमस्त्वम्लि-काकोलादीनां ग्रहणम्॥ ७१॥

अश्वगन्धाघृते, चतुर्गुणक्षीरग्रहणादश्वगन्धाक्वाथोऽपि चतुर्गुणः। कल्को-ऽप्यश्वगन्धाया एव॥ ७२॥

दशमूलघृते दशमूलक्वाथोऽपि त्रिगुणः, क्षीरन्तु घृतसममिति चक्रः। जेज्जट-मते तु घृताच्चतुर्गुणः क्वाथः क्षीरं घृतसममिति। अस्मिन्नर्थे परिभाषा "एक-द्वित्रिचतुर्थैर्द्रव्यैः कुर्य्यात् घृतचतुर्गुणम्। क्षीरं घृतसमं दद्यात्त्रिभिश्च चतुर्गुणम्" इति। अस्यार्थः—यत्रैको द्रवः तत्र तेनैव चातुर्गुण्यम्, यत्र तु द्वौ वा तत्र द्वाभ्याम्, यत्र त्रयस्तत्र त्रिभिरिति चातुर्गुण्यं मिलित्वा, क्षीरन्तु घृतसमम्, चतुर्भि-रपि मिलित्वैव चातुर्गुण्यम्; एवं सर्व्वत्र व्याख्येयम्। जीवनीयैरित्यत्र जीवनीय-दशकम्, अनुक्तसंख्यत्वादनेनैव कल्कः॥ ७३॥

आजं चर्म्मविनिर्मुक्तमित्यादि।—चर्म्मादिहीनं तच्च छागमांसं द्वात्रिंशत्पलमानं गृहीत्वा, दशमूलञ्च द्वात्रिंशत्पलमानं जलद्रोणे पक्तव्यमित्याह चन्द्रः। चक्रस्तु

छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥
अर्दिते कर्णशूले च बाधिर्य्ये मूकमिन्मिने।
जड़गद्गदपङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुब्जयोः।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
द्रोणे द्रव्यतुलाच्युत्या स्याच्छागदशमूलयोः।
पृथक् तुलार्द्धं यष्ट्याह्वद्वयं देयं द्विधोक्तितः ॥ ७४ ॥

एलादितैलम्—एलामुरासरलशैलजदारुकौन्ती-
चण्डाशटीनलदचम्पकहैमपुष्पम्।
स्थौणेयगन्धरसपूतिदलामृणाल-
श्रीवासकुन्दुरुनखाम्बुवराङ्गकुष्ठम् ॥
कालीयकं जलदकर्कटचन्दनैः
जात्याः फलं सविकसं सह कुङ्कुमञ्च।

मत्स्याण्डखुरादिकमिति ग्रहणयोग्यतादर्शनार्थम्, न पुनराकृतिमात्रग्रहणार्थञ्च ; अतः पञ्चाशत्पलानि मांसस्य दशमूलस्य च, अतएव वदन्ति द्रोण इति ; एवं मयूरादिषु घृतेष्वपि। इह वैद्यव्यवहारस्त्वाकृतिमानेन। केचित्तु शतवर्य्याः कल्कमाहुः रसस्यानुक्तेः, तदयुक्तम्, यतः कल्कद्रव्यमध्ये नोक्ता ; अतः क्षीरसाहचर्य्येण रसो ग्राह्यः। क्षीर-शतावरीरसौ प्रत्येकं द्रोणसमौ। यस्माद्द्वयं देयं द्विधोक्तित इति स्थलजजलजभेदेन यष्टिमधुद्वयं ग्राह्यमित्यर्थः। चन्द्रस्तु "घृते तैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते। तज्ज्ञातव्यमिहार्य्येण भागतो द्विगुणेन च" इति वचनात् यष्टिमधुनो भागद्वयं ग्राह्यमित्याह। व्यवहारस्तु चन्द्रोक्तमतेनैव ॥ ७४ ॥

एलेत्यादि।—कौन्ती रेणुकम्; चण्डा चोरपुष्पी; नलदं मांसी; हैमपुष्पं नागकेशरपुष्पम्; स्थौणेयं ग्रन्थिपर्णम्; गन्धरसः स्वनामख्यात; पूतिः खट्टाशी; दलं तेजपत्रम्; मृणालम् उशीरम्; श्रीवासो नवनीतखोटिः, कुन्दुरुः कुन्दुरुखोटिः; नख नखी; अम्बु बालकम्; वराङ्गं गुड़त्वक्; कर्कटः समुद्रकर्कटकः; चन्दनयोः श्वेतचन्दनम्; अन्ये तु श्रीः काष्ठखोटिरित्याहुः, जात्याः फलं जातिफलम्, सविकसमिति विकसा मञ्जिष्ठा; शुक्रा पिण्डिकपुष्पं (पिड़िं इति

शुक्तातुरुष्कलघु लाभतया विनीय
तैलं बलाक्वथनदुग्धयुतञ्च दध्ना।
सार्द्धं पचेत्तु हितमेतदुदाहरन्ति
वातामयेषु बलवर्णवयःप्रकारि॥ ७५॥

बलाशैरीयतैले—

बलानिःक्वाथकल्काभ्यां तैलं पक्वं पयोऽन्वितम्।
सर्ववातविकारघ्नमेवं शैरीयसाधितम्॥ ७६॥

महाबलातैलम्—

बलामूलकषायस्य दशमूलीशृतस्य च।
यवकोलकुलत्थानां क्वाथस्य पयसा तथा॥
अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकतः।

भाषा); तुरुष्कः सिह्लकः; लघु अगुरु। लाभतयेति यथालाभं द्रव्यं मानञ्च ग्राह्यम्; लभ्यत इति लाभः, कर्मणि घञ्, नेह भावप्रत्ययः। विनीय-कल्कीकृत्य। तैलमुत्सर्गतः प्रस्थपरिमितम्; बलाक्वथनं बलाक्वाथः, तस्य च प्रस्थद्वयम्; दुग्धं दधि च प्रत्येकं स्नेहसमम्; एवं मिलित्वा चतुर्गुणः पाकः। अन्ये तु क्वाथचतुर्गुणः, दधि दुग्धं प्रत्येकं स्नेहसममित्याहुः। व्यवहारः पुनरनेनैव। इदमेव तैलम् अन्ये पाकभेदेन पठन्ति, यथा,—तिलतैल श: ४, दपेचार्थं तिलतैल पल ४, पाकार्थं दधि श: ४, दुग्ध श: ४, कल्कार्थं मञ्जिष्ठा कर्ष १२, इति प्रथमः पाकः। क्वाथार्थं बारियाला मूल पल १२, पानीय श: ३२, शेष श: ८, कल्कार्थं रेणुका चोरहुल गन्धरस गुड़त्वक् शठी तेजपत्र उशीर कुड़ मुथा पृक्का सरल शैलज बला एषां प्रत्येकं कर्ष १, इति द्वितीयः पाकः। तृतीयपाके तु कल्कार्थं एलाधि मुरा चम्पककलिका चाड़की नागेश्वर गाठियाला नखाशी नवनीतखोटी कुन्दुरु नखी श्वेतचन्दनगोधितसमुद्रककंट कालीयक जातीफल कुङ्कुम सिह्लक अगुरु मांसी कुड़ एतत् सर्वं चूर्णीकृत्य गन्धोदकेन तैलसमेन तृतीयः पाकः॥ ७५॥

बलातैले बलाक्वाथस्त्रिगुणः, क्षीरन्तु स्नेहसमम्। अन्ये तु बलाक्वाथचतुर्गुणः, दुग्धन्तु घृतसममित्याहुः। एवं शैरीयतैलम्॥ ७६॥

बलामूलकषायस्येत्यादि।—सुश्रुतस्य। अत्र दशमूलस्य मिलितैव क्वाथः, यव॰

पचेदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥
तथागुरु सर्जरसं सरलं देवदारु च।
मञ्जिष्ठां चन्दनं कुष्ठमेलां कालानुशारिवाम् ॥
मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम्।
शतावरीमश्वगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥
तत् साधुसिद्धं सौवर्णे राजते मृण्मयेऽपि वा।
प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् सुनिगुप्तं निधापयेत् ॥
बलातैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत्।
यथाबलमतो मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत्।
या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ॥
क्षीणवाते मर्महतेऽभिहते मथितेऽपि वा।
भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयोजयेत् ॥
सर्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति।
हिक्काकासमधीमन्थं गुल्मश्वासं सुदारुणम् ॥
षण्मासानुपयुज्यैतदन्त्रवृद्धिमपोहति।
प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ॥
एतद्धि राज्ञा कर्त्तव्यं राजमात्राश्च ये नराः।
सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चैव ये नराः ॥ ७१ ॥

विष्णुतैलम्—

शालपर्णी पृश्निपर्णी बला च बहुपुत्रिका।
एरण्डस्य च मूलानि बृहत्योः पूतिकस्य ॥

कोलकुलत्थानाञ्च मिलित्वा चयरक्काथश्च, एवं बलाक्काथेन सह त्रयः क्वाथास्तथा पयश्चेति द्रवचतुष्टयम्। एषां चतुर्णां द्रवाणां प्रत्येकं तैलप्रस्थापेक्षयाष्टगुणो भागः, एवञ्च मिलित्वा तैलात् द्वात्रिंशद् गुणो द्रवो भवति। तैलञ्च मानविशेषानिर्देशात् प्रस्थपरिमितमेव ग्राह्यम्। पचेत इति एकीकृत्य। चावाप्य मधुरं गणमिति काकोल्यादिगणं कल्कीकृत्य। सैन्धवसंयुतमिति सैन्धवमगुर्वादि च कल्कीकृत्य

गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
पयान्तु पलिकैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ।
अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्य्यमतः परम् ॥
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां तथा नृणाम् ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्वव्याधिनिवारणम् ॥
आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढ़ो भवेत् ।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम् ।
कामलापाण्डुरोगघ्नं शर्कराश्मरीनाशनम् ॥
क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा जरया जर्ज्जरीकृताः ।
येषाञ्चैव क्षयो व्याधिरन्त्रवृद्धिश्च दारुणा ॥
अर्द्दितं गलगण्डञ्च वातशोणितमेव च ।
स्त्रियो या न प्रसूयन्ते तासाञ्चैव प्रयोजयेत् ॥
एतदङ्गं वरं तैलं विष्णुना परिकीर्त्तितम् ॥ ७८ ॥

नारायणतैलम्—

बिल्वाग्निमन्थः श्योणाकः पाटलः पारिभद्रकः ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च वृहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।

पक्तव्यम् । कालानुसारिवा तगरपादिका, तदभावे शिग्रसौक्तोपकः । तगरं पिण्डतगरमूलं, सारिवा श्यामलता, पुनर्नवाकः कल्कः । मुनिगुप्तमिति माता-तपादिपरिहारेण मृदु रचितम् । तैलमिदं सुश्रुते मूढगर्भे पठितं, तेन सूतिकायै प्रदापयेदिति विशेषेणोक्तम् । चक्रस्त्विमपीडतीति ग्रामफलकोषामन्त्रवृद्धिः व्यपोहतीति, ग्रामफलकोषयोः पुनरसाध्यत्वात् । राजमाता इति राज इव माता प्रतिष्ठष्टी येषां ते तथा ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

नारायणतैले पारिभद्रकः पालितामादार इति प्रसिद्धः ; प्रसारणी गन्धभादा-

एषां दशपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥
पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठमेला पर्णीचतुष्टयम् ।
रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥
एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ॥
अश्वो वा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः ।
पङ्गुलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ॥
अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे ॥
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ।
क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ॥
बधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च ।
अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥
वातार्त्तौ वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा ।
एतत् तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥
तगरं नतमत्र स्यादभावे शीतली जटा ॥ ७८ ॥

खिया इति ख्याता ; नतिमवा गीरसवकुला ; तगरं तगरपादिका, तदभावे शिव लोकोपड़ः, पिण्डतगरमूलमित्यन्ये । आजं वा यदि वा गव्यमिति यद्यपि गव्याज-पयसोः प्रायो गुणसाम्यं, तथा च गोक्षीरेण पक्वं तैलमित्यनभिष्यन्दि विदोषहरञ्च भवतीति प्रत्येतव्यम् ; अन्ये त्वाहुः क्षीरान्तरमित्युभयं विशेषज्ञापकमिति । नारायणसंज्ञा चास्य विष्णुनिर्मितत्वात्, शतावरीरससाधितत्वाद्वा ॥ ७८ ॥

महानारायणतैलम्—

शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी बला।
एरण्डस्य च मूलानि बृहत्योः पूतिकस्य च॥
गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च।
एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्॥
पादावशेषे पूते च गर्भश्चैनं समावपेत्।
पुनर्नवा वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु॥
शैलेयं तगरं कुष्ठमेला मांसी स्थिरा बला।
अश्वाह्वा सैन्धवं रास्ना पलार्द्धानि च पेषयेत्॥
गव्याजपयसोः प्रस्थौ द्वौ द्वावत्र प्रदापयेत्।
शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतः परम्।
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा।
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातनिवारणम्॥
आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढ़ो भवेत्।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम्।
अपचीं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम्।
कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्मरीञ्चापि नाशयेत्॥
तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्त्तितम्।
नारायणमिति ख्यातं वातान्तकरणं परम्॥ ८०॥

महानारायणतैले अंशुमती शालपर्णी; पूतिकस्य नाटाकरञ्ज इति ख्यातस्य मूलं ग्राह्यं; गवेधुकं गोरचमन्‌ड़ा; सहचरी झिण्टी; शताह्वा शुल्फा इति ख्याता; चन्दनं रक्तचन्दनं; शैलेयं शैलजं; तगरं तगरपादिका; स्थिरा शालपर्णी; अश्वाह्वा अश्वगन्धा। एषां कल्कानां प्रत्येकं पलार्द्धम्। प्रस्थौ द्वौ द्वाविति पृथक् द्वौ द्वौ प्रस्थौ॥ ८०॥

अश्वगन्धातैलम्—

शतं पक्त्वाश्वगन्धाया जलद्रोणेऽंशशेषितम्।
विस्राव्य विपचेत् तैलं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम्।
कल्कैर्मृणालशालूक-बिसकिञ्जल्कमालती-।
पुष्पैर्जीवकमधुक-शारिवापद्मकेशरैः॥
मेदापुनर्नवाद्राक्षामञ्जिष्ठाबृहतीद्वयैः।
एलैलवालुत्रिफला-मुस्तचन्दनपद्मकैः॥
पक्वं रक्ताश्रयं वातं रक्तपित्तमसृग्दरम्।
हन्यात् पुष्टिबलं कुर्य्यात् कृशानां मांसवर्द्धनम्॥
रेतोयोनिविकारघ्नं व्रणदोषापकर्षणम्।
षण्ढानपि वृषान् कुर्य्यात् पानाभ्यङ्गानुवासनैः॥ ८१॥

मूलकाद्यं तैलम्—

मूलकस्वरसं तैलं क्षीरदध्यम्लकाञ्जिकम्।
तुल्यं विपाचयेत् कल्कैर्बलाचित्रकसैन्धवैः॥
पिप्पल्यतिविषारास्ना-चविकागुरुचित्रकैः।
भल्लातकवचाकुष्ठ-श्वदंष्ट्राविश्वभेषजैः॥
पुष्कराह्वशटीबिल्व-शताह्वानतदारुभिः।
तत् सिद्धं पीतमत्युग्रान् हन्ति वातात्मकान् गदान्॥ ८२॥

अश्वगन्धातैले अंशशेषितमिति पादशेषितम्। मृणालं स्थूलमृणालं, बिसं सूक्ष्ममृणालं, बिसशब्देन मृणालनिर्गतः प्रतानः; किञ्जल्कं पद्मपरागः, पद्मकेशरस्य उक्तत्वात्; अन्ये तु उत्पलकिञ्जल्कमित्याहुः। मेदास्थाने महेति पाठे सहा महासहा माषपर्णी॥ ८१॥

मूलकेत्यादि।—चरकस्य। मूलकस्वरसादीनि चत्वारि द्रवाणि तैलसमानि। बलाचित्रकसैन्धवैरित्यत्र बलाग्निपुकसैन्धवैरित्येव पाठश्चरकेषु दृश्यते; अन्ये तु पुनरत्र चित्रकदर्शनात् एकत्र चित्रकशब्देनैरण्डमूलं व्याचक्षते, तत्तु टीकाकृद्भिर्न व्याख्यातमिति॥ ८२॥

रसोनतैलम्—

रसोनकल्कस्वरसेन पक्वं तैलं पिबेद् यस्त्वनिलामयार्त्तः।
तस्याशु नश्यन्ति च वातरोगा ग्रन्था विशाला इव दुर्गृहीताः ॥८३॥

केतक्याद्यं तैलम्—

केतकिनागबलातिबलानां यद्द्रवकुडवेन रसेन विपक्वम्।
तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मारुतमस्थिगतं विनिहन्ति॥
अनल्पवचनात् तत्र तुल्ये क्वाथतुषोदके।
अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहो यः साध्यः केवले द्रवे ॥ ८४ ॥

सैन्धवाद्यं तैलम्—

द्वे पले सैन्धवात् पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिक-चित्रकात्।
द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथाढके॥
आरनालात् पचेत् प्रस्थं तैलमेतैरपत्यदम्।
गृध्रस्यूरुग्रहार्शोऽर्त्ति सर्ववातविकारनुत् ॥ ८५ ॥

स्वल्पमाषतैलम्—

तैलं सङ्कुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम्।
बाहुशीर्षगते नस्यं पानञ्चोत्तरभक्तिकम्॥

रसोनकल्कस्वरसेन पक्वमिति रसोनक्वाथकल्काभ्यामित्यर्थः। अत्र स्वरस एव चतुर्गुणः; अन्ये तु स्वरसः षोडशः, तोयं चतुर्गुणमिति। तथा वातरोगाः नश्यन्ति यथा विशाला दुर्गृहीताः अनधिगततत्त्वार्थाः असंस्कृता वा ग्रन्थाः नश्यन्ति ॥ ८३ ॥

केतक्यादि।—वाग्भटस्य। केतक्यादीनामतिबलान्तानां मिलितानां क्वाथः। कुडवेनेति धर्मेण; कुडवेनेति वचनात् अष्टभागावशिष्टत्वं क्वाथस्य, स च चतुर्गुणः। अनल्पेति वचनात् काञ्जिकमपि चतुर्गुणमिति चक्रः; अतोऽष्टगुणः पाक इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

सैन्धवाद्ये भल्लातकास्थीनि विंशतिरित्याकृतिगणनातः ॥ ८५ ॥

स्वल्पमाषतैले माषसैन्धवसाधितमिति माषकस्य क्वाथः, 'सैन्धवस्य तु कल्क इति

क्वाथोऽत्र माषगिप्याद्यः सैन्धवं कल्कमेव च ॥ ८६ ॥

(१) माषतैलम्—

माषात्मगुप्तातिविषोरुबूकरास्नाशताह्वालवणैः प्रपिष्टैः।
चतुर्गुणे माषबलाकषाये तैलं कृतं हन्ति च पक्षघातम् ॥८७

(२) माषतैलम्—माषप्रस्थं समावाप्य पचेत् सम्यग्जलाढके।
पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
प्रस्थञ्च तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वाक्षसम्मितम्।
जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पां ससैन्धवाम्।
रास्नात्मगुप्तामधुकं बलाव्योषं त्रिकण्टकम् ॥
पक्षाघातेऽर्दिते वाते कर्णशूले सुदारुणे।
मन्दश्रुतौ चाश्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वच्यामवबाहुके।
शस्तं कलायखञ्जे च पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ॥
माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ८८ ॥

(३) माषतैलम्—माषातसीयवकुरण्टककण्टकारी-
गोकण्टटुण्टुकजटाकपिकच्छुतोयैः।
कार्पासकास्थिशणबीजकुलत्थकोल-
क्वाथेन वस्तपिशितस्य रसेन चापि ॥

चक्रः। अन्ये तु केवलसैन्धवस्य कुत्रापि कल्कादर्शनान्माषसैन्धवयोः कल्कः; अनुक्त-
द्रवत्वाज्जलं चतुर्गुणमित्याहुः ॥ ८६ ॥

माषात्मगुप्तेत्यादौ अतिविषा सूर्वेति नियतः, यष्टिमध्विच्छन्ये। माषबलयोश्च
मिमिलित्वा चतुर्गुणः क्वाथः ॥ ८७ ॥

माषप्रस्थमित्यादौ।—जीवनीयानि यान्यष्टाविति अष्टवर्गः ॥ ८८ ॥

माषातसीत्यादौ।—अतसी अर्शुलकषायः, कश्चिदतिविषेत्याह; कुरण्टको
झिण्टी; गोकण्टकी गोक्षुरः; टुण्टुकजटा श्योनाकमूलं; कपिकच्छुः शूक-

गुग्गुल्या समागधिकया शतपुष्पया च
सैरण्डमूलसपुनर्नवया सरल्या।
रास्नाबलामृतलताकटुकैर्विपक्वम्
माषाख्यमेतदथवाह्वहरञ्च तैलम्॥
अर्द्धाङ्गशोषमपतानकमाव्यवात-
माक्षेपकं सभुजकम्पशिरःप्रकम्पम्।
नस्येन वस्तिविधिना परिषेचनेन
हन्यात् कटीजघनजानुरुजश्च सर्वाः॥ ८८॥

महामाषतैलम्—

माषस्यार्द्धाढकं दत्त्वा तुलार्द्धं दशमूलतः।
पलानि छागमांसस्य त्रिंशद्द्रोणेऽम्भसः पचेत्॥
पूतशीते कषाये च चतुर्थांशावतारिते।
प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम्॥
आत्मगुप्तोरुबूकञ्च शताह्वा लवणत्रयम्।
जीवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यचित्रककट्फलम्॥
सव्योषं पिप्पलीमूलं रास्ना मधुकसैन्धवम्।
देवदार्वमृता कुष्ठं वाजिगन्धा वचा शटी।
एतैरक्षसमैः कल्कैः साधयेन्मृदुनाग्निना॥
पक्षाघातादिते वाते बाधिर्य्ये हनुसंग्रहे।
कर्णनादे शिरःशूले तिमिरे च त्रिदोषजे॥

शिम्बी। माषादिकमियमानेनैकः क्वाथः; कार्पासास्थिप्रभृतिना कोलान्तेनापरः, क्वाथः कौलत्थयवबदरान्। मया बलापिण्डिगस्त्य छागमांसस्य क्वाथस्तृतीयः। एवं त्रिभिर्द्रवैर्मिलित्वा चातुर्गुण्यम्, "एकादिभिर्द्रवद्रव्यैः कुर्य्यात् स्नेहं चतुर्गुणम्" इति वचनात्। सरली प्रसारणी, अमृतलता गुडूची, कटुकं मरिचं न तु मृता-कस्तूरी॥ ८८॥

माषस्यार्द्धाढकमित्यादि।—अर्द्धाढकं द्वात्रिंशत् पलानि। अत्रापि पूर्ववत् षष्टि-

पाणिपादशिरोग्रीवाभ्रमणे मन्दचंक्रमे ।
कलायखञ्जे पाङ्गुल्ये गृध्रस्यामयवाहुके ॥
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्यकर्णाचिपूरणे ।
तैलमेतत् प्रशंसन्ति सर्ववातरुजापहम् ॥ ६० ॥

द्वितीयप्रसारणीतैलम्—

समूलपत्रशाखाञ्च जातसारां प्रसारणीम् ।
कुट्टयित्वा पलशतं दशमूलशतं तथा ।
अश्वगन्धापलशतं कटाहे समधिक्षिपेत् ।
वारिद्रोणे पृथक् पक्वा पादशेषावतारितम् ।
कषायाः सममात्रास्तु तैलपात्रं प्रदापयेत् ॥
दध्नस्तथाढ़कं दत्त्वा द्विगुणञ्चापि काञ्जिकम् ।
चतुर्गुणेन पयसा जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
शृङ्गवेरपलान् पञ्च त्रिंशद्भल्लातकानि च ।
द्वे पले पिप्पलीमूलाच्चित्रकस्य पलद्वयम् ॥
यवक्षारपले द्वे च मधुकस्य पलद्वयम् ।
प्रसारणीपले द्वे च सैन्धवस्य पलद्वयम् ॥
सौवर्चलपले द्वे च मञ्जिष्ठायाः पलद्वयम् ।
सर्वाण्येतानि संक्षाल्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
एतदभ्यञ्जने श्रेष्ठं वस्तिकर्मनिरूहणे ।
पाने नस्ये च दातव्यं न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥
अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव सर्वानेतान् व्यपोहति ॥
गृध्रसीमस्थिभङ्गञ्च मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।
अपस्मारमथोन्मादं विभ्रमं मन्दगामिताम् ॥

मधुकस्य भागद्वयम् । लवणत्रयमिति सौवर्चलं विड़ं सैन्धवञ्, पुनः सैन्धवमिति

त्वग्गताश्चैव ये वाताः शिरासन्धिगताश्च ये ।
जानुसन्धिगताश्चैव पादपृष्ठगतास्तथा ॥
अश्वो वाताच्च सम्भग्नो गजो वा यदि वा नरः ।
प्रसारयति यस्माद्धि तस्मादेषा प्रसारणी ॥
इन्द्रियाणां प्रजननी वृद्धानाञ्च रसायनी ।
एतेनाश्वकहस्तीनां क्षतं पुंसवनं महत् ॥
प्रसारणीतैलमिदं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
अपनयति वलीपलितमुत्पाटयति पक्षाघातम् ।
वातस्तम्भं सर्वाङ्गगतं वातगुल्मञ्च नाशयति ।
एतदुपसेव्यमानः प्रसन्नवर्णेन्द्रियो भवति ॥ ८१ ॥

वृहन्माषतैलम्—

माषक्वाथे बलाक्वाथे रास्नाया दशमूलजे ।
यवकोलकुलत्थानां छागमांसभवे पृथक् ॥
प्रस्थे तैलस्य च प्रस्थं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
रास्नात्मगुप्तासिन्धूत्थ-शताह्वैरण्डमुस्तकैः ।
जीवनीयैर्बलाव्योषैः पचेदक्षसमैर्बुधः ।
हस्तकम्पे शिरःकम्पे बाहुशोषेऽवबाहुके ।
बाधिर्य्ये कर्णशूले च कर्णनादे च दारुणे ।
विश्वच्यामर्दिते कुब्जे गृध्रस्यामपतानके ।
वस्त्यभ्यञ्जनपानेषु नावनेषु च दापयेत् ।
माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्द्धजत्रुगदापहम् ।

पचनात् मैन्धवस्यापि भागद्वयम् । जीवनीयानि इति जीवनीयदशकम् । पाणिपाद-शिरोग्रीवाभ्रमण इति पाणिनादादिकम्म इत्यर्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥

सप्तप्रस्थमाषरोहि क्वाथस्य प्रस्थस्याम्बलाभाषादीनां प्रत्येकं प्रस्थी गाह्यः । मिलितदशमूलप्रस्थः ; तथा यवकोलकुलत्थानां मिलितैव प्रस्थः । सर्वत्रैव चतु-

गाये प्रस्थाः पञ्च चात्र विभक्तक्वेन भाविताः ॥ ८२ ॥

महामाषतैलम्—

द्विपञ्चमूलीं निःक्वाथ्य तैलात् षोडशभिर्गुणैः।
माषाढकं साधयित्वा तं निर्यूहं चतुर्गुणम् ॥
प्रसाधयित्वा तु विपचेत् तैलप्रस्थं पयःसमम्।
कल्कार्थञ्च समावाप्य भिषग्द्रव्याणि बुद्धिमान् ॥
अश्वगन्धां शटीं दारु बलां रास्नां प्रसारणीम्।
कुष्ठं परूषकं भार्गीं द्वे विदार्यौ पुनर्नवाम् ॥
मातुलुङ्गफलाजाज्यौ रामठं शतपुष्पिकाम्।
शतावरीं गोक्षुरकं पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥
जीवनीयगणं सर्वं संहृत्यैव समांशकम्।
तत् साधु सिद्धं विज्ञाय नावनं गसिद्धं भवेत्।
वस्त्यभ्यङ्गनपानेषु नावने च प्रयोजयेत् ॥
पक्षाघाते हनुस्तम्भे अर्दिते सापतन्त्रके।
अवबाहुकविश्वाच्योः कम्पपङ्गुलयोरपि।

दृ' द' क्र' देयम्, पञ्चमांशेऽवभाव्य। चतुर्गुण शतप्रस्था दर्शितानि ...
... प्रस्थैरिति शीलाचक्रः ॥ ८२ ॥

द्विपञ्चमूलीमित्यादि। अत्र माषक आढकमात्रमानतकम्, तत्रापरमपि
कुडवाधि द्वादशाढक देयम्। तैलात् षोडशभिर्गुणैरिति तैलप्रस्थादपेक्षया
षोडशगुणैः, प्रस्थः षोडशगुणः सन् द्रोणो भवति, तेन जलद्रोणैश्चतुर्भिः।
माषाढकं तैलात् षोडशगुणेन जलेन साधयित्वेति योज्यम्। तं क्वाथमुत्तार्य तदा
माषक्वाथम् तैलाच्चतुर्गुणं यदा स्यात् तदा प्रसाधयित्वा तैलप्रस्थं विपचेदिति
योज्यम्। पयःसममिति दुग्धं गृह्य तेन समसमः पाक इति भावः। केचन
मन्यन्ते दशमूलाढकं क्षीरं चेत्यादि। अन्ये तु द्विपञ्चमूली माषाढकयोरेकोऽयं क्वाथ-
श्चैकतैलेन साधयेदित्याहुः। तन्मते पञ्चगुणः पाकः। अपरे तु दशमूलकषायेण
तैलात् षोडशगुणेन माषाढकं साधयित्वा तेन माषकषायेण तैलस्य पाक इत्याहुः।
अत्र पदं निर्दिष्टदशमूलस्य २५६, माषस्य २५६, तैलस्य ६४ ; किन्तु सर्वं

हनुमन्याग्रहे चैव अधिमन्थे च वातिके ॥
शुक्रक्षये कर्णनादे कर्णशूले च दारुणे ।
कलायखञ्जशमने भैषज्यमिदमादिशेत् ॥
दशमूलाढ़कं द्रोणे निःक्वाथ्य पादिको भवेत् ।
क्वाथचतुर्गुणस्तैलाग्नापक्वार्थेऽप्ययं विधिः ॥ ८३ ॥

मज्जस्नेहः—

ग्राम्यानूपौदकानान्तु भिन्नास्थीनि पचेज्जले ।
तं स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥
जीवकर्षभकास्फोता विदारीकपिकच्छुभिः ।
वातघ्नैर्जीवनीयैश्च कल्कैर्द्विक्षीरभागिकम् ॥
तत् सिद्धं लावनाभ्यङ्गात् तथा पानानुवासनात् ।
शिरापर्वास्थिकोष्ठस्थं प्रणुदत्याशु मारुतम् ॥
ये स्युः प्रक्षीणमज्जानः क्षीणशुक्रौजसश्च ये ।
बलपुष्टिकरं तेषामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥ ८४ ॥

चतुःस्नेहः—

प्रस्थः स्यात् त्रिफलायास्तु कुलत्थकुड़वद्वयम् ।
कृष्णगन्धाढ़कयोः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ॥
रास्नाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ।

यष्टी इहैवांद्रियते कुत्रापि एवंविधकल्पनाया अदृष्टत्वात् । द्वे विदार्य्यौ विदारी कन्दः क्षीरविदारी च ; मातुलुङ्गफलं मातुलुङ्गस्य फलम् । जीवनीयगणमिति जीवनीयदशकम् ॥ ८३ ॥

ग्राम्यानूपौदकानामित्यादौ ।—द्विगुणक्षीरसाहचर्य्याद्दशमूलीक्वाथोऽपि द्विगुण एव ग्राह्यः ; अन्ये तु चतुर्गुणमित्याहुः । वातघ्नैरिति मधुरलवणाम्लरसयुक्तैः वातहरद्रव्यैः भद्रदार्वादिगणैः । जीवकर्षभकयोः पुनः पाठो भागद्वयग्रहणार्थः । आस्फोता हाफरमाली इति ख्याता ॥ ८४ ॥

प्रस्थः स्यादित्यादि ।—अत्र त्रिफलाया मिलिता प्रस्थः, कृष्णगन्धा शोभाञ्जनम्

जलद्रोणे पचेत् पादशेषं प्रस्थोन्मितं पृथक् ॥
सुरारनालदध्यम्लसौवीरकतुषोदकम् ।
कोलदाडिमवृक्षाम्लरसं तैलं घृतं समम् ॥
मद्यानेवं पयश्चैव जीवनीयपलानि षट् ।
कल्कं दत्त्वा मन्दाग्नौ एवं सम्यगेनं विपाचयेत् ॥
शिरामज्जास्थिगे वाते सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ।
वेपनाक्षेपशूलेषु तदभ्यङ्गे प्रदापयेत् ॥ ८५ ॥

कुब्जप्रसारणीतैलम्—

प्रसारणीशतं क्षुण्णं पचेत् तोयार्मणे शुभे ।
पादशेषे समं तैलं दधि दद्यात् सकाञ्जिकम् ॥
द्विगुणञ्च पयो दत्त्वा कल्कान् द्विपलिकांस्तथा ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम् ॥
शतपुष्पां देवदारु रास्नां वारणपिप्पलीम् ।
प्रसारण्याश्च मूलानि मांसीं भल्लातकानि च ।
पचेन्मृदग्निना तैलं सर्ववातविकारनुत् ॥
अशीतिं नरनारीस्थान् वातरोगान् व्यपोहति ।
कुब्जस्तिमितपङ्गुत्वं गृध्रसीं खुड्डकार्दितम् ।
हनुपृष्ठशिरोग्रीवास्तम्भं चापि नियच्छति ॥ ८६ ॥

अम्लाम्लक् तुषमम्लम् । अन्ये तु कल्कतया पठन्ति; तन्न, भगवता "त्रिकटुकान्यः पुष्कराह्वं त्रिवृन्नागरकी" इत्यादि पाठात् । द्रवमुक्तं द्रवोन्मित मिति प्रत्येकम् । प्रस्थोन्मितं पृथगिति सुरादीनां पञ्चानां प्रत्येक प्रस्थ इत्यर्थः । जीवनीयपलानि षडिति मिलिता । सहायेन इति चतुःषष्टि सन्तं ज्ञा । ८५ ।

कुब्जप्रसारणीतैले समसिति पादावशिष्टक्वाथसमम्, क्वाथकमित्यर्थः । दधि दद्यात् सकाञ्जिकमिति दधिकाञ्जिके तैलसमे । तेन तैलदधिकाञ्जिकानां प्रत्येक-माढकम्; द्विगुणञ्च पय इति क्वाथद्वयमित्यर्थः । अन्ये तु सकाञ्जिकमिति

त्रिशतीयप्रसारणीतैलम्—

प्रसारण्यास्तुलामश्वगन्धाया दशमूलतः।
तुलां तुलां पृथग्वारिद्रोणे पादावशेषिते॥
तैलाढ़कं चतुःक्षीरं दधितुल्यं द्विकाञ्जिकम्।
द्विपलैर्ग्रन्थिकक्षारप्रसारण्यश्चसैन्धवैः।
समञ्जिष्ठाग्नियष्ट्याह्नैः पलिकैर्जीवनीयकैः।
शुण्ठ्याः पञ्चपलं दत्त्वा त्रिंशद्भल्लातकानि च।
पचेद्धस्त्यादिना वातं हन्ति सन्धिशिरास्थिगम्॥
पुंस्त्वोत्साहस्मृतिप्रज्ञा-बलवर्णाग्निसिद्धये।
प्रसारणीयं त्रिशती भद्रं सौवर्चलन्त्विह॥ ८७॥

सप्तशतिकं प्रसारणीतैलम्—

समूलपत्रामुत्पाट्य शरत्काले प्रसारणीम्।
शतं ग्राह्यं सहचरात् शतावर्य्याः शतं तथा॥
बलात्मगुप्ताश्वगन्धा-केतकीनां शतं शतम्।
पचेच्चतुर्गुणे तोये द्रवैस्तैलाढ़कं भिषक्॥
मस्तु मांसरसं चुक्रं पयश्चाढ़कमाढ़कम्।
दध्याढ़कसमायुक्तं पाचयेन्मृदुनाग्निना॥
द्रव्याणान्तु प्रदातव्या मात्रा चार्द्धपलोन्मिता।

पयोविशेषणं कृत्वा काञ्जिकस्यापि द्वैगुण्यमिच्छन्ति; व्यवहारस्तु पूर्ववैव। कुब्जो ग्रन्थिवातः; अन्ये तु वातकण्टक इत्याहुः॥ ८६॥

प्रसारण्यास्तुलामित्यादौ।—दशमूलस्य मिलिता, तुला। पृथक् वारिद्रोण इति तिसृषु तुलासु प्रत्येकं जलद्रोणदानं.....ः। सैन्धवसान्निध्यादत्र सौवर्चलं वदन्ति वृद्धाः। ग्रन्थ्यादीनां यथाम्नातानां प्रत्येकं द्विपलम्, जीवनीयदशकन्तु प्रत्येकं पलिकम्। त्रिंशद् भल्लातकानीत्याकृतिमानात्॥ ८७॥

समूलपत्रामित्यादौ।—शतं ग्राह्यमिति प्रसारण्या इत्यर्थः। तथा सहचरात् सह-चराच्च शतमित्यन्वयः। केतकी केमीया इति ख्याता। पचेच्चतुर्गुणे ....तोये इत्यं

तगरं मदनं कुष्ठं केशरं मुस्तकं त्वचम् ॥
रास्ना सैन्धवपिप्पल्यौ मांसी मञ्जिष्ठयष्टिका।
तथा मेदा महामेदा जीवकर्षभकौ तथा।
शतपुष्पा व्याघ्रनखं शृङ्गीदेवाह्वमेव च।
काकोली क्षीरकाकोली वचा भल्लातकं तथा ॥
पेषयित्वा समानीतान् माधवीया प्रसारणी।
नातिपक्वं न हीनञ्च सिद्धं पूतं निधापयेत् ॥
यत्र यत्र प्रदातव्या तन्मे निगदतः शृणु।
कुब्जानामथ पङ्गूनां वामनानां तथैव च ॥
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं ये च भग्नास्थिसन्धयः।
वातशोणितदुष्टानां वातोपहतचेतसाम् ॥
स्त्रीमद्यक्षीणशुक्राणां वाजीकरणमुत्तमम्।
वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत्।
प्रयुक्ता शमयत्याशु वातजान् विविधान् गदान् ॥ ९८ ॥

एकादशशतिकं प्रसारणीतैलम्—

शाखामूलदलैः प्रसारणितुलास्तिस्रः कुरण्टात् तुले
छिन्नायाश्च तुले तुले खडुकतो रास्नाशिरीषात् तुलाम्।

मत्तोहिस्यागतमानत्वाच्चतुर्गुणं स्नेहस्य न द्वैगुण्यम्। अन्ये तु सम्यग् वीर्याधानार्थं द्वैगुण्यात् चतुर्गुणं चमटगणं गच्छन्ति, इदन्तु न व्यवहारसिद्धम्। द्रवैरिति प्रसारण्यादीनां केतकानां पादावशिष्टक्वाथैः। पुनः सद्यस्वधिकारोक्तविधिना क्वाथः सिद्धे के; अन्ये तु महामाषप्रसारण्या मध्यमाद्य विधिमित्याहुः। द्रव्याणामिति कल्कद्रव्याणाम्। चर्मपर्वाम्रिका इति चर्मपलमाला। तगरं पुष्पमध्यास्थ्येषम्; केशरं नागकेशरम्; मञ्जिष्ठयष्टिका इति मञ्जिष्ठायास्तु शब्दस्यत्वादक्रमः, यष्टिका यष्टिमधु। व्याघ्रनखं नखी; देवाह्वं देवदारु। भल्लातकासहत्वे रक्तचन्दनं देयम् ॥ ९८ ॥

शाखामूलदलैरित्यादि।—अत्र तृतीया सहार्थे विसर्पणे वा। कुरण्टः नीलझिण्टी। रास्नाशिरीषयोर्मिलित्वा एका तुला। देवदारुकेतकयोरपि मिलित्वैव

देवाह्वाच्च सकेतकाद्‌ घटशते निःक्वाथ्य कुम्भांशिके
तोये तैलघटं तुषाम्बुकलसौ दत्त्वाढ़कं मस्तुनः
शुक्ताच्छागरसादथेक्षुरसतः क्षीराच्च दत्त्वाढ़कम्।
पृक्काकर्कटजीव...र्षविकसाकाकोलिकाकच्छुरा-
सूक्ष्मैलाघनसारकुन्दुसरलाकाश्मीरमांसीनखैः।
कालीयोत्पलपद्मकाह्वयनिशाकक्कोलकग्रन्थिकैः
चाम्पेयाभयचो..पूगकटुकाजातीफलाभीरुभिः॥
श्रीवासामरदारुचन्दनवचाशैलेयसिन्धूद्भवैः
तैलाम्भोदकटुम्भराङ्घ्रिनलिकाह्वचोरकच्चोरकैः॥
कस्तूरीटग्रमूलकेतकनतध्यामाश्वगन्धाम्बुभिः
कौन्तीतार्क्ष्यजयष्टकीफललघुश्यामाश्वताह्वासयैः।
भल्लातत्रिफलाजकेशरमहाश्यामालवङ्गान्वितैः
सव्योषैस्त्रिपलैर्महीयसि पचेन्मन्देन पात्रेऽग्निना॥

तुषा। घटश्च इति द्रोणमते, कुम्भांशिक इति द्रोणद्वयमेपि, तदुक्तं "द्रोणद्वयनु शूर्पं स्यात्कुम्भः स एव च।" अन्ये तु कुम्भो द्रोणमित्याहुः; "नल्वणार्मणो-न्मान घटकुम्भकलशाः पर्य्यायाः" इति वृद्धवाग्भटवचनात् कुम्भशब्दोऽत्र द्रोण-पर्य्यायः। तेन कुम्भांशिके इत्यस्य द्रोणमिते इत्यर्थः; किन्तु व्यवहारः पूर्व्ववैव। अत्र द्रव्यजलयोः बहुत्वादेकस्मिन् पात्रे क्वाथो दुष्करः, तेन द्रव्यं विभज्य जलं तदनु-सारेण दत्त्वा क्वथनीयम्। तैलघटं तैलद्रोणम्। तुषाम्बुकलसाविति काञ्जिकस्य द्रोणद्वयम्। शुक्तादीनाञ्च क्षीरान्तानां प्रत्येकमाढ़कम्। जीवकाद्यं जीवनीयदशक-मष्टवर्गो वा, काकोल्या भागद्वयं जीवनीयगणेऽप्यस्याः पठितत्वात्, विकसा मञ्जिष्ठा; कच्छुरा शूकशिम्बी, दुरालभेत्यन्ये; घनसारः कर्पूरम्; कुन्दुः कुन्दुरुसंज्ञकम्; सुगन्धि गन्धद्रव्यम्; कुन्दुरुखोटिरिति ख्याता। सरला सरलकाष्ठम्, न तु त्रिवृता, सुगन्धिद्रव्याणाः पठितत्वात्; एवं ग्रन्थिकमपि ग्रन्थिपर्णी, न तु पिप्पलीमूलम्; उत्पलमप्युत्पलपुष्पं न तु कुष्ठम्। तस्य वक्ष्यमाणत्वात्। चाम्पेयं चम्पक-कलिका, नागकेशरी वा; अभयमुशीरम्; चोचं गुड़त्वक्; पूगं पूगफलम्, पूग-दर्व्व्यादिवन्दे: ... लताकस्तूरी; अभीरुः शतमूली; श्रीवासो नवनीतखोटिः;

पानाभ्यञ्जनवस्तिनस्यविधिना तच्चाहृतं नाशयेत्
सर्वाङ्गैकाङ्गगतं तथावयवगं सन्ध्यस्थिमज्जाश्रितम् ।
स्त्रीपीत्यानथ पैत्तिकांश्च शमयेन्नानाविधानामयान्
धातून् बृंहयति स्थिरञ्च कुरुते पुंसां नवं [illegible]नम् ॥
वृद्धस्यापि बलं करोति सुभगावन्ध्यासु गर्भप्रदम्
पीत्वा तैलमिदं जरत्यपि सुतं सूतेऽमुना भूरुहाः ।
सिक्ताः शोषमुपागताश्च फलिनः स्निग्धा भवन्ति स्थिराः
भग्नाङ्गाः सुदृढीभवन्ति मनुजा गावो हया कुञ्जराः॥९९

अष्टादशशतिकं प्रसारणीतैलम्-

समूलदलशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम् ।
शतमेकं शतावर्य्या अश्वगन्धाशतं तथा ॥
केतकीनां शतञ्चैकं दशमूलाच्छतं शतम् ।
शतं वाट्यालकस्यापि शतं सहचरस्य च ॥
जलद्रोणशतं दत्त्वा शतभागावशेषितम् ॥
तच्छेषेण कषायेण कषायद्विगुणेन च ।
शुक्तेनारनालेन दधिमण्डाढकेन च ॥
क्षीरशुक्तेक्षुनिर्यासच्छागमांसरसाढकैः ।

चन्दनं श्वेतचन्दनम्; तैलं सिह्लकम्; कटुम्भरा प्रसारणी वृश्चिकपत्री वा, नलदा च्छिन्नम्; ह्रीवेरः श्वेतपुनर्नवा; कशेरुकौ शमशठी; ध्यामं गन्धतृणम्; कौन्ती रेणुका; तार्क्ष्यं रसाञ्जनम्; फलं कट्फलं मदनफलं वा; लघु अगुरुः; श्यामा प्रियङ्गुः; महाश्यामा श्यामलता; एषां प्रत्येकं विपलम्, श्यौपत्य मिलित्वा त्रिपलं ग्राह्यम्। अत्र कल्कभूयस्त्वादेलादितैलवदधमैर्गन्धद्रव्यैः प्रथमः पाकः; मध्यमैस्तु द्वितीयः; उत्तमैस्तु तृतीय इति। अत्र गन्धद्रव्यं कर्पूरकस्तूरीभ्यां पत्रकल्कः कार्यः पत्रकल्कलक्षणपाये वाच्यम्। पत्रकल्कस्य तु मानमत्र तैलानुरूपतः, सुगन्धितैलान्तरोक्तमानानुसाराद्वा ज्ञेयम् ॥ ९९ ॥

समूलदलेत्यादि।--दशमूलाच्छतं शतमिति बिल्वादीनां दशानां प्रत्येकं शतमित्यर्थः।

तैलाढ़ द्रोणं समायुक्तं दृढ़े पात्रे निधापयेत्।
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्याम्यतः परम्।
भल्लातकं नतं शुण्ठी पिप्पली चित्रकं शटी॥
वचा पृक्का प्रसारण्याः पिप्पल्या मूलमेव च।
देवदारु शताह्वा च सूक्ष्मैला त्वक् च वालकम्॥
कुङ्कुमं मदमञ्जिष्ठा तुरुष्कं नखिकागुरुः।
कर्पूरकुन्दुरुनिशा-लवङ्गध्यामचन्दनम्॥
कक्कोलं नलिका मुस्तं कालीयोत्पलपत्रकम्।
शटीहरेणुशैलेय-श्रीवासश्च सकेतकाम्॥
त्रिफलाकच्छुराभीरुसरलापद्मकेशरम्।
प्रियङ्गुशीरनलदं जीवकाद्यं पुनर्नवा॥
दशमूलश्वगन्धे च नागपुष्पं रसाञ्जनम्।
कटुकाजातिपूगानां फलानि शल्लकीरसः॥
भागांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्॥
विस्तीर्णे सुदृढ़े पात्रे पाचयेत्ता तु प्रसारणी।
प्रयोगः षड्विधश्चात्र रोगार्त्तानां विधीयते॥
अभ्यङ्गात् त्वग्गतं हन्ति पानात् कोष्ठगतं तथा॥
पक्वाशयगते वस्तिर्निरूहः सार्वकायिके।
भोजनात् सूक्ष्मनाड़ीस्थान् नस्यादूर्द्धगतं तथा॥
एतद्धि वड़वाश्वानां किशोराणां.यथाश्रुतम्।

टीका अत्र क्वाथमध्ये रास्नादेवदार्वोरपि प्रत्येकं पलाष्टकं पलानि प्रक्षिपन्ति, अत एव चक्रोऽपि क्वाथे तुल्यार्द्धमिति वक्ष्यति। तत्तु यथोक्तमेव देयं मतविषम्। कषायत्रिगुणेनाढकमानेन द्रोणद्वयेनेत्यर्थः। क्षीरादीनां प्रत्येकमाढ़कम्। समायुक्तमिति पदं कषायेत्यादिभिस्तृतीयान्तैर्योज्यम्। प्रसारण्या अपि मूलमित्यन्वयः। त्वक् गुड़त्वक्; मदः कस्तूरी; तुरुष्कं सिह्लकः। गयदासस्तु अत्र तुरुष्कं नखचौरकमिति पठित्वा अगुरुस्थाने चोरपुष्पं लिखति। चम्पकम् चम्पकपुष्पम्; ध्यामं गन्ध-

एतदेव मनुष्याणां कुञ्जराणां गवामपि।॥
अनेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः।
सिक्ताः पुनः प्ररोहन्ति भवन्ति फलशालिनः ॥
वृद्धोऽप्यनेन तैलेन पुनश्च तरुणायते ॥
न प्रसूते च या नारी सा च पीत्वा प्रसूयते।
अप्रजाः पुरुषो यस्तु सोऽपि पीत्वा सुतं लभेत् ॥
अशीतिं वातजान् रोगान् श्लैष्मिकान् पित्तजानपि।
सन्निपातसमुत्थांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव तु ॥
एतेनान्धकवृष्णीनां कृतं पुंसवनं महत्।
कृत्वा विष्णोर्बलिञ्चापि तैलमेतत् प्रयोजयेत् ॥
क्वाथे तुलार्द्धं रास्नायाः किलिमस्य च दीयते।
भल्लातकासहत्वे तु तत्स्थाने रक्तचन्दनम् ॥
त्वक्पत्रपद्ममधुरी-कुष्ठचम्पकचोरिकाः।
ग्रन्थिकोपौ मरुवकमविकल्पेन दीयते ॥
कर्पूरमदृदानश्च मृत्तगन्धोदकक्रिया।
द्रव्यशुद्धिः पाकविधिर्माषप्रसारणीसमः॥ १०० ॥

त्वणम्; पत्रं तेजपत्रम्; शटी गन्धशटी; श्रीवासः नवनीतखोटिः। सर्वतकमित्यत्र मैडगजमिति पठित्वा एडगजबीजमाह गयदासः। कच्छुरा शूकशिम्बीमूलम्; सरला सरलकाष्ठम्; पद्मकेशरं पद्मकिञ्जल्कः; नलदं मांसी; जीवकाद्यं जीवनीयदशकम्; नागपुष्पं नागकेशरपुष्पचूर्णम; कटुका लताकस्तूरी; फलानीति कट्का-दिभिस्त्रिभिः सम्बध्यते। शल्लकी सनामख्याता; रसो गन्धरसः। अत्र त्रिफलाया मिलित्वा पलत्रयम्, एवं जीवनीयदशमूलयोरपि; प्रत्येकन्तु त्रिपलग्रहणे कल्कस्यातिबाहुल्यम् स्यादिति। अथापि कल्कामूयस्त्वात् पूर्ववत् अधमैः सुगन्धिद्रव्यैः प्रथमः पाकः, मध्यमैस्तु द्वितीयः, उत्तमैस्तृतीय इति। अत्रापि; तृतीयपाको गन्धोदकेन केचित्तु द्वितीयः पाकोऽपि गन्धोदकेनेच्छन्ति। अत्रोपदेशादनुक्तमप्यधिकं गन्धद्रव्यं देयमित्याह त्वक्पत्रेत्यादि; त्वक्पत्रं तेजपत्रम्; पत्रन्तु तेजपत्रसंदृशमेव

महाराजप्रसारणीतैलम्—

शतत्रयं प्रसारण्या द्वे च पीतसहाचरात्।
अश्वगन्धैरण्डवल्ला वरी रास्ना पुनर्नवा॥
केतकी दशमूलञ्च पृथक् त्वक् पारिभद्रतः।
प्रत्येकमेषान्तु तुला तुलार्द्धं किलिमात् तथा॥
तुलार्द्धं स्यांच्छिरीषाच्च लाक्षायाः पञ्चविंशतिः।
पलानि लोध्राच्च तथा सर्वमेकत्र साधयेत्॥
जलपञ्चाढ़कशते सपादे तत्र शेषयेत्।
द्रोणद्वयं काञ्जिकञ्च षड़्विंशत्याढ़कोन्मितम्॥
क्षीरदध्नोः पृथक् प्रस्थान् दश मस्त्वाढ़कं तथा।
इक्षु रसाढ़कौ चैव छागमांसतुलात्रये॥

सुगन्धिपत्रम्; ग्रन्थिपर्णं ग्रन्थिपर्णम्; क्षौणी जातिकोषः। कर्पूरादिदानविधिमाह कर्पूरेत्यादि॥ १००॥

शतत्रयमित्यादि।—दशमूलं पृथक् तुलेत्यन्वयः, तेन दशमूलस्य प्रत्येकं शतपलं ग्राह्यम्। किलिमं देवदारु। लोध्राच्च तथेति पञ्चविंशतिः पलानीत्यर्थः। जलपञ्चाढकशते सपादे इत्याढकशतस्य पादः पञ्चविंशत्याढ़कास्तेन जलस्य पञ्चविंशत्याढकाधिकं पञ्चशताढ़कमित्यर्थः। तत्र शेषयेद्द्रोणद्वयमिति तेषु द्रोणद्वयं स्थाप्यमित्यर्थः। यद्यपि काञ्जिकस्य षड्‌विंशत्याढ़कास्तथापि काञ्जिकद्रोणमात्रे ह व्यवहारः, अन्यथा काञ्जिकस्यैव गन्धः स्यादिति अतएव चक्री वक्ष्यति काञ्जिकं मानतो द्रोणमिति। मञ्जिष्ठाकाथः कुड़वीनाढ़कोन्मान इति पञ्चदशशरावपरिमितः। एभिर्द्रवैरिति क्वाथकाञ्जिकादिभिः सर्वैः। नागरं शुण्ठी। अत्र भल्लातकासहत्वे तु रक्तचन्दनं देयम्। अतएव वक्ष्यति भल्लातकेत्यादि। अक्षं विभीतकम्; पद्मं पद्मपुष्पम्; उत्पलं नीलोत्पलम्। दशमूलं समुदितमिति, तेन दशमूलस्य मिलित्वा पलत्रयमित्यर्थः। चक्रमर्दं एड़गजबीजम्। जीवनीयो गण इति जीवनीयदशकम्। पथ्याक्षधात्र्य इत्यत्र त्रिफलायास्तु प्रत्येकमेव पलत्रयं ग्राह्यम्; इह समुदितमिति पदाभावात्। द्वितीयमाकमाह देवपुष्पीत्यादि।—देवपुष्पादीनां कल्कः। देवपुष्पी देवपुष्पी; शैली गन्धरसः। मत्स्यकीरसः मत्स्यका रसः; गन्धे तु

जलपञ्चचत्वारिंशत्-प्रस्थान् पक्के तु शेषयेत् ।
सप्तदश रस-प्रस्थान् मञ्जिष्ठाक्काथ एव च ।
क्षुद्रवीनाढ़कोन्मानो द्रवैरेतैस्तु साधयेत् ।
सुशुद्धतिलतैलस्य द्रोणं प्रस्थेन संयुतम् ॥
काञ्जिकं मानतो द्रोणं शुक्तं नात्र विधीयते ।
आद्य एभिर्द्रवैः पाकः कल्को भल्लातकं कणा ।
नागरं मरिचञ्चैव प्रत्येकं षट्पलोन्मितम् ।
भल्लातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमुच्यते ॥
पथ्य[illegible]धात्राः सरलं शताह्वा कर्कटी वचा ।
चोरपुष्पी शटी मुस्तद्वयं पद्मञ्च सोत्पलम् ॥
पिप्पलीमूलमञ्जिष्ठा साश्वगन्धा पुनर्नवा ।

शल्लकीरसशब्देन कुन्दुरुमाहुः, यदुक्तं शब्दार्णवे "कुन्दुरुः सीरागन्धः स्यात् भीषणः शल्लकीरसः ।" तन्मते नागदयं कुन्दुरीः । बला बालकम् ; नलः शिल्हकः ; खोटिः काष्ठखोटिः । नखीत्रयमिति यद्यपि पञ्चनख्यो भवन्ति, यदुक्तं "नखी पञ्चविधा ज्ञेया गन्धार्थं गन्धतत्परैः । काचिदुत्पलपत्राभा तथोत्पलदलाऽपरा । काचिदश्वखुराकारा गजकर्णसमाऽपरा । वराहकर्णसङ्काशा पञ्चमी परिकीर्त्तिता" इति । तथाप्यवाधासु चतसृषु मध्ये नखीत्रयं ग्राह्यम्, वराहकर्णिकाया निषिद्धत्वात्, यथा—"करिकर्णं तुरगखुरं नख्यं प्रयुञ्जीत गन्धयोगेषु । धूपेषु बदरीपत्रसमं न वराहकर्णमुभयत्रापि ।" त्वक्पत्री तेजपत्रम् ; पुतिः खट्टाशी ; चम्पकं चम्पककलिका, प्रत्येकं पलत्रयमित्यन्वयः । गन्धोदकं त्वक्पत्री तेजपत्रम्, पत्रन्तु सुगन्धि पत्रान्तरं तेजपत्रसदृशं बाटियापत्रमिति ख्यातम् । बलामूलं वाट्यालकस्य मूलम् । कुडाईमान इति कुडवस्य सार्द्धद्वादशपलमित्यर्थः । गन्धाम्बु-चन्दनाम्बुभ्यामिति गन्धाम्बु गन्धोदकं तदोक्तमेव, चन्दनाम्बु चन्दनमानेनार्द्धमतम् ; अन्ये तु सुपिष्टश्रीखण्डचन्दनमिश्रं वारिमात्रं वदन्ति । जातीकोषफलानीति जातीकोषो रससारः, तथा जातीफलमेवेत्यर्थः । भद्रश्रियं श्वेतचन्दनम् ; लवङ्गत्वक् लवङ्गवल्कलम् । चन्द्रः कर्पूरं वेधार्थं पत्रकस्यार्थम् । अस्य तैलस्य पत्रिका लिख्यते ;—कृष्णतिलतैल शः ६८, प्रतिशतं क्वाथार्थं—गन्धभादालिया पल १००, पीतझिण्टीमूल पल

दशमूलं समुदितं चक्रमर्दो रसाञ्जनम् ॥
गन्धद्रव्यं हरिद्रा च जोवनीयगणस्तथा
एषां त्रिपलिकैर्भागैराद्यः पाको विधीयते ॥
देवपुष्पोवोलपत्रं शल्लकीरसशैलजे।
प्रियङ्गुशोरमधुरीमांसोदारुबलाचलम् ॥
श्रीवासो नलिकाखोटिः सूक्ष्मैला कुन्दुरुर्मुरा।
नखीत्रयञ्च त्वक्पत्रीमपरां पूतिचम्पकम् ॥
मदनं रेणुका शुक्रा मरुवञ्च पलत्रयम्।
प्रत्येकं गन्धतोयेन द्वितोयः पाक इष्यते ॥
गन्धोदकन्तु त्वक्पत्री पत्रकोशोरसुस्तकम्।
प्रत्येकं सबलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ॥

२००, अश्वगन्धा १०० पल, एरण्डमूल पल १००, दारियालामूल १०० पल, शतमूली १०० पल, रास्ना १०० पल, पुनर्नवा १०० पल, केतकीमूल १०० पल, दशमूल प्रत्येकं १०० पल, पालितमादार छाल १०० पल, देवदारु ५० पल, शिरीषमूल ५० पल, लाक्षा २५ पल, लोध २५ पल, पाकार्थं शराव जल ३४२ शराव, समुदायेन तु जलशराव ८४०० द्रोणमानेन तु द्रोण १३१, श १६ ; सेरमानेन तु २२४०० ; प्रतिशत शेष ५, पल १, तो ६, समुदाय शेष १२८ शराव, शुक्त ६४ शराव, दुग्ध ४० शराव, दधि ४० शराव, दधिमस्तु १६ शराव, इक्षुरस ३२शराव, छाग मांस पल ३०० पल, पाकार्थं जलशराव १८० शेष ६८ शराव, मञ्जिष्ठा ६० पल, पाकार्थं जल ६० शराव, शेष श: १५। कल्कार्थे—रक्तचन्दन त्रिकटु एषां चतुर्थो प्रति पल ६, हरीतकी, बहेड़ा, आमलकी, सरल, शलुका, समुद्रफेन्‌र्कट, कांकड़ाश्रृङ्गीत्यर्थे, वच, चीरकुली, शटी, नागरमुथा, कैवटामुथा, पद्मपुष्प, नीलोत्पल, पिप्पलीमूल, मञ्जिष्ठा, अश्वगन्धा, पुनर्नवा, एड़ची रसाञ्जन, गन्धद्रव्य, हरिद्रा, जीवक, ऋषभक, मेदा महामेदा, काकोली, चीरकाकोली, मुगानी, मायाणी, जीवन्ती, यष्टिमधु एषां प्रत्येकं पल ३, दशमूल मिलित्वा पल ३, इति प्रथमः पाकः। द्वितीयपाके गन्ध कल्कार्थं—देवकुली, गन्धरस, तेजपत्र, शल्लकीरस, शैलज, प्रियङ्गु, वीरणमूल, शङ्करी, जटामांसी, देवदारु, पलामूल, तिलक, नवनीतखोटि, नालुका, काष्ठ॰

कुष्ठार्द्धभागोऽत्र जलप्रस्थास्तु पञ्चविंशतिः ।
अर्द्धावशिष्टाः कर्त्तव्याः पाके गन्धाम्बुकर्मणि ॥
गन्धाम्बु-चन्दनाम्बुभ्यां तृतीयः पाक इष्यते ।
कल्कोऽत्र केशरं कुष्ठं त्वक् कालीयककुङ्कुमम् ॥
भद्रश्रियं ग्रन्थिपर्णं लताकस्तूरिका तथा ।
लवङ्गागुरुकक्कोलजातीकोषफलानि च ॥
एला लवङ्गच्छल्ली च प्रत्येकं त्रिपलोन्मितम् ।
कस्तूरी षट्पलं चन्द्रात् पलं सार्द्धञ्च गृह्यते ॥
वेधार्थञ्च पुनश्चन्द्रमदौ देयौ तथोन्मितौ ।
महाप्रसारणी सेयं राजभोग्या प्रकीर्त्तिता ॥
गुणान् प्रसारणीनान्तु बहुत्वेषा बलोत्तमान् ।
काञ्जिकं मानतो द्रोणः शुक्तेनात्र विधीयते ॥ १०१ ॥

खाटि, सूक्ष्मैला, कुन्दरु, मुरा, बदरपत्र-नखी, अश्वखुर-नखी, उत्पलपत्र-नखी, तेजपत्र, पीयारा, खट्टाशी, चम्पककलिका, मदनक, रेणुका, पिड़िङ्गफुल, स्वल्पपत्र तुलसी, एषां प्रत्येकं पल २ । गन्धोदकार्थं—तेजपत्र, पत्रक वाटियापत्र, वीरण-मूल, त्वचा, वेरेलामूल एषां प्रति पल २५, कुष्ठ पल १२ तोला ४, पाकार्थं जल १०० शराव, शेष ५० शराव । अनेन गन्धोदकेन द्वितीयः पाकः । तृतीयपाके कल्कार्थं—नागकेशर, कुड़, गुडत्वक्, कालम्बक, कुङ्कुम, श्वेतचन्दन, गाठियाना, लताकस्तूरी, लवङ्ग, अगुरु, कक्कोल, रसवास, जातीफल, एलाची, लवङ्गवाकल एषां प्रत्येक ३ पल, कस्तूरी पल ६, कर्पूर तोला १२ । चन्दनोदकार्थं—श्वेतचन्दन पल ५०, पाकार्थं जल शराव ५०, शेष शराव २५ । अथवा सुपिष्ट-चन्दनं जले गोलयित्वा चन्दनोदकं कार्य्यं, द्वितीयपाकोक्तगन्धोदकं शराव २५ । ततस्तृतीयपाकवेधार्थं कर्पूर तोला १२, कस्तूरी पल ६ एवं सिद्धे तैले कर्पूरादि पिष्ट्वा तच्चूर्णमल्पतैलञ्च भाजने कृत्वा मिश्रणीयं, तदनु सिद्धोष्णसकल-तैलेन सम्यक् मिश्रयित्वा शरावेण पिधाय स्थापनीयमिति वेधनविधिः ॥ गुणान् प्रसारणीनामिति पूर्वोक्तप्रसारणीतैलानां ये गुणास्तानेव बलोत्तमानित्यधिकत्वेन बहुत्वेनेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

शुक्तकरणम्—

अत्र शुक्तविधिर्मण्डः प्रस्थः पश्चाद्दधोन्मितम्।
काञ्जिकं कुड़वौ दध्नो गुड़प्रस्थोऽम्लमूलकात्॥
पलान्यष्टौ शोधितार्द्रात् पलषोड़शकं तथा।
कणाजीरकसिन्धूत्थ-हरिद्रामरिचं पृथक्॥
द्विपलं भाविते भाण्डे घृतेनाष्ट-दिनस्थितम्।
सिद्धं भवति तच्छुक्तं यदावताध्ये गृह्यते॥
तदा देयं चतुर्जातं पृथक्कर्षत्रयोन्मितम्॥ १०२॥

गन्धद्रव्यशुद्धिः—

पञ्चपल्लवतोयेन गन्धानां क्षालनं तथा।
शोधनञ्चापि संस्कारो विशेषश्चात्र वक्ष्यते॥
आम्रजम्बूकपित्थानां वीजपूरकविल्वयोः।
गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम्॥ १०३॥

नखीशुद्धिः—

चण्डीगोमयतोयेन यदि वा तिन्तिड़ीजलैः।

काञ्जिकशब्देनात्र शुक्तं ग्राह्यमित्युक्तम्, अत्र यथा कर्त्तव्यं तदाह अत्रेत्यादि।—मण्डस्य भक्तमण्डस्य प्रस्थः। कुड़वौ दध्न इति द्रवद्वैगुण्याच्छरावद्वयम्। गुड़स्य प्रस्थ इति षोड़श पलानि। अम्लमूलकं काञ्जिकाधःस्थितभक्तसिक्थभाग इति व्यवहरन्ति, अन्ये तु काञ्जिकस्य मूलककन्दमाहुः। शोधितार्द्रादिति त्वग्रहितार्द्रकात्। भाविते भाण्डे घृतेनेति घृतेन भाविते भाण्डे इत्यन्वयः। इदं सर्वं भाण्डे कृत्वा अष्टदिनं यावत् स्थितं सत् शुक्तं सिद्धं भवति; अष्टदिनान्तरं यदा तैले उपयुज्यते तदा चतुर्जातं दत्त्वा तैले देयम्। अन्ये तु प्रस्थं तण्डुलतीयत इत्यादिनैव शुक्तं कुर्वन्ति॥ १०२॥

अत्रान्तरे गन्धद्रव्यशुद्ध्यर्थं प्रकरणमाह पञ्चपल्लवतोयेनेति॥ १०३॥

नखीशुद्धिमाह चण्डीत्यादि।—चण्डी महिषी, उक्तं हि "महिषी चोच्यते चण्डी सौरभीच निगद्यते" इति। अस्या गोमयं मलमित्यर्थः। महिषीमलं सलि-

नखं संक्काथयेदेभिरभावे कृषलयेन तु ॥
पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निषेचयेत्।
गुड़पथ्याम्बुना ह्येवं शुध्यते नात्र संशयः ॥ १०४ ॥

वचाशुद्धिः—गोमूत्रे चालम्बुपक्के पश्चा पञ्चदलोदके।
पुनः सुरभितोयेन वाष्पस्वेदेन स्वेदयेत्।
गन्धोग्रा शुध्यते ह्येवं रजनी च विशेषतः ॥ १०५ ॥

मुस्तकशुद्धिः—

मुस्तकन्तु मनाक्‌क्षुष्णं काञ्जिके त्रिदिनोषितम्।
पञ्चपल्लवपानीयस्विन्नमातपशोषितम्॥
गुड़ाम्बुना सि[illegible]नं भर्जयेच्चूर्णयेत् ततः।
आजशोभाञ्जनजलैर्भावयेच्चेति शुध्यति ॥ १०६ ॥

शैलजशुद्धिः—

काञ्जिके क्वथितं शैलं भृष्टा पथ्यागुड़ाम्बुना।

मिनाञ्जीय नम्या दत्तत्स्वेदनं कार्य्यमित्यर्थः, किन्तु गोमयेनाप्युत्स्वेद उक्तः "गोविट् काञ्जिकचिञ्चाम्लसुस्विन्ना" इति तिन्तिड़ीजलैरिति तिन्तिड़ीसलिलैः। सामि मप्पयेनापि कृष्णमृत्तिकामिश्रितजलैरित्यर्थः। उक्तं हि "क्वाथयेत् करञ्जं कृष्णमृत्तिकामिश्रितनखि।" समुद्रकर्कटशुद्धिप्रकारोऽप्येवं तत्रैवोक्तम् "अनेनैव प्रकारेण शुद्धिमायाति कर्कटः" ॥ १०४ ॥

वचाशुद्धिमाह गोमूत्र इत्यादि।—अलम्बुपक्क इति अलम्बुपामर्दितोदके, अलम्बुषा च मुण्डिरी। सुरभितोयं गन्धोदकम्, अनेन वाष्पस्वेदः कार्य्यः। गन्धोदकं स्थाल्यां निषिच्य तदुपरि सच्छिद्रं स्थाल्यन्तरं दत्वा मृदा स्थालीद्वयावकाशमालिप्य सच्छिद्रस्थालीमध्ये वचां निषिच्य ततः शरावेण पिधाय अधो ज्वाला देया इति वाष्पस्वेदविधिः। गन्धोग्रा वचा। रजनी च विशेषत इत्यनेन हरिद्राशुद्धिमपि वचाशुद्धिविषयेव कुर्य्यादिति बोधयति ॥ १०५ ॥

मुस्तकशुद्धिमाह · मुस्तकमित्यादि।—मनाक्‌क्षुण्णमिति ईषद्दलितम् किञ्चित्पेषितम् अजस्य जलं मूत्रम् ॥ १०६ ॥

सिञ्चेदेवं पुनः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥ १०७ ॥

खटाशीशुद्धिः—

यथालाभमपामार्गस्नुह्यादिक्षारलेपितम्।
वाष्पस्वेदेन संस्विद्य पूतिं निर्लोमतां नयेत् ॥
दोलापक्वं पचेत् पश्चात् पञ्चपल्लववारिणि।
खलः साधुमिवोत्पीड्य ततो निःस्नेहतां नयेत् ॥
श्रीजशोभाञ्जनजलैर्भावयेच्च पुनः पुनः।
शिग्रुमूले च केतक्याः पुष्पपत्रपुटे च तम्।
पचेदेवं विशुद्धः सन् मृगनाभिसमो भवेत् ॥ १०८ ॥
तुरुष्कं मधुना भाव्यं काश्मीरञ्चापि सर्पिषा।
रुधिरेणायसं प्राज्ञो गोमूत्रे ग्रन्थिपर्णकम् ॥
मधूदकेन मधुरीं पत्रकं तण्डुलाम्बुना ॥ १०९ ॥
ईषत्क्षारानुगन्धा तु दग्धा याति न भस्मताम्।
पीता केतकगन्धाढ्या लघुस्निग्धा मृगोत्तमा ॥ ११० ॥
पक्वात् कर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम्।
तत्रापि स्याद्‌यदक्षुद्रं स्फटिकाभं तदुत्तमम्।
पत्राढ्यं सदलं स्निग्धं हरितद्युति चोत्तमम् ॥ १११ ॥
भङ्गे मनागपि न चेन्निपतन्ति ततः कणाः।

. ...

शैलजशुद्धिमाह काञ्जिक इत्यादि।—शैलमिति शैलजं काञ्जिके निपात्य पञ्चपल्लवतोयेन क्षालनमित्युपदेशः ॥ १०७ ॥

खटाशीशुद्धिमाह यथालाभमित्यादि।—दोलापक्वमिति खटाशीगन्धकं वस्त्रेण पोट्टली बद्धा पञ्चपल्लवक्वाथमध्ये दोलायन्त्रमार्गेण पचेत्, तत आकृष्य निष्पीड्य निःस्नेहतां नयेत्, तदनु शोभाञ्जनादि क्वाथे बहुधा भावयेत्। तदनुपिष्टशोभाञ्जनमूलकृते पिण्डे सन्निधाय तदनु केतकीपुष्पपत्रैर्वेष्टयित्वा क्रमेण वस्त्र पट्टेनाच्छिद्य पुटपाकेन पचेत्, तदनु जात्यादिकुसुमैरधिवासयेदित्युपदेशः ॥ १०८ ॥

सिह्लकादिशुद्धिमाह तुरुष्कमित्यादि। तुरुष्कं सिह्लकम्। रुधिरेणेति कुङ्कु-

मृगोम्बृङ्गोपमं कुष्ठं चन्दनं रक्तपीतकम् ॥ ११२ ॥ ११३

काकतुण्डाकृतिः स्निग्धो गुरुश्चैवोत्तमोऽगुरुः ॥ ११४ ॥

स्निग्धाल्पकेशरन्त्वस्रं शालिजो हृत्तमांसलः ॥ ११५ ॥

मुरा पीता वरा प्रोक्ता मांसी पिङ्गजटाकृतिः ॥ ११६ ॥

रेणुका मुद्गसंस्थाना शस्तमानूपजं घनम् ॥ ११७ ॥

जातीफलं सशब्दञ्च स्निग्धं गुरु न शस्यते ॥ ११८ ॥

एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ॥ ११९ ॥

नखमश्वखुरं हस्तिकर्णञ्चैव प्रशस्यते ॥ १२० ॥

एतेषामपरेषाञ्च नवता प्रबलो गुणः ॥ १२१ ॥

महासुगन्धि-लक्ष्मीविलासतैले—

जिङ्गीचोरकदेवदारुसरलव्याघ्रीवचाचेलक-

त्वक्पत्रैः सहगन्धपत्रकशटीपथ्याचधात्रीघनैः ।

एतैः शोधितसंस्कृतैः पलयुगैत्याख्यातया संख्यया

तैलप्रस्थमवस्थितैः स्थिरमतिः कल्कैः पचेद्गन्धिकैः ॥

मांसीमुरामदनचम्पकसुन्दरीत्वग्-

ग्रन्थ्यश्मभ्रुरुक्नखकैर्द्विपलैः समस्तैः ।

श्रीवासकुन्दुरुनखीनलिकासिसीनाम्

प्रत्येकतः पलमुपाच्यं पुनः पचेत्तु ॥

केन पायसमित्यगुरु माल्यमिति सर्वत्र योज्यम् । इदानीं गन्धद्रव्याणां प्रशस्तानां लक्षणमाह ईषदित्यादि ।—ईषत् पारतन्त्र्येणानुगतो मृगो मृगमदः । रक्तपीतकमिति किञ्चिद्रक्तपीतसारम् । पद्ममिति कुङ्कुमम् । शालिजः खट्टाशी ॥११२—१२१॥

जिङ्गीत्यादि ।—जिङ्गी मञ्जिष्ठा ; व्याघ्री विडनेति ख्यातं सुगन्धि द्रव्यम्, नखीत्यन्ये । चेलकत्वक् गुडत्वचस्य त्वक् ; पत्रं तेजपत्रम् ; गन्धपत्रं वाटियापत्रम् । गन्धयुगम्तु प्रत्येकम् । गन्धिकैरिति गन्धविद्भिरित्यर्थः । एतैः कल्कैः प्रथमः पाकः । द्वितीयपाकार्थं कल्कमाह मांसीत्यादि ।—सुन्दरी प्रियङ्गुः त्वक् गुडत्वक् ; ग्रन्थिर्ग्रन्थिपर्णम् ; अश्म शैलजम् ; रुक् कुष्ठम् ; नलिका नालुका ; सिसि मधुरी

एलालवङ्गचलचन्दनजातिपूति-
कक्कोलकागुरुलताघुसृणैः पलार्द्धैः ।
कस्तूरिकाक्षसहितामलदीप्तियुक्तैः
पक्वा तु मन्दशिखिनैव महासुगन्धम् ॥
पञ्चद्विकेन वार्द्धेन मदात् कर्पूरमिष्यते ॥
कर्पूरमदयोरर्द्धं पत्रकल्कादिहेष्यते ॥
पक्वपूतेऽपुरण एव सम्यक् पेषणवर्त्तितम् ।
दीयते गन्धवृद्ध्यर्थं पत्रकल्कं तदुच्यते ॥
प्रागुक्तो शुद्धिसंस्कारो गन्धानामिह तैः पुनः ।
द्विगुणैर्लक्ष्मीविलासः स्यादयं तैलसत्तमः ॥
पञ्चपल्लवाम्बुना चाद्यो द्वितीयो गन्धवारिणा ।
तृतीयोऽपि च तेनैव पाको वा धूपिताम्बुना ॥
तैलयुग्ममिदं तूर्णं विकारान् वातसम्भवान् ।
क्षपयेज्जनयेत् पुष्टिं कान्तिं मेधां धृतिं धियम् ॥ १२२ ॥
इति वातव्याधिचिकित्सा ॥

ग्रुयामोहरीति लोके । एभिर्मांसीप्रभृतिभिरिष्यते द्वितीयः पाकः । तृतीयपाकार्थं कल्कमाह एलेत्यादि । चलः सिह्लकः; चन्दनं श्वेतचन्दनम्; जातिः जातिफलम्; पूतिः खट्टाशी; लता लताकस्तूरी; घुसृणं कुङ्कुमम्; अक्षसहिता कर्षपरिमितेत्यर्थः; अमलदीप्तः चन्द्रः ताम्रमलात् कर्पूरमित्यर्थः । एभिस्तृतीयः पाकः । कर्पूरं क्रियमाणं मात्रामित्यत आह पञ्चेत्यादि ।—मदात् निर्दिष्टकस्तूरिकाकर्षात्; पञ्चधा विभक्तात् तत्र द्वौ भागौ रक्तिकाद्वयाधिकमाषमयं भवति, तथा मानेन कर्पूरस्य द्वौ भागौ ग्राह्यावित्यर्थः । अतः कर्पूरस्य रक्तिकाचतुष्टयाधिको माषकषट्क इति निष्कार्थः । पक्षान्तरमाह, अर्द्धेन वेति कस्तूरीकर्षापेक्षया चार्द्धेन, तेन कर्पूरस्याष्टौ माषका इत्यर्थः । ननु पत्रकल्के क्रियमाणे कर्पूरमदौ देयावित्यत आह कर्पूरमदयोरित्यादि, इह हि कल्के पत्रकल्कात् पत्रकल्कमानमपेक्ष्य कर्पूरमदयोरर्द्धमिह तैले कल्कत्वेन इष्यते तेन तैलकल्करूपतया पाच्यमानौ

अथ वातरक्तचिकित्सा।

वाह्यं लेपाभ्यङ्गसेकोपनाहैर्वातशोणितम्।
विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत्॥
द्वयोर्मुञ्चेदसृक् शृङ्गसूच्यलाबुजलौकसा।
देशाद्देशं व्रजेत् स्राव्यं शिराभिः प्रच्छनेन वा।
अङ्गग्लानौ च न स्राव्यं रूक्षे वातोत्तरे च यत्॥ १॥
अमृतानागरधन्याक-कर्षत्रयेण पाचनं सिद्धम्।
जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि॥ २॥

कर्पूरमदावुक्तौ पत्रकल्के तु तदपि गुणौ कर्पूरमदौ देयाविति पत्रकल्कमानमपि भङ्ग्या कथितं भवति, तेन पत्रकल्के कस्तूर्याः कर्षद्वयम्, कर्पूरस्य तु अष्टरक्तिकाधिका द्वादश माषकाः किंवा कर्षं इति। पत्रकल्कद्रव्यलक्षणार्थमाह पत्रपूत इत्यादि। पूर्वोक्तो गन्धानां शुद्धिसंस्कारावत्रापि कार्यौ तथा सैः पूर्वोक्तमहासुगन्धितैलसाधनद्रव्यैः सिह्लादिभिर्हि गुणैर्यदि तैलमेतत् साध्यते, तदा इदमेव तैलं लक्ष्मीविलाससंज्ञकञ्च भवतीत्याह प्रागुक्तावित्यादि। पाकार्थमुभयोरपि तैलयोः क्रमात् द्रवद्रव्यमाह पत्रपत्राम्बुनेत्यादि।—आम्रपत्रं जम्बूपत्रं कपित्थपत्रं विल्वपत्रं बीजपूरकपत्रम्, एतत्सर्वमष्टगुणे जलं दत्त्वा चाष्टभागावशेषं पचेत्। गन्धवारिणा गन्धोदकेन तच्चोक्तमेव। धूपिताम्बुनेति अगुर्वादिधूपितजलेनेत्यर्थः॥ १२२॥

इति वातव्याधिचिकित्साविवृतिः।

वातव्याधिविशेषत्वाद्वातरक्तचिकित्सामाह वाह्यमित्यादि।—वाह्यमित्युत्तानं त्वङ्मांसाश्रयमित्यर्थः। गम्भीरन्तु मेदःप्रभृतिधात्वाश्रयं तथा चोक्तं "त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरन्त्वन्तराश्रयम्" इति। द्वयोरिति उत्तानगम्भीरयोः। देशाद्देशं व्रजदित्यत्र स्थानान्तरप्रसरणशीलम् अङ्गग्लानाविति कार्श्ये॥ १॥

अमृतेत्याह।—अत्र कर्षैकं कर्षं गृहीत्वा कर्षत्रयमित्यर्थः॥ २॥

वत्साद्न्युद्भवः क्वाथः पीतो गुग्गुलुसंयुतः।
समीरणसमायुक्तं शोणितं सम्प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥
वासागुडूचीचतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिवेत् कषायम्।
क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥४॥
लीढ्वा मुण्डीतिकाचूर्णं मधुसर्पिःसमायुतम्।
छिन्नाक्वाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥ ५ ॥

तिस्रोऽथवा पञ्च गुड़ेन पथ्या।
जग्ध्वा पिबेच्छिन्नरुहाकषायम्।
तद्वातरक्तं प्रसयत्यु दीर्ण-
माजानुसम्भिन्नमपि ह्यवश्यम् ॥ ६ ॥
घृतेन वातं सगुड़ा विबन्धम्
पित्तं सिताढ्या मधुना कफञ्च।
वातासृगुग्रं रुबुतैलमिश्रा
शुण्ठ्यामवातं शमयेद् गुडूची ॥ ७ ॥

गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा क्वाथमेव वा।
प्रभूतकालमासेव्य मुच्यते वातशोणितात् ॥ ८ ॥

वत्सादनीत्यादौ।—पीतो गुग्गुलुसंयुत इति शोधनार्थं प्रायेण गुग्गुलोः कर्षः, अर्धार्द्धं वा संशमनार्थन्तु माषकचतुष्टयमिति ; एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥

वासेत्यादौ।—चतुरङ्गुलं शोनालुफलम्। तन्त्रान्तरसंवादादेकक्वाथ्यापेक्षया द्विगुणमेरण्डतैलं प्रदेयमित्याहुः ॥ ४ ॥

लीढ्वेत्यादौ।—मुण्डीतिका मुण्डिरीति ख्याता ॥ ५ ॥

तिस्रोऽथवेति पुरुषमपेक्ष्य चाकृतिमोगात् तिस्रः पञ्च वा पथ्याः पिष्टा समगुड़ेन खादेत् ; तदनु गुडूच्याः कषायमनुपेयम् ॥ ६ ॥

घृतेनेत्यादि।—षड् योगाः ॥ ७ ॥

गुडूच्याः स्वरसेन क्वाथेन चूर्णेन वा ॥ ८ ॥

दशमूलीशृतं क्षीरं सद्यःशूलनिवारणम्।
परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा ॥ ९ ॥
पटोलकटुकाभीरुत्रिफलामृतसाधितम्।
क्वाथं पीत्वा जयेज्जन्तुः सदाहं वातशोणितम् ॥ १० ॥
गोधूमचूर्णाजपयो घृतञ्च सच्छागदुग्धो रुबुबीजकल्कः।
लेपे विधेयं शतधौतसर्पिः सेके पयश्चाविकमेव शस्तम् ॥ ११ ॥
लेपः पिष्टास्तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ १२ ॥
कटुकामृतयष्ट्याह्वशुण्ठीकल्कं समाक्षिकम्।
गोमूत्रपीतं जयति सकफं वातशोणितम् ॥ १३ ॥
धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा कफाधिके।
कोकिलाक्षामृताक्वाथे पिबेत् कृष्णां कफाधिके ॥ १४ ॥
पथ्यभोजी त्रिसप्ताहान्मुच्यते वातशोणितात्।

दशमूलीत्यादौ।—दशमूलीशृतं क्षीरं परिषेक इति योज्यम्, न तु पेयम्। शूलं वातरक्तप्रदेशे व्यथा। तद्वदिति परिषेकः ॥ ९ ॥

पटोलेत्यादौ।—कटुका कटुरोहिणी; अभीरुः शतावरी; अमृतं गुडूची; द्वन्द्वान्तत्वात् क्वाथः अयं योगः पित्तोत्तरे ॥ १० ॥

गोधूमेत्यादि।—गोधूमचूर्णं छागदुग्धघृताभ्यां सन्धाय कौष्ण्यं कृत्वा, वातोत्तरे लेपः; शीतं रक्तोत्तरे। वृन्दे तु कस्मिन् योगे घृतं न पठ्यते, तेन घृतं विनाप्ययं योगः। सघृतः पुनरयं चरके पठ्यते, यथा—"वाते सरक्ते सघृतः प्रदेहो गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च" इति। उभयमपि प्रमाणं श्रुतिद्वैधवत् ॥ ११ ॥

लेप इत्यादौ।—तिलान् दुग्धेन पिष्ट्वा ततो घृष्टा पुनर्दुग्धे निर्वापयेदित्यर्थः। इति वाग्भटसंवादात्; किन्तु भ्रष्टकभ्रष्टतिलान् दुग्धे निर्वापितान्। तेनैव दुग्धेन पिष्ट्वा लेप इति व्यवहरन्ति वृद्धाः। तद्वदित्यनेन पूर्वोक्तयोगफलमतिदिश्यते ॥ १२ ॥

कटुकेत्यादि।—कटुका कटुरोहिणी। एषां चतुर्णां प्रत्येकं द्विमाषकं कल्कीकृत्य चतुर्माषकेण मधुना गोमूत्रपलाष्टकेन च पेयम् ॥ १३ ॥

कफरक्तप्रशमनं कच्छुवीसर्पनाशनम् ॥
वातरक्तप्रशमनं हृद्यं गुड़घृतं स्मृतम् ॥ १५ ॥
संसर्गेषु यथोद्रेकं मिश्रं वा प्रतिकारयेत् ॥ १६ ॥
सर्वेषु सगुड़ां पथ्यां गुडूचीक्वाथमेव वा।
पिप्पलीवर्द्धमानं वा शीलयेत् सुसमाहितः ॥ १७ ॥

गुडूचीतैलम्—

गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां पचेत् तैलं तिलस्य च।
पयसा च समं पक्वा भिषङ्मन्देन वह्निना ॥
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम्।
खञ्जोपं व्रणवीसर्पकण्डूदद्रुविनाशनम् ॥ १८ ॥

नवकार्षिकः—

त्रिफलानिम्बमञ्जिष्ठा वचा कटुकरोहिणी।
वत्सादनी दारुनिशा कषायो नवकार्षिकः ॥
वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम्।
कुष्ठं कापालिकाकुष्ठं पानादेवापकर्षति ॥
पञ्चरक्तिकमाषेण कार्य्योऽयं नवकार्षिकः।
किन्त्वेवं साधिते क्वाथे योग्या मात्रात्र दीयते ॥ १९ ॥

कोकिलाक्षेत्यादौ।—कोकिलाक्षमूलं ग्राह्यम्। हृद्यं गुड़घृतमिति आहारं विहाय गुड़घृतेनैव समभागेन सौहित्यं कर्त्तव्यमित्याहुः। कष्टा दृष्टफलमेतत् ॥१४।१५॥

संसर्गेष्विति। संसर्गजेषु द्वन्द्वजेषु यथोद्रेकमित्युत्कटदोषोल्बणे, मिश्रमिति सम-कुपिते ॥ १६—१८ ॥

नवकार्षिके दारुनिशा दारुहरिद्रा। पञ्चरक्तिकमाषेण मानेन त्रिफलादीनां नव कर्षान् गृहीत्वा अष्टगुणजलेन क्वाथः, किंवा व्यवहारिभिरेव नवकर्षः क्वाथः कार्य्यः। परन्तु अत्र आयोग्यमात्रापेक्षया अधिकं यद्भवति तत् त्याज्यम्; एतदेवाह

गुडूचीघृतम्—

गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम् ।
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ २० ॥

शतावरीघृतम्—

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।
क्षीरतुल्यं घृतं पक्वं वातशोणितनाशनम् ॥ २१ ॥

अमृताद्यं घृतम्—

अमृता मधुकं द्राक्षा त्रिफला नागरं बला ।
वासारग्वधवृश्चीर-देवदारुत्रिकण्टकम् ॥
कटुका सवरी लग्ना काश्मर्य्यस्य फलानि च ।
रास्नाक्षुरकगन्धर्व-वृद्धदारवनोत्पलैः ॥
कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।
धात्रीरसं समं दत्त्वा वारि त्रिगुणसंयुतम् ॥
सम्यक्सिद्धन्तु विज्ञाय भोज्ये पाने च शस्यते ।
बहुदोषान्वितं वातं रक्तेन सह मूर्च्छितम् ।
उत्तानञ्चापि गम्भीरं त्रिकजङ्घोरुजानुजम् ।
क्रोष्टुशीर्षं महाशूले चामवातं सुदारुणम् ॥
वातरोगोपसृष्टस्य वेदनाञ्चातिदुस्तराम् ।
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तं प्रमेहं विषमज्वरम् ॥
एतान् सर्वान् निहन्त्याशु वातपित्तकफोद्भवान् ॥
सर्वकालोपयोगेन वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।

मधुरतिक्तमांसेत्यादि । षट्पलघृतदानार्थेन इन्देन कर्षादौ तु पल शब्दनिर्दिष्ट परिभाषा लिखितैव ॥ १९ ॥

गुडूचीघृतं क्वाथचतुर्गुणः, क्षीरन्तु घृतसममिति व्यवहरन्ति ॥ २० ॥

एवं शतावरीघृतम् ॥ २१ ॥

अश्विभ्यां निर्म्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुत्तमम् ॥ २२ ॥

दशपाकबलातैलम्—

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम्।
दशपाकं भवेदेतद्वातासृग्वातपित्तजित् ॥
धन्यं पुंसवनञ्चैव नराणां शुक्रवर्द्धनम्।
रेतोयोनिविकारघ्नमेतद्वातविकारनुत् ॥ २३ ॥

गुडूच्यादितैलम्—

गुडूचीक्वाथदुग्धाभ्यां तैलं द्राक्षारसेन वा।
सिद्धं मधुककाश्मर्य्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ २४ ॥

अमृतेत्यादि।—वरी शतावरी तया सह वर्त्तमानेति सवरी। गन्धर्वः एरण्डः, उत्पलं नीलोत्पलम् ॥ २२ ॥

दशपाकबलातैले बलाक्वाथगतगुणः चतुर्गुणक्षीरसाहचर्यात्। तैलमिदं यथोक्तमानेन द्रवेण कल्केन च दश वारान् पक्तव्यम् वीर्य्योत्कर्षार्थम्। अनेन पाकेन संह्रासयोऽप्यत्र नास्ति, क्षीरगतार्द्धेन न्यूनभागपूरणात्। अयञ्च बहुपाकोपदेशः प्रकृतिसमसमवेतव्याध्यभिप्रायेण ज्ञेयः। तेनान्यत्रापि प्रकृतिसमसमवेते व्याधौ तैलादिष्वनुक्तोऽपि बहुधा पाको वीर्य्योत्कर्षार्थं युज्यत एव। विकृतिविषमसमवेते तु यथोद्दिष्टमेव कार्य्यं संयोगशक्तेरचिन्त्यत्वात्। तथात् विकृतिविषमसमवेते व्याधिमहिम्ना व्याधिहरमेव भेषजं दीयत इति कृत्वा यथोद्दिष्टमेव कार्य्यम्; प्रकृतिसमसमवेते तु दोषचयादेव व्याधिरत इति दोषहरमेव भेषजं दीयते इति, दोषप्रत्यनीकतया अनुक्तमपि क्रियत एव। न च दोषहरमेव व्याधिहरमिति वाच्यम्, वातकारिणापि खदिरेण वातिककुष्ठानुपशमप्रसङ्गात्; खदिरं हि वातजनकमपि कुष्ठहरत्वं प्रभावाद्वातिकमपि कुष्ठमुपशमयति, न तु वातम्। किञ्च यदि दोषहरमेव व्याधिहरमिति स्वीक्रियते तदा प्रतिव्याधौ भेषजप्रयोगकथनमपि मुनीनां व्यर्थं स्यात्। तत्तद्दोषप्रत्यनीकभेषजमात्रकथनेनैवान्यथासिद्धेः। तस्माद्व्याधिहरे संयोगस्य प्रधानत्वात् यथोक्तविध्यनुसरणमेव शरणम्। दोषहरे तु वीर्य्योत्कर्षार्थमुक्तोऽनुक्तो वा बहुधा पाकोऽपि दोषप्रत्यनीकतया युक्त एवेत्याहुः। किञ्च बहुवित्तव्ययायाससाध्यत्वात् वैद्यैर्नायमनुगम्यते पन्था इति ॥ २३ ॥

गुडूच्यादि।—गुडूच्यादि तैलत्रयमकल्कम् ॥ २४ ॥

खुड्डाकपद्मकतैलम्—

पद्मकोशीरयष्ट्याह्वरजनीक्वाथसाधितम्।
स्यात् पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः।
खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं वातास्रदोषनुत् ॥ २५ ॥

नागबलातैलम्—

शुद्धां पचेन्नागबलातुलान्तु विस्राव्य तैलाढकमत्र दद्यात्।
अजापयस्तुल्यविमिश्रितन्तु नतस्य यष्टीमधुकस्य कल्कम् ॥
पृथक् पचेत् पञ्चपलं विपक्वं तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णम्।
वस्तिप्रदानादिह सप्तरात्रात् पीतं दशाहात् प्रकरोत्यरोगम्।
तुलाद्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता ॥ २६ ॥

पिण्डतैलम्—

समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्जरसशारिवम्।
पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम् ॥ २७ ॥

महापिण्डतैलम्—

शारिवा सर्जमञ्जिष्ठा यष्टिसिक्थैः पयोऽन्वितैः।

खुड्डाकपद्मकतैले वीरा क्षीरकाकोली। खुड्डाकपद्मकं श्वेतपद्मम् ॥ २५ ॥

नागबलातैले नागबला गोरक्षचाकुलियेति ख्याता। अजपयस्तुल्यं नतं तगरपादिका ॥ २६ ॥

मधूच्छिष्टेत्यादि।—मधूच्छिष्टं मधुसिक्थकम्; सर्जरसो धूनकः; शारिवा अनन्तमूलम्। जलमत्र चतुर्गुणम्। पिण्डतैलभावप्रयोगात्र वस्त्रादिपूतमेवैतत् तैलं कर्त्तव्यमित्याहुः। वैद्यास्तु घृतेन व्यवहरन्ति, किन्तु चरके समधूच्छिष्टमित्यादेः पूर्वम्, "आरनालाढकं तैलं पादसर्जरसं शृतम्। प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्त्तिनुत् परम्" इत्युक्तम्, तेन आरनालाढकसाध्यतैलेन एव, सर्जरसस्थाने मधूच्छिष्टादीनां प्रक्षेपादपि पिण्डतैलत्वमनौचित्यं इति चक्रः। जतूकर्णेऽप्युक्तं "काञ्जिके सर्जरसकम् खजितम्। बहुना जलेन दाहहितं सिक्थशारिवासिक्थकसर्जरसैर्युक्तं मथितं वा" इति ॥ २७ ॥

तैलं पक्वं विमञ्जिष्ठैरुर्वोर्वा वातरक्तनुत् ॥ २८ ॥

कैशोरको गुग्गुलुः—

वरमहिषलोचनोदर-सन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थम् ।
प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणाम् ॥
द्वात्रिंशच्छिन्नरुहापलानि देयानि यत्नेन ।
विपचेत् तदप्रमत्तो दर्व्या सङ्घट्टयन् मुहुर्यावत् ॥
अर्द्धक्षयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात् ।
अवतार्य्य वस्त्रपूतं पुनरपि सम्पादयेत् पात्रे ॥
सान्द्रीभूते तस्मिन्नवतार्य्य हिमोपलप्रख्ये ।
त्रिफलाचूर्णार्द्धपलं त्रिकटोश्चूर्णं षड्क्षपरिमाणम् ॥
क्रिमिरिपुचूर्णार्द्धपलं कर्षं कर्षं त्रिवृद्दन्त्योः ।
पलमेकञ्च गुडूच्या दत्त्वा संमूर्च्छ्य यत्नेन ॥
उपयुज्य चानुपानं यूषं तोयं सुगन्धि सलिलेन ।
इच्छाहारविहारी भेषजमुपयुज्य सर्वकालमिदम् ॥
तनुरोधि वातशोणितमेकजमथ द्वन्द्वजं चिरोत्थञ्च ।
जयति स्रुतं परिशुष्कं स्फुटितञ्चाजानुजञ्चापि ॥
व्रणकासकुष्ठगुल्मं श्वयथूदरपाण्डुमेहांश्च ।

अपरपिण्डतैलद्वयमाह आरवेत्यादि।—यष्टिर्यष्टिमधुकम्। पयश्चतुर्गुणन्तु स्नेह-द्रवान्तराभावात्। विमञ्जिष्ठैरित्यादि तु तृतीयं पिण्डतैलम्। विमञ्जिष्ठैः मञ्जिष्ठा-रहितैः आरवादिभिः कल्कैरुर्वोरेरण्डस्य तैलं चतुर्गुणेन पयसा सह पक्वं सत् अपरं पिण्डतैलं भवतीत्यर्थः। विमञ्जिष्ठमिति पाठे क्रियाविशेषणम् ॥ २८ ॥

कैशोरगुग्गुलौ वरमहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्येति लोहितवर्णस्येत्यर्थः; मत्त-महिषलोचनोदरवर्णो हि लोहित एव। त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणामिति प्रत्येकं प्रस्थमानाम्। छिन्नरुहा गुडूची तस्याः द्वात्रिंशत् पलानि। एवं मिलित्वा षण्णवतिः पलानि क्वाथ्यानि। 'अत्र हि द्रवद्वैगुण्यात् उत्सर्गसिद्धं' जलं दीयमानं षण्णवतिशरावपरिमितं भवति। षण्णवतिशरावैश्च षडाढका भवन्ति। एतत् सर्वमभि-

मन्दाग्निञ्च विबन्धं प्रमेहपीड़कांश्च नाशयत्याशु ॥
सततं निषेव्यमाणः कालवशाद्धन्ति सर्वगदान् ।
अभिभूय जरादोषं याति हि कैशोरकं रूपम् ॥
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो जलं तत्र पड़ाढकम् ।
गुड़वद्गुग्गुलोः पाकः सवन्यस्तु विशेषतः ॥ २८ ॥

अमृतागुग्गुलुः—

प्रस्थमेकं गुड़ूच्यास्तु अर्द्धप्रस्थञ्च गुग्गुलोः ।
प्रत्येकं त्रिफलायाश्च तत्प्रमाणं विनिर्द्दिशेत् ॥
सर्वमेकत्र संचुर्ण्य साधयेत् नल्वणेऽम्भसि ।
पादशेषं परिस्राव्य पुनरग्नावधिश्रयेत् ॥
तावत् पचेत् कषायं तं यावत् सान्द्रत्वमागतम् ।

भाद यत्त्वपि प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थ इत्यादि।—अन्ये त्वाहुः त्रिफलाद्य यथोक्तपरि-
माणमिति मिलिता प्रस्थमाना समुदायप्रधानत्वात्, निर्देशस्य। तेन गुग्गुलुप्रस्थानि
द्रव्याणि मिलित्वा चतुःषष्टिपलानि भवन्ति ; तत्र चौगमेसिद्ध जलं चतुःषष्टिपलाव-
मेव, चतुःषष्टिपलानेन द्रोणो भवति ; तेन तोयशब्दमिह माव द्रोण एव बोध्य इति।
अत्र गुग्गुलुः पुटकं बद्धा क्वाथे क्वाथ्यं सह तोयराशौ क्षपणीयः। पश्चात्
गुग्गुलुं विहाय क्वाथं न्यस्य सिद्धे तदुष्णक्वाथे पुनस्तं गुग्गुलुं निक्षिप्य
पाचनीयं यावत् घनीभवति, दर्वीप्रलेपेऽवस्थाय्यं त्रिफलादिचूर्णं प्रक्षिपेदिति।
केचित्तु गुग्गुलुं विहाय क्वाथं कृत्वा पश्चात् सिद्धे कटुष्णक्वाथे गुग्गुलुं क्षिपन्ति,
तत्र युक्तं गुग्गुलोः क्वाथत्वेनोक्तत्वात्। एवं वक्ष्यमाणामृतागुग्ग-
लावपि द्रष्टव्यम्। हिमोपलप्रख्य इति हिमशिलावत् श्वेतं। अत्र पंचमेव
गुग्गुलुकल्कः वचनाद्गृह्यते। अन्यत्र तु क्वाथ्ये एव चूर्णानां दानं दृश्यते। अत
त्रिफलाचूर्णोऽयमं मिलितैव युज्यते, मानप्रधानत्वात् निर्देशस्य ; प्रत्येकन्तु अपर-
कुर्वन्ति। त्रिकटोश्चूर्णं पञ्चपरिमाणमिति मिलिता। क्रिमिरिपुर्विडङ्गः। पूर्व
तोयमित्यादौ बाग्भट्टो बोध्यः। कैशोरकं रूपमिति किशोरो यौवनारम्भस्तद्व-
ज्ञापकः ॥ २८ ॥

अमृताख्यगुग्गुलौ तत्प्रमाणमिति प्रस्थार्द्धम्। क्वाथमार्द्रत्वमिति सुपक्वेन ;

दन्तीव्योषविड़ङ्गानि गुडूचीत्रिफलात्वचः ॥
ततश्चार्द्धपलं पूतं ग्टह्णीयाच्च प्रति प्रति ।
कर्षन्तु त्रिवृतायास्तु सर्व्वमेकत्र कारयेत् ॥
तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञाय कवोष्णे प्रक्षिपेद् बुधः ।
ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा तस्य मात्रां प्रदापयेत् ॥
वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ।
दुष्टव्रणप्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ॥
नाड्याढ्यवातश्वयथून् सर्व्वानेतान् व्यपोहति ।
अश्विभ्यां निर्म्मितः पूर्व्वममृताख्यो हि गुग्गुलुः ।
अर्द्धप्रस्थं त्रिफलायाः प्रत्येकमिह ग्टह्यते ॥ ३० ॥

पुनर्नवागुग्गुलुः—

अमृतायाश्च द्विप्रस्थं प्रस्थमेकञ्च गुग्गुलोः ।
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च ॥
सर्व्वमेतच्च संक्षुद्य क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
पुनः पचेत् पादशेषं यावत् सान्द्रत्वमागतम् ॥
दन्तीचित्रकमूलानां कणाविश्वफलत्रिकम् ।
गुडुचीत्वग्विड़ङ्गानां प्रत्येकार्द्धपलोन्मितम् ॥
त्रिवृताकर्षमेकन्तु सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
सिद्धे त्रोष्णे क्षिपेत् तत्र अमृतागुग्गुलोः परम् ॥
यथा चाग्निबलं खादेदम्लपित्ती विशेषतः ।
वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥

त्रिफलात्वच इति निरस्थित्रिफलायाः प्रत्येकमर्द्धपलम् । ततप्रस्थमिति पदस्यार्द्ध-
पाद अर्द्धप्रस्थं त्रिफलाया इत्यादि ॥ ३० ॥

पुनर्नवागुग्गुलौ त्वक् गुड़त्वक् । अमृतागुग्गुलोः परमित्यनन्तरं मात्रामिति
शेषः, तेनपरमित्यनन्तरममृतागुग्गुलोर्मात्रां यथाग्निबलं खादेदित्यर्थः । अम- न-

दुष्टव्रणप्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम्।
नाड्याढ्यवातं श्वयथून् हन्यात् सर्वामयानयम्॥
अश्विभ्यां निर्मितो ह्येषोऽमृताख्यो गुग्गुलुः पुरा॥ ३१॥

योगसारामृतः—

शतावरी नागबला वृद्धदारकमुच्चटा।
पुनर्नवामृता कृष्णा शालिगन्धा त्रिकण्टकम्॥
मुषल्यदशपलान्येषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्।
तदर्द्धशर्करायुक्तं चूर्णं सम्मर्द्दयेद् बुधः॥
स्थापयेत् सुदृढ़े भाण्डे मध्वर्द्धाढकसंयुतम्।
घृतप्रस्थेन चालोड्य त्रिसुगन्धिपलेन तु॥
तं खादेदिष्टचेष्टात्मा यथावह्निबलं नरः।
वातरक्तं क्षयं कुष्ठं कार्श्यं पित्तास्रसम्भवम्॥
वातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्विधान्।
हत्वा करोति पुरुषं वलीपलितवर्जितम्॥
योगसारामृतं नाम लक्ष्मीकान्तिविवर्द्धनम्॥ ३२॥
दिवास्वप्नाग्निसन्तापं व्यायामं मैथुनं तथा॥
कटूष्णगुर्वभिष्यन्दिलवणाम्लानि वर्जयेत्॥ ३३॥

वृहद्गुडूचीतैलम्—

तुलां पचेज्जलद्रोणे गुडूच्याः पादशेषितम्।
क्षीरद्रोणश्च ताभ्यान्तु पचेत् तैलाढ़कं शनैः॥
कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठा जीवनीयगणस्तथा।
कुष्ठैलागुरुमृद्वीका मांसी व्याघ्रीनखं नखी॥
हरेणु सारिवा व्योषं शताह्वा भृङ्गराजवे।

गुग्गुलुः पुरेति अमृतनिर्मितत्वादमृताख्यः। यद्यप्यमृतायोगादमृताख्यगुग्गुलुस्तथापि पुनर्नवायोगात् पुनर्नवागुग्गुलुरिति नामान्तरं, पूर्वोक्तामृताख्यगुग्गुलोरन्यं वक्ष्येदाचं वा॥ ३१॥

त्वक्पत्रे वचविक्रान्ता स्थिरा चामलकी तथा ॥
नतं केशरह्रीवेर-पद्मकोत्पलचन्दनैः ।
सिद्धं कर्षसमैर्भागैः पानाभ्यङ्गानुवासने ॥
परं वातासृजान् हन्ति सर्वजानन्तरस्थितान् ।
धन्यं पुंसवनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ।
स्वेदकण्डूरुजापामा-शिरःकम्पार्दितामयान् ।
हन्याद्व्रणक्षतान् दोषान् गुडूचीतैलमुत्तमम् ॥ ३४ ॥

इति वातरक्तचिकित्सा ॥

अथोरुस्तम्भ-चिकित्सा ।

श्लेष्मणः क्षपणं यत् स्यान्न च मारुतकोपनम् ।
तत् सर्वं सर्वदा कार्य्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥ १ ॥
न तस्य स्नेहनं कार्य्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
सर्वो रूक्षः क्रमः कार्य्यस्तत्रादौ कफनाशनः ॥
पश्चाद्वातविनाशाय कृत्स्नः कार्य्यः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥
शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।

योगसारामृते तदर्द्धशर्करायुक्तमिति समुदितपूर्वार्द्धमाना शर्करा । विसुगन्धि-पर्णेनेति प्रत्येकम् ॥ ३२—३४ ॥

इति वातरक्तचिकित्साविवृतिः ।

आवृतवातजन्यत्वसामान्याद्वातरक्तानन्तरमूरुस्तम्भचिकित्सामाह श्लेष्मण इत्यादि । -एवंविधस्य भेषजमरिष्टादि ॥ १ ॥

ऊरुस्तम्भे स्नेहनादिनिषेधमाह न तस्येत्यादि ।—स्नेहनमिति पानाभ्यङ्गाभ्यां ; किंवा स्नेहनमिति वस्तिकर्मविशेषणं, तेनानुवासनमित्यर्थः । विरेचनशब्देनात्र वमनमपि बोध्यम्, ऊरुस्तम्भे वमनस्यापि निषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रे दशमूलीरसेन वा ॥ ३ ॥
भल्लातकामृताशुण्ठीदारुपथ्यापुनर्नवाः।
पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवर्हणाः ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलभल्लातकाथ एव वा।
कल्को वा समधु देय ऊरु[स्तम्भ]निवर्हणः ॥ ४ ॥
त्रिफलाचव्यकटुकं ग्रन्थिकं मधुना लिहेत्।
ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥ ५ ॥
लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम्।
सुखाम्बुना पिबेद्वापि चूर्णं षड्धरणं नरः ॥ ६ ॥
पिप्पलीवर्द्धमानं वा माक्षिकेण गुडेन वा।
ऊरुस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव वा ॥ ७ ॥

शिलाजतुमित्यादि।—शिलाजतु शोधितमेवोपयोज्यम्। प्रत्येकं शिलाजत्वादीना गोमूत्रे च दशमूलीक्वाथेन वा पानम् ॥ ३ ॥

भल्लातकेत्यादि। भल्लातकादिभिर्दशमूलान्तैर्मिलित्वा क्वाथ इत्याहुः। पिप्पल्यादि।—पिप्पल्यादीनां त्रयाणां क्वाथो वा देयः; पिप्पल्यादीनां कल्क इति चूर्णं मधुसहितं वा अवलेहरूपतया देयं, किंवा पिप्पल्यादीनां चूर्णं पानयोग्यं मधु दत्त्वा देयम् ॥ ४ ॥

त्रिफलेत्यादि।—कटुकं त्रिकटुकम्। पुरं मूत्रेण पिबेदिति। यद्यप्ययं योगः शिलाजतुं गुग्गुलुं चेत्यादिना पूर्वमेवोक्तस्तथापि सम्पूर्णश्लोकानुरोधात् पुनरप्यत्र लिखितः। कटुकायुतमिति त्रिकटुकयुतं कटुरोहिणीयुक्तं वा। षड्धरणं मात्राव्याख्यातकम्। यद्यपि षड्धरणं पिबेदित्येतावतैव सुखाम्बुना इति लभ्यते, उष्णोदकेनैव षड्धरणपानस्य पूर्वमुक्तत्वात्, तथाप्यनन्तरोक्तयोगेऽपि पानाम्भोदानिरासार्थमनुक्तं भवति। पिप्पलीवर्द्धमानं देति पिप्पलीवर्द्धमाननियमक्रमेण पिप्पलीं गृहीत्वा चूर्णयित्वा मधुना गुडेन वा सहोपयुञ्जीत। गण्डीरारिष्टमेवेति गण्डीरः स्नुहः, न तु स्थलजो ग्राह्यः तीक्ष्णत्वात्; तस्यारिष्टं सन्धानं; तच्च गण्डीरस्थूलपत्रं जलद्रोणेन पक्त्वा पादावशेषे तस्मिन् गुडतुलामवाप्य धातकीलोध्रलिप्ते कुम्भे सन्धानीयम्, अम्लद्रवं यदा भवति तदोपयोज्यम्। किंवा अरिष्टो निम्बः। अमतः निम्बपत्रचूर्णमनन्तरोक्तेन मधुना गुडेन वा सहोपयोज्यम् ॥ ५—७ ॥

पथ्याभयाग्निदारूणां समधुः स्यादूरुग्रहे ।
कल्को दिहेच्च मूत्राढ्यैः करञ्जफलसर्षपैः ॥ ८ ॥
क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतं भिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्य्यादूरुस्तम्भे सलेपनम् ॥ ९ ॥
कफक्षयार्थं व्यायामेष्वेनं भक्ष्येषु योजयेत् ।
स्थानान्याक्रामयेत् काल्यं प्रतिस्रोतो नदीं तरेत् ॥ १० ॥

अष्टकट्वरं तैलम्—

पलाभ्यां पिप्पलीमूल-नागरादष्टकट्वरः ।
तैलप्रस्थः समो दध्ना ऊरुस्तम्भग्रहापहः ।
अष्टकट्वरतैलेऽस्मिं स्तैलं सार्षपमिष्यते ॥ ११ ॥

कुष्ठाद्यं तैलम्—

कुष्ठश्रीवेष्टकोदीच्यं सरलं दारु केशरम् ।
अजगन्धाश्वगन्धा च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ।
सक्षौद्रं मात्रया तस्मादूरुस्तम्भार्दितः पिबेत् ॥ १२ ॥

पथ्येत्यादि ।—समधुः कल्कः पेय इति योज्यम् । दिहेदित्यादि सर्षपैरित्यन्त एको योगः ॥ ८ ॥

उत्सादनमुद्वर्त्तनम् । स्थानानीत्युच्चप्रदेशान् ; स्थलानीति पाठे स एवार्थः । काल्यमिति प्रातः, शीतजलमित्यन्ये ॥ ९ ॥ १० ॥

अष्टकट्वरतैले पलाभ्यामिति पिप्पलीमूलनागरादिति पिप्पलीमूलनागरयोः मिलित्वा पलद्वयं मानप्रधानत्वात् निर्देशस्य । यद्योऽपि पिप्पल्यादिसमुदायात् पलाभ्यामित्याह । टिप्पन्यामपि पिप्पलीमूलनागरयोः प्रत्येकमेकपलमित्युक्तम् ; नियमस्तु प्रत्येकं पलद्वयम्, अन्यथा कल्कस्यात्यन्तमल्पीयस्त्वं स्यादित्याह । अष्ट-कट्वरमिति अष्टगुणं कट्वरं घोलं दधि तक्रो यत्र ॥ ११ ॥

कुष्ठेत्यादौ ।—चतुर्गुणं जलेन पाकः । श्रीवेष्टकः नवनीतखोटिः, अजगन्धा यव-यानी । सक्षौद्रमिति प्रक्षेपविषया ; यच्च स्नेहविधिरसख्याविशेषे बोध्यः, उक्तं हि चरके—"रुक्षाणां वातकोपस्थैर्मिद्रागामार्तिपूर्वकः । स्नेहस्नेहकमक्षत

सैन्धवाद्यं स्थितं तैलं वर्षाभ्वस्मृतगुग्गुलुः॥ १३॥

इत्यूरुस्तम्भ-चिकित्सा॥

अथामवात-चिकित्सा।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च।
विरेचनं स्नेहपानं वस्तयश्चाममारुते॥
सैन्धवाद्येनानुवास्य क्षारवस्तिः प्रशस्यते॥ १॥
आमवाते पञ्चकोलसिद्धं पानान्नमिष्यते।
रूक्षः स्वेदः प्रकर्त्तव्यो वालुकापुटकैस्तथा॥ २॥
शटी शुण्ठ्यभया चोग्रा देवाह्वातिविषावृता।
कषायमामवातस्य पाचनं रूक्षभोजनम्॥ ३॥
शटीविश्वौषधीकल्कं वर्षाभूक्वाथसंयुतम्।

कार्य्यो वातामयापहः।" इति सैन्धवाद्यमित्यादौ।—सैन्धवाद्यं तैलं वातव्याध्युक्तम्, पुनर्नवागुग्गुलुरमृतागुग्गुलुश्च वातरक्ते चोक्तः॥ ११। १२॥

इत्यूरुस्तम्भचिकित्सा-विवृतिः॥

आमवातजन्यत्व-सामान्यादूरुस्तम्भानन्तरमामवात-चिकित्सामाह लङ्घनमित्यादि।—विरेचनन्तु महेश्वरपेषिकायां विशेषेणोक्तम्; उक्तं हि—"विश्वदन्त्यभ-शुण्ठीनामारनालेन चूर्णितम्। पीत्वा विरेचनेऽत्यन्तमामवातहरं परम्। तथाहेश्च त्रिवृ-चूर्णं त्रिवृत्क्वाथेन भावितम्। काञ्जिकेन तु तत् पीतं रेचनञ्चामवातिनाम्" इति। तत् सर्व्वमत्र बोध्यम्। स्नेहपानमिति लङ्घनादिभिरामक्षये जाते तदनन्तरं दुष्टस्य वायोः प्रशमनार्थं स्नेहपानं किंवा स्नेहशब्देनात्र विरेचकतया एरण्डतैलं बोध्यम्। वस्तय इति शोधनवस्तयः। रूक्षः स्वेद इति रूक्षस्वेदः तन्त्रान्तरोक्तः यथा—"कार्पासास्थिकुलत्थिकातिल-यवैरेरण्डमूलातसी-वर्षाभूशणबीजकाञ्जिकयुतैरेकीकृतैर्वा पृथक्। स्वेदः स्यादथ कूर्परोदरशिरःस्फिक्पाणिपादाङ्गुलि-ग्रीवास्कन्धकटीरुजो विजयते सामाः समस्ता रुजः" इति॥ १—३॥

सप्तरात्रं पिबेज्जन्तुरामवातविनाशनम् ॥ ४ ॥

रास्नादशमूलकम्—

दशमूलामृतैरण्ड-रास्नानागरदारुभिः।
क्वाथो रुबूकतैलेन सामं हन्त्यनिलं गुरुम् ॥ ५ ॥
दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराम्भसा।
कुक्षिवस्तिकटीशूले तैलमेरण्डसम्भवम् ॥ ६ ॥

रास्नापञ्चकम्—

रास्नां गुडूचीमेरण्डं देवदारु महौषधम्।
पिबेत् सर्वाङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे ॥ ७ ॥

रास्नासप्तकम्—

रास्नामृतारग्वधदेवदारु त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम्।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥ ८ ॥
शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः।
सामवाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥ ९ ॥
आमवाते कषायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत्।
खादेद्वाप्यभयाविश्वं गुडूचीं नागरेण वा ॥ १० ॥

शटीत्यादी।—उषा वचा। ४॥

रास्ना दशमूलेत्यादौ रुबूकतैलेनेति शोधनार्थम् एरण्डतैलस्य कर्षः समधिको वा। शमनार्थं पुनः षट्‌टी माषका इति ॥ ५। ६॥

रास्नापञ्चके पिबेदिति क्वाथरूपतया। अत योगे तथा वक्ष्यमाण-रास्नासप्तकेऽपि यदि विरेकचिकीर्षितो भवति, तदा एरण्डतैलप्रक्षेप्यमिति वदन्ति ॥ ७। ८॥

शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथ इत्यादि।—अत्र शुण्ठ्या भागमेकम्, गोक्षुरस्य भागद्वयं गृह्णन्ति, कोष्ठभेदे कर्त्तव्ये यवक्षारमप्यत्र प्रक्षिपन्ति ॥ ९॥

अभयाविश्वमिति हरीतकीचूर्णं मा २, शुण्ठीचूर्णं मा २, पिष्टा क्वाथं तप्तजल-मनुपेयम्। गुडूचीं नागरेण वा इति क्वाथेन व्यवहारः। केचित्तु पिष्टा उष्णो-दकेन भक्षयन्ति ॥ १०॥

एरण्डतैलसंयुक्तां हरीतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत्।
आमानिलार्त्तियुक्तो गृध्रसी-वृद्ध्यर्दिती नित्यम् ॥ ११ ॥
कर्षं नागरचूर्णस्य काञ्जिकेन पिबेत् सदा।
आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम् ॥ १२ ॥
पञ्चकोलकचूर्णञ्च पिबेदुष्णेन वारिणा।
मन्दाग्निशूलगुल्माम-कफारोचकनाशनम् ॥ १३ ॥
अमृतानागरगोक्षुरमुण्डितिकावरुणकैः कृतं चूर्णम्।
मस्त्वारनालपीतमामानिलनाशनं ख्यातम् ॥ १४ ॥

वैश्वानरं चूर्णम्—

मणिमन्थस्य द्वौ भागौ यमान्यास्तद्वदेव तु।
भागास्त्रयोऽजमोदाया नागराद्भागपञ्चकम् ॥
दश द्वौ च हरीतक्याः सूक्ष्मचूर्णीकृताः शुभाः।
मस्त्वारनालतक्रेण सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥
पीतं जयत्यामवातं गुल्मं हृद्वस्तिजान् गदान्।
प्लीहानं हन्ति शूलादीनानाहं गुदजानि च ॥
विबन्धं जाठरान् रोगांस्तथा वै हस्तपादजान्।
वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ १५ ॥

एरण्डेत्यादि।—हरीतकीचूर्णस्य एरण्डतैलेनावलेहः ॥ ११ ॥

कर्षं नागरचूर्णस्येत्यादि।—शुण्ठीचूर्णकर्षयुक्तस्य काञ्जिकस्य मानेन सहोपयोगः प्रचरति ॥ १२ ॥

पञ्चकोलेत्यादि।—समभागपञ्चकोलचूर्णं माषकाष्टकमुष्णजलेन पेयम् ॥ १३ ॥

अमृतेत्यादौ।—वरुणं वरुणमूलम् ॥ १४ ॥

वैश्वानरचूर्णमाह माणिमन्थस्येत्यादि।—माणिमन्थं सैन्धवम्। यमान्यास्तद्वदिति भागद्वयम्। भागास्त्रयोऽजमोदाया इति अजमोदा यमानी, तेन पञ्चभागो यमान्या एव ; एके यमानीस्थाने यवक्षारं पठन्ति ; केचिदजयमानीत्युपन्यस्य यमान्या भागद्वयं

अलम्बुषाद्यं चूर्णम्—

अलम्बुषां गोक्षुरकं गुडूचीं वृद्धदारकम् ।
पिप्पलीं त्रिवृतां मुस्तं वरुणं सपुनर्नवम् ॥
त्रिफलां नागरञ्चैव श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
मस्त्वारनालतक्रेण पयोमांसरसेन वा ॥
आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं सन्धिसंस्थितम् ।
प्लीहगुल्मोदरानाह दुर्नामानि विनाशयेत् ॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा ।
वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जगतानपि ॥ १६ ॥

शतपुष्पाद्यं चूर्णम्—

शतपुष्पा विडङ्गञ्च सैन्धवं मरिचं समम् ।
चूर्णमुष्णाम्बुना पीतमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १७ ॥

हिङ्ग्वाद्यं चूर्णम्—

हिङ्गु चव्यं विड़ं शुण्ठी कृष्णाजाजी सपौष्करम् ।
भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिद्भवेत् ॥ १८ ॥

योगराजगुग्गुलुः—

चित्रकं पिप्पलीमूलं यमानीं कारवीं तथा ।

प्रयच्छन्ति ; [अन्ये त्वजमोदया सहयमानीं गृह्णन्ति ; किन्त्वत्र:परिमाणे यमान्येव युक्ता । द्वय द्वौ चेति द्वादशभाग इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अलम्बुषामित्यादि ।—अलम्बुषा मुण्डितिका ; वृद्धदारकं वृद्धदारकमूलम् ; वरुणं वरुणमूलम् ॥ १६ ॥

शतपुष्पेत्यादि स्पष्टम् ॥ १७ ॥

हिङ्गुचव्यमित्यादौ ।—कृष्णा पिप्पली । अजाजी सितजीरक इति निश्चलः, कृष्णाजाजी कृष्णजीरकमिति चन्द्रटिप्पणी । भागोत्तरमिति यथोत्तरं एकभागपरिवृद्धम् । पीतमिति उष्णाम्बुना ॥ १८ ॥

विड़ङ्गान्यजमोदाश्च जीरकं सुरदारु च॥
चव्यैला सैन्धवं कुष्ठं रास्नागोक्षुरधान्यकम्।
त्रिफलामुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं यवाग्रजम्॥
तालीशपत्रं पत्रञ्च श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्।
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम्॥
सम्मर्द्य सर्पिषा गाढ़ं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयमन्तृतोपमः।
आमवाताढ्यवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि॥
प्लीहगुल्मोदरानाह-दुर्नामानि विनाशयेत्॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा।
वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जगतानपि॥ १९॥

सिंहनादगुग्गुलुः—

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम्।
सौगन्धिकपलञ्चैकं कौशिकस्य पलं तथा॥
कुड़वं चित्रतैलस्य सर्वमादाय यत्नतः।
पाचयेत् पाकविद्वैद्यः पात्रे लौहमये दृढ़े॥
हन्ति वातं तथा पित्तं श्लेष्माणं खञ्जपङ्गुताम्।

योगराजगुग्गुलौ कारवी कृष्णजीरकम्; अजमोदा यमानी, अन्तःपरिमार्जनत्वात्, एवमन्यत्रापि। सम्मर्द्य सर्पिषा गाढ़मिति प्रथम तावत् घृतं दत्त्वा केवलो गुग्गुलुः-पेषणीयः, पश्चादस्यैतत् चूर्णं दत्त्वा पेषणीयः। सम्यक् चूर्णमिलने तु स्निग्धभाण्डे निक्षेपः। मर्दनार्थं घृतमानञ्चात्र यावता चूर्णं मिलितं भवति; अन्ये तु गुग्गुलोरर्द्धमानमित्याहुः। ततो मात्रां प्रयुञ्जीत इति, षड्माषकरूपाम्। उष्णाम्बुकाञ्जिकाद्यनुपेयमित्याहुः॥ १९॥

पलत्रयमित्यादि।—त्रिफलायाः क्वाथस्य पलत्रयं प्रत्येकम्। सुचूर्णितमिति सौगन्धिकपलमित्यनेन सम्बध्यते। सौगन्धिकमिति गन्धकम्, तच्च शोधितं ग्राह्यम्।

श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥
कुष्ठानि वातरक्तानि गुल्मशूलोदराणि च ।
आमवातं जयेदेतदपि वैद्यविवर्जितम् ॥
एतदभ्यासयोगेन जरापलितनाशनम् ।
सर्पिस्तैलरसोपेतमश्नीयाच्छालियष्टिकम् ॥
सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा ।
वह्निवृद्धिकरः पुंसां भाषितो दण्डपाणिना ॥ २० ॥

वृहत्सिंहनादगुग्गुलुः—

पिण्डितां गुग्गुलोर्मानीं कटुतैलपलाष्टकें ।
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थौ सार्द्धद्रोणे जले पचेत् ॥
पादशेषे च पूतस्य पुनरग्नावधिश्रयेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विड़ङ्गामरदारु च ॥
गुडूच्यग्नित्रिवृद्दन्तीचवीशूरणमानकम् ।
पारदं गन्धकञ्चैव प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥
सहस्रकाकनफलं सिद्धे सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत् ॥
ततो माषद्वयं जग्ध्वा पिबेत् तप्तजलादिकम् ॥ २१ ॥

अलम्बुषाद्यं चूर्णम्—

अलम्बुषागोक्षुरक-त्रिफलानागरामृताः ।

कौशिकस्येति गुग्गुलोः । चित्रकतैलमित्यैरण्डतैलम्, कुड़वमित्यष्टौ पलानि ; अन्ये तु तैलस्य बहुलत्वेन पाको दुर्घटः स्यात् इति कृत्वा अक्षतवेगुण्यमेवात्र कुड़वं गृह्णन्ति । त्रिफला प्रत्येकं पल १, कर्ष २ ; क्वाथार्थजल शराव ४, पल ४ ; शेष श १, पल १ ; शोधितगन्धकचूर्णं पल १, एरण्डतैल पल ८। एरण्डतैलं दत्वा गन्धकचूर्णेन सह गुग्गुलुः पेषणीयः ; तदनु त्रिफलारसेनालोड्य लौहपात्रे पक्तव्यम्, मनाक् तैलनिःसरणे सति सम्यक् पाको ज्ञेयः । प्रथमतो माषकद्वयं, अष्टौ माषकान् यावत् खाद्यम् ॥ २० । २१ ॥

अलम्बुषाद्यचूर्णे यथोत्तरं भागवृद्धेरिति ५६ शत् परं समदिकभागवर्द्धितमित्यर्थः ।

यथोत्तरं भागवृद्धा श्यामाचूर्णञ्च तत्समम् ॥
पिबेन्मस्तुसुरातक्र-काञ्जिकोष्णोदकेन वा ।
पीतं जयत्यामवातं सशोथं वातशोणितम् ।
त्रिकजानूरुसन्धिस्थं ज्वरारोचकनाशनम् ॥
पथ्याक्षधात्र्यस्त्रिफला भागवृद्ध्यावयं क्रमः ॥ २२ ॥
पथ्याविश्वयमानीभिस्तुल्याभिश्चूर्णितं पिबेत् ।
तक्रेणोष्णोदकेनापि अथवा काञ्जिकेन वा ।
आमवातं निहन्त्याशु शोथं मन्दाग्नितामपि ॥ २३ ॥

बृहत्सैन्धवाद्यं तैलम्—

सैन्धवं त्रिफला रास्ना पिप्पली गजपिप्पली ।
सर्जिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौवर्चलं विडम् ॥
यमान्यौ पुष्कराजाजी मधुकं शतपुष्पिका ।
पलार्द्धिकैः पचेदेतैः प्रस्थमेरण्डतैलतः ॥
प्रस्थाम्बु शतपुष्पायाः प्रत्येकं मस्तुकाञ्जिके ।
दद्याद् द्विगुणिते पानवस्त्यभ्यङ्गप्रयोजितम् ॥
आमवातहरं श्रेष्ठं सर्ववातघ्नमग्निदम् ।
कटीजानूरुसन्धिस्थे पार्श्वहृद्गृह्यणाश्रये ।
शस्तं वातान्त्रवृद्धौ च सैन्धवाद्यमिदं महत् ॥ २४ ॥

अजमोदाद्यवटकः—

अजमोदामरिचपिप्पलिविडङ्गसुरदारुचित्रकशताह्वाः

श्यामा वृद्धदारकः, तत्सममिति मिलितचूर्णसमम् । त्रिफलाया येन क्रमेण भागवृद्धिं कुर्य्यात् तं क्रममाह पथ्याक्षधात्र्य इत्यादि एवमेव क्रमो वृद्धवैद्यव्यवहारसिद्धो वृन्देनापि लिखितः ॥ २२ ॥

पथ्येत्यादौ ।—चूर्णितमिति भावे क्तः, तेन पथ्यादिभिः कृतं चूर्णं पिबेदित्यर्थः ॥ २३ । २४ ॥

सैन्धवपिप्पलिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥
शुण्ठी दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य।
पथ्यापञ्चपलानि सर्वमेकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥
समगुड़वटकान् खादेत्तच्चूर्णं वाप्युष्णवारिणा पिबतः।
नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वरोगाः सुकष्टास्तु ॥
विसूचिकाप्रतितूणीहृद्रोगाश्च गृध्रसी चोग्रा।
कटिवस्तिगुदस्फुटनञ्चैवास्थिजङ्घयोस्तीव्रम् ॥
श्वयथुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्येऽप्यामवातसम्भूताः।
सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्य्यांशुविध्वस्तम् ॥ २५ ॥

शुण्ठीघृतम्—नागरक्वाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेनोदकेन वा ॥
वातश्लेष्मप्रशमनमग्निसन्दीपनं परम्।
नागरं घृतमित्युक्तं कट्यामशूलनाशनम् ॥ २६ ॥

गुडूचीघृतम्—अमृतायाः कषायेण कल्केन च महौषधात्।
मृद्वग्निना घृतं प्रस्थं वातरक्तहरं परम् ॥
आमवाताढ्यवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि।
अर्शांसि गुल्मांश्च तथा नाशयत्याशु योजितम् ॥ २७ ॥

अजमोदाद्यवटके अजमोदा यमानी। नवकस्येति यत्नानमोदादि नवकस्य प्रत्येकं पलिका भागा इत्यर्थः। पलानि तावन्तीति दशपलानीत्यर्थः। समगुड़वटकानिति समेनैव गुड़ेन किञ्चिज्जलं दत्त्वा वह्निसम्बन्धाद् द्रवीकृतेन वटकाः कार्य्याः। अन्यथा वटकभावोऽस्य दुष्करः। चूर्णं वेति गुड़योगं विना ॥ २५ ॥

शुण्ठीघृते चतुर्गुणेन तेनेति नागरक्वाथेन; केवलोदकेन वेति क्वाथस्थाने चतुर्गुणं जलं दद्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अमृताया इत्यादौ—कल्केन चेति पदं महौषधादित्यनेन सम्बध्यते। आढ्यवाते ऊरुस्तम्भे ॥ २७ ॥

काञ्जिकषट्पलकं घृतम्—

हिङ्गु त्रिकटुकं चव्यं माणिमन्थं तथैव च।
कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
आरनालाढकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठरापहम्।
शूलं विबन्धमानाहमामवातं कटीग्रहम्॥
नाशयेद् ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम्॥ २८॥
पुष्ट्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विण्मूत्रसंग्रहे।
दीपनार्थं मतिमता मस्तुना च प्रकीर्त्तितम्॥ २९॥
शुण्ठीघृतम्—सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरकचतुर्गुणम्।
सिद्धमग्निकरं श्रेष्ठमामवातहरं परम्॥ ३०॥
रसोनपिण्डम्—रसोनस्य पलशतं तिलस्य कुड़वं तथा।
हिङ्गु त्रिकटुकं क्षारौ द्वौ पञ्चलवणानि च॥
शतपुष्पा तथा कुष्ठं पिप्पलीमूलचित्रकौ।
अजमोदा यमानी च धन्याकश्चापि बुद्धिमान्॥
प्रत्येकन्तु पलश्चैषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्।
घृतभाण्डे दृढ़े चैतत् स्थापयेद् दिनषोड़शम्॥
प्रक्षिप्य तैलमाणीञ्च प्रस्थार्द्धं काञ्जिकस्य च।
खादेत् कर्षप्रमाणन्तु तोयं मद्यं पिबंस्तनु॥
आमवाते तथा वाते सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रिते।

काञ्जिकषट्पलके त्रिकटुकं प्रत्येकं पलिकम्। माणिमन्थं सैन्धवम्॥ २८

पुष्ट्यर्थमित्यादि।—उक्तमेतत् काञ्जिकषट्पलकं यदि पुष्ट्यर्थं क्रियते, तदा काञ्जिकस्थाने पयो दत्त्वा साध्यं; विण्मूत्रसंग्रहे कार्य्ये दध्ना साध्यं; दीपनार्थं यदि, तदा मस्तुना साध्यमित्यर्थः॥ २९॥

शुण्ठीघृतं स्पष्टम्॥ ३०॥

रसोनपिण्डे मिलितौ रसोनस्यापि पिष्टस्य एवं तिलस्यापि। तैलस्य माणी-

अपस्मारेऽनले मन्दे कासे श्वासे गरेषु च ॥
सोन्मादवातभग्ने च शूले जन्तुषु शस्यते ॥ ३१ ॥

प्रसारणीसन्धानम्—

प्रसारण्याढ़कक्काथे प्रस्थो गुड़रसोनयोः ।
पक्वः पञ्चोषणरजःपादः स्यादामवातहा ॥ ३२ ॥

रसोनसुरा—वल्कलायाः सुरायास्तु सुपक्वायाः शतं घटे ।
ततोऽर्द्धेन रसोनन्तु संशुद्धं कुट्टितं क्षिपेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलमजाजीकुष्ठचित्रकम् ।
नागरं मरिचं चव्यं चूर्णितञ्चाक्षसम्मितम् ॥
सप्ताहात् परतः पेया वातरोगामनाशिनी ।
क्रिमिकुष्ठक्षयानाहगुल्मार्शःप्लीहमेहनुत् ।
अग्निसन्दीपनी चैव पाण्डुरोगविनाशिनी ॥ ३३ ॥

शिण्डाकी—सिद्धार्थकखलीप्रस्थं सुधौतं निस्तुषं जले ।
मण्डप्रस्थं विनिक्षिप्य स्थापयेद्दिवसत्रयम् ॥
धान्यराशौ ततो दद्यात् सञ्चूर्ण्य पलिकानि च ।

अनेनाष्टौ पलानि, द्वैगुण्याभावात् । प्रस्थार्द्धमिति षोडशपलानि जन्तुष्विति क्रिमिषु ॥ ३१ ॥

प्रसारण्याढ़कमित्यादौ ।—प्रसारण्याः क्वाथे आढ़के षोड़शशरावपरिमित इत्यर्थः । —रोनयोश्च मिलित्वा प्रस्थः । पक्व इति कालवशात् परिणतः सञ्जातरस इत्यर्थः । —समाह एव वक्ष्यमाणप्रयोगदर्शनात् । पञ्चोषणरज इति मिलितपञ्चकोल-प्रस्थं कं—समपेक्ष्य पादिकं चतुःपलमित्यर्थः । गन्धभादाक्वाथे ६४, पाकार्थं पानीय कार्षि ४, शेष शराव १६ ; गुड़पल ८ ; रसोनपल ८ ; सन्धानवशात् परिणते प्रक्षेपः मिलितपञ्चकोलचूर्णं पल ४ । प्रसारणीसन्धानमेतत् ॥ ३२ ॥

वल्कलायाः सुराया इति वल्कलीति ख्यातायाः सुरायाः । शतमिति पलशतं घटे घटमध्ये क्षिपेदित्यन्वयः । ततोऽर्द्धेन परिमितं रसोनमिति पञ्चाशत्पलमित्यर्थः । संशुद्धमिति त्वक्शिरारहितम् ॥ ३३ ॥

सिद्धार्थकखलिप्रस्थमित्यादि ।—सर्षपखलीं चूर्णीकृत्य जलेनालोड्य छानयित्वा

[illegible]धा गोक्षुरकं शतपुष्पीपुनर्नवे ॥
प्रसारणी वरुणत्वक् शुण्ठी मदनमेव च ।
सम्यक् पाकन्तु विज्ञाय सिद्धा तण्डुलमिश्रिता ॥
भृष्टा सर्षपतैलेन हिङ्गुसैन्धवसंयुता ।
भक्षिता लवणोपेता जयेदामं महाबलम् ।
एकजं द्वन्द्वजं साध्यं सान्निपातिकमेव च ॥
कट्यूरुवातगानाहजानुजं त्रिकमागतम् ।
उदावर्त्तहरी पेया बलवर्णाग्निकारिणी ॥ २४ ॥

पिण्डका—त्वगादिहीनाः संशुद्धाः मत्स्याः शकुलादयः ।
स्थूलाः कूर्णीहतं तेषां शीते पलशतत्रयम् ॥
घृतेन कटुतैलस्य व्योषरामठधान्यकैः ।
शिग्रुतिलकटीच्यकनिशा-च[illegible]गन्धिकार्द्रकैः ॥
जीरकद्वयद्वीरसुरसार्जकाशग्रुकैः ।
दग्धमूलातकगुप्ताभ्यां माकवैर्लवणैस्त्रिभिः ॥
चूर्णितैः पलिकैः सार्द्धमारनालपरिप्लुतैः ।
विलुलेत् लोहपात्रे तु धान्यराशौ पुनर्न्यसेत् ॥

[illegible] नागरे तंगीष ग्राह्यं पल १६ मत्स्यशाव ६ मिश्रयित्वा धान्यराशौ [illegible] स्थापयेत् । तत इति धान्यराशेराकृष्यालम्ब्य पादिचूर्णं प्रत्येकं पलिकं [illegible] । ततोऽम्लत्वेन सम्यक् पाकं सम्यक् परिणतमिति विज्ञाय स्थापनीयम् । [illegible] ग्राह्यं द्रव्यं २, तण्डुलचूर्णं पल १, पाकार्थं जल पल ६ यवागूः षड्‌गुणाम्भोगतेः : भर्जनार्थं सर्षपतैलकर्ष १, हिङ्गु रति ५, सैन्धव माषा २ ; ततः पुनरपि [illegible] दत्त्वा भक्षयेदिति परिपाटी कथिता । सिद्धा तण्डुलमिश्रितेति [illegible] तण्डुलमिश्रिता सती सिद्धा कार्या पेया कार्येत्यर्थः । अन्ये तु [illegible] वटकः कार्य इत्याहुः । पिण्डकेति सन्धानविशेषस्य संज्ञा [illegible] ॥ २४ ॥

[illegible] शीत इति शीतकाले । अर्जकः सुरसस्य पर्यायभेदः । [illegible]-

घृतरात्रान् समुद्धृत्य पानभक्ष्यभोजनैः ।
सिध्यतीयं प्रयोक्तव्या आमे वाते विशेषतः ॥
भग्नसन्ध्यास्थियुक्ताः कम्पिनः पीठसर्पिणः ।
स्तब्धश्रोणीमग्निसादश्च शूलगुल्मोदराणि च ॥
वलीपलितखालित्यं हत्वा स्युरमरेन्द्रियाः ॥ ५५ ॥
दधिमत्स्यगुडक्षीरपोतकीमाषपिष्टकम् ।
वर्जयेदामवातार्तो गुर्वभिष्यन्दकारि यत् ॥ ५६ ॥

इत्यामवातचिकित्सा ।

अथ शूलचिकित्सा ।

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्तयः ।
क्षारचूर्णानि गुडिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥ १ ॥
पुंसः शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ।
पायसैः कृशरैः पिष्टैः स्निग्धैर्वापिशितोत्करैः ॥ २ ॥

भग्नेत्यादि [illegible] पङ्गवः [illegible] वसुद्वेषणादेव जीवितम् । वलीपलितेति [illegible] ॥ ५५ ॥
नातिपिष्टकमिति नातिकठिनं पिष्टकं, भिन्ना माषकं पिष्टकम् । अभिष्यन्दकारि [illegible] ॥ ५६ ॥

इत्यामवातचिकित्साविवृतिः ।

आमवातानन्तरं शूलस्यामाशयजन्यत्वेन तदनन्तरं शूलचिकित्सामाह वमनमित्यादि ।—[illegible] । [illegible], [illegible], स्वेदः [illegible] । क्षार इति [illegible] वा । पूर्वं [illegible] पुंस [illegible] । [illegible] । पायसादिभिः [illegible] सौदी [illegible] । पिशितेति [illegible] ॥ १ ॥ २ ॥

वातशूलचिकित्सा ।

वातात्मकं हन्त्यचिरेण शूलं स्नेहेन युक्तस्तु कुलत्थयूषः ।
ससैन्धवो व्योषयुतः सलावः सहिङ्गुसौवर्चलदाड़िमाढ्यः ॥३॥
बलापुनर्नवैरण्डबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
सहिङ्गु लवणं पीतं सद्यो वातरुजापहम् ॥ ४ ॥
शूली निरन्नकोष्ठोऽद्भिरुष्णाभिश्चूर्णिताः पिबेत् ।
हिङ्गुप्रतिविषाव्योषवचासौवर्चलाभयाः ॥ ५ ॥
तुम्बुरूण्यभया हिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।
पिबेद् यवाम्बुना वातशूलगुल्मापतन्त्रकी ॥ ६ ॥
श्यामा विड़ं शिग्रुफलानि पथ्या विड़ङ्गकम्पिल्लकमग्निमूत्री ।
क्षारं समं मद्ययुतश्च पीत्वा शूलं निहन्यादनिलात्मकन्तु ॥७॥
यमानीहिङ्गुसिन्धूत्थक्षारसौवर्चलाभयाः ।
सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिसूदनाः ॥ ८ ॥

वातात्मकमित्यादि ।—यूष इति कुलत्थलावमांसयोर्मिलित्वा पक्वं, जलं अष्टगुण-पक्वं, पलचतुष्टयमिते विमर्द्य वस्त्रेण छानयित्वा हिङ्गुसहितेन घृतेन भर्जनीयं, तदनन्तरं सैन्धवादीनां चूर्णं मिलित्वा कार्यः प्रक्षेपः, पश्चाद्दाड़िमबीजरसो योज्यः ॥ ३ ॥

बलेत्यादियोगोऽयं क्वाथविधिना । हिङ्गु लवणञ्च प्रक्षेप्यम् । लवणमत्र सौवर्चलं, वातशूलहरत्वादित्याहुः ॥ ४ ॥

निरन्नकोष्ठ इति अभुक्त इत्यर्थः । अन्ये तु अन्नम् अजीर्णान्नं तच्छून्यकोष्ठ इत्याहुः । प्रतिविषा अतिविषा ; तुम्बुरु सनामख्यातं ; यवाम्बुनेति यवक्वाथेन । यवैरण्डाम्बुना पेयमिति तु पाठान्तरं, तेन ताभ्यामेव क्वाथः ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्यामेत्यादि ।—श्यामा वृद्धदारकः ; कम्पिल्लकी गुण्डारोचनी, अग्निमूत्री गन्धकी ; क्षारो यवक्षारः ॥ ७ ॥

यमानीत्यादौ ।—सुरामण्डेनेति सुराया उपरितनस्वच्छद्रवभागेन ; एवमन्यत्रापि ॥ ८ ॥

विश्वमेरण्डजं मूलं क्वाथयित्वा जलं पिबेत्।
हिङ्गुसौवर्च्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम्॥ ९॥
हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्च्चलेन वा।
विश्वैरण्डयवक्वाथः सद्यः शूलनिवारणः॥ १०॥
तद्वद्बुयवक्वाथो हिङ्गुसौवर्च्चलान्वितः॥ ११॥
हिङ्गूग्रकृष्णालवणं यमानीक्षाराभयासैन्धवतुल्यभागम्।
चूर्णं पिबेद्वारुणिमण्डमिश्रं शूले प्रहृद्येऽनिलजे शिवाय॥१२॥

नारिकेलखण्डः—

सुपक्वनारिकेलस्य शस्यं पलच [illegible]यम्।
पिष्ट्वा घृतपले भृष्ट्वा क्षिपेत् खण्डचतुःपलम्॥
नारिकेलस्य च प्रस्थे किञ्चिच्छस्यवती जले।
धन्याकं पिप्पलीं मुस्तं द्विजीरं वंशलोचनाम्॥
शाणमानं चतुर्जातं चूर्णं शीते क्षिपेद् बुधः।
हन्त्यम्लपित्तमरुचिं रक्तपित्तं क्षयं वमिम्॥
शूलञ्च पृष्ठशूलञ्च पित्तरुग्घ्नं रसायनम्।
विशेषाद्बलकृद्वृष्यं पुष्टिमोजस्करं स्मृतम्॥ १३॥
सौवर्च्चलाम्लिकाजाजीमरिचैर्हिंगुणोत्तरैः।
मातुलुङ्गरसैः पिष्ट्वा गुड़िकानिलशूलनुत्॥ १४॥

विश्वमित्यादि।—एरण्डमूलस्य भागत्रयं शुण्ठ्यादेकी भाग इत्यर्थः॥ ९॥

हिङ्गुपुष्करेत्यादि; हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्च्चलेन वेति उभयत्र सहार्थे तृतीया। तद्वदिति सद्यः शूलहर इत्यर्थः॥ १०॥ ११॥

हिङ्ग्वित्यादि।—यमानीऽम्लवेतसः; कृष्णा पिप्पली; लवणमिह सौवर्च्चलं विशेषतः शूलहरत्वात्। क्वचित् कृष्णामलकमिति पाठः स च नियतलाक्षणमतः। नियतंस्तु कृष्णामलकमित्यत्र कृष्णलवणमिति पठति, हारीतसंवादात्। छन्दोभङ्गोऽपि नाम्रात;, चललाम पथ्यमार्गत्वेति व्याचष्टे॥ १२॥ १३॥

हिङ्गम्लवेतसव्योष-यमानीलवणत्रिकैः।
वीजपूररसोपेतैर्गुड़िका वातशूलनुत्॥ १५ ॥
वीजपूरकमूलञ्च घृतेन सह पाययेत्।
जयेद्वातभवं शूलं कर्षमेकं प्रमाणतः॥ १६ ॥
विल्वमूलतिलैरण्डं पिष्ट्वा चाम्लतुषाम्भसा।
गुड़िकां भ्रामयेदुष्णां वातशूलविनाशिनीम्॥ १७ ॥
तिलैश्च गुड़िकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि।
गुड़िका शमयत्येषा शूलञ्चैवातिदुःसहम्॥ १८ ॥
नाभीलेपाज्जयेच्छूलं म : काञ्जिकान्वितः।
जीवन्तीमूलकल्को वा सतैलः पार्श्वशूलनुत्॥ १९ ॥

पित्तशूलचिकित्सा—

गुड़शालिर्यवाः क्षीरं सर्पिःपानं विरेचनम्।
जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम्॥ २० ॥
पैत्ते तु शूले वमनं पयोऽम्बु रसैस्तथेक्षोः सपटोलनिम्बैः।
शीतावगाहाः पुलिनाः सवाताः कांस्यादिपात्राणि जलप्लुतानि
॥ २१ ॥

सौवर्चलेत्यादौ।—चञ्चिका तिन्तिड़ी। द्विगुणोत्तरैरिति उत्तरोत्तरं द्विगुणै-रित्यर्थः। एषा गुड़िका चतुर्मापकमिता उष्णोदकानुपानेन भक्षणीया; एवं वक्ष्यमाणा गुड़िकापि वीजपूरकेत्यादि केवल वातजे॥ १४—१६ ॥

विल्वमूलेत्यादि।—अम्लतुषाम्भः यवकाञ्जिकम्॥ १७ ॥

तिलैरिति पिष्टैः। गुड़िकेयं कोष्णा उदरे भ्रामयितव्या॥ १८ ॥

जीवन्तीमूलकल्केनापि लेपः॥ १९ ॥

सम्प्रति पित्तशूलचिकित्सामाह गुड़ेत्यादि।—गुड़ोऽत्र पुरातनः उपहतमगस्य ज्ञेयः, तस्य वातपित्तहरत्वेन यौगिकत्वात्। उक्तं हि सुश्रुते—"पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः। पुराणपर्यायिकगुणः स्मृतः पथ्यतमो गुड़ः" ॥ २० ॥

पैत्ते तु शूले वमनमित्यादि।—पित्तजेऽपि वमनमामाशयस्थपित्तहरणार्थम्।

विरेचनं पित्तहरञ्च शस्तं रसाश्च शस्ताः शशलावकानाम्।
सन्तर्पणं लाजमधूपपन्नं योगाः सुशीता मधुसंप्रयुक्ताः ॥ २२ ॥

छर्द्यां ज्वरे पित्तभवेऽपि शूले
घोरे विदाहे त्वतितर्षिते च।
यवस्य पेयां मधुना विमिश्राम्
पिबेत् सुशीतां मनुजः सुखार्थी ॥ २३ ॥

धात्र्या रसं विदार्य्या वा त्रायन्ती गोस्तनाम्बु वा।
पिबेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिसूदनम् ॥ २४ ॥
शतवरीरसं चौद्रयुतं प्रातः पिबेन्नरः।
दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्वपित्तामयापहम् ॥ २५ ॥
बृहत्यौ गोक्षुरैरण्डकुशकाशेक्षुरालिकाः।
पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्युः सुदारुणम् ॥ २६ ॥
शतावरीसयष्ट्याह्व-वाट्यालकुशगोक्षुरैः।
शृतशीतं पिबेत् तोयं सचौद्रगुड़शर्करम्।
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं सद्यो दाहज्वरापहम् ॥ २७ ॥
त्रिफलानिम्बयष्ट्याह्व-कटुकारग्वधैः शृतम्।

सपटोलनिम्बैरिति पटोलनिम्बकल्कयुतैः। मदनफलयोगमप्यत्र केचिदिच्छन्ति ॥२१॥

विरेचनं पित्तहरमिति पित्तहरमधुरगणोपकल्पितम्। सन्तर्पणं लाजमधूपपन्न-मिति लाजशक्तुमधुभ्यां निर्मितं सन्तर्पणम्। यवस्य पेयामिति यवस्य यवागूम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

धात्र्या रसमित्यादि योगत्रयम्। धात्र्याः स्वरसः, विदार्य्या अपि स्वरसः, त्रायन्तीगोस्तनयोः क्वाथः; शर्करा सर्वत्र प्रक्षेप्या ॥ २४ ॥

शतावरीरसमित्यादि स्पष्टम् ॥ २५ ॥

बृहत्यावित्यादि।—इक्षुरालिका खागरभेदा ॥ २६ ॥

शतावरीत्यादौ।—शृतशीतमिति शृतं शीतमेव व्यजनादिभिः, न तु शीत-कषायम् ॥ २७ ॥

पाययेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥ २८ ॥
तैलमेरण्डजं वापि मधुकक्वाथसंयुतम् ।
शूलं पित्तोद्भवं हन्यात् गुल्मं पैत्तिकमेव च ॥ २९ ॥
त्रिफलारग्वधक्वाथं सक्षौद्रं शर्करान्वितम् ।
पाययेद्रक्तपित्तघ्नं दाहशूलनिवारणम् ॥ ३० ॥
प्रलिह्यात् पित्तशूलघ्नं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम् ॥ ३१ ॥

अपरनारिकेलखण्डः—

नारिकेलपलान्यष्टौ शर्कराप्रस्थसंयुतम् ।
तज्जलं पात्रमेकन्तु सर्पिः पञ्च पलानि च ॥
शुण्ठीचूर्णस्य कुडवं प्रस्थार्द्धं क्षीरमेव च ।
सर्वमेकीकृतं पात्रे शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
तुगात्रिकटुकं मुस्तं चतुर्जातं सधान्यकम् ।
द्वे कणे कर्षयुग्मञ्च जीरकञ्च पृथक् पृथक् ॥
श्लक्ष्णचूर्णं विनिक्षिप्य स्थापयेद्भाजने मृदः ।
खादेत् प्रतिदिनं शाणं यथेष्टाहारवानपि ॥
सर्वदोषभवं शूलमामवातं विनाशयेत् ।
परिणामभवं शूलमम्लपित्तञ्च नाशयेत् ॥
बलपुष्टिकरञ्चैव वाजीकरणमुत्तमम् ।
रक्तपित्तहरं श्रेष्ठं छर्दिहृद्रोगनाशनम् ।
अग्निसन्दीपनकरं सर्वरोगनिवर्हणम् ॥ ३२ ॥

कफशूलचिकित्सा—

३ .धिके छर्दनलङ्घनानि शिरोविरेकं मधुशीधुपानम् ।

त्रिफलेत्यादौ ।—यष्ट्याह्वः यष्टिमधुकः ; कटुका कटुरोहिणी । 'तैलमेरण्डज-मिति तैलं प्रचेयम् । अन्ये तु योगद्वयमाहुः । तन्मते एरण्डजं तैलमित्येकः, मधुकक्वाथसंयुतमेरण्डतैलमिति द्वितीयः ॥ २८ । २९ ॥

त्रिफलारग्वधक्वाथमित्यादि स्पष्टम् ॥ ३०—३२ ॥

मधूनि गोधूमयवानरिष्टान् सेवेत रूक्षान् कटुकांश्च सर्वान् ॥२३॥

पिप्पली पिप्पलीमूलपथ्यचित्रकनागरैः।
यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी तोयसाधिता ॥ २४ ॥
लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम्।
सुखोष्णेनाम्बुना पीतं कफशूलविनाशनम् ॥ २५ ॥
बिल्वमूलमथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम्।
हिङ्गु सैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ २६ ॥

मुस्तं वचां तिक्तकरोहिणीञ्च तथाभयां निर्दहनीञ्च तुल्याम्।
पिवेत्तु गोमूत्रयुतां कफोत्थशूले तथामस्य च पाचनार्थम् ॥२७॥

वचाब्दाग्न्यभयातिक्ताचूर्णं गोमूत्रसंयुतम्।
सक्षारं वा पिवेत् क्वाथं बिल्वादेः कफशूलवान् ॥ २८ ॥
मातुलुङ्गरसो वापि शिग्रुक्वाथस्तथापरः।
सक्षारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्वस्तिशूलनुत् ॥ २९ ॥
आमशूले क्रिया कार्य्या कफशूलविनाशिनी।
सेव्यमामहरं सर्वं यदग्निबलवर्द्धनम् ॥ ४० ॥

श्लेष्मात्मक इत्यादि।—मधुना सह: मौधुमधुसीधु।। अरिष्टानिति सन्धानविशेषाम् ॥ २३ ॥

पिप्पलीत्यादि स्पष्टम् ॥ २४ ॥

लवणत्रययुतमिति लवणत्रयं सौवर्चलसैन्धवविड्म्। समभागचूर्णादष्टमाषकमुष्णोदकपलेनालोड्य पेयम्। चूर्णविषये योगोऽयम् ॥ २५ ॥

· बिल्वमूलादिर्विश्वभेषजान्तः अयं योगः क्वाथविधिना ॥ २६ ॥

मुस्तमित्यादौ।—निर्दहनी मूर्वा। मुस्तमित्यादौ निर्दहनी मूर्वामुस्तादि निर्दहन्यन्त एको योगः। मुस्तकादिकं पिष्टा गोमूत्रेण पेयम् ॥ २७ ॥

वचेत्यादौ।—अग्निश्चित्रकः। सक्षारमित्यादिस्तु द्वितीयो योगः। बिल्वादेर्दशमूलस्य क्वाथं पिबेदिति ॥ २८ ॥

मातुलुङ्गरस इति मातुलुङ्गमूलक्वाथः। योगद्वयेऽपि मधुयवक्षारौ प्रक्षेप्यौ ॥२९॥

हिङ्ग्वादिः—सहिङ्गुतुम्बुरुव्योषयमानीचित्रकाभयाः ।
सक्षारलवणाश्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।
विश्वमूत्रानिलशूलघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥ ४१ ॥
धात्रीलौहम्—षट्पलं शुद्धमण्डूरं यवस्य कुडवं तथा ।
पाकाय नीरप्रस्थार्द्धं चतुर्भागावशेषितम् ॥
शतमूलीरसस्याष्टावामलक्या रसस्तथा ।
तथा दधिपयोभूमिकुष्माण्डस्य चतुःपलम् ॥
चतुःपलं शर्करायाः घृतस्य च चतुःपलम् ।
प्रक्षेपं जीरकं धान्यं त्रिजातं करिपिप्पलीम् ॥
मुस्तं हरीतकीञ्चैव अभ्रं लौहं कटुत्रयम् ।
रेणुकं त्रिफलाञ्चैव तालीशं नागकेशरम् ॥
प्रत्येकं कार्षिकं चूर्णं पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
भोजनादौ तथा मध्ये चान्ते चैव समाहितः ॥
तोलकं भक्षयेन्नित्यमनुपानं पयोऽथ वा ।
शूलमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
परिणामसमुत्थांश्च अन्नद्रवसमुद्भवान् ।
द्वन्द्वजान् पक्तिशूलांश्च अम्लपित्तं सुदारुणम् ॥
सर्वरोगहरं श्रेष्ठं धात्रीलौहमिदं स्मृतम् ॥ ४२ ॥
चित्रकग्रन्थिकैरण्डशुण्ठीधान्यं जलैः शृतम् ।
शूलानाहविबन्धेषु सहिङ्गुविड़सैन्धवम् ॥ ४३ ॥

आमशूल इत्यादौ आमहरं मत्वा यदग्निवृद्धिकरं भवति पञ्चकोलादि, सेव्यम्, न तु घृतादि ॥ ४० ॥

तुम्बुरु वणिग्द्रव्यविशेषः ॥ ४१ । ४२ ॥

चित्रकमित्यादौ ।—ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । सहिङ्गुविड़सैन्धवमित्यत्र सहिङ्गुविड़दाड़िममिति केचित् पठन्ति ॥ ४३ ॥

दीप्यकं सैन्धवं पथ्या नागरञ्च चतुःपलम्।
चूर्णं शूलं जयत्याशु मन्दस्याग्नेश्च दीपनम्॥ ४४॥
समाचिकं बृहत्यादिं पिबेत् पित्तानिलात्मके।
व्यामिश्रं वा विधिं कुर्य्याच्छूले पित्तानिलात्मके॥
पित्तजे कफजे वापि या क्रिया कथिता पृथक्।
एकीकृत्य प्रयुञ्जीत तां क्रियां कफपित्तजे॥ ४५॥
पटोलत्रिफलारिष्टक्वाथं मधुयुतं पिबेत्।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहशूलोपशान्तये॥ ४६॥
रसोनं मद्यसंमिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः।
वातश्लेष्मभवं शूलं निहन्तुं वह्निदीपनम्॥ ४७॥

बृहद्विश्वादिः—विश्वोरुबूकदशमूलयवाम्भसा तु
हिङ्गुत्वगार्ग्रहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम्।
चूर्णं पिबेद् हृदयपार्श्वकटीग्रहाम-
पक्वाशयांसभ्रमरुग्ज्वरगुल्मशूली॥
क्वाथेन चूर्णपानं यत् तत्र क्वाथप्रधानता।

दीप्यकं यवानी मन्दस्यातिमन्दस्य। ४४॥

समाचिकं बृहत्यादिमिति बृहती गोक्षुरैरण्डेत्यादिना पूर्वमुक्तम्; अन्ये तु सन्निपातज्वरोक्तं बृहत्यादिकमाहुः। व्यवहारस्तु पूर्वमेव। अन्यत्रशूलचिकित्सामाह व्यामिश्रमित्यादि॥ ४५॥

पटोलेत्यादौ।—अरिष्टो निम्बः॥ ४६॥

रसोनमित्यादि।—निस्तुषपिष्टरसोन माषा ६, मद्य पल १॥ ४७॥

विश्वोरुबूकेत्यादि।—अम्भसेति क्वाथेन। अत्र हिङ्गुसौवर्चलमित्यादि-वक्ष्यमाणश्लोके समुदितदशमूलयवयोर्द्वयोः प्रत्येकं तुल्यभागेन द्रव्याणां व्यवहारदर्शनादत्रापि तथैव मानमाह श्रीकण्ठः। तेन विश्वोरुबूकदशमूलानां मिलितानामेको भागः, यवस्य चापरो भाग इति व्यवहारोऽपि द्रष्टव्य। हिङ्ग्वादयस्तु प्रक्षेपविषये प्रयोज्याः, न तु "पातव्यश्च चतुर्द्धैः" इति परिभाषया पानविषये; एवं वक्ष्यमाणेष्वपि।

प्रवर्त्तते न तेनात्र चूर्णपेयौ चतुर्द्रवः ॥ ४८ ॥

रुचकादिः—चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमहौषधानाम्
शुण्ठ्यम्बुना कफसमीरणसम्भवासु ।
हृत्पार्श्वपृष्ठजठरार्त्तिविसूचिकासु
पेयं तथा यवरसेन तु विड्विबन्धे ॥
समं शुण्ठ्यम्बुनेत्येवं योजना क्रियते बुधैः ।
तेनाल्पमानमेवात्र हिङ्गु सम्परिदीयते ॥ ४९ ॥
हिङ्गु सौवर्च्चलं पथ्याविड्सैन्धवतुम्बुरु ।
पौष्करञ्च पिबेच्चूर्णं दशमूलयवाम्भसा ॥
पार्श्वहृत्कटिपृष्ठांसशूले तन्द्रापतानके ।
शोथे श्लेष्मप्रसेके च कर्णरोगे च शस्यते ॥ ५० ॥

एरण्डसप्तकम्—एरण्डबिल्वबृहतीद्वयमातुलुङ्ग-
पाषाणभित्त्रिकटुमूलकृतः कषायः ।
सक्षारहिङ्गुलवणोरुबुतैलमिश्रः
श्रोण्यंसमेढ्रहृदयस्तनरुक्षु पेयः ॥ ५१ ॥

एतदेवाह—क्वाथेन चूर्णपानं यदित्यादि। अस्यार्थस्तु ज्वरातीसारचिकित्साया-मेवोक्तः ॥ ४८ ॥

चूर्णं समित्यादि।—रुचकं सौवर्चलम्। शौघ्रत्वेन शुण्ठ्याः कर्षार्द्धस्याष्टरूपा क्वाथः। प्रक्षेपः सौवर्चल माषा १, शुण्ठीचूर्णं माषा २, हिङ्गु रति ६। एवं यवरसेनेति यवक्वाथेन। समं शुण्ठ्यम्बुनेति, समशब्दस्य तुल्यार्थत्वे हिङ्गुनोऽपि रुचकमहौषधसमानत्वेन बहुमानता स्यादिति सममिति पदं सहार्थे एवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

हिङ्गु सौवर्चलमित्यादौ।—दशमूलयवाम्भसेति दशमूलयवयोर्द्वयोः क्वाथेनेत्याह तेन प्रत्येकं दशमूल १ माषा ७ रति, यवतण्डुल १ कर्षः पाकार्थं जल शराव १, शेष पल २। भेदे विवर्चिते हिङ्ग्वादीनां प्रक्षेपः ॥ ५० ॥

एरण्डेत्यादौ।—मातुलुङ्गं मातुलुङ्गस्य मूलम्, पाषाणभित् पाषाणभेदी; त्रिकण्टो गोक्षुरस्तस्य मूलम्। लवणमत्र सैन्धवम्, न तु सौवर्चलम्, सैन्धवचार-

हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोऽथ सैन्धवम्।
मातुलुङ्गरसोपेतं प्लीहशूलापहं रजः ॥ ५२ ॥
दग्धमनिर्गतधूमं मृगशृङ्गं गोघृतेन सह पीतम्।
हृदयनितम्बजशूलं हरति शिखी दारुनिवहमिव ॥ ५३ ॥
क्रिमिरिपुचूर्णं लीढं सहितं स्वरसेन वङ्गसेनस्य।
चपयत्यचिरान्नियतं लीहानीर्णोद्भवं शूलम् ॥ ५४ ॥
विदारीदाड़िमरसः सव्योषलवणान्वितः।
क्षौद्रयुक्तो जयत्याशु शूलं दोषत्रयोद्भवम् ॥ ५५ ॥

एरण्डद्वादशकम्—

एरण्डफलमूलानि वृहतीद्वयगोक्षुरम्।
पर्णिन्यः सहदेवा च सिंहपुच्छीक्षुरालिका ॥
तुल्यैरेतैः शृतं तोयं यवक्षारयुतं पिबेत्।
पृथग्दोषभवं शूलं हन्यात् सर्वभवं तथा ॥ ५६ ॥

चंयुक्तैरेभिरण्डकर्षेति नागार्जुनसंवादात्। अयं योग आमवाते चन्द्राटेन लिखितः। अत्रत्वापि युज्यते ॥ ५१ ॥

हिङ्गु त्रिकटुकमित्यादौ।—मातुलुङ्गरसो मातुलुङ्गमूलक्वाथः। अन्ये तु मातुलुङ्गफलरसमित्याहुः ॥ ५२ ॥

दग्धमित्यादि।—मृगशृङ्गं हरिणशृङ्गम्, तच्च चूर्णीकृत्यान्तर्धूमं यथा स्यात् तथा दग्धव्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

क्रिमिरिपुचूर्णमित्यादौ।—स्वरसेनेति वङ्गसेनपदस्य वकफुलस्य स्वरसेनेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

विदारीत्यादि।—विदारी-पक्वदाड़िमफलयोः स्वरसः; भूमिकुष्माण्डरस पक्वदाड़िमफलरसः प्रत्येकं कर्षं २ त्रिकटुसैन्धव प्रमा ११ मधु माषा ४ ॥ ५५ ॥

एरण्डद्वादशके।—एरण्डस्य फलं मूलञ्च। पर्णिन्यश्चतस्रः। सहदेवा दण्डोत्पलभेदः। सिंहपुच्छी पृश्निपर्णीभेदः, सा च कलम्बुपत्रसदृशदीर्घपत्रा काटवा सिंहपुच्छीति ख्याता। क्षुरालिका लटा वा नड़ इति नाम्ना ख्याता खगडी। डल्लनस्तु क्षुरालिकास्थाने क्षुरकं पठति। एवं सुश्रुतमतानुवादी चन्द्राटोऽपि ॥५६॥

गोमूत्रयुक्तमण्डूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् ।
विलिहन् मधुसर्पिर्भ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ५७ ॥
शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गु व्योषसंयुतम् ।
उष्णोदकेन तत् पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ५८ ॥
तीक्ष्णायचूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ।
प्रयोज्यं मधुसर्पिर्भ्यां सर्वशूलनिवारणम् ॥ ५९ ॥
मूत्रान्तःपाचितां शुष्कां लौहचूर्णसमन्विताम् ।
सगुडामभयामद्यात् सर्वशूलप्रशान्तये ॥ ६० ॥

दाधिकं घृतम्—

पिप्पली नागरं विल्वं कारवी चव्यचित्रकम् ।
हिङ्गु दाडिमवृक्षाम्लवचाक्षाराम्लवेतसम् ॥

गोमूत्रयुक्तमित्यादि ।—गोमूत्रे सप्तधा निर्वापणेन शुद्धं मण्डूरं मिलितत्रिफला-चूर्णसमं पञ्च-षट्-सप्तमाषकाणामन्यतममानेनोपयोज्यम् ॥ ५७ ॥

शङ्खचूर्णमित्यादि ।—मनाग् दग्धस्य शङ्खस्य चूर्णं शङ्खन्ति । अस्य माषकमेकं किञ्चिदधिकं वा, लवणव्योषयोश्च मिलित्वा माषद्वयम्, हिङ्गुनो रक्तिद्वयं त्रयं वा मिते दित्याहुः । अन्ये तु भागानुक्तेः सर्वमेव सममिति वदन्ति । शोषहरोऽयं योगः ॥ ५८ ॥

तीक्ष्णाय इत्यादि ।—मारितपुटितवत्तलौहचूर्णं कर्ष १, माषा ८, त्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं मा ८; मिलितचूर्णाच्च ग्राह्यं रत्ति ४ । घृतमधुनी दत्त्वा लौहमुद्गरेण सम्यक् भक्षयेत् । मारणादिविधिश्च लौहान्तरवत् अन्ये तु त्रिफलाया एकभागसमं लौह-चूर्णमिति वदन्ति ॥ ५९ ॥

त्रिफलाक्वाथभावित लौहवटिकया अयं योगो यदि क्रियते तदा हितचतुर्मासि-कोऽयं योगः । मूत्रान्तःपाचितामिति गोमूत्रे पाचिताम् । लौहचूर्णेन सहैव मूत्रे पाचिता मिश्रार्थं शुष्कामित्यनुपयोगात् । लौहचूर्णसमन्वितामिति लौहचूर्णञ्च हरीतकीचूर्णसमम् । सगुडामिति चूर्णद्वयसमगुडाम् । अन्ये तु लौहचूर्णगुडहरी-तकीनां प्रत्येकं समानत्वमित्याहुः ॥ ६० ॥

दाधिकघृते विल्वं विल्वस्य मूलम्; वृक्षाम्लम् सौवर्चलभेदः । उक्तं हि

वर्षाभूकृष्णलवणमजाजी बीजपूरकम्।
दधि त्रिगुणितं सर्पिस्तत्सिद्धं दाधिकं घृतम्॥
गुल्मार्शःप्लीहहृत्पार्श्वशूलयोनिरुजापहम्।
दोषसंशमनं श्रेष्ठं दाधिकं परमं स्मृतम्॥
कम्बलावृतगात्रस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः।
कटुतैलाक्तयक्तूनां धूपः शूलहरः परः॥ ६२॥
व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटु वैदलम्।
वेगरोधं शुचं क्रोधं वर्जयेच्छूलवान् नरः॥ ६३॥

इति शूलचिकित्सा।

अथ परिणामशूलचिकित्सा।

वमनं तिक्तमधुरैर्विरेकश्चापि शस्यते।
वस्तयश्च हिताः शूले परिणामसमुद्भवे॥ १॥

"न कालनवणे गन्धः सौवर्चलगुणो हि सः" इति। इचाद्यं महार्द्रकम्; कृष्णलवणं सौवर्चलविशेषः; बीजपूरकं बीजपूरकमूलम्। दधा त्रिगुणेनैव भावः। स्वरसक्षीरमाद्यन्तै रित्यादि परिभाषा वचनन्तु चतुर्गुणजलदानार्थ-मुक्तम्, किन्तु प्रायो न समाद्रियन्ते॥ ६१॥

कम्बलेत्यादि।—प्राणायाममित्युच्छासरोधनम् कटुवैदलमित्यत्र शुष्कवैदल-मिति पाठे शुष्कं जलन्नेन इह भवतीति शुष्कं वैदलविशेषणम्॥ ६२। ६३॥

इति शूलचिकित्सा विवृतिः।

शूलविशेषत्वात् परिणामशूलमाह वमनमित्यादि।—चकाराल्लङ्घनमपि बोध्यम्। तथा वस्तयोऽपि माधुतैलिकादयोऽत्र ज्ञेयाः। उक्तं हि "लङ्घनं वमनं शस्तं, विरे-कश्चानुवासनम्। निरूहो वाजिगन्धादिर्माधुतैलिकवस्तयः" इति। माधुतैलिक-वस्तयश्च मधुतैलप्रधानाः सुश्रुतोक्ताः। उक्तं हि "यस्मान्मधु च तैलञ्च प्राधान्येन

विड़ङ्गादिमोदकः ।

विड़ङ्गतण्डुलव्योषं त्रिवृद्दन्तीसचित्रकम् ।
सर्वाण्येतानि संहृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
गुड़ेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ।
उष्णोदकानुपानन्तु दद्यादग्निविवर्द्धनम् ॥
जयेत् त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ २ ॥

नागरगुड़तिलकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमानद्यात् ।
उग्रं परिणामशूलं तस्यापैति सप्तरात्रेण ॥ ३ ॥

शम्बूकजं भस्म पीतं जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ।
पक्तिजं विनिहन्त्येव तच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ ४ ॥
अक्षधात्र्यभयाकृष्णाचूर्णं मधुयुतं लिहेत् ।
दध्नानूनसरेणाद्यात् सतीलयवसक्तुकान् ॥
अचिरान्मुच्यते शूलान्नरोऽन्नपरिवर्त्तजात् ॥ ५ ॥
तिलनागरपथ्यानां भागं शम्बूकभस्मनाम् ।
द्विभागगुड़संयुक्तां गुड़ीं कृत्वाक्षभागिकाम् ॥
शीताम्बुपानं पूर्वाह्णे भक्षयेत् क्षीरभोजनः ।

प्रदीयते । माधुतैलिकमित्येवं भिषग्भिर्यत्निरुच्यते ।" तत्रामाशयस्थे दोषे लङ्घन-वमने ; पच्यमानाशयस्थे तु विरेकनिरूहौ ; पक्वाशयस्थे त्वनुवासनमिति ॥ १ ॥

विड़ङ्गेत्यादि ।—विड़ङ्गतण्डुलं विड़ङ्गस्य निस्तुषसारभागः । मोदकत्वादेव द्विगुणो गुड़ः । नागरेत्यादि ।—नागरादिकल्कमुत्कारिकावत् यवागूवद् वा क्षीरेण साधयित्वा भक्षयेत् । शुण्ठीचूर्णं कर्ष १, पुरातनगुड़ कर्ष १, तिलचूर्ण पल १, गव्यदुग्ध शराव २ ॥ २ । ३ ॥

शम्बूकजमित्यादि ।—निर्मांसस्य शम्बूकस्य भस्म माषकमेकं द्वयं वा उष्णाम्बुना गोलयित्वा दृष्टाध्यक्षमुपक्रुहरेण पेयम् अयं योगः कण्ठे ॥ ४ ॥

अक्षेत्यादौ ।—अनूनसरेणेति अवस्थितस्निग्धभागेनेत्यर्थः । अलूनसरेणेति पाठे तु एवार्थः सतीलो वर्त्तुलकलायः । अन्नपरिवर्त्तोऽन्नपरिपाकः ॥ ५ ॥

सायाह्ने रसकं पीत्वा नरो मुच्येत दुर्जयात्।
परिणामसमुत्थाच्च शूलाच्चिरभवादपि ॥ ६ ॥
शम्बूकं त्र्यूषणञ्चैव पञ्चैव लवणानि च।
समांशां गुड़िकां कृत्वा कलम्बुकरसेनवा ॥
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् तु यथाबलम्।
शूलाद्विमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥ ७ ॥
यः पिबति सप्तरात्रं शक्तूनेकान् कलाययूषेण।
स जयति परिणामरुजं चिरजामपि किमुत नूतनजाम् ॥ ८ ॥
लौहचूर्णं वरायुक्तं विलीढ़ं मधुसर्पिषा।
परिणामशूलं शमयेत् तन्मलं वा प्रयोजितम् ॥ ९ ॥

तिलेत्यादि।—तिलादीनां शम्बूकमस्मान्तानां समभागः। मिलितचूर्णापेक्षया च गुड़स्य भागद्वयम्। रसकमिति मांसरसम् ॥ ६ ॥

शम्बूकमित्यादौ।—कलम्बुकरसेनेति वा शब्दः पूर्वयोगापेक्षया, शम्बूकादिचूर्णं कलम्बुकरसेन संयोज्य चतुर्मांषिका गुड़िका कार्य्या। अत्र केचित् शम्बूकशब्देन शम्बूकभस्म गृह्णन्ति, युक्तञ्चैतत् तथाच तन्त्रान्तरसंवादात्। "सपञ्चलवण व्योष चूर्णं शम्बूक भस्मभिः। गुड़िकापक्तिशूलघ्नी कलम्बी स्वरसैः कृता" इति। शक्तूनिति यवशक्तून्। एकानिति केवलान्। कलाययूषः वर्त्तुलकलाययूषः। अयं योगः पित्तकफशूले युक्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥

लौहचूर्णमित्यादि।—वरा त्रिफला। लौहचूर्णस्यैको भागः; त्रिफलायाश्च प्रत्येकं लौहचूर्णसमभागत्वम्। तन्मलं वेति लौहमलं, एतदपि वरायुक्तमिति बोध्यम्। लौहमलस्य तु मिलितत्रिफलातुल्यो भागः। मारितपुटितलौहचूर्णं माषा ८ त्रिफलाचूर्णं प्रत्येक माषा ८। अन्ये तु लौहचूर्णस्य महावीर्य्यत्वात् व्याधिप्रत्यनीकत्वाच्च माषाष्टमिति कृत्वा मिलितत्रिफलाचूर्णसमत्वमित्याहुः। तन्मते त्रिफलाचूर्णं प्रत्ये ८, लौहचूर्णं कर्ष १, मा ८; मिलितचूर्णात् प्रथमतो रक्तिचतुष्टयं गृहीत्वा घृतमधुभ्यां सम्मर्द्य लेह्यम्। लौहान्तरवत् क्षीरं पयःषष्टिगुणं षष्टिगुणं वानुपेयम्। दिनत्रयानन्तरं रक्तिद्वयेन वृद्धिर्मासकद्वयं यावत्। सर्व्वमपरं लौहान्तरवत् क्रिया। यथा शोधितमण्डूर पल १, मिलितत्रिफलाचूर्णं पल १, तयो मिलितचूर्णात् ८ माषा मधुघृताभ्यां लेह्यम् ॥ ९ ॥

कृष्णाभयालोहचूर्णं गुडेन सह भक्षयेत् ।
पक्तिशूलं निहन्त्येतज्जठराग्निमन्दताम् ॥
आमवातविकारांश्च स्थौल्यञ्चैवापकर्षति ॥ १० ॥
पथ्यालोहरजः शुण्ठीचूर्णं माक्षिकसर्पिषा ।
परिणामरुजं हन्ति वातपित्तकफात्मिकाम् ॥ ११ ॥

सामुद्राद्यं चूर्णम्—

सामुद्रं सैन्धवं क्षारो रुचकं रोमकं विडम् ।
दन्ती लोहरजः किट्टं त्रिवृच्छूरणकं समम् ॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
तद्यथाग्निबलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ।
जीर्णेऽजीर्णे तु भुञ्जीत मांसादि घृतसाधितम् ॥
नाभिशूलं यकृच्छूलं गुल्मप्लीहकृतश्च यत् ।
विद्रध्यष्ठीलिकां हन्ति कफवातोद्भवं तथा ॥
शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत्परम् ।
परिणामसमुत्थस्य विशेषेणान्तकृन्मतम् ॥ १२ ॥

सप्तामृतं लोहम्—

नारिकेलं सतोयन्तु लवणेन प्रपूरितम् ।

कृष्णेत्यादि।—प्रत्येकं समभागं देयं मिलितम्। अन्ये तु मिलितसर्वचूर्णसमं लोहचूर्णमित्याहुः ॥ १० ॥

पथ्येत्यादि।—पथ्यादि त्रीणि चूर्णानि मिलितचूर्णेन समं लोहचूर्णं दातव्यम्। प्रयोगश्च मध्वाज्यादिवदित्याहुः। मिलितानां पथ्यादीनां यथासंख्यं प्रत्येकं समभागत्वमाहुः ॥ ११ ॥

सामुद्रमित्यादि ;—सामुद्रं करकचं ; रुचकं सौवर्चलं ; रोमकं समानदोषत्वात् साम्भरिलवणम्। 'लोहरजःकिट्टं' इति पाठे इति लोहचूर्णम्। किट्टञ्च गोमूत्रशोधितमण्डूरचूर्णम्। दधिगोमूत्रपयसेति दध्यादित्रयं मिलित्वा चतुर्गुणं मिलितचूर्णसमं वा, दध्ना सर्वमेव चूर्णमेकीकृत्य पक्तव्यम् प्रमाणाभावात्। व्यवहारस्तु दध्यादिना चतुर्गुणेनैव ॥ १२ ॥

विपक्वमग्निना सम्यक् परिणामजशूलनुत् ॥
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ १३ ॥

मधुकं त्रिफलाचूर्णमयोरजः समं लिहन् ।
मधुसर्पिर्युतं सम्यग् गव्यं क्षीरं पिबेदनु ॥
छर्दिं सतिमिरां शूलसम्लपित्तं ज्वरं क्लमम् ।
आनाहं मूत्रसङ्गञ्च शोथञ्चैव निहन्ति सः ॥ १४ ॥

गुड़पिप्पलीघृतम्—

सपिप्पलीगुड़ं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।
विनिहन्त्यम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥ १५ ॥

पिप्पलीघृतम्—

क्वाथेन कल्केन च पिप्पलीनाम्
सिद्धं घृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ।
क्षीरानुपानस्य निहन्त्यवश्यम्
शूलं प्रवृद्धं परिणामसंज्ञम् ॥ १६ ॥

कोलादिमण्डूरम्—

कोलाग्रन्थिकशृङ्गवेरचपलाक्षारैः समं चूर्णितम्
मण्डूरं सुरभीजलेऽष्टगुणिते पक्वाथ सान्द्रीकृतम् ।
तं खादेदशनादिमध्यविरतौ प्रायेण दुग्धान्नभुग्-
जेतुं वातकफामयान् परिणतौ शूलञ्च शूलानि च ॥ १७ ॥

नारिकेलमित्यादि ।—नारिकेलमिह सुपक्वम् ॥ १२ ॥

मधुकमित्यादि ।—अयोरजः सममिति मिलितचूर्णसमं लौहरजः । अन्ये त्वेक-भागसमं लौहरजयाहुः । व्यवहारस्तु पूर्ववत्‌व ॥ १४ ॥

सपिप्पलीगुड़मिति पिप्पलीगुड़ौ कल्कौ ॥ १५ ॥

क्वाथेनेत्यादौ ।—माक्षिकसंप्रयुक्तमिति सिद्धशीते मधु पादिकं प्रक्षेप्यम् ॥ १६ ॥

कोलेत्यादौ ।—कोला चवी ; चपला पिप्पली ; क्षारो यवक्षारः । समं चूर्णितं मण्डूरमिति सर्वचूर्णसमं मण्डूरम् । सुरभीजले गोमूत्रे । अष्टगुणिते

भीमवटकमण्डूरम्—

कोलाग्रन्थिकसहितैर्विंशतीपथमागधीयवचारैः ।
प्रस्थमयोरजसां पलिकांशैश्चूर्णितैर्मिश्रैः ॥
अष्टगुणमूत्रयुक्तं क्रमपाकात् पिण्डतां नयेत् सर्वम् ।
कोलप्रमाणवटिकास्तिस्रो भोज्यादिमध्यविरतौ च ॥
रससर्पिर्यूषपयोमांसैरश्नन् नरो निवारयति ।
अन्नविवर्त्तनशूलं गुल्मं प्लीहाग्निसादांश्च ॥ १८ ॥

क्षीरमण्डूरम्—

लौहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्राढ़ाढ़के पचेत् ।
क्षीरप्रस्थेन तत् सिद्धं पक्तिशूलहरं नृणाम् ॥ १९ ॥

चविकादिमण्डूरम्—

लौहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
चविकानागरक्षारपिप्पलीमूलपिप्पलीः ॥
सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत् तस्मिन् पलांशाः सान्द्रतां गते ।
गुड़िकाः कल्पयेत् तेन पक्तिशूलनिवारिणीः ॥ २० ॥
मण्डूरं शोधितं पथ्यां लौहजां वा गुड़ेन तु ।
भक्षयेन्मुच्यते शूलात् परिणामसमुद्भवात् ॥ २१ ॥

इति मण्डूरापेक्षया । पाकप्रयाके कोलादिपूर्वं प्रक्षेप्यम् । समुदितचूर्णापेक्षया दुग्धं गोमूत्रमित्याहुरन्ये । शूलमिति सान्निपातिकं, शूलानि चेति वातजादीनि ॥१

भीमवटकमण्डूरे कोलप्रमाणा इति मिलित्वा षट्माषकमाना: । तेनाष्टमाषकैरेवेति तिस्रो वटिकाः कार्याः । व्यवहारस्तु द्विचिचतुर्माषकैरिति । अत्रापि मूत्रस्याष्टगुणत्वं पूर्ववत् । अन्नविवर्त्तनशूलं परिणामशूलम् ॥ १८ ॥

क्षीरमण्डूरं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

लौहकिट्टेत्यादौ चविकास्थाने चपलापाठेऽपि चविकैवार्थः, हस्तिपिप्पलीत्यन्ये ॥ २० ॥

शतावरीमण्डूरम्—

संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम्।
शतावरीरसस्याष्टौ दध्नस्तु पयसस्तथा॥
पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः।
विपचेत् सर्वमेकध्यं यावत् पिण्डत्वमागतम्॥
सिद्धन्तु भक्षयेन्मध्ये भोजनस्याग्रतोऽपि वा।
वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम्।
निहन्त्येव हि योगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः॥ २२॥

तारामण्डूरगुड़ः—

विड़ङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफलात्र्यूषणानि च
नवभागानि चैतानि लौहकिट्टसमानि च॥
गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्रार्द्धिकगुड़ान्वितम्।
शनैर्मृद्वग्निना पक्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम्॥
स्निग्धे भाण्डे विनिक्षिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया।
प्राङ्मध्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः॥
योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम्।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथं मन्दाग्नितामपि॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं क्रिमिगुल्मोदराणि च।
नाशयेदम्लपित्तञ्च स्थौल्यञ्चैवापकर्षति॥

मण्डूरमित्यादौ।—लौहवत् पक्वो वज्रपाण्डुरादिना सामान्यलौहवत् वा पक्वो पुटादिशोधितो ग्राह्यः॥ २१॥

शतावरीमण्डूरे। अग्रतोऽपि वेति वाशब्दः समुच्चये, तेन भोजनान्ते भोजनमध्ये भोजनस्याग्रतश्च भक्षयेत् इति॥ २२॥

तारामण्डूरे नवभागानि चैतानीति विड़ङ्गादीनां प्रत्येकमेकभागतया नव भागा ग्राह्याः, द्रव्यबहुत्वात्; ते चाक्षपाके प्रक्षेप्याः। लौहकिट्टसमानि चेति लौहकिट्टस्यापि नवभागत्वम्। गोमूत्रं द्विगुणमिति मिलितचूर्णात्। अत्र मण्डो-

वर्जयेच्छुष्कशाकानि विदाह्यम्लकटूनि च ।
पक्तिशूलान्तको ह्येष गुडो मण्डूरसंज्ञकः ॥
शूलार्त्तानां कृपाहेतोस्तारया परिकीर्त्तितः ॥ २३ ॥

क्षारमण्डूरम्—

वशिरं श्वेतवार्त्ताकं मधुपर्णीं मयूरकम् ।
तण्डुलीयञ्च कर्पासं दर्व्वांधयोर्दमेव च ॥
पाक्यं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनद्वयम् ।
अन्तर्बाष्पमदग्धञ्च तथा स्थाप्यं दिनत्रयम् ॥
विचूर्ण्य द्विगुणेनैव गुडेन सुविमर्द्दितम् ।
भोजनस्यादिमध्यान्ते भक्ष्यं कर्षं त्रिभागतः ॥
तक्रानुपानं वर्ज्यञ्च वार्य्यम्लकमत्र तु ।
अम्लपित्ते च शूले च हितमेतद्यथामृतम् ॥ २४ ॥

बृहच्छतावरीमण्डूरम्—

शतावरीरसप्रस्थे प्रस्थे च सुरभीजले ।
अजायाः पयसः प्रस्थं प्रस्थं धात्रीरसस्य च ।
लौहकिट्टपलान्यष्टौ शर्करायाश्च षोड़श ।
दत्त्वास्य कुड़वञ्चैव पचेन्मृद्वग्निना शनैः ॥
सिद्धशीते घटे नीते चूर्णानीमानि दापयेत् ।
विड़ङ्गत्रिफलाव्योषयमानीगजपिप्पली ॥
द्विजीरकघनानाञ्च यथाशक्तिसमानि च ।

---

* गवात्समानत्वात् तथैव व्यवहाराच्च द्वैगुण्यम्। चूर्णाद्विगुणगुडान्वितमिति सर्व्व-पूर्णसमो गुड इत्यर्थः। कोलमात्रमिति अष्टमाषकमानेन ॥ २३ ॥

वशिरमित्यादि ।—वशिरं मर्य्यावर्त्तः ; मधुपर्णी गुडूची ; मयूरकोऽपामार्गः । पाक्यं सुजीर्णमण्डूरमिति गोमूत्रेण दिनद्वयमिति गोमूत्रमल्पमल्पं दत्त्वा दिनद्वयं पचनं यदा मण्डूरं न दह्यते । गोमूत्रन्तु एकदैव बहुतरं न देयं तथा सत्युत्तान-पाकं कर्तुमशक्यमिति । अन्तर्बाष्पं शरावेण पिधाय दिनत्रयं स्थाप्यम्, तदनु प्रक्षाल्य

खादेदग्निबलापेक्षी भोजनादौ विचक्षणः ॥
निहन्ति पक्तिशूलञ्च अम्लपित्तं सुदारुणम्।
रक्तपित्तञ्च शूलञ्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ॥ २५ ॥

रसमण्डूरम्—

कुड़वं पथ्याचूर्णं द्विपलं गन्धाश्म लोहकिट्टञ्च।
शृङ्गवेरस्यार्द्धपलं भृङ्गस्य रसञ्च केशराजस्य ॥
प्रत्येकं प्रस्थोन्मितञ्च दत्त्वा लौहे पात्रेऽथ दण्डसङ्घट्टम्।
शुष्कं घृतमधुयुतं मृदितं स्थाप्यञ्च भाण्डे स्निग्धे ॥
उपयुक्तमेतदचिरान्निहन्ति कफपित्तजान् रोगान्।
शूलं तथाम्लपित्तं ग्रहणीञ्च कामलामुग्राम् ॥ २६ ॥

त्रिफलालौहः—

अक्षामलकशिवानां स्वरसैश्च पक्वं सुलोहजचूर्णम्।
सगुड़ं यद्युपभुङ्क्ते मुञ्चति त्रिदोषजं शूलम् ॥ २७ ॥

शोधयित्वा ग्राह्यम्। भक्ष्यं कथं विभागत इति कथमेव भागत्रयं कृत्वा खादेत्; व्यवहारस्तु माषकचतुष्टयेन। मार्द्धमलकमिति तदर्द्धीतिन्तिड़ीकादिकम्। रामकृतत्वाद्राममण्डूरमेतत् ॥ २४। २५ ॥

कुड़वमित्यादौ।—गन्धाश्म शोधितगन्धकचूर्णं द्विपलं तथा शोधितलौहमलञ्च प्रत्येकं द्विपलमित्यर्थः। रसगन्धकौ कज्जलीकृत्य हरीतकीमण्डूरचूर्णाभ्यां सह मिश्रीकृत्य भृङ्गराजस्वरसं केशराजस्वरसञ्च प्रत्येकं प्रस्थमानं दत्त्वा तावद्धर्षणीयं लौहपात्रे लौहदण्डेनैव यावच्चूर्णप्रायं भवति; अतः प्रथमतः रत्तिचतुष्टयं गृहीत्वा घृतमधुभ्यां सम्मर्द्य लेह्यम्, क्षीरादिकमनुपेयम्। तदनन्तरं रत्तिद्वयं कृत्वा वृद्धिर्माषकद्वयं यावत् ॥ २६ ॥

अक्षामलकेत्यादौ।—स्वरसैरिति मिलित्वा चतुर्गुणैः; प्रत्येकमित्यन्ये। व्यवहारस्तु पूर्ववत्। स्वरसाभावे क्वाथः। सगुड़मिति लौहरजः समगुड़म्। पाकशास्त्र मुद्रया। तदुक्तं—"गुड़ादि प्रक्षिपेदत्र तत्र पाकस्य मुद्रया।" लौहान्तरवद्विधिरत्र ॥ ३० ॥

लौहगुड़िका।

लोहस्य रजसो भागस्त्रिफलायास्त्रयस्तथा।
गुड़स्याष्टौ तथा भागा गुड़ात्मूत्रं चतुर्गुणम्॥
एतत् सर्वञ्च विपचेद्गुड़पाकविधानवित्।
लिह्याच्च तद् यथाशक्ति चये शूले च पाकजे॥ २८॥

धात्रीलौहम्—

धात्रीचूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लौहचूर्णस्य।
यष्टीमधुकरजश्च द्विपलं दद्यात्पले द्वे च॥
अमृताक्वाथेनैतच्चूर्णं भाव्यञ्च सप्ताहम्।
चण्डातपेषु शुष्कं भूयः पिष्ट्वा नवे घटे स्थाप्यम्॥
घृतमधुना सह युक्तं भुक्त्यादौ मध्यतोऽन्ते च।
त्रीनपि वारान् खादेत् पथ्यं दोषानुबन्धेन॥
भक्तस्यादौ नाशयति व्याधीन् पित्तानिलोद्भवान्।
मध्येऽन्नविष्टम्भं जयति नृणां विदह्यते नान्नम्॥
पानान्नकृतान् दोषान् भुक्त्यन्ते शीलितं जयति।
एवं जीर्य्यति चान्ने शूलं नृणां सुकष्टमपि॥
हरति सहसा युक्तो योगश्चायं जरत्पित्तम्।
चक्षुष्यः पलितघ्नः कफपित्तसमुद्भवान् जयेद्रोगान्।
प्रसादयत्यपि रक्तं पाण्डुत्वं कामलां जयति॥ २९॥

लौहामृतम्—

तनूनि लोहपत्राणि तिलोत्सेधसमानि च।

लोहस्येत्यादि।—भाग इत्येको भागः, त्रिफलायास्त्रय इति मिलित्वा। लिह्यात् रक्तिप्रवृत्त्यादिकमेवेत्याहुः॥ २८॥

धात्रीत्यादि।—अमृताक्वाथेनामलकीक्वाथेन। अन्ये त्वमृतां गुडूचीमाहुः। व्यवहारस्तु पूर्व्ववैव। सर्वत्रिपलमानमिति॥ २९॥

कर्णिकामूलकल्केन संलिप्य सर्षपेण वा ॥
विशोष्य सूर्य्यकिरणैः पुनरेवावलेपयेत्।
त्रिफलाया जले घातं वापयेच्च पुनः पुनः ॥
ततः सच्चूर्णितं कृत्वा कर्पटेन तु छानयेत्।
भक्षयेन्मधुसर्पिर्भ्यां यथान्यं तत् प्रयोजयेत् ॥
माषकं त्रिगुणं वाथ चतुर्गुणमथापि वा।
छागस्य पयसः कुर्य्यादनुपानमभावतः ॥
गवां घृतेन दुग्धेन चतुःषष्टिगुणेन च।
पक्तिशूलं निहन्त्येतन्मासेनैकेन निश्चितम्।
लौहामृतमिदं श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥
ककारपूर्वकं यच्च यच्चाम्लं परिकीर्त्तितम्।
सेव्यं तन्न भवेदत्र मांसञ्चानूपसम्भवम् ॥ ३० ॥

खण्डामलकी—

खिन्नपीड़ितकुष्माण्डात् तुलार्द्धं भृष्टमाज्यतः।
प्रस्थार्द्धं खण्डतुल्यन्तु पचेदामलकीरसात् ॥
प्रस्थे सुस्विन्नकुष्माण्डरसप्रस्थे विघट्टयन्।
दर्व्या पाकं गते तस्मिंश्चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ॥
द्वे द्वे पले कणाजाजीशुण्ठीनां मरिचस्य च।
पलं तालीशधन्याकचातुर्जातकमुस्तकाम्।
कर्षप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थार्द्धं माक्षिकस्य च ॥

तन्नीत्यादि।—कर्णिकामूलकल्केन श्वेतार्कमूलकल्केन, तथा श्वेतसर्षपकल्केन वा पुनः पुनः परिलिप्य पुनः पुनः आतपे संशोष्य, ततो दग्ध्वा त्रिफलाक्वाथे निर्वापणं तावत् कार्य्यं यावत् सर्वलोहस्य मारणम् भवेत्। ततः प्रक्षाल्य संशोष्य चूर्णीकृत्य रक्तिचतुष्टयादिक्रमेण नवायसादिवदस्योपयोगः। क्वचित्तु अत्र कर्णिकामूल-कल्केनैवाथ श्वेतसर्षपकल्केन परिलिप्य पुनःपुनरिति' पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

पक्तिशूलं निहन्त्येव तद्दोषत्रयभवञ्च यत् ।
छर्द्यम्लपित्तमूर्च्छाय कासश्वासावरोचकम् ॥
हृच्छूलं रक्तपित्तञ्च पृष्ठशूलञ्च नाशयेत् ।
रसायनमिदं श्रेष्ठं खण्डामलकसंज्ञितम् ॥ ३१ ॥

नारिकेलखण्डः—

कुडवमितमिह स्यान्नारिकेलं सुपिष्टम्
पलपरिमितसर्पिःपाचितं खण्डतुल्यम् ।
निजपयसि तदेतत् प्रस्थमात्रे विपक्वम्
गुडवदथ सुशीते शाणभागान् क्षिपेच्च ।
धन्याकपिप्पलिपयोदतुगाद्विजीरान्
शाणं त्रिजातमिभकेशरवह्निचूर्णं ।
हन्त्यम्लपित्तमरुचिं क्षयमस्रपित्तम्
शूलं वमिं सकलपौरुषकारि चारु ॥ ३२ ॥

खण्डामलकसंज्ञितं गाङ्गेरुकमिति पाठस्य पर्यायमन्ये मन्यन्ते । अरिष्टेषु तु पक्वं निरन्तरः । तालीशादिवच्च सर्वं च पर्यायमानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

कुडवमित्यादि ।—अत्र केचिन्नारिकेलमध्यस्थं जलं न देयमित्याहुः । यदुक्तम्—"मध्ये पलानि गुडस्य नारिकेलं तथैव च" इति । ये च न देयमित्याहुस्ते वदन्ति नारिकेलजलस्य पयस्त्वाभावात्, तत्क्षीरमिति वचनात् । अथवा नारिकेलोदकमप्यत्र द्रवत्वेनोपादानम् । पाकस्य देयत्वं प्रसज्येत, चतुर्गुणद्रवे सिद्धः किम् तत्रान्तरे चतुर्गुणं द्रवम् ? यथा—"कुडवं नारिकेलस्य खण्डं दत्त्वा देयितम् । प्रस्थमात्रं दुग्धं च समितं चतुर्गुणम् । नारिकेल नारिकेलस्य कल्के गतप्रिया पचेत्" इति । यदि तु वचने कथ्यते यदि कुडवमुक्तम्, तत्र च न देयम्—"सत्त्वाभावत्ववेद न दिग्धिका ये पिच्छिला घनाः" इत्युक्तेः । तत्र च नारिकेलमिति कथ्यते । ततः नारिकेलस्य कल्कत्वादद्वैगुण्येन पचनं नारिकेलतन्मात्रयोः समता स्यात्, नान्यथेति । तेन द्वैगुण्याभावश्च एव साधीयान् । नारिकेलं तदेव पचेत् बाध्यं नादरणीयमर्थान्तरं प्रमाणाभावादित्याहुः । तथा

वालायगुड़िका—

कलायचूर्णभागौ द्वौ लौहचूर्णस्य चापरः।
कारवेल्लपलाशानां रसेनैव विमर्दितः॥
कर्षमात्रां ततश्चैकां गुडिकां भक्षयेन्नरः।
मण्डानुपानाज्जयति ज्वरत्पित्तं सुदुर्जयम्॥ ३३॥
लिह्याद्वा त्रैफलं चूर्णमयश्चूर्णसमन्वितम्।
यष्टिचूर्णेन वा युक्तं लिह्यात् क्षौद्रेण तद्गदे॥ ३४॥
पित्तान्तं वमनं कृत्वा कफान्तञ्च विरेचनम्।
अन्नद्रवे च तत्कार्य्यं ज्वरत्पित्ते यदीरितम्।
आमपक्वाशये शुद्धे गच्छेदन्नद्रवः शमम्।
माषेण्डरी सक्तुपिका खिन्ना सर्पिर्युता हिता॥ ३५॥
गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम्।
ससितं शीतदुग्धेन सृदितं वा हितं मतम्॥
शालितण्डुलमण्डं वा कवोष्णं सिक्थवर्जितम्।
वाट्यं क्षीरेण संसिद्धं घृतपूरं सशर्करम्॥ ३६॥

मन्दोषघ्ना। नागकेशरसहितं त्रिजातं मिलित्वा माषमात्रं पुनः माषमित्युक्तः। पौरुषं शुक्रम्। हारि मनोहारि॥ ३२॥

कलायेत्यादि।—कलायो वर्त्तुलकलायः। लौहचूर्णस्यापर इत्येको भागः। पलेःशानामिति पलाशानाम्। मण्डो यवमण्डः। ज्वरत्पित्तमम्लपित्तम्॥ ३३॥

लिह्यादित्यादि।—मिलितत्रिफलाचूर्णस्य लौहचूर्णसमत्वम्। अन्ये तु त्रिफलायाः प्रत्येकं लौहचूर्णसमोऽंश इत्याहुः। तद्गद इति ज्वरपित्ते॥ ३४॥

पित्तान्तमित्यादौ।—अन्नद्रव इति, "भुक्ते जीर्य्यति जीर्णे वा यच्छूलमुपजायते" इत्यादिनोक्तः शूलविशेषोऽन्नद्रवः। माषेण्डर्य्यौ सक्तुपिकेति सक्तुयमाषकृता माषेण्डरी माषपिष्टकविकृतिर्भक्ष्यविशेषः॥ ३५॥

गोधूममण्डको गोधूमकृतो भक्ष्यविशेषः पश्चिमदेशे प्रसिद्धः। सृदितं वा हितं मतमिति, सृदितं संयावाकृतिर्लड्डुः। वाट्यं यवमण्डम्। वाट्यमिव मण्डमिति पाठे

शर्करां भक्षयित्वा वा क्षीरमुत्क्वथितं पिबेत् ।
पटोलपत्रयूषेण भ्राष्ट्रचणकशक्तुकान् ॥ ३७ ॥
अन्नद्रवे जरत्पित्ते वह्निर्मन्दो भवेद् यतः ।
तस्माद्द्रवान्नपानानि मात्राहीनानि कल्पयेत् ॥ ३८ ॥

इति परिणामशूलचिकित्सा ।

अथोदावर्त्त-चिकित्सा ।

विड्गृहसुधापयस्तिलादिशाकग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नम् ।
अन्ये च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात् प्रसन्नागुडशीधुपायी ॥ १ ॥
आस्थापनं मारुतजे स्निग्धस्विन्नस्य शस्यते ।
पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिकस्तु यः ॥ २ ॥

...मात्रमस्य स्पष्टः । किन्तु द्रवस्य सर्वदा सम्यक्त्वात् मात्रामिति ... । ... भ्रष्टो ... ॥ ३६ ॥
पटोलेत्यादी ।—भृष्टो मुद्गादियोगात् क्रिया ज्ञाय: ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति परिणामशूलचिकित्सा-विवृतिः ।

पक्वादिनाशाभिन्नसाधर्म्यात् सम्प्रत्युदावर्त्तः । उदावर्त्ते हि सर्वत्र सम्-...वर्तको वायुः । यदुक्तं सुश्रुते—"सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु तद्वदः । वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये" इति । ... वेगविधारणेनोर्ध्वम् ... वायोर्वर्त्म वर्णनमुदावर्त्तं इति निरुक्तिरस्य । विड्गृहेत्यादि ।—विड्गृहसुधयोः पयस् आदिशब्दात् ... । अन्यैरिति विण्मूत्रवातमुक्तैः ... भिः । प्रसन्ना मदिराविशेषः, गुडकृतशीधुं गुडशीधुः ॥ १ ॥

आस्थापनमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । मारुतजे इति मारुतवेगविधारणजे ; एवं पुरीषज इत्यत्रापि व्याख्येयम् । विधिरानाहिक इति ... ॥ २ ॥

क्षारवैतरणौ वस्तौ युञ्ज्यात् तत्र चिकित्सकः॥ ३॥
श्यामा दन्ती द्रवन्तीत्वक् महाश्यामा स्नुही त्रिवृत्।
सप्तला शङ्खिनी श्वेता राजवृक्षः सतिल्वकः॥
कम्पिल्लकः करञ्जश्च स्वर्णक्षीरी त्वयं गणः।
सर्पिस्तैलरजःक्वाथ-कल्केष्वन्यतमेन च॥
उदावर्त्तोदरानाहविषगुल्मविनाशनः॥ ४॥
त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः।
गुड़िका गुड़तुल्यास्ता विड्विबन्धगदापहाः॥ ५॥
हरीतकी यवक्षार पीलुनी त्रिवृता तथा।
घृतैश्चूर्णमिदं पेयमुदावर्त्तविनाशनम्॥ ६॥
हिङ्गुकुष्ठवचासर्जी विड़ञ्चेति द्विरुत्तरम्।
पीतं मद्येन तच्चूर्णमुदावर्त्तविनाशनम्॥ ७॥

नाराचचूर्णम्—

खण्डपलं त्रिवृता समसुपकुल्याकर्षचूर्णितं श्लक्ष्णम्।

क्षारस्थापनं विदधीति क्षारवैतरणावित्यादिना। श्यामेत्यादि।—श्यामा श्याममूला त्रिवृत्। द्रवन्ती मूषिकापर्णी दन्ती, महावृक्षत्वक्; त्वगित्यत्र स्नुगिति पाठे शीतुमेदो वा, किन्तु सुश्रुते वाग्भटे च स्नुहीद्वयं न पठ्यते। महाश्यामा वृद्धदारकः। त्रिवृदित्यरुणमूला त्रिवृत्। सप्तला चर्मकषा, नीलवृक्षेत्यन्ये। शङ्खिनी श्वेतवृक्षा। डोडकलम्बीत्यन्ये श्वेता श्वेतापराजिता कटभी वा। राजवृक्षः शोणालुफलम्। तिल्वकोऽत्र सावरलोध्रः। कम्पिल्लो गुण्डारोचनी। हेमक्षीरी कटुपर्णः। अन्यतमेनेति सर्पिरादिकल्पमध्ये चैकतमेन कल्पेन प्रयुक्त इति शेषः॥ ३। ४॥

त्रिवृदित्यादौ।—द्विचतुःपञ्चभागिका इति यथाक्रमम्। गुड़तुल्या इति सप्तदिनचूर्णतुल्यो गुड़भागः॥ ५॥

हरीतकीत्यादौ।—पीलुनीति मूर्वा; पीलूनी इति पाठान्तरे पीलु क्षीरपर्णिकाफलम्; इदमेव युक्तं सम्भवात्॥ ६॥

हिङ्ग्वित्यादि।—सुरा मद्य।—सर्जिः सर्जिक्षारः। द्विरुत्तरमिति यथोत्तरं द्विगुणम्॥ ७॥

प्राग्भोजने च समधु विड़ालपदकं लिहेत् प्राज्ञः ॥
एतद्ध गाढ़पुरीषे पित्ते कफे च विनियोज्यम् ।
सुस्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥ ८ ॥
रसोनं मद्यसम्मिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितम् ।
गुल्मोदावर्त्तशूलघ्नं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥ ९ ॥
हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूत्थैः पक्त्वा वर्त्तिं सुनिर्म्मिताम् ।
घृताभ्यक्तां गुदे दद्यादुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ १० ॥
मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ।
गुड़क्षारसमायुक्ता फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ११ ॥
आगारधूमसिन्धूत्थ-तैलयुक्ताम्लमूलकम् ।
क्षुण्णं निर्गुण्डिपत्रं वा खिन्ने पायौ क्षिपेद्बुधः ॥ १२ ॥
सौवर्च्चलाढ्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिबेत् ।
एलां वाप्यथ मद्येन क्षीरवारि पिबेच्च सः ॥ १३ ॥

नाराचचूर्णं विरेचनमपीति विड्भूरिशोऽपि पठन्ति। उपकुल्या पिप्पली। प्राग्भोजन इति भोजनपरिणामे भोजनसन्निधाने वा ॥ ८ ॥

रसोनमित्यादि।—यद्यप्ययं योगः शूलाधिकारे पूर्वमुक्त एव तथाप्युदावर्त्तेऽपि विहितत्वात् पुनरप्यत्र लिखितः ॥ ९ ॥

हिङ्गुमाक्षिकेत्यादि।—हिङ्गु माषा ४, सैन्धवकर्षं १, मधु पलं १, एवं द्रव-भागादष्टपीत्वा पक्त्वा च फलवर्त्तिं कुर्य्यात्। हिङ्गुसैन्धवे सूक्ष्मं वर्त्तिकरणोचितं मधु देयमित्यन्ये। गुड़पाकवदस्य पाकः, तदवस्थायामेव वर्त्तिः कर्त्तव्या। ततो घृते-नाभ्यक्ता गुदे क्षिपेत् ॥ १० ॥

मदनमित्यादौ।—गुड़ो मिलितचूर्णसमः। गुड़ञ्च मनाक्पाकं दत्त्वा, पक्त्वा च वर्त्तिं कुर्य्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

आगारधूमेत्यादि।—आगारधूमोऽन्तर्धूमः; अम्लमूलकं काञ्जिकमूलकं चाङ्गेरी-निभम् अम्लम् मतेऽम्लवल्पूर्णं तैलेन मर्दयित्वा खिन्ने गुदे प्रवेशयेत्। निर्गुण्डी सिन्धु-वारः। तत्पत्रमपि पूर्वोक्तम् आगारधूमादिभावितं खिन्ने गुदे निक्षेप्यम् ॥ १२ ॥

सौवर्च्चलेत्यादि। सुगमम्। अत्र सिन्धूत्थसरपायात् भाषिका पेयमादि-

दुःस्पर्शास्वरसं वापि कषायं ककुभस्य वा ।
एर्वारुबीजं तोयेन पिबेद्वा लवणीकृतम् ॥ १४ ॥
पञ्चमूलीशृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।
सर्वथैवोपयुञ्जीत मूत्रकृच्छ्राश्मरीविधिम् ॥ १५ ॥
स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भजं समुपाचरेत् ॥ १६ ॥
अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्य्यः स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥१७॥
क्षवजे क्षवपत्रैश्च घ्राणस्थेनानयेत् क्षवम् ।
तथोर्द्ध्वजत्रुगोऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सलावणः ॥
हितं वातघ्नमाद्यञ्च घृतञ्चौत्तरभक्तिकम् ॥ १८ ॥
उद्गारजे क्रमोपेतं स्नैहिकं धूममाचरेत् ॥ १९ ॥
छर्द्यभिघातं यथादोषं नस्यस्नेहादिभिर्जयेत् ।

पदेन संगृहीतत्वात् सौवर्चलस्य माषकचतुष्टयम्; मदिरा चाहारद्रव्यत्वात् प्रचुरा ग्राह्या। व्यवहारस्तु मदिरापलद्वयेन। एलां माष्यच मद्येनेति एलाचूर्णस्याष्टौ माषकाः; मद्यस्य च पलद्वयमित्याहुः। क्षीरवारीति समक्षीरेण मिश्रितं वारीत्यर्थः॥ १३ ॥

दुःस्पर्शेत्यादि।—स्पष्टम्। दुःस्पर्शा दुरालभा; दुःस्पर्शास्वरसमिति पाठे दुःस्पर्शा कण्टकारीत्यन्ये। ककुभोऽर्जुनः। एर्वारुः गोपसभवा कर्कटीति जनपदः। लवणीकृतमिति सैन्धवयोगादीषल्लवणीकृतमिति। एतच्च एर्वारुबीजमित्यनेनैव सम्बध्यते, न तु पूर्वेण ॥ १४ ॥

पञ्चमूलीति।—पञ्चमूली स्वल्पा, समानतन्त्रभोजसंवादात्। यथा,—"लघुना पञ्चमूलेन शृतं क्षीरं पिबेन्नरः" इति। श्रीकण्ठदत्तस्तु तृणपञ्चमूलीत्याह। सर्वथैव कात्स्न्येन; सुश्रुतेऽपि निरवशेषित इत्युक्तम् ॥ १५ ॥

स्नेहेत्यादौ।—जृम्भजमिति जृम्भावेगविघातजम्; एवमुत्तरत्रापि। अश्रुमोक्षोऽश्रुनिःसरणम्, तच्च तीक्ष्णाञ्जनादिविधिना। क्षवपत्रैश्चेति शाखियापत्रैश्च। ऊर्द्ध्वजत्रुगोऽभ्यङ्ग इति जत्रुणः ऊर्द्ध्वगतोऽभ्यङ्गः कार्य्यः। आद्यं भक्ष्यम्। क्रमोपेतमिति स्नैहिकधूमपानोक्तक्रमयुक्तम् ॥ १६—१९ ॥

भुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
रूक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ २० ॥
वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः ।
आवारिनाशात् क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥
रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ।
अत्राभ्यङ्गावगाहाश्च मदिराश्चरणायुधाः ।
शालिः पयोनिरूहाश्च हितं मैथुनमेव च ॥ २१ ॥
क्षुद्विघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥ २२ ॥
तृष्णाघाते पिबेन्मन्थं यवागूं वापि शीतलाम् ॥ २३ ॥
रसेनाद्यात् सुविश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥ २४ ॥
निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २५ ॥

इत्युदावर्त्तचिकित्सा ।

छर्द्याघातमित्यादि—सुश्रुतस्य छर्द्याघातमिति छर्द्या वेगविघातजं रोगं कुष्ठविसर्पादिकम्, कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात्; एवं क्षुद्विघात इत्यादावपि व्याख्येयम्। यथादोषमिति यस्य वातादिदूषको दोषश्छर्दिविघातजरोगे वातप्रतिपरीतैर्मत्स्यादिभिर्निर्देष्टव्यः ॥ २० ॥

वस्तिशुद्धिकरावापमित्यादि।—वस्तिशुद्धिकरावापोऽत्र तृणपञ्चमूलश्वेतवरादीनि, आवाप इति क्षीरसाधनार्थं कल्कः स यत्र तत्तथा। रमयेयुः मैथुने योजयेयुः। मदिरादौ वातपित्तहरद्रव्यकार्य्ये कोष्णे बोध्यः। चरणायुधाः कुक्कुटाः। निरूहाश्चेति निरूह उत्तरवस्तिर्वक्तव्येति चकारात् ॥ २१—२२ ॥

सुविश्रान्त इति विरतक्रियः। निद्राघात इत्यादौ।—क्षीरमिह माहिषं, निद्राकरत्वादित्याहुः। अन्ये तु प्रधानकल्पनया गोक्षीरम्, अतएव तन्त्रान्तरं—"निद्राघाते पिबेत् क्षीरं गोः सुप्यादथ वा नरः" इति ॥ २४ ॥ २५ ॥

इत्युदावर्त्तचिकित्साविवृतिः ।

अथानाहचिकित्सा।

उदावर्त्तक्रियानाहे सामे लङ्घनपाचनम् ॥ १ ॥

द्विरुत्तरा हिङ्गु वचा सकुष्ठा सुवर्च्चिका चेति विडङ्गचूर्णम्।
सुखाम्बुनानाहविसूचिकार्त्तिहृद्रोगगुल्मोर्द्ध्वसमीरणघ्नम् ॥२॥
वचाभयाचित्रकयावशूकान् सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान्।
उष्णाम्बुनानाहविमूढवातान् पीत्वा जयेदाशु हितौदनाशी ॥३॥

त्रिवृद्धरीतकीश्यामाः स्नुहीक्षीरेण भावयेत्।
वटिका मूत्रपीतास्ताः श्रेष्ठाश्चानाहभेदिकाः ॥ ४ ॥

फलञ्च मूलञ्च विरेचनोक्तं हिङ्ग्वर्कमूलं दशमूलमग्र्यम्।
स्नुक्चित्रकौ चैव पुनर्नवा च तुल्यानि सर्वैर्लवणानि पञ्च ॥
स्नेहैः समूत्रैः सह जर्जराणि शरावसन्धौ विपचेत् सुलिप्ते।
पक्वं सुपिष्टं लवणं तदन्नैः पानैस्तथानाहरुजाघ्नमग्र्यम् ॥५॥

राठधूमविड्व्योषगुडमूत्रैर्विपाचिता।
गुदेऽङ्गुष्ठसमा वर्त्तिर्विधेयानाहशूलनुत् ॥ ६ ॥
वर्त्तिस्त्रिकटुकसैन्धवसर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलैः।

आनाहचिकित्सामाह उदावर्त्तेत्यादि।—द्विरुत्तरा इत्यादि।—यथोत्तरं द्विगुणा इत्यर्थः। सुखाम्बुनेत्यनन्तरं पीतमिति शेषः॥ १—३ ॥

त्रिवृदित्यादि।—त्रिवृदित्यरुणमूला त्रिवृत्; श्यामा श्याममूला त्रिवृत्। वटिकेयं माषकद्वयेन व्यवहृता। योगोऽयमतिक्रूरकोष्ठे ॥ ४ ॥

फलञ्चेत्यादौ।—विरेचनोक्तमिति दीर्घञ्जीवितीयेऽध्यमार्गसङ्ग्रहीये वा विरेचनकल्पे वा विरेचनकर्मणि यदुक्तम्। हिङ्गुस्थाने हिंस्रेति पाठान्तरम्। शरावसन्धाविति अन्तःस्नेहपात्रस्थालीशरावसन्धावित्यर्थः। विपचेदिति दहेत्। पक्वमिति दग्धम्। अग्र्यमिति श्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

राठेत्यादि।—राठो मदनफलं; धूमो गृहधूमः अन्तर्धूम इति यावत्। यावता गुडेन मूत्रेण च पाकाद्वर्त्तिं कर्त्तुं शक्यते तावदुभयं देयमिति ६ ॥

मधुनि गुड़े वा पक्वा पायौरिता चाङ्गुष्ठपरिमाणा॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः शनैः प्रणिहिता घृताभ्यक्ता।
आमाह्वोदावर्त्तप्रशमनी जठरगुल्मविनाशिनी॥ ७॥

शुष्कमूलकाद्यं घृतम्—

मूलकं शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूमूलपञ्चकम्।
आरेवतफलञ्चापि पिष्ट्वा तेन पचेद् घृतम्।
तत् पीयमानं शमयेदुदावर्त्तमसंशयम्॥ ८॥

स्थिराद्यं घृतम्—

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः
सम्पाकपूतीककरञ्जयोश्च।
सिद्धः कषायो द्विपलांशिकानाम्
प्रस्थो घृतात् स्यात् प्रतिरुद्धवाते॥ ९॥

इत्यानाहचिकित्सा।

वर्त्तिरित्यादि।—मिलिता त्रिकट्वादीनां कर्षं १, मधुपलं १, गुडद्वयं १ इत्येके। युक्त्या त्रिकट्वादिकं गृहीत्वा वर्त्तिः कर्त्तव्येत्यन्ये। गुड़े वेति वाशब्दोऽपि पूर्वयोगापेक्षया समुच्चये वा द्रष्टव्यः॥ ७॥

मूलकमित्यादि।—शुष्कं तत्र। शुष्कमिति मूलकविशेषणम्। आर्द्रकमित्यार्द्रकन्दः। चक्रस्तु शुष्कमिति मूलकार्द्रयोर्विशेषणमाह। मूलपञ्चकमिति बिल्वादिपञ्चमूलं कफवातशमविषम्भघ्नत्वादिति त्रैव्यड़ः; स्वल्पपञ्चमूलमिति भानुमती। आरेवतफलं स्वर्णालु फलम्। चक्रस्येदं घृतम्॥ ८॥

स्थिरादीत्यादि।—स्थिरादिवर्गस्य शालपर्ण्यादिपञ्चमूलस्य। सम्पाकः शोणालु-फलम्। द्विवचनबलात् पूतिकेति करञ्जफलविशेषणं, तेन लाटाकरञ्ज द्वयं॥ ९॥

इत्यानाहचिकित्साविवृतिः।

अथ गुल्मचिकित्सा ।

लघ्वन्नं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम् ।
बृंहणं यद्भवेत् सर्वं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ १ ॥
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ।
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ २ ॥
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः शाल्वणादयः ॥ ३ ॥
स्थानावसेको रक्तस्य बाहुमध्ये शिराव्यधः ।
स्वेदोऽनुलोमनञ्चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ४ ॥
पेया वातहरैः सिद्धा कौलत्था धन्वजा रसाः ।
खडाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥ ५ ॥

वातगुल्मचिकित्सा—

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाड़िमं विड़सैन्धवम् ।

गुल्मेऽप्यानाही भवतीत्यानाहानन्तरं गुल्मः ॥ १ ॥ २ ॥

कुम्भीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । वातहरक्काथादिभिः पूर्णाभिः अन्तर्बाष्पाभिः कुम्भीभिः कलसीभिः स्वेदनं ; तथा कृतस्विन्नमाषादिपिण्डकैर्वस्त्रबद्धैः स्वेदः पिण्डस्वेदः ; इष्टकया च तप्तया वातहरक्काथसिक्तया स्वेदः इष्टकास्वेदः । शाल्वणादय इत्यादिशब्देन वेशवारादिपरिग्रहः ॥ ३ ॥

स्थानावसेको रक्तस्येति ।—स्थिरगुल्मे गुल्मस्थानाद्रक्तावसेकः । बाहुमध्ये शिराव्यध इति बाहुमध्ये सन्धेरधस्तात् स्थूलशिरावेध्या, न तु मध्या न वा श्वद्दतो, विधितन्त्रमतत्वात् । शिराव्यधश्च यस्मिन् पार्श्वे गुल्मस्तत्पार्श्वस्थबाहौ । अयञ्च विधिः दोषचिकित्सया गुल्मस्याप्रशमने स्वेदादिना च शोणितदुष्टौ सत्यां बोध्यः । स्वेद इत्यादिकञ्चार्द्धं पद्यं सम्पूर्णं श्लोकाग्रपादेवोक्तम् ॥ ४ ॥

आहारविधिमाह पेयेत्यादि ।—वातहरैर्दशमूलादिभिः । पञ्चमूलञ्चेह बिल्वादिपञ्चमूलम्, उष्णवीर्यतया विशेषेण वातहरत्वात् ॥ ५ ॥

सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ६ ॥
नागरार्द्धपलं पिष्टं द्वे पले लुञ्चितस्य च ।
तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन पाययेत् ।
वातगुल्ममुदावर्त्तं योनिशूलञ्च नाशयेत् ॥ ७ ॥
पिबेदेरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम् ।
तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ॥ ८ ॥
साधयेच्छुष्कशुद्धस्य रसोनस्य चतुःपलम् ।
क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषञ्च पाययेत् ॥
वातगुल्ममुदावर्त्तं गृध्रसीं विषमज्वरम् ।
हृद्रोगं विद्रधिं शोषं नाशयत्याशु तत् पयः ॥
एवन्तु साधिते क्षीरे स्तोकमप्यत्र दीयते ॥ ९ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि ।—मातुलुङ्गरसादिकं प्रक्षिप्य सुरामण्डः पेयः । सुरामण्ड-शब्दाढ्यतया प्रभूतो ग्राह्यः, न तु चूर्णानुगुण्यः ; एवमन्यत्रापि सुरया भेषज-पाने ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

नागरेत्यादौ ।—लुञ्चितस्येति निस्तुषीकृतस्येति । अत्र च भूरिमानौषधोपयोगी व्याधिबलस्यैव भवतीति ज्ञेयम् । वाग्भटे पुनरेतदर्द्धमानेनायं योगः पठ्यते । यथा,—"शुण्ठ्याः कर्षं गुडस्य द्वौ धौतात् कृष्णतिलात् पलम् । खादन्नेकत्र सञ्चूर्ण्य कोष्णक्षीरानुपो जयेत् वातहृद्रोगगुल्मार्शोयोनिशूलशकृद्ग्रहान्" इति । अन्ये तु नागरार्द्धपलमिति पुरुषस्य बलावलं वृद्धा, हीनपुरुषे तु तृतीयभागेन कर्त्तव्य-मित्याहुः ॥ ७ ॥

पिबेदित्यादि ।—योगद्वयम् । पूर्वयोगः कफानुबन्धवायौ, द्वितीयस्तु पित्तानुगे । उक्तं हि चरके—"पूर्वं कफानुबन्धे च हितं पित्तानुगे परम्" इति ; पूर्वमिति वारुणीसंयुक्तमेरण्डतैलम्, परमिति पयःसंयुक्तमेरण्डतैलम् ॥ ८ ॥

साधयेदित्यादि ।—निस्तुषतया शुद्धः पूर्णवीर्यतया च शुष्क इत्यर्थः । क्षीरो-दकेऽष्टगुणित इति क्षीरोदकयोश्च समासकरणान्मिलितेनाष्टगुणत्वं ज्ञेयम्, भागा-नुक्तेश्च समभागत्वमिति । तेन रसोनचतुःपलापेक्षया क्षीरनीरयोः प्रत्येकं चतु-र्गुणत्वान्मिलिता द्वात्रिंशत्पलानि स्युः । अनयोश्च द्रवत्वेऽपि न द्वैगुण्यम्, रसोन-

सर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः कैतकिजोऽपि वा।
तैलेन पीतः शमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ १० ॥
वातगुल्मे कफे वृद्धे वान्तिरूर्ध्वादिरिष्यते ॥ ११ ॥

पित्तगुल्मचिकित्सा।

पित्ते तु रेचनं स्निग्धं रक्ते रक्तस्य मोक्षणम्।
स्निग्धोष्णे नोदिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितम् ॥ १२ ॥
रूक्षोष्णे न तु सम्भूते सर्पिः प्रशमनं परम्।
काकोल्यादिमहातिक्तवासाद्यैः पित्तगुल्मिनम्।
स्नेहितं स्रंसयेत् पश्चाद् योजयेद्वस्तिकर्मणा ॥ १३ ॥

पञ्चोक्ते चैनाष्टगुणत्वविधानात्। जलक्षयादवशिष्टं क्षीरम्। यद्यपि षोड़शपलत्वेन बहु भवति तथापि दीप्ताग्नयो महाकाया इत्यादि वचनादगुल्मस्य बहुमात्राभिहित-तया षोड़शपलक्षीरपानमपि न दोषावहमिति; किंवा चतुष्पलघातभयात् स्तोकं पेयम्, यत एवोक्तम् एवन्तु साधित इत्यादिना। दुग्धरसोनयोश्चात्र न योगविरुद्ध-त्वनाशङ्कनीयम्, व्याधिप्रभावान्महर्षिवचनाच्चेत्यर्थः ॥ ९ ॥

सर्जिकेत्यादि।—सुश्रुतस्य। सर्जिकाया माषकद्वयम्, एवं कुष्ठस्यापि; कैतकी-जटाक्षारस्य माषकचतुष्टयमिति नियमः। वाशब्दः पूर्वक्षारयोगापेक्षया। इत्यनन्तु क्षारो यवक्षारः। अत्र सर्जिकाकुष्ठसहितो यवक्षारस्तैलेनैत्येको योगः। कैतकी-जोऽपि केवल क्षार इति सम्बध्यते, तेन कैतकीजोऽपि क्षारस्तैलेनेति द्वितीयो योगः। गौड़ास्तु सर्जिकाकुष्ठसहितः कैतकीजक्षारस्तैलेनैकमेव योगमाहुः। तैले-नेति तिलतैलेन। अन्ये तु यौगिकत्वादेरण्डतैलमाहुः ॥ १० ॥

अवस्थायां क्रियामूचनाह वातगुल्म इत्यादि।—गुल्मे यद्यपि "न वामयेत्" इत्यादिवचनात् वमनं निषिद्धं तथाप्यवस्थाविशेषेऽप्यपवादरूपतया तत्र दृश्यते। चूर्णादौत्यादिशब्दात् फलवर्त्तिगुड़िकादयश्च। स्निग्धं विरेचनमित्येरण्डतैलादिना ॥ ११ । १२ ॥

रूक्षोष्णेन तु सम्भूत इत्यत्रापि पैत्तिक इति शेषः। काकोल्यादिमहातिक्ता-वासाद्यैरित्यनन्तरं घृतैरिति शेषः। काकोल्यादिगणक्वाथकल्कसाधितं घृतं काको-ल्यादिघृतम्; महातिक्तघृतञ्च कुष्ठोक्तम्; वासाद्यघृतञ्च रक्तपित्तोक्तम्। स्रंसये-दिति विरेचयेत्। बस्तिकर्मणेत्यनुवासन-निरूहाभ्याम् ॥ १३ ॥

स्निग्धोष्णार्त्ते पित्तगुल्मे काम्पिल्लं मधुना लिहेत् ।
रेचनार्थं रसं वापि द्राक्षायाः सगुडं पिबेत् ॥ १४ ॥
दाहशूलार्तिसंक्षोभस्वप्ननाशारुचिज्वरैः ।
विदह्यमानं जानीयाद् गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ १५ ॥
पक्वे तु व्रणवत् कार्यं व्रणशोधनरोपणम् ।
स्वयमूर्ध्वमधो वापि स चेद्दोषः प्रपद्यते ॥
द्वादशाहमुपेक्षेत रक्षन्नन्यानुपद्रवान् ।
परन्तु शोधनं सर्पिः शुद्धे समधु तिक्तकम् ॥ १६ ॥

स्निग्धोष्णेत्यादौ ।—काम्पिल्लं गुण्डारोचनी । विदह्यमानमिति पच्यमानम् । उपनाहयेदिति [illegible] । ननु गुल्मे गुल्मस्य पाको निषिद्धः यथा "[illegible]" इति । [illegible] न तु [illegible] । [illegible] इति [illegible] तथा [illegible] रक्त इत्यर्थः । [illegible] वर्णितम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] "[illegible]" इति । [illegible] । [illegible] । परन्तु शोधनं सर्पिरिति द्वादशाहात् परं शोधन-

रोहिणी कटुका निम्बं मधुकं त्रिफलात्वचः।
कर्षांशास्त्रायमाणा च पटोलत्रिवृतापले॥
द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि।
शृताच्छेषं घृतसमं सर्पिषश्च चतुःपलम्॥
पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः।
ज्वरस्तृष्णा च शूलश्च भ्रमो मूर्च्छाऽरतिस्तथा॥ १७॥
दीप्ताग्नयो महाकायाः ये दृमाम्लरसभावनाः।
गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विसर्पोपहताश्च ये।
ज्येष्ठां मात्रां पिबेयुस्ते पलान्यष्टौ विशेषतः॥ १८॥

कफगुल्मचिकित्सा।

लङ्घनोल्लेखने स्वेदे कृतेऽग्नौ सम्प्रधुक्षिते।
घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिना॥
मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता।
सोत्क्लेशा चारुचिर्यस्य स गुल्मो वमनोपगः॥ १९॥
मन्देऽग्नावनिले मूढे ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम्।

इक्षुरसादिकं पुन पेयम्। यद्वै बलमुपहतमिति यदि भवति [illegible] एवं कुर्याद् मधुरत्वेन देयं दोषगतमिति ज्ञेयः॥ १४—१६॥

रोहिण्यादि।—रोहिणी कटुकेति कटुरोहिणी। त्रिफलात्वच इति त्रिफला-त्रिवृतः। एवं त्रायमाणान्ता इत्येते कर्षांशाः। पटोलत्रिवृतापले इति द्विपल-भागं मसूरं च पलद्वयम्। अष्टगुणे इति मसूराष्टगुणे इति केचित्, एवं चतुःपल-मेवोक्तम्। तेन घृतेन संमूर्छितमेकीकृतम्; एतेन क्वाथघृतयोः [illegible] दर्शयति। ज्येष्ठा मात्रा [illegible] दीप्ताग्न्यादिभिः [illegible] इत्यादि॥ १७। १८॥

लङ्घनेत्यादौ।—घृतं सक्षारकटुकमिति यवक्षारादिकटुद्रव्यमिश्रितमर्थः। वमनोपग इति वमनेनोपगन्तव्यः [illegible] स वमनोपगः। पूर्वं [illegible] गुल्म [illegible]॥ १९॥

गुड़िकाचूर्णनिर्य्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिनाम्।
क्षारारिष्टगणश्चापि दाहः शेषे विधीयते॥ २०॥
पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम्।
कफगुल्मी पिबेत् काले जीर्णं माध्वीकमेव वा॥ २१॥
तिलैरण्डातसीवीजसर्षपैः परिलिप्य च।
श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक्॥ २२॥
यमानीचूर्णितं तक्रं विड़ेन लवणीकृतम्।
पिबेत् सन्दीपनं वातमूत्रवर्चोऽनुलोमनम्॥ २३॥
व्यामिश्रदोषे व्यामिश्रः सर्व एव क्रियाक्रमः।
सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः।
यथोक्तेन सदा कुर्य्याद् भिषक् तत्र समाहितः॥ २४॥
वचाविड़ाभयाशुण्ठीहिङ्गुकुष्ठाग्निदीप्यकाः।
द्वित्रिषट्चतुरेकाष्टसप्तपञ्चांशिकाः क्रमात्॥
चूर्णं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाहोदरापहम्।

मूढ़ इत्याहते। गुड़िकादय इहैव हिङ्ग्वादिप्रभृतयो वक्तव्याः। क्षारारिष्टगण इति प्रतिसारणीयक्षारस्यानुपयुक्ततया पानीयक्षार एव तदभिधानं ज्ञेयम्। पानीयक्षारायावापि षड्ध्यायीक्तायानुसर्त्तव्याः। अरिष्टाश्चरक ग्रहण्यर्शश्चिकित्सितोक्ता ज्ञेयाः। उक्तं हि—"यत्र एव ग्रहणीदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिनाम्। अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहण्यर्शश्चिकित्सिते" इति। दाहस्तु शरलोहादिभिः। उक्तं हि—"तस्य दाहो हृते रक्ते शरलोहादिभिर्हितः" इति। दाहः शेष इति दाहस्य दारुणत्वात् क्रियान्तरासिद्धौ शेष एव कर्त्तव्यता युक्ता॥ २०॥

पञ्चमूलीत्यादि।—पञ्चमूली महती कफप्रशमनीकत्वात्। माध्वीकं मधु॥ २१॥

स्वेदमाह तिलैरित्यादि। गुल्मामयमिति गुल्मस्थानम्। त्रिदोषघ्नो विधिरिति वाताद्युक्तयोगा एव एकीकृत्य योज्याः, प्रकृतिसमसमवेतत्वात्, विकृतिविषमसमवेतस्य तु चरकेऽसाध्यतोक्तेः॥ २२—२४॥

गुल्मार्शःश्वासकासघ्नं वह्निदीपनं परम् ॥ २५ ॥

यमानीहिङ्गुसिन्धूत्थक्षारसौवर्चलाभयाः।

सुरामण्डेन पातव्या गुल्मशूलनिषूदनाः ॥ २६ ॥

हिङ्ग्वाद्यं चूर्णम्—

हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हपुषामभयां शटीम्।

अजमोदाजगन्धे च तिन्तिडीकाम्लवेतसौ ॥

दाडिमं पौष्करं धान्यमजाजीं चित्रकं वचाम्।

द्वौ क्षारौ लवणे द्वे च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥

चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमन्नपानेष्वनत्ययम्।

प्राग्भक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥

पार्श्वहृद्वस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके।

आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च गुदयोनिरुजासु च ॥

ग्रहण्यर्शोविकारे च प्लीह्नि पाण्ड्वामयेऽरुचौ।

उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥

भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा।

बहुशो गुडिकाः कार्याः कार्मुकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥२७॥

पूतीकपत्रगजचिर्भिटचव्यवह्नि-

व्योषञ्च संस्तरचितं लवणोपधानम्।

षट्पलादौ।—पलका द्रोणकी ; [illegible] ; दीप्यकी यमानी। चारि-[illegible] ॥ २५ ॥

यमानीत्यादौ।—[illegible] ॥ २६ ॥

हिङ्ग्वादिचूर्णे अजमोदा यमानी ; अजगन्धा [illegible] ; तिन्तिडीकं [illegible] ; द्वौ क्षारौ यवक्षारस्वर्जिकाक्षारौ ; लवणे द्वे सैन्धव-सौवर्चले। [illegible] भोजनात् प्राक् [illegible] वा। [illegible] । [illegible] । [illegible] गुडिकाः कार्याः। [illegible] । कार्मुकाः कर्मकारकाः ॥ २७ ॥

दग्ध्वा निधूमं दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यम्

गुल्मोदरश्वयथुपाण्डुगदोद्भवेषु ॥ २८ ॥

विडङ्गपुष्करमूलानि तुम्बुरूणि हरीतकीम् ।

श्यामा बिडं सैन्धवञ्च यवक्षारं महौषधम् ॥

यवक्वाथोदकेनैतद् घृतभृष्टन्तु पाययेत् ।

तेनास्य भिद्यते गुल्मः सशूलः सपरिग्रहः ॥ २९ ॥

वचाद्यं चूर्णम्—

वचाहरीतकीहिङ्गुसैन्धवं साम्लवेतसम् ।

यवक्षारं समानीय पिबेदुष्णेन वारिणा ॥

एतद्धि गुल्मनिचयं सशूलं सपरिग्रहम् ।

भिनत्ति सप्तरात्रेण वह्नेर्दीप्तिं करोति च ॥ ३० ॥

पूतीकमणेत्यादि । वातूलकम—पूतीको नाटाकरञ्जः ; [illegible] ; [illegible] संस्कारकपातात्मा निदिष्टम् । [illegible] । सैन्धवञ्च पूतीकपत्रादिकमत्र बाह्यम् । [illegible] ॥ २८ ॥

विडङ्गेत्यादौ ।—तुम्बुरूणि [illegible] , श्यामा त्रिवृत् । [illegible] प्रभूतं [illegible] , ततो [illegible] यवक्वाथेन [illegible] । यवक्वाथोदकेन [illegible] । [illegible] ; [illegible] पठितं, तद्यथा —"[illegible]" इति । [illegible] । [illegible] भिद्यते भिनत्ति, न तु [illegible] । सपरिग्रह इति [illegible] दीपयन् इति वा ॥ २९ ॥

वचेत्यादि ।—सप्तरात्रेण ।—[illegible] इति नियमः । [illegible] —"[illegible]" इति [illegible] ॥ ३० ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकाजाजिसैन्धवैः।
युक्ता पीता सुरा हन्ति गुल्ममाशु सुदुस्तरम् ॥ ३१ ॥
नादेयीकुटजार्कशिग्रुबृहतीस्नुग्बिल्वभल्लातक-
व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटापामार्गनीपाग्निकान्।
वासामुष्ककपाटलाः सलवणा दग्ध्वा जले पाचितम्
हिङ्ग्वादि प्रतिवापमेतदुदितं गुल्मोदराष्ठीलिषु ॥ ३२ ॥
हिङ्गूग्रगन्धाविड़शुण्ठ्यजाजीहरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम्।
भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदराजीर्णविसूचिकासु ॥ ३३ ॥
त्रिफलाकाञ्चनक्षीरीसप्तलानीलिनीवचाः।
त्रायन्तीहवुषातिक्ताचिहृत्सैन्धवपिप्पलीः ॥
पिबेद्विचूर्ण्य मूत्रोष्णवारिमांसरसादिभिः।

पिप्पलीत्यादि।—अयं योगो वातश्लेष्मणि श्रेयः ॥ ३१ ॥

नादेयीत्यादि।—नादेयी भूमिजम्बुका; व्याघ्री कण्टकारी; किंशुकः पलाशः; पारिभद्रकजटा पारिभद्रमूलम्; अग्निश्चित्रकः। सलवणाः ससैन्धवाः, लवणा ज्योतिष्मतीत्येके। नादेयीप्रभृतीन् दग्ध्वा क्षारः कार्य्यः। अस्याढ़क पलशत वा पानीयक्षारविधिना चतुर्गुणे षड्गुणेन वा उदकेन पक्वा चतुर्भागावशेषे कल्कमपनीय, एकविंशतिवारान् परिस्राव्य स्थापयेत्। अस्य कर्षमर्द्धपलं वा हिङ्ग्वादिचूर्णपादिकं दत्त्वा मांसघृतक्षीराणामन्यतमेषु प्रक्षिप्य पिबेत्, मांसरसादिभिश्च भोक्तव्यमोजीरक्षणार्थम्। अन्ये त्वाहुः एकदा विपाच्य स्थापिते क्षारोदकेऽम्लत्वादिदोषशङ्का स्यात्, अतःकृत क्षाराद्य्ये यंथावयोपेक्षया पलादिपरिमितं क्षारं गृहीत्वा प्रत्यहमनन्तरोक्तक्वाथविधिना क्षारोदकं कार्य्यमिति।—हिङ्ग्वादिप्रतिवापमिति हिङ्ग्वादिः पादिकस्य प्रतिवापः प्रक्षेपो यत्र तत् तथा। एतदिति क्वाथक्षारजलम्। यत्तु तन्त्रस्यायं प्रयोगस्तत्रोक्तहिङ्ग्वाद्यपरिज्ञानात् वक्ष्यमाणहिङ्ग्वादिरनन्तरपठितत्वात् संग्रहकारस्याभिमतो लक्ष्यते ॥ ३२ ॥

हिङ्ग्वादी।—उग्रगन्धा वचा। भागोत्तरमिति उत्तरोत्तरमेकभागवृद्धम्। उष्णाम्बुनास्य पानमुपदिशन्ति ॥ ३३ ॥

सर्व्वगुल्मोदरप्लीहकुष्ठार्शःशोथपीड़ितः ॥ ३४ ॥

काङ्कायनगुड़िका—

शटीं पुष्करमूलञ्च दन्तीं चित्रकमाढकीम् ।
शृङ्गवेरं वचाञ्चैव पलिकानि समाहरेत् ॥
त्रिवृतायाः पलञ्चैव कुर्य्यात् त्रीणि च हिङ्गुनः ।
यवक्षारपले द्वे च द्वे पले चाम्लवेतसात् ॥
यमान्यजाजीमरिचं धन्याकञ्चेति कार्षिकम् ।
उपकुञ्च्यजमोदाभ्यां तथा चाष्टमिकामपि ॥
मातुलुङ्गरसेनैव गुड़िकाः कारयेद्भिषक् ।
तासामेकां पिबेद्द्वे वा तिस्रो वापि सुखाम्बुना ॥
अम्लैश्च मद्यैर्यूषैश्च घृतेन पयसाथवा ।
एषा काङ्कायनेनोक्ता गुड़िका गुल्मनाशिनी ॥
अर्शोहृद्रोगशमनी क्रिमीणाञ्च विनाशिनी ।
गोमूत्रयुक्ता शमयेत् कफगुल्मं चिरोत्थितम् ॥
क्षीरेण पित्तगुल्मञ्च मद्यैरम्लैश्च वातिकम् ।
त्रिफलारसमूत्रैश्च नियच्छेत् सान्निपातिकम् ।
रक्तगुल्मे च नारीणामुष्ट्रीक्षीरेण पाययेत् ॥ ३५ ॥

हवुषाद्यं घृतम्—

हवुषाव्योषपृथ्वीकाचव्यचित्रकसैन्धवैः ।
साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥
सकोलमूलकरसं सक्षीरं दधि दाड़िमम् ।

त्रिफलेत्यादौ ।—काञ्चनक्षीर्य्यां प्रभावात् कटुत्वमाहुः । सप्तला चर्म्मकषा ; शङ्खिनी नीलबुह्ना । विरेकार्थोऽयं योगः ॥ ३४ ॥

शटीमित्यादौ ।—यमान्यादीनां प्रत्येकं कर्षः । उपकुञ्ची कृष्णजीरकम्. अजमोदा यमानी, अनयोः प्रत्येकम् अष्टमिकामर्द्धपलमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत् परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविबन्धनुत् ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोष-श्वासकासारुचिज्वरान्।
पार्श्वहृद्बस्तिशूलञ्च घृतमेतदपोहति ॥ २६ ॥

पञ्चपलकं घृतम्—

पिप्पल्याः पिचुरध्यर्द्धो दाडिमाद् द्विपलं पलम्।
धान्यात् पञ्च घृताच्छुण्ठ्याः कर्षः क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति।
योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विषमज्वरान् ॥ २७ ॥

त्र्यूषणाद्यं घृतम्—

त्र्यूषणत्रिफलाधान्य-विडङ्गचव्यचित्रकैः।
कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ॥ २८ ॥

त्रायमाणाद्यं घृतम्—

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलम्।
पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्षिकैः ॥
रोहिणीकटुकामुस्त-त्रायमाणादुरालभाः।
कल्कैस्तामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥

हपुषेत्यादि।—हपुषा स्वनामख्याता; पृथ्वीका कृष्णजीरकम्, हिङ्गुपत्रिकेत्यर्थे; दीप्यको यमानी। सकोलमूलकरसमिति कोलं शुष्कबदरं तस्य क्वाथः, मूलकस्यापि शुष्कस्य क्वाथः; न पुनर्मूलद्रव्यस्य स्वरसः, तस्य तु गुल्मे निषिद्धत्वात्। दाडिमस्याप्यत्र स्वरसः, द्रवसाहचर्य्यात्। विश्वामित्रेणापि दाडिमरस एवोक्तः। एवं पञ्चभिर्द्रवैः प्रत्येकं स्नेहसमैः पाकः ॥ २६ ॥

पिप्पल्या इत्यादि।—पिचुरध्यर्द्ध इति सार्द्धकर्षः। पलं धान्यादिति योज्यम्। पञ्च घृतादिति पञ्च पलानीत्यर्थः। क्षीरं चतुर्गुणमिति घृतपञ्चपलापेक्षया विंशतिः पलानि क्षीरस्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

त्र्यूषणादिघृते सक्षीरमिति चतुर्गुणक्षीरसहितं, द्रवान्तराभावात् ॥ २८ ॥

जल इत्यादौ।—पञ्चभागस्थितमिति पञ्चभागावशिष्टं, तेन क्वाथस्याष्टौ पलानीत्यर्थः। कल्कैरित्यत्र व्यवहितैरप्यामलक्यादिभिः सम्बध्यते; न केवलमेतैः कल्कैः

रसस्यामलकीनाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च।
पलानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत्॥
पित्तगुल्मं रक्तपित्तं विसर्पं पैत्तिकं ज्वरम्।
हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद्घृतोत्तमम्॥
पलोल्लेखागते माने न द्वैगुण्यमिहेष्यते।
चत्वारिंशत्पलं तेन तोयं दशगुणं भवेत्॥ ३९॥

द्राक्षाद्यं घृतम्—

द्राक्षामधुकखर्जूरं विदारीं सशतावरीम्।
परूषकाणि त्रिफलां साधयेत् पलसम्मिताम्॥
जलाढ़के पादशेषे रसमामलकस्य च।
घृतमिक्षुरसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम्॥
साधयेत् तद्घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम्।
प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत्।
साहचर्य्यादिह पृथग्घृतादेः क्वाथतुल्यता॥ ४०॥

क्षीरषट्पलकं घृतम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
पलिकैः सयवक्षारैः सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत्॥
क्षीरप्रस्थेन तत् सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम्।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम्॥ ४१॥

कटुरोहिण्यादयश्च कल्का इति योजना। कल्का इति श्लोकपादपूरणार्थमिति चक्रपाणिः। वीरा क्षीरकाकोली। पलोल्लेखागतमानत्वादिह न द्वैगुण्यमित्याह पलानीत्यादि॥ ३९॥

द्राक्षेत्यादौ।—मधुकं यष्टिमधु। शर्कराक्षौद्रपादिकमिति मिलित्वा। क्वाथरूपस्य मध्यमानस्य साहचर्य्याद्घृतादीनामपि मध्यमानत्वमित्याह साहचर्य्या-त्यादि॥ ४०॥

धात्रीषट्पलकं घृतम्—

धात्रीफलानां स्वरसैः षडङ्गं विपचेद्घृतम् ।
शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ४२ ॥

भार्गीषट्पलकं घृतम्—

षड्भिः पलैर्मगधजाफलमूलचव्य-
विश्वौषधज्वलनयावककल्कपक्वम् ।
प्रस्थं घृतस्य दशमूलयुरुबूकभार्गी
क्वाथेऽम्बयो पयसि दध्नि च षट्पलाख्यम् ॥
गुल्मोदरारुचिभगन्दरमग्निसाद-
कासज्वरक्षयशिरोग्रहणीविकारान् ।
सद्यः शमं नयति ये च कफानिलोत्था
भार्ग्याख्यषट्पलमिदं प्रवदन्ति वैद्याः ॥ ४३ ॥

क्षीरषट्पलके घृते क्षीरप्रस्थेनैव केवलेन घृतसमेन पाक इति ब्रुवते ; अन्ये तु त्रिगुणं जलं ददति ; तन्न, सर्वथा द्रवानुक्तौ हि जलं द्रवं भवतीत्याह चक्रः ॥ ४१ ॥

धात्रीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । धात्रीफलस्वरसचतुर्गुणः । षडङ्गमिति यत्रचार-माहितपञ्चकोलकल्कितं प्रत्येकं पलिकम् । उक्तं हि—"पञ्चकोलैर्युतं क्षीरैः प्रत्येकं पलिकैः पचेत् । क्षीरे धात्रीरसे वापि सितासैन्धवयोजितम् ॥" शर्करा-सैन्धवोपेतमिति शर्करासैन्धवयोर्मिलित्वा पादिकयोः प्रक्षेपः । अन्यापि शर्करा-पादमर्द्धं सैन्धवस्यैकपाद इति वदन्ति ॥ ४२ ॥

षड्भिः पलैरित्यादि ।—मगधजा पिप्पली, तस्याः, फलं मूलञ्च ; ज्वलन-श्चित्रकः ; यावको यवक्षारः । यावजेति पाठे स एवार्थः । अत्र क्षीरं स्नेहसम, "द्रवान्तरेण योगे हि क्षीरं स्नेहसमं भवेत्" इत्युक्तेः । दध्निक्वाथौ तु मिलित्वा स्नेहात् त्रिगुणौ । अतः चतुर्गुणः पाकः, एकेनापि चातुर्गुण्यं द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्य-स्त्रिभिरपि चातुर्गुण्यं चतुर्भिः समनिति वचनात् । अन्ये तु क्वाथो द्विगुणः, क्षीरं दधि च प्रत्येकं स्नेहसममित्याहुः । निश्चलस्तु क्वाथश्चतुर्गुणः, दधि च चतुर्गुणं, क्षीरन्तु स्नेहसममिति नवगुणः पाक इत्याह । अन्ये तु दधिक्वाथौ मिलित्वा चतु-र्गुणौ, क्षीरन्तु स्नेहसममिति पञ्चगुणः पाक इत्याहुः ॥ ४३ ॥

भल्लातकं घृतम्—

भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम्।
साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिलाढ़के॥
पादावशेषे पूते च पिप्पलीं नागरं वचाम्।
विड़ङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विड़ं शटीम्॥
चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमान् भिषक्।
प्रस्थञ्च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
एतद्भल्लातकं नाम कफगुल्महरं परम्।
प्लीहपाण्ड्वामयश्वासग्रहणीकासगुल्मनुत्॥ ४४॥

रसोनाद्यं घृतम्—

रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम्।
सुरारनालदध्यम्लमूलकस्वरसैः सह॥
व्योषदाड़िमवृक्षाम्लयमानीचव्यसैन्धवैः।
हिङ्गुम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च पलांशिकैः॥
सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयज्वरान्।
कासापस्मारमन्दाग्निप्लीहशूलानिलान् जयेत्॥ ४५॥

दन्तीहरीतकी—

जलद्रोणे विपक्तव्या विंशतिः पञ्च चाभयाः।
दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च॥
तेनाष्टभागशेषेण पचेद्दन्तीसमं गुड़म्।

भल्लातकघृतं द्विगुणद्रवेणैव मन्तव्यं, निर्दिष्टे तद्देव हि इति वचनात्। पञ्च-मूलं मन्यं, तदेव विदारीगन्धाद्यं प्रत्येकं पलोन्मितम्। भल्लातकं नामेत्यनन्तरं सर्पिरिति शेषः ; चरके तु एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परमित्येव पाठः॥ ४४॥

रसोनेत्यादौ।—पञ्चमूलं महत् पञ्चमूलं वातकफहरत्वात्, तस्य रसः क्वाथः। रसोनस्वरसादीनां पञ्चानां घृतसमत्वम्। दीप्यकं चेतयमानी॥ ४५॥

जलद्रोण इत्यादौ।—विंशतिः पञ्च चाभया इत्याकृतिमानाम्। हरीतकी-

त्रायाभयात्रिवृच्चूर्णात् तैलाच्चापि चतुःपलम् ॥
पलमेकं कणाशुण्ठ्योः सिद्धे लेहे च शीतले ।
क्षौद्रं तैलसमं दत्त्वा चातुर्जातपलं तथा ॥
ततो लेहपलं लीढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।
सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥
प्लीहश्वयथुगुल्मार्शो-हृत्पाण्डुग्रहणीगदाः ।
शाम्यन्त्युत्क्लेशविषम-ज्वरकुष्ठान्यरोचकाः ॥ ४६ ॥

वृश्चीराद्यरिष्टः—

वृश्चीरमुरुबूकञ्च वर्षाभ्वं बृहतीद्वयम् ।
चित्रकञ्च जलद्रोणे पचेत् पादावशेषितम् ॥
मागधीचित्रकक्षौद्र-लिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्धसंयुतम् ॥
व्युषितं दशाहञ्च जीर्णभक्तः पिबेन्नरः ।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकं सुदुस्तरम् ॥ ४७ ॥

फलानि कर्पटे पोट्टलीं यथा भग्नहरीतकीवत् क्वथनीयानि । तैलार्धकुडवमिति पाठे च पलचतुष्टयमित्यर्थः । तैलस्नुत्त्रिवृद्धरीतकीभर्जनार्थं, न तु त्रिवृच्चूर्णपरिभर्जनार्थं, भर्जनेन विरेचनशक्त्यपकर्षप्रसङ्गात् । पलमेकं कणाशुण्ठ्योर्मिलित्वा ; एवं चातुर्जातपलमपि । प्रस्थमत्र दोषस्य सार्धत्रयोदशपलमानम् । उक्तं हि भोजे—"वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः" इति ॥ ४६ ॥

वृश्चीरमित्यादि ।—वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा । वृश्चीरादीनां मिलित्वा पलशतम्, "द्रोणे द्रव्यतुला मता" इति वचनात् ; अन्ये त्वाढकमाहुः । मागधी पिप्पली । मधुनः प्रस्थमिति शरावचतुष्टयम् । पथ्याचूर्णार्धसंयुतमिति हरीतकीचूर्णप्रस्थार्धमष्टौ पलानि, तेन संयुतम् । व्युषितं तुषधान्यराशिमध्ये स्थितम् । जीर्णभक्तः परिणताहारः, लघुकोष्ठ इत्यर्थः । अस्य पलमर्धपलं वा प्रातरुपयोज्यम् ॥ ४७ ॥

रौधिरस्य च गुल्मस्य गर्भकाले व्यतिक्रमे ।
स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात् स्निग्धं विरेचनम् ॥ ४८ ॥
शताह्वाचिरबिल्वत्वग्दारुभार्गीकणोद्भवः ।
कल्कः पीतो हरेद्गुल्मं तिलक्वाथेन रक्तजम् ॥ ४९ ॥
तिलक्वाथो गुडव्योषहिङ्गुभार्गीयुतो भवेत् ।
पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषिताम् ॥ ५० ॥
सक्षारं त्र्यूषणं मद्यं प्रपिबेदसृगुल्मिनी ।
पलाशक्षारतोयेन सिद्धं सर्पिः पिबेच्च सा ॥ ५१ ॥

रौधिरस्येत्यादौ ।—गर्भकालव्यतिक्रम इति उचितगर्भकालस्य [illegible] व्यतिक्रमे । [illegible] रक्तगुल्मस्य [illegible] शान्तिः स्यात् [illegible] । न तु गर्भकाल[illegible], [illegible] कदाचित् [illegible] । यतो हि—"[illegible] पुष्टो [illegible] गर्भदेहेऽपि स्यात्" इति । तथा [illegible] "[illegible] पिण्डित एव [illegible]" इति । [illegible] शोणितगुल्म[illegible] [illegible] च । [illegible] मन्तव्यम् । [illegible] ॥ ४८ ॥

शताह्वेत्यादि ।—शताह्वादिकल्कानां प्रक्षेपः । [illegible] । तिलक्वाथेनेति तिलक्वाथेनानुपानेन; [illegible] तिलकल्कं च [illegible] । केचित्तु [illegible] वदन्ति । [illegible] रक्तजम् ॥ ४९ ॥

तिलक्वाथ इत्यादौ ।—गुडादयः प्रक्षेप्याः । नष्टे पुष्पे [illegible] ॥ ५० ॥

सक्षारेत्यादौ ।—क्षारो यवक्षारादिः, [illegible] तु [illegible] ।

पलाशक्षारतोयेनेत्यादि ।—[illegible] घृतम् । पलाश[illegible] षड्भिः [illegible] । [illegible] गृहीत्वा [illegible] तेन [illegible] इति भावः ।

उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः ।
न प्रभिद्येत यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् ॥
क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ।
रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरी क्रिया ॥ ५२ ॥
भल्लातकात् कल्ककषायपक्वं सर्पिः पिबेच्छर्करया विमिश्रम् ।
तद्रक्तगुल्मं विनिहन्ति पीतं बलासगुल्मं मधुना समेतम् ॥५३॥
वल्लूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकानि वैदलम् ।
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ ५४ ॥

इति गुल्मचिकित्सा ।

अन्ये तु पानीयक्षारविधिना स्रावितक्षाराम्बुना घृतपाकमुपदिशन्ति कार्त्तिकः पुनः पलाशक्षारतोयेनैतदनेन क्षैरपाकोक्तविधिना पलाशक्षारक्वाथकरणमित्याह ॥ ५१ ॥

उष्णैर्वेति । उष्णैरित्युष्णवीर्यैः सुरासौवीरादिभिः । भिन्न इति भृशं भवति रक्ते । योनिविशोधनमिति वर्त्तिरूपतया योनिविरेचनमित्यर्थः । क्षारेणेत्यादि ।— पलाशक्षारेण सह पललं तिलचूर्णं किञ्चिल्लवणं दत्त्वा वर्त्तिं विधाय योन्यभ्यन्तरे दद्यात् । अथवा पलाशादिक्षारतिलचूर्णं सीहुण्डक्षीरेण मिश्रणीयम्, तेन सूक्ष्मवस्त्रं भावयित्वा वर्त्तिः कार्य्या, सा च योन्यभ्यन्तरे देया । रुधिर इत्यादि स्पष्टम् ॥ ५२ ॥

भल्लातकादित्यादि ।— अत्र पादिकशर्कराप्रक्षेपः, एवं मध्वपि ; "धान्वन्तरमधुशर्करे" इत्युक्तेः । बलासः कफः । कफगुल्मे शर्करास्थाने मधु देयमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

वल्लूरमित्यादि ।— शुष्कस्य । वल्लूरं शुष्कमांसम् । मूलकमार्द्रम्, शुष्कमूलकस्य वातहरत्वेन पथ्यत्वात् निषिद्धम् । एतच्च हरितवर्णोपलक्षणं गुल्मे हरितवर्गस्याप्यहितत्वात् । वैदलं मुद्गादि ; आलुकं पिण्डालुकम् । मधुराणि फलानि कोविदारफलानि, क्षारपाणौ न्यग्रोधादिफलवर्जमनभिधानात् । चकारात् हरीतकीवर्गादिग्रहणम्, गुल्मे हरीतकीवर्गस्याप्यहितत्वात् ॥ ५४ ॥

इति गुल्म-चिकित्सा-विवृतिः ।

अथ हृद्रोग-चिकित्सा ।

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
द्विपञ्चमूलीक्वाथेन सस्नेहलवणेन च ॥ १ ॥
पिप्पल्येलावचाहिङ्गु यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।
सौवर्चलमथो शुण्ठी अजमोदा च चूर्णितम् ॥
फलधान्याम्ल-कौलत्थ-दधिमद्यासवादिभिः ।
पाययेच्छुद्धदेहञ्च स्नेहेनान्यतमेन वा ॥ २ ॥
नागरं वा पिबेदुष्णं कषायञ्चाग्निवर्द्धनम् ।
कासश्वासानिलहरं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥ ३ ॥
श्रीपर्णीमधुकक्षौद्र-सितागुड़जलैर्वमेत् ।
पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ॥
घृतं कषायांश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ॥ ४ ॥

गुल्मस्य हृदयं स्थानसन्नम्, अतः स्थानसाम्यात् तदनन्तरं हृद्रोग उच्यते । वातोपसृष्ट इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अत्रानुक्तमपि मदनफलादिचूर्णं बोध्यम्, वमनयोग्यत्वात् । वातजेऽपि वमनविधानं हृदयस्य कफस्थानत्वात्, उक्तं हि "स्थानिस्थानगतं दोषं स्थानिवत् समुपाचरेत्" इति । एवं पित्तजे वमनं बोध्यम् । चरके हृद्रोगिणो यद्यप्यवम्या उक्तास्तथापि कफोत्क्लेशे बलीयसि सर्वत्रैव वमनं ज्ञेयम् । पिप्पल्याद्यन्यतमेन सेव्यन्त सुश्रुतस्य । फलाम्लं मातुलुङ्ग-दाडिमफलादि द्रवत्वात् तस्य रसो ग्राह्यः पानोपयोगित्वात् । वाते धान्याम्लं काञ्जिकम् । कौलत्थः कुलत्थयूषः । स्नेहेनान्यतमेन वेति घृतादीनामन्यतमेन फलधान्याम्लादिषड्द्रव्योपदर्शनं सात्म्यापेक्षम् ॥ १ । २ ॥

नागरमित्यादि ।—नागरं नागरजलकषायं पिबेत् । वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ ३ ॥

पैत्तिकचिकित्सामाह श्रीपर्णीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । श्रीपर्णी गाम्भारी, तस्या फलमत्र देयम् । अत्र श्रीपर्णीमधुकयोरेव क्वाथयोरेव योग्यत्वात् जलमयार्हमतक्वाथः । अत्र क्षौद्रसितागुडान् प्रक्षिप्य पित्तजे वमेत् । किंवा जलस्य श्रीपर्ण्यादिभिः पञ्चभिः सम्-

शीताः प्रदेहाः परिषेचनानि
तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे।
द्राक्षासिताक्षौद्रपरूषकैः स्यात्
शुद्धे च पित्तापहमन्नपानम्॥
पिष्ट्वा पिबेद्वापि सिताजलेन
यष्ट्याह्वयं तिक्तकरोहिणीञ्च॥ ५॥

अर्ज्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदामये।
सितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा॥ ६॥

घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते॥ ७॥

वचा-निम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफोत्थिते।
वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि च योजयेत्॥ ८॥

भाग् पञ्च योगा अमी। अत्राप्यनुक्तमपि मदनफलादि पूर्ववद् योज्यम्। तन्त्रान्तरे सितागुडजलैरित्यत्र सितोत्पलजलैरिति पठित्वा उत्पलं कुष्ठमिति व्याचष्टे। मधुरैः गव्यं घृतमिति काकोल्यादिगणक्वाथकल्कसाधितं घृतम्॥ ४॥

शीता इत्यादौ।—द्राक्षादिभिर्युक्तमन्नपानं मस्तुयूषादिपानवमनविरेचनन्तु कार्य्यमित्यर्थः इति केचित्। अन्ये तु—"पित्ते द्राक्षेक्षुभिर्य्यासैः सिताक्षौद्रपरूषकैः। युक्तो विरेको हृद्यः स्यात्" इति तन्त्रान्तरदर्शनात् द्राक्षादिभिर्युक्तो विरेक इत्याहुः। सिताजलेनेति शर्कराभिश्रितजलेनेत्यर्थः। सितां जलेनेति पाठोऽपि [illegible]। उक्तं हि वाग्भटे "यष्टीमधुककल्कञ्च पिबेत् ससितमम्भसा" इति॥ ५॥

अर्ज्जुनस्येत्यादि।—क्षीरपरिभाषया अर्ज्जुनत्वगादिभिः प्रत्येकं साधितं सितया सह देयमिति चत्वारो योगाः। केचित्तु केवलं वारिसाधितक्षीरे सिताप्रक्षेपादिति पञ्च योगानाहुः। पञ्चमूली चात्र स्वल्पा। एते च योगा वातपित्ते ज्ञेयाः॥ ६। ७॥

वचेत्यादि।—सुगमम्। वचाकषायेण निम्बकषायेण वा वमनम्; किंवा वचाकल्को निम्बस्य कषायः, ताभ्यां मिलित्वा वमनम्। हृदीति हृद्रोगे। वातहृत्स्यात् यथाः क्षीरमौविवत्। वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि चेति। अत्रैव वातहृद्रोगे

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नञ्च सर्वेषु हितं विधेयम् ।
हीनाधिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव कार्य्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ ९ ॥
चूर्णं पुष्करजं लिह्यान्माक्षिकेण समायुतम् ।
हृच्छूलश्वासकासघ्नं क्षयहिक्कानिवारणम् ॥ १० ॥
तैलाज्यगुड़विपक्वं चूर्णं गोधूमं पार्थजं वापि ।
पिबति पयोऽनु च स भवेज्जितसकलहृदामयः पुरुषः ॥ ११ ॥
गोधूमककुभचूर्णं छागपयो गव्यसर्पिषा विपक्वम् ।
मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥ १२ ॥
मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ।

पिप्पल्यादिना यच्चूर्णमुक्तं तत् पाययेदित्यर्थः वाग्भटेऽप्युक्तम् । "कफोद्भवे वमेत् स्निग्धः पिचुमर्दवचाम्भसा । कुलत्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः । पिबेच्चूर्णं वचाहिङ्गुलवणद्वयनागरान्, सैलाजमोदकृष्णा यवक्षारान् सुखाम्बुना । फलधान्याम्लकौलत्थयूषमूत्रासवैस्तथा ।" इति । वातकफजं पिप्पल्यादिकं तथा पिप्पल्यादिचूर्णं पाययेदित्याहुरन्ये ॥ ८ ॥

त्रिदोषज इत्यादि ।—लङ्घनविधानं हृदयस्य कफस्थानतया । त्रिदोषजेऽपि कफ एवादौ लङ्घनेन जेय इति मत्वा उक्तम् । त्रिदोषजे लङ्घनः दीपनतया चिकित्सामुक्तवान् । हीनाधीत्यादि ।—अधिशब्दोऽधिकवाची, अधिकत्वमित्यर्थः दोषाणां हीनत्वादिकं प्रतीक्ष्य यत् कर्म [illegible] अधिकदोषघ्नतया तत् कार्य्यमिति वाक्यार्थः ॥ ९ ॥

चूर्णमित्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

तैलाज्येत्यादि ।—तैलाज्यगुड़ान् [illegible] पादिकान् दत्त्वा गोधूमपार्थचूर्णं [illegible] । किंवा गोधूमपार्थचूर्णसमो गुड़ः, तैलाज्ये तु संस्कारार्थं [illegible] । वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ ११ ॥

गोधूमेत्यादि ।—ककुभोऽर्जुनः । [illegible] सर्पिर्मधुशर्कराणां पूर्वमानं [illegible] छागक्षीरस्योत्कारिकावत् [illegible] पिच्छीति देयम् ॥ १२ ॥

हृद्रोगश्वासकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम्।
रसायनं परं बल्यं वातजिन्मासयोजितम्।
संवत्सरप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं ध्रुवम्॥ १२॥
हिङ्गूग्रगन्धाविड़विश्वकृष्णा-कुष्ठाभयाचित्रकयावशूकम्।
पिबेच्च सौवर्च्चलपुष्कराढ्यं यवाम्भसा शूलहृदामयघ्नम्॥१४॥
दशमूलीकषायन्तु लवणक्षारसंयुतम्।
श्वासं कासञ्च हृद्रोगं गुल्मं शूलञ्च नाशयेत्॥ १५॥
पाठां वचां यवक्षारमभयां साम्लवेतसाम्।
दुरालभां चित्रकञ्च त्र्यूषणञ्च फलत्रयम्॥
शटीं पुष्करमूलञ्च तिन्तिड़ीकं सदाड़िमम्।
मातुलुङ्गस्य मूलानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्॥
सुखोदकेन मद्यैर्वा श्रृतान्येतानि पाययेत्।
अर्शः शूलञ्च हृद्रोगं गुल्मञ्चाशु व्यपोहति॥ १६॥
पुटदग्धमश्मपिष्टं हरिणविषाणन्तु सर्पिषा पिबतः।
हृत्पृष्ठशूलमुपशममुपयात्यचिरेण कष्टमपि॥ १७॥
क्रिमिहृद्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम्।
दध्ना च पललोपेतं त्र्यहं पश्चाद्विरेचयेत्॥

· मूलं नागबलाया इति, मूलं चूर्णमिति चूर्णरूपं मूलमित्यर्थः। ककुभस्य वल्कलमिति ककुभस्य त्वक्चूर्णमपि दुग्धेन पेयम्। योगद्वयमेतत्॥ १२॥

हिङ्ग्वित्यादि।—पुष्करस्याभावात् कुष्ठस्यैव भागद्वयम्। हिङ्ग्वादिपुष्करान्तानां चूर्णं यवक्वाथे प्रक्षिप्य पिबेत्॥ १४—१६॥

पुटेत्यादि।—हरिणशृङ्गं कुशेन संवेष्ट्य मृदा प्रलिप्य च गोमयाग्नौ निर्धूमाङ्गारे वा दग्ध्वा शिलापिष्टं घृतेन पेयमित्यर्थः॥ १७॥

क्रिमीत्यादि।—अतःपरमित्यन्तं सुश्रुतस्य।—पिशितप्रधानमोदनं पिशितौदनम्, तत्र दध्ना पललेन च संयुक्तं त्र्यहं भोजयेत्। पललं तिलचूर्णम्। एतच्च पिशितौदन-

सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैः साजाजिशर्करैः।
विड़ङ्गगाढ़ं धान्याम्लं पाययेद्धितमुत्तमम् ॥ १८ ॥
क्रिमिघ्ने च पिबेन्मूलं विड़ङ्गामयसंयुतम्।
हृदि स्थिताः पतन्त्येवमधस्तात् क्रिमयो नृणाम्।
यवान्नं वितरेच्चाम्ले सविड़ङ्गमतः परम् ॥ १९ ॥

वल्लभघृतम्—

मुस्त्यं शतार्द्धञ्च हरीतकीनां सौवर्च्चलस्यापि पलद्वयञ्च।
पक्वं घृतं वल्लभकेति नाम्ना हृच्छ्वासशूलोदरमारुतघ्नम् ॥ २० ॥

श्वदंष्ट्राद्यं घृतम्—

श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिष्ठावलाकाश्मर्य्यकत्तृणम्।
दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिरा ॥

भोजनं क्रिमीणामुत्क्लेशार्थम्। पश्चादिति तिस्रुत्क्लेशानन्तरं विरेचयेत्। कैर्विरेचयेदित्याह सुगन्धिभिरित्यादि।—योगैरिति विरेचनयोगैः। कीदृशैः सुगन्धिभिः?—चातुर्जातकयोगैरिति गदः। सौगन्ध्यकरणञ्च वान्तिशङ्कानिरासार्थम्। यमनञ्च क्रिमिरोगे निषिद्धम्, क्रिमिजर्द्धरितहृदयत्वात्। तथा वमनेन क्रिमिभिः निरोगतैरिन्द्रियोपघातभयादिति। सलवणैरिति लवणैरिति पठित्वा सुगन्धिभिर्लवणैरिति व्याख्यानयन्ति केचित्। पीतविरेचनस्यानुपानमाह विड़ङ्गगाढ़मित्यादि।—विड़ङ्गगाढ़ं विड़ङ्गचूर्णोत्कटम्, धान्याम्लमिति काञ्जिकम्। विड़ङ्गगाढ़ैरिति पाठे योगैरित्यस्य विशेषणम् ॥ १८ ॥

विरेचनयोगान्तरमाह क्रिमिघ्ने चेत्यादि।—विड़ङ्गकुष्ठचूर्णं प्रक्षिप्य गोलितं वा विरेकार्थं पिबेत्। यद्यप्ययं योगः सुश्रुते नास्ति तथापि तन्त्रान्तरीय एवायं विरेचनप्रस्तावे संग्रहकारेण लिखितः। विरेचनानन्तरमप्रवृत्तदोषार्थं परिशिष्टक्रिमिविनाशार्थञ्चान्नसंस्कारमाह यवान्नमित्यादि।—यवान्नमिति यवपेयादिकम्। सविड़ङ्गमिति षड़ङ्गविधिना विड़ङ्गकषायसाधितम्। अतःपरमिति विरेकानन्तरमित्यर्थः ॥ १९ ॥

वल्लभघृते—मुस्त्यमिति ओढम्। हरीतकी सौवर्च्चलञ्च कल्कः, घृतञ्च प्रस्थः, जलेन च पाकः ॥ २० ॥

पलिकान् साधयेत्तेषां रसे क्षीरे चतुर्गुणे ।
कल्कैः स्वगुप्तर्षभकमेदाजीवन्तिजीवकैः ॥
शतावर्य्यृद्धिमृद्वीकाशर्कराश्रावणीविसैः ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःश्वासकासक्षयापहः ।
धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ २१ ॥

बलाद्यं घृतम्—

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बु सिद्धं सयष्टीमधुपादकल्कम् ।
हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तं कासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥२२॥

अर्जुनघृतम्—

पार्थस्य कल्कस्वरसेन पक्वं शस्तं घृतं सर्वहृदामयेषु ॥ २३ ॥

इति हृद्रोगचिकित्सा ।

श्वदंष्ट्राद्य—पलाशः किंशुकः, तस्य मूलम् । अन्ये तु पलाशं शटीमाहुः । एत-यिमेकादशपले क्वाथ्येऽष्टगुणं जलमेकादशशरावं दत्वा क्वाथः कार्य्यः । पाद-शेषश्च पादोनशरावत्रयम्, ततश्चतुर्गुणं क्षीरमेकादशशरावरूपमिति किञ्चिदूनचतु-र्गुणः पाकः । अन्ये तु एकादशपले क्वाथ्य एवाढकं जलं दत्वा पादशेषश्च प्रस्थ इत्याहुः । अतश्चतुर्गुणं क्षीरमाढकं एवं चतुर्गुणः पाक इति । व्यवहारोऽप्येव-मेव । श्रावणी मुण्डितिका । विसं मृणालम् ॥ २१ ॥

घृतमित्यादौ ।—बलाघृते ।—नागबला गोरक्षतण्डुला अम्बु क्वाथः ॥ २२ ॥

अर्जुनघृतं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

इति हृद्रोगचिकित्साविवृतिः ।

अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

वातमूत्रकृच्छ्रे—

अभ्यञ्जनस्नेहनिरूहवस्तिस्वेदोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।
स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान् दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥१॥

अमृतानागरं धात्रीवाजिगन्धात्रिकण्टकान् ।
प्रपिबेद्वातरोगार्त्तः सशूली मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ २ ॥

पित्तमूत्रकृच्छ्रे—सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा
ग्रैष्मो विधिर्वस्तिपयोविकाराः ।
द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतैश्च
कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्य्याः ॥ ३ ॥

कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवम् ।
पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम् ।
एतत्सिद्धं पयः पीतं मेढ्रगं हन्ति शोणितम् ॥ ४ ॥

शतावरीकाशकुशाश्वदंष्ट्राविदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।
क्वाथं सुसिद्धं मधुशर्कराक्तं पिबन् जयेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रम् ॥५॥

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षपाषाणभिद्धन्वयवासकानाम् ।
क्वाथं पिबेन्माक्षिकसम्प्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विबन्धे ॥६॥

मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे चापि अश्मर्यादयो विकारास्तयः प्रधानानि । तत्र कृच्छ्र चिकित्सामभिधाय वस्तिरोगचिकित्सामाह अभ्यञ्जनेत्यादि ।—स्थिरादिभिरिति शालपर्ण्यादिभिः पञ्चमूलैः । वातहरैरिति वातहरस्नेहैः ॥ १ ॥

अमृतेत्यादि ।—योगोऽयं क्वाथेन ॥ २ ॥

ग्रैष्मो विधिरिति सशर्करं मन्थमित्यादि वाग्भटस्य ग्रीष्मर्तुचर्योक्तः । द्राक्षा विदारीक्षुरसैर्घृतैश्चेति सहार्थे तृतीया ॥ ३ ॥

कुश इत्यादौ ।—तृणोद्भवं पञ्चमूलमिति योज्यम् दर्भ उलुयामूलम् ॥ ४ ॥

शतावरीत्यादौ ।—शालीति शालिधान्यमूलम् ॥ ५ ॥

हरीतकीत्यादौ ।— राजवृक्षः सोणालुफलम् धन्वयवासको दुरालभा ॥ ६ ॥

गुड़ेनामलकं वृष्यं श्रमघ्नं तर्पणं परम्।
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ ७ ॥

एर्वारुबीजं मधुकञ्च दार्वीम्
पैत्ते पिबेत् तण्डुलधावनेन।
दार्वीं तथैवामलकीरसेन
समाक्षिकां पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ॥ ८ ॥

कफमूत्रकृच्छ्रे—

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्नपानं स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहाः।
तक्रं स तिक्तौषधसिद्धतैलाद्यभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ९ ॥

मूत्रेण सुरया वापि कदलीस्वरसेन वा।
कफकृच्छ्रविनाशाय श्लक्ष्णं पिष्ट्वा त्रुटिं पिबेत् ॥ १० ॥

तक्रेण युक्तं शितिमारकस्य बीजं पिबेत् कृच्छ्रविनाशहेतोः
पिबेत् तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ११

श्वदंष्ट्रा विश्वतोयं वा कफकृच्छ्रविनाशनम् ॥ १२ ॥

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः
स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्य्यम्।

गुडेनेति गुडामलकफले तुल्यमाने ॥ ७ ॥

एर्वारुः कर्कटी। समाक्षिकामित्यस्य दार्वीमित्यनेनैव सम्बन्धः, न तु पूर्वेण ॥८॥

'क्षारेत्यादि।—कफकृच्छ्रभेषजं क्षारादिमिश्रं कमन्नपानम्। ऊषणं त्रिकटुकमिति चक्रः, अतएव औषधमिति पाठोऽशुद्ध एव ; वाग्भटेऽपि "कफजे वमनस्वेदौ तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम्" इत्युक्तत्वात् ॥ ९ ॥

मूत्रेणेत्यादौ।—त्रुटिः सूक्ष्मैला वाग्भटसंवादात्। "पिबेन्मूत्रेण सूक्ष्मैलां धात्रीफलरसेन वा।" इति। अन्ये तु एलामात्रमाहुः। कदलीस्वरसेनेति कदलीमूलस्वरसेन च ॥ १० ॥

तक्रेणेत्यादौ।—शितिमारः शालिञ्चः ; प्रवालो विद्रुमः ॥ ११ ॥ १२ ॥

सम्प्रति सन्निपातदोषत्रयारब्धमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह सर्वमित्यादि।— त्रुतनादिमूत्र-

त्रिभ्योऽधिके प्राग्वमनं कफे स्यात्
पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥ १३ ॥
बृहतीधावनीपाठा-यष्टीमधु कलिङ्गकाः ।
पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥ १४ ॥
तथाभिघातजे कुर्य्यात् सद्योव्रणचिकित्सितम् ।
मूत्रकृच्छ्रे सदा चास्य कार्य्या वातहरी क्रिया ॥ १५ ॥
स्वेदचूर्णक्रियाभ्यङ्गवस्तयः स्युः पुरीषजे ।
क्वाथं गोक्षुरबीजस्य यवक्षारयुतं पिबेत् ।
मूत्रकृच्छ्रं शकृज्जञ्च पीतः शीघ्रं विनाशयेत् ॥ १६ ॥
क्रिया हिता त्वश्मरिशर्करायाम्
या मूत्रकृच्छ्रे कफमारुतोत्थे ॥ १७ ॥
देयं शुक्रविबन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम् ।
वृष्यैर्बृंहितधातोश्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ १८ ॥

कृच्छ्रनिर्दिष्टं भेषजं सर्वं समत्रिदोषजे मूत्रकृच्छ्रे मिलितं कार्य्यम्। तच्च वायोः स्थानानुपूर्व्या कर्त्तव्यं, न तु त्रिदोषजज्वर इव कफस्थानानुपूर्व्या। समत्रिदोषजात्वमूत्रकृच्छ्रस्य वातस्थानमबलेन वायोरेव प्रथमं चिकित्सा कार्य्या, चिकित्स्यत्वादिति भावः। विषमत्रिभागवतकृच्छ्रचिकित्सामाह त्रिभ्य इत्यादि। त्रिभ्योऽधिक इति वाच्यं कफे पित्ते वाते इत्येतैः क्रमेण सम्बध्यते। अत्र मूत्रकृच्छ्रानारम्भकमामाशयानारब्धं कफमप्यपेक्ष्य मूत्रकृच्छ्रारम्भककफभागस्याधिक्यमस्तीति कृत्वा त्रिभ्योऽधिक इत्युक्तम्। एवं पित्तपवनयोरपीति पित्तपवनान्तरापेक्षया चाधिक्यं व्याख्येयम्। अन्ये त्रिभ्य इति छान्दसत्वात् षष्ठ्यर्थे पञ्चमीत्याहुः। तेन त्रयाणां मध्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

बृहत्यादौ।—धावनी कण्टकारी। कृच्छ्रदोषत्रयापह इति कृच्छ्रजनकदोषत्रयापह इत्यर्थः ॥ १४ ॥

वातहरी क्रियेति पानाद्युक्ता क्रिया। स्वेदेत्यादौ।—चूर्णक्रियेति फलवर्त्तिः, किंवा विरेचनद्रव्यचूर्णं दत्त्वा गुदे नलिकया फुत्कारणम् ॥ १५ । १६ ॥

अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह क्रिया हितेत्यादि।—अश्मरीशर्करायामिति चरके पाठः ॥ १७ । १८ ॥

एलाहिङ्गुयुतं क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिबेन्नरः।
मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरञ्च तत्॥ १९॥
यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितन्तु पैत्ते तत् कारयेच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे॥२०॥
विकण्टकारग्वधदर्भकाशदुरालभापर्वतभेदपथ्याः।
निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीञ्च सम्प्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् २१
कषायोऽतिबलामूल-साधितोऽशेषकृच्छ्रजित्॥ २२॥
एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनाम्
चूर्णानि तण्डुलजलैर्लुलितानि पीत्वा।
यद्वा गुड़ेन सहितान्यवलिह्य सम्यक्
आसन्नमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री॥ २३॥
अयोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम्।
मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु त्रिभिर्लेहैर्न संशयः॥
सितातुल्यो यवक्षारः सर्वकृच्छ्रविनाशनः।
निदिग्धिकारसो वापि सक्षौद्रः कृच्छ्रनाशनः॥ २४॥

शतावरीघृतञ्चोक्तं—

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्रा-विदारिकेक्ष्वामलकेषु सिद्धम्।
सर्पिः पयो वा सितया विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् २५

एलेत्यादौ।—एलाहिङ्गुनी प्रक्षिप्य ससर्पिः क्षीरं पिबेदित्यर्थः॥ १९।-२०॥

विकण्टकेत्यादौ।—पर्वतभेदः पाषाणभेदः। एषां कषाये मधु प्रक्षेप्यम्॥२१॥

कषाय इत्यादौ।—अतिबला श्वेतबला॥ २२॥

एलादिचूर्णानि तण्डुलजलेन पातव्यानि, किंवा गुड़ेन लेह्यानीति॥ २३॥

अय इत्यादि।—मारितपुटितवज्रादिलौहचूर्णं रत्ति ५ मधुमाषेण लौहपात्रे मर्दयित्वा लेह्यं रक्तिकादिक्रमेण माषकद्वयपर्य्यन्तम्। त्रिभिर्लेहैरिति दिनत्रये इत्यर्थः। निदिग्धिकारस इति कण्टकारीस्वरसः। उक्तं हि वाग्भटे—"स्वरसं कण्ट-कार्य्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम्" इति॥ २४॥

शतावरीत्यादौ।—घृतपाकमध्ये शतावर्य्यादीनां कल्कः समस्त चतुर्थांशम्, शर्करा तु प्रक्षेप्या॥ २५॥

त्रिकण्टकाद्यं घृतम्—

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरु-कर्कारुकेक्षुस्वरसेन सिद्धम्।
सर्पिर्गुड़ार्धांशयुतं प्रपेयं कृच्छ्राश्मरीमूत्रविघातहेतोः॥२६॥

सुकुमारकुमारकघृतम्—

पुनर्नवामूलतुला दशमूलं शतावरी।
बला तुरगगन्धा च तृणमूलं त्रिकण्टकम्॥
विदारिगन्धा नागाह्वा गुडूच्यतिबला तथा।
पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्।
तेन पादावशेषेण घृतस्यार्द्धाढ़कं पचेत्॥
मधुकं शृङ्गवेरञ्च द्राक्षासैन्धवपिप्पलीः।
द्विपलिकाः पृथग्दद्याद्यमान्याः कुड़वं तथा॥
त्रिंशद्गुड़पलान्यत्र तैलस्यैरण्डजस्य च।
प्रस्थं दत्त्वा समालोड्य सम्यङ्मृद्वग्निना पचेत्॥
एतदीश्वरपुत्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम्।
राज्ञां राजसमानाञ्च बहुस्त्रीपतयश्च ये॥
मूत्रकृच्छ्रे कटीस्तम्भे तथा गाढ़पुरीषिणाम्।
मेढ्रवङ्क्षणशूले च योनिशूले प्रशस्यते॥

त्रिकण्टकेत्यादौ।—कुशादि तृणपञ्चमूलम्; अभीरुः शतावरी; कर्कारुक-कुष्माण्डभेदः कुष्माण्डाकृतिः पश्चिमदेशे प्रसिद्धः। त्रिकण्टकादीनां सर्वेषां स्वरसः, तदभावे कषायः। गुड़ार्धांशयुतमिति घृतापेक्षया षडंशो गुड़ इति चीत्रमपत्र इत्यर्थः। गुड़श्च प्रदेयः। अन्ये तु गुड़ं दत्त्वैव पाक इत्याहुः॥ २६॥

पुनर्नवेत्यादौ।—दशमूलस्य मिलित्वा दश पलानि तृणमूलं तृणपञ्चमूलम्, एतदपि मिलित्वा दशपलमानम्। विदारिगन्धा शालपर्णी। नागाह्वा नागदन्ता, गोरक्षतण्डुला इत्यर्थः। अतिबला श्वेतबला। द्रोण इति द्रव्यतुलाद्वये प्रत्येकं द्वाव द्रवः। द्विपलिका इति पलद्वयमानाः। गुड़मेरण्डतैलञ्च दत्त्वैव पाकः।

श्वयोक्तानाञ्च गुल्मानां वातशोणितकाश्च ये।
बल्यं रसायनं शीतं सुकुमारकुमारकम्।
पुनर्नवाशते द्रोणी द्वैयोऽन्येषु तथाऽपरः॥ २७॥

इति मूत्रकृच्छ्र-चिकित्सा।

अथ मूत्राघात-चिकित्सा।

मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत्।
वस्तिमुत्तरवस्तिञ्च दद्यात् स्निग्धं विरेचनम्॥
कल्कमेर्वारुबीजानामक्षमात्रं ससैन्धवम्।
धान्याम्लयुक्तं पीत्वैव मूत्राघाताद्विमुच्यते॥ १॥
पाटल्या यावशूकाच्च पारिभद्रात् तिलादपि।
क्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोपणसंयुताम्।
पिबेद्गुड़ोपदंशान् वा लिह्यादेतान् पृथक् पृथक्॥ २॥

द्वैयोऽन्येषु तथापर इति अन्येषु दग्धमूत्रादिष्वपरद्रोण इत्यर्थः। सुकुमारेति सुकुमाराः सुखिनः, कुमाराः शिशवः, एतदुभयोर्हितत्वात् सुकुमारकुमारकसंज्ञा॥ २७॥

इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा-विवृतिः॥

मूत्रगतविकारसाधर्म्यादनन्तरं मूत्राघातचिकित्सारम्भः।—मूत्रस्याघातो विबन्धः मूत्राघातः। मूत्राघातमूत्रकृच्छ्रयोरयं भेदः;—मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमधिकमीषद्विबन्धः, मूत्राघाते तु विबन्धो महान् कृच्छ्रत्वमल्पमिति। कल्कमित्यादि।—सुश्रुतस्य। एर्वारुर्गोमकर्कटीति डल्लनः। धान्याम्लं काञ्जिकम्॥ १॥

पाटल्या इत्यादि।—सुश्रुतस्य। तिलादिति तिलनालात्। इहापि वक्ष्यमाणं पृथक् पृथगिति सम्बन्धनीयम्, तेन पृथक् पाटल्यादीनां क्षारसलिलोदकेन समां मदिरां त्वगेलोपणं प्रक्षिप्य पिबेत्। उपणं मरिचम्। अन्येतु पाटलीयावशूकयोर्मिलिता क्षारः। केवलयवक्षारस्याहृद्यत्वात्; अतएव वाग्भटे आयुर्वेदसारे च

त्रिफलाकल्कसंयुक्तं लवणं वापि पाययेत्।
निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेद्वा तान्तवस्रुतम्॥ ३॥
जले कुङ्कुमकल्कं वा सक्षौद्रमुषितं निशि।
सतैलं पाटलाभस्म क्षारवद्वा परिस्रुतम्॥ ४॥

"पाटलीयावशूकाभ्यामिति लिखित्वा पठ्यते" इत्याहुः। अरुणदत्तोऽप्येवं वाग्भटटीकायां व्याख्यातवान्। कार्त्तिकस्तु मदिरामित्यस्य स्थाने मतिमानिति पाठं स्वीकृत्य चूर्णकर्मि ॥ध्याहृत्य एवं व्याचष्टे,—पाटल्यादीनां चूर्णं क्षारोदकेन मुष्ककक्षारवारिणा पिबेदिति। यदाह विश्वामित्रः "पाटलेः पारिभद्राद्वा तिल्वादवापि यवाग्रजात्। कपोतालम् युतं चूर्णं मुष्ककक्षारवारिणा। पिबेद् गुडेन मिश्रं वा लिह्यान् मूत्रविघातजित्।" इति एतत् संवादात्। अत्र ऊषणं पिप्पली। गुडोपदंशान् वा लिह्यादेतानिति एतान् पृथक् पृथक् पाटल्यादिक्षारान् गुडोपदंशान् गुडमिश्रान् वा लिह्यात्।, बल्लनस्तु मतिमानित्यत्र मदिरामिति पाठं तथा गुडेन मिश्रानित्यत्र गुडोपदंशानिति पाठश्चानार्षमाह॥ २॥

त्रिफलेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अत्रापि पानं क्षारोदकेनेत्यनुवर्त्तयति कार्त्तिकः। अन्ये तु "अभयामलकाक्षाणां कल्कं बदरसम्मितम्। अम्भसा लवणोपेतं 'पिबेन्मूत्ररुजापहम्" इति वचनं मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधे सुश्रुतेनोक्तम्। अतस्तद्दर्शनादत्राप्यम्भसैव पानम्, तथा त्रिफलाष्टमाषकं मानमित्याहुः। त्रिफलाकल्क माषा ६, सैन्धवमाषा २। द्वितीययोगे तान्तवस्रुतमिति वस्त्रगालितम्। मधुयोगादप्ययं योगः पेयः। यदाह वाग्भटः—"स्वरसं कण्टकार्य्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम्" इति॥ ३॥

जल इत्यादि।—सुश्रुतस्य। अत्र कुङ्कुमकल्कं शीतकषायविधिना जले पर्युषितं प्रातर्मधुसंयुतं सक्षौद्रं पिबेत्। "पिबन् कुङ्कुमकर्षं वा मधूदकसमाप्लुतम्। रात्रिपर्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुयात्" इति पाठान्तरं सुश्रुतटीकाकृतः पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च,—"कुङ्कुमकर्षं मधूदकाभ्यामाप्लाव्य रात्रौ स्थाप्यं ततः पातव्यम्" इति। सतैलमित्यादि द्वितीयो योगः सुश्रुतस्यैव। वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया। क्षारवद्वा परिस्रुतमिति, परिस्रुतं पाटलाभस्म किं विशिष्टं क्षारवत् यवक्षारयुक्तं पिबेदिति केचिद् व्याचक्षते। अन्ये तु क्षारवत् पानीयक्षारमिव सप्तकृत्वः परिस्रुतं

सुरां सौवर्च्चलवतीं मूत्राघाती पिबेन्नरः।
दाड़िमाम्लयुतं सुख्यमेलाबीजं सनागरम्।
पीत्वा सुरां सलवणां मूत्राघाताद्विमुच्यते ॥ ५ ॥
पिबेच्छिलाजतु क्वाथे गणे वीरतरादिके।
रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥ ६ ॥
त्रिकण्टकैरण्डशतावरीभिः सिद्धं पयो वा तृणपञ्चमूलैः।
गुड़प्रगाढ़ं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्यते तत् ॥ ७ ॥
नलकुशकाशेक्षुशिफां क्वथितां प्रातः सुशीतलां ससिताम्।
पिबतः प्रयाति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच काचः ॥ ८ ॥

पाटलाभस्म तेन सहितं पिबेदित्याहुः। युक्तश्चैतत्, यदाह वाग्भटः—"सतैलं पाटलाक्षारं सप्तकृत्वोऽथवा स्रुतम्" इति। सुश्रुतेऽपि मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधे—"पलाश-क्षारमाधाय सप्तकृत्वः परिस्रुतम्" पिबेन्मूत्रविकारार्त्तं संसृष्टं तैलमात्रया।" इति पठ्यते तैलस्य मात्रया स्तोकतैलेनेत्यर्थः। इति। यथामात्रां खादेत् बुभुक्षित इति ॥४॥

सुरामित्यादि।—सुश्रुतस्य। पिबेन्नर इत्यन्त एक एवायं योगः। वाग्भटेऽपि "सौवर्च्चलाढ्यां मदिरां पिबेन्मूत्ररुजापहाम्" इत्येवोक्तम्। दाड़िमेत्यादि नागरान्तो द्वितीयो योगः। दाड़िमाम्लयुतमिति दाड़िमरसयुतम्। रसाभावे तु क्वाथः। सुख्यमित्येलाबीजविशेषणम्। पीत्वा सुरां सलवणामिति तृतीयो योगः। सलवणामिति सतैन्धवाम्। वस्तुतस्तु दाड़िमाम्लयुतां सुख्यामेलाजीरकनागरैरित्य-नेन सुरामिति सम्बध्यते। "पीत्वा सुरां सलवणाम्" इत्येव पाठः सुश्रुते पठ्यते टीकाकारैश्च व्याख्यातः। तस्मात् दाड़िमाम्लादि सलवणमित्यन्त एक एवायं योगो युक्तः। दाड़िमाम्लामिति दाड़िमयोगादम्लाम्। सुख्यां सुरामिति पैष्टिकीम् ॥ ५ ॥

पिबेदित्यादौ।—वीरतरादिगणक्वाथे शिलाजतु प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः। अत्र व्याधौ शिलाजतुनोऽत्यन्तयौगिकत्वेन दुरालभाक्वाथे वासकक्वाथेऽपि शिलाजतु प्रक्षिपन्ति ॥ ६ ॥

त्रिकण्टकेत्यादि।—योगत्रयम्। गुड़प्रगाढ़मिति पूर्वेण योगद्वयेन सम्बध्यते, त्रिकण्टकादिसिद्धं वा तृणपञ्चमूलसिद्धं वा पयो गुड़प्रगाढं हितम्। सघृतं पय इति तृतीयो योगः ॥ ७ ॥

नलेत्यादौ।—शिफा मूलम्, तच्च नलादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते। काचः इह-

गोधावत्या मूलं क्वथितं घृततैलगोरसैर्मिश्रम्।
पीतं निरुद्धमचिराद्भिनत्ति मूत्रस्य सङ्घातम्॥ ९॥
जलेन खदिरीबीजं मूत्राघाताश्मरीहरम्।
मूलं रुद्रजटायाश्च तक्रपीतं तदर्थकृत्॥ १०॥
मूत्रे विबन्धे कर्पूर-चूर्णं लिङ्गे प्रवेशयेत्॥ ११॥
शृतशीतपयोऽश्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना।
पिबेत् सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवाते सशोणिते॥
शीतोऽवगाह श्चावस्ते रुष्णवातनिवारणः।
कुष्माण्डकरसश्चापि पीतः सक्षारशर्करः॥ १२॥
स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य सिच्यते।
मैथुनोपरमश्चास्य बृंहणीयो हितो विधिः॥ १३॥
त्रपुसाफलमृद्वीकाकृष्णेक्षुरसितारजः।
समांशमर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च॥

रतेः पुष्पः। गोधावती गोडालिया इति ख्याता। गोरसोऽत्र तक्रम्॥ ८।९॥

जलेनेत्यादौ।—खदिरीबीजमश्मीकाबीजमित्याहुः॥ १०॥

मूत्र इत्यादौ।—लिङ्ग इति लिङ्गरन्ध्रे श्लक्ष्णदूर्वाकाण्डादिना च कर्पूररजः-प्रवेशः। एवं स्त्रीयोनावपि, लिङ्गवचनस्य सामान्यवचनत्वात्। शृतेत्यादौ।—श्रेष्ठं चन्दनमिति योज्यम्, तेन श्वेतचन्दनमित्यर्थः। शृतशीतपयसा चान्नभोजनशीलः। वा बस्तेरिति वस्तिभागपर्य्यन्तम्। कुष्माण्डरसः कुष्माण्डमञ्जिकारसः॥ ११॥

मूत्रदोषप्रसङ्गेन मूत्रमार्गप्रवृत्तस्य रक्तस्यापि विधानमुपदिशन्नाह स्त्रीणा-मित्यादि।—सुश्रुतस्य। सुश्रुतेऽमुं ग्रन्थं कार्त्तिककुण्डो न पठति, शुक्रक्षय-लिङ्गकैकीतत्वात्। जेज्जटस्तु प्रकरणान्तरत्वात् शिष्यहितैषितया पठति॥ १२॥ १३॥

त्रपुसेत्यादौ।—त्रपुसाफलं शुकशिम्बीबीजम्। मृद्वीका द्राक्षा। कृष्णा पिप्पली, न तु कृष्णेति इक्षुरकविशेषणम्, सुश्रुते पिप्पलीपाठात्। इक्षुरकः कोकिलाक्षः, तस्य बीजम्। सिता शर्करा। रजश्चूर्णम्। अर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि चेति

सर्वं सम्यग्विमथ्याघ्नमानं लीढ्वा पयः पिबेत्।
हन्ति शुक्राशयोत्थांश्च दोषान् वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ १४ ॥

चित्रकाद्यं घृतम्—

चित्रकं शारिवा चैव बला कालानुशारिवा।
द्राक्षाविशालापिप्पल्यस्तथा चित्रफला भवेत्॥
तथैव मधुकं दद्याद् दद्यादामलकानि च।
घृताढ़कं पचेदेभिः कल्कैरक्षसमन्वितैः॥
क्षीरद्रोणे जलद्रोणे तत् सिद्धमवतारयेत्।
शीतं परिस्रुतञ्चैव शर्कराप्रस्थसंयुतम्॥
तुगाक्षीर्य्याश्च तत् सर्वं मतिमान् प्रतिमिश्रयेत्।
ततो मितं पिबेत् काले यथा दोषं यथाबलम्॥
वातरेताः पित्तरेताः श्लेष्मरेताश्च यो भवेत्।
रक्तरेता ग्रन्थिरेताः पिबेदिच्छन्नरोगिताम्॥
जीवनीयञ्च वृष्यञ्च सर्पिरेतन्महागुणम्।
प्रजाहितञ्च धन्यञ्च सर्वरोगापहं शिवम्॥
सर्पिरेतत् प्रयुञ्जाना स्त्री गर्भं लभतेऽचिरात्।
असृग्दोषान् जयेच्चापि योनिदोषांश्च संहतान्।
मूत्रदोषेषु सर्वेषु कुर्य्यादेतच्चिकित्सितम् ॥ १५ ॥

इति मूत्राघातचिकित्सा।

समुदितचूर्णात् क्षीरादीनि प्रत्येकमर्द्धभागानि। सुश्रुते 'पुनरयं योगोऽन्यथा पठ्यते,—"क्षौद्रार्द्धभागः कर्त्तव्यो भागः स्यात् क्षीरसर्पिषोः। शर्करायाश्च चूर्णानि द्राक्षाचूर्णञ्च तत्समम्। स्वयंगुप्ताफलञ्चैव तथैवेक्षुरकस्य च। पिप्पलीनां तथा चूर्णमर्द्धभागं प्रदापयेत् तदैकध्यं समानीय खजेनाभिप्रमथ्य च। तस्य पाणितलं चूर्णं लिह्यात् क्षीरं ततः पिबेत्।" इति ॥ १४ ॥

चित्रकमित्यादि।—सुश्रुतस्य। कालानुशारिवा तगरपादिका। विशाला गोरक्षकर्कटी। विशालेति पाठे काष्ठपाटला, व्यवहारस्तु विशालयैव। चित्रफला

अथाश्मरी-चिकित्सा ।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम् ।
यवक्षारगुडं दत्त्वा क्वाथयित्वा पिबेद्धिताम् ।
अश्मरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥

वीरतरादिगणः—

वीरतरः सहचरौ दर्भौ वृक्षादनी नलः ।
गुन्द्राकाशकुशाश्मभेदमोरटटुण्टुकाः ॥
कुरण्टिका च वसिरो वसुकः साग्निमन्थकः ॥
इन्दीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कपोतवङ्ककः ॥
वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।
अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥ २ ॥

नीडुम्बाककर्कटीभेदः । तुगाक्षीर्या इत्यत्र प्रस्थसंयुतमित्येतत् समासप्रविष्टमप्याकृष्य सम्बन्धनीयम् । काले जीर्णान्नलक्षणे । यथादोषं यथाबलमिति मिलितदेहाग्नि बलानुरूपम् तुल्ये एतद् घृतात् पूर्वमतिबलनाम घृतमुक्तम् । तेन सर्पिरेतन्महाबलमित्यपि घृतमस्य नामेति टीकाकृतः ॥ १५ ॥

इति मूत्राघातचिकित्साविंशतिः ।

मूत्रविरोधित्वसामान्यादश्मरीचिकित्सितमुच्यते वरुणस्येत्यादि ।—श्रेष्ठामिति कीटाद्यनुपहताम् । यवक्षारगुडौ प्रक्षेप्यौ ॥ १ ॥

वीरतर इत्यादौ :—वीरतरः शरः ; सहचरौ झिण्टीद्वयं पीतनीलपुष्पभेदात् ; दर्भं उलुवाटणं ; वृक्षादनी वन्दाकः ; गुन्द्रा गुलुचः ; मोरटमिक्षुमूलं ; टुण्टुकः श्योनाकः ; कुरण्टिका चीहस्तिनी ; चक्रदत्तस्तु क्षणसूक्ष्मफला मलकमञ्जरी दक्षिणदेशे 'सितदराख्ये'त्याह । इन्दीवरः पुंनागः । वसिरः सूर्यावर्तभेदः ; वसुको वसुहट्टः ; कपोतवङ्ककः काड्ड इति ख्यातः, स च शिरीषसदृशः स्वल्पपत्रः स्वल्पविटपः । गणत्वादनेन सर्वकार्यता ॥ २ ॥

शुण्ठ्यग्निमन्थपाषाणशिग्रुवरुणगोक्षुरैः।
अभयारग्वधफलैः क्वाथं कुर्य्याद्विचक्षणः॥
रामठक्षारलवणचूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः।
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रघ्नं पाचनं दीपनं परम्।
हन्यात् कोष्ठाश्रितं वातं कट्यूरुगुदमेढ्रगम्॥ ३ ॥

पाषाणभेदाद्यं घृतम्—

पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तकस्तथा।
शतावरी श्वदंष्ट्रा च बृहती कण्टकारिका॥
कपोतवङ्कार्त्तगलकाञ्चनोशीरगुच्छकाः।
वृक्षादनीभल्लूकश्च वरुणः शाकजं फलम्॥
यवाः कुलत्थाः कोलानि कतकस्य फलानि च।
ऊषकादिप्रतीवापमेषां क्वाथे शृतं घृतम्॥
भिनत्ति वातसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु।
क्षारान् यवागूः पेयानि कषायाणि पयांसि च।
भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् वातनाशने॥ ४ ॥

शुण्ठीत्यादौ।—पाषाणः पाषाणभेदी॥ ३॥

पाषाणभेद इत्यादि।—सुश्रुतस्य। अश्मन्तकोऽश्मघोटकः कोविदारसदृशपत्रः। आर्त्तगलः श्वार्त्त इति ख्यातः। हीगल इत्यन्ये काञ्चनो जलजी विटपश्चीरिल पत्रः। गुच्छको गुलुचः। भल्लूकः श्योनाकशाकः कर्कशसंहतपृष्ठोदर पत्रः प्रायो मरुदेशे भवति तस्य फलम्। कतकं तोयप्रसादनफलं प्रायो मगधे भवति। ऊषकादिप्रतिवापमिति ऊषकादिरयं वक्ष्यमाणस्तत्कल्कः। एषा-मिति पाषाणभेदादीनाम्। घृतसाधनौषधवर्गेण क्षारादयोऽपि साध्या इत्याह क्षारानिति पानीयक्षारान्। यदि चूर्णरूपः क्षारः पीयते, तदा बस्तिशोधनद्रवेण मस्त्वादिना। क्षारोदकपानपक्षे तु क्षारस्य कर्षद्वयं कर्षत्रयं वा षड्गुणेन जलेन बहुशः परिस्राव्य श्रुतं पेयम्। पेयानीति यूषरसादीनि, पेयांश्चेति पाठेऽपि यूषादीनि-त्यर्थः। यूषांश्चेत्यपि पाठान्तरम्। पेयाश्चेति तु पाठः सुश्रुतपुस्तकेषु न दृश्यते, तद्दैः

ऊषकादिः—

ऊषकं सैन्धवं हिङ्गु काशीशद्वयगुग्गुलु ।
शिलाजतु तुत्थकञ्च ऊषकादिरुदाहृतः ॥
ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोषनः ।
अश्मरीशर्करामूत्रशूलघ्नः कफगुल्मनुत् ॥ ५ ॥

कुशाद्यं घृतम्—

कुशः काशः शरो गुन्द्र उत्कटो मोरटोऽश्मभित् ।
दर्भो विदारी वाराही शालिमूलं विकण्टकः ॥
भल्लूकः पाटली पाठा पत्तुरोऽथ कुरुण्टकः ।
पुनर्नवे शिरीषश्च क्वथितास्तेषु साधितम् ॥
घृतं शिलाह्वमधुकबीजैरिन्दीवरस्य च ।
त्रपुषैर्वारुकादीनां बीजैश्चावापितं घृतम् ॥
भिनत्ति पित्तसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव च ।

काहलिश न व्याख्यातः । भोजनानीति विलेपीभक्तयूषलेह्यानि ; यवाग्वाश्च पृथगुपादानं विशेषेण सूत्रप्रवर्त्तकतया प्राधान्यख्यापनार्थम् । वर्गेऽस्मिन् वातनाशन इति भाषाप्रभेदादिकृतकान्तकाव्यस्य द्रव्यवर्गे । ऊषकादिकन्तु मतीवापद्रव्यं कफहरमिति शक्तिविशेषसाधनार्थं संयोज्यमानं क्षारादिष्वेव प्रक्षेपविषया देयमित्याहुः । अयमर्थो छन्देनाप्युक्तः यथा,—"कुर्य्यात् क्षारादिकं काथ्ये तस्मिन् क्षेपमवापकैः" इति । क्षेपमिति प्रक्षेप्यम् ; अवापकैरिति आवापरूपैः कल्कद्रव्यैरित्यर्थः, छन्दोभङ्गानुरोधादुक्तलम् । एवं वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशन इत्यादावपि व्याख्येयम् ॥ ४ ॥

ऊषकादिवर्गमाह ऊषकमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । ऊषकं क्षारमृत्तिका । तद्भवं लवणमित्यन्ये । काशीशद्वयमिति धातुकाशीशं पुष्पकाशीशञ्च ; तत्राद्यं भस्मकटुकं किञ्चिदम्लं लवणरसञ्च, द्वितीयन्त्वीषत्पीतं कषायरसम् तुत्थकं तुतिया इति प्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

कुश इत्यादी ।—सुश्रुतस्य मोरट इक्षुमूलं ; गुन्द्रं गुलुञ्चः ; दर्भं उलुया ; वाराही वाराहीकन्दः, तदभावे चर्मकारालुकं, भल्लूकः श्योनाकः ; पत्तुरः शालिञ्चः ;

वरुणादिगणो ह्येष कफमेदोनिवारणः ।
विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माद्यन्तरविद्रधीन् ॥ ८ ॥
वरुणत्वक्कषायस्तु पीतस्तु गुड़संयुतः ।
अश्मरीं पातयत्याशु वस्तिशूलविनाशनः ॥ ९ ॥
यवक्षारं गुड़ोपेतं पिबेत् पुष्पफलोद्भवम् ।
रसं मूत्रविबन्धघ्नं शर्कराश्मरिनाशनम् ॥ १० ॥
पिबेद्वरुणमूलत्वक् क्वाथं तत् कल्कसंयुतम् ।
क्वाथश्च शिग्रुमूलोत्थः कदुष्णोऽश्मरिनाशनः ॥ ११ ॥
नागरवरुणगोक्षुरपाषाणभेदकपोतवङ्काजः क्वाथः ।
गुड़यावशूकमिश्रः पीतो हन्त्यश्मरीमुग्राम् ॥ १२ ॥
वरुणत्वक्शिलाभेद्शुण्ठीगोक्षुरकैः क्वतः ।
कषायः क्षारसंयुक्तः शर्कराञ्च भिनत्त्यपि ॥ १३ ॥
श्वदंष्ट्रैरण्डपत्राणि नागरं वरुणत्वचम् ।
एतत् क्वाथवरं प्रातः पिबेदश्मरिभेदनम् ॥ १४ ॥

मूलं श्वदंष्ट्रेक्षुरकोरुवूकात्
क्षीरेण पिष्टं वृहतीद्वयाच्च ।
आलोड्य दध्ना मधुरेण पेयम्
दिनानि सप्ताश्मरिभेदनार्थम् ॥ १५ ॥

मधुशिग्रुः रक्तशोभाञ्जनं ; करञ्जौ करञ्ज-लाटाकरञ्जौ ; बिम्बी तेलाकुचा ; मोरटं इक्षुमूलम्, अङ्कोलपुष्पमिति भानुमती, इक्षिकर्ण्यपलाश इत्यन्ये । शैरीयौ पीत-नीलकुसुमझिण्टीद्वयं ; दर्भः कुशः उलुपा ; वरी शतावरी ; बसुको बसुहट्ट इति ख्यातः ; अजशृङ्गी आवर्त्तकिका ॥ ८ ॥ ९ ॥

पुष्पफलोद्भवं रसमिति पुरातककुष्माण्डरसम् ॥ १० ॥

पिबेदित्यादि ।—पिबेदश्मरीभेदनमित्यन्तं स्पष्टम् ॥ ११—१४ ॥

मूलमित्यादि-वृहतीद्वयान्त एको योगः । इक्षुरकः कोकिलाक्षः । सर्वं मिलित्वा शाणकचतुष्टयं दुग्धेन पिष्टा अनम्लदध्ना देयम् ॥ १५ ॥

पलिङ्क्षाकुरसः क्षारः सितायुक्तोऽश्मरीहरः ।
पाषाणरोगपीडां सौवर्चलयुक्ता सुरा जयति ।
तद्वन्मधुदुग्धयुक्ता त्रिरात्रं तिलनालभूतिश्च ॥ १६ ॥

एलादिः—

एलोपकुल्यामधुकाश्मभेदकौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुबूकैः ।
क्वाथं पिबेदश्मजतुप्रगाढं सशर्करे चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे ॥ १७ ॥
त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।
अविक्षीरेण सप्ताहं पिबेदश्मरिनाशनम् ॥ १८ ॥
शर्कराश्मर्योस्तु सामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ॥ १९ ॥

पाषाणभेदाद्यं चूर्णं घृतञ्च—

पाषाणभेदो वृषकः श्वदंष्ट्रा पाठाभयाव्योषशटीनिकुम्भाः ।
हिंस्राखराश्वासितमारकाणामेर्वारुकाणां त्रपुषाच्च बीजम् ॥
उपकुञ्चिकाहिङ्गु, सवेतसाम्लं स्याद् द्वे बृहत्यौ हपुषा वचा च ।
चूर्णं पिबेदश्मरिभेदि पक्वं सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥ २० ॥

कुलत्थाद्यं घृतम्—

कुलत्थसिन्धूत्थविडङ्गसारं सशर्करं शीतलियावशूकम् ।
बीजानि कुष्माण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेत्ता वरुणस्य तोये ॥

पलीत्यादौ ।—इक्ष्वाकुमिश्रा मक्षिकारसः । पाषाणरोगोऽश्मरी । तिलनालभूतिस्तिलनालक्षारः ॥ १६ ॥

एलेत्यादौ ।—उपकुल्या पिप्पली । अत्र शोधितशिलाजतुनो माषकद्वयं चतुष्टयं वा प्रक्षेप्यमित्याहुः ॥ १७ ॥

शर्कराश्मर्योस्तु सामान्यो विधिरिति अश्मरीनाशनसाधारणविधिः ॥ १८ ॥ १९ ॥

पाषाणभेद इत्यादौ ।—निकुम्भो दन्ती ; हिंस्रा जटामांसी ; सितमारकः शालिञ्चः ; उपकुञ्चिका कृष्णजीरकम् । चूर्णं पिबेदिति विशेषाभिधानात्रेन । तैः पाषाणभेदादिभिरेव कल्करूपैः पक्वं सर्पिश्च पेयमित्यन्वयः ॥ २० ॥

कुलत्थपद्ये शीतली सिंहलीविशेषः ; तथाच रत्नकोषः "शीतली शीतकुम्भी च

दुःसाध्यसर्वाश्मरिमूत्रकृच्छ्रं मूत्राभिघातञ्च समूत्रबन्धम् ।
एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररूढ़वृक्षानिव वज्रपातः ॥२१॥

शरादिपञ्चमूलादि घृतम्—

शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद्घृतम् ।
प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमश्यात् सशर्करम् ॥
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रघ्नं रेतोमार्गरुजापहम् ॥ २२ ॥

वरुणघृतम्—

वरुणस्य तुलां क्षुण्णां जलद्रोणे विपाचयेत् ।
पादशेषं परिस्राव्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
वरुणं कदली विल्वं तृणजं पञ्चमूलकम् ।
अमृता चाश्मजं देयं वीजञ्च त्रपुषोद्भवम् ॥
शतपर्वा तिलक्षारं पलाशक्षारमेव च ।
यूथिकायाश्च मूलानि कार्षिकाणि समावपेत् ॥
अस्य मात्रां पिवेज्जन्तुर्देशकालाद्यपेक्षया ।
जीर्णे तस्मिन् पिवेत् पूर्वं गुड़ं जीर्णन्तु मस्तुना ।
अश्मरीं शर्कराञ्चैव मूत्रकृच्छ्रञ्च नाशयेत् ॥ २३ ॥

शुक्लपुष्पा जलोद्भवा । कालानुशारिवा तस्याः प्रतीच्ये नतवद्गुणैः ।” इति । अन्ये तु शीतलीयावशूकं शिग्रतियवक्षारः, स तु स्फटिकसैन्धवसदृश इत्याहुः ; व्यवहारस्तु पूर्वेणैव । शर्करापि कल्करूपा ॥ २१ ॥

शरादिपञ्चमूलमित्यत्र 'शरादीति विशेषणात् चरकोक्तं तृणपञ्चमूलं ग्राह्यं, यथा,—“शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च” इति । अत्र शर्करा प्रक्षेप्या वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ २२ ॥

वरुणादिघृते ।—कदल्याः फलमामं मूलं वा ; अश्मजं शिलाजतु ; त्रपुषं मायाम्बुफलम् ; शतपर्वा वंशकस्य नेत्री मूलं वा । तस्मिन्निति घृते, पूर्वमिति भोजनात् पूर्वम् ॥ २३ ॥

वीरतराद्यं तैलम्—

भग्नाधिकारे यत् तैलं सैन्धवाद्यं प्रकीर्त्तितम्।
तत् तैलं द्विगुणं क्षीरं पचेत् वीरतरादिना॥
क्वाथेन पूर्वकल्केन साधितन्तु भिषग्वरैः।
एतत् तैलवरं श्रेष्ठमश्मरीणां विनाशनम्॥
मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिच्छिते मथितेऽपि वा।
भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैव प्रशस्यते॥ २४॥

वरुणाद्यं तैलम्—

त्वक्पत्रपुष्पमूलस्य वरुणात् सचिकण्टकात्।
कषायेण पचेत् तैलं वस्तिनास्थापनेन च।
शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम्॥ २५॥
शल्यवित् तामशाम्यन्तीं प्रत्याख्याय समुद्धरेत्॥ २६॥
पायुक्षिप्ताङ्गुलिभ्यान्तु गुदमेढ्रान्तरोद्गताम्।
सेवन्याः सव्यपार्श्वे च यवमात्रं विमुच्य तु।
व्रणं कृत्वाश्मरीमात्रं कर्षेत् तां शस्त्रकर्मवित्॥

भग्नाधिकार इत्यादि।—तत् तैलमिति भग्नाधिकारोक्तविधिना सिद्धं तैलं पुनरपि द्विगुणं क्षीरं दत्त्वा वीरतरादिक्वाथेन चतुर्गुणेन द्विगुणेन वा, पूर्वकल्केनेति सैन्धवाद्यकल्केन पचेत्। अन्ये तु केवलं तैलमेव द्विगुणक्षीरादिना पचेदिति वदन्ति, तत्तु न व्यवहारसिद्धम्। यद्यपि सैन्धवाद्यतैले तिलतैलमेरण्डतैलञ्चोक्तं तथाप्यत्र उत्तरवस्त्यादौ तिलतैलस्यैव पूज्यत्वोऽनुसारित्वेन यौगिकत्वादग्रहणमित्याहुः। पिच्छित इत्यागन्तुकव्रणविशेषे; मथित इति चूर्णिताख्य भग्ने॥ २४॥

त्वक्पत्रेत्यादि।—क्वाथार्थं वरुणस्य यथालाभं त्वक्पत्रमूलपुष्पं पल ३२, गोक्षुर पल ३२, पाक श ६४, शेष श १६। अकल्कमिदं तैलम्॥ २५। २६॥

सव्यपार्श्व इति वामपार्श्वे। निःशेषमश्मरीं कुर्यादिति सशेषायान्तु पुनरप्यश्मरीवृद्धिसम्भवात्। वस्तौ रक्तञ्च निर्हरेदिति वस्तिगतरक्तमित्यर्थः। तथा सति

भिन्नेऽपि वस्तौ त्वज्ञानान्मृत्युः स्यादश्मरीं विना।
निःशेषामश्मरीं कुर्य्यात् वस्तौ रक्तञ्च निर्हरेत्।
हृताश्मरीकमुष्णाम्बु गाहयेद्भोजयेच्च तम्।
गुड़ं मूत्रविशुद्ध्यर्थं मध्वाज्याक्तं व्रणं ततः॥
दद्यात् सान्यां त्र्यहं पेयां साधितां मूत्रशोधिभिः।
आदशाहं ततो दद्यात् पयसा मृदुभोजनम्॥
स्वेदयेद्यवमध्वाज्यं कषायैः क्षालयेद्व्रणम्॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठायष्टीलोध्रैश्च लेपयेत्॥
एतैश्च सनिशैः सिद्धं घृतमभ्यञ्जने हितम्।
अप्रशान्ते तु सप्ताहाद्व्रणे दाहोऽपि चेष्यते।
दैवान्नाड़े तु या लग्ना तां विपाट्यापकर्षयेत्॥ २७॥

इत्यश्मरीचिकित्सा।

वस्तिरन्ध्रता न प्रपूर्य्येत इति भावः। हृताश्मरीमित्यादौ गुड़ं भोजयेदित्यन्वयः। मूत्रशोधिभिरिति त्वक्पञ्चमूलादिभिः। तत इति त्र्यहादूर्द्ध्वम्, आदशाहं दशाह पर्य्यन्तम्। पयसा दुग्धेन मृदु ओदनं कोमलं भक्तं दद्यात्; तथा स्वेदयेच्च; आदशाहमित्यनेन दशाहाभ्यन्तर एव स्वेदोऽप्युक्तः; उक्तं हि "दशरात्रमेनमप्रमत्तं स्वेदयेत्" इति। स च स्वेद एव स्वेदः रक्तपित्तानुगतत्वादनयोरिति गयदासः। भोजेऽप्युक्तम् "स्नेहस्वेदं विधिशस्तु कुर्य्याद् वातरुजापहम्" इति यवमध्वाज्यमिति मृदुभोजनमित्यस्य विशेषणम्, यवकृतभक्ष्यप्रधानं मधुप्रधानञ्चेत्यर्थः। कषायैः क्षालयेद्व्रणमिति दशाहादूर्द्ध्वमेव क्षीरिवृक्षकषायैः क्षालनं बोध्यं भोजसंवादात्। सनिशैरित्यनेन घृतसाधनद्रव्यं सम्बध्यते, न तु लेप इति सुश्रुतसंवादात्॥ २७॥

इत्यश्मरीचिकित्साविवृतिः॥

अथ प्रमेहचिकित्सा।

कुशावलेहः—

क्षीरण्च कुशः काशः क्षण्णेक्षुः खागड़स्तथा।
एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्॥
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्।
खण्डप्रस्थं समालोड्य लेहवत् साधु साधयेत्॥
अवतार्य्य ततः पश्चाच्चूर्णानीमानि दापयेत्।
मधुकं कर्कटीवीजं कर्व्वारं त्रपुषं तथा॥
शुभामलकपत्राणि एलात्वङ्नागकेशरम्।
वरुणामृतप्रियङ्गूणां प्रत्येकञ्चाक्षसम्मितम्॥
प्रमेहात् विंशतिञ्चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम्।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्।
हन्त्यरोचकमेवोग्रं तुष्टिपुष्टिकरस्तथा॥ १॥
श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमचणकाढ़की।
कुलत्थाश्च हिता भोज्ये पुराणा मेहिनां सदा।
जाङ्गलं तिक्तशाकानि यवान्नञ्च अमी मधु॥ २॥
पारिजातजयानिम्बवङ्गिगायत्रीणां पृथक्।
पाठायाः सागुरोः पीताद्वयस्य शारदस्य च॥
जलेक्षुमद्यसिकताशनैर्लवणपिष्टकान्।
सान्द्रमेहान् क्रमाद् घ्नन्ति चाष्टौ क्वाथाः समाक्षिकाः॥३॥

---

*इति [illegible]नन्तरं वस्तिविकृतिसाम्यात् प्रमेहप्रतिकार उच्यते श्यामाकेत्यादि।— उद्दा[illegible]शनीमः[illegible] कोद्रवः; आढ़की तुवरी; यवान्नमिति यवशक्तादिकम्। पारिजाते-त्यादि[illegible]। पारिजातः पारिभद्रः; जया जयन्ती; वङ्गिर्चित्रकः; गायत्री खदिरः पाठ[illegible]दिरः; [illegible]गरीरित्येकः क्वाथः। पीताद्वयं हरिद्राद्वयम्। अयमप्येकः। शारदः

दूर्वाकशेरुपूतीकाकुम्भीकप्लवशैवलम् ।
जलेन क्वथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥
त्रिफलारग्वधद्राक्षाकषायो मधुसंयुतः ।
पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ४ ॥
लोध्राभयाकट्फलमुस्तकानां विडङ्गपाठार्जुनधन्वनानाम् ।
कदम्बशालार्जुनदीप्यकानां विडङ्गदार्वीबहुशल्यकानाम् ।
चत्वार . मधुना कषायाः कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥ ५ ॥
अश्वत्थाच्चतुरङ्गुलान्यग्रोधादेः फलत्रयात् ।
शर्करेतालसाराच्च क्वाथाः पञ्च समाक्षिकाः ॥
नीलह्रीबेरद्रुमनालाख्यचारमञ्जिष्ठकाह्वयान् ।
मेहान् हन्युः क्रमादेते सक्षौद्रो रक्तमेहजित् ।
क्वाथः खर्जूरकाश्मर्यतिन्दुकास्थ्यमृताकृतः ॥ ६ ॥
लोध्रार्जुनोशीरकुचन्दनाना-
मरिष्टसिव्यामलकाभयानाम् ।

मतमदः । पारिभद्रेत्यादयोऽष्टौ क्वाथाः जलाद्यष्टौ मेहान् क्रमाद्घ्नन्तीत्यन्वयः ॥ १—३ ॥

दूर्वेत्यादौ ।—पूतिकः करञ्जः तस्य त्वक् । कुम्भीकः पाडा ; प्लवं कैवर्त्तमुस्तकम् । योगेऽत्र मधु प्रक्षिपन्ति वृद्धाः मधुतमंवादात् । त्रिफलेत्यादि स्पष्टम् । लोध्रेत्यादि । योगद्वयं वाग्भटस्य, कदम्बेत्यादि योगद्वयं चरकस्य, चक्रेण प्रतिग्रन्थ लिखितम् । धन्वनी धामनी ; दीप्यकी यमानी ; शल्यकः खदिरः ; बहुशल्य इति खदिरसंज्ञा उक्ता हि "बहुशल्यश्च सम्प्रोक्तो याज्ञिकः [illegible]नाशनः" इति । तेनैकदेशोऽपि संज्ञिनं गमयति यथा भीमो भीमसेनः । [illegible] चरके "दार्वी विडङ्गं खदिरो धवश्च" इति । वाग्भटेऽप्युक्तं—"गायत्री [illegible] जिद्रवानाम्" इति । अन्ये तु शल्यकं मदनफलमाहुः ॥ ४ ॥ ५ ॥ [illegible]

पित्तमेहस्य याप्यत्वेन यापनार्थं चिकित्सामाह अश्वत्थादित्[illegible] पनः [illegible]दिषु नवसु मेहेषु क्रमेण एते पञ्च योगा योध्याः । अत्र अश्वत्थका[illegible]दे । [illegible] चतुरङ्गुलादिति द्वितीयः, न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षमधुककुभ[illegible]याः [illegible] कि-

धात्र्यर्जुनारिष्टकवत्सकानाम्
नीलोत्पलानां तिनिशार्जुनानाम् ॥
चत्वार एते विहिताः कषायाः
पित्तप्रमेहे मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ७ ॥
छिन्नावह्निकषायेण पाठाकुटजरामठम्।
तिक्तां कुष्ठञ्च सञ्चूर्ण्य सर्पिर्मेहे पिबेन्नरः ॥ ८ ॥
कदरखदिरपूगक्वाथं क्षौद्रान्वये पिबेत् ॥ ९ ॥
अग्निमन्थकषायन्तु वसामेहे प्रयोजयेत् ॥ १० ॥
पाठाशिरीषदुःस्पर्शमूर्वाकिंशुकतिन्दुकम्।
कपित्थानां भिषक् क्वाथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
काम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि वैभीतरौहीतककौटजानि।

रोहिणीवञ्जुलकदम्बबदरतिन्दुकशल्लकीलोध्रभल्लातकपलाशनन्दीवृक्षाश्चेति अत्र प्रचः पाकड़िः। ककुभोऽर्जुनः। नन्दीवृक्षो गन्धमुण्डः। अन्ये तु न्यग्रोधादिशब्देन पञ्चवल्कलमाहुः। फलत्रयादिति चतुर्थः। समञ्जिष्ठारक्तसारादिति।—जिङ्गी मञ्जिष्ठा। रक्तसारो रक्तचन्दनम्। अयन्तु पञ्चमः। हन्युरिति यापयेयुरित्यर्थः। किंवा "अनत्यन्तदुष्टमेदसि पित्तजानामपि साध्यत्वं साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम्" इति चरकवचनात्। शुक्लाख्यमेहोऽम्लमेहः। सुश्रुते क्षारमेहस्थाने अम्लमेहः पठ्यते। उक्तं हि सुश्रुते निदानस्थाने "अम्लरसगन्धमम्लमेही" इति। तथा च चिकित्सास्थाने "अम्लमेहिनं न्यग्रोधादिकषायं वा पाययेत्" इति। रक्तमेहचिकित्सामाह सक्षौद्र इत्यादिना लत इत्यन्तेन। अत्र खर्जूरकाश्मर्य्योः फलं; तिन्दुकस्य च फलास्थि। अमृता गुडूची। सुश्रुतेऽपि "शोणितमेहिनं गुडूचीतिन्दुकास्थिकाश्मर्य्यखर्जूरकषायं मधुमधुरम् पाययेत्" इति। लोध्रेत्यादौ।—कुचन्दनं रक्तचन्दनं; अरिष्टो निम्बः; सेव्यमुशीरं; नीलोत्पलानामित्यत्र नीलोत्पलैला इति पाठान्तरं, किन्त्वार्षं न दृष्टं; तिनिशः श्याडकः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इदानीमसाध्येष्वपि वातिकमेहेषु यापनार्थं योगानाह छिन्नेत्यादि।—वह्निश्चित्रकः। पाठादिकुष्ठान्तानां चूर्णं गुडूचीचित्रककषाये प्रक्षिप्य पिबेत्। कदरो विट्खदिरः; खदिरस्तु तदितरः; पूगं पूगफलम्। पाठेत्यादौ।—तिन्दुक-

कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्तमेही ॥ १२ ॥

सर्वमेहहरो धात्र्या रसः क्षौद्रनिशायुतः ।
कषायस्त्रिफलादारुमुस्तकैरथवा कृतः ॥ १३ ॥

फलत्रिकं दारुनिशां विशालां मुस्तां च निःक्वाथ्य निशांशकल्कम् ।
पिबेत् कषायं मधुसम्प्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ १४ ॥

काटङ्कटेर्यामधुकत्रिफलाचित्रकैः समैः ।
सिद्धः कषायः पातव्यः प्रमेहाणां विनाशनः ॥ १५ ॥
त्रिफलादारुदार्व्यब्दक्वाथः क्षौद्रेण मेहहा ॥ १६ ॥
कुटजासनदार्व्यब्दफलत्रयकृतोऽथवा ॥ १७ ॥

[illegible] ; [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ ८—१२ ॥

सर्वमेहेत्यादि । अत्र धात्र्या [illegible] रसः स्वरसः, [illegible] । कषाय इत्यादि [illegible] क्षौद्रनिशायुत इति सम्बध्यते ॥ १३ ॥

फलत्रिकमित्यादौ ।—दारुनिशा दारुहरिद्रा ; विशाला गोरक्षकर्कटी । निशांशकल्कमिति ।—निशाया हरिद्रायाः कल्कं [illegible] निःक्वाथ्य कषायं [illegible] । [illegible], तेन [illegible] भागः, [illegible] भागः, [illegible] निःक्वाथ्य कषायं [illegible] । अपरे तु [illegible] भागः [illegible], स एव [illegible]

त्रिफलालौहशिलाजतुपथ्याचूर्णञ्च लीढ़मेकैकम्।
मधुनामराखरस इव सर्वान् मेहान् निवारयति ॥१८॥
शालसुष्ककाम्पिल्लकाल्कामक्षसमं पिबेत्।
धात्रीरसेन सक्षौद्रं सर्वमेहहरं परम् ॥ १९ ॥

न्यग्रोधाद्यं चूर्णम्—

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थश्योणाकारग्वधासनम्।
आम्रजम्बूकपित्थञ्च पियालं ककुभं धवम् ॥
मधूको मधुकं लोध्रं वरुणः पारिभद्रकम्।
पटोलं मेषशृङ्गी च दन्ती चित्रकमाढ़की ॥
करञ्जत्रिफलाशक्रभल्लातकफलानि च।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।
न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह लेहयेत्।
फलत्रयरसञ्चानुपिबेन्मूत्रं विशुध्यति ॥
एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च।
प्रशमं यान्ति योगेन पिड़का न च जायते।
न्यग्रोधाद्यमिदन्त्वत्र चाम्रजम्बूस्थि गृह्यते ॥ २० ॥

चूर्णो यत्र तत्रयेति व्याघद्यते। व्यवहारस्त्वनेनैव। ।कटङ्कटेरी दारुहरिद्रा। कुटगायनेव्यादावपि क्षौद्रे त्यनुवर्त्तते। असनः पीतशालः। दार्वी दारुहरिद्रा। अब्दो मुस्तकम्। निश्चलस्तु अब्दस्थाने अभ्रीति पठति। व्यवहारस्तु मुस्तकेनैव ॥ १४-१७ ॥

त्रिफलेत्यादि।—समुदितत्रिफलयैवैको योगः, तेन चत्वारो योगाः। अमरा गुडूची,[अयञ्च पञ्चमो [योगः। लौहञ्च मारितपुटितश्चादिलौहचूर्णम्। शालेत्यादौ।—शालस्य सारः। सुष्कको घण्टापारुली तथा मूलम्। कम्पिल्लस्य त्वक् ॥ १८ ॥ १९ ॥

न्यग्रोधादिचूर्णे।—न्यग्रोधो वटः ; असनः पीतशालः। आम्रजम्बूकपित्थञ्चेति आम्रजम्बूफलास्थि कपित्थस्य तु फलमित्याहुः। ककुभोऽर्जुनः। धवः स्वनाम-

त्रिकण्टकाद्यं घृतं तैलं यमकञ्च।

त्रिकण्टकाश्मन्तकसोमवल्कै-
र्भल्लातकैः सातिविषैः सलोध्रैः।
वचापटोलार्जुननिम्बमुस्तै-
र्हरिद्रया दीप्यकपद्मकैश्च॥
मञ्जिष्ठपाठागुरुचन्दनैश्च
सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु।
मेहेषु तैलं विपचेद् घृतन्तु
पित्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु॥ २१॥

कफमेहहरक्वाथसिद्धं सर्पिः कफे हितम्।
पित्तमेहघ्ननिर्य्यूहसिद्धं पित्ते हितं घृतम्॥ २२॥

धान्वन्तरं घृतम्—

दशमूलं करञ्जौ द्वौ देवदारु हरीतकी।
वर्षाभूर्वरुणो दन्ती चित्रकं सपुनर्नवम्॥
सुधानीपकदम्बाश्च बिल्वभल्लातकानि च।
शटीपुष्करमूलञ्च पिप्पलीमूलमेव च॥

ख्यातः। मधूकी मधूकसारः। पाढ़की तुवरी। करञ्जस्य फलम्। शक्रः कुटजः॥ २०॥

त्रिकण्टकेत्यादौ।—भल्लातकी मानुशाक इति ख्यातः। सोमवल्कः खदिरः, न तु कट्फलं अनुकर्मसंवादात्। सर्वैरित्युक्तेः पृथगपि सर्वैः स्नेहसाधनं स्यादत आह समस्तैरिति मिलितैरित्यर्थः, यथालाभपरिहारार्थमिति वा। कफजेषु वातजेषु च मेहेषु तैलम्, पैत्तिकेषु घृतम्, मिश्रं त्रिषु लक्षणेष्विति दोषत्रयलक्षणप्रादुर्भावे सति मिश्रं तैलघृतयमकं पचेदित्यर्थः। त्रिदोषजत्वञ्च कफपित्तमेहेष्वपि वायुसम्बन्धानुबन्धकत्वं मन्तव्यम्। किंवा सर्वेषामेव मेहानां त्रिदोषजत्वात्तद्दोषाविर्भावः कदाचिद्भवतीति ज्ञेयम्॥ २१॥

कफमेहेत्यादौ क्वाथनिर्यूहेति पदोपादानादेकरूपत्वं बोध्यम्। दशमूलेत्यादौ।—करञ्जयोः फलं न तु मूलम्, फलस्यैव मेहहरत्वात् यदुक्तम्—"करञ्जकिंशुकारिष्ट-

पृथग्दशपलान् भागान् ततस्तोयार्मणे पचेत्।
यवकोलकुलत्थानां प्रस्थं प्रस्थञ्च दापयेत्॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
त्रिवृतं त्रिफला भार्गी रोहिषं गजपिप्पली॥
शृङ्गवेरं विडङ्गानि वचा कम्पिल्लकं तथा।
गर्भेणानेन तत्सिद्धं पाययेत्तु यथाबलम्॥
एतद्धान्वन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुत्तमम्।
कुष्ठं गुल्मप्रमेहांश्च श्वयथुं वातशोणितम्॥
प्लीहोदरं तथार्शांसि विद्रधिं पिड़काश्च याः।
अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति॥
पृथक् तोयार्मणे तत्र पचेत् द्रव्याच्छतं शतम्।
शतत्रयाधिके तोयमुत्सर्गक्रमतो मतम्॥ २३॥

दाड़िमाद्यं घृतम्—

दाड़िमस्य फलप्रस्थं यवप्रस्थौ तथैव च।
कुलत्थकुड़वञ्चापि क्वाथयित्वा यथाविधि॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
चतुःषष्टिपलं क्षीरं क्षीरतुल्यं वरीरसम्॥
दत्त्वा मृद्वग्निना कल्कै रक्षमात्रायुतैः सह।
द्राक्षाखर्जूरकाकोलीदन्तीदाड़िमजीरकैः॥

फलं जन्तुप्रमेहनुत्" इति। सुधा स्नुही तस्या मूलम्, तन्त्रान्तरे मूलपाठात्। नीप-कदम्बौ स्वल्पहल्लकदम्बौ, किंवा कदम्बो भूकदम्बः स चालम्बुषः, तन्त्रान्तरे भूमि-कदम्बपाठात्; नीपस्थाने क्वापि निम्बः पठ्यते। पृथग्दशपलान् भागानिति दश-मूलमपि प्रत्येकं दशपलम्; तत्र प्रतिशतं तोयार्मणदानम्। शतत्रयाधिके द्रव्ये पुनरुत्सर्गसिद्धमष्टगुणमेव जलं देयम्। एतदेव वक्ष्यति "पृथक् तोयार्मणे" इत्यादि। अर्मणो द्रोणः, वृन्दस्त्वाह "पाठान्तरे मतं तोयं क्वाथ्यादष्टगुणान्वितं" इति। अस्यार्थः

तथा मेदामहामेदात्रिफलादारुरेणुकैः।
विशालारजनीदारुहरिद्राविकषामयैः॥
क्रिमिघ्नभूमिकुष्माण्डश्यामेलाभिर्भिषग्वरः।
पाने भोज्ये प्रदातव्यं सर्वर्त्तुषु च मात्रया॥
प्रमेहान् विंशतिञ्चैव मूत्राघातांस्तथाश्मरीम्।
कृच्छ्रं सुदारुणञ्चैव हन्यादेतद्रसायनम्॥
शूलमष्टविधं हन्ति ज्वरमष्टविधं तथा।
कामला पाण्डुरोगांश्च हलीमककमथारुचिम्॥
स्त्रीपदश्च विशेषेण घृतेनानेन नश्यति।
इदमायु   ोजस्यं सर्वरोगहरं परम्।
दाड़िमाद्यमिदं नाम अश्विभ्यां निर्मितं महत्॥ २४॥

त्र्यूषणादिगुड़िका—

त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यगुग्गुलुना युतम्।
गोक्षुरक्वाथसंयुक्तं गुड़िकां कारयेद्भिषक्॥
देशकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकीम्।
न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्य्याद् यथेप्सितम्॥
प्रमेहान् मूत्रघातांश्च वातरोगोदरं जयेत्॥ २५॥

एतदेव घृतं तन्त्रान्तरेऽन्यथा पठ्यते तत्र च क्वाथार्थमष्टगुणनीयमुक्तम्, तत्प्रामाण्यादिहाप्यष्टगुणं तोयं देयम्। तन्त्रान्तरीयपाठान्तरं यथा "दशमूल हरीतकी देवदारु करञ्जद्वय वर्षाभूद्वय दन्ती मूसिकदम्ब भल्लातक पुष्करमूलार्कमूल स्नुही मूल वरुणमूल पिप्पलीमूलमिति प्रत्येकं दशपलोन्मितानि। यवकोलकुलत्थप्रस्थद्वयं चाष्टगुणेऽम्भसि पादशेषं कषायमवतारयेत्" इत्यादि। धर्मपत्रधन्वीह भूरिजलोपलक्षण इति चन्द्राशयः। व्यवहारस्त्वधुना चक्रमतेनैव। निचुल इज्जलः रोहितं गन्धतृणम्॥ २२--२४॥

त्रिकटुत्रिफलेत्यादि।—त्रिकटुत्रिफलाचूर्णेन तुल्यं गुग्गुलुं किं विशिष्टम्—युक्तं मिश्रितम्, पुनः कीदृशम्—गोक्षुरक्वाथेन सम्यग्युतं भावितम्; एवं कृत्वा

शिलाजतुप्रयोगः—

शालसारादितोयेन भावितं यच्छिलाजतु।
पिबेत् तेनैव संशुद्धदेहः पिष्टं यथाबलम्॥
जाङ्गलानां रसैः सार्द्धं तस्मिन् जीर्णे च भोजनम्।
कुर्य्यादेवं तुलां यावदुपयुञ्जीत मानवः॥
मधुमेहं विहायासौ शर्कराश्मरीं तथा।
वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः॥ २६॥
माक्षिकं धातुमप्येवं युञ्ज्यादस्याप्ययं गुणः॥ २७॥
शालसारादिवर्गस्य क्वाथे तु घनतां गते॥
दन्तीलोध्रशिवाकान्तलौहताम्ररजः क्षिपेत्।
घनीभूतमदग्धञ्च प्राश्य मेहान् व्यपोहति॥
व्यायामजातमखिलं भजन् मेहान् व्यपोहति॥ २८॥
पादवच्छत्ररहितो भिक्षाशी मुनिवद्यतः।

गुटिकां कारयेदित्यर्थः। मिलितत्रिकटुचूर्णं पल १, मिलितत्रिफलाचूर्णं पल १, गुग्गुलु पल २, चूर्णयुक्तगुग्गुलुभावनार्थं गोक्षुर पल ४, क्वाथार्थं जल श ४, एवं सप्ताहमातपे भावयेत्, तदनु षड्टमाषकमिता वटिकाः कार्य्याः॥ २५॥

शालसारादितोयेनेत्यादि। शालसारादिः सौश्रुतो गणः; तस्य तोयं क्वाथः। तद्विधानं "तुल्यं गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनीयधं क्वाथ्यम्" इत्यादि रसायनवक्ष्यमाणविधिना ज्ञेयम्। तेनैवेति शालसारादितोयेनैव पिबेत्। संशुद्धदेह इति वमनादिना। पिष्टमिति चूर्णितम्। तुलां यावदुपयुञ्जीतेति प्रतिदिनमर्द्धकर्षादिमात्रया तावानुपयोगोऽस्य यावता तुला न पूर्य्यते न तु पिप्पलीवर्द्धमानवत्। मधुमेहं विहायेति उत्पन्नमात्रं मधुमेहं जित्वा इत्यर्थः। चिरजस्य असाध्यत्वात् किंवा महाप्रभावत्वात्। योगोऽयमसाध्यमपि मधुमेहं साधयति। उक्तविधिं सर्व्वं माक्षिकेऽप्यतिदिशति माक्षिकं धातुमप्येवमिति। शालसारादिवर्गस्येत्यादि।— शालसारादिगणस्य चतुर्थभागावशिष्टे क्वाथे पुनः पाकाद्घनीभूते दन्त्यादीनां मिलितानां चूर्णं पादिकं प्रक्षेप्यं कुटजलेहवत्। शिवा हरीतकी। कान्तेति।— मारितपुटितकान्तलौहादिचूर्णम्, अस्य सर्वो विधिर्लौहान्तरवत्। व्यायामजनित-

योजनानां शतं गच्छेदधिकं वा निरन्तरम् ॥
मेहान् जेतुं वने वापि नीवारामलकाशनः ॥ २९ ॥
शराविकाद्याः पिड़काः साधयेच्छोथवद्भिषक् ।
पक्वाश्चिकित्सेद् व्रणवत् तासां पाने प्रशस्यते ।
क्वाथं वनस्पतेर्वास्तं मूत्रञ्च व्रणशोधनम् ।
एलादिकेन कुर्वीत तैलञ्च व्रणरोपणम् ॥
आरग्वधादिना कुर्य्यात् क्वाथमुद्वर्त्तनानि च ।
शालसारादिसेकञ्च भोज्यादिञ्च कणादिना ॥ ३० ॥
सौवीरकं सुरां शुक्तं तैलं क्षीरं घृतं गुड़म् ।
अम्लेक्षुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ३१ ॥
प्रमेहिणां यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् ।
विशदं कटु तिक्तञ्च तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥

इति प्रमेहचिकित्सा ।

मिति मल्लयुद्धादिजनितम् । नीवारेत्युपलक्षणम्, तेन श्यामाकादिकमपि बोध्यं यदाह सुश्रुतः—"महावने वा श्यामाक-नीवारामलक-कपित्थ-तिन्दुकाश्मन्तकफल-मूलाहारी मृगैः सह वसेत्" इति ॥ २६-२९ ॥

प्रमेहपिड़काचिकित्सामाह शराविकाद्या इत्यादि ।—शोथवदिति व्रणशोथवत् । वनस्पतेरिति वटादेः ; वास्तं मूत्रं छागमूत्रम् । एलादिकेनेत्यादि ।—एलादिगणः सौश्रुतः, "कल्कक्वाथावनिर्देशे गणात्तस्मात् समावपेत्" इति वचनात् एलादि-गणस्य क्वाथः कल्कश्च । अन्ये तु एलादिगणस्य कल्को जलञ्च चतुर्गुणमित्याहुः । आरग्वधादिरपि सौश्रुतो गणः । क्वाथमिति पानार्थं परिषेकार्थञ्च । भोज्यादि-मित्यादि शब्दात् पानमपि बोध्यम् । कणादिनेति पिप्पल्यादिगणेन सौश्रुतेन । निदानपरिवर्जनमाह सौवीरकमित्यादि ॥ ३०-३२ ॥

इति प्रमेह-प्रमेहपिड़का-चिकित्सा-विवृतिः ।

अथ स्थौल्यचिकित्सा।

श्रमचिन्ताव्यवायाध्वक्षौद्रजागरणप्रियः।
हन्त्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनः॥
अस्वप्नञ्च व्यवायञ्च व्यायामं चिन्तनानि च।
स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणातिप्रवर्द्धयेत्॥ १॥
प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम्।
उष्णमन्नस्य मण्डञ्च पिबन् कृशतनुर्भवेत्॥ २॥
सचव्यजीरकव्योषहिङ्गुसौवर्चलानलाः।
मस्तुना शक्तवः पीता मेदोघ्ना वह्निदीपनाः॥ ३॥

विड़ङ्गाद्यं चूर्णम्—

विड़ङ्गनागरक्षारकाललोहरजोमधु।
यवामलकचूर्णन्तु प्रयोगः स्थौल्यनाशनः॥ ४॥

विड़ङ्गाद्यं लौहम्—

विड़ङ्गत्रिफलामुस्तैः कणानागरकेण च।
विल्वचन्दनह्रीवेरपाठोशीरं तथा वला॥
एषां सर्व्वसमं लौहं जलेन वटिकां कुरु।
घृतयोगेन कर्त्तव्या माषैका वटिका शुभा॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं लौहस्याष्टगुणं पयः।
सर्व्वमेहहरं वल्यं कान्त्यायुर्बलवर्द्धनम्॥

प्रमेहवत् स्थौल्यस्यापि व्यायामसाध्यत्वात् तथा दुष्टमेदोजन्यत्वाच्च प्रमेहानन्तरं स्थौल्यचिकित्सामाह श्रमेत्यादि। मधुयुतं वारीति अत्र रुक्षत्वेन कर्षणत्वात् क्वाथं जलेनैव यौगिकमिति वृद्धाः। सचव्येत्यादौ।—अनलश्चित्रकः। शक्तव इह वक्ष्यमाणव्योषादिशक्तुप्रयोगन्यायात् सर्व्वचूर्णात् षोड़शगुणाः। अनेन एकवारं भोजनमाहारदपलादित्याहुः। विड़ङ्गेत्यादौ।—क्षारो यवक्षारः, काललौहो ह्यादिः, अस्य चूर्णं मारणपुटननियमं ग्राह्यम्। अत्र सर्व्वचूर्णानामेव समभागं

अग्निसन्दीपनकरं वाजीकरणमुत्तमम्।
सोमरोगं निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा।
विड़ङ्गाद्यमिदं लौहं सर्वरोगनिसूदनम्॥ ५॥

व्योषाद्यशक्तुप्रयोगः—

व्योषं विड़ङ्गमिशूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम्।
बृहत्यौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम्॥
हिङ्गुकेवुकमूलानि यमानीधान्यचित्रकम्।
सौवर्चलमजाजीञ्च हवुषाञ्चेति चूर्णयेत्॥
चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः।
शक्तूनां षोड़शगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत्॥
प्रयोगात् तस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः।
प्रमेहा मूढ़वाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः।
प्लीहपाण्ड्वामयः शोथो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः।
हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासश्वासौ गलग्रहः॥
क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वैत्र्यं स्थौल्यमतीव च।
नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्द्धते॥ ६॥
वदरीपत्रकल्केन पेया काञ्जिकसाधिता।
स्थौल्यनुत् स्यात् साग्निमन्थरसं वापि शिलाजतु॥ ७॥

दाहयन्ति, किन्तु लौहस्य महावीर्य्यत्वेन प्राधान्यादितरमिलितचूर्णसमत्वम्, लौहस्याधिको भागः, मधुना चायावलेह इत्यप्याहुः। व्योषमित्यादौ।—तैलघृतक्षौद्राणां प्रत्येकं मिलितचूर्णसमत्वम्, शक्तूनाञ्च षोड़शगुणो भागः समुदितचूर्णापेक्षया। सन्तर्पणमिति जलालोड़ितशक्तुस्वरूपतया। तेन सन्तर्पणसंज्ञस्याप्यस्य सन्तर्पणता ज्ञेया। मात्रा चास्य चाहारद्रव्यप्रधानत्वाद् भूयसी। मूढ़वाता वाताप्रवृत्तिः। श्वैत्र्यं श्वित्रत्वम्। श्वैत्यमिति पाठे श्वेतावभासता, सा च कफकृता॥ १—६॥

वदरीत्यादि।—वदरीपत्रपलं पिष्टा काञ्जिकद्रवेण पेया साध्या। साग्निमन्थेत्यादि।—द्वितीयो योगः। रसः क्वाथः। शिलाजतु प्रक्षेप्यम्। स्मर्त-

अमृताद्यगुग्गुलुः—

अमृतात्रुटिवेल्लवत्सकं कलिङ्गपथ्यामलकानि गुग्गुलुः।
क्रमवृद्धमिदं मधुप्लुतं पिड़का स्थौल्यभगन्दरं जयेत् ॥८॥

नवकगुग्गुलुः—

व्योषाग्नित्रिफलामुस्तविड़ङ्गैर्गुग्गुलुं समम्।
खादन् सर्वान् जयेद्व्याधीन् मेदःश्लेष्मामवातजान् ॥ ९ ॥

लौहरसायनम्—

गुग्गुलुस्तालमूली च त्रिफला खदिरं वृषम्।
त्रिवृतालम्बुषा स्नुक् च निर्गुण्डी चित्रकं शटी॥
एषां दशपलान् भागांस्तोये पञ्चाढ़के पचेत्।
पादशेषं ततः कृत्वा कषायमवतारयेत्॥
पलं द्वादशकं देयं तीक्ष्णलौहं सुचूर्णितम्।
पुराणसर्पिषः प्रस्थं शर्कराष्टपलोन्मितम्॥
पचेत् ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारिते।
प्रस्थार्द्धं माक्षिकं देयं शिलाजतुपलद्वयम्॥
एलात्वचोः पलार्द्धञ्च विड़ङ्गानि पलत्रयम्।
मरिचञ्चाञ्जनं कृष्णा द्विपलं त्रिफलान्वितम्॥
पलद्वयन्तु काशीशं श्लक्ष्णचूर्णीकृतं बुधैः।

त्यादौ।—त्रुटिः सूक्ष्मैला; वेल्लो विड़ङ्गः; कलिङ्ग इन्द्रयवः, केचिच्छन्दोभङ्गभिया कलिपाठं कुर्वन्ति, तन्मते कलिर्विभीतकः, किन्तु मदनचन्द्रपत्रिकायामपि इन्द्रयव एव व्याख्यातः। तस्मादनन्तत्वाच्छन्दोमार्गाणामेव छन्दोभङ्गदोषो नाशङ्कनीयः। क्रमवृद्धमिति अमृताया एको भागः, द्वौ त्रुटेरित्यादि। मधुना आलोड्य पेयम् ॥ ७। ८॥

व्योषेत्यादौ।—अग्निश्चित्रकः ॥ ९ ॥

गुग्गुलुरित्यादि। अत्र पिण्डितस्य गुग्गुलोः शोधितस्य च क्वाथकरणसमय एव क्वाथमध्ये प्रक्षेपः। अलम्बुषा मुण्डिरी। पुराणं सर्पिर्दशवर्षस्थितम्; यदुक्तम्, "उग्रगन्धं पुराणं स्याद् दशवर्षस्थितं घृतम्। लाक्षारसनिभं शीतं

चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
ततः संशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रकम्।
अनुपानं पिबेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा।
वातघ्नं पित्तहरं श्रेष्ठं कुष्ठमेहोदरापहम्।
कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुं सभगन्दरम् ॥
मूर्च्छामोहविषोन्मादगराणि विविधानि च।
स्थूलानां कर्षणं श्रेष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥
कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालसन्निभम्।
बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
श्रीकरं पुत्रजननं वलीपलितनाशनम्।
नाश्नीयात् कदलीं कन्दं काञ्जिकं करमर्दकम्।
करीरं कारवेल्लञ्च षट्ककाराणि वर्जयेत् ॥ १० ॥

त्रिफलाद्यं तैलम्—

त्रिफलातिविषामूर्वात्रिवृच्चित्रकवासकैः।
निम्बारग्वधषड्ग्रन्थासप्तपर्णनिशाद्वयैः ॥
गुडूचीन्द्रसुराह्वाकृष्णाकुष्ठसर्षपनागरैः।
तैलमेभिः समं पक्वं सुरसादिरसाप्लुतम् ॥
पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्यवस्तिषु योजितम्।
स्थूलतालस्यकण्ड्वादीन् जयेत् कफकृतान् गदान् ॥ ११ ॥

मपरागमतःपरम्" इति। एलात्वचोर्मिलिता पलार्द्धम्; मरिचादीनां त्रिफलान्तानां प्रत्येकं पलद्वयम्; अञ्जनं रसाञ्जनम्; शिलाजतुपलद्वयञ्च शोधितं भावितञ्च ग्राह्यम्। एषां चूर्णानां पाकसिद्धस्वल्पावशिष्टदशायां प्रक्षेपः, मधुनस्तु दिनान्तरे। मधुनः प्रस्थार्द्धं षोड़शपलानि। घृतमधुभ्यां लौहवदस्य पाकः। लौहान्तरवदस्य मर्दनादिक्रिया बोध्या ॥ १० ॥

त्रिफलाद्यतैले इन्द्रसुरा गोरक्षकर्कटी निर्गुण्डी वा। सुरसादिरसाप्लुतमिति सुश्रुतोक्तसुरसादिगणस्य क्वाथद्रवेण ॥ ११ ॥

शिरीषलामज्जकहेमलोध्रैस्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः।
पत्राम्बुलोहाभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥१२॥

वासादलरसो लेपाच्छङ्खचूर्णेन संयुतः।
बिल्वपत्ररसो वापि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ १३ ॥

हरीतकीलोध्रमरिष्टपत्रम्
चूतत्वचो दाड़िमवल्कलञ्च।
एषोऽङ्गरागः कथितोऽङ्गनानाम्
जङ्घाकषायश्च नराधिपाणाम् ॥ १४ ॥

गोमूत्रपिष्टं विनिहन्ति कुष्ठम्
वर्णोज्ज्वलं गोपयसा च युक्तम्।
कक्षादिदौर्गन्ध्यहरं पयोभिः
शस्तं वशीकृद्रजनीद्वयेन ॥ १५ ॥

चिञ्चापत्रस्वरसस्त्रचितं कक्षादियोजितं जयति।
पुटदग्धहरिद्रोद्वर्त्तनमचिराद्देहदौर्गन्ध्यम् ॥ १६ ॥

मेदोदोषजन्ययोः स्वेददौर्गन्ध्ययोश्चिकित्सामाह, शिरीषेत्यादि।—लामज्जक-मुशीरम्, हेम नागकेशरचूर्णम्, पत्रं तेजपत्रं तमालपत्रमित्यन्ये, अम्बु बालकम्, लोहमगुरु, चन्दनं श्वेतचन्दनम्। शङ्खचूर्णेन संयुत इति दग्धशङ्खचूर्णेन मिश्रितः। एवं बिल्वपत्ररसोऽपि ॥ १२ । १३ ॥

हरीतकीत्यादौ।—अरिष्टपत्रं निम्बपत्रं; दाड़िमवल्कलं त्वचस्य फलस्य वा; अङ्गरागो वर्णप्रसादः। जङ्घाकषाय इति गजवाजिवाहनेन विवर्णयोर्जङ्घयोर्वर्ण-प्रसादनार्थं कषायो विलेपनम्। यदुक्तं, मेदिनीकरकोषे "कषायो रसभेदे च निर्य्यासे च विलेपने" इति ॥ १४ ॥

गोमूत्रपिष्टमित्यादि।—योगान्तरम्। वर्णोज्ज्वलं हरितालं गन्धक इत्यन्ये। हरितालं गोमूत्रपिष्टं सत् कुष्ठं निहन्ति। गोपयसा युक्तमिति पिष्टं तदेव दौर्गन्ध्य-हरं, तथा रजनीद्वयेन सहितं तदेव हरितालं पयसा क्षीरेण पिष्टा तिलकदानेन वशीकरणं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

दलजलजलदलवमलयाभयविलेपनं हरति देहदौर्गन्ध्यम्।
विमलाम्बरनालसहितं पीतमिवाम्बु पाचूर्णम् ॥
हस्तपादसुतो योज्यं गुग्गुलुं पञ्चतिक्तकम्।
अथवा पञ्चतिक्ताख्यं घृतं खादेदतन्द्रितः ॥ १७ ॥
इति स्थौल्यचिकित्सा।

अथोदर-चिकित्सा।

उदरे दोषसम्पूर्णे कुक्षौ मन्दो यतोऽनलः।
तस्माद् भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥ १ ॥
रक्तशालीन् यवान् मुद्गान् जाङ्गलांश्च मृगान् द्विजान्।
पयोमूत्रासवारिष्टमधु सीधु तथा पिबेत् ॥ २ ॥
वातोदरं बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत्।
स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥
हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम्।
तथास्यानवकाशत्वाद्वायुर्नाध्मापयेत् पुनः ॥ ३ ॥
दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात्।

विडङ्गेत्यादि।—विडङ्गपञ्चलवणैलादीनां यथा कथयोक्तदनन्तरं पुटपाकविधिः। पिष्टा उद्वर्तनं कार्यमित्यर्थः। दलेत्यादि। दल तेजपत्रं ; जलं वालकं ; लघु अगुरु ; मलयज श्वेतचन्दनम् ; अभयमुशीरं ; अम्बुपा तुम्बिनी ॥ १६ । १७ ॥
इति स्थौल्याधिकारः।

उदरोऽपि धनाधर्मात् स्थौल्यानन्तरमुदरचिकित्सामाह उदर इत्यादि। उदर इति उदररोगे। वातोदरमित्यादि ननु "विवर्जयेत् स्नेहपानमजीर्णी चोदरी ज्वरी" इति वचनात् स्नेहपानं निषिद्धं, तथा "नोदरी नातिसारी च" इत्यादिना च स्वेदोऽपि निषिद्धः, तत् कथमत्र स्नेहस्वेदोपदेश उच्यते? सततयोर्निषेधो

सम्भवत्युदरं तस्मान्नित्यमेनं विरेचयेत् ॥
विरिक्ते च यथादोषहरैः पेया शृता हिता ॥ ३ ॥
वातोदरी पिबेत् तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ ५ ॥
यमानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ।
पिबेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्ताम्लं नातिपेलवम् ॥ ६ ॥
मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
युक्तं प्लीहोदरी जातं सव्योषन्तु दकोदरी ॥
बद्धोदरी तु हवुषा दीप्यकाजाजिसैन्धवैः ।
पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥
त्र्यूषणक्षारलवणैर्युक्तन्तु निचयोदरी ॥ ७ ॥
गौरवारोचकार्त्तानां समन्दाग्न्यतिसारिणाम् ।
तक्रं वातकफार्त्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ८ ॥
वातोदरे पयोऽभ्यासो निरूहो दाशमूलिकः ।

शोध्यः न तु शोधनाङ्गभूतयोः, अन्यथा दोषहरणस्य दुष्करत्वात्। परिम्लानमर्दित दीपनम्। तथेति वस्त्रवेष्टनेन। उदरे पुनः पुनः शोधनायोपपत्तिमाह दोषातिमात्रेत्यादि। स्रोतोमार्गः स्रोतोमुखं, मार्गशब्दोऽत्र मुखरूपमार्गवाची। यथादोषहरैरिति।—यस्मिन्नुदरे यो दोष उद्भूतस्तत्र तद्दोषप्रशमनैर्दशमूल्यादिभिः ॥ १ –५ ॥

यमानीत्यादि नातिपेलवमित्यन्तं एको योगः, नातिपेलवं नातितनु। अन्ये तु कफोदरीत्यन्त एको योग एवेत्याहुः। तन्न, "यमानीसैन्धवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे" इति वाग्भटविरोधात्। मधुतैलेत्यादौ जातमिति छेदः, सुजातदधिभवमित्यर्थः। सव्योषन्तु दकोदरीति। दकोदरी तु सव्योषं तक्रं पिबेदित्यर्थः। दीप्यकं यमानी। निचयोदरी सन्निपातोदरी। गौरवेत्यादौ—असंस्कृतस्य केवलतक्रस्यायं गुण इति ज्ञेयम् ॥ ६— ८ ॥

वातोदर इत्यादि।—पयोऽभ्यास इति क्रमेण, बस्त्यर्थं ; मलजननानन्तरं पयो

मौक्तिकदाम नगणचतुष्टयभगणानुगमनम् ॥ ८ ॥

मामुद्रायां शूलम् —

मामुद्रगोविन्दमिमानि सार्वं समानमाश्रमोदकन्द ।
सविधमौलिमालकम्बुवीर्यं किञ्चिन्निरुन्धेति समानि कुर्याम् ॥
एतानि पूर्णानि पुष्पमालानि मूर्धानि पुष्पं कलमं लताम् ।
पाणीदर गन्धमन्दारभूजं पाण्डुवर्णं पश्यन्ति दृष्टाम् ।
पर्णानि दृष्टानि च पाण्डुरोणां समस्तदेवेति निरन्विन्नताः ॥ १० ॥

विशोभिरेतु सम्मितं पुरैव विनिर्मितम् ।
सम्बुद्धासगमं चोदयन्निगमं विनिर्मितम् ॥
पपता सकिरणपङ्क्तिमौक्तिकपुष्पकेन च ॥
मालमालामसालमाला श्रुतिमालावर्णेन च ॥ ११ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कफादुदरिणं शुद्धं कटुक्षारान्नभोजितम्।
मूत्रारिष्टायस्कृतिभिर्योजयेच्च कफापहैः ॥ १२ ॥
सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ॥ १३ ॥
प्लीहोदरे प्लीहहरं कर्मोदरहरं तथा ॥ १४ ॥
स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रं तीक्ष्णौषधान्वितम्।
सतैलं लवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥
परिस्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णञ्चैव विरेचनम् ॥ १५ ॥
छिद्रोदरमृते स्वेदात् श्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥ १६ ॥
जातं जातं जलं स्राव्यं शास्त्रोक्तं शस्त्रकर्म च।

फलं ग्राह्यं विरेचकत्वात्, एवमारग्वधस्यापि फलम्। सातला चर्मकषा। पयसेति सर्वत्र सम्बध्यते। सविड्लकल्केन पयसेत्येको योगः, उरुबूकशृतेनेति द्वितीयः, सातलादिरारग्वधान्तस्त्वपरः, जतूकर्णसंवादात्। अन्ये तु सविड्लकल्केनोरुबूकशृतेनेत्येको योगः, तथा सविड्लकल्केन सातलारग्वधान्तेन तु द्वितीयो योग इत्याहुः ॥ ११ ॥

कफादित्यादि।—शुद्धमिति वमनव्यतिरिक्तशोधनेन विशुद्धमित्यर्थः, वमनस्योदरे निषिद्धत्वात्। कटुक्षारान्नभोजितमिति कटुक्षारयुक्तैरन्नैः पेयादिभिः कृतसंसर्जनमित्यर्थः। अयस्कृतिर्नवायसादिः, किंवा अयस्कृतयो रसायनोक्तालोहशुर्यागायरकोक्ता ज्ञेयाः ॥ १२ ॥

सन्निपातोदर इत्यादौ सर्वा यथोक्ता इति प्रत्येकं वातोदरादिविहिताः सर्वा एव सन्निपातोदरे कार्याः ॥ १३ ॥

प्लीहोदर इत्यादौ।—प्लीहहरं कर्म वक्ष्यमाणं तथोदरहरं कर्मेति प्लीहोदरहरम्। प्लीहोदरचिकित्सा च व्याख्या। स्विन्नायेत्यादि।—निरूहस्य उत्सर्गत एव सतैललवणत्वे सिद्धे सतैललवणमिति पदं तैललवणयोरेवाधिकदानोपदर्शनार्थम्। बद्धच्छिद्रदकोदराणाञ्च यद्यप्यास्थापनं निषिद्धं तथापि तदेकसाध्यायामवस्थायां निरूहदानमिह ज्ञेयम्। परिस्रंसीनीत्यनुलोमानि। छिद्रोदरमित्यादि।—वाग्भटस्य। "यद्यपि प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रञ्चोदरं नृणाम्" इत्यनेन छिद्रोदरमसाध्यमुक्तं तथापि प्रायःशब्देन तत्रासाध्यताव्यभिचारस्य दर्शितत्वात्

जलोदरे विशेषेण द्रवमेवां विवर्जयेत् ॥ १७ ॥
देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिग्रुकैः ।
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं शनैः ॥
मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।
स्नुहीपयोभावितानां पिप्पलीनां पयोऽशनः ॥
सहस्रञ्च प्रयुञ्जीत शक्तितो जठरामयी ॥ १८ ॥
शिलाजतूनां मूत्राणां गुग्गुलोस्त्रैफलस्य च ।
स्नुहीक्षीरप्रयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥ १९ ॥
स्नुक्पयसा परिभावितताण्डुलचूर्णैर्निर्मितः पूपः ।
उदरमुदारं हिंस्याद् योगोऽयं सप्तरात्रेण ॥ २० ॥
पिप्पलीवर्द्धमानं वा कल्पदृष्टं प्रयोजयेत् ।
जठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥ २१ ॥

निरोऽस्मिन्नस्तीति धान्यार्थम् । "तथा हन्ति सर्वोदराण्येतन्मूत्रं आलोदकान्यपि" इत्यनेन सर्वोदरचिकित्सैव बोध्या । अत्र तु सर्वोदरहन्तृत्वकथनं न पारमार्थिकं किन्तु स्तुतिरित्याहुः । जले मेदादित्वेन मेदस्य छिद्रोदरे क्लेदपुञ्जोऽस्तीति दकोदरतया निषेधः । सार्षपमिति सर्षपात्मकम् ॥ १६—१७ ॥

देवदार्वित्यादौ ।—पलाशः किंशुकस्तस्य क्षारं ग्राह्यं उदरहन्तृत्वात् । स्नुही-पय इत्यादि ।—भावनामनेकविधत्वात् यथा पारदादिः । व्यवहारस्तु सप्त-भावनया । एतान् पिप्पलीन् निकामक्षीरदत्तं पय वा कोष्णमुदकं प्रयतमेका-न्तरं द्व्यन्तरं वा विरेचनार्थं सेवेत इति । सहस्रन्तु प्रयुञ्जीतेति उपयुक्तपिप्पली-स्तावता यावता कालेन सहस्रं पूर्यते इत्यर्थः । एतच्चाक्लीबवचनम्, तेन सहस्रादर्वा-गपि विधिर्बोध्यः ॥ १८ ॥

शिलाजतूनामित्यादौ ।—समासान्तर्गतमपि प्रयोग इति पदं षकारान्तिकया-न्तादिभिः सह प्रत्येकं सम्बन्धनीयम् । प्रयोगोऽभ्यासः । केचित्तु गुग्गुलोरिति त्रिफलागुग्गुलोरित्यर्थः ॥ १९ ॥

स्नुक्पयसेत्यादौ ।—पूपः पिष्टकम् ; तण्डुलचूर्णेन निःसृतजलः पिष्टको भावयित्वा एकां द्वे तिस्रो वा प्रयच्छेत् विरेकार्थमिति । उदारमिति प्रवृद्धम् ।

पटोलाद्यं चूर्णम्—

पटोलमूलं रजनीं विड़ङ्गं त्रिफलात्वचम्।
काम्पिल्लकं नीलिनीञ्च त्रिवृताञ्चेति चूर्णयेत्॥
षड़ाद्यान् कार्षिकानन्त्यांस्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान्।
कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वै पिवेत्॥
विरिक्तो जाङ्गलरसैर्भुञ्जीत मृदुमोदनम्।
मण्डं पेयाञ्च पीत्वा च सव्योषं षड़हं पयः॥
शृतं पिवेत्तु तच्चूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः।
हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि।
कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्चापकर्षति॥ २२॥

नारायणचूर्णम्—

यमानी हवुषा धान्यं त्रिफला सोपकुञ्चिका।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा॥
शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रका।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम्॥

कल्पदृष्टमिति चरकोक्तरसायनविधिदृष्टम्, तञ्च विधिं श्लीपदचिकित्सिते दर्शयिष्याम॥ २०। २१॥

पटोलमूलमित्यादौ।—त्वच इति निरस्थित्रिफलाग्रहणार्थम्। षड़ाद्यान् कार्षिकानिति पटोलमूलादीनां त्रिफलान्तानां षण्णां प्रत्येकं कर्षभागानित्यर्थः। त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणानिति काम्पिल्लकादयस्त्रयः क्रमात् कार्षिकभागापेक्षया द्वित्रिचतुर्गुणानित्यर्थः। नीलिनी नीलवृक्षः, तस्याश्चात्र फलं वृद्धवाग्भट-संवादात्। मुष्टिरिति पलम्। विरिक्तो जाङ्गलरसैरित्यादि।—विरेचनदिने जीर्णे भेषजे मृद्वोदनमण्डपेयानामन्यतममग्निबलापेक्षया उपयोक्तव्यम्। तत ऊर्द्ध्वं षड़हं यथोक्तपयोवृत्तिना भवितव्यम्। ततः पुनः सप्तमेऽहनि पटोलादिचूर्णं पेयम्, एवं पुनः पुनः कार्य्यम्॥ २२॥

यमानीत्यादौ।—उपकुञ्चिका कृष्णजीरकः; कारवी स्वल्पप्रमाणं जीरक-

विड़ङ्गञ्च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ।
त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ॥
एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।
नैनं प्राप्याभिवर्द्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदराम्बुना ।
आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥
दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाड़िमाम्बुभिरर्शसि ।
परिकर्त्ते च वृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥
भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २३ ॥
दन्ती वचा गवाक्षी च शङ्खिनी तिल्वकं त्रिवृत् ।
गोमूत्रेण पिबेदेतत् कल्कं जठरनाशनम् ॥ २४ ॥
सक्षीरं माहिषं मूत्रं निराहारः पिबेन्नरः ।
शाम्यत्यनेन जठरं सप्ताहादिति निश्चयः ॥ २५ ॥
गवाक्षीशङ्खिनीदन्तीनीलिनीकल्कसंयुतम् ।

मोपस्कृष्णं ; जीरकशब्देन च प्रसिद्धं महज्जीरकम् । अजगन्धा अजमोदा ; स्वर्णक्षीरी कङ्कुष्ठः ; दन्त्या भागत्रयमाद्यभागापेक्षया एवं त्रिवृद्विशालयोरप्याद्यभागापेक्षया प्रत्येकं द्वैगुण्यम् । सातला चर्मकषा । नारायणसंज्ञानिमित्तमाह नैनमित्यादि । एतेन नारायणतुल्यधर्मत्वान्नारायणसंज्ञेत्युक्तं भवति । गरोऽविषद्रव्यसंयोगजं विषं कालान्तरफलदायि, कृत्रिमन्तु स्थावरजङ्गमविषसंयोगादुत्कृष्टशक्तिकं विषं तत्कालफलदायि । यथार्हमिति वचनादन्यैरपि दोषव्याधिविपरीतैर्द्रव्यैः पानमिति दर्शयति । यथार्हंस्निग्धकोष्ठेनेति पाठे यो यथोचितः स्नेहस्तेन स्निग्धकोष्ठेन पेयमिदम् ॥ २३ ॥

दन्तीत्यादौ ।—गवाक्षी गोरक्षकर्कटी । शङ्खिनी श्वेतवुह्ना । सक्षीरमित्यादौ—

सर्वोदरविनाशाय गोमूत्रं पातुमाचरेत् ॥ २६ ॥
अर्कपत्रं सलवणमन्तर्धूमं दहेत् ततः।
मस्तुना तत् पिबेत् क्षारं गुल्मप्लीहोदरापहम् ॥ २७ ॥
पीतः प्लीहोदरं हन्यात् पिप्पलीमरिचान्वितः।
अम्लवेतससंयुक्तः शिग्रुक्वाथः ससैन्धवः ॥ २८ ॥
गृहीत्वा यस्य संज्ञां पाटयित्वेन्द्रवारुणीमूलम्।
प्रक्षिप्यते सुदूरे शाम्येत् प्लीहोदरं तस्य ॥ २९ ॥
रोहीतकाभयाक्षोद-भावितं मूत्रमम्बु वा।
पीतं सर्वोदरप्लीहमेहार्शःक्रिमिगुल्मनुत् ॥ ३० ॥
देवद्रुमं शिग्रु मयूरकञ्च गोमूत्रपिष्टामथवाश्वगन्धाम्।
पीत्वाशु हन्यादुदरं प्रवृद्धं क्रिमीन् सशोथानुदरञ्च दूष्यम् ॥३१॥
दशमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाभयाक्वाथः।
जयति जलोदरशोथश्लीपदगलगण्डवातरोगांश्च ॥ ३२ ॥

माहिषमूत्रपलमेकं द्वयं वा पीत्वा विरेके सति गोक्षीरमेव पीत्वा स्थातव्यमित्युपदिशन्ति। वाग्भटेऽप्युक्तं "गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा पिबेद्गोक्षीरभुक् स्यान्न करभीक्षीरवर्त्तनः" इति। गोक्षीरभुगिति गोक्षीरमात्रभोजी। अतएव "माहिषं मूत्रं पीत्वा तत्क्षीराहार एव नरः" इति निश्चलेन यदुक्तं, तदप्रमाणं, उक्तवाग्भटवचनविरोधात्। अर्कपत्रं सलवणमिति सैन्धवेन तुल्यं परिणतार्कपत्रं गृह्णन्ति।' पीत इत्यादौ।—पिप्पल्यादिद्रव्यचतुष्टयं प्रक्षेप्यम्। रोहितकेत्यादौ।—रोहीतकहरीतक्योश्चूर्णैककर्षेण पलद्वयपरिमितं गोमूत्रमम्बु वा भाव्यमिति केचित्, अन्ये तु रोहीतकहरीतक्योः क्षोदैः खण्डखण्डरूपैः शिलायां किञ्चिदवचूर्णैः सप्ताहं भावितं मूत्रमम्बु वेत्याहुः वाग्भटप्रामाण्यात्; यथा, "रोहीतकलताः कृत्वाः सखण्डाः साभयाजले। मूत्रे वा सुनुयात्तच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत्" इति। सुनुयादिति भावयेत् ॥ २४—३० ॥

इदानीमुदर एवोपद्रवभूतप्रभूतशोथसम्बन्धे सति चिकित्साविशेषमाह, देवद्रुममित्यादि। मयूरकमपामार्गमूलम्। मूत्रमत्र योगद्वयेऽपि, मूत्रेण पेषणं पानञ्चेत्याहुः;

हरीतकीनागरदेवदारु पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकषायः।
सगुग्गुलुर्मूत्रयुतस्तु पेयः शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः॥ ३३॥
एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा।
निहन्ति वातोदरशोथशूलं क्वाथः समूत्रो दशमूलजश्च॥ ३४॥
पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठीतिक्तामृतादार्व्वभयाकषायः।
सर्वाङ्गशोथोदरकासशूलश्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति॥ ३५॥
पुनर्नवां दार्व्वभयां गुडूचीं पिवेत् समूत्रां महिषाक्षयुक्ताम्।
त्वग्दोषशोथोदरपाण्डुरोगस्थौल्यप्रसेकोर्द्ध्वकफामयेषु॥ ३६॥
गोमूत्रयुक्तं महिषीपयो वा क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रम्।
क्षीरान्नभुक् केवलमेव गव्यं मूत्रं पिवेद्वा श्वयथूदरेषु॥ ३७॥

पुनर्नवा दार्व्वमृता पाठा विल्वं श्वदंष्ट्रिका।
बृहत्यौ द्वे रजन्यौ द्वे पिप्पल्यश्चित्रकं वृषम्॥
समभागानि चूर्णानि गवां मूत्रेण वा पिवेत्।
बहुप्रकारं श्वयथुं सर्व्वगात्रविसारिणम्॥
हन्ति शोथोदराण्यष्टौ व्रणांश्चैवोद्धतानपि॥ ३८॥

वृन्दटीपनिकायान्तु देवद्रुमादिरथशब्दात् एको योगः, अथशब्दोऽपि पूर्व्वयोगापेक्षया इत्युक्तम्; व्यवहारस्तु योगद्वयेनेति। दशमूलेत्यादौ।—क्वाथ इत्यत्र युक्त इति पाठे क्वाथ इति शेषः। हरीतकीत्यादौ।—प्रतिदिनोपयोगे गुग्गुलोर्मासकचतुष्टयं गोमूत्रस्यार्द्धपलं कर्षो वा प्रक्षेप्यः; विरेचने तु कर्त्तव्ये प्रचुरत्वमनयोः; अत्यन्तबद्धकोष्ठे तु गोमूत्रेणैव क्वाथं कृत्वा गुग्गुलुमात्रं प्रक्षिप्य वृद्धा व्यवहरन्ति॥ ३१—३३॥

एरण्डतैलमित्यादि।—एरण्डतैलप्रक्षेपाद्दशमूलक्वाथ इत्येको योगः; गोमूत्रप्रक्षेपात् त्रिफलाक्वाथ इति द्वितीयः; अत्यन्तबद्धकोष्ठे तु गोमूत्रेणैव त्रिफलाक्वाथः कार्य्य इति वदन्ति। एवं गोमूत्रप्रक्षेपाद्गोमूत्रेण वा दशमूलक्वाथोऽपीत्याहुः॥ ३४॥

पुनर्नवामित्यादि।—पुनर्नवादीनां चूर्णं गुग्गुलुसंयुक्तं गोमूत्रेण पेयम्; तथाच तन्त्रान्तरम्—गोमूत्रेणाथवा दारुपर्णाभूचितकोरजः। पिवेद्गुग्गुलुसंयुक्तं शोथो-

पुराणं माणकं पिष्टा द्विगुणीकृततण्डुलम्।
साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत् पायसन्तु तत्॥
हन्ति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि।
सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः॥ ३९॥

दशमूलषट्पलकं घृतम्—

दशमूलतुलार्द्धरसे सक्षारैः पञ्चकोलैः पलिकैः।
सिद्धं घृतार्द्धपात्रं द्विर्मस्तुकमुदरगुल्मघ्नम्॥ ४०॥

चित्रकघृतम्—

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात् पले।
कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत्॥ ४१॥

दरविनाशनम्" इति। अत्र चेतकी हरीतकी। गुग्गुलुञ्च मिलितचूर्णसम इत्याहुः। अन्ये तु पुनर्नवादीनां क्वाथे गोमूत्रं गुग्गुलुञ्च प्रक्षिप्य व्यवहरन्ति। क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रमिति त्रिफलायाः क्वाथः कल्को वा। क्षीरान्नभुगिति क्षीरमात्रेणान्नभुक्। पुनर्नवेत्यादौ।—बिल्वस्य मूलम्। शोथोदराण्यष्टाविति सशोथान्यष्टावुदराणीत्यर्थः। पुराणमित्यादि।—पुराणमाणकस्य मूलं पलमात्रं द्विदलिततण्डुलस्य पलद्वयं क्षीरतोयाभ्यां समाभ्यां साधयित्वा पायसः कार्य्यः। अस्योपयोगेऽपरमन्नव्यञ्जनं नाश्नीयादित्याहुः। योगोऽयं शोथमात्रेऽपि प्रभवति॥ ३५—३९॥

दशमूलषट्पलके दशमूलस्य तुलार्द्धं पञ्चाशत्पलानि, तस्य क्वाथ इत्यर्थः। घृतस्यार्द्धपात्रमर्द्धाढ़कं प्रस्थद्वयमित्यर्थः। द्विर्मस्तुकमिति घृतमपेक्ष्य द्विगुणं मस्त्वित्यर्थः। चरकोक्तदशमूलषट्पलकेऽपि द्विःशब्दः प्रस्थेन तथार्द्धपलिकैरित्यनेन च योज्यः। तेन पिप्पल्यादीनां द्विरिति द्विगुणार्द्धपलैः षट्पलानि भवन्ति तथा प्रस्थेन च द्विःशब्दसम्बन्धात् प्रस्थद्वयं भवतीति एकवाक्यता बोध्या। ननु क्रियाभ्यावृत्त्यायेव सुच्प्रत्ययो दृश्यते न तु अभ्यावृत्तिमात्रेणेव; द्विरष्टसंवत्सरवारसुन्दरीत्यादौ क्रियाभ्यावृत्तिं विनापि सुच्प्रत्ययस्य दर्शनात्॥ ४०॥]

चतुर्गुण इत्यादि।—अत्र सक्षारमित्यनेन यवक्षारस्यापि चित्रकवत् पलमेकं

बिन्दुघृतम्—

अर्कक्षीरपले द्वे च स्नुहीक्षीरपलानि षट् ।
पथ्या काम्पिल्लकं श्यामा सम्पाकं गिरिकर्णिका ॥
नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चित्रकन्तथा ।
एतेषां पलिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
अथास्य मलिने कोष्ठे बिन्दुमात्रं प्रदापयेत् ।
यावतोऽस्य पिबेद्बिन्दूंस्तावद्वारान् विरिच्यते ॥
कुष्ठं गुल्ममुदावर्त्तं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
शमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
एतद्बिन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ॥ ४२ ॥

दधिमण्डाद्यं घृतम्—

दधिमण्डाढके सिद्धात् स्नुक्क्षीरपरिकल्कितात् ।
घृतप्रस्थात् पिबेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥
तथासिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पचेत् ।
स्नुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृतापट्पलेन च ॥ ४३ ॥

नाराचघृतम्—

स्नुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहीत्रिवृच्चित्रककल्कयुक्तम् ।

देयम्, तथाच तन्त्रान्तरं यथा, "अग्निचारपलाभ्यां हि मूत्रं चतुर्गुणञ्च घृतप्रस्थम्" इति ॥ ४१ ॥

अर्कक्षीरेत्यादि ।—श्यामा श्यामामूला त्रिवृत् । गिरिकर्णिका श्वेतापराजिता; नीलिनी नीलबुह्ना ; शङ्खिनी श्वेतबुह्ना । अत्र पाकार्थं जलं चतुर्गुणं देयम्, अतएव क्वचित् वृन्दसंग्रहे दृश्यते "स्नुहार्कयोस्तु पयसा पाकस्यानुपदर्शितः । जलं चतुर्गुणं देयं पाकार्थं बिन्दुसर्पिषि" इति । मात्रा तु अस्य कोष्ठानुरूपा, माषकमेकं द्वयं वा प्रचरति । मलिन इति मलयुक्ते ॥ ४२ ॥

दधिमण्डेत्यादि ।—तद्वदिति पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तिताद्घृतात् । चरके हि "क्षीर-

घृतं विपक्वं कुड़वप्रमाणम्
तोयेन तस्याचसमार्द्धकर्षम् ॥
पीत्वोष्णमम्भोऽनुपिवेद्विरिक्ते
पेयां सुखोष्णां वितरेद्विधिज्ञः।
नाराचमेतज्जठरामयाणाम्
युक्तोपयुक्तं शमनं प्रदिष्टम् ॥ ४४ ॥
इत्युदर-चिकित्सा ॥

अथ प्लीह-यकृच्चिकित्सा।

यमानिकाचित्रकयावशूक-षड्ग्रन्थिदन्तीमगधोद्भवानाम्।
प्लीहानमेतद्विनिहन्ति चूर्णमुष्णाम्बुना मस्तुसुरासवैर्वा ॥ १ ॥
पिप्पलीं किंशुकक्षारभावितां सम्प्रयोजयेत्।
गुल्मप्लीहापहां वह्निदीपनीञ्च रसायनीम् ॥ २ ॥
विड़ङ्गाग्निसिन्धूत्थशक्तून् दग्ध्वा वचान्वितान्।
पिवेत् क्षीरेण सञ्चूर्ण्य गुल्मप्लीहोदरापहान् ॥ ३ ॥

द्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्द्धसहितं दधि" इत्यादि। पूर्वयोगे क्षीरद्रोणे सुधाक्षीरप्रस्थार्द्धं प्रक्षिप्य दधि करणीयं, ततस्तद्दधि मथित्वा घृतं सम्पादनीयमिति प्रकार उक्त इति। तथा सिद्धमित्यादि।—अत्रापि पूर्वोक्तप्रकारनिष्पादितदधिमन्थनसिद्धं घृतमिति यथाश्रुतार्थः। एतयोर्घृतयोरनुपानं तथा विरेकान्तरीयो विधिश्च परकीय एवानुसरणीय इति। स्नुक्क्षीरेत्यादौ।—सिंही कण्टकारी; युक्तोपयुक्तमिति कोष्ठाद्यग्निबलापेक्षया इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इत्युदराधिकारचिकित्साविवृतिः।

प्लीहवृद्ध्या उदरस्य सम्भवादनन्तरं प्लीहचिकित्सामाह यमानिकेत्यादि।—षड्ग्रन्थि पिप्पलीमूलं; उक्तं हि रत्नकोषे—"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं षड्ग्रन्थि चटिका

शालपुष्पभवः क्षारः सगुडः श्लीपदनाशनः ।
शाखोटकाभयाक्वाथः क्षारसमन्वितः ॥ ४ ॥
क्षारं वा पिप्पलीमूलाभ्यां पूतिकाभ्यां निर्मितम् ।
श्लीपदघ्नं प्रमाणेन यं पिबेत् प्रातरेवाचनम् ॥ ५ ॥
पातव्यो गुलितः क्षारः क्षीरगोदधिगुणितः ।
पयसा वा प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः श्लीपदान्तये ॥ ६ ॥
भल्लातकाभयाजाजीगुडैः नरः मोदकः ।
सप्तरात्रान्निहन्त्याशु श्लीपदानमतिदारुणम् ॥ ७ ॥
गोमूत्रेण कल्कनिर्यूहं सैन्धवाग्निकणान्वितम् ॥ ८ ॥

[illegible] इति । पिप्पलीत्यादि ।—[illegible] ... [illegible] ॥ १—२ ॥

[illegible] ।—[illegible] इति [illegible] । [illegible] ... [illegible] ॥ ३—६ ॥

महातक्यादि ।—[illegible] । [illegible] ।

पलाशक्षारयुक्तं वा यवक्षारं प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥
तिलान् सलवणांश्चैव घृतं षट्पलकं तथा ॥ १० ॥
प्लीहोद्दिष्टां क्रियां सर्वां यकृतः सम्प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
लशुनं पिप्पलीमूलमभयाञ्चैव भक्षयेत् ।
पिबेद्गोमूत्रगण्डूषं प्लीहरोगविमुक्तये ॥ १२ ॥
प्लीहजिच्छरपुङ्खायाः कल्कस्तक्रेण सेवितः ।
शरपुङ्खैव ससव्यं जग्धा पेयाभुजाथवा ॥ १३ ॥
शार्ङ्गेष्टानिर्यूहः ससैन्धवस्तिन्तिडीकसम्मिश्रः ।
प्लीहघ्नः परमो योगः पक्वाम्ररसोऽथवा समधुः ॥ १४ ॥
रोहीतकाभयाक्षोदभावितं मूत्रमम्बु वा ।
पीतं सर्वोदरप्लीहमेहार्शःक्रिमिगुल्मनुत् ॥ १५ ॥
दध्ना भुक्तवतो वामबाहुमध्ये सिरां भिषक् ।
विध्येत् प्लीहविनाशाय यकृन्नाशाय दक्षिणे ।
प्लीहानं मर्दयेत्पश्चाद् दुष्टरक्तप्रवृत्तये ॥ १६ ॥

माणकाद्यगुड़िका—

माणमार्गान्तताचासास्थिराचित्रकसैन्धवम् ।

पलाशक्षारयुक्तं वेति पलाशक्षारोदकयुक्तम् ; यतो हि सुश्रुते "भस्मतोयेन वा पलाश-क्षारेण यवक्षारम्" इति। तिलान् सलवणानिति उष्णतिला एव सलवणा भक्ष्याः, अन्ये तु तिलनालक्षारोदकं सलवणं पेयमित्याहुः। यवक्षारन्तु पूर्वेणैव। घृतं षट्पलकमिति ज्वरोक्तम् ॥ ९—११ ॥

लशुनमित्यादौ।—गोमूत्रगण्डूषं गोमूत्रपानम्। शरपुङ्खाया इति शरपुङ्खामूलस्य, शार्ङ्गेष्टा काकजङ्घा गुञ्जा वा अनयोर्मूलम्। तिन्तिडीकं वृक्षाम्लफलम्। पक्वाम्ररसः मधुसंयुक्तात्मने। रोहितकेत्यादौ क्षोदचूर्णम्, गोमूत्रं विरेकार्थम्, अम्बु तु सम-मार्दवमिति व्यवस्था ॥ १२—१५ ॥

दध्नेत्यादौ।—दधिभोजनं शोणितोत्क्लेशनार्थम्। वामबाहुमध्य इति कूर्पर-सन्धेरधस्तात्। यैषा व्यधनकार्या सुश्रुतसंवादात्। प्लीहानं मर्दयेदिति सिरायां विद्धायां तेन प्लीह्नो दुष्टरक्तं निःसरति ॥ १६ ॥

नागरं तालपण्ड्च प्रत्यग्रन्तु त्रिकार्षिकम् ॥
विड़सौवर्चलक्षार-पिप्पल्यश्चापि कार्षिकाः।
एतच्चूर्णीकृतं सर्वं गोमूत्रस्याढ़के पचेत् ॥
सान्द्रीभूते गुड़ीं कुर्य्याद्दत्त्वा त्रिपलमाक्षिकम्।
यक्षत्प्लीहोदरहरो गुल्मार्शोग्रहणीहरः ॥
योगः परिकरो नाम्ना अग्निसन्दीपनः परः ॥ १७ ॥
पिप्पली नागरं दन्ती समांशं द्विगुणाभयम्।
चूर्णं पीतं विड़ार्द्धांशं प्लीहघ्नमुष्णवारिणा ॥ १८ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानानि—

क्रमवृद्धा दशाहानि दशपिप्पलिकं दिनम्।
वर्द्धयेत् पयसा सार्द्धं तथैवापनयेत् पुनः ॥
जीर्णेऽजीर्णे च भुञ्जीत यष्टिकं क्षीरसर्पिषा।
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनः ॥
दशपिप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्त्तितः।
यस्त्रिपिप्पलिपर्य्यन्तः प्रयोगः सोऽवरः स्मृतः ॥
वृंहणं वृष्यमायुष्यं प्लीहोदरविनाशनम्।
वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥
पञ्चपिप्पलिकश्चापि दृश्यते वर्द्धमानकः ॥
पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः शृता मध्यबलैर्नरैः।
शीतीकृता ह्रस्वबलैर्देहदोषामयान् प्रति ॥ १९ ॥

मार्गेत्यादौ।—मार्गोऽपामार्गः, स्थिरा शालपर्णी, प्रत्यग्रमित्यभिनवम्। त्रिकार्षिकमिति प्रत्येकम्। परिकरो नाम्नेति परिकरो विरेकस्तत्कारकत्वात् परिकरो योगः; उक्तं हि "भवेत् परिकरः उद्ग्रे समारम्भविरेकयोः" इति ॥ १७ ॥

पिप्पलीत्यादौ।—द्विगुणाभया इत्येकभागापेक्षया द्वैगुण्यम्। एवं विड्लवणस्याप्येकभागापेक्षयार्द्धभागत्वं ज्ञेयम्। दशभिः पिप्पलीवर्द्धमानमाह क्रमे-

पिप्पलीचित्रकघृतम्—

पिप्पलीं चित्रकान्मूलं पिष्ट्वा सम्यग्विपाचयेत्।
घृतं चतुर्गुणक्षीरं यकृत्प्लीहोदरापहम्॥ २०॥

लोकनाथरसः—

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं खल्वे कुर्य्याच्च कज्जलीम्।
सूततुल्यं जारिताभ्रं सम्मर्द्य कन्यकाम्बुना॥
गोलं कुर्य्यात् ततो लौहं ताम्रञ्च द्विगुणीकृतम्।
काकमाचीरसैः पिष्ट्वा गोलं ताभ्याञ्च वेष्टयेत्॥
वराटिकाया भस्माथ रसतस्त्रिगुणं क्षिपेत्।
ततश्च सम्पुटं कृत्वा मूषामध्ये प्रकल्पयेत्॥
तन्मध्ये गोलकं कृत्वा शरावेण पिधापयेत्।
पुटेद्गजपुटे विद्वान् स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्॥
शिवं सम्पूज्य यत्नेन द्विजांश्च परितोषयेत्।
खादेद्रक्तिद्वयं चूर्णं मूत्रञ्चापि पिबेदनु॥

त्यादि।—दश पिप्पल्यो यत्र वर्द्धन्ते तद्दिनं दशपिप्पलिकम्, तेन दश पिप्पल्यः प्रत्यहं वर्द्धनीया इत्यर्थः। उक्तं हि "दशभिर्दशभिः शश्वत् पिप्पलीभिस्तु वर्द्धयेत्" इति। अनयोनविंशतिदिनैर्द्दिवसानिक्रमेण एतेनैव सहस्रं पूर्णं भवति। पयसा सार्द्धमित्यनेन पयसोऽपि वृद्धिरित्याहुः। केचित्तु चूर्णीकृता इत्यत्र शीतीकृता इति पठित्वा शीतकषायीकृता इति व्याख्यानयन्ति। पिप्पलीवर्द्धमानस्य त्रैविध्यमाह दशपैप्पलिक इत्यादि। षट्प्रकर्षिणा इति षट्कृत्वा आचार्य्यमत इत्यर्थः। त्रिपिप्पलीपर्य्यन्त इति तिस्रः पिप्पल्यः पर्य्यन्ते यस्य स तथा तेन पिप्पलीत्रयेण यत्र वृद्धिः स प्रयोग उच्यते तथैव प्रयोगसमाप्तौ पिप्पलीत्रयावस्थानम्। पञ्चभिः पञ्चभिः पिप्पलीभिर्वृद्धिस्तु व्यवस्थियते इति प्रतिपादयितुं चक्रः स्ववचनमुपन्यस्यति पञ्चपिप्पलिक इत्यादि। विदेहेऽप्युक्तम्—"दशभिर्दशभिः शश्वत् पिप्पलीभिस्तु वर्द्धयेत्" पञ्चभिः पञ्चभिर्वापि शनैरपकर्षयेत् पुनः" इति॥ १८। १९॥

पिप्पलीत्यादि।—अत्र पिप्पली च चित्रकश्चेति समासो न कार्य्यः; तथा सति

मधुना पिप्पलीचूर्णं सगुड़ाम्बु हरीतकीम्।
अजाजीं वा गुड़ेनैव भक्षयेदस्य मानतः॥
यकृद्गुल्मोदरप्लीहक्षयथुज्वरनाशनम्।
वह्निमान्द्यप्रशमनं सर्वान् व्याधीन् नियच्छति॥ २१॥

पिप्पलीघृतम्—

पिप्पलीकल्कसंयुक्तं घृतं क्षीरचतुर्गुणम्।
पचेत् प्लीहाग्निसादादि-यकृद्रोगहरं परम्॥ २२॥

चित्रकघृतम्—

चित्रकस्य तुलाक्काथे घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
आरनालं तद्द्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम्॥
पञ्चकोलकतालीशक्षारैर्लवणसंयुतैः।
द्विजीरकनिशायुग्मैर्मरिचं तत्र दापयेत्॥
प्लीहगुल्मोदराध्मान-पाण्डुरोगारुचिज्वरान्।
वस्तिहृत्पार्श्वकट्यूरु-शूलोदावर्त्तपीनसान्॥
हन्यात् पीतं तदर्शोघ्नं शोथघ्नं वह्निदीपनम्
बलवर्णकरञ्चापि भस्मकञ्च नियच्छति॥ २३

रोहीतकघृतम्—

रोहीतकत्वचः श्रेष्ठाः पलानां पञ्चविंशतिः।
कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत्॥
पलिकैः पञ्चकोलैश्च तैः सर्वैश्चापि तुल्यया।
रोहीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥

पिप्पलीमूलस्यैव ग्रहणं स्यात्, तच्च न व्यवहारसिद्धम्। पिप्पलीघृतं स्पष्टम्॥२०।२१॥

चित्रकघृते तुलाक्काथ इति पष्ठीतत्पुरुषः। आरनालं तद्द्विगुणमिति घृतापेक्षया, एवं दधिमण्डस्यापि चतुर्गुणम् दधिमण्डो दधिमस्तु, क्षारो यवक्षारः, लवणं सैन्धवम्, अन्ये तु यवक्षारः सर्जिक्षारः, लवणं पञ्चलवणमाहुः॥ २२। २३॥

रोहीतकेत्यादि।—वाग्भटस्य। श्रेष्ठा इत्यत्र क्षुण्णेति वाग्भटे पठ्यते। रोही-

प्लीहाभिवृद्धिं शमयेदेतदाशु प्रयोजितम्।
तथा गुल्मज्वरश्वास-क्रिमिपाण्डुत्वकामलाः॥ २४॥

महारोहीतकघृतम्—

रोहीतकात् पलशतं क्षोदयेद्बदराढ़कम्।
साधयित्वा जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते॥
तस्मिन् दद्यादिमान् कल्कान् सर्वांस्तानक्षसम्मितान्॥
व्योषं फलत्रिकं हिङ्गु यमानीं तुम्बुरुं विड़म्।
अजाजीं कृष्णलवणं दाड़िमं देवदारु च॥
पुनर्नवां विशालाञ्च यवक्षारं सपौष्करम्।
विड़ङ्गं चित्रकञ्चैव हवुषां चविकां वचाम्॥
एतैर्घृतं विपक्वन्तु स्थापयेद्भाजने शुभे।
पाययेत् त्रिपलां मात्रां व्याधिं बलमवेक्ष्य च॥
रसकेनाथ यूषेण पयसा वापि भोजयेत्।
उपयुक्ते घृते तस्मिन् व्याधीन् हन्यादिमान् बहून्॥
यकृत्प्लीहोदरञ्चैव (हृच्छूलं) पार्श्वशूलमरोचकम्।
विबन्धशूलं शमयेत् पाण्डुरोगं सकामलम्॥

तक्री रोहद इति ख्यातस्तरुः स पञ्चविंशतिपलैः कोलमज्जद्वयेन मिलित्वा सप्त-पञ्चाशत्पलानि क्वाथ्यानि स्युः तेषामष्टगुणं जलमुक्तमिदं देयम्। पादशेषश्च कषायो [illegible]। नैषमुस्तकं तु षोडशगुणं जलमुक्तम्। अन्ये तु जलद्रोणं दत्त्वा [illegible] कषायमित्याहुः। तैः सर्वैरपि तुल्यमेवेति पञ्चकोल-[illegible] इत्यर्थः। रोहीतकत्वचा पिष्टेति योज्यम्॥ २४॥

महारोहीतकघृते बदरचूर्णस्य आढकं चतुःषष्टिपलानि, अत एतेनैव तन्-त्रेण बदरचूर्णाढकमितस्य रोहीतकपलशतस्य क्वाथः करणीयः, तथैव निर्दिष्ट-त्वात्। तन्त्रान्तरेऽपि—"रोहीतकशतं छिन्नं कोलचूर्णाढ़कान्वितम्। निःक्वाथ्य सलिलद्रोणे चतुर्भागस्थितं रसः" इति। अन्ये तु जलशास्त्रगामतया द्रोणपद-माहृत्य रोहीतकपलशतमित्यनेन तथा बदराढ़कमित्यनेन च प्रत्येकं योज्यम्।

३६

छर्द्यतीसारशमनं तन्द्राज्वरविनाशनम्।
महारोहीतकं नाम्ना प्लीहघ्नन्तु विशेषतः॥ २५॥

इति प्लीह-यकृच्चिकित्सा॥

अथ शोथचिकित्सा।

शुण्ठीपुनर्नवैरण्ड-पञ्चमूलशृतं जलम्।
वातिके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे।
दशमूलं सर्वथा च वातशोथे विशेषतः॥ १॥
चौराशनः पित्तकृतेऽथ शोथे त्रिवृद्गुडूचीत्रिफलाकषायम्।
पिबेद्गवां मूत्रविमिश्रितं वा फलत्रिकाचूर्णमयाक्षमात्रम्॥ २॥
पृश्निपर्णीघनोदीच्य-शुण्ठीसिद्धन्तु पैत्तिके॥ ३॥
अभया दारु मधुकं तिक्ता दन्ती सपिप्पली।
पटोलं चन्दनं दार्वी त्रायमाणेन्द्रवारुणी॥
एषां क्वाथः ससर्पिष्कः श्वयथुज्वरदाहहा।
विसर्पतृष्णासन्ताप-सन्निपातविषापहा॥ ४॥
शीतवीर्य्यैर्हिमजलैरभ्यङ्गादींश्च कारयेत्॥ ५॥

एतेनैकेन जलद्रोणेन रोहीतकपलशतस्य क्वाथः, अपरेष वदराढकमध्येत्याहुः। व्यवहारोऽप्यनेनैव। कृष्णलवणं सौवर्चलमत्र आयुर्वेदसारे रुचकपाठात्॥ २५॥

इति प्लीहायकृच्चिकित्सा-विवृतिः।

उक्तोधसाधर्म्यादनन्तरं शोथचिकित्सामाह। शुण्ठीत्यादौ।—पञ्चमूलं महत् वृद्धव्यवहारात्। पानाहारपरिग्रह इति अन्नपानसंस्कारे। सर्वथेति कल्कक्वाथादि-विधया। चौरेत्यादि योगद्वयम्। गवामित्यादि द्वितीयो योगः। अभयेत्यादौ।—सर्पिः प्रक्षेप्यम्। शीतवीर्य्यैरिति शीतवीर्य्याः काकोल्यादिशारिवाद्युत्पलादिगणाः तत्कृतैः स्नेहादिभिरभ्यङ्गादीन् कल्पयेत्। हिमजलैरिति शीतलजलैः॥ १—५॥

पुनर्नवाविश्वात्बृहद्गुडूचीसम्पाकपथ्यासुरदारुकल्काम्।
शोथे कफोत्थे सहिषाक्षयुक्तं मूत्रं पिबेद्वा सलिलं तथैषाम् ॥६॥
कफे तु कृष्णासिकतापुराणपिण्याकशिग्रुत्वगुमाप्रलेपः।
कुलत्थशुण्ठीजलमूत्रसेकश्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनञ्च ॥ ७ ॥
अजाजिपाठाघनपञ्चकोल-व्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः।
शोथं त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं निघ्नन्ति भूनिम्बमहौषधे च ॥ ८ ॥
पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठी-तिक्तामृतादार्व्यभयाकषायः।
सर्वाङ्गशोथोदरकासशूलं श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ९ ॥

श्लैष्मिकशोथचिकित्सामाह पुनर्नवेत्यादि। पुनर्नवादीनां कल्कं गुग्गुलुयुक्तं गोमूत्रेण पिबेत्। पिबेद्वा सलिलं तथैषामिति। एषां पुनर्नवादीनां क्वाथं वा गुग्गुलुगोमूत्रे प्रक्षिप्य पिबेत्। महिषाक्षो गुग्गुलुः। कफे त्वित्यादौ सिकता वालुका, पुराणपिण्याकः पुराणसर्षपखलिः, उमा अतसी; एभिर्मूत्रपिष्टैर्लेपः। उक्तञ्च वाग्भटे "कृष्णापुराणपिण्याकशिग्रुत्वक्सिकतातसीः। प्रलेपोन्मर्दने युञ्ज्यात् सुखोष्णा मूत्रकल्किताः"। कुलत्थशुण्ठीक्वाथेन तथा गोमूत्रेण च कुलत्थशुण्ठीसिद्धेन सेकः कार्य्यः। उक्तं हि वाग्भटे "स्नानं मूत्राम्भसि सिद्धे कुष्ठतर्कारिचित्रकैः। कुलत्थनागराभ्यां वा" इति चण्डा चोरपुष्पी। अनुलेपनं स्नानानन्तरमेव लेपनमिति चक्रः। अजाजीत्यादि।—वाग्भटस्य। तेषां चूर्णमुष्णोदकेन पेयम्। एवं भूनिम्बमहौषधयोरपि। यद्यपि चरकेऽस्मिन् योगे चविकास्थाने गजपिप्पली, पठ्यते, तथापि तत्र चविकैव ग्राह्या, गजपिप्पलीशब्देन चविकाया अप्यभिधानात्; यदुक्तं निघण्टौ—"चविका कोलवल्ली च हस्तिपिप्पल्यपीष्यते" इति। जतूकर्णादावपि चविकैव पठ्यते, तस्मात् अत्र्यैव युक्ता। एतेन "पिप्पल्यादिगणे नाम्ना चरके पठ्यते त्वयम्। योगेऽत्र चविकास्थाने ग्राह्या मातङ्गपिप्पली" इति वृन्दोक्तमतमपास्तम्। ननु चरके त्रिदोषजशोथस्यासाध्यत्वेनोक्तत्वात् कथं त्रिदोषं शोथं घ्नन्तीत्युक्तम्। नैवम्। चरके अहीनमांसस्येत्यादिना ग्रन्थेनैकदोषस्य तथा नवस्य च सुखसाध्यत्वाभिधानेन द्विदोषजत्रिदोषजयोस्तथा चिरजस्य च कृच्छ्रसाध्यत्वमेवोक्तं न पुनरसाध्यत्वमिति ॥ ६—८ ॥

पुनर्नवेत्यादि।—तिक्ता कटुकी, दारु देवदारु, वृन्दे त्वयं योगः शोथोदरे

आर्द्रकस्य रसः पीतः पुराणगुड़मिश्रितः ।
अजाक्षीराशिनां शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत् ॥ १० ॥
पुनर्नवादारुशुण्ठीक्वाथे मूत्रे च केवले ।
दशमूलरसे वापि गुग्गुलुः शोथनाशनः ॥ ११ ॥
बिल्वपत्ररसं पूतं सोषणं श्वयथौ त्रिजे ।
विट्सङ्गे चैव दुर्नाम्नि विदध्यात् कामलास्वपि ॥ १२ ॥
गुड़पिप्पलिशुण्ठीनां चूर्णं श्वयथुनाशनम् ।
आमाजीर्णप्रसमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ १३ ॥
पुरो मूत्रेण सेव्येत पिप्पली वा पयोऽन्विता ।
गुड़ेन वाभया तुल्या विश्वं वा शोथरोगिणाम् ॥ १४ ॥

गुड़ार्द्रकं वा गुड़नागरं वा गुड़ाभयां वा गुड़पिप्पलीं वा ।
कर्षाभिवृद्धा त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्षमथापि मासम् ॥१५॥
शोथप्रतिश्यायगलास्यरोगान् सश्वासकासारुचिपीनसादीन् ।
जीर्णज्वरार्शोग्रहणीविकारान् हन्यात् तथान्यान् कफवातरोगान् ॥

पठ्यते । सोषणमिति समरिचम् । गुडेत्यादौ ।—गुडः एकभागसमः । पुरः गुग्गुलुः । पिप्पली वा पयोऽन्वितेति पिप्पलीवर्द्धमानन्यायेन इतरकल्कवद्वा पिप्पलीकल्कः पयसा सेव्यः । विश्वं वेति गुड़ेन तुल्यमित्यत्रापि योज्यम् ॥ ९—१४ ॥

गुड़ार्द्रकं वेत्यादि । गुड़ार्द्रकादयश्चत्वारो योगा एते तुल्यभागाः सन्तः प्रतिदिनं मिलित्वा कर्षेण कर्षेण वर्द्धयितव्याः । एवं द्वादशभिर्दिनैस्त्रिपलं पूर्य्यते । ततस्त्रिपलं कृत्वा प्रत्यहं पक्षं मासं वा यावत् खादेत् । किंवा प्रथमदिने कर्षमेकं खादेत्, ततः कतिचिद्दिनानि कर्षस्यैवाभ्यासः, ततःपरमपरकर्षं वर्द्धयेत्, तस्यापि पुनरभ्यासः । एवं कर्षेण कर्षेणाभिवृद्धा यथा पक्षेण मासेन वा त्रिपलं भवति तथा कार्य्यम् । अन्ये तु ब्रुवते पक्षपरोऽप्यथापिशब्दो माससमित्यन्तरं ज्ञेयः, स च समुच्चयार्थः, तेन पक्षं मासञ्च व्याप्य सार्द्धमासं व्याप्येत्यर्थः । सार्द्धमासेन च त्रिपलं कर्षोपयोगात् प्रभृति प्रत्यहं माषचतुष्टयाधिकविधिना भवति । अस्मिन् व्याख्याने कर्षादारभ्य माषकचतुष्टयमेव वृद्धिर्नाधिका । व्यवहारोऽपीत्थमेव ॥ ९—१५ ॥

स्थलपद्मभयं कल्कं पयसालोड्य पाययेत्।
श्लीपदामयहरश्चैव सर्वाङ्गैकाङ्गशोथजित्॥ १६॥
दारुगुग्गुलुशुण्ठीनां कल्को मूत्रेण शोथजित्॥ १७॥
वर्षाभूशृङ्गवेराभ्यां कल्को वा सर्वशोथजित्॥ १८॥
सिंहास्यामृतभण्टाकीक्काथं कृत्वा समाचिकम्।
पीत्वा शोथं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं ज्वरं वमिम्॥ १९॥
भूनिम्बविश्वकल्कं जग्ध्वा पेयः पुनर्नवाक्काथः।
अपहरति नियतमाशु शोथं सर्वाङ्गगं नृणाम्॥ २०॥
शोथनुत् कोकिलाचस्य भस्म मूत्रेण वाम्भसा।
क्षीरं शोथहरं दारु-वर्षाभूनागरैः शृतम्।
पेयं वा चित्रकव्योष-त्रिहृद्दारुप्रसाधितम्॥ २१॥
पुनर्नवामूलकपित्थदारुच्छिन्नोद्भवाचित्रकमूलसिद्धाः।
रसा यवाग्वश्च पयांसि यूषाः शोथे प्रदेया दशमूलगर्भाः॥ २२॥

स्थलपद्मभयं कल्कमिति। स्थलपद्मं माणकन्दः, स च पुराणो ग्राह्यः। कल्कमिति चूर्णम्। दार्वित्यादौ वर्षाभ्वित्यादौ च योगे गोमूत्रेणैव पानं ज्ञेयम्। सिंहास्यं वासकमूलम्। भण्टाकी कण्टकारी। भूनिम्बेत्यादौ।—देयः पुनर्नवाक्काथ इत्यनुपानमिदम्। एतच्च पुनर्नवामूलकर्षं निःक्काथ्य कार्यम्। अतोऽधिकमात्रया तु करणे भूरिसेयजलेनाग्निवधादिदोषः स्यादिति। एवं सर्वत्र क्काथेनानुपानं ज्ञेयम्। शोथनुदित्यादि।—अम्भसेत्यन्त एको योगः, मूत्रेण कफे अम्भसेति पित्ते। शृतमित्यन्तो द्वितीयः। चित्रकेत्यादिस्तृतीयः। अत्रापि क्षीरमिति योज्यम्॥१९॥२१॥

पुनर्नवेत्यादौ।—कपित्थस्य फलम्। पुनर्नवादीनामष्टगुणं कृत्वा दशमूलस्यानुरूपकल्कं दत्त्वा रसादयः साध्या इत्यर्थः। क्षारेत्यादि।—क्षारद्वयं यवक्षारसर्जिकाक्षारौ। लवणानि चत्वारीति सामुद्रवर्जितानि। अयोरजो लौहचूर्णं मारितं शुद्धितं ग्राह्यम्। पलांशमिति प्रत्येकम्। अपाम्रकचूर्णमिति शुष्कामलकचूर्णमित्यर्थः। तत्सलिलेनेति क्षारसलिलेन, क्षारद्वयादिचूर्णापेक्षया चतुर्गुणेन जले

क्षारादिगुड़िका—

क्षारद्वयं स्याल्लवणानि चत्वार्य्ययोरजोव्योषफलत्रिके च ।
सपिप्पलीमूलविड़ङ्गसारं मुस्ताजमोदामरदारुविल्वम् ॥
कलिङ्गकाचित्रकमूल-पाठे यष्ट्याह्वयं सातिविषं पलांशम् ।
सहिङ्गुकर्षं तनुशुष्कचूर्णं द्रोणं तथा मूलकशुण्ठकानाम् ॥
स्याद्भस्मनस्तत्सलिलेन साध्यमालोड्य यावद्घनमप्यदग्धम् ।
स्यानं ततः कोलसमाञ्च मात्राम्
कृत्वा सुशुष्कां विधिना प्रयुञ्ज्यात् ॥
प्लीहोदरश्वित्रहलीमकार्शः-
पाण्ड्वामयारोचकशोथशोषान् ।
विसूचिकागुल्मगराश्मरीश्च
सश्वासकासान् प्रणुदेत् सकुष्ठान् ॥
सौवर्च्चलं सैन्धवञ्च विड़मौद्भिदमेव च ॥
चतुर्लवणमत्र स्याज्जलमष्टगुणं भवेत् ॥ २३ ॥

पुनर्नवाद्यं घृतम्—

पुनर्नवाचित्रकदेवदारु-पञ्चोषणक्षारहरीतकीनाम् ।
कल्केन पक्वं दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिसूदनञ्च ॥ २४ ॥

स्वल्पपुनर्नवाघृतम्—

पुनर्नवाक्काथकल्कसिद्धं शोथहरं घृतम् ॥ २५ ॥

पञ्चकोलाद्यं घृतम्—

रसे विपाचयेत् सर्पिः पञ्चकोलकुलत्थयोः ।

त्वष्टगुणमाहुः । अत्र मूलकभस्मद्रोणे षड्द्रोणं वा जलं दत्त्वा त्रिभागावशिष्टमर्द्ध-भागावशिष्टं वा कार्य्यम्, ततः परिस्राव्यम्, ततः क्षारद्वयादिचूर्णापेक्षया चतुर्गुणं क्षारजलं गृहीत्वा पक्तव्यम् । पाकाच्च घनीभावे जाते क्षारद्वयादिचूर्णप्रक्षेप इत्याहुः ॥ २२ । २३ ॥

पुनर्नवेत्यादौ ।—पञ्चोषणं पञ्चकोलम् । रस इत्यादि ।—रसः क्काथ इत्यर्थः ।

पुनर्नवायाः कल्केन घृतं शोथविनाशनम् ॥ २६ ॥

शुण्ठीघृतम्—

विश्वौषधस्य कल्केन दशमूलजले शृतम्।
घृतं निहन्याच्छ्वयथुं ग्रहणीं पाण्डुतामयम् ॥ २७ ॥

चित्रकाद्यं घृतम्—

सचित्रका धान्ययमानिपाठाः सदीप्यकात्र्यूषणवेतसाम्लाः।
बिल्वात् फलं दाड़िमयावशूकं सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् २८
पिष्ट्वाक्षमात्राणि जलाढ़केन पक्त्वा घृतप्रस्थमथोपयुञ्ज्यात्।
अर्शांसि गुल्मं श्वयथुञ्च कृच्छ्रं निहन्ति वह्निञ्च करोति दीप्तम् ॥

चित्रकघृतम्—

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते दध्यागतं साधु विमथ्य तेन।
तज्जं घृतं चित्रकमूलकल्कं तक्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्र्यम् ॥२९॥
अर्शोऽतिसारानिलगुल्ममेहांस्तद्घन्ति संवर्द्धयते च वह्निम्।

माणकघृतम्—

माणककल्काथकाभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
एकजं द्वन्द्वजं शोथं त्रिदोषञ्च व्यपोहति ॥ ३० ॥

पञ्चकोलकुलत्थयोरिति द्विवचननिर्द्देशात् पञ्चकोलस्य मिलित्वा एको भागः, अपरञ्च कुलत्थानामिति वदन्ति। पाण्डुतामयमिति पाण्डुरोगम् ॥ २४—२७ ॥

सचित्रकेत्यादौ।—दीप्यकं जीरकमिति निश्चलः, तन्न, "यवानकं यवसारं यमानी पञ्चकोलकम्" इति वाग्भटवचनविरोधात्। तस्माद्दीप्यकमजमोदा। वेतसाम्लोऽम्लवेतसः। बिल्वात् फलमित्यत्र पित्वात् पलमिति न पाठः, वाग्भटे "बालबिल्वञ्च कर्षांशम्" इत्युक्तत्वात् ॥ २८ ॥

क्षीरमित्यादौ।—दध्यागतमिति दधिभावेन परिणतम्। तेनेति यथोक्तदधिमथनजातेन तक्रेणेत्यन्वयः। तज्जं घृतमिति यथोक्तदधिभवं घृतमिति। माणकघृते माणकक्राथार्थमष्टगुणं जलं देयं न तु स्फुटत्वाच्चतुर्गुणम्, तथा सति यवागूवत् क्राथः स्यादिति। अन्ये तु तन्त्रान्तरदर्शनात् माणककन्दस्य पलशतं तोयद्रोणे

स्वल्पपञ्चघृतम्—

स्वल्पपञ्चपलान्यष्टौ शूरणस्य चतुःपलम्।
घृतप्रस्थं पचेदभिः क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम्।
पञ्च कासान् हरेच्छीघ्रं शोथञ्चैव सुदुस्तरम्॥ ३१॥

शैलेयाद्यं तैलम्—

शैलेयकुष्ठागुरुदारुकौन्तीलक्‌पद्मकैलाम्बु पलाशमुस्तैः।
प्रियङ्गुथौणेयकहेममांसीतालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः॥ ३२॥
श्रीविष्टकध्यामकपिप्पलीभिः पृक्कानखैर्वापि यथोपलाभम्।
वातान्वितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम्॥

गुप्तामूलाद्यं तैलम्—

गुप्तामूलकार्पासभू-दारुरास्नामहौषधैः।
पक्वमभ्यञ्जनात् तैलं समूलं श्वयथुं जयेत्॥ ३३॥

पुनर्नवावलेहः—

पुनर्नवामृतादारु-दशमूलरसाढ़के।
आर्द्रकस्वरसप्रस्थे गुड़स्य तु तुलां पचेत्॥
तत् सिद्धं व्योषपत्रैला-त्वक्‌चव्यैः कार्षिकैः पृथक्।
चूर्णीकृतैः क्षिपेच्छीते मधुनः कुड़वं लिहेत्॥

पक्वा गृह्णन्ति। व्यवहारस्तु पूर्ववदेव। मानकन्दं चार्द्रमेव गृह्णन्ति वृद्धाः॥ २९—३०॥

स्वल्पपञ्चघृते स्वल्पपञ्चं माषमूलमेव। शूरणस्य च मिलित्वा चतुःपलम्। शैलेयेत्यादौ।—कौन्ती रेणुका ; पलाशः शटी ; थौणेयकं ग्रन्थिपर्णम्, छान्दसत्वा-दत्र मकारलोपः। हेम नागकेशरम्, प्लवः कैवर्त्तमुस्तकम्, श्रीविष्टको नवनीतखोटी, ध्यामकं गन्धतृणम्, एषां कल्कः ; जलं चतुर्गुणमनयात्। यथोपलाभमिति यथा-लाभम्। तैलं सिद्धं सुपिष्टैरिति। शैलेयादिभिः सुपिष्टैस्तैलं सिद्धमुशन्ति, तथा तैरेव सुपिष्टैः प्रदेहमुशन्ति कथयन्ति इच्छन्ति वा॥ ३१—३३॥

पुनर्नवेत्यादौ।—पुनर्नवादीनां दशमूलान्तानां मिलित्वा चतुःषष्टिपलानि,

लेहः पौनर्नवो नाम शोथशूलनिसूदनः।
श्वासकासारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्द्धनः॥ ३४॥

दशमूलहरीतकी—

दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत्।
तुलां गुड़ाद्दत्ते दद्याद्व्योषक्षारं चतुःपलम्॥
त्रिसुगन्धं सुवर्णांशं प्रस्थार्द्धं मधुनो हिमे।
दशमूलीहरीतक्यः शोथान् हन्युः सुदारुणान्॥
ज्वरारोचकगुल्मार्शो-मेहपाण्डूदरामयान्।
प्रत्येकमिव कर्षांशं त्रिसुगन्धमितो भवेत्॥
कंसहरीतकी चैषा चरके पठ्यतेऽन्यथा।
एतन्मानेन तुल्यत्वं तेन तत्रापि वर्ण्यते॥ ३५॥

कंसहरीतकी—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये कंसेऽभयानाञ्च शतं गुड़ाच्च।
लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषत्रिसौगन्ध्यमुपास्थिते च॥
प्रस्थार्द्धमात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात्।
एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहात् शुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम्॥
कासज्वरारोचकमेहगुल्मान् प्लीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान्।
कार्श्यामवातावसृगम्लपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान्॥
अत्रव्याख्यान्तरं नोक्तं व्याख्या पूर्वैव यत् कृता॥ ३६॥

जलस्य चतुःषष्टिशरावाः, शेषन्तु पादकः। व्योषेत्यादौ।—समार्थे उपलक्षणे वा तृतीया। मधुनः कुड़वमष्टौ पलानि। शूलशोथनिसूदन इति पाठान्तरम्, आयुर्वेदसारेऽपि कफशोथविनाशन इत्युक्तः॥ ३४॥

दशमूलेत्यादौ।—कंस इत्याढ़कः। अत्र कषायस्य कंसमानतानिर्देशेन अनुक्तमपि क्वाथ्यजलयोर्मानमुन्नीयते, यतः क्वाथः कंसचतुःषष्टिपले क्वाथ्ये जलद्रोणदानाच्चतुर्भागावशेषे सति भवति। पथ्याशतमाहृतिमानात्। व्योषक्षारचतुःपलमिति लिखित्वा, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात्। त्रिसुगन्धन्तु प्रत्येकं सुवर्णांशं कर्षांशम्,

शैलेयदन्त्यःशठीत्व निशाभि [illegible] ।
[illegible] न [illegible] ।
शोथं विषनिमित्तं तु विषोक्ता शमना क्रिया ॥ ३७ ॥
पाण्ड्वामयोक्तं विधिमप्यशेषं [illegible] यथावत् ।
शोथं विदार्य [illegible] निःशेषं [illegible] ॥
आनाहवन्तं [illegible] ।
[illegible] ॥ ३८ ॥

इति शोथचिकित्सा ।

[illegible] ॥ ३६ ॥

[illegible] ॥ ३७ ॥

[illegible] ॥ ३८ ॥

इति शोथाधिकार-वृत्तिः ।

अथ वृद्धिब्रध्नचिकित्सा।

गुग्गुलुं रुबुतैलं वा गोमूत्रेण पिबन् नरः।
वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥
सक्षीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरण्डसम्भवम्।
पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणं तथा।
पाने वस्तौ रुबोस्तैलं पेयं वा दशकाम्भसा ॥ २ ॥
चन्दनं मधुकं पद्मामुशीरं नीलमुत्पलम्।
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्दाहशोथरुजापहः ॥ ३ ॥
पञ्चवल्कलवाल्कैन सघृतेन प्रलेपनम्।
सर्वं पित्तहरं कार्य्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
स्रेष्मवृद्धिन्तूष्णवीर्य्यैः मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत्।
पीतदारुकषायञ्च पिबेद्वा मूत्रसंयुतम् ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तसङ्गत्यैव शोथानन्तरं वृद्धिब्रध्नचिकित्सितमुच्यते। वृद्धिः कुरण्डः। गुग्गुलुमित्यादि। गोमूत्रपलद्वये एरण्डतैलपिण्डितगुग्गुलुमाषकाष्टकं प्रक्षिप्य पेयम्। तथा गोमूत्रपलद्वये एरण्डतैलकर्षमेकं प्रक्षिप्य पिबेत्। इमौ योगौ क्रमात् कफानुबन्धे वाते च योज्यावित्याहुः ॥ १ ॥

सक्षीरमित्यादि।—सुश्रुतस्य। गव्यदुग्ध पल २, एरण्डतैल कर्ष १; अयं योगः पित्तानुबन्ध इत्याहुः। पुनर्नवातैलन्तु पुनर्नवाक्वाथकल्काभ्यां साध्यमित्याहुः। पाने वस्ताविति पूर्वेण सह सम्बध्यते। रुबोस्तैलमेरण्डतैलम्। दशकस्य दशमूलस्याम्भसा क्वाथेन पेयम् ॥ २ ॥

पैत्तिकवृद्धिमेपनमाह चन्दनमित्यादि।—पद्मं पद्मकेशरम्। रक्तजे रक्तमोक्षणमिति अपक्वरक्तजवृद्धौ रक्तमोक्षणं जलौकोभिः कार्य्यं, सुश्रुतसंवादात्। उष्णवीर्य्यैरिति अजगन्धादिभिः मिश्रकोक्तैः। पीतदारु देवदारु, गोमूत्रेणैव देवदारुक्वाथः कार्य्य इत्याहुः। व्यवहारस्तु प्रक्षेपविधया। वाग्भटे तु—"गोमूत्रेण पिबेत् कल्कं श्लैष्मिके पीतदारुजम्" इत्युक्तम् ॥ ३—६ ॥

स्विन्नं मेदःसमुत्थन्तु लेपयेत् सुरसादिना ।
शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ ७ ॥
संस्वेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद् व्रीहिमुखेन वै ॥ ८ ॥
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ।
व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठमध्ये त्वचं छित्त्वा दहेदङ्गविपर्यये ॥ १० ॥
रास्नायष्ट्यमृतैरण्ड-बलागोक्षुरसाधितः ।
क्वाथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुबुतैलेन मिश्रितः ॥ ११ ॥
तैलमैरण्डजं पीत्वा बलासिद्धपयोऽन्वितम् ।

स्विन्नमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । गोमयपिण्डादिना स्वेदं स्विन्नम् । चरके "स्वेद्य इत्यर्थो इष्टो मेदवृद्धौ वा न वा" इत्युक्तत्वात् । सुरसादिना सुरसादिगणेन । शिरोविरेचनद्रव्यैः पिप्पलीमरिचविडङ्गापामार्गादिभिः मर्दनसंशमनीयैः । मूत्रसंयुतैरिति मूत्रसहितैर्द्रव्यैरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥

मूत्रवृद्धिचिकित्सामाह, संस्वेद्येत्यादि—सुश्रुतस्य । मूत्रप्रभवामिति मूत्र-वेगसन्धारणजां संस्वेदनं कर्तव्यं सम्यक्संवेदनादिवारणार्थं त्वगादिसङ्कोचनार्थञ्च, वस्त्रपट्टेन वटिकाकृतिवस्त्रेण वेष्टनं कर्तव्यं, सम्यक्संवेदः सौकर्यार्थं व्रीहिमुखेन शस्त्रविशेषेण वेध्यः । अधश्च मूत्रस्रावणार्थम् । एतदनन्तरं वदति सुश्रुते—"स्रावयेत् द्विमुखीं नाडीं दत्त्वा विस्रावयेद्भिषक् । मूत्रं नाडीमपोद्धृत्य स्थगिका-बन्धमाचरेत्" इति ॥ ८ ॥

अन्त्रफलकोषान्त्रवृद्धिचिकित्सामाह, शङ्खेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । त्यक्त्वा सेवनी-मिति सेवनीं समन्तात् परित्यज्य, यतश्चोक्तं वाग्भटे "षट् कूर्चा सप्त सेवन्यो मेढ्रजिह्वाशिरोगताः । शस्त्रेण ताः परिहरेत्" इति । व्यत्यासादिति वामकोषवृद्धौ दक्षिणे, दक्षिणकोषवृद्धौ तु वामे, यदि तु पुनरुभयतो वृद्धिस्तदोभय-भागे व्यधः ; वामवृद्धौ विध्यन्तरापेक्षया ॥ ९ ॥

अङ्गुष्ठेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । इतरस्य हस्ताङ्गुष्ठमध्ये त्वग्भागं छित्त्वा दहेत् न तु वातकफवृद्धिवत् वायुमपि । त्वक्शब्दस्य नपुंसकलिङ्गता समाधेया छान्दसत्वात् ।

आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥ १२ ॥
हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैलां लवणान्विताम्।
प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥ १३ ॥
गोमूत्रसिद्धां रुबुतैलभृष्टां हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम्।
खादेन्नरः कोष्णजलानुपानां निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥१४
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्द्रितः।
कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोत्थितम् ॥ १५ ॥
सरलागुरुकुष्ठानि देवदारुमहौषधम्।
मूत्रारनालसम्पिष्टं शोथघ्नं कफवातनुत् ॥ १६ ॥
भृष्टो रुबुकतैलेन कल्कः पथ्यासमुद्भवः।
कृष्णासैन्धवसंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः ॥ १७ ॥
गव्यं घृतं सैन्धवसम्प्रयुक्तं शम्बूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात्।
सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वं हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम् ॥
ऐन्द्रीमूलभवं चूर्णं रुबुतैलेन मर्दितम्।
त्र्यहाद्गोपयसा पीतं सर्ववृद्धिनिवारणम् ॥ १८ ॥
रुद्रजटामूललिप्ता कारटव्यङ्कचर्मणा।

अङ्गविपर्य्यय इति विपर्य्ययार्थः पूर्ववदिति। बलासिद्धपयोऽन्वितमिति। इदं क्षीरपाकपरिभाषया बलामूलसाधिते क्षीरे एरण्डतैलं प्रक्षिप्य पेयमित्यर्थः। हरीतकीमित्यादौ।—तैलमेरण्डतैलमित्याहुः। अस्य योगस्य विरेचनत्वान्मूत्रेणैव पानमिच्छन्ति, अन्ये तु उष्णोदकेन पानमित्याहुः ॥ १०—१३ ॥

गोमूत्रेत्यादि।—पूर्वयोगापेक्षया, भृष्टामिति विशेषः। कोष्णजलानुपानमिति पाठपक्षे क्रियाविशेषणम्। त्रिफलेत्यादौ।—गोमूत्रं प्रक्षेप्यम्। सरलेत्यादौ। सरलं सरलकाष्ठं, लेपोऽयं योगः। भृष्ट इत्यादियोगो भक्षणविधया। शम्बूकभाण्ड इति। शम्बूकरूपभाण्डे, शम्बूकभाण्डञ्च सद्यस्कं ग्राह्यं, न तु पुराणमित्याहुः। घृतात् पादिकञ्च सैन्धवमिति च वदन्ति। लेपविधया योज्यमेतत्। ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी। रुद्रजटा रुजड़ इति ख्याता। आर्द्रां रुद्रजटामूल-

बद्धा वृद्धिः शमं याति चिरजापि न संशयः ॥ १९ ॥
निष्पिष्टमारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
लेपो वृद्ध्यामयं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥ २० ॥
वचासर्षपकल्केन प्रलेपो वृद्धिनाशनः ॥ २१ ॥
लज्जागृध्रमलाभ्याञ्च लेपो वृद्धिहरः परः ॥ २२ ॥
मूलं विल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्बृहत्योर्द्वयोः
श्यामापूतिकरञ्जशिग्रुकतरोर्विश्वौषधात्पुष्करम् ।
कृष्णाग्रन्थिकचव्यपञ्चलवणक्षाराजमोदान्वितम्
पीतं काञ्जिककोष्णतोयमथितं चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥ २३ ॥
अवीक्षीरेण गोधूमकल्कं कुन्दुरुकस्य वा ।
प्रलेपनं सुखोष्णं स्याद्ब्रध्नशूलहरं परम् ॥ २४ ॥
मृतमात्रे तु वै काके विशस्ते सम्प्रवेशयेत् ।
ब्रध्नं मुहूर्त्तं मेधावी तत्क्षणादरुजं भवेत् ॥ २५ ॥

कल्केन लिप्ता तदनु करटवी कटा इति ख्याता नकुलाकारा प्रायशो वृक्षोपरि तिष्ठति, तस्या अर्द्धचर्मणा क्रोड़चर्मणा बद्धा वृद्धिरित्यर्थः । रूपिका अर्कपर्णी ॥ १४—२१ ॥

लज्जेत्यादौ ।—लज्जा वराहक्रान्ता, गृध्रपक्षिणो मलं विट् ॥ २२ ॥

सम्प्रति ब्रध्नचिकित्सामाह । ब्रध्नलक्षणञ्च यद्यपि कश्चिन्निर्णयं नास्ति तथापि तन्त्रान्तरादनुसर्त्तव्यम्; यथा, "अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्नसेवनाद्विचयं गतः । करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु । ज्वरशूलाङ्गदाहाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत्" इति । ब्रध्नस्तु लोके भांडुसीति नाम्ना ख्यातः । मूलमित्यादि ।—वाग्भटस्य । मूलमिति पञ्चान्तैः सर्वैर्योज्यम् । अरलुकः श्योनाकः, अग्निश्चित्रकः, श्यामा वृद्धदारकः, पूतिकरञ्जो लाटाकरञ्जः, काञ्जिककोष्णतोयमथितानामन्यतमेन पानं प्रकृत्याद्यपेक्षया ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

अवीक्षीरेणेत्यादि ।—वाग्भटस्य । अवीक्षीरेण गोधूमकुन्दुरुणी पिष्टा लेपः कार्यः, एक एवायं योगः । वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया । अतएव वाग्भटे वाशब्दस्थाने चकारः पठ्यते । अपरे तु योगद्वयमाहुः । कुन्दुरु स्वनामख्यातम् । मृत-

अजाजी हबुषा कुष्ठं गोधूमं वदराणि च।
काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा कुर्य्याद्‌ब्रध्नप्रलेपनम्॥ २६॥

वृहत्सैन्धवाद्यं तैलम्—

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं वचाम्।
ह्रीवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सनागरम्॥
कट्फलं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम्।
विड़ङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम्॥
विल्वाजमोदे कृष्णाञ्च दन्तीरास्ने प्रपिष्य च।
साध्यमैरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत्॥
ब्रध्नोदावर्त्तगुल्मार्शः-प्लीहमेहाढ्यमारुतान्।
आनाहमश्मरीञ्चैव हन्यात् तद सनात्॥ २७॥

शतपुष्पाद्यं घृतम्—

शतपुष्पामृतादारु चन्दनं रजनीद्वयम्।
जीरके द्वे वचानाग-त्रिफलागुग्गुलुत्वचः॥
मांसीं कुष्ठं पत्रकैलारास्नाशृङ्गीः सचित्रकाः।
क्रिमिघ्नमश्वगन्धञ्च शैलेयं कटुरोहिणीम्॥
सैन्धवं तगरं पिष्ट्वा कुटजातिविषे समे।
एतैश्च कार्षिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
हपुषमुण्डितिकैरण्ड-निम्बपत्रभवं रसम्।
वाण्टकार्य्यास्तथा चीरं प्रस्थं प्रस्थं विनिक्षिपेत्॥
सिद्धमेतद्‌घृतं पीतमन्त्रवृद्धिमपोहति।
वातवृद्धिं पित्तवृद्धिं मेदोवृद्धिञ्च दारुणाम्॥

मान इत्यपि वाग्भटस्य। स्रतमाव, इति चयीमारिते। विशस्त इति पाटिते।
काकस्य क्रोड़ं पाटयित्वा तत्र कोष्णं श्रध्नं प्रवेशनीयं ततो बन्धः कार्यः॥२४—२६॥
सैन्धवाद्यतैले।—निचुलो वेतसः, श्यामा त्रिवृतेति वैद्यप्रसारकसंवादात्।

मूत्रवृद्धिं शोफदं वा यकृत् प्लीहानमेव च।
शतपुष्पाघृतं रोगान् हन्यादेव न संशयः॥ २८ ॥
घृतं सौरेश्वरं योज्यं क्षतवृद्धिनिवृत्तये॥ २९ ॥

इति हृद्ध्रिष्ण-चिकित्सा।

अथ गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदचिकित्सा।

यवमुद्गपटोलानि कटु रूक्षञ्च भोजनम्।
छर्दिं सरक्तमुक्तिञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत्॥ १ ॥
तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपितः।
हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति॥ २ ॥
सर्षपान् शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवान्।
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत्॥
गण्डानि ग्रन्थयश्चापि गलगण्डाः सुदारुणाः।
प्रलेपात् तेन शाम्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात्॥ ३ ॥
जीर्णकर्कारुकरसो विड़सैन्धवसंयुतः।
नस्येन हन्ति तरुणं गलगण्डं न संशयः॥ ४ ॥
जलकुम्भीकजं भस्म पक्वं गोमूत्रगालितम्।

नीलिनी नीलवृक्षः। चतुर्गुणजलेन पाकः। तैलं वेति तिलतैलं वा। सौरे-श्वरघृतं वक्ष्यमाणम्॥ २०—२८॥

इति हृद्ध्रिष्णाधिकारविवृतिः।

उक्तप्रकृत्यैव गलगण्डादयोऽभिधीयन्ते। तण्डुलोदकेत्यादि। हस्तिकर्ण-पलाशस्य मूलेनेत्यन्वयः। सर्वेऽपि गलगण्डाः वातकफमेदोभिरारभ्यन्ते, न तु पित्तेन व्याधिस्वभावात्। अतो गलगण्डोक्तलेपाः कोष्णा एव देया इत्याहुः। जीर्णक-

पिबेत् कोद्रवभक्ताशी गलगण्डप्रशान्तये ॥ ५ ॥
सूर्य्यावर्त्तरसोनाभ्यां गलगण्डोपनाहने।
स्फोटास्रावैः शमं याति गलगण्डो न संशयः ॥ ६ ॥
तिक्तालावुफले पक्के सप्ताहमुषितं जलम्।
मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात् पथ्यानुसेविनः॥ ७ ॥
कट्फलचूर्णान्तर्गलघर्षो गलगण्डमपहरति।
घृतमिश्रं पीतमिव श्वेतगिरिकर्णिकामूलम् ॥ ८ ॥
महिषीमूत्रविमिश्रं लौहमलं संस्थितं घटे मासम्।
अन्तर्धूमविदग्धं लिह्यान्मधुनाथ गलगण्डे ॥ ९ ॥
जिह्वायाः पार्श्वतोऽधस्ताच्छिरा द्वादश कीर्त्तिताः।
तासां स्थूलशिरे कृष्णे छिन्द्याद् द्वे च शनैः शनैः॥
वड़िशेनैव संगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान्।
स्रुते रक्ते व्रणे तस्मिन् दद्यात् सगुड़मार्द्रकम्।
भोजनञ्चानभिष्यन्दि यूषः कौलत्थ इष्यते ॥ १० ॥
कर्णयुग्मबहिःसन्धिमध्याभ्यासे स्थितञ्च यत्।
उपर्य्युपरि तच्छिन्द्याद् गलगण्डे शिरात्रयम्॥ ११ ॥

ज्ञांद: परिणततिक्तालाबुः, अन्ये तु कुष्माण्डभेद इत्याहुः, व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। तरुणमित्यचिरजातम्। जलकुम्भी पाना, तस्या भस्म पानीयक्षारविधिना गोमूत्रेण विपाच्य परिस्राव्य च पिबेत्। उपनाहनमुष्णमहल्लेपः। स्फोटास्रावैरुपनाहकृतैः। श्वेतेति।—श्वेतगिरिकर्णिका श्वेतापराजिता ॥ १—८ ॥

महिषीत्यादौ।—पुराणलौहमलं महिषीमूत्रे मासं स्थापयित्वा अन्तर्धूमं दग्ध्वा मधुना लिह्यादित्यर्थः। जिह्वाया इत्यादौ।—कृष्णे स्थूलशिरे वड़िशेन शनैः शनैः संगृह्य कुशपत्रेण शस्त्रविशेषेण छिन्द्यादित्यन्वयः। तस्मिन् व्रणे स्रुतरक्ते सति सगुडमार्द्रकमद्यात्खादयेत्। अन्ये तु दद्यादिति पठन्ति, तन्मते भक्षणार्थमिति शेषः। कर्णयुग्मेत्यादि:सन्धिमध्याभ्यास इति।—कर्णयोः पृष्ठसमीपे उपर्य्युपरिस्थितमित्यन्वयः ॥ ९—११ ॥

तुम्बीतैलम्—

विडङ्गक्षारसिन्धूत्थरास्नाग्निव्योषदारुभिः।
कटुतुम्बीफलरसे कटुतैलं विपाचितम्॥
चिरोत्थमपि नस्येन गलगण्डं विनाशयेत्॥ १२॥

अमृताद्यं तैलम्—

तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-हंसाह्वयावृक्षकपिप्पलीभिः।
सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगी॥१३॥

माक्षिकाढ्यः सकृत् पीतः क्वाथो वरुणमूलजः।
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम्॥
पिष्ट्वा ज्येष्ठाम्बुना पेयाः काञ्चनालत्वचः शुभाः।
विश्वभेषजसंयुक्ता गण्डमालाहराः पराः॥
आरग्वधशिफां क्षिप्रं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा।
सम्यङ्नस्यप्रलेपाभ्यां गण्डमालां समुद्धरेत्॥
गण्डमालामयार्त्तानां नस्यकर्मणि योजयेत्।
निर्गुण्ड्याश्च शिफां सम्यग्वारिणा परिपेषिताम्॥ १४॥
कोषातकीनां स्वरसेन नस्यं तुम्ब्यास्तु वा पिप्पलिसंयुतेन।

तुम्बीतैले।—उग्रा वचा। कटुतुम्बीफलरस इति परिणततिक्ततुम्बीफलस्य चतुर्गुणे स्वरसे इत्यर्थः। उक्तं हि वाग्भटे "पक्वायास्तिक्ततुम्ब्याश्च रसे तैलाच्चतुर्गुणे" इति। तैलमित्यादि।—सुश्रुतस्य। अमृतवल्ली गुडूची, वृक्षकः कुटजः; हंसाह्वया हंसपादी; यदाह वाग्भटः "गुडूचीनिम्बकुटजहंसपादीबलाद्वयैः। साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः" इति। अन्ये तु हिंसाह्वयेति पठित्वा कालाकटं व्याख्यानयन्ति। अमृतवल्ल्यादिभिः क्वाथकल्कयोरिति चन्द्रिका। अन्ये तु एभिः सर्वैः कल्कः जलं चतुर्गुणमित्याहुः॥ १२॥ १३॥

अतःपरं गण्डमालाचिकित्सामाह।—माक्षिकाढ्य इत्यादि। सकृदित्येकवारं पीतः स्तुतिवादोऽयम्। ज्येष्ठाम्बु तण्डुलोदकम्। काञ्चनालः काञ्चनः। आरग्वधस्य शिफा मूलम्। कोषातकीत्यादि चत्वारो योगाः। पिप्पलीसंयुतेनेति पदं।

तैलेन वारिष्टभवेन कुर्य्याद्वचोपकुल्ये सह माक्षिकेण ॥ १५ ॥

ऐन्द्र्या वा गिरिकर्ण्या वा मूलं गोमूत्रयोगतः।
गण्डमालां हरेत् पीतं चिरकालोत्थितामपि ॥ १६ ॥

अलम्बुपादलोड्रूतात् स्वरसाद्वे पले पिबेत्।
अपच्या गण्डमालायाः कामलायाश्च नाशनः ॥ १७ ॥

गलगण्डं गण्डमालां कुरण्डांश्च विनाशयेत्।
पिष्टं ज्येष्ठाम्बुना मूलं लेपाद् ब्राह्मणयष्टिजम् ॥ १८ ॥

छुच्छुन्दरीतैलम्—

अभ्यङ्गान्नाशयेन्नृणां गण्डमालां सुदारुणाम्।
छुच्छुन्दर्य्या विपक्वन्तु क्षणात् तैलवरं ध्रुवम् ॥ १९ ॥

शाखोटकविम्ब्याद्ये तैले—

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाखोटकत्वचा।
विम्ब्यश्वमारनिर्गुण्डी-साधितञ्चापि लावणम् ॥ २० ॥

निर्गुण्डीतैलम्—

निर्गुण्डीस्वरसेनाथ लाङ्गलीमूलकल्कितम्।
तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ २१ ॥

कोषातकीनां स्वरसेनेत्यनेनापि सम्बध्यते। कोषातकी घोषकः, तस्याः फलस्य स्वरसः; एवं तिक्ततुम्ब्या अपि। अरिष्टभवेन निम्बफलजेन तैलेन इसीयो योगः। अरिष्टभवस्येति पाठान्तरे अरिष्टफलस्येत्यर्थः। वचोपकुल्य इति।—वचोपकुल्ये पिष्ट्वा मधुना नस्यं विधेयमित्यर्थः। ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी; गिरिकर्णी श्वेताप-राजिता; अलम्बुषा मुण्डितिका अलम्बुषी वा। अभ्यङ्गादित्यादौ। छुच्छुन्दरी छुछुया इति ख्याता मूषिकाकृतिः, तस्याः कल्को जलं चतुर्गुणम्। गण्डमाला-पहमित्यादि।—शाखोटकत्वचा स्वरसकल्करूपया; सुश्रुतेऽप्युक्तं "शाखोट-कल्कस्वरसेन सिद्धं तैलं हितं नस्यविरेचनेषु" इति। विम्ब्येत्यादि योगान्तरम्। विम्बी डिम्बिरिति ख्याता, तेलाकुचा इत्यन्ये। अश्वमारः करवीरः। विम्ब्यादीनां मूलस्य कल्को जलं चतुर्गुणमिति गयदासः। निर्गुण्डीत्यादौ।—निर्गुण्डी-स्वरसश्चतुर्गुणः ॥ १४—२१ ॥

वनकार्पासिकामूलं तण्डुलैः सह योजितम् ।
पक्का तु पूपिकां खादेदपचीनाशनाय च ॥
शोभाञ्जनं देवदारु काञ्जिकेन तु पेषितम् ।
कोष्णं प्रलेपतो हन्यादपचीमतिदुस्तराम् ॥
सर्षपारिष्टपत्त्राणि दग्ध्वा भल्लातकैः सह ।
छागमूत्रेण सम्पिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनम् ॥ २२ ॥
अश्वत्थकाष्ठं निचुलं गवां दन्तश्च दाहयेत् ।
वराहमज्जसंयुक्तं भस्म हन्त्यपचीव्रणान् ॥ २३ ॥

पार्ष्णिं प्रति द्वादश चाङ्गुलानि
मित्त्वेन्द्रवस्तिं परिवर्ज्य सम्यक् ।
विदार्य्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो
निष्कृष्य जालान्यनलं विदध्यात् ॥ २४ ॥

मणिबन्धोपरिष्टाद्वा कुर्य्याद्रेखात्रयं भिषक् ।
अङ्गुल्यान्तरितं सम्यगपचीनां प्रशान्तये ॥ २५ ॥
दण्डोत्पलाभवं मूलं बद्धं पुष्येऽपचीं जयेत् ।
अपामार्गस्य वा च्छिन्द्याज्जिह्वातलगते शिरे ॥ २६ ॥

अपचीचिकित्सामाह वनेत्यादि । वयो भागास्तण्डुलानां भेषजस्यैकः । अश्वत्थेत्यादौ वराहमज्जयोगात्लेपः । पार्ष्णिं प्रतीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । पार्ष्णिः गुल्फस्याधोदेशः, पार्ष्णिमारभ्य ऊर्द्ध्वं द्वादशाङ्गुलानि मित्वा परिमाय इन्द्रवस्तिं द्व्यङ्गुलं परित्यज्य विदार्य्य जालानि मेदोजालानि मत्स्याण्डेन सदृशान्याकृष्याग्निमवचारयेदित्यर्थः । एवमपच्या मूलोच्छेदात् प्रशमः ; यदाह भोजः—"वातपित्तकफा ह्यत्र मेदश्चापि समाचितम्" । जङ्घयोः काण्डरां प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान् बहून् । कुर्वन्तीत्यादि ॥ २२—२४ ॥

कक्षाकूर्परसन्धिगतापचीषु बाहुगतमेव कर्माह, मणिबन्धेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । मणिबन्धो हस्तबाहुसन्धिः, अत्र मणिबन्धादङ्गुलमेकं द्वयं वा परित्यज्य दाहः कार्य्यः । दण्डोत्पलेत्यादि ।—दण्डोत्पला स्वनामख्याता । अपामार्गस्य वा मूलमिति

व्योषाद्यं तैलम्—

व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च।
तैलमेभिः शृतं नस्यात् कृच्छ्रामप्यपचीं जयेत्॥ २७॥

चन्दनाद्यं तैलम्—

चन्दनं साभया लाक्षा वचा च कटुरोहिणी।
एभिस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं जयेत्॥ २८॥

गुञ्जाद्यं तैलम्—

गुञ्जाहयारिश्यामार्क-सर्षपैर्मूलसाधितम्।
तैलन्तु दशधा पचात् कणालवणपञ्चकैः॥
मरिचैश्चूर्णितैर्युक्तं सर्वावस्थागतां जयेत्।
अभ्यङ्गादपचीं नाडीं वल्मीकार्शोऽर्बुदव्रणान्॥ २९॥
ग्रन्थिष्वामेषु कुर्वीत भिषक् शोथप्रतिक्रियाम्।
पक्वानापाट्य संशोध्य रोपयेद्व्रणभेषजैः॥ ३०॥

हिंस्रा सरोहिण्यमृता च भार्गी
श्योनाकबिल्वागुरुकृष्णगन्धाः।
गोपित्तपिष्टाः सह तालपर्ण्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः॥ ३१॥

शोधनम्। अपचीष्वेव भेषजवचनम्। अत एव गलगण्डानन्तरमाह व्योषादि-त्यादि। व्योषमित्यादौ जलं चतुर्गुणम्। चन्दनमित्यादौ।—अभया हरीतकी, न तु अभयमुशीरं, "वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचन्दनैः। तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत्" इति वाग्भटसंवादात्॥ २५—२८॥

गुञ्जेत्यादौ।—हयारिः करवीरः तस्य मूलम्। श्यामा वृद्धदारकः। अर्कस्य क्षीरम्। गोमूत्रं चतुर्गुणं दत्त्वा दशधा पाकः। ततः कणापञ्चलवणचूर्णं मरिच-चूर्णं प्रक्षिप्य प्रयोज्यम्। कणालवणपञ्चकमरिचैरित्येकपदम्, "घृततैलवसामज्ज-वेशवारपयो दधि। मांसधान्यगतोयाभम्" इतिवत्॥ २९॥

ग्रन्थिचिकित्सामाह ग्रन्थिष्वित्यादि। शोथप्रतिक्रियामिति।—व्रणशोथचिकि-

जलायुकाः पित्तकृते हितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च ।
काकोलिवर्गस्य तु शीतलानि
पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि ॥ ३२ ॥

द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि चूर्णं पिबेद्वापि हरीतकीनाम् ।
मधूकजम्बूर्जुनवेतसानां त्वग्भिः प्रदेहानवतारयेच्च ॥ ३३ ॥
क्षीणेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते च ।
स्थिरे च विस्रापनमेव कुर्य्याद्दक्षुद्रवेणुद्रगटीसुतैश्च ॥ ३४ ॥
विकङ्कतारग्वधकाकगन्तीकाकादनीतापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेदेनमलाबुभार्गीकरञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥ ३५ ॥
दन्तीचित्रकमूलत्वक् स्नुह्यर्कपयसी गुडः ।
भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि ॥ ३६ ॥
ग्रन्थ्यर्बुदादिजिल्लेपो मातृवाहककीटजः ॥ ३७ ॥

स्थितम्, तच्च मांसगतग्रन्थौ स्थूलमसाध्यादिविरेचनान्तकादशविधम् । क्षीणेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । क्षिप्रा कान्टाकडा । कृतमाला शोभाञ्जनः । क्षीरिका-स्विटा इत्यत्र गोक्षीव पिवेति पाठान्तरे गोक्षी गाक्षीटकः, किन्तु क्षीरीपाठो युक्तः चायुर्वेदशास्त्रप्रमाणात् तथा सुश्रुतटीकाकृद्भिर्व्याख्याततत्वाच्च । ताम्रपर्णी ताम्रवल्ली । जलायुका इत्यादि विदानिव्यन्तं सुश्रुतस्य । काकोलिवर्गस्येति काकोल्यादिगणस्य । क्षीणेषु दोषेष्वित्यादि ।—वमनादिभिः तथा रक्तमोक्षणेन दोषेषु कफादिषु क्षीणेषु सत्सु । यथानुपूर्व्येति । श्लेष्मोद्रेकादिक्रम इत्यर्थः । द्रवन्तीसुतः शिला-पुत्रकः । अत्र छन्दोभङ्गभयं नागङ्कनीयम्, आर्षत्वाच्छन्दोमार्गाणाम् । कश्चित्तु सन्ततपुनर्भ मधुदन्तीद्रोणपुष्पीकदम्बैरिति पठन्ति, केचित्तु वेणुद्रवन्तीसुतैरिति । विकङ्कतेत्यादिमदनान्त एको लेप इति चन्द्रिका । विकङ्कतो बयञ्चिरिति ख्यातः । काकणन्ती गुञ्जा अस्या मूलम्, काकादनी काकतिन्दुकः, तापसवृक्षः पुत्रञ्जीवकः, अलाबु कटुतुम्बी, काला कालाकड़ा मञ्जिष्ठा वा ॥ ३०—३५ ॥

स्नुह्यर्कपयसीति स्नुह्यर्कयोः क्षीरम् । भल्लातकास्थि भल्लातकबीजम् ।

स्वर्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।
प्रलेपो विहितस्तीक्ष्णो हन्ति ग्रन्थ्यर्बुदादिकान् ॥ ३८ ॥

ग्रन्थीनमर्मप्रभवानपक्वा-
नुद्धृत्य चाग्निं विदधीत वैद्यः ।
क्षारेण चैतान् प्रतिसारयेत्तु
संलिख्य संलिख्य यथोपदेशम् ॥ ३९ ॥

ग्रन्थ्यर्बुदानाञ्च यतोऽविशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।
ततश्चिकित्सेद्भिषगर्बुदानि
विधानविद् ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥ ४० ॥

वातार्बुदे चाप्युपनाहनानि
स्निग्धैश्च मांसैरथ वेशवारैः ।
स्वेदं विदध्यात् कुशलस्तु नाड्या
शृङ्गेण रक्तं बहुशो हरेच्च ॥ ४१ ॥

स्वेदोपनाहा मृदवस्तु पथ्याः
पित्तार्बुदे कायविरेचनञ्च ॥ ४२ ॥

दारुणं धातुकासीसम् । मालपाण्डककीटः कुष्माण्डादिभवपाण्डुकीट इति ख्यातः । ३६—३८ ॥

ग्रन्थीनित्यादि ।—सुश्रुतस्य । चाग्निं चेति विकल्पो दोषापेक्षया, तेन वाते कफजे चाग्निः, पित्ते च क्षार इति । प्रतिसारयेदिति प्रलेपयेत् । यथोपदेशमिति यथाशास्त्रम् । एतच्च चाग्निं विदधीतेत्यनेनापि सम्बध्यते, तेनाग्निकर्मविधिना प्रतिसारणीयक्षारविधिना चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अर्बुदे ग्रन्थिचिकित्सितं योगपत्तिक्रमतिदिशति ग्रन्थ्यर्बुदानामित्यादि । अवि-शेषः इत्यविशेष इह ज्ञेयः, तेन सुश्रुतोक्तभेदोऽपि भवत्युक्तः । सुश्रुते हि पृथक् ग्रन्थिकल्पनमुक्ता अर्बुदलक्षणं गात्रप्रदेश इत्यादिना पृथगेवोक्तम्, तस्मात् सौक विशेषं मत्वापि प्रायशोऽविशेषादिह ग्रन्थिचिकित्सं वातादिग्रन्थ्यर्बुदे । विधानविदिति

विघृष्य चोडुम्बरशाकगोजी-
पत्रैर्भृशं क्षौद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ।
अश्मोत्तमैः सर्जरसप्रियङ्गु-
पत्तङ्गलोध्रार्जुनयष्टिकाह्वैः ॥ ४३ ॥

लेपनं गन्धचूर्णेन सह मूलकभस्मना ।
कफार्बुदापहं कुर्य्याद्यन्त्रगादिषु विशेषतः ॥ ४४ ॥

निष्पावपिण्याककुलत्थकल्कै-
र्मांसैः प्रगाढैर्दधिमर्दितैश्च ।
लेपं विदध्यात् क्रिमयो यथात्र
मुञ्चन्त्यपत्यान्यथ मक्षिका वा ॥
अल्पावशिष्टं क्रिमिभिः प्रजग्धम्
लिखेत् ततोऽग्निं विदधीत पश्चात् ।
यदल्पमूलं त्रपुताम्रसीसैः
संवेष्ट्य पत्रैरथवायसैर्वा ॥ ४५ ॥

दाम्वादिविधिना । साद्येति साद्योमं दर्विविधिना । संदीपनाद्या गदङ्ग इति मदुष्मेदो द्रवमेदः, मदुष्मनादयस्तु कार्कोल्यादिमदुष्मकृत । कार्याविवेचन मिन्दर कायदृष्टं निर्विविचन्युदाहृतम् । विघृष्य त्यादौ उडुम्बरः घर्कर्कशदलत्वात् । शाको महाजम्बुः कर्कशदलः । गोजी दार्विपत्रकः खर्खा वा । क्षौद्रयुतैरिति सर्जरसादिभिः सम्बध्यते । पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् । अश्मोत्तमैः इति पाठे अश्मनं गोलोऽञ्जनम् । यष्टिकाह्वं यष्टिमधु । ४३—४५ ।

निष्पावेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । निष्पावः श्वेतशिम्बिः । पिण्याकस्तिलकल्कः । क्रिमयो यथात्रेत्यतः परम् उपयान्ति इति शेषः । मुञ्चन्त्यपि मूर्च्छन्तीति पाठे अपत्यान्यथ मक्षिका वेत्यतःपरं मुञ्चन्तीति शेषः । एतत्कर्मणः फलमाह, अल्पावशिष्टमित्यादि सुश्रुतस्य । क्रिमिभिर्भक्षणादल्पावशिष्टत्वम् । लिखेदिति अल्पावशिष्टं पूतिमांसं शस्त्रेण छिन्द्यात्, अल्पावशिष्टस्य च छेदनेन आतुरस्य महान् क्लेश इति तात्पर्य्यम् । ततोऽग्निं विदधीतेति ।—शस्त्रच्छेदनानन्तरमवशिष्टार्बुदमूलस्य सम्यगुच्छेदाय अग्निं विदधीत तप्तशलाकया दहेत् । अग्निकर्मणि कृतेऽपि यद

क्षाराग्निशस्त्राण्यवतारयेच्च
मुहुर्मुहुः प्राणमवेक्षमाणः ।
यदृच्छया चोपगतानि पाकम्
पाकक्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ॥ ४६ ॥
सशेषदोषाणि हि योऽर्बुदानि
करोति तस्याशु पुनर्भवन्ति ।
तस्मादशेषाणि समुद्धरेत्तु
हन्युः सशेषाणि यथा विषाग्नी ॥ ४७ ॥

उपोदिकारसाभ्यक्तास्तत्पत्रपरिवेष्टिताः ।
प्रणश्यन्त्यचिरान्नृणां पिड़कार्बुदजातयः ॥ ४८ ॥

उपोदिका काञ्जिकतक्रपिष्टा
तयोपनाहो लवणेन मिश्रः ।
दृष्टोऽर्बुदानां प्रशमाय कैश्चित्
दिने दिने रात्रिषु सर्मजानाम् ॥ ४९ ॥

लेपोऽर्बुदजिद्गृहधूमोचकाभस्मतुषशङ्खचूर्णकृतः ।
शरटरुधिरार्द्रगन्धकयवजविड़ङ्गनागरैर्वाथ ॥ ५० ॥

र्बुदस्य मूलं तिष्ठेत् तदा किं कर्त्तव्यमित्याह यदल्पमूलमित्यादि । अर्बुदस्य यदल्पमूलं तत् त्रप्वादिवीध्रानामन्यतमेन रचितैः पत्रैः संवेश्य स्थापयेदिति व्याख्येयम्, न तु क्षाराद्यवचरणापेक्षया त्रप्वादिपत्रसंवेष्टनस्य पूर्वभावित्वमित्याहुः । त्रप्वादिपत्रवेष्टनेन च तनुमूलस्यार्बुदस्य सङ्घर्षणात् स्वयमेवोपशमो भविष्यतीति भावः । त्रपु रङ्गः ॥ ४५ ॥

चिकित्सान्तरमाह क्षाराग्नीत्यादि ।—यद्यपि सुश्रुते "शस्त्रैवोपहरेच्छस्त्रम्" इत्युक्तं तथापि अर्बुदस्य महामूलत्वात् न तत्र क्षारादयः सहसावचारणीया इत्याह मुहुर्मुहुरिति । प्राणमवेक्षमाण इति यथा न बलहानिः स्यात् तथा कालविप्रकर्षं कृत्वा मुहुर्मुहुः क्षारादीनवचारयेदित्यर्थः । अपक्वस्यार्बुदस्य चिकित्सामभिधाय पक्वस्य चिकित्सामाह, यदृच्छयेति कारणप्रतिनियमेन अनियतत्वमभिघातादिपाक-

स्नुहीगण्डीरिकास्वेदो नाशयेदर्वुदानि च।
सीसकेनाथ लवणैः पिण्डारकफलेन वा॥ ५१॥
हरिद्रालोध्रपत्तङ्गगृहधूममनःशिलाः।
मधुप्रगाढ़ो लेपोऽयं मेदोऽर्वुदहरः परः॥ ५२॥
एतामेव क्रियां कुर्य्यादशेषां शर्करार्वुदे॥ ५३॥
इति गलगण्ड-गण्डमालापचीग्रन्थ्यर्वुद-चिकित्सा।

अथ श्लीपदचिकित्सा।

लङ्घनालेपनस्वेदरेचनै रक्तमोक्षणैः।
प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत्॥ १॥
धूस्तूरैरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमतिदारुणम्॥ २॥
निष्पिष्टमारनालेन रूपिकामूलवल्कलम्।
प्रलेपात् श्लीपदं हन्ति बद्धमूलमपि दृढ़म्॥ ३॥

कारणं प्राप्येत्यर्थः, यत्तु निदाने "न पाकमायान्ति" इत्युक्तं तत् प्रायिकमिति ज्ञेयम्। पाककर्मेणेति पाकोक्तपाटनशोधनादिकर्मेव। यथोक्तमित्युपचारक्रिया-विशेषणम्। सुश्रुते तु यथोक्तमित्यव विधिज्ञ इति पाठः। पिड़कार्वुदवत्तद इति पिड़कार्वुदप्रकारा इत्यर्थः। लेप इत्यादौ।—रम्भामोचक: कदलीकाण्डकः, तस्य भस्म क्षार इत्यर्थः। भ्रूटः लकचाख्यः। यवजो यवक्षारः। स्नुहीत्यादि चत्वारः स्वेदाः। स्नुहीगण्डीरिका स्नुहीकाण्डः। तत्पीठगुदण्डेन तथा तत्सीसकेन तथा तत्लवणेन तथा पिण्डारकफलमुत्स्विद्य पीटन्निकां वद्धा स्वेदः कार्य्य इत्यर्थः। हरिद्रेत्यादौ।—पत्तङ्ग रक्तचन्दनम्॥ ४६—५३॥

इति गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्वुदःचिकित्साःविवृतिः।

पूर्वोक्तमन्त्यैव श्लीपदचिकित्सितमुच्यते। रूपिका अर्कमूलम्। पिण्डारक-

डारकातरुसम्भववन्दाकशिफा जयति सर्पिषा पीता।
श्लीपदमुग्रं नियतं बद्धा सूत्रेण जङ्घायाम्॥ ४॥
हितश्चालेपने नित्यं चित्रको देवदारु वा।
सिद्धार्थशिग्रुकल्को वा सुखोष्णमूत्रपेषितः॥ ५॥
स्नेहस्वेदोपनाहांश्च श्लीपदेऽनिलजे भिषक्।
कृत्वा गुल्फोपरि शिरां विध्येत्तु चतुरङ्गुले॥ ६॥
गुल्फस्याधः शिरां विध्येत् श्लीपदे पित्तसम्भवे।
पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्य्यात् पित्तार्बुदविसर्पवत्॥ ७॥
मञ्जिष्ठां मधुकं रास्नां सहिंस्रां सपुनर्नवाम्।
पिष्ट्वारनालैर्लेपोऽयं पित्तश्लीपदशान्तये॥ ८॥
शिरां सुविदितां विध्येदङ्गुष्ठे श्लेष्मश्लीपदे।
मधुयुक्तानि चाभीक्ष्णं कषायाणि पिबेन्नरः॥ ९॥
पिबेत् सर्षपतैलेन श्लीपदानां निवृत्तये।
पूतीकरञ्जच्छदजं रसं वापि यथाबलम्॥ १०॥
अनेनैव विधानेन पुत्रञ्जीवकजं रसम्।
काञ्जिकेन पिबेच्चूर्णं मूत्रैर्वा वृद्धदारजम्॥ ११॥

रुः स्वनामख्यातः। बद्धा सूत्रेणेति अत्रापि वन्दाकशिफेति सम्बध्यते। [अयमर्थः वन्दाकशिफा मा ८ घृत तो २ पेयम्। अथवा श्लीपदाश्रयजङ्घायां रक्तसूत्रेण बन्धनीया।] हितश्चेत्यादि।—गोमूत्रपिष्टास्त्रयो लेपा बोद्धाः। सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः॥ १—५॥

स्नेहेत्यादि।—सुश्रुतस्य। स्नेहस्वेदाविह शिराव्यधाङ्गभूतौ, न तु स्वतन्त्रतया स्नेहो देयः सर्वश्लीपदानां कफप्रधानतया विरूक्षणीयत्वात्। अयञ्च गुल्फोपरि शिराव्यधे। रक्तदुष्टौ सत्यामेव कार्य्यः पयाप्रागे॥ ६॥

पैत्तिकश्लीपदचिकित्सामाह, गुल्फस्याध इत्यादि।—सुश्रुतस्य। पित्तघ्नीञ्चेति चकारात् कफघ्नीञ्च क्रियां कुर्य्यादिति श्रेयम्, श्लीपदानां कफप्रधानत्वात्॥ ७॥

मञ्जिष्ठामित्यादौ।—हिंस्रा कालाकड़ाभेदः। शिरामित्यादि।—सुश्रुतस्य।

रजनीं गुड़संयुक्तां गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
वर्षोत्थं श्लीपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विशेषतः॥ १२॥
गन्धर्वतैलभृष्टां हरीतकीं गोजलेन यः पिबति।
श्लीपदबन्धनमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण॥ १३॥
धान्याम्लं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम्।
दीपनञ्चामदोषघ्नमेतत् श्लीपदनाशनम्॥ १४॥
गोधावतीमूलयुक्तां खादेन्माषेण्डरीं नरः।
जयेत् श्लीपदकोपोत्थं ज्वरं सद्यो न संशयः॥ १५॥
श्लीपदघ्नो रसोऽभ्यासाद्गुडूच्यास्तैलसंयुतः॥ १६॥

वृद्धदारकचूर्णम्—

त्रिकटु त्रिफला चव्यं दार्वीवरुणगोक्षुरम्।
अलम्बुषां गुडूचीञ्च समभागानि चूर्णयेत्॥
सर्वेषां चूर्णमाहृत्य वृद्धदारस्य तत्समम्।
काञ्जिकेन च तत् पेयमक्षमात्रं प्रमाणतः॥
जीर्णे चापरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम्।
नाशयेत् श्लीपदं स्थौल्यमामवातञ्च दारुणम्।
कुष्ठगुल्मानिलहरं वातश्लेष्मज्वरापहम्॥ १७॥

सुविदितामिति व्यक्ताम्। अङ्गुष्ठ इति पादाङ्गुष्ठसन्निधौ। क्षिप्रमर्मण उपरि द्व्यङ्गुले शिराव्यधः कार्य्यः, क्षिप्रमर्मव्यधाद्धि मरणं स्यात्। तदुक्तं सुश्रुते "पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म, तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम्" इति। कषायाणीति कफहरारग्वधादिगणमुष्ककादिगणकृतानि। पूतीकरञ्जच्छदजानिति कण्टकीकरञ्जपत्रस्वरसं पलमानं कटुतैलाक्षं प्रक्षिप्य पिबेत्। अनेनैव विधानेनेति कटुतैलप्रक्षेपेणेत्यर्थः। गन्धर्वः एरण्डः। गोजलं गोमूत्रम्। तैलसंयुक्तमित्यत्र कटुतैलम्। गोधावती गोहालियालता एतन्मूलस्यैको भागः, माषकलायस्य तु भागत्रयम्॥ ८—१५॥

गुडूच्या रस इति स्वरसः क्वाथो वा। तैलमत्र कटुतैलम्। त्रिकट्वित्यादौ।—

पिप्पलीत्रिफलादारु-नागरं सपुनर्नवम्।
भागैर्द्विपलिकैरेषां तत्समं वृद्धदारकम्॥
काञ्जिकेन पिबेच्चूर्णं कर्षमात्रं प्रमाणतः।
जीर्णे चापरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम्॥
श्लीपदं वातरोगांश्च हन्यात् प्लीहानमेव च।
अग्निञ्च कुरुते घोरं भस्मकाञ्च नियच्छति॥ १८॥

कृष्णाद्यमोदकः—

कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलं पलम्।
विंशतिश्च हरीतक्यो गुड़स्य तु पलद्वयम्।
मधुना मोदकं खादेत् श्लीपदं हन्ति दुस्तरम्॥ १९॥

सौरेश्वरघृतम्—

सुरसो देवकाष्ठञ्च त्रिकटुत्रिफले तथा।
लवणान्यथ सर्वाणि विड़ङ्गान्यथ चित्रकम्॥
चविका पिप्पलीमूलं गुग्गुलुर्हवुषा वचा।
यवाग्रजञ्च पाठा च शट्येला वृद्धदारकम्॥
कल्कैश्च कार्षिकैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
दशमूलीकषायेण धान्ययूषद्रवेण च॥

अलम्बुषा मुण्डिरी। वृद्धदारस्य तत्सममिति।—त्रिकट्वादिसर्वचूर्णसमं वृद्धदारस्य चूर्णमित्यर्थः। सार्वकामिकमिति यथेच्छमित्यर्थः॥ १६। १७॥

पिप्पलीत्यादौ।—अग्निञ्च कुरुत इति विरेकेण पित्तहरणात्। अन्ये तु यस्मादग्निं घोरं कुरुते अतो भस्मकं नियच्छति प्रयच्छतीत्याहुः॥ १८॥

कृष्णेत्यादौ।—कृष्णादीनां कर्षादिमानं यथाक्रमं ज्ञेयम्। विंशतिश्च हरीतक्य इत्याकृतिमानात्। मध्वञ्च मोदककरणोचितं देयम्॥ १९॥

सौरेश्वरघृते सुरसः पर्णासः वृन्दलिखिततन्त्रान्तरसंवादात् निर्गुण्डी वा। [दशमूलीकषायस्य मिलिता प्रस्थम्, जलं चतुर्गुणम्, शेषं प्रस्थमेकम्।] धान्ययूषद्रवः काञ्जिकं न तु धन्याककषायः, धान्याम्लेति तन्त्रान्तरपाठात् व्यवहारा-

दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक्।
पक्वं स्यादुद्धृतं कल्कात् पिबेत् कर्षद्वयं हविः॥
श्लीपदं कफवातोत्थं मांसरक्ताश्रितञ्च यत्।
मेदःश्रितञ्च पित्तोत्थं हन्यादेव न संशयः॥
अपचीं गण्डमालाञ्च अन्त्रवृद्धिं तथार्बुदम्।
नाशयेद्ग्रहणीदोषं श्वयथुं गुदजानि च॥
परमाग्निकरं हृद्यं कोष्ठक्रिमिविनाशनम्।
घृतं [illegible]श्वरं नाम श्लीपदं हन्ति सेवितम्॥
जीवकेन कृतं ह्येतद्रोगानीकविनाशनम्॥ २०॥

विडङ्गाद्यतैलम्—

विडङ्गमरिचार्केषु नागरे चित्रके तथा।
भद्रदार्वेलकाख्येषु सर्वेषु लवणेषु च।
तैलं पक्वं पिबेद्वापि श्लीपदानां निवृत्तये॥ २१॥

इति श्लीपद-चिकित्सा॥

भावार्थ। ननु कयोर्द्वयोः कियन्माने ग्राह्यमित्याह प्रस्थमित्यादि। गौरेश्वरमिति।—इन्द्राणी निर्गुण्डीपर्य्यायः, तेन सुरेश्वरा निर्गुण्डी, तत्कृतत्वात् गौरेश्वरमिति संज्ञा। जीवकेनेति जीवो बृहस्पतिः, स्वार्थे कः। अन्यत्राप्युक्तम्—"द्राक्षा दुरालभा कृष्णा तुगा कर्कटकी जया। एषां तुल्यानि चूर्णानि यो लिह्यन्मधुसर्पिषा। कासश्वासज्वरहरं विशेषात् तमकं जयेत्। निर्मितं जीवकेनेदं कुमाराणां सुखावहम्" इति॥ २०॥

विडङ्गाद्यतैले।—भद्रदारु देवदारु, एलकाख्यो श्योनाकः एलवालुक इत्यन्ये, पैटिकेत्यपरे। विडङ्गादीनां कल्को द्रवन्तु जलं चतुर्गुणम्॥ २१॥

इति श्लीपदाधिकार-विवृतिः।

अथ विद्रधि-चिकित्सा ।

जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ ।
मृदुर्विरेको लघ्वन्नं स्वेदः पित्तोद्भवं विना ॥ १ ॥
वातघ्नमूलकल्कैस्तु वसातैलघृताप्लुतैः ।
सुखोष्णो बहुलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥ २ ॥
स्वेदोपनाहाः कर्त्तव्याः शिग्रुमूलसमन्विताः ।
यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
विलीयते क्षणेनैवमपक्वश्चैव विद्रधिः ॥ ३ ॥
पुनर्नवादारुविश्व-दशमूलाभयाम्भसा ।
गुग्गुलुं रुबुतैलं वा पिबेन्मारुतविद्रधौ ॥ ४ ॥
पैत्तिकं शर्करालाजा-मधुकैः शारिवायुतैः ।
प्रदिह्यात् क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥ ५ ॥
पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथं त्रिवृत्कल्काक्षसंयुतम् ।
पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ॥ ६ ॥

प्रागुक्तसम्बन्धादेव विद्रधिरुच्यते । मृदुर्विरेक इति ।—अयञ्च मृदुविरेको बहुधा कार्य्यः । गम्भीरधातुगतदोषकृतत्वात् विद्रधिरिति वदन्ति ॥ १ ॥

वातघ्नेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । वातघ्नमूलं दशमूलम् । वातघ्नस्थाने मुरङ्गीति पाठे सुरङ्गी शोभाञ्जनकः ॥ २ ॥

स्वेदेत्यादौ ।—स्वेदो वेशवारादिभिः । यदाह सुश्रुतः—"वेशवारैः सकृशरैः पयोभिः पायसैस्तथा । स्वेदयेच्चापि सततम्" इति । उपनाहोऽपि तत्रैवोक्तः ; यथा, "आनूपौदकमांसन्तु काकोल्यादिः सतर्पणः । स्नेहाम्लसिद्धो लवणः प्रयोज्यश्चोपनाहने" इति । सिद्धपिष्टैरिति उत्स्विन्नपिष्टैः ॥ ३ ॥

पुनर्नवेत्यादौ ।—अम्भसा क्वाथेन ॥ ४ ॥

पैत्तिकमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । योगद्वयेऽपि क्षीरं पेषणार्थम् । शारिवा अनन्तमूलम् । पयस्या क्षीरकाकोली । इष्टकेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अत्र सुत

यष्ट्याह्वशारिवादूर्वानलमूलैः सचन्दनैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रलेपस्तु पित्तविद्रधिशान्तये ॥ ७ ॥
इष्टकासिकतालोह-गोशकृत्तुषपांशुभिः ।
मूत्रपिष्टैश्च सततं स्वेदयेत् श्लेष्मविद्रधिम् ॥ ८ ॥
दशमूलीकषायेण सस्नेहेन रसेन वा ।
शोथं व्रणं वा कोष्णेन सशूलं परिषेचयेत् ॥ ९ ॥
त्रिफलाशिग्रुवरुण-दशमूलाम्भसा पिबेत् ।
गुग्गुलुं मूत्रयुक्तं वा विद्रधौ कफसम्भवे ॥ १० ॥
पित्तविद्रधिवत् सर्वां क्रियां निरवशेषतः ।
विद्रध्योः कुशलः कुर्य्याद्रक्तागन्तुनिमित्तयोः ॥ ११ ॥
शोभाञ्जनकनिर्यूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ।
अचिराद्विद्रधीन् हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥ १२ ॥
शिग्रुमूलं जले धौतं दरपिष्टं गालयेत् ।
तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥ १३ ॥
श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं वरुणकस्य च ।
जलेन क्वथितं पीतमपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥ १४ ॥
वरुणादिगणक्वाथमपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।
ऊषकादिप्रतीवापं पिबेत् संशमनाय वै ॥ १५ ॥

पिष्टैरिति प्रमादपाठः । किन्तु मूत्रैरुष्णैरित्येव पाठः सुश्रुते पठ्यते । उष्णैश्च मूत्रैर्द्रवस्वेद इति टीकाकृतां व्याख्या । अन्ये तु लोहं लोहचूर्णम्, गोशकृत् गोमयम्, एभिरिष्टकाचूर्णादिभिर्मूत्रपिष्टैरेरण्डपत्रबद्धैः स्वेद इति व्याख्याय मूत्रपिष्टैरिति पाठमेव स्वीकुर्वन्ति ॥ ५—८ ॥

दशमूलीत्यादौ ।—सस्नेहेनेति पूर्वेण परेण च सम्बध्यते । रसेनेति मांसरसेन ॥ ९ । १० ॥

पित्तेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । विपुलवचनस्यापि सर्वशब्दस्य दृष्टत्वात् पुनर्निरवशेषत इत्युक्तं कृत्स्नजेपादिविध्यतिदेशार्थम् शिग्रुम् । लमित्यादौ ।—दरपिष्टमीष-

शमयति पाठामूलं क्षौद्रयुतं तण्डुलाम्बुना पीतम्।
अन्तर्भूतं विद्रधिमुद्धतमाश्वेव मनुजस्य च ॥ १६ ॥
अपक्वे त्वेतदुद्दिष्टं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥ १७ ॥
स्रुतेऽसृङ्मधश्चैव मैरेयाम्लसुरासवैः।
पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिग्रुरसोऽथ वा ॥ १८ ॥
प्रियङ्गुधातकीलोध्रं कट्फलं तिनिशत्वचम्।
एतैस्तैलं विपक्तव्यं विद्रधौ रोपणं परम् ॥ १९ ॥

इति विद्रधि-चिकित्सा ॥

अथ व्रणशोथ-चिकित्सा।

आदौ विम्लापनं कुर्य्याद्द्वितीयमवसेचनम्।
तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥

न्दिष्टम्। वरुणेत्यादि।—सुश्रुतस्य। वरुणादूषकादिर्मिश्रो सौश्रुतो। स्रुतेऽसृगि-त्यादि।—सुश्रुतस्य। ऊर्द्ध्वस्रवतामपि कादाचित्की साध्यता चिकित्साभिधाना-दनुमन्तव्या। मधुशिग्रुद्रुम इति रक्तशोभाञ्जनवृक्षस्य मूलम्। मैरेयं मद्यविशेषम्। अम्लं काञ्जिकम् ॥ ११—१८ ॥

प्रियङ्ग्वित्यादि।—सुश्रुतस्य। तिनिशोऽतिमुक्तकः त्वचमिति निर्देशात्त्वच-शब्दोऽकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्तीति गम्यते। चन्द्राटे तु तिनिशं धवमिति पाठो दृश्यते। तिनिशैर्धवमिति पाठान्तरे तिनिशस्तिनिश एव। प्रियङ्ग्वादिभिः कल्कः, द्रवं जलं चतुर्गुणम्। एतच्च तैलं मज्जभवविद्रधौ सुश्रुते पठ्यते ॥ १९ ॥

इति विद्रधिचिकित्सा-विवृतिः।

विद्रध्युक्तसंवादात् प्रायेण तुल्योपक्रमत्वाच्चानन्तरं व्रणशोथ उच्यते। आदौ विम्लापनमित्यादि।—सुश्रुतस्य। अनेन च वाक्येन चिकित्सितस्यानवद्यमाप-

पञ्चमं शोधनञ्चैव षष्ठं रोपणमिष्यते।
एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमो वैकृतापहः॥ १॥
मातुलुङ्गाग्निमन्थौ च भद्रदारु महौषधम्।
अहिंस्रा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोथहा॥ २॥
कल्कः काञ्जिकसम्पिष्टः स्निग्धः शाखोटकात्वचः।
सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः॥ ३॥
दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा।
शीतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा॥ ४॥
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थ-प्लक्षवेतसवल्कलैः।
ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोथनिर्वापणः स्मृतः।
आगन्तौ शोणितोत्थे च एष एव क्रियाक्रमः॥ ५॥
अजगन्धाश्वगन्धा च काला सरलया सह।
एकैशिकाजशृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोथहा॥ ६॥
पुनर्नवादारुशिग्रु-दशमूलमहौषधैः।

षष्ट्युपक्रमाणामन्तर्भावेण सप्तत्वं सुखावबोधार्थं मूलस्थाने सुश्रुतेनोच्यते; तेन विम्लापनमिह न केवलमङ्गुष्ठादिमर्दनमात्रं परिभाषितं ग्राह्यम्, किन्तु विम्लाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या बहिःपरिमार्जनरूपे शमने शोथविलयनकरे प्रलेपपरिषेकाभ्यङ्गादावपि वर्त्तते। अवसेचनमपि शोधनरूपेऽन्तःपरिमार्जने वमनविरेकरक्तस्रावणादौ वर्त्तते। उपनाहोऽपि स्वेदे पाचनपिण्डे च वर्त्तते। एवमपरेऽप्युपक्रमाः शेषेषु यथायोगमन्तर्भाव्याः, किंवा षष्ट्युपक्रमेषु प्राधान्यात् सप्त विम्लापनादयः कथ्यन्ते। विम्लापनादयो भाविव्रणविघातप्रयोजकतया व्रणस्येत्युक्तम्॥ १॥

मातुलुङ्गेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—मातुलुङ्गस्य मूलम्। अहिंस्रा कुड़कालिः कान्ताकड़ाभेदः। कल्क इत्यादौ।—स्निग्ध इति घृतेन। शीतलाश्च गणा इति काकोल्याद्युत्पलादिन्यग्रोधाद्याः सुश्रुताः। शोथनिर्वापण इति शोथशमनः। एष एवेति पैत्तिकव्रणशोथविहितः॥ २—५॥

अजगन्धेत्यादौ।—अजगन्धा छागलगन्धेति भानुमती, अन्ये यमानिकामाहुः।

कफवातकृते शोथे लेपः कोष्णो विधीयते ॥ ७ ॥
न रात्रौ लेपनं दद्यादृत्तञ्च पतितं तथा।
न च पर्य्युषितं शुष्यमाणं नैवावधीरयेत् ॥ ८ ॥
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीड़नं प्रति।
न चापिमुखमालिम्पेत् तेन दोषः प्रसिच्यते ॥ ९ ॥

काला अहिंसा कालाकड़ाभेदः। सरला सरल एव, एकेषिका त्रिवृदिति भानुमती; अन्ये तु सरला त्रिवृत् एकेषिका पाठेत्याहुः। अजशृङ्गी कर्कटशृङ्गीति भानुमती चन्द्रिका च ॥ ६। ७ ॥

न रात्रावित्यादि।—न रात्रौ लेपनं दद्यादित्यादिना निषेधमुखेन विध्युपदर्शनं रात्रौ लेपनस्य सर्वथा निषेधार्थं, प्रलेपनिषेधेन प्रदेहादिविधानं रात्रावपि सूच्यते; तेन यः प्रदेहो वातकफविषयः स रात्रावपि देयोऽविरुद्धत्वात्, पाचनलेपस्तु पाचकत्वादेव दातव्यः। तथा पित्तजे वातादित्तजे च शतधौतघृताभ्यङ्गस्तथा चीरशीतजलादिसेकश्च निर्वापणतया दीयत एव। तथा व्रणकल्कोऽप्यहोरात्रस्थायित्वेन विहित एव उक्तश्च वैतरणे—"सर्वशस्तु निशां प्राप्य लेपनन्तु निवर्त्तयेत्। चीरसर्पिःप्रलेपन्तु हित्वा प्रच्छादनन्तथा" इति। रात्रौ लेपदाने पुनः सुश्रुतेन दोष उक्तः; यथा "न चालेपं रात्रौ प्रयुञ्जीत माभूच्छैत्यपिहितोष्मणस्तदनिर्गमाद्विकारप्रवृद्धिः" इति। रात्रिस्वाभाविकशैत्यात् संवृतरोमकूपत्वाच्च पुनरालेपनेनापि व्रणोष्मा बहिरनिर्गच्छन्नवरुद्धो विरुद्धः सन्नितरां व्रणे व्रणशोथे वा दाहपाकौ कुर्य्यादिति भावः। प्रलेपप्रदेहयोस्तु भेदः सुश्रुतेन प्रदर्शितो यथा "प्रलेपः शीतस्तनुरविशोषी विशोषी च।" विशोषीति पीड़यितव्ये विशोषीत्यर्थः। "प्रदेहस्तूष्णः शीतो वा बहलो बहुरविशोषी च।" बहल इति आर्द्रमहिषचर्मप्रमाणोत्सेधः प्रलेपः। प्रदेहस्तु प्रलेपापेक्षया बहलः। शोथे लेपश्च लोमाभिमुखं देयः। यदाह सुश्रुतः,—"तत्र प्रतिलोममालिम्पेत् न चानुलोमं, प्रतिलोमे हि सम्यगौषधमवतिष्ठते अनुप्रविशति च लोमकूपैः स्वेदवाहिभिः सिरामुखैर्वीर्य्यं प्राप्नोति" इति। प्रतिलोममिति लोमाभिमुखम्। न च नैवेति।—प्रतिषेधद्वयेन अवधीरयेदेवेत्यर्थः। अवधीरणञ्च दूरीकरणम्। तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं,—"लेपस्योद्धृत्य दातव्यो न यावच्छुष्कतां व्रजेत्। शुष्यमाणं भवेच्छुष्को भूयो दोषं करोति सः" इति ॥ ८ ॥

अस्यैवापवादमाह।—शुष्यमाणमित्यादि। उपेक्षेतेति यावच्छुष्कतां प्रयाति

स्थिरान् मन्दरुजः शोथान् स्नेहैर्वातकफापहैः ।
अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या ततः शनैः ।
विम्लापनार्थं मृद्नीयात् तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥ १० ॥
रक्तावसेचनं कुर्य्यादादावेव विचक्षणः ।
शोथे महति संरब्धे वेदनावति च व्रणे ॥
निवारणाय पाकस्य वेदनोपशमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे कार्य्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ११ ॥
यो न याति शमं लेपस्वेदसेकावतर्पणैः ।
सोऽपि नाशं व्रजत्याशु शोथः शोणितमोक्षणात् ॥ १२ ॥
एकतश्च क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।
रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्च नास्ति न चास्ति रुक् ॥१३॥
स चेदेवमुपक्रान्तः शोथो न प्रशमं व्रजेत् ।
तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥ १४ ॥
तैलेन सर्पिषा वापि ताभ्यां वा शक्तुपिण्डिका ।

तावत् न दूरीकुर्य्यादित्यर्थः । पीड़नं प्रतीति व्रणपीड़नमुद्दिश्य यो लेप इत्यर्थः । व्रणपीड़नलेपन्तु स एव यः शुष्कः सन् व्रणमुखं पीड़यित्वा पूयं स्रावयति । तेनेति तुषेन । दोष इति पूयः ॥ ९ ॥

कठिनशोथे पारिभाषिकविम्लापनमाह । स्थिरानित्यादि ।—सुगमम् । वेणुनाड्या वेणुदण्डेन, तलेन करतलेन । आदावेवेति अल्पशमार्थे । सुश्रुतेऽप्युक्तं "अचिरोत्पतिते शोथे कार्य्यं शोणितमोक्षणम्" इति । शोथ इति व्रणपूर्वरूपशोथे । संरब्ध इति शोथे, एतच्च व्रण इत्यनेन योज्यम् । शोथ इत्युक्तापि पुनः संरब्ध इति वचनम् एतादृशस्य शोथे व्रणे विशेषेण रक्तस्रावविधानार्थं ; सुश्रुतेऽप्युक्तं—"शोथे कठिने चापि सरक्ते वेदनावति । सविषे च विशेषेण व्रणे विस्रावणं हितम् । अन्ये तु पच्यमानाव्रणविषयकं संरब्ध इत्यादिवचनं ज्ञेयमित्याहुः । उपक्रान्तापेक्षया रक्तमोक्षणस्य प्रकर्षमाह यो न यातीत्यादि । उपनाहैरिति सोपनाहैः वस्त्रलेपैः । पक्वस्य पाटनमिति दारणौषधैः शस्त्रैर्वा ॥ १०—१४ ॥

सुखोष्णा शोथपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥ १५ ॥
सतिला सातसीबीजा दध्यम्ला शक्तुपिण्डिका।
सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ १६ ॥
बालवृद्धासहक्षीणभीरूणां योषितामपि।
मर्म्मोपरि च जाते तु पक्व-शोथे च दारुणे ॥ १७ ॥
गवां दन्तं जले घृष्टं विन्दुमात्रं प्रलेपनात्।
अत्यर्थकठिने चापि शोथे पाचनभेदनम् ॥ १८ ॥
वाटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्म्मोकभस्मभिः।
चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् ॥ १९ ॥
चिरविल्वाग्निकौ दन्तौ चित्रको हयमारकः।
कपोतकङ्कगृध्राणां पुरीषाणि च दारुणम् ॥ २० ॥
क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणः परः ॥ २१ ॥

तानेवोपनाहानाह तैलेनेत्यादि।—तैलेन वाते, कफे च सर्पिषा, पित्ते रक्ते च ताभ्यां वेति तैलसर्पिर्भ्यां मिलिताभ्याम्। चतुर्ष्वेवेति दोषभेदेन विकल्पो ज्ञेय इत्याह: ॥ १५ ॥

सतिलेत्यादौ।—किण्वं सुराबीजम्। चय इत्युपचयः। गण्डस्य व्रणस्य। प्रकोप इति प्रकोपहेतुः पूयरूपो दोषः। चिरविल्वेत्यादि।—सुश्रुतस्य। चिरविल्वो नक्तकरञ्जः, अग्निको लाङ्गलकी, हयमारकः करवीरः, एषां मूलं ग्रह्यं वाग्भटसंवादात्; एते च चिरविल्वादयो व्यस्ताः समस्ता वा योज्याः। एतत् सर्वं दारणं सुकुमारविषयत्वेनोक्तम्। असुकुमारविषयमाह क्षारेत्यादि। क्षारसाधनद्रव्याणि मुष्ककपलाशादीनीत्यर्थः, क्षारो वेति तद्द्रव्यकृतः; किन्तु वाग्भटे चरके च क्षाररूपं क्षारद्रव्यद्वयस्य दारणं सुकुमारविषयत्वेनैवोक्तम् असुकुमारविषयन्तु शस्त्रमेवेति; यथा—"सुपक्वे पिण्डिते शोथे पीडनैरुपपीडिते। दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते। गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरीकपोतविट्। क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोथप्रभेदनाः:" इति। तथा चरकेऽपि "द्रव्याय गुग्गुलुः क्षौमं पयो दक्षकपोतयोः। विट् पलाशभवः क्षारो हेमक्षीरी सुकूलकः। इत्युक्तो भेषज-

द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि निपीड़नम्।
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥ २२ ॥
ततः प्रक्षालनं क्वाथः पटोलीनिम्बपत्रजः।
अविशुद्धे विशुद्धे च न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ २३ ॥
पञ्चमूलद्वयं वाते न्यग्रोधादिश्च पैत्तिके ॥ २४ ॥
आरग्वधादिको योज्यः कफजे सर्वकर्मसु ॥ २५ ॥

तिलाष्टकः—

तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्घृतम्।
मधूकं निम्बपत्राणि लेपः स्याद्व्रणशोधनः ॥ २६ ॥
निम्बपत्रं तिला दन्ती त्रिवृत् सैन्धवमाक्षिकम्।
दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥ २७ ॥
एकं वा शारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम् ॥ २८ ॥
पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिवृद्दन्तीनिशाद्वयम्।
निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥ २९ ॥
त्रिफला खदिरो दार्वी न्यग्रोधादिबलाकुशाः।
निम्बकोलकपत्राणि कषायः शोधने हितः ॥ ३० ॥

गणः पक्वशोफप्रभेदनः। सुकुमारस्य कृच्छ्रस्य शस्त्रन्तु परमुच्यते" इति। अत्र सुकुमारस्येति पूर्वेण सम्बध्यते, कृच्छ्रस्येत्यत्रासुकुमारस्य शस्त्रं परं भेदनमिति कृष्णदत्तः इति दीपिका च। तस्मात् चारद्रव्यं चास्य सुकुमारविषयोऽपि ज्ञेयः ॥१६—२१॥

पीड़नद्रव्याण्याह द्रव्याणामित्यादि। पिच्छिलानामिति शेलुशाल्मलीप्रभृतीनाम्, इदञ्च पीड़नं मर्मादिसमीपस्थसूक्ष्ममुखव्रणविषयं ज्ञेयम्। उक्तं हि वाग्भटे—"पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्सङ्गान् मर्मगानपि। निःस्नेहैः पीड़नद्रव्यैः समन्तात् परिपीड़येत्" इति। पटोलीपत्रं पटोलपत्रमेव। अविशुद्ध इति च्छेदः। न्यग्रोधादिगणः सौश्रुतः। सर्वकर्मसु प्रक्षालनलेपनादिषु। शारिवामूलमनन्तमूलम्। पटोली पटोलपत्रम्। पटु अत्र सैन्धवलवणम् ॥ २२—२९ ॥

त्रिफलेत्यादौ।—न्यग्रोधादीति—"न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकदम्बप्लक्षवेतसाः। कर-

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ।
कल्कः संरोपणः कार्य्यस्तिलानां मधुकान्वितः ॥ ३१ ॥
निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः स्मृतः ॥ ३२ ॥
पूर्वाभ्यां सर्पिषा वापि युक्तश्चाप्युपरोपणः ॥ ३३ ॥
निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना घृतशोधनः ।
रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्कोऽप्ययं विधिः ॥ ३४ ॥
निम्बपत्रघृतक्षौद्रदार्वीमधुकसंयुता ।
वर्त्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद्व्रणान् ॥ ३५ ॥
सप्तदलदुग्धकल्कः शमयति दुष्टव्रणं प्रलेपेन ॥ ३६ ॥
मधुयुक्ता शरपुङ्खा सर्वव्रणरोपणी कथिता ॥ ३७ ॥
मानुषशिरःकपालं तदस्थि वा लेपनं मूत्रेण ।
रोपणमिदं क्षतानां योगशतैरप्यसाध्यानाम् ॥ ३८ ॥

धीराकंपुटका: कषाया व्रणरोपणा" इत्यनेन शोथहरोपक्रमे चरकोक्तं ग्राह्यम्, अस्योपयोगस्य चरकोक्तत्वात् ; किंवा पञ्चवल्कलमेव ग्राह्यम् । निम्बकोलकपत्राणि कोमलनिम्बपत्राणीत्यर्थं इति दीपिका । अन्ये तु कोलकौ वदरीत्याहुः, युक्तमिदं वाग्भटप्रामाण्यात् । अन्ये तु कुलकपत्राणीति पठित्वा पटोलपत्राणीति व्याख्यायते ॥ ३० ॥

अपेतेत्यादि ।—वाग्भटस्य । मधुकान्वितो यष्टिमधुयुक्तः । अत्र, तिलजो मधुसंयुत इति पाठः सुश्रुतपङ्कपुस्तकेषु दृश्यते, वाग्भटे तु सर्वत्रैव मधुकान्वित इति । एतद्यमपि प्रमाणं धृतिदं भवत् ॥ ३१ ॥

निम्बपत्रेत्यादि ।—पूर्वोक्तयष्टिमधुयुक्ततिलानां कल्क एव निम्बपत्रमधुभ्यां इत्यर्थः । पूर्वाभ्यामिति यष्टीमधुयुक्ततिलकल्क एव निम्बपत्रमधुभ्यां सर्पिषा च रोपणः, अपिशब्दात् शोधनोऽपि भवतीत्यर्थः । उक्तं तिलकल्कविधिं यवेष्वतिदिशति यव ॰ ऽप्ययं विधिरिति ॥ ३२—३४ ॥

सप्तहेत्यादि ।—एभिर्द्रव्यैः संस्कृतमालिप्य वर्त्तिः कार्य्या ; वर्त्तिदानविषयो ॰ते यथा "अन्तःपूयानल्पमुखान् गम्भीरान् मांससंश्रितान् । शोधनद्रव्य-

व्रणान् विशोधयेद्वर्त्त्या सूक्ष्मास्यान् सन्धिसमर्मगान्।
अभयात्रिवृतादन्ती-लाङ्गलीमधुसैन्धवैः॥ ३९॥
सुपरीपत्रपत्तूरकर्णमोटकुठारिकाः।
पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणाः॥ ४०॥
पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः।
धातकीचूर्णलोध्रैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः॥ ४१॥
सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः।
तेषां तिलानुमांश्चैव भृष्टान् पयसि निर्वृतान्॥
तेनैव पयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक्॥ ४२॥
वाताभिभूतान् सास्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान्।
यवाज्यभूर्जमदन-श्रीवेष्टकसुराह्वयैः॥ ४३॥
श्रीवासगुग्गुल्वगुरु-शालनिर्य्यासधूपिताः।
काठिनत्वं व्रणा यान्ति नश्यन्त्यास्राववेदनाः॥ ४४॥

कुन्ताभिर्वर्त्तिभिः समुपाचरेत्" इति। तिलानां कल्को वेति लेपविषया। सप्तदलः सप्तपर्णस्तस्य चोलम्। मानुषशिरःकपालन्तु पुराणं ग्राह्यमित्याहुः। मूत्रेणेति गोमूत्रेण॥ ३५—३८॥

व्रणानित्यादि।—वाग्भटस्य। अभयेत्यस्य स्थाने क्षतयेत्येव पाठो वाग्भटबहुपुस्तकेषु दृश्यते। सुपरी कारवेल्लः, पत्तूरः शालिञ्चः, कर्णमोटः स्वनामख्यातः। कुठारका कुठारिया, कुठेरक इति पाठे पर्णासः॥ ३९॥ ४०॥

पञ्चवल्कलेत्यादि।—चरकस्य। शुक्तिर्बदरी तस्यास्त्वक्, शुक्तिचूर्णसमायुतैरिति पञ्चवल्कलचूर्णैरित्यस्य विशेषणम्। उमा अतसी। पयसि निर्वृतानिति दुग्धनिर्वापितान्। वाताभिभूतानित्यादि।—वाग्भटस्य। सास्रावान् अल्पस्रावा[illegible] भूर्जो भूर्जग्रन्थिः। मदनः सिक्थक इति इन्दुटिप्पनी। श्रीवेष्टको नवनीतखो[illegible]। सुराह्वयं देवदारु। श्रीवासेत्यादि।—श्रीवासो नवनीतखोटी, न च पुन[illegible]पौनरुक्त्यम्, अस्य वाक्यस्य तन्त्रान्तरीयत्वात्। इन्दुटिप्पनिकावान्तु पौनरुक्त्य[illegible] पूर्वोक्तश्रीवेष्टकशब्देन कुन्दुरुरिति व्याख्यातम्। शालनिर्यासो धूनकः॥ ४[illegible]॥ कर-

तिलाः पयः सिता क्षौद्रं तैलं मधुकाचन्दनम्।
लेपेन शोथरुग्दाहरक्तं निर्वापयेद्व्रणान्॥ ४५॥
पित्तविद्रधिवीसर्प-शमनं लेपनादिकम्।
अग्निदग्धे व्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः॥ ४६॥
महाराष्ट्रीजटालेपो दग्ध्वा पिष्टावचूर्णनम्।
जीर्णगोहृच्छणाचूर्णं दग्धव्रणहरं परम्॥ ४७॥

जीरकाद्यं घृतम्—

जीरकाल्कं पक्वं पश्चात् सिक्थकसर्जरसमिश्रितं हरति।
घृतमभ्यङ्गात् पावकादग्धजदुःखं क्षणार्द्धेन॥ ४८॥
अन्तर्द्धग्धकुठारको दहनजं लेपान्निहन्ति व्रणम्।
अश्वत्थस्य विशुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्ठनात्॥ ४९॥
अभ्यङ्गाद्विनिहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितम्॥ ५०॥
पिष्टा शाल्मलितूलकैर्जलगता लेपात् तथा वालुका॥ ५१॥

तिला इत्यादौ।—पयःपेषणार्थम्, सिता शर्करा, क्षौद्रतैलाभ्यां सन्धाय लेपो देयः॥ ४५॥

इदानीं शारीरव्रणचिकित्सामभिधाय व्रणत्वसाजात्यादस्मिन्नेव व्रणाधिकारे आगन्तुव्रणचिकित्साभिधानार्थं प्रकरणमारभ्यते। अत्र प्रथममग्निदग्धव्रणचिकित्सामाह पित्तेत्यादि।—महाराष्ट्रीजटा महाराटीमूलम् प्रथमेको योगः। पिष्टं पिष्टकञ्च। दग्धपिष्टकचूर्णेनावचूर्णनमिति द्वितीयः॥ ४६॥ ४७॥

जीरकेत्यादौ।—जीरकस्य कल्कः, जलं चतुर्गुणमर्थात्, पश्चात् सिद्धे च सिक्थरसयोः क्षेपः॥ ४८॥

अन्तरित्यादौ।—कुठारकः कुड़ालिया, स च स्थालिमध्ये अन्तर्धूमं दग्धव्यः। इत्यवचूर्णनात्। गण्डूपदैः किञ्चुलुकैः कल्कः, जलं चतुर्गुणमनुक्तत्वादिति। जलं विना चटचटावधिः पाके इत्यन्ये। शाल्मलीतूलकैरिति सहार्थे ४९—५१॥

सद्यःक्षतव्रणं वैद्यः सशूलं परिषेचयेत् ।
यष्टीमधुकयुक्तेन किञ्चिदुष्णेन सर्पिषा ॥ ५२ ॥
बुध्वागन्तुव्रणं वैद्यो घृतक्षौद्रसमायुतम् ।
शीतां क्रियां प्रयुञ्जीत पित्तरक्तोष्मनाशिनीम् ॥ ५३ ॥
कान्तक्रामुकमेकं सुश्लक्ष्णं गव्यसर्पिषा पिष्टम् ।
शमयति लेपान्नियतं व्रणमागन्तुजं न सन्देहः ॥ ५४ ॥
अपामार्गस्य संसिक्तं पत्रोत्थेन रसेन वा ।
सद्योव्रणेषु रक्तन्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ ५५ ॥
कर्पूरपूरितं बद्धं सघृतं सम्प्ररोहति ।
सद्यःशस्त्रक्षतं पुंसां व्यथापाकविवर्जितम् ॥ ५६ ॥
शरपुङ्खा काकजङ्घा प्रथमं महिषीसुतात् ।
मलं लज्जा च सद्यस्कव्रणघ्नं पृथगेव तु ॥ ५७ ॥
शुनो जिह्वाकृतचूर्णः सद्यःक्षतविरोहणः ॥ ५८ ॥

इदानीं सद्य इत्यादिना सद्योव्रणचिकित्सामाह । सद्य इति सप्ताहाभ्यन्तरे। यष्टीमधुकयुक्तेनेति यष्टीमधुकं कल्कीकृत्य चतुर्गुणजलेन यथाविधि घृतं साधनीयम्। यदि पुनस्त्वरया यथाविधि घृतमिदं पक्तुं न शक्यते तदा घृत पल २, जल पल ८, यष्टीमधु कर्ष २, किञ्चित् पक्वावतार्य्य व्रणं सेचयेदित्याहुः। नातिशीतेनेति कदुष्णेनेत्यर्थः, किञ्चिदुष्णेनेति पाठान्तरम् ॥ ५२ ॥

बुध्वेत्यादि।—चन्द्रटस्य। युक्त्वेत्यत्र बद्ध्वेति पाठः साधुः। बन्धो हि सद्योव्रणेषु छिन्नभिन्नादिषु सन्धानजनकतया प्रधानम्, उक्तं हि "बन्धः प्रधानं तेषां हि शुद्धिर्व्रणोपपन्नस्थिरसन्धिस्थैर्य्यञ्च" इति चन्द्रटादावयमेव पाठो दृश्यते। बुध्वेत्यादिपाठे घृतक्षौद्रसमायुतमित्यनन्तरं कृत्वेति शेषः, किंवा प्रयुञ्जीतेति क्रियाविशेषणम्। कान्तेत्यादौ।—कान्तक्रामुकं भद्रमुस्तकं, घृतमत्र शतधौतमिति समदिशन्ति एवं वक्ष्यमाणेऽपि ॥ ५३—५५ ॥ हृटः।

कर्पूरेत्यादि।—सघृतं यथा स्यात् तथा कर्पूरपूरितं, तेन कर्पूरचूर्णेन घृतमिश्रेण खड्गादिक्षतं प्रपूर्य्य बध्नीयादित्यर्थः ॥ ५६ ॥

शरपुङ्खेत्यादि।—महिषीसुतस्य मलं महिषीसुतमलम्। घृततैलवर्जः । कर-

चक्रतैलं क्षते विद्धे रोपणं परमं मतम् ॥ ५९ ॥
यवक्षारं भक्षयित्वा पिण्डं दद्याद्‌व्रणोपरि।
शृगालकोलिमूलेन नष्टशल्यं विनिःसरेत् ॥ ६० ॥
लाङ्गलीमूललेपाद्वा गवाक्षीमूलतस्तथा ॥ ६१ ॥
क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विसृतस्य च।
कषायशीतमधुरस्निग्धलेपादयो हिताः ॥ ६२ ॥
आमाशयस्थे रुधिरे वमनं पथ्यमुच्यते।
पक्वाशयस्थे देयञ्च विरेचनमसंशयम् ॥ ६३ ॥
क्वाथो वंशत्वगेरण्ड-श्वदंष्ट्राश्मभिदाकृतः :
सहिङ्गुसैन्धवः पीतः कोष्ठस्थं स्रावयेदसृक् ॥ ६४ ॥

वारपयोदधि। मांसधावनतोयाभमितिवत् अयं प्रयोगः समर्थनीयः। अभिनव-जातमहिषीशावकस्य प्रथम मलमित्यर्थः। लज्जा लाजानु आक्रीमत्‌संज्ञकमिति तदुत्कलिकायां दर्शनात्, अन्ये तु वराहक्रान्तामाहुः। गुन इति कुक्कुरस्य मतान्तरसंवादात्, सर्वाङ्गकृष्णकुक्कुटीजिह्वेत्यन्ये। चक्रतैलं तत्कालचक्रोद्धृतमभ्रष्ट-सर्षपतैलम्। अन्ये तु चक्रकाष्ठोद्भवतैलमाहुः ॥ ५७—५९ ॥

अन्तःशल्यचिकित्सामाह यवक्षारमित्यादिना तथेत्यन्तेन। यवक्षार कर्ष १, उष्णजल पल २ आलोड्य पीत्वा नष्टशल्यव्रणोपरि शृगालकोलिमूलं पिष्ट्वा पिण्डो देयः। शृगालकोलो शेयाकुल इति ख्यातः वदरीभेदः। एवं लाङ्गलियामूल-गौरचक्रकर्कटीमूलाभ्यामपि ॥ ६० ॥ ६१ ॥

[illegible]तेत्यादि।—वाग्भटस्य। कषाय इति रसः। आमाशयस्थ इति सुश्रुतस्य। आ[illegible]शयस्थमपक्वाशयस्थम्। अत्र पक्वाशयस्थं रक्तं विरेचनेन सुखेन निहर्तुं शक्यत इत्यभिप्रायेण विरेचनविधानं, न तु पित्तप्रत्यनीकतया, पक्वाशयस्य वात-स्थानत्वात्। अन्ये तु पक्वशब्देन पाक उच्यते, तेन पक्वाशयस्थ इत्यन्नपच्यमाना-शयस्थ इत्यर्थः; तत्रैव हि पित्तस्थानत्वेन विरेचनमौपयिकमिति व्याचक्षते ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च ।
भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत् सैन्धवसंयुताम् ॥ ६५ ॥
अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशो यत्र विद्यते ।
ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥
स्नेहपानं परीषेकं स्नेहलेपोपनाहनम् ।
स्नेहवस्तिञ्च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधिताम् ॥ ६६ ॥
इति साप्ताहिकः प्रोक्तः सद्योव्रणहितो विधिः ।
सप्ताहात् परतः कुर्याच्छारीरव्रणवत् क्रियाम् ॥ ६७ ॥
करञ्जारिष्टनिर्गुण्डीरसो हन्याद्व्रणक्रिमीन् ।
कलायविदलीपत्रकोशाम्रास्थि च पूरणात् ।
सुरसादिरसैः सेको लेपनं स्वरसेन वा ॥ ६८ ॥
निम्बचम्पाकजात्यर्कसप्तपर्णाश्वमारकाः ।
क्रिमिघ्ना मूत्रसंयुक्ताः सेकालेपनधावनैः ॥ ६९ ॥
प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा क्रिमीनपहरेद् व्रणात् ।
लसुनेनाथवा दद्याल्लेपनं क्रिमिनाशनम् ॥ ७० ॥

क्वाथ इत्यादौ वंशत्वक् वंशमीली । अश्मभित् पाषाणभेदी । हिङ्गु, सैन्धवञ्च प्रक्षेप्यम्, अयं योगः प्रभावात् रक्तं स्रावयति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

अत्यर्थमित्यादि ।—वाग्भटस्य । विद्यत इति विविधच्छेदे छिन्नभिन्नादौ । स्नेह-लेपोपनाहनमिति स्नेहयुक्तो लेपः, स्नेहयुक्तमुपनाहञ्च, किन्तु वाग्भटे स्वेदलेपो-पनाहनमिति पाठः । तन्मते स्वेदो धान्यस्वेदः, उक्तं हि सुश्रुते "धान्यस्वेदांश्च कुर्वीत स्निग्धांल्लेपनानि च" इति । वातघ्नौषधं भद्रदार्वादि । सद्योव्रणचिकि-त्सामुपसंहरति इतीत्यादि ।—वाग्भटस्य ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

करञ्जेत्यादौ ।—करञ्जादिपत्ररसः । कलायविदली सतीनजाता लता । कोशाम्रः कुसुम इति ख्यातः, तस्य फलास्थि, आभ्यां सम्पिष्टाभ्यां प्राक् व्रणावकाश-पूरणम् । सुरसादिगणः सौश्रुतः । स्वरसेनेति पत्ररसेन । निम्बेत्यादौ—चम्पाः पत्रम्, निम्बादीनान्तु त्वक्, एते च निम्बादयो यथालाभं मूत्रपिष्टाः सेकादौ

त्रिफलागुग्गुलुः—

ये क्लेदपाकस्रुतिगन्धवन्तो
व्रणा महान्तः सरुजाः सशोथाः।
प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन
पीतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥ ७१ ॥

वटिकागुग्गुलुः—

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तो गुग्गुलुर्वटकीकृतः।
निर्यन्त्रणो विबन्धघ्नो व्रणशोधनरोपणः॥
अमृतागुग्गुलुः शस्तो हितं तैलञ्च वज्रकम् ॥ ७२ ॥

वटिकागुग्गुलुः—

विड़ङ्गत्रिफलाव्योषचूर्णं गुग्गुलुना समम्।
सर्पिषा वटिकां कृत्वा खादेद्वा हितभोजनः।
दुष्टव्रणापचीमेहकुष्ठनाड़ीव्रणापहः ॥ ७३ ॥

अमृतावटिकागुग्गुलुः—

अमृतापटोलमूलत्रिफलात्रिकटुक्रिमिघ्नानाम्।
समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः॥
प्रतिवासरमेकैकां गुड़िकां खादेदक्षपरिमाणाञ्च।
जेतुं व्रणान् वातासृग्गुल्मोदरश्वयथुपाण्डुरोगांश्च ॥७४॥

प्रयोज्याः। मांसपेशी मांसखण्डः, अवामिषगन्धात् क्रिमय उपर्युपरि सञ्चरन्तीति भावः ॥ ६८—७० ॥

बहिःपरिमार्जनमुक्ता अन्तःपरिमार्जनमाह य इत्यादि।—क्षौद्रानुदपीऽत्र गुग्गुलुः प्रक्षेप्यः। त्रिफलाचूर्णसंयुक्त इति त्रिफलाचूर्णेन समेन युक्तो गुग्गुलुः घृतमनुरूपं दत्वा विमर्द्य चूर्णञ्च प्रक्षिप्य वटको कर्त्तव्या एवं सर्वत्र वटकविधाने। न्त्रिणा आहाराचारनियमः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

अमृतागुग्गुलुर्वातरक्तोक्तः। वज्रकतैलञ्च कुष्ठे वक्ष्यमाणम्। वटिकागुग्गुलौ

जातिकाद्यं घृतम्—

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशाशारिवा-
मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुत्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः ।
सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्मान्विताः स्राविणो
गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुष्यन्ति रोहन्ति च ॥७५॥

गौराद्यं घृतम्—

गौरा हरिद्रा मञ्जिष्ठा मांसी मधुकमेव च ।
प्रपौण्डरीकं ह्रीवेरं भद्रमुस्तं सचन्दनम् ॥
जातीनिम्बपटोलञ्च करञ्जं कटुरोहिणीम् ।
मधूच्छिष्टं मधूकञ्च महामेदा तथैव च ।
पञ्चवल्कलतोयेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
एष गौरो महावीर्यः सर्वव्रणविशोधनः ।
आगन्तुसहजाश्चैव सुचिरोत्थाश्च ये व्रणाः ।
विषमामपि नाडीञ्च शोधयेच्छीघ्रमेव च ॥ ७६ ॥
गौराद्यं जातिवाद्यञ्च तैलमेवं प्रसाध्यते ।
तैलं सूक्ष्मानने दुष्टव्रणे गम्भीर एव च ॥ ७७ ॥

कारञ्जाद्यं घृतम्—

नक्तमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च ।
सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥

गण्डूनना समर्मिति विडङ्गादिचूर्णसमेन । अमृताषट्किकागुग्गुलुः स्पष्टः । जाता-
द्यादि ।—वाग्भटस्य । पत्रं जात्यादीनां त्रयाणां, दार्वी दारुहरिद्रा, निशा
हरिद्रा. अभयमुशीरं, नक्ताह्वबीजं करञ्जबीजं, गतिनाडी । गौराद्यहते गौरा
हरिद्रा प्रियङ्गुर्वा व्यवहारस्तु हरिद्रयैव । हरिद्रा दारुहरिद्रा, जातीनिम्बपटो-
लानां पत्रं करञ्जस्य फलं, मधूकं मधूकपुष्पं मधूकचेत्यस्य स्थाने समधुकमिति
पाठे यष्टीमधुकस्य भागद्वयं द्विःपाठात् । पञ्चवल्कलस्य तोयेन क्वाथेन । एष गौर
इति भीमो भीमसेन इतिवत् । गौराद्योऽयं महावीर्य इत्यपि पाठः । एतद्घृत-

द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी।
मञ्जिष्ठा चन्दनोशीरमुत्पलं शारिवे त्रिवृत्।
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
दुष्टव्रणप्रशमनं तथा शाड्डीविशोधनम्।
सद्यश्छिन्नव्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिदं शुभम्॥ ७८॥

प्रपौण्डरीकाद्यं घृतम्—

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः।
सहरिद्रैः शृतं सर्पिः सक्षीरं व्रणरोपणम्॥ ७९॥

तिक्ताद्यं घृतम्—

तिक्तासिक्थनिशायष्टीनक्ताह्वफलपल्लवैः।
पटोलमालतीनिम्बपत्रैर्व्रण्यं घृतं स्मृतम्॥ ८०॥

सिन्दूरहिङ्गुविषकुष्ठरसोनचित्र-
बाणाङ्घ्रिलाङ्गलिककल्कविपक्वतैलम्।
प्रासादमन्त्रयुतफुत्कृततनुप्रफेनो
दुष्टव्रणप्रशमनो विपरीतमल्लः॥
खड्गाभिघातगुरुगण्डमसूरोपदंश-
नाड़ीव्रणव्रणविचर्चिककुष्ठपामाः।
एतान्निहन्ति विपरीतकमल्लनाम
तैलं यथेष्टशयनासनभोजनस्य॥ ८१॥

द्वयविधिना तैलद्वयमपि साध्यमित्याह शीघ्रायमित्यादि। तैलविषयमाह तैल-मित्यादि। नक्तमालस्येत्यादौ। पत्राणि तद्यानीत्यन्वयः। सुमना जाती। उत्पलं नीलोत्पलम्। शारिवे अनन्तमूलश्यामलते। प्रपौण्डरीकेत्यादौ क्षीरमत्र चतुर्गुणम्॥ ७२—७९॥

तिक्तेत्यादौ पत्रशब्दस्त्रिभिः सम्बध्यते, जलं चतुर्गुणम्। तैलान्याह सिन्दूरे-त्यादि। चित्रको रक्तचित्रकः, बाणाङ्घ्रिः सरपुङ्खामूलं न तु झिण्टीमूलम्, जन्

अङ्गारकं तैलम्—

कुठारकात् पलशतं क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कल्कैः कुठारापार्गप्रोष्ठिकामचिकायुतैः ।
एतदङ्गारकं तैलं व्रणशोधनरोपणम् ॥
नाडीषु परमाभ्यङ्गो निजास्वागन्तुकीषु च ॥ ८२ ॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्—

प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोल्यौ द्वे सचन्दने ।
सिद्धमेतैः समं तैलं तत् परं व्रणरोपणम् ॥ ८३ ॥

दूर्वाद्यं तैलं घृतञ्च—

दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन च ।
दार्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ।
येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ॥
रक्तपित्तोत्तरं ज्ञात्वा सर्पिरेवावचारयेत् ॥ ८४ ॥

चतुर्गुणम्, तैलञ्च सार्षपम्; यदुक्तं "सिन्दूरहिङ्गुविषकुष्ठरसोनवाचापुष्पाश्वगानन-करञ्जमूलकल्कैः। एतच्चतुर्गुणजले विधिवत् सुसिद्धं सिद्धार्थतैलमिति सिद्धफलं प्रदिष्टम्" इति। प्रसादमन्त्रो महेश्वरमन्त्रः नमोऽपस्मारितः ओं ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रैं ह्रौं ह्रः शिवाय स्वाहेति पठित्वा फुत्कारैश्च फेनमालोच्यम् ॥ ८० । ८१ ॥

कुठारकेत्यादौ।—कुठारकः कुठालिया, नलदो ग्रीषः, प्रोष्ठिक शफरीमत्स्यः पोठिया माछ इति ख्याता, विटपौत्यन्ये। मचिका कीटविशेषः प्रसिद्ध एव, पद्मा-न्नियामन्द इत्यन्ये ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

दूर्वेत्यादि।—योगद्वयम्। अत्र पूर्वो एव कल्को बोध्यः। चकारद्वयात् कम्पिल्लकदार्वीत्वचौ मिलित्वा कल्कः, पाकश्च जलेन धारपाणिसंवादात्। अपरे तु "दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वा" इति पठित्वा दूर्वास्वरसेन अकल्क-मेव तैलं साध्यम्, कम्पिल्लकेन वा दार्वीकल्केन वा जलेन द्रवेणापरं तैलद्वय-मित्याहुः। तैलसाधनविधिं घृतेऽप्यतिदिशति येनेत्यादि। अयञ्च सर्वतैलविध्यति-देशः। अन्ये तु दूर्वादितैलविध्यतिदेश इत्याहुः ॥ ८४ ॥

मञ्जिष्ठाद्यं घृतम्—

मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमिष्यते ॥ ८५ ॥

पाटलीतैलम्—

सिद्धं कल्ककषायाभ्यां पाटल्याः कटुतैलकम् ।
दग्धव्रणरुजास्रावदाहविस्फोटनाशनम् ॥ ८६ ॥

चन्दनाद्यं यमकम्—

चन्दनं वटशुङ्गञ्च मञ्जिष्ठा मधुकं तथा ।
प्रपौण्डरीकं दूर्वा च पतङ्गं धातकी तथा ॥
एभिस्तैलं विपक्तव्यं सर्पिःक्षीरसमायुतम् ।
अग्निदग्धव्रणे श्रेष्ठं व्रणस्य रोपणं परम् ॥ ८७ ॥
मनःशिलालं मञ्जिष्ठा सलाक्षा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ८८ ॥
अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमानि च ।
प्रलेपः कुरुते कार्ष्ण्यं सद्य एव नवत्वचि ॥ ८९ ॥
कालीयकनताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ।
लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परः ॥ ९० ॥
चतुष्पदां हि त्वग्लोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

शलाका चूर्णिता भूमिर्भवेद्रोमवती पुनः । ८१ ॥
व्रणग्रन्थिं ग्रन्थिवच्च जयेत् क्षारेण वा भिषक् । ८२ ।
इति व्रणशोथचिकित्सा ।

अथ नाडीव्रण-चिकित्सा ।

नाडीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाट्य कर्मवित् ।
सर्वव्रणक्रमं कुर्याच्छोधनं रोपणादिकम् ॥
नाडीं वातकृतां साधुपाटितां लेखयेद्भिषक् ।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १ ॥
पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशाद्वयैः ॥ २ ॥

[illegible]चूर्णम्, काला मञ्जिष्ठा, रसोत्तमः पारदः [illegible] । [illegible] । [illegible] मुख्यम् । व्रणग्रन्थिमिति ।—[illegible] ॥ ८०—८२ ॥

इति [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible] तिलैः पिष्टैः [illegible]" इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति ॥ १ ॥

पैत्तिकीमित्यादि ।—[illegible] । "[illegible]" [illegible]

श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्वनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३ ॥
शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ॥ ४ ॥
आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ।
सूत्रवर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशिनी ॥ ५ ॥
घोण्टाफलत्वग्लवणं सलाक्षं पूगात् फलञ्चालवणञ्च पत्रम् ।
स्नुह्यर्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥६॥

मिश्रोत्येव तत्र पाठ इति श्रीमान्तरमेतत्। तथा वाग्भटेऽपि निशाद्यैरित्येव पठ्यते। वृन्देऽपि तथा। सुश्रुते तु हरिद्राद्वयव्यतिरेकेणाप्ययं योगः ॥ २ ॥

श्लैष्मिकीमित्यादौ।—निकुम्भी दन्ती, अरिष्टो निम्बः, अत्र यष्ट्याह्वस्थाने सौराष्ट्रीयोगादप्ययं योगः। उक्तं हि वाग्भटे—"श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्री-निकुम्भारिष्टसैन्धवैः" इति ॥ ३ ॥

शल्यजामित्यादि।—वाग्भटस्य। छिन्नशोधितामिति आदौ छिन्नामिति पाटितां पश्चात् शल्यं निर्हृत्य शोधितामित्यर्थः। सुश्रुतेऽप्युक्तं —"नाडीन्तु शल्यप्रभवां विदार्य्य निर्हृत्य शल्यं प्रविशोध्य मार्गम्। मध्वेद्दयणं क्षौद्रघृतमगाढ़ं दत्त्वा तिलान् शोध्यवरोपयेत्" इति ॥ ४ ॥

आरग्वधेत्यादौ।—आरग्वधस्य पत्रं, काला कालाकड़ामूलं न तु मञ्जिष्ठा अस्यैकस्यैव दुष्टव्रणहन्तृत्वात्। सूत्रवर्त्तिरिति गोमूत्रकृता वर्त्तिः। सोनालुपात, हलुदि, कालाकड़ामूल एषां प्रत्येकं चूर्णं मा ८, घृत कर्ष १, मधु कर्ष १, गोमूत्र पल १, एतत् सर्वं मत्त्वा मधुसैन्धवयोर्वर्त्तिवद् वर्त्तिः कार्य्येत्याहुः; पाकमन्तरेण वर्त्तिकरणस्याशक्यत्वात्। सूत्रवर्त्तिरिति पाठे एभिर्लिप्ता सूत्रवर्त्तिरित्यर्थः। वृद्धास्तु पूर्व्वमेव व्यवहरन्ति ॥ ५ ॥

घोण्टेत्यादि। सुश्रुतस्य। घोण्टा शरथबदरं, अस्याः फलं त्वक् च। लवणं सैन्धवम्। लाक्षा प्रसिद्धैव। पूगात् फलमिति गुवाकपूगफलम्। आलवणञ्च पत्रमिति अलवणा ज्योतिष्मती, अस्याः पत्रमालवणम्। वाग्भटेऽप्युक्तं—"घोण्टा-फलत्वग्लवणं सलाक्षं पूगात् फलञ्चालवणञ्च पत्रम्। स्नुह्यर्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्त्तीकृतो ह[illegible]ण नाडीम्" इति। अन्ये तु लाक्षां ज्योतिष्मतीपत्रञ्च न पठन्ति, मदनफलञ्च [illegible] यथा,—"घोण्टाफलत्वङ्मदनात् फलानि पूगस्य च त्वग्लवणञ्च

[illegible] मपयुक्तं [illegible] मुक्तं [illegible] वा ।
दूरमपि [illegible] मतिमान् [illegible] ॥ ८ ॥
[illegible] ।
[illegible]
॥ ८ ॥

[illegible] ।
भूमिं [illegible] ॥ ९ ॥
[illegible] मतिमद्भिः [illegible] ।
[illegible] ॥ १० ॥
[illegible] ।
[illegible] निर्दिशेत् ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सूत्रस्यान्तं समानीय गाढ़ं बन्धनमाचरेत्।
ततः क्षारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत्॥
क्षाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गतिः।
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्य्यो वैद्येन जानता॥
अर्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले सूत्रं निधापयेत्।
सूचीभिर्यववक्ताभिराचितं वा समन्ततः।
मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्व्रणम्॥ ११॥

समाङ्गगुग्गुलुः—

गुग्गुलुस्त्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितः।
नाड़ीदुष्टव्रणशूलभगन्दरविनाशनः॥ १२॥

सर्जिकाद्यं तैलम्—

सर्जिकासिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनीलिका।
खरमञ्जरिबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम्।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाड़ीव्रणापहम्॥ १३॥

त्वाच इत्याह:। क्षाराक्तमिति सूत्रविशेषणम्। अर्बुदादिषु यन्त्रविशेषमाह, अर्बु-दादिष्वित्यादि। अर्बुदादिकं यदि तनुमूलं भवति तदा उत्क्षिप्यैव मूले सूत्रेण बध्नीयात्। स्थूलमूलेषु तु सूत्रस्य चार्थे मूले समन्ततः सूचीभिराचितं यथा स्यात्तथा बध्नीयात्। यववक्ताभिरिति यववन्मध्यस्थूलवक्ताभिः, यवफलवत् सूचीनां दार्ढ्यार्थम्। छिन्ने चोपचरेद्व्रणमिति व्रणीयोक्तविधिनेति शेषः॥ १०। ११॥

गुग्गुलुरित्यादौ। त्रिफलाव्योषैरिति विशेषणे तृतीया। त्रिफलादीनान्तु मिलित्वा गुग्गुलुसमत्वम्, आज्ययोजित इति घृतपिष्टितः, घृतञ्च तावद्देयं यावता वटकीभवति॥ १२॥

सर्जिकेत्यादौ।—अग्निश्चित्रकः, रूपिका श्वेतार्कः, नलञ्च स्वनामख्यातः नीलिका नीलीति प्रसिद्धा नीलवृक्षस्तस्य, खरमञ्जरी अपामार्गः, गोमूत्रं पाकार्थे चतुर्गुणम्; सुश्रुतेऽप्युक्तं "सुवर्चिकासैन्धवचित्रकेषु निकुम्भनीलीनलरूपिकासु फलेष्वपामार्गभवेषु चैव कुर्य्यात् व्रणेषु हिताय तैलम्" इति॥ १३॥

कुम्भीकखर्जूरकपित्थबिल्व-वनस्पतीनान्तु शलाटुवर्गैः ।
कृत्वा कषायं विपचेत्तु तैलमावाप्य मुस्तासरलप्रियङ्गु ॥
सौगन्धिकामोचरसाहिपुष्पलोध्राणि दत्त्वा खलु धातकीञ्च ।
एतेन शल्यप्रभवा हि नाड़ी रोहेद्व्रणो वै सुखमाशु चैव ॥ १४ ॥

भल्लातकाद्यं तैलम्—

भल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं विड़ङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च ।
स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलम्
नाड़ीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्च ॥ १५ ॥

निर्गुण्डीतैलम्—

समूलपत्रां निर्गुण्डीं पीड़यित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाड़ीदुष्टव्रणापहम् ॥
हितं पामापचीनान्तु पानाभ्यञ्जनलावणैः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्वव्रणेषु च ॥ १६ ॥

हंसपादीतैलम्—

हंसपाद्यरिष्टपत्रं जातीपत्रं ततो रसैः
तत्कल्कैश्च पचेत् तैलं नाड़ीव्रणविशोधनम् ॥ १७ ॥

इति नाड़ीव्रणचिकित्सा ॥

कुम्भीकेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । कुम्भीकः कुम्भाण्डलता दाड़िमसमानफला स्थूलदन्ती त्यन्ये ; वनस्पतयो वटादयः, एषां शलाटु कोमलफलम्, सौगन्धिका चन्दनमूलम्, मोचरसः शाल्मलीनिर्यासः, अहिपुष्पं नागकेशरम् ॥ १४ ॥

भल्लातकेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । मार्कवो भृङ्गराजस्तस्य स्वरसचतुर्गुणे । निर्गुण्डीतैले समनिति सहार्थे, तेन निर्गुण्ड्या स्वरसचतुर्गुणं च एव पा.श्च: । चक्रः समभरं गुण्यार्थमित्याह । भवत्वनिदं तैलम् । हंसपादीतैले हंसपादी स्वनाम-

अथ भगन्दर-चिकित्सा।

गुदस्य श्वयथुं दृष्ट्वा विशोष्यं शोधयेत्ततः।
रक्तावसेचनं कुर्य्याद्यथा पाकं न गच्छति ॥ १ ॥
वटपत्रेष्टकाशुण्ठी-गुडूच्यः सपुनर्नवाः।
सुपिष्टाः पिड़कारम्भे लेपः शस्तो भगन्दरे ॥
पिड़कानामपक्कानामपतर्पणपूर्वकम्।
कर्म कुर्य्याद्विरेकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ २ ॥
एषणीपाटनक्षार-वह्निदाहादिकं क्रमम्।
विधाय व्रणवत् कार्य्यं यथादोषं यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
त्रिवृत्तिला नागदन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा।
उत्सादनं भवेदेतत् सैन्धवक्षौद्रसंयुतम् ॥ ४ ॥

ख्याता, अरिष्टपत्रं निम्बपत्रम्, तत इति तेषामित्यर्थः पश्चान्तात्सितेति अयाश्व रसो मिलित्वा तैलावस्तुगं यः ॥ १५—१० ॥

इति नाड़ीव्रणचिकित्सा-विवृतिः।

नाड़ीव्रणत्वसामान्यात् संख्यासामान्याच्च भगन्दरमाह, गुदस्येत्यादि।—विशोष्यं लङ्घनादिना। शोधयेदिति विरेचयेत् न शोधितमौषधादिभिः ॥ १ ॥

वटपत्रेत्यादौ। वटस्य कोमलपत्रम्, इष्टका च पानीये चिरसुषिता ग्राह्येति वृद्धव्यवहारः। अपतर्पणपूर्वकं कर्म कुर्य्याद्विरेकान्तमिति अपतर्पणाद्यो विरेकान्ता एकादशोपक्रमा व्रणशोथोक्ताः कर्त्तव्या इत्यर्थः। एषणीत्यादौ।—कार्य्य-मित्यत्र चिकित्सितमिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

त्रिवृदित्यादि।—सुगमम्। नागदन्ती स्थूलमूला दन्ती; उत्सादनमिति शोधनम्, न तु निम्नव्रणोत्थापनरूपमुत्सादनमिह व्याख्येयम्, त्रिवृदादीनां तीक्ष्ण-द्रव्यत्वात् उत्सादनस्य तु मधुरगुरुद्रव्यसम्पाद्यत्वात्; उक्तं हि चरके "जन्मानि जीवनीयानि बृंहणीयानि यानि च। उत्सादनार्थे निम्नानां व्रणानां तत् कल्क-

।

रजनी त्रिफला तुत्थं हितं व्रणविशोधनम् ॥ ६ ॥

स्नुह्यर्कदुग्धदार्वीभिर्वर्त्तिं कृत्वा विचक्षणः ।
भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्तां प्रयत्नतः ।
एषा सर्वशरीरस्थां नाड़ीं हन्यादसंशयम् ॥ ७ ॥

तिलाभयालोध्रमरिष्टपत्रं निशे वचा कुष्ठमगारधूमः ।
भगन्दरे नाड्युपदंशयोश्च दुष्टव्रणे शोधनरोपणोऽयम् ॥ ८ ॥

खरास्रपक्वभूनागचूर्णलेपो भगन्दरम् ।
हन्ति दन्त्यग्न्यतिविषालेपस्तद्वच्छुनोऽस्थि वा ॥
त्रिफलारससंयुक्तं विड़ालास्थिप्रलेपनम् ।
भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टव्रणहरं परम् ॥ ९ ॥

नवकार्षिकगुग्गुलुः—

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकांशयोजिता ।
गुड़िका शोथगुल्मार्शोभगन्दरवतां हिता ॥ १० ॥

येत्” इति । अन्ये तु संयोगमहिम्ना द्विहरिद्रादीनामप्युत्सादनत्वमिह बोध्य मित्याहुः ॥ ४ ॥

रसाञ्जनमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । तेजोवती ज्योतिष्मती अन्ये तु चवीमाहुः शोधनरोपणोऽयं कल्कः । कुष्ठमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । स्पष्टम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्नुहीत्यादि ।—स्नुह्यर्कयोः क्षीरेण दारुहरिद्राचूर्णं पक्त्वा वर्त्तिः कार्य्येति । तिलेत्यादौ कुष्ठस्थाने लोध्रपाठे लोध्रद्वयं शावरपट्टिकालोध्रभेदादयाह्य्[illegible] पञ्चमूलम्, हे ॥ ७ ॥ ८ ॥

खरेत्यादी ।—गर्दभरक्तपक्वगण्डूपदचूर्णलेप इत्यर्थः । दन्ती[illegible] अग्निशिखकः । शुनोऽस्थि कुक्कुरस्यास्थीत्यत्र तृतीययोगे विफलां[illegible] ऽदद्यात् । ज्ञेयः ; चक्रं हि “शुनोऽस्थि वा विड़ालास्थि त्रिफलारसभावितम्[illegible]-

सप्तविंशतिगुग्गुलुः—

त्रिकटुत्रिफलामुस्तविड़ङ्गामृतचित्रकम्।
शट्यं लापिप्पलीमूलं हवुषा सुरदारु च ॥
तम्बुरुः पुष्करं चव्यं विशाला रजनीद्वयम्।
विड़ं सौवर्च्चलं क्षारौ सैन्धवं गजपिप्पली ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावद्द्विगुणगुग्गुलुः।
कोलप्रमाणां गुड़िकां भक्षयेन्मधुना सह ॥
कासं श्वासं तथा शोथमर्शांसि च भगन्दरम्।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कुक्षिवस्तिगुदे रुजम् ॥
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च अन्त्रवृद्धिं तथा क्रिमीन्।
चिरज्वरोपसृष्टानां क्षयोपहतचेतसाम् ॥
आनाहञ्च तथोन्मादं कुष्ठानि चोदराणि च।
नाड़ीदुष्टव्रणान् सर्वान् प्रमेहं श्लीपदं तथा।
सप्तविंशतिको ह्येष सर्वरोगनिसूदनः ॥
जम्बूकमांसं भक्षयेत् प्रकारैव्य स्नानादिभिः।
अजीर्णवर्जी मासेन मुच्यते ना भगन्दरात् ॥ ११ ॥
पञ्चतिक्तं घृतं शस्तं पञ्चतिक्तश्च गुग्गुलुः।
न्यग्रोधादिगणो यस्तु हितः शोधनरोपणः।
तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनम् ॥ १२ ॥

नवकार्षिके त्रिपञ्चैकानयोजिता इति चत्र इह कर्षरूपो भागः ; तेन त्रिफलायाः प्रत्येकं कर्षः, गुग्गुलोः पञ्च कर्षाः, कृष्णाया एकः कर्ष इति नवकार्षिकत्वम् ॥ ९ ॥ १० ॥

त्रिकट्वित्यादौ।—क्षारौ यवक्षारस्वर्जिकाक्षारौ। एतेन गुग्गुलुं विना सप्तविंशतिद्रव्याणीति निश्चयः। ये तु सौवर्चलक्षाराविति पठन्ति, तन्मते गुग्गुलुना सहैव सप्तविंशतिरिति ॥ ११ ॥

विष्यन्दनतैलम्—

चित्रकार्कौ त्रिवृत्पाठे मलपूहयमारकौ ।
सुधां वचां लाङ्गलिकीं हरितालं सुवर्चिकाम् ॥
ज्योतिष्मतीञ्च संहृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।
एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ।
शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं तथा ॥ १३ ॥

करवीराद्यं तैलम्—

करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः ।
मातुलुङ्गार्कवत्साह्वैः पचेत्तैलं भगन्दरे ॥ १४ ॥

निशाद्यं तैलम्—

निशार्कक्षीरसैन्धवाग्निपुराश्वहनवत्सकैः ।
सिद्धमभ्यञ्जने तैलं भगन्दरविनाशनम् ॥ १५ ॥
व्यायामो मैथुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरूणि च ।
संवत्सरं परिहरेदुपरूढव्रणो नरः ॥ १६ ॥

इति भगन्दरचिकित्सा ।

स्नुहीक्षीराद्यादि—सुगमम्। कल्कोऽयम्। तत्पक्वमिति स्नुहीक्षीरा- कल्काभ्यां पक्वम् ॥ १२ ॥

चित्रकार्कादि।—सुगमम्। चित्रकादीनां कल्के तैलं पक्तव्यम्। [illegible] कालान्तुन्दरः, तस्य मूलं रक्तपित्तादौ तु [illegible]। विष्यन्दयति पूयं स्रावयति विष्यन्द- शोधनम् ॥ १३ ॥

करवीराद्ये मातुलुङ्गस्य मूलम्, वत्साह्वः कुटजस्तस्य त्वक्, अन्ये तु [illegible] आहुः। निशेत्यादौ।—पुरो गुग्गुलुः, अश्वघ्नः करवीरस्तस्य मूलम् ॥ १४—१५ ॥

इति भगन्दराधिकार-विवृतिः ।

अथोपदंशचिकित्सा।

स्निग्धस्विन्नशरीरस्य ध्वजमध्ये शिराव्यधः।
जलौकापातनं वा स्यादूर्द्ध्वाधःशोधनं तथा।
सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्शोथावुपशाम्यतः।
पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्नक्षयकरो हि सः॥ १॥

पटोलनिम्बत्रिफलागुडूची-
क्काथं पिवेद्वा खदिराशनाभ्याम्।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः॥ २॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं रास्ना कुष्ठं पुनर्नवा।
सरलागुरुभद्राह्वैर्वातिके लेपसेचने॥ ३॥
गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः।
सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं सम्प्रलेपयेत्॥ ४॥
निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशालजम्बूवटोडुम्बरवेतसेषु।
प्रक्षालनालेपघृतानि कुर्याच्चूर्णानि पित्तासृभवोपदंशे॥ ५॥
त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा।
व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये॥ ६॥
दहेत् कटाहे त्रिफलां सा मसी मधुसंयुता।

स्नानप्रत्यासत्त्या उपदंशचिकित्सितमुच्यते। ध्वजमध्ये मेढ्रमध्ये। शिराव्यधश्च रक्तदुष्टौ महत्याम्, अल्पायान्तु जलौकया रक्तपातनम्॥ १॥

पटोलेत्यादि।—पटोलादिक्काथं गुग्गुलुं त्रिफलाचूर्णं वा प्रक्षिप्य पिवेत्, एवं खदिराशनक्काथमपि; अशनः पीतशालः। अन्ये तु क्काथद्वये यथासंख्यं गुग्गुलु-त्रिफलाचूर्णयोः प्रक्षेप इत्याहुः। अपरे तु केवलक्काथेन योगद्वयम्, तदेव गुग्गुलो-स्त्रिफलाचूर्णस्य वा प्रक्षेपेणापि योगद्वयमिति वदन्ति। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। प्रपौ-ण्डरीकमित्यादि।—प्रगुतस। भद्राह्वं देवदारु॥ २॥ ३॥

उपदंशे प्रलेपोऽयं मषी रोपयति व्रणम् ॥ ७ ॥
रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।
सक्षौद्रं वा प्रलेपेन सर्वलिङ्गगदापहम् ॥ ८ ॥
बब्बूलदलचूर्णेन दाड़िमत्वग्भवेन वा ।
गुण्डनं त्रखिचूर्णेन उपदंशहरं परम् ॥ ९ ॥
लेपः पूगफलेनाश्वमारमूलेन वा तथा ।
सेवेन्नित्यं यवान्नञ्च पानीयं कौपमेव च ॥ १० ॥
जयाजात्यश्वमारार्क-सम्याकानां दलैः पृथक् ।
क्षतं प्रक्षालने क्वाथं मेढ्रपाके प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

भूनिम्बाद्यं घृतम्-

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-करञ्जजातीखदिरासनानाम् ।
सतोयकल्कैर्घृतमाशु पक्वं सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ १२ ॥

करञ्जाद्यं घृतम्—

करञ्जनिम्बार्जुनशालजम्बू-वटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् ।
सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं स्रुतिरागयुक्तम् ॥१३॥

आगारधूमाद्यं तैलम्—

आगारधूमरजनीसुराकिण्वञ्च तैस्त्रिभिः ।

दैवकिमित्यादि पं तथैव । त्रिफलेरिति समर्थितफलैः । निम्बेत्यादौ घृतसाधन द्रव्यं निम्बादिक्वाथकल्काभ्यामिति वदन्ति । ७—७ ॥

रसाञ्जनमित्यादि योगत्रयम् । अत्र पथ्या गुडूची । बब्बूलेति । बब्बूलस्य दलं पत्रं, गुण्डनमवचूर्णनं, त्वगीति मातुपकपालस्य, चन्द्राटेऽपि त्वक्पानास्त्रीम् ... त्वात् । ८—१२ ।

करञ्जाद्यघृतं करञ्जस्य मूलम् । वटादिभिरिति वटोडुम्बराश्वत्थप्लक्षगर्दभाण्ड पञ्चभिः । कर्षोन्मितो कल्कमृद्गः । घृतस्यास्य पानं सम्यक्प्रदानेन ... कार्यम् । आगारधूमेति ।—आगारधूमोऽल्पमृल्मः । किण्वं सुराबीजम् । मां ... गोमूत्रैरिति तैलमध्ये आगारधूम पल १ कर्ष १ माषा ५ रति १ । ... पल १ कर्ष

भागोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डूशोथरुजापहम्।
शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं परम्॥ १४॥
अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्य्योपदंशवत्॥ १५॥

इत्युपदंश-चिकित्सा॥

अथ शूकदोष-चिकित्सा।

हितञ्च सर्पिषः पानं पथ्यञ्चापि विरेचनम्।
हितः शोणितमोक्षश्च यच्चापि लघुभोजनम्॥ १॥
सर्षपीं लिखितां सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत्।
तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद्व्रणरोपणम्॥ २॥
क्रियेयमधिमन्थेऽपि रक्तं स्राव्यं तयोभयोः॥ ३॥
अष्ठीलायां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत्॥ ४॥

---

२ माषा १० रति ६। सुराबीज पल २ कर्ष २ माषा १५ रति ९। एवं यौव-पादिकत्वं कल्पत्य, पाकस्तु अग्निमेव॥ १३। १४॥

चिकित्सासामान्यादर्शैव छिन्नार्शसां चिकित्सामाह, अर्शसामिति छिन्नार्शसा-मित्यर्थः॥ १५॥

इत्युपदंशाधिकारः।

प्रागुक्तसम्बन्धेन शूकदोषचिकित्सितमुच्यते। शूको जलशूकः सविषजन्तुः तत्कृतो दोषः शूकदोषः। हितमित्यादि सुश्रुतस्य। सर्षिप इति-यथादोषं संस्कृ-तस्य। विरेचनमपि पथ्यं हितमित्यर्थः। सर्षपीमित्यादि वाग्भटस्य। कषायैरिति रसभेदीये कषायवर्गोक्तैः पथ्याविभीतकशिरीषादिभिः, शोधनादिगणसंग्रहोक्त-न्यग्रोधादिभिः। सूक्ष्मैरिति सूक्ष्मचूर्णीकृतैः। सुश्रुते तु सूक्ष्मैरित्यत्र सम्यगिति पाठः। तैरेवेति पूर्वोक्तकषायैः क्वाथकल्कैः। उभयोरिति सर्षप्यधिमन्थयोः॥ १—३॥

कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे।
तिन्दुकत्रिफलालोध्रैर्लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ ५ ॥
अलज्यां घृतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ॥ ६ ॥
स्वेदयेद् ग्रथितं स्निग्धं नाड़ीस्वेदेन बुद्धिमान्।
सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥ ७ ॥
उत्तमाख्यान्तु पिड़कां सञ्छिद्य बड़िशोद्धृताम्।
कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ॥ ८ ॥
क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करीमूढ़योर्हितः।
त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः।
बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ ९ ॥

अन्धालजीमित्यादि।—वाग्भटस्य। वातजायामन्धालज्यां मुक्तदूषितरक्तस्य वरकस्य निर्हरणं जलौकादिभिरचिरमेव। कुम्भीकायां हरेद्रक्तमिति जलौकावचारणम् तैलञ्च रोपणमिति चक्रतिन्दुकादिकल्कसिद्धम्। सुश्रुते तु—"कुम्भीकां पाकप्राप्तां भित्त्वा संशोध्य रोपयेत्। तैलेन त्रिफलातिन्दुकाम्रकल्केन वा" इत्युक्तम्। तिन्दुकाम्रयोः फलास्थीनि च तट्टीकाकृतः। अलज्यामित्यादि।—वाग्भटस्य अयमेवेति कुम्भीकोक्तः ॥ ४—६ ॥

स्वेदयेदिति।—सुश्रुतस्य। ग्रथितमिति ग्रथिताख्यं शूकदोषम्। स्निग्ध-मिति तैलयोगात्। स्वेदेनेति स्वेदनद्रव्याणि चरकोक्तानि यथा "बीजपूरक-मूलैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः। वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च। शोभाञ्जनक-सौरभ्यमालतीसुरसार्जकैः। पत्रैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत्" इति। सुखोष्णैरुपनाहैरिति कफहरद्रव्यकृतैः, ग्रथितस्य कफकृतत्वात्। सुस्निग्धैरिति तैलयोगात् ॥ ७ ॥

उत्तमाख्यामित्यादि।—वाग्भटस्य। कषायाणामिति। कषायवर्गपठिता-म्बष्ठादीनां न्यग्रोधादीनां वा। उपाचरेदिति प्रलेपेन ॥ ८ ॥

क्रम इत्यादि।—वाग्भटस्य। पुष्करीमूढ़योरिति पुष्करिकासंमूढ़पिड़कयोः त्वक्पाके स्पर्शहानावेति पूर्वेण सम्बध्यते। तेनैतयोरपि पित्तविसर्पोक्तः क्रमः कार्यः। मृदितं पुनर्बलातैलेन सेचयेदिति योज्यम्। मधुरैरिति काकोल्यादिभिः,

रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपोनके ॥ १० ॥
पृथक्पर्ण्यादिसिद्धञ्च तैलं देयमनन्तरम्।
रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे।
कषायतैलसर्पींषि कल्कं चूर्णं रसक्रियाम्।
शोधने रोपणे चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावतारयेत् ॥ ११ ॥
अर्बुदं मांसपाकञ्च विद्रधिं तिलकालकम्।
प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ १२ ॥

इति शूकदोष-चिकित्सा ॥

किंवा जीवनीयगणैः; वाग्भटे जीवनीयगणस्योक्तत्वात्। महातैलञ्च वाग्भटे वातव्याध्युक्तम् ॥ ९ ॥

रसक्रियेत्यादि।—सुश्रुतस्य। रसक्रिया तु अवस्थां वीक्ष्य शोधनीया रोपणीया वा देया। तत्र शोधनीया यथा,—"शालसारादिसारेषु पटोलत्रिफलासु च। रसक्रिया विधातव्या शोधनी शोधनेषु च" इति। रोपणीया यथा,—"त्वक्षु न्यग्रोधवर्गस्य त्रिफलायास्तथैव च। रसक्रियां रोपणार्थे विदधीत यथाविधि" इति।

पृथक्पर्ण्यादीत्यादि।—पृथक्पर्ण्यादि निघण्टोक्तव्रणरोपणद्रव्यम्, तद्यथा,—"पृथक्पर्ण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता। काकोल्यादिश्च योज्यः स्यात्प्रियता रोपणे घृते" इति। अत्र सिता शर्करेति चक्रः, श्वेतदूर्वेति तु गयदासः। एतच्च घृतं तैलं वा पृथक्पर्ण्यादिना क्वाथकल्करूपेण साध्यमिति वदन्ति। शर्करा तु कल्करूपेणैव देया क्वाथानर्हत्वात्। अनन्तरमिति रसक्रियादानस्यानन्तरमित्यर्थः। रक्तविद्रधिवदित्यादि।—सुश्रुतस्य। वीक्ष्य वीक्ष्येति द्विरुक्तिर्योऽनावस्थां निरूप्य यदि शोधनं कर्त्तव्यं भवति तदा शोधनानि कषायादीन्यवधारयेत्; यदा तु रोपणं कर्त्तव्यं भवति तदा रोपणानीत्यर्थः ॥ १० ॥

अर्बुदमित्यादि।—असाध्यत्वेनोक्तेष्वप्यर्बुदादिषु कदाचिदसम्पूर्णलिङ्गत्वादिना साध्यता याप्यता वा सम्भवतीति प्रत्याख्याय तत्र क्रिया कार्य्येति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

इति शूकदोषाधिकार-विवृतिः।

य   तु सेचयेच्छीतलाम्बुना।
पङ्केनालेपनं कार्य्यं बन्धनञ्च कुशान्वितम्।
सुश्रुतोक्तं भग्नेषु योज्य बन्धादिमाचरेत् ॥ १ ॥
अवनामितमुन्नह्येदुन्नतञ्चावनामयेत्।
आञ्छेदतिक्षिप्तमधोगतञ्चोपरि वर्त्तयेत् ॥
आलेपनार्थं मञ्जिष्ठा मधुकञ्चाम्लपेषितम्।
शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥ २ ॥
सप्तरात्रात् सप्तरात्रात् सौम्येष्वृतुषु मोक्षणम्।
कर्त्तव्यं स्यात् त्रिरात्राच्च तथाग्नेयेषु जानता ॥
काले च समशीतोष्णे पञ्चरात्राद्विमोक्षयेत् ॥ ३ ॥
न्यग्रोधादिकषायञ्च सुशीतं परिषेचने।

भग्नमुक्तसामान्याद्भग्नचिकित्सामाह, आदौ भग्नमित्यादि। कुशान्वितम् कुशेति भग्नान्वितसन्धापनकदम्बादित्वचः यथा; तन्त्रान्तरे— "कदम्बोदुम्बराश्वत्थवल्कलांशुकपत्तनैः। वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुसमैः सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिष्ठैर्बन्धनैः मरुच्छेदपि। कुशाह्वयैः सम बन्धं प्रकुर्वीत" इति ॥ १ ॥

अवनामितमित्यादि।—सुश्रुतस्य। अवनामितम् अवनतं। उन्नह्येत् उन्नामयेत्, उन्नतमवनतादि अवपीडयेत्। अतिक्षिप्तम् अतिनिर्गतम्। आञ्छेदिति प्रवेशयेत्, आहि आयामे इत्यस्य रूपम्। अधःस्थितादि उपरि वर्त्तयेत् आकर्षयेत्। आलेपनार्थमित्यादि च्यवनेनिर्मितमिति व्याख्यातम्। शतधौतघृतोन्मिश्रमिति पूर्वेण सह सम्बन्धमिति चक्रः ॥ २ ॥

सप्तरात्रादित्यादि।—सुश्रुतस्य। सौम्येष्वृतुष्विति शीते। वाग्भटेऽप्युक्तम्,—"बन्धनं मोक्षयेच्छीते चर्मं सप्ताहाम्नोष्णेऽहिमे। त्र्यहात् साधारणे पञ्चरात्रेण वा" इति। जानता वैद्येनेति शेषः।

पञ्चमूलीविपक्वन्तु क्षीरं दद्यात् सवेदने।
सुखोष्णमवतार्य्यं वा चक्रतैलं विजानता ॥ ४ ॥
मांसं मांसरसः सर्पिः क्षीरं यूषः सतीनजः।
वृंहणञ्चान्नपानञ्च देयं भग्नं विजानता ॥ ५ ॥
गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम्।
शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्नः पिबेन्नरः ॥ ६ ॥
सघृतेनास्थिसंहारं लाक्षां गोधूममर्जुनम्।
सन्धियुक्तेऽस्थिभग्ने च पिबेत् क्षीरेण मानवः ॥ ७ ॥
रसोनमधुलाक्षाज्यसिताकल्कं समश्नताम्।
छिन्नभिन्नच्युतास्थीनां सन्धानमचिराद्भवेत् ॥ ८ ॥
पीतवराटिकाचूर्णं द्विगुञ्जं वा त्रिगुञ्जकम्।
अपक्वक्षीरपीतं स्यादस्थिभग्नप्ररोहणम् ॥ ९ ॥
क्षीरं सलाक्षामधुकं ससर्पिः स्याज्जीवनीयञ्च सुखावहञ्च।

चेति शरद्वसन्तकाले। श्यग्रोधेत्यादि।—सुश्रुतस्य। पञ्चमूलीत्यादि।—पञ्चमूली स्वात खल्वेति वदन्ति। एतत्पक्वञ्च क्षीरं वातपित्तोत्तरे भग्ने, श्यापि परिषेचने ! योज्यम्। चक्रतैलमिति सद्यः पीडितं तैलं किंवा सुश्रुतवातव्याधिचिकि-त्सितैलविधानगृहीतं तैलम्। शीतोपचारोचितेऽपि भग्ने सुखोष्णस्य विधान-मीयसीति ज्ञेयम्, अतएव विजानतेत्युक्तम् ॥ २ ॥ ४ ॥

चित्तक्षणी दि्यमन्नपानमाह, मांसमित्यादि।—सुश्रुतस्य। क्षीरनिषिद्धत्वे भग्नतया हितम्। यत् पुनर्मषधान्यादिवर्गे क्षीरं निषिद्धं तदन्नणविषय एवेति न विरोधः। अन्ये तु क्षीरसर्पिरिति पठित्वा क्षीरादुत्थितं सर्पिरिति व्याचक्षते। सतीनो वर्त्तुलकलायः, स च यद्यपि वातजनकस्तथापि सन्धानीयत्वादिहोक्त इति ॥ ५ ॥

गृष्टिक्षीरमित्यादि।—सुश्रुतस्य। गृष्टिरेकवारप्रसूता धेनुः, तस्याः क्षीरम्, मधुरौषधं काकोल्यादिगणः, तेन क्षीरपरिभाषासाधितम्। सर्पिश्चात्र प्रक्षेप्यम्। सघृतेनेत्यादिषु सघृतेन क्षीरेणास्थिसंहारादिकं व्यस्तं समस्तञ्च पिबेदित्याहः

लाक्षागुग्गुलुः—

लाक्षास्थिसंहृत्ककुभाश्वगन्धाचूर्णीकृता नागबला पुरश्च ।
सम्भग्नयुक्तास्थिरुजं निहन्यादङ्गानि कुर्य्यात् कुलिशोपमानि ।
तत्रान्यतोऽपि दृष्टत्वात् तुल्यचूर्णेन गुग्गुलुः ॥ ११ ॥

आभागुग्गुलुः—

आभाफलत्रिकैर्व्योषैः सर्वैरेभिः समीकृतैः ।
तुल्यो गुग्गुलुरायोज्यो भग्नसन्धिप्रसाधकः ॥ १२ ॥
सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ।
प्रतिसार्य्य कषायैश्च शेषं भग्नवदाचरेत् ॥ १३ ॥
भग्नं नैति यथापाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।
वातव्याधिविनिर्द्दिष्टान् स्नेहानत्र प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

गन्धतैलम्—

रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ।
दिवा दिवैव संशोष्य क्षीरेण परिभावयेत् ॥

क्षीरमित्यादौ।—जीवनीयमिति [illegible] साधितम्। सफा[illegible] मुं नक्तेति।—पञ्चमूलस्य लघो साधितपयस[illegible], [illegible] सहितं चूर्णं पिबेदिति योज्यम्। अन्ये तु [illegible] त्वचं पिबेदित्याहुः॥ १०॥

लाक्षेत्यादौ।—अस्थिसंहृत् [illegible]। नागबला गोरक्षतण्डुला। पुरो गुग्गुलुः, स च [illegible]। [illegible] गुग्गुलौ दृष्टत्वादिति चक्रः। एतद्[illegible]। आभा [illegible] ख्याता।

सव्रणभग्नचिकित्सामाह, सव्रणस्येत्यादि।—[illegible]। प्रतिसार्य्य कषायैरिति न्यग्रोधादिकषायद्रव्यकल्कैः प्रतिसार्य [illegible], [illegible] कषायैरिति मधुराषायैः प्रतिसार्य्य प्रलिप्येति [illegible]। शेषमित्यादानादिकम्॥ ११—१४॥

तृतीयं सप्तरात्रञ्च भावयेन्मधुकाम्बुना ।
ततः क्षीरं पुनः पीतान् सुशुष्कांश्चूर्णयेद्भिषक् ॥
काकोल्यादिं श्वदंष्ट्राञ्च मञ्जिष्ठां शारिवां तथा ।
कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम् ॥
शतपुष्पाञ्च सञ्चूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
पीड़नार्थञ्च कर्त्तव्यं सर्वगन्धैः शृतं पयः ॥
चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेत् पुनः ।
एलामंशुमतीं पत्रं जीरकं तगरं तथा ॥
लोध्रं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुशारिवाम् ।
शैलेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ॥
पिष्ट्वा शृङ्गाटकञ्चैव प्रागुक्तान्यौषधानि च ।
एभिस्तद्विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥
एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्व्वकर्म्मसु ।
आक्षेपके पक्षाघाते चाङ्गशोषे तथार्द्दिते ॥
मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।
वाधिर्य्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥

रात्रावित्यादि।—सुश्रुतस्य। अस्थिरे जल इति स्रोतोजले चतुःशरावतैलोचितकृष्णतिलान् गृहीत्वा वस्त्रेण पोट्टलीं बद्धा स्रोतोजले प्रक्षिप्य रात्रौ स्थाप्यम्, ततो दिवसे आतपे शोषयेत्, एवं सप्तदिनानि यावत्; तदनु तिलतुल्यपरिमाणगव्यक्षीरे रात्रौ तिलान् निक्षिप्य दिवा सूर्य्यातपे शोषयेत्, एवं सप्तदिनानि यावत्; तदनु "भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यम्" इत्यादिवचनबलात् तिलतुल्यपरिमाणं यष्टिमधु गृहीत्वा अष्टगुणं जलं दत्त्वा पक्त्वा अष्टमभागावशिष्टजले तिलान् रात्रौ प्रक्षिप्य दिवातपे शोषयेत्, एवं सप्तदिनानि यावत्; एवं गव्यक्षीरेऽपि सप्ताहम् (पुनरपि तिलतुल्यपरिमाणे गव्यक्षीरे रात्रौ तिलान्, निक्षिप्य दिवा सूर्य्यातपे शोषयेत् एवं सप्तदिनानि यावदित्यर्थः)। तदनु तिलान् निस्तुषीकृत्य चूर्णयेत्। ततश्च तेषां तिलचूर्णानां चत्वारो भागाः, भागश्चैकः काकोल्यादिशतपुष्पान्तमिलितचूर्णस्य,

पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु योजयेत् ।
ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरनेनैवोपजायते ॥
मुखञ्च पद्मप्रतिमं स्यात् सुगन्धसमीरणम् ।
गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् ।
राजार्हमेतत् कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ।
तिलचूर्णात् चतुर्थांशं मिलितं चूर्णमिष्यते ॥ १५ ॥
लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
व्यायामञ्च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥ १६ ॥

इति भग्न-चिकित्सा ॥

अथ कुष्ठ चिकित्सा ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनञ्चाग्रम् ॥

गन्धयति च "तिलचूर्णाच्चतुर्थम्" इत्यादि। एतस्यैव चूर्णस्य पीडनार्थमुक्तमेतत् तच्चूर्णं आर्द्रताकरणार्थं सर्व्वगन्धगतं क्षीरं तावन्मात्रं ग्राह्यं यावता क्षीरेण सर्व्वं मार्द्रं भवति। सर्व्वगन्धैरित्येलादिगणेन, क्षीरपरिभाषयैव दुग्धं ग्राह्यम्। पूर्व्वादिकल्प संवृतः। एवमुक्तप्रकारेण गन्धतैलस्य चत्वारः प्रकाराः, चतुष्पाकार्थञ्च गव्यदुग्धस्य पीडनशरावा ग्राह्या इत्यर्थः। अंशुमती शालपर्णी, कान्तानुसारिवा तगरम्, क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी, मनःशिला मनःसमुन्नं, मधुलिका मर्कटकुल्लकम् अन्ये तु गोधूममिदं इत्याहुः। प्रागुक्तानीति काकोल्यादिगणपुष्पाणि। एभिरिति कल्कैरित्यर्थः। द्रवेष्वागमिष्यत् सयष्ट्याह्वमित्येव पाठः सुश्रुतटीकासु व्याख्यातः। अस्मिंस्तु पाठे यष्टीमधुनो भागद्वयम्, काकोल्यादिगणमध्येऽपि यष्टीमधुपाठात् ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति भग्नाधिकार-विवृतिः।

रक्तदुष्टत्वगुणसाधर्म्यात् कुष्ठचिकित्सितमुच्यते। वातोत्तरेष्वित्यादि।—

प्रच्छनमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं शिराव्यधनम् ।
बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरक्षता प्राणान् ॥ १ ।

पञ्चपकाय:—

वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ।
कषायौ मधुना पीतौ वान्तिकृन्मदनान्वितः ॥ २ ॥
विरेचनन्तु कर्त्तव्यं त्रिवृद्दन्तीफलत्रिकैः ॥ ३ ॥

ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुज्यन्ते निर्गतास्रदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ४ ॥

मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥ ५ ॥

करञ्जबीजैडगजः सकुष्ठो गोमूत्रपिष्टश्च वरः प्रदेहः ॥ ६ ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्वर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ७ ॥

सर्पिरित्युपलक्षणं तेन तैलाभ्यङ्गोऽपि बोध्यः, उक्तं हि वाग्भटे "तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितम्" इति । प्रथममिति सर्पिरादिषु योज्यम् । तेन वातोत्तरादिषु सर्पिरादि प्रथमं कार्य्यम्, तदनु वक्ष्यमाणचिकित्सा कार्य्येत्यर्थः । पथ्यमिति पाठे प्रधानमित्यर्थः । बहुश इति बलरक्षार्थं स्तोकं स्तोकं दोषनिर्हरणेन पुनः पुनः शोध्यः, एकदा हि भूरिदोषहरणे बलक्षयो महात्ययश्च स्यादिति । अत एव एतदनन्तरमुक्तं चरकेण "दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्यादबलमाशु" इति ॥ १ ॥

वचेत्यादौ ।—[वचादीनां कषायौ मूलं] फलिनी प्रियङ्गुः । वमनार्थञ्च क्वाथविधौ परिभाषा यथा,—"क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके । चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत्" इति ॥ २ ॥

[विरेचनमिति त्रिफलाक्वाथे त्रिवृद्दन्तीमूले प्रक्षिप्य अथवा दन्तीमूलत्रिवृतालता-चूर्णं प्रति मा २ त्रिफलाक्वाथेन पेयम्] ॥ ३ ॥

ये लेपा इत्यादि ।—निर्गतोऽस्रगतो दोषो येषां ते तथा ॥ ४ ॥

मनःशिलेत्यादौ ।—आलं हरितालम् । तैलञ्च सार्षपं कुष्ठहरत्वात् । आर्कं पयोऽर्कक्षीरम् ॥ ५ । ६ ॥

आरग्वधः सैडगजः करञ्जो वासागुडूचीमदनं हरिद्रे ।
श्याह्वः सुराह्वः खदिरो धवश्च निम्बो विडङ्गं करवीरकश्च ॥
ग्रन्थिश्च भौर्जो लशुनः शिरीषः सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे ।
फणिज्झको वत्सकसप्तपर्णौ पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥
वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो भल्लातकं गैरिकमञ्जनञ्च ।
मनःशिलाले गृहधूम एला-काशीसलोध्रार्जुनमुस्तसर्जाः ॥
इत्यर्धरूपैर्विहिताः षडेते गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः ।
सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥
कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिभं सदद्रुम् ।
भगन्दरार्शांस्यपचीं सपामां हन्युः प्रयुक्ता अचिरान्नराणाम् ॥८॥
मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठात् सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥
पलाशनिर्दाहरसेन वापि कर्षोद्धृतान्याढकसम्मितेन ।
दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत् परं कुष्ठविनाशनाय ॥ ९ ॥

[illegible] ।— [illegible] एक एव योगः । योगमिमं चरकोक्तत्वेन [illegible] ॥ ७ ॥

आरग्वध इत्यादिना षड्भिः श्लोकार्धैः षड्योगाः । आरग्वधस्य दलम्, श्याह्वः सर्वगन्धकाष्ठिः, करवीरस्य त्वक्, ग्रन्थिश्च भौर्ज इति भूर्जपत्रग्रन्थिः, लोमशो धातुकासीसं समानवर्णं वा, कृष्णगन्धा शोभाञ्जनकः, फणिज्झकः मरुवकभेदः, पीलु पीलुवृक्षफलम्, सुमनःप्रवाला जातीपल्लवाः, निकुम्भो दन्ती, अञ्जनं रसाञ्जनम्; अर्धरूपैरिति अर्धश्लोकैः, गोपित्तपीता इति गोपित्तभावनया पीता पीतवर्णा, भावना च त्रिवारम् ॥ ८ ॥

मनःशिलेत्यादौ ।—त्वक् कुटजादिति कुटजस्य त्वक् । लोमशो धातुकासी-सम् । तुषोदकं सतुषयवैः सन्धानविशेषात् कृतं काञ्जिकम् । पलाशनिर्दाहरसे-नेति पलाशकाष्ठस्य प्रधानमूलं छित्वा तदधः कुम्भं स्थापयित्वा उपरि दहनाद् यो गलति रसः स पलाशनिर्दाहरसः, अन्ये तु पलाशक्षारोदकमाहुः ॥ ९ ॥

कुष्ठाद्यम्—

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलम्
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रु।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाञ्च दूर्वाञ्च समानि कुर्य्यात्॥
तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरम्
तैलाक्तमुद्वर्त्तयितुं यतेत।
तथास्य कण्डूः पिड़काः सकोठाः
कुष्ठानि शोथाश्च शमं प्रयान्ति॥ १०॥

धात्र्यक्षपथ्याक्रिमिशत्रुवह्नि-
भल्लातकावल्गुजलौहभृङ्गैः।
भागाभिवृद्धैस्तिलतैलमिश्रैः
सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लेपः॥ ११॥

विड़ङ्गसैन्धवशिवाशिग्रिरेखासर्षपकरञ्जरजनीभिः।
गोजलपिष्टो लेपः कुष्ठहरो दिवसनाथसमः॥ १२॥

कुष्ठमित्यादौ।—सुरसः पर्णासः, तुम्बुरु स्वनामख्यातम्, धन्यं कैवर्त्तमुस्तकम्, चण्डा चोरपुष्पी, प्रथमं तैलाक्तमिति योज्यम्। तैलञ्च इह सार्षपम्॥ १०॥

धात्रीत्यादौ।—अक्षं बिभीतकम्, क्रिमिशत्रुर्विड़ङ्गः, वह्निश्चित्रकः, लौह इति वज्राभ्रयचूर्णे न त्वगुरु। भृङ्ग इति भृङ्गराजस्य चूर्णं न तु गुड़त्वक्, उक्तं हि विन्ध्यवासिना—"त्रिफलाथ विड़ङ्गानि चित्रकोऽथ्यपरस्तथा। इन्दुरेखा अयश्चूर्णं भृङ्गराजरजोऽपि च। क्रमाभिवृद्धा संयुक्तं तैलेन सुपरिप्लुतम्। प्रवायसमिदं नाम रसायनमनुत्तमम्" इति। तथा लेप इति प्रमादपाठः किन्तु लेह इति; उक्तं हि तन्त्रान्तरे—"धात्री बिभीतकं पथ्या विड़ङ्गाग्निमकर्करम्। वागुजीलौह-भृङ्गञ्च संचूर्ण्य क्रमवर्द्धितम्। तिलतैलान्वितं लिह्यात् श्रेष्ठमेतद्रसायनम्" इति। तेनायं योगः प्रमादलेह्यायनन्तरं बोध्यः, लेखकदोषात्तु लेपप्रकरणे पठित इति॥ ११॥

विडङ्गैडगजाकुष्ठ-निशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठरुजापहः ॥ १३ ॥
दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्द-कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं दद्रुश्च कण्डूश्च रुजाश्च हन्यात् ॥१४॥
तुल्यो रसः शालतरोस्तुषेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।
पानीयभक्तेन तदम्बुपिष्टो लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ॥ १५ ॥
प्रपुन्नाडस्य बीजानि धात्रीसर्जरसस्नुहाः ।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम् १ ॥
चक्रमर्दकबीजानि जीरकञ्च समांशिकम् ।
स्तोकं सुदर्शनामूलं दद्रुकुष्ठविनाशनम् ॥ १७ ॥
लेपनाद्धर्षणाच्चैव त्वचकं दद्रुनाशनम् ॥ १८ ॥
यूथीपुन्नागमूलञ्च लेपात् काञ्जिकपेषितम् ।
कासमर्दकमूलञ्च सौवीरेण च पेषितम् ।
दद्रुकिटिमकुष्ठानि जयेदेतत् प्रलेपनात् ॥ १९ ॥
शिखरिरसेन सुपिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्म ।

विडङ्गेत्यादौ ।—अवल्गुजा सोमराजीबीजम्, गोजलं गोमूत्रम्, दिवसत्रय: [illegible] । दूर्वेत्यादौ ।—चक्रमर्दं एडगजः ; कुठेरकः पर्णासः । काञ्जिकतक्रपिष्टा इति काञ्जिकतक्रयोरन्यतरेण पिष्टा इति वदन्ति । त्रिभिः प्रलेपैरित्यनेन शीघ्र-[illegible]कारिता दर्शयति, न तु नियमोऽयम् ॥ १२—१४ ॥

तुल्य इत्यादि ।—शालतरो रसो धूनकः, तुषेणेति धान्यत्वचा, धूनकादीनां पानीयभक्तानां समो भागः । तदम्बुपिष्ट इति पानीयभक्ताम्बुना पिष्टः ॥ १५ ॥

प्रपुन्नाडस्येति ।—प्रपुन्नाडः एडगजः । स्नुहायाः क्षीरमन्ये तु मूलमाहुः । सौवीरं काञ्जिकम् । स्तोकं सुदर्शनामूलमिति मिलितचक्रमर्दजीरकापेक्षया पादिक-मित्याहुः । त्वचकं त्रिनाशास इति नाम्ना ख्यातम् । यूथीपुन्नागमूलम् [illegible]-[illegible]म् । कासमर्दकः [illegible] एतन्मूलं काञ्जिकेन पिष्टा रात्रौ [illegible] [illegible]दहिने क्षेपो विधेय इत्युपदिशन्ति । शिखरिरसेन अपामार्गरसेन

क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति॥ २०॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण पेषितम्।
सिध्म नाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन वा॥ २१॥
कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च।
गन्धपाषाणमिश्राणि सिध्मानां परमौषधम्॥ २२॥
धात्रीरसः सर्जरसः सपाक्यः सौवीरपिष्टश्च तथा युतश्च।
भवन्ति सिध्मानि यथा न भूयस्तथैवमुद्वर्त्तनकं करोति॥ २३॥
कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति बहुवार्षिकं सिध्म॥ २४॥
नीलकुरुण्टकपत्रं स्वरसेनालिप्य गात्रमतिबहुशः।
लिम्पेन्मूलकबीजैः पिष्टैस्तक्रेण सिध्मनाशाय॥ २५॥
चक्राह्वयं सुधीक्षीरभावितं मूत्रसंयुतम्।
रवितप्तं रि किञ्चित्तु लेपनात् किटिमापहम्॥ २६॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत्।
दद्रुकिटिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च॥ २७॥
बीजानि वा मूलकसर्षपाणाम्
लाक्षारजन्यौ प्रपुनाड़बीजम्।
श्रीवेष्टकव्योषविड़ङ्गकुष्ठम्
पिष्ट्वा च मूत्रेण तु लेपनं स्यात्॥

क्षारेण वा कदल्या इति कदलीक्षारोदकेन पिष्टमित्यर्थः, पेषणं प्रति विकल्पेनास्य प्रश्रयात्। गन्धपाषाणो गन्धकम्, मूलकानान्तथैव चेति मूलकानां बीजानीत्यर्थः। धात्रीरसः आमलकीस्वरसः, पाक्यो यवक्षारः विड्लवणमित्यन्ये। तदा युत इति सौवीरेणैव दिनत्रयं भावितः, "पूतीकृतं दिवसत्रयम्" इति योगान्तरदर्शनात्। धात्रीरसस्थाने धात्रीफलमिति चन्द्रटः पठति॥ १९—२३॥

कुष्ठमित्यादौ।—केशरं नागकेशरम्। नीलकुरुण्टको नीलझिण्टी। चक्राह्वयमेड़गजबीजम्। "रवितप्तं उक्तिप्तच" इत्यपि पाठान्तरम्॥ २४—२७॥

दद्रूणि सिध्मं किटिभानि पामाम्
कपालकुष्ठं विषमञ्च हन्यात् ॥ २८ ॥
एडगजकुष्ठसौवीर-सैन्धवसर्षपैः क्रिमिघ्नैश्च ।
क्रिमिसिध्मदद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥ २९ ॥
[illegible] सर्षपात् कल्कः कुकूलानलपाचितः ।
लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम् ॥ ३० ॥
[illegible] सुषिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुतं लेपाद्धन्ति विचर्चिकाम् ॥ ३१ ॥
एडगजातिलसर्षप-कुष्ठ-मागधिका[illegible]समम् ।
पूतिकृतं दिवसत्रयमेतद्धन्ति विचर्चिकदद्रु सकुष्ठम् ।
उन्मत्तकस्य बीजेन माणकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्तव्यं शीघ्रं हन्याद्विपादिकाम् ॥ ३२ ॥
नारिकेलोदके न्यस्तस्तण्डुलः पूतिकां गतः ।

[illegible] ॥ २८ ॥

[illegible] ॥ २९ ॥

[illegible] ॥ ३० ॥

[illegible] ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सेपादिपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ३३ ॥
सर्जरसमिन्धुसम्भव-गुड़मधुमहिषाच्चगैरिकं सघृतम्।
सिक्थकमेतत् पक्वं पादस्फुटनापहं सिद्धम् ॥
अवल्गुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम्।
माणिमन्थेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ॥
कच्छूं कण्डूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ३४ ॥
कोमलं सिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन सम्पिष्टम्।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ॥ ३५ ॥
हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम्।
पिबेन्नरः कामचारी कच्छूपामाविनाशनम् ॥ ३६ ॥
शोथपाण्ड्वामयहरी गुल्ममेहकफापहा।
कच्छूपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥ ३७ ॥

पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णम्
रविकिरणसुतप्तं पामलो यः पलार्द्धम्।
त्रिदिनतदनुसिक्तः क्षीरभोजी च शीघ्रम्
भवति कनकदीप्त्या कामयुक्तो मनुष्यः ॥ ३८ ॥

नारिकेलोदक इत्यादि।—नारिकेलस्य सजलमध्यं ग्राह्यम्। सर्जरसेत्यादौ सिन्धुसम्भवं सैन्धवम्। महिषाच इति गुग्गुलुः। एतत् सर्वं समभागमेकीकृत्य मनाक् पक्तव्यं यथा सिक्थकाकृति मूला लेपयोग्यं भवति ॥ ३३ ॥

अवल्गुजमित्यादौ।—अवल्गुजं सोमराजीबीजम्; माणिमन्थं सैन्धवम्, [मस्तुकाञ्जिकपेषितमिति मस्तुकाञ्जिकयोरन्यतरेण]। कोमलेत्यादौ।—सिंहास्यो वासकः तस्य पत्रम्; सुरभीजलं गोमूत्रम् ॥ ३४ । ३५ ॥

हरिद्रेत्यादौ।—मात्रयुक्त्या हरिद्राकल्ककर्षस्य प्रक्षेपः, कर्षचूर्णस्य कल्कस्येति वचनात्; व्यवहारस्तु हरिद्राकल्कस्याष्टौ माषकाः, गोमूत्रस्य पलमेकमिति। गोमूत्रसाधितेति गोमूत्रेण सिद्धा ॥ ३६ । ३७ ॥

पिबतीत्यादौ।—पलार्द्धमिति उत्तमबलानलं प्रति प्राथमिकी मात्रा, किंवा पलार्द्धं त्रिदिनं यः पिबतीति योज्यं, त्रिदिनेत्यत्रानुस्वारलोपश्छान्दसत्वात्। तेन

निशासुधारग्वधकाकमाचीपत्रैः सदार्वीप्रपुनाड़वीजैः ।
तक्रेण पिष्टैः कटुतैलमिश्रैः पामादिपूद्वर्त्तनमेतदिष्टम् ॥ ३९ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीतसंयुतं बहुशः ।
लेपाद्विनिहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥ ४० ॥

मांसीचन्दनसम्पाक-करञ्जारिष्टसर्षपम् ।
यष्टीकुटजदार्व्यब्दं हन्ति कण्डूमयं गणः ॥ ४१ ॥

भल्लातकं द्वीपिसुधार्कमूलं गुञ्जाफलं त्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुत्थं सकुष्ठं लवणानि पञ्च क्षारद्वयं लाङ्गलिकाञ्च पक्वा ॥
स्नुह्यर्कदुग्धे घनमायसस्थं शलाकया तं विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालके तु अर्शोपदुर्नामसु चर्मकीले ॥ ४२ ॥

पलार्द्धं दिनत्रयं विभज्य योज्यं, तेन किञ्चिदधिकदशमाषकाः प्रत्यहं भवन्ति। व्यवहारस्तु शोधितगन्धकचूर्णस्य माषकचतुष्टयं कटुतैलस्य तु कर्ष एक इति। तदनु सिक्त इति तेन सर्वैलगन्धकचूर्णेनाभ्यक्तगात्रः। चीरभोजीति चीरासक्तं भक्तेन व्यवहारः। दिनत्रयं सप्ताहं वा प्रयोगावधि वातातपवर्जनञ्चेति। कनकदोषेऽति उपलक्षणे तृतीया। कनकगौर इति च पाठः। कामयुक्त इति उपचितशुक्र-धातुः, कामतुल्य इत्यपि पाठः ॥ ३८ ॥

निशेत्यादौ।—निशादिचतुष्टयस्य पत्रादि, अन्ये तु निशा हरिद्रैव सुधादीना-मेव पत्राणीत्याहुः ॥ ३९ ॥

सिन्दूरेत्यादौ।—करवीरक्वाथकल्काभ्यां सिद्धं कटुतैलमित्यर्थः। मांसीत्यादौ सम्पाकस्य पत्रं ; करञ्जस्य फलं ; अरिष्टो निम्बः, तस्य पत्रं ; यष्टीति यष्टीमधु। कण्डूमित्यत्र कुष्ठमिति क्वचित् पाठः। किन्तु चरकेऽप्यस्मिन् गणे दशेमानि कण्डूघ्नानीत्युक्तम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भल्लातकेत्यादि। वाग्भटस्य। द्विपी चित्रकः, अत्र भल्लातकाद्यर्कान्तानां मूलमिति केचित् ; अन्ये तु भल्लातकस्य वीजं तस्यैव सर्वत्रोपयोगादित्याहुः। चित्रकादित्रयस्य मूलम्, एषां भल्लातकादिलाङ्गलिकान्तानां चूर्णं स्नुह्यर्कक्षीराभ्यां मिलित्वा चूर्णमपेक्ष्य चतुर्गुणाभ्यां लौहपात्रे लेपयोग्यता यावत् तावत् पाक इत्याहुः ॥ ४२ ॥

विषवरुणहरिद्राचित्रकागारधूम-
मनलमरिचदूर्वाः क्षीरमर्कस्नुहाभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः
कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्ताद्विमुक्तम् ॥ ४३ ॥

शशाङ्कलेखा सविडङ्गसारा
सपिप्पलीका सहुताशमूला ।
सायोमला सामलका सतैला
सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लीढा ॥ ४४ ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयाम्
स सोमराजीं वपुषातिशेते ॥ ४५ ॥

घर्मसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत् ।
क्षीरभोजी त्रिसप्ताहात् कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ॥ ४६ ॥
एकस्तिलस्य भागौ द्वौ सोमराज्यास्तथैव च ।
भक्ष्यमाणमिदं प्रातर्गुह्यदद्रुविनाशनम् ॥ ४७ ॥
अवल्गुजाद्बीजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठप्रणाशनम् ॥ ४८ ॥

विषेत्यादौ । विषं स्थावरविषम्, अनलं भल्लातकम् । अत्रापि पूर्वचूर्णोदितमानम् अर्कस्नुहीक्षीराभ्यां पाकविधिरयमिति वदन्ति । शशाङ्केत्यादि ।—वाग्भटस्य । शशाङ्कलेखा सोमराजी, हुताशश्चित्रकः, अयोमलं शोधितमण्डूरचूर्णम् । एषां मिलितचूर्णान्माषकत्रयं चतुष्टयं वा गृहीत्वा तिलतैलेन लेह्यम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तीव्रेत्यादौ ।—नियमेनेत्यनेन प्रात्याहिकत्वं पथ्याशित्वञ्च गमयति । सोमराजीकृष्णतिलयोस्तु प्रत्येकं माषकत्रयं माषकचतुष्टयं वा व्यवहरन्ति । सोमराजीमिति चन्द्रश्रेणीम् । घर्मसेवी आतपसेवी । वागुजी सोमराजीबीजम्,

नवकषायः—

त्रिफलापटोलरजनी-मञ्जिष्ठारोहिणीवचानिम्बैः।
एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम्॥ ४९॥
छिन्नायाः स्वरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम्।
जीर्णे घृतेन भुञ्जीत खल्वं यूषोदकेन वा।
अतिपूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः॥ ५०॥
पटोलखदिरारिष्ट-त्रिफलाकृष्णवेत्रजम्।
तिक्ताशनः पिबेत् क्वाथं कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति॥ ५१॥

सप्तसमो योगः—

तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्र-व्योषभल्लातशर्कराः।
वृष्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः॥ ५२॥
विडङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णं लीढं समाक्षिकम्।
हन्ति कुष्ठं क्रिमीन् मेहान् नाडीव्रणभगन्दरान्॥ ५३॥
इन्द्राशनं समादाय प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम्।
तच्चूर्णं मधुसर्पिर्भ्यां लिह्यात् क्षीरघृताशनः।
हत्वा च सर्वकुष्ठानि जीवेद्वर्षशतद्वयम्॥ ५४॥
यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा।
स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासादूर्ध्वं न संशयः॥ ५५॥
दह्यमानाच्चुतः कुम्भे मूलगो खदिराद्रसः।

. .. .

अस्य च माषकचतुष्टयमुष्णोदकेनालोड्य पिबेत्। एवं इत्यादावपि उष्णोदकमनुमेयम्। त्रिफलेत्यादि स्पष्टम्॥ ४५—४९॥

छिन्नाया इत्यादौ।—छिन्ना गुडूची। पटोलेत्यादौ।—कृष्णवेत्रं कालियाकवेति व्याख्यातम्। तिक्ताशन इति तिक्तभूयिष्ठाहारः॥ ५०॥ ५१॥

तिलेत्यादौ सप्तसम इति संज्ञाबलात् मिलितत्रिफलैव विभाव्य समभागसमा एवं व्योषमपि॥ ५२॥ ५३॥

इन्द्राशनमित्यादौ।—चूर्णमिति माषकद्वयं त्रयं वा देयम्। यः खादेदित्यादौ

साऽन्यथात्रीरसक्षौद्रो हन्यात् कुष्ठं रसायनम्॥ ५६॥
वायस्येडगजाकुष्ठ-क्वाथाभिर्गुड़िका कृता।
वस्तमूत्रेण सम्पिष्टा लेपाच्छ्वित्रविनाशिनी॥ ५७॥

पूतिकार्कस्नुङ्नरेन्द्रद्रुमाणाम्
मूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश्च।
लेपाच्छ्वित्रं घ्नन्ति दद्रुव्रणांश्च
कुष्ठान्यर्शांस्युग्रनाड़ीव्रणांश्च॥ ५८॥

गजचित्रव्याघ्रचर्ममसीतैलविलेपनात्।
श्वित्रं नाशं व्रजेत् किंवा पूतिकीटविलेपनात्॥ ५९॥
कुड़वोऽवल्गुजबीजाद्धरितालचतुर्थभागसंमिश्रः।
मूत्रेण गवां पिष्टः सवर्णकरणः परः श्वित्रे॥ ६०॥
धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वावल्गुजसंयुतम्।
शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं तूर्णं हन्ति न संशयः॥ ६१॥

क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे च
गजस्य मूत्रेण बहुस्रुते च।
द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तम्
दत्त्वा पचेद्बीजमवल्गुजस्य॥

खरिष्टो मिश्रः। दशमासादित्यादौ खादिररसधात्रीरसौ तुल्यौ। एतत्पाठे तु प्रत्यग्रं इत्याहुः॥ ५४—५६॥

वायसीत्यादौ—वायसी काकमाची। पूतीकेत्यादि।—सुश्रुतस्य। पूतिको लाटाकरञ्जः, नरेन्द्रद्रुम आरग्वधः, एषां पल्लवा इत्यन्वयः। तथा सौमनाय पल्लवा जातीपल्लवा इत्यर्थः। गजेत्यादौ।—चित्रव्याघ्रः। केवलगजचर्ममसीतैलमपि श्वित्रहरत्वेनोक्तो यथा—"श्वेतजयन्त्यामूलं चीरं श्वित्रविनाशनम्। गजचर्ममसीलेपो लेपो वा पूतिकीटजः" इति। पूतिकोटः पादुकाकीटः (पादकरा) इति लोके ख्यातः॥ ५७—६१॥

क्षार इत्यादि।—सुश्रुतस्य। गजलण्डं गजपुरीषं, अजगण्डजेति पाठे, अज-

एतद्यदा चिक्कणतामुपैति
तदा सुसिद्धां गुडिकां प्रयुञ्ज्यात्।
श्वित्रं विलिम्पेदथ तेन घृष्टम्
तदा व्रजत्याशु सवर्णभावम् ॥ ६२ ॥
श्वेतजयन्तीमूलं पिष्टं पीतञ्च गव्यपयसैव।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ॥ ६३ ॥

पञ्चनिम्बः—

पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च।
सञ्चूर्ण्य पिचुमर्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च।
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ॥
त्रिफलाव्यूषणब्राह्मीश्वदंष्ट्रारुष्कराग्निकाः।
विडङ्गसारवाराहीलौहचूर्णामृताः समाः ॥

मण्डः मस्तुः। गजस्य मूत्रेण दशवारं पक्व इति शेषः। सहस्रुत इति पञ्चविंशतिवारं शतवारं वा परिस्रुतं। दशभागयुक्तमिति द्रोणस्य दशमांशेन युक्तमवल्गुजमित्यर्थः। एतस्य क्रियापरिपाटी लिख्यते। प्रथमतो गजलण्ड-क्षारस्य द्रोणमेकं २५६ पल ग्राह्यम्। ततस्तत्पाकार्थं गजमूत्रं क्षारपरिमाणात् षड्गुणं दीयमानं द्रवद्वैगुण्येन द्वादशद्रोणो भवति, अद्विगुणगणनया तु षड्द्रोणानि स्युः, तेन मूत्र शराव १९२ "पादस्त्रिभागावशेषेऽस्मिन्" इति वचनेन तृतीयभागाव-शेषात् द्वैगुण्येन द्रोणमेकं ग्राह्य तत्र शराव ६४। ततस्तृतीयभागावशिष्टक्षारोदक-द्रोणापेक्षया दशमांशेनावल्गुजबीजं पिष्टा तत्र प्रक्षिप्य पचेत्। तेनावल्गुजबीजस्य किञ्चिन्न्यूनत्रयोदशमाषकाधिकैकपञ्चाशत्पलानि भवन्ति, पल ५१, तोला १, माषा ५; मध्ये तु षट्पञ्चाशदधिकपलशतद्वयपरिमाणकद्रोणापेक्षया दशमांशेनावल्गुजबीजं स्युर्णि, तेन तन्मते अवल्गुजबीजस्य पल २५, कर्ष २, माषा ६, रत्ती ४ एतन्मानं भवति; किन्तु व्यवहारः पूर्ववदेव। ततोऽवतार्य शिलायां पिष्टा चिक्कणतामुप-गते सति गुडिकाः कार्याः। घृष्टमिति फल्गुपत्रकरीषादिना ॥ ६२ ॥

श्वेतजयन्त्यादौ।—गोपयसैव पिष्टं पीतञ्चेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

पुष्पकाले इत्यादौ।—पञ्चनिम्बानां प्रत्येकं भागद्वयं त्रिफलादीनान्तु प्रत्येकमेको

हरिद्राद्वयवागुजीव्याधिघाताः सशर्कराः।
कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम्॥
खदिराशननिम्बानां घनक्काथेन भावयेत्।
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्वरसेन तु।
स्निग्धशुद्धतनुर्धीमान् योजयेच्च शुभे दिने॥
मधुना तिक्तहविषा खदिराशनवारिणा।
लेह्यमुष्णाम्बुना वापि कोलवृद्ध्या पलं पिबेत्।
जीर्णे च भोजनं कार्य्यं स्निग्धं लघु हितञ्च यत्॥
विचर्च्चिकौडुम्बरपुण्डरीककपालदद्रूकिटिमालसादि।
शतारुविस्फोटविसर्पपामां कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम्॥
भगन्दरश्लीपदवातरक्तं जातान्ध्यनाड़ीव्रणशीर्षरोगान्।
सर्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान् दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति।
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरश्च सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनोपयोगात्॥
समोपयोगादपि ये दशन्ति सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु।
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः शुभेरतश्चन्द्रसमानकान्तिः॥६४॥

एकविंशतिको गुग्गुलुः—

चित्रकत्रिफलाव्योषमजाजीं कारवीं वचाम्।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायावशूकजम्॥
विड़ङ्गान्यजमोदांश्च मुस्तान्यमरदारु च।
यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम्॥

भागः। त्रिफलाव्यूषणयोरपि प्रत्येकं भागः। अग्निश्चित्रकः। वाराही वाराहीकन्दः। व्याधिघातः स्वर्णालुः। खदिराशननिम्बानां घनक्काथेनेति खदिरादीनां प्रत्येकमष्टभागावशिष्टेन क्वाथेन भावना। अशनः पीतसालः। तिक्तहविषेति वक्ष्यमाणतिक्तषट्पलकादिना। खदिराशनवारिणेति खदिराशनक्काथेन। कोल-द्वयमिति कोलः कर्षार्द्धम्। समोपयोगादिति वर्षोपयोगात्। ६४।

सङ्क्षुद्य सर्पिषा सार्द्धं गुड़िकां कारयेद्भिषक्।
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत्तु यथाबलम् ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रिमीन् दुष्टव्रणानपि।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
गृध्रसीमथ भग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चान्यान् जयेद्विष्णुरिवासुरान् ५ ॥
पञ्च भल्लातकांश्छित्त्वा साधयेद्विधिवज्जले।
कषायं तं पिबेच्छीतं घृतेनाक्तौष्ठतालुकः ॥
पञ्चवृद्ध्या पिबेद् यावत् सप्ततिं ह्रासयेत्ततः।
जीर्णेऽद्यादोदनं शीतं घृतक्षीरोपसंहितम् ॥
एतद्रसायनं मेध्यं वलीपलितनाशनम्।
कुष्ठार्शःक्रिमिदोषघ्नं दुष्टशुक्रविशोधनम् ॥ ६६ ॥
तैलं भल्लातकानाञ्च पिबेन्मासं यथाबलम्।
सर्वोपतापनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं दृढ़ः ॥ ६७ ॥
प्रलेपोद्वर्त्तनस्नानपानभोजनकर्मणि।
शीलितं खादिरं वारि सर्वत्वग्दोषनाशनम् ॥ ६८ ॥

तिक्तषट्पलकं घृतम्—

निम्बपटोलदार्वीदुरालभां तिक्तकरोहिणीं त्रिफलाम्।
कुर्य्यादर्द्धपलांशान् पर्पटकं त्रायमाणाञ्च ॥
सलिलाढ़कसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते।

चित्रकेत्यादि स्पष्टम्। पञ्चेत्यादौ।—विधिवदिति क्वाथविधिना पिप्पलीवर्द्धमानवदत्र हरिद्राखौ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

तैलमित्यादौ।—भल्लातकतैलं मूषन्येंन ग्राह्यम्। निम्बेत्यादौ यद्यपि "सर्पिःषाप्यनवं हितम्" इति वचनात् पुराणसर्पिष एव सर्वत्रोपयोगित्वं, तथाप्यत्र योगमहिम्ना नवसर्पिष एव प्रयोजनकत्वमिति वचनाद्विशेषोऽभिधीयते। सर्पिष इति पदं षट्पलमानप्रदर्शनार्थम्। द्वितीयन्तु घृतमिति पदं पेयत्वोपदर्शनार्थम्।

चन्दनकिराततिक्तकमागधिकात्रायमाणाश्च ॥
मुस्तकवत्सकबीजं कल्कीकृतमर्द्धकार्षिकान् भागान्।
नव सर्पिषश्च षट्पलमेतत् सिद्धं घृतं पेयम् ॥
कुष्ठज्वरगुल्मार्शोग्रहणीपाण्ड्वामयश्वयथून् हन्ति।
पामाविसर्पपिड़काकण्डूमदगण्डनुत् सिद्धम् ॥ ६८ ॥

पञ्चतिक्तघृतम्—

निम्बं पटोलं व्याघ्रीञ्च गुडूचीं वासकं तथा।
कुर्य्याद्दशपलान् भागानेकैकस्य सुकुट्टितान् ॥
जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत् पादावशेषितम्।
घृतप्रस्थं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥
पञ्चतिक्तमिदं ख्यातं सर्पिः कुष्ठविनाशनम्।
अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशञ्च पैत्तिकान् ॥
विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव पानादेवापकर्षति ॥ ७० ॥

तिक्तकघृतम्—

त्रिफलाद्विनिशावासायासपर्पटकृष्णकान्।
त्रायन्तीकटुकानिम्बान् प्रत्येकं द्विपलोन्मितान् ॥
क्वाथयित्वा जलद्रोणे पादशेषेण तेन तु।
घृतप्रस्थं पचेत् द्रव्यैः पिप्पलीघनचन्दनैः ॥
त्रायन्तीशक्रभूनिम्बैस्तत् पीतं तिक्तकं घृतम्।
हन्ति कुष्ठज्वरार्शांसि श्वयथुं ग्रहणीगदम्।

तथा प्रथम सिद्धमिति पक्वं, द्वितीयन्तु प्रसिद्धिख्यापकम्। अनेन च षट्पलाभिधानेन कुष्ठे ज्येष्ठा षट्पली घृतमात्रा एकाहोपयोग्या दर्शितेत्याहुः ॥ ६७—६८ ॥

पञ्चतिक्तं।—चत्वारिंशञ्च पैत्तिकानिति चत्वारिंशद्रोगानपकर्षति कान्दाग्निसाकाङ्क्षायामुक्तं पैत्तिकानिति। एवं भेदयित्वा योजना कार्य्या, अन्यथा चत्वारिंशतमिति द्वितीया स्यात् ॥ ७० ॥

पाण्डुरोगं विसर्पञ्च क्लीवानामपि शस्यते ॥ ७१ ॥

महातिक्तकं घृतम्—

सप्तच्छदं प्रतिविषां सम्पाकं तिक्तरोहिणीं पाठाम्।
मुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्दपर्पटकम्॥
धन्वयवासं सचन्दनमुपकुल्ये पद्मकं रजन्यौ च।
षड्ग्रन्थां सविशालां शतावरीशारिवे चोभे॥
वत्सकबीजं वासां मूर्वाममृतां किराततिक्तकञ्च।
कल्कान् कुर्य्यान्मतिमान् यष्ट्याह्वं त्रायमाणाञ्च॥
कल्कस्य चतुर्भागो जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम्।
द्विगुणो घृतात् प्रदेयस्तत् सर्पिः पाययेत्सिद्धम्॥
कुष्ठानि रक्तपित्तं प्रबलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि।
विसर्पमम्लपित्तं वातासृक् पाण्डुरोगञ्च॥
विस्फोटकान् सपामानुन्मादान् कामलां ज्वरं कण्डूम्।
हृद्रोगगुल्मपिड़कामसृग्दरं गण्डमालाञ्च॥
हन्यादेतत् सद्यः पीतं काले यथाबलं सर्पिः।
योगशतैरप्यजितान् महाविकारान् महातिक्तकम्॥ ७२ ॥

महाखदिरकं घृतम्—

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपासनयोस्तुले।

त्रिफलेत्यादौ।—कुलकं पटोलपत्रम्, मक्कः कुटजतस्य फलम्॥ ७१॥

महातिक्तके।—उपकुल्येत्येकवचनपाठो न युक्तः। आयुर्वेदसारवाग्भटादौ पिप्पलीद्वयपाठात्। कल्कस्य चतुर्भाग इति घृताच्चतुर्थो भागः। एतच्च सामान्यपरिभाषासिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तं। षड्ग्रन्था वचा श्रीकण्ठस्तु पिप्पलीमूलमित्याह, तन्न, वाग्भटे वचापाठात्। अमृतफलानामित्यामलकफलानाम्। अथाप्येकं सर्पिःपदं कल्कादिविभागार्थम्; द्वितीयं पेयत्वोपदर्शनार्थम्; तृतीयं महातिक्तकसंज्ञार्थम्॥ ७२॥

महाखदिरघृते।—शिंशपा शिशु इति ख्यातस्तरुः; असनः स्वनामख्यातः,

तुलार्द्धाः सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥
पर्पटः कुटजश्चैव वृषः क्रिमिहरस्तथा ।
हरिद्रे कृतमालश्च गुडूची त्रिफला त्रिवृत् ॥
सप्तपर्णश्च संक्षुण्णो दशद्रोणे च वारिणः ।
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
धात्रीरसञ्च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढ़कं पचेत् ।
महातिक्तककल्कैश्च यथोक्तैः पलसम्मितैः ॥
निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात् ।
महाखदिरमित्येतत् परं कुष्ठविनाशनम् ॥ ७२ ॥

पञ्चतिक्त-घृतगुग्गुलुः—

निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानाम्
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम् ।
अष्टांशशेषितजलेन सुनिःसृतेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः ॥
पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-
द्विक्षारनागरनिशामिसिचव्यकुष्ठैः ।

न तु पीतद्यान् इत्याहुः ; व्याख्येयमात्रं लिखितम् । तुलार्द्धाः सर्व एवैत इति करञ्जादिसप्तपर्णान्ताः । [प्रत्येकं तुलार्द्धाः ।] दशद्रोणे च वारिणि द्रवद्वैगुण्यं नास्तीति शेषः । तुल्यांशमित्यादिकमानमिदमपि । चक्रस्तु "धात्रीरसञ्च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत्" इति द्वयं न पठति । तथा "यथोक्तैः पलसम्मितैः" इत्यत्र यथोक्तैः श्लेष्म माषर्षदिति पठति व्याख्यं च । माषर्षदिव्यत सर्पिरिति शेषः । अत यद्यपि एतमानं नोक्तं तथापि कार्षिकत्वात्कल्काधिक्यदोषाय नियतत्वात् ततुल्यत्वं कल्काधिकाष्टकमाने एतस्यापि पणिताल्पगुण्या सिद्धं भवतीति । कल्कस्य च कर्षादिकत्वं सामान्यपरिभाषासिद्धमेवेति । कल्किमत्रापदिष्टमितमिदमनावं-शिकाद्य: । ७२ ॥

निम्बामृतेत्यादि ।—वाग्भटस्य । घट इति द्रोणे । पिचुः कर्षरूपो भागो

तेजोवतीमरिचवत्सकदीपकाग्नि-
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः॥
मञ्जिष्ठयातिविषया वरया यमान्या
संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः।
तत् सेवितं विषमति प्रबलं समीरम्
सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक्॥
नाड़ीव्रणार्बुदभगन्दरगण्डमाला-
जत्रूर्द्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान्।
यक्ष्मारुचिश्वसनपीनसकासशोफ-
हृत्पाण्डुरोगगलविद्रधिवातरक्तम्॥ ७४॥

वज्रकं घृतम्—

वासागुडूचीत्रिफलापटोलं करञ्जनिम्बाशनकृष्णवेत्रम्।
तत्क्वाथकल्केन घृतं विपक्वं तद्वज्रवत् कुष्ठहरं प्रदिष्टम्॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिहस्तपादः क्रिम्यर्दितो भिन्नगलोऽपि मर्त्यः।
पौराणिकीं कान्तिमवाप्य जीवेदव्याहतो वर्षशतञ्च कुष्ठी॥ ७५॥

आरग्वधाद्यं तैलम्—

आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिलाम्।
रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित्।
एतेनाभ्यञ्जयेच्छित्री क्षिप्रं श्वित्रं विनश्यति॥ ७६॥

येषां कल्कानां तैः। सिन्धिः कतपुष्पा, न तु मधुरिका शिष्टव्यवहारात्। तेजोवती ज्योतिष्मती। रोहिषं रोहिषम्। वत्सकं कुटजत्वचम्। भाग्निर्हिवकः। कणमूलं पिप्पलीमूलम्। वरया त्रिफलया॥ ७४॥

[वासेत्यादौ।—कृष्णवेत्रं काष्ठिवालता।] वज्रकमिति वज्रवदव्यर्थशक्तित्वात्॥ ७५॥

आरग्वधमित्यादौ।—तैलमिति कार्षमात्रस्नतं कुष्ठहितत्वात्; उक्तं हि चरके "तस्मात् सर्षपादं सरलकीसातकीन्द्रुदादीनाम्। कुष्ठेषु हितान्याहुर्मनु

तृणकं तैलम्—

मञ्जिष्ठारुङ्निशाचक्रमर्दारग्वधपल्लवैः।
तृणकस्वरसे सिद्धं तैलं कुष्ठहरं कटु॥ ७७॥

महातृणकं तैलम्—

हरिद्रात्रिफलाटाल-हयमारकचित्रकम्।
सप्तच्छदस्य निम्बत्वक्-कारञ्जौ वालकं नखी।
कुष्ठगण्डीरबीजं लाङ्गली गणिकारिका।
जातीपत्रञ्च दार्वी च हरितालं मनःशिला॥
कलिङ्गतिलपत्रञ्च अर्कक्षीरञ्च गुग्गुलुः।
गुड़त्वङ्मरिचञ्चैव कुङ्कुमं ग्रन्थिपर्णकम्॥
सर्जपर्णासखदिरं विड़ङ्गं पिप्पली वचा।
घनरेणुसृतायष्टिकेशरं ध्यामकं विषम्॥
विश्वकट्फलमञ्जिष्ठा चोरस्तुम्बीफलं तथा।
स्नुह्योः सम्पाकयोः पत्रं वागुजीबीजमांसिके॥
एला ज्योतिष्मतीमूलं शिरीषो गोमयद्रवः।
चन्दने कुष्ठनिर्गुण्डीविशालामल्लिकाद्वयम्॥
ग्रामाश्वकर्णौ ब्राह्मी च ग्रावाणीचम्पककुड्मलम्।
एतैः कल्कैः पचेत्तैलं तृणकस्वरसद्रवम्।
सर्वत्वग्दोषहरणं महातृणकसंज्ञितम्॥ ७८॥

गृह्णाति खदिरस्य" इति चक्रे तु सामान्यश्रुतौ प्रधानकल्पत्वेन तिलतैलमेव ग्राह्यम्। अत्र तु सार्षपादिविशेषोक्तिरस्त्येव सार्षपादिग्रहणमित्याहुः। एवमन्यत्रापि एवं-जातीये ज्ञेयम्॥ ७९॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ।—चक्र‍् कुष्ठम्, तृणकं गन्धतृणम्। हरिद्रेत्यादौ – लाङ्गली विषलाङ्गलीति ख्याता, कलिङ्ग इन्द्रयवः; चोरा चोरपुष्पी; ग्रन्थिपर्णं गेंठेला; ध्यामकं गन्धतृणम्; बीजी गन्धरसः; तुम्बीफलं पक्वतिक्तालावुः; मल्लिकाद्वयं मल्लिका स्थलमल्लिका च; ग्रावाणी नवनीतखोटिः; चम्पककुड्मलं चम्पककलिका।

वज्रकतैलम्—

सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजम्।
मूलं स्नुहीशिरीषाभ्यां चित्रकास्फोतयोरपि॥
करञ्जबीजं त्रिफलां त्रिकटुं रजनीद्वयम्।
सिद्धार्थकं विडङ्गञ्च प्रपुन्नाडञ्च संहरेत्॥
मूत्रपिष्टैः पचेत्तैलमेभिः कुष्ठविनाशनम्।
अभ्यङ्गाद्वज्रकं नाम नाडीदुष्टव्रणापहम्॥ ७९॥

मरिचाद्यं तैलम्—

मरिचालशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटाविहृत्।
शकृद्रसविशालारुङ्निशायुग्दारुचन्दनैः॥
कटुतैलात् पचेत् प्रस्थं द्वयक्षैर्विषपलान्वितैः।
सगोमूत्रं तदभ्यङ्गाद्दद्रुश्वित्रविनाशनम्॥
सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते॥ ८०॥

बृहन्मरिचाद्यं तैलम्—

मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम्॥

तण्डकमरसो द्रवः पाकसाधनं जलं यस्य तत्तथा। अन्यान्तरे सोमराजीतैलं केचित् पठन्ति तत्तु न टीकाकृत्सम्मतमिति॥ ७३। ७८॥

सप्तपर्णेत्यादि।—स्नुग् स्नुही। मूत्रपिष्टैः पचेत्तैलमिति पाकोऽपि गोमूत्रेणैव। आस्फोता श्वेतार्कमूलमिति केचित्। अत्र तिलतैलमेव देयम्; "तैलं तैश्च साधितं तैः समूत्रैः" इति वाग्भटसंवादात्। तैलमत्र क्षापनम्॥ ७९॥

स्वल्पमरिचाद्यतैले।—आलं हरितालम्; शिला मनःशिला; अर्कपयोऽर्कक्षीरम्; अश्वारिः करवीरः; जटा जटामांसी; चक्रादादिपठितमरिचाद्ये मांसीदर्शनात् व्यवहाराच; शकृद्रसो गोमयरसः, द्रवमपि कल्कः; विशाला गोरक्षकर्कटी; रुक् कुष्ठम्; निशायुक् हरिद्राद्वयम्। प्रस्थमिति प्रस्थपरिमितं तेन सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते। गोमूत्रमत्र चतुर्गुणं बोध्यम्॥ ८०॥

विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला।
चित्रको लाङ्गलाख्या च विडङ्गं चक्रमर्दकम्॥
शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णः स्नुह्यान्वताः।
सम्पाको नक्तमालोऽब्दः खदिरं पिप्पली वचा॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत्।
आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रन्तु चतुर्गुणम्॥
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
पक्वा तैलवरं ह्येतन्म्रक्षयेत् कौष्ठिकान् व्रणान्॥
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च।
वलयः पलितं छायानीलिव्यङ्गं तथैव च॥
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यन्तु दीयते॥
परामपि जरां प्राप्य न स्तना यान्ति नम्रताम्।
बलीवर्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ितः।
एभिरभ्यञ्जनैर्गाढ़ं भवेन्मारुतविक्रमः॥ ८१॥

विषतैलम्—नक्तमालं हरिद्रे द्वे अर्कं तगरमेव च।
करवीरं वचा कुष्ठमास्फोता रक्तचन्दनम्॥
मालती सप्तपर्णश्च मञ्जिष्ठा सिन्धुवारिका।
एषामर्द्धपलान् भागान् विषस्यापि पलं भवेत्॥
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
श्वित्रविस्फोटकिटिमकीटलूताविचर्च्चिकाः॥
कण्डूकच्छूविकाराश्च ये व्रणा विषदूषिताः।
विषतैलमिदं नाम्ना सर्वव्रणविशोधनम्॥ ८२॥

वृहन्मरिचाद्ये—भल्लातः पूर्ववत्, कुटजस्य च फलमित्याहुः। स्नुह्याश्च क्षीरम्। प्रथमे वयसीति वयःसन्धौ॥ ८१॥

करवीराद्यं तैलम्—

श्वेतकरवीररसो गोमूत्रं चित्रकं विडङ्गञ्च ।
कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं सम्मतो भिषजाम् ॥ ८३ ॥

श्वेतकरवीराद्यं तैलम्—

श्वेतकरवीरमूलं विषांशसाधितं गवां मूत्रे ।
चर्मदलसिध्मपामाविस्फोटक्रिमिकिटिभजित्तैलम् ॥ ८४ ॥

सिन्दूराद्यं तैलम्—

सिन्दूरार्द्धपलात् पिष्ट्वा जीरकस्य पलं तथा ।
कटुतैलं पचेन्मानी सद्यः पामाहरं परम् ॥ ८५ ॥

महासिन्दूराद्यं तैलम्—

सिन्दूरं चन्दनं मांसीविडङ्गं रजनीद्वयम् ।
प्रियङ्गुपद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठां खदिरं वचाम् ॥
जात्यर्कत्रिवृतानिम्बकरञ्जं विषमेव च ।
कृष्णावेतकलोध्रञ्च प्रपुन्नाडञ्च संहरेत् ॥

विषतैले नक्तमालं करञ्जबीजम् ; अर्कस्य क्षीरम् ; तगरं तगरपादुका ; मालती जाती तस्याः पत्रम् ; सिन्धुवारिका निर्गुण्डी ॥ ८२ ॥

श्वेतकरवीरेत्यादौ ।—करवीररसगोमूत्रयोर्मिलित्वा चातुर्गुण्यम् । शेषस्य तु कल्कत्वम् ॥ ८३ ॥

श्वेतकरवीरमूलमित्यादौ ।—श्वेतकरवीरस्य मूलं यत्र, श्वेतं करवीरस्य मूलं यत्रेति वा विग्रहः तैलविशेषणता ज्ञेया । विषांशसाधितमिति विषस्यांशश्चतुर्थो भागः, स च करवीरमूलापेक्षया इति केचित् । अन्ये तु गतविषतैले विषस्य पलचतुष्कं तदपेक्षया कर्षमाहुः, तत्र तन्त्रान्तरीयवाक्यत्वात् । अन्ये पुनरंशो भागः, तेन विषकरवीरमूलयोः समभागयोरेव कल्कत्वं, व्यवहारोऽप्यनेनैव ॥ ८४ ॥

अस्यसिन्दूराद्ये मानीमित्यष्टौ पलानि । वृन्दे तु "कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" इति पठ्यते । तन्मतेऽपि वृद्धवैद्यव्यवहारादेव पलाष्टकं ग्राह्यम् ॥ ८५ ॥

श्लक्ष्णपिष्टानि सर्वाणि योजयेत्तैलमात्रया।
अभ्यङ्गेन प्रयुञ्जीत सर्वकुष्ठविनाशनम्॥
पामाविचर्च्चिकाकण्डूविसर्पादिविनाशनम्।
रक्तपित्तोत्थितान् हन्ति रोगानेवंविधान् बहून्॥ ८६॥

आदित्यपाकं तैलम्—

मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षानिशाशिलालगन्धकैः।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्॥ ८७॥

दूर्वाद्यं तैलम्—

स्वरसेन च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम्।
कच्छूविचर्च्चिकापामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत्॥ ८८॥

अर्कमनःशिलातैले—

अर्कपत्ररसे पक्वं कटुतैलं निशायुतम्।
मनःशिलायुतं वापि पामाकण्ड्वादिनाशनम्॥ ८९॥

गण्डीरिकाद्यं तैलम्—

गण्डीरिकाचित्रकमार्कवार्ककुष्ठद्रुमत्वग्लवणैः समूत्रैः।
तैलं पचेन्मण्डलकुष्ठदद्रुदुष्टव्रणारुःकिटिमापहारि॥ ९०॥

महासिन्दूराद्ये—शाख्याः पत्रं, अर्कस्य क्षीरं, करञ्जस्य फलम्। तैलमात्रया स्नेहमात्रया॥ ८६॥

आदित्यपाकतैले—जलं तैलसमं दत्त्वा जलशोषपर्य्यन्तमातपे स्थाप्यं, जलं विना पाकानुपपत्तेः। अतएव वृन्दकुसुमोक्तादित्यपाकेऽपि गुडूचीरसमेव तैलसमं व्यवहरन्ति वृद्धाः। अन्ये तु द्रवानुक्तावष्टममेवादित्यपाकमाहुः॥ ८७॥

दूर्वातैले चतुर्गुणं यथा स्यात्तथा दूर्वास्वरसेन पचेत्। दूर्वास्वरसेन चतुर्गुणेन तैलं पचेदित्यर्थः। वृन्देऽपि "स्वरसेऽपि च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणे" इति पाठः॥ ८८॥

अर्कतैले कल्कभेदात् योगद्वयं, स्वरसश्चतुर्गुणः, कल्कश्चाष्टांश एव स्वरसमाध्यत्वात्॥ ८९॥

गण्डीरिकेत्यादौ।—गण्डीरिका स्नुही, तस्याः क्षीरं; एवमर्कस्यापि; द्रुमः

पृथ्वीसारतैलम्—

चित्रकस्याथ निर्गुण्ड्या हयमारस्य मूलत:।
नाड़ीचबीजाहिपत: काञ्जिपिष्टं पलं पलम् ॥
करञ्जतैलाष्टपलं काञ्जिकस्य पलं पुन:।
मिश्रितं सूर्य्यसम्पक्वं तैलं कुष्ठव्रणास्रजित् ॥ ९१ ॥

सोमराजीतैलम्—

सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपारग्वधं गदम्।
करञ्जैडगजावीजं पत्रमारग्वधस्य च ॥
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा गोमूत्रप्रस्थसंयुतम्।
विपचेत् सार्षपं तैलं नाड़ीदुष्टव्रणापहम्।
अनेनाशु प्रणश्यन्ति कु ष्टादशैव तु ॥
नीलिका पिप्लवो व्यङ्गा गम्भीरं वातशोणितम्।
कण्डून्यच्छप्रशमनं क .माविनाशनम् ॥ ९२ ॥

पक्षात् पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयान्-
मासान्मासात् संसनञ्चाप्यधस्तात्।
त्र्यहात् त्र्यहान्नस्ततश्चावपीड़ान्
मासेष्वस्रञ्चोचयेत् षट्सु षट्सु ॥ ९३ ॥

योषिन्मांससुरात्याग: शालिमुद्गयवादय:।
पुराणास्तिक्तशाकञ्च जाङ्गलं कुष्ठिनां हितम् ॥ ९४ ॥

इति कुष्ठचिकित्सा ॥

त्वपांमुत्तस्य त्वक्; त्वचर्च सैन्धवं, यदुक्तमायुर्वेदसारे "पक्वं काण्डं कंसिम्भूत्यकुष्ठघ्नं ग्वक्रिमाकंबै:। समूत्रैर्लेपमाडन्ति दद्रूणि किटिमानि च" इति। चंच कर्षा त्वर्षांशु:। तथा च द्रव्यावली "चारेवतस्तथा कर्णी कृपिंजारोऽय बैरत:" इति। चन्ये तु गण्डीरिका मञ्जिष्ठा, द्रुम: कुटजनस्य त्वगित्याहु: ॥ ९० ॥

चित्रकेति।—चव्यनीमुक्तस्पुष्पत्वात् पृथ्वीसार इति संज्ञा ॥ ९१ ॥

पक्षादित्यादि।—छर्द्दनम्। संसनं विरेचनम्। नस्य इति नासापुटयोरव-

अथोदर्द-कोठ-शीतपित्त-चिकित्सा।

अभ्यङ्गः कटुतैलेन सेकश्चोष्णाम्बुभिस्ततः।
उदर्दे वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणा॥ १॥
त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्चात्र शस्यते।
त्रिफलां क्षौद्रसहितां पिबेद्वा नवकार्षिकम्॥ २॥
विसर्पोक्तममृतादिं भिषगत्रापि योजयेत्।
सितां मधुकसंयुक्तां गुडमामलकैः सह॥ ३॥
सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्याशभुङ् नरः।
तस्य नश्यति सप्ताहादुदर्दः सर्वदेहजः॥ ४॥
सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रपुन्नाड़तिलैः सह।
कटुतैलेन संमिश्रमेतदुद्वर्त्तनं परम्॥ ५॥
दूर्वानिशायुतो लेपः कच्छूपामाविनाशनः।
क्रिमिदद्रुहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः॥ ६॥

पीड़ाप्रशमे विशेषात् दद्यात्। अवपीड़शब्देन यद्गुलावसर्पिःप्रयोगोऽप्युच्यते तन्निरा-कृतं नक्तम् इत्युक्तम्। योपिदित्यादौ।—मांसमानूपजं निषिद्धं जाङ्गलस्य विधानात्॥ ९२—९४॥

इति कुष्ठाधिकारः।

प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वात् उदर्दादिचिकित्सितमुच्यते। अभ्यङ्ग इत्यादौ। सेक इत्यत्र स्वेद इत्यपि पाठः। अत एवोक्तमन्यत्र "अभ्यङ्गः कटुतैलेन स्वेदनं चोष्णवारिणा" इति। पटोलारिष्टवारिणेत्यत्रानुक्तमपि मदनफलकल्कं प्रदेयम्। त्रिफलापुरकृष्णाभिरिति त्रिफलायाः कषायः, गुग्गुलुपिप्पल्यौ प्रक्षेप्ये, प्रक्षेपव्यवहारादगुग्गुलोर्द्रंगमाषकाः पिप्पल्यास्तु चत्वारः इति॥ १॥

त्रिफलां क्षौद्रसहितामिति त्रिफलायाः क्वाथः, क्षौद्रन्तु प्रक्षेप्यम्। नवकार्षिकं मानरश्मोक्तम्। विसर्पोक्तममृतादिमिति अमृतवृषपटोलं मधुककमित्यादिनोक्तम्

अग्निमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ॥ ७ ॥
कुष्ठोक्तञ्च क्रमं कुर्य्यादम्लपित्तघ्नमेव च ।
उदर्द्दोक्तां क्रियाञ्चापि कोठरोगे समागतः ।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ८ ॥

निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन धात्रीविमिश्राण्यथवोपयुञ्ज्यात् ।
विस्फोटकोठक्षतशीतपित्तं कण्डूस्रपित्तं सहसा च हन्यात् ॥९॥

क्षारसिन्धूत्थतैलैश्च गात्राभ्यङ्गं प्रयोजयेत् ।
गाम्भारिकाफलं पक्वं शुष्कमुत्स्वेदितं पुनः ।
क्षीरेण शीतपित्तघ्नं खादितं पथ्यसेविना ॥ १० ॥
तैलोद्वर्त्तनयोगेन योज्य एलादिको गणः ।
शुष्कमूलकयूषेण कौलत्थेन रसेन वा ॥
भोजनं सर्वदा कार्य्यं लावतित्तिरिजेन वा ।
शीतलान्यन्नपानानि बुद्ध्वा दोषगतिं भिषक् ।
उष्णानि वा यथाकालं शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

इत्युदर्द्द-कोठ-शीतपित्त-चिकित्सा ।

तस्यैव शीतपित्तहन्तृत्वेनोक्तत्वात्; न पुनरम्लतद्वपटोल निम्बकल्कं रुपेतामित्या-दिकम् । सितां मधुकसंयुक्तामित्यत्र सितां कटुकया युक्तामिति केचित् पठन्ति टीप्यकं यमानिकाम् । उदर्द्दचिकित्सां कोठरोगेऽप्यतिदिशति । उदर्द्देत्यादि महातिक्तं सर्पिः कुष्ठोक्तम् । निम्बस्येत्यादि योगद्वयम्, अन्ये तु एकमेव योगं वदन्ति । एकस्रा क्षुद्रकुष्ठभेद इति श्रीकण्ठः । क्षारो यवक्षारः, तैलञ्च कटुतैलं वदन्ति । गाम्भारिकेत्यादि ।—सुपक्वशुष्कगाम्भारीफलं गव्यं दुग्धं दत्त्वा उत्स्विन्नं खादयम् । तैलेत्यादि । सुश्रुतोक्त एलादिको गणस्तैलयोगेन उद्वर्त्तनयोगेन च योज्य इत्यर्थः ॥ २—११ ॥

इत्युदर्द्दाद्यधिकार-विवृतिः ।

अथाम्लपित्तचिकित्सा।

प्रागम्लपित्तरोगार्त्तं कुलकारिष्टवारिभिः।
रामाठचौद्रसिन्धूत्थैर्वमनं कारयेद्भिषक्॥ १॥
वान्तिं कृत्वाम्लपित्ते तु विरेकं मृदु कारयेत्।
सम्यग्वान्तविरिक्तस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम्।
आस्थापनं चिरोद्भूते देयं दोषाद्यपेक्षया॥ २॥
क्रियाशुद्धस्य शमनी ह्यनुबन्धव्यपेक्षया।
दोषसंसर्गजे कार्य्या भेषजाहारकल्पना॥
ऊर्द्धगं वमनैर्धीमानधोगं रेचनैर्हरेत्॥ ३॥
तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं वापि प्रकल्पयेत्।
यवगोधूमविकृतीस्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः।
यथास्वं लाजशक्तून् वा सितामधुयुतान् पिवेत्॥ ४॥
निस्तुषयववृषधात्रीक्वाथस्त्रिसुगन्धिमधुयुतः पीतः।
अपनयति चाम्लपित्तं यदि भुङ्क्ते मुद्गयूषेण॥ ५॥

प्रा, एतत्सदृशं व अम्लपित्तचिकित्सितमुच्यते। वान्तिं कृत्वे ति।—वमनञ्च परिष्टा-दिभिः अत तन्त्रान्तरे यथा,—"प्रागम्लपित्तरोगार्त्तं कुलकारिष्टवारिभिः। सराठ-चौद्रसिन्धूत्थैर्वमनं कारयेद्भिषक्" इति। राठं मदनफलम्॥ १॥ २॥

क्रियेत्यादि।—दोषसंसर्गजे अनुबन्धव्यपेक्षया अनुबन्धभूतदोषाविरोधेन शमनी संशमनरूपा भेषजाहारकल्पना क्रिया कार्य्येत्यर्थः। उक्तवमनविरेकयोर्विषयमाह ऊर्द्धगमित्यादि। ऊर्द्धगे सकफे वमनं अधोगे तु अम्लपित्ते सविबन्धे विरेचनम्॥ ३॥

यवगोधूमेति।—यवगोधूमौ हि सरत्वमधुरत्वादिना अम्लपित्तहितौ, तयोः पेयादिरूपान् विकारान्। तीक्ष्णसंस्कारवर्जिता इति कटूष्णलवणादिसंस्कारसंयोग-रहिताः। यथास्वमिति पिबेदित्यनेन योज्यम्, तेन दोषसंसर्गाद्यपेक्षया तत्तद्दोष-प्रत्यनीकेन द्रवेण पिबेदित्यर्थः। त्रिसुगन्धिमधुयुत इति त्रिसुगन्धि त्वगेलापत्रम् तच्च सौगन्ध्यमात्रकारकम्, मधु च प्रक्षेपन्यायेन योज्यम्॥ ४॥ ५॥

कफपित्तवमीकण्डू-ज्वरविस्फोटदाहहा।
पाचनो दीपनः क्वाथः शृङ्गवेरपटोलयोः॥ ६॥
पटोलं नागरं धान्यं क्वाथयित्वा जलं पिवेत्।
कण्डूपामार्त्तिशूलघ्नं कफपित्ताग्निमान्द्यजित्॥ ७॥

पटोलविश्वामृतरोहिणीकृतम्
जलं पिवेत् पित्तकफोच्छ्रये तु।
शूलभ्रमारोचकवह्निमान्द्य-
दाहज्वरच्छर्दिनिवारणं तत्॥ ८॥

यवकृष्णापटोलानां क्वाथं चौद्रयुतं पिवेत्।
नाशयेदम्लपित्तञ्च अरुचिञ्च वमिं तथा॥ ९॥
दशाङ्गः—वासामृतापर्पटकनिम्बभूनिम्बमार्कवैः।
त्रिफलाकुलकैः क्वाथः सक्षौद्रश्चाम्लपित्तहा॥ १०॥
फलत्रिकं पटोलञ्च तिक्ताक्वाथः सितायुतः।
पीतः क्षौतकमध्वाक्तो ज्वरच्छर्द्यम्लपित्तजित्॥ ११॥
पथ्याभृङ्गरजश्चूर्णं युक्तं जीर्णगुडेन तु।
जयेदम्लपित्तजन्यां छर्दिमन्नविदाहजाम्॥ १२॥

वासागुग्गुलुः—

वासानिम्बपटोलत्रिफलागमनयासयोजितो जयति।
अधिककफमम्लपित्तं प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः॥ १३॥

कण्ड्वादौ।—मद्वरं शुण्ठी॥ ६—१०॥

फलत्रिकमित्यादौ।—तिक्तेत्यतः परमेपामिति शेषः; तेन फलत्रिकादीनि यान्येतानि एषां क्वाथ इत्यर्थः फलति। क्षौतकं यष्टीमधु, सिताक्षौतकमधूनीह प्रक्षेप्याणि॥ ११॥

पथ्येत्यादौ।—भृङ्गरजश्चूर्णं भृङ्गराजस्य चूर्णम्। वासेत्यादौ।—अयनः पीत-मन्तः, यासो दुरालभा, वासादीनां चूर्णं गुग्गुलुसमं गुग्गुलोः प्रधानत्वात्। क्रमशः उपयुक्तेन॥ १२॥ १३॥

छिन्नाखदिरयष्ट्याह्वदार्वम्भो वा मधुद्रवम्।
सद्राक्षामभयां खादेत् सक्षौद्रां सगुड़ाञ्च ताम्॥ १४॥
कटुका सितावलेह्या पटोलविश्वञ्च मधुसमायुक्तम्॥ १५॥
रक्तासुतौ च युक्त्या खण्डं कुष्माण्डकं श्रेष्ठम्॥ १६॥

पटोलधन्याकमहौषधाव्दैः
कृतः कषायो विनिहन्ति शीघ्रम्।
मन्दानलं पित्तवलासदाह-
च्छर्दिज्वरामानिलशूलरोगान्॥ १७॥

छिन्नोद्भवानिम्बपटोलपत्रं फलत्रिकं सुक्वथितं सुशीतम्।
क्षौद्रान्वितं पीतमनेकरूपं सुदारुणं हन्ति तदम्लपित्तम्॥ १८॥

पटोलत्रिफलानिम्बशृतं मधुयुतं पिबेत्।
पित्तश्लेषज्वरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये॥ १९॥
सिंहास्यामृतभण्टाकीक्वाथं पीत्वा समाक्षिकम्।
अम्लपित्तं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं ज्वरं वमिम्॥ २०॥
वासाघृतं तिक्तघृतं पिप्पलीघृतमेव च।
अम्लपित्ते प्रयोक्तव्यं गुड़कुष्माण्डकं तथा।
पक्तिशूलापहा योगास्तथा खण्डामलक्यपि॥ २१॥

छिन्नेत्यादौ।—मधुद्रवमिति मधुमौढिः, तेनाम्भ इत्यस्य विशेषणं, मध्वत्र प्रक्षेप्यमेव। सद्राक्षामित्यादि।—योगद्वयमेतत्॥ १४॥

कटुका सिता चेति।—कटुका कटुरोहिणी सितया लेह्येत्यर्थः। पटोलविश्वञ्च मधुसमायुक्तमिति पटोलविश्वयोः क्वाथं मधु प्रक्षिप्य पिबेदित्याहुः। कुष्माण्डखण्डकं रक्तपित्तोक्तम्। तन्त्रान्तरे पटोलधन्याकेत्यादियोगस्तथा छिन्नोद्भवानिम्बेत्यादियोगश्च क्वचित् पुस्तके दृश्यते; तौ च निश्चलेन वृन्देन च धृतौ। पटोलत्रिफलेत्यादौ अरिष्टो निम्बः। सिंहास्येत्यादौ। सिंहास्यो वासकः, भण्टाकी कण्टकारी॥ १५—२०॥

वासाघृतं रक्तपित्तोक्तम्। तिक्तघृतं कुष्ठोक्तमहातिक्तकं तथैव अम्लपित्तेऽपरत्व

पिप्पलीमधुसंयुक्ता चाम्लपित्तविनाशिनी ।
जम्बीरस्वरसः पीतः सायं हन्त्यम्लपित्तकम् ॥
गुडपिप्पलिपथ्याभिस्तुल्याभिर्मोदकीकृतः ।
पित्तश्लेष्मापहः प्रोक्तो मन्दमग्निञ्च दीपयेत् ॥ २२ ॥
हिङ्गु च कतकफलानि चिञ्चात्वचो घृतञ्च पुटदग्धम् ।
शमयति तदम्लपित्तमम्भुंजो यदि यथोत्तरं द्विगुणम् ॥ २३ ॥
कान्तपात्रे वराकल्को व्युषितोऽभ्यासयोगतः ।
सिताक्षौद्रसमायुक्तः कफपित्तहरः स्मृतः ॥ २४ ॥
एकोंऽशः पञ्चनिम्बानां द्विगुणो वृद्धदारकः ।
शक्तुर्दशगुणो देयः शर्करामधुरीकृतः ॥
शीतेन वारिणा पीतः शूलं पित्तकफोत्थितम् ।
निहन्ति चूर्णं सक्षौद्रमम्लपित्तं सुदारुणम् ॥ २५ ॥

णम् । पिप्पलीघृतन्तु परिणामशूलोक्तम्, एतच्च यद्यपि "पक्तिशूलापहा योगाः" इत्यनेनैव लभ्यते तथापि विशेषार्थमुक्तं, यथा खण्डामलकी । पिप्पलीमधुसंयुक्तेति अवलेहविषया ॥ २१ ॥

जम्बीरेत्यादौ ।—पक्वजम्बीरफलस्वरसः, अयञ्च योगो वातोल्बणेऽम्लपित्ते इत्याहुः ॥ २२ ॥

हिङ्ग्वित्यादौ ।—कतकफलं जलप्रसादनफलं प्रायो लवणे भवति । यथोत्तरं द्विगुणमिति हिङ्ग्वपेक्षया कतकफलं द्विगुणं, कतकफलापेक्षया तिन्तिडीकत्वक् द्विगुणा, तिन्तिडीकत्वगपेक्षया च घृतं द्विगुणमिति । एतत् सर्वं स्थालीमध्ये निक्षिप्य शरावेण पिधायान्तर्धूमं दग्ध्वा माषकचतुष्टयमुपयोज्यं, ततश्चार्द्धांशवृद्ध्या, तन्त्रान्तरसंवादात् । कान्तपात्र इति कान्ताख्यलौहविशेषपात्रे प्रक्षिप्य स्थापितत्रिफलाकल्क इत्यर्थः । शर्करामधुनी प्रक्षेप्ये ॥ २३ ॥ २४ ॥

एकोंऽश इत्यादौ ।—पञ्चनिम्बानामिति निम्बस्य त्वक्पत्रपुष्पफलमूलानां पञ्चानां मिलितानामेको भागः । शक्तुर्दशगुण इति निम्बभागापेक्षया, मात्रास्य पलमर्द्धपलं वा आहारद्रव्यमकुक्षाकल्पात् ॥ २५ ॥

अभ्रशुद्धिः—आम्लभक्तोदकैः पिष्टमभ्रकं तत्र संस्थितम् ।
कन्दमाणास्थिसंहारखण्डकर्णरसैरथ ॥
तण्डुलीयकशालिञ्चकालमारिषजेन च ।
द्वयोर्बृहतीभृङ्गलक्ष्मणाकेशराजकैः ॥
पेषणं भावनं कुर्य्यात् पुटञ्चानेकशो भिषक् ।
यावन्निश्चन्द्रकं तत् स्याच्छुद्धिरेवं विहायसः ॥ २६ ॥
लौहशुद्धिः—स्वर्णमाक्षिकशालिञ्चध्मातं निर्वापितं जले ।
त्रैफलेऽथ विचूर्ण्यैवं लौहं कान्तादिकं पुनः ॥
बृहत्पत्रकरीकर्णत्रिफलावृद्धदारकैः ।
माणकन्दास्थिसंहारशृङ्गवेरभवैः रसैः ॥
दशमूलीमुण्डितिकातालमूलीसमुद्भवैः ।
पुटितं साधु यत्नेन शुद्धिमेवमयो व्रजेत् ॥ २७ ॥

सम्प्रति सुधावती व्याख्या । तत्र प्रथममाम्लभक्तेत्यादिना अभ्रकशुद्धिमाह । आम्लधान्यभेदः । अत्राभ्रकं कृष्णाभ्रकं ग्राह्यं श्रेष्ठत्वात् । तदेकपत्रीकृत्य उदूखलादिषु सचूर्णं आम्लभक्तकाञ्जिके अहोरात्रं स्थापयित्वा तेनैव काञ्जिकेन पेषणीयम् । ततः कन्दादीनां व्यस्तसमस्तानां स्वरसेन पुनः पेषणं भावनं पुटनञ्च बहुधा कुर्वीत यावन्निश्चन्द्रिकत्वमस्य स्यादित्यर्थः । तत्र कन्दो वन्यशोलः, खण्डकर्णः खाण्डकानः (खारकोन:) इति ख्यातः । तण्डुलीयकालमारिषयोः स्वल्पपत्र-बृहत्पत्रभेदेन भेदः । द्वयोः पुनर्नवा, भृङ्गी भृङ्गराजः, लक्ष्मणा स्वनामख्याता । विहायस इत्यभ्रकस्य ॥ २६ ॥

लौहशुद्धिमाह स्वर्णमाक्षिकेत्यादि । पिष्टाभ्यां स्वर्णमाक्षिकशालिञ्चाभ्यां कान्तादिलौहं लिप्त्वा ततो भस्त्रया वह्नौ ध्मातं ततोऽनन्तरवक्ष्यमाणविधिक्वथितत्रिफलाक्वाथे निर्वापितमित्यर्थः । त्रैफले जल इति त्रिफलाक्वाथ इत्यर्थः । तदेव त्रिफलामारितलौहचूर्णं प्रक्षालयन् भानुपाकादिशोधितं बृहत्पत्रकरिकर्णपलाशादिस्वरसैः पुटितं कुर्यादित्याह । बृहत्पत्रेत्यादि । बृहत्पत्री बड़बड़ इति ख्यातः ; अत्र बृहत्पत्रकरिकर्णादिकादशपुटनद्रव्येषु मध्ये येषां स्वरसप्राप्तिस्तेषां स्वरसो ग्राह्यः ।

मण्डूरशुद्धिः—यशिरं श्वेतवाट्यालं मधुपर्णीमयूरकम् ।
तण्डुलीयञ्च वर्षाभूं दत्त्वाधयोर्द्धमेव च ॥
पाचयं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनत्रयम् ।
अन्तर्वाष्पमदग्धञ्च तथा स्थाप्यं दिनत्रयम् ।
विचूर्णितं शुद्धिरियं लौहकिट्टस्य दर्शिता ॥ २८ ॥

रसशुद्धिः—

जयन्त्या वर्द्धमानस्य आर्द्रकस्य रसेन च ।
वायस्याश्चानुपूर्व्येण मर्दनं रसशोधनम् ॥ २९ ॥

गन्धकशुद्धिः—

गन्धकं नवनीताख्यं चूर्णितं लौहभाजने ।
त्रिधा चण्डातपे शुष्कं भृङ्गराजरसाप्लुतम् ॥
ततो वह्नौ द्रवीभूतं त्वरितं वस्त्रगालितम् ।
यत्नाद्भृङ्गरसे क्षिप्तं पुनः शुष्कं विशुध्यति ॥ ३० ॥

येषान्तु सरसो न लभ्यते तेषां पुटनीयलौहसमानामष्टगुणं जलं दत्त्वा अष्टभागावशेषकाथेन पुटनं कर्त्तव्यमिति ॥ २७ ॥

यशिरमित्यादिना लौहमलशुद्धिमाह । यशिरः श्वेतापामार्गः । मधुपर्णी गुडूची । मयूरकोऽपामार्गः । तण्डुलीयः शूकमारिषः । वर्षाभूः पुनर्नवा । सुजीर्णमण्डूरं पुराणमण्डूरम् । यशिरादीनां मूलत्वक्पत्रपल्लवान् स्थाल्यामधः पातयित्वा तदुपरि जीर्णमण्डूरं दत्त्वा तैरेव पत्रादिभिराच्छाद्य गोमूत्रं दत्त्वा दिवसत्रयं व्याप्य मुदग्धं यथा स्यात्तथा पाको विधेयः । तदनु शरावेण पिधायान्तर्वाष्पं यथा स्यात्तथा दिनत्रयं स्थाप्यम् । तदनु प्रचण्डातपे शोषयित्वा चूर्णयेदिति मण्डूरशुद्धिः ॥ २८ ॥

अथ रसशुद्धिमाह, जयन्त्या इत्यादि ।—वर्द्धमान एरण्डः । वायसी काकमाची ॥ २९ ॥

गन्धकशुद्धिमाह, गन्धकमित्यादि । चूर्णितमिति तण्डुलकणपरिमाणं कृत्वा लौहभाजने स्थापयित्वा भृङ्गराजरसेनाप्लाव्य चण्डातपे शोषयेत्, एवमपरवारद्वय-

सुधावती गुड़िका—

गगनाद्विपलं चूर्णं लौहस्य पलमात्रकम्।
लौहकिट्टपलार्द्धञ्च सर्वमेकत्र संस्थितम्॥
मण्डूकपर्णीवशिर-तालमूलीरसैः पुनः।
शतावरीभृङ्गकेशराज-कालमारिषजैरथ॥
त्रिफलाभद्रमुस्ताभिः स्थालीपाकाद्विचूर्णितम्।
रसगन्धकयोः कर्षौ प्रत्येकं ग्राह्यमेकतः॥
तन्मर्दनाच्च शिलाखल्वे यत्नतः कज्जलीकृतम्।
वचा चव्यं यमानी च जीरके शतपुष्पिका॥
व्योषं मुस्तं विडङ्गञ्च ग्रन्थिकं खरमञ्जरी।
त्रिवृता चित्रको दन्ती सूर्य्यावर्त्तः सितस्तथा॥
भृङ्गमाणककन्दौ च खण्डकर्णक एव च।
दन्त्युत्पला केशराज-कालावककाकोऽपि च॥
एषामर्द्धपलं ग्राह्यं पटघृष्टं सुचूर्णितम्।
प्रत्येकं त्रिफलायाश्च पलार्द्धं पलमेव च॥
एतत् सर्वं समालोड्य लौहपात्रे तु भावयेत्।

मपि। तदनु यथाख्यातपे संशोध्य लौहपात्रमध्ये स्थापयित्वा ज्वलदङ्गारोपरि दत्त्वा दर्व्विकया सञ्चाल्य यदा तैलवद्द्रवीभवति तदा भृङ्गराजस्वरसपरिपूरित-पात्रे घृतात्तघूमवस्त्रेण पिहितमुखे गन्धकं त्वरया ढालयित्वा यामान्तरेण विदध्यात्। तदनु यथाख्य आतपे शोषयित्वा चूर्णयेदिति गन्धकशुद्धिः॥ १०॥

अथ शोधितामलकलौहलौहमलचूर्णानां मिलित्वा स्थालीपाकमाह, गगना-दित्यादि। गगनादित्रयकात्। मण्डूकपर्ण्यादितालमूल्यन्त्य रसैमाषकन्नीह-तन्मलमिलितचूर्णसमेनैकः स्थालीपाकः। वरीति शतावरी। ततः शतावर्य्यादि-कालमारिषान्तरसेन च द्वितीयः स्थालीपाकः। तदनु त्रिफलाभद्रमुस्ताभिरप्यनन्त-रोक्तक्वाथविधिसिद्धक्वाथेन तथैव तृतीयः स्थालीपाक इति। निश्चलस्तु मण्डूक-पर्ण्यादितालमूल्यन्तरसेन पुटदानमाह। तत्तु न सम्यक्, पुटदानाश्रुतेः; पूर्व-

आतपे दण्डसंघृष्टमार्द्रकस्य रसैस्त्रिधा ॥
तद्रसेन शिलापिष्टां गुडिकां कारयेद्भिषक् ।
बदरास्थिनिभां शुष्कां सुनिगुप्तां निधापयेत् ॥
ततः प्रातर्भोजनादौ च सेवितं गुडिकात्रयम् ।
अम्लोदकानुपानञ्च हितं मधुरवर्जितम् ॥
दुग्धञ्च नारिकेलञ्च वर्जनीयं विशेषतः ।
भोज्यं यथेष्टमिष्टञ्च वारिभक्ताम्लकाञ्जिकम् ॥
छर्द्यम्लपित्तं विविधं शूलञ्च परिणामजम् ।
पाण्डुरोगञ्च सर्वञ्च शोथोदरगुदामयान् ॥
यक्ष्माणं पञ्च कासांश्च मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।
प्लीहानं श्वासमानाहमामवातं सुदारुणम् ।
गुडी क्षुधावती सेयं विख्याता रोगनाशिनी ॥ ३१ ॥

जीरकाद्यं घृतम्—

पिष्ट्वाजाजीं सधन्याकं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
कफपित्तारुचिहरं मन्दानलवमिं जयेत् ॥ ३२ ॥

दृष्टत्वाच्च तु रसशोधनादिग्रन्थेन व्यवधानार्थमिति । स्थालीपाकाद्भिषग्निर्मितमिति । स्थालीपाकानन्तरं पुनर्लौहशिलायां चूर्णीकरणमित्यर्थः । एतदनन्तरं गन्धकेन सहाद्य रसगन्धकयोः कर्षमित्यादि । रसगन्धकयोः कर्षौ प्रत्येकमिति स्फुटः । तन्निर्मितरसगन्धककर्षचतुष्टयमेकत्र प्रत्येकौषधस्य कर्षमेकं पात्रमिति योज्यम् । तथा चव्यमित्यादिना प्रत्येकपूर्णं कर्षमाह । ग्रन्थिपर्णी अपामार्गः । कृष्णजीरकं कृष्णजीरः, स च श्वेतः । मानकन्दो मानकन्दः । एषाञ्च वचादीनां चूर्णं प्रत्येकमर्द्धपलम् । त्रिफलाया मिलित्वा सार्द्धपलमेकम् । तेन त्रिफलाया प्रत्येकं कर्षमर्द्धमिति फलति । बदरास्थिमिता इति सर्वोपदेशात् कलायपरिमाणा ग्राह्याः । अत्र क्षीरादिवर्जनं वारिभक्ताम्लकाञ्जिकादिविधानञ्च प्रयोगसामर्थ्यात् । क्वचिन्ना हि योगशक्तिरिति ॥ ३१ ॥

पटोलशुण्ठीघृतं—

पटोलशुण्ठ्योः कल्काभ्यां केवलं कुलकेन वा।
घृतप्रस्थं विपक्तव्यं कफपित्तहरं परम् ॥ ३३ ॥

पिप्पलीघृतम्—

पिप्पलीक्वाथकल्केन घृतं सिद्धं मधुप्लुतम्।
पिबेच्च प्रातरुत्थाय अम्लपित्तनिवृत्तये ॥ ३४ ॥

द्राक्षाद्यं घृतम्—

द्राक्षामृताशक्रपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च।
त्रायन्तिकापद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत् सर्पिरुपेतमेभिः॥
युञ्जीत मात्रां सह भोजनेन सर्वत्र पानेऽपि भिषग्विदध्यात्।
बलासपित्तं ग्रहणीं प्रवृद्धां कासाग्निसादज्वरमम्लपित्तम्।
सर्वं निहन्याद्घृतमेतदाशु सम्यक् प्रयुक्तं ह्यमृतोपमञ्च ॥

शतावरीघृतम्—

शतावरीमूलकल्कं घृतप्रस्थं पयः समम्।
पचेन्मृदग्निना सम्यक् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
नाशयेदम्लपित्तञ्च वातपित्तोत्तरान् गदान्।
रक्तपित्तं तृषां मूर्च्छां श्वाससन्तापमेव च ॥ ३६ ॥

इत्यम्लपित्त-चिकित्सा।

पिबेत्यादौ।—जलं चतुर्गुणम्। पिप्पलीघृते मधुप्लुतमिति सिद्धे घृते घृत-पादिकमधुयुक्तम् ॥ ३२—३४ ॥

द्राक्षेत्यादौ।—शक्रः कुटजः, तस्य फलमिति वदन्ति। पद्मं पद्मकाष्ठम् ॥३५॥

शतावरीघृते पयः सममिति पयःशब्देनेह पयःसाधर्म्यात् शतावर्या रसो ग्राह्यः, न तु क्षीरं, तस्य पृथगुपात्तत्वात्। सममिति घृतेन सह तुल्यम् ॥ ३६ ॥

इत्यम्लपित्ताधिकारः।

अथ विसर्प-विस्फोट-चिकित्सा ।

विरेकवमनालेप-सेचनासृग्विमोक्षणैः ।
उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहिभिः ॥ १ ॥
पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन च ।
विसर्पे वमनं शस्तं तथैवेन्द्रयवैः सह ॥ २ ॥
त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह ।
प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरशान्तये ॥
रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ॥ ३ ॥
तृणवर्जं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ।
प्रदेहसेकसर्पिर्भिर्विसर्पे वातसम्भवे ॥ ४ ॥
कुष्ठं शताह्वासुरदारुमुस्तावाराहिकुस्तुम्बुरुकृष्णगन्धाः ।
वातेऽर्कवंशार्त्तगलाश्च योज्याः सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु ॥ ५ ॥

यद्यपि सर्वविसर्पेऽपि पित्तसम्बन्धस्यावश्यम्भावात् प्रायस्तच्चिकित्सितत्वाद्रक्त-पित्तानन्तरं विसर्पचिकित्सितमुच्यते । अविदाहिभिरन्नपानैरिति शेषः । पटोलेत्यादि ।—पटोलपिचुमर्दाभ्यामित्येको योगः । पिप्पल्या मदनेन चेति द्वितीयः । इन्द्रयवास्तु योगद्वयेऽपि सम्बध्यन्ते इति केचित् । अन्ये तु पटोलनिम्बयोः क्वाथे पिप्पल्यादित्रयं प्रक्षेप्यमित्येकं योगमाहुः । व्याख्यातः पूर्वेणैव ॥ १ ।२ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—त्रिफलाक्वाथः सर्पिस्त्रिवृते प्रक्षिप्य देयः । रसमित्यादावपि विरेकार्थमिति सम्बध्यते ॥ ३ ॥

तृणवर्जमिति तृणपञ्चमूलं वर्जयित्वा पञ्चमूलचतुष्टयम् । तत्र स्वल्पमहत्पञ्चमूल-द्वयं प्रसिद्धमेव । कण्टकिपञ्चमूलं वल्लीपञ्चमूलञ्च यथा,—"मेषशृङ्गी हरिद्रा च विदारी सारिवाऽमृता । वल्ल्याख्यं कण्टकाख्यन्तु सैरेयाभीरुगृध्रनखैः । हिंस्रा-करमर्दैश्च सर्वदोषहरावुभे ।" अत्र अभीरुः शतमूली, सैरेयको झिण्टी, हिंस्रा काकादनी, करमर्दः स्वल्पमधुरफलः चोरीति लोके इति सुश्रुतटीका । तृणपञ्च-मूलस्य वर्जनमिह पित्तहरत्वेन वातेऽयौगिकत्वात् ॥ ४ ॥

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठापद्मकोशीरचन्दनैः।
सयष्टीन्दीवरैः पित्ते क्षीरपिष्टैः प्रलेपनम्॥ ६॥

कशेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्राः सशैवलाः सोत्पलकर्दमाश्च।
वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपा विधेयाः सघृताः सुशीताः॥७॥

प्रदेहाः परिषेकाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः।
पद्मकोशीरमधुकचन्दनैर्वा प्रशस्यते॥ ८॥

पित्ते तु पद्मिनीपङ्कं पिष्टं वा शङ्खशैवलम्।
गुन्द्रामूलन्तु शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम्॥ ९॥

न्यग्रोधपादा गुन्द्रा च कदलीगर्भ एव च।
विसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताप्लुतः॥ १०॥

हरेणवो मसूराश्च मुद्गाश्चैव सशालयः।
पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्वे वा सर्पिषा सह॥ ११॥

कशेर्वित्यादि सुश्रुतस्य। बाराही वाराहीकन्दः, तदभावे चर्मकारालुकः। कुम्भुक गम्भीयकम्, हस्त्यक्षा शीघ्रावयवम् [अन्ये तु बीजं] चर्माङ्कन्दं, चक्रा वस्त्राभी, चाङ्गेरी चाङ्गेरीमूलं चर्मगवाक्षं वा। प्रपौण्डरीकेत्यादौ।—इन्दीवरं नीलोत्पलम्। कशेर्वित्यादि सुश्रुतस्य। पद्मं पद्मकाष्ठं, गुन्द्रा गुन्द्रकः, उत्पलं नीलोत्पलं, कर्दमः पद्मोत्पलाश्रयकर्दमः, वस्त्रान्तरा वस्त्रव्यवहिताः, एवं सति पित्तविसर्पादिषु लेपाद् व्रणादि न स्यात्, लेपः स्फोटकस्य सुकरं भवतीति। लेपा इति बहुवचननिर्देशादेकैकशोऽप्येते लेपा योज्या इति वदन्ति। पञ्चवल्कलैरिति अश्वत्थवटोदुम्बरप्लक्षवेतसवल्कलैः। प्रशस्यत इत्यत्र वचनपरिणामेन प्रदेह इति योज्यम्॥ ५—८॥

पित्ते त्वित्यादि।—शङ्खपादैर्मिलितः शैवलः, शङ्खश्च शैवलश्चेति समाहारः। गुन्द्रा गुन्द्रकः, शुक्तिर्मुक्ताधारभाण्डं [शीतवीर्यत्वात् मौक्तिकमपीति केचित्]। घृतान्वितमिति योगचतुष्टयेऽपि योज्यम्॥ ९॥

न्यग्रोधेत्यादि।—वाग्भटस्य। न्यग्रोधस्य पादाः प्ररोहाः; अन्ये तु शुङ्गामाहुः। तदपा दृश्यभिमताः। तदपा इत्यत्र गुन्द्रेति न पाठः वाग्भटे चरके च।

द्राक्षारग्वधकाश्मर्य्यत्रिफलामरण्डपीलुभिः ।
त्रिवृद्धरीतकीभिश्च विसर्पे शोधनं हितम् ॥ १२ ॥
गायत्रीसप्तपर्णाब्दवासारग्वधदारुभिः ।
कुटन्नटैश्च वेल्लेपो विसर्पे श्लेष्मसम्भवे ॥ १३ ॥
अजाश्वगन्धाशरणाथ काला सैकैषिका चाप्यथवाजशृङ्गी ।
गोमूत्रपिष्टो विहिमः प्रदेहो हन्याद्विसर्पं कफजं सुशीघ्रम् ॥
मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।
वमनञ्च विधातव्यं विसर्पे कफसम्भवे ॥ १४ ॥
त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ।
नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥
आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः ।
शिरीषपुष्पं कामाची हिता लेपावचूर्णनैः ॥

सरघा इति पाठात्। कदलीगर्भो गर्भस्था कदलीमञ्जरी ; विषग्रन्थिर्दाग्रन्थिः ; हरेणवो वर्त्तुलकलायाः ॥ १० ॥ ११ ॥

द्राक्षेत्यादौ।—आरग्वधस्य फलम्, अमण्डः एरण्डस्तस्य बीजं विरेचकत्वात्, पीलु श्रोत्रतापयिकं फलम्। क्वाथेन कल्केन वा योगद्वयमिदम्। तत्र पीलुन्त एकः, हरीतक्यन्तश्च द्वितीय इति ॥ १२ ॥

गायत्रीत्यादौ।—पत्र आरग्वधस्य पत्रं, कुटन्नटं कैवर्त्तमुस्तकम्। अयं योगो वासास्थाने धवस्य कुटन्नटस्थाने कुलत्थकस्य प्रक्षेपादपि बोध्यः। यदाह चरकः—"खदिरं सप्तपर्णञ्च मुस्तमारग्वधं धवम्। कुलत्थकं देवदारु दद्यादालेपनं भिषक्" इति ॥ १३ ॥

अजेत्यादि सुश्रुतस्य। अजगन्धा फोकान्धी, अश्वगन्धा ख्यातैव। सरघा शिहन्, काला कालाकडुः, एकैषिका पाठा, अजशृङ्गी मेषशृङ्गी कर्कटशृङ्गी वा। अजगन्धादिरजशृङ्ग्यन्त एको योगः। उक्तं हि वाग्भटे—"कालाजशृङ्गी सरघा अश्वगन्धा हयाह्वया। एकैषिका च लेपः स्यात् श्लेष्मवीसर्पनाशनः" इति। विहिम इति हिमविपरीतः कोष्ण इत्यर्थः ॥ १४ ॥

त्रिफलेत्यादि।—वाग्भटस्य। समङ्गा वराहक्रान्ता, करवीरकमित्यत्र करवीरज-

मुस्तारिष्टपटोलानां क्वाथः सर्वविसर्पनुत्।
धात्रीपटोलमुद्गानामथवा घृतसंप्लुतः॥ १५॥

नवकषायगुग्गुलुः—

अमृतवृषपटोलं निम्बकल्कैरुपेतम्
त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातञ्च तुल्यम्।
क्वथितमिदमशेषं गुग्गुलोर्भागयुक्तम्
जयति विषविसर्पान् कुष्ठमष्टादशाख्यम्॥ १६॥

अमृतादिः—अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णम्
खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू-
रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरञ्च॥ १७॥

पटोलामृतभूनिम्बवासकारिष्टपर्पटैः।
खदिराब्दयुतैः क्वाथो विस्फोटार्त्तिज्वरापहः॥ १८॥

पटोलत्रिफलारिष्टगुडूचीमुस्तचन्दनैः।
मूर्वा रोहिणी पाठा रजनी मदुरालभा।

मिति पाठे मूलम्। अनन्ता अनन्तमूलम्। अयं चैतया वक्ष्यमाणोऽप्यारग्वधादिः सम्यक्पक्वयोगेन विधः कार्यः। एतदनन्तरं प्रदेहाः सर्वे च एते देयाः। सम्यक्पक्वामृत इति परकीयोक्तत्वात्। इभे माणकी बहुवारः। काकमाची काक-माची। सर्वविसर्पनुदिति प्रत्येकदोषजसर्वविसर्पघ्नम् सन्निपातविसर्पस्यासाध्यत्वात्॥ १५॥

अमृतेत्यादौ।—त्रिफलं त्रिफला, व्याधिघातं आरग्वधफलम्। गुग्गुलोर्भागयुक्तमिति प्रत्यक्षोपयोगे प्रक्षेपपरिभाषयैव देयम्। विरेके कर्तव्ये प्रक्षेपमानापेक्षया द्विगुणमित्याहुः॥ १६॥

अमृतेत्यादौ।—असितवेत्रं कामिन्याख्यमूलम्, अत्रापि विरेके कर्तव्ये गुग्गुलु प्रक्षिपन्ति वृद्धाः॥ १७॥

पटोलेत्यादिना विस्फोटचिकित्सामाह॥ १८॥

कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम्।
कण्डूत्वग्दोषविस्फोटविषवीसर्पनाशनम्॥ १९॥
भूनिम्बवासाकटुकापटोलफलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्धः।
विसर्पदाहज्वरवक्त्रशोषविस्फोटतृष्णावमिनुत् कषायः॥ २०॥
सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेत् पुरैः॥ २१॥
दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुकां तथा।
सोष्णं गुग्गुलुसंयुक्तं पिबेद्वा खदिराष्टकम्॥ २२॥
कुण्डलीपिचुमर्दाम्बु खदिरेन्द्रयवाम्बु वा।
विस्फोटान् नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव॥ २३॥
चन्दनं नागपुष्पञ्च तण्डुलीयकशारिवे।
शिरीषवल्कलं जाती लेपः स्याद्दाहनाशनः॥ २४॥
शुकतरुनते च मांसी रजनी पद्मा च तुल्यानि।
पिष्टानि शीततोयेन लेपः स्यात् सर्वविस्फोटे॥ २५॥
शिरीषमूलमञ्जिष्ठाचव्यामलकयष्टिकाः।
सजातीपल्लवक्षौद्रा विस्फोटे कवडग्रहाः॥ २६॥

पटोलत्रिफलेत्यादौ।—समूलां रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभेत्यतःपरम् एभिरिति शेषः, तेन एभिः कृत कषायं पाययेदित्यर्थसङ्गतिः कार्या। त्रिफलां द... यंत् पुरैरिति त्रिफलाक्वाथे गुग्गुलुः प्रक्षेप्य इत्यर्थः। दुरालभामित्यादावपि दुरालभादीनां क्वाथो गुग्गुलुप्रक्षेपसहितः। सोष्णमिति सहशब्दः ईषदर्थे. खदिराष्टकं मसूर्यां वक्ष्यमाणम्, इदमपि गुग्गुलुयुक्तमेव पिबेत्॥ १९—२२॥

कुण्डलीत्यादि।—योगद्वयम्। कुण्डली गडूची, अम्बु क्वाथः। चन्दनमित्यादौ शारिवा अनन्तमूलं, जात्यास्तु पत्रम्॥ २३। २४॥

शुकतर्वित्यादि वाग्भटस्य। शुकतरुः शिरीषः, नतं तगरपादिका। पद्मा ब्राह्मणयष्टिका। वाग्भटे तु "शुकतरुनते च मांसी" इत्यत्र "शुकतरुनतमाचीका इति पाठः, माचीकश्च देवदार्विति तट्टीका, तेन संग्रहे मांसीति पाठो लेखकदोषात्॥ २५॥

शिरीषेत्यादौ।—शिरीषमूलेत्यत्र शिरीषपूगेति पाठे पूगस्य फलम्। अत्र क...

शिरीषोडुम्बरौ जम्बुः सेकालेपनयोर्हिताः ।
श्लेष्मातकत्वचो वापि प्रलेपाश्च्योतने हिताः ॥ २७ ॥

दशाङ्गः—

शिरीषयष्टीनतचन्दनैलामांसीहरिद्राद्वयकुष्ठवालैः ।
लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रदिष्टो विसर्पकण्डूज्वरशोथहारी ॥२८॥

चतुःसमम्—

शिरीषोशीरनागाह्वहिंस्राभिर्लेपनाद् द्रुतम् ।
विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यन्ति न संशयः ॥ २९ ॥

वृषाद्यं घृतम्—

वृषखदिरपटोलपत्रनिम्बत्वगमृतामलकीकषायकल्कैः ।
घृतमभिनवमेतदाशु पक्वं जयति विसर्पगदान् सकुष्ठगुल्मान्॥३०

पञ्चतिक्तकघृतम्—

पटोलसप्तच्छदनिम्बवासाफलत्रिकाच्छिन्नरुहाविपक्वम् ।
यत् पञ्चतिक्तं घृतमाशु हन्ति त्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः ॥३१॥

महापद्मकघृतम्—

पद्मकं मधुकं लोध्रं नागपुष्पस्य केशरम् ।
द्वे हरिद्रे विडङ्गानि सूक्ष्मैला तगरं तथा ॥

बलत्वनिर्देशात् [illegible] इति पठन्ति । जातीपत्रपर्याद्दर्शीगत [illegible] विज्ञेयः । आश्च्योतनं सर्वेषु चक्षुषि दर्शीदधिष्ठानम् ॥ २६ । २७ ॥

शिरीषेत्यादौ ।—यष्टी यष्टीमधु, बालं ह्रीवेरम् ॥ २८ ॥

शिरीषेत्यादौ ।—नागाह्वं नागकेशरचूर्णम्, हिंस्रा जटामांसी ॥ २९ ॥

वृषाद्यघृते ।—निम्बत्वगमृतामलकीकषायकल्कैरित्यत्र स्थाने छन्दःपूरणार्थं [illegible] इति केचित् पठन्ति । अन्ये तु [illegible] इति पठन्ति, कश्चित्तु [illegible] पाठः, तत्र, व्यवहाराभावात् ॥ ३० ॥

पञ्चतिक्तघृते छिन्नरुहायाः कल्कः, शेषाणां कषाय इति व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ ३१ ॥

कुष्ठं लाक्षा पद्मकञ्च सिक्थकं तुल्यमेव च।
वञ्जुवारः शिरीषञ्च कपित्थफलमेव च॥
तोयेनालोड्य तत् सर्वं घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
यांश्च रोगान् निहन्त्याशु तान्निबोध महामुने!॥
सर्पकीटाखुदष्टेषु लूतामूत्रक्षतेषु च।
विविधेषु स्फोटकेषु तथा दुष्टविसर्पिषु॥
नाड़ीषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशेषतः।
अगस्त्यविहितं धन्यं पद्मकन्तु महाघृतम्॥ ३२॥
रोगस्तु स्नायुकाख्यो यः क्रिया तत्र विसर्पवत्।
गव्यं सर्पिस्त्र्यहं पीत्वा निर्गुण्डीस्वरसं त्र्यहम्॥
पिबन् स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः।
शोभाञ्जनमूलदलैः काञ्जिकपिष्टैः सलवणै र्लेपः।
हन्ति स्नायुकरोगं यद्वा मोचत्वचो लेपः॥ ३३॥
इति विसर्प-विस्फोटचिकित्सा।

पद्मकहृते।—नागपुष्पस्य केशरमिति नागकेशरचूर्णमित्यर्थः॥ ३२॥

स्नायुकरोगचिकित्सामाह, रोगस्त्वित्यादि। स्नायुकरोगो नारुया नाम्ना पश्चिमदेशे ख्यातः। एतच्च रोगो हरिनिर्यमेनोक्तः। छन्देन पुनरुक्तः; यथा— "शाखासु कुपितो वायुः शोथं कृत्वा विसर्पवत्। भित्त्वैव तं घने तत्र शोषं मांसं विशोष्य च। कुर्य्यात्तन्तुनिभं सूत्रं तत् पिण्डैः शनकाकुर्जैः। छिन्नं शनैः पतादेति छेदात्तत् कोपमावहेत्। सम्पाताच्छोपशान्तिः स्यात् पुनः स्थानान्तरे भवेत्। रोगः स स्नायुको नाम्ना तन्तुकश्च प्रकीर्तितः" इति। शाखास्विति जङ्घादिषु, तदिति सूत्रम्, तत्कनकुर्जैः पिण्डैश्छिन्नं सत् पतादेति निःसरति। छेदादिति कदाचिदभिघातादिना सूत्रच्छेदात्। सम्पातादिति तस्य सूत्रस्य स्वयमेव पतनात्। पिबन्नित्यत्र पीत इति पाठे कर्त्तरि क्तः। मोचत्वचो लेप इति मोचं कदलीफलं कोमलकं वा तस्य त्वक्॥ ३३॥

इति विसर्पविस्फोटाधिकार-विवृतिः।

अथ मसूरिकाचिकित्सा।

सर्वासां वमनं पथ्यं पटोलारिष्टवासकैः।
कषायैश्च वचावत्सयष्ट्याह्वफलकल्कितैः॥ १॥
सक्षौद्रं पाययेद्‌ ब्राह्म्या रसं वा हैलमोचिकम्।
वान्तस्य रेचनं देयं शमनञ्चाबले नरे॥ २॥
सुषवीपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम्।
रोमान्तीज्वरविस्फोटमसूरीशान्तये पिबेत्॥ ३॥
उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुध्यन्ति मसूरिकाः।
निर्विकाराश्चाल्पपूयाः पच्यन्ते चाल्पवेदनाः॥ ४॥
ण्टाकुम्भाण्डमूलं क्वथनविधिकृतं हिङ्गुमाषैकयुक्तम्
ीतं वीजं जयायाः सघृतसुपितवाः पीतमह्निः शिकव्याः।
ाध्या मूलं शिफा वा मदनकुसुमजा सोपणा वाथ पूति-
र्योगा वास्यम्बु नैते प्रथममभगदे दृश्यमाने प्रयोज्याः॥ ५॥

विस्फोटभेदत्वात् प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वाच्च मसूरीचिकित्सामाह, सर्वासा-मित्यादि। वासकैरित्यत्र क्वथैरिति शेषः। तेन कषायैरित्यनेन सामानाधिकरण्यं विरुध्यते। वत्स इन्द्रयवः। फलं मदनफलम्। सक्षौद्रमित्यादि।—रसमिति स्वरसम्, एतच्च वामकं विरेचकञ्च। सुषवी कारवेल्लकः, एतद्रसोऽप्युभयभागहरः। उभाभ्यामिति वमनविरेचनाभ्याम्॥ १—४॥

सृष्टियोगमाह। कण्टाकुम्भाण्डमूलमित्यादि कण्टाकुम्भाण्डलता स्वनामख्याता। हिङ्गुमाषैकयुक्तं पीतमिति पूर्वेणैव सम्बध्यते। वीजं जयायाः सघृतसुपितवाः पीतमिति द्वितीयो योगः। जया जयन्ती, अस्याश्च वीजसुपदेशादेकाधिकषड्-गण्डकं सघृतं पर्युषितजलेन पीतमित्याहुः। ये तु सुपितवाः पीतमिति पदं जयावीजमित्यनेन सह न योजयन्ति, तन्मते पीतमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशो नोप-पद्यते इति; सामान्यविशेषभावेन योजनापि कष्टकल्पनैवेति। अह्निः शिकव्या इति तृतीयो योगः। अत्राप्युषितवाः पीतमिति लिङ्गविपरिणामेन सम्बध्यते। अह्निरिति मूलम्। शिकटी स्वनामख्यातैव। ब्राह्म्या अपि तथैव च। [मयी

उद्धृत्य मुष्टिनाच्छाय भेषजं यत् प्रयुज्यते ।
तन्मुष्टियोगमित्याहुर्मुष्टियोगपरायणाः ॥
उङ्गणकण्टकमूलं वाप्यनन्तामूलमेव वा ।
विधिगृहीतं ज्येष्ठाम्बु पीतं हन्ति मसूरिकाम् ।
तद्वच्छृगालकण्टकमूलञ्च व्युषिताम्भसा ॥ ६ ॥
मसूरीं मूर्च्छितो हन्ति गन्धकार्द्धस्तु पारदः ।
निशाचिञ्चाच्छदे शीतवारिपीते तथैव तु ॥ ७ ॥
यावत्संख्या मसूर्य्यङ्गे तावद्भिः शेलुजैर्दलैः ।
छिन्नैरातुरनाम्ना तु गुणी व्येति न वर्द्धते ॥
व्युषितं वारि सक्षौद्रं पीतं दाहगुणीहरम् ।
शेलुत्वक्कृतशीताम्भः सेकं वा कायशोषणि ॥ ८ ॥

शृगालकण्टकस्य मूलम् ।] शीतला मसूरिका । एतच्च पूतिरित्यनेनैव समाख्याते । पूतिः गन्धाशिकाष्टम् । अन्ये तु मदनकुसुमजा शिफा शीतला, पूतिनाटाकरञ्जोऽपि कोषघ्न इति वदन्ति । अत्रापि मरिचमेकाधिकपञ्चगण्डकमित्युपदिशन्ति । अयमदः दाषरोगो मसूरीपर्य्याय एव ॥ ५ ॥

मुष्टियोगस्वरूपमाह उद्धृत्येत्यादि । उङ्कणकण्टक स्वनामख्यातम् । (उटंगन इति केचित्) अनन्तामूलमनन्तमूलम्, ज्येष्ठाम्बु तण्डुलोदकम् । शृगालकण्टकमपि स्वनामख्यातम् ॥ ६ ॥

मूर्च्छित इति कज्जलीकृतः । शोधितगन्धक कर्षं १, शोधितरस मा ८, कज्जलीकर्त्तव्या ; अतो माषकचतुष्टयं षट्कं वा पर्णे कृत्वा खाद्यमिति व्यवहारः । 'रुद्राक्षं मरिचैर्युतम्' इत्यादियोगः संग्रहे नास्ति ॥ निशेत्यादौ । छदः पत्रं, छदशब्दस्य नपुंसकलिङ्गता छान्दसत्वात्, किंवा निशाचिञ्चाच्छदाविति पाठः, द्विवचनदर्शनात् पत्रद्वयं ग्राह्यमित्यन्ये ॥ ७ ॥

यावदित्यादौ । शेलुर्बहुवारः, मसूरिकां गणयित्वा तावत्सङ्ख्यया आतुरनाम्ना शाखा छिन्द्यादित्यर्थः । गुणी मसूरिकेत्यर्थः ॥ शेलुत्वगित्यादि ।—शीताम्भः शीतकषायः, कायशोषण इति सम्पूर्णगात्रप्रदेशशोषणनिमित्तमित्याहुः । कायशोषण-

उग्राव्यवंशनीलि-यवहयकर्पासकीकसव्राह्मी।
सुरसमयूरकलाचाधूपो रोमान्तिकादिहरः॥ ९॥
तर्पणं वातजायां प्राग् लाजचूर्णैः सशर्करैः।
भोजनं तिक्तयूषैश्च प्रतुदानां रसेन वा॥ १०॥
द्विपञ्चमूलं रास्ना च दार्व्युशीरं दुरालभा।
सामृतं धान्यकं मुस्तं जयेद्वातसमुत्थिताम्।
गुडूचीमधुकं रास्नां पञ्चमूलं कनिष्ठकम्।
चन्दनं काश्मर्य्यफलं बलामूलं विकङ्कतम्॥
पाककाले मसूर्य्यान्तु वातजायां प्रयोजयेत्॥ ११॥
द्राक्षाकाश्मर्य्यखर्जूर-पटोलारिष्टवासकैः।
लाजामलकदुःस्पर्शैः सितायुक्तैश्च पैत्तिके॥ १२॥
शिरीषोडुम्बराश्वत्थ-शेलुन्यग्रोधवल्कलैः।
प्रलेपः सघृतः शीघ्रं व्रणविस्फोटदाहहा॥ १३॥
दुरालभां पर्पटकं भूनिम्बं कटुरोहिणीम्।
श्लैष्मिकां पित्तजायां वा पाने निःक्वाथ्य दापयेत्॥

निम्बादिः—

निम्बं पर्पटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणीम्।
वासां दुरालभां धात्रीमुशीरं चन्दनद्वयम्॥
एष निम्बादिकः ख्यातः पीतः शर्करया युतः।
हन्ति त्रिदोषमसूरीं ज्वरविसर्पसम्भवाम्।

न्निति पाठे शरीरमलभेदनिरासार्थमित्यर्थः, किंवा कायशब्दे नोपचारात्मसूरिकै-वोच्यते॥ ८॥

उग्रेत्यादौ।—उग्रा वचा, घाज्यं घृतं, हयस्य वासकस्य मूलं, कर्पासकीकसं कर्पासास्थि, सुरसः पर्णासः, मयूरशिखा अपामार्गः। तर्पणमिति द्रवैर्घालोडिताः सक्तवः। तिक्तयूषैरिति तिक्तद्रव्यकृतयूषैः। प्रतुदाः पाकाम्लादयः॥ ९। १०॥

द्विपञ्चमूलमित्यादियोगः क्वाथेन, एवं गुडूच्यादिश्चापि॥ ११॥

उत्थिता प्रविशेद्या तु पुनस्तां बाह्यतो नयेत् ॥ १५ ॥
पटोलकुण्डलीमुस्तवृषधन्वयवासकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुका-पर्पटैश्च शृतं जलम् ॥
मसूरीं शमयेदामां पक्वाञ्चैव विशोषयेत् ।
नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥ १६ ॥

पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं पिबेद्धरिद्रामलकाम्बुसंयुतम् ।
मसूरिविस्फोटविदाहशान्तये तथैव रोमान्तिकमिज्वरापहम् ।
पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं तथैव धात्रीखदिरेण संयुतम् ।
पिबेज्जलं सुक्वथितं सुशीतं मसूरिकारोगविनाशनं परम् ।

खदिराष्टकः—

खदिरत्रिफलारिष्ट-पटोलामृतवासकैः ।
क्वाथोऽष्टकाङ्गो जयति रोमान्तिकमसूरिकाः ।
कुष्ठवीसर्पविस्फोट-कण्ड्वादीनपि पानतः ॥ १८ ॥
अमृतादिकषायस्तु जयेत् पित्तकफात्मिकाम् ।
सौवीरेण तु सम्पिष्टं मातुलुङ्गस्य केशरम् ।
प्रलेपात् पातयत्याशु दाहश्चाशु नियच्छति ॥ १९ ॥
पाददाहं प्रकुर्वन्ति पिडका पादसम्भवा ।
तत्र सेकं प्रशंसन्ति बहुशस्तण्डुलाम्बुना ॥ २० ॥

उत्थितेत्यादौ । मितापुर्क्षमिच्छनक्त कदाचिमित शपः । निम्बादिरपि क्वाथ विधया देयः । पटोलेत्यादौ । कुण्डली गुडूची । १५ । १६ ॥

पटोलमूलेत्यादि ।—क्वाथे हरिद्रामलकपुः प्रक्षिप्य अङ्गुलीमनाये पिबेत् । अरुणं लोहितं तण्डुलीयकम् । धात्रीखदिरेण संयुतमिति धात्रीखदिराभ्यामपि पटोलमूलारुणतण्डुलीयकाभ्यां सह क्वथनीयौ ॥ १७ ॥

खदिरेत्यादौ । अष्टकाङ्ग इति खदिराष्टकसंज्ञः । तत्र शोधने कर्तव्ये कुष्ठ्गुग्गुलुमपि प्रक्षिपन्ति ॥ १८ ॥

अमृतादिकषायो विसर्पोक्तो दृष्टव्यस्तथैव मसूरीहन्त्वेन गुणैः; न तु ज्वराधिकारोक्तोऽमृतादिरिति । सौवीरेणेति काञ्जिकेन ॥ १९ । २० ॥

पाककाले तु सर्वासां विशोषयति मारुतः।
तस्मात् संबृंहणं कार्य्यं न तु पथ्यं विशोषणम्॥ २१॥
गुडूचीं मधुकं द्राक्षा मोरटं दाड़िमैः सह।
पाककाले तु दातव्यं भेषजं गुड़संयुतम्।
तेन पाकं व्रजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति॥ २२॥
लिह्याद्वा बादरं चूर्णं पाचनार्थं गुड़ेन तु।
अनेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मिकाः॥ २३॥
शूलाध्मानपरीतस्य कम्पमानस्य वायुना।
धन्वमांसरसाः शस्ता ईषत्सैन्धवसंयुताः॥ २४॥
दाड़िमाम्लरसैर्युक्ता यूषाः सुररुचौ हिताः।
पिबेदम्भस्तमशीतं भावितं खदिरासनैः॥ २५॥
शौचे वारि प्रयुञ्जीत गायत्रीबहुवारजम्।
जातीपत्रं समञ्जिष्ठं दार्वीपूगफलं शमीम्॥
धात्रीफलं समधुकं क्वथितं मधुसंयुतम्॥
मुखरोगे कण्ठरोगे गण्डूषार्थं प्रशस्यते।
अक्ष्णोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना॥ २६॥

पाककाले वायुप्रशमनार्थं बृंहणाहारमाह पाकेत्यादि।—विशोषणेन पाकोन्मुखस्य दोषस्यान्तःप्रवेशाद्रुजाधिक्यं स्यादिति भावः॥ २१॥

गुडूच्यादौ।—मोरटमिक्षुमूलम्। एषां क्वाथः। गुड़न्तु प्रक्षेप्यः॥२२।२३॥

धन्वमांसरसा इति जाङ्गलपशुमांसरसाः॥ २४॥

पिबेदम्भस्तमशीतमित्यर्द्धशृतं शीतञ्च; एवं वक्ष्यमाणयोगेऽपि। भावितं खदिरासनैरिति खदिरासनैः साधितं क्वाथमित्यर्थः। असनः पीतशालः, अशन एव इत्यन्ये॥ २५॥

गायत्री खदिरः। गवेधुमधुकाम्बुनेति।—गवेधुकी गुलुञ्चः। अनयोः क्वाथं कार्पटे बद्धा शशीवाधिसेकः कार्य्यः॥ २६॥

मधुकं त्रिफला मूर्वा दार्वीत्वङ्नीलमुत्पलम् ।
उशीरलोध्रमञ्जिष्ठाः प्रलेपाश्चोतने हिताः ।
नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्य्यो न द्रवन्ति च ॥ २७ ॥
पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवचूर्णयेत् ।
भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयरेणुना ॥
क्रिमिपातभयाद्भूयोऽपि धूपयेत् सरलादिना ।
वेदनादाहशान्त्यर्थं स्रुतानाञ्च विशुद्धये ॥ २८ ॥
सगुग्गुलुं वराक्वाथं युञ्ज्याद्वा खदिराष्टकम् ।
कृष्णाभयारजो लिह्यान्मधुना कण्ठशुद्धये ॥ २९ ॥
अथाष्टाङ्गावलेहो वा कवड़श्चार्द्रकादिभिः ।
पञ्चतिक्तं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ३० ॥
कुर्य्याद्व्रणविधानञ्च तैलादीन् वर्जयेच्चिरम् ।
विपक्वैः सिद्धमन्त्रैश्च प्रमृज्यात्तु पुनः पुनः ।
तथा शोणितसंसृष्टाः काश्चिच्छोणितमोक्षणैः ॥ ३१ ॥
निशाद्वयोशीरशिरीषमुस्तकैः सलोध्रभद्रश्रियनागकेशरैः ।
सस्वेदविस्फोटविसर्पकुष्ठ-दौर्गन्ध्यरोमान्तिहरः प्रदेहः ॥
बिम्बातिमुक्ताशोक-प्लक्षवेतसपल्लवैः ।

मधुकमित्यादौ ।—हिता इति बहुवचननिर्देशात् व्यस्तैः समस्तैर्मधुकादिभिः प्रलेपः । व्यस्तसमस्तैश्च तैराश्चोतनमित्यर्थः । आश्चोतनं परिषेकः ॥ २७ ॥

पञ्चवल्कलेत्यादौ ।—क्लेदिनीं क्लेदयुक्तां मसूरीम् । भस्मनेति शुष्कगोमयभस्मना । गोमयरेणुनेति गोमयचूर्णेन वस्त्रच्छानितेन । सरलादिभिरिति सरलागुरुगुग्गुल्वादिभिः ॥ २८ ॥

सगुग्गुलुमित्यादि ।—सगुग्गुलुमित्युभयत्रापि सम्बध्यते ॥ २९ ॥

अथाष्टाङ्गावलेहार्द्रकादिकवड़ौ ज्वराधिकारोक्तौ । पञ्चतिक्तकघृतं कुष्ठोक्तम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

निशाद्वयेत्यादौ ।—भद्रश्रियं श्वेतचन्दनम् । बिम्बीत्यादि ।—बिम्बी कुन्दरीति

निशि पर्युषितः क्वाथो मसूरीभयनाशनः॥ ३२॥
मसूरीस्फोटयोरन्ते कूर्परे मणिबन्धके।
मुखांसफलके शोथो जायते यः सुदारुणः॥ ३३॥
व्रणशोथहरैर्योगैर्वातघ्नैश्च जलौकसा।
हर्त्तव्यस्तैलभृष्टस्य वृश्चिकस्य विलेपनैः॥ ३४॥
चैत्रासितभूतदिने रक्तपताकान्विता स्नुही भवने।
धवलितकलसन्यस्ता पापघ्नो दूरतो धत्ते॥ ३५॥

इति मसूरी-चिकित्सा॥

अथ क्षुद्ररोगचिकित्सा।

तत्राजगल्लिकामामां जलौकाभिरुपाचरेत्।
शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षार-कल्कैश्चालेपयेन्मुहुः॥ १॥
नवीना कण्टकाढ्यास्तु कण्टकैर्वेधमावृतः।
किमाश्चर्यं विपन्नाशु प्रशाम्यत्यजगल्लिका॥ २॥

गुरुः। अतिमुक्तकी माधवीलता। योगोऽयमनागतमसूरीनिवारणार्थं चैत्रे मासे पेयः॥ ३२-३४॥

चैत्रासितभूतदिन इति चैत्रकृष्णचतुर्दश्याम्॥ ३५॥

इति मसूरीचिकित्साविवृतिः

निरूपादीनामप्युक्तहेतुलक्षणचिकित्सितानामभिधानेन क्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानां रोगाणां पारिशेष्यात् क्षुद्ररोगचिकित्सितमुच्यते। ननु यदि क्षुद्रत्वमेषां हेतुलक्षणचिकित्सितात्पत्वेन तर्हि अग्निरोहिणीवल्मीकादीनां त्रिदोषजत्वेन दुःसाध्यत्वाद्बाहुल्यात् तत् कथं क्षुद्रत्वम्? नैवं, बाहुल्येन तद्व्यपदेशात् कृमियो गण्ड-कौशिकवत्; किंवा प्रबन्धभेदविरहत्वं क्षुद्रत्वं, येनात्र वक्ष्यमाणाजगल्लिकादीनां न दोषदूष्यादिकृतभूरिसङ्ख्याभेदेन प्रपञ्चादिनिर्देशः, किन्तु प्रत्येकं स्तोकवक्तव्यताः

कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेद्गजलिकाम्।
अग्निदग्धविकल्पेन जयेदनुशयीं भिषक्॥
विवृतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्दभीं जालगर्दभम्।
इरिवेल्लिं गन्धमालां जयेत् पित्तविसर्पवत्॥
मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेद्व्रणान्।
रक्तावसेकैर्बहुभिः स्वेदनैरपतर्पणैः॥
जयेद्विदारिकां लेपैः शिग्रुदेवद्रुमोद्भवैः।
पनसिकां कच्छपिकामनेन विधिना भिषक्॥
अन्वालजीं कच्छपिकां तथा पाषाणगर्दभम्।
साधयेत् कठिनानन्यान् शोथान् दोषसमुद्भवान्॥
सुरदारुशिलाकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत्।
कफमारुतशोथघ्नो लेपः पाषाणगर्दभे॥ ३॥
शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत्।
मनःशिलालभल्लात-सूक्ष्मैलागुरुचन्दनैः॥

भिषाणं तेषाम्। अजगल्लिका मांसिस्त्रीति लोके। आमामित्यपक्वां; वाग्भटेऽपि अपक्वमित्युक्तम्। शुक्तीत्यादि।—शुक्तिस्तु शौत्पत्तिभाक्; सौराष्ट्रिका सौराष्ट्र-जन्; सुश्रुते तु सौराष्ट्रोत्थाने शुक्तिका पठ्यते, शुक्तिका सर्जिक्षारः। क्षारो यवक्षार इति॥ १॥ २॥

क्षारयोगैरिति पलाशापामार्गादियोगैः। मधुरौषधं काकोल्यादिगणः। व्रणा-निति विवृतादीनेव गन्धमालान्तान् पाकेन व्रणभावमापन्नान् मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेदित्यर्थः। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"विवृतामिन्द्रवृद्धां गर्दभिकां जालगर्दभ-मिरिवेल्लिकां गन्धमालां विस्फोटकांश्च पित्तविसर्पविधानेनोपाचरेत्। पक्वांश्च मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा" इति। रक्तावसेकैरित्यादिना। विदारिकाचिकित्सा। अनेन विधानेनेति विदारिकोक्तेन। अन्यान् शोथानिति पाषाणगर्दभादीन्। दोषसम्भवानिति योग्यतया कफवातजान् साधयेत्। पाषाणगर्दभो "गालठाड़ुया" इति ख्यातः॥ ३॥

जातीपल्लवकल्केन च निम्बतैलं विपाचयेत् ।
वल्मीकं नाशयेत् तद्धि बहुच्छिद्रं बहुस्रवम् ॥
पाददारीषु च शिरां व्यधयेत्तलशोधनीम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नौ तु पादौ चालेपयेन्मुहुः ॥
मधूच्छिष्टवसामज्ज-घृतक्षारैर्विमिश्रितैः ।
सर्जाख्यसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृताप्लुतम् ॥
निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम् ॥ ४ ॥

उपोदिकाक्षार-तैलम्—

उपोदिकासर्षपनिम्बमोच-
कर्कारुकैर्वारुकभस्मतोये ।
तैलं विपक्वं लवणांशयुक्तम्
तत् पाददारीं विनिहन्ति लेपात् ॥ ५॥

अलसेऽम्लैश्चिरं सिक्तौ चरणौ परिलेपयेत् ।
पटोलारिष्टकाशीश-त्रिफलाभिर्मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥

मनःशिलेत्यादौ ।—आलं हरितालम् । निम्बतैलमिति निम्बबीजभवतैलम् । बहुस्रवमिति बहुस्रावम् । सुश्रुते आलस्थाने पिप्पलीयोगादप्ययं योगः पठितः । तलशोधनीमिति पादतलगामिनीम् । स्नेहस्वेदोपपन्नावित्यनन्तरं ज्ञात्वेति शेषः । अन्ये तु शिराव्यधात् पूर्वं स्नेहस्वेदौ कृत्वा शिरां व्यधयेदिति वीक्ष्यम् । एवमन्तरेण शिराव्यधस्यापत्तौ स्नेहस्वेदोपपन्नावित्यादिना तु पश्चात् कर्मोपदेशः दोषक्षयार्थं रक्तास्कन्दिजनितदाहक्षयार्थं चेति । आलेपयेन्मधूच्छिष्टादिभिरित्यन्वयः । घृतक्षारैर्विमिश्रितैरित्यपपाठः, सुश्रुते यवक्षारैरिति पाठात् । सर्जेत्यादि ।—सर्जो धूनकः । कटुतैलाक्तमिति कटुतैलयुक्तं यथा स्यात् तथा पादप्रमार्जनार्थं किंवा चूर्णविशेषणम् ॥ ४ ॥

उपोदिकेत्यादि ।—उपोदिकाशाकं ग्राह्यम् । मोचकः कदलीकन्दः । कर्कारुः कुष्माण्डभेदः, एर्वारुः कर्कटी ; अनयोर्नाडी । एषां क्षारोदके चतुर्गुणे सैन्धवं कल्केन तैलं पक्तव्यम् । लेपादित्यतिघनत्वात् ॥ ५ ॥

करञ्जबीजं रजनी काशीशं मधुकं मधु।
रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः॥ ७॥
लाक्षाभयारसालेपः कार्यं वा रक्तमोक्षणम्।
जातीपत्रञ्च सम्मर्द्य दद्यादलसके भिषक्॥ ८॥
बृहतीरससिद्धेन तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान्।
शिलारोचनकाशीशचूर्णैर्वा प्रतिसारयेत्॥ ९॥
दहेत् कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा॥ १०॥
चिप्पमुष्णाम्बुना स्विन्नमुत्कृत्याभ्यज्य तं व्रणम्।
दत्त्वा सर्जरसं चूर्णं बद्ध्वा व्रणवदाचरेत्।
स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृष्णायसेऽभयाम्॥
घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्पं पुनः पुनः॥ ११॥
चिप्पे सटङ्कणास्फोतामूललेपो नखप्रदः।
निम्बोदकेन वमनं पद्मिनीकण्टके हितम्॥ १२॥
निम्बोदकशृतं सर्पिः सक्षौद्रं पानमिष्यते।
पद्मनालकृतः क्षारः पद्मिनीं हन्ति लेपतः॥ १३॥

अलसः 'पाकीमाना' इति ख्यातः। मधुरिति माक्षिकं। मधूच्छिष्टो सिक्थः। ६।७॥

लाक्षेत्यादौ।—रसो गन्धरसः॥ ८॥

बृहतीत्यादि।—बृहती कण्टकारी तस्याः स्वरसः, तैलञ्च सार्षपं, मुख्यतत्संवादात्। प्रतिसारयेदिति घर्षयेत्॥ ९॥

दहेदित्यादि।—कदरं शस्त्रेणोद्धृत्य तप्ततैलेन दहनेन वा दहेदित्यर्थः। दहनेनेत्यत्र मदनेनेति पाठे मदनः सिक्थकः तेनापि तप्तेन॥ १०॥

चिप्पमिति।—चिप्पमिह कुनखमभिप्रेतं न त्वङ्गुलीवेष्टनम्, तत्राल्पचिकित्सायाम्नातानर्हत्वादिति केचित्। उष्णाम्बुना स्वेदनमिह मार्दवजननार्थं, यदुक्तं मध्येऽव कुनखोत्कर्त्तनं कर्तुं शक्यमिति। बद्ध्वेति व्रणोक्तबन्धनविधिना, व्रणवदाचरेदिति व्रणदिवसाचारादिभिरित्यर्थः। कान्तलौहपात्रे॥ ११॥

निम्बारग्वधकल्कैर्वा मुहुरुद्वर्त्तनं हितम्।
नीलीपटोलमूलाभ्यां साज्याभ्यां लेपनं हितम्॥
जालगर्दभरोगे तु सद्यो हन्ति च वेदनाम्॥ १४॥
अहिपूतनके धात्र्याः पूर्वं स्तन्यं विशोधयेत्।
त्रिफलाखदिरक्वाथैर्व्रणानां धावनं सदा॥ १५॥
करञ्जत्रिफलातिक्तैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम्।
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम्॥ १६॥
गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नैरभ्यज्याशु प्रवेशयेत्।
प्रविष्टे स्वेदयेच्चापि बद्धं गोस्फणया दृढम्॥ १७॥
कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम्।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः॥ १८॥
वृक्षाम्लानलचाङ्गेरीविल्वपाठायवाग्रजम्।
तक्रेण शीलयेत् पायुभ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम्॥ १९॥
गुदस्य गव्यवसया म्रक्षयेदविशङ्कितः।
दुष्प्रवेशो विशत्याशु गुदभ्रंशो न संशयः॥ २०॥

विषप इत्यादौ।—धात्रीता क्षाफीरमाली। योगोऽयं व्यस्तसमस्ततया व्यवह्रियते वृद्धैः। निम्बोदकेन निम्बक्वाथेन मदनफलादियुक्तेनेत्याहुः॥ १२। १३॥

निम्बेत्यादि।—निम्बारग्वधकषायसेवनादन इति यत् सुश्रुतेनोक्तम् तत्रापि कषायशब्दस्य कल्क एवार्थः। नीली नीलवृक्ष॥ १४॥

स्तन्यं विशोधयेदिति। पित्तश्लेष्महरैः स्तन्यशोधनद्रव्यैरित्यर्थः। उक्तं हि—"तत धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः" इति॥ १५॥

करञ्जेत्यादौ।—तिक्तस्वरकोलक्षितकगणः। अन्ये तु पटोलपत्रमाहुः॥ १६॥

गुदभ्रंश इत्यादौ।—स्विन्नैरिति बहुवचनात् चतुर्भिरेव स्वेदैरित्यर्थः; किंवा गव्यवसया म्रक्षयेदिति वक्ष्यमाणयोगदर्शनादत्रापि स्नेहशब्देन गव्यवसैव ग्राह्या। गोस्फणा बन्धविशेषः, स हि सुश्रुते व्रणोपबन्धविधौ व्यक्तः। उक्तं हि "मलोद्गमनार्थं सच्छिद्रेण चर्मपात्रेण कौपीनबन्धः कार्यः" इति॥ १७। १८॥

मूषिकाणां वसाभिर्वा गुदे सम्यक् प्रलेपनम्।
छिन्नमूषिकमांसेन चाथवा स्वेदयेद् गुदम् ॥ २१ ॥

चाङ्गेरीघृतम्—

चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम्।
घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥
शुण्ठीक्षारावत्र कल्कौ शिष्टन्तु द्रवमिष्यते ॥ २२ ॥

मूषिकाद्यं तैलम्—

क्षीरे महत् पञ्चमूलं मूषिकामन्त्रवर्जिताम्।
पक्त्वा तस्मिन् पचेत्तैलं वातघ्नौषधसाधितम् ॥
गुदभ्रंशमिदं तैलं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत् ॥ २३ ॥

स्वेदोपनाहौ परिकर्त्तिकायाम्
कृत्वा समभ्यज्य घृतेन पश्चात्।

इत्यासं मत्ताद्रककम्। घनसधिसकः। एतां कल्कं तक्रेण पिबेत् ॥ १९।२० ॥

छिन्नमूषिकमांसेनेत्यत्र काञ्जिकेन खिन्नं घृतेन भृष्टमित्याहुः ॥ २१ ॥

चाङ्गेरीघृते चाङ्गेर्याः स्वरसः, कोलस्य पक्वबदरस्य क्वाथः, चक्रं दधि दध्यम्लम्। एभिस्त्रिभिर्द्रवैर्मिलित्वा चातुर्गुण्यम्। किंवा चाङ्गेरीस्वरसः स्नेहसमः, स्वरसे क्षीरवद्विधिरिति वचनात्; दधिकोलरसौ तु मिलित्वा त्रिगुणौ पूर्ववद् व्यवहारः। नागरक्षारौ कल्कौ ॥ २२ ॥

क्षीर इत्यादौ।—मूषिकागूढकर्मकं चान्त्रम्, पञ्चमूलस्य मिलित्वा प्रस्थ एकः, क्षीरस्यापि एकः, तोयस्य प्रस्थद्वयम्। एवं निःक्वाथ्य शेषः क्षीरप्रस्थः स्यात्; अनेन तैलकुडवः साध्य इति कश्चित्। अन्ये तु "द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं साधयित्वा चतुर्गुणम्।" क्षीरमित्यादिपरिभाषया क्षीरं साधयित्वा चतुर्गुणेन तैलकुडवः साध्य इत्याहुः। चक्रस्त्वाह अन्त्रवर्जितामिति ग्रहणयोग्यतोपदर्शनार्थम्; तेन मूषिकमांसस्य पलाष्टकौ, पञ्चमूलस्यापि क्षीरस्य प्रस्थः, तोयस्य प्रस्थत्रयम्, शेषः क्षीरप्रस्थः, तेन कुडवः साध्यः; एवमन्यत्रापि; पक्षेण क्षीरेण स्नेहसाधने एषैव व्यवस्थेति। व्यवहारः प्रायः प्रथमव्याख्ययैव। वातघ्नौषधं भद्रदार्वादिगणः स च कल्कः ॥ २३ ॥

प्रवेशयेच्चर्म शनैः प्रविष्टे-
र्मांसैः सुखोष्णैरुपनाहयेच्च ॥
स्नेहस्वेदैस्तथैवैनां चिकित्सेदवपाटिकाम् ।
निरुद्धप्रकशे नाड़ीं द्विमुखीं कनकादिजाम् ॥
चिराभ्यक्तां शुलकादिस्नेहेन परिषेचयेत् ।
तैलेन वा वचादारुकल्कैः सिद्धेन च त्र्यहात् ॥
पुनः स्थूलतरा नाड़ी देया स्रोतोविशुद्धये ।
शस्त्रेण सेवनीं त्यक्त्वा भित्त्वा व्रणवदाचरेत् ।
स्निग्धञ्च भोजनं वद्गुदेऽप्येष क्रियाक्रमः ॥ २४ ॥
चर्मकीलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान् ।
उद्धृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥ २५ ॥
वंशनालस्य चूर्णेन घर्षो मशकनाशनः ।
निर्मोकभस्मघर्षाद्वा मशः शान्तिं व्रजेत् सदा ॥ २६ ॥

स्नेहेत्यादौ ।—परिकर्त्तिकायां सर्पिषा अभ्यज्य अनन्तरं मातङ्गमांसादिभिः स्वेदं कृत्वा शाल्वणादिना च उपनाहनं कृत्वा च परिकर्त्तितं चर्म यथोक्तस्वेदा-दिना मृदूभूतं प्रवेशयेत् सम्यगानयेदित्यर्थः । प्रविष्टे च सुखोष्णैर्मांसैरुपनाह-येत् । सुश्रुतेऽप्येवमेवोक्तम् । तथैवैनामित्यनेनावपाटिकायामप्युपनाहं चर्मा-नयनञ्चातिदिशति । निरुद्धेत्यादौ ।—कनकादीत्यादिना शस्त्रपूतप्रभृतीनां ग्रह-णम् । शुक्रको गुग् इति ख्यातो जलजन्तुः । आदिशब्दात् वराहादयः । त्र्यहा-दित्यत्र वीप्सा बोध्या, तेन त्र्यहात् त्र्यहात् प्रागुक्तनाड्यपेक्षया पुनः पुनः स्थूलतरा नाड़ी देया । स्रोतोविशुद्धये इत्यत्र स्रोतोविवृद्धये इति पाठः । यदाह सुश्रुतः एवमस्य स्रोतोद्वारं वर्द्धयेदिति । व्रणवदिति सद्योव्रणवत् । स्निग्धञ्च भोजनमाचरे-दित्यनेन सम्बध्यते । सुश्रुतेऽपि "निरुद्धप्रकशे स्निग्धमाहारमुपसेवते ।" इत्युक्तम् । एष क्रम इति निरुद्धप्रकाशोक्तविधिः ॥ २४ ॥

जतुमणिर्जडुकः । क्षाराग्निभ्यामिति अनवगाढ़क्षारेण ; अवगाढ़े त्वग्निना ॥२५॥

वंशरेक्तकस्य नालेन गृहीतं यच्चूर्णमिति मलचूर्णम्, तेन घर्षो घर्षणमित्यर्थः । निर्मोक इति सर्पनिर्मोकः ॥ २६ ॥

युवानपिड़काच्छनीलिकाव्यङ्गशर्कराः ।
शिराव्यधैः प्रलेपैश्च जयेदभ्यञ्जनैस्तथा ॥
लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिड़कापहः ।
तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥ २७ ॥
सिद्धार्थकवचालोध्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
वमनञ्च निहन्त्याशु पिड़कां यौवनोद्भवाम् ॥ २८ ॥
व्यङ्गेषु चार्ज्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मसी ॥ २९ ॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठलोध्रप्रियङ्गवः ।
वटाङ्कुरमसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥
व्यङ्गिनां लेपनं शस्तं रुधिरेण शशस्य च ।
केवलान् पयसा पिष्ट्वा तीक्ष्णान् शाल्मलिकण्टकान् ।
आलिप्तं त्र्यहमेतेन भवेत् पद्मोपमं मुखम् ॥ ३० ॥
मसूरैः सर्पिषा पिष्टैर्लिप्तमास्यं पयोऽन्वितैः ।
सप्तरात्राद्भवेद्व्यक्तं पुण्डरीकदलोपमम् ॥ ३१ ॥
मातुलुङ्गजटा सर्पिः शिला गोशकृतो रसः ।

पिड़का यूनामाननपिड़का युवानपिड़का यथागमम् इत्यादिनिर्द्दिष्टविधि-तल्लोपः । धान्यं धनियकम् ॥ २७ । २८ ॥

व्यङ्गेष्वित्यादि ।—वाग्भटस्य । समाक्षिकेति चार्ज्जुनत्वक् चापि अन्वयात् चार्ज्जुनत्वक् इत्यस्मन्यादेव नयं गृह्णा गाह्या । श्वेता श्वेतापराजिता, अश्वखुर-स्त्वश्वस्य घोटकस्य खुरः, तयोर्मसी मषा, अन्ये तु धवलघोटकखुरमसीत्याहुः ॥ २९ ॥

रक्तचन्दनेत्यादौ ।—बहुवचनात् व्यस्तसमस्तमिति वदन्ति । वटाङ्कुरा अभिनव-पत्रमुकुलाः । तीक्ष्णानित्यभिन्नान् ॥ ३० ॥

मसूरैरित्यादौ ।—सर्पिषेति विशेषणे तृतीया । पिष्टैरित्यर्थात् पयसैव पिष्टै-रित्यर्थः । पिष्टैरित्यत्र भृष्टैरित्यपि केचित् पठन्ति । वाग्भटेऽप्युक्तं "क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषा मसूराः" इति ॥ ३१ ॥

मुखकान्तिकरो लेपः पिड़कातिलकालजित् ॥
नवनीतगुड़क्षौद्र-कोलमज्जप्रलेपनम् ।
व्यङ्गजिद्वरुणत्वग्वा छागीक्षीरप्रपेषिता ॥
जातीफलकल्कलेपो नीलीव्यङ्गादिनाशनः ।
सायञ्च कटुतैलेनाभ्यङ्गो वक्त्रप्रसादनः ॥ ३२ ॥
कालीयकोत्पलामयदधिसरवदरास्थिमध्यफलिनीभिः ।
लिप्तं भवति च वदनं शशिप्रभं सप्तरात्रेण ॥ ३३ ॥
तुषरहितमसृणयवचूर्णसयष्टीमधुकलोध्रलेपेन ।
भवति मुखं परिनिर्जितचामीकरचारुसौभाग्यम् ॥
रक्षोघ्नशर्वरीद्वयं मञ्जिष्ठागैरिकाज्यवस्तपयः ।
सिद्धेन लिप्तमाननमुद्यद्विधुविम्बवद्विभाति ॥ ३४ ॥
परिणतदधिशरपुङ्खैः कुवलयदलकुष्ठचन्दनोशीरैः ।
मुखकमलकान्तिकारी भ्रुकुटीतिलकालकान् जयति ॥ ३५ ॥

हरिद्राद्यं तैलम्—

हरिद्राद्वययष्ट्याह्व-कालीयककुचन्दनैः ।
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा-पद्मपद्मककुङ्कुमैः ॥
कपित्थतिन्दुकप्लक्ष-वटपत्रैः पयोऽन्वितैः ।
लेपयेत् कल्कितैरेभिस्तैलं वाभ्यञ्जनं चरेत् ॥

मातुलुङ्गस्य जटा मूलम्, शिला मनःशिला, कोलमज्जा बदरमज्जा। वरुणत्वग् वेति द्वितीयो योगः ॥ ३१ ॥

कालीयकेत्यादौ।—उत्पलं नीलोत्पलम्, आमयः कुष्ठम्, बदरास्थिमध्यं मज्जा, फलिनी प्रियङ्गुः ॥ ३३ ॥

रक्षोघ्नः श्वेतसर्षपः, आज्यं घृतम्। वस्तपयःसिद्धेनेति समासपदम्, रक्षोघ्नादिसिद्धेन लेपेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

परिणतेत्यादि।—परिणतदधिप्रभृतिभिर्लेपः। भ्रुकुटी ललाटे वलीरूपा ॥३५॥

हरिद्रादौ।—कुचन्दनं चन्दनभेदः; पद्मं पद्मपुष्पम्। पत्रशब्दः कपित्थादिभिः

पिप्लवं नीलिकाव्यङ्गांस्तिलकान् मुखदूषिकान् ।
नित्यसेवी जयेत् चिप्रं मुखं कुर्य्यान्मनोरमम् ॥ ३६ ॥

कनक-तैलम्—

मधुकस्य कषायेण तैलस्य कुड़वं पचेत् ।
कल्कैः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठा-चन्दनोत्पलकेशरैः ॥
कनकं नाम तत्तैलं मुखकान्तिकरं परम् ।
अभीरुनीलिकाव्यङ्गशोधनं परमर्चितम् ॥ ३७ ॥

मञ्जिष्ठाद्यं तैलम्—

मञ्जिष्ठा मधुकं लाचा मातुलुङ्गं सयष्टिकम् ।
कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुड़वं तथा ॥
आजं पयस्तद्द्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
नीलिकापिड़काव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥
मुखं प्रसन्नोपचितं वलीपलितवर्जितम् ।
सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् कनकसन्निभम् ॥ ३८ ॥

कुङ्कुमाद्यं तैलम्—

कुङ्कुमं चन्दनं लाचा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ।
कालीयकमुशीरञ्च पद्मकं नीलमुत्पलम् ॥
न्यग्रोधपादाः प्लचस्य शुङ्गाः पद्मस्य केशरम् ।
द्विपलञ्चमूलसहितैः कषायैः पलिकैः पृथक् ॥

प्रत्येकं सम्बध्यते । लेपपचे पयसैव पेषणम् । तैलपाकपचे हरिद्रादीनां कल्क-चीरन्तु चतुर्गुणम् । पिप्लवमिति जटुलम् ॥ ३६ ॥

मधुकस्येत्यादौ ।—केशरं नागकेशरम् । अभीरु जटुलम् ॥ ३७ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ ।—मातुलुङ्गस्य मूलम् । मधुकं सयष्टिकमिति पदद्वयोपादानात् जलस्थलभेदेन यष्टिमधुद्वयमिह ग्रहणमिति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

कुङ्कुमित्यादौ ।—न्यग्रोधस्य वटस्य पादाः शुङ्गाः ; प्लचः पाकुड़ो । कषायै-रिति कषायसाधनैः कुङ्कुमरक्तचन्दनादिभिः ; पञ्चवल्कलैरित्यन्ये । पतङ्गं रक्त-

जलाढ़कं विपक्तव्यं पादशेषमथोद्धरेत्।
मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा पत्तङ्गं मधुयष्टिका॥
कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुड़वं पचेत्।
अजाक्षीरं तद्द्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत्॥
सम्यक् पक्वं परं ह्येतन्मुखवर्णप्रसादनम्।
नीलिकापिड़काव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत्॥
सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् काञ्चनसन्निभम्।
कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा॥ ३८॥

कुङ्कुमाद्यं तैलम्—

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका।
कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुड़वं पचेत्।
अजाक्षीरं तद्द्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत्॥
सम्यक् पक्वं परं ह्येतन्मुखकान्तिप्रसादनम्।
नीलिकापिड़काव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशनम्॥
सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् काञ्चनसन्निभम्॥ ४०॥

कुङ्कुमाद्यं तैलम्—

कुङ्कुमं किंशुकं लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम्।
कालीयकं पद्मकञ्च मातुलुङ्गं सकेशरम्॥
कुसुम्भं मधुयष्टीकं फलिनी मदयन्तिका।
निशे द्वे रोचनापद्मसुत्पलञ्च मनःशिला॥

चन्दनम्। द्विपञ्चमूलसहितैरित्यत्र पद्मकिञ्जल्कसहितैरिति केचित् पठन्ति, वाग्भटेऽपि दशमूलं विना योगोऽयं दृश्यते, एवं चक्राटेऽपि; तेनापि योगान्तरत्वम्॥ ३८॥

द्वितीयकुङ्कुमाद्यं तैलमाह कुङ्कुममित्यादि।—स्पष्टम्॥ ४०॥

तृतीयकुङ्कुमाद्यतैले किंशुकः पलाशस्तस्य पुष्पं ग्राह्यम्। मातुलुङ्गं सकेशर-

काकोल्यादिसमायुक्तैरेतैरचसमैर्भिषक्।
लाचारसपयोभ्याञ्च तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कुङ्कुमाद्यमिदं तैलञ्चाभ्यङ्गात् काञ्चनोपमम्।
करोति वदनं सम्यक् पुष्टलावण्यकान्तिदम् ॥
सौभाग्यलक्ष्मीजननं वशीकरणमुत्तमम् ॥ ४१ ॥

वर्णकं घृतम्—

मधुकं चन्दनं कङ्गुः सर्षपं पद्मकं तथा।
कालीयकं हरिद्रा च लोध्रमेभिश्च कल्कितैः।
विपचेद्धि घृतं वैद्यस्तत्पक्वं वस्त्रगालितम्।
पादांशं कुङ्कुमं सिक्थं क्षिप्त्वा मन्दानले पचेत् ॥
तत् सिद्धं शिशिरे नीरे प्रक्षिप्याकर्षयेत्ततः।
तदेतद्वर्णकं नाम घृतं वर्णप्रसादनम् ॥
अनेनाभ्यासलिप्तं हि वलीपलितनाशनम्।
निष्कलङ्केन्दुबिम्बाभं स्याद्विलासवतीमुखम् ॥ ४२ ॥

अरुंषिकायां रुधिरेऽवसिक्ते
शिराव्यधेनाथ जलौकसा वा।
निम्बाम्बुसिक्ते शिरसि प्रलेपो
देयोऽश्ववर्चोरससैन्धवाभ्याम् ॥ ४३ ॥

त्विति नागकेशरस्य मूलं केशरमेवाहुः। नदयन्ती मल्लिकाभेदः। काकोल्यादिः शांगुणगणः, षट्वर्गे द्रष्टव्ये। लाचारसपयसी मिलिता तैलाच्चतुर्गुणे ॥ ४१ ॥

मधुकमित्यादौ।—कङ्गुः कायोनोसंज्ञकं शस्यधान्यम्। वस्त्रगालितमिति किञ्चिज्जलसम्बन्धे सतीव वस्त्रेण गालनीयम् ततो मिलिता घृतात् पादांशं कुङ्कुमं सिक्थकञ्च कल्कं प्रक्षिप्य मन्दाग्निना पुनरप्यवधानेन जलचयपर्य्यन्तं पक्तव्यं यथा सिक्थकदाहो न स्यात्; सिद्धे च तद्घृतपात्रं शीतलजले निक्षिप्य शीतीभूतं आकर्षयेत्, तथा सति सिक्थकस्य दाहो न स्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

अरुंषिकायामित्यादौ।—निम्बाम्बु अर्थात् निम्बक्काथः ॥ ४३ ॥

पुराणमपि पिण्याकं पुरीषं कुक्कुटस्य वा।
मूत्रपिष्टं प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंषिकाम्॥
अरुंषिघ्नं भ्रष्टकुष्ठचूर्णं तैलेन संयुतम्॥ ४४॥

हरिद्राद्यं तैलम्—

हरिद्राद्वयभूनिम्ब-त्रिफलारिष्टचन्दनैः।
एतत् तैलमरुंषीणां सिद्धमभ्यञ्जने हितम्॥ ४५॥
दारुणे तु शिरां विध्येत् स्निग्धां स्विन्नां ललाटजाम्।
अवपीडा शिरोवस्तीनभ्यङ्गांश्चावचारयेत्॥
कोद्रवाणां तृणक्षार-पानीयं परिधावने।
कार्य्यो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः॥
पियालबीजमधुक-कुष्ठमिश्रैः ससैन्धवैः।
काञ्जिकस्था त्रिसप्ताहं माषा दारुणकापहा॥ ४६॥
सह नीलोत्पलकेशरयष्टीमधुकतिलैः सदृशमामलकम्।
चिरजातमपि च शीर्षे दारुणरोगं शमं नयति॥ ४७॥

त्रिफलाद्यं तैलम्—

त्रिफलाया रजो मांसी मार्कवोत्पलशारिवैः।
ससैन्धवैः पचेत्तैलमभ्यङ्गाद्रुक्षिकां जयेत्॥ ४८॥

पुराणमित्यादि—योगद्वयम्, अतएव वाशब्दः। पिण्याकस्तिलखली, एकयोगताप्यायुर्वेदसंवादात्। भृष्टकुष्ठचूर्णमिति कपाले भृष्टा दग्धा चूर्णं कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ ४४। ४५॥

दारुण इति रुक्षिकायाम्। अवपीडा नस्यभेदः। शिरोवस्तिश्च हिहरिद्रातैलेन देय इत्याहुः। पियालबीजमधुककुष्ठानि मिश्राणि चेति विग्रहं कृत्वा समाधेयम्; मिश्रैरित्यत्र स्थाने माषैरित्यपि पाठान्तरम्॥ ४६॥

सहेत्यादौ।—नीलोत्पलस्य केशरं किञ्जल्कः। सदृशमिति तुल्यम्॥ ४७॥

त्रिफलाया इत्यादौ।—मार्कवो भृङ्गराजः; उत्पलशारिवा अनन्तमूलम्, वान्दसलाङ्गसः, अन्ये तु उत्पलं नीलोत्पलं शारिवा च इत्याहुः॥ ४८॥

चित्रकाद्यं तैलम्—

चित्रकं दन्तिमूलञ्च कोषातकीसमन्वितम् ।
कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैलं केशदद्रुविनाशनम् ॥ ४९ ॥

गुञ्जाद्यं तैलम्—गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन तु ।
कण्डूदारणहृत् कुष्ठ-कपालव्याधिनाशनम् ॥ ५० ॥

भृङ्गराजतैलम्—

भृङ्गरजत्रिफलोत्पलशारि-लौहपुरीषसमन्वितकारि ।
तैलमिदं पचदारणहारि कुञ्चितकेशघनस्थिरकारि ॥ ५१ ॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्—

प्रपौण्डरीकमधुक-पिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।
कार्षिकैस्तैलकुडवं तैर्द्विरामलकीरसः ।
साध्यः सप्रतिमर्षः स्यात् सर्वशीर्षगदापहः ॥ ५२ ॥

मालत्याद्यं तैलम्—

मालतीकरवीराग्नि-नक्तमालविपाचितम् ।

चित्रकमित्यादौ ।—कोषातकी घोषकः ॥ ४९ ॥

भृङ्गराजरसेनेति चतुर्गुणेनेत्यर्थः ॥ ५० ॥

भृङ्गरज इत्यादौ ।—भृङ्गरजो भृङ्गराजस्य रसश्चतुर्गुणः, पाकार्थत्वात् । भृङ्गरजःशब्दोऽप्यस्ति, यथा "ये मापमेकं स्वरसं पिबन्ति च दिने दिने । भृङ्गरजःसमुत्थम्" इति । त्रिफलादीनां कल्कः । उत्पलं नीलोत्पलम् ; शारि शारिवा अनन्तमूलम्, समन्वितकारः सहकारः समन्वितशब्दस्य सहार्थत्वात्, अस्य च फलमध्यं ग्राह्यं केश्यत्वात् कृष्णीकरणत्वाच्च । भृङ्गराजादिसमन्वितकारान्तं द्रव्यमधिकरोतीति इन् तैलविशेषणमेतत् । अन्ये तु भृङ्गराजादि· सर्वं द्रव्यं कल्कं ज्ञात्वेन पाकः, उत्पलशारिवा अनन्तमूलम्, भृङ्गरजः समस्यं कर्तुं शीलमस्येति तैलविशेषणमिति । व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्ययैव । कुञ्चितकेशघनस्थिरकारीति केशस्य कुञ्चितत्वघनत्वस्थिरत्वकारीत्यर्थः । कुञ्चितशब्दः पूर्वनिपातश्छान्दसत्वात् ॥ ५१ ॥

प्रपौण्डरीकेत्यादौ ।—तैलापेक्षया द्विगुणेनामलकरसेनैव पाकः । प्रतिमर्षो नस्यभेदः । सप्रतिमर्ष इति प्रतिमर्षविधिना उपयुक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तैलमभ्यञ्जने शस्तमिन्द्रलुप्तापहं परम्।
इदं हि त्वरितं हन्ति दारुणं नियतं नृणाम्॥ ५३॥
धात्र्याम्रमज्जलेपात् स्यात् स्थिरता स्निग्धकेशता।
इन्द्रलुप्ते शिरां विद्धा शिलाकाशीशतुत्थकैः॥
लेपयेत् परितः कल्कैस्तैलञ्चाभ्यञ्जने हितम्।
कुटन्नटं शिखीजातीकरञ्जकरवीरजैः॥ ५४॥
अवगाढ़पदन्त्वेव पुच्छयित्वा पुनः पुनः।
गुञ्जाफलैश्चिरं लिम्पेत् केशभूमिं समन्ततः॥ ५५॥
हस्तिदन्तमसीं कृत्वा मुख्यञ्चैव रसाञ्जनम्।
लोमान्यनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि॥ ५६॥
भल्लातकबृहतीफलगुञ्जामूलफलैश्च एकेन।
मधुसहितेन विलिप्तं सुरपतिलुप्तं शमं याति॥ ५७॥

मालतीत्यादि।—मालती जाती, अग्निश्चित्रकः। अत्र गोमूत्रेण पाक इति श्रीकण्ठः॥ ५३॥

धात्रीत्यादौ।—मज्जशब्देनाम्रेणैव सम्बन्धः, आमलकी तु बालास्थि। इन्द्रलुप्त इत्यादौ।—शिरामिति इन्द्रलुप्तसन्निहितां शिराम्। तैलञ्चाभ्यञ्जने हितमिति। कुटन्नटादिकरवीरान्तैः कल्कैः सिद्धं तैलमित्यर्थः। कुटन्नटमिति कुटन्नटं कैवर्त्तमुस्तकम्, शिखी चित्रकः। अन्ये तु कुटन्नटमिति छेदः, विच्छेदपाठात् कुटन्नटं विनापि चित्रकादिद्रव्यचतुष्टयेन तैलसाधनं सूचयन्ति; व्याख्यानयन्ति च—शिखीति दीर्घपाठश्छान्दसत्वात् समर्थनीयः। अन्ये तु कुटन्नटादिभिरपि लेप एव; तैलन्तु पूर्वोक्तमालतीकरवीरादिसिद्धमेव बोध्यमित्याहुः॥ ५४॥

अवगाढ़ेत्यादि।—अवगाढ़पदमिति गम्भीरपदं यथा स्यात् तथा सूचीनखशस्त्रादिभिः पुच्छयित्वा रक्तगुञ्जाफलैः पुनः पुनर्लिम्पेत्॥ ५५॥

हस्तिदन्तेत्यादौ। मुख्यमित्यक्तिमम्,—तेन दार्वीक्काथोद्भवरसाञ्जननिषेधः। अत्र जलेन पेषणं बोध्यं द्रव्यान्तरस्यानुक्तेः। अतएव वक्ष्यमाणेन छागीक्षीररसाञ्जनेत्यादिना अस्य न पौनरुक्त्यम्॥ ५६॥

भल्लातकेत्यादौ।—भल्लातकबृहतीफलयो रसः। उक्तं हि वाग्भटे; "सक्षौद्र-

बृहतीफलरसपिष्टं गुञ्जाफलमूलमिन्द्रलुप्तस्य।
कनकनिघृष्टस्य सतो दातव्यं पुच्छितस्य सदा॥
घृष्टस्य कर्कशैः पत्रैरिन्द्रलुप्तस्य गुण्ठनम्।
चूर्णितैर्मरिचैः कार्य्यमिन्द्रलुप्तविनाशनम्॥ ५८॥
छागक्षीररसाञ्जनपुटदग्धगजेन्द्रदन्तमसीलिप्ताः।
जायन्ते सप्तरात्रात् खल्लानामपि कुञ्चिताश्चिकुराः॥ ५९॥
मधुकेन्दीवरमूर्वातिलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन।
अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढमूलायतास्तृजवः॥ ६०॥

स्नुह्याद्यं तैलम्—

स्नुहीपयः पयोऽर्कस्य ..र्कवो लाङ्गलीविषम्।
मूत्रमाजं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी॥
सिद्धार्थं तीक्ष्णतैलञ्च गर्भं दत्त्वा विपाचितम्।
वह्निना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम्॥
कूर्म्मपृष्ठसमानापि रूक्षा या रोमतस्करी।
दिग्धा सानेन जायेत ऋक्षशारीव लोमशो॥ ६१॥

चुक्रवार्त्ताकुम्भरसेन रसेन वा। धुस्तूरस्य च पत्राणां भल्लातकरसेन वा" इति॥ ५७॥

बृहतीत्यादौ।—पक्वबृहतीफलरसमर्द्दनेन पिष्टं गुञ्जाया मूलं फलं वा। कनकनिघृष्टस्येति कनकं सुवर्णं धुस्तूरस्य मूलं वा। पुच्छितस्येति नखरक्षेण्यादिना विस्रिवितस्य गुण्ठनमिन्यवचूर्णनम्॥ ५८। ५९॥

मधुकेत्यादौ।—इन्दीवरं नीलोत्पलम्, भृङ्गो भृङ्गराजः। तृजवः कुटिलाः॥ ६०॥

स्नुहीत्यादौ।—मार्कवो भृङ्गराजः; लाङ्गलीविषं विषलाङ्गलिकामूलाग्रं विषं किंवा लाङ्गली च विषञ्चेति द्रव्यद्वयम्। रक्तिका गुञ्जिका, तस्या मूलं, फलमित्यन्ये। इन्द्रवारुणी गोरक्षकर्कटी; सिद्धार्थं श्वेतसर्षपः; तीक्ष्णतैलं सार्षपतैलं, ज्योतिष्मतीमूलं फलमित्यन्ये। सिद्धार्थतीक्ष्णतैलमिति समस्तपाठपक्षे तीक्ष्णमिति तैलविशेषणम्। कफजितस्य सर्षपस्य तैलं ग्रेयम्। अजामूत्रगोमूत्रे

आदित्यपाकगुडूचीतैलम्—

वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम्।
गुडूचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात् केशरोपणम्॥ ६२॥

चन्दनाद्यं तैलम्—

चन्दनं मधुकं मूर्वा त्रिफला नीलमुत्पलम्।
कान्ता वटावरोहश्च गुडूची बिसमेव च॥
लौहचूर्णं तथा केशी शारिवे द्वे तथैव च।
मार्कवस्वरसेनैव तैलं मृद्वग्निना पचेत्॥
शिरस्युत्पतिता केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः।
दृढमूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः।
नस्येनाकालपलितं निहन्यात्तैलमुत्तमम्॥ ६३॥
तैलं सयष्टिमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम्।
नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ॥ ६४॥
त्रिफला नीलिनीपत्रं लौहभृङ्गरजः समम्।
अविमूत्रेण संयुक्तं कृष्णीकरणमुत्तमम्॥ ६५॥
त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत्।

मिलिता चतुर्गुणे, शेषः कल्कः। स्निग्धा इति मसृणा। षट्पदस्य भ्रमरकस्य शारी शोभिका इव॥ ६१॥

वटावरोहेत्यादौ।—केशिनी भूतकेशी मांसी वा एतयोश्चूर्णं तैलात् पादिकं कल्कत्वात्, गुडूचीरसस्तु तैलसमः आदित्यपाकत्वात्॥ ६२॥

चन्दनमित्यादौ।—कान्ता प्रियङ्गुः; बिसं मृणालं; केशी भूतकेशी; मार्कवस्वरसचतुर्गुणः॥ ६३॥

तैलमित्यादौ।—क्षीरमेव चतुर्गुणं द्रवान्तराभावात्॥ ६४॥

त्रिफलेत्यादौ।—नीलिनी लताविशेषेति प्रसिद्धा, तस्याः पत्रं; लौहभृङ्गरजसोश्चूर्णमित्यर्थः। अविमूत्रेण संयुक्तमिति भावितम् शिरोऽभिपोऽयं प्रहरौ द्वौ त्रीन् वा धार्यः; एवमन्यत्रापि शिरोलेपनधारणम्॥ ६५॥

ईषत्पक्वे नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते ॥
मासमेकन्तु निक्षिप्य सम्यग्गर्भात् समुद्धरेत् ।
ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दद्याद्भिषग्वरः ॥
संवेष्ट्य कदलीपत्रैर्मोचयेत् सप्तमे दिने ।
क्षालयेत् त्रिफलाक्वाथैः क्षीरमांसरसाशिनः ।
कपालरञ्जनञ्चैतत् कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥ ६६ ॥
उत्पलं पयसा सार्द्धं मासं भूमौ निधापयेत् ।
केशानां कृष्णकरणं स्नेहनञ्च विधीयते ॥ ६७ ॥
भृङ्गपुष्पं जवापुष्पं मेषीदुग्धप्रपेषितम् ।
तेनैवालोड़ितं लौहपात्रस्थं भूम्यधः कृतम् ॥
सप्ताहादुद्धृतं पश्चाद्भृङ्गराजरसेन तु ।
आलोड्याभ्यज्य च शिरो वेष्टयित्वा वसेन्निशाम् ॥
प्रातस्तु क्षालनं कार्य्यमेवं स्यान्मूर्द्धरञ्जनम् ।
एवं सिन्दूरबालाम्रशङ्खभृङ्गरसैः क्रिया ॥ ६८ ॥
नरदुग्धशङ्खचूर्णं काञ्जिकसिक्तं क्षिपेत् सीसकं द्रुत्वा ।
लेपात् कचानकाण्डेदलावनद्धान् शुभ्रान् करोति नीलतरान् ॥६९॥

त्रिफलेत्यादौ ।—गर्भादिति नारिकेलोदरात् । गर्त्तादिति च पाठे स एवार्थः ॥ ६६ ॥

उत्पलमित्यादौ ।—उत्पलं नीलोत्पलं ; मासं भूमौ निधापयेदिति लौहपात्रे कृत्वा भूम्यधः स्थापयेदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

अभ्यज्येति भृङ्गराजरसालोड़ितेन भृङ्गराजपुष्पादिना म्रक्षयित्वेत्यर्थः । वेष्टयित्वा इति कदलीपत्रेणेति शेषः । शिरःप्रक्षालनञ्च त्रिफलाक्वाथेन वदन्ति । बालाम्रं बाल्याम्रबीजं, शङ्खः शङ्खनाभी एवमित्यनेन सिन्दूरादिद्रव्येऽपि पूर्ववन्मेषदुग्धप्रपेषणादिकमतिदिशन्ति । भृङ्गरसैरिति भृङ्गराजरसोऽपि आलोड़नार्थम्, एवं तत्र यद्यपि एवमित्यतिदेशेनैव लभ्यते तथापि स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ६८ ॥

नरेत्यादि ।—अत्र किञ्चित् पारदं गृहीत्वा आवर्त्त्यमाने सीसके प्रक्षिपेत्,

लौहमलामलकल्कैः सजवाकुसुमैर्नरः सदा स्नायी ।
पलितानीह न पश्यति गङ्गास्नायीव नरकाणि ॥ ७० ॥

निम्बस्य बीजानि हि भावितानि
भृङ्गस्य तोयेन तथाशनस्य ।
तैलन्तु तेषां विनिहन्ति नस्याद्
दुग्धान्नभोक्तुः पलितं समूलम् ॥ ७१ ॥

निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थमेव
नस्ये निषिक्तं विधिना यथावत् ।
मासेन गोक्षीरभुजो नरस्य
जराप्रभूतं पलितं निहन्ति ॥ ७२ ॥

क्षीरात् समार्कवरसाद्द्विप्रस्थे मधुकात् पले ।
तैलस्य कुडवं पक्वं तन्नस्यं पलितापहम् ॥ ७३ ॥

महानीलतैलम्—

आदित्यवल्ल्या मूलानि कृष्णशैरीयकस्य च ।
सुरसस्य च पत्राणि फलं कृष्णशणस्य च ॥
मार्कवं काकमाची च मधुकं देवदारु च ।

ततस्तेन सह एकीभूतं शीसकं घृत्वा शिरसि लेपो देय इत्युपदिशन्ति वृद्धाः। अर्कदलावनद्धमित्यर्कपत्रेण पिधाय बन्धनमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

लौहमलेत्यादौ ।—आमलकं धात्रीफलं, जवाकुसुमं ओड्रपुष्पम् ॥ ७० ॥

निम्बस्येत्यादि ।—अशनः पीतसालः । भावना च प्रत्येकं सप्ताहम् ॥ ७१ ॥

निम्बतैलं निम्बबीजस्य तैलं, प्रकृतिस्थमेवेति भृङ्गराजरसादिभावनारहितम् । विधिनेति नस्योक्तविधिना । जराप्रभूतमिति जरागमनसूचकम् ॥ ७२ ॥

क्षीरादित्यादि ।—क्षीरभृङ्गराजरसयोर्मिलित्वा प्रस्थद्वयम्, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् । मधुकात् पले इति सप्तम्येकवचनम्, न तु प्रथमाया द्विवचनं, जतूकर्णसंवादात् ॥ ७३ ॥

महानीलतैले—आदित्यवल्ली सूर्य्यावर्त्तः, आदित्यपर्णीति पाठे स एवार्थः ।

पृथग्दशपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाञ्जनम् ॥
प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोध्रं कृष्णागुरूत्पलम् ।
आम्रास्थिकर्दमः कृष्णो मृणाली रक्तचन्दनम् ॥
नीली भल्लातकास्थीनि काशीशं मदयन्तिका ।
सोमराज्यशनः शस्त्रं कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ ॥
पुष्पाण्यर्जुनकाश्मर्य्योराम्रजम्बूफलानि च ।
पृथक् पञ्चपलैर्भागैः सुपिष्टैराढकं पचेत् ॥
वैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ।
कुर्य्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः ॥
लौहपात्रे ततः पूतं संगृह्यमुपयोजयेत् ।
पाने नस्तक्रियायाञ्च शिरोऽभ्यङ्गे तथैव च ॥
एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ।
महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम् ॥ ७४ ॥

भृङ्गराजघृतम्—

भृङ्गराजरसे पक्वं शिखिपित्तेन कल्कितम् ।
घृतं नस्येन पलितं हन्यात् सप्ताहयोगतः ॥ ७५ ॥

कृष्णमैरेयकौ नीलझिण्टी; सुरसः पर्णासः; अञ्जनं रसाञ्जनं; कृष्णकर्दमो नलिनीमूलस्थितकर्दमः, सुश्रुतेऽपि "पङ्केन नलिनीभवेन" इत्युक्तम्। नीली नीलीति ख्याता लता; अशनः पीतशालः; शस्त्रं कान्तलौहचूर्णं; पिण्डीतो मदनः, कृष्णाविति कृष्णपुष्पी। पुष्पाण्यर्जुनकाश्मर्य्योरिति अर्जुनकाश्मरीभवानि पुष्पाणि, अर्जुनकाश्मर्य्योरित्यपि पाठः। लौहपात्रेऽग्निना पचेदादित्यपाकं वा कुर्य्यादिति योज्यम्। आदित्यपाकस्तु आदित्यरश्मिसम्बन्धादेव द्रवशोषविधिः। अत्र भागैरिति बहुवचनादेव पृथग्भागे लब्धे पृथगिति पदं न्यायसिद्धस्यापि त्रिफलायाः पृथग्भागस्य द्योतकार्थं, कल्कभूयस्त्व वचनादेव भवन्न विकल्पनीयम् ॥ ७४ ॥

भृङ्गराजेत्यादौ।—शिखी मयूरः। इयन्तु कुडवमानमत्र नस्ययोगत्वात् ॥७५॥

काञ्जीपिष्टशेलुफलमज्जि सच्छिद्रलौहगे।
यदर्कतापात् पतति तैलं तन्नस्यमक्षणात्॥
केशा नीलालिसङ्काशाः सद्यः स्निग्धा भवन्ति च।
नयनश्रवणग्रीवादन्तरोगांश्च हन्त्यदः॥ ७६॥
काशीशरोचनातुल्यं हरितालं रसाञ्जनैः।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं ह्यपकच्छहिपूतयोः॥ ७७॥

पटोलाद्यं घृतम्—

पटोलपत्रत्रिफलारसाञ्जनविपाचितम्।
पीतं घृतं निहन्त्याशु कृच्छ्रामप्यहिपूतनाम्॥ ७८॥
रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा तुल्यम्।
हन्ति विसर्पं लेपाद्वराहदशनाह्वयं घोरम्॥ ७९॥
नागकेशरचूर्णं वा शतधौतेन सर्पिषा।
पिष्ट्वा लेपो विधातव्यो दाहे हर्षे च पादयोः॥ ८०॥

इति क्षुद्ररोगचिकित्सा।

काञ्ज्यादौ।—शेलुर्बहुवारः। सच्छिद्रलौहग इति बहुच्छिद्रलौहपात्रस्थे। नीलालिसङ्काशा इति नीलपदं पिङ्गलभ्रमरनिरासार्थम्॥ ७६॥

काशीशमित्यादौ।—एतैरिति शेषः। काशीशरोचनातुल्यहरितालरसाञ्जनैरित्यपि पाठः॥ ७७। ७८॥

वराहदशनाह्वमिति वराहदन्तमिति प्रसिद्धम्॥ ७९। ८०॥

इति क्षुद्ररोगचिकित्साविवृतिः।

अथ मुखरोगचिकित्सा।

ओष्ठरोगचिकित्सा।

ओष्ठप्रकोपे वातोत्थे शाल्वणेनोपनाहनम्।
मस्तिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरैः शृतम्॥ १॥
स्वेदोऽभ्यङ्गः स्नेहपानं रसायनमिहेष्यते।
श्रीवेष्टकं सर्जरसं गुग्गुलुं सुरदारु च।
यष्टीमधुकचूर्णञ्च विदध्यात् प्रतिसारणम्॥ २॥
वेधं शिराणां वमनं विरेकम्
तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च।
शीतान् प्रलेपान् परिषेचनञ्च
पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्य्यात्॥
पित्तरक्ताभिघातोत्थान् जलौकाभिरुपाचरेत्।
पित्तविद्रधिवच्चापि क्रियां कुर्य्यादशेषतः॥
शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवड़धारणम्।
हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके॥
त्रिकटुः सर्जिकाक्षारः क्षारश्च यावशूकजः।

क्षुद्ररोगास्तु चतुश्चत्वारिंशत्, मुखरोगास्तु पञ्चषष्टिः, अतो रोगगणत्वसामान्यात् क्षुद्ररोगचिकित्सितप्रसङ्गान्मुखरोगचिकित्सितमुच्यते। ओष्ठेत्यादि।—सुश्रुतस्य। मस्तिष्के चैवेति। मस्तिष्कः शिरोवस्तिः शिरोपिचुधारणं वा। वातहरैरिति भद्रदार्व्वादिभिः॥ १॥

रसायनमिहेष्यत इति रसायनं च्यवनप्राशादि। श्रीवेष्टकमित्यादि।—सुश्रुतस्य। श्रीवेष्टकं नवनीतखोटिः। प्रतिसारणं घर्षणम्। वाग्भटे तु श्रीवेष्टकस्थाने मधूच्छिष्टं पठ्यते॥ २॥

वेधमित्यादि।—शिरा च ओष्ठसमीपगता बोध्या। तिक्तस्येत्यत्र सर्पिष इति शेषः। शिर इत्यादि।—सुश्रुतस्य। धूमोऽत्र वैरेचनिकः कफयोग्यत्वात्, एवं

क्षौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥ ३ ॥
मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः।
प्रियङ्गुत्रिफलालोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥
हितञ्च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ॥ ४ ॥
शर्जरसकनकगैरिकधन्याकतैलघृतसिन्धुसंयुक्तम्।
सिद्धं सिक्थकमधरे स्फुटितोच्चटिते व्रणं हरति ॥ ५ ॥

इत्योष्ठरोगचिकित्सा।

अथ दन्तरोगचिकित्सा।

शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान्।
निःक्वाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्य्याद्गण्डूषधारणम्।
प्रियङ्गवश्च मुस्ता च त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ १ ॥
कुष्ठं धात्री लोध्रमब्दं समङ्गा
पाठा तिक्ता तेजनी पीतिका च।
चूर्णं शस्तं घर्षणं तद्द्विजानाम्
रक्तस्रावं हन्ति कण्डूं रुजाश्च ॥ २ ॥

गण्डूषधारणमिति कफरदस्यशनं ; वाग्भटेऽप्युक्तं "धूमस्वेदगण्डूषाः प्रयो-ज्याय कफजिह्वाः" इति ॥ १ ॥

मेदोज इत्यादि।—सुश्रुतस्य। शोधित इति मेदोहरणेन विशुद्धे। ज्वलन इति अग्निकर्म ॥ ४ ॥

शर्जेत्यादौ।—कनकगैरिकम् उत्कृष्टगैरिकमित्यर्थः। एतच्च शर्जरसादिचूर्णं सिक्थकान्तं तैलके किञ्चिदग्नावुष्णीकृत्य प्रलेपयोग्यं यता भवतार्थं अधरं धारणीयम् ॥ ५ ॥

इत्योष्ठरोगचिकित्साविवृतिः।

दन्तरोगचिकित्सामाह शीताद इत्यादि।—सुश्रुतस्य। नागरादित्रिफलान्त एको योगः ॥ १ ॥

कुष्ठमित्यादि।—तेजनी चवी। पीतिका हरिद्रा ॥ २ ॥

चलदन्तस्थिरकरं कुर्य्याद्बकुलचर्वणम् ।
आर्त्तगलदलक्वाथगण्डूषो दन्तचालनुत् ॥
दन्तचाले हितं श्रेष्ठं तिलोग्राचर्वणं सदा ।
दन्तपुप्पुटके कार्य्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ॥
सपञ्चलवणक्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम् ।
दन्तानां तोदहर्षे च वातघ्नाः कवडा हिताः ॥ ३ ॥
दन्तचाले तु गण्डूषो बकुलत्वक्कृतो हितः ।
माक्षिकं पिप्पलीसर्पिर्मिश्रितं धारयेन्मुखे ।
दन्तशूलहरं प्रोक्तं प्रधानमिदमौषधम् ॥ ४ ॥
विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणान्तु प्रतिसारयेत् ।
लोध्रपत्तङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैर्मधूत्तरैः ।
गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥ ५ ॥
शैशिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः ।
सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥ ६ ॥

चलेत्यादौ ।—बकुलस्य फलं दन्तस्थिरकरत्वात् । आर्त्तगलः झाण्टा इति ख्याता ; उग्रा वचा, दन्तपुप्पुटक इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । तरुण इत्यपक्वकाले, रक्तमोक्षणञ्च प्रच्छनेन । क्षारो यवक्षारः । वातघ्नाः कवडा इति स्नेहतैलघृतलवणह्र-स्वमूलक्वाथादयः ॥ ३ ॥

माक्षिकमित्यादौ ।—पिप्पलीघृतापेक्षया मधु तु षड्भागं देयमिति वदन्ति ; मधुनः कर्षैकम्, गव्यघृतं माषकाष्टकम्, पिप्पलीचूर्णं माषकचतुष्टयम्, [illegible] धार्य्यम् ॥ ४ ॥

विस्रावित इत्यादि ।—जलौकाप्रच्छनादिना रक्ते स्रुते । व्रणमिति जलौका-प्रच्छनादिजं क्षतम् । पतङ्गं रक्तचन्दनम् । क्षीरिण इति वटोडुम्बरादयः एषां क्वाथः, क्षौद्रघृतशर्कराः प्रक्षेपणीयाः ॥ ५ ॥

शैशिर इति दन्तरोगविशेषे, एवं परिदरेऽपि ॥ ६ ॥

क्रियां परिदरे कुर्य्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः।
संशोध्योभयतः कार्यं शिरश्चोपकुशे ततः॥ ७॥
काकोडुम्बरिकागोजीपत्रैर्विस्रावयेद्भिषक्।
क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिशोधयेत्॥ ८॥
पिप्पल्यः सर्षपाः श्वेता नागरं नैचुलं फलम्।
सुखोदकेन संगृह्य कवडं तस्य योजयेत्॥
शस्त्रेण दन्तवैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत्।
ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः॥ ९॥
उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवचारयेत्।
क्रिमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्य्यो विजानता॥ १०॥

क्रियामित्यादि।—सुश्रुतस्य। कायमुभयतः संशोध्येति कायं शरीरम्, उभयत इति वमनविरेचनाभ्यां शिरश्च विशोध्येत्यन्वयः। शिरःशोधनञ्च शिरोविरेचनेनैव संशोध्य। उभयतः कायः शिरश्चेति यन्त्र परिदरे उपकुशे च योजयन्ति, तदयुक्तम्, यतः परिदरो रक्तकफजः अतएव कफप्रत्यनीकं वमनं पित्तप्रत्यनीकञ्च विरेचनं हितमेव, शिरोविरेचने युक्त एव हि। कायमित्यत्र कार्य्यमिति पाठे शीतादोक्तां क्रियां परिदरे कुर्य्यात्। उपकुशे तु वक्ष्यमाणरक्तस्रावादि कार्य्यमिति पाठः॥ ७॥

गोजी गोजिह्वा। लवणैरिति पञ्चभिः॥ ८॥

पिप्पल्य इत्यादौ।—निचुलफलं हिज्जलफलम्। एते च व्यस्ताः समस्ताश्च कवडे योज्याः। शोधयेदिति दन्तमूलानि शोधयेत्। अतिघातजेऽपि दन्तवैदर्भे शस्त्रेण दन्तमूलमांसच्छेदनम् अभिघातदुष्टरक्तस्रावणेन शोथमांसस्यापगमनार्थम्। क्षारप्रयोगोऽपीहाशोधितशेषपूतिमांसदूरीकरणार्थं तदनन्तरञ्च शीतक्रियाः क्षारकृतपित्तरक्ताभिवांपनार्थं ताश्च मधुगण्डूषादयः। उक्तं हि वाग्भटे "क्षारं दद्यात्ततो मधुं गण्डूषादि च शीतलम्" इति॥ ९॥

उद्धृत्येत्यादि।—सुश्रुतस्य। अग्निदाहोऽत्र रक्तादिप्रवृत्तिनिषेधार्थम्। क्रिमिदन्तो द्विविधः चलोऽचलश्च तत्र यश्चलः स उद्धार्य्य इति विधिरेवात्रातिदिश्यते। उद्धार्य्यत्वेन समानत्वात् न त्वचलस्य, तस्यानुद्धार्य्यत्वात् स एव क्रिमिदन्तो उद्धरणदाहौ

छित्त्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
पाठावचातेजोवती-सर्जिकायावशूकजैः ॥
क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवलश्चात्र कीर्त्तितः ।
पटोलनिम्बत्रिफला-कषायश्चात्र धावने ।
शिरोविरेकश्च हितो धूमो वैरेचनश्च यः ॥
नाड़ीव्रणहरं कर्म दन्तनाड़ीषु कारयेत् ।
यं दन्तमधिजायेत नाड़ी तं दन्तमुद्धरेत् ॥
छित्त्वाधिमांसं शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ।
शोधयित्वा दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
गतिर्हिनस्ति हन्वस्थि दशने समुपेक्षिते ।
तस्मात् समूलं दशनमुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥ ११ ॥
उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं सम्प्रसिच्यते ।
रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति च ॥

चूर्णैः । अधिदन्ते पुनरत्रोक्तमपि तद्विधानादर्शनात् क्रिमिदन्तकविध्यतिदेशोऽस्मा-रस्य गुरुदन्तकार्योरभिधानम् ॥ १० ॥

छित्त्वेत्यादि ।—सुगमम् । तेजोवती चवी इत्यन्यदर्शनादयम् । क्षौद्रद्वितीया इति क्षौद्राम्लोडितपिप्पलीकवलः । वैरेचनिकधूमश्चात्रपद्मान् शिरोविरेकोऽपि हितोऽत्र बोध्यः । यस्य दन्तस्य समीपे नाड़ी स्यात् तं दन्तं चलमचलं वा शस्त्रेण दन्तावरकमांसं छित्त्वा उद्धरेत् । यदि नोपरिजो भवेदित्युत्तरदन्तस्यापवादः । अधोगतदन्तानुद्धरणे दोषमाह गतिरित्यादि ।—गतिर्नाड़ी हन्वस्थिकपोलनर्मापाणि नाशयति । दशने समुपेक्षिते अनुद्धृते सतीत्यर्थः । किंवा गतिर्हिनस्ति हन्वस्थि-दशनं समुपेक्षिते इति पाठान्तरे दन्ते गतिरुपेक्षितेत्यर्थः । भग्नमस्थि चेति असम्यगुद्धृतदन्तस्य भग्नशेषमस्थि चेत्यर्थः । किंवा गतिविशोधितहन्वस्थि भग्नमस्थ्युच्यते ॥ ११ ॥

उपरिजदन्तानुद्धरणे हेतुमाह उद्धृत इत्यादि ।—उत्तरे ऊर्द्ध्वपरिजाते सम्प्रसिच्यते अतिस्रवतीत्यर्थः । पूर्वोक्ता इति शोणितस्रावोक्ता आक्षेपकादयः ।

चलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद्भिषक् ।
कषायं जातीमदनकटुकास्वादुकण्टकैः ॥
लोध्रखदिरमञ्जिष्ठायष्ट्याह्वैश्चापि यत् कृतम् ।
तैलं संशोधनं तद्धि हन्याद्दन्तगतां गतिम् ॥
कषायं परतः कृत्वा पिष्ट्वा लोध्रादिकल्कितम् ।
वाण्टको मदनो योज्यः स्वादुकण्टो विकङ्कतः १२ ॥
सुखोष्णाः स्नेहकवडाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य वा ।
निर्य्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्द्दनाः ।
स्नैहिकश्च हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च ॥ १३ ॥

कषायमित्यादि ।—सुगमम् । जात्याः पत्रम्, मदनं मदनकण्टकम्, कटुका कटुरोहिणी, स्वादुकण्टकः विकङ्कतः । एतैः कृतः कषायः मुखधारणरूपः कार्य्यः दन्तगतां गतिं हन्यात् तथा लोध्रादिभिश्च यष्ट्याह्वान्तैः कल्कद्रव्यैर्यत् कृतं तैलं तदपि दन्तगतिं हन्यादित्यर्थः । अन्ये तु कषायमित्यतः परं कृत्वेति शेषः, तेन जात्यादिभिः कषायं कृत्वा लोध्रादिकल्केन च कृतं यत् तैलमिति व्याचक्षते । अन्येनाप्यनुमतोऽयमर्थः व्यवहारोऽप्यनेनैव धावनम् । जातीमदनस्वादुकण्टकखदिर-निर्यासिकं श्लोकार्द्धं पठित्वा तदनन्तरमेव कषायं जातीमदन इत्यादिकं पठति [illegible] च । कषायमिति पदं धावनमित्यनेन सम्बध्यते तेन जात्यादिद्रव्यचतुष्टय-कषायेण धावनं परेण तु जातीमदनकादिद्रव्याष्टकेन कल्केन तैलं साधनीयमिति । अतएव तन्मतानुयायिवाग्भटेऽपि धावनं जातीमदनखदिरस्वादुकण्टकैरित्युक्तत्वात् । अन्ये तु कषायशब्दं समासे विभक्तिरहितं पठन्ति तेषां मते कषायमल-पुगरूपम्, विसाध्याध्यायोक्तशङ्खिन्यादिशोधनकषायद्रव्यं वा ; अस्मिन् पक्षे कषाय-द्रव्यादिभिः यष्ट्याह्वान्तैस्तैलपाकः कषायद्रव्यान्तर्गताया अपि जात्याः पृथगभिधानं भागद्वयप्रदानार्थमित्यपि वदन्ति ॥ १२ ॥

दन्तमूलगतचिकित्सितमभिधाय दन्तगतव्याधिचिकित्सामाह सुखोष्णा इत्यादि—सुगमम् । स्नेहाः सर्पिस्तैलवसामज्जानस्तेषां व्यस्तानां समस्तानाञ्च, कवडा गण्डूषाः । सर्पिषस्त्रैवृतस्य वेति त्रैवृतसर्पिरपतानकचिकित्सायां सुश्रुतेनोक्तम् । अनिलघ्नानामिति भद्रदार्वादिदशमूलादीनां निर्य्यूहः क्वाथः ॥ १३ ॥

अहिंसन् दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् ।
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥
दन्तहर्षक्रियाञ्चापि कुर्य्यान्निरवशेषतः ।
कपालिकाः कृच्छ्रसाध्यास्तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥ १४ ॥
जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं क्रिमिदन्तकम् ।
तथावपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥
भद्रदार्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
हिङ्गु कोष्णन्तु मतिमान् क्रिमिदन्तेषु दापयेत् ॥ १५ ॥
बृहतीभूमिकदम्बकपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्वाथः ।
गण्डूषस्तैलयुतः क्रिमिदन्तकवेदनाशमनः ॥
नीलीवायसजङ्घास्नुग्दुग्धीनान्तु मूलमेकैकम् ।
सञ्चर्व्य दशनविधृतं दशनक्रिमिपातनं प्राहुः ।
चलमुद्धृत्य वा स्थानं दहेत्तु शुषिरस्य वा ॥ १६ ॥

विदार्य्यादितैलम्—

ततो विदारीयष्ट्याह्व-शृङ्गाटककशेरुभिः ।
तैलं दशगुणं क्षीरं सिद्धं नस्ये तु योजयेत् ॥ १७ ॥

अहिंसन्नित्यादि ।—सुश्रुतस्य । दन्तमूलहिंसया हि अभिघातजो दन्तनाशो दन्तपातश्च स्यात् । कृच्छ्रसाध्येत्यनेन कपालिकायाः शीघ्रप्रतिकर्त्तव्यतां सूचयति । एषा क्रियेति दन्तहर्षोक्ता कपालिकाया अपि वातजत्वात्, शर्करेत्यन्ये ॥ १४ ॥

जयेद् विस्रावणैरिति विस्रावणं क्रिमिदूषितरक्तस्य । अवपीडो नस्यभेदः । वातघ्नैरिति वातघ्नद्रव्यसाधितैरपीति चक्रः । अन्ये तु अवपीडो यद्यपि वातकफरक्तजादि स्थानानुरोधात् क्रियते, विस्रावणादिकृमिरक्तमान्द्यं वातहरं कर्म कर्त्तव्यमिति दर्शयितुं वातघ्नैरिति स्नेहगण्डूषादिविशेषणं कृतम् वाग्भटोऽप्येवमेवाह । हिङ्गु-कोष्णमिति ईषदुष्णम् ॥ १५ ॥

भूमिकदम्बोऽलम्बुषः ; पञ्चाङ्गुल एरण्डः । स्नुक् स्नुही ; दुग्धी क्षीरीः । चलमित्यादि ।— सुश्रुतस्य । वाशब्दोऽवधारणे । स्थानमिति उद्धृतदन्तस्य समद-

हनुमोक्षे समुद्दिष्टा कार्य्या चार्द्दिंतवत् क्रिया।
फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम्।
तथातिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत्॥ १८॥
सप्तच्छदार्कदुग्धाभ्यां पूरणं क्रिमिदन्तनुत्।
जीवनीयेन दुग्धेन क्रिमिरन्ध्रप्रपूरणम्।
अर्कक्षीरेणैवमेकयोगः॥ १९॥
द्रोणपुष्पद्रवः फेनमधुतैलसमायुतः।
क्रिमिदन्तविनाशाय कार्य्यं कर्णस्य पूरणम्॥ २०॥
पटोलकटुकाव्योष-पाठासैन्धवभार्गिकैः।
चूर्णैर्मधुयुतो लेपः कवडो मधुतैलकैः॥ २१॥
जिह्वारोगेषु कर्त्तव्यं विधानमिदमौषधम्।
मुस्तामधुकनिर्गुण्डी-खदिरोशीरदारुभिः।
समञ्जिष्ठाविडङ्गैश्च सिद्धं तैलं हरेत् क्रिमीन्॥ २२॥

इति दन्तरोग-चिकित्सा॥

अथ जिह्वारोग-चिकित्सा।

ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम्।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्य्यं भिषजा खलु॥ १॥

स्थानम्। शुषिरस्येति क्रिमिक्षतच्छिद्रस्य यावन्मात्रं स्थानं तावदेव दहेत्। स्नागमन्दोऽयापि-योजनीयः। भूरिदिग्धदुष्टौ समयस्यैव दन्तस्थानस्य दाहः, एकस्थानदुष्टौ च शुषिरस्थानमात्रदाह इति॥ १६। १७॥

समुद्दिष्टा इति पदम् अर्द्दितोक्तस्नतक्तविधायंगाहः। दन्तधावनं दन्तकाष्ठम्॥ १८—२२॥

इति दन्तरोगचिकित्साविहतिः।

जिह्वारोगचिकित्सामाह ओष्ठेत्यादि।—सुश्रुतस्य। कण्टको नारीति ख्यातो रोगः॥ १॥

पित्तजेषु निघृष्टेषु निःस्रुते दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारणगण्डूषनस्यञ्च मधुरं हितम् ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्य्यन्तु प्रतिसारणम् ॥ २ ॥
गृह्णीयात् कवलान् वापि गौरसर्षपसैन्धवैः ।
पटोलनिम्बवार्त्ताकु-क्षारयूषैश्च भोजयेत् ॥ ३ ॥
जिह्वाजाड्यं चिरजं माणकभस्मलवणतैलघर्षणं हन्ति ।
दंपतृस्त्र कुचीरात्तं जम्बीराद्यम्लचर्वणं वापि ॥ ४ ॥
कर्कटाङ्घ्रि-क्षीरपक्व-घृताभ्यङ्गेन नश्यति ।
दन्तशब्दः कर्कटाङ्घ्रिलेपाद्वा दन्तयोजितात् ॥ ५ ॥
उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरेकगण्डूष-धूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥

निघृष्टेष्विति शाकोटकादिपत्रैः । मधुरमिति मधुरेण काकोल्यादिना ... मधुरादिकमित्याहुः । लिखितेष्विति मण्डलाग्रादिना । असृजः क्षये रक्तस्रावविराम इत्यर्थः । पिप्पल्यादिरिति पिप्पल्यादिगणः ॥ २ ॥

गौरसर्षपसैन्धवाभ्याम् कवल उष्णोदकेन कार्यः । पटोलादिभिर्मिश्रयेत्, तदा क्षारयूषेण भोजयेदिति । क्षारप्रधानकुलत्थादियूषः क्षारयूषः । तदुक्तं—"मुद्गमूलककुलत्थादियूषाः क्षारोत्तरा हिताः । कुलत्थं ... हितम्" इति ॥ ३ ॥

जिह्वाजाड्यं जीर्णसंज्ञकमिति लोके । दंपतृषु क्षीरेण युक्तं मर्दितं यत्र जीरादिकमरुपचर्वणम् । चर्वणमित्यत्र घर्षणमित्यपि पाठः ॥ ४ ॥

कर्कटेत्यादौ ।—क्षीरसाधनपरिभाषया कर्कटपादेन साधितं यत् क्षीरं तत्पक्व-घृताभ्यङ्गेनेत्यर्थः । अभ्यङ्गश्च दन्तप्रदेशे मर्दनमित्याहुः । अन्ये तु कर्कटपाद-कल्कक्षीराभ्यां साधितं यद्घृतं तेनाभ्यङ्ग इत्याहुः । दन्तशब्दो दन्तकटकट-ध्वनिः ॥ ५ ॥

उपजिह्वामित्यादि ।—सुगमम् । संलिख्येति शाकोटकादिपत्रेण । क्षारे-

व्योषक्षाराभयावह्नि-चूर्णमेतत् प्रघर्षणम्।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेतैस्तैलं विपाचयेत् ॥ ६ ॥
छिन्नां घर्षेद्गलशुण्डीं व्योषोग्राक्षौद्रसिन्धुजैः।
कुष्ठोषणवचासिन्धु-कणापाठाप्लवैरपि।
सक्षौद्रैर्भिषजा कार्य्यं गलशुण्ड्या विघर्षणम् ॥ ७ ॥
उपनासाव्यधो हन्ति गलशुण्डीमशेषतः।
गलशुण्डीहरं तद्वच्छेफालीमूलचर्वणम् ॥ ८ ॥
वचामतिविषां पाठां रास्नां कटुकरोहिणीम्।
निःक्वाथ्य पिचुमर्दञ्च कवलञ्च प्रयोजयेत्।
क्षारसिद्धेषु मुद्गेषु यूषाश्चाप्यशने हिताः ॥ ९ ॥

इति जिह्वारोग-चिकित्सा ॥

अथ कण्ठरोग-चिकित्सा।

तुण्डिकेर्य्यध्रुषे कूर्मे सङ्घाते तालुपुप्पुटे।

येति यवक्षारेण। उक्तं हि वाग्भटे—“उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत्।” अन्ये तु प्रतिसारणीयक्षारेणेत्याहुः। एभिस्तैलमिति व्योषादिभिः कल्करूपैरित्यर्थः। जलं चतुर्गुणम् ॥ ६ ॥

छिन्नामित्यादौ।—उग्रा वचा। कुष्ठोषणेत्यादौ।—ऊषणं मरिचं; प्लवः कैवर्त्तमुस्तकः। सिन्धुकणेत्यत्र सिन्धुवणेति केचित् पठन्ति। भद्रा अतिविषा। वाग्भटेऽप्युक्तं—“मरिचातिविषा पाठा वचाकुष्ठकुटन्नटम्। छिन्नायां सपटुक्षौद्रैः घर्षणम्” इति; एवं सुश्रुतेऽप्यायुर्वेदसारेऽपि ॥ ७ ॥

उपनासाव्यध इति।—नासासमीपवर्त्ती शिराव्यध इत्यर्थः। नासायां शिराश्चतुर्विंशतिः; तन्मध्ये नासिकाया अविसन्निहिताश्चतस्रः परिहार्य्याः। उक्तं हि सुश्रुते—“हित्वाद्यनासायां तासामौपनासिकाश्चतस्रः परिहार्य्याः” इति ॥ ८ ॥

वचामित्यादि। सुश्रुतस्य। पिचुमर्दो निम्बः। क्षारसिद्धेष्विति मुष्ककापामार्गादिक्षारोदकसिद्धेषु ॥ ९ ॥

इति जिह्वारोगचिकित्साविवृतिः।

एष एव विधिः कार्य्यो विशेषः शस्त्रकर्म्मणि ॥ १ ॥
तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।
स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥ २ ॥
साध्यानां रोहिणीनान्तु हितं शोणितमोक्षणम् ।
छर्द्दनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्तकर्म्म च ॥
वातिकीन्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहकवलान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
पतङ्गशर्कराक्षौद्रैः पैत्तिकीं प्रतिसारयेत् ।
द्राक्षापरूषकक्वाथो हितश्च कवलग्रहे ॥ ३ ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
श्वेताविडङ्गदन्तीषु सिद्धं तैलं ससैन्धवम् ।
नस्तकर्म्मणि दातव्यं कवलश्च कफोच्छ्रये ॥ ४ ॥
पित्तवत् साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ।
एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥ ५ ॥
उपजिह्विकयाश्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ।
उत्क्षिप्य जिह्वामाकृष्य वडिशेनाधिजिह्विकाम् ।

तुण्डिकेर्य्यध्रुषे इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । कर्म इति शस्त्रकर्म्म । एष एवेति शस्त्रकर्म्मविधिविशेषः । शस्त्रकर्म्मणीति तुण्डीकेर्य्यामध्रुषे च भेदौ, यतः छेद्या इति शेषः ॥ १ ॥

पित्तनाशनं पित्तप्रशमनमित्यर्थः ॥ २ ॥

साध्यानामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । साध्यानामित्यादिना सन्निपातजाया असाध्याया व्यवच्छेदः । लवणैरिति पञ्चभिः । पतङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ ३ ॥

आगारधूमेत्यादौ ।—श्वेता कटभी अपराजिता वा । श्वेतादिभिर्गणः कल्कः क्वथनयेति श्वेतादिभिर्गणकल्कसिद्धं तैलमेव कफकमणीत्यर्थः ॥ ४ ॥

पित्तवदिति पित्तरोहिणीवदित्यर्थः । विस्राव्येत्यत्र रक्तमिति शेषः । एतच

छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्लवणादिभिः ॥ ६ ॥
एकवृन्दन्तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
शिलायुश्चापि यो व्याधिस्तस्य शस्त्रेण साधयेत् ॥ ७ ॥
अमर्मस्थं सुपक्वञ्च भेदयेद्गलविद्रधिम् ।
कण्ठरोगेष्वसृङ्मोक्षस्तीक्ष्णनस्यादिकर्म च ॥
क्वाथपानन्तु दार्वीत्वङ्निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ८ ॥
कटुकातिविषादारुपाठामुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ ९ ॥

पूर्वेण सम्बध्यते। साधयेत् तुण्डिकेरीवदिति तुण्डिकेर्य्यामपि गलशुण्डिकाविध्यतिदेशात् साधयेत् गलशुण्डिवदिति भावे तुण्डिकेरीविध्यतिदेशो निःशेषच्छेदनार्थः, गलशुण्डीवदत्र त्रिभागच्छेदो न कार्य्य इति बोधयति। छेदयेदित्यादि।—वाग्भटस्य। तीक्ष्णोष्णैर्लवणादिभिरित्यत्र उपाचरेदिति शेषः। आदिशब्दात् कवडादिपरिग्रहः ॥ ५। ६ ॥

एकवृन्दमित्यादि।—सुश्रुतस्य। विस्राव्येति जलौकादिभीरक्तं विस्राव्येत्यर्थः। शोधनमिति गलगतदोषशोधनं प्रतिसारणशिरोविरेककवलादिकं, तथा कायशोधनञ्च वमनादिकं, तत्रापि कायशोधनेन शिरोगतदोषस्यापि शोधकत्वात्। तस्य शस्त्रेण साधयेदिति कठिनमल्पवेदनमपक्वं शिलायुं छेदयेत्। पक्वन्तु भेदयेत्। पूयनिःसारणार्थं ततो व्रणीयोक्तविधिना शोधनादिरत्रापि लभ्यते ॥ ७ ॥

अमर्मस्थमित्यादि।—सुश्रुते गलविद्रधिरयं त्रिदोषविद्रधितुल्यत्वेनोक्तोऽपि चिकित्सितोपदेशात् साध्य इति शेषः। अन्ये तु गलविद्रधेस्त्रिदोषजविद्रधितुल्यत्वेनोक्तत्वेऽपि चिकित्साविधानं कृच्छ्रसाध्यत्वं ज्ञेयम्। यत्र सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो य इत्यभिधानेन मर्म्मव्यापकोऽपि गलगतमर्म्मणि सुनाशदविद्रधिरमर्मज उच्यते। किंवा अमर्मस्थमिति क्रियाविशेषणम्। अगम्भीरत्वेन मर्म्मानभिघातीयं यथा स्यात् तथा भेदयेदित्यर्थः। सामान्यकण्ठरोगचिकित्सामाह कण्ठरोगेष्वित्यादि। वाग्भटस्य। वाग्भटे 'क्वाथः पाने तु दार्वीत्वङ्निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजः' इति पाठः। दार्व्यास्त्वक्; तार्क्ष्यं रसाञ्जनम्। ८॥ ९॥

कालकचूर्णम्—

गृहधूमो यवक्षारः पाठाव्योषरसाञ्जनम्।
तेजोह्वात्रिफलालौहचित्रकश्चेति चूर्णितम्॥
सक्षौद्रं धारयेदेतद् गलरोगविनाशनम्।
कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तजिह्वास्यरोगनुत्॥ १०॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
सर्जिकाक्षारतुल्यांशैश्चूर्णोऽयं गण्डरोगनुत्॥ ११॥

पीतकचूर्णम्—

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम्।
दार्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम्॥
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत्।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्त्तितम्॥ १२॥

यवाग्रजं तेजोवतीं सपाठाम्
रसाञ्जनं दारुनिशां सकृष्णाम्।
क्षौद्रेण कुर्याद् गुड़िकां मुखेन
तां धारयेत् सर्वगलामयेषु॥ १३॥

कालकचूर्णे तेजोह्वा चवी; लौहं कान्तलौहचूर्णम् अगुरु वा। यवक्षारस्तु पूर्ववदेव। लौहस्थाने लोध्रमिति केचित् पठन्ति। अस्य योगस्य लौहचूर्णरसाञ्जनचूर्णयोगात् कृष्णत्वेन कालक इति संज्ञा; एवं वक्ष्यमाणपीतकचूर्णेऽपि मनःशिलादियोगात् पीतत्वेन पीतकसंज्ञा विधेया॥ १०। ११॥

पीतकचूर्णे दार्वीत्वगिति षष्ठीसमासः। मूर्च्छितमित्यालोडितम्। एवञ्चूर्णं तथा कालकचूर्णं सर्वेष्वेव मुखरोगे धार्यम्। अतएवोक्तं चरके—"योगराजत्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः" इति। प्रत्येकमेव कालकादयस्त्रिदोषहरा इति चक्रव्याख्या॥ १२॥

यवाग्रजमिति।—तेजोवती ज्योतिष्मती, चवी इत्यन्ये। दारुनिशा दारुहरिद्रा॥ १३॥

दशमूलं पिबेदुष्णं यूषं मूलककुलत्थयोः।
क्षीरेक्षुरसगोमूत्रदधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः।
विदध्यात् कवलान् वीक्ष्य दोषं तैलघृतैरपि ॥ १४ ॥

क्षारगुड़िका—

पञ्चकोलकतालीशपत्रैलामरिचत्वचः।
पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिताः॥
गुड़े पुराणे क्वथिते द्विगुणे गुड़िकाः कृताः।
कर्कन्धुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि॥
कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्य्याः स्युरमृतोपमाः॥ १५ ॥
मूत्रस्विन्नां शिवां तुल्यां मधुरीकुष्ठवालकैः।
अभ्यस्य मुखरोगांस्तु जयेद्विरसतामपि॥ १६ ॥
वातात् सर्वसरं चूर्णैर्लावणैः प्रतिसारयेत्।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवड़नस्ययोः॥ १७॥
पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः।
सर्वपित्तहरः कार्य्यो विधिर्मधुरशीतलः॥ १८ ॥

दशमूलमित्यादौ।—मूलं मूलकशुष्ककम्। क्षीरेत्यादि।—सुश्रुतस्य। क्षीरादिभिः प्रत्येकं यथादोषं कवड़ाः कार्य्याः; एवं तैलघृतैरपि ॥ १४ ॥

पञ्चकोलकेत्यादौ।—पत्रं तेजपत्रं, त्वक् गुड़त्वक्। मुष्कको घण्टापारुली। अत्र समुदितचूर्णात् द्विगुणो गुड़ः। क्वथित इति वह्निसंयोगात् द्रवीभूते कर्कन्धुमात्राः अष्टमाषकमानाः ॥ १५ ॥

मूत्रेत्यादौ।—शिवा हरीतकी; मधुरी मधुरिकैव। अभ्यस्यमिति भक्षणविधया। विरसता वैरस्यम् ॥ १६ ॥

वातादित्यादि।—सुश्रुतस्य। सर्वसरो मुखपाकः। लावणैश्चूर्णैरिति सैन्धवचूर्णैः। अन्ये तु लवणा ज्योतिष्मती तत्रत्वं लावणमित्याहुः। निश्चलस्तु पञ्चलवणचूर्णैरित्याह। वातहरैः सिद्धमिति भद्रदार्व्वादिभिः तु कल्ककाथरूपैः ॥ १७ ॥

शुद्धकायस्येति विरेकेण वमनेनापि, कफस्थानगतत्वेन पित्तस्यापि वमनार्हत्वात्। मधुरशीतल इति विशेषणार्थमुक्तः ॥ १८ ॥

प्रतिसारणगण्डूषान् धूमं संशोधनानि च ।
कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्य्यात् कफापहम् ॥ १९ ॥
मुखपाके शिराभेदः शिरः कायविरेचनम् ।
कार्य्यन्तु बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ॥ २० ॥
जातीपत्रामृताद्राक्षायासदार्वीफलत्रिकैः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ २१ ॥
कृष्णाजीरककुष्ठेन्द्रयवपाठां चूर्णतस्त्वहात् ।
मुखपाकव्रणक्लेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ॥ २२ ॥
रसाञ्जनं लोध्रमथाभयाच मनःशिला नागरगैरिकाच ।
पाठा हरिद्रा गजपिप्पली च स्यादारणं क्षौद्रयुतं मुखस्य ॥२३॥
पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवाः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥ २४ ॥
पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाक्वाथ एव वा ।
मुखपाकेषु सक्षौद्रः प्रयोज्यो मुखधावने ॥
स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाड़ीव्रणापहा ॥ २५ ॥

प्रतिसारणेत्यादिना कफजसर्वसरचिकित्सामाह क्रमं कुर्य्यात् कफापहमिति । अनुक्तकफापहमिति अनुक्तकफहरविधिसंग्रहार्थमुक्तम् ॥ १९ ॥

मुखपाके शिराभेद इति । शिराभेदस्तु तालुनि अधोजिह्विकायां वा कार्य्यः । शिरोविरेचनं कायविरेचनञ्च बहुधा कार्य्यमिति योज्यम् । नित्यमिति न परेण सम्बध्यते ॥ २० ॥

जातीपत्रेति जाती मालती, पत्राः पत्रम्; अमृता गुडूची; यासो दुरालभा; दार्वी दारुहरिद्रा । यासस्थाने पाठेति केचित् पठन्ति ॥ २१—२२ ॥

पटोलेत्यादि ।—पटोलादीनां पल्लवाः ॥ २४ ॥

पञ्चवल्केत्यादौ ।—सक्षौद्र इत्युभयत्रापि सम्बध्यते । स्वरस इत्यादि । अयं योगः चाक्षे धार्य्यः । वाग्भटे तु गैरिकमप्यत्र योगे पठ्यते, यथा—"स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतः सगैरिकः । आस्यस्थः समधुर्व्रणपाकनाड़ीव्रणापहः" इति ॥२५॥

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥ २६ ॥
पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-त्रायन्तितिक्ताद्विनिशामृतानाम् ।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति मुखे स्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥

क्वथितास्त्रिफलापाठा-मृद्वीकाजातिपल्लवाः ।
निषेव्या भक्षणीया वा त्रिफला मुखपाकहा ॥ २८ ॥
तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।
सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहपाकनुत् ।
तैलेन काञ्जिकेनाथ गण्डूषश्चूर्णदाहहा ॥ २९ ॥
घनकुष्ठैलाधान्यक-यष्टीमधुशैलवालुकाकवडः ।
वदनेऽतिपूतिगन्धं हरति सुरालशुनगन्धञ्च ॥ ३० ॥

महासहचरतैलम्—

तुलां हृतां नीलसहाचरस्य
द्रोणेऽम्भसः संश्रपयेद्यथावत् ।
पूत्वा चतुर्भागरसे तु तैलम्
पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः ॥
कल्कैरनन्ताखदिरारिमेद-

सप्तच्छदेति सप्तच्छदः शारदी ; तिक्तरोहिणी कटुकी ; राजद्रुम आरग्वधः ॥ २६ । २७ ॥

क्वथिता इत्यादौ ।—निषेव्या इति पानगण्डूषाभ्यामुपयोज्या इत्यर्थः । भक्षणीयेति परेण सम्बध्यते ; तेन लेहादिविधया त्रिफला भक्षणीया वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

तिला इत्यादि ।—एतैर्गण्डूष इत्यर्थः । सक्षौद्रा इति प्रत्येकममी सक्षौद्रा योज्या इति नियमः । दग्धवक्त्रस्येति अम्लकवलचूर्णादिनेत्यर्थः । घनकुष्ठेत्यादि योगमत्र केचित् पठन्ति ; तदयुक्तम्, व्याधिकारे अस्य योगस्य वक्ष्यमाणत्वात् । निबन्धेन तु प्रमादादुभयत्रायं योगः पठितो व्याख्यातश्च ॥ २९ । ३० ॥

तुलामित्यादि ।—नीलसहाचरो नीलझिण्टी । चतुर्भागरसे इति चतुर्थभाग-

जम्ब्वास्त्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।
तत् तैलमाशेव धृतं मुखेन
स्थैर्य्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥ २१ ॥

इरिमेदाद्यं तैलम्—

इरिमेदत्वक्पलशतमभिनवमापोथ्य खण्डशः कृत्वा ।
तोयाढ़कैश्चतुर्भिर्निःक्वाथ्य चतुर्थशेषेण ॥
क्वाथेन तेन मतिमांस्तैलस्यार्द्धाढ़कं शनैर्विपचेत् ।
कल्कै रक्षसमांशैर्मञ्जिष्ठालोध्रमधुकानाम् ॥
इरिमेदखदिरकट्फललाक्षान्यग्रोधमुस्तसूक्ष्मैला-
कर्पूरागुरुपद्मक-लवङ्गकक्कोलजातीफलानाम् ॥
पत्तङ्गगैरिकवराङ्गगजकुसुमधातकीनाञ्च ।
सिद्धं भिषग्विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥
परिशीर्णदन्तविद्रधि-शैषिरशीतादन्तहर्षेषु ।
क्रिमिदन्तदालनचलितप्रहृष्टमांसावशीर्णेषु ।
मुखदौर्गन्ध्ये कार्य्यं प्रागुक्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ॥ २२ ॥

लाक्षाद्यं तैलम्—

तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थं समं पचेत् ।
चतुर्गुणेऽरिमक्वाथे द्रव्यैश्च पलसम्मितैः ॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठा-पद्मकेशरपद्मकैः ।

रसं । घनला घनन्तमूलम् ; इरिमेदो विट्खदिरः, तदभावे खदिरमेव द्विगुणं गृह्णन्ति ॥ २१ ॥

इरिमेदत्वगित्यादौ ।—पद्मेति पद्मकाष्ठम् ; जाती जातीकोषः ; फलं जातीफलम् ; पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् ; वराङ्गं गुड़त्वक् ; गजकुसुमं नागकेशरम् । परिशीर्णदन्तो दन्तरोगभेदः । विद्रधिर्गम्यविद्रधिः । दालनो दालनपर्यायरोगानं । प्रहृष्टमांसोऽधिमांसः । अवशीर्णोऽवशीर्णमांसः ॥ २२ ॥

तैलमित्यादौ ।—लाक्षाया रसः-क्वाथः ; इरिमक्वाथ इति इरिमेदक्वाथः ; पतङ्-

चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तैलं गण्डूषधारणम् ॥
दालनं दन्तचालञ्च हनुमोक्षं कपालिकाम् ।
शीतादं पूतिवक्त्रञ्च अरुचिं विरसास्यताम् ॥
हन्यादास्यगदानेतान् कुर्य्याद्दन्तानपि स्थिरान् ॥ ३३ ॥

बकुलाद्यं तैलम्—

बकुलस्य फलं लोध्रं वज्रवल्ली कुरण्टकम् ।
चतुरङ्गुलबब्बोल-वाजिकर्णैरिमासनम् ॥
एषां कषायकल्काभ्यां तैलं पक्वं मुखे धृतम् ।
स्थैर्य्यं करोति चलतां दन्तानां धावनेन च ॥ ३४ ॥

सहकारगुड़िका—

एलालतालवनिकाफलशीतकोष-
कोलद्विकानि खदिरस्य सृते कषाये ।
तुल्यांशकानि दशभागमिते निधाय
शोह्निमकैतकपुटे पुटवह्निपाच्य ॥
भागांशतुल्यशशिनाथ तदेकसंस्थम्
पिष्ट्वा नवेन सहकाररसेन हस्तौ ।

गर्भोऽयं पाकः। हनुमोक्षो दन्तरोगविशेषः। उक्तं हि सुश्रुते—"वातेन तैस्तै-र्भावैस्तु हनुसन्धी विसंहिते। हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः" इति। अयञ्च दन्तदेशसामीप्यात् दन्तपीड़ाजनकत्वाच्च दन्तरोगमध्ये मुख्यतेन पठितः। मन्द्राटे हनुमोक्ष इत्यपपाठः ॥ ३३ ॥

बकुलाद्ये वज्रवल्ली अस्थिसंहारः; कुरण्टको नीलझिण्टी; चतुरङ्गुलः आर-ग्वधः; बब्बोलः सुपकी बाबुर इति ख्यातः; वाजिकर्णः शालभेदः; असनः पीतसारः, चलतामिति षष्ठीबहुवचनम् ॥ ३४ ॥

एलेत्यादि।—लता लताकस्तूरी; लवनिका लवङ्गः; फलं जातीफलम्; शीतं कर्पूरम्; कोषी जातीकोष; कोलं कक्कोलम्; द्विकमगुरु। एलादीनां तुल्यांशः; एषां मिलितानां एकभागापेक्षया दशभागपरिमिते खदिरक्काथ इत्यर्थः। शोहिम-

लिप्त्वा यथाभिलषितां गुड़िकां विदध्यात्
स्त्रीपुंसयोर्वदनसौरभवस्तुभूताम् ॥ ३५

स्वल्पखदिरवटिका—

खदिरस्य तुलां सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
शेषेऽष्टभागे तत्रैव प्रतिवापं प्रदापयेत् ॥
जातीकर्पूरपूगानि कक्कोलकफलानि च ।
इत्येषा गुड़िका कार्य्या मुखसौभाग्यवर्द्धिनी ।
दन्तौष्ठमुखरोगेषु जिह्वातालव्यामयेषु च ॥ ३६ ॥

बृहत्खदिरवटिका—

गायत्रीसारतुलयेरिमवल्कलानाम्
सार्द्धं तुलायुगलमम्बुघटैश्चतुर्भिः ।
निःक्वाथ्य पादमवशिष्टसुवस्त्रपूतम्
भूयः पचेदथ शनैर्मृदुपावकेन ॥
तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णमेषाम्
श्लक्ष्णं क्षिपेच्च कवड़ग्रहभागिकाणाम् ।
एलामृणालसितचन्दनचन्दनाम्बु-
श्यामातमालविकपाघनलोहयष्टी ॥

कतकपुट इति विकसितकेतकपत्रकृतपुटके खदिरक्वाथालोड़ितमेवादिपूर्वं निधाय पुटविधिना मनाक् विपाच्य ततः शीतीकृत्य प्रथमगृहीतकर्पूरमानवदपरस्य तद्-गृहीत्वा तेन पुटपक्वचूर्णपिण्डेन सह एकीकृत्य पिण्डकम स्थाप्यम् । ततोऽभि-नवच्युतचन्दननिर्य्यासेन तस्मै लिप्त्वा यथेष्टं गुड़िका कार्य्या इति ॥ ३५ ॥

खदिरस्येत्यादौ ।—जाती जातीकोषः ; पूगं पूगफलम् ; फलानि जाती-फलानि । एषां चूर्णानां प्रत्येकं पलम्, वक्ष्यमाणखदिरवटिकायां पलांशिकानीति दर्शनात् । अन्ये तु वक्ष्यमाणखदिरवटिकायां गुल्माभयनिष्पादकार्थे यावच्चूर्णमुक्तं तावती मिलितचूर्णात् तृतीयभागेनैषां मिलितानां ग्राह्यम्, एतत्क्वाथस्य गुड़क-निष्पादकत्वादित्याहुः ॥ ३६ ॥

गायत्रीत्यादौ ।—गायत्रीसारः खदिरसारः, तस्य तुलया सार्द्धम् इरिमेदवल्क-

लज्जाफलत्रयरसाञ्जनधातकीभ-
श्रीपुष्पगैरिककटङ्कटकट्फलानाम्।
पद्माख्यलोध्रवटरोहयवासकानाम्
मांसीनिशासुरभिवल्कलसंयुतानाम्॥
कक्कोलजातिफलकोषलवङ्गकानि
चूर्णीकृतानि विदधीत पलांशिकानि।
शीतेऽवतार्य्य घनसारचतुःपलञ्च
क्षिप्त्वा कलायसदृशीर्वटिकाः प्रकुर्य्यात्॥
शुष्का मुखे विनिहिता विनिवारयन्ति
रोगान् गलौष्ठरसनाद्विजतालुजातान्।
कुर्य्युर्मुखे सुरभितामरुचिञ्च हन्युः
स्थैर्य्यं परं दशनगं वदनापटुत्वम्॥ २७॥

इति कण्ठगतरोग-चिकित्सा।

इति मुखरोग-चिकित्सा॥

नां त्रिदृद्दिरत्वचां तुलायुगलमित्यर्थः। घटी द्रोणः। कवडयष्टभागिकाषा-
मि[illegible]प्रत्येकं कर्षमानानाम्। समङ्गालज्जुशीरम्; चन्दनं रक्तचन्दनम्; अम्बु
बालकम्; श्यामा प्रियङ्गुः; तमालं तमालपत्रम्; विकषा मञ्जिष्ठा; घनं मुस्तकम्;
भोगमगुरु; यष्टि यष्टिमधु; लज्जा वराहक्रान्ता; इभी नागकेशरम्; श्रीपुष्पं पुण्ड-
रीकम्; कटङ्कटी दारुहरिद्रा; पद्माख्यं पद्मकाष्ठम्; सुरभिः शल्लकी। वेष्टकं
कुन्दुरिति ख्यातम्, रालेत्यन्ये, मूर्वेत्यपरे। यक्कलमिति पाठे वल्कलं गुड़त्वक्।
जातीफलकोष इति जातीफलं जातीकोषश्च। घनसारं कर्पूरम्। अपटुत्वं
जाड्यराहित्यम्॥ २७॥ इति कण्ठगतरोग-चिकित्सा।

इति मुखरोग-चिकित्सा-विवृतिः।

अथ कर्णरोग-चिकित्सा।

कपित्थमातुलुङ्गाम्ल-शृङ्गवेररसैः शुभैः।
सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये॥ १॥
शृङ्गवेरञ्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च।
कदुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम्॥ २॥
लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरङ्ग्या मूलकस्य च।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे॥
समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्या वाप्यवचूर्णयेत्॥ ३॥
आर्द्रकसूर्य्यावर्त्त-शोभाञ्जनमूलकस्वरसाः।
मधुतैलसैन्धवयुताः पृथगुष्णाः कर्णशूलहराः॥ ४॥

मुखरोगेषु जिह्वाश्रयरोगा उक्ताः, जिह्वा चेन्द्रियाधिष्ठानमत इन्द्रियाधिष्ठानगतरोगचिकित्साप्रसङ्गात् कर्णरोगचिकित्सितमुच्यते। कपित्थेत्यादि।—सुश्रुतस्य। कपित्थस्य फलम्, एवं मातुलुङ्गस्यापि; अम्लेति विशेषणात् सुपक्वफलं ग्राह्यम्। अम्लशब्दस्य कपित्थादिभिरन्वयः। एते च त्रयो योगाः॥ १॥

शृङ्गवेरमित्यादि।—शृङ्गवेरस्वरसमाषकचतुष्टयम्, मधुनो माषकद्वयम्, सैन्धवरक्तिद्वयमितकाम्, तैलम्, तिलजं माषकद्वयं गृहीत्वा सर्वमालोड्य कदुष्णं कृत्वा कर्णे पूरयेत्॥ २॥

लशुनेत्यादि।—सुश्रुतस्य। सुरङ्गी रक्तशोभाञ्जनम्, कदली कदलीवाग्गुडा, तस्याः स्वरसः। एते च लशुनस्वरसादयो व्यस्ताः समस्ता वा बोध्याः। पूर्वोक्तस्याप्यार्द्रकरसस्यापि पुनरुपादानं समस्तपक्षे सम्प्रयोजनमेव। युक्त्येति प्रथमं तैलेन कर्णं म्रक्षयित्वा ततोऽवचूर्णनमिति युक्त्यर्थ इति केचित्। अन्ये तु रसेन कर्णौ पूरयित्वा ततो समुद्रफेनेनावचूर्णनमिति युक्त्यर्थमाहुः; युक्तञ्चैतत्, यदाह वाग्भटः—"रसेन पूरयित्वा सिन्धुफेनेन चावचूर्णयेत्।" अतएव समुद्रफेनयुक्तेनेति पाठान्तरं सुश्रुते केचित् पठन्ति; तन्मते समुद्रफेनयुक्तेनेति पदं पूर्वोक्तयोगविशेषणम्, सुश्रुते हि एतस्मात् पूर्वं "कर्णौ कोष्णेन रसेन पूरयेत् कर्णशूलिनः" इत्युक्तम्। अस्मिन् पक्षे युक्त्येति भस्म मात्रया इत्यर्थः॥ ३॥

आर्द्रकेत्यादौ।—शोभाञ्जनं शोभाञ्जनमूलम्; मूलकञ्च मूलककन्दम्। एते

शोभाञ्जनकनिर्य्यासस्तिलतैलेन संयुतः।
व्यक्तोष्णः पूरणः कर्णे कर्णशूलोपशान्तये ॥
अष्टानामपि मूत्राणां मूत्रेणान्यतमेन च।
कोष्णेन पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलोपशान्तये ॥ ५ ॥
अश्वत्थपत्रखल्लं वा विधाय बहुपत्रकम्।
तैलाक्तमङ्गारपूर्णं विदध्यात् श्रवणोपरि ॥
यत् तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारतापितात्।
तत् प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ ६ ॥
अर्कपत्रपुटे दग्धस्नुहीपत्रभवो रसः।
कदुष्णः पूरणादेव कर्णशूलनिवारणः ॥ ७ ॥

दीपिकातैलम्—

महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्यष्टाङ्गुलानि च ॥
क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥
यत् तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं सम्प्रयोजयेत् ॥
ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥

कटुष्णोऽथोपयोज्याः। अतएव पृथगुक्ता इत्यत्र पृथगुणा इति पाठान्तरं केचित् पठन्ति ॥ ४ ॥

शोभाञ्जनेत्यादि।—शोभाञ्जननिर्य्यासः शोभाञ्जनस्वरसः ॥ ५ ॥

अश्वत्थेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अश्वत्थपत्रैर्बहुभिस्तैलाक्तैश्चूलिकां कृत्वा सम्भ्यां कृत्वा तदुपरि ज्वलदङ्गारं विन्यस्य कर्णयोरुपरि धारयेत्, ततः पतिततैलेन कर्णपूरणम्। पित्तानुबन्धे तु सर्पिरिदं तैलस्थाने, विदेहसंवादात् ॥ ६ ॥

अर्कपत्रेत्यादि।—स्नुहीपत्रमर्कपत्रेण वेष्टयित्वा तदनु स्नुहीपत्रं दग्ध्वा पीडयित्वा तद्रसेन कर्णयोः पूरणमित्युपदेशः ॥ ७ ॥

महत इत्यादि।—सुश्रुतस्य। पञ्चमूलस्येति बिल्वादीनामन्यतमस्य। अष्टाङ्गुलानीति अग्रभागे अष्टाङ्गुलानि व्याप्य क्षौमेण वेष्टनं कार्य्यमित्यर्थः। तेन तत्काण्डमष्टाङ्गुलाधिकं कार्य्यम्। द्वादशाङ्गुलमिति पञ्चमूलकाण्डं गृहीत्वा

एवं कुर्य्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले।
मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम्॥ ८॥
अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिखिनावतप्तम्।
आपीड्य तोयं श्रवणे निषिक्तं निहन्ति शूलं बहुवेदनञ्च॥
तीव्रशूलान्विते कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि।
वस्तमूत्रं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेनावचूर्णितम्॥
वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे वाजाविके भिषक्।
तैलं पचेत् तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः॥ १०॥
हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिः साध्यं तैलन्तु सार्षपम्।
कर्णशूले प्रधानन्तु पूरणं हितमुच्यते॥ ११॥

क्षारतैलम्—

बालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु सनागरम्।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शि   :शाञ्जनम्॥

तस्यायमार्गेऽष्टाङ्गुलं व्याप्य तैनाक्तं वस्त्रं दत्त्वा प्रज्वाल्य ततो गलिततैलेन कर्णपूरणं कुर्वन्ति। अष्टाङ्गहृदये तु अष्टाङ्गुलादिपरिमाणं नोक्तम्, यथा—"महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात्। तैलसिक्तात् प्रदीपायात् स्नेहः सद्योरुजाहरः" इति॥ ८॥

अर्कस्येत्यादौ।—परिणामपीतमिति। कालप्रकर्षेण पाकवशात् पीतवर्णं शिखिना वह्निना अवतप्तं स्विन्नमित्यर्थः। तोयमिति रसः। बहुवेदनमिति नानाविधतोदभेदादिवेदनासहितम्। वंशेत्यादि।—सुश्रुतस्य। वंशावलेखो वंशावलेखनी, तस्याः कल्कम्, मूत्रे वाजाविक इति वाजि वा आविके वा मूत्रे पचेदित्यर्थः। यदाह—"वंशावलेखकल्केन मूत्र वाजे तथाविके। पचेत् तैलं रुजः शान्त्यै कर्णयोः पूरणं भिषक्" इति विदेहवचनात् एतमप्यनेन विधिना पक्तव्यम्॥ ९। १०॥

हिङ्ग्वित्यादौ।—साध्यमिति तत्र चतुर्गुणेन॥ ११॥

बालकेत्यादौ।—मधुशुक्तं चतुर्गुणमिति मधूपलक्षितं शुक्तं मधुशुक्तम्। एतेन

सौवर्चलं यवक्षारः सर्जिकोद्भिदसैन्धवम्।
भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम्॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम्॥
बाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयास्रावश्च दारुणः।
पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णसंश्रिताः॥
क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात्।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्॥
मधुप्रधानं शुक्तन्तु मधुशुक्तं तथापरम्।
जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम्॥
मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत्।
मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम्॥ १२॥
कर्णनादे कर्णक्ष्वेडे कटुतैलेन पूरणम्।
नादबाधिर्य्ययोः कुर्य्याद्वातशूलोक्तमौषधम्॥ १३॥

मं तण्डुलतोयत इत्युक्तस्य मधुरहितशुक्तस्य निषेधः। ग्रहणन्तु यन्मस्वादि शुचौ भाण्डे इत्यादिनोक्तस्य, तथा जम्बीरस्य फलमित्यादिना अनन्तरमेव वक्ष्यमाणस्य वा ग्राह्यम्। एतदेव मधुप्रधानं शुक्तमित्यादिना वक्ष्यति। अन्ये तु मध्विति छेदः, तेन मधुनः कल्कत्वम्, शुक्तस्य चतुर्गुणत्वञ्चेत्यर्थः। अपरे तु मधु चतुर्गुणं शुक्तञ्च चतुर्गुणमिति व्याचक्षते। एतन्मतद्वयमपि नोपपद्यते, समानतन्त्रे जतूकर्णे तु मधुनोऽप्यपाठत्वात्। मातुलुङ्ग-कदलीमाणुरसौ तु तैलसमौ, जतूकर्णसंवादात्; अतः षड्गुणः पाकः। अन्ये तु वाग्भटसंवादात् मातुलुङ्गकदलीस्वरसयोः प्रत्येकं चतुर्गुणत्वमाहुः, अतो हि मधुशुक्तं चतुर्गुणं मातुलुङ्गरसश्च तद्वत् कदलीरसश्चेत्युक्तम्। उभयमपि प्रमाणं स्मृतिद्वैधवत्। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। जम्बीरस्येति जम्बीरफलरसस्य द्वात्रिंशत्पलानि, पिप्पलीमूलस्य पलानि, मधुनोऽष्टौ पलानि इति वृद्धवैद्योपदेशात् मानक्रमः॥ १२॥

कर्णनाद इत्यादौ।—कटुतैलं सार्षपतैलम्॥ १३॥

अपामार्गक्षारतैलम्—

मार्गक्षारजले तत्कृतकल्केन साधितं तिलजम्।
अपहरति कर्णनादं बाधिर्य्यञ्चापि पूरणतः॥ १४॥

सर्जिकाक्षारतैलम्।

सर्जिका मूलकं शुष्कं हिङ्गु कृष्णा महौषधम्।
शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं शुक्तचतुर्गुणम्।
प्रणादशूलबाधिर्य्यं स्रावञ्चाशु व्यपोहति॥ १५॥

दशमूलीतैलम्—

दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
एतत् कल्कं प्रदायैव बाधिर्य्ये परमौषधम्॥ १६॥

बिल्वतैलम्—

फलं बिल्वस्य मूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत्।
राजाचीरं तद्धि हरेद्बाधिर्य्यं कर्णपूरणे॥ १७॥
एष एव विधिः कार्य्यः प्रणादे नस्यपूर्वकः।
गुड़नागरतोयेन नस्यं स्यादुभयोरपि॥ १८॥

मार्गेत्यादि।—मार्गोऽपामार्गः। अपामार्गक्षारपलानि षोडश, द्रवद्वैगुण्यात् जलस्य चतुर्विंशतिशरावाः; एकविंशतिवारान् परिस्राव्य अतः क्षारजलात् षोडश शरावा ग्राह्याः। तत्कृतकल्केनेति अपामार्गकृतक्षारकल्केन। स च तैलशेष-भयाज्जलेनालोड्य तैले देयः यदा तु पिण्डीभूतात् कल्कं तैलं सम्यक् पृथग्भूत दृश्यते, तदैव तैलं पात्रान्तरे कृत्वा ग्राह्यम्; न तु कल्को गालनीयः, क्षारमिश्रित-भयात्। अन्ये तु समासान्तर्भूतमपि मार्गपदं तच्छब्देन समाकृष्य अपामार्गमूलमेव कल्कमाहुः॥ १४—१६॥

फलमित्यादौ। मूत्रेणेत्यस्य पिष्ट्वेत्यनेन तथा पाचयेदित्यनेन सम्बन्धः। पाचये-दित्यनेनैव वा, तदुक्तं तन्त्रान्तरे "बिल्वगर्भं पचेत् तैलं गोमूत्राजपयोऽन्वितम्। बाधिर्य्ये पूरयेत् तेन कर्णौ सकफवातजौ" इति। अत्राजाचीरं तैलसमं गोमूत्रं त्रिगुणं चतुर्गुणं वेत्याहुः॥ १७॥

एष एवेति।—विधिर्बाधिर्य्यहरः। उभयोरपि बाधिर्य्यकर्णनादयोः॥ १८॥

चूर्णं पञ्चकषायाणां कपित्थरससंयुतम्।
कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह॥ १९॥
मालतिदलरसमधुना पूरितमथवा गवां मूत्रैः।
दूरेण परित्यज्यते च श्रवणयुगलं पूतिरोगेण।
हरितालं सगोमूत्रं पूरणं पूतिकर्णजित्॥ २०॥
सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः।
मधुना संयुतः साधुः कर्णस्रावे प्रशस्यते॥ २१॥

जम्ब्वाद्यं तैलम्—

जम्ब्वाम्रपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकार्पासफलञ्च सार्द्रम्।
क्षुत्त्वा रसं तन्मधुना विमिश्रं स्रावापहं सम्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥
एतैः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससार्षपं स्रावहरं प्रदिष्टम्॥ २२॥

कर्णस्रावचिकित्सामाह चूर्णमित्यादि।—सुश्रुतस्य। पञ्चकषायाणां पञ्चवल्कलानां चूर्णम्। उक्तं हि वाग्भटे—"पञ्चवल्कलचूर्णं च कपित्थरसान्वितम्। मधुना योजितं दद्यात् कर्णस्रावं प्रपूरयेत्" इति। अन्ये तु पञ्चकषायशब्देन संश्रुतमेव कर्णस्रावेऽत्र तिन्दुकादिपञ्चकमुच्यते, यथा—"तिन्दुकान्यभया लोध्रं समङ्गामलकं तथा। पूरणार्थं पथ्यं स्यात् कपित्थरसयोजितम्" इति। न च तयोरपि वचनयोः सौश्रुतत्वेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यं, मधुयोगात् योगद्वैविध्यादित्याहुः॥ १९॥

मालतिदलेति छन्दोऽनुरोधात् ह्रस्वत्वम्॥ २०॥

सर्जेत्यादि।—सुश्रुतस्य। सर्जः शालः; कार्पासी वनकार्पासी, ग्रामकार्पासी वा। अत्र कार्पासीफलरसमपेक्ष्य अर्द्धं मधु, मध्वपेक्षया च सर्जत्वक्चूर्णमर्द्धमिति वृद्धोपदेशः। साधुरिति कार्पासीफलरसविशेषणं, तेन कीटाद्यजग्धकार्पासीफलरसो ग्राह्य इति॥ २१॥

जम्ब्वाम्रेत्यादौ।—सार्द्रमिति समन्तादार्द्रमित्यर्थः। क्षुत्त्वेति संचूर्ण्येत्यर्थः। एतैरिति जम्ब्वाम्रपत्रादिभिः कल्करूपैरित्यर्थः; जलञ्चात्र चतुर्गुणम्। अन्ये तु जम्ब्वपत्रादिरसैरित्यर्थं व्याहुः। एतन्मते लकल्क एवायं पाक इति; पाकी-

पुटपाकविधिस्विन्नहस्तिविड्जातगोण्डकः।
रसः सतैलसिन्धूत्थः कर्णस्रावहरः परः॥ २३॥

शम्बूकाद्यं तैलम्—

शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत्।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति॥ २४॥

धुस्तूराद्यं तैलम्—

निशागन्धपले पक्वं कटुतैलं पलाष्टकम्।
धुस्तूरपत्रजरसे कर्णनाड़ीजिदुत्तमम्॥ २५॥
अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत्।
ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत्॥
कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्य्यात् क्षतविसर्पवत्।
नाड़ीस्वेदोऽथ वमनं धूमो मूर्द्धविरेचनम्॥
विधिश्च कफहा सर्वः कर्णकण्डूं व्यपोहति।
क्लेदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च।
शोधयेत् कर्णगूथन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया॥ २६॥

गण्डकास्त्वक नद्युपरि पीप इत्याहुः। निम्बबीजकरञ्जबीजभवं तैलं सार्षपतैलञ्च संमिश्य पक्तव्यम्। पृथगेव तैलत्रयं पक्तव्यमित्यन्ये॥ २२॥

पुटपाकेत्यादौ।—हस्तिविड्जातगोण्डकौ हस्तिखण्डीकृतक्षवकः। रस इत्यत्र तस्येति शेषः; तेन हस्तिखण्डीकृतक्षवकरस इत्यर्थः। अन्ये तु कोण्डज इति पठन्ति। अपरे तु कोण्डकरस इति समस्तमेव पठन्ति 'पेयवारपयोदधि। मांसधावनतोयाभम्' इतिवत्॥ १२॥

शम्बूकस्येत्यादि।—शम्बूकमांसस्य कल्कः, जलं चतुर्गुणमिति॥ २४॥

निशेत्यादि।—निशा हरिद्रा। निशागन्धयोर्मिलित्वा पलमेकं, तथा धुस्तूरपत्रस्वरसश्च तैलसमः। उक्तं हि 'गन्धकशिलारजनीभवेन सुधुंशिकेन कटुतैलपलाष्टकञ्च। धुस्तूरपत्ररसतुल्यमिदन्तु सिद्धं नाड़ीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम्' इति। कटुतैलस्थाने केचित् सर्षपतैलं पठन्ति॥ २५॥

अथेत्यादि।—सुगमम्। क्रियां प्राप्तामिति दोषानुरूपाम्। नाड़ीस्वेद

निर्गुण्डीस्वरसस्तैलं सिन्धुधूमरजो गुड़ः।
पूरणात् पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः॥ २७॥
जातीपत्ररसे तैलं विपक्कं पूतिकर्णजित्।
वरुणार्ककपित्थाम्रजम्बूपल्लवसाधितम्॥
पूतिकर्णापहं तैलं जातीपत्ररसेन वा॥
सूर्य्यावर्त्तकस्वरसं सिन्धुवाररसं तथा।
लाङ्गलीमूलजरसं त्र्यूषणेनावचूर्णितम्।
पूरयेत् क्रिमिकर्णन्तु जन्तूनां नाशनं परम्॥
क्रिमिकर्णकनाशार्थं क्रिमिघ्नं योजयेद्विधिम्।
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपस्नेह एव च॥ २८॥
हलिसूर्य्यावर्त्तव्योषस्वरसेनातिपूरिते।
कर्णे पतन्ति सहसा सर्वास्तु क्रिमिजातयः॥ २९॥
नीलवुङ्कारसस्तैलसिन्धुकाञ्जिकसंयुतः।
कदुष्णः पूरणात् कर्णे निःशेषक्रिमिपातनः।
धूपनः कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते॥ ३०॥

इत्यादौ स्वेदस्वेद इति पाठे कफकर्णायामपि कर्णनाड्यां स्वेदो वमनादिश्च योज्यः॥ २६॥

निर्गुण्डीत्यादि।—निर्गुण्डीस्वरसतिलतैलयोः प्रत्येकं माषकचतुष्टय, गृह-धूमचूर्णगुड़योस्तु प्रत्येकन्तु माषकद्वयं, मधुनस्तु माषकद्वयं, सैन्धवस्य रक्तिपञ्चकमिति व्यवहरन्ति॥ २७॥

वरुणेत्यादि।—वरुणादिपत्रमानां कल्कः। सूर्य्यावर्त्तकादिषु त्रिषु योगेषु व्योषचूर्णं प्रक्षेप्यम्। वार्त्ताकुधूम इति परिपक्ववार्त्ताकुफलचूर्णम् शरावसम्पुटे दत्त्वा नलिकया धूमो देयः। वार्त्ताकुबीजेन धूमः कार्य्य इति मध्यवाग्भटः॥ २८॥

हलीत्यादि।—हली लाङ्गलीयामूलं हलीसूर्य्यावर्त्तयोर्व्योषयुक्तरसेन कर्णपूरण-मित्यर्थः॥ २९। ३०॥

राजवृक्षादितोयेन सुरसादिजलेन वा ।
कर्णप्रक्षालनं कुर्य्याच्चूर्णैरेतैः प्रपूरणम् ॥ ३१ ॥
इष्टं रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्रावे पूतिकर्णके ॥ ३२ ॥

कुष्ठाद्यं तैलम्—

कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवैः ।
पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम् ॥ ३३ ॥
विद्रधौ चापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं हि भेषजम् ।
शतावरी वाजिगन्धा पयस्यैरण्डवीजकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत् परम् ॥ ३४ ॥
गुञ्जाचूर्णयुते जाते माहिषे क्षीर उद्धृतम् ।
नवनीतं तदभ्यङ्गात् कर्णपालिविवर्द्धनम् ॥ ३५ ॥
विषगर्भं तिक्ततुम्बी-तैलमष्टगुणे खरात् ।
मूत्रे पक्वं तदभ्यङ्गात् कर्णपालिविवर्द्धनम् ॥ ३६ ॥

जीवनीयाद्यं तैलम्—

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि साधितम् ।

राजवृक्षेति । राजवृक्षादिगणः आरग्वधादिगणः । सुरसादिः सुरसादिगणः । चूर्णैरेतैरिति आरग्वधादिसुरसादिजैः ॥ ३१ ॥

कुष्ठेत्यादि ।—कुष्ठादीनां कल्कम् ॥ ३२ । ३३ ॥

विद्रध्युक्तमित्यत्रविद्रध्युक्तमिति श्रीकण्ठः । शतावरीत्यादि ।—सुगमम् । पयस्या क्षीरकाकोली, विदारीगन्धेत्यन्ये । एरण्डस्य वीजकं, न तु वीजकः पीतशालः, तस्य त्वक्त्वादिति । वीजकैरित्यत्र क्षीरकैरित्येव पाठ इति निश्चलः ॥३४॥

गुञ्जेत्यादि ।–गुञ्जाचूर्णं क्षीरापेक्षया अष्टमांशमित्याहुः । जात इत्यत्र दध्नीति शेषः । अष्टमांशगुञ्जाचूर्णयुते माहिषीक्षीरे जातस्य दध्नो नवनीतमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

विषगर्भमित्यादि ।—विषस्य कल्कम् । तिक्ततुम्बीवीजभवं तैलं तिक्ततुम्बीतैलम् । खरस्य गर्दभस्य मूत्रे खरमूत्रे ॥ ३६ ॥

आनूपमांसक्वाथेन पालीपोषणवर्द्धनम्॥ ३७॥
माहिषनवनीतयुक्तं सप्ताहं धान्यराशिपरिवासितम्।
नवमृणालिकन्दचूर्णमृद्धिकरं कर्णपालीनाम्॥ ३८॥
कर्णस्य दुर्व्यधे भूते संरम्भो वेदना भवेत्।
तत्र दुर्व्यधरोहार्थं लेपो मध्वाज्यसंयुतैः।
मधूकयवमञ्जिष्ठारुबुमूलैः समन्ततः॥ ३९॥
अनेकधा तु छिन्नस्य सन्धिः कर्णस्य वै भिषक्।
यो यथा विनिविष्टः स्यात् तं तथा विनियोजयेत्॥
धान्याम्लोष्णोदकाभ्यान्तु सेको वातेन दूषिते।
रक्तपित्तेन पयसा श्लेष्मणा तूष्णवारिणा।
ततः सीव्य स्थिरं कुर्य्यात् सन्धिं बन्धेन वा पुनः॥

कल्कैनेत्यादि।—वाग्भटस्य। जीवनीयेनेति जीवनीयदशकेन अष्टवर्गेण वेत्यन्ये। दुग्धमत्र गव्यमम्, आनूपमांसक्वाथस्तु त्रिगुणः। पोषणं परिपाकेन वर्द्धनम्, अन्ये तु दैर्घ्येण॥ ३७॥

माहिषेत्यादौ।—सप्ताहं धान्यराशौ परिवसतु शीतगस्येति तत् तथा। नवमृणालीकन्दचूर्णमिति नवं यत् नीलम्लानमृणालीकन्दचूर्णं पल २, माहिषनवनीत-पल १, सम्यक् सप्ताहं धान्यराशौ स्थाप्यमित्यर्थः॥ ३८॥

दुर्व्यधकर्णचिकित्सामाह कर्णस्येत्यादि।—रुबुमूलमेरण्डमूलम्। उक्तं हि तन्त्रान्तरे—"यवैरण्डजटासर्पिर्मधुकमधुसंयुतम्। त्रिफलाधवचूर्णं वा क्षेपणं रोपणं हितम्" इति। अतएव रुबुमूलस्थाने रुबुतैलमित्युपपाठः॥ ३९॥

छिन्नकर्णपालिसन्धानार्थं विधिमाह अनेकधेत्यादि।—कर्णपालिच्छेदो हि हेतुद्वयेन भवति; उक्तं हि सुश्रुते—"एवं विवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तद्द्विधा पुनः। दोषतो वाभिघाताद्वा" इति। दोषत इति वातादिकोपात्। छिन्नस्य कर्णस्येति छिन्नकर्णयोः कर्णवेशिकयोः। अथ स्थूलह्रस्वदीर्घवक्रतिर्यगादिभेदेन अनेकविधत्वात् सन्धिरपि अनेकधा भवति, तत्र सन्धिर्यथा येन प्रकारेण विनिविष्टः सुसम्बद्धः स्यात् तं सन्धिं तथा तेन प्रकारेण योजयेत्, सन्धानार्थं योजयेदित्यर्थः।

मध्वाज्येन ततोऽभ्यज्य पिचुना सन्धिवेष्टकम्।
कपालचूर्णेन ततश्चूर्णयेत् पथ्ययाथवा ॥ ४० ॥

इति कर्णरोग-चिकित्सा।

अथ नासारोग-चिकित्सा।

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं स्याच्चित्रकहरीतकी।
सर्पिर्गुड़ः षड़ङ्गश्च यूषः पीनसशान्तये ॥ १ ॥

व्योषादिचूर्णम्—

व्योषचित्रकतालीश-तिन्तिड़ी चाम्लवेतसम्।

तत्र सुश्रुते पञ्चदश छिन्नकर्णबन्धप्रकारा प्रकृतिभेदेनोक्ताः ते च तत्रैव कृत्यसन्धि-विभागीयाध्याये चानुसन्धेयाः। तत्र दोषानुरूपं प्रक्षालनमाह धान्याम्लेत्यादि।—पयसेति दुग्धेन, शीतोदकेनेति वा। उक्तं हि सुश्रुते—"पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्याम्" इति। तत इत्यादि।—तत इति सन्धिद्वयसंयोगानन्तरम्। सीव्येत सीव्येत् तनुसन्तान इयस्य रूपं छान्दसत्वात्। सीव्येश्चन क्षौमसूत्रेणेति शेषः। सन्धि कर्णपालिद्वयसन्धिं सीव्य स्थिरं कुर्य्यात्, तथा बन्धेन स्थिरं कुर्य्यात्। सन्धिस्थिरी करणानन्तरं मधुघृताभ्यां सन्धिमभ्यज्य पिचुना तूलकपिण्डेन सन्धिवेष्टनं कुर्य्यात्। सन्धिवेष्टनानन्तरञ्च सूत्रेणातिगाढं नातिशिथिलञ्च बन्धनं बोध्यम्, वाग्भटसंवादात्। कपालो मृत्पात्रकपालः ॥ ४० ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा-विवृतिः ॥

उक्तवत्यैव कर्णरोगचिकित्सानन्तरं नासारोगचिकित्सितमुच्यते। पञ्चमूलीत्यादि।—पञ्चमूली स्वल्पेति निश्चलः। महतीत्यन्ये। चित्रकहरीतकी अर्शोऽधिकारे वाच्या। सर्पिर्गुड़-षड़ङ्गयूषौ प्रसिद्धौ। इदन्तु क्रियाकुलं पीनसे बोध्यम् ॥ १ ॥

सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥
व्योषादिकं चूर्णमिदं पुराणगुड़संयुतम्।
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ २ ॥

पाठादितैलम्—

पाठाद्विरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः।
दन्त्या च तैलं संसिद्धं नस्यं सम्यगपीनसे ॥ ३ ॥

व्याघ्रीतैलम्—

व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रुसुरसव्योषसैन्धवैः।
पाचितं नावनं तैलं पूतिनासागदं जयेत् ॥ ४ ॥
त्रिकटुविड़ङ्गसैन्धवबृहतीफलशिग्रुसुरसदन्तीभिः।
तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥ ५ ॥
कलिङ्गहिङ्गुमरिच-लाक्षासुरसकट्फलैः।
कुष्ठोग्राशिग्रुजन्तुघ्नैरवपीड़ः प्रशस्यते ॥
तैरेव मूत्रसंयुक्तैः कटुतैलं विपाचयेत्।
अपीनसे पूतिनस्ये शमनं कीर्त्तितं परम् ॥ ६ ॥

व्योषादिचूर्णे—व्योषस्त्रिकटुः, तिन्तिड़ी महाट्ट कम्; अजाजी जीरकम्; सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक्पत्रपादिकमिति एलात्वक्पत्रादि प्रत्येकमेकभागापेक्षया पादिकम्, गुड़न्तु सर्वचूर्णसममिति निबन्धः। किन्तु "तालीशचित्रकव्योषतिन्तिड़ीकाम्लवेतसम्। सचव्याजाजीपिप्पल्येलात्वक्पत्रपादिकम्। चूर्णं गुड़तुलार्द्धेन पाकेन वटकीकृतम्। पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम्" इति वाग्भटे सार्द्धैनविंशतिपलचूर्णे-ष्वर्द्धतुलाद्र्व्याभावात् गुड़स्य सर्वसमत्वं नोपपद्यत इति। २ ॥

पाठेत्यादि।—पाठादीनां कल्की अर्द्धं चतुर्गुणमिति ॥ ३ ॥

व्याघ्रीत्यादी।—सुरसः सिन्धुवारः, पर्णास इत्यन्ये ॥ ४ ॥

त्रिकटित्यादि।—अत्रापि सुरसः सिन्धुवारः, पर्णास इत्यन्ये। अत्र शिग्रुवीजं दन्तीवीजं ग्राह्यम्, तथा वृहतीफलस्यापि वीजम्। उक्तं हि वाग्भटे "शिग्रुसिंही-निकुम्भानां वीजैः सव्योषसैन्धवैः। सरेढसुरसैस्तैलं मूत्रसिद्धन्तु नावनम्" इति ॥५॥

कलिङ्गेत्यादी।—सुरसः पर्णासः; उग्रा वचा; जन्तुघ्नो विड़ङ्गः। अत्रापि

नासापाके पित्तहरं विधानम्
कार्य्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च।
हत्वेद्रक्तं क्षीरिवृक्षत्वचश्च
योज्याः सेके सघृताश्च प्रदेहाः।
पूयास्ररक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च॥ ७॥
शुण्ठीकुष्ठकणाबिल्व-द्राक्षाकल्ककषायवत्।
साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवथुरुक्प्रणुत्॥ ८॥
दीप्ते रोगे पैत्तिके संविधानम्
सर्वं कुर्य्यान्मधुरं शीतलञ्च।
नासानाहे स्नेहपानं प्रधानम्
स्निग्धा धूमा मूर्ध्नि बस्तिश्च नित्यम्॥ ९॥
वातिके तु प्रतिश्याये पिबेत् सर्पिर्यथाक्रमम्।
पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च॥ १०

गन्धमान्मनवर्मयुतेनैत्येन सम्बन्धं कृत्वा चनपीडमपि सूत्रेण पिशा कुर्यात्। हेम
पाकेन गोमूत्रमेव चतुर्गुणमिति॥ ६॥

नासापाके पित्तहरं विधानमित्यत्र पित्तघ्नम् सम्भारदमिति पाठो नव्यम-
न्मथः। हत्वेद्रक्तमित्यत्र हत्वा रक्तमित्यादि तथा। बाह्यमाभ्यन्तरमेति बाह्यं प्रदेहादि-
माभ्यन्तरं स्नेहपानादि। क्षीरिवृक्षा वटोदुम्बरादयः पञ्च॥ ७॥

शुण्ठ्यादि।—वाग्भटस्य निजं चिन्त्यं मूलम्। क्षवथुपुटत्रुदित्येव पाठो
वाग्भटे तु दृश्यते, टीकाकारं यथैवोक्तम्; अस्यार्थमबुद्ध्वैव क्षवथुरुक्प्रणुदिति
पाठमन्ये कुर्वन्ति। क्षवथुः क्षवः, पुटोऽपि नासारोगविशेषः। उक्तं हि वाग्-
भटे—"पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत्। कफं संशुष्कपुटतां प्राप्नोति
पुटकं हि तत्" इति॥ ८॥

दीप्त इत्यादि।—सुश्रुतस्य। दीप्ते रोगे पैत्तिकवद्धानमिति पाठः सत्रे न
दृश्यते॥ ९॥

वातिक इत्यादि।—सुश्रुतस्य। पञ्चभिर्लवणैरिति काञ्चकादिभिः सिद्धं सर्पिः

नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेतार्दितेरितम् ।
पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
परिषेकान् प्रदेहांश्च कुर्य्यादपि च शीतलान् ॥ १० ॥
कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्वया ।
यवाग्वा वामयित्वा वा कफघ्नं क्रममाचरेत् ॥ ११ ॥
दार्व्वीङ्गुदीनिकुम्भैश्च किणिह्या सुरसेन च ।
वर्त्तयोऽत्र कृता योज्या धूमपाने यथाविधि ॥ १२ ॥
अथवा सघृतान् शक्तून् कृत्वा मल्लिकसम्पुटे ।
नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

पिबेत्, यथाक्रममिति शेषो वातिकाख्यातोक्तविध्यनतिक्रमेण । प्रथमेन वर्गेणेति विदारीगन्धादिगणेन वा क्वाथकल्करूपेण सिद्धं सर्पिः पिबेदित्यर्थः । तथा नस्यादिकर्म्मसु कर्त्तव्येषु अर्दितोक्तविधिम् अपेक्षेत जानीयात् । वाग्भटेऽप्युक्तं—"पिबेद् वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् । पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्य्यादिगणेन वा । स्वेदनस्यादिकं कुर्य्यात् चिकित्सामर्दितेरिताम्" इति । अन्ये त्वाहुः प्रथमेन गणेन सिद्धं सर्पिर्नस्योपनाहशिरोवस्त्यादिषु योज्यमिति, एतत्तु वाग्भटविरोधादुपेक्षणीयमिति । पित्तेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । पित्तरक्तोत्थयोः प्रतिश्याययोरिति शेषः । मधुरकैः शृतमिति काकोल्यादिभिर्विपक्वम् । शीतलानिति न्यग्रोधाद्युत्पलादिगणाः शीतलास्तैः कृतान् ॥ १० ॥

कफज इत्यादौ ।—तिलमाषौ कल्करूपौ ; अत्र मदनफलमपि बोध्यं, वमनयोगात् । कफघ्नं क्रममिति कफहरद्रव्यकृतपेयादिक्रमम् ॥ ११ ॥

दार्व्वीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । दार्व्वी दारुहरिद्रा ; इङ्गुदी पुत्रजीवकः । निकुम्भो दन्ती तस्या बीजं मूलं वा । किणिही कटभीबीजम्, अपामार्ग इत्यन्ये । सुरसेनेत्यत्र सरलेनेति सुश्रुते पठ्यते, तन्मते सरलं सरलकाष्ठमेव । सुरसः पर्णासः, निर्गुण्डी वा । यथाविधीति वैरेचनधूमवर्त्तिविधानक्रमेण ॥ १२ ॥

अथवेत्यादौ ।—यवशक्तून् सघृतान् शरावस्थिताङ्गारे दत्त्वा तदुपरि कृतच्छिद्रेण शरावान्तरेण पिधाय तच्छिद्रेण च्छिद्रे नलिकां दत्त्वा धूमं पिबेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

यः पिबति शयनकाले शयनारूढ़ः सुशीतलं भूरि।
सलिलं पीनसयुक्तः स मुच्यते तेन रोगेण ॥ १४ ॥
पुटपक्वं जयापत्रं सिन्धुतैलसमन्वितम्।
प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ १५ ॥
सोषणं गुड़संयुक्तं स्निग्धदध्यम्लभोजनम्।
नवप्रतिश्यायहरं विशेषात् कफपाचनम् ॥ १६ ॥
प्रतिश्याये नवे शस्तो यूषश्चिञ्चादलोद्भवः।
ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः।
शिरसोऽभ्यञ्जनस्वेद-नस्यकट्वम्लभोजनैः।
वमनैर्घृतपानैश्च तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥ १७ ॥
भक्षयति भुक्तमात्रे सलवणमुत्स्विन्नमाषमत्युष्णम्।
स जयति सर्वसमुत्थं चिरजातञ्च प्रतिश्यायम् ॥
पिप्पल्यः शिग्रुवीजानि विड़ङ्गमरिचानि च।
अवपीड़ः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥ १८ ॥
समूत्रपिष्टास्तद्दिष्टाः क्रियाः क्रिमिषु योजयेत्।
नावनार्थं क्रिमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान्।
शेषाणान्तु विकाराणां यथास्वं स्याच्चिकित्सितम् ॥ १९ ॥

यः पिबतीत्यादि।—योगोऽयं वातपित्तोत्तरे प्रतिश्याये बोध्यः ॥ १४ ॥

पुटेत्यादौ।—जया जयन्ती ॥ १५ ॥

सोषणमित्यादि।—ऊषण मरिचम्। योगोऽयं वातिके इत्याहुः ॥ १६ ॥

प्रतिश्याय इत्यादि।—चिञ्चा तिन्तिड़ी तस्याः छदः पत्रम्। यूषः क्वाथः अत्र हिङ्गुमरिचचूर्णं मात्रानुरूपं प्रक्षिपन्ति वृद्धाः। शिरस इत्यादौ।—यथाम्लमिति पाठे शिरोऽभ्यञ्जनस्वेदनस्य घृतपानादिशेषपक्षे स्वेदय ॥ १७ ॥

भक्षयतीत्यादि।—योगोऽयं वातोत्तरे बोध्यः ॥ १८ ॥

समूत्रेत्यादि।—सुश्रुतस्य। समूत्रं यथा स्यात् तथा पिष्टाः कर्मधारयो वा। तद्दिष्टा इति सुश्रुतेऽनन्तरोक्ताः सर्वाः क्रियाः मूत्रपिष्टाः प्रतिश्याये क्रिमिसम्बन्धं

करवीराद्यं तैलम्—

रक्तकरवीरपुष्पं जात्यशनमल्लिकायाश्च।
एतैः समन्तु तैलं नासार्शोनाशनं श्रेष्ठम्॥ २०॥

शिखरितैलम्—

गृहधूमकणादारु-क्षारनक्ताह्वसैन्धवैः।
सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम्॥ २१॥

चित्रकतैलम्—

चित्रकचविकादीप्यक-निदिग्धिकाकरञ्जलवणार्कैः।
गोमूत्रयुक्तं सिद्धं तैलं नासार्शसां विहितम्॥ २२॥

चित्रकहरीतकी—

चित्रकस्यामलक्याश्च गुडूच्या दशमूलजम्।
शतं शतं रसं दत्त्वा पथ्याचूर्णाढ़कं गुड़ात्॥
शतं पचेद्घनीभूते पलं द्वादशकं क्षिपेत्।
व्योषत्रिजातयोः क्षारात् पलार्द्धमपरेऽहनि॥
प्रस्थार्द्धं मधुनो दत्त्वा यथाग्न्यद्यादतन्द्रितः।

मूत्रेण योजयेदित्यर्थः। अन्ये तु क्रिमिषु याः क्रिया उक्तास्ताश्च सर्वा मूत्रपिष्टा योजयेदित्याहुः। क्रिमिघ्नानि भेषजानीति सुरसादिगणप्रभृतीनि। शेषाणाम् विकाराणामिति नासार्बुदनासार्शःप्रभृतीनाम्। यथास्वमिति यत् यत् स्वं यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः॥ १९॥

रक्तकरवीरेत्यादौ।—जाती मालती तस्या अपि पुष्पम्, अशनमल्लिका हाफरमल्लिका। जात्यशनेति संहिताऽनिर्देशोऽविद्धविधेरनित्यत्वात्। एतैः सममिति एतैः कल्कद्रव्यैः। पाकार्थन्तु जलं चतुर्गुणमिति ज्ञेयम्॥ २०॥

गृहधूमेत्यादौ।—क्षारो यवक्षारः नक्ताह्वः करञ्जबीजं शिखरिबीजमपामार्गबीजतण्डुलम्। अत्रापि जलं चतुर्गुणं देयम्॥ २१॥

चित्रकेत्यादौ।—दीप्यकं यमानी; लवणं सैन्धवम्; अर्कमर्कक्षीरम्॥ २२॥

चित्रकहरीतक्यां चित्रकस्य पञ्चाशत् पलानि अमलकस्य पञ्चाशत् स्याप्यात्तु

हृदयेऽग्ने: चयं कासं पीनसं दुस्तरं क्रिमीन्।
गुल्मोदावर्त्तदुर्नामश्वासान् हन्ति रसायनम् ॥ २२ ॥

इति नासारोग-चिकित्सा ॥

अथ नेत्ररोग-चिकित्सा।

लङ्घनालेपनस्वेद-शिराव्यधविरेचनैः।
उपाचरेदभिष्यन्दानञ्जनाश्च्योतनादिभिः ॥ १ ॥
श्रीवासातिविषामुस्तामुञ्चैर्म्नूर्णितैर्त्वल्पसैन्धवैः।
अव्यक्तेऽक्षिगदे कार्य्यं प्रोतस्थं गुण्ठनं बहिः ॥ २ ॥

नागरादय मराघा: एवं चित्रकस्य क्वाथश्च पलशतं भवति। आमलकीस्वरसस्तद्वत् पलशतं स्वरसाभावे त्वयमेव स्वरसविधिः। एवं गुड्च्या: मिश्रितक्वाथमूलस्य च क्वाथविधिः। व्योषपिप्पल्यादिभिर्मिलिता पलशादय। पक्वार्द्धमिति पाकादिन्वनेन समन्वयते। अपरेऽप्यनीति परेण समन्वयते ॥ २२ ॥

इति नासारोगचिकित्साविवृतिः।

उक्तसंवादादेव नेत्ररोगचिकित्सामाह—तत्राभिष्यन्दस्य निखिलनेत्ररोगमूलत्वेन प्राधान्यात् प्रथमतोऽभिष्यन्दप्रतीकारमाह लङ्घनेत्यादि। लङ्घनमत्र लघ्वशनमुपवासो वा उक्तं हि "प्रागेवाच्यामयं मुक्तं विदाहमगुरुस्थितम्। उपवासस्तथा वा स्यात्" इति। किन्तु उपवासो वातजादन्यत्र विधेयः वाग्भटसंवादात्। स्वेदोऽपि पित्तजं विना नयनामये सर्वत्र बोध्यः। यदुक्तं "हृद्यं हृदगी दृष्टि स्वेदयेत् मृदु वा नवा" इति। शिराव्यधो रक्तदुष्टौ सत्यां शिराव्यधनम्। विरेचनं शिरसः कायस्य च। शिरोविरेचनन्तु नवे, कायविरेचनञ्च जीर्णे ज्ञेयम्। आदिशब्देन सर्पपुटपाककाथादिपरिग्रहः ॥ १ ॥

श्रीवासेत्यादि।—श्रीवासो देवदारु। चलसैन्धवैरिति एकभागापेक्षया चतु-

अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायव्रणज्वराः।
पञ्चैते पञ्चरात्रेण प्रशमं यान्ति लङ्घनात् ॥ ३ ॥
स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं सेको दिनचतुष्टयम्।
लङ्घनञ्चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट्।
अञ्जनं पूरणं क्वाथपानमामे न शस्यते ॥ ४ ॥
धात्रीफलनिर्य्यासो नवहक्कोपं निहन्ति पूरणतः।
सक्षौद्रसैन्धवो वा शिग्रुद्भवपत्ररससेकः ॥ ५ ॥
दार्वीरसाञ्जनञ्चापि स्तन्यदुग्धं प्रपूरणम्।
निहन्ति शीघ्रं दाहाश्रुवेदनाः स्यन्दसम्भवाः ॥ ६ ॥
करवीरतरुणकिशलयच्छेदोद्भवबहुलसलिलसम्पूर्णम्।
नयनयुगं भवति दृढं सहसैव तत्क्षणात् कुपितम् ॥ ७ ॥

र्भागतं सैन्धवमित्याहुः। अन्यथा इति पूर्वरूपे। शीतस्वैरिति मार्पटयन्त्रैः गण्डनम् अवचूर्णनम् एतच्च शुक्लिने चक्षुःपत्रे न तु विस्तारिणि ॥ २ ॥

अक्षिकुक्षिभवा इत्यादि।—कुक्षिभवा अतीसारविलम्बिकादयः। पञ्चरात्रेणेत्युपलक्षणं तेन त्र्यहमपि बोध्यम्। यदाह विदेहः "उपवासस्त्र्यहं वा स्यात्" इति। अयञ्च मतभेदो दोषप्रकोपतारतम्यान्न विरोधमावहति ॥ ३ ॥

स्वेद इत्यादौ।—सेको वासकादिक्वाथादिना चक्षुःसेचनमाश्च्योतनशब्दवाच्यं न तु पूरणं तस्यामे निषेधात्। आश्च्योतनं पुनरामे क्रियत एव यदुक्तं-"सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्च्योतनं हितम्" इति। दिनचतुष्टयमिति दिनचतुष्टयं लङ्घनमेव ज्वरादाववदिति। आमे नेत्ररोगे अञ्जनादिकं न कार्य्यमित्याह अञ्जनमित्यादि।—पूरणमाश्च्योतनम् ॥ ४ ॥

धात्रीत्यादौ।—पूरणशब्देनाश्च्योतनं बोध्यम्। सक्षौद्रसैन्धवो वेति शोभाञ्जनपत्ररसमाषकचतुष्टयम्। मधु माषैकम् सैन्धवं रक्तिद्वयम् ॥ ५ ॥

दार्वीत्यादि।—दार्वीरसाञ्जनं दारुहरिद्राक्वाथकृतं रसाञ्जनम्। स्यन्दसम्भवा इत्यभिष्यन्दसम्भवाः ॥ ६ ॥

करवीरेत्यादौ।—तरुणमभिनवं यत् किशलयम्, तस्य छेदात् यो रसो निर्गच्छति, तेन पूरणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

शिखरिमूलं ताम्रभाजने क्षौद्रसैन्धवोन्मिश्रम्।
मस्तुनिघृष्टं भरणाद्धरति नवं लोचनोत्कोपम्॥ ८॥
सैन्धवदारुहरिद्रा-गैरिकपथ्यारसाञ्जनैः पिष्टैः।
दत्तो बहिः प्रलेपो भवत्यशेषाक्षिरोगहरः॥
तथा शाबरकं लोध्रं घृतभृष्टं बिडालकः।
कार्य्यो हरीतकी तद्वद्घृतभृष्टं बिडालकः॥
शान्त्यर्थेऽक्ष्णोर्बहिर्लेपो बिडालक उदाहृतः॥ ९॥
गिरिमृच्चन्दननागर-खटिकांशयोजितो बहिर्लेपः।
कुरुते चक्षुषा मित्रो लोचनमगदं न सन्देहः॥ १०॥
भूम्यामलकी घृष्टा ससैन्धवस्तवारियोजिता ताम्रे।
याता घनत्वमक्ष्णोर्जयति बहिर्लेपतः पीड़ाम्॥ ११॥
आश्च्योतनं मारुतजे क्वाथो बिल्वादिभिर्हितः।
कोष्णः सैरण्डबृहतीतर्कारीमधुशिग्रुभिः॥ १२॥

शिखरीत्यादौ।—शिखरि अपामार्गः। क्षौद्रं सैन्धवं तत्र वा सैन्धव-मित्यर्थः॥ ८॥

सैन्धवेत्यादि।—एतैः सैन्धवप्रभृतिभिः समभागपिष्टैः ... निर्मो-क्षितचक्षुषि बहिः प्रलेपो देयः। शाबरकं लोध्रमिति गदाधरः। बिडालकस्त्वा-कार्य्य शान्त्यर्थ इत्यादि।—शान्त्यर्थं शान्तिकरणे, सुश्रुत इति शेषः॥ ९॥

गिरिमृदित्यादौ।—अंशो भागः। एतैः समभागपिष्टैश्चक्षुःसमीपे लेपः का-र्य्यः॥ १०॥

भूम्यामलकीत्यादौ—तवारि काञ्जिकम्॥ ११॥

आश्च्योतनमित्यादि।—आश्च्योतनमभिषेकः। बिल्वादि महत् पञ्चमूलम्। तर्कारी जयन्ती। मधुशिग्रु रक्तशोभाञ्जनम्। बिल्वादिभिरित्यत्र सैरण्डं चादि विशेषणम्, तेन एतद् एव क्वाथः; यदाह जतूकर्णः—“महत्पञ्चमूलैरण्डतर्कारीमधुशिग्रुक्वाथः” इति। किन्तु तन्त्रान्तरे केवलबिल्वादिक्वाथेनाश्च्योतनं दृश्यते, यथा—“सुखोष्णं सैन्धवयुतं तथा बिल्वादिकाथजम्” इति। किन्तु धीर

एरण्डपल्लवे मूले त्वचि चाजं पयः शृतम् ।
कण्टकार्य्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितम् ॥ १२ ॥
सम्यक्पक्वेऽक्षिरोगे कार्य्यस्त्वाञ्जनादिकामिष्यते ।
प्रशस्तवर्त्मता चाक्ष्णोः संरम्भाश्रुप्रशान्तता ।
मन्दवेदनता कण्डूः पक्वाक्षिरोगलक्षणम् ॥
अञ्जनादिविधियाग्रे निखिलेनाभिधास्यते ।
द्रुहत्येरण्डमूलत्वक् शिग्रोर्मूलं ससैन्धवम् ।
अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्त्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥ १४ ॥
हरिद्रे मधुकं द्राक्षां देवदारु च पेषयेत् ॥
आजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ १५ ॥

द्वयपदे सैरण्डेति, तृतीयाविशेषणम्, न तु विल्वादिविशेषणं, एकयोगत्वाप्रकृतात् ॥ १२ ॥

एरण्डेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । एरण्डपल्लवादिकण्टकार्य्यन्त एक एवायं योगः विदेहसंवादात् । यथा—"कण्टकारीशिफैरण्डमूलत्वक्पत्रसाधितम् । क्षीरमाजं हितं सेके चक्षुःस्यन्दाधिमन्थयोः" इति । आजं पयोऽत्र क्षीरपरिभाषयैव साध्यम् । अन्ये त्वाहुः—एतद्योगानन्तरं सुश्रुते "सैन्धवोदीच्ययष्ट्याह्व-पिप्पलीभिः शृतं पयः । हितमर्द्धोदकं सेके" इति पठ्यते, एतद्वचनान्तः सर्वमाश्च्योतनक्षीरसाधनार्थं परिभाषास्थानीयम्, तेनात्रापि अर्द्धोदकं क्षीरं साध्यमिति । किन्त्वत्र शिष्टानुमत्या क्षीरपरिभाषयैव साधनमिति युक्तमुत्पश्यामः । व्यवहारोऽपि क्षीरपरिभाषयैवेति ॥ १२ ॥

अञ्जनादिविधानस्य समयमाह सम्यक् इत्यादि ।—पक्वाक्षिरोगलक्षणमाह प्रशस्तेत्यादि ।—प्रशस्तवर्त्मता दोषाणामभिमुखवर्त्मता ; संरम्भः—शोथः । एतच्च लक्षणं प्रायस्त्र्यहादुपरि ज्ञेयम् ; यदाह चरकः—"अपक्वे चाञ्जनं त्र्यहात्" इति । अञ्जनादिविधिश्च कथं ज्ञातव्य इत्यपेक्षया आह अञ्जनादिविधिरित्यादि ।—अग्र इति आश्च्योतनाद्यधिकारे ॥ १४ ॥

हरिद्रे इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अत्र द्राक्षास्थाने पथ्येति केचित् पठन्ति ॥ १५ ॥

गैरिकं सैन्धवं कृष्णानागरञ्च यथोत्तरम् ।
पिष्टं द्विरंशतोऽद्भिर्वा गुडिकाञ्जनमिष्यते ॥ १६ ॥
प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्व-निशामलकपद्मकैः ।
शीतैर्मधुसमायुक्तैः सेकः पित्ताक्षिरोगनुत् ॥ १७ ॥
द्राक्षामधुकमञ्जिष्ठा-जीवनीयैः शृतं पयः ।
प्रातराश्च्योतनं पथ्यं शोथशूलाक्षिरोगिणाम् ॥ १८ ॥
निम्बस्य पत्रैः परिलिप्य लोध्रम्
स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ।
आश्च्योतनं मानुषदुग्धमिश्रम्
पित्तास्रवातापहमग्र्यमुक्तम् ॥ १९ ॥
कफजे लङ्घनं स्वेदो नस्यं तिक्तान्नभोजनम् ।
तीक्ष्णैः प्रधमनं कुर्यात् तीक्ष्णैश्चैवोपनाहनम् ॥ २० ॥
फणिज्झकास्फोतकपीतबिल्व-पत्तूरपीलुसुरसार्जकभङ्गैः ।
स्वेदं विदध्यादथवा प्रलेपं बर्हिष्ठशुण्ठीसुरदारुकुष्ठैः ॥ २१ ॥

गैरिकमित्यादि । कृष्णा पिप्पली । तत्र नागरस्थाने नागरमिति निश्चलः पठति । यथोत्तरं द्विरंशत इति यथोत्तरभागतो द्विगुणमित्यर्थः । तेन गैरिकमात्रा १, सैन्धवमात्रा २, पिप्पलीमात्रा ४, नागरमात्रा ८ । अद्भिर्वेति वाशब्दात् [illegible] पेष्यम् ॥ १६ ॥

प्रपौण्डरीकमित्यादौ ।—शीतैरिति प्रपौण्डरीकादीनां कषायैः शीतलैरित्यर्थः । [illegible] मधुसितायुक्तैरिति केचित् पठन्ति । सितायुक्तैरिति पाठे मधुवत् सिता प्रक्षेप्तव्या ॥ १७ ॥

द्राक्षेत्यादौ ।—जीवनीयशब्देन जीवनीयाष्टकं गृह्णन्ति ॥ १८ ॥

निम्बस्येत्यादि ।—निम्बपत्रं पिष्ट्वा तत्पिण्डमध्ये लोध्रकल्कं चूर्णं वा प्रक्षिप्य पत्रेण वेष्टयित्वा [illegible] संस्विद्य स्तन्येन गालयित्वा चक्षुःसेको विधेय इति ॥ १९ । २० ॥

फणिज्झकः मरुवकभेदः, [illegible] । आस्फोता [illegible], [illegible]-

शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डः सुखोष्णैः स्वल्पसैन्धवैः।
धार्य्यश्चक्षुषि सङ्क्षेपाच्छोथकण्डूव्यथापहः॥ २२॥
वल्कलं पारिजातस्य तैलं काञ्जिकसैन्धवम्।
कफोद्भूताक्षिशूलघ्नं तरुणं कुलिशं यथा॥ २३॥
ससैन्धवं लोध्रमथाज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबद्धम्।
आश्च्योतनं तन्नयनस्य कुर्य्यात् कण्डूञ्च दाहञ्च रुजाञ्च हन्यात्॥ २४॥
स्निग्धैरुष्णैश्च वातोत्थः पित्तजो मृदुशीतलैः।
तीक्ष्णरूक्षोष्णविशदैः प्रशाम्यन्ति कफात्मकाः।
तीक्ष्णोष्णमृदुशीतानां व्यत्यासात् सान्निपातिकः॥ २५॥

त्वाग्वल्कलम्। पत्तूरः शालिञ्चशाकः। पीलुः शीतरपर्यायकतकः, अतएव निर्देशात् पीलुशब्दो दीर्घोकारान्तोऽपि ज्ञेयः। सुरसार्जकावपि पर्णासभेदौ। एषां भङ्गैः पत्रैर्यत्सम्यक्संस्कारतापितैश्चक्षुषोर्मन्दस्वेदः कार्य्यः। वर्हिष्ठं वालकम्। अत्रैव तन्त्रान्तरदर्शनात् अर्जकस्थाने अर्कः इति केचित् पठन्ति। तन्त्रान्तरे यथा—"कपित्थसुरसाम्लीतपीलुपत्तूररूपिका। फणिज्झकार्कविल्वच्छदनैः स्वेदः स्यन्दाभिमन्थयोः॥" रूपिका अर्कः॥ २१॥

शुण्ठीत्यादौ।—निम्बपत्रापेक्षया शुण्ठी स्वल्पा देया; सैन्धवमपि चतुःपञ्चरत्तिकमपि वदन्ति। एषां पिण्डः कल्कम् एव चक्षुषोरुपरि सूक्ष्मवस्त्रं दत्त्वा देय इत्युपदेशः। संक्षेपादित्यादौ स्वक्रियात्॥ २२॥

वल्कलमित्यादि।—पारिजातः पारिभद्रः। पारिभद्रवल्कलस्वरसस्य माषकत्रयं, सैन्धवस्य रत्तिद्वयं त्रयं वा, काञ्जिकन्तु निष्कद्वयमात्रम्। निष्कस्तु माषमाङ्गुलिचतुष्टयपरिमितः। एतत् सर्वं ताम्रपात्रे कृत्वा कपर्दकेन—सङ्घर्षयेत् यावद्दृष्टवर्णं भवति। तदनु चक्षुष्यञ्जनं देयमिति वृद्धा व्यवहरन्ति॥ २३॥

ससैन्धवमित्यादि।—सैन्धवस्य रत्तिद्वयं, लोध्रस्य माषकचतुष्टयं, काञ्जिकेन पिष्टा गव्यघृतेन भृष्टा निर्मलसूक्ष्मवस्त्रे च बद्धा अङ्गुष्ठपीडनेन सम्पीड्य चक्षुषि तद्रसो देयः॥ २४॥

एवमेव वातजादीनां चिकित्सामाह स्निग्धैरित्यादि।—विशदैरल्पपिच्छिलैः।

तिरीटत्रिफलायष्टीशर्कराभद्रमुस्तकैः।
पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः॥ २६॥
कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंयुतम्।
न्यस्तमप्स्वान्तरीक्षासु हितमाश्च्योतनं भवेत्॥ २७॥
दार्वीपटोलमधुकं सनिम्बं पद्मकोत्पलम्।
प्रपौण्डरीकञ्चैतानि पचेत्तोये चतुर्गुणे॥
विपाच्य पादशेषन्तु तत् पुनः कुडवं पचेत्।
शीतीभूते तत्र मधु दद्यात् पादांशिकं ततः।
रसक्रियेषा दाहाश्रुरागरक्तरुजापहा॥ २८॥
तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम्।
अक्ष्णोरपि समन्तात्तु पातनन्तु जलौकसः।

तीक्ष्णोष्णमृदुशीतलानां व्यत्यासोऽत्र परस्परविपर्य्ययेणोपयोगः, तेन तीक्ष्णमुपयुज्य तद्विपरीतस्य मृदुन उपयोगः, एवं मृदुद्रव्यमुपयुज्य तीक्ष्णस्योपयोगः; एवमुष्णशीतयोरपि व्यत्यासो ज्ञेयः। किंवा परस्परविरुद्धानां भावानां संमिश्रणेन उपयोगो व्यत्यासोपयोगः। तीक्ष्णोष्णमृदुशीतलानामित्युपलक्षणं, तेन स्निग्धरूक्षादीनामपि ग्रहणं बोध्यम्॥ २५॥

तिरीटेत्यादि।—तिरीटः पट्टिकालोध्रम्। एषां प्रत्येकं माषकमेकं गृहीत्वा श्लक्ष्णं पिष्ट्वा शीतलजलेन पलैकेन संमिश्र्य परिषेकः कार्य्यः॥ २६॥

कशेर्वित्यादि।—सुश्रुतस्य। कशेरुयष्टिमधुनोः प्रत्येकं माषकचतुष्टयं गृहीत्वा सूक्ष्मवस्त्रे च पोट्टलीं बद्ध्वा आकाशोदके पलैके निक्षिप्य तेन अक्ष्णि सेकः; आकाशोदकाभावे हिमोदकेन॥ २७॥

दार्व्यादौ।—पटोलनिम्बयोः पत्रं, पद्मकं पद्मकाष्ठम्, उत्पलं नीलोत्पलम्। एषां मिलित्वा कुडवचतुष्टयी ग्राह्यः। पाकार्थञ्च जलस्य द्वात्रिंशत् पलानि। "तावत्तु कुडवं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत्" इति वचनात् ततः कुडवोऽष्टपलः ग्राह्यः। तत्स्रपूतं कृत्वा पुनः पलद्वयमात्रशेषमानयेत्। ततः शीते मधुपलद्वयं देयं, ततोऽञ्जनं कार्य्यमिति॥ २८॥

पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिश्चाप्युपपादितः ॥ २९ ॥

शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे।

घृतेन धूपितो हन्ति शोथघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ३० ॥

पिष्टैर्निम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैर्जातिसिन्धूत्थमिश्रा

अन्तर्गर्भं दधाना पटुतरगुड़िका पिष्टलोध्रेण सृष्टा।

तूलैः सौवीरसार्द्रै रतिशयमृदुभिर्वेष्टिता सा समन्तात्

चक्षुःकोपप्रशान्तिं चिरमुपरि दृशोर्भ्राम्यमाणा करोति ॥३१

बिल्वाञ्जनम्—बिल्वपत्ररसः पूतः सैन्धवाज्येन चान्वितः।

शुल्वे वराटिका घृष्टो धूपितो गोमयाग्निना ॥

पयसालोड़ितस्त्राण्णोः पूरणाच्छोथशूलनुत्।

अभिष्यन्देऽधिमन्थे च स्रावे रक्ते च शस्यते ॥ ३२ ॥

सलवणकटुतैलं काञ्जिकं कांस्यपात्रे

घनितमुपलघृष्टं धूपितं गोमयाग्नौ।

तिक्तस्येति।—तिक्तं सर्पिर्वक्ष्यमाणपटोलादिघृतम्। विरेचनञ्च वक्ष्यमाण-कल्कादिना ॥ २९ ॥

शिग्रुपल्लवेत्यादौ।—निर्यासः स्वरसः, घृतेन सह ताम्रपात्रे घृष्ट इत्यन्वयः। धूपित इति करीषाग्निना। अन्ये तु करीषाग्नौ घृतं दत्त्वा तेन धूमेन धूपित इति व्याचक्षते। घर्षः करकरिकाख्यवेदनाविशेषः ॥ ३० ॥

पिष्टैरित्यादि।—जातिसिन्धूत्थं सामुद्रलवणं, जातिजातीफलमित्यन्ये। अन्तर्गर्भं दधानेति पिष्टनिम्बपत्रपिण्डाभ्यन्तरे लोध्रकल्कपिण्डं निक्षिप्य कृता गुड़िकेत्यर्थः। सृष्टा इति खर्परे मनाग्भृष्टेत्यर्थः। तदनु सौवीरेण काञ्जिकेन सार्द्रैरतिशय-सार्द्रैर्मृदुतूलैर्वेष्टिता चक्षुषोरुपरि भ्राम्यमाणेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

बिल्वपत्रेत्यादौ।—शुल्व इति ताम्रपात्रे। पयसेति नारीस्तन्येन। वस्त्रपूत-बिल्वपत्ररसस्य माषकचतुष्टयं, सैन्धवस्य रत्तिद्वयं, घृतस्य बिन्दुचतुष्टयम्। एतत् सर्वं ताम्रपात्रे कृत्वा कपर्दकेन तावद्घर्षणीयं यावद्घनं भवति। तदनु न्युब्जीकृत-ताम्रपात्रं शुष्कगोमयाग्निना धूपयित्वा नारीक्षीरेण तरलीकृत्य चक्षुःपूरणम् ॥ ३२ ॥

सपर्वनकफक्षोभं छागदुग्धावसिक्तम्
जयति नयनशूलं स्रावशोथं सरागम् ॥ ३३ ॥
तरुणस्याविद्धामलकरसः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ३४ ॥
पुराणं सर्वथा सर्पिः सर्वनेत्रामयापहम् ॥ ३५ ॥
अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते।
अशान्तौ सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ ३६ ॥
जलौकःपातनं शस्तं नेत्रपाके विरेचनम्।
शिराव्यधं वा कुर्वीत सेकालेपांश्च शुक्रवत् ॥ ३७ ॥

षड़ङ्गगुग्गुलुः—

विभीतकशिवाधात्रीपटोलारिष्टवासकैः।
क्वाथो गुग्गुलुना पेयः शोथपाकाक्षिशूलनुत्।
विलक्ष्म सव्रणं शुक्रं रागादींश्चापि नाशयेत्।
एतैश्चापि घृतं पक्वं रोगांस्तांश्च व्यपोहति ॥ ३८ ॥

सपर्वनेत्यादौ।—सैन्धवस्य रक्तिद्वय कटुतैलस्य बिन्दुचतुष्टय, काञ्जिकस्य माषकचतुष्टयम्। इदम् दन्तरघृष्टेन घृष्टं, किंवा [illegible] पञ्चबुद्ध-ताम्र [illegible] गाथा। इदानु सर्वाटिकयैव व्यवहरन्ति ॥ ३३ ॥

तरुण्येत्यादि।—तरुणस्य बालस्यामलकीफलस्य कुट्टादिभिर्विद्धस्य यो रसो निर्गच्छतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

पुराणसर्पिर्दशवर्षस्थित, तदभावे संवत्सरातीतमपि पुराणं ग्राह्यमित्याहुः। उक्तं हि—"सर्पिर्विस्यन्दि मधुरं यच्च संवत्सरोषितम्। चतुर्णां दोषाणां पुराणं तत् प्रकीर्त्तितम्" इति। सर्वथेति पानन्स्याञ्जनैरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अयमेव विधिरित्यादि।—वाग्भटस्य। अयमभिष्यन्दोक्तः। आदिशब्दात् अन्यतो वातादयः ॥ ३६ ॥

नेत्रपाकचिकित्सामाह जलौक इत्यादि।—स्पष्टम् ॥ ३७ ॥

विभीतकेत्यादौ।—शिवा हरीतकी, किंवा "धात्रीति यथा स्मृते आनाय्यते पुनः पुनः। अपरिक्लिष्टशुक्लाम तं पिष्टमिति निर्दिशेत्" इत्युपलक्षणः। [illegible]

वासकादि—अटरूषाभयानिम्बधात्रीमुस्ताक्षवल्कलैः।
रक्तस्रावं वायं हन्ति चक्षुष्यं वासकादिकम्॥ ३९॥
पथ्यास्त्रिस्रो विभीतक्यः षड् धात्र्यो द्वादशैव तु।
प्रस्थार्द्धे सलिले क्वाथमष्टभागावशेषितम्॥
पीत्वाभिष्यन्दमांस्रावं रागञ्च तिमिरं जयेत्।
संरम्भरागशूलाश्रुनाशनं दृक्प्रसादनम्॥ ४०॥
नेत्रे त्वभिहते कुर्य्याच्छीतमाश्च्योतनादिकम्।
दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्य्यात्
स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः।
स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजाभितापै-
रभ्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत्॥ ४१॥
आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कार्य्यं वक्त्रोष्मणा स्वेदितमादितस्तु।
आश्च्योतनं स्त्रीपयसा च सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात्॥
सूर्य्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहतेक्षणस्य।

समपाकपक्षे तु विभीतकादीनां क्वाथो गुग्गुलुं गृहीत्वा एतेन पिष्टा वटिका
कर्त्तव्योदित्युपदिशन्ति वृद्धाः॥ ३८।

अटरूषेत्यादि।—अटरूषकं वासकम्। एतैः कृतक्वाथेन चक्षुःसेचनं, तथा
गुग्गुलुं प्रक्षिप्य विरेचनमप्युपदिशन्ति वृद्धाः॥ ३९॥

पथ्या इत्यादौ।—प्रस्थार्द्धं इति द्रवद्वैगुण्यात् शरावद्वये। पीत्वेति क्वाथ-
मित्याहुः॥ ४०॥

आगन्तुनेत्ररोगचिकित्सामाह नेत्र इत्यादि।—आदिशब्दादत्र सेकादीनां ग्रह-
णम्। दृष्टीत्यादि।—सुश्रुतस्य। दृष्टिप्रसादजननं नयनावरकदोषनाशनम्।
केचिद् दृष्टिप्रसादनं कार्य्यमित्याहुः स्निग्धैरित्यादि। स्वेदादिकृता रुजा एव अपतापो
रोगो रोगजनकत्वादुच्यते। अभ्याहतामित्यनन्तरं दृष्टिमिति शेषः। तथैवाभ्य-
न्तरोक्तस्निग्धहिमादिविधिना॥ ४१॥

आगन्त्वित्यादि।—आगन्तुदोषं धूलाद्यभिघातम्। वक्त्रोष्मा च वक्त्रपुटी पाठ्यः।

[illegible] कार्यं सार्धं [illegible] ॥ ४२ ॥

[illegible] ।
[illegible] पुरणम् ।
[illegible] ॥ ४३ ॥
[illegible] च ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ ४४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ४५ ॥

[illegible] ॥ ४२ ॥

[illegible] ॥ ४३ ॥

[illegible] ॥ ४४ ॥

[illegible]

वाताभिष्यन्दवच्चान्यद्वाते मारुतपर्य्यये।
पूर्व्वभक्तं हितं सर्पिः क्षीरञ्चाप्यथ भोजने ॥ ४६ ॥
वृहत्यादन्यां कपित्थे च पञ्चमूले महत्यपि।
सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धञ्चापि पिबेद्घृतम् ॥ ४७ ॥
अभिष्यन्दमधीमन्थं रक्तोत्थमथवार्ज्जुनम्।
शिरोत्पातं शिराहर्षमन्यांश्चाक्षिभवान् गदान् ॥
स्निग्धस्याज्येन कौम्भेन शिराव्याधैः शमं नयेत्।
अम्लाध्युषितशान्त्यर्थं कुर्य्याल्लेपान् सुशीतलान् ॥
तैन्दुकं त्रैफलं सर्पिर्जीर्णं वा केवलं हितम्।
शिराव्यधं विना कार्य्यः पित्तस्यन्दहरो विधिः ॥
सर्पिः क्षौद्राञ्जनञ्च स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम्।
तद्वत् सैन्धवकाशीशं स्तन्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥
शिराहर्षेऽञ्जनं कुर्य्यात् फाणितं मधुसंयुतम्।
मधुना तार्क्ष्यशैलं वा काशीशं वा समाक्षिकम् ॥ ४८ ॥

टाम्रस्लोनां कल्कम्। मातुलुङ्गरसादिद्रवचतुष्टयेनाप्लाव्याञ्जनं कार्य्यम्। रस-क्रियाञ्जनमिति। अन्ये तु मन्थादकार्इमिति व्याचक्षते ॥ ४५ ॥

वातादिचिकित्सामाह, वातेत्यादि।—पूर्व्वभक्तमिति भक्तात् पूर्व्वमिति। अन्यतो वाते वातपर्य्याये च क्षीरपानम्, अनयोः पित्तरक्तादसत्वात् ॥ ४६ ॥

वृहत्यादन्यामित्यादि।—वृहत्यादमी वन्दा। वृहत्यादन्यादिभिः कल्कः, क्षीरं घृत-समम्, कर्कटरसस्तु त्रिगुणः, एवं घृतं साध्यमिति श्रीकण्ठः। गयदासस्तु वृहत्या-द्यादीनां पञ्चमूलान्तानां मिलित्वा द्विगुणः क्वाथः, क्षीरकर्कटरसयोस्तु प्रत्येकं घृतसममित्याह। अन्ये तु विभिन्नविभक्तिकत्वात् वृहत्यादन्यादीनां प्रत्येकं घृत-समः क्वाथः, एवं क्षीरकर्कटरसावपि, इति पञ्चगुणः पाक इत्याहुः ॥ ४७ ॥

अभिष्यन्दमित्यादौ।—अन्यांश्चेति गदादीन्। कौम्भं सर्पिर्दशवर्षस्थितम्। अम्लाध्युषितमित्यादौ।—तैन्दुकं सर्पिर्वातव्याधौ सुश्रुतेनोक्तम्। त्रैफलं त्रिफला-क्वाथकल्काभ्यां सिद्धम्। केवलमित्यसंस्कृतम्। सर्पिरित्यादि। सुश्रुतस्य।

व्रणशुक्रप्रशान्त्यर्थं षड़ङ्गं गुग्गुलुं पिबेत् ।
कतकस्य फलं शङ्खं तिन्दुकं रूप्यमेव च ॥
कांस्ये निघृष्टं स्तन्येन घृतशुक्रार्त्तिरागजित् ॥ ४९ ॥
चन्दनं गैरिकं लाक्षा मालतीकलिका समा ।
व्रणशुक्रहरा वर्त्तिः शोणितस्य प्रसादनी ॥
शिरया वा हरेद्रक्तं जलौकोभिश्च लोचनात् ।
अक्षमज्जाञ्जनं मार्यं स्तन्येन शुक्रनाशनम् ॥ ५० ॥
एकं वा पुण्डरीकञ्च छागीक्षीरावसेचितम् ।
रागाश्रुवेदनां हन्यात् घृतपाकात्ययान्विताः ॥ ५१ ॥
तुत्थकं वारिणा युक्तं शुक्रं हन्त्यक्षिपूरणात् ।
समुद्रफेनदन्ताख्यत्वक्सिन्धूत्यैः समांशिकैः ।

अञ्जनं सौवीराञ्जनम् । घृतमधुभ्यां सौवीराञ्जनं पिष्ट्वा वर्त्तिः कार्या । भेदक-मञ्जनम् । तदरितिति शिरोत्पातनेत्ररोगविशेषः । षडङ्गं पुष्पकाङ्गम्, धातुपाकोपशमिदम्, व्यवहारस्तु पूर्वेण । कथितं द्रवगुडः । तात्कालिकं वर्त्म-सूत्रम् ॥ ४८ ॥

कतकस्येत्यादि ।—कतकं तोयप्रसादकफलं यस्यो मगधे भवति । शङ्खं नाभि-शङ्खम्, तिन्दुकं तिन्दुकफलास्थि, रूप्यं रूप्यचूर्णम् । एषां समभागं गृहीत्वा कांस्य-पात्रे स्तन्येन सह घर्षणीयम् । घृतशुक्रं व्रणशुक्रम् ॥ ४९ ॥

चन्दनमित्यादौ ।—गैरिकं स्वर्णगैरिकम्, तदभावे गन्धगैरिकं मृदु च रक्तं गैरिकमिति । चिन्तन्तु सर्वेण ; यदा गगनगैरिकं व्यवहरन्ति, तदभावे तद्गुणेन वा । चन्दन-मपि द्रवानुरूपाणि बोध्यम् । यदा छायाशोषणं मधुना घृतेन चाञ्जनमित्यपि विशेषाभावस्थाने व्यवहारो वृद्धानाम् । अक्षेत्यादौ ।—अक्षमेतत्र मध्यपि बोध्यं सुश्रुतसंवादात् ॥ ५० ॥

एकमित्यादि ।—एकं श्रेष्ठमिति वा तत्र उत्तरापथजं पुण्डरीकं पुण्डरीकाख्यं पिष्ट्वा वस्त्रे च बोधितं तदा छागीक्षीरे स्थाप्यम् ; यदा पीतवर्णं दुग्धं भवति, तदा चक्षुषि दुग्धं देयम् । समस्तरक्तदुष्टौ योगोऽयम् ॥ ५१ ॥

तुत्थकमित्यादि ।—अत्र मध्यपि बोध्यं सुश्रुतसंवादात् । समुद्रेत्यादौ ।—

शिग्रुवीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्रघ्नी शिग्रुवारिणा ॥ ५२ ॥

धात्रीफलं निम्बकपित्थपत्रम्
यष्ट्याह्वलोध्रं खदिरं तिलाश्च ।
क्वाथो सुशीतो नयने निषिक्तः
सर्व्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥

क्षुण्णपुन्नागपत्रेण परिभावितवारिणा ।
श्यामाक्वाथाम्बुना वाथ सेचनं कुसुमापहम् ॥ ५३ ॥

दक्षाण्डत्वक्शिलाशङ्ख-काचचन्दनगैरिकैः ।
तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पार्म्मादिविलेखनः ॥ ५४ ॥

शिरीषवीजमरिच-पिप्पलीसैन्धवैरपि ।
शुक्रे प्रघर्षणं कार्य्यमथवा सैन्धवेन च ॥ ५५ ॥

बहुशः पलाशकुसुमस्वरसैः परिभाविता जयत्यचिरात् ।
नक्ताह्वबीजवर्त्तिः कुसुमचयं हन्तु चिरजमपि ॥ ५६ ॥

दक्षाण्डत्वक्, कुक्कुटाण्डकपालम् । समाक्षिकैरिति स्वर्णमाक्षिकसहितैरिति केचित् । अन्ये तु मधु वदन्ति । समाक्षिकैरित्यत्र सशङ्खैरिति पाठे शङ्खः शङ्खनाभिः । शिग्रुवारिणेति शोभाञ्जनरसेन पिष्टा वर्त्तिः कार्य्या ॥ ५२ ॥

धात्रीत्यादौ ।—निम्बस्य कपित्थस्य च पत्रम् । क्वाथ इत्यत्र एषामिति शेषः । सर्व्वप्रकारमिति सव्रणमव्रणञ्च । क्षुण्णेत्यादि ।—क्षुण्णं शिलायां जर्ज्जरीकृतं पुन्नागस्य नागकेशरस्य यत् पत्रम्, तेन भावितं यद्वारि, तेन । श्यामा श्यामालता, तस्याः क्वाथरूपमम्बु । कुसुमापहमिति शङ्खेन्दुकुन्दवर्णं शुक्लमेव कुसुमं तन्नाशनम् ॥ ५३ ॥

दक्षेत्यादि ।—दक्षः कुक्कुटः, गोष्ठकुक्कुट इत्यन्ये ; शिला मनःशिला ; शङ्खः शङ्खनाभिः, एवं सर्व्वत्र ; काचः स्वनामख्यातः ॥ ५४ ॥

शिरीषेत्यादि ।—शिरीषादिचूर्णैर्मध्वाक्तशलाकास्थितैर्घर्षणं कार्य्यम् । सैन्धवेनेति केवलसैन्धवचूर्णेन, अन्ये तु महत्सैन्धवखण्डेनेत्याहुः ॥ ५५ ॥

बहुश इत्यादि ।—बहुशः सप्ताहम् । नक्ताह्वबीजेति करञ्जबीजस्य चूर्णं कृत्वा पलाशकुसुमस्वरसेन वर्त्तिः कार्य्या ॥ ५६ ॥

सैन्धवत्रिफलाकृष्णा-कटुकाशङ्खनाभयः।
सताम्ररजसो वर्त्तिः पिष्टशुक्रविनाशिनी ॥ ५७ ॥
चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम्।
क्रमवृद्धमिदं चूर्णं शुक्राद्यर्मविलेखनम् ॥ ५८ ॥

दन्तवर्त्तिः—

दन्तैर्हस्तिवराहोष्ट्र-गवाश्वाजखरोद्भवैः।
सशङ्खमौक्तिकाम्भोधि-फेनैर्मरिचपादिकैः।
क्षतशुक्रमपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत् ॥ ५९ ॥
शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्द्धेन मनःशिला।
मनःशिलार्द्धं मरिचं मरिचार्द्धेन सैन्धवम्।
एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रयोस्तिमिरेषु च ॥ ६० ॥
पिप्पलिर्मधुना योज्यमर्व्वुदे मस्तुना तथा।
तार्क्ष्यं मधुकसारो वा बीजञ्चाक्षस्य सैन्धवम्।
मधुनाञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्रशान्तये ॥ ६१ ॥

सैन्धवेत्यादौ।—कटुका कटुरोहिणी ; ताम्ररजस्तु मारितताम्रचूर्णम्। पिष्ट-शुक्रविनाशिनीति पिष्टाख्यनेत्ररोगः, "विन्दुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टक वर्त्मत्" इत्युक्तलक्षणः ॥ ५७ ॥

चन्दनमित्यादौ।—पलाशतरुशोणितं किंशुकवृक्षनिर्यासकम्। रक्तचन्दनस्य माषकः, सैन्धवस्य द्वौ, पथ्यायास्त्रय इति वृद्धिक्रमः। एतच्चूर्णाञ्जनं मध्वाक्तशलाकया चक्षुषि देयम् ; एवं सर्वत्र चूर्णाञ्जने ॥ ५८ ॥

दन्तैरित्यादि।—वाग्भटस्य। मरिचपादिकैरिति समुदितचूर्णापेक्षया मरिचस्य चतुर्थो भागः। पेषणञ्चात्र जलेन वाग्भटसंवादात ॥ ५९ ॥

शङ्खेत्यादि।—शङ्खः शङ्खनाभिः। नाभिशङ्ख मा ४, मनःशिला मा २, मरिच मा १, सैन्धव २ ५। चूर्णाञ्जनमिति मध्वाक्तशलाकया संगृह्य शुक्रदेशं घर्षयेत्। ततः त्रिफलाक्वाथेन प्रक्षालनं कार्य्यमिति। शुक्रयोरिति सव्रणाव्रणशुक्रयोः ॥ ६० ॥

पटोलाद्यं घृतम्—

पटोलं कटुकां दार्वीं निम्बं वासां फलत्रिकम्।
दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोन्मिताम्॥
प्रस्थ[illegible]कानाञ्च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि।
पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयष्ट्याह्वचन्दनैः।
सपिप्पलीकैस्तत् सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम्॥
घ्राणकर्णाक्षिवर्त्मत्वङ्मुखरोगव्रणापहम्।
कामलाज्वरवीसर्पगण्डमालाहरं परम्॥ ६५॥

कृष्णाद्यं तैलम्—

कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजन्म-
विश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं छगल्याः।
तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूल-
पाकात्ययान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम्॥ ६६॥

अजकां पार्श्वतो विद्ध्वा सूच्या विस्राव्य चोदकम्।
व्रणं गोमयचूर्णेन पूरयेत् सर्पिषा सह॥ ६७॥

पूर्वं गलेष्वसाध्येषु तद्द्वैवर्ज्यमञ्जनम्। साध्येषु साधनीयमिदमेव। नियमेन पुनरसाध्यानीति पठित्वा एतच्च न कदाचिदपि साध्यगलगोचरतया प्रयोक्तव्यमिति यद्व्याख्यातं तदपास्तम्, उक्तवाग्भटवचनविरोधादेव॥ ६४॥

पटोलमित्यादि।—पटोलं पटोलस्य फलम्। कुटजं इन्द्रयवः, तन्त्रान्तरे "यष्टिकलिङ्गभूनिम्बपिप्पलीघनचन्दनैः। कल्कैर्मुस्तत्रिफैराज्यं प्रस्थमात्रप्रसाधितम्" इत्युक्तात्। अतएव वचनात् भूनिम्बादीनां पलमानता च बोध्या॥६५॥

कृष्णेत्यादि।—कृष्णा पिप्पली। अक्षिमन्दस्य शूलपाकात्ययाभ्यां सम्बन्धः॥६६॥

अजकामित्यादि।—सुश्रुतस्य। गोमयचूर्णेनेति पाठो लेखकदोषात्; सुश्रुते वाग्भटे च तदाकारपुस्तकेषु बहुषु गोमांसचूर्णेनेत्येव हि पाठो दृश्यते, टीकाकारैश्च व्याख्यात इति॥ ६७॥

सैन्धवं वाजिपादश्च गोरोचनसमन्वितम् ।
शेलुत्वग्रससंयुक्तं पूरणञ्चाजकापहम् ॥ ६८ ॥
शशकघृतम्—शशकस्य शिरःकल्के शेषाङ्गक्वथिते जले ।
घृतस्य कुडवं पक्वं पूरणञ्चाजकापहम् ॥ ६९ ॥

द्वितीयं शशकाद्यं घृतम्—

शशकस्य कषाये च सर्पिषः कुडवं पचेत् ।
यष्टीप्रपौण्डरीकाभ्यां कल्केन पयसा समम्
छगल्याः पूरणाच्छुक्लक्षतपाकात्ययाजकाः ।
हन्ति भूयश्च शूलञ्च दाहरागानशेषतः ॥ ७० ॥
त्रिफलाघृतं मधुयवाः पादाभ्यङ्गः शतावरी मुद्गाः ।
चक्षुष्यः संक्षेपाद्वर्गः कथितो भिषग्भिरयम् ॥ ७१ ॥
लिह्यात् सदा वा त्रिफलां सुचूर्णिताम्
घृतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे ।

सैन्धवमित्यादौ ।—वाजिपादोऽश्वखुर, अश्वगन्धामूलमिति केचित्; व्यवहारस्तु पूर्ववत् । शेलुः बहुवारः ॥ ६८ ॥

शशकस्येत्यादि ।—शशकमस्तकमांस कल्कः, शेषाङ्गस्यास्थ्यादिविहीनस्य क्वाथः । एतत्क्वाथार्थञ्च जलस्य षोडश शरावाः, स्थाप्याश्चत्वारः शरावा इति । घृतस्य कुडवोऽष्टौ पलानि ॥ ६९ ॥

शशकस्य कषाये चेत्यादि ।—पाठक्रमानात् शशकगुडकमेकम् । अत्रापि पूर्ववदेव क्वाथकरणं, पयसा समं तुल्यम्, अतः पञ्चगुणः पाकः; अन्ये तु चतुर्गुणमाहुः । एतन्मते क्वाथार्थं जलस्य द्वादश शरावाः, स्थाप्यास्तु त्रय इति । इति सप्तसु ॥ ७० ॥

त्रिफलेत्यादौ ।—त्रिफलेति द्वन्द्वः, सापि क्वाथचूर्णादिविषयोपयोज्या । घृतञ्च यदि सामान्यत एव चक्षुष्यं तथापि पुराणमतिशयेन बोध्यम्, अतएव सुश्रुते—"घृतं पुराणं त्रिफलां शतावरीं पटोलमुद्गामलकानि यवानपि । निषेव्यमाणस्य नरस्य सर्वदा भयं सुघोरात् तिमिराद्य विद्यते" इति ॥ ७१ ॥

समीरजे तैलयुतां कफात्मके
मधुप्रगाढ़ां विदधीत युक्तितः ॥
कल्कः क्काथोऽथवा चूर्णं त्रिफलाया निषेवितम्।
मधुना हविषा वापि समस्ततिमिरान्तकृत् ॥
त्रैफलं चूर्णमपथ्यवर्जी सायं समश्नाति हविर्मधुभ्याम्।
स मुच्यते नेत्रगतैर्विकारैर्भृत्यैर्यथा क्षीणधनो मनुष्यः ॥
सप्ताहं वा वराक्काथं शीलयेत् तिमिरामयी।
जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ॥
त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ॥
जलगण्डूषैः प्रातश्चक्षुषोऽम्भोभिः प्रपूर्य मुखरन्ध्रम्।
नित्यमुञ्चन्नक्षि क्षपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥ ७२ ॥
भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यत् प्रदीयते।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ ७३ ॥

सुखावती वर्त्तिः—

कतकस्य फलं शङ्खं त्र्यूषणं सैन्धवं सिता।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥
कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेषा व्यपोहति।
तिमिरं पटलं काचमर्म शुक्रं तथैव च।
कण्डूक्लेदार्बुदं हन्ति मलं चाशु सुखावती ॥ ७४ ॥

[illegible]दित्यादि।—मृदु नल। युक्तित इति मात्रया। अत्र यस्त्रैफल मथं- लिखादेरनन्तरं सप्ताहं वा वराक्काथं शीलयेत् तिमिरामयीति पाठो न युक्तः, कल्क- क्काथोऽथवा चूर्णमित्यादिनैवोक्तार्थत्वात्। जाता इत्यादौ।—धावनादिति प्रधान- त्वात्। नित्यमुपक्षिपति चक्षुः निषेवन्; ना इति पुरुषः। ७२।

भुक्त्वेत्यादौ।—पाणितलमिति [illegible] इति शेषः; ७३।

कतकस्येत्यादि।—कतकस्य फलं [illegible]; शङ्खं शङ्खनाभिः; सिता

चन्द्रोदया वर्त्तिः—

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला॥
सर्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत्।
नाशयेत् तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च॥
अधिकानि च मांसानि येन रात्रौ न दृश्यते।
अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत्॥
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी॥ ७५॥
हरीतकी हरिद्रा च पिप्पल्यो लवणानि च।
कण्डूतिमिरनिर्हर्त्तिर्न क्वचित् प्रतिहन्यते॥ ७६॥

कुमारिका वर्त्तिः—

अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः।
जातीकुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च षोड़श।
एषा कुमारिका वर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवर्त्तयेत्॥ ७७॥

त्रिफलाद्यवर्त्तिः—

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक् काशीशमयसो रजः।
नीलोत्पलं विड़ङ्गानि फेनश्च सरितां पतेः॥

शर्करा; फेनः समुद्रफेनः। चौद्रमत्राञ्जनार्थं, पेषणञ्च जलेन। इयञ्च वर्त्तिः पित्ताश्रिते तिमिरे भद्रा॥ ७४॥

चन्द्रोदयवर्त्तिस्तु कफतिमिरे प्रशस्ता। जलेन चाञ्जनमिति श्रीकण्ठः; तत्-क्षिद्रत्वाच्चक्षुष्यत्वाच्च मधुनापि व्यवहरन्ति वृद्धाः॥ ७५॥

हरीतक्यादौ।—लवणशब्दः सैन्धववचनः चक्षुष्यत्वात्, तत्र प्रथमभागापेक्षया चतुर्थांशमित्याड़ः। इयमपि कफे हिता। न क्वचित् प्रतिहन्यत इति पित्तजेऽपि न वार्य्यत इत्यर्थः॥ ७६॥

एषा कुमारिका वर्त्तिरित्यत्र कुसुमिका वर्त्तिरिति वृन्दे पठ्यते॥ ७७॥

त्रिफलेत्यादौ।—काशीशं धातुकाशीशम्; अयसो मारितपुटितस्य रजः।

आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत् ताम्रभाजने ।
सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा चीरेण वर्त्तयेत् ॥
एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ॥ ७८ ॥

चन्दनाद्यवर्त्तिः—

चन्दनत्रिफलापूगपलाशतरुशोणितैः ।
जलपिष्टैरियं वर्त्तिरशेषतिमिरापहा ॥ ७९ ॥

निशाद्यमञ्जनम्—

निशाद्वयाभयामांसी कुष्ठकृष्णा विचूर्णिताः ।
सर्वनेत्रामयान् हन्यादेतत् सौगतमञ्जनम् ॥ ८० ॥
व्योषोत्पलाभयाकुष्ठ-तार्क्ष्यैर्वर्त्तिः कृता हरेत् ।
अर्बुदं पटलं काचं तिमिरार्माश्रुनिःस्रुतिम् ॥ ८१ ॥

वृषणाद्यवर्त्तिः—

वृषणं त्रिफला वक्रं सैन्धवालमनःशिलाः ।
क्लेदोपदेहकण्डूघ्नी वर्त्तिः शस्ता कफापहा ॥ ८२ ॥

नयनसुखावर्त्तिः—

एकगुणा मागधिका द्विगुणा च हरीतकी सलिलपिष्टा ।
वर्त्तिरियं नयनसुखा तिमिरार्मपटलकाचाश्रुहरी ॥ ८३ ॥

भावयेदिति व्यापयेत् लेपयेदिति वा । चीरेणेति आजेनेत्याह । वर्त्तयेदिति वर्त्तिं कुर्यात् । अभिन्नचक्षुष इति अनष्टतारकस्य ॥ ७८ ॥

चन्दनेत्यादौ ।—पूगं गुवाकफलम्, पलाशतरुशोणितं किंशुकनिर्यासम्, नागागम उपभवस्य ग्रहणं ॥ ७९ ॥

निशेत्यादौ ।—सुगतो बुद्धस्तन्निर्मितत्वात् सौगतम् ॥ ८० ॥

व्योषेत्यादौ ।—तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् ॥ ८१ ॥

वृषणेत्यादौ ।—वक्रं तगरपादुका ; आलं हरितालम् ॥ ८२ ॥

एकगुणेत्यादौ ।—अत्र सर्वतिमिरपटलाश्रुकाचहरीति पठनीयम्, अन्यथा छन्दोभङ्गः स्यात् ॥ ८३ ॥

चन्द्रप्रभा वर्त्तिः—

अञ्जनं श्वेतमरिचं पिप्पली मधुयष्टिका।
विभीतकस्य मध्यन्तु शङ्खनाभिर्मनःशिला॥
एतानि समभागानि अजाक्षीरेण पेषयेत्।
छायाशुष्कां कृतां वर्त्तिं नेत्रेषु च प्रयोजयेत्॥
अर्वुदं पटलं काचं तिमिरं रक्तराजिकाम्।
अधिमांसं मलञ्चैव यश्च रात्रौ न पश्यति॥
वर्त्तिश्चन्द्रप्रभा नाम जात्यान्ध्यमपि शोधयेत्॥ ८४॥

श्रीनागार्जुनावर्त्तिः—

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्थ-यष्टीतुत्थरसाञ्जनम्।
प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोध्रं ताम्रं चतुर्दश॥
द्रव्याण्येतानि सञ्चूर्ण्य वर्त्तिः कार्य्या नभोऽम्बुना।
नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपुत्रके॥
नाशिनी तिमिरादीनां पटलानां तथैव च।
सद्यः प्रकोपं स्तन्येन स्त्रिया विजयते ध्रुवम्॥
किंशुकस्वरसेनाथ विल्वपुष्पकरञ्जताः।
अञ्जनाल्लोध्रतोयेन चासन्नतिमिरं जयेत्।
चिरमाच्छादिते नेत्रे वस्तमूत्रेण संयुता।
उन्मीलयत्यकृच्छ्रेण प्रसादञ्चाधिगच्छति॥ ८५॥

पिप्पल्याद्यवर्त्तिः—

पिप्पलीं सतगरोत्पलपत्रां वर्त्तयेत् समधुकां सहरिद्राम्।

अञ्जनमित्यादि।—अञ्जनं रसाञ्जनम्; श्वेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम्, एवं सर्वत्र॥ ८४॥

त्रिफलेत्यादौ।—जन्तुघ्नं विडङ्गम्; ताम्रञ्च मारितं ग्राह्यम्। चतुर्दशेति संख्याकथनेन अन्या वर्त्तिश्चतुर्दशाङ्गीति नामान्तरमपि सूचितम्, वाग्भटवचनात्। स्तन्यं स्त्रियास्तन्यं। किंशुकस्वरसेनेति किंशुकपुष्पस्वरसेन॥ ८५॥

एतया सततमञ्जयितव्यं यः सुपर्णसममिच्छति चक्षुः॥ ८६ ॥

कोकिला वर्त्तिका—

व्योषायश्चूर्णसिन्धूत्थ-त्रिफलाञ्जनसंयुता ।
गुड़िका जलपिष्टेयं कोकिला तिमिरापहा ॥ ८७ ॥
त्रीणि कटूनि करञ्जफलानि द्वे रजनी सहसैन्धवकञ्च ।
बिल्वतरोर्वरुणस्य च मूलं वारिचरं दशमं प्रवदन्ति ॥
हन्ति तमस्तिमिरं पटलञ्च पिच्चिटशुक्रमथार्ज्जुनकञ्च ।
अञ्जनकं जनरञ्जनकञ्च रुक् च न नश्यति वर्षशतञ्च ॥ ८८ ॥
नीलोत्पलं विड़ङ्गानि पिप्पली रक्तचन्दनम् ।
अञ्जनं सैन्धवञ्चैव सद्यस्तिमिरनाशनम्॥ ८९ ॥
पत्रगैरिककर्पूर-यष्टीनीलोत्पलाञ्जनम्।
नागकेशरसंयुक्तमशेषतिमिरापहम् ॥ ९० ॥
शङ्खस्य चतुरो भागास्तदर्द्धेन मनःशिला ।
मनःशिलार्द्धं मरिचं मरिचार्द्धेन पिप्पली ॥
वारिणा तिमिरं हन्ति अर्वुदं हन्ति मस्तुना ।

पिप्पलीमित्यादौ।—उत्पलपत्रम् उत्पलपुष्पस्य पत्रम्। वर्त्तेर्दिति वर्त्तिं कारयेत् ॥ ८६ ॥

व्योषेत्यादौ।—अञ्जनं सौवीराञ्जनम्। कोकिलवत् कृष्णवर्णत्वात् कोकिलेति वर्त्तेः संज्ञा ॥ ८७ ॥

त्रीणीत्यादौ।—द्वे रजनीति क्लीवलिङ्गनिर्देशात् क्लीलिङ्गे इकारान्तोऽपि रजनीशब्दोऽस्तीति ज्ञेयम्। वारिचरः शङ्खनाभिः; वारिधर इति पाठे वारिधरो मुस्तकम्। हन्ति तमस्तिमिरमिति अन्धकारत्वसाधर्म्यात् तमःशब्दं तिमिरं हन्तीति। अञ्जनकमिति संज्ञायां स्वार्थे वा कः। जनरञ्जकं जनानुरागकारीत्यर्थः। दोधकाख्यश्छन्दः ॥ ८८ ॥

नीलोत्पलमित्यादौ।—अञ्जनं रसाञ्जनम्, एवं वक्ष्यमाणेऽपि ॥ ८९ ॥

पत्रेत्यादि।—पत्रं तेजपत्रम्; गैरिकं स्वर्णगैरिकम् ॥ ९० ॥

पिच्छिटं मधुना हन्ति स्त्रीक्षीरेण तदुत्तमम् ॥ ९१ ॥
हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च।
भद्रमुस्तं विड़ङ्गानि सप्तमं विश्वभेषजम्।
गोमूत्रेण गुड़ी कार्य्या छागमूत्रेण चाञ्जनम्।
ज्वरांश्च निखिलान् हन्ति भूतावेशं तथैव च ॥
वारिणा तिमिरं हन्ति मधुना पटलं तथा।
नक्तान्ध्यं भृङ्गराजेन नारीक्षीरेण पुष्पकम् ॥
शिशिरेण परिस्रावमर्म्बुदं पिच्छिटं तथा ॥ ९२ ॥
संग्रह्योपरतानलक्तकरसेनाम्लव्य गण्डूपदान्
लाक्षारञ्जिततूलवर्त्तिनिहितान् यष्टीमधून्मिश्रितान्।
प्रज्वाल्योत्तमसर्पिषानलशिखासन्तापजं कज्जलम्
दूरासन्ननिशान्ध्यसर्वतिमिरप्रध्वंसकृत्प्रोदितम् ॥
भूमौ निघृष्टयाङ्गुल्या अञ्जनं शमनं तयोः।
तिमिरकाचासंहरं धूमिकायाश्च नाशनम् ॥ ९३ ॥

मद्रस्येत्यादौ।—चतुरो भागा इति छान्दसत्वात्। एतैर्जलपिष्टैः वर्त्तिः कार्य्याः। स्त्रीक्षीरेण तदुत्तममिति उत्कृष्टशक्तिकमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

हरिद्रेत्यादौ।—भद्रमुस्तं कान्तकामकः। भृङ्गराजेनेति भृङ्गराजस्वरसेन। शिशिरेणेत्यक्षायजलेन। अर्म्बुदं मुखरोगविशेषः, प्रभावादेव हन्ति ज्वरांश्च निखिलान् हन्ति इति। निशलन्तु आयुर्वेदे पठति ॥ ९२ ॥

संग्रह्येत्यादौ।—उपरतानिति मृतान्, आम्लव्यालक्तकरसेन भावयित्वा इत्यर्थः। लाक्षारञ्जितं तूलमलक्तकम्। उत्तमसर्पिषा गव्यघृतेन। मृतगण्डूपदान् अलक्तकरसं दत्त्वा आतपे शोषयेत्, तदनु चूर्णीकर्त्तव्यं तदनु तत् गण्डूपदचूर्णं यष्टिमधुचूर्णेन सह अलक्तपत्रमध्ये कृत्वा सूत्रेण संवेष्ट्य वर्त्तिः कार्य्या; तया वर्त्त्या गव्यघृतमिश्रितया दीपं प्रज्वाल्य तद्दीपशिखोपरि निर्मलकांस्यादिपात्रं धृत्वा कज्जलपातनं कर्त्तव्यं, तेन कज्जलेन कटुतैलेनाञ्जनं कर्त्तव्यमिति क्रियामार्गः। आन्ध्यशब्दो दूरादिभिः सम्बध्यते। प्रत्येकं तयोरिति दूरासन्नान्ध्ययोर्निशान्ध्यदिवान्ध्ययोरिति वा। धूमिका धूमिकावलोकनम् ॥ ९३ ॥

त्रिफलाभृङ्गमहौषधमध्वाज्यच्छागपयसि गोमूत्रे ।
नागं सप्तनिषिक्तं करोति गरुडोपमं चक्षुः ॥ ९४ ॥

त्रिफलसलिलयोगे भृङ्गराजद्रवे च
हविषि च विषकल्के क्षीर आजे मधूग्रे ।
प्रतिदिनमथ तप्तं सप्तधा सीसमेकम् ।
प्रणिहितमथ पश्चात् कारयेत् तच्छलाकाम् ॥
सवितुरुदयकाले साञ्जना व्यञ्जना वा
करकरिकसमेतानर्मपैच्छिल्यरोगान् ।
असितसितसमुत्थान् सन्धिवर्त्माभिजातान्
हरति नयनरोगान् सेव्यमाना शलाका ॥ ९५ ॥

चिञ्चापत्ररसं निधाय विमले चौडुम्बरे भाजने
मूलं तत्र निघृष्टसैन्धवयुतं गोत्रं विशोष्यातपे ।
तच्चूर्णं विमलाञ्जनेन सहितं नेत्राञ्जने शस्यते
काचार्मार्जुनपिच्चिटे सतिमिरे स्रावञ्च निर्वापयेत् ॥ ९६ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—त्रिफलायाः क्वाथः, भृङ्गराजस्य स्वरसः; महौषधं शुण्ठी, तस्याः क्वाथः; नागं सीसकम् । एतत्क्वाथाद्यागतं त्रिफलाक्वाथादावेकैकस्मिन् तत् सीसकं सप्तधा निर्वाप्य तेन सीसकेन शलाकां कुर्यात्, तया तिमिराञ्जनमिश्रम् केवलया वा प्रत्यहमञ्जनं कार्यमिति परिपाटी आविष्कृतदर्शनात् ॥ ९४ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।—हविषि च विषकल्के इति विषं वत्सनाभकन्दः कल्कद्रव्यं यत्र तादृशि हविषि । अतएव चक्रादौ "हविषि च विषकल्के" इत्युक्तम् । वाग्भटेऽपि "सविषाज्यजलाजपयः" इत्युक्तम् । मधूग्र इति प्रचुरे मधुनि; अन्ये तु मधुशब्देन यष्टिमधु वदन्ति । उक्तं हि वाग्भटे—"पत्राजं भृङ्गजलं सविषाज्यजलाजपयः । यष्टीरसश्च यत् सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक्" इति । साञ्जना तिमिराञ्जनेन सहिता, व्यञ्जना तद्रहिता । करकरिका वालुकाभिभूतनेत्रवेदनावत् वेदना ॥ ९५ ॥

चिञ्चेत्यादौ ।—औडुम्बरे भाजने ताम्रादिपात्रे । गोत्रं मूलं काकपन्तिकामूलम् । विमलाञ्जनं सौवीराञ्जनम् ॥ ९६ ॥

चित्राषष्ठीयोगे सैन्धवममलं विचूर्ण्य तेनाचि।
सममञ्जनेन तिमिरं गच्छति वर्षादसाध्यमपि ॥ ९७ ॥
दद्यादुशीरनिर्य्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम्।
तत् स्रुतं सघृतं भूयः पचेत् चौद्रं चिपेद्घने ॥
शीते तस्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥ ९८ ॥
धात्रीरसाञ्जनचौद्र-सर्पिर्भिस्तु रसक्रिया।
पित्तानिलाक्षिरोगघ्नो तैमिर्य्यपटलापहा ॥ ९९ ॥
शृङ्गवेरं भृङ्गराजं यष्टीतैलेन मिश्रितम्।
नस्यमेतेन दातव्यं महापटलनाशनम् ॥ १०० ॥
लिङ्गनाशे कफोद्भूते यथावद्विधिपूर्वकम्।
विद्धा दैवकृते छिद्रे नेत्रं स्तन्येन पूरयेत् ॥
ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः।

चित्रेत्यादि।—चित्रापष्ठीयोग इति चित्रानचत्रयुक्तषष्ठ्याम् ॥ ९७ ॥

दद्यादित्यादि।—वाग्भटस्य। कणेति पिप्पली, छान्दसत्वात् ऋस्वत्वम्। स्रुत इति वस्त्रपरिस्रुते, एतच्चोशीरनिर्य्यूहविशेषणम्। उशीरमूलस्य क्वाथः, कर्षार्द्धमष्टतानि मिलित्वा पादिकानि षष्टमांशानि वा दत्त्वा, पाकात् घनः कार्य्यः। शीते चास्मिन् पादिकं मधु प्रचेप्यम्। वैद्यमसारके त्वस्य विवरणं यथा—"उशीरस्य पलद्वयं, जलस्य चत्वारः शरावाः, स्थाप्यन्तु शराव एकः, पूते तस्मिन् प्रचेपार्द्धे कणासैन्धवयोः प्रत्येकमष्टमाषकं, घृतस्य च कर्षः, पुनः पाकेन घनीभूते शीते च मधुनः कर्षः ॥ ९८ ॥

धात्रीत्यादि।—धात्रीक्वाथे रसाञ्जनचूर्णं घृतञ्च प्रचिप्य पुनः पाकात् रसक्रिया साध्या। रसक्रियेति घनीभूतक्वाथस्य संज्ञा। शीते च मधु प्रचेप्यम्। मानमेषां सर्वेषां पूर्ववदिति ॥ ९९ ॥

शृङ्गवेरमित्यादि।—यष्टिमधुसाधितेन तैलेन मिश्रितं शृङ्गवेरभृङ्गराजचूर्णं नस्यं किंवा भृङ्गराजस्वरसे तैलमिश्रिते शृङ्गवेरयष्टिमधुचूर्णं प्रचिप्य नस्यं कार्य्यम् ॥ १०० ॥

नयनं सर्पिषाभ्यज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
ततो गृहे निराबाधे शयितोत्तान एव च।
उद्गारकासक्षवथु-ष्ठीवनोत्कम्पनानि च ॥
तत्कालं नाचरेदूर्द्ध्वं यन्त्रणा स्नेहपीतवत्।
त्र्यहात् त्र्यहाद्धावयेत्तु कषायैरनिलापहैः ॥
वायोर्भयात् त्र्यहादूर्द्ध्वं स्वेदयेदक्षि पूर्ववत्।
दशरात्रन्तु संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनम् ॥
पश्चात् कर्म च सेवेत लघ्वन्नञ्चापि मात्रया।
रागशोफोऽर्बुदं शोषो बुद्बुदं केकराक्षिता ॥
अधिमन्थादयश्चान्ये रोगाः स्युर्दुष्टवेधजाः।
अहिताचारतो वापि यथास्वं तानुपाचरेत् ॥
रुजायामक्षिरोगे वा भूयो योगान् निबोध मे ॥ १०१ ॥

निरुन्ध्याद् इत्यादि।—निरुन्ध्यात् आवर्त्तनेनेति छिद्रं दृष्टिवर्त्मनो निरुन्ध्यात्। उक्तेनानेन यत्नेन वातजः पित्तजश्च तिमिरो न निवर्त्तते इति दर्शयति। यदात्र स्थिरविद्धमिति विशिष्य विदेहमुक्ताद्युक्त तदानुकर्त्तव्यः, न च विशालभयाद निश्चित। दैवकृते छिद्रे इति अपाङ्गभागवर्त्मिन. शुक्लभागस्य मध्ये यद्दैवकृतं छिद्रमस्ति, तस्मिन्। तदुक्तं सुश्रुते—"मतिमान् शुक्लभागौ द्वौ कृष्णान्मुक्त्वाऽपाङ्गतः। उन्मील्य नयने सम्यक् छिद्रे दैवकृते ततः। शलाकया तामनया व्यधयेत्" इत्यादि। कृष्णात् कृष्णमण्डलात् मुक्त्वा द्वौ शुक्लभागौ त्यक्त्वा मध्ये दैवकृतं छिद्रं वदन्ति, तस्मिन् विध्येदिति। व्यधश्च तदा कर्त्तव्यो यदा पक्वैव पर लक्ष्यते। तच्चाव्यधनियमश्च सुश्रुतेनोक्तं, यथा—"आविलं मन्दकृष्णत्व व्यधने भवेत्। अकस्मादतिविद्धे तु शोणितागमनात्" इति। पट्टवस्त्रेण वेष्टयेदिति। तत्र. घृतसिक्तशौक्तरक्तचन्दनं पिष्टमापूर्णं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टनम्; अन्ये तु घृतपूरपिण्डं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टयन्ति। निराबाध इति धूमातपादिरहितस्थाने। शयितोत्तान एवेति एतच्च चतुर्थदिवसं यावत् ज्ञेयम्; एकतरस्य व्यधे तु विद्धचक्षुषोऽन्येन पार्श्वेन शयनं ज्ञेयम्। वाग्भटेऽप्येवमेवोक्तम्। उद्गारेत्यादौ।—उत्कन्दनं कम्पनमेव। तत्कालमिति सप्ताहम्। उक्तं हि वाग्भटे—"चतुष्का-

कल्किताः सघृता दूर्वा-यवगैरिकशारिवाः।
सुखालेपाः प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ १०२ ॥
पयस्याशारिवापत्र-मञ्जिष्ठामधुकैरपि।
अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥ १०३ ॥
वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे।
काकोल्यादिप्रतीवापं प्रयुञ्ज्यात् सर्वकर्मसु ॥
शाम्यत्येवं न चेच्छूलं स्निग्धस्विन्नस्य मोचयेत्।
ततः शिरां दहेच्चापि मतिमान् कीर्त्तितां यथा।
दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जने शृणु मे शुभे ॥ १०४ ॥

समुद्गारं चमाङ्कं नाचरेत्" इति। अर्द्धमिति उत्तानशयनात् परम् उद्गारादीनि सप्ताहं परिहरेदित्यर्थः। यन्तणा स्नेहपीतवदिति स्नेहपीतस्येव आहाराचारादिनियमः पूर्ववत् इति वस्त्रेणाच्छाद्य। कियन्तं कालमयं विधिः कार्य्य इत्याह दशाहमेवमित्यादि।— संयम्येति एवमुत्तानशयनादिना आत्मानं नियम्य अनन्तरं दृष्टिप्रसादनादि हितं पश्चाल्लघुन्नशापि कर्म सेवेतेत्यर्थः। दृष्टिप्रसादनमञ्जनादि लघुन्नचापीति चकाराद्दशाहाभ्यन्तरेऽपि लघुन्नविधिं समुच्चिनोति। राग इत्यादि।— सुश्रुतस्य। चोष उपतापः, चोषणवत् पीडा वा; अर्बुदम् अर्बुदाकारशोथः; वुद्बुदं वुद्बुदाकारशोथः। केकराचिता वक्रदृष्टिता, टेरनेत्रमिति यावत्। शूकराचितेति पाठान्तरे शूकरस्येवाधोदृष्टितेत्यर्थः। राग इत्यादि सुश्रुतस्य यथास्वमिति वातादिप्रत्यनीकादिभिः। रुजायामिति चोषादिरूपपीड़ायाम् ॥ १०१ ॥

कल्किता इत्यादि।— वाग्भटस्य। सुखालेपा इति एतैः समभागैश्चक्षुःसमीपे प्रलेप इति। रागोऽक्षिलौहित्यम् ॥ १०२ ॥

पयस्येत्यादि।— वाग्भटस्य। पयस्या क्षीरकाकोली; पत्रं तेजपत्रम्। वाग्भटे सुखोष्णः पथ्य उच्यत इत्यत्र सुखोष्णः शमकृत् परं इति पाठः ॥ १०३ ॥

वातघ्नेत्यादि।—सुश्रुतस्य। वातघ्नो भद्रदार्वादिः, तेन क्षीरसाधनपरिभाषया सिद्धे पयसि चतुर्गुणे। सर्वकर्मस्विति नस्यपानादिषु। शाम्यतीत्यादि।— सुश्रुतस्य। शिरामिति ललाटस्थां शिरां मोचयेत् दहेच्चापीत्यन्वयः। दृष्टे-

मेषशृङ्ग्याः पत्राणि शिरीषधवयोरपि ।
मालत्याश्चापि तुल्यानि मुक्तावैदूर्य्यमेव च ।
अजाक्षीरेण सम्पिष्य ताम्रे सप्ताहमावपेत् ।
प्रणिधाय तु तद्वर्त्तिं योजयेदञ्जने भिषक् ॥ १०५ ॥
स्रोतोजं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिला ।
मरिचानि च तद्वर्त्तिं कारयेत् पूर्ववद्भिषक् ॥ १०६ ॥
रसाञ्जनं घृतं क्षौद्रं तालीशं स्वर्णगैरिकम् ।
गोशकृद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥ १०७ ॥
नलिनोत्पलकिञ्जल्कं गोशकृद्रससंयुतम् ।
गुड़िकाञ्जनमेतत् स्याद्दिनरात्र्यन्धयोर्हितम् ॥ १०८ ॥

नदीजशङ्खत्रिकटून्यथाञ्जनम्
मनःशिला द्वे च निशे गवां यकृत् ।
सचन्दनेयं गुड़िकाथ चाञ्जने
प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम् ॥ १०९ ॥

कृतमित्यादि।—सुगमम्। कृत इति शिराव्यधदाहानन्तरम्। व्यधदाहाभ्यां दोषशेषेण वा कलुषितायां दृष्टौ प्रसादनाय अञ्जनम्। अञ्जने इति अञ्जनद्वयम् ॥ १०४ ॥

मेषशृङ्गी मेषशृङ्गी, पुत्रश्रेणीवृक्षश्च इत्यन्ये। आवपेदिति आक्षिप्य स्थापयेत् ॥ १०५ ॥

स्रोतोजमित्यादि।—सुगमम्। स्रोतोजं रसाञ्जनम्। पूर्ववदिति छागीक्षीरेण पिष्ट्वा ताम्रपात्रे सप्ताहं स्थापयेदित्यर्थः ॥ १०६ ॥

रसाञ्जनमित्यादौ।—गोशकृद्रसेन वर्त्तिः कार्य्या ॥ १०७ ॥

नलिनेत्यादि। नलिनं पद्मम्, उत्पलं नीलोत्पलम्, द्वयोः किञ्जल्कः। गोशकृद्रसेति गोशकृद्रसेन गुड़िकाः कार्य्या इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

नदीजेत्यादि।—सुगमम्। नदीजं सैन्धवम्; शङ्खं शङ्खनाभिः, शङ्खस्थाने त्रिम्बीति पाठे त्रिम्बो हरितमुद्गः; अञ्जनं रसाञ्जनम्। गवां यकृत् वुक्काग्रं गलदित्यपि पाठान्तरम् ॥ १०९ ॥

कणाच्छागयकृन्मध्ये पक्वा तद्रसपेषिता।
अचिराद्धन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत् सक्षौद्रमूषणम्॥ ११०॥

पचेत्तु गोधं हि यकृत् प्रकल्पितम्
प्रपूरितं मागधिकाभिरग्निना।
निषेवितं तद् यकृदञ्जनेन च
निहन्ति नक्तान्ध्यमसंशयं खलु॥ १११॥

दध्ना निघृष्टं मरिचं रात्र्यन्ध्याञ्जनमुत्तमम्।
ताम्बूलयुक्तं खद्योतभक्षणञ्च तदर्थकृत्॥ ११२॥

शफरीमत्स्यचारी नक्तान्ध्यमञ्जनतो निहन्ति।
तद्वद्रामठटङ्कणकर्णमलश्चैकशोऽञ्जनान्मधुना॥ ११३॥

केशराजान्वितं सिद्धं मत्स्याण्डं हन्ति भक्षितम्।

कणेत्यादि।—छागयकृत् विदार्य्य तन्मध्ये पिप्पलीं स्थापयित्वा उत्स्वेदयेत्। पक्वा उत्स्विन्ना। तद्रसपेषितेति उत्स्वेदाम्बुना पिष्टा वर्त्तिः कार्य्येत्यर्थः। तद्वत् सक्षौद्रमूषणमिति। ऊषणं मरिचम्। पूर्ववत् छागयकृत्पिण्डं विदार्य्य तन्मध्ये मरिचं स्थापयित्वा उत्स्वेदयेत्, तत आकृष्य उत्स्वेदावशिष्टजलेन तन्मरिचं सम्पिष्य वर्त्तिः कार्य्येत्यर्थः॥ ११०॥

पचेदित्यादि।—पचेदुत्स्वेदयेत्। गोधं गोधाभवं यकृत्; पिप्पलीपूरणार्थं प्रकल्पितमिति पठितम्। अग्निनेत्यत्र अम्बुनेति पाठान्तरे अम्बुना स्वेदनं बोध्यम्। अत्र गोधायकृद्दग्धपाचितमित्यपि पाठः। निषेवितं यकृदिति, तथाभूतं यकृत् खादितमित्यर्थः। पिप्पली त्वञ्जनविधिना देयेति कश्चित्। अन्ये तु उत्स्विन्नकणासहितं यकृत् भक्षणविधिना अञ्जनविधया च विहितं नक्तान्ध्यं हन्तीत्याहुः। अपरे तु उत्स्विन्नकणासहितं यकृत् अञ्जनविधया निषेवितं तन्नक्तान्ध्यं हन्तीति व्याचक्षते। खलुशब्द एवार्थे, असंशयमेवेत्यर्थः॥ १११॥

दध्नेत्यादि-योगः स्पष्टः॥ ११२॥

शफरीत्यादि।—शफरीमत्स्यमन्तर्धूमं दग्ध्वा मधुना सन्ध्यायामञ्जनं कार्य्यम्॥ ११३॥

नक्तान्ध्यं नियतं नृणां सप्ताहात् पथ्यसेविनाम् ॥ ११४ ॥

त्रिफलाघृतम्—

त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम्।
तिमिराण्यचिराद्धन्यात् पीतमेतन्निशामुखे ॥ ११५ ॥

महात्रिफलाद्यं घृतम्—

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च।
वृषस्य च रसप्रस्थं शतावर्य्याश्च तत्समम् ॥
अजाक्षीरं गुडूच्याश्च आमलक्या रसं तथा।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥
कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम्।
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥
तत् साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत्।
ऊर्द्ध्वपानमधःपानं मध्ये पानञ्च शस्यते।
यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति।
नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे ॥
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे।
नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ॥
अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम्।
स्रवतो वातपित्ताभ्यां सकण्डूमसन्नदूरदृक् ॥

कन्नराजेत्यादि।—रोहितमत्स्यादीनामलब्धं हेमराज दत्ता उपदेशात् काञ्चिकन मत्स्या भक्ष्यम्। इतः परं घृतान्युच्यन्ते ॥ ११४ ॥

त्रिफलाद्यं —चतुर्गुणेन त्रिफलाक्वाथेन व्यवहरन्ति। सपयस्कमिति चात्र च द्वसमम् ॥ ११५ ॥

महात्रिफलाघृतं।—वृषस्येति वासकस्य पत्ररसः प्रस्थः। मधुपर्णी गुडूची। ऊर्द्ध्वपानादिविधिर्भोजनापेक्षया ज्ञेयः। वातपित्तकफेष्विति वातपित्तकफोद्भूतेषु

गृध्रदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्द्धनम्।
सर्वनेत्रामयं हन्यात् त्रिफलाद्यं महद्घृतम्॥ ११६॥

त्रैफलं घृतम्—

त्रिफला त्र्यूषणं द्राक्षा मधुकं कटुरोहिणी।
प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैला विडङ्गं नागकेशरम्॥
नीलोत्पलं शारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम्।
कार्षिकैः पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफलारसम्॥
घृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम्।
तिमिरं दोषमास्रावं कामलां काचमर्वुदम्॥
विसर्पं प्रदरं कण्डूं रक्तां श्वयथुमेव च।
खालित्यं पलितञ्चैव केशानां पतनं तथा।
विषमज्वरमर्माणि शुक्रञ्चाशु व्यपोहति॥
अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च वर्त्मजाः।
तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा।
न चैवास्मात् परं किञ्चिद्दृष्टमृषिभिः काश्यपादिभिः।
दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात् त्रैफलं घृतम्॥ ११७॥

फलत्रिकाभीरुकषायसिद्धम्
कल्केन यष्टीमधुकस्य युक्तम्।

नेत्ररोगेषु तथा कफवातप्रदूषणात् जातामदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्चापकर्षतीत्यर्थः। तथा वातपित्ताभ्यां सवत्रश्चक्षुः पथ्यमिति शेषः। तथा सकण्ड्वासन्नदूरदृक् यः तस्यापि गृध्रतुल्यदृष्टिकारकमिति सोपस्कारं व्याख्येयम्। पुनः सर्वनेत्रामयं हरत्येव कथनं सर्वनेत्रामयहरणस्यावश्यफलोपदर्शनार्थमिति ज्ञेयम्॥ ११६॥

त्रिफलेत्यादि।—त्रिगुणं त्रिफलारसमिति घृतप्रस्थविशेषणम्। विषमज्वरमर्माणीति विषमज्वरं तथा मर्माणीति विशेषः॥ ११७॥

फलत्रिकेत्यादा।—अभीरुः शतमूली। तत्र फलत्रिकस्य क्वाथः, शतमूल्यास्तु

सर्पिः समं चौद्रचतुर्थभागम्
हन्यात् त्रिदोषं तिमिरं प्रवृद्धम् ॥ ११८ ॥

भृङ्गराजाद्यं तैलम्—

भृङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च ।
तैलस्य कुड़वं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।
नस्याद्वलीपलितघ्नं मासेनैतन्न संशयः ॥ ११९ ॥

गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमम्
हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्ततः ।
घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके
तथाक्षतैलं पवनासृगुत्थयोः ॥ १२० ॥

नृपवल्लभं तैलं घृतञ्च-

जीवकर्षभकौ मेदे द्राक्षांशुमती निदिग्धिका बृहती ।
मधुकं बला विड़ङ्गं मञ्जिष्ठा शर्करा रास्ना ॥
नीलोत्पलं श्वदंष्ट्रा प्रपौण्डरीकं पुनर्नवा लवणम् ।
पिप्पल्यः सर्वेषां भागैरक्षांशिकैः पिष्टैः ॥

त्वरस इत्यर्थः । समनिति माक्षिकार्थः । उक्तं हि मेदिनीकारकोषे—"सवमाघु समानेषु नम स्यादभिधेयवत्" इति । अन्ये तु समनिति तुल्यार्थे, यथोक्तरूपादि-दिना सह मिश्रमित्यर्थं इत्याहुः ॥ ११८ ॥

गवामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । गवां शकृत् क्वाथविपक्वमिति गोमयकृतः क्वाथो-ऽत्राष्टगुणाम्बुना कार्यः ; स्नेहोदचतुर्गुणं देयमिति परिभाषा व्यवहारबाधिता । घृतं हि केवलमिति केवलमित्यसंस्कृतम् । नस्तत इति इहापि सम्बध्यते । अक्ष-तैलञ्च सुश्रुते वातव्याधावुक्तम् । कस्मिंश्चित् सुश्रुतपुस्तके "घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके" इत्यस्यानन्तरम् "अजाविकं यन्मधुरैर्विपाचितं तैलं स्थिरादौ मधुरे च यद्दप" इति पाठो दृश्यते, स च पाठस्तथाविधाकारपुस्तकेषु न दृश्यते, टीकाकृद्भिश्च न प्रामाणिकैर्लिखित इति कृत्वा अनार्ष इति ज्ञेयम् ॥ ११९ ॥ १२० ॥

जीवकेत्यादौ ।—अंशुमती शालपर्णी । अक्षांशिकैरिति अक्षः कर्षस्तत्त्वांशयुक्तौ

तैलं यदि वा सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्कम्।
आत्रेयनिर्मितमिदं तैलं नृपवल्लभं सिद्धम्॥
तिमिरं पटलं काचं नक्तान्ध्यमर्बुदं तथान्ध्यञ्च।
श्वेतञ्च लिङ्गनाशं नाशयति च नीलिकां व्यङ्गम्॥
मुखनासादौर्गन्ध्यं पलितञ्चाकालजं हनुस्तम्भम्।
कासं श्वासं शोषं हिक्कां स्तम्भं तथात्ययं नेत्रे।
मुखजैह्म्यमर्द्धभेदं रोगं बाहुग्रहञ्च शिरःस्तम्भम्।
रोगानर्थोर्द्ध्वजत्रोः सर्वानचिरेणैतद्विनाशयति॥
पक्तव्यं कुड़वं तैलं नस्यार्थं नृपवल्लभे।
अत्रांशैः शाणिकैः कल्कैरन्ये भृङ्गादितैलवत्॥ १२१॥

अभिजितं तैलम्—

तैलस्य पचेत् कुड़वं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन।
आमलकरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थेन संयुक्तम्॥
कृत्वाभिजितं नाम्ना तैलं तिमिरं हन्यान्नु निषीक्तम्।
विमलां कुरुते दृष्टिं नष्टामप्यानयेत्तया॥ १२२॥
अर्म तु छेदनीयं स्यात् कृष्णप्राप्तं भवेद्यदा।
वड़िशविद्धमुन्नम्य त्रिभागञ्चात्र वर्जयेत्॥ १२३॥

भागः माषकचतुष्टयं; तेन शाणिकैरित्यर्थः। तेन सर्वे मिलित्वा द्वादशमाषिकाधिकं पलं भवति; अनेन तैलकुड़वः साध्यः; 'नस्यार्थं' तैलकुड़वः पच्यत इति सम्प्रदायः। कुड़वश्चाष्टौ पलानि। न च कल्कस्तु स्नेहपादिक इत्यनेन विरोधः, कल्कपलेनापि तैलकुड़वपाकदर्शनात्, तथा पूर्वोक्तभृङ्गराजतैले, तथा वक्ष्यमाणेऽभिजितनाम्नि तैले च। किंवा अत्रांशिकैरिति कार्षिकैः; अस्मिन् पक्षे कल्कस्य बहुत्वात् तैलप्रस्थः साध्यः। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। यदि वा सर्पिरिति पैत्तिके तिमिरे सर्पिः पक्तव्यम्। दृष्टिजेष्विति दृष्टिमण्डलरोगेषु॥ १२१॥ १२२॥

अर्मेत्यादि।—अर्म माना इति ख्यातोऽक्षिरोगविशेषः। अर्म छेदनीय-

पिप्पलीत्रिफलालाक्षालौहचूर्णं ससैन्धवम्।
भृङ्गराजरसे पिष्टं गुड़िकाञ्जनमिष्यते॥
अर्म्म सतिमिरं काचं कण्डूं शुक्रं तदर्जुनम्।
अजकां नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः॥ १२४॥

पुष्पाख्यतार्क्ष्यजसितोदधिफेनशङ्ख-
सिन्धूत्थगैरिकशिलामरिचैः समांशैः।
पिष्टैश्च माचिकरसेन रसक्रियेयम्
हन्त्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान्॥ १२५॥

कौम्भस्य सर्पिषः पानैर्विरेकालेपसेचनैः।
स्वादुशीतैः प्रशमयेच्छुक्तिकामञ्जनैस्तथा॥ १२६॥
प्रवालमुक्तावैदूर्य्य-शङ्खस्फटिकचन्दनम्।
सुवर्णरजतं चौद्रमञ्जनं शुक्तिकापहम्॥ १२७॥
शङ्खः चौद्रेण संयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा।
सितयार्णवफेनो वा पृथगञ्जनमर्जुने॥ १२८॥

निति मण्डलाग्रेणेति शेषः। समुन्नम्येति सूच्यग्रेणेति शेषः। सूच्यग्रेण समुन्नम्य एतोलय अनन्तरं वड़िशेन विद्धा मण्डलाग्रेण छेदयेदित्यर्थः। त्रिभागमिति तृतीय-भागं कनीनिकां वर्जयेदित्यर्थः। उक्तं हि "रचन् कनीनिकां छिन्द्याच्चतुर्भागाव-शेषितम्" इति॥ १२३॥

पिप्पलीत्यादि। भृङ्गराजरसेनैव पेषणमञ्जनञ्चेत्याहुः। गुड़िकाञ्जनं वर्त्ति-रित्यर्थः। अजका अक्षिरोगभेदः॥ १२४॥

पुष्पाख्येत्यादि।—पुष्पाख्यं पुष्पकाशीशं; तार्क्ष्यजं रसाञ्जनं; सिता शर्करा: शङ्खः शङ्खनाभिः; गैरिकशिला गैरिकमेवेति श्रीकण्ठः। माचिकरसेनेति मधुद्रप-द्रवेण। रसक्रियेयमिति एतत् सर्वं चूर्णं प्रचुरतरमधुना समालोड्य वंशनलिकायां स्थाप्यमेतत् रसक्रियाविधानं वदन्ति। अतएव पिष्टं चौद्रेण चालोड्य इत्यादि वचनमपि पठन्ति॥ १२५॥

कौम्भस्येत्यादि।—कौम्भं सर्पिर्दशवर्षस्थितं घृतम्॥ १२६॥

प्रवालेत्यादि।—चौद्रेण पेषणमञ्जनञ्च॥ १२७। १२८॥

पैत्तं विधिमशेषेण कुर्य्यादर्जुनशान्तये।
वैदेहीसितमरिचं सैन्धवं नागरं समम्॥
मातुलुङ्गरसैः पिष्टमञ्जनं पिष्टकापहम्॥ १२९॥
भित्त्वोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः।
विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः॥ १३०॥
पथ्याक्षधात्रीफलमध्यबीजै-
स्त्रिद्वेकभागैर्विदधीत वर्त्तिम्॥
तयाञ्जयेदश्रुमतिप्रगाढ़-
मक्ष्णोर्हरेत् कष्टमपि प्रकोपम्॥ १३१॥
स्रावेषु त्रिफलाक्वाथं यथादोषं प्रयोजयेत्।
क्षौद्रेणाज्येन पिप्पल्या मिश्रं विध्येच्छिरां तथा॥ १३२॥

पैत्तं विधिमिति पित्ताभिष्यन्दोक्तविधिम्। उक्तं हि "पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिरर्जुनशान्तिकृत्" इति। वैदेहीत्यादि।—वैदेही पिप्पली; सितमरिचं शोभाञ्जनबीजम्। इति शुक्लजेषु॥ १२९॥

भित्त्वेत्यादि।—सुश्रुतस्य। भित्त्वेति व्रीहिमुखेनेति शेषः। यद्यप्युपनाहः केवलं कफज एव, तथापि कफजमिति स्वरूपपरं ज्ञेयम्। पिप्पलीमधुसैन्धवैरित्यनन्तरं प्रतिसारणमिति शेषः। अत्र लेखनानन्तरं प्रतिसारणं ज्ञेयम्। उक्तं हि वाग्भटे—"उपनाहं भिषक् स्विन्नं भिन्नं व्रीहिमुखेन तु। लेखयेत् मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत्" इति। अन्ये तु भेदनप्रतिसारणाभ्यामप्रशमे लेखनं प्रच्छनञ्च देयमित्याहुः॥ १३०॥

पथ्येत्यादौ।—फलमध्यबीजपदं पथ्यादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते। त्रिद्वेकभागैरिति पथ्याबीजादिषु यथाक्रमं योज्यम्, अत्र पानीयेन पेषणम्। मधुना लञ्जनमिति व्यवहरन्ति॥ १३१॥

स्रावेष्वित्यादौ।—प्रयोजयेदिति पिबेत्। यथादोषमिति क्षौद्रेण पित्तरक्ते, आज्येन वाते पित्ते रक्ते च, पिप्पल्या तु कफे। एभिरप्रशमे शिराव्यध इति॥१३२॥

त्रिफलेत्यादि।—सुश्रुतस्य। त्रिफलाक्वाथगोमूत्रे मिलित्वा पलचतुष्टये

त्रिफलातूत्थकाशीश-सैन्धवैः सरसाञ्जनैः ।
रसक्रियाक्रिमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम् ॥ १३३ ॥
शिरां भित्त्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जननामिकाम् ।
शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥
रसाञ्जनमधुभ्याञ्च भिन्नां वा शस्त्रकर्मवित् ।
प्रतिसार्य्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णोदीपशिखोद्भवैः ॥
स्वेदयेद् घृष्टयाङ्गुल्या हरेद्रक्तं जलौकसा ।
रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ।
प्रतिसारणमेकैकं भिन्नेन गण उच्यते ॥ १३४ ॥
निमिषं नासया पेयं सर्पिस्तेन च पूरणम् ।
स्वेदयित्वा विषग्रन्थिं छिद्राण्यस्य निराश्रयम् ।
पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥ १३५ ॥

काशीससैन्धवरसाञ्जनं [illegible] रसक्रिया विधेया किन्तु [illegible] । [illegible] विदग्धः [illegible] । [illegible] त्रिफलाद्यष्टैव [illegible] । किन्तु [illegible] भिन्ने स्यात् प्रतिसारणमिति [illegible] प्रतिसारणं [illegible] । इति [illegible] ॥ १३३ ॥

प्रतिसार्य्याञ्जनैरिति अञ्जनैः [illegible] । रोचनेत्यादि।—सुश्रुतस्य। क्षारो यवक्षारः। रोचनादिषु प्रत्येकं क्षौद्रयोगः। प्रतिसारणमिह गणमध्ये दानम्, न तु वर्त्तनम् ॥ १३४ ॥

निमिष इत्यादि।—सर्पिस्त्रिफलासिद्धमिति केचित्। अन्ये त्वपक्वमित्याहुः। पूरणमिति तेन सर्पिषा चक्षुःपूरणमित्यर्थः। स्वेदयित्वेत्यादि।—विषग्रन्थिमिति विषवक्रोऽन्यार्विरोगम्। निराश्रयमिति आश्रयः स्फोटकः निरवशिष्टं यथा स्यात् तथा भिन्द्यादित्यर्थः। अन्यथा सावशेषे सति व्याधेरस्य पुनः सम्भवात्। उक्तं हि— "विषग्रन्थिं तथा भिन्द्याद् यथा स्यान्नाश्रयः क्वचित्। पुनः प्रवर्त्तेत यस्मादन्येऽप्यवशेषिते" इति ॥ १३५ ॥

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम्।
पुनः पुनर्विरेकञ्च पिल्लरोगातुरो भजेत्॥
पिल्ली स्निग्धो वमेत् पूर्वं शिराव्यधं स्रुतेऽसृजि।
शिलारसाञ्जनव्योषगोपित्तैश्चक्षुरञ्जयेत्॥ १३६॥
हरितालवचादारुसुरसारसपेषितम्।
अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम्॥ १३७॥
भावितं बस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च।
काकमाचीफलैकेन घृतयुक्तेन बुद्धिमान्।
धूपयेत् पिल्लरोगार्त्तं पतन्ति क्रिमयोऽचिरात्॥१३८॥
रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला।
समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च॥
एतत् समांशं मधुना पिष्टं प्रक्लिन्नवर्त्मनि।
अञ्जनं क्लेदकण्डूघ्नं पक्ष्मणाञ्च प्ररोहणम्॥ १३९॥
मस्तकास्थि कुलुक्यास्तु तुषोदलवणान्वितम्।
ताम्रपात्रेऽञ्जनं घृष्टं पिल्ले प्रक्लिन्नवर्त्मनि॥ १४०॥

वर्त्मेत्यादिना पिल्लरोगचिकित्सामाह, वर्त्मावलेखमिति।—[illegible]पत्राखोटकादिपत्रेण वर्त्मघर्षणम्। पिल्ललक्षणञ्च पूर्वमेवोक्तम्। वाग्भटेन [illegible]कादीनामष्टादशानां पिल्लाख्या कृता। यथा—"एतेऽष्टादश पिल्लाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः" इति। पिल्लीत्यादौ।—स्वेदोऽपि बोध्यो वमनाङ्गत्वात्। शिरा लालाटी। शिलेत्यादौ।—गोपित्तस्याप्राप्तौ गोरोचनया सर्वत्र व्यवहारः॥ १३६॥

हरितालेत्यादौ।—सुरसारसपेषितमिति सुरसा पर्णासभेदः सुरहिमञ्जीति लोके। प्रतिसारणमेतत्। अभयेत्यादौ।—तगरं तगरपादुका॥ १३७॥

भावितमित्यादौ।—सस्नेहं घृतं चक्षुष्यत्वात्। एतदपि प्रतिसारणम्। काकमाचीत्यादौ। फलमेकमेव घृतलिप्तं धूपार्थम्। धूपनं चक्षुर्वाससाच्छाद्य कार्य्यम्। अन्ये तु एकेन केवलेन भावनादिरहितेन धूपनमित्याहुः॥ १३८॥

रसाञ्जनमित्यादौ।—सर्जरसो यक्षधूपः। अत्र पेषणं मधुनैव॥ १३९॥

ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूत्थं मरिचान्वितम्।
आरनालेन संघृष्टमञ्जनं पिल्लनाशनम्॥ १४१॥
हरिद्रे त्रिफला लोध्रं मधुकं रक्तचन्दनम्।
भृङ्गराजरसे पिष्ट्वा घर्षयेल्लौहभाजने॥
तथा ताम्रे च सप्ताहं कृत्वा वर्त्तिं रजोऽथवा।
पिचिटी धूमदर्शी च तिमिरोपहतेक्षणः।
प्रतिनिश्यञ्जयेन्नित्यं सर्वनेत्रामयापहम्॥ १४२

चूर्णाञ्जनम्—

मञ्जिष्ठामधुकोत्पलोदधिकफत्वक्सेव्यगोरोचना-
मांसीचन्दनशङ्खपत्रगिरिमृत्तालीशपुष्पाञ्जनैः।
सर्वैरेव समांशमञ्जनमिदं शस्तं सदा चक्षुषोः
कण्डूक्लेदमलाश्रुशोणितरुजापिल्लार्मशुक्रापहम्॥१४३॥
तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः।
त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत्॥
पिल्लानपिल्लान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि।

मस्तकास्थीत्यादौ।—चुलुकी शिशुमारः, तस्य मस्तकास्थि. तुषोदकं काञ्जिकम्॥ १४०॥

ताम्रेत्यादौ।—गुहा पृश्निपर्णी, तस्या मूलं ताम्रपात्रे सप्ताहं घर्षयेदिति ज्ञेयम्। अन्ये तु गुहास्थाने स्नुहेति पठित्वा स्नुहामूलमाहुः। तच्च प्रक्षालनेन क्षीररहितं कृत्वा अञ्जनविधौ प्रयोज्यमिति वदन्ति। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव॥ १४१॥

हरिद्रेत्यादौ।—तथेत्यनेन ताम्रपात्रे सप्ताहं घर्षयेदिति योज्यम्। अन्ये तु तथा ताम्रे चेति विकल्पार्थमेतद्वचनम्, न समुच्चयार्थः; तेन लौहभाजने ताम्रभाजने वा घर्षयेदित्याहुः। रजोऽथवेति एतेन चूर्णाञ्जनमप्युपदिशन्ति॥ १४२॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ।—उदधिकफः समुद्रफेनः; सेव्यमुशीरम्; पत्रं तमालपत्रम्, तेजपत्रमित्यन्ये; पुष्पं पुष्पकासीसम्; अञ्जनं रसाञ्जनम्। तालीशपत्राञ्जनैरित्यपि पाठः। वर्त्तिरियं चूर्णाञ्जनं वा॥ १४३॥

तत्सेकेनोपदेहाश्रुकण्डूशोथांश्च नाशयेत् ॥ १४४ ॥
याप्यः पक्ष्मोपरोधश्च रोमोद्धरणलक्षणैः ।
वर्त्मन्युपचितं लेख्यं स्राव्यमुत्क्लिष्टशोणितम् ॥
प्रवृद्धान्तर्मुखं रोम सहिष्णोरुद्धरेच्छनैः ।
सन्दंशेनोद्धरेद्द्वाभ्यां पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान् ।
रक्षन्नक्षि दहेत् पक्ष्म तप्तहेमशलाकया ।
पक्ष्मरोगे पुनर्नैवं कदाचिद्रोमसम्भवः ॥ १४५ ॥

उत्सङ्गिनी बहुलकर्दमवर्त्मनी च
श्यावश्च यश्च पठितस्त्विह बद्धवर्त्म ।
क्लिन्नश्च पोथकियुतस्त्विह वर्त्म यश्च
कुम्भीकिनी च सह शर्करयावलेख्याः ॥
श्लेष्मोपनाहलगणौ च विषश्च भेद्यो
ग्रन्थिश्च यः क्रिमिकृतोऽञ्जननामिका च ॥ १४६ ॥

घृतसैन्धवचूर्णेन कफानाहं पुनः पुनः ।
विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः ॥ १४७ ॥

तुल्यकस्येत्यादि ।—वाग्भटस्य । श्वेतमरिचानि शोभाञ्जनबीजानि विंशतिरित्याकृतिमानात् । उपदेहः पिल्लोडिका ॥ १४४ ॥

याप्य इत्यादौ ।—रोमोद्धरणलक्षणैरित्यनन्तरं कर्मभिरिति शेषः । पक्ष्मोपरोधो रोमोद्धरणलक्षणैः कर्मभिर्याप्यः यापनीयः । लक्षणैरित्यत्र लेखनैरित्यपि पाठान्तरम् । वर्त्मन्युपचितमिति पक्ष्मलोमेति शेषः । केन प्रकारेणोद्धरेदित्याह सन्दंशेनेत्यादि ।—द्वाभ्यां पक्ष्मरोमाणीत्यत्र द्वित्राः पक्ष्मरोमाणीत्यपि पाठान्तरम्

रक्षन्नित्यादौ ।—पक्ष्मेति पक्ष्मस्थानम् । उक्तं हि "पक्ष्मरोगे हृते लोम्नि दाहं तत्स्थानके भिषक् । तप्तया हेमसूच्या तु कुर्य्यात्ताप्यभयाष्टकम्" इति ॥ १४५ ॥

इदानीं नेत्ररोगेषु मध्ये ये च लेख्या ये च भेद्यास्तानाह उत्सङ्गिनीत्यादि ।-सुश्रुतस्य । बहुलकर्दमवर्त्मनी चेति बहुलवर्त्म कर्दमवर्त्म चेत्यर्थः । श्यावश्चेति श्याववर्त्म, तथा क्लिन्नश्च क्लिन्नवर्त्म । विषमिति विषग्रन्थिः ॥ १४६ ॥

पटोलामलककाथैराश्योतनविधिर्हितः।
फणिज्झकरसोनस्य रसैः पोथकिनाशनः॥ १४८॥
आनाहपिड़कां खिन्नां तिर्य्यग्भित्त्वाग्निना दहेत्।
अर्शस्तथा वर्त्म नाम्ना शुष्कार्शोऽर्बुदमेव च।
मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले छिन्द्याद्भिषक् शनैः॥ १४९॥
सिन्धूत्थपिप्पलीकुष्ठपर्णिनीत्रिफलारसैः।
सुरामण्डेन वर्त्तिः स्यात् श्लेष्माभिष्यन्दनाशिनी।
पोथकीवर्त्मोपरोधक्रिमिग्रन्थिककूणके॥ १५०॥

इति नेत्ररोगचिकित्सा।

अथ शिरोरोगचिकित्सा।

वातिके शिरसो रोगे स्नेहस्वेदान् सनावनान्।
पानान्नमुपनाहांश्च कुर्य्याद्वातामयापहान्॥ १॥

घृतेत्यादि।—घृतमिश्रसैन्धवचूर्णेन विलिखेत् प्रतिसारयेत्। मण्डलाग्रेण न प्रच्छयेदित्यर्थः॥ १४७॥

पोथकीचिकित्सामाह पटोलेत्यादि।—फणिज्झकः पर्णासः। रसैरित्यनन्तरं पिष्ट इति शेषः। फणिज्झकपत्रं रसोनस्य रसैः पिष्टमाश्योतनमित्यर्थः॥ १४८॥

आनाहपिड़कामित्यादौ।—दहेदिति छेदः। अर्शःप्रभृतीनान्तु छिन्द्यादित्यनेनान्वयः॥ १४९॥

सिन्धूत्थादीनां प्रत्येकं समं चूर्णं गृहीत्वा त्रिफलारसेन भावयित्वा सुरामण्डेन वर्त्तिः कार्य्येत्यर्थः॥ १५०॥

इति नेत्ररोग-चिकित्साविवृतिः।

शिरःसंश्रितकर्णनासानयनगतरोगाणां चिकित्सितमुक्त्वा सम्प्रति तदाश्रयस्य शिरसो रोगाणां चिकित्सामाह वातिक इत्यादि। स्वेदोऽत्र वातहरद्रव्यकृत-

कुष्ठमेरण्डमूलञ्च लेपात् काञ्जिकपेषितम्।
शिरोऽर्त्तिं नाशयत्याशु पुष्पं वा मुचुकुन्दजम्॥ २॥
पञ्चमूलीशृतं क्षीरं नस्यं दद्याच्छिरोगदे।
आशिरो व्यायतं चर्म कृत्वाष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम्॥
तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत्।
निश्चलस्योपविष्टस्य तैलैरुष्णैः प्रपूरयेत्॥
धारयेदारुजः शान्तेर्यामं यामार्द्धमेव वा।
शिरोवस्तिर्जयत्येषा शिरोरोगं मरुद्भवम्॥
हनुमन्याक्षिकर्णार्त्तिमर्दितं मस्तकाम्पनम्।
तैलेनापूर्य्य मूर्द्धानं पञ्चमात्राशतानि च॥
तिष्ठेत् श्लेष्मणि पित्तेऽष्टौ दश वाते शिरोगदी।
एष एव विधिः कार्य्यस्तथा कर्णाक्षिपूरणे॥ ३॥
पैत्ते घृतं पयःसेकाः शीता लेपाः सनावनाः।

स्वरसादिभिः। उपनाहः स्वेदविशेषः। अन्ये तूपनाहं शिरोवस्तिभेदमाहुः येन मस्तिक्य उच्यते। तन्त्रान्तरे हि मस्तिक्य उपनाहः शिरोवस्तिविशेषत्वेनोक्तः। यथा—"मस्तिक्येऽष्टाङ्गुलं पट्टं वर्ध्मं तु द्वादशाङ्गुलम्" इति॥ १॥

मुचुकुन्दः स्वेतचित्र इति निश्चलः; किन्तु पश्चिमे स्वनामख्यात एव॥ २॥

पञ्चमूली वातपैत्तिके स्वल्पा, वातकफे तु महती। "आशिरोव्यायतमिति"।—यावता चर्मणा शिरोवेष्टनं भवति तावन्मात्रं चर्म ग्राह्यमित्यर्थः। तैलैरिति यथाविधिसाधितैः पूरयेदित्यङ्गुलोच्छ्रयेण। घृतमिति तन्त्रान्तरदर्शनात्। आरुजः शान्तेः धारयेदिति वाते यामं, पैत्तिके यामार्द्धम्। कफे वक्ष्यमाणपञ्चमात्राशतात्वादि वचने भिन्नकर्त्तृकत्वान्मतभेदाविरुद्धं बोध्यम्। मात्रा निमेषोन्मेषादिः। उक्तं हि—"निमेषोन्मेषणं पुंसां स्फोटनं वापि चाङ्गुलेः। अक्षरस्य लघोर्वापि मात्रामुच्चारणं भवेत्" इति। व्यवहारस्तु छुटिकयेति। कफजे तु शिरोवस्तिं स्वेदादिभिरजिते कफे बलस्य चानुपघ्ने सति ज्ञेयः। केवलकफे तस्यानौचित्यात्। विधिरिति मात्राकल्पः॥ ३॥

जीवनीयानि सर्पींषि पानाभ्यञ्जेऽपि पित्तनुत् ॥
पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् ।
मृद्वीकात्रिफलेक्षूणां रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ॥ ४ ॥
शतधौतघृताभ्यङ्गः शीतवातादिसेवनम् ।
शीतस्पर्शाश्च संसेव्याः सदा दाहार्त्तिशान्तये ॥ ५
चन्दनोशीरयष्ट्याह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यात् शृतैर्वा परिषेचनम् ॥ ६ ॥
मृणालबिसशालूकचन्दनोत्पलकेशरैः ।
स्निग्धशीतैः शिरो दद्यात् तद्वदामलकोत्पलैः ॥ ७ ॥
यष्ट्याह्वचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं घृतं हितम् ।
नावनं शर्कराद्राक्षामधुकैर्वापि पित्तजे ॥ ८ ॥
त्वक्पत्रशर्करापिष्टा नावनं तण्डुलाम्बुना ।
क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं रसा वा जाङ्गलाः शुभाः ॥

[illegible] जीवनीयानि सर्पींषि [illegible] । [illegible] ॥ ४ ॥

शतधौतघृताभ्यङ्ग इति ।—शतधौतेन [illegible] । [illegible]—"सर्पिषः शतधौतस्य [illegible] हितम्" इति । शीतस्पर्शा इत्यादि । [illegible] ॥ ५ ॥

चन्दनेत्यादौ ।—[illegible] । शृतैरिति चन्दनादिक्वाथैः, [illegible] चन्दनादिशृतैः क्षीरैरित्याहुः ॥ ६ ॥

मृणालेत्यादौ ।—बिसं [illegible] ; [illegible] । स्निग्धशीतैः [illegible] घृतयोगात् । [illegible] घृतयोगात् स्निग्धत्वमतिदिशन्ति ॥ ७ ॥

यष्ट्याह्वेत्यादौ ।—अनन्ता अनन्तमूलम् ; [illegible] चतुर्गुणक्षीरेण घृतं पक्तव्यम् । एवं शर्करा-द्राक्षा-यष्टिमधुकल्केन चतुर्गुणक्षीरेण [illegible] पक्तव्य [illegible] ॥ ८ ॥

रक्तजे पित्तवत् सर्वं भोजनालेपसेचनम्।
शीतोष्णयोश्च व्यत्यासो विशेषो रक्तमोचणम्॥ ९॥
कफजे लङ्घनं स्वेदो रूचोष्णैः पाचनात्मकैः।
तीक्ष्णावपीड़ा धूमाश्च तीक्ष्णोष्णकवड़ा हिताः॥
स्वच्छञ्च पाययेत् सर्पिः पुराणं स्वेदयेत्ततः।
मधूकसारेण शिरः स्निग्धस्याय विरेचयेत्॥ १०॥
कृष्णाद्रुशुण्ठीमधुकशताह्वोत्पलपाकलैः।
जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः॥ ११॥
देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम्।
लेपः काञ्जिकसम्पिष्टस्तैलयुक्तः शिरोऽर्त्तिनुत्॥
सन्निपातभवे कार्य्या दोषत्रयहरी क्रिया।
सर्पिःपानं विशेषेण पुराणन्त्वादिशन्ति हि॥ १२॥
त्रिकटुकपुष्करराजनीजीवकतुरङ्गगन्धानाम्।

त्वक्पत्रेत्यादि।—त्वक्पत्रं तेजपत्रम्। चीरसर्पिरित्यादि।—सुश्रुतस्य। चीरोत्थं सर्पिः चीरसर्पिः। शुभा इति वंशलोचना:। आङ्गला: शुभा इत्यत्र शाङ्गलाश्वगा इति पाठान्तरं तन्त्रान्तरे, तथाविधाकारसुश्रुतादिपुस्तकेष्वदर्शनात् उपेचणीयमिति। शीतोष्णयोश्च व्यत्यास इति।—शीतां क्रियां कृत्वा उष्णा, उष्णाञ्च कृत्वा शीतेत्यर्थः। रक्तजेऽप्युष्णक्रियाविधानं यद्यपि हेतुप्रत्यनीकं न भवति, तथापि व्याधिप्रभावात् व्याधिप्रत्यनीकत्वमस्य बोध्यम्॥ ९॥

कफज इत्यादौ।—पाचनात्मकैरिति आमकफपाचनस्वभावैर्भेषजैर्दन्तमूला-दिभिः। पाययेत् सर्पिः पुराणमिति पुराणस्य सर्पिषः कालप्रकर्षप्राप्तसंस्कारेण तु कफहरत्वं बोध्यम्। किंवा कफजे पुराणे वातानुबन्धे विधेयम्। मधूकसारेण मधूककाष्ठसारचूर्णेन उष्णोदकेनालोड़ितेन अवपीड़ः कार्यः॥ १०॥

कृष्णेत्यादौ।—पाकलं कुष्ठम्॥ ११॥

देवदार्वित्यादौ।—नलदं मांसी। सर्पिःपानं पुरातनमिति पीयते इति पानं, कर्मणि अनट् तदेव पुराणमिति विशेषणं गृह्यते॥ १२॥

क्वाथः शिरोऽर्त्तिजालं नासापीतो निवारयति ॥ १३ ॥
नागरकल्कमिश्रं क्षीरं नस्येन योजितं पुंसाम्।
नानादोषोद्भूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥ १४ ॥

नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तम्
शिरोरुजायां सघृतं प्रदेहः।
प्रपौण्डरीकं सुरदारु कुष्ठम्
यष्ट्याह्वमेला कमलोत्पले च ॥
शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो
लोहैरकापद्मकचोरकैश्च ॥ १५ ॥

शताह्वाद्यं तैलम्—

शताह्वैरण्डमूलोग्रावक्रव्याघ्रीफलैः शृतम्।
तैलं नस्यं मरुत्श्लेष्मतिमिरोर्द्ध्वगदापहम् ॥ १६ ॥

जीवकाद्यं तैलम्—

जीवकर्षभकौ द्राक्षासितायष्टीबलोत्पलैः।
तैलं नस्यं पयःपक्वं वातपित्तशिरोगदे ॥ १७ ॥

[illegible]त्यादौ।—जीवकः पीतशाल:। शिरोऽर्त्तिजालमिति नानादोषज शिरोवेदनम्। इत्यापो तीक्ष्णवीर्य्यत्वात् पित्तजं विहाय योज्योऽयं योग इत्येके ॥ १३ ॥

नागरेत्यादौ।—गव्यदुग्धं पलैकं, शुण्ठीचूर्णं माषकमात्र प्रक्षिप्य, नासया पेय मिति वृद्धाः ॥ १४ ॥

नतेत्यादि।—नतं तगरपादिका, तदभावे शिथलोक्षीपरः। प्रपौण्डरीकेत्यादौ।—लौहमगुरुः; एरका शोगलः; चोरकं चोरपुष्पी। प्रपौण्डरीकादि-चोरकान्त एको योगः। नियतश्च उत्पलान्त एको योगः, लौहेत्याद्यपरः स्यात्, तत्र, [illegible]पेक्षया प्रदेहाधिकप्रसङ्गात् ॥ १५ ॥

शताह्वेत्यादौ।—उग्रा वचा; वक्रं तगरपादिका; व्याघ्री कण्टकारी, तस्याः फलम्। फलमिति मदनफलमित्यन्ये ॥ १६ ॥

जीवकाद्यतैले पयःपक्वमिति चतुर्गुणदुग्धे सिद्धम् ॥ १७ ॥

बृहज्जीवकाद्यं तैलम्—

जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधूकं मधुकं बला।
नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारी शर्करा तथा॥
तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे।
जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलार्द्धस्य रसेन तु॥
सिद्धमेतन्नवेनस्यं तैलमर्ज्जावभेदकम्।
बाधिर्य्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलशुण्डिकाम्॥
वातिकं पैत्तिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति।
दन्तचालं शिरःशूलमर्द्दितञ्चापकर्षति॥ १८॥

षड्बिन्दुतैलम्—

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा
जीवन्ति रास्ना सहसैन्धवञ्च।
भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च।
विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम्॥
आजं पयस्तैलविमिश्रितञ्च
चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम्।
षड्बिन्दवो नासिकया विधेयाः
शीघ्रं निहन्युः शिरसो विकारान्॥

बृहज्जीवकाद्यतैले।—मधूकं मधूकस्य पुष्पं फलं वा। जाङ्गलमांसं हरिणादिमांसम्, तस्य तुलार्द्धस्य रसेनेति तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वचनात् तुलार्द्धं मांसेऽर्द्धद्रोणजलं दत्त्वा पादशेषो रसः सङ्गृह्यमानो भवति। स्नेहोऽष्टगुणं चैरमिति परिभाषया क्वाथविधिरित्यन्ये; व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्यया॥ १८॥

षड्बिन्दुतैले तगरं पिण्डतगरमूलम्; भृङ्गं गुडत्वक्। पजाक्षीरन्तु तैलसममिति; किन्तु सामान्यतस्तिलतैलमौचीरेणापि योगोऽयम्, तन्त्रान्तरसंवादात्॥१९॥

चयजे चयमासाद्येति।—यस्य रक्तादेः चयेन शिरोरोगो जातस्तस्य चयं बुद्ध्वा तत्प्रशमनोक्तो बृंहणो विधिः कार्य्य इत्यर्थः। वातघ्नमधुरैः शृतमिति वातघ्नो भद्र-

च्युतांश्च केशान् पलितांश्च दन्तान्
दुर्वद्धमूलांश्च दृढीकरोति।
सुपर्णदृष्टिप्रतिमञ्च चक्षु-
र्बाह्वोर्बलञ्चाभ्यधिकं ददाति॥ १९॥

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो बृंहणो विधिः।
पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम्॥ २०॥

क्रिमिजे व्योपनक्ताह्व-शिग्रुवीजैश्च नावनम्।
अजामूत्रयुतं नस्यं क्रिमिजे क्रिमिजित् परम्॥ २१॥

अपामार्गतैलम्—

अपामार्गफलव्योष-निशाद्यवकरामठैः।
सविड़ङ्गं शृतं मूत्रे तैलं नस्यं क्रिमिं जयेत्॥ २२॥

नावनं सगुड़ं विश्वं पिप्पली वा ससैन्धवा।
भुजस्तम्भादिरोगेषु सर्वेपूर्द्धगदेषु च॥ २३॥

दार्व्यादिः, मधुरः काकोल्यादिः। तत्र वातघ्नस्य क्वाथः, मधुरगणस्य तु कल्कः। दृढ़ोऽह विदेहः—"सिद्धं वातहरक्वाथे कल्के मधुरके घृतम्। पाने नस्ये विधातव्यं शिरोरोगे क्षयोद्भवे" इति॥ २०॥

क्रिमिज इत्यादौ।—नक्ताह्वशिग्रुवीजैरिति, नक्ताह्वः करञ्जः, वीजपदमुभयत्रापि सम्बध्यते। अजामूत्रयुतमित्यादि।—क्रिमिज शिरोरोगे यत्नस्यमुक्तं तदजामूत्रयुक्तं क्रिमिजित् स्यादित्यर्थः। उक्तं हि—"मूत्रपिष्टा सततुदिष्टा क्रिया क्रिमिषु योजयेत्" इति। किंवा क्रिमिजिद्विड़ङ्गम् अजामूत्रयुक्तं नस्यं परम् उत्कृष्टं स्यादित्यर्थः॥ २१॥

अपामार्गफलमिति षष्ठीसमासः। यवकी झाञ्चिया लोकनाथ इति लोके। रामठं हिङ्गु। मूत्रं चतुर्गुणम्॥ २२॥

नावनमित्यादौ।—गुड़मापकाणष्टौ, शुण्ठीचूर्णं मापकद्वयम्, उष्णोदकपलैकेन गोलयित्वा वस्त्रपूतं कृत्वा नस्यं कार्य्यम्। अयं योगो वातानुबन्धे। तथा पिप्पलीचूर्णं मापकद्वयम्, उष्णोदकं कर्षकम्, पूर्ववन्नस्यं कफानुबन्धे॥ २३॥

सूर्य्यावर्त्ते विधातव्यं नस्यकर्मादि भेषजम्।
पाययेत् सगुड़ं सर्पिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत्॥ २४॥
सूर्य्यावर्त्ते शिरावेधो नावनं क्षीरसर्पिषा।
हितः क्षीरघृताभ्यासस्ताभ्याञ्चैव विरेचनम्॥ २५॥
क्षीरपिष्टैस्तिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते॥ २६॥
सशर्करं कुङ्कुममाज्यभृष्टं नस्यं विधेयं पवनासृगुत्थे।
भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोऽर्द्धशूले दिनाभिवृद्धिप्रभवे च रोगे॥ २७॥
कृतमालपल्लवरसे खरमञ्जरिकल्कसिद्धं नवनीतम्।
नस्येन जयति नियतं सूर्य्यावर्त्तं सुदुर्वारम्॥ २८॥
दशमूलीकषायन्तु सर्पिःसैन्धवसंयुतम्।
नस्यमर्द्धावभेदघ्नं सूर्य्यावर्त्तशिरोऽर्त्तिनुत्॥

सूर्य्यावर्त्त इत्यादि।—सुश्रुतस्य। नस्यकर्मादीति हेतुभूतदोषविपरीतं नस्यं परिषेकः शिरोविरेकादिकम्। पाययेदित्यादि। वातप्रबले घृतपलैके गुडमाषका-ष्टकं प्रक्षिप्य पाययेदिति। घृतपूरो भक्ष्यविशेषः। यथा—"मर्द्दिता समिता क्षीरनारीकेल-घृतादिभिः। अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते" इति॥ २४॥

सूर्य्यावर्त्त इत्यादि।—सूर्य्यावर्त्ते यथोक्तक्रियाभिः पुनरप्रशमे शिराव्यधः कार्य्य इत्याहुः। क्षीरसर्पिषेति क्षीरोत्थसर्पिषा। क्षीरघृताभ्यास इति क्षीरघृतयो-रभ्यासः। ताभ्यामिति क्षीरघृताभ्यां विरेचकद्रव्यसहिताभ्यां विरेचनम्, किंवा विरेचनमिह शिरोविरेचनम्॥ २५॥

जीवनीयैश्च क्षीरपिष्टैरित्यन्वयः॥ २६॥

सशर्करमित्यादि।—सशर्करं कुङ्कुमं घृते भृष्टा, घृतेनैव पिष्ट्वा समालोड्य नस्यं विधेयम्। अस्य पक्वौ—घृत तो ४, शर्करा मा ४, कुङ्कुम मा ४, आलोड्यमौ किञ्चित् तप्तीकृत्य नस्यं देयम्। दिनाभिवृद्धिप्रभवो रोगः सूर्य्यावर्त्त इत्यर्थः॥ २७॥

कृतमालेत्यादि।—कृतमालः सोनालुः, तस्य पल्लवस्वरसः प्रस्थ एकः; अपा-मार्गबीजस्य पलद्वयं; नवनीतस्याष्टौ पलानीत्याहुः॥ २८॥

दशमूलीत्यादि।—दशमूलीक्वाथ पल १, प्रक्षेपघृत मा ७, सैन्धव मा १, नासया

शिरीषमूलकफलैरवपीड़ञ्च योजयेत्।
अवपीड़ो हितो वा स्याद्वचापिप्पलिभिः स्मृतः॥ २९॥
जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम्।
तेनास्य शाम्यति व्याधिः सूर्य्यावर्त्तः सुदारुणः॥
एष एव विधिः कृत्स्नः कार्य्यश्चार्द्धावभेदके।
शारिवोत्पलकुष्ठानि मधुकञ्चाम्लपेषितम्।
सर्पिस्तैलयुतो लेपः सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदयोः॥ ३१॥
पिबेत् सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम्।
सुशीतं वापि पानीयं सर्पिर्वा नस्ततस्तयोः॥ ३१॥
अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्य्यावर्त्तहितो विधिः।
शिरावेधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये॥
आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः।
मधुमस्तक-संयाव-हविःपूरैश्च यः क्रमः॥
सूर्य्यावर्त्ते हितं यत् तच्छङ्कके स्वेदवर्जितम्।

भेयम्। शिरीषेत्यादि।—शिरीषवल्कलमूलकबीजयोः प्रत्येक मा ४, पिष्ट्वा वस्त्रे प्र निष्पीड्य नस्यं विधेयम्, एवं वचापिप्पलीभ्यामिति। एतच्चावपीड़द्वयमतितीक्ष्णत्वात् यद्यपि सूर्य्यावर्त्ते वातपित्तोत्तरे न युज्यते तथापि व्याधिप्रत्यनीकत्वात् स्थानिककफक्षयार्थं वा ज्ञेयमिदम्। अन्ये तु सूर्य्यावर्त्तविपर्य्यये योगद्वयमित्याहुः। सूर्य्यावर्त्तविपरीतश्च प्रत्यूषे वायश्च महान्, मध्ये तु मन्द इति॥ २९॥

जाङ्गलानीति।—अत्र इतवैद्योपदेशात् वातघ्नद्रव्यैर्मांसमुत्स्विद्य सैन्धवं तैलञ्च दत्त्वा उष्णलेपः कार्य्यः। अम्लपेषितमिति काञ्जिकपेषितम्॥ ३०॥

पिबेदित्यादि।—योगचतुष्टयं सशर्करमित्यनुवर्त्तयित्वा युज्यत इति निश्चलः। तयोरिति सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदकयोः॥ ३१॥

अनन्तवातेत्यादि।—सुगमं तत्र। मधुमस्तकेति मधुमस्तकादयो भक्ष्यविशेषाः सूदशास्त्रेऽनुसन्धेयाः। मधुमस्तः पौलिकाकारो मधुगर्भः सितावेष्टितो भक्ष्यविशेष इति बकुलः; मधुगन्धं लड्डुकमिति चक्रः। संयावो यथा—"पचेद्घृतोपरे- माक्के

क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्यंपानञ्च शङ्खके ॥
शतावरीं कृष्णतिलान् मधुकं नीलमुत्पलम्।
दूर्वां पुनर्नवाञ्चापि लेपं साध्ववचारयेत ॥
शीततोयावसेकांश्च क्षीरसेकांश्च शीतलान्।
कल्कैश्च क्षीरिवृक्षाणां शङ्खकस्य प्रलेपनम् ॥
क्रौञ्चकादम्बहंसानां शरार्याः कच्छपस्य च।
रसैः संविहितस्याथ तस्य शङ्खकसन्धिजाः।
उर्द्ध्वं तिस्रः शिराः प्राज्ञो भिन्द्यादेव न ताड़येत् ॥३२॥
शिरःकम्पेऽमृतारास्नाबलास्नेहसुगन्धिभिः।
स्नेहस्वेदादि वातघ्नं शिरोवस्तिश्च शस्यते ॥ ३३ ॥

यष्ट्याद्यं घृतम्—

यष्टीमधुबलारास्नादशमूलाम्बुसाधितम्।
मधुरैश्च घृतं सिद्धमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ३४ ॥

क्षिपेद्भाण्डे न वै यतः। संयावोऽसौ सिताचूर्णैः खण्डैरामरिचार्द्रकैः" इति। हविःपूरो भक्ष्यविशेषः घृतपूरेति लोके। यथा—"मर्द्धितः ससितापिष्टः क्षीरेणैव विलोड़ितः। अवगाह्य घृते पक्वो घृतपूरोऽयमुत्तमः" इति। शम इत्याह शम इति। क्षीरोत्थं सर्पिः क्षीरसर्पिः; नस्यपानं नासिकया पानं, किंवा नस्यं पानञ्च। उक्तञ्च सुश्रुते—"क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खके" इति। क्षीरिवृक्षेति क्षीरिवृक्षा वटादयः। संविहितस्येति प्राप्तमांसोपचयस्य। सन्धिजाः शिरा भिन्द्यादित्यत्र सूच्येति शेषः। न ताड़येदिति कुठारिकयेति शेषः, सन्धिभङ्ग-भयादिति च शेषः ॥ ३२ ॥

शिरःकम्प इत्यादौ।—स्नेहो घृतादिः; सुगन्धिरगर्वादिः। सुगन्धि...नन्तरं लेप इति शेषः। शिरोवस्तिविधिः पूर्वमुक्त एव। ३३ ॥

यष्टिमध्वित्यादि।—घृतं प्रस्थैकं; क्वाथार्थं यष्ट्यादिदशमूलान्तानां मिलित्वा चतुःपलिपलं, जलद्रोणैकं शेषं पादावशेषञ्च; कल्कार्थं काकोलीयष्टिमधुकाकड़ा-शृङ्गीमेदा जीवक-ऋषभकपुण्डरीकाकाष्ठ द्राक्षा-ऋद्धिवृद्धिवंशरोचनामुद्गाणी माषाणी-क्षीरकाकोलीपद्मकाष्ठ गुड़ूची प्र क २ पलव्यम्। ३४ ॥

मयूराद्यं घृतम्—

दशमूलबलारास्नामधुकैस्त्रिपलैः सह ।
मयूरं पचपित्तान्त्रशकृत्पादास्यवर्जितम् ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
मधुरैः कार्षिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥
कर्णनासाक्षिजिह्वास्यगलरोगविनाशनम् ।
मयूराद्यमिदं ख्यातमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम् ॥
आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान् ।
कल्केनानेन विपचेत् सर्पिरूर्द्ध्वगदापहम् ॥
दशमूलादिना तुल्यो मयूर इह गृह्यते ।
अन्ये त्वाकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः ॥ ३५ ॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्—

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।
सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा ।
सर्वानूर्द्ध्वगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ३६ ॥

दशमूलेत्यादि।—दशमूलस्य प्रत्येकं पलत्रयम् एवं बलादीनां चयाणामपि, तेन मिलित्वा ऊनचत्वारिंशत्पलानि भवन्ति। तथा मयूरमांसमपि पचपादादिरहितम् ऊनचत्वारिंशत्पलं ग्राह्यम्। एवं मिलित्वा यावत् क्वाथ्यं भवति, तत्र "क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि" इत्यादि परिभाषया जलादिव्यवस्था; एतदेवाह दशमूलादिना तुल्यो मयूर इत्यादि।—अन्ये तु दशमूलादिभिः प्रत्येकं त्रिपलमानैः सह तत्पमयूरगुडकमेकं पचादिवर्जितं जलद्रोण एव पचेत्, जलद्रोणोऽत्र पादशेषः; स च पचनीयघृतापेक्षया चतुर्गुणो भवतीत्याहुः। एतदेवाह "अन्ये त्वाकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुरिति।" व्यवहारस्त्वनेनैव। मधुरैरिति जीवनीयदशकैः; जीवनीयानि च मधुरत्वमधुरविपाकत्वाभ्यां मधुरशब्देनोच्यन्ते। एतन्मयूरघृतं तथा पच्यमानञ्च मधुरस्थाने मूषिकादीन् दत्त्वापि कार्य्यमित्याहुः। आधुना मयरापेक्षया अल्पगुणेनापि तत्रैकेन स्नेहसाधनं कर्त्तव्यमित्याहुः॥ ३५॥

मायूरं घृतम्—

शतं मयूरमांसस्य दशमूलबलातुलाम्।
द्रोणेऽम्भसः पचेत् कृत्वा तस्मिन् पादस्थिते ततः॥
निषिच्य पयसो द्रोणं पचेत्तत्र घृताढ़कम्।
प्रपौण्डरीकवर्गोक्तैर्जीवनीयैश्च भेषजैः॥
मेधाबुद्धिस्मृतिकरमूर्द्धजत्रुगदापहम्।
मायूरमेतन्निर्दिष्टं सर्वानिलहरं परम्॥
मन्याकर्णशिरोनेत्ररुजापस्मारनाशनम्।
विषवातासृग्श्वासविषमज्वरकासनुत्॥ ३७॥

इति शिरोरोगचिकित्सा।

अथासृग्दरचिकित्सा।

दध्ना सौवर्चलाजाजीमधुकं नीलमुत्पलम्।
पिबेत् क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरपीड़िता॥ १॥

प्रपौण्डरीकमित्यादि।—वाग्भटस्य। चन्दनोत्पलैरित्यत्र कल्कैरिति शेषः। धात्रीरसश्चात्र तैलादिभ्यो चतुर्गुणः॥ ३६॥

शतमित्यादौ।—दशमूलबलामूलयोर्मिलित्वा तुला। द्रोण इति पदमावृत्त्य उभयत्रापि योज्यं, तेन मयूरमांसशतपले एको जलद्रोणः, दशमूलबलातुलायाश्चापर इति द्रोणद्वयमम्भसः। पयसो दुग्धस्य द्रोणं निषिच्य दत्त्वा पचेदिति। एतेन षड्गुणः पाकः। प्रपौण्डरीकवर्गोक्तैरिति प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैरित्यर्थः। जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः। ततोऽत्र यष्टिमधुकस्य भागद्वयं ग्राह्यम्॥ ३७॥

इति शिरोरोगचिकित्साविवृतिः।

स्त्रीपुंसयोः साधारणव्याधीनां तथा पुंप्रतिनियतानामन्त्रवृद्ध्यादीनां चिकित्सोक्ता, सम्प्रति स्त्रीनियतानां प्रदरादीनां चिकित्सितमभिधातुमुपक्रमते। द

पिबेदेणेयकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम्।
वासकस्वरसं पेत्ते गुडूच्या रसमेव वा॥ २॥
रोहीतकान्मूलकल्कं पाण्डरेऽसृग्दरे पिबेत्।
जलेनामलकाद्वीजकल्कं वा ससितामधु।
धातक्याश्चाक्षमात्रं वा आमलक्या मधुद्रवम्॥
काकजानुकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा।
पाण्डुप्रदरशान्त्यर्थं पिबेत्तण्डुलवारिणा॥ ३॥
अशोकवल्कलक्काथशृतं दुग्धं सुशीतलम्।
यथाबलं पिबेत् प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनम्॥ ४॥

दार्वीरसाञ्जनवृषाब्दकिरातविल्व-
भल्लातकैरवकृतो मधुना कषायः।
पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलम्
पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम्॥ ५॥

न्यादि।—दध्नः कर्षमयं; सौवर्चलस्य माषकमेकम्; अजाज्यादीनां प्रत्येकं माषकद्वयं; मधुनस्तु माषकचतुष्टयमित्याहुः॥ १॥

अतिबहुसृतशोणितानां चिकित्सामाह पिबेदित्यादि।—एणस्येदम् ऐणेयं, स्वार्थे क.। एणस्य रक्तं दग्धमूत्रयोगेन मर्दयित्वा पेयं, तेन म्लानता न स्यादित्याहुः। शर्करामधुयोजितमिति पदं वासकस्वरस-गुडूचीस्वरसयोरपि योज्यं हारीतसंवादात्॥ २॥

रोहीतकादिष्वपि ससितामध्विति योज्यम्। धातक्या इत्यादि।—धातक्याः कल्कमक्षमात्रं मधुद्रवं, तथामलक्या वा कल्कमक्षमात्रं मधुद्रवं पिबेत्। मधुद्रवो यत्र कल्के तत् मधुद्रवम्। काकजानुकः काकजङ्घा॥ ३॥

अशोकेत्यादौ।—षडङ्गपरिभाषयाऽत्रत्यमशोकवल्कलक्काथं गृहीत्वा तेन चतुर्गुणेन क्षीरं साध्यमित्यर्थः। इदानीन्तु क्वाथमजलेनैव क्षीरसाधनपरिभाषया व्यवहरन्ति॥ ४॥

दार्व्यादौ।—वृषो वासकः; विल्वं शर्कविल्वमशाटु; कैरवं कुमुदम्। "भल्लातकासम्भवे तु रक्तचन्दनमिष्यते" अनेन व्यवहरन्ति॥ ५॥

रसाञ्जनं तण्डुलीयस्य मूलं क्षौद्रान्वितं तण्डुलतोयपीतम्।
असृग्दरं सर्वभवं निहन्ति श्वासञ्च भार्गी सह नागरेण॥

कुशमूलं समुद्धृत्य पेषयेत्तण्डुलाम्बुना।
एतत् पीत्वा त्र्यहान्नारी प्रदरात् परिमुच्यते॥
क्षौद्रयुक्तं फलरसं काष्ठोडुम्बरजं पिबेत्।
असृग्दरविनाशाय सशर्करपयोऽन्नभुक्॥
प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम्॥ ६॥

कुशवाश्यालकमूलं तण्डुलसलिलेन हरति रक्ताख्यम्।
शमयति मदिरापानं तदुभयमपि रक्तसंज्ञशुक्लाख्यौ॥ ६॥

गुडेन बदरीचूर्णं मोचमामं तथा पयः।
पीता लाक्षा च सघृता पृथक् प्रदरनाशना॥ ८॥
रक्तपित्तविधानेन प्रदरांश्चाप्युपाचरेत्।
असृग्दरे विशेषेण कुटजाष्टकमाचरेत्॥ ९॥

पुष्यानुगं चूर्णम्—

पाठाजम्ब्वाम्रयोर्मध्यं शिलाभेदरसाञ्जनम्।

रसाञ्जनमित्यादौ।—तण्डुलीयस्य मूलं लोहिततण्डुलीयस्य मूलं गृह्यते। भेषजद्वयमिदं प्रत्येकं, मिलितञ्च बोध्यं, सिद्धसारहारीतसंवादात्। सर्वभवमिति वाताद्येकदोषभवं सर्वं, न तु सान्निपातिकं तस्यासाध्यत्वात्। उक्तं हि—"सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषात्। तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम्" इति। श्वासञ्च भार्गी सह नागरेणेति तु श्लोकानुरोधाल्लिखितम्॥ ६॥

रक्ताख्यमिति रक्तप्रदरम्। मदिरापानमिति मदिरया पीयते कर्मणि ल्युट्, तेन मदिरापीतमित्यर्थः। तदुभयमिति कुशवाश्यालकयोर्मूलम्॥ ७॥

गुडेनेत्यादि—योगचतुष्टयम्। बदरीचूर्णमिति वातकफे। मोचमाममोचम्, त्वपक्वकदलीफलचूर्णस्य कर्ष एकः; एतच्च कफपित्ते॥ ८॥

रक्तपित्तविधानेनेति अधोगतरक्तपित्तविधानेन॥ ९॥

अम्बष्ठकीमोचरस-समङ्गापद्मकेशरान् ॥
वाह्लीकातिविषामुस्तं बिल्वं लोध्रं सगैरिकम् ।
त्रिफलां मरिचं शुण्ठी-मृद्वीका रक्तचन्दनम् ॥
कट्वङ्गवत्सकानन्ता-धातकीमधुकार्जुनम् ।
पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
तानि क्षौद्रेण संयुज्य पाययेत् तण्डुलाम्बुना ।
असृग्दरातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥
दोषागन्तुजता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम् ॥
स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च तत् प्रसह्य निवर्त्तयेत् ।
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।
अम्बष्ठा दक्षिणे ख्याता गृह्णन्त्यन्ये तु लक्ष्मणाम् ॥ १० ॥

मुद्गाद्यं घृतम्—

मुद्गमाषस्य निर्य्यूहे रास्नाचित्रकनागरैः ।
सिद्धं सपिप्पलीबिल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ ११ ॥

शीतकल्याणकं घृतम्—

कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमो रक्तशालयः ।
मुद्गपर्णी पयस्या च काश्मरी मधुयष्टिका ॥
बलातिबलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तकम् ।
विदारी शतमूली च शालपर्णी सजीवका ॥

पुष्यानुगचूर्णं जम्ब्वाद्यमध्यं जम्ब्वाद्यर्धोरस्य । वाग्भटेऽपि जम्ब्वाद्यर्धोरस्याव्यक्तम् । अम्बष्ठकी दक्षिणापथे ख्याता, तदभावे पाठामेव भिषजो गृह्णन्ति ; लक्ष्मणामित्यन्ये । पद्मकेशरं पद्मकिञ्जल्कम् ; वाह्लीकं कुङ्कुमम् ; बिल्वं बिल्वशलाटु । पुष्येणेति पुष्यनक्षत्रेण ॥ १० ॥

मुद्गेत्यादि ।—मुद्गमाषाभ्यां निर्य्यूहः क्वाथः । रास्नादित्रयकस्य कल्कः । बिल्वं बिल्वशुण्ठकम् ॥ ११ ॥

फलं त्रिपुषवीजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम्।
एषामर्द्धपलान् भागान् गव्यं चीरं चतुर्गुणम्॥
पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके॥
बहुरूपश्च यत् पित्तं कामलावातशोणिते।
अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे॥
तरुणी चाल्पपुष्पा च या च गर्भं न विन्दति।
अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्द्धनम्।
शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम्॥ १२॥

बृहच्छतावरीघृतम्—

शतावरीरसप्रस्थं चोदयित्वावपीड़येत्।
घृतप्रस्थसमायुक्तं चीरं द्विगुणितं भिषक्॥
अत्र कल्कानिमान् दद्यात् स्थूलोडुम्बरसम्मितान्।
जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टीचन्दनपद्मकैः॥
श्वदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बला नागबला तथा।
शालपर्णी पृश्निपर्णी विदारी शारिवाद्वयम्॥
शर्करा च समा देया काश्मर्य्याश्च फलानि च।
सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञाय तद्घृतञ्चावतारयेत्॥
रक्तपित्तविकारेषु वातपित्तकृतेषु च।
वातरक्तं चयं श्वासं हिक्कां कासञ्च दुस्तरम्॥

कुमुदमित्यादि।—कुमुदं कह्लारपुष्पम्; पद्मकं पद्मकाष्ठम्; रक्तशालितण्डुलम्; पयस्या चीरकाकोली, काश्मरी गाम्भारी, तस्याः फलम्; श्वेतबला गौरचतण्डुला; जीवकं जीवनीयगणमध्ये पठितं वणिग्द्रव्यम्, फलं त्रिफला, त्रिपुषं शायाम्बु फलम्, वीजमित्यन्ये। प्रत्यग्रमित्यभिनवम्, अपक्वमित्यर्थः॥ १२॥

बृहच्छतावरीइत्ते शतावरीं चोदयित्वा रसप्रस्थमवपीड़येत् अवपीड्य गृह्णीया-

अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ।
असृग्दरं सर्वभवं मूत्रकृच्छ्रं सुदारुणम् ।
एतान् रोगान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ १३ ॥

इत्यसृग्दर-चिकित्सा ॥

अथ योनिव्यापच्चिकित्सा ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।
वस्त्यभ्यङ्गपरीषेक-प्रलेपाः पिचुधारणम् ॥ १ ॥
वचोपकुञ्चिकाजाजी-कृष्णावृषकसैन्धवम् ।
अजमोदां यवक्षारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥
पिष्ट्वा प्रसन्नयालोड्य खादेत् तद्घृतभर्जितम् ।
योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोग-गुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥ २ ॥
गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वाथेन परिषेचनम् ।
नतवार्त्ताकिनीकुष्ठ-सैन्धवामरदारुभिः ।

[illegible] । क्षुधोडुम्बरसम्मितान् इति प्रत्येकं कर्षसम्मितानित्यर्थः । जीवनीया-[illegible]ति अष्टवर्गः । जीवकर्षभकौ मेदामहामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीऋद्धि-[illegible] इति । असृग्दरं सर्वभवमिति पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ १३ ॥

इत्यसृग्दररोगचिकित्सा-विवृतिः ।

[illegible]दरोऽपि योनिव्यापद्विशेष इति योनिव्यापत्सामान्यादनन्तरं योनिव्याप-[illegible]च्यते, योनिव्यापत्स्वित्यादि ।—कर्म वातजिदिति वस्त्युत्तर-[illegible] ॥ १ ॥

वचेत्यादि ।—वाग्भटस्य । उपकुञ्चिका-कृष्णजीरकम्, वृषको वासकमूलम्, [illegible] मदिराया उपरिस्थः स्वच्छभागः । एभ्यो वचादिभ्यः समभागपिष्टेभ्यः तो[illegible] प्रसन्ना पल २, आलोड्य घृतकर्षेण सन्तोल्य पेयम् ॥ २ ॥

तैलात् प्रसाधितादाद्यैः पिचुर्योनौ रुजापहः॥
पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः।
शीताः पित्तहराः कार्य्याः स्नेहनार्थं घृतानि च॥ ३॥
योन्यां बलासदुष्टायां सर्व्वं रूक्षोष्णमौषधम्।
पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः।
वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्य्या योनिविशोधनी॥ ४॥
हिंस्राकल्कन्तु वातार्त्तां कोष्णामभ्यज्य धारयेत्।
पञ्चवल्कस्य पित्तार्त्तां श्यामादीनां कफोत्तरा॥ ५॥
मूषिकमांससंयुक्तं तैलमातपभावितम्।
अभ्यङ्गाद्धन्ति योन्यर्शः स्वेदस्तन्मांससैन्धवैः॥ ६॥
गोपित्ते मत्स्यपित्ते वा क्षौमं त्रिःसप्तभावितम्।
मधुना किण्वचूर्णं वा दद्यादचरणापहम्।
स्रोतसां शोधनं कण्डूक्लेदशोथहरञ्च तत्॥ ७॥

नतेत्यादि।—वाग्भटस्य। भार्ग्यकिणी मूकपत्रकारी, गोठवार्त्ताकुरित्यन्ये। अमरदारु देवदारु। एभिर्वचादिभिः कल्कैः तैलं साध्यम्, जलञ्च चतुर्गुणमिति। पिचुरिति भेषजसाधितवस्त्रखण्डं पिचुः॥ ३॥

योन्यामित्यादौ।—तुल्येति परिणाहेन दैर्घ्येण च। वर्त्तिरिति वस्त्रेण वस्त्रं विना वा॥ ४॥

हिंस्रेत्यादि।—हिंस्रा काञ्चीकरामूलम्। पञ्चवल्कस्य वटोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसस्य। श्यामादीनामिति कफरोगभिषग्जितीये श्यामा त्रिवृत् चतुरङ्गुलेत्यादिना उक्तानाम्॥ ५॥

मूषिकेत्यादि।—मूषिकाणां मांसं तैलात् पादिकम्, नात्र द्रवयोगः कार्य्यः। आतपभावितमिति सप्ताहम्, तन्मांसं मूषिकमांसं सैन्धवचूर्णावचूर्णितमेरण्डादिपत्रे कृत्वा योनिं स्वेदयेत्॥ ६॥

गोपित्त इत्यादौ।—क्षौमं सूक्ष्मशणवस्त्रम्। किण्वं सुराबीजम्, मधुना किण्वचूर्णमिति तृतीयो योगः। अचरणा नाम योनिव्यापत्॥ ७॥

वामिन्यां पूतियोन्याञ्च कर्त्तव्यः स्नेदनो विधिः ।
क्रमः कार्य्यस्ततः स्नेहपिचुभिस्तर्पणं भवेत् ॥ ८ ॥
शल्लकीजिङ्गिनीजम्बूधवत्वक्पञ्चवल्कलैः ।
कषायैः साधितः स्नेहः पिचुः स्याद्विप्लुतापहः ॥ ९ ॥
कर्णिन्यां वर्त्तिका कुष्ठपिप्पल्यर्काग्रसैन्धवैः ।
वस्तमूत्रकृता धार्य्या सर्वञ्च स्नेहमनुष्ठितम् ॥
त्रैवृतं स्नेहनं स्वेद उदावर्त्तानिलार्त्तिषु ।
तदेव च महायोन्यां स्रस्तायाञ्च विधीयते ॥ १० ॥
आखोर्मांसं सपदि बहुधा खण्डखण्डीकृतं यत्
तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतन्न सम्यक् ।
तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना
हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥ ११ ॥
शतपुष्पातैललेपाद्बदरीदलजात्तथा ।
पेटिकामूललेपाच्च योनिर्भिन्ना प्रशाम्यति ॥ १२ ॥

वामिन्यामित्यादौ ।—पूतियोनिशब्देन उपप्लुता परिप्लुता चोच्यते ॥ ८ ॥

शल्लकीत्यादि ।—शल्लकीजिङ्गिन्यौ स्वनामख्याते । त्वक्शब्दः शल्लक्यादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । अत्र कषायचतुर्गुणः । अकल्क एवायं स्नेहः । पिचुरिति एतत्तैलाप्लुतः पिचुः ॥ ९ ॥

कर्णिन्यामित्यादौ ।—कुष्ठादिभिर्वर्त्तिः कार्य्या इति योज्यम् । अर्काग्रमर्कपल्लवः । त्रैवृतं स्नेहनमिति सर्पिस्तैलवसामज्जस्नेहः । उदावर्त्ता उदावर्त्ताख्या योनिव्यापत् । अनिलार्त्तिः वातिकी योनिव्यापदित्यर्थः । तदेवेति त्रैवृतं स्नेहनम् । विधीयत इति अनुवासनोत्तरवस्तिविषयेत्यर्थः चरकसंवादात् ॥ १० ॥

आखोरित्यादौ ।—सपदीति सद्यस्कमांसग्रहणार्थम् । एतन्मांसं यावदिति खरत्वमासाद्य न द्रवति द्रवतां न गच्छति तावदेव पाचनीयमित्यर्थः । भगफलं कन्दरोगम् ॥ ११ ॥

शतपुष्पेत्यादि ।—योगत्रयम् । तैलपिष्टशतपुष्पया लेप इत्यर्थः । पेटिका झापीटुपरीति ख्याता । भिन्नेति विदीर्णा ॥ १२ ॥

सुपरीमूललेपेन प्रविष्टान्तर्बहिर्भवेत्।
योनिर्मूषवसाभ्यङ्गान्निःसृता प्रविशेदपि॥ १३॥
लोध्रतुम्बीफलालेपो योनिदार्ढ्यं करोति च।
वेतसमूलनिःक्वाथ-क्षालनेन तथैव च।
मूषिकावागुलिवसाम्रक्षणं योनिदार्ढ्यदम्॥ १४॥
वचा नीलोत्पलं कुष्ठं मरिचानि तथैव च।
अश्वगन्धा हरिद्रा च गाढ़ीकरणमुत्तमम्॥ १५॥
मदफलमधुककर्पूरपूरितं भवति कामिनीजनस्य।
चिरगलितयौवनस्य वराङ्गमतिगाढ़ं सुकुमारम्॥ १६
पञ्चपल्लवयष्ट्याह्व-मालतीकुसुमैर्घृतम्।
रविपक्वमन्यथा वा योनिगन्धविनाशनम्॥ १७॥
इक्ष्वाकुबीजदन्ती-चपलागुड़मदनकिण्वयष्ट्याह्वैः।
सस्नुक्क्षीरैर्वर्त्तिर्योनिगता कुसुमसञ्जननी॥ १८॥

सुपरीत्यादि।—सुपरीमूललेपेन कारवेल्लमूललेपनेनेत्यर्थः। प्रविष्टेति अन्तः-प्रविष्टा अन्तर्मुखा योनिर्बहिर्भवतीत्यर्थः। योनिरित्यादौ—मूषी मूषिकस्तस्य वसा मांसस्नेहः। निःसृतेति बहिर्निःसृता। इयमेव प्रसंसिनीत्युच्यते॥ १३।

लोध्रेत्यादौ।—तुम्बी अलाबुः, तस्याः फलम्। तथैव चेति दार्ढ्यंकृदित्यर्थः

मूषिकेत्यादौ। वागुली वादुर इति ख्यातो दिवान्धः पक्षी॥ १४॥

वचेत्यादि।—वचादि-हरिद्रान्त एको योगः। वचादिहरिद्रान्तैर्लेपोऽथचूर्णनं वा॥ १५॥

मदेत्यादि।—मदः कस्तूरी, फलं जातीफलम्, किंवा मदफलं मदनफलमेव। एतैर्मधुना पिष्टैर्योनिप्रपूरणम्॥ १६॥

पञ्चपल्लवेत्यादि।—पञ्चानाम् आम्रजम्बूकपित्थबीजपूरकबिल्वानां पल्लवाः। एषां कल्कः। रविपक्वमिति द्रवं विनेव; अन्यथा वैद्यकपरिभाषाविधिना, अस्मिन् पक्षे जल चतुर्गुणम्॥ १७॥

इदानीमार्त्तवनाशे सति आर्त्तवोत्पादनविधिमाह इक्ष्वाकुबीजेत्यादि।—इक्ष्वाकु-

स्वर्णस्य रूप्यकस्य च चूर्णं ताम्रस्य चाज्यसंमिश्रे।
पीते शुद्धे चैत्रे भेषजयोगाद्भवेद्गर्भः ॥ २४ ॥
स्नात्वा शुद्धो स्नानं विलङ्घ्य दिवसान्तरे ततः प्रातः।
स्नात्वा द्विजाय दत्त्वा भक्त्या सम्पूज्य लोकनाथेशम्।
श्वेतबलाङ्घ्रिकयष्टिं कर्षं कर्षं पलन्तु शर्करायाः।
पिष्टैकवर्णलोववत्सायाः गोस्तु दुग्धेन ॥
समधिकघृतेन पीतं नात्र दिने देयमन्नमन्यच्च।
क्षुधिते सदुग्धमन्नं दद्यादापुरुषसन्निधेस्तस्याः ॥
समदिवसे शुभयोगे दक्षिणपार्श्वावलम्बिनी धीरा।
त्यक्तान्यान्तरसङ्ग-प्रहृष्टमनसोऽतिवृद्धधातोश्च।
पुरुषस्य सङ्गमात्राल्लभते पुत्रं ततो नियतम् ॥ २५ ॥
गोष्ठजातवटस्य प्रागुत्तरशाखजे शुभे शुङ्गे।
माषौ द्वौ च तथा गौरसर्षपौ दधियोजितौ ॥
पुष्यापीतौ द्रुतापन्नगर्भायाः पुत्रकारकौ।

सुवर्णस्येत्यादौ।—चाज्यसंमिश्र इति सर्वत्र योज्यम्। मारितसुवर्णचूर्णस्य माषैक गव्यघृतस्य कर्षद्वयम् आलोड्य पेयम्। एवं रजतताम्रयोरपि। तद्भेषजयोगात् शुद्धे चैत्र इति योज्यम्। केचित्तु सुवर्णादित्रयं एकतावच्च्यं ततो योनिमध्ये लेपयेदिति। तत्पानञ्चोपदिशन्ति। उक्तं हि,—"हेम रूप्यं वरं ताम्रसेकतावच्च्यं सर्पिषा। हृष्टान्तर्लेपयेद्योनिं शोधनार्थं पिबेदपि" इति ॥ २४ ॥

स्नात्वेत्यादौ।—विलङ्घ्य इति यस्मिन् दिने शुद्धिस्नानं तस्मिन् दिने उपोष्येत्यर्थः। श्वेतबलाया पद्धि, मूलम्। समधिकघृतेनेति दुग्धापेक्षया घृतभागोऽधिको देय इत्यर्थः। यस्मिन् दिने भेषजमिदमुपयुज्यते तस्मिन्नेव दिनेऽपरमन्नं नोपयोज्यम्। दिनान्तरे तु क्षुधायां सत्यां क्षीरसहितमन्नं दद्यात्। समदिवस इति युग्मदिने ॥ २५ ॥

गोष्ठेत्यादि।—गोष्ठः पर्वतः, उपवनं वेति केचित्। माषाविति माषकलायौ द्वौ चरके धान्यमाषाभ्यामित्युक्तम्। तथा गौरसर्षपौ चाविति। दधियोजिता-

काञ्चनान् राजतान् वापि लौहान् पुरुषकानणून्॥
ध्मातानग्निवर्णान् पयसो दध्नो वाप्युदकस्य वा।
क्षिप्ताञ्जलौ पिबेत् पुष्ये गर्भे पुत्रत्वकारकान्॥ २६॥

फलघृतं प्रथमम्—

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला।
मेदा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम्॥
अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुकं कटुरोहिणी।
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम्॥
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
शतावरीरसक्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम्॥
सर्पिरेतन्नरः पीत्वा नित्यं स्त्रीषु वृषायते।
पुत्रान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्शनान्॥
या चैवास्थिरगर्भा स्याद् या वा जनयते मृतम्।
अल्पायुषं वा जनयेद् या च कन्यां प्रसूयते॥
योनिदोषे रजोदोषे परिस्रावे च शस्यते।
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम्॥
नाम्ना फलघृतं ह्येतदश्विभ्यां परिकीर्त्तितम्।
अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः॥
जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतमत्र प्रशस्यते।

र्थ्यात् दधिप्रचितायित्यर्थः। द्रुतादधनभांग्या इति यावत् मासत्वं पुंस्त्वं वा गर्भस्य न व्यक्तीभूतमपि तावदेव इदं कर्म्म कुर्य्यात्। व्यक्ताभिव्यक्तिस्तु चतुर्थे मासि भवतीति मासस्य यावत् पुंसवनकर्म्म कुर्य्यादिति भावः। इदं कर्म्म निष्प्रयोजनमिति शङ्कानिरासार्थं द्रुतादधनभांग्या इत्युक्तम्। पुरुषकानणूनिति स्वल्पपरिमाणान् पुरुषाकृतीन्। पञ्चप्रमितस्य पयस इत्यादिभिः सम्बन्धः। एतच्च द्रुत्यादिनिःशेषं पेयं चरकसंवादात्॥ २६॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ। पयस्या क्षीरविदारी। द्राक्षाकाकोल्याविति द्वन्द्वः, काको-

आरण्यगोमयेनापि वह्निज्वाला प्रदीयते ॥ २७ ॥

फलघृतं द्वितीयम्—

सहचरे द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवाम्।
शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीम् ॥
कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरं चतुर्गुणम्।
तत्सिद्धं प्रपिबेन्नारी योनिशूलनिपीड़िता ॥
पिच्छिला चलिता या च निःसृता विवृता च या।
पित्तयोनिश्च विस्रस्ता षण्डयोनिश्च या स्मृता ॥
प्रपद्यन्ते तु ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासकृत्।
एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम् ॥ २८ ॥

नीलोत्पलाद्यं घृतम्—

नीलोत्पलोशीरमधूकयष्टि-
द्राक्षाविदारीकुशपञ्चमूलैः।
स्याज्जीवनीयैश्च घृतं विपक्वम्
शतावरीकारसदुग्धमिश्रम् ॥
तच्छर्करापादयुतं प्रशस्त-
मसृग्दरे मारुतरक्तपित्ते।
क्षीणे बले रेतसि सम्प्रनष्टे
कृच्छ्रे च पित्तप्रभवे च गुल्मे ॥ २९ ॥

त्यच क्षीरकाकोली, काकोल्युपात्तत्वात्। शतावरीरसक्षीरयोः प्रत्येकं चातुर्गुण्यम्। अत्र दृष्टोपदेशं संयक्तक्षिपति षड्गुणमित्यादि ॥ २७ ॥

सहचरे इत्यादि।—सहचरे द्वे इति सितपीतभेदेन भिण्टोद्वयम्। शुकनासा चर्मकारपुटकः। पिच्छिलेत्यत्र योनिरिति शेषः ॥ २८ ॥

नीलोत्पलमित्यादौ।—मधूकस्य पुष्पं फलं वा। कुशपञ्चमूलं तृणपञ्चमूलम्। जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः। शतावरीरसस्य त्रयः प्रस्थाः, दुग्धस्य चैकः।

बृहच्छतावरीघृतम्—

शतावरीमूलतुलायतस्रः सम्प्रपीड़येत् ।
रसेन क्षीरतुल्येन पचेत्तेन घृताढ़कम् ॥
जीवनीयैः शतावर्य्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।
पिष्टैः पियालैश्चाचांशैर्द्वियष्टिमधुकैर्भिषक् ॥
सिद्धशीते च मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
दत्त्वा दशपलञ्चात्र सितायास्तद्विमिश्रितम् ॥
ब्राह्मणान् प्राशयेत् पूर्वं लिह्यात् पाणितलं ततः ।
योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं हृद्यं पुंसवनञ्च तत् ।
चतक्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ।
कामलां वातरक्तञ्च विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
उन्मादादीनपस्मारान् वातपित्तात्मकान् जयेत् ॥ ३० ॥
दग्ध्वा शङ्खं क्षिपेद्रम्भास्वरसे तत्तु पेषितम् ।
तुल्यालं लेपतो हन्ति रोम गुह्यादिसम्भवम् ।
रक्ताञ्जनापुच्छचूर्णं युक्तं तैलन्तु सार्षपम् ।
सप्ताहं व्युषितं हन्ति मूलाद्रोमाख्यसंशयम् ।
कुसुम्भतैलाभ्यङ्गो वा रोमृणामुत्पाटितेऽन्तकृत् ॥ ३१ ॥

अन्ये तु शतावरीरसस्य चत्वारः प्रस्था इत्याहुः। घृतदशापेक्षया शर्करायाः पादोऽर्द्धं पलानि । २९ ।

शतावरीमूलेत्यादि ।—चरकस्य । जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः, न पुनरष्टवर्गैः, चरकोक्तत्वात् । द्वियष्टिमधुकैरिति एकस्य मधुकभागो जीवनीयगणपठितः, अपरोऽपि मधुकस्यैको भागो देय इति द्वितीययष्टिमधुकेन । किंवा स्थलजलभेदान्मधुकद्वयमुक्तैः। वाग्भटे तु द्वियष्टिमधुकैरित्यत्र द्विमधुमधुकैरिति पठ्यते ।३०।

योनौ लोमशातन्येन वैरस्यादलोमं स्यादित्यतो लोमशातनमाह दग्ध्वेत्यादि ।—रम्भास्वरसे कदलीकाण्डस्वरसे । तुल्यालमिति समहरितालम् । रक्ताञ्जनेति रक्ताञ्जना लोहितवर्णाञ्जननामिका चारसिका इति लोके । तत्पुच्छं रौद्रे शोषयित्वा

आरग्वधाद्यं तैलम्—

आरग्वधमूलपलं कर्षद्वितयं शङ्खचूर्णस्य।
हरितालस्य च खरजे मूत्रप्रस्थे तु कटुतैलम्॥
पक्वं तैलं तदथ शङ्खहरितालचूर्णितं लेपात्।
निर्मूलयति च रोमाण्यन्येषां सम्भवो नैव॥ २२॥

कर्पूरभल्लातकशङ्खचूर्णम्
क्षारो यवानाञ्च मनःशिला च।
तैलं विपक्वं हरितालमिश्रम्
रोमाणि निर्मूलयति क्षणेन॥ २३॥

क्षारतैलम्—

शुक्तिशम्बूकशङ्खानां दीर्घवृन्तात् समुष्ककात्।
दग्ध्वा क्षारं समादाय खरमूत्रेण गालयेत्॥
क्षाराष्टभागं विपचेत् तैलस्य सार्षपं बुधः।
इदमन्तःपुरे देयं तैलमात्रेयपूजितम्॥
बिन्दुरेकः पतेद् यत्र तत्र रोमापुनर्भवः।

चूर्णं कुर्यात्। तत्र सार्षपतैलेऽञ्जकपे प्रक्षिप्य समार्द्रं स्याप्यमित्यर्थः। कुसुम्भेत्यादौ।—उत्पाटित इत्यनन्तरं लोम्नीति शेषः। लोम्नि उत्पाटिते सति कुसुम्भबीजतैलाभ्यङ्गो लोम्नामनुत्पत्तिकरो भवतीत्यर्थः। २१।

आरग्वधेत्यादौ।—कर्षद्वितयमिति हरितालस्य चेत्यनेनापि सम्बध्यते। कटुतैलस्याचाष्टौ पलानि। अथ इत्यानन्तर्ये; तैलपाकानन्तरं शङ्खचूर्णं हरितालचूर्णं मिलित्वा तैलात् पादिकं प्रक्षिप्य लेपो देय इत्यर्थः। किंवा शङ्खचूर्णहरितालचूर्णयोरनियतमानेन तैलं सम्मिश्य लेपो देय इति। २२।

कर्पूरेत्यादि।—कर्पूरादीनां कल्कः। क्षारो यवक्षारः। तैलमिति कटुतैलम्। हरितालमिश्रितमिति पूर्ववत् व्याख्येयम्। २३।

क्षारतैले।—शुक्तिः शुक्तिरेव मुक्तास्फोटो वा; दीर्घवृन्तः शोनाकः; मुष्कको घण्टापारुली। एतानि समभागानि दग्ध्वा चतुर्विंशतिपलक्षारो ग्राह्यः; अस्य

मदनादिव्रणे देयमश्विभ्यामेव निर्मितम् ॥
अर्शसां कुष्ठरोगाणां पामादद्रुविचर्चिनाम् ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सर्वक्लेदहरं परम् ॥ ३४ ॥

इति योनिव्यापच्चिकित्सा ।

अथ स्त्रीरोगचिकित्सा ।

मधुकं शाकबीजञ्च पयस्या सुरदारु च ।
अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥
वृक्षादनी पयस्या च तथैवोत्पलशारिवा ।
अनन्तशारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥
बृहतीद्वयकाश्मर्य्यक्षीरिशुङ्गास्त्वचो विषम् ।
पृथक्पर्णी बला शिग्रु श्वदंष्ट्रा मधुयष्टिका ।
शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता ।
मासेषु सप्त योगाः स्युरर्द्धश्लोकास्तु सप्तसु ।
यथाक्रमं प्रयोक्तव्या गर्भस्रावे पयोयुताः ॥ १ ॥

क्षारपाके गर्द्दभमूत्रं षड्गुणम् अष्टादशशरावपरिमितं गृहीत्वा एकविंशतिवारान् परिस्राव्य क्षारोदकस्य षोडश शरावा ग्राह्याः । कटुतैलन्तु शरावचतुष्टयम् । तैलापेक्षयाऽष्टभागः क्षारस्य कल्कत्वेन प्रदेय इत्यर्थः ; तेन क्षारस्य पलचतुष्टयं कल्क इत्यर्थः । अन्ये तु क्षारोदकं तैलापेक्षयाऽष्टगुणमित्याहुः । मदनादिव्रणे व्रणपट्टकादौ ॥ ३४ ॥

इति योनिव्यापच्चिकित्सा ।

अवशिष्टस्त्रीरोगचिकित्साभिधानार्थं स्त्रीरोगचिकित्सामाह मधुकमित्यादि ।— मधुकम् । शाकी शाकवृक्षस्य बीजं ; पयस्या क्षीरकाकोली ; अश्मन्तको-ऽम्लोटकः मालुया वा ताम्रवल्ली मञ्जिष्ठा ; वृक्षादनी वन्दाकः । तथैवोत्पल-

कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकाः।
मूलानि क्षीरसिद्धानि दापयेद्भिषगष्टमे ॥ २ ॥
नवमे मधुकानन्तापयस्याशारिवाः
पयस्तु दशमे शुण्ठ्या शृतशीतं प्रशस्यते ॥
सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं देवदारु च।
एवमाप्यायते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति ॥
कुशकाशोरुबूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च।
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत् परम् ॥ ३ ॥
कशेरुशृङ्गाटकजीवनीयपद्मोत्पलैरण्डशतावरीभिः।

शारिवैव तयातिशतशारिवे इति पाठः सुश्रुते वाग्भटे च ; तट्टीकाकृतोऽतिबला दूर्वां प्रियङ्गुर्वेति व्याख्यानयन्ति। उत्पलशारिवा अनन्तमूलम्। अनन्तः अनन्त-मूलं ; शारिवा श्यामालता ; पद्मा प्रभयष्टिः, काश्मर्यं गाम्भारीफलं ; क्षीरिण्यो वटादीनां शुङ्गास्त्वचश्चेति। बिसं मृणालम्। एते च सप्त योगाः कल्कविषये उपयोज्याः। अपरे तु क्षीरसाधनपरिभाषयेत्याहुः ॥ १ ॥

कपित्थेत्यादि।—सुश्रुतस्य। कपित्थादीनां सर्वेषां मूलम्। निश्चलस्तु कपि-त्थस्य फलं पटोलस्य फलं पत्रं वा, अन्येषाञ्च मूलमित्याह ; किन्तु सुश्रुतवाग्भट-टीकाकृद्भिर्न व्याख्यातोऽयमर्थः ॥ २ ॥

नवम इत्यादौ।—क्षीरसिद्धानीति पदं सिंहपरिमाणेनात्रापि सम्बध्यते, डल्ह-णेन व्याख्यातोऽयमर्थः। अन्ये मधुकानन्तेति यागस्य क्वाथेन किंवा मधुकादीनां कल्कं क्षीरेण मिश्रेदित्यर्थं इत्याहुः। पयस्त्वित्यादि।—सुश्रुतस्य। डल्हणस्तु "क्षीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितम्" इति पठति, व्याचष्टे च—दशमे मासि शुण्ठ्याः क्षीरं विदार्या वा क्षीरपाककल्पनया सिद्धं क्षीरं दशमे हितमिति। वाग्भटेऽप्युक्तं—"योजयेद्दशमे मासि क्षीरं सिद्धं पयस्यया। अथवा यष्टिमधुक-नागरामरदारुभिः" इति। एतद्वचनसंवादादेव सक्षीरा वा हिता शुण्ठीत्यादावपि शुण्ठीमधुकदेवदारुभिः सिद्धं क्षीरं दशमे मासि प्रशस्तमित्यर्थो ज्ञेयः कशेर्वादि स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सिद्धं पयः शर्करया विमिश्रं संस्थापयेद्गर्भसुदीर्णशूलम् ॥ ४ ॥
कशेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्गयष्टीमधुकं सशर्करम्।
सशूलगर्भस्रुतिपीड़िताङ्गना पयो विमिश्रं पयसान्नभुक् पिबेत्
॥ ५ ॥

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम्।
सितामधुककाश्मर्य्यैर्हितमुत्थापने पयः।
गर्भशोषे त्वामगर्भा प्रसहाय सदा हिताः ॥ ६ ॥
पाठालाङ्गलिसिंहास्यमयूरकजटैः पृथक्।
नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥
परूषकस्थिरामूलल्लेपस्तद्वत् पृथक् पृथक्।
वासामूले भ्रुवं तद्वत् कटिबद्धे सुते द्रुतम् ॥
पाठायास्तु शिफा योनौ या नारी सम्प्रधारयेत्।
उरः प्रसवकाले तु सा सुखेन प्रसूयते ॥
तुषाम्बुपरिपिष्टेन मूलेन परिलेपयेत्।
लाङ्गल्याश्चरणौ सूते चिप्रमेतेन गर्भिणी ॥
श्रटरूपकमूलेन नाभिवस्तिभगालेपः।
गुडाम्बुना गेन्द्रधूमपानं गर्भापकर्षणम् ॥ ७ ॥

कर्शोवित्यादौ।—जीवनीयो जीवनीयदशकम्। शर्करया विमिश्रमिति शर्करा प्रक्षेप्या ॥ ४ ॥

कशेरुवित्यादौ।—पद्मकं पद्मकेशरमित्यापुः। उत्पलं नीलोत्पलम्। समुद्ग यष्टिमधुकमिति मुद्गो मुद्गपर्णी। समुद्गयष्टिमधुकमित्यत्र समुद्गपर्णीमधुकमित्यपि पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

गर्भे शुष्के तु वातेनेत्यादि।—पूर्वं वातव्याधावेव पठितमिति नेह पठनीयम्। आमगर्भा इति कर्कमांदीनामण्डानि, प्रसहाः कुक्कुटादयः ॥ ६ ॥

[illegible]इत्यादौ।—श्रीकण्ठो चाङ्गलोस्थाने सुरसां पठति, व्याचष्टे च—सुरसा

मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम्।
घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ ८ ॥
पुटदग्धसर्पकञ्चुकमसृणमसीकुसुमसारसहिताञ्जिताक्षी ।
झटिति विशल्या जायेत गर्भवती मूढ़गर्भापि ॥
गृहाम्बुना हिङ्गुसिन्धुपानं गर्भापकर्षणम् ॥ ९ ॥
इहामृतञ्च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ।
उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥
इदममृतमपां समुद्धृतं वैभवलघुगर्भमिमं विमुञ्चतु स्त्री ।
तदनलपवनार्कवासवास्ते सहलवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥
मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्य्येण रश्मयः ।
मुक्तः सर्पभयाद्गर्भ एह्येहि मारिच स्वाहा ॥"
जलं च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् ।
पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ॥
त्रयोभयपञ्चदशदर्शनं सुखसूतिकृत् ।
नारी ऋतुवसुभिः सह पञ्चदिगष्टादशभिरेव च ।
अकभुवनाब्धिसहितैरुभयत्रिंशकमिदमाश्चर्य्यम् ॥

भिगुंथी। सिंहास्यो वासकः ; मयूरकोऽपामार्गः। एषां जटा मूलं कुसल्लं शाब्दसत्वात्। गृहाम्बु काञ्जिकं गृहधूमम् चलम्बुकः मातुलुङ्गेत्यादौ—मधुकं यष्टिमधु एतदुभयमपि मधुसंयुक्तं घृतेन सह पातव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पुटेत्यादि।—पुटपाकविधया दग्धा सर्पनिर्मोकमसी, तया मधुसहितया अञ्जितलोचना सती विगर्भा भवेदित्यर्थः। गृहाम्बुपेत्यादौ।—सिन्धु सैन्धवम् ॥ ९ ॥

इहेत्यादि-स्वाहान्तोऽयं मन्त्रः सुश्रुतस्य। अयमेव गर्भच्यवनमन्त्रः। जलं च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितं पीत्वेति इदवैद्यव्यवहारः संग्रहकारैर्लिख्यते, न तु सुश्रुतेन सुश्रुतेन तु च्यवनमन्त्रेण गर्भिणीं स्नापयेदित्युक्तम्। उभयपञ्चदशकमुभयत्रिंशक-

वसुगुणाब्ध्येकबाणनवषट्सप्तयुगैः क्रमात् ।
सर्वं पञ्चदशवृद्धिस्तु त्रिंशकं नवकोष्ठके ॥ १० ॥
कटुतुम्ब्यहिनिर्मोक-कृतवेधनसर्षपैः ।
कटुतैलान्वितो धूमो योनेः पातयतेऽमराम् ॥
काचवेष्टितयाङ्गुल्या घृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यमरा ॥
"एरण्डस्य वने काको गङ्गातीरमुपागतः ।
इतः पिबति पानीयं विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥"
अनेन सप्तधामन्त्र्य जलं देयं विशल्यकम् ॥
मूलेन लाङ्गलिक्याः संलिप्ते पाणिपादे च ।
अमरापातनं मद्यैः पिप्पल्यादिरजः पिबेत् ॥
शालिमूलाचमात्रं वा मूत्रे णाम्बेन वान्वितम् ।
उत्कुञ्चिकां पिप्पलीञ्च मदिरां लाभतः पिबेत् ।
सौवर्चलेन संयुक्तां योनिशूलनिवारणीम् ॥ ११ ॥
सूताया हृच्छिरोवस्तिशूलं मक्कल्लसंज्ञितम् ।
यवक्षारं पिबेत्तत्र सर्पिषोष्णोदकेन वा ।
पिप्पल्यादिगणक्वाथं पिबेद्वा लव न्वितम् ॥ १२ ॥

वस्वित्यादि ।—वसवोऽष्टौ, गुणास्त्रयः, अब्धयश्चत्वारः, बाणाः पञ्च, युग द्वयम् । एतद्वैगुण्यादुभयत्रिंशकं भवति । एतं नव कोष्ठान् कृत्वा तदभ्यन्तरे संख्याः । अन्ये तु उभयविंशकमप्युक्तम् । एतद्द्वयं शरावमध्ये लिखित्वा सम्यक् दर्शयितव्यम् ॥ १० ॥

कटुतुम्बीत्यादि ।—कटुतुम्बी तिक्तालाबुफलं; कृतवेधनं घोषकभेदः तस्य फलं; सर्षपः श्वेतसर्षपः । एतैर्धूमं कृत्वा योनिमुखे दद्यात् । उक्तं हि सुश्रुते— "योनिमुखं धूपयेत्" इति । अमरापातनमित्यादौ । —पिप्पल्यादिरत्र इति सुश्रुतस्य पिप्पल्यादिगणचूर्णम् । अम्बेन काञ्जिकेन, मद्येनेत्यन्ये । उत्कुञ्चिका कृष्णजीरकम् । पिप्पलीमित्यनन्तरं प्रक्षिप्येति शेषः ॥ ११ ॥

पारावतशकृत् पीतं शालितण्डुलवारिणा।
गर्भपातान्तरोत्थे तु रक्तस्रावनिवारणम्॥ १३॥
जलपिष्टवरुणपत्रैः सघृतैरुद्वर्त्तनलेपौ तु।
किक्किशरोगं हरतो गोमयघर्षादथो विहितौ॥ १४॥
ह्रीवेरारलुरक्तचन्दनबलाधन्याकवत्सादनी-
मुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्वाथं पिबेद् व्रिंणी॥
नानादोषयुतातिसारकगदे रक्तस्रुतौ वा ज्वरे
योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्यामये शस्यते॥ १५॥
अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलं जलदजलशीतम्।
मधुसंयुक्तं निवारयति सज्वरं सूतिकातङ्कम्॥ १६॥
सहचरपुष्करवेतसमूलं विकङ्कतदारुकुलत्थसमम्।
जलमत्र सैन्धवहिङ्गुयुतं सद्यो ज्वरसूतिकारोगहरम्।
दशमूलीकृतः क्वाथः सद्यः सूतिरुजापहः॥ १७॥

पञ्चकाञ्जिकम्—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यमानिका।

मृताया इत्यादि।—सुश्रुतेऽप्युक्तं—"प्रसूतायास्तु मन्युदरशिरोयोनिशूलं रक्तं संरुध्य वायुः करोति, स मक्कल्लसञ्ज्ञितः। १२। १३।

जलपिष्टेत्यादौ।—किक्किशरोगो गर्भोत्पीडनेन वक्षआदिदेशे मनाक् चर्मविदारणम्। अथो अनन्तरं गोमयघर्षणानन्तरं विहितावित्यर्थः। १४। १५।

अमृतेत्यादौ।—भद्रोत्कटो भादपेड़ इति राढायां ख्यातस्तरुः। अन्ये तु भद्रं भद्रमुस्तकम्, उत्कटः इकर इति ख्यातस्तस्य मूलमित्याहुः। पञ्चमूलं स्वल्पपञ्चमूलं; जलदं मुस्तकम्; जलं क्वाथः। १६।

सहचरेत्यादौ।—विकङ्कतः बैंचर इति लोके, तस्य मूलम्। कुलत्थः समो यत्र तत् तथा कुलत्थसमम्। जलं क्वाथः। दशमूलीत्यादि।—सामशूलादिपीडायां पुनर्धान्यपञ्चकयुक्तस्य धान्यपञ्चकयुक्तस्य वा दशमूलस्य क्वाथमुपदिशन्ति वृद्धाः। १७।

जीरके द्वे हरिद्रे द्वे विड़सौवर्च्चलं तथा ॥
एतैरेवौषधैः पिष्टैरारणालं विपाचितम्।
आमवातहरं हृद्यं कफघ्नं वह्निदीपनम् ॥
काञ्जिकं वज्रकं नाम स्त्रीणामग्निविवर्द्धनम्।
अर्शःकन्दशूलशमनं परं क्षीराभिवर्द्धनम्।
क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनम् ॥ १८ ॥

पञ्चजीरकगुड़ः—

जीरकं हवुषा धान्यं शताह्वा बदराणि च।
यमानी तुम्बिका हिङ्गुपत्रिका कासमर्दकम् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलमजमोदाथ वाष्पिका।
चित्रकश्च पलांशानि तथान्यच्च चतुःपलम् ॥
कशेरुकं नागरञ्च कुष्ठं दीप्यकमेव च।
गुड़स्य च शतं दद्याद्घृतप्रस्थं तथैव च ॥
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
पञ्चजीरक इत्येष सूतिकानां प्रशस्यते ॥
गर्भार्थिनीनां नारीणां बृंहणीये समारुते।
विंशतिव्यापदो योनिः कासं श्वासं ज्वरं क्षयम्।
हलीमकं पाण्डुरोगं दौर्गन्ध्यं मूत्रकृच्छ्रताम्।

वज्रकाञ्जिके पिप्पल्यादिद्रव्यस्य मिलिता कर्षमयं, काञ्जिकस्य शराव एकः, शर्नायनम्यल्पम्, एवमेव प्रायशो व्यवहरन्ति वृद्धाः, सकन्दकाञ्जिकपानमुपदिशन्ति च। चक्रमताद क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनमिति। १८।

पञ्चजीरकगुड़े—जीरकं शुक्लकृष्णरूपजीरकं गुर्जरप्रसिद्धं ; तुम्बिको धान्यिका ; हिङ्गुपत्रिका वंशपत्रिका ; अजमोदा वनयमानी, अन्तःपरिमार्जनत्वात् यमान्या एव भागद्वयम्। वाष्पिका क्षुद्रराजिका। तथा चान्यच्चतुःपलमिति वक्ष्यमाणकशेरुकादिचतुष्टयं प्रत्येकं चतुःपलमित्यर्थः। दीप्यकं स्थूलजीरकम्। आदौ गुड़घृतं

घ्नन्ति पीनोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतेक्षणाः।
उपयोगात् स्त्रियो नित्यमलक्ष्मीमलवर्जिताः॥ १९॥
वनकार्पासिकेक्षूणां मूलं सौवीरकेण वा।
विदारिकन्दं सुरया पिबेद्वा स्तन्यवर्द्धनम्॥
दुग्धेन शालितण्डुलचूर्णपानं विवर्द्धयेत्।
स्तन्यं सप्ताहतः क्षीरसेविन्यास्तु न संशयः॥ २०॥
हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेत् स्तन्यस्य शुद्धये।
तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीजलं पिबेत्॥
पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम्।
धात्रीकुमारश्च पिबेत् क्वाथयित्वा सशारिवम्॥
कफे वा त्रिफलां मुस्तं भूनिम्बं कटुरोहिणीम्।
धात्रीस्तन्यविशुद्ध्यर्थं मुद्गयूषरसाशिनी।
भार्गीदारुवचापाठाः पिबेत् सातिविषाः शृताः॥ २१॥
कुक्कुरमेखुकमूलं चर्वितमास्ये विधारितं जयति।
सप्ताहात् स्तनकीलं स्तन्यस्यैकान्ततः कुरुते॥

क्षीरेण पक्वा सिद्धे सति जीरकादिचूर्णप्रक्षेपः। पञ्चपलजीरकयोगात् 'पञ्चजीरक' इति संज्ञा। सनारुत इत्यत्र गर्भे इति शेषः; कुपितमारुतयोगात् क्षीयमाण इत्यर्थः। १९।

सम्प्रति स्तन्यवर्द्धनयोगानाह वनकार्पासिकेत्यादि।—सौवीरकेण काञ्जिकेन। विदारीकन्दं भूमिकुष्माण्डम्। २०।

हरिद्रादिमित्यादि।—हरिद्रादि-वचादिगणौ सौश्रुतौ।—यथा—"हरिद्रा-दारुहरिद्राकलसीकुटजबीजानि मधुकञ्च" इति। कलसी पृश्निपर्णी। "वचा-मुस्तातिविषाभद्रदारुनागरशतमूल्यो अनन्तमूलञ्च" इति। भद्रदारु देवदारु। अभीरुः शतावरी; शारिवा अनन्तमूलम्। 'सशारिवमित्यत्र सशर्करमिति पाठा-न्तरम्। अमृतादिशारिवान्तस्य क्वाथः। २१।

शीघ्रं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्
यद्विद्रधावभिहितन्त्विह भेषजं तत् ।
आमे विदह्यति तथैव गते च पाकम्
तस्याः स्तनौ सततमेव च निर्दुहीत ॥
विशालामूललेपस्तु हन्ति पीड़ां स्तनोत्थिताम् ।
निशाकनकफलाभ्यां लेपश्चापि स्तनार्त्तिहा ॥ २२ ॥
मूषिकवसया शूकरगजमहिषमांसचूर्णसंयुतया ।
अभ्यङ्गमर्दनाभ्यां कठिनपीनस्तनौ भवतः ॥ २३ ॥
महिषीभवनवनीतं व्याधिवलोग्रा तथैव नागवला ।
पिष्ठा मर्दनयोगात् पीनं कठिनं स्तनं कुरुते ॥ १४ ॥

श्रीपर्णीतैलम्—

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां सिद्धं तैलं तिलोद्भवम् ।
तूलकेनैव तत्तैलं स्तनस्योपरि धारयेत् ।
पतितावुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ ॥ २५ ॥

काशीशाद्यं तैलम्—

काशीशतुरगगन्धाशावरीगजपिप्पलीविपक्केन ।
तैलेन यान्ति वृद्धिं स्तनकर्णवराङ्गलिङ्गानि ॥ २६ ॥

स्तनविद्रधिचिकित्सामाह कुक्कुरेत्यादि ।—कुक्कुरमेव कुक्कुरी गौरचतण्डुला । स्तन-कीलं स्तनविद्रधिः । निशेत्यादौ ।—कनकफलं धुस्तूरफलम् । २२ ।

स्तनशोषचिकित्सामाह ।—मूषिकवसायां शूकरादिमांसचूर्णं प्रक्षिप्य, स्तनयो-रभ्यङ्गमर्दनम् भाव्यमुन्मीलयेत् । २३ ।

महिषीत्यादौ ।—व्याधिः कुष्ठम् ; उग्रा वचा । २४ ।

श्रीपर्णी गाम्भारी, तस्यास्त्वचो रसः स्वरसः । स्तनस्योपरि कुचाग्रे । २५ ।

काशीशेत्यादि ।—काशीशं धातुकाशीशम् ; शावरो लोध्रम् । एषां कल्कः । तैलं चतुर्गुणम् । कर्णः कर्णपाली ; वराङ्गं स्त्रीयोन्यम् । २६ ।

प्रथमर्त्तौ तण्डुलाम्भो नस्यं कुर्य्यात् स्तनौ स्थिरौ ॥ २७ ॥

गोमहिषीघृतसहितं तैलं श्यामाञ्जताञ्जलिवचाभिः।
सत्रिकटुनिशाभिः सिद्धं नस्यं स्तनोत्थापनं परम् ॥
सुतनूकरोति मध्यं पीतं मथितेन माधवीमूलम्।
स्याच्छिथिलापि च गाढ़ा सुरगोपाज्याभ्यञ्जतो योनिः ॥२८॥
श्ववहनस्थितबन्धनरज्ज्वा सन्ताड़नाद्धि दयितेन।
नश्यत्यकस्माद्द्वेषः पत्यौ सहजः कृतोऽथवा योगैः ॥
दत्त्वैव दुग्धभक्तं विप्रायोत्पाट्य सितबलामूलम्।
पुष्ये कन्यापिष्टं दत्तमनिच्छाहरं भक्ष्ये ॥ २९ ॥

इति स्त्रीरोगचिकित्सा।

अथ बालरोगचिकित्सा।

कुष्ठवचाभयाब्राह्मीकनकं क्षौद्रसर्पिषा।
वर्णायुःकान्तिजननं लेहं बालस्य दापयेत् ॥ १ ॥

प्रथमर्त्तौ पादपुष्पोत्सवे। २७।

गोमहिषीत्यादौ।—गोमहिषीघृतयोर्मिलित्वा एको भागः, अपरश्च तैलस्य। श्यामा प्रियङ्गुः; लताञ्जलिः सूर्य्यभक्ता अञ्जलिकारिकेति ख्याता, लाजानुया इत्यन्ये। लज्जावतीति कश्चित्। कटुका कटुरोहिणी। एषां कल्कः। जलं चतुर्गुणम्। सुतनूकरोतीत्यादौ—मध्यं स्त्रिया मध्यदेशः; मथितेन घोलेन, माधवीमूलं माधवीलतामूलम्। सुरगोप इति इन्द्रगोपाख्यः कीटः सिन्दुरियापोका इति लोके, आज्यं घृतम्, अनयोरभ्यञ्जनात्। २८।

श्ववहनेत्यादि।—श्वा मृतः, तद्वहनाय स्थिता या बन्धनरज्जुस्तया। दयितेन भर्त्रा। विप्राय दुग्धभक्तं दत्त्वेति पूर्वेण योज्यम्। भक्ष्ये भक्तादौ। २९।

इति स्त्रीरोगचिकित्सा-विवृतिः।

दुष्टस्तन्यपानादिना बालानां रोगसम्भवादनन्तरं बालरोगाधिकारः। तत्र

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत्।
तक्रांशो गुडिकां तप्तां निर्वाप्य कटुतैलके।
तत्तैलं पानतो हन्ति बालानामुल्वसंज्ञतम् ॥ २ ॥
व्योषशिवोग्रारजनीकल्कं वा पीतमथ पयसा।
उल्वं निःशेषं कुरुते पटुतां बालस्य चात्यन्तम् ॥ ३ ॥
मृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा।
स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति ॥ ४ ॥
नाभिपाके निशालोध्रप्रियङ्गुमधुकैः शृतम्।
तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वाप्यवचूर्णनम् ॥ ५ ॥
सोमग्रहणे विधिवत् केकिशिखामूलमुद्धृतं बद्धम्।
जघनेऽथ कन्धरायां क्षपयत्यहितुण्डिकां नियतम् ॥६॥

बालरोगाधिकारे वक्तव्ये प्रथमतः बालस्य संस्कारार्थमाह कुष्ठमित्यादि।—कनकं मारितजारितस्वर्णचूर्णम्। तत्र सुवर्णमारणविधिर्यथा—कण्टकवेध्यसुवर्णपत्रं जम्बीररसेन स्नापयित्वा सुवर्णकफलम्रक्षितगुडप्रायचतुर्भागेन लिप्त्वा गोरक्षकर्कटीमूलपिण्डमध-ऊर्ध्वं च दत्त्वा शरावसम्पुटे निक्षिप्य प्रलिप्य च गोमयाग्नौ वारद्वयं त्रय वा प्रपुटेत्, ततश्चूर्णयित्वा दृढवनवस्त्रेण छानयेदिति। लिहोऽयं जातदिने तदुपरि च प्रवर्तते। तन्त्रान्तरे च "स्तन्यादिलेहान्तरस्य संवत्सरो यावदुपयोगः" इति ॥ १ ॥

तद्गुणमिति संस्कारान्नघूलतम्। तक्रांश इति तक्रः टाकुया इति ख्याता, तस्या अयोगुडिकां वाटुनीति ख्याता। उल्वं शावकस्य कण्ठगतश्लेष्मा ॥ २ ॥

व्योषेत्यादौ।—शिवा हरीतकी; उग्रा वचा। लम्येन पयसेति नारीक्षीरेणेत्यर्थः बालस्याश्च पूर्वयोगापेक्षया ॥ ३ । ४ ॥

नाभीत्यादौ।—मधुकं यष्टिमधुकम् ॥ ५ ॥

सोमग्रहण इत्यादौ।—विधिवत् उद्धृत इत्यन्वयः। विधिश्च शुक्लकचशिखेन पुंसा उद्धरणम्। केकाशिका मयूरशिखा। उद्धृत्य बद्धेति पाठे चानूलमुद्धृत्येति योज्यम्। अत्र भिक्षुप्रार्थितकपर्दकक्रूहरे पारदं पूरयित्वा सिक्थकेन संबध्य कुमारी धत्ते इत्युपदिशन्ति वृद्धाः ॥ ६ ॥

सप्तदलपुष्पमरिचं पिष्टं गोरोचनासहितम् ।
पीतं तद्वत् तण्डुलभक्तकृतो दग्धपिष्टकप्राशः ॥ ७ ॥
जम्बूकनासा वायसजिह्वा नाभिर्वराहसम्भूता ।
कांस्यं रसोऽथ गरलं प्रावृड्भेकस्य वामजङ्घास्थि ॥
इत्येकशोऽथ मिलितं विधृतं ग्रीवादिकटिदेशे ।
अहितुण्डिकाप्रशमनमभ्यङ्गो नातिपथ्यविधिः ॥ ८ ॥
अनामके घुर्घुरिकावृक्कामरिचरोचनाः ।
नवनीतेन सम्मिश्र्य खादेत् तद्रोगनाशनम् ॥ ९ ॥
तैलाक्तशिरस्तालुनि सप्तदलार्कस्नुहीभवं चीरम् ।
दत्त्वा रजनीचूर्णं दत्ते नश्येदनामकाख्यः ॥ १० ॥
लेहयेच्च शुना बालं नवनीतेन लेपितम् ।
स्फुटकापत्रजरसेनोद्वर्त्तनञ्च तद्धितम् ॥ ११ ॥
तैलस्य भागमेकं मूत्रस्य द्वौ च शिम्बीदलरसस्य ।

सप्तदलेत्यादि ।—सप्तदलः सप्तच्छदः, तस्य पुष्पम् । पीतमित्यत्र जलेनेति शेषः । तद्वदिति अहितुण्डिकां अपनयतीति शेषः । तण्डुलेत्यादि योगान्तरम् । भक्तसहिततण्डुलान् पिष्टा पक्वेष्टकेव कुम्भेन यथा अङ्गारैर्दग्ध्वा भक्षणीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

जम्बूकेत्यादि ।—जम्बूकः शृगालस्तस्य नासा ; वायसः काकस्तस्य जिह्वा ; रसः पारदः ; गरलं विषम् । प्रावृड्भेकः वर्षाकालजमण्डूकः, स च पीतच्छविः सोनाबेङ इति ख्यातः, तस्य वामपदास्थि । एतत् सर्वं प्रत्येकं मिलित्वा वा ग्रीवायां कट्यां वा धारणीयम् । नातिपथ्यविधिरिति व्याधिप्रभावादेवायम् ॥ ८ ॥

अनामक इति निर्नामरोग इति ख्यातः, केचिच्च पुञ्जिकारोग इति ख्यातः । घुर्घुरिका कीटविशेषः, तस्य वृक्का वृक्कभाग इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तैलाक्तेत्यादौ ।—तैलाभ्यक्ततालुनि सप्तदलार्कस्नुहीक्षीरं दत्त्वा तदुपरि हरिद्राचूर्णं दद्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

लेहयेदित्यादौ ।—नवनीताक्तगात्रं शिशुं कृत्वा शुना कुक्कुरेण लेहयेत्, ततः स्फुटकीरसेनोद्धर्षयेत् ॥ ११ ॥

गव्यं पयश्चतुर्गुणमेवं दत्त्वा पचेत्तैलम्।
तेनाभ्यङ्गः सततं रोगमनामकाख्यमुपहरति॥ १२॥
आर्कं तूलकमाविकरोमाण्यादाय केशराजस्य।
स्वरसेनाक्ते वस्त्रे क्षत्वा वर्त्तिञ्च तैलाक्ताम्॥
तज्जातकज्जलाञ्चितलोचनयुगलोऽप्यलङ्कृतो बालः।
कष्टमनामकरोगं क्षपयति भूतादिकञ्चापि॥ १३॥
चालनिकातलसंस्थितपोतं संस्नाप्य गव्यमूत्रेण।
ओकोदग्धालिकायां रजकक्षारोदकस्नानम्॥
दासक्रयणश्यावणवटिका रसेन्द्रपूरिता धृता कण्ठे।
नलिनीदले च शयनं सुकष्टमनामकाख्यरोगघ्नम्॥ १४॥
भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु।
देयं तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी॥ १५॥
प्रथमे मासि जातस्य शिशोर्भेषजरक्तिका।
अवलेह्या तु कर्त्तव्या मधुक्षीरसिताघृतैः।
एकैकां वर्द्धयेत्तावद्यावत् संवत्सरो भवेत्।
तदूर्द्ध्वं माषवृद्धिः स्याद्यावद्वापोड़शाब्दिकाः॥ १६॥

तैलमित्यादौ।—निम्बीदलं निम्बीपत्रम्॥ १२॥

आर्कमित्यादि।—अर्कस्य तूलकम् आविकरोमापि मेषरोमापि चेति भागद्वयं केशराजस्वरसरञ्जितवस्त्रेणावेष्ट्य तैलाक्तं ज्वालयेत्। तच्छिखोपरि पत्रं धृत्वा पतितकज्जलेन चक्षुषी रञ्जनं कार्य्यम्॥ १३॥

चालनिकेत्यादि।—ओकोदग्धालिकायां चालनिकातले संस्थितबालकं स्नाननिकारन्ध्रपतितगोमूत्रेण स्नापयित्वा रजकक्षारजलेन स्नापयेत्। दासेत्यादौ।—दासः पाषण्डविशेषः भिक्षुवेशधारी योगीति लोके, तस्य वटिका वराटिका कपर्द्दिकेति यावत्, दासेन दासद्वारा क्रयणं यस्याः सा तथा, ततः कर्मधारयः। रसेन्द्रेण पारदेन पूरिता सा कण्ठे धर्त्तव्येत्यर्थः। नलिनीदलं पद्मपत्रम्॥१४।१५॥

माता चात्र कनीयसीति यदुक्तम् एतस्यामेव मातां प्रतिपादयितुं परिभाषा-

हरिद्रादिः—

हरिद्राद्वययष्ट्याह्व-सिंहीशक्रयवैः कृतः।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायस्तन्यदोषजित्॥ १७॥

बालचातुर्भद्रिका—

घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम्।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वासवमीहरम्॥ १८॥

धातक्यादिः—

धातकीविल्वधन्याक-लोध्रेन्द्रयववालकैः।
लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवान्तिनुत्॥ १९॥
रजनीदारुसरल-श्रेयसीवृहतीद्वयम्।
पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढ़ं माक्षिकसर्पिषा॥
ग्रहणीदीपनं हन्ति मारुतार्त्तिं सकामलाम्।
ज्वरातीसारपाण्डुघ्नं बालानां सर्वशोथनुत्॥ २०॥

माह प्रथम इत्यादि।—नख्विति नखादिविकल्पो दोषप्रकृत्यादिभेदात्। एकैका मिति मासि मासि एकैकां रक्तिकां सत्ता वर्द्धयेदित्यर्थः। तदूर्द्धमिति वर्षादूर्द्धं वर्षे वर्षे माषेण माषेण वृद्धिमाप्नुयात्। एतत्परिभाषाश्लेषो यथा—"प्रतिमासं प्रयोक्तव्या रक्तिरेषा भिषग्वरैः। मानमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्वमानविधावपि। षोड़-शाब्दादूर्द्धं यावदासप्ततेरिति। एष एव विभागोऽयं तदूर्द्धं बालवत् क्रिया" इति॥ १६॥

हरिद्रेत्यादौ।—सिंही पृश्निपर्णी। यत्र हरिद्रादिगण एवायं श्लोकेन निवद्धः, तत्र च कन्तकीति पठिता, निश्चलस्तु सिंही वासक इत्याह। यस्तु चीरपो बालः कषायं पातुमसमर्थस्तस्य धात्रीम् पाययेत्। सुश्रुतेन कषायोक्तद्रव्यकल्केन लिप्तयोः स्तनयोः पानमपि दर्शितम्॥ १७॥

घनेत्यादि।—घनं मुस्तकम्; अरुणा अतिविषा॥ १८। १९॥

रजनीत्यादि।—वाग्भटस्य। श्रेयसी. गजपिप्पली। बालानां सर्वरोगनु-दित्यत्र बालानां सर्वशोथनुदित्यपि पाठो वाग्भटे चन्द्राटेऽपि दृश्यते॥ २०॥

सितोपकृष्णाञ्जनं लाजाशृङ्गीमरिचमाक्षिकैः।
लेहः शिशोर्विधातव्यश्छर्दिकासज्वरापहः॥ २१॥

शृङ्गयादिः—

शृङ्गीं समुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम्।
कासज्वरच्छर्दिभिरर्दितानां समाक्षिकश्चातिविषां तथैकाम्॥२२॥
पीतं पीतं वमेद्यस्तु स्तन्यं तन्मधुसर्पिषा।
द्विवार्त्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत्॥
आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थैर्लेहः क्षौद्रेण छर्दिनुत्॥ २३॥
पिप्पलीमरिचानान्तु चूर्णं समधुशर्करम्।
रसेन मातुलुङ्गस्य हिक्काच्छर्दिनिवारणम्॥ २४॥
पेटीपाठाम्बूलाञ्जनश्चूर्णः सहकारवल्कलतः कल्कः।
द्रव्यैकशश्च पिण्डो विधृतो ह्यनाभिमध्यतास्वादौ॥
छर्द्यतीसारजवेगं प्रबलं धत्ते तदैव च नियमेन॥ २५॥
विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनां जलं सलोध्रं गजपिप्पली च।
क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्रौ वालेषु योज्यावतिसारितेषु॥२६॥

सितोपेत्यादि।—सितो मधुरिका; कृष्णा पिप्पली; अञ्जनं रसाञ्जनं; शृङ्गी कर्कटशृङ्गी॥ २१। २२॥

पीतमित्यादि।—वाग्भटस्य। द्विवार्त्ताकी वृहतीद्वयम्। फलरसमिति वार्त्ताकीफलरसम्। योगोऽयमेक इति श्रीकण्ठः। निश्चलस्तु चशब्दो विकल्पे, ततो योगद्वयं; यदुक्तमायुर्वेदसारे—"पीत्वा यो वमति स्तन्यं भृशं यो मधुसर्पिषा। कोलीफलरसं यद्वा पञ्चकोलं प्रलेहयेत्" इति। अयञ्च व्यवस्थितो विकल्पः तेन पित्तोत्तरे कफे वृहतीद्वयफलरसं; वातश्लेष्मणि च पञ्चकोलचूर्णमित्याह॥२३॥

पिप्पलीत्यादौ।—रसेन मातुलुङ्गस्येत्यत्र लिह्यादिति शेषः॥ २४॥

पेटीत्यादि।—पेटी पेटारीति ख्याता, झाँपीटुपरीति लोके। चकारान्मिलित्वा, प्रत्येकञ्च योगः॥ २५॥

विल्वेत्यादौ।—जलं बालकम्। 'क्वाथावलेहाविति क्वाथो वा अवलेहो वेत्यर्थः अवलेहपक्षे सर्वं सम्यक् [illegible] मधुना लेह्यम्॥ २६॥

समङ्गाधातकीलोध्र-शारिवाभिः शृतं जलम्।
दुर्द्धरेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाक्षिकम्॥
नागरातिविषामुस्तं बालकेन्द्रयवैः शृतम्।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्वातीसारनाशनम्॥
समङ्गा धातकी पद्मं वयःस्था कच्छुरा तथा।
पिष्टैरेतैर्यवागूः स्यादतीसारविनाशिनी॥ २७॥
बिल्वचूतकषायेण लाजाश्चैव सशर्कराः।
आलोड्य पाययेद्बालं छर्द्यतीसारनाशनीः॥ २८॥
कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि-मध्यमुस्तरसाञ्जनैः।
क्षौद्रलीढ़ः कुमारस्य छर्द्दितृष्णातिसारनुत्॥
मोचरसः समङ्गा च धातकी पद्मकेशरम्।
पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी॥ २९॥
लेहस्तैलसिताक्षौद्र-तिलयष्ट्याह्वकल्कितः।
बालस्य रुन्ध्यान्वियतं रक्तस्रावं प्रवाहिकाम्॥ ३०॥
लाजा सयष्टिमधुकं शर्कराक्षौद्रमेव च।
तण्डुलोदकसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम्॥ ३१॥

समङ्गेत्यादि।—समङ्गा वराहक्रान्ता। पद्मं पद्मकेशरं; वयस्था गुडूची; [क]च्छुरा शूकशिम्बीमूलम्। फल्कसाध्या श्यम्॥ २७॥

बिल्वेत्यादौ।—कषायोऽत्रांशसः। अतएव निर्देशात् लाजाशब्दः स्त्रीलिङ्गो-ऽप्यस्तीति। योगोऽयं छर्द्यतिसारनाशनो बोध्य इति शेषः॥ २८॥

कल्क इत्यादौ।—कोलास्थिमध्यं बदरास्थिमज्जा; मोचं शाल्मली-[वे]ष्टकः॥ २९॥

[ले]ह इत्यादौ।—रक्तस्रावप्रवाहिकामिति प्रवाहिकायामेव यत्र रक्तप्रवृत्ति-[स्त]त्रायं योगः, न तु केवलरक्तस्रावे; तैलतिलयोरुष्णवीर्य्यत्वेन तत्रानर्हत्वात्॥३०॥

लाजा इत्यादौ।—संयुक्तमित्यनन्तरं पीतमिति शेषः। लाजादिचूर्णं यथा-[य]ोग्यं गृहीत्वा तण्डुलोदकेन पेयम्॥ ३१॥

अङ्कोठमूलमथवा तण्डुलसलिलेन वटजमूलं वा।
पीतं हन्त्यतीसारं ग्रहणीरोगञ्च सुदुर्वारम्॥ ३२॥
सितजीरकसर्जचूर्णं बिल्वदलोत्थाम्बुमिश्रितं पीतम्।
हन्त्यामरक्तशूलं गुड़सहितः श्वेतसर्जो वा॥
मरिचमहौषधकुटजं द्विगुणोत्तरमुत्तरोत्तरं क्रमशः।
गुड़तक्रयुतमेतद् ग्रहणीरोगं निहन्त्याशु॥ ३३॥
बिल्वशक्राम्बुमोचाब्दसिद्धमाजं पयः शिशोः।
ससामां रक्तां ग्रहणीं पीतं हन्यात् त्रिरात्रतः।
तद्वदजाक्षीरसमो जम्बूत्वगुत्थो रसः॥ ३४॥
गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम्।
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम्॥ ३५॥
कणोषणसिताक्षौद्र सूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः।
मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः॥ ३६॥
घृतेन सिन्धुविश्वैला-हिङ्गुभार्गीरजो लिहन्।
आनाहं वातिकं शूलं जयेत्तोयेन वा शिशुः॥ ३७॥
हरीतकीवचाकुष्ठं कल्कं माक्षिकसंयुतम्।

अङ्कोठेत्यादि।—अङ्कोठः अङ्कोलः इति ख्यातवृक्षः। [illegible] तण्डुलोदक-[illegible]। वटजमूलं वटजातमूलं, [illegible] इति ख्यातम्। अतएवोक्तं वटशुङ्गमिति, न तु वटमूलम्॥ ३२॥

सितेत्यादौ।—बिल्वदलोत्थाम्बु बिल्वपत्ररसः। गुड़ेन मधुरीकृतं तक्रं गुड़तक्रम्॥ ३३॥

बिल्वेत्यादौ।—शक्रमिन्द्रयवम्; अब्दं मुस्तकम्; मोच. शाल्मलीवेष्टकः। सिद्धमिति क्षीरपरिभाषापाकः॥ ३४—३६॥

घृतेनेत्यादौ।—सिन्धु सैन्धवम्। एषां चूर्णं घृतेन मिश्रम्। तोयेन [illegible] दिग्धमिति शेषः। तेन तोयेन कोष्णजलेन वा पिबेदित्यर्थः॥ ३७॥

पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुपातनात् ॥ ३८ ॥
मुखपाके तु बालानां आम्रसारमयोरजः ।
गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाञ्जनम् ॥
अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।
दार्वीयष्ट्यभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथापरम् ॥ ३९ ॥
सहजम्बीररसेन मुद्गदलरसघर्षणं सद्यः ।
क्षतमुपहन्ति हि पाकं मुखजं बालस्य चाश्वेव ॥ ४० ॥
धावतित्रिखिल्लूररजः पुष्परसान्वितम् ।
द्रुतं करोति बालानां दन्तकेशरवन्मुखम् ॥ ४१ ॥
दन्तोद्भेदोत्थरोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ।
स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य ते गदाः ॥ ४२ ॥
पञ्चमूलीकषायेण सघृतेन पयः शृतम् ।
सशृङ्गवेरं सगुडं शीतं हिक्कार्दितः पिबेत् ॥

पीत्वेत्यादि ।—वाग्भटस्य । तालुपातनं तालुप्रदेशस्य निम्नता । तालु-फक्ककादिष्वपि पाठः ॥ ३८ ॥

मुखपाक इत्यादौ ।—आम्रसारः आम्रवृक्षसारः, स्वनामख्यातो राढायामिति केचित् । अन्ये तु आम्रसारः आम्रफलास्थिमज्जेत्याहुः । आम्रसारादि-रसाञ्जना-न्तम् एक एव प्रलेपः । अश्वत्थस्य त्वक् पत्रञ्च । अपरमित्यत्र प्रलेपनमित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

सहेत्यादौ ।—जम्बीरः पर्णासभेदः । मुद्गदलं मुद्गपत्रम्, तस्य रसस्य पुट-पाकविधिनैव गृहीतुं भवति ॥ ४० ॥

धावेत्यादि ।—वाग्भटस्य । धावतित्रिखिल्लूरं शुष्कमांसम्; पुष्परसो मधु । एतत्सर्वमपूर्वं मधुना लेह्यमिति केचित् । अन्ये तु मधुनैतच्चूर्णेन दन्तपालिं प्रतिसारयेदित्याहुः । किन्त्वयं योगो वाग्भटे प्रतिसारणप्रकरणे पठितः । दन्त-केशरमिति दन्ता एव केशरं सुकुमारत्वात् ॥ ४१ ॥

दन्तोद्भेदेत्यादि ।—वाग्भटस्य । दन्तोद्भेदो दन्तभेदः । "दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् । विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम्" इत्यादि । न बालमतियन्त्रयेदिति आहाराचारनियमेनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।
लीढ्वा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं हिक्कार्दितः शिशुः ॥ ४३ ॥
चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथा दन्तीं गवाक्ष्यपि ।
चूर्णं कृत्वा तु सर्वेषां सुखोष्णेनाम्बुना पिबेत् ।
श्वासं कासमथो हिक्कां कुमाराणां प्रणाशयेत् ॥ ४४ ॥
द्राक्षायासाभयाकृष्णाचूर्णं सक्षौद्रसर्पिषा ।
लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासञ्च तमकं तथा ॥ ४५ ॥
पुष्करातिविषाशृङ्गीमागधीधन्वयासकम् ।
चूर्णितं मधुना लीढं शिशूनां पञ्चकासनुत् ॥ ४६ ॥
दाड़िमस्य च बीजानि जीरकं नागकेशरम् ।
चूर्णितं शर्कराक्षौद्रलीढं तृष्णानिवारणम् ॥ ४७ ॥
मायूरपक्षभस्मव्युषितजलं तेन भावितं पेयम् ।
तृष्णाघ्नं वटकाष्ठजभस्मजलं वल्लभोपजिहृतं वक्ते ॥
पिष्टैश्छागेन पयसा दार्वीमुस्तकगैरिकैः ।
बहिरालेपनं शस्तं शिशोर्नेत्रामयापहम् ॥ ४८ ॥

पद्ममूलीत्यादि ।—पद्मन्ती मस्तती वातकफप्रधानहिक्काहरत्वात् । अत्र क्वाथात् पादिकं घृतम् अष्टमांशं वा ; दुग्धाच्चतुर्गुणः क्वाथः । एतत् सर्वमेकीकृत्य पक्वा क्वाथं शोषयित्वा सघृतं दुग्धं स्थाप्यम्, तत्र शुण्ठीचूर्णं गुड़ञ्चानुरूपं प्रक्षिप्य यथार्हं पिबेदित्याहुः । अन्ये तु घृतस्यापि पानकाले प्रक्षेप्यत्वमिति वदन्ति । सुवर्णगैरिकस्य अत्यन्तलोहितगैरिकस्य ॥ ४३ ॥

चित्रकमित्यादौ ।—गवाक्षी गोरक्षकर्कटी । सविबन्धे वाते कफेऽयं योगः ॥ ४४ ॥

द्राक्षेत्यादि ।—कफपित्ते । यासो दुरालभा । तमकं श्वासमित्यर्थः ॥४५ । ४६।

दाड़िमस्येत्यादौ ।—चूर्णितमित्यत्र कृष्णा चेति पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

मायूरेत्यादौ ।—मयूरपक्षभस्मभावितजलेन व्युषितेन भावितवटकाष्ठभस्मजलेन पेयमित्यर्थः । मयूरपक्षभस्म पल १, जल पल ६, एतदनुभाव वक्ते

मनःशिला शङ्खनाभिः पिप्पल्योऽथ रसाञ्जनम्।
वर्त्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता बाले सर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ४९ ॥
मातुः स्तन्यकटुस्नेह-काञ्जिकैर्भावितो जयेत्।
स्वेदाद्दीपशिखोत्तप्तो नेत्रामयमलक्तकः ॥ ५० ॥
शुण्ठीभृङ्गनिशाकल्कः पुटपाकः ससैन्धवः।
कुकूलकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्चोतनं हितम् ॥ ५१ ॥
क्रिमिघ्नतालशिलादार्वी-लाक्षाकाञ्चनगैरिकैः।
चूर्णाञ्जनं कुकूले स्याच्छिशूनां पोथकीषु च ॥
सुदर्शनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुकूलके।
शङ्खधूमनिशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवैः शिशोः।
लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्च्चिकाः ॥ ५२ ॥

परिस्राव्य गृहीतजले क्षुदिते पक्वाग्निना वटकाष्ठभस्म प्रक्षिप्य बहुधा परिस्राव्य यथार्हं पिबेत् ॥ ४८ ॥

मनःशिलेत्यादौ।—क्षौद्रेण संयुक्ता संसृष्टेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मातुःस्तन्येत्यादौ।—कटुस्नेहं कटुतैलम्। एतैर्मातुः स्तन्यादिभिः प्रत्येकशः सप्ताहं भावितोऽलक्तकरसः अनन्तरं दीपशिखातप्तः सन् स्वेदविधिना नेत्रामयं जयेदित्यर्थः ॥ ५० ॥

शुण्ठ्यादौ।—भृङ्गो भृङ्गराजः। शुण्ठ्यादीनां पिष्टानां प्रत्येकं माषद्वयम्; सैन्धवं रक्तिपञ्चकम्। एतत् सर्वं पुटपाकविधिना पक्त्वा तत आकृष्य वस्त्रे पीडयित्वा चक्षुषि आश्चोतनं कार्य्यम्। कुकूणक इति पाठे कुकूणकस्तूपाधिः, एतस्मिन् पुटपाक इत्यन्वयः। उक्तं हि वाग्भटे—"शृङ्गवेरं निशा भृङ्गं कल्कितं वटपल्लवैः। बद्धा गोशकृता लिप्तं कुकूलैः स्वेदयेत् ततः। रसेन लिम्पेत् तालाख्यं नेत्रे च परिषेचयेत्" इति ॥ ५१ ॥

क्रिमिघ्नेत्यादौ।—तालं हरितालम्; शिला मनःशिला; काञ्चनगैरिकं स्वर्णगैरिकम्। चूर्णाञ्जनमिति मधुघृतशलाकया चूर्णाञ्जनं कार्य्यम्। सुदर्शनेति सुदर्शना चिवरीति ख्याता जीयपत्रेति च ख्याता ॥ ५२ ॥

अश्वगन्धाघृतम्—

पादकल्केऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत्।
घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्द्धनम् ॥ ५३ ॥

बालचाङ्गेरीघृतम्—

चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिश्छागक्षीरसमे पचेत्।
कपित्थव्योषसिन्धूत्थसमङ्गोत्पलबालकैः ॥
सबिल्वधातकीमोचैः सिद्धं सर्वातिसारनुत्।
ग्रहणीं दुस्तरां हन्ति बालानान्तु विशेषतः ॥ ५४ ॥

कुमारकल्याणकं घृतम्—

शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह।
द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीवकं बला ॥
शटी दुरालभा बिल्वं दाड़िमं सुरसः स्थिरा।
मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली ॥
एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे ॥
एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम्।
बलवर्णकरं धन्यमग्निपुष्टिविवर्द्धनम् ॥
छायासर्वग्रहालक्ष्मी-क्रिमिदन्तगदापहम्।
सर्वबालामयहरं दन्तोद्भेदे विशेषतः ॥ ५५ ॥

पादकल्क इत्यादौ।—पेयं कुमाराणामिति कुमारैः पेयमित्यर्थः। वा कर्त्तरि कृत्यैरिति षष्ठी ॥ ५३ ॥

चाङ्गेर्य्यादौ।—छागक्षीरचाङ्गेरीस्वरसौ घृताद्द्विगुणौ, पाकसाधनत्वेन चतुर्गुणं द्रवस्योत्सर्गसिद्धत्वात् ॥ ५४ ॥

शङ्खपुष्पीत्यादौ।—जीवक जीवनीयवर्गमध्ये पठितद्रव्यम्। सुरसः पर्णासः। कण्टकारीस्वरसः क्षीरञ्च प्रत्येकं घृताच्चतुर्गुणम्। भूतादिकृतं दुःखादिर्वैकल्यं छाया ॥ ५५ ॥

अष्टमङ्गलघृतम्—

वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च।
शारिवा सैन्धवञ्चापि पिप्पली घृतमष्टमम्॥
मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने।
दृढ़स्मृतिः चिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान् भवेत्॥
न पिशाचा न रचांसि न भूता न च मातरः।
प्रभवन्ति कुमाराणां पिवतामष्टमङ्गलम्॥ ५६॥

लाचादितैलम्—

लाचारससमं सिद्धं तैलं मस्तुचतुर्गुणम्।
रास्नाचन्दनकुष्ठाब्द-वाजिगन्धानिशायुगैः॥
शताह्वादारुयष्ट्याह्व-मूर्वातिक्ताहरेणुभिः।
बालानां ज्वररचोघ्नमभ्यङ्गाद्बलवर्णकृत्॥ ५७॥
सद्वासुरिङ्गितिकोदीच्यक्राथस्नानं ग्रहापहम्।
सप्तच्छदनिशाकुष्ठ-चन्दनैश्चानुलेपनम्॥ ५८॥
सर्पत्वक् लसुनं मूर्वासर्षपारिष्टपल्लवाः।
वैड़ालविड़जालोम मेषशृङ्गी वचा मधु।
धूपः शिशोर्ज्वररचोऽयमशेषग्रहनाशनः॥ ५९
बलिशान्तीष्टकर्माणि कार्य्याणि ग्रहशान्तये।

वचेत्यादि।—वचादीनां कल्कः; जलं चतुर्गुणमिति॥ ५६॥

लाचातैले—कुष्ठाब्दचन्दनैरित्येव पाठो वाग्भटपुस्तकेषु दृश्यते, न तु कुष्ठाब्द-चन्दनैरिति। तिक्ता कटुरोहिणी, न तु लताकस्तूरी; "समूर्वारोहिणीरास्ना-शताह्वानधकैः समैः" इति सिद्धसारदर्शनात्॥ ५७॥

सद्वेत्यादि।—सद्वा माषपर्णी। क्वाथोऽमीषामतः॥ ५८॥

सर्पत्यादि।—सर्पत्वक् निर्मोकः; अरिष्टो निम्बः; सर्षपः श्वेतसर्षपः; मेषशृङ्ग्याःपत्रम्। मेषशृङ्गमिति पाठे मेषस्य गड़रस्य शृङ्गम्॥ ५९॥

बलीत्यादौ।—तवादाविष्टन् मन्त्रादाविति पाठान्तरे कुमारस्य हस्तबन्धादि-

मन्त्रत्रयं प्रयोक्तव्यमस्तवादौ सार्व्वकामिकः॥

ओँ नमो भगवते गरुड़ाय त्र्यम्बकाय सदास्तव स्तुतः स्वाहा। ओँ कं पं टं सं वैनतेयाय नमः। ओँ ह्रीँ ह्रँ क्षः॥ ६० ॥

बालदेहप्रमाणेन पुष्पमालान्तु सर्व्वतः।
प्रगृह्य मुष्ठिकाभक्तावलिर्देयस्तु शान्तिकः।
"ओँ कारी सुवर्णपक्षी बालकं रक्ष रक्ष स्वाहा"॥ ६१ ॥

ओँ नारायणाय नमः। प्रथमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति नन्दा नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। अशुभं शब्दं मुञ्चति, आक्रोशञ्च करोति स्तन्यं न गृह्णाति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लोदनं, शुक्लपुष्पं, शुक्लसप्तध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, सप्त स्वस्तिकाः, सप्त

मन्त्रत्रयस्यार्थः। ओँ इत्यादिस्वाहान्त एको मन्त्रः। ओँ इत्यादिवीजाक्षरात्मको द्वितीयः। एवं ओँ इत्यादि स इत्यन्तस्तृतीयः। किंवा मिलित्वा एक एव गारुडमन्त्रः॥ ६० ॥

बालदेहेत्यादि।—पुष्पमाला स्रक्। सर्व्वत इति सर्व्वासु दिक्षु। भक्तं शराव्यादपरिच्छिन्नं चतुर्थांशं स्वभक्तं वा। मुष्टिका: स्कन्दग्रहाः। अत्र मन्त्रमात्रमन्त्रनधूपदीपदानगन्धपुष्पादीनि ज्ञेयाः। अयं गरुडबलिः सन्ध्यायां दिनत्रयं देयत इति वृद्धैः। बालकरक्षामन्त्रमाह ओँकारीत्यादिस्वाहान्तः॥ ६१ ॥

इदानीं प्रतिदिनं रावणकृतकुमारतन्त्रमाह ओँ नारायणाय नम इत्यादि।—प्रथमे मासि वर्षे इत्यादि कथम्, यतो जन्मनाराद्वितीयदिवसादिना प्रथमनामस्य वाधितत्वात्; एवं प्रथमवर्षस्यापि द्वितीयतृतीयमासादिद्वादशमासान्ते परिसमाप्तत्वादिति। अथोच्यते द्वादशदिनात् परतोऽप्येव प्रथमनामस्यावकाशः, एवं वर्षस्यापि। तथाहि। यदि कुमारी माघे जातस्तदा माघादिगणनया पौषमासि द्वादशमासाः

वटकाः, सप्त शष्कुलिकाः, जम्बुलिकाः, सप्त मुस्तकाः गन्धं, पुष्पं, ताम्बूलं मत्स्यं, मांसं, सुराग्रभक्तञ्च—पूर्वस्यां दिशि चतुष्पथे मध्याह्ने वलिर्दातव्यः। ततः अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे निक्षिप्य शान्त्युदकेन स्नापयेत्; रसोनसिद्धार्थकमेषशृङ्गनिम्बपत्रशिवनिर्माल्यैर्बालकं धूपयेत्। "ओं नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च ह्रीं फट् स्वाहा" एवं दिनत्रयं वलिं दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६२ ॥

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुनन्दा नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। चक्षुः उन्मीलयति, गात्रमुद्वेजयति, न शेते, क्रन्दति, स्तन्यं न गृह्णाति, आत्कारश्च भवति।

वलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

भवन्ति। प्रथमद्वितीयदिवसविधिरेव; तत ऊर्द्ध्वं द्वादशमासि वर्षवृद्धिदिनं यावत् प्रथमसंवत्सरविधिर्विधेय इति युक्तिमुत्पश्यामः। मासेन गणनया, न तु चान्द्रादित्यगत्या दिनविभागं कृत्वा मासादिगणना कार्या; इह द्वादशमासवर्षयोर्विपर्यस्ताभावप्रसङ्गात्। किंवा आदित्यगत्यादिगणनयापि जन्मदिन एव प्रथमवर्षविधिर्यरितार्थत्वमिति। नन्दादिनामकीर्त्तनञ्च तदुद्देशेन वलिदानार्थम्, यथा—अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा नन्दायै नम इति वलिदानम्। अशुभमन्द्रमनन्तरवाक्यं सूचयति विरौति। आत्कारश्छर्दिः। स्वस्तिका वेदिकाः। जम्बुलिका चतुरस्रमाषाः। अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे प्रक्षिप्य गायत्रीं पठित्वा द्विजेन शान्त्युदकं कर्त्तव्यम्, किंवा वलिदानमन्त्रेणैव भिषजा कार्यमित्याहुर्वृद्धाः। नेपत्य गन्धरस मज्जः। यत्र धूपो नोक्तस्तत्राप्ययमेव धूपो विधेयः। यत्र शान्त्युदकं नोक्तं तत्र इदमेव शान्त्युदकमुपदिशन्ति। ओं नम इत्यादि।—मन्त्रो भुवः, येऽस्मिन्काले प्रतिमातृकं बाध्याः कुमारस्य नामोच्चारणपूर्वकं पठनीयाः; यथा—अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च इति ॥ ६२ ॥

द्वितीय इत्यादौ। उन्मीलयति उपरि भृशमुत्क्षिपति। [illegible]कमिति

तण्डुलं हस्तपृष्ठैकं गृहीत्वा दधि गुड़घृतञ्च मिश्रितं शराबकं, गन्धताम्बूलं, पीतपुष्पं पीतसप्तध्वजाः, चत्वारः प्रदीपाः, दश स्वस्तिकाः, मत्स्यमांससुराग्रभक्ततिलचूर्णानि—पश्चिमायां दिशि चतुष्पथे वलिर्दातव्यः दिनानि त्रीणि सन्ध्यायां, ततः शान्त्युदकेन स्नापयेत्; शिवनिर्माल्य-सिद्धार्थ मार्जाररोमो-शीर-वालक-घृतैः धूपं दद्यात्। "ओं नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च ह्रीं फट् स्वाहा"। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ६३॥

तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति, स्तन्यं न गृह्णाति, मुष्टिं बध्नाति, क्रन्दति, ऊर्द्ध्वं निरीक्षते।

वलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनं, गन्धताम्बूलं, रक्तसप्तध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, सप्त स्वस्तिकाः, पक्षिमांससुराग्रभक्तञ्च—दक्षिणस्यां दिशि अपराह्णे चतुष्पथे वलिर्दातव्यः। शिवनिर्माल्यगुग्गुलुसर्षपनिम्बपत्रमेषशृङ्गै र्दिन-त्रयं धूपयेत्। "ओं नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च त्रासय त्रासय स्वाहा।" एवं दिनत्रयं कार्य्यम्। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥६४॥

चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति मुखमुण्डिका नाम

एकवारपरिमितहस्तपृष्ठे तण्डुलान् गृहीत्वेत्यर्थः। अग्रभक्तमिति ओदनपूर्णस्थाली-मध्यात् यत् प्रथममाकृष्यते भक्तं तदग्रभक्तम्। शान्त्युदकेनेति शान्त्युदकमिदं कुम्भेन कार्य्यम्; एवं सर्वत्र विशेषोक्तिं विना॥ ६३॥

तृतीय इत्यादौ।—अग्रभक्तमिति ओदनपूर्णस्थालीमध्यात् यत् प्रथममाकृष्यते तत् अग्रभक्तम्॥ ६४॥

मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। ग्रीवां नामयति, चक्षुरुन्मीलयति, स्तन्यं न गृह्णाति, रोदिति, स्वपिति, मुष्टिं बध्नाति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा उत्पल-पुष्पं, गन्धं, ताम्बूलं, दश ध्वजाः दीपायत्वारः, त्रयोदश स्वस्तिकाः, मत्स्यमांससुराश्रभक्ष्यञ्च—उत्तरस्यां दिशि अपराह्णे बलिर्देयश्चतुष्पथे। "ओँ नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ६५॥

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति कटपूतना नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्र-मुद्वेजयति, स्तन्यं न गृह्णाति मुष्टिं बध्नाति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

कुम्भकारचक्रस्य मृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां विधाय गन्धताम्बूलं, शुक्लपुष्पं, शुक्लौदनं, पञ्च ध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः, पञ्च वटकाः, ऐशान्यां दिशि बलिर्दातव्यः; शान्त्युदकेन स्नापयेत्; शिवनिर्माल्य-सर्पनिर्मोकगुग्गुलुनिम्बपत्र-बालक-घृतै-र्धूपं दद्यात्। "ओँ नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा।" चतुर्थदिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ६६॥

षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शकुनिका नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रभेदश्च

चतुर्थ इत्यादौ।—दशध्वजा इति मुक्ताः, विशेषाभावात्॥ ६५॥

पञ्चम इत्यादौ।—कुम्भकारचक्रमृत्तिका कुम्भकारचक्रसंलग्नमृत्तिका॥ ६६॥

दर्शयति, मुष्टिं बध्नाति दिवारात्रावुत्थानं भवति, ऊर्द्धं निरीचते।

बलिं तस्य प्रवच्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लौदनं पीतपुष्पं रक्तपुष्पं, गन्ध-ताम्बूलं, दश दीपाः, दश पीतध्वजाः, दश स्वस्तिकाः, दश वटकाः, क्षीरजम्बूलिकाः, मत्स्यमांससुराः—आग्नेय्यां दिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने बलिर्दातव्यः; शान्त्युदकेन स्नापयेत्; शिवनिर्माल्यरसोनगुग्गुलुसर्पनिर्मोकनिम्बपत्रघृतैर्धूपं दद्यात्। "ओं नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ६७॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति शुष्करेवती नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति, मुष्टिं बध्नाति, रोदिति।

बलिं तस्य प्रवच्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

रक्तपुष्पं शुक्लपुष्पं, गन्धताम्बूलं, रक्तौदनं, क्षशराः त्रयोदश स्वस्तिकाः त्रयोदश शष्कुलिकाः, जम्बूलिका, मत्स्यमांस-सुराः, त्रयोदश ध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः—पश्चिमायां दिशि ग्राम-निष्काशेऽपराह्ने वृक्षमाश्रित्य बलिर्दातव्यः; शान्त्युदकेन स्नापयेत्; गुग्गुलुमेषशृङ्गसर्षपोशीरवालकघृतैर्धूपं दद्यात्। "ओं नमो रावणाय दीप्ततेजसे हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥६८॥

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति अर्य्यका नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गृध्रगन्धः पूतिगन्धश्च

षष्ठ इत्यादौ।—क्षीरजम्बूलिकाः क्षीरसहितखिन्नमाषाः॥ ६७॥

जायते, आहारं न गृह्णाति, गात्राणि उद्वेजयति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि यतः सम्पद्यते शुभम्।

रक्तपीतध्वजाः, चन्दनं, पीतपुष्पं, शष्कुल्यः, पर्पटिकाः, मत्स्यमांससुराः, जम्बूलिकाः—प्रत्यूषे बलिं दद्यात्। "ओं नमो रावणाय त्रैलोक्यविद्रावणाय चतुर्दिशमोक्षणाय व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च दह दह श्रीं क्लीं फट् स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ६८॥

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सूतिका नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। नित्यं क्रन्दयति, गात्रभेदं दर्शयति, मुष्टिं बध्नाति, निद्रातितरा स्यात्।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां निर्माय शुक्लवस्त्रेण वेष्टयेत्। शुक्लपुष्पं, शुक्लौदनं गन्धताम्बूलं, शुक्लत्रयोदशध्वजाः, त्रयोदश प्रदीपाः, त्रयोदश स्वस्तिकाः, त्रयोदश पुत्तलिकाः, मत्स्यमांससुराः—उत्तरदिग्विभागे ग्रामनिष्क्रामे बलिं दापयेत्; शान्त्युदकेन स्नापयेत्; गुग्गुलुनिम्बपत्रगोधूमगोशृङ्गश्वेतसर्षपघृतैर्धूपं दद्यात्। "ओं नमो रावणाय चतुर्भुजाय हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ७०॥

दशमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति निरृता नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति, आत्कारं करोति, रोदिति, बध्नाति मूत्रं पुरीषञ्च भवति।

नवम इत्यादौ।—रक्तौदनं माषादिभक्तम्, चक्रकादिरक्तभक्तं वा। क्रमशः

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

पारावारमृत्तिकां गृहीत्वा, पुत्तलिकां कृत्वा, गन्ध-ताम्बूलं रक्तपुष्पं, रक्तचन्दनं, पञ्चवर्णपञ्चध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः, पञ्च स्वस्तिकाः, पञ्च पुत्तलिकाः, मत्स्यमांससुराः—वायव्यां दिशि बलिं दद्यात्; काकविष्ठागोमांसगोशृङ्गरसोनमार्जार-रोमनिम्बपत्रघृतैर्धूपयेत्। "ॐ नमो रावणाय चूर्णितहस्ताय हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ७१॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति पिलिपिच्छिका नाम मातृका; तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। आहारं न गृह्णाति, ऊर्द्धदृष्टिर्भवति, गात्रभङ्ग आत्काराश्च भवति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनं रक्तपुष्पञ्च तस्या मुखं दुग्धेन सिञ्चेत्। पीतपुष्पं गन्धताम्बूलं, सप्त पीतध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, अष्टौ वटकाः, अष्टौ शष्कुलिकाः, अष्टौ पूपिकाः, मत्स्यमांससुराः—पूर्वस्यां दिशि बलिर्दातव्यः; शान्त्युदकेन स्नापयेत्; शिवनिर्माल्यगुग्गुलुगोशृङ्गसर्पनिर्मोकघृतैर्धूपयेत्।

"ॐ नमो रावणाय मुञ्च मुञ्च स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत्। ततः सुस्थो भवति बालकः। तेन सम्पद्यते शुभम्॥ ७२॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति कामुका नाम मातृका; तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। विहस्य वादयति, करेण तर्जयति, गृह्णति, क्रामति निश्वसिति, मुहुर्मुहुः स्फुटयति, आहारं न करोति।

विलसद्द्लनिर्मितयष्टाग्रः। यामनिष्कासे यामप्राप्ते॥ ६८—७२॥

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

क्षीरेण पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लकुसुमं, गन्धताम्बूलं, शुक्ल-सप्तध्वजाः, सप्त शष्कुलिकाः, सप्त प्रदीपाः—करम्भकेण सर्व-कर्मबलिं दद्यात्; शान्त्युदकेन स्नापयेत्। श्वेतसर्षपगुग्गुलु-शिवनिर्माल्यघृतैर्धूपयेत्। "ओं नमो रावणाय मुञ्च मुञ्च हन हन स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत्॥ ७२॥

इति रावणकृतं कुमारतन्त्रं समाप्तम्॥

इति बालरोग-चिकित्सा॥

अथ विष-चिकित्सा।

अरिष्टाबन्धनं मन्त्रप्रयोगश्च विषापहः।
दंशनं दंशकस्याहेः फलस्य मृदुनोऽपि वा॥ १॥

अष्टमनवमदशमैकादशस्फुटाः। द्वादशे—वादयतीति सम्भाष्यते। रोदितीति पाठान्तरम्। क्षीरेणेति पाकात् पिण्डीभूतेन क्षीरेणेत्यर्थः। करम्भकेण दधिमिश्रित-भक्तेन॥ ७२॥

इति बालरोगचिकित्साविवृतिः।

इदानीमातुररहितचिकित्सापारिशेष्यात् विषचिकित्सामाह अरिष्टेत्यादि।—अरिष्टाबन्धनं धमनीबन्धः, स च दंशदेशादूर्द्ध्वं चतुरङ्गुले। यदाह वाग्भटः—"दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले। क्षौमादिभिर्वल्कलैर्वा सिद्धमन्त्रैश्च मन्त्र-येत्" इति। दंशकस्याहेरिति दंशकर्त्तुः सर्पस्य दंशनं दन्तपंक्तिद्वयेनातिपीड़नम्। एवं मृदुफलस्यापि। एतच्च सुकुमारद्रव्योपलक्षणं, तेन रम्भामृणालकाण्डाद्यपि बोध्यम्। तत्र सर्वत्र विषसंक्रमणं भवतीति भावः। यदुक्तं वृन्दे—"धर्त्तुं दंश-विधौ न भोगिनमसौ प्राप्नोति दष्टो यदा रम्भाखण्डमृणालकोमलफलं दन्तैर्दशत्याशु यत्। गच्छेत् तत्क्षणमेव तस्य गरलं तद्दष्टवस्त्वन्तरं दंशे नीरसतां नयेच्च बहुधा सम्बध्य पुंसेन वै" इति॥ १॥

मूलं तण्डुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम्
निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः।
दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो मूलपम्
स्थाने तत्र स एव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात्॥ २॥
मसूरं निम्बपत्राभ्यां खादेन्मेषगते रवौ।
अब्दमेकं न भीतिः स्याद्विषात् तस्य न संशयः॥
धवलपुनर्नवजटया तण्डुलजलपीतया च पुष्यर्क्षे।
अपहरति विषधरविषोपद्रवमासंवत्सरं पुंसाम्॥ ३॥
गृहधूमो हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम्।
अपि वासुकिना दष्टः पिबेद्दधिघृतप्लुतम्।
कुलिकामूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति॥ ४॥
श्लेष्मणः कर्णगूथस्य वामानामिकया क्षतः।
लेपो हन्याद्विषं घोरं नृमूत्रसेचनं तथा॥ ५॥

मूलमित्यादौ।—प्रत्यङ्गिरा कण्टकीशिरीषः। शुचिराषाढ़स्तस्य भद्रयोगदिवसे शुभयोगनक्षत्रादियुक्तदिने पुष्यानक्षत्रादियुक्तदिने इत्यन्वयः॥ २॥

मसूरमित्यादि।—मसूरगुड़कमेकं, निम्बस्य द्वे पत्रे, तृतीया सहार्थे। मेषगते रवौ वैशाखे। धवलेत्यादि—स्पष्टम्॥ ३॥

गृहधूम इत्यादौ।—तण्डुलीयकमिति केवलतण्डुलीयकमूलमपि बोध्यम्। तदुक्तं विन्दुसारे—"तण्डुलीयकमूलन्तु पीतं तण्डुलवारिणा। तक्षकेणापि संदष्टं निर्विषं कुरुते नरम्" इति। कुलिकेत्यादि।—कुलिकः कालाकड़भेदः स्वल्पफलः कुड़काचि इति ख्यातः। उपदेशात् तण्डुलोदकेन नस्यं कार्यं; केचित् पानं वदन्ति॥ ४॥

श्लेष्मण इत्यादि।—योगद्वयम्। मुखस्थितश्लेष्मण इत्येकः; कर्णगूथस्येति द्वितीयः। वामानिकया क्षत इति कनिष्ठाङ्गुलीसमीपे वा अङ्गुली, सा अनामिकेत्युच्यते। वामहस्तस्य अनामिकाङ्गुल्या क्षत इत्यर्थः। नृमूत्रसेचनं दंशदेशे

शिरीषपुष्पस्वरसे भावितं श्वेतसर्षपम्।
सप्ताहं सर्पदष्टानां नस्यपानाञ्जने हितम्॥ ६ ॥
द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रं चतुःपलम्।
अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखावहम्॥ ७ ॥
वन्ध्याकर्कोटजं मूलं छागमूत्रेण भावितम्।
नस्यं काञ्जिकसंयुक्तं विषोपहतचेतसः॥ ८ ॥

त्रिवृद्विशल्या मधुकं हरिद्रे
मञ्जिष्ठवर्गो लवणञ्च सर्वम्।
कटुत्रिकञ्चैव विचूर्णितानि
शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि॥
एषोऽगदो हन्त्युपयुज्यमानः
पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः।
अवार्य्यवीर्य्यो विषवेगहन्ता
महागदो नाम महाप्रभावः॥ ९ ॥

क्षीयमूत्रलेपः। उक्तं हि—"सर्पदष्टप्रदेशे तु स्वयमेव विषक्षयः। मूत्रयेत् तत्क्षणादेव निर्विषत्वमवाप्नुयात्" इति। अथ तृतीयः योगः। ५ ॥

शिरीषेत्यादि।—वाग्भटस्य। श्वेतसर्षपमित्यत्र मरिचानतमिति पाठे मरिचं श्वेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम्। अयमेव पाठश्चन्द्रटादौ दृश्यते। अतः श्वेतसर्षपमिति पाठान्तरमुक्तम्। ६ ॥

द्विपलमित्यादि।—वाग्भटस्य। यद्यपीयं मात्रा सर्पदष्टविषये विशेषविहितत्वात् न दोषावहेति। ७ ॥

वन्ध्येत्यादि।—वन्ध्यः फलरहितः॥ ८ ॥

त्रिवृदित्यादि।—सुश्रुतस्य। विशल्या दन्ती, काष्ठपाटला वा; विशालेति पाठे गोरक्षकर्कटी। मञ्जिष्ठावर्गो मञ्जिष्ठासहितोऽयमेव त्रिवृदादिवर्गे द्रव्यैः। अन्ये तु मञ्जिष्ठावर्गं पृथगेव पठन्ति। तत्र टीकाकारैर्न व्याख्यातम्। डल्वनस्तु "त्रिवृद्विशल्ये मधुकं हरिद्रे रक्ता नरेन्द्रो लवणश्च वर्गः" इति व्याचष्टे च—

पीते विषे स्याद्वमनञ्च त्वक्स्थे
प्रदेहसेकादि सुशीतलञ्च ॥
कपित्थमांसं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे ।
लिह्यादामाशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ॥ १० ॥
विषे पक्वाशयगते पिप्पली-रजनीद्वयम् ।
मञ्जिष्ठाञ्च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन नरः पिबेत् ॥ ११ ॥
रजनीसैन्धवक्षौद्रसंयुक्तं घृतमुत्तमम् ।
पानं मूलविषार्त्तस्य दिग्धविद्धस्य चेष्यते ॥
सितामधुयुतं चूर्णं ताम्रस्य कनकस्य वा
लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वसंयोगजं विषम् ॥ १२ ॥
अङ्कोठमूलनिःक्वाथं फाणितं सघृतं लिहेत् ।
तैलाक्तः स्विन्नसर्वाङ्गो गरदोषविषापहः ॥ १३ ॥

विशल्या दन्ती, काष्ठपाटला वा ; रक्तं मञ्जिष्ठा ; नरेन्द्रः स्वर्णानुः ; लवणवर्गो लवणपञ्चकमिति । शृङ्गे इति गोशृङ्गे निदध्यादिति पंचमेकं स्थापयेत् । एतच्च गोशृङ्गे पक्षैकं स्थापनं नीयुतवक्ष्यमाणयोगे तथा दर्शनात् । यथा—"शृङ्गे गवी-शृङ्गमयेण चैव प्रच्छादितः पक्षमुपेक्षितश्च" । ९ ॥

पीत इत्यादौ ।—वमनमिति गोमयस्वरसेन मधुयुक्तेन वान्तिः कार्य्या । उक्तं हि—"सगधुर्विषपीतस्य वमनं गोमयाद्रसः" इति । त्वक्स्थे तु विषे शीतलं प्रदेहसेकादि कार्य्यम् । कपित्थेत्यादि ।—कपित्थस्य मांसं त्वगस्थ्यादिरहित मध्यम् । लिह्यादित्यादौ ।—ताभ्यामिति सिताक्षौद्राभ्याम्, नतादिति तगरपादि-कातः ॥ १० ॥

विष इत्यादौ ।—पिप्पलीद्वयं रजनीद्वयञ्च । सममिति समभागं जलेन पेषणं पानञ्चेत्याहुः ॥ ११ ॥

रजनीत्यादौ ।—उत्तमं घृतं गव्यघृतम् । दिग्धो विषाक्तशरः तेन विद्धस्य । ताम्रस्य कनकस्य वेति मारितस्य ताम्रस्य तथा मारितस्य सुवर्णस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

अङ्कोठेत्यादि ।—अङ्कोठमूलक्वाथमेव पुनः पाकात् फाणिताकारं कुर्य्यात् ॥१३॥

कटभ्यर्जुनशैरीय-शेलुचोरिद्रुमत्वचः।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥ १४ ॥
अंगारधूमसञ्जिष्ठा-रजनीलवणोत्तमैः।
लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनम् ॥
यः कासमर्द्दनेत्रं वदने प्रक्षिप्य कर्णे फुत्कारम्।
मनुजो दधाति शीघ्रं जयति विषं वृश्चिकानां सः ॥ १५ ॥
दंशे भ्रामणविधिना वृश्चिकविषहृत् कुठेरपादगुड़िका।
पुरधूपपूर्वमर्कच्छदमिव पिष्टा कृतो लेपः ॥ १६ ॥
जीरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः।
सुखोष्णो वृश्चिकार्त्तानां सुलेपो वेदनापहः ॥ १७ ॥
कुङ्कुमकुनटीकर्कटपललहरितालैः कुसुम्भसम्मिलितैः।
कृतगुड़िकाभ्रामणतो विदष्टगोधाशरटादिविषजित् । १८ ।
अङ्कोठपत्रधूमो मीनविषं झटिति विघट्टयेच्छृङ्गी।
गोधावरटीविषमिवा लेपेन कूढ़कराणिजटा ॥ १९ ॥
कनकोडुम्बरफलमिव तण्डुलजलपिष्टं पीतमपहरति।
कानकदलद्रवघृतगुड़दुग्धपलैकं शुनां गरलम् ॥ २० ॥

इदानीं कीटादिविषचिकित्सामाह कटभ्यर्जुनेत्यादि।—शैरीयो झिण्टी। शेलु बहुवारः; चोरिद्रुमा वटोदुम्बरादयः ॥ १४ ॥

अंगारधूमेत्यादौ।—कर्णिका कीटविशेषः। य इत्यादौ।—तेन मूलम् निक्षिप्य चर्व्यं ॥ १५ ॥

दंश इत्यादि। दंशे वृश्चिकदंशे। कुठारपादगुडिका पर्णाम्रमूलकृतगुडिका। पुरधूपपूर्वमिति गुग्गुलुना पूर्वं धूपयित्वा अर्कपत्रकृतो लेपः ॥ १६ । १७ ॥

गोधादिविषचिकित्सामाह कुङ्कुमेत्यादि। कुनटी मनःशिला; कर्कटकस्य पललं मांसम्, कुसुम्भं कुसुम्भपुष्पम्। शरटादीत्यादिशब्दात् छुछुन्दरीनामिकाज्येष्ठीप्रभृतीनां ग्रहणम् ॥ १८ ॥

कुक्कुरविषचिकित्सामाह कनकेत्यादि।—कनको धुस्तूरः, उडुम्बरं यज्ञोडुम्ब-

लेप एव भेकगरलं शिरीषबीजैः स्नुहीपयःसिक्तैः ।
हरति गरलं त्र्यहमशिताङ्कोठजटा कुष्ठसम्मिलिता ॥
मरिचमहौषधबालकनागाह्वैर्मक्षिकाविषे लेपः ।
लालाविषमपनयतो मूले मिलिते पटोलनीलिकयोः ॥
सोमवल्क्योऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपाद्यपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥
वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।
पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥
दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ।
कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् ॥ २१ ॥

मृतसञ्जीवनोऽगदः—

पृक्काप्लवस्थौणेयकाचीशैलेयरोचनातगरम् ।
ध्यामकं कुङ्कुमं मांसी सुरसाग्रं लालकुष्ठघ्नम् ॥
बृहतीशिरीषपुष्प-श्रीवेष्टकपद्मचारटीविशालाः ।
सुरदारुपद्मकेशर-शावरकमनःशिलाकौन्त्यः ॥
जात्यर्कपुष्पसर्षप-रजनीद्वयहिङ्गुपिप्पलीलाक्षाः ।
जलमुद्गपर्णीमधूकमदनकफलसिन्धुवाराश्च ॥
सम्पाकलोध्रमयूरकगन्धफलीलाङ्गलीविडङ्गाश्च ।

रम्, तयोः फलम् । कनकदलेत्यादि योगान्तरम् । कनकदलद्रवो धुस्तूरपत्ररसः । एषां फलं मिलित्वा ॥ २० ॥

भेकविषचिकित्सामाह लेप इत्यादि । अशिता भक्षिता । क्वाथविधया कल्कविधया वा योज्यमेतत् । लालाविषमिति लालेव विषं लालाविषम् । सोमवल्कः कट्फलम्; अश्वकर्णः शालभेदः, गर्दभाण्डो वा । पिबेति क्वाथविधया कल्कविधया वा योज्यम् । अतिदेशेन जलौकाचिकित्सामाह कीटदष्टेत्यादि ॥ २१ ॥

पृक्केत्यादौ । स्थौणेयं ग्रन्थिपर्णम्, काची सौराष्ट्रमृत्तिका, ध्यामं गन्धतृणम्, सुरसाग्रं निर्गुण्डीमञ्जरी, आलं हरितालम्, कुष्ठघ्नमेडगजः, श्रीवेष्टको नवनीत

पुष्येणोद्धृत्य समं पिष्टा गुड़िका विधेयाः स्युः ॥
जन्तुविषघ्नो जयकृद् विषमृतसञ्जीवनो ज्वरनिहन्ता ।
घ्रेयविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृहस्थश्च ॥
भूतविजयन्त्वलक्ष्मीकामणमन्त्राग्न्यशन्यरीन् हन्यात् ।
दुःस्वप्नस्त्रीदोषानकालमरणाम्बुचोरभयम् ॥
धनधान्यकार्य्यसिद्धिश्रीपुष्ट्यायुर्विवर्द्धनो धन्यः ।
मृतसञ्जीवन एष प्रागमृताद् ब्रह्मणाभिहितः ॥ २२ ॥

इति विषरोगचिकित्सा ।

अथ रसायनाधिकारः ।

यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ॥ १ ॥

खोटो, पत्रवारटो कुष्माण्डलता. पद्मस्य केशरं किञ्जल्कः शावरको लोध्रः ; कौन्ती रेणुका। जात्यकपुष्पमिति जात्यर्कयोः पुष्पम्, अलं बाधकम् ; निर्गुण्डप्राकार. शल्लपुष्पः सिन्दुवारः सम्पाक आरग्वधस्तस्य फलं ग्राह्यम्। लोध्रं लोहित-लोध्रम् ; मयूरोऽपामार्गः , गन्धफली प्रियङ्गु , नाकुली रास्ना। पुष्ये पुष्या-नक्षत्रयुक्तकाले। जन्तव. क्रिमयः, कार्मणं परस्त्रीद्रोहोपायः , मन्त्रोऽभिचारमन्त्रः। भयनिर्वन्धम्। स्त्रीदोषाः सौभाग्यार्थकृतगरादिदोषाः ॥ २२ ॥

इति विषचिकित्साविवृतिः।

भेषजं तावद्द्विविधम्—आतुरहितं स्वस्थहितञ्च। स्वस्थहितमपि द्विविधं रसायन-वाजीकरणभेदात्। अत्रातुरहितं तावदुक्तमेव सम्प्रति स्वस्थहितं वाच्यम् ; तत्रापि वाजीकरणापेक्षया रसायनस्य वयःस्थैर्य्यायुष्ट्वात् महाफलत्वाच्च प्रथमतो रसायनमाह यदित्यादि। जराविध्वंसि जराद्यपथ्याध्युत्पत्तिप्रतिबन्धकम्। एतेन विशिष्टरसजनकत्वे सति जरानिवर्त्तकत्वं रसायनत्वमिति लक्षणं सूचितम्। अथ रसशब्देन रसकार्य्यत्वात् समानानेव धातूनां ग्रहणम्, अत्रायविशेषणसन्नि-

पूर्वे वयसि मध्ये वा शुद्धकायः समाचरेत् ॥ २ ॥
अविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः।
न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवार्पितः ॥ ३ ॥
गुड़ेन मधुना शुण्ठ्या कृष्णया लवणेन वा।
द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी।
सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुड़ैः क्रमात्।
वर्षादिष्वभया सेव्या रसायनगुणैषिणा ॥ ४ ॥
त्रैफलेनायसीं पात्रीं कल्केनालेपयेन्नवाम्।

वेगात् कपालरञ्जनादिषु नातिव्याप्तिः। वृद्धो न रसायनाधिकारी; यदाह— पूर्वे वयसीत्यादि। अन्यत्राप्युक्तं "जरापक्वशरीरस्य व्यर्थमेव रसायनम्" इति। तत् कथं जराप्रशमनत्वं रसायनमिति? नैवं जराशब्देनात्र अकालपलितं खालित्यं च भाविपलितमुच्यते, अतो नोक्तो दोषः। यत्तु च्यवनप्राशादौ वृद्धोऽस्मिन् पुनर्युवेति, तत्र न वृद्धस्यापि रसायनप्रयोगात् जराप्रशमनमुक्तम्, तत् तपःप्रभावोपानुगृहीतस्य फलम्, न रसायनमात्रस्येति। सुदान्तस्त्वाह—"रसायनञ्च सुस्थानरविषयम्। जरा च व्याधिश्च तद्विध्वंसित्वं शीलं यस्य तद्रसायनम्। जरा हि कष्टत्वेन, न पूर्वापरविरोधः अकालजराहरत्वाद्रसायनस्य। भेषजशब्देन ध्यानमन्त्रादिकं व्यवच्छिनत्ति। ज्वरेति ज्वरातिसारादिभेषजं वाजीकरणं व्यवच्छिनत्ति। व्याधीति कपालरञ्जनकर्णीकरणादिकञ्च व्यवच्छिनत्तीति" ॥ १ ॥

पूर्व इत्यादि।—पूर्व इति यौवनप्रवेश एव। मध्य इति यौवनशेषे। वृद्धो न रसायनाधिकारी भेषजवीर्यासहत्वात् जरापक्वशरीरत्वाच्च। शुद्धकाय इति वमनविरेचनाभ्यां शुद्धशरीरः ॥ २ ॥

अविशुद्धे तथा फलं नाप्नोतीत्याह अविशुद्धशरीरस्येत्यादि। युक्तस्तद्युक्तः। युक्त इति प्रयुक्तः। क्लिष्ट इति मलिने ॥ ३ ॥

प्रथमतः हरीतकीरसायनमाह सिन्धूत्थेत्यादि। वर्षासु हरीतकी मा ६, सैन्धव मा २ गिलनीया। शरदि हरीतकी मा ५ शर्करा मा ४ खादेत्, शीतलजलं पेयम्। हेमन्ते हरीतकी मा २ शुण्ठी मा २, तप्तजलं पेयम्। शिशिरे हरीतकी मा २ पिप्पली मा २, तप्तजलं पेयमिति ॥ ४ ॥

तप्तक्षीराधिकं लेपं पिवेत् क्षौद्रोदकाप्लुतम् ॥
ग्रभूतस्नेहमशनं जीर्णे तस्मिन् प्रयोजयेत् ।
अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेच्चापि समाः शतम् ॥ ५ ॥
पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीः क्षौद्रसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥
प्रयोज्या मधुसम्मिश्रा रसायनगुणैषिणा ।
जेतुं कासं क्षयं शोषं श्वासं हिक्कां गलामयम् ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
वैस्वर्यं पीनसं शोथं गुल्मं वातबलासकम् ॥ ७ ॥
जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्ताद्द्वे विभीतके ।
भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥
प्रयोजयेत् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।
जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽव्याधिरेव च ॥ ८ ॥

यं फलेनेत्यादौ। आयसीं पात्रीमिति कान्तादिलौहपात्रीम्; नवामित्यनेन निर्मलत्वमपि सूच्यते। कल्केनेति कर्षमितेन। चन्द्रपित्ते त्विदं क्रियत इत्याहुः वृद्धाः। केचित् चन्द्रस्थाने घृतमिति पठन्ति ॥ ५ ॥

पञ्चाष्टावित्यादि। समेति छेदः। संख्याव्यतिक्रमेण नानुक्तपिप्पलीनामुपयोगं सूचयतीति चक्रः। यद्यपि त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीत पिप्पली क्षारं लवणमिति, तथापि इह द्रव्यान्तरसंयुक्तानां पिप्पलीनामभ्यासो न विरुद्धः किंवा उक्तपिप्पल्यभ्यासव्यतिरेकेण उत्सर्गापवादन्यायनिषेधो ज्ञेयः। रसायनगुणाश्चरकोक्तबृंहणत्वादयः ॥ ६ ॥

तिस्र इत्यादौ। किंशुकः पलाशः। क्षारमिति क्षारोदकम् भावित इति सप्ताहम् ॥ ७ ॥

जरणान्त इति। प्रातः। प्राग्भुक्तादिति भोजनादौ। मधुसर्पिर्भ्यामित्यभयादिभिस्त्रिभिरेव सम्बध्यते ॥ ८ ॥

: प्रयोज्यः
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्याः
कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः ॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि
मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥ ९ ॥

पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टिः ॥
धात्रीतिलान् भृङ्गरजोविमिश्रान् ये भक्षयेयुर्मनुजाः क्रमेण ।
ते कृष्णकेशा विमलेन्द्रियाश्च निर्व्याधयो वर्षशतं भवेयुः ॥

वृद्धदारकमूलानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
शतावर्य्या रसेनैव सप्तरात्राणि भावयेत् ॥
अक्षमात्रन्तु तच्चूर्णं सर्पिषा सह भोजयेत् ।
मासमात्रोपयोगेन मतिमान् जायते नरः ।
मेधावी स्मृतिमांश्चैव वलीपलितवर्जितः ॥ १० ॥
हस्तिकर्णरजः खादेत् प्रातरुत्थाय सर्पिषा ।
यथेष्टाहाराचारोऽपि सहस्रायुर्भवेन्नरः ।

मण्डूकपर्ण्यां इत्यादिना शङ्खपुष्प्या इत्यन्तेन चतुरो योगानाह । समूलपुष्प्या इति गुडूच्याः शङ्खपुष्प्या वा विशेषणम् ॥ ९ ॥

पीतेत्यादि । वाग्भटस्य । अश्वगन्धायाश्चूर्णं पयसा पित्ते, घृतेन वातपित्ते तैलेन वाते, उष्णोदकेन वातकफे इत्याहुः । धात्रीत्यादौ । तिलाश्च कृष्णाः प्रशस्ताः । भृङ्गरज इति निर्देशात् सान्तो भृङ्गरजःशब्दो भृङ्गराजवचन उन्नीयते । क्रमेणेति रसायनक्रमेण ॥ १० ॥

मेधावी बलवान् कामी स्त्रीशतानि व्रजत्यसौ।
मधुनस्त्य् ग्रवेगः स्यात् बलिष्ठः स्त्रीसहस्रगः।
मन्वथायं प्रयोक्तव्यो भिषजा चाभिमन्त्रणे॥

"ओं नमो महाविनायकाय अमृतं रक्ष रक्ष मम फलसिद्धिं देहि रुद्रवचनेन स्वाहा।"

धात्रीचूर्णस्य कंसं स्वरसपरिगतं क्षौद्रसर्पिः समांशम्
कृष्णामानीसिताष्टप्रसृतयुतमिदं स्थापितं भस्मराशौ।
वर्षान्ते तत् समश्नन् भवति विपलितो रूपवर्णप्रभावै-
र्निर्व्याधिर्बुद्धिमेधास्मृतिबलवचनस्थैर्यसत्त्वैरुपेतः॥ ११॥

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनी-
वचाभयाकुष्ठशतावरी समा।
घृतेन लीढा प्रकरोति मानवम्
त्रिभिर्दिनैः श्लोकसहस्रधारिणम्॥ १२॥

ब्राह्मीघृतम्—

समूलपत्रमादाय ब्राह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा।
उदूखले क्षोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत्॥
रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत्।

हस्तिकर्णेति।—हस्तिकर्णो हस्तिकर्णपलाशमूलम्। ओं नम इत्यादिमन्त्रो हस्तिकर्णेत्यादियोगसेवाभिमन्त्रणाय। धात्रीत्यादौ।—कंसः चतुःषष्टिपलानि। स्वरसपरिगतमिति आमलकफलसहस्ररसेन भावितम्। भावना च एकविंशतिवारम्। क्षौद्रसर्पिःसमांशमिति धात्रीचूर्णापेक्षया प्रत्येकं समभागमित्यर्थः। तेन मधुघृतयोः प्रत्येकं चतुःषष्टिपलानि। मानीत्यष्टौ पलानि। सितायाः शर्करायाः षष्टी प्रसृतानि षोडशपलानीत्यर्थः। स्थापितं भस्मराशाविति प्रावृड्रम्भ इति शेषः। वर्षान्ते प्रावृट्कालान्ते शरदीत्यर्थः॥ ११॥

गुडूचीत्यादौ।—शङ्खिनी शङ्खपुष्पी। क्वचित् वचास्थाने हर्षेति पठ्यते, किन्तु वाग्भटे वचैव पठिता॥ १२॥

औषधानि तु पेष्याणि तानीमानि प्रदापयेत् ॥
हरिद्रा मालती कुष्ठं त्रिवृता सहरीतकी ।
एतेषां पलिकान् भागान् शेषाणि कार्षिकाणि तु ॥
पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धवं शर्करा वचा ।
सर्वमेतत् समालोड्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते ।
सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
अर्द्धमासप्रयोगेण सोमराजीवपुर्भवेत् ।
मासमात्रप्रयोगेण श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि अर्शांसि विविधानि च ।
पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च कासं पञ्चविधिं जयेत् ॥
वन्ध्यानाञ्चैव नारीणां नराणामल्परेतसाम् ।
घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १३ ॥

कासश्वासातिसारज्वरपिड़ककटीकुष्ठकोठप्रकारान्
मूत्राघातोदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णशूलाक्षिरोगान् ।
ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तो-
स्तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥
व्यङ्गवलीपलितघ्नं पीनसवैस्वर्य्यकासशोथघ्नम् ।
रजनीक्षयेऽम्बु नस्यं रसायनं दृष्टिजननञ्च ॥ १४ ॥

ब्राह्मीघृतं स्पष्टम् ॥ १३ ॥

कासेत्यादौ ।—पिड़कः पिड़का । पय इति दुग्धं पानीयं वा. सुश्रुते प्रात. क्षीरपानस्य जलपानस्यापि दर्शितत्वात् । यथा—"शीतोदकं पयः क्षौद्रं सर्पि रित्येकशो द्विशः । त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पीतं स्थापयेद्वयः ।" प्राशिति प्रातः न भव चतुर्गुणजलशृतगव्यदुग्धस्य धारोष्णस्य वात दिविकर्षपत्वादि पीड़शपनं याव- दित्यर्थः ॥ १४ ॥

साध्यसाधनपरिमाणम्—

नागार्जुनो मुनीन्द्रः शशास यल्लोहशास्त्रमतिगहनम्।
तस्यार्थस्य स्मृतये वयमेतद्विशदाक्षरैर्ब्रूमः॥
मेने मुनिः स्वतन्त्रे यः पाकं न पलपञ्चकादर्वाक्।
सुबहुप्रयोगदोषादूर्ध्वं च पलत्रयोदशकात्।
तत्रायसि पचनीये पञ्चपलादौ त्रयोदशपलान्ते॥
लोहात् त्रिगुणा त्रिफला ग्राह्या षड्भिः पलैरधिका।
मारणपुटनस्थालीपाकास्त्रिफलैकभागसम्पाद्याः॥
त्रिफलाया भागद्वितयं ग्रहणीयं लोहपाकार्थम्॥ १५॥

यद्यपि सर्वरसायनश्रेष्ठत्वात् प्रथममेवायसरसायनाभिधानमुचितं तथापि मूर्खीकटाक्षपातेन रसायनान्तराण्यभिधाय पश्चात्प्रधानतया लोहरसायनारम्भमाह नागार्जुन इत्यादि।—तत्र मारणादिविधिप्रधानत्वेन प्रथमं तदभिधानं युक्तमुचितं तथापि बुद्धिप्रवेशार्थत्वेन साध्यसाधनपरिमाणविधिर्वक्तव्यः। तत्र कियन्मानो लोहः पक्तव्य इत्याह मेने मुनिरित्यादि।—पञ्चपलकादर्वागित्यत्र संस्कार-व्यासङ्गाल्पत्वापक्वतया बहुमूल्यत्वं न स्यादित्येव हेतुरर्थः। ननु पञ्चपलादर्वाङ् न पक्तव्यः, सूक्ष्मापि पलाष्टकादिति योगरत्नाकरेऽभिहितमित्यत आह स्वतन्त्र इति। स्वतन्त्रे नागार्जुनमत एव नान्यत्र, तेनान्यत्र न्यूनमानमपि मानान्तरोक्तं न विरोधमावहतीति भावः। लोहमारणसाधनार्थं त्रिफलापरिमाणमाह तत्रायसीत्यादि।—पचनीयेऽयसीति पञ्चपलादित्रयोदशपलान्ते लौहे यावत्परिमाणं लोहं तत्र तत्त्रिगुणं तावत्परिमितं षट्पलमिलिता त्रिगुणा त्रिफला षट्पलैरधिका ग्राह्या, तेन पञ्चपले लौहे मात्रा गौरवापेक्षया त्रैगुण्येन त्रिफलायाः पञ्चदश-पलानि पृथक्षट्पलेन सह मिलित्वा एकविंशतिपलानि भवन्ति। एवं सप्तपलादिष्वपि बोध्यम्। ननु लौहस्य मारणपुटस्थालीपाकपुटपाकनिष्पत्तिपाकाः सन्ति, तत्र कुत्र कियत् त्रिफलापरिमाणम् इत्यतो विभज्य त्रिफलापरि-माणं दर्शयति मारणपुटनेत्यादि।—लौहमपेक्ष्य कृतत्रिगुणत्रिफलाद्वयं पृथक्षट्-पलसहितमेव त्रिभागं कृत्वा तत्र भागद्वयं प्रधानलिष्पत्तिपाकार्थमवस्थाप्यम्, अप-रैकभागेन मारणपुटनस्थालीपाकपुटनानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः॥ १५॥

ख्यातम्।
प्रतिपलमेव त्रिगुणं पाथः क्वाथार्थमादेयम्॥ १६॥
सप्तपलादौ भागे पञ्चदशान्तेऽम्भसां शरावैश्च।
आद्यैकादशकान्तैरधिकं तद्वारि कर्त्तव्यम्॥
तत्राष्टमो भागः शेषः क्वाथस्य यत्नतः स्थाप्यः।

तदिह लौहमारणपुटनस्थालीपाकार्थं स्थापितैकभागत्रिफलाक्वाथार्थं कियज्जलं देयमित्याह सर्वेष्वित्यादि।—आदिशब्दान्मारणस्थालीपाकौ याह्यौ। त्र्यंशे ति पञ्चपलादित्रयोदशपलान्तनिखिलमाने। पुटनाद्यर्थकांश इति पुटनमारणस्थालीपाकार्थस्थापितत्रिफलैकभागे प्रतिपलं शरावैरेव त्रिगुणं वारि देयमित्यर्थः। तत्र पञ्चपललौहपुटादिक्रियार्थस्थापितत्रिफलैकभागः सप्तपलो भवति, तत्र जलमेकविंशति-शरावा इत्यर्थः। एवं षट्पलादिलौहेऽपि त्रिफलैकभागा अष्टौ पलादयः, तत्र जलस्यापि चतुर्विंशतिशरावादय उन्नेयाः॥ १६॥

किन्तु त्रिगुणतया अधिकजलमपि जलं देयं, तदर्थमाह सप्तपलादावित्यादि।—अस्यार्थः—पचनीयपञ्चपलादिलौहमारभ्य त्रयोदशपलान्तलौहापेक्षया त्रैगुण्येन ध्रुवपट्पलाधिकतया फलत्रयस्यैकविंशतिपलरूपं चतुर्विंशतिपलरूपं मानं वा तस्य तृतीयभागैः पुटनादिकर्मक्रियार्थस्थापितैः सप्तपलाष्टपलादिक्रमगणनया लौहत्रयो-दशपलान्तेन त्रिफलायाः पञ्चदशपलानि भवन्ति, तेषां क्वाथे प्रतिशराव सङ्ख्या यत् त्रिगुणं वारि देयं तत् त्रिफलासप्तपलादारभ्य पञ्चदशपलपर्यन्तं क्रमेण जलशराव त्रयमारभ्य एकादशपर्यन्तं जलशरावैरधिकं निषेच-मित्यन्वयः। तेन सप्तपले त्रिफलाद्रव्ये जलशरावत्रयमधिकम्, अष्टपले शरावचतुष्टयम्; एवं क्रमेण त्रयोदशपलान्त ज्ञेयम्। एतद्वचनं स्पष्टीकरणार्थं पत्रिका लिख्यते। लौहपल ५, मारणादिकर्मक्रियार्थस्थापितत्रिफलैकभाग पल ७, पाथ श २१, अधिक श ३, मिलित्वा श २४। एवं षट्पललौहमारणादिकर्म-क्रियार्थस्थापितत्रिफलैकभाग पल ८, पाथः श २४, अधिक श ४, मिलित्वा श २८। सप्तपललौहमारणादिकर्मक्रियार्थस्थापितत्रिफलैकभाग पल ९, पाथः श २७, अधिक श ५, मिलित्वा श ३२। अष्टपललौहे त्रिफलैकभाग पल १०, पाथ श ३०, अधिक श ६, मिलित्वा श ३६। नवपललौहे त्रिफलैकभाग पल ११, पाथ श ३३, अधिक श ७, मिलित्वा श ४०। दशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १२, पाथ

तेन हि मारणपुटनस्थालीपाका भविष्यन्ति॥ १७ ॥
पाकार्थे तु त्रिफलाभागद्वितये शरावसंख्यातम्।
प्रतिपलमम्बु समं स्यादधिकं द्वाभ्यां शरावाभ्याम्॥
तत्र चतुर्थो भागः शेषो निपुणैः प्रयत्नतो ग्राह्यः।
अयसः पाकार्थत्वात् स च सर्वस्मात् प्रधानतमः॥

श ३६, अधिक श ८, मिलित्वा श ४४। एकादशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १३, पाथ श ३९, अधिक श ९, मिलित्वा श ४८। द्वादशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १४, पाथ श ४२, अधिक श १०, मिलित्वा श ५२। त्रयोदशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १५, पाथ श ४५, अधिक श ११, मिलित्वा श ५५। इदानीमेतज्जलं क्वाथ्यमानं कियदवशिष्टमित्याह तत्रेत्यादि।—तत्रेति त्रिफलैकभागस्य क्वाथार्थं जले। तेन पञ्चपललौहे त्रिफलैकभागक्वाथार्थं जलशराव २३, शेष श २। एवं षट्पललौहे त्रिफलाक्वाथार्थं जल श २८, शेषं सार्द्धशरावत्रयमित्यादि ज्ञेयम्। यत्नत इति—तृणधान्यादिनिवारणार्थं न्यूनाधिकतापरिहारार्थञ्च। उक्तं हि योगरत्नाकरे—"क्वाथेन मन्दपाकेन वह्निमान्द्यं भवेद्ध्रुवम्। क्वाथस्याधिकपाकस्य नन्दमात्रघ्ने फलम्" इति। हि यतो; मारणपुटनादि महत् कर्मत्रयं तेन क्वाथेन कर्त्तव्यमस्ति, तेन तत्र यत्नतः कर्त्तव्य इत्यर्थः। ननु एकस्मिन् दिने मारणादिकर्मत्रयं कर्त्तुमशक्यम्, यदि पुनरेकस्मिन् दिने मारणम्, अपरैर्दिनैः पुटनादिकं क्रियते, तदा क्वाथस्य पर्युषितत्वेनाम्लत्वं स्यात्, सत्यं; प्रत्यहं तत्क्वाथस्य उष्णीकरणात् नाम्लता। यद्यपि तापादम्लभावेन तदपि भस्मत्वात् लौहसंक्रान्ताधिक्यत्वाच्च तेन दोषमावहति। एवमेव वृद्धा अपि व्यवहरन्ति। लौहशास्त्रेऽप्युक्तं "पथ्याभिरक्षकाम्लभिन्नोचितकल्केपो निहन्त्यथः सुलगाम्। पर्युषितः परिशोषाद् याद्य. पटाद् गलितः" इति। अस्मदाचार्य्यैस्तु त्रिफलायास्तृतीयभागमपि त्रिधा समभागेन विभज्य मारणपुटनस्थालीपाकदर्पकर्त्तव्यतया क्वाथः प्रत्यहमेव कार्य्य इत्याह॥ १७ ॥

इदानीं प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं स्थापितत्रिफलाभागद्वयस्य क्वाथविधिमाह पाकार्थे त्वित्यादि। पाकार्थं इति प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थे; त्रिफलाभागद्वितये इति पूर्वोक्तरीत्या लौहपञ्चपलादौ त्रयोदशपलान्ते क्रमेण त्रिफलाया भागद्वयं चतुर्दशपल-

दुग्धशरावद्वितयं पादैरेकादिकैरधिकम् ॥ १८ ॥
पञ्चपलादिमात्रा तदभावे तदनुसारतो ग्राह्यम् ।

षोडशपलाष्टादशपलादयश्चिंशत्पलान्ता भवन्ति । तत्र त्रिफलायाः प्रतिपलम् एकशरावं जलं दातव्यम्, किन्तु सर्वमेव शरावद्वयमधिकं प्रयत्नेन देयम्; तेन त्रिफलायाश्चतुर्दशपले षोडश वारिशरावाः क्वाथार्थं देयाः; षोडशपले चाष्टादश-जलशरावा इत्यादिक्रमेण बोद्धव्याः । स च क्वाथः कियदवशिष्टः स्थाप्य इत्याह तत्रेत्यादि ।—अष्टमो भाग इत्यत्र हेतुमाह भवेत इत्यादि ।—चतुर्थांशावशिष्टक्वाथस्य निखिलकर्मप्रधाननिष्पत्तिपाकार्थत्वादित्यर्थः । स चेति निष्पत्तिपाकः । सर्वस्मा-दिति मारणपुटनादेः । प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं हि लौहे यथा त्रिफलाक्वाथो दीयते तथा दुग्धमपि; तत्र दुग्धं पञ्चपलादित्रयोदशपलान्तलौहेषु कियन्मानं देयमित्याह पाकार्थमित्यादि ।—अत्र एक आदिर्येषां पादानां शरावचतुर्थांशानां ते पादाश्चत्वारादयः एकादिकाः पादाः, तैरधिकं दुग्धशरावद्वयं पुटनान्तेऽवसारे लौहचूर्णे पञ्चपलादित्रयोदशपलान्ते यथाक्रमं पक्तव्यमित्यर्थः । तेन पञ्चपललौहे पक्तव्ये सति सपाददुग्धशरावद्वयम् । षट्पले तु पादद्वयाधिकं दुग्धशरावद्वयम्; सप्तपले पादत्रयाधिकं दुग्धशरावद्वयमित्यादिक्रमेण त्रयोदशपलपर्यन्तमनुमेय-मिति ॥ १८ ॥

अत्र लौहस्य पञ्चपलादिमात्राकरणे यदि शक्तिर्नास्ति तदा पञ्चपलादर्वागपि एकपलादिचतुःपलपर्यन्तं लौहपाकः कर्त्तव्यः, तथा यथाशक्तित्रयोदश-पलादूर्ध्वमपि चतुर्दशपलादिलौहस्य पाकः कर्त्तव्य इत्यर्थमाह पञ्चपलादीत्यादि—चतुरादिकमैकान्तमिति चतुस्त्रिंशकम् । नन्वेवं सत्येकपलादिचतुःपलान्ते लौहे तथा त्रयोदशपलादूर्ध्वं च चतुर्दशपलादौ लौहे मारणादिकर्मकरणार्थम्, तथा प्रधान-निष्पत्तिपाकार्थं च कीदृशं क्वाथत्रिफलाया मानं ग्रहणम्, एतत्क्वाथार्थं जलदानं वा कीदृशम्, स्थाप्यः शेषो वा कीदृशः, प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं दुग्धदानं वा कीदृशं—तदर्थमाह तदनुसारतो ग्राह्य इति पञ्चपलादिलौहमारणाद्युक्तक्वाथादि-दानानुसारत इत्यर्थः । इदानीं तदनुसारत इत्यस्य विवरणाय यतो लिख्यते;—तत्रैकपले लौहे मारणादिकर्मार्थं प्रागुक्तषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पल-त्रयं भवति; प्रतिपलञ्च जलशरावत्रयवृद्धिरुक्ता, ततस्तदनुसारात् प्रतिपलञ्च जल-

चतुरादिकमेकान्तं शतावधिकं त्रयोदशकात् ॥ १८ ॥

शरावत्रैगुण्यात् नव जलशरावा भवन्ति। तथा सप्तपलादौ भाग इत्यनेन शरादि-
शरावैरधिकत्वमुक्तम् अतस्तदनुसारात् पञ्चपलादर्वागपि क्रमेण पादद्वयं ह्रासयेत्।
तेनैकपललौहस्य मारणादिकर्मनिर्वाहार्थं ग्राह्यत्रिफलायास्तृतीयभागे अपरोऽपि जल-
शराव एको भृङ्गत्वेन देयो भवति, अतः पूर्वोक्तनवजलशरावैर्मिलित्वा दश शरावा
इति। तथा द्विपललौहे कर्मनिर्वाहार्थं भुवपट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयो भागः
पलचतुष्टयी भवति। प्रतिपलञ्च शरावत्रैगुण्यात् द्वादश जलशरावाः, तथा सप्त-
पलादौ भाग इति वचनानुसारेणापरोऽपि पादद्वयाधिकजलशराव एको भृङ्गत्वेन
देयो भवति, एतौ मिलित्वा सार्द्धत्रयोदश जलशरावा भवन्ति। एवं त्रिपललौहे
कर्मनिर्वाहार्थं भुवपट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पञ्च पलानि भवन्ति, प्रतिपलञ्च
जलशरावत्रैगुण्यात् पञ्चदश जलशरावाः ; सप्तपलादौ भाग इति वचनानुसारादपर-
मपि जलशरावद्वयमधिकं भृङ्गत्वेन देयम्, तेन मिलित्वा सप्तदश शरावाः। चतुः-
पललौहेऽपि कर्मनिर्वाहार्थे भुवपट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पलषट्कम्, प्रति
पलञ्च जलशरावत्रैगुण्यादष्टादश जलशरावाः ; सप्तपलादौ भाग इत्यनुसारादपर-
मपि पादद्वयाधिकजलशरावद्वयं भृङ्गत्वेन देयं भवति ; तेन मिलित्वा जलस्य
सार्द्धविंशतिशरावा भवन्ति। पञ्चपलादिलौहे यत् क्वाथादिमानं तत् पूर्वमेव विवृ-
तम्। त्रयोदशपलादुपरि चतुर्दशपलादौ त्र्यायेकादशकान्तेरित्यनुसारात् पूर्वा-
पेक्षया शरावैकैव जलस्य हानिः कर्तव्या ; क्वाथस्याष्टमांशः शेषः, एवं सर्वत्रैव।
प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थमपि एकपललौहे च त्रिफलाया भागद्वये षट् पलानि ; प्रति-
पलमम्बु सर्वं स्यादित्युक्तेश्च त्रिफलायाः [illegible] जलस्य षट् शरावाः, ते च
द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति मिलित्वा अष्टौ जलशरावाः, चतुर्थभागाव-
शेषितं स्थाप्यं शरावद्वयम्। पञ्चपललौहस्य प्रधानपाके तु सपादद्वयशरावद्वयो-
क्तेश्च एकपलं तु लौहे क्रमात् पादह्रासेन सपादद्वयशराव एको भवति। प्रधान-
पाकार्थं घृतमपि द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणञ्च लौहापेक्षया, यथाप्रकृतिदोषभेदेन ;
तेन वातप्रकृतौ घृतं लौहाच्चतुर्गुणम्, पित्तप्रकृतौ त्रिगुणम्, श्लेष्मप्रकृतौ द्विगुण-
मिति। एवं त्रिपलादि लौहे। त्रिपललौहस्य प्रधानपाके त्रिफलाया भागद्वयेऽष्टौ
पलानि ; प्रतिपलमम्बु सर्वम्. स्यादित्युक्तेश्च जलस्याष्टौ शरावाः, ते च द्वाभ्यां
शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति मिलित्वा दश जलशरावाः ; चतुर्थभागावशेषात्
स्थाप्यं सार्द्धशरावद्वयम् ; पञ्चपललौहस्य प्रधानपाके तु सपादद्वयशरावद्वयोक्तेश्च

त्रिफलात्रिकटुकचित्रककान्तक्रामकविडङ्गचूर्णानि ।
जातीफलजातीकोषैलाकक्कोललवङ्गानाम् ।
सितकृष्णजीरयोरपि चूर्णान्ययसा समानि स्युः ॥ २० ॥
त्रिफलात्रिकटुविडङ्गा नियता अन्ये यथाप्रकृति ॥
कालायसदोषहृते जातीफलादेर्लवङ्गान्तस्य ।
क्षेपप्राप्त्यनुरूपः सर्वस्योनस्य चैकार्यः ॥

द्विपलि तु क्रमात् पादह्रासेन दुग्धञ्च सार्द्धशरावैकं भवति, घृतञ्च प्रकृत्याद्यपेक्षया पूर्ववदेव ज्ञेयम्। त्रिपललौहस्य प्रधानपाके तु त्रिफलाया दश पलानि; प्रतिपललम्भ् समं स्यादित्युक्तेय जलस्य दश शरावाः, ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति मिलित्वा द्वादश जलशरावाः; चतुर्थभागावशेषात् क्वाथं शरावत्रयम्; दुग्धञ्च पादोनशरावद्वयम्, घृतञ्च प्रकृत्याद्यपेक्षया पूर्ववदेव ज्ञेयम्। चतुःपललौहस्य प्रधानपाके तु त्रिफलाया द्वादश पलानि, प्रतिपललम्भ् समं स्यादित्युक्तेय जलस्य द्वादश शरावाः, ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति मिलित्वा चतुर्दश शरावाः; चतुर्थभागावशेषात् क्वाथन्तु सार्द्धशरावत्रयम्; दुग्धञ्च शरावद्वयम्, घृतञ्च पूर्ववदिति। त्रयोदशपलादुपरि चतुर्दशपललौहस्य प्रधानपाके स्थापितत्रिफलाया भागद्वये पूर्ववदेव जलं देयम्, क्वाथश्च चतुर्थभागम्; पूर्वपूर्वापेक्षया दुग्धस्य एकैकशरावपादवृद्धिः स्पष्टतरैव; घृतमपि प्रकृत्याद्यपेक्षया द्विगुणत्रिगुणादिकमेवेति। तदनुसारत इति ग्रन्थो विवृतः ॥ १९ ॥

पक्वावतारितमात्रे लौहे प्रक्षेपार्थं चूर्णमाह त्रिफलेत्यादि।—कान्तक्रामकं काञ्चिकामुन्नकम्। सितकृष्णेति द्वयं जीरकविशेषणम्। अयसा समानीति यावल्लौहचूर्णम्, तावदेव मिलित्वा त्रिफलादिचूर्णमित्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीमेतेषु त्रिफलादिषु मध्ये यदवश्यं प्रक्षेप्यं तदाह त्रिफलेत्यादि।—कालायसदोषहृत इति छेदः। अन्ये इति जातीफलादयः। उक्तत्रिफलादिसप्तकस्य नियतत्वे हेतुमाह कालायसदोषहृत इत्यादि।—कालायसं वङ्गपाण्ड्वादिर्लौह एव; कान्तलौहस्य प्रशस्तत्वेन कीर्त्त्यते। यदुक्तं पातञ्जले—"कृष्णलाभाः शिरोजाताः रसायनविधौ मताः" इति, पतितदानवशिरसि जाता इत्यर्थः। उक्तं हि पातञ्जले—"कृष्णपित्तानिलप्राया देहास्तत्र महीतले। पतिता दानवास्तत्र प्रदेशाश्चापि तादृशाः।

कान्तक्रामकमेको निःशेषं दोषमपहरत्ययसः ।
द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमाज्यं ग्राह्यं यथाप्रकृति ॥
यदि भेषजभूयस्त्वं स्तोकत्वं वा तथापि चूर्णानाम् ।
अयसा साम्यं संख्या भूयोऽल्पत्वेन भूयोऽल्पा ॥ २१ ॥

गिरिसाराद्भवा जाता उत्तमाधममध्यमाः । कफश्चैव शिरःस्थानं हृदयं पित्तमण्डलम् । वायोर्नाभिरधश्चैवमिति देहविदो विदुः । अधोजा व्याधिनाशार्थं कटिजा यापिकर्मणि । शिरोजा देहसिद्ध्यर्थमित्येवं त्रिविधा मताः" इत्यादि । अयोभवो दोषः आवसः, स चाकारदृष्टिवशात्, तस्याकृतिहरणं मयम इति यावत् । यद्यपि कान्तक्रामकस्यापि लौहदोषहरत्वे नावश्यप्रक्षेप्यत्वोपवर्णनमिदं नैव युज्यते, तथापि तस्यैकस्यापि निःशेषदोषहरत्वकरणार्थं पृथगभिधानं कान्तक्रामकमित्यादिनार्थे करिष्यति, तथा कान्तक्रामकस्यापि नियतं प्रक्षेप्यत्वमिति ज्ञेयम् । जातीफलादीनां प्राप्त्यनुरूपं प्रक्षेप्यत्वमाह जातीफलाद्यैरित्यादि । — प्राप्त्यनुरूप इत्यस्यार्थमाह सर्वेषामस्य चैकाद्यैरिति यदुक्तं जातीफलादिलवङ्गान्तं यदा सर्वमेव प्राप्यते तदा सर्वस्यैव प्रक्षेपः, यदा सर्वं न लभ्यते तदा एकद्वित्र्यादिभिर्जातीफलादिद्रव्यैरूनस्यापि प्रक्षेपः । कान्तक्रामकस्यापि अवश्यप्रक्षेप्यत्वमाह कान्तक्रामकमेकमित्यादि । किन्तु यदा लौहस्य निष्पत्तिपाकः कर्त्तव्यः, तदा प्रथमतो घृतं देयम्, ततो लौहचूर्णम्, ततस्त्रिफलाक्वाथः, ततो दुग्धम्, तत एकीकृत्य लौहः पच्यते । घृतव्यतिरेकेण च सर्वत्र लौहपाकानुपलब्ध इति स्थितिः, अतः परिमाणपूर्वकं घृतमाह द्विगुणेत्यादि । द्विगुणत्वादिकञ्च लौहमपेक्ष्य, यथाप्रकृतीति कफपित्तवातप्रकृतिषु यथाक्रमं द्विगुणत्वादि बोद्धव्यमिति ; द्वन्द्वप्रकृतौ च मिश्रविधिः, समप्रकृतौ च मध्यविधिः, तेन त्रिगुणमित्यन्वयः । ननु त्रिफलादि लवङ्गान्तसमग्रभेषजप्राप्ति र्यदि भवति, तदा प्रक्षेप्यचूर्णस्य भूयस्त्वम्, यदि समग्रं न लभ्यते, तदाल्पीयस्त्वम् ; अतः कथमयसा साम्यमित्याह यदीत्यादि । — भूयोऽल्पसंख्येति सम्बन्धः, भूयसी अल्पा वा संख्या प्रक्षेप्यचूर्णानां भूयस्त्वेऽल्पत्वे वा न प्रयोजिकेति शेषः । तेन यदा भेषजानां समग्रेण प्राप्तौ संख्याकृतभूयस्त्वं तदा भागह्रासेन मिलितचूर्णानां लौहचूर्णेन समत्वम् । सम्यगप्राप्तौ च संख्याकृतस्तोकत्वं स्यात् तदा भागवृद्ध्या मिलितचूर्णानां लौहचूर्णेन समत्वं विधेयमिति भावः । यद्यपि नानाचार्यैस्तेषु लौहप्रयोगेषु प्रक्षेप्यचूर्णानां लौहसमत्वम्, तदर्द्धमानत्वम्, तच्चतुर्थमान"भिहितं

सर्वत्र च विधयस्तत्तदकथितस्यौषधस्योक्ताः ॥ २२ ॥

इति साध्यसाधनपरिमाणविधिः ॥

तथाप्यमृतसारलौहे द्रव्यचूर्णानां मिलित्वा लौहचूर्णसमत्वमेवेति वचनादेवाव-बोधितं ॥ २१ ॥

इदानीमुक्तौषधमध्ये यद् यद्भावनमुक्तं तद्वचनीयम्, यत् तदोचितं तदपि विधेयमित्याह सर्वत्रेति ।—पूर्वन्तु तत्तद्वचनव्याख्यानाभिप्रायेणैव स्थाने स्थाने पत्रिकाकर्ता लिखितः । इदानीं तत्सर्वमेकीकृत्य एकपलादिदशपल-पर्यन्तं पत्रिकाक्रमेण लिख्यते । तत्र एकपललौहे मारणादिकर्मव्ययार्थं मिलित्वा त्रिफला पल ३, पाथ श १, शेष श १ पल २; तथा निष्पत्तिपाकार्थं मिलित्वा त्रिफला पल ६, पाथ श ८, शेष श २, दुग्ध श १ पल २, घृतञ्च यथाप्रत्यं, चूर्णमानन्तु स्पष्टमेव । अथ द्विपललौहे मारणादिकर्मव्ययार्थं त्रिफला मिलित्वा पल ४. पाथ श १३ पल ४, शेष श १ पल ५, कर्ष २; निष्पत्तिपाकार्थं त्रिफला मिलित्वा पल ८, पाथ श १०, शेष श १ पल ४, दुग्ध श १, पल ४; घृतञ्च यथा-प्रत्येव, चूर्णमानन्तु स्पष्टमेव । अथ त्रिपललौहे मारणादिकर्मव्ययार्थं मिलित्वा त्रिफला पल ५, पाथ श १३, शेष श २ पल १; निष्पत्तिपाकार्थं त्रिफला पल १०, पाथ श १२, शेष श ३, दुग्ध श १ पल ६; घृत चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव । चतुः-पललौहे मारणादिकर्मव्ययार्थं त्रिफला पल ६, पाथ श २० ; पल ४, शेष श २ पल ३ कर्ष २; प्रधानपाकार्थं त्रिफला मिलित्वा पल १२, पाथ श १४, शेष श ३ पल ३, दुग्ध श २, घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव । पञ्चपललौहे मारणादिकर्मव्ययार्थे त्रिफला पल ७, पाथ श २४, शेष श ३, प्रधानपाकार्थे त्रिफलापल १३, पाथ श १६, शेष श ३, दुग्ध श २ पल २; घृतादि स्पष्टमेव । षट्पललौहे मारणादिकर्म-व्ययार्थं त्रिफला पल ८, पाथ श २८, शेष श ३ पल ४; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल १६, पाथ श १८, शेष श ४, पल ३, दुग्ध श २ पल ४; घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्ट-मेव । सप्तपललौहे मारणादिकर्मव्ययार्थे त्रिफला पल ९, पाथ श ३२, शेष श ४; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल १८, पाथ श २०, शेष श ५, दुग्ध श २ पल ६; घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । अष्टपललौहे मारणादिकर्मव्ययार्थं त्रिफला पल १०, पाथ श ३६, शेष श ४, पल ४; प्रधानपाकार्थे त्रिफला पल २०, पाथ श २२, शेष

लौहमारणविधिः—

कान्तादिलौहमारणविधानसर्वस्वमुच्यते तावत् ॥ २३ ॥
यस्य कृते तल्लौहं पक्तव्यं तस्य शुभदिवसे ।
सच्छङ्गारकरालिततनतभूभागे शिवं समभ्यर्च्य ।

श ५ पल ४, दुग्ध श २ ; घृतं चूर्णमानश्च अष्टम् । नवपललौहे जारणादिकर्मार्थं त्रिफला पल ११, पाथ श ४०, शेष श ५ ; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २२, पाथ श २४, शेष श ६, दुग्ध श २ पल २ ; घृतं चूर्णमानश्च अष्टम् । दशपललौहे जारणादिकर्मार्थं त्रिफला पल १२, पाथ श ४४, शेष श ५ पल ४ ; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २४, पाथ श २६, शेष श ६ पल ४, दुग्ध श २ पल ४ ; घृतं चूर्णमानश्च अष्टम् । एकादशपललौहे जारणादिकर्मार्थं त्रिफला पल १३, पाथ श ४८, शेष श ६ ; प्रधानपाकार्थं त्रिफला २६, पाथ श २८, शेष श ७, दुग्ध श ४ ; घृतं चूर्णमानश्च अष्टम् । द्वादशपललौहे जारणादिकर्मार्थं त्रिफला पल १४, पाथ श ५२, शेष श ६ पल ४ , प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २८, पाथ श ३०, शेष श ७ पल ४, दुग्ध श ४ पल २ ; घृतं चूर्णमानश्च अष्टम् । त्रयोदशपललौहे जारणादिकर्मार्थं त्रिफला पल १५, पाथ श ५६, शेष श ७ ; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल ३०, पाथ श ३२, शेष श ८, दुग्ध श ४ पल ४ । तदेव एकादित्रयोदशपलान्तलौहस्य साध्यसाधनपरिमाणविधौ पत्रिका लिखिता ; एतदनुसारेण च चतुर्दशपलादिलौहेऽपि साध्यसाधनपरिमाणमुन्नेयमिति । साध्यसाधनपरिमाणविधिरिति साध्यं लौहं, साधनं त्रिफलादि, तयोः परिमाणविधिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति साध्यसाधनपरिमाणविधिः ।

इदानीं लौहमारणविधिमाह कान्तादीत्यादि ।—आदिशब्दात् पाण्डिवज्रादयोऽपि गृह्यन्ते ; एषां लक्षणानि प्रदीपस्य चतुर्थपरिच्छेदेऽनुसन्धेयानि । लौहमारणविधानमेव सर्वस्वं तदधीनत्वात् पुटादिकर्मणां, किन्तु सुमृतमेव लौहं गुणकृत ; तदुक्तं—"सुमृतश्च यथा लौहममृतेन समं नृणाम् । दुर्मृतं शूलविष्टम्भी शरीरस्थितिनाशनम् । भवेद्‌दोषवधे तस्मादयत्नं कुर्यान्निषग्वरः" ॥ २३ ॥

यस्य कृत इति यस्यातुरस्य निमित्तम् । लौहमारणाय भूमिसंस्कारपूर्वकमिति कर्त्तव्यतामाह सच्छदित्यादि ।—सदा सत् सदङ्गारस्तैस्तस्य सम्पूर्णं तेन करालितं

वैदिकविधिना वह्निं निधाय हुत्वाहुतीस्तत्र ॥ २४ ॥
धर्मात् सिध्यति सर्वं श्रेयस्तद्धर्मसिद्धये किमपि ।
शक्त्यनुरूपं दद्याद्द्विजाय सन्तोषिणे गुणिने ॥
सन्तोष्य कर्मकारं प्रसादपूगादिदानसम्मानैः
आदौ तदङ्गसारं निर्मलमेकान्ततः कुर्य्यात् ॥ २५ ॥

दक्षिणे स्थित इति यावत्; एतेनाग्नितापाग्निशिखा न गच्छति; नतभूभागे [illegible]निम्नभूभागे। [illegible]; तदुक्तं—"पर्णयित्वा विधानेन [illegible] गृहमाश्रयी। [illegible] यज्ञार्थं [illegible]। [illegible] धन्वन्तरिप्रतपूजी। दद्यात् [illegible] नानाभक्ष्योपचारतः" इति। [illegible] वह्निस्थापनं, तदभावे [illegible]। यदाह [illegible]—"[illegible] समादाय लौहकर्म समारभेत्। [illegible] [illegible]। [illegible] प्रजयेत्" इति ॥ २४ ॥

यद्यपि [illegible] कार्य्यं सिध्यति तथा [illegible]। [illegible] मन्यमान आह धर्मादित्यादि [illegible]। किमपीति धान्यहिरण्यादि [illegible] यथाशक्ति दद्यादि[illegible]। [illegible] आदावित्यादि।—[illegible] निर्मलमिति शोधनविधिना कार्य्यं तद्यथा प्रथमं लौहं [illegible] निर्मली[illegible] कार्य्यं, तदनु [illegible] प्रत्येकं [illegible] ततः काञ्जिकादौ दिनत्रयं [illegible] वा स्थाप्यम्, एवमष्टभावना विधाय [illegible] शोधनीयम्; [illegible] प्रत्येकं [illegible] शोधनीयम्। तथा च "प्रथमं निर्मलं कृत्वा लौहस्योक्तं पुनः। [illegible] भावयेत् [illegible] [illegible] ॥ [illegible] शोध्यं कुर्य्यात् [illegible] ॥" [illegible] नाम। तदिदं भावनां विधाय [illegible] कृत्वा [illegible] कृत्वा निर्वापयीतम्। [illegible]—"[illegible]

तदनु कुठारच्छिन्नात्रिफलागिरिकर्णिकास्थिसंहारैः ॥
करिकर्णच्छदमूलशतावरीकेशराजाख्यैः ॥
शालिञ्चमूलकाशीमूलप्रावृड्जभृङ्गराजैश्च ।
लिप्ता दग्धव्यं तदष्टक्रियलोहवारेण ॥ २६ ॥

त्रिफलाक्वाथवारिणि। प्रतिद्रव्यं निषेक्तव्यं त्रिधा त्रिधा विधानतः" इति। निषेकमानं च—"लौहपत्रं मनाक्तप्तं द्विगुणे तद्रसे क्षिपेत्। निषेक एष निर्दिष्टो निषेकार्थं कषायादिभिः" इति। निषेकार्थं त्रिफलाक्वाथविधानञ्च यथा—"सिद्धार्थं त्रिफला लौहात् कर्त्तव्या द्विगुणा सदा। चतुर्गुणं फलात् तोयमर्द्ध-भागावशेषितम्" इति। दोषविशेषे च निषेकविशेषो यथा—"विशेषतः कफे तीक्ष्णैः कटुतिक्तकषायकैः। वाते तु मधुरस्निग्धैः पित्ते मधुरशीतलैः। निषेकः शस्यते नित्यं सर्वदोषापनायकः।" तदेवमुक्तक्रमेण निषेकं विधाय रात्रिमेकां विश्राम्य लौहमारणादिषु योजयेत्। उक्तं हि—"विश्राम्य रजनीमेकां ततः कर्म समा-चरेत्" इति ॥ २५ ॥

इदानीं लौहमारणार्थं भेषजान्याह तदन्वित्यादि।—तदन्विति शोधनानन्तरं किन्तु लौहमारणसमीपकाले पुनरपि स्वच्छकाञ्जिकमात्रे लौहस्य निषेकं कृत्वैव मारणं कर्त्तव्यम्। उक्तं हि पातञ्जले—"क्वाथं पर्य्युषितं कृत्वा बलिं दत्त्वा चतु-र्दश। अपरोऽपि च दातव्यो निषेको व्यधसन्निधौ। अम्लस्वच्छारनाले च ततो व्यधमुपक्रमेत् ॥" कुठारच्छिन्ना कुठारिका; गिरिकर्णी श्वेतापराजिता; अस्थि-संहारो हारचः; करिकर्णच्छदमूलं हस्तिकर्णपलाशमूलम्; काशी स्वनामख्याता। प्रावृड्जा वर्षाभूः, पुनर्नवेति यावत्। यद्यपि एतैरेव भेषजराशैर्लिप्ता सुदग्धे सति नियतमेव लौहस्य मारणं भवति, तथापि वृद्धा लौहार्द्धभागपरिमितम्, लौहापेक्षया षोड़शांशेन परिमितं वा शोधितस्वर्णमाक्षिकचूर्णं त्रिफलाक्वाथेनालोड्य तेन लौहं लिप्त्वा तदनन्तरम् उक्तकुठारच्छिन्नादिभेषजैर्लौहापेक्षया षोडशांशैरालिप्य ततोऽस्य ध्मापनमुपदिशन्ति। तदर्थे पतञ्जलिवाक्यं यथा—"एतदर्द्धेन विख्यातः प्रक्षेपो माक्षिकेण च। माक्षिकाऽनुगुणा शीता कुनटी चाप्यपेक्षिता। मारकद्रव्य-संयुक्तं षोड़शांशेन भाव्यते ॥" केचिन्माक्षिकस्यापि षोड़शांशमाहुः यथा—"त्रिफलावाड़िवीडिङ्गभवपादरजोऽन्वितम्।" तत्र वाड़िवीडिङ्गभवं स्वर्णमाक्षिकम्,

चिरजलभावितनिर्मलशालाङ्गारेण परित आच्छाद्य।
कुशलाध्मापितभस्त्रानवरतमुक्तेन पवनेन॥
वह्नेर्वाह्यज्वाला वोढव्या जातु नैव कुञ्चिकया।
मृल्लवणसलिलभाजा किन्तु स्वच्छाम्बुसंप्लुतया॥
द्रव्यान्तरसंयोगात् स्वां शक्तिं भेषजानि मुञ्चन्ति।
मलधूलिमत् सर्वं सर्वत्र विवर्जयेत् तस्मात्॥ २७॥
सन्दंशेन गृहीत्वान्तःप्रज्वालिताग्निमध्यमुपनीय।
गलति यथायथमग्रे तथैव मृदु वर्द्धयेन्निपुणः॥

पादाय षोड़शांश इति व्याख्यानयन्ति। तथा ह्यत्रापि "लौहं लौहार्द्धमानेन षोड़शांशेन वा पुनः। त्रिफलाक्वाथपिष्टेन माक्षिकेण प्रलेपयेत्। ततो लौहचतुर्थांशकुनट्या चाम्लपिष्टया" इति। कुनटी मनःशिला। अत्र लौहजारणाङ्गीभूतस्वर्णमाक्षिकस्य शोधनं लक्षणञ्च लिख्यते ;—"अङ्गे सुवर्णसदृशो मनाक् कृष्णच्छविर्वहिः। हेमवर्ण इति ख्यातो माक्षिकोऽत्र प्रशस्यते।" एवंविधमाक्षिकचूर्णं क्षुद्रमारिषशालिञ्चक्वाथमध्ये पत्तनिकायां स्थापयेत्। पत्तनिकास्थापितक्वाथे तत् स्वर्णमाक्षिकचूर्णं वस्त्रे पोट्टलिकां बद्धा निक्षिप्य दोलायन्त्रक्रमेण पचेत्। पत्तनिकाभ्यन्तरे क्वाथमध्ये पोट्टलिकायां यत् तोयवद्गलति तद्ग्राह्यम्। तदुक्तं—"स्वर्णमाक्षिकचूर्णञ्च वस्त्रबद्धं विपाचयेत्। कालमारिषशालिञ्च क्वाथे दोलाविधानतः। तदधः पतितं ग्राह्यमेवं शुध्यति माक्षिकम्" इति॥ २६॥

इदानीं तत्पाकाय यादृशोऽङ्गारो ग्राह्यस्तमाह चिरेत्यादि।—चिरं पञ्चमासादिकम्; भावितं स्नापितम्; निर्मलं तृणधान्यादिविरहितम्। कुशलोऽत्र स्थिराऽनलश्च। कुञ्चिका वंशशाखा कुञ्चीति ख्याता। विपक्षे दोषमाह द्रव्यान्तरेत्यादि।—मृदादिसंसर्गे सति यस्माल्लौहसंसृष्टभेषजानि हीनशक्तिकानि भवन्ति, तस्मात् मृदादिकर्द्धरितसलिलयुक्तकुञ्चिकया वह्निज्वाला न वोढव्या, किन्तु निर्मलजलयुक्तकुञ्चिकयैवेत्यर्थः॥ २७॥

इदानीं तल्लौहं येन प्रकारेण वह्निमध्ये प्रवेशनीयं तदाह सन्दंशेनेत्यादि।—सन्दंशः सांड़ाशीति ख्यातः। मृदु वर्द्धयेदिति क्रमशस्तल्लौहखण्डं वह्निमध्ये

तत्सन्निहितोर्द्धमुखाङ्कुशलग्नं त्रिफलाजले विनिक्षिप्य ।
निर्वापयेदशेषं शेषं त्रिफलाम्बु रक्षेच्च ॥ २८ ॥
यल्लोहं न मृतं तत् पुनरपि पक्तव्यमुक्तमार्गेण ।
यच्च मृतं तथापि तत् त्यक्तव्यमलौहमेव हि तत् ॥ २९ ॥
तदनु घनलौहपात्रे कालायसमुद्गरेण सञ्चूर्ण्य ।
दत्त्वा वहुशः सलिलं प्रक्षाल्याङ्गारमुद्धृत्य ।

प्रवेशयेदित्यर्थः । गलितञ्च यथा तथा त्रिफलाक्वाथे देयं तदाह तदित्यादि ।—पाकेन यथायथं गलति तथा तत्सन्निहितोर्द्धमुखाङ्कुशेन जतुवल्लग्नं स्थितं समुद्धृत्य सन्दंशेन पीड़यित्वा यथोक्तत्रिफलाजले शनैः शनैर्निर्वापयेत् । शेषं त्रिफलाम्बु रक्षेच्चेति पुटपाकार्थे स्थालीपाकार्थे स्थापितत्रिफलाक्वाथभागद्वयमेव शेषशब्दवाच्यम् । उक्तार्थं पातञ्जले यथा—"ध्मातकर्षकमीरेण अङ्गाराभावितं भृशम् । उन्मीलितं त्रिधा क्षीणं स्फुलिङ्गैः परिवर्जितम् । ततोऽङ्कुशमुखे लग्नं सन्दंशपीड़ितं यथा । उद्धृत्य त्रिफलातोये प्रक्षेप्तव्यं शनैः शनैः" इति ॥ २८ ॥

त्रिचतुर्वारनिर्वापणात् तावत् सर्वमेव लौहं म्रियते, तथापि यन्न मृतं तत् किं कर्त्तव्यम्, तदाह यल्लौहमित्यादि ।—उक्तमार्गेणेति उक्तमेपननिक्षेपादिक्रिया कर्त्तव्या । तथापि यन्न मृतं तत् त्याज्यमेवेत्याह यन्न मृतमित्यादि । तथापीति सप्तभिरङ्गारैः सप्तवारपाकेनापीत्यर्थः । उक्तं हि—"सप्तवारान् तथा लौहं पूर्ववत् पूर्वभेदतः । ध्मात्वा ध्मात्वा समुत्थाप्य निक्षिपेत् त्रिफलाम्भसि । एवं नामाप्य यो लौहो न मृतस्त्याज्य एव सः" इति । अमरणे हेतुमाह अलौहमित्यादि । उक्तौषधलिप्तानेकवारध्मातनक्षेपणाभ्यां हि मृदुलौहत्वम् । तन्मरणं निरुत्थितत्वे मुख्याप लौहमार्द्दवादितगुणोत्पत्वमादायैव निवर्त्तत इति भावः । मृतलौहलक्षणञ्च यथा—"लौहं गुरुसमाकारस्पर्शमात्रः प्रतीयते । यदा लौहस्तदा ज्ञेयः सुमृतो वैद्यसत्तमैः" इति ॥ २९ ॥

इदानीं मारणानन्तरं प्रक्षालनञ्च तथा त्रिफलाक्वाथावशिष्टस्य तुल्यांशे शोधनरूपो भानुपाकश्च यथा कर्त्तव्यस्तदाह तदन्वित्यादि ।—घनं दृढं छिद्राद्यभावयुक्तम् । लौहपात्र इति लौहोदूखलादावित्यर्थः । कालायसमुद्गरं तीक्ष्णलौहमुद्गरम् । एतदुभयमप्युपलक्षणं, तेन दृषदुपलादिकञ्च बोध्यम् । सञ्चूर्ण्येत्यत्र सूक्ष्मनिभमिति

तदयः केवलमग्नौ शुष्कीकृत्याथवातपे पश्चात् ।
लौहशिलायां पिंष्यादमितेऽश्मनि वा तदप्राप्तौ ॥ ३० ॥

इति लौहमारणविधिः ॥

स्थालीपाकविधिः—

अथ कृत्वायोभाण्डे दत्त्वा त्रिफलाम्बु शेषमन्यदा ।
प्रथमं स्थालीपाकं दद्यादा तत्क्षयात् तदनु ॥
गजकर्णपलाशमूलशतावरीभृङ्गकेशराजरसैः ।
प्राग्वत् स्थालीपाकं कुर्य्यात् प्रत्येकमेकं वा ॥ ३१ ॥

इति स्थालीपाकविधिः ॥

शेषः । तन्निरुत्थ्यप्रलक्षणं, तेन त्रिफलाक्वाथेऽपि पौष्यः । दर्वीकल्पमिति त्रिफलाक्वाथमेव नवधा पूर्वोक्तरीत्या दर्वीपचेदर्थः । तथाच पातञ्जले यथा—"दर्वीघट्टनवत् पिष्टं त्रिफला द्रवया यथा । दर्वीकल्पसमं पिण्डं कृत्वा गुडकं पुनः । त्रिफलावारिणा धौतं विशुष्कं चूर्णितं पुनः ।" इत्यादि । चौरपत्ताकरेऽप्युक्तं—"शतधौतमप्यस्य लौहं मृदङ्गेनापि ताडयेत् । कषायं त्रिफलाक्वाथैः नवधा स्वेदपाचितम् । एवं पुटविधौ चोक्तौ विशोधौ भिषजां वरैः ।" इत्यादि । अत्र च, इमत्यालवार्थं भानुपाकादेन त्रिफलाद्यविधिर्वा चौरपत्ताकरे—"मण्डूरं त्रिफला सौहाग कर्षांश्च त्रिगुणा यदा । चतुर्गुणकषायात् तोयकर्षाभागावशेषितम् । एव एव विधिर्नित्यं पाकनेऽपि च दृश्यते ।" इति । तथा—"भानुपाकार्थमित्यर्थे त्रिफलामपरां समम् । सलिलं द्विगुणं तत्र चतुर्भागावशेषितम् ।" इति । ३० ।

इति मारणविधिः ।

स्थालीपाकमाह अथेत्यादि ।—अयोभाण्डे लौहपात्रनिर्मितायाम् । शेषं त्रिफलाम्बु त्रिफलैकभागक्वाथयत् भागनिर्वापणावशिष्टम् । अथ यदि कदाचित् तद्वत्तं स्यात तदा का गतिरित्याह अन्यदेति तत्प्रक्रिययैव क्वाथान्तरं कार्य्यमिति भावः । प्रथमं स्थालीपाकं दद्यादिति प्रथमं स्थाल्यां लौहचूर्णं त्रिफलाक्वाथेनालोड्य वह्निना पाकं विधाय त्रिफलाक्वाथक्षयः कर्त्तव्यः । इत्येव स्थालीविधानक्रमः आतत्क्षयादिति त्रिफलाक्वाथक्षयपर्यन्तम् । तदन्विति प्रथमं त्रिफला-

पुटपाकविधिः—

हस्तप्रमाणवदनं श्वभ्रं हस्तैकखातिमत्समध्यम्।
खात्वा कटाहसदृशं तत्र करीषं तुषञ्च काष्ठञ्च॥
अन्तर्घनतरमर्द्धं शुषिरं परिपूर्य्य दहनमायोज्यम्।
पश्चादयसश्चूर्णं श्लक्ष्णं पङ्कोपमं कुर्य्यात्॥
त्रिफलाम्बुभृङ्गकेशरशतावरीकन्दमाणसहजरसैः॥
भल्लातककरिकर्णच्छदमूलपुनर्नवास्वरसैः॥
चिराय लौहपात्रे मार्दे वा लोहमार्दपात्राभ्याम्।
तुल्याभ्यां पृष्ठेनाच्छाद्यान्ते रन्ध्रमालिप्य॥

क्वाथेन स्थालीपाकं विधाय। अनन्तरं हस्तिकर्णपलाशादीनां व्यस्ताना समस्तानां वा स्वरसैरपि पूर्ववत् स्थालीपाकः कार्य्य इत्याह गजकर्णेत्यादि।—गजकर्णो हस्तिकर्णपलाशः। प्राग्वदित्यनेनैव यावतीयत्रिफलाक्वाथस्य स्थालीपाके मात्रा द्रवधयानन्तरञ्च पाकस्तथा गजकर्णादिस्वरसादावित्यर्थः। किन्तु तत्र स्थाल्यन्तःस्थालीपाकीयद्रव्यापानन्तरं यदि स्वरसप्राप्तिर्नास्ति तदा स्थालीपाकार्थं त्रिफलाक्वाथानुसारेणैव क्वाथजलादिकं दत्वा क्वाथं विधाय स्थालीपाको विधेय इति ।२१।

इति स्थालीपाकविधिः।

पुटपाकविधिमाह हस्तप्रमाणेत्यादि।—श्वभ्रं खातम्। हस्तैकखातिसमध्यमिति हस्तैकप्रमाणा खातिः खननं यस्य, सर्व्वतो हस्तैकमात्रपरिमाणमित्यर्थः। समोऽनिम्नो मध्योऽभ्यन्तरभागो यस्य तत् सममध्यम्। कटाहसदृशमित्यनेनैव अर्द्धचन्द्राकारत्वमुक्तं, तेन चतुष्कोणं न कार्य्यमित्यर्थः। तत्र श्वभ्रे अन्तरिति मध्ये घनतरं दृढतरं निबिड़तरमिति यावत्। अर्द्धशुषिरं परिपूर्य्येति करीषादिभिः श्वभ्रस्यार्द्धभागं परिपूर्य्येत्यर्थः। केदं वै पङ्कोपमं कुर्य्यादित्याह त्रिफलेत्यादि।—त्रिफलाम्बु त्रिफलाक्वाथः; भृङ्गकेशरी भृङ्गराजकेशराजौ। कन्दः शूरणः। एषां भृङ्गादीनां सहजरसः स्वरसः। भल्लातकस्य पुनः क्वाथ एव, स च भल्लातकच्छदत्वे सर्व्वत्र बोध्यः। अयश्चूर्णं त्रिफलाक्वाथादिभिः पङ्कोपमं कृत्वा किं कर्त्तव्यं तदाह चिरायेत्यादि।—मार्दे इति मृण्मयनिकाभवपात्रे, एतच्च स्थाप्यं सर्व्वथा लौह-

तत्पुटपात्रं तत्र श्वभ्रज्वलने निधाय भूयोभिः।
काष्ठकरीषतुषैस्तत् सन्ध्याद्यादहर्निशं दहेत् प्राज्ञः॥ ३२॥
एवं नवभिरमीभिर्भेषजराजैः पचेत्तु पुटपाकम्।
प्रत्येकमेकमेभिर्मिलितैर्वा त्रिचतुरान् वारान्॥
प्रतिपुटनं तत् पिंष्यात् स्थालीपाकं विधाय तथैव तत्।
तादृशि दृगादि न पिंष्याद् विगलद्रजसां तु युज्यते यत्र॥

पाकाभावे हि बोध्यं ; किन्तु दक्षिणराढायां समस्तप्रदेशे गर्त्तसम्पुटे लौहं कृत्वा पञ्चमृत्तिकाभिरालिप्य पुटपाको दीयते इति व्यवहारः। अयञ्च पक्षः साधीयान् भवति, यतो लौहसम्पुटस्याऽधरलौहघटितसम्पुटमात्रस्यापि पुटपाकोपधसंसर्ग-जीर्णतया तदीयरजसोऽनुप्रवेशो दुर्निवार इति। इदं नान्यथायीति—यत्र पात्रा-न्तरे पचेयम लौहपूर्णमपि तत्तुल्यनपरतुल्यपात्रस्य कटीभागे निधातव्यम्। अन्ते सन्धिमालिप्य ति पटितवस्त्रादिभिरिति शेषः। भूयोभिरिति प्रचुरैः। इदञ्च काष्ठादिकं पुटपाकोपदर्शकार्थम्, अतोन पौनरुक्त्यम्। भूयोभिरित्यनेन गर्त्तपूरणं कृत्वा तदुपर्य्यपि करीषसमुच्चयः कार्य्य इति दर्शयति। अहर्निशमित्यनेन दिवसे रात्रौ वा पुटो देय इति दर्शयति। अन्ये तु पुटपाकस्याष्टप्रहरव्यापनार्थमहर्निश-मिति वचनमाहुः ; तन्न, पुटपाकस्य चतुःप्रहरसम्पाद्यत्वात्। उक्तं हि पतञ्जली —"चतुर्भिः प्रहरैर्ज्ञेयः पुटपाकक्षणो बुधैः।" तथा योगरत्नाकरसमुच्चयेऽपि— "चतुर्भिः प्रहरैरेव पुटपाकः प्रकीर्त्तितः। पुटपाकक्षणादूर्द्ध्वं स्थितो भवति भस्म-सात्। अधमादपकृष्टस्तु मन्दो भवति वीर्य्यतः। कृष्णस्त्वो भस्मगात्रश्च आरूढव्य: सुशीतलः। तन्नालप्टस्य ततश्च गुणहानिः प्रजायते।" इति। तत्र संक्षेपात् पुट-पाकपरिपाटी लिख्यते। त्रिफलाक्वाथादिभिः पक्षोपमं लौहं विधाय सम्पुटान्त-र्निधायाथ वा वस्त्रादिभिर्न्तरा पटितवस्त्रमृत्तिकया पात्रयोरवकाशं लिप्य तन्मात्रपरिमितखननभूगर्भे करीषतुषैः प्रक्षोभयमावेष्य वा स्थानस्थादं प्रपूर्य तत्र तल्लौहसम्पुटं निधाय वह्निं नियोज्य तदुपरि अपरकरीषादिभिः तत्कालीनय-मार्गेण वा गर्त्तं परिपूरयेत् ; एवं चतुर्भिः प्रहरैरेव पुटो देयः शीतीभूतमालक्ष्य-ष्यम्॥ ३२॥

इदानीन्तनैस्त्रिफलादिभिः पुनर्नवादारस्मान्तैः प्रत्येकं, मिलित्वा वा पुटो देय

यदि रजसा सदृशं स्यात् केतक्यास्तर्हि तद्भद्रम् ॥
पुटेन स्याल्लौपाकेऽधिकृतपुरुषे स्वभावरुगधिगमात्।
कथितमपि हेयमौषधमुचितमुपादेयमन्यदपि ॥ ३३

इति पुटपाकविधिः ॥

ग्रवाह एवमित्यादि।—नवभिरिति इह त्रिफला एकत्वेनैव गणनीया, तेन न संख्यातिरेकः। त्रिफलेत्यनेन त्रिफलादिगणमिच्छन्ति केचित्; तद्यथा—"त्रिफलात्रिवृता, दन्तीत्रिकटुतालमूलिकाः। देवदारु च हरीर-रूपपवकचित्रकाः। शृङ्गवेरविडङ्गौ च भृङ्गभल्लातकौषधम्। दाड़िमस्य च पत्राणि शतपुष्पी पुनर्नवा। कुठारच्छिन्नकी कन्दशल्ली भेकस्य पर्णिका। हस्तिकर्णपलाशश्च कुलिशः केशराजकः। नागः खण्डितकर्णश्च गोजिह्वा लौहमारकः। गिरिसन्तानकः प्रोक्तस्त्रिफलादिरयं गणः। सामान्यपुटकाकार्थमेतानिच्छन्ति सूरयः।" इति। दीपभेदे तु गणविशेषा विस्तारभयान्न लिखिताः। ते च लौहप्रदीपे प्रथमपरिच्छेदस्यान्तेऽनुसन्धेया इति। किञ्च यस्मिन् व्याधौ ये ये योगा हितास्तस्मिन् व्याधौ तत्तत्क्वाथैरपि पुटो देयः। उक्तं हि—"ये ये यत्र गदे योगास्तेषां तेषाञ्च वारिणा। विधिनाभाव तेनेव पुटो रोगे च सम्मतः।" इति। विधिनेति साध्यसाधनपरिमाणोक्तपुटपाकार्थत्रिफलाक्वाथविधिना, अथवा यत्र त्रिफलाव्यतिरिक्तक्वाथ्यद्रव्यान्तराण्यनुक्तमानानि सन्ति, देयजलमानं शेषजलमानञ्च नोपात्तं, तत्र योगरत्नाकरीयाव्यवस्थैवानुसर्त्तव्या। यदुक्तं क्वाथविधौ तत्रैव—"अन्यानि यानि चोक्तानि योक्तव्यानि पुटादिषु। तानि लौहसमान्येव जलं प्रागेव कीर्त्तितम्। लभ्यते स्वरसो येषां तेषां क्वाथस्तु नेष्यते। त्रिफलाव्यतिरिक्तेन मतमेतत् पतञ्जलेः।" इति। जलं प्रागेव कीर्त्तितमिति मृदौ क्वाथार्थं चतुर्गुणं जलं देयं, स्थाप्यश्चतुर्थो भागः। मध्यद्रव्येऽष्टगुणं जलं देयं, स्थाप्यश्चाष्टमो भागः। कठोरद्रव्ये षोड़शगुणं जलं देयं, स्थाप्यश्च षोड़शो भाग इति। ननु पुटेन किमर्थं क्रियते? उच्यते; दोषनाशगुणोदय इति। यदुक्तं—"पुटाद्दोषविनाशः स्यात् पुटादेव गुणोदयः। म्रियते हि पुटाल्लौहः पुटांस्तस्मात् समाचरेत्। यथा यथा प्रदीयन्ते पुटाः सुबहवो यदि। तथा तथाभिवर्द्धन्ते गुणा एव सहस्रशः। तावल्लौहं पुटेद्वैद्यो यावन्मृ-

पाकविधिः—

अभ्यस्तकर्म्मविधिभिर्बालकुशाग्रीयबुद्धिभिरलक्ष्यम्।
लोहस्य पाकमधुना नागार्जुनशिष्टमभिदध्मः ॥ ३४ ॥
लोहारकूटताम्रकटाहे दृढ़सुघने प्रणम्य शिवम्।
तदयः पचेदचपलः काष्ठेन्धनेन वह्निना मृदुना ॥

र्थीकृतं जले। निस्तरङ्गे लघुत्वेन तरुत्तरति हंसवत्। तावच्च चूर्णयेदेतं यावत् कज्जलसन्निभम्। करोति निहितं नेत्रे नैव पीड़ां मनागपि।" इति। पुटानां कर्म्मभेदेन संख्यानियमो यथा—'शतादिस्तु सहस्रान्तः पुटो देयो रसायने। दशादि-शतपर्यन्तो नष्टे पुटविधिर्मतः। वाजिकर्म्मणि विज्ञेयः पुटः पञ्चशताधिकः। दशोत्तरशतान्तस्तु पुटः पुटविचक्षणैः।" यदा तु सुचिरितनावे लौहे पुटा देयास्तदा एतावद्बहुसंख्यका अपि पुटा दीयन्ते। यदा तु प्रतिपुटान्ते पेषणं वस्त्रपूतञ्च तदा सप्ताष्टावेव विशिष्टफलदा भवन्तीत्युपदिशन्ति वृद्धाः। प्रतिपुटं पेषणमाह घनेति।—एतेन पेषणवस्त्रमाणवस्त्रपूतत्वाभ्यां सप्तैव भूतपुटावर्त्तभेषजानिरासो-ऽपरदेयभेषजद्रव्यसंस्काराधानञ्चेति भावः। लौहलशिलायां पेषणं न कार्य्यमिति भावः। पिष्टं च वस्त्रपूतं कार्य्यमित्याह तदयः इत्यादि।—घनं निविड़ं, सूक्ष्मञ्च यद्वासः, तत्र घृष्टं पूतमित्यर्थः। इदानीमातुरस्य प्रकृत्यादिकं निरूप्य उक्तभेषजेषु यदनुचितं तस्यापकर्षः कार्य्यः, अनुक्तस्याप्युचितस्यादानं कार्य्यमित्याह पुटन इत्यादि। अधिकृतेति अधिकृतपुरुषचिकित्सकेन प्राकृत इत्यर्थः। ३३।

इति पुटपाकविधिः।

इदानीं लौहस्य प्रधाननिष्पत्तिपाकमाह अभ्यस्तेत्यादि।—अभ्यस्तकर्म्मविधिभि-र्दृष्टकृतलौहपाकैः। बालकुशाग्रमिति तीक्ष्णं सूक्ष्मञ्च तेन कुशाग्रमिव तीक्ष्णा सूक्ष्मा च बुद्धिर्येषां, दुरूहस्यार्थस्य तीक्ष्णसूक्ष्मबुद्धिग्राह्यत्वात् तैरप्यलक्ष्यं ज्ञातुमशक्यम्। नागार्जुनशिष्टं नागार्जुनेन कथितम्। लौहपाकारम्भेऽपि मङ्गलं कार्य्यम्। उक्तं हि पातञ्जले—"नायकां पूजयेत् सर्वां नायिकाञ्च विनायकम्। अन्यत् स्वस्त्ययनं कुर्य्यात् तदा हितमनाः सुधीः। पाक एव भवेदेव त्रिवर्गफलदो नृणाम्" इति ॥ ३४ ॥

लौहपाकार्थं पात्रमाह लोहेत्यादि।—आरकूटः पित्तलम्। काष्ठेन्धनेनेति

निक्षिप्य त्रिफलाजलमुदितं यत् तद्घृतञ्च दुग्धञ्च।
सञ्चाल्य लौहमय्या दर्व्या लग्नं समुत्थाप्य॥ ३५॥
मृदुमध्यखरभावैः पाकस्त्रिविधोऽत्र वक्ष्यते पुंसाम्।
पित्तसमीरणश्लेष्मप्रकृतीनां मध्यमस्तु समः।
अभ्यक्तदर्वि लौहं सुखदुःखस्खलनयोगि मृदु मध्यम्।
उज्झितदर्वि खरं परिभाषन्ते केचिदाचार्य्याः॥

काष्ठपदं हस्तपादिव्युदासार्थम्। वह्निनेत्यग्निवह्निना। उक्तं हि—"मृदुनाधो-ज्वलताग्निना पक्तव्यमप्रधानतः" इति। स्थापितत्रिफलाभागद्वयकृतक्वाथादिप्रक्षेपार्थमाह निक्षिप्येत्यादि।—उदितमित्युक्तपरिमाणम्। एतादिदानक्रमश्च भोजराजेनोक्तः, यथा—"घृतेन लौहमालोड्य क्षीरेण समनन्तरम्। ततः क्वाथेन सर्वोऽथ मन्देऽग्नौ शनकैः पचेत्। ततः सञ्चालयेल्लौहं लौहदर्व्यातिदीर्घया" इति॥ ३५॥

इदानीं पित्तवातकफप्रकृतिषु क्रमात् पाकत्रयमाह मृद्वित्यादि। मध्यमपाको वातप्रकृतौ हित एव, किन्तु प्रकृत्यन्तरेऽपि योज्य इत्याह मध्यमस्तु सम इति। सर्वप्रकृतिहितत्वेन सर्वास्वेव प्रकृतिषु उचित इत्यर्थः। अन्योऽप्याह—"दर्व्यामालिप्यते यत्तु तत्र गलति वा नवा। मृदुपाकं विजानीयात् पित्ते तु निहितं सदा॥ सिकतापुञ्जोपमं यत्तु मूषिकोत्करसन्निभम्। तदयः खरपाकं स्यात् श्लेष्मण्येव प्रकीर्त्तितम्। एवमेव गुणश्रेष्ठमित्याहुस्तद्विदः। सर्वप्रकृतिसेव्यत्वान्मध्यमं सम्पूजितम्" इति। एकीयमते मृदुमध्यखरपाकानां क्रमाल्लक्षणमाह अभ्यक्तेत्यादि। अभ्यक्ता घनपङ्कवत् संश्लिष्टा दर्वी येन ईदृशं लौहं भवति मृदुपाकं ब्रुवते। अभ्यक्तदर्वीत्यपि पाकः तथा सुखदुःखस्खलनयोगी—कदाचित् दर्वीं त्यजति कदाचित् न त्यजति इत्यर्थः। एतादृशं यल्लौहं तन्मध्यममिति मध्यमपाकं ब्रुवते। तथा उज्झितदर्वीति यल्लौहं कदाचिदपि दर्व्या सम्बध्यते, तत् खरपाकं ब्रुवते इति। तथा अन्यतन्त्रमतमाह अन्य इत्यादि। विशेषेण लौहमध्ये दर्वीप्रलेपी येन ईदृशं, यथा आम्लकराकृति इन्दुरसमिश्रितमेव यल्लौहं तन्मृदिति मृदुपाकं ब्रुवते। तथा अर्द्धचूर्णलौहं मध्यमिति मध्यपाकं ब्रुवते अर्द्धं चूर्णम् अपरमर्द्धञ्च आम्लकराकार-

अन्ये विहीनदर्वीप्रलेपमाखूत्कराकृतिं ब्रुवते ।
मृदु मध्यमं चूर्णं सिकतापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ ३६ ॥
त्रिविधोऽपि पाक ईदृक् सर्वेषां गुणकृदेव न तु विफलः ।
प्रकृतिविशेषे सूक्ष्मो गुणदोषो जनयत्यल्पम् ॥
विज्ञाय पाकमेवं द्रागवतार्य्य क्षितौ क्षणान् कियतः ।
विश्राम्य तत्र लौहे त्रिफलादेः प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ ३७ ॥
यदि कार्पूरप्राप्तिर्भवति ततो विगलिते तदूष्मत्वे ।
चूर्णीकृतमनुरूपं क्षिपेन्न वा न यदि तल्लाभः ॥

निवर्दः । तथा सिकतापुञ्जोपमं वालुकाराशिसदृशं यच्चूर्णं भवति, मृदुत्वे न तु स्पर्शेन, तत् खरपाकं ब्रुवते । पाकश्चैव तु स्पर्शादिनापि पाकज्ञान- माह "तावदेवं पचेदेवौ यावल्लोहं पीडितम् । समुद्रं आवर्ते ... न निःसरति साम्भसि । अङ्गुलिभ्यां निघृष्टन्तु यदा पूर्ववदागतम् । तदा सिद्धं विजानीयाल्लौहं लौहविशारदः । वर्णितो वर्णितो वर्तितस्वदपत्रं प्रवेदिति । तन्त्रामैव मनेर्द्रष्टं सिद्धं विद्यान्निकित्सकः । मन्दमाकृत्या लौहमत्यार्थिन- न्वदम् । अतिपाकेन तज्ज्ञेय खरमुज्झितलवणम्" इति । जीवनाद्यो- प्याह—"पञ्चनालघन स्थिरं अवनूलनयोऽर्चन् । अक्लिन्नमपि चिरं सम्यक् पाकस्य लक्षणम्" इति ॥ ३६ ॥

त्रिविधोऽप्यय पाको न विफल इत्याह त्रिविध इत्यादि ।—लौहपाकानन्तर त्रिफलादिचूर्णप्रक्षेपमाह विज्ञायेत्यादि ।—द्राक् शीघ्रं ; क्षितौ, भाजने । कियत् क्षणान् विश्राम्येत्यनेन सर्वदा निर्वापितं प्रतिपद्यते, किन्तर्हि, क्षणाक् तत्त्वम् ; तथा च चक्रपाणि—'इवताये क्षणाक् तत' इति । इतिकर्तव्यता विध्यन्तर- न्तरमनुवर्त्तमानसंख्या । वङ्गे तवैव—"अवताय्य ततो दद्यां परियदा पुनः- पुनः । यदा चाग्निगतो भूतो निर्विदोषध तदा । लौहे लौहे न दातव्य परियदा निरन्तरम्" इति ॥ ३७ ॥

लौहे सति लौहान्यायं फलत्रयकौर्दन्तीपञ्चरव्याद्यं च कर्पूरप्रक्षेपमाह यदी- त्यादि ।—विगलित इति व्यपगते । 'अनुदग्ध इत्यनेन यावतानुत्कटगन्धशाड्रूपलब्धं भवति तावत्कालनिवर्दः । न वा न यदि तल्लाभ इति । यदि कर्पूरलाभो न

त्वचतुःपञ्चगुणभागम् ॥
प्रक्षिप्यायः प्राग्वत् पचेदुभाभ्यां भवेद्‌द्वौ यावत् ॥
तावन्मानानुस्मृतेः स्यात् त्रिफलादिद्रव्यपरिमाणम् ।
इदमाप्यायकमिदमतिपित्तनुदिदमेव कान्तिबलजननम् ।
स्तम्भाति वृद्धबुधो परमधिकाधिकमात्रया क्षिप्रम् ॥४०॥

इति पाकविधिः ।

घृतात् गुणोत्तरमुत्कृष्टगुणमिति । अमुना घृतेन तदयः, सेहनीयमिति । तस्यैव घृतस्य प्रयोजनान्तरमाह अत्यन्तेत्यादि ।—अमुनैवेति लौहपाकोच्छलितघृतेनेत्यर्थः । लौहोच्छलितघृतस्योत्कृष्टगुणत्वमप्याह केवलमित्यादि ।—केवलं लौहपाकोच्छलित-घृतम् । जनयत्यसौ गुणान् कियत इति लौहसम्बन्धेन लौहगुणानुविधानादिति भावः ॥ ३९ ॥

इदानीं पित्तदुष्टिं प्रति अस्यैव लौहे चतुर्थांशसमादिमानतोऽभ्रकप्रवेशेन लौहा-भ्रकं पक्तुं विधिमाह अथवेत्यादि ।—वक्ष्यविधिनेति कृष्णाभ्रकमभेकवपुरित्यादिना ग्रन्थेन योऽभ्रकसंस्कारस्य विधिरभिधेय वक्ष्यमाणेन विधिना संस्कृतमभ्रकचूर्णं निश्चन्द्रीकृतमादाय अयो लौहचूर्णं प्रक्षिप्य पचेदिति । कियन्मानम् अभ्रकचूर्णं ग्राह्यमिति जिज्ञासायामभ्रस्यैव भागक्रममाह लौहचतुर्थेत्यादि ।—लौहचूर्णमपेक्ष्य निश्चन्द्रीकृताभ्रचूर्णस्य चतुर्थो भागः पादिक इत्यर्थः । तथा पचनीयैकपलादिवर्षो-दशपलान्तलौहचूर्णस्य त्रयन्तु अभ्रस्य पुनरेको भागः, तेन लौहस्य भागत्रयम्, अभ्रस्य तदर्द्धमेको भाग इति अभ्रस्यार्द्धभागत्वम् । तथा एको भागो लौहस्य अपर एको भागोऽभ्रस्येति लौहसमत्वमभ्रस्येति । एवमेको भागो लौहस्य, द्वयन्तु अभ्रस्येति द्विगुणत्वम् । तथा एवमेको भागो लौहस्य, अभ्रस्य भागत्रयमिति अभ्रस्येति त्रिगुणत्वम् । लौहस्यैकोभागः भागचतुष्टयन्तु अभ्रस्य तथा एको भागो तथा लौहस्य, पञ्चभागन्तु अभ्रस्येति ज्ञेयम् । एवं क्रमेण लौहाभ्रकाभ्यां मिलित्वा एकपलादिवर्षोदशपलान्तमानव्यवस्थया पाकः कार्य्य इत्याह प्राग्वदित्यादि । एवञ्च सति-अभ्रकप्रवेशेन प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं त्रिफलाक्वाथदुग्धघृतप्रक्षेप्यचूर्णपरिमाण क्षोदगमिति निर्णयार्थमाह उभाभ्यां भवेदित्यादि ।—अयमर्थः उभाभ्यां लौहा

अभ्रकविधिः—

कृष्णाभ्रमभेकवपुर्वज्राख्यं चैकपत्रकं कृत्वा ।
काष्ठमयोदूखलके चूर्णं मूषलेन कुर्वीत ॥
भूयो दृषदि च पिष्टं वासः सूक्ष्मावकाशतन्तुगलितम् ।
मण्डूकपर्णिकायाः प्रचुररसे स्थापयेत् त्रिदिनम् ॥
उद्धृत्य तद्रसादथ पिष्ट्वा त्रैमन्तिकधान्यभक्तस्य ।
अच्छोदात्यन्तं मुक्तस्वच्छजलेन प्रयत्नेन ॥
मण्डूकपर्णिकायाः पूर्वरसेनैव मोदनं कुर्यात् ॥
स्थालीपाकं पुटनस्थाद्यैरपि भृङ्गराजाद्यैः ॥ ४१ ॥

अकाभ्यां मिलित्वा यावद्रजो भवेत्, तावदेव लौहमानं परिकल्प्य तन्मानानुसारेण त्रिफलादिमानं कल्पनीयम् । पूर्वं केवललौहपाके त्रिफलादीनां यावन्मानमुक्तम् इदानीं मिलितलौहाभ्रकेऽपि तावदेवेत्यर्थः । अतएव लौहरसाभ्रकयोगमपेक्ष्य लौहसर्वस्वकारेऽप्यभिहितं—"पारदोऽभ्रकमानस्मात् भवेदर्द्धेन पारदः । तदर्द्धेन घनं प्राज्ञ मननीतमथान्यनः ॥ मानेन त्रिफलान्तस्य त्रिंशत् पाकं प्रकल्पयेत्" इति । ननु किमर्थं पुनरभ्रकोत्तरमधिकाधिकमात्रया लौहे क्षिप्तमभ्रकमित्यत आह इद-मित्यादि । इदमभ्रकं लौहं अधिकाधिकमात्रया समुपयुक्तं सद्विधिना आप्यायक-त्वादिगुणविशिष्टं भवतीत्यर्थः । आप्यायकरणम् अमृतमिवाभित पुरुषं मनोह्लादं करोतीत्यर्थः । मध्यामि वटुधाविति वट्पुर्वी पुरुषस्य बाधा न जायते इत्यर्थः । किंवा आपादगात्रमविकलमक्लिन्नं परिणामेन एषा शुभदा च न पुरुषमरणं करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति पाकविधिः ।

अभ्रकविधिमंक्तमभ्रकाभ्रकचूर्णमित्युक्तम्, अतस्तामभ्रकमुद्दिश्य कृष्णाभ्र-मित्यादि । अभेकवपुरिति भेकस्य वपुः हरितपीतादिवर्णं भवति तेन तदधिकं वर्णेन भेकस्य वपुरिव एकदेशेऽपि न भवति तदेव च वज्राख्यं दधीति तस्य पर्यायः । तदुक्तं रसरत्नाकरे—"वज्रमभ्रं कठोराङ्गं गुरु कृष्णमविमम् । यत्र नाध्मायते वह्नौ नैवोच्छूनं भवेदपि । सदाक्षरसमुद्भूतं वर्धाति प्रथमं धनम्" इति । तदभ्रकं नखादिभिरेकपत्रं कृत्वा, भूयः पुनः दृषदि शिलायां पिष्टं

ताड़ादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय भस्त्राग्नौ।
तावद्दहेन्न यावन्नीलोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम्॥
निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु।
पिष्ट्वा घृष्ट्वा वस्त्रे चूर्णं निश्चन्द्रकं कुर्य्यात्॥ ४२॥

इति अभ्रकविधिः।

चूर्णीकृत्य घनतरवाससा छादयित्वाऽधो यद्गलितं तद्ग्राह्यम्। गण्डूकपर्णी धानकुर्नीति ख्याता, तद्रसादिति गण्डूकपर्णीस्वरसात्। अघोदेति" घोदोऽन शीर्षभक्षसिक्थकम्, अघोदश्च तद्विरहात्। पेषणानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह नण्डूकपर्णिकाया इत्यादि। पूर्वरसेनेति यत्रैव गण्डूकपर्णीरसे दिनत्रयं स्थापितमासीत् तेनैव रसेन विमृज्य मोदकाकारं कुर्य्यात्; मोदयतीति मोदक इति मोदनशब्दोऽपि मोदकार्थे द्रष्टव्यः। क्वचित्तु मोदकदिति पाठः। स च तत्तदाकरपुस्तकेषु न दृश्यते। मोदकाकारञ्च कृत्वा दिनैकं स्थापयित्वा शुष्कीकुर्य्यादित्युपदेशो योजव्यः। अयमभ्रकशोधनप्रकारः अघोराचार्य्यमतानुसारेण निबद्धः। तत्र मण्डूकपर्णीरसेन यद्यपि पुनर्मोदककरणं नास्ति तथापि षट्कर्मणा प्रतिसम्प्रत्योपदेशादिदं लिखितमिति बोध्यम्। तदनु चास्य अभ्रस्य चूर्णीकृतस्य स्थालीपाकपुटपाके कर्त्तव्ये तदर्थं द्रव्याण्याह स्थालीपाकमित्यादि।—भार्ङ्गैर्भृङ्गराजाद्यैरिति लौहपुटनविधौ भृङ्गराजकेशराजगवाक्षीकन्दमाणादिरसैरित्यर्थः। भार्ङ्गैरित्यत्र अन्यैरपि पाठः। किन्तु पूर्वपाठ एव टीकाकारसम्मतः॥ ४१॥

एवं पुटादिशोधितस्याभ्रस्य भस्त्राग्नौ ध्मापनं कार्य्यं, तत्तद्विधिमाह ताड़ादिपत्रेत्यादि।—ताड़ा स्वनामख्याता, आदिशब्दात् केतुकादिपत्रं बोध्यम्। किन्त्विदानीं ताड़ादिपत्रपिहितस्याभ्रस्य ध्मापनं व्यवहरन्ति। पिण्डीकरणञ्च भृङ्गराजादिद्रवाल्लोकाद्धिगन्तव्यम्। दुग्धं प्रक्षाल्येति दुग्धनिर्वापितोत्थापिताभ्रकसंलग्नं यद्दुग्धम्। यद्यपीदानीं ताड़ादिपत्रपिहितस्य ध्मापनमभ्रस्य न व्यवहरन्ति, किन्तु पुटैरेवास्य निश्चन्द्रकत्वं क्रियते, तथाप्यस्मात् बहुधा कृतत्वात् वा सम्यक् निश्चन्द्रत्वमनेनास्य भवत्येव। ध्मापितं यतोऽभ्रस्य निश्चन्द्रीकरणमेव यथोक्तगुणकरणे प्रयोजकमिति, तच्च येन केनापि भेषजेन भवतु। अपरापरेऽभ्रकमारणप्रकारा नानाचार्य्योक्ताः सन्ति, ते च योगरत्नाकरसमुच्चयादधिगन्तव्याः।

नात्युपविष्टो नात्यतिभाषी नातिस्थितस्तिष्ठेत्।
अत्यन्तवातशीतातपयानस्नानवेगरोधादीन्॥
जह्याच्च दिवानिद्रामहितञ्चाकालभुक्तञ्च।
वातंव्रतः पित्तव्रतः सर्वान् कट्वम्लतिक्तकषायान्।
तत्क्षणविनाशहेतून् मैथुनकोपश्रमान् दूरे॥ ४७॥
अशितं तदधः पश्चात् पततु न वा पाटवं खलु प्रथताम्।
आर्त्तिर्भवतु न वान्त्रे कूजति भोक्तव्यमव्याजकम्॥ ४८॥
प्रथमं पीत्वा दुग्धं भाव्यन्नं विशदसिद्धमक्लिन्नम्।
घृतसंप्लुतमश्नीयान्मांसैर्वैहङ्गमैः प्रायः॥
उत्तममनूपरभूचरविष्किरमांसं तथाजमेषादिकम्।
अन्यदपि जलचराणां पृथुरोमापेक्षया ज्यायः॥

अनुपानादिकं कृत्वा यथा स्थातव्यं तदाह नात्युपविष्ट इत्यादि।—नातिस्थित इति तूष्णीभूतः दण्डायमानः सन् अति न तिष्ठेत् चिरं न तिष्ठेदित्यर्थः। अपरं परिवर्जनीयमाह अत्यन्तेत्यादि।— अत्यन्तेति वातादिभिः सम्बध्यते; यानमश्वादियानम्; आदिशब्दात्तोयावगाहनविषयाभ्यासादीनां ग्रहणम्। अकालभुक्तम् अजीर्णादौ भोजनम्। वर्जनीयरसानाह वातव्रत इत्यादि।—वातव्रत इत्यादिकं हेतुगर्भमेव विशेषणं, किंवा वातव्रतः पित्तव्रत इत्यनेन कट्वम्लतिक्तकषायाः पिप्पल्यामलकगुडूचीहरीतक्यादयो वातपित्ते कुर्वन्ति, तेषामुपयोगो न विरुध्यत इति दर्शयति। विशेषेण वर्जनीयविधानमाह तत्क्षणेत्यादि।—अत्रापि अत्यादिति पूर्वोक्तं सम्बध्यते॥ ४७॥

प्रातरुपयुक्तं जीर्यति यतः यस्यामवस्थायां भोक्तव्यमित्याह अशितमित्यादि।—अशितं तदधः पश्चादिति गुदेन पततु प्रवर्त्ततां, न वा; तथा आर्त्तिरिति क्षुधा पीडा भवतु वा न वा; तथापि पाटवम् आलस्यादिराहित्यं खलु भवतु तथा क्षीणसम्यानितदेहे सम्यग् वायोः सञ्चरणेनान्त्र कूजनञ्च खलु भवतु तदैव अव्याजं निःशङ्कं भोक्तव्यं खलु इत्यङ्गीकारविश्वासे। एतेन पाटवमन्त्रकूजनमेतदुभयमेव भोजनं प्रति प्रयोजकमित्यर्थः॥ ४८॥

इदानीं भोजने विधिना कर्त्तव्यं तदाह प्रथममित्यादि।—विशदं प्रथमम्;

मांसालाभे मत्स्याः प्रदीपनाः स्थूलसद्गुणा ग्राह्याः।
मद्गुररोहितशकुला दग्धास्तु पललान्मनाङ्न्यूनाः॥
शृङ्गाटकफलकशेरु-कदलीफलतालनारिकेलादि।
अन्यदपि यच्च वृष्यं मधुरं पनसादिकं ज्यायः॥
केबुकताड़करीरान् वार्त्ताकुपटोलफलदलसमठान्।
मुद्गमसूरेक्षुरसान् शंसन्ति निरामिषेष्वेतान्॥ ४९॥
शाकं प्रहेयमखिलं स्तोकं रुचये तु वास्तूकं दद्यात्।
विहितनिषिद्धादन्यन्मध्यमकोटिस्थितं विद्यात्॥ ५०॥
तप्तदुग्धानुपानं प्रायः मारयति बद्धकोष्ठस्य।
अनुपीतमम्बु यद्वा कोमलशस्यनारिकेलस्य॥

शालिन्नमिति नान्योन्यसंलग्नम्। दुग्धमिति जीवद्वत्सगव्याः कृपाया वा प्रशस्तवर्णाया वा ग्राह्यम्। वैदलैरिति तित्तिरादिभिः [illegible]। प्रायःशब्दादाजैर्वादिकं बाहुल्यम्। एतदेवाह एणमित्यादि।—अपरभूचरजाङ्गलदेशचराः लावतित्तिरि-चटकादयः, विष्किराः कुक्कुटादयः, एषां मांसमृतमिति बालस्त्रियस्याधितादि-वर्जितानाम्। आदिशब्दात् कृष्णसारगोधादयः। अन्यदपीति विष्किरादिव्यति-रिक्तमित्यर्थः। जलचरा हंसादयः। पूर्वोक्तापेक्षया ज्याय इति मत्स्यापेक्षया श्रेष्ठमित्यर्थः। अन्ये तु पूर्वोक्ता मत्स्यमित्याहुः। मांसाप्राप्तौ मत्स्यविशेषोपयोग-माह मांसालाभ इत्यादि। के ते सद्गुणा इत्याह मद्गुरेत्यादि।—एतेन मद्गुरा-दयो दग्धाः सन्तः पललादिति मांसात् मनाङ् न्यूनाः किञ्चिद्धीना इत्यर्थः। इदानीं सर्वोचित फलवन्दमाह शृङ्गाटकेत्यादि।—आदिशब्दादाम्रखर्जूरादिकम्। निरा-मिषव्यञ्जनार्थमाह केबुकेत्यादि।—ताड़करीरास्ताड़काङ्कुराः। फलदलेति पटो-लस्य फलदलम्॥ ४९॥

शाकं पुनः सकलमेव वर्जनीयमित्याह शाकमित्यादि।—प्रहेयमित्यवश्यत्याज्यम्, रुच्यर्थं पुनर्वास्तूकमेवाल्पप्रमाणं दद्यात्। विहितनिषिद्धव्यतिरिक्तं यद्भक्ष्यं तत् साधारणं ज्ञेयमित्याह विहितेत्यादि॥ ५०॥

इदानीं बद्धकोष्ठं प्रति अनुपानविशेषमाह तप्तेत्यादि।—तप्तक्षीरानुपानेन व्यव-हरन्ति वृद्धाः। नारिकेलोदकञ्च प्रचरति। एवमपि कृते यदा न प्रवर्त्तितदा

लौहभक्षणविधिः—

नानाविधरुक्शान्त्यै पुष्ट्यै कान्त्यै शिवं समभ्यर्च्य ।
सुविशुद्धेऽहनि पुण्ये तदमृतमादाय लौहाख्यम् ॥
दशगुञ्जाफलपरिमाणं शक्तिवयोभेदमाकलय्य पुनः ।
इत्यधिकं तदधिकतरमियदेव न माढमोदकवत् ॥ ४१ ॥
सममसृणामेव पात्रे लौहे लौहेन मर्दयेद्गाढं भूयोभूयः ।
दत्त्वा मध्वनुरूपं तदनु घृतं योजयेदधिकम् ।

तथैकं प्रसिद्धमतैर्व यथा—"थाग्र भल्लातकैः पिष्टमथवा तत्र संस्थितम् । फल्गुमाषाग्निसंहारत्वक्क्षवर्द्धरमैरथ । भद्रदारुकपिप्पलीन काकमारिषजेन च । भ्रमीर-भृङ्गतीभृङ्गदलपत्राकेशराजकैः । पेषणं भावनं कुर्य्यात् पुटपाकमनेकधा । यावन्निश्चन्द्रकत्वं स्यात् ततो मीनरसेन च । काकमारिषजेनापि स्थालीपाकं प्रदापयेत् । यावद्भक्षत्वमायाति शुद्धिरेव विधायसः ।" अत्र मयीरं श्वेतपुनर्नवा ; अथवा लुनामस्थाता ; मीपा रथ्या ; व्यक्तमन्यत् । किन्त्वयं वृद्धवैद्यैः प्रायः क्रियते ॥ ४२ ॥

इत्यमलकविधिः ।

इदानीं निष्पन्नलौहस्य भक्षणविधिमाह नानेत्यादि । नानाविधव्याधयः पुराणज्वरातीसारयक्ष्मशोफपाण्डुपित्तरोगयक्ष्मप्रभृतयः । अमृतमिति अमृतमिवामृतम् । तत्र कियन्मानमुपयोज्यं तदाह दशेत्यादि ।—कृष्णला रक्तिः, तेन परममानमाषक-मित्यर्थः । अयञ्च दशरक्तिपरिमाणारम्भः उत्तमपुरुषमधिकृत्याभिहितः, तेन मध्यमाधमपुरुषयोः शक्तिवयोऽपेक्षया इह दशरक्तिपरिमाणं यथाक्रमं मध्यमाधमयो-रधिकमधिकतरञ्च भवतीति । बलाद्यपेक्षया अल्पपरिमाणादल्पाल्पतरपरिमाणेना-प्यारम्भः । वर्द्धने वर्त्तव्ये न पुनर्दशरक्तिपरिमाणं युक्तमिति कृत्वा तावत्परिमाणमेव कर्त्तव्यमिति माढमोदकवन्नियमो न कार्य्य इत्यर्थः । तेन "आरम्भो वर्द्धनञ्चापि पञ्चदिवसेऽकगुञ्जया ।" तथापि पञ्चसप्तमप्रकृतिकाः प्रथमदिने ; तथा—"रक्ति-मेकामुपक्रम्य यावत् स्युर्नव रक्तिकाः" इत्यादि यत् तन्त्रान्तरे उक्तं, सर्वमनेन तत् संगृहीतम् ॥ ४१ ॥

लौहमर्दनार्थं पात्रमाह समेत्यादि ।—अपानवामकठिनत्वज्ञापनार्थं तत् पात्र

वन्धं गृह्णाति यथा मध्वप्रयत्नेन पङ्कमविभिंपत्॥ ४४ ॥

इदमिह दृष्टोपकरणमेतददृष्टन्तु मन्त्रेण।
स्वाहान्तेन विमर्दो भवति फडन्तेन लौहबलरक्षा।
सनमस्कारेण वलिर्भक्षणमयसो ह्रमन्तेन॥
"ओं अमृतोद्भवाय स्वाहा।" "ओं अमृते हूं फट्।" "ओं नमश्चण्डवज्रपाणये। महायक्षसेनाधिपतये सुरगुरुविद्यामहाबलाय स्वाहा।" "ओं अमृते ह्रं" ॥ ४५ ॥

जग्ध्वा तदनुतसारं नीरं वा चीरमेवानुपिबेत्।
कान्तक्रामकममलं सम्यक् रसं पिबेद्दिने न तु तत्।
आचम्य च ताम्बूलं लाभे घनसारसहितमुपयोज्यम्॥ ४६॥

भाजनाकारं कर्त्तव्यम्। लौहेनेति लौहदण्डेन। मधु तदुचितं दत्त्वा, अधिकमिति मध्वपेक्षया त्रिविदधिकं घृतं मिश्रणीयम्। मर्दनविध्यर्थं उपायमाह बन्धमित्यादि।—अविभिंपदिति स्तब्धं मधु अप्रयत्नेन एकत्वेनाविभिंपत् विभिंपदकुर्वत् अतएव पङ्कमिव॥ ४४॥

दृष्टादृष्टाभ्यां हि कार्यसिद्धिरिति दृष्टमुक्त्वा मन्त्रगतमदृष्टार्थमाह इदमित्यादि।—तत्र प्रथमं लौहमर्दनमन्त्रमाह ओं अमृतोद्भवायेत्यादि।—अयं स्वाहान्तो मर्दनमन्त्रः। लौहरक्षणमन्त्रमाह ओं अमृते हूं फट् इति। बलिदानमन्त्रमाह ओं नम इत्यादि।—भक्षणमन्त्रमाह ओं अमृते ह्रमिति॥ ४५॥

लौहभक्षणपश्चात्कार्यमनुपानमाह जग्ध्वेत्यादि।—नीरञ्चामलकम् आकाशगुणयुक्तं दिक्प्रभूभागाद्यं, चीरञ्च गव्यं सर्वत्र; उक्तञ्च—"सर्वत्र गव्यमेवेति मतमाह मतप्रवित्" इति। अनुपानञ्च लौहापेक्षया चतुःषष्टिगुणम्। तदुक्तं योगरत्नाकरे— "अनुपानं चतुःषष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधाः" तथा अन्यत्रोक्तम्' अनुपानं प्रयोक्तव्यं लौहात् षड्गुणं पयः" इति। अनुपानं कृत्वा लौहदोषनिरासाय नित्यशः कान्तक्रामकरस स्वरसमात्रं पेयमित्याह कान्तक्रामकमित्यादि।— आचम्येति।—आचमनञ्च सुशीतजलेन हंसोदकेन वा। यदुक्तं—"कृत्वानुपानमाचम्य सुशीतजलेन वा। यद्वा हंसोदकेनैव" इत्यादि॥ ४६॥

यस्य न तथा सरति सयवक्षारं जलं पिबेत् कोष्णम्।
कोष्णं त्रिफलाक्वाथं सनाथं क्षारं ततोऽप्यधिकम् ॥ ५१ ॥
त्रीणि दिनानि समं स्यादह्नि चतुर्थे तु वर्द्धयेत् क्रमशः।
यावच्चाष्टममाषं न वर्द्धयेत् पुनरितोऽप्यधिकम् ॥
आदौ रक्तिद्वितयं द्वितीयवृद्धौ तु रक्तिकात्रितयम्।
रक्तिपञ्चकं पञ्चकमत ऊर्द्ध्वं वर्द्धयेन्नियतम् ॥ ५२ ॥
वात्सरिकाकाःशुपक्षे दिनानि यावन्ति वर्द्धितं प्रथमम्।

तस्य किं कर्त्तव्यमित्याह यस्येत्यादि। उष्णजलं कोष्ठानुरूपं यवक्षारं प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः। प्रयोगान्तरमाह त्रिफलेत्यादि।—क्षारं यवक्षारं सनाथमिति सहितमित्यर्थः। यवक्षारप्रक्षेपश्च "प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात्" इति परिभाषयैव। तत एव प्रयोगात ॥ ५१ ॥

लौहप्रमाणवृद्धिं क्रमेणैव कार्य्यां अतस्तमेव वृद्धिक्रमं दर्शयति त्रीणि दिनानीत्यादि।—येन परिमाणेन लौहभक्षणारम्भः कृतः, तेनैव परिमाणेन दिनत्रयं कार्य्यम्, चतुर्थदिनादारभ्य पुनरपि दिनत्रयं यावत समवृद्धौ वर्द्धयेत् त्रीणि दिनानि समं स्यादित्युक्तेः ततोऽपि सप्तमदिने या रक्तिवृद्धिः कृता तथैव वृद्धा पुनरपि दिनत्रयं यावत वर्द्धयेत् त्रीणि दिनानि समं स्यादित्युक्तेरित्यादि बोध्यम्। एवं क्रमेणाष्टमाषक पर्य्यन्तं वृद्धिः कार्य्या, इतोऽधिकवृद्धिर्न कार्य्येत्याह यावदष्टममाषमित्यादि।—क्रमशो वर्द्धयेदित्युक्तस्तमेव क्रममाह आदावित्यादि।—आदौ लौहप्रयोगारम्भे रक्तिद्वयं कृत्वा वर्द्धनमप्रयोज्यम्, ततः प्रथमवृद्धौ चतुर्थदिनमारभ्य रक्तिद्वयं कृत्वा वारं वृद्धिः कार्य्या, तेन द्वितीयखण्डे प्रतिदिनं रक्तिकाचतुष्टयं भवति, ततो द्वितीयवृद्धौ रक्तित्रयं कृत्वा वारं वृद्धिः, तेन तृतीयखण्डे प्रतिदिनं सप्तरक्तिका भवन्ति, अत ऊर्द्ध्वं चतुर्थपञ्चमादिखण्डेषु त्रीणि दिनानि समं स्यादित्युक्तरीत्या क्रमेण रक्तिपञ्चकं कृत्वा अष्टमाषकं यावद् वर्द्धयेत्। तेन चतुर्थखण्डे द्वादशरक्तिः पञ्चमखण्डे सप्तदशरक्तिः, षष्ठे द्वाविंशतिरित्यादि ज्ञेयम्; तेन पञ्च[illegible]ऽधिकं सप्तसप्ताहे [illegible]रक्तिकमाषेण [illegible]रक्तिकाधिका षष्ठी माषका भवन्ति; अत्र तत्र चतूरक्तिकावृद्धिं त्यक्त्वा यथा-क्रमवृद्धौ यथायथा कुर्व्वन्तीत्येव सिद्धान्तः ॥ ५२ ॥

तावन्ति वर्षशेषे प्रतिलोमं ह्रासयेत् तदयः ॥
तेष्वष्टमाषकेषु प्रातर्माषकत्रयमश्नीयात्।
सायञ्च तावदह्नो मध्ये माषद्वयं शेषम् ॥ ५२ ॥

इति भक्षणविधिः ॥

एवं तदमृतमश्नन् कान्तिं लभते चिरस्थिरं देहम्।
सप्ताहत्रयमात्रात् सर्वरुजो हन्ति किं बहुना ॥
आर्य्याभिरिह नवत्या सप्तविधीनां यथावदाख्यातम्।
अमतिविपर्य्ययसंशयशून्यमनुष्ठानमुन्नीतम् ॥

इदानीं सम्वत्सरं यावद्यदि कर्त्तव्यमिदं रसायनं स्यात् तदा वर्षावशेषदिनानि यावन्ति भवन्ति तावन्त्येव प्रतिलोमं रक्तिकादिक्रमेण ह्रासः कार्य्य इत्याह वत्सरेत्यादि।—इदानीं पञ्चदिनाधिकसप्तसप्ताहैरष्टमाषकप्रमाणे सम्प्राप्ते सति वत्सराभ्यन्तर एव केन प्रकारेण तन्नौहमुपयोज्यमित्याह तेष्वित्यादि।—अष्टमाषकेषु मध्ये माषकत्रयं प्रातः। तावदिति माषकत्रयं सायाह्ने ; अह्नो मध्ये भोजनसमये शेषं माषकद्वयम्। अन्यत्राप्युक्तं—"प्रातर्माषत्रयं कार्य्यं मध्याह्ने माषकद्वयम्। माषत्रयं दिवाशेषे माषकाष्टकभक्षणम्" इति। इदानीन्तु रक्तिकाद्वयमारभ्य योगिनं प्रति रक्तिकाद्वयवृद्धैव त्रिसप्ताहपञ्चसप्ताहादिभिः किञ्चिदधिकमाषकद्वयं यावत् वृद्धिः ततो त्रिसप्ताहादिभिः रक्तिकाद्वयेनैव ह्रास इति प्रायो व्यवहरन्ति वृद्धाः। उत्तरक्रिया चात्र द्विगुणा कार्य्या ; तदुक्तं पातञ्जले—"इति मुख्यक्रियायाः स्याद्द्विगुणा चोत्तरक्रिया।" उत्तरक्रियात्र नात्युपविष्टो नात्यतिभाषो नातिस्थितस्तिष्ठेदित्यादिना उक्तैव ॥ ५२ ॥

इति भक्षणविधिः।

इदानीमस्य लौहस्य फलमाह एवमित्यादि।—उपसंहरति आर्य्याभिरित्यादिना। सप्तविधयश्च—साध्यसाधनपरिमाणविधिः, स्थालीपाकविधिः, पुटनविधिः, प्रधाननिष्पत्तिः, पाकविधिरन्नविधिर्भक्षणविधिश्चेति। एषामनुष्ठानं नवत्या आर्य्याभिः कोऽपीष्टकर्मा अमतिविपर्य्ययसंशयशून्यं यथा स्यात् तथा निबद्धमित्यर्थः। कोऽपीत्यनिर्द्दिष्टनामधेयः पुरुषः उत्कृष्टरूपः। षट्कर्मा श्रोत्रियः ; उक्तं हि—"याजनं यजनं दानं यथाचैव परिग्रहः। अध्यापनमध्ययनं श्रोत्रियः

मुनिरचितशास्त्रपारं गत्वा सारं ततः समुद्धृत्य।
निवबन्ध बान्धवानामुपकृतये कोऽपि षट्कर्मा॥ ५४॥

अमृतसारं लौहं समाप्तम्॥

यत्र तत्रोद्भवं लौहं निःशेषं मारितं यदि।
त्रिफलाव्योषसंयुक्तं भक्षयेद्बलिनाशनम्॥
सामान्योद्विगुणश्चौड्रं कलिङ्गोऽष्टगुणस्ततः।
तस्माच्छतगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा॥
वज्रात् षष्टिगुणः पाण्डिर्निरविर्दशभिर्गुणैः।
ततः कोटिसहस्रं वा अयस्कान्तं महागुणम्॥ ५५॥

षड्भिरेव च" इति। अमतिः सर्वथा ज्ञानाज्ञानराहित्यं तस्मिंस्तु द्विभ्रमः स च द्विधा—एककोटिकोऽनेककोटिकश्च; तत्राद्यो विपर्ययः, द्वितीयश्च संशय इति। अनुष्ठीयत इत्यनुष्ठानं ग्रन्थसन्दर्भ एव। यथावदाख्यातमित्यत्र पूर्वाचार्यैरिति शेषः। उपनीतमिति गुरुपरम्परया उपदेशपूर्वकं कथितमित्यर्थः। मुनिरचितेत्यत्र मुनि-र्नागार्जुनः। बान्धवानामिति मनुष्याणाम्। एषां चतुर्णांश्चयत्नेनावश्योपकर्त्तव्यता च वस्तुत्वम्, एतेनास्य निबन्धस्य अमतिविपर्ययसंशयनिरासः संक्षेपणेति गुणत्रयमुक्तम्॥ ५४॥

अमृतसारलौहं समाप्तम्।

इदानीं नागार्जुनोक्तं दासरसायनलौहमाह यत्र तत्रेत्यादि—यत्र तत्र भवमिति चौड्रकलिङ्गादियत्किञ्चिद्देशभवं वज्रपाण्ड्यादिकमेव निःशेषमिति सर्वथैव मृतम्। निःशेषमित्यत्र निरुत्थमिति पाठे टङ्कणादियोगेनापि वह्नौ ध्मापनात् यदुपतिष्ठते पुनर्लौहभावं नापद्यत इत्यर्थः। त्रिफलेत्यादि।—व्योषं त्रिकटु। त्रिफला-त्रिकटुचूर्णञ्च मिलित्वा लौहसमं बोध्यम्। संयुक्तं सम्यक् युक्तम्, तेन मधुघृताभ्यां लौहपात्रे लौहदण्डेन विमर्द्य भक्षणीयम्। रक्तिकादिक्रमेणेति वदन्ति वृद्धाः। अन्ये त्वादौ माषकमेकमुपयोज्यमित्याहुः। इष्टौ मध्ये वा अग्निबलमपेक्ष्य यथा-शक्ति कुर्वन् सार्द्धसंवत्सरात् बलीं नाशयेदिति दासरसायनवटिकायामुक्तम्। लौहानां गुणमाह सामान्यादित्यादि। दण्डभक्तिपर्यन्तदेशदर्शितोत्तरदिक्सम्भवं लौहं सामान्यम्, द्विगुणमिति सामान्यलौहात् द्विगुणगुणकारकम्। चौड्रमिति

ताम्रयोगः।

रसतस्ताम्रं द्विगुणं ताम्रात् कृष्णाभ्रकं द्विगुणम्।
पृथगेतेषां शुद्धिस्ताम्रशुद्धिस्ततो द्विविधा॥
पक्वाहतस्य गन्धकयोगाद्वा मारणं तथा लवणैः।
पात्रे ध्मापितताम्रं निर्गुण्डीकल्ककाञ्जिकमग्नं॥
यत् पतति गैरिकाभं तत्पिष्टलर्ङ्गन्धकं तदनु।
पुटपाकेन विशुद्धं शुद्धं स्यादभ्रकान्तु पुनः॥
छिन्नमोचिमूलपिण्डे चिप्तं तदनु मार्दमम्पुटे लिप्ते।
तीक्ष्णं दग्धं पिष्टमस्याभ्रमा साधु चन्द्रिकाविरञ्जितम्॥

चीनुर्दृष्टान् , भर्जनमिति भर्जनमीदृशम्। एवात्र भवदन्वलय टीकायामनु नर्मदम्, इह तु विस्तारभयान्न लिखितम्॥ ४५॥

सम्प्रति ताम्रयोगमाह रसत इत्यादि।—शोधितात् पारदात् ताम्रं द्विगुणमात्र शोधितं मारितञ्चपीतस्य द्विगुणं ग्राह्यम्; कृष्णाभ्रञ्च शुद्धमारितौ शोधित पूर्वोक्तं ताम्रात् द्विगुणं ग्राह्यम् कृष्णेति चमकाभ्रविधानात् नैकवर्णं निरास। एतेषां रसादीनां पृथगेव शुद्धिः। तत इति तेषु मध्ये ताम्रस्य शुद्धि द्विविधा। [illegible] पक्वाहतस्येत्यादि।—मारणमिति शेषः। एतच्च सम्यग्गो-[illegible] द्वितीयां शुद्धिमाह तथा लवणैरित्यादि।—लवणैः सैन्धवादिभिः पचनि [illegible]। पात्र इति [illegible] निर्गुण्डी निसुन्दार, तद्दीयमूलपत्रकल्कयुक्तकाञ्जिकमग्न [illegible]। [illegible] यत् ताम्र पतति तद्गैरिकाभं शोधितमित्यर्थः। [illegible] दत्वा [illegible] तत्. [illegible] पुनःपुनः [illegible] पचेत् पुटो देयः। अभ्रकशुद्धिमाह [illegible]—[illegible] छिन्नमोचिकादिपिण्डे [illegible] पात्रे निधाय सर्वतः दिवाय तीक्ष्णमिति [illegible] यदा स्यात् तथा दग्धं पुटित यत् चन्द्रकरहित भवति, तदनु पुटाद्दाकृष्य [illegible] विना चूर्णीकृत तत् ग्राह्यमित्यर्थः। अथ मारिततामघृर्तमिश्रितस्य [illegible] चतुःप्रकारमाह रेचितेत्यादि।—रेचिततायेन मारिततायेन [illegible] घृतमिश्रितायां मेलयित्वा तस्य पिण्डिका कार्या। तदनु निर्गुण्डी-[illegible] कल्कमिश्रित [illegible] काञ्जिके सा पिण्डिका पञ्चदिवसं [illegible]

रेचिततान्त्रे च रसः खल्वशिलायां घृष्टः पिण्डिका कार्या।
उत्स्वेद्य गन्धसलिलेन निर्गुण्डीकल्केऽसकृच्छुष्को।
एतत् सिद्धं त्रितयं चूर्णिततान्त्रार्धिकैः पृथग्युक्तम्॥
पिप्पलीविड़ङ्गमरिचैः श्लक्ष्णं द्विनिमाषिकं भक्ष्यम्।
शूलाम्लपित्तक्षयगुग्रहणीयक्ष्मादिकुक्षिरोगेषु।
रसायनं मंस्वदेतत् परिहारो नियमतो नात्र॥ ५६॥

ताम्रयोगः।

तनुपत्रीकृतं ताम्रं नेपालं गन्धकं समम्।
दत्त्वा चोर्द्धमधो मध्ये स्थालिकामध्यसंस्थितम्॥
कृत्वा स्वल्पशरावेण स्थालिमध्ये पिधाय च।
शर्कराभक्तलेपेन लिप्ता सन्धिं तदूर्द्धतः॥

खेद, यत्राविति यहार्थम्। उत्स्वेदनप्रकारश्चायं सूतनियामकभार्ग्यादिगणाम्बु-समद्रवे रसपिण्डितं निर्जितरसताम्रचूर्णं दोलापाकेन निर्गुण्डीकल्केन मिश्रित-काञ्जिकेनाधो ज्वालया ताप्यमानेन उत्स्वेदनीयमसकृदित्यर्थः। सूतनियामकश्च भार्ग्यादिगणो योगरत्नाकरे यथा—"भार्गी शरपुङ्खा कुठारच्छिन्ना ब्राह्मी मूषिकपर्णिका पुनर्नवा अपराजिता यवासुपुष्पी भेकाह्वा रुदन्ती मयूरशिखा चेति। भार्ग्यादिरेव विख्यातगणः सूतनियामकः।" इति। अग्नितापेनापि रसं क्वचिदपि न नीतं न ददातीत्यर्थः। सूतनियामकौषधमध्यगं रसं सकाञ्जिकदोलायन्त्रे पचेत्। तदनु सिद्धमिदं रसाभ्रताम्रचूर्णं पिप्पल्यादित्रयस्य प्रत्येकं ताम्रचूर्णार्द्धमानं गृहीत्वा संयोजनीयं, तत एकीकृत्य अग्निबलाद्यपेक्षया द्विनिमाषिकमात्रमुपयोज्यम्। आदिशब्देन दम्यप्रभृतयः। कुक्षिरोगेष्विति अग्निमान्द्यादिष्वपीत्यर्थः॥ ५६॥

ताम्रयोगमाह तनुपत्रीकृतमित्यादि।—नैपालमिति नेपालदेशोद्भवं ताम्रम्। तनुपत्रीकृतं तत् तनुकं यथा स्यात् तथा पत्रीकृतम्, पत्रतनुता कण्टकवेध्यत्वाद्युपादानेन लभ्यत इति। तानि च तनूनि ताम्रपत्राणि अनेकानि कृत्वा लवणाम्लद्रवेण सम्यक् प्रक्षाल्य संशोध्य, तदनु ताम्रसममेव शोधितगन्धकं सङ्गृह्य, तदनन्तरं स्थालिकायां कियदपि गन्धकचूर्णं दत्त्वा तदुपरि कियदपि ताम्रपत्रं निवेश्य

वालुकापूरितस्थाल्यां पिहितायां पुनस्तथा ॥
सुलिप्तायाञ्च यामैकमधोज्वालां प्रदापयेत् ॥
तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य त्विह योजना ।
अथ कर्षं गन्धकस्य वह्निस्थलौहपात्रगम् ॥
शिलापुत्रेण सम्मर्द्य द्रुतं घृष्टं पुनः पुनः ।
कृत्वा देयं मृतं ताम्रं कर्षमात्रं ततः पुनः ॥
रसोऽम्लमथितः शुद्धस्तावन्मात्रः प्रदीयते ।
ततस्तथैवं संमर्द्य पुनरम्ल्यं प्रदापयेत् ॥
अष्टबिन्दुकमात्रञ्च मर्दयेन्मूर्च्छितं तथा ।
सर्वं स्यात् तत आकृष्य शिलापुत्रादिसङ्गतम् ॥
संहृत्याम्लवेतसप्रसृतेन विलोडितम् ।
पुनस्तथैव वह्निस्थलौहपात्रे विमर्दयेत् ॥
यावद्द्रवक्षयं पश्चादाकृष्य सम्प्रपेषितम् ।
अम्लवेतसेनैव गुड़कं सम्यक्कल्पयेत् ॥

पुनस्तदुपरि गन्धकचूर्णं देयमित्येवंक्रमेण सर्वाणि ताम्रपत्राणि गन्धकचूर्णसहितानि उपर्य्यधोभावेन निवेश्य, ततोऽन्यशरावेण स्थाल्यन्तरनिवेशयोगेन तत् ताम्रपत्रं पिधाय, तच्छरावप्रान्तञ्च शर्करासहितभक्तलेपेन लिप्ता तस्य शरावस्योपरिभागं वालुकापूर्णं तत् स्थालीपात्रं कृत्वा शरावेण तस्याः स्थाल्या मुखं पिधाय तत्रैव भक्तलेपेन लिप्ता प्रहरमेकमविच्छेदेनाधो ज्वालां प्रदापयेत् । इति ताम्रमारणम् । ततस्तत् मृतताम्रं स्थाल्याः समाकृष्य चूर्णयित्वा शोधितगन्धकादिभिः सह योजनीयमित्याह तत इत्यादि । कथं योजना कर्त्तव्येत्याह अथेत्यादि ।—अथ ताम्रमारणानन्तरं शोधितगन्धकस्यापरचूर्णकर्षमेकं ज्वलदङ्गारस्थलौहपात्रे कृत्वा शिलापुत्रेण सम्मर्द्य पौनःपुन्येन घृष्टा द्रवीभूते तस्मिन् मृतताम्रचूर्णं कर्षमानं दत्त्वा तथैव शिलापुत्रेण घर्षणीयम् । ततः पुनरिति ततोऽनन्तरं मथितापट्टत एव अस्मिन् रसः पारदोऽपि तावन्मानः कर्षमान एव देयः । पुनस्तेनैव मर्दनीयः, किन्तु शिष्टो रसः अम्लमथितः सन् शुद्धः । चाङ्गेरीजम्बीराद्यम्लरसमथनाद्

तत्पिण्डं वस्त्रविस्तीर्णे पिण्डे त्रिकटुजे पुनः।
वसनान्तरिते दत्त्वा पोट्टलीं कारयेद्बुधः॥
ततस्तां पोट्टलीमाज्यमग्नां कृत्वा विधारिताम्।
सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुशलो भिषक्॥
यदा निष्फेनता चाज्ये पुटिका च दृढा भवेत्।
तदा पक्वं तमाकृष्य पञ्चगुञ्जातुलाधृतम्॥
त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत्।
तक्रं स्यादनुपानन्तु अम्लपित्तोच्छ्रये पुनः॥
त्रिफलैव समा देया कोष्णं वारि पिबेदनु।
सप्तमे दिवसे रक्तिवृद्धिस्तावत्तु मासकम्॥
यावत् प्रयोगश्च तथैवापकर्षः पुनर्भवेत्।
योगोऽयं ग्रहणीयक्ष्मपित्तशूलाम्लपित्तहा॥

गुडः। तदनु अष्टविन्दुपरिमितं घृतं दत्त्वा पुनर्मर्दयेत् शिलापुत्रकेण। तथा तेन प्रकारेण सर्वं गन्धकताम्रादिकं संमूर्च्छितमेकीभूतं स्यात्। ततस्तस्मात् लौहपात्रात् निःशेषमाकृष्य तथा शिलापुत्रादिसक्तं शिलापुत्रादिघर्षितं सुदृढमपि भूत संहृत्य पञ्चदशेनाम्लम्बुपरसेन विलोड्य रसचयपर्य्यन्तं पुनर्लौहपात्रे मर्दयेत्, तत आकृष्य अम्लम्बुपरसेनैव शिलायां पिष्ट्वा गुडिकां कल्पयेत्। तदनन्तरं किं विधेयमित्याह तत् पिण्डमित्यादि। ततः कतिपयास्तृतवस्त्रखण्डे पिण्डानुरूपं त्रिकटुकं दत्त्वा विन्यस्य तदुपरि अपरस्थित-नातिनिर्मलवस्त्रखण्डे च तामौषधगुडकं निधाय ततो दृढां पोट्टलिकां कृत्वा, घृत-पूर्णस्थालीपात्रे सूत्रेण दण्डसंलग्नतया दोलापाकविधिना तां पोट्टलीं तत्रारोप्य घृतनिमग्नां कृत्वा पचेत्। पाकज्ञानार्थमाह यदेत्यादि।—पुटिका च दृढा भवेदिति पुटिका पोट्टलिका, तस्या दृढता च दण्डिकयाताड्य ज्ञेया। त्रिकटु-त्रिफलयोश्च मिलित्वैव पञ्चगुञ्जेति तावत्तुल्यं, प्रातरित्यर्द्धप्रहरे। अनुपानमाह तक्र-मित्यादि। अम्लपित्ते तु त्रिकटुचूर्णं परित्यज्य त्रिफलैव तावत्तुल्या देया, तथा तक्रञ्च परित्यज्य उष्णजलमेवानुदेयमित्याह अम्लपित्तोच्छ्रय इत्यादि।—त्रिफलैव

रसायनञ्चैतदिष्टं गुदकीलादिनाशनम्।
न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराहारकर्म्मणि ॥ ५७ ॥

इति ताम्रयोग:।

शिलाजतुप्रयोग:—

हेमाद्या: सूर्य्यसन्तप्ता: स्रवन्ति गिरिधातव:।
जत्वाभं मृदुमृत्स्नाच्छं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥
अनम्लञ्चाकषायञ्च कटुपाकि शिलाजतु।
नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य सम्भव: ॥
हेम्नोऽथ रजतात् ताम्राद्वरं कृष्णायसादपि।
मधुरञ्च सतिक्तञ्च जवापुष्पनिभञ्च यत् ॥
विपाके कटु तिक्तञ्च तत् सुवर्णस्य नि:स्रवम्।
राजतं कटुकं श्वेतं स्वादु शीतं विपच्यते ॥
ताम्राद्बर्हिणकण्ठाभं तीक्ष्णोष्णं पच्यते कटु।
यत्तु गुग्गुलुसङ्काशं तिक्तकं लवणान्वितम्।

यथा देया त्रिफलैव ताम्रतुल्या द्वैविध्ये:। तथा क्रोमजलम् अनुपिबेदिति। वर्द्धमानाद्वा सप्तम इत्यादि।—सप्तम इत्यत्र वीप्सा ज्ञेया, तेन सप्तमे सप्तमे दिवसे रक्तिकामात्रं वृद्धि: कार्य्या, माषकमानं यावदयं प्रयोग: कार्य्य:। तेन माषकादूर्द्ध्व महिनं कर्त्तव्येत्यर्थ:। येनैव क्रमेण वृद्धि: कार्य्या तेनैव ह्रासोऽपीत्याह तथैवापकर्ष: पुनर्भवेदिति। कोऽपि च इत्यैवत्रिफलान्यतिरिक्तेन त्रिभिरक्तिकमित्यौषध लक्षण समालोच्य ददाति। तेनेव महान् विशेषो दृश्यते। गुदकीलादिनाशनमित्यादि शब्दात् पाण्डुरोगादय: ॥ ५७ ॥

इति ताम्रयोग:।

इदानीं चरकोक्तशिलाजतुरसायनमाह हेमाद्या इत्यादि।—गिरिजाता धातवो गिरिधातव:, हेमाद्या इति तद्विशेषणम्। आद्यशब्दात् लौहकृष्णताम्र सीसकगैरिकमन:शिलादीनामपि ग्रहणम्। अतएवोक्तं हारीते—"सुवर्णरजत-द्रुमीसताम्रम्" इत्यादि। अत्रात्मन्नमित्यादि विधिप्रतिषेधस्य शेषाद्यनुज्ञाफलकम्,

विपाके कटु शीतञ्च सर्वश्रेष्ठं तदायसम् ।
गोमूत्रगन्धाः सर्वेषां सर्वकर्मसु यौगिकाः ॥
रसायनप्रयोगेषु पश्चिमन्तु विशिष्यते ।
यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु ॥
विशेषेण प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥ ५८ ॥
[illegible] ।
[illegible] सर्वमयो [illegible] ॥

[illegible] ॥ ५८ ॥

मलिनं यद्भवेत् तच्च क्षालयेत् केवलाम्भसा ।
लौहपात्रेषु विधिना ऊर्द्ध्वीभूतञ्च संहरेत् ॥
वातपित्तकफघ्नैस्तु निर्य्यूहैस्तत् सुभावितम् ।
वीर्य्योत्कर्षं परं याति सर्व्वैरेकैकशोऽपि वा ॥
प्रक्षिप्योद्धृतमावापं पुनस्तत् प्रक्षिपेद्रसे ।
कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥
तुल्यं गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनौषधं क्वाथ्यम् ।
तत्क्वाथे पादांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद्गिरिजम् ।
तत् समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ॥
पूर्व्वोक्तेन विधानेन लौहैश्चूर्णीकृतैः सह ॥
तत् पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुः सुखान्वितम् ।
जराव्याधिप्रशमनं देहदार्ढ्यकरं परम् ॥

[illegible] शिलाजतुनो [illegible] लौहविशुद्धमत इत्यादि ।—तत् शिलाजतु यदि [illegible] तत् [illegible] भवति [illegible] । [illegible] इति । [illegible] ततः [illegible], [illegible], तत् शिलाजतु [illegible] । शिलाजतुशोधनप्रकार [illegible] । [illegible], लौहपात्रेषु विधिनेति [illegible] । ऊर्द्ध्वीभूतं यत् तत् संहरेत् [illegible], क्वाथादिभिर्भावनात् [illegible] । [illegible] भावनविधिः । [illegible] शिलाजतु [illegible] कोष्णादित्युक्तेरपि- [illegible] । [illegible] लौहपात्रे [illegible] शिलाजतु [illegible] । [illegible] क्वाथादिभिः [illegible], [illegible] शिलाजतु भावनायां [illegible] ; यदुक्तं हि हारीते—"[illegible] । [illegible] । [illegible] लौहादयो [illegible] परिशुद्धेत ।

मेधास्मृतिकरं धन्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत्।
प्रयोगः सप्तसप्ताहास्त्रयश्चैकश्च सप्तकः॥
निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य परो मध्योऽवरस्तथा।
मात्रा पलन्त्वर्द्धपलं स्यात् कर्षन्तु कनीयसी॥
शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरूणि च।
वर्जयेत् सर्वकालञ्च कुलत्थान् परिवर्जयेत्॥
पयांसि शुक्तानि रसाः सयूषा-
स्तोयं समूत्रं विविधाः कषायाः।
आलोड़नार्थं गिरिजस्य शस्ता-
स्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्य्यम्॥ ५८॥
चरकोक्तशिलाजतुविधानं सोपस्कारमेतत्।

सन्तालिकाकीटपतङ्गदंशदुष्टोषधोदीपदिनाशनं तत्" इति। इदानीं चरकोक्त-भावनाविधिमाह वातपित्तेत्यादि।—निर्यूहः क्वाथः। सुभावितमिति समाहम्। सर्वैरिति वातघ्नादिक्वाथैः। भावनातः किं स्यादित्याह वीर्य्योत्कर्षमित्यादि। प्रक्षिप्येत्यादि।—रसे वातघ्नादिक्वाथे कोष्णे तच्छिलाजतु प्रक्षिप्य यथादावानं तपने शुष्कपर्यन्तं कृत्वा पुनरपि तद्रसे प्रक्षिपेत्। धान शुष्कम्, "शुष्के धानतुभे त्रिषु" इत्यमरः। इदानीं भावनार्थद्रव्यादिक्रमाह तुल्यमित्यादि।—तन्मात्रस्य। गिरि-जेन शिलाजतुना तु यं भावनौषधं दशमूलादिद्रव्यं क्वाथ्यम्। ततः समरसतां यातमिति तच्छिलाजतु क्वाथेन सह समरसतामिति आलोड़नेन एकीभूय तुल्यतां यातमित्यर्थः। एवं सिद्धं भावितं शिलाजतु लौहचूर्णेन सार्द्धमेकीकृत्य दुग्धेन पानीयमित्याह पूर्वोक्तेनेत्यादि। चरकस्य। पूर्वोक्तेनेति चरक एव प्रतिपिर्कं रसायनपादे पूर्वोक्तविधिः। अत्र भागातुल्या शिलाजतुलौहयोः समत्वं कश्चि-दाह, तन्न, शिलाजतुनोऽधिकत्वात् प्राधान्यात् तदंशेनैव पादिकस्य लौहचूर्णस्य न्याय्यत्वात्; हारीतेऽप्येवमेवोक्तम्। क्षीराशी क्षीरप्रधानभोजनकारी। इदानी-मेतत्प्रयोगस्य कालभेदेन त्रैविध्यमाह प्रयोग इत्यादि।—सप्तसप्ताहा एकोनपञ्चाश-द्दिनानि तद्व्यापकप्रयोग इत्यर्थः। एवं त्रयश्चैकश्च सप्तक इति बोध्यम्। अवरार्थं त्रिविधां मात्रामाह मात्रेत्यादि। अस्मिन् प्रयोगे वर्ज्यमाह शिलाजतुप्रयोगे

शिवागुडिका—

काले तु रवितापाढ्ये कृष्णायसमलं शिलाजतुप्रवरम्।
त्रिफलारससंयुक्तं त्र्यहस्थ शुष्कं पुनः शुष्कम्॥
दशमूलस्य गुडूच्या रसे बलायास्तथा पटोलस्य।
मधुकरसे गोमूत्रे त्र्यहं त्र्यहं भावयेत् क्रमशः॥
एकाहं क्षीरेण तु तत् पुनर्भावयेच्छुष्कम्।
सप्ताहं भाव्यं स्यात् क्वाथेनैषां यथालाभम्॥
काकोल्यौ द्वे मेदे विदारीयुग्मं शतावरी द्राक्षा।
ऋद्धियुगर्षभवीरामुण्डितिका जीवकोऽंशुमत्यौ च॥
रास्नापुष्करचित्रकदन्तीभकणाकलिङ्गचव्याब्दाः।
कटुका शृङ्गी पाठे तानि पलांशिकानि कार्याणि॥

न्नित्यादि। विदाहीनि वंशकरीरसर्षपराजिकादीनि। शिलाजतुप्रयोगे गुरुद्रव्यनिषेधेऽपि गुरुक्षीरप्रयोगाभिधानम् उपसर्गशमनार्थत्वेन न विरुध्यतीति। अपि च कुलत्थानिति कुलत्थादीन्, तेन काकमाचीकपोतयोरपि ग्रहणम्। उक्तं हि वाग्भटे—"कुलत्थं काकमाचीं च कपोतांश्च सदा त्यजेत्" इत्याहुः। सर्वकालमिति यावद्रसायनहिता गुणास्तिष्ठन्ति। केचित् यावज्जीवं कुलत्थवर्जनमाहुः। कुलत्थस्य वर्जने सर्वकालीनत्वं तीव्रपरिहारार्थमेव तेषां प्रयोगः प्रतिषिध्यत इति। येऽष्टौ द्रव्यैरालोड्य शिलाजतु पेयं तान्याह पयसेत्यादि।—चरकस्य। शोधनकारमिति चरके परीक्षादिकं नोक्तम् अत्र पुनर्वीर्यकिरायत इत्यादिना तदप्युक्तमिति संक्षेपाद्वक्तव्यम्॥ ५८॥

चरकोक्तशिलाजतुविधिमभिधाय सेवनीयसर्वशिलाजतुमर्यादां शिवगुडिकानाह काल इत्यादि।—रवितापाढ्ये इति विशेषणाद् ग्रीष्म इति यावत्, अन्ये तु ज्येष्ठ इत्याहुः। शिलाजतुनोऽत्र षोडशपलमाना, वक्ष्यति च पलानि दश षट् चेति। तेन तन्मानसमं मिलितत्रिफलाद्रव्यं गृहीत्वा क्वाथयित्वा त्र्यहं भावना कर्त्तव्येत्याह त्रिफलेत्यादि।—अत्र तुल्यं गिरिजेन जलमित्यादि—पूर्वोक्तवचनानुसारेण त्रिफलाक्वाथं कृत्वा त्र्यहं भावना कार्येत्यर्थः। एवं दशमूलक्वाथादिभिर्गोमूत्रान्तैरपि त्र्यहं त्र्यहं क्रमेण भावयेदित्यर्थः। क्षीरेण पुनरेकाहं परमिति

अश्मद्रोणे साधितानां रसेन पदांशिकेन भाव्यानि।
गिरिजस्यैवं भावितशुद्धस्य पलानि दश षट् च॥
द्विपलश्च विश्वमागधिकाकटुकाकर्कटाख्यमरिचानाम्॥
चूर्णं पलञ्च विदार्य्यास्तालीशपलानि चत्वारि॥
षोड़श सितापलानि चत्वारि घृतस्य माक्षिकस्याष्टौ।
तिलतैलस्य द्विपलं चूर्णार्द्धपलानि पञ्चानाम्॥
त्वक्क्षीरिपत्त्रकुङ्कुमनागैलानां मिश्रयित्वा तु।
गिरिजस्य षोड़शपलैर्गुड़िकाः कार्य्यास्ततोऽक्षसमाः।
ताः शुष्का नवकुम्भे जातीपुष्पाधिवासिते स्थाप्याः॥
तासामेका काले भक्ष्या पेयापि वा सततम्॥
क्षीररसदाड़िमरसाः सुरासवं मधु च शिशिरतोयानि।
आलोड़नानि तासामनुपाने वा प्रशस्यन्ते॥
जीर्णे लघ्वन्नपयोजाङ्गलनिर्य्यूहयूपभोजी स्यात्।
सप्ताहं यावदतःपरं भवेत् सर्वं सामान्यम्॥
भुक्तापि भक्षितेयं यदृच्छया नावहेद्भयं किञ्चित्।
निरुपद्रवा प्रयुक्ता सुकुमारकैः कामिभिश्चैव॥
संवत्सरप्रयुक्ता हन्त्येषा वातशोणितं प्रबलम्।
बहुवार्षिकमपि गाढं यक्ष्माणञ्चाढ्यवातञ्च॥

क्षीरेण एकाहमेव भावयेदित्यर्थः। वक्ष्यमाणकाकोल्यादिक्वाथेन पुनः सप्ताह भावना कर्त्तव्येत्याह सप्ताहं भाव्यं स्यादिति। एषामिति वक्ष्यमाणकाकोल्यादीनाम्। यथालाभमिति वचनात् इन्द्रयवकटुरोहिण्यादिव्यतिरेकेणापि। विदारीयुग्मिति विदारी-क्षीरविदार्य्यौ। क्षीरविदार्य्यास्तु लक्षणं—"क्षीरयुक्ता दीर्घकन्दा चातिमधुरा क्षीरविदारी" इति भग्नचिकित्सोक्तगन्धतैलव्याख्यायां गदाधरेणोक्तम्। ऋद्धियुग ऋद्धिवृद्धी। वीरा नाभ्दीति चिक्रिकाः। जवजशाकमिति स्वयम्भा। जीरके इत्यादि। कृष्णशुक्लजीरके; पंशुसन्यौ शालपर्णीपृश्निपर्ण्यौ; द्विकणा गजपिप्पली; कटुकौ कटुरोहिणी; एतान्यष्टाविंशतिद्रव्याणि लिखितानि। वाग्भटे

ज्वरयोनिशुक्रदोषप्लीहार्शःपाण्डुग्रहणीरोगान्।
व्रध्नवमिगुल्मपीनसहिक्काकासारुचिश्वासान्॥
जठरं श्वित्रं कुष्ठं पाण्डुरं क्लैव्यं मदं क्षयशोषम्।
उन्मादापस्मारौ वदनाक्षिशिरोगदान् सर्वान्॥
आनाहमतीसारं मासृग्दरं कामलाप्रमेहांश्च।
यकृदर्बुदानि विद्रधिभगन्दरं रक्तपित्तञ्च॥
अतिकार्श्यमतिस्थौल्यं स्वेदमथ श्लीपदञ्च विनिहन्ति।
दंष्ट्राविषं समौलं गराणि बहुप्रकाराणि॥
मन्त्रौषधियोगान् विप्रयुक्तान् भौतिकांस्तथा भावान्।
पापालक्ष्मी चेयं शमयेद्गुड़िका शिवा नाम्ना॥
वन्ध्या ह्यथा धन्या कान्तियशःश्रीप्रजाकरी चेयम्।
दद्यान्नृपवल्लभतां जयं विवादे सुखस्था च॥
श्रीमान् प्रकृष्टमेधःस्मृतिबुद्धिबलान्वितोऽतुलशरीरः।
पुष्योजोऽतिविमलेन्द्रियतेजोबलसम्पदुपेतः॥

१, रसायनतन्त्रपठितशिवगुडिकापाठे ऋद्धि-ऋषभकादिपङ्द्रव्याणि पठ्यन्ते, तद्-स्थाने ऋद्धिस्थ्लभर्क्षौ मुण्डिरीन्द्रयवौ कटुरोहिणी कर्कटशृङ्गी चेति। तदेव-नुन्दाचार्यप्रामाण्यादुभयथैव प्रयोगसङ्गतिरभ्युपेया। अस्याः पिप्पल्यादिवत् शरान्विवक्षया यथाल्लाभवचनादेतानि षोडशद्रव्याणि न स्ववन्ते इतीति केचित्। एषामष्टाविंशतिद्रव्याणां प्रत्येक पलिकानां क्वथनार्थं देवजन्मद्रोपसाधितशिलाजघ शरावैः समधा विभक्तैः सप्तदिनानि भावनाः सप्त कर्त्तव्याः। किन्तु सप्तदिनैः क्वाथस्याप्तता भवति। ततश्चैषामष्टाविंशतिद्रव्याणां प्रत्येकं पलिकानां सप्तदिन-विभागेन पलचतुष्टयं मिलित्वा ग्राह्यं. तेन प्रतिदिनं पलचतुष्टयविभागेन काकोल्यादीनां प्रत्येकं माषा ८, रक्तिका २ ग्राह्यम्; एवं जलद्रोणस्यापि सप्त-दिनविभागेन देवजन्मशराव ८. पल १, माषा ८, रति १, अस्य पादावशिष्टतया क्वाथ्य जल श २, कर्ष १, माषा २, अस्मिन् क्वाथे पूतोष्णे प्रतिदिनं शिलाजतु-भावना, एवं सप्ताहं कर्त्तव्यम्। दश पट् चेति षोडशाख्यः। यद्यपि निर्देशस्य

वलिपलितरोगरहितो जीवेच्छरदां शतद्वयं पुरुषः।
संवत्सरप्रयोगाद्द्वाभ्यां शतानि चत्वारि।
सर्वामयजित् कथितं मुनिगणभक्ष्यं रसायनरहस्यम्॥
समुद्रभूवामृतमन्थनोत्थः स्वेदः शिलाभ्यो स्तवह्निरेः प्राक्।
यो मन्दरस्यात्मभुवा हिताय न्यस्तः स शैलेषु शिलाजरूपी॥
शिवागुड़िकेति रसायनमुक्तं गिरीशेन गणपतये
शिववदनविनिर्गतं यस्मान्नाम्ना तस्माच्छिवा गुड़िका॥ ६०॥

इति शैवसिद्धान्तोक्ता शिवागुड़िकेयम्।

इति शिलाजतुविधानम्।

मानप्रधानत्वात् त्रिंशद्दोषां सरिद्धान्तानां मिलितेव पञ्चवर्षं युज्यते तथापि वाग्भटप्रामाण्यात् प्रत्येकमेव त्रिपलं ग्राह्यम्। पलानामिति त्वक्क्षीर्य्यादीलान्तानां प्रत्येकमर्द्धपलं वाग्भटदर्शनादेव। त्वक्क्षीरी वंशलोचना। गिरिजस्य षोड़श पलैर्मिश्रयित्वेति योज्यम्। इह सर्वेष्वेव शिलाजतुप्रयोगेषु कर्त्तव्येषु प्रथमं शोधन विधाय तिलकल्कत रक्त चारु वापि बलानुरूपप्रमाणं दातव्यं यथा स्निग्धो भवति ; तदुक्तं तन्त्रप्रदीपे—"समुद्भकायो विनलान्द्वयय प्रयत्नमचमशुभ्रसंयोगे। पिष्टिद्भूत तिलकल्कदायमिह रक्त माषं वापि बलानुरूपम्" इति। अत्र रक्ता चात्युत्तममात्रा, अतस्तदनुसारेण मध्यमाधमपुरुषापेक्षया मात्रोह्या। यदृच्छया द्रव्यनियमेन ; तेन कदाचित् भुक्तापि भक्षिता सती विकारं न जनयेदित्यर्थः। आप्यवात कफरूपः, सदकफेतुजलं व्ययपरिग्रहार्थं पाण्डं क्षैव्यमित्युभयपदोपादानं बोध्यम्। यद्यपि बीजदोषोत्थसहजक्लैव्यस्यासाध्यत्वं नोक्तम्, तथापि प्रयोगमाहात्म्यसूचनार्थमिदमुक्तम्। नराणि संयोगविपाकि ; भौतिकान् भावानिति भूतकृताः पीड़ाः। संवत्सरप्रयोगादिति पूर्वेण सम्बध्यते, द्वाभ्यामिति संवत्सरद्वयेनेत्यर्थः। शिलाजतुनः प्रागुत्पत्तिमाह समुद्रभूवेत्यादि।—अमृतमन्थनोत्थ इति अमृतमन्थनसमयजः। हितायेत्यादि। हिताय्यत जगतामिति शेषः॥ ६०॥

इति शिवागुड़िका।

इति शिलाजतुविधानम्।

अमृतभल्लातकी—

सुपक्वभल्लातफलानि सम्यग्द्विधा विदार्य्याढ़कसम्मितानि।
विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि॥
पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन
घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात्।
सितोपलाषोड़शभिः पलैस्तु
विमिश्र्य संस्थाप्य दिनानि सप्त॥
ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्राम्
जयेद्गुदोत्थानखिलान् विकारान्।
कचान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान्
सुपर्णदृष्टिं सुकुमारताञ्च॥

अमृतभल्लातमाह सुपक्वेत्यादि।—भल्लातकान्यत्र हारीतोक्तामृतभल्लातकीघृतोक्त-रीत्या ग्राह्याणि, यथा—"भल्लातकानां पवनोद्धृतानां वृन्तच्युतानामिह चाढकं स्यात्। तदिष्टकाचूर्णकणैर्विमृज्य प्रक्षाल्य धीरो विधिवत् प्रवाते। शुष्कं पुनर्भिन्नदलीकृतञ्च ततः पचेद्द्रोण चतुर्गुणाम्बु। पादावशिष्टं परिपूतशीतं घृतेन तुल्येन युक्तेन गृह्णीताम्। तदर्धया शर्करयास्य कोषं ततः पक्वेनान्वयितं विधाय। भाण्डे विशुद्धे त्वथ धान्यराशौ संस्थापयेत् सप्त दिनानि चेति। ततस्तदाद्यात् परिणामवीर्यम्" इत्यादि। अत्र भल्लातकानां चतुःषष्टिपलानि, तदपेक्षया चतुर्गुणं जलं त्वाढमानं द्रवद्वैगुण्यात् चतुःषष्टिशरावपरिमितं यद्यपि, तथापि वक्ष्यमाणतन्त्रान्तरीयवाक्यैकतानुरोधात् आढके पलविवक्षा विधाय पर्यालोच्यतत्वेन द्वैगुण्यं न गृहीतम्, यथा क्वचित् पलोक्तं स्वविधानेऽपि तन्त्रान्तरीयवाक्यैकतानुरोधात् द्रवादाढके द्रव्येऽपि कुडवादिविवक्षायां द्वैगुण्यं भवति। तथापि चरके चतर्दशादर्विकल्पिते मधुकाष्टपल द्राक्षाप्रस्थकाथ इत्यादिना यः प्रयोग उक्तः स जतूकर्णे द्राक्षाप्रस्थं मधुकार्धप्रस्थ इत्यादि ग्रन्थेन पठितः, तेन जतूकर्णे मधुकस्यार्धप्रस्थोक्तं स्वपाठात् कुडवद्वैगुण्यस्यैव ज्ञानं भवति, तन्त्रान्तरपाठकेऽपि मधुकाष्टपलोक्तं स्वविहितेऽपि चार्थं कुडवद्वविवक्षया कृतद्वैगुण्यमेव लब्ध दीयते। तद्वदत्रापि आढके

जवं हयानाञ्च मतङ्गजं बलं स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम्।
स्त्रीवल्लभत्वं लभते प्रजाश्च नीरोगमब्दद्विशतानि चायुः॥
न चान्नपाने परिहार्य्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च।
प्रयोगकाले सकलामयानां राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम्॥
भल्लातकशुद्धिरिह प्रागिष्टचूर्णं गुण्डनात्।
घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं घृतस्य प्रस्थ इष्यते॥ ६१॥

इति अमृतभल्लातकी।

इति रसायनाधिकारः।

पचविवर्णां विधाय द्वैगुण्यं न कार्य्यम्। तदेव तन्त्रान्तरीयवाक्यं यथा—"भल्लातकाढ़कं क्षुण्णं जलाढ़कद्वये शृतम्। पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थसमन्विते। क्षीराढ़कं ततो दत्त्वा सितायाः प्रस्थमेव च। तावच्च साधयेद्धीमान् यावल्लेहत्वमागतम्। अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं दीपनं कुष्ठनाशनम्। पक्वपित्तापहं प्रोक्तं वाजीकरणमुत्तमम्। सर्पिर्हविकरश्चैव बलकृत् पुष्टिवर्द्धनम्" इति। केचित्तु क्षीराढ़कं ततो दत्त्वेत्यत्र क्षीरप्रस्थमिति पठित्वा अस्य प्रयोगस्य योगान्तरत्वं मन्यमानाः सुपक्वभल्लातकेत्यादिचक्रसंगृहीतयोगे जलस्य द्वैगुण्यमिच्छन्ति, किन्तु परमेश्वररक्षितादिसंग्रहे क्षीराढकमित्येव पाठो दृश्यते एकवाक्यता च तदैव सङ्गच्छते। द्रवद्वैगुण्यव्यवहारश्चात्र गुरुत्वेन दृश्यते तेनायमेव पाठः साधीयान्। हारीतमतन्तु मतान्तरमेवेति न्याय्यम्, यतस्तत्र परिमाणे इतिकर्त्तव्यतायाञ्च महद्वैलक्षण्यम्। घृतांशमिति घृतप्रस्थम्। चतुर्भागावशिष्टं क्वाथमपेक्ष्य घृतस्यार्द्धांशताम्; तत्तेन क्वाथेन घृतस्यार्द्धांशं पचेदिति योज्यम्। क्षीरस्य चातुर्गुण्यं घृतापेक्षया अतएव वक्ष्यति घृताच्चतुर्गुणं क्षीरमित्यादि। क्षीरचतुर्गुणेनेति चतुर्गुणेन क्षीरेणेत्यर्थः। पूर्वनिपातं प्रत्यनियमात्। ततश्च युक्तेनेति न पाठः, सम्बन्धाभावात्। ततश्च घृतं पक्त्वा च पूत्वा च शर्कराप्रक्षेप इत्यर्थः। किन्तु केचिदपि पच्यते, तदा क्वाथशर्करादिकमेकीकृत्य पक्तव्यम्॥ ६१॥

इत्यमृतभल्लातकी।

इति रसायनाधिकारः।

अथ वृष्याधिकारः ।

पिप्पलीलवणोपेतौ वस्ताण्डौ क्षीरसर्पिषा ।
साधितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत् प्रमदाशतम् ॥ १ ॥
वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत् तिलान् ।
यः खादेत् स नरो गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ २ ॥
चूर्णं विदार्य्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ।
सर्पिःक्षौद्रयुतं लीढ्वा शतं गच्छेद्वराङ्गनाः ॥

शुक्रवृद्धिकरत्वसामान्याद्रसायनानन्तरं वाजीकरणमुच्यते वाजीकरणशब्दार्थश्च चरकेणोक्तो यथा—"येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिवल्लभते नरः । व्रजेच्चाभ्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत्" इति । व्रजेच्चाभ्यधिकमिति पुनः पुनर्गच्छेत् । व्यज्यत इति पाठे नारीषु पुंस्त्वं येन व्यज्यत इत्यर्थः । छान्दसत्वमिह पृषोदरादित्वात् । अन्ये तु वाजः शुक्रं सोऽस्यास्तीति वाजी, अवाजी वाजी क्रियते येन तद्वाजीकरणमित्याहुः । किंवा वाजो मैथुनम्; उक्तं हि हारीते—"वाजो नाम "प्रकाशत्वात् तत्र मैथुनसंज्ञितम् । वाजीकरणसंज्ञाभिः पुंस्त्वमेव प्रपद्यते ॥" तच्च त्रिधा; यदुक्तं चरके—"शुक्रस्रुतिकरं किञ्चित् किञ्चिच्छुक्रविवर्द्धनम् । स्रुतिवृद्धिकरं किञ्चित् त्रिविधं वृष्यमुच्यते ॥" यथा—कामिन्यादिकं स्रुतिकरम्, क्षीरादि वृद्धिकरम्, माषादि स्रुतिवृद्धिकरमिति । वृष्ययोगानाह पिप्पलीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । तत्र पिप्पलीलवणयोः संस्कारत्वादल्पमानता । वस्ताण्डौ छागाण्डकोषौ । क्षीरसर्पिषा क्षीरोत्थसर्पिषा, न तु क्षीरञ्च घृतञ्चेत्येकवद्भावः, क्षीरघृतलवणस्य संयोगविरुद्धत्वात् । प्रमदाशतमिति वनितानेकत्वोपलक्षणम् । भक्षणप्रकारो यथा—छागाण्डद्वयं जलं दत्त्वा तत्स्विन्नं क्षीरोत्थघृतेन भर्जयित्वा चतुरूपसैन्धवपिप्पलीचूर्णाभ्यां संस्कार्य्य उपयोज्यम् ॥ १ ॥

वस्ताण्डसिद्ध इत्यादि ।—क्षीरपरिभाषया वस्ताण्डेन क्षीरसाधनम्, तेन भावितान् । यद्यपि उक्ताधिकमांसेत्यादिना वस्तमांसस्य क्षीरेण सह विरोधो दर्शितस्तथापि वस्तसामान्यवचनम् इदं पुनरपवादरूपं विशिष्टवस्ताण्डविषयतया न विरोधमाहरति । असकृदिति बहुधा । पूर्ववदिति अक्षतपूर्वस्त्रीसङ्गमवत् ॥ २ ॥

चूर्णमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । स्वरसोऽपि विदार्य्या एव । एवमित्यादि ।—

एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितम्।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं लीढ्वा पयः पिबेत्।
एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यते ॥ ३ ॥
विदारीकन्दकल्कन्तु घृतेन पयसा नरः।
उडुम्बरसमं खादन् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ४ ॥
स्वयं गुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम्।
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥
उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममुच्यते।
शतावर्य्युच्चटाचूर्णं पेयमेवं सुखार्थिना ॥
कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम्।
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ ५ ॥
गोक्षुरकः क्षुरकः शतमूलीवानरिनागबलातिबला च।
चूर्णमिदं पयसा निशि पेयं यस्य गृहे प्रमदाशतमस्ति।
घृतभृष्टो दुग्धमाषपायसो वृष्य उत्तमः ॥ ६ ॥

अत्र स्वरसभावितस्याप्युक्तत्वात् एवमित्यतिदेशस्य वैशद्यं वैयर्थ्यं स्यात्, तेन विदारीचूर्णवत् क्षौद्रघृताभ्यामामलकस्य तत्स्वरसभावितस्य प्रयोग इति कश्चित्, तेन आमलकचूर्णस्य द्विधा प्रयोगः; एकः घृतक्षौद्राभ्याम्, अन्यश्च शर्करामधुघृतपयोऽनुपानेनेति। अन्ये तु एवमित्यतिदेशः सुकृतत्वविधानार्थमित्याहुः ॥ ३ ॥

विदारीत्यादि।—सुश्रुतस्य। अत्र घृतेनेत्यत्र शृतेनेति पाठे केवलं शृतपयसेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वयं गुप्तेत्यादि।—सुश्रुतस्य। उच्चटेत्याद्यपि तथैव। सुखार्थिनेत्यत्र बलार्थिनेति सुश्रुते पठ्यते। एवमित्यनेन पयसेति बुध्यते। कर्षमित्यादि।—चरकस्य। मधुकं यष्टिमधु। नित्यवेग इति नित्यशुक्रवेगाभिभूतः ॥ ५ ॥

गोक्षुरक इत्यादौ—क्षुरकः कोकिलाक्षः; वानरी शूकशिम्बी। शतामूली च वानरी चेति समाहारद्वन्द्वः; अत्र षष्ठीबहुवचनान्तः पाठ एव साधुः। एषां क्षुरकगोक्षुरवानरीणां फलबीजं ग्राह्यम्। यदुक्तमन्यतन्त्रे—"गोकण्टक्षुरक-

दध्नः सरं शरच्चन्द्रसन्निभं दोषवर्जितम्।
शर्कराक्षौद्रमरिचैस्तुगाक्षीर्य्या च बुद्धिमान्॥
युक्त्या युक्तं ससूक्ष्मैलं नवे कुम्भे शुचौ पटे।
मार्जिते प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्यं षष्टिकौदनम्॥
तदद्यादुपरिष्टाच्च रसालं मात्रया पिबेत्।
वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृषायते ॥ ७ ॥
आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीश्चाज्यभर्जिताम्।
तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् ॥ ८ ॥

नारसिंहचूर्णम्—

शतावरीरजःप्रस्थं प्रस्थं गोक्षुरकस्य च।

विकङ्कतफलशरीकुम्भीफलाचूर्णयोगेन। पयसा रात्रिसमर्थं" इत्यादि।—अत्र कुम्भी गोरक्षतण्डुला। इतीत्यादौ माषपायसो माषविदलैर्दुग्धेन कृतः पायसः, स च भृष्टो घृतेन सन्तलितः ॥ ६ ॥

दध्न इत्यादि।—चरकस्य। दोषवर्जितमिति मलिनत्वादिदोषवर्जितम्। युक्त्या युक्तमिति यथातिमाधुर्यं न स्यात्, कटुत्वञ्चाधिक्यं न भवति, तथा। शर्करामरिचादियोग्यमित्यर्थः। नार्जितमिति पाठे पटे घृष्टं तमिति षष्टिकौदनम्। निबन्धे तु मार्जिते प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्यं षष्टिकौदनमिति पठ्यते। तस्मिन् मार्जिते पूते रसे इत्यर्थः, ततोऽत्र शीते शीतवीर्यं षष्टिकभक्तं प्रक्षिपेत्, तदोऽद्यादिति। उपरिष्टादिति भुक्त्वेत्यर्थः। रसालालक्षणं यथा—"सचतुर्जातका जाजीसगुडार्द्रकनागरम्। रसाला स्याच्छिखरिणी सुघृष्टं ससरं दधि" इति। अन्यत्र यथा—"अर्द्धाढ़कं सुचिरपर्य्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य। सर्पिःपलं मधुपलं मरिचार्द्धकर्षं शुण्ठ्यास्तथार्द्धपलमर्द्धपलं चतुर्णाम्॥ श्लक्ष्णे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरगन्धसुरभिर्नवभाण्डसंस्था। एषा वृकोदरकृता सुरसा रसाला या स्वादिता भगवता मधुसूदनेन" ॥ ७ ॥

आर्द्राणीत्यादि।—चरकस्य। आर्द्राणि सद्यस्कानीत्यर्थः। मत्स्योऽत्र प्रधानत्वतया रोहितः ॥ ८ ॥

वाराह्या विंशतिपलं गुडूच्याः पञ्चविंशतिः॥
भल्लातकानां द्वात्रिंशच्चित्रकस्य दशैव तु।
तिलानां शोधितानाञ्च प्रस्थं दद्यात् सुचूर्णितम्॥
त्रूषणस्य पलान्यष्टौ शर्करायाश्च सप्ततिः।
माक्षिकं शर्करार्द्धेन माक्षिकार्द्धेन वै घृतम्॥
शतावरीसमं देयं विदारीकन्दजं रजः।
एतदेकीकृतं चूर्णं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्॥
पलार्द्धमुपयुञ्जीत यथेष्टञ्चापि भोजनम्।
मासैकमुपयोगेन जरां हन्ति रुजामपि॥
वलीपलितखालित्यमेहपाण्ड्वाद्यपीनसान्।
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि तथाष्टावुदराणि च॥
भगन्दरं मूत्रकृच्छ्रं गृध्रसीं सहलीमकाम्।
क्षयञ्चैव महाश्वासान् पञ्च कासान् सुदारुणान्।
अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान्।
विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव संसृष्टान् सान्निपातिकान्॥
सर्वानर्शोगदान् हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा॥
स काञ्चनाभो मृगराजविक्रमस्तुरङ्गमञ्चाप्यनुयाति वेगतः।
स्त्रीणां शतं गच्छति सोऽतिरेकं प्रहृष्टदृष्टिश्च यथा विहङ्गः॥

शतावरीत्यादि।—चन्द्राटस्य। वाराही इति वराहकन्दस्य। तल्लक्षणं यथा—"ताम्बूलसदृशैः पत्रैस्त्रिभिः समलङ्कृतम्। सर्जार्जुननिभैः पुष्पैः शोभनं च सुगन्धिभिः। वराहच्छविवर्णेन पिच्छलेन सुवर्चसा। कन्देन कटुतिक्तेन नीलोत्पलसुगन्धिना। जायते सा गिरौ रम्ये विन्ध्ये श्रीपर्वते तथा॥" वृन्दे तु—"वराहमूलवत् कन्दी वाराहीकन्दसंज्ञितः। भिषजां तदलाभे च चर्मकारालुको मतः" इत्युक्तम्। किन्तु वाराहीकन्दापेक्षया चर्मकारालुकस्यातिहीनगुणत्वेन नास्य तत्प्रतिनिधित्वं युक्तम्। गुडूच्याः पञ्चविंशतिरित्यपपाठः। तन्त्रान्तरे—

पुत्रान् सञ्जनयेद्वीरान् नरसिंहनिभांस्तथा ।
नारसिंहमिदं चूर्णं सर्वरोगहरं नृणाम् ॥
वाराहीकन्दसञ्ज्ञस्तु चर्मकारालुको मतः ।
पश्चिमे वृष्टिगन्धाख्यो वराहलोमवानिव ॥ ८ ॥

गोधूमाद्यं घृतम्—

गोधूमाच्च पलशतं निःक्वाथ्य सलिलाढके ।
पादावशेषे पूते च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥
गोधूमं मुञ्जातफलं माषद्राक्षापरूषकम् ।
काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती सशतावरी ॥
अश्वगन्धा सखर्जूरं मधुकं च त्रपुषं सिता ।
भल्लातकमात्मगुप्ता समभागानि कारयेत् ॥
घृतप्रस्थं पचेदेकं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
मृद्वग्निना च संसिद्धे द्रव्याण्येतानि निक्षिपेत् ॥
त्वगेलापिप्पलीधान्यकर्पूरं नागकेशरम् ।
यथालाभं विनिक्षिप्य सिताक्षौद्रपलाष्टकम् ॥

“नवांशक मध्ययुग्मं तत् सप्तपर्णीगं गुडूच्याः” इत्युक्तत्वात्. यतः मध्ययुग्मेव सप्तवर्गेण सह पञ्चविंशतिपलानि भवन्ति । भूपपच्च मिश्रिता पलान्यष्टौ । विदारी अनिरुक्तार्थः । पलार्धमिति पूर्वयुगाभिप्रायेण, इदानीमष्टमापकेण व्यवहारः । नाम इति चाक्षुषादतः ; यथा भीमो भीमसेनः । वाराहीकन्दस्य दुर्लभतया चर्मकारालुकमेव गौडीयैर्वाराहीकन्दसंज्ञया व्यवह्रियते । वस्तुतस्तु वराहकन्दकाच्चर्मकारालुकं द्रव्यान्तरं तद्रूपाभावात् ॥ ८ ॥

गोधूमादित्यादि ।—गोधूमो यवप्रकारो पाठ उत्कृष्टत्वात् । सलिलाढके पादावशेषे इति योज्यम्, पत्ती गोधूमजलप॰ जन्द्रोणी देय इति चक्रः । वकुलस्तु निःक्वाथ्यैत्यनेनैव सम्पद्यते, तथैव निर्दिष्टत्वात् पादशेषत्व मस्य इति व्याचष्टे । किन्तु चक्रपथ एव प्रचरति । मुञ्जातकफलं क्षीरसर्पपिकम् । तदभावे तालमस्तकम् । झरावस्थानु तासमस्तकमित्यं नास्ति । मदपकं फलं ; खर्जूरं पिण्ड-

दुग्धे चृदक्षेनालोड्य विधिवद्विनियोजयेत् ।
शाल्योदनेन भुञ्जीत पिबेन्मांसरसेन वा ॥
केवलस्य पिबेदस्य पलमात्रां प्रमाणतः ।
न तस्य लिङ्गशैथिल्यं न च शुक्रक्षयो भवेत् ॥
बल्यं परं वातहरं शुक्रसञ्जननं परम् ।
मूत्रकृच्छ्रप्रशमनं वृद्धानाञ्चापि शस्यते ॥
पलद्वयं तदश्नीयाद्दशरात्रमतन्द्रितः ।
स्त्रीणां शतञ्च भजते पीत्वा चानुपिबेत् पयः ॥
अश्विभ्यां निर्मितञ्चैतद्गोधूमाद्यं रसायनम् ।
जलद्रोणे तु गोधूमक्वाथे तच्छेषमाढ़कम् ॥
मुञ्जातकस्य स्थाने तु तद्गुणं तालमस्तकम् ।
कल्कद्रव्यसमं मानं त्वगादेः साहचर्य्यतः ॥ १० ॥

शतावरीघृतम्—

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुच्यते ॥ ११ ॥

गुड़कुष्माण्डकम्—

कुष्माण्डकात् पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम् ।
प्रस्थं घृतस्य तैलस्य तस्मिंस्तप्ते प्रदापयेत् ॥

खर्जूरं ; मधूकं यष्टिमधु ; अन्ये तु मधूकमिति पठित्वा मधूकस्य फलमाहुः । सिता शर्करा । आत्मगुप्ताया मूलमिति निश्चलः, फलमित्यन्ये । स्विन्न इत्यनन्तरं पूतं चेति शेषः । त्वगादीनाञ्च मानं कल्कतुल्यं वक्ष्यति । ततः शीतीभूते शर्करा-मधुनोर्मिलिताऽष्टौ पलानि । पूर्वं पलमात्रां पिबेदिति यदुक्तं तत् प्रथमतः, अनन्तरं साम्याभावे सति पलद्वयं ; न पुनरितोऽधिकमिति ॥ १० ॥

घृतमित्यादि ।—चरकस्य । विशदश्चेह "प्रक्षेपः पादिकः क्वाथात् स्नेहे कल्कसमो मतः" इत्युक्तेः शर्करापिप्पलीक्षौद्राणां कल्कसमत्वं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

कुष्माण्डकादित्यादि ।—घृततैलयोर्मिलिता प्रस्थम् । अत्र खण्डकुष्माण्डवत्

त्वक्पत्रधान्यकव्योष-जीरकैलाद्वयानलम्।
ग्रन्थिकं चव्यमातङ्गपिप्पलीविश्वभेषजम्॥
शृङ्गाटकं कशेरुञ्च प्रलम्बं तालमस्तकम्।
चूर्णीकृतं पलांशञ्च गुडस्य च तुलां पचेत्॥
शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः सम्प्रदापयेत्।
कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनाञ्च शस्यते॥
कृशानां वृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम्।
प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः॥
क्षयेण च गृहीतानां परमेतद्भिषग्जितम्।
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति छर्दिमरोचकम्॥
गुडकुष्माण्डकं ख्यातमश्विभ्यां समुदाहृतम्।
खण्डकुष्माण्डवत् पाकं स्विन्नकुष्माण्डकद्रवः॥ १२॥
यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं वृंहणं गुरु।
हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्वृष्यमुच्यते॥ १३॥
भल्लातकवृहतीफलदाड़िमफलवल्कलसाधितं कुरुते।
लिङ्गं मर्दनविधिना कटुतैलं वाजिलिङ्गाभम्॥

चक्रीजादिवर्जितमुत्स्विन्नगालितपिण्डकुष्माण्डभर्जनं कार्यं यावन्मधुनिभः पाको भवति। ततो द्रवार्थमेव गालितकुष्माण्डद्रवमेव प्रस्थचतुष्टयं गृहीत्वा तेन द्रवेण पलशतगुडपलशतमेकीकृत्य पुनः कुष्माण्डं पचेत्। ततोऽवतारिते क्षिपेत् त्वक्पत्रादिचूर्णप्रक्षेपः। जीरकैलाद्वयेति जीरकद्वयमेलाद्वयञ्चेति। मातङ्गपिप्पली गजपिप्पली। प्रलम्बं तालाङ्कुरः, तालखण्ड इत्यन्ये ; पाक एव पचो गुणः इत्य त्वात्। मन्दाग्नीनामल्पमात्रयेति शेषः। प्रमदासु प्रसक्तानां वाजीकरणमित्यन्वयः। तथा ये चापरेतसस्तेषामुत्तमं तद्भिषग्जितमिति योज्यम्। पाकमित्यादिक खण्ड-कुष्माण्डकञ्च रक्तपित्तोक्तं गुडकुष्माण्डके द्रव इति पाठे द्रवः स्विन्नकुष्माण्डरसो ज्ञेयः॥ १२॥

अनुक्तवाजीकरणसंग्रहार्थमाह यत्किञ्चिदित्यादि॥ १३॥

कनकरसमसृणवर्त्तितहयगन्धामूलमिश्रपथ्यार्पितम्।
माहिषमिह नवनीतं गतबीजे तत्र फलमध्ये॥
गोमयगाढ़ोद्वर्त्तितं पूर्वं पश्चादनेन संलिप्तम्।
भवति हयलिङ्गसदृशं लिङ्गं कठिनाङ्गनादयितम्॥ १४॥

अश्वगन्धातैलम्—

अश्वगन्धाधरीकुष्ठं मांसीसिंहीफलान्वितम्।
चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत्।
स्तनलिङ्गकर्णपालिवर्द्धनं म्रक्षणादिदम्॥ १५॥
मेदसा चौद्रयुक्तेन वराहस्य प्रलेपितम्।
सम्यक् स्निग्धं रतान्तेऽपि स्तब्धतां न विमुञ्चति॥ १६॥
बीजं बृहत्करञ्जस्य क्षतमन्तः सपारदम्।
हेम्ना सुवेष्टितं न्यस्तं वदने बीजस्तम्भनम्॥ १७॥
व्याजन्तुष्टीचीरं गव्यघृतं चरणयुगलेपेन।
स्तम्भयति पुरुषबीजं योगोऽयं यामिनीं सकलाम्॥ १८॥
भल्लातकबृहतीफलनलिनीदलसिन्धुजन्मजलशूकैः।
माहिषनवनीतेन करम्बितैः सप्तदिनमुषितैः॥
मूलेन हयगन्धाया महिषीमलमथितं पूर्वमथ लिप्तम्।

इदानीं लिङ्गमूलत्वादपत्यस्य तदङ्गवियोगानाह भल्लातकेत्यादि।—अयं योगी भल्लातकासहाय न देयः। जलशूक चतुर्गुणं बोध्यम्। कनकेत्यादि।—कनकं धुस्तूरं, तस्य पत्ररसः। तत्फलमिति धुस्तूरस्यैव। गोमयेन सम्यक्तेन लिङ्गं गाढमुद्वर्त्तनं कृत्वा ततोऽनेन लेप इति। कठिनाङ्गना इति कठिनाङ्गनाः प्रायेण द्राविडमाटमालवदेशजाः। तास्तु प्रायशो बहुतरसुरतैरेव तुष्यन्तीति काठिन्यम्॥ १४॥

अश्वगन्धातैले धरी मांसी सिंहीफलम्। कर्णपालिः कर्णनालिका॥ १५—१८॥

भल्लातकेत्यादौ। करम्बिताः मिश्रिताश्चैः। अनन्तरं हयगन्धाया मूलं विमर

भवति लघु सतरासभलिङ्गं ध्रुवं पुंसाम् ॥ १९ ॥
नीलोत्पलसितपङ्कजकेशरमधुकशर्करावलिप्तेन ।
सुरते सुचिरं रमते दृढ़लिङ्गो भवति नातिविवरेण ॥ २० ॥
सिद्धं कुसुम्भतैलं भूमिलताचूर्णमिश्रितं कुरुते ।
चरणाभ्यङ्गेन रतेर्वीजस्तम्भाद्दृढं लिङ्गम् ॥ २१ ॥
सप्ताहं छागसलिलसंस्थं करभवारुणीमूलम् ।
गाढ़ोद्वर्त्तनविधिना लिङ्गस्तम्भं रते कुरुते ॥ २२ ॥
गोरेकोन्नतशृङ्गत्वगभवचूर्णेन धूपितं वस्त्रम् ।
परिधाय भजन् ललनां नैकाण्डो भवति द्दर्पान्तः ॥ २३ ॥
समतिलगोक्षुरचूर्णं छागीक्षीरेण साधितं समधु ।
भुक्तं क्षपयति पाण्ड्यं यज्जनितं कुप्रयोगेण ॥ २४ ॥

कृत्वा सप्तदिनमुषितैर्भल्लातकादिभिर्लिप्तं लिङ्गमित्यन्वयः। कीदृशं लिङ्गम्?—महिषीमलेन लिप्तं पूर्वं मर्दितं पूर्वम्। एतेनादौ महिषीमलेन लिङ्गं सम्मर्द्य पश्चात् भल्लातकादिभिर्लिप्तं लिङ्गं खनुकृतगर्दभलिङ्गं भवतीति। १९॥

इदानीं वाजीकरणप्रसङ्गात् वीर्यस्तम्भनमाह नीलोत्पलेनेत्यादि।—नीलोत्पल-श्वेतपद्मयोः केशरम्। एभिः सर्वैः पिष्टैर्नाभिं लिप्त्वा चिरकालं कामुको रमते इत्यर्थः। , नातिविवरेण अतिक्रान्तच्छिद्रेण ॥ २० ॥

सिद्धमित्यादौ।—भूमिलता किञ्चुलुकः, तथा मिश्रितं कुसुम्भबीजस्य तैलं मिश्रमिति पक्वमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सप्ताहमित्यादि।—छागभवसलिलं छागमूत्रम्; करभवारुणी उष्ट्रकण्टकः गन्धापालङ्केति केचित् ॥ २२ ॥

इदानीं कुप्रयोगकृतध्वजभङ्गचिकित्सामाह गोरित्यादि।—यस्या धेनोरेकं शृङ्गमुन्नतं भवति तत्त्वक्चूर्णेन धूपितं वस्त्रं पिधायेत्यर्थः। यः पुरुषो नियमेन एकस्त्रीगामी स्त्र्यन्तरगमने तु ध्वजोत्थानं न भवति स एकाण्ड उच्यते ॥ २३ ॥

समेत्यादि।—अत्र निस्तुषतिलगोक्षुरबीजचूर्णं छागदुग्धे कृत्वा उत्कारिकां साधयित्वा शीते मधु दत्त्वा भक्षयेत्। पाण्ड्यं लिङ्गानुत्थानम् ॥ २४ ॥

योगजवराङ्गवर्त्मं मथितेन खालित्यं हरति।
उन्मुखगोशृङ्गोत्रवलेपो योगो ध्वजभङ्गहरः ॥ २५ ॥
कुष्ठैलवालुकैलासुस्तकधन्याकमधुकाञ्जतः कवलः।
अपहरति पूतिगन्धं रसोनमदिरादिजं गन्धम्।
चौद्रं च बीजपुरत्वग्व्रीडाधोवातगन्धनुत् ॥ २६ ॥

इति वृष्याधिकारः ॥

अथ स्नेहाधिकारः।

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहेषु प्रवरं मतम्।
तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्त्तनात् ॥ १ ॥

कुप्रयोगेण लिङ्गानुत्थाने यत् तच्चिकित्सामाह योगजेत्यादि।—मथितेन घोलेन। उन्मुखेत्यादि।—ऊर्ध्वं मुखं यस्य गोः सा तथा, न तु वलीवर्दस्य। ऊर्ध्वमुखगोशृङ्गेण लेपनं लिङ्गस्य ॥ २५ ॥

कुष्ठेत्यादौ।—मधुकं यष्टिमधु। यदुक्तं लोकव्यवहाराख्यकामशास्त्रे—"कुष्ठैलवालुकैलासुस्तकधन्याकयष्टिमधुकवलः। हरति मुखपूतिगन्धं रसोनमदिरादिगन्धञ्च।" दम्पत्योरन्यतरस्य मुखपूतिगन्धेन भोगभङ्गप्रसङ्गः स्यादतस्तद्गन्धापनयनद्वारस्य योगस्य वृष्यार्थत्व ज्ञेयम्। एवं वक्ष्यमाणयोगेऽपि बोध्यम्। चौद्रेत्यादौ।—बीजपुरो मोंछर इति ख्यातः। अयञ्च लेहः शयनसमये खाद्यः। अधोवातः गुदवायुः। बीजपुरपत्रलेहस्तु अधोवातनिरोधं जनयति। यदुक्तं तत्रैव—"यो लेढि शयनकाले मधुमिश्रं बीजपूरदलचूर्णम्। स व्रीडाकरवातप्रसरावरोधात् सुखं स्वपिति" इति ॥ २६ ॥

इति वृष्याधिकारः।

रसायनवाजीकरणे पञ्चकर्मविशुद्धौ कर्त्तव्ये अतः पञ्चकर्माणि वाच्यानि। पञ्चकर्मणाञ्च स्वेदपूर्वकत्वात्, पुनः स्वेदस्य स्नेहपूर्वकत्वात् प्रथमं स्नेहविधिमाह सर्पिरित्यादि।—वाग्भटस्य। एतत् सर्पिरादिचतुष्टयं स्नेहेषु स्नेहकारकद्रव्येषु

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ।
देयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमायुतम् ॥
तथा धीस्मृतिमेधाग्निकाङ्क्षिणां शस्यते घृतम् ॥ २ ॥
ग्रन्थिनाडीक्रिमिश्लेष्म-मेदोमारुतरोगिषु ।
तैलं लाघवदार्ढ्यार्थं क्रूरकोष्ठेषु देहिषु ॥ ३ ॥
वातातपाध्वभारस्त्री-व्यायामक्षीणधातुषु ॥
रूक्षक्लेशसहात्यग्नि-वाताहतपथेषु च ।

दधिक्षीरादिषु मध्ये प्रवरं श्रेष्ठं स्नेहनप्रकर्षादित्यर्थः । तत्रापीति तेष्वपि सर्पिरादिषु मध्ये सर्पिरुत्तमं श्रेष्ठम् । संस्कारो गुणान्तरारोपणमिति यथानुवर्त्तनमनुविधानम् । तैलादयो हि द्रव्यान्तरसंस्कृताः सन्तः स्वगुणं विहायैव संस्कारकद्रव्यगुणान् वहन्ति । सर्पिस्तु स्वगुणान् संस्कारद्रव्यगुणांश्च वहति अतएवोक्तं— "नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते । यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम्" इति । अत्र संस्कारद्रव्यचित्रकादेर्गुणाधानेऽपि सर्पिर्न स्वगुणान् स्नेहशैत्यादीन् जहाति, किन्तु स्वगुणांस्तद्गुणांश्च वहति । यतोऽनुशब्देन पश्चादर्थिना स्वगुणवर्त्तनस्य पश्चात् संस्कारकगुणवर्त्तनमुच्यते । "स्नेहाद्वातं शमयति पित्तं माधुर्यशैत्यतः । घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात्तु जयेत् कफम् ॥" न च वाच्यं रूक्षोष्णचित्रकादिसंस्काराद्रूक्षोष्णं सर्पिर्भवति ततश्च सर्पिषः स्नेहशैत्ये तद्विरुद्धे कथमत्र तिष्ठत इति ; यतः सर्पिःसम्बन्धिचित्रकावयवानुगतं हि रूक्षोष्णत्वं, सर्पिर्गतं च स्नेहशैत्यं इति भिन्नाश्रयत्वान्न विरोधः । इदमेव च सर्पिषः संस्कारानुवर्त्तनं यत् स्वगुणविरुद्धस्यापि गुणानुपघातेन धारणमित्यादि व्याख्यान्तरमस्मदीयचरकतत्त्वप्रदीपिकायामेवानुसन्धेयम् । केचित्तु संस्कारः स्वीयगुणः शैत्यादिः, अनुशब्दः सहार्थे, तेन विरुद्धवीर्याणामौषधानां संयोगेऽपि संस्कारोऽनुवर्त्तते ; तैलादीनान्तु दाहज्वरे चन्दनादितैलोपदेशात् तैलस्योष्णत्वं शीतवीर्यचन्दनादिद्रव्ययोगान्निवर्त्तते नैतद्रूपं घृतस्येत्याहुः ॥ १ ॥

घृतविषयमाह केवलमित्यादि ।—केवलं द्रव्यान्तरसंयोगरहितम् ॥ २ ॥

तैलविषयमाह ग्रन्थीत्यादि ।—वाग्भटस्य ॥ ३ ॥

वसामज्जाविषयमाह वातातपेत्यादि ।—वाग्भटस्य । शेषाविति छेदः । वाता-

शेषौ वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥
तथा दग्धाहतभ्रष्ट-योनिकर्णशिरोरुजि ॥ ४ ॥
तैलं प्रावृषि वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माधवे ।
साधारणर्त्तौ स्नेहं पिबेत् कार्य्यवशादिह ॥ ५ ॥
वातपित्ताधिको रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः ।

सर्पिरित्यादि वाग्भटस्य शेषादिति छेदः । वातादिभिः क्षीणा धातवो येषां ते तथा । क्लेशसहः क्लेशक्षमः, क्लेशसह इत्यत्र क्लेशस्येति पाठो लेखकदोषात्। वाताद्यतपर्येष्विति वाताहतस्रोतःसु । शेषाविति वसामज्जानौ । वसायास्त्वन्यदपि विषयान्तरमाह वसा त्वित्यादि । रुजाशब्दः सन्ध्यादिभिः सम्बध्यते । आहतः मर्द्दे च । भ्रष्टयोनिः स्वस्थानाच्च प्रच्युतयोनिः ॥ ४ ॥

इदानीं स्नेहानामुपयोगकालमाह तैलमित्यादि ।—वाग्भटस्य । साधारणर्त्तौ स्नेहं पिबेदित्युत्सर्गः । साधारणश्च प्रावृट्शरद्वसन्ताख्यं शोधनमधिकृत्योक्तमृतुत्रयम् । यदाह दृढबलः—"अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः । तदन्तरे प्रावृडाद्याः ज्ञेयाः साधारणास्त्रयः । प्रावृट्शुक्रनभौ ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः । तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति" इति । अत्र साधारणा इत्यनुक्तशीतोष्णवर्षा इत्यर्थः । शुक्रनभाविव्याषाढश्रावणौ प्रावृडित्युक्तम्, अतएव निर्देशात् शुक्रशब्द आषाढवचनोऽपि ज्ञेयः । किंवा शुचिनभाविति पाठः । ऊर्ज्जसहौ कार्त्तिकमार्गशीर्षौ, तपस्यः फाल्गुनः, मधुश्चैत्र इति । वर्षान्त इति शरदि । अन्यौ वसामज्जानौ । माधव इति वैशाखे । यद्यपि वैशाखो न साधारणर्त्तुमध्ये पठितः किन्तु फाल्गुनचैत्ररूपो वसन्त एव, तथापि प्रभूतकफतया स्नेहपानविषयत्वेनात्र नोक्तः; वैशाखस्तु मलचयधातुचयकारक इति । अत्र अन्यौ धातुकारकौ वसामज्जप्रयोगौ युक्त एवेत्यर्थः । अन्त्यावित्यपि पाठः । कुतः पुनरुक्तसमय एव स्नेहं पिबेदित्यत आह कार्य्यवशात् तु तदिति संशोधनरूपप्रयोजनवशात् । संशोधनं साधारण-ऋतौ उत्सर्गतो विधीयते; तेन तदङ्गविशेषं स्नेहपानमपि तत्रैवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इदानीमात्ययिकातङ्कप्रपीडितेनाप्युपयोगेऽपि यथा स्नेहपानं विधेयं तथा दोषविशेषे च यथा स्नेहपानं तदाह वातपित्ताधिक इत्यादि । वातश्च

श्लेष्माधिको दिवा शीते पित्ते चापराह्णभास्करे ॥ ६ ॥
स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ।
वृद्धा बाला बलकृशा रूक्षक्षीणास्ररेतसः ॥
वातार्त्तस्यन्दतिमिर-दारुणप्रतिबोधिनः ।
स्नेह्या न त्वतिमन्दाग्नि-तीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।
ऊरुस्तम्भातिसाराम-गलरोगगरोदरैः ।
मूर्च्छाच्छर्द्यरुचिश्लेष्मतृष्णामद्यैश्च पीडिताः ।
अपप्रसूता युक्ते च नस्ये बस्तौ विरेचने ॥ ७ ॥

पित्तञ्च वातपित्तं तदधिको वातपित्ताधिकः। रात्राविति शायम्, उष्णे काले; श्लेष्माधिकत्वमिच्छन् शीतविकारस्यामन्त्रणोत्पत्तिप्रदर्शनार्थं, तेन वातश्लेष्माधिकः श्लेष्माधिकश्च गृह्यते। अतएव सुश्रुतेनाप्युक्तम्—"वातपित्ताधिको रात्रौ वातश्लेष्माधिको दिवा" इति। केवलवाताधिकस्य तथा पित्ताधिकस्य तथा श्लेष्माधिकस्य साधारणे च शरदादौ काले सुखसेव्य एव। पानमात्रेण स्नेहपानः। वक्ष्यति हि—"दिवैव संप्रसन्ने च" एवमन्यत्रापि प्रकाशित इत्यादि।—व्याख्यातव्य अपरदोषचयरक्तपित्तादौ चाकालानुबन्धयम्। अनन्तभास्कर इति दुर्दिनस्यादानार्थं मध्याह्नभास्करार्थं वा ॥ ६ ॥

इदानीं स्नेहपानानर्हानाह स्वेद्येत्यादि।—वाग्भटस्य। स्नेह्या इति शेषः। स्वेद्या इति स्वेदार्हाः। एवं संशोध्या इति वमनादिसंशोधनयोग्याः; मद्या इति मद्यासक्ताः; चिन्तका विचिन्तानिरताः। अत्र स्त्र्यासक्तोऽपि स्त्री शब्दोपलक्षितः। रूक्ष इति मांसोपचयहीनः। क्षीणास्ररेतसः, क्षीणे रक्तशुक्रे येषां ते क्षीणास्ररेतसः, वातार्त्ता वातरोगिणः; स्यन्दोऽभिष्यन्दः स च पुराणोऽभिमतः। दारुणो दुःसाध्यः, प्रतिबोधी जागरणम् अकालजागरणशील इत्यर्थः, अन्ये तु तन्द्रीनिद्रारहित इत्यर्थः। अथ स्नेह्या न त्वित्यादि।—अतिमन्दाग्नि, दुर्बलादिषु प्रत्येकं योज्यः। अतएवातिमन्दाः स्नेह्या न त्वतिदुर्बला इति न पूर्वापरविरोधः। अपप्रसूता प्रसवविच्युतगर्भाशयशुक्रा इत्यर्थः, वाग्भटे त्वप्रसूतेन प्रसूतपः पठति व्याचष्टे च प्रसूतमात्रेति; सुश्रुतेन प्रकाशं च प्रसूता शीलितम्। युक्ते इति तत्काल प्रयुक्ते ॥ ७ ॥

जलमुष्णं घृते पेयं यूषस्तैलेऽनुशस्यते।
वसामज्ज्ञोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषूष्णमथाम्बु वा॥
भल्लाते तौवरे स्नेहे शीतमेव जलं पिबेत्।
स्नेहपीतस्तु तृष्णायां पिबेदुष्णोदकं नरः।
एवञ्चानुप्रशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णाम्बुनोद्धरेत्॥ १०॥
मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्य्यति।
विष्टभ्य वापि जीर्य्यन्तं वारिणोष्णेन वामयेत्॥
ततः स्नेहं पुनर्दद्याल्लघुकोष्ठाय देहिने।
जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः।
तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो रुचिश्चान्नं भवेत् प्रति॥ ११॥
भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि।
द्रव्योष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम्॥ १२॥

मात्रा क्रियते तदुपचारो न कार्य्यः। अतएव चरके उत्तममात्रा स्नेहपान-विषयपुरुषमभिप्रेत्योक्ता। ऋतुपिपासासहा इति। अनया तु चरकपरिभाषया मात्रा न व्यवहर्त्तुं शक्याः। तेन उत्तमादिपुरुषाणां स्नेहमात्रां प्रति तद्व्यवहार-सिद्धमतमाह उत्तमस्येत्यादि॥ ९॥

अनुपानमाह जलमित्यादि।—अन्विति अनुपाने। सर्वेषूष्णमथाम्बु वेति यदुक्तं तदपवादमाह भल्लातेत्यादि।—भल्लाततुवरयोः स्नेह इति विग्रहः। तुवरो वृक्षविशेषः तत्फलभवस्नेह इत्यर्थः उक्तं हि सुश्रुते—"पर्णैस्तु केशराकारैः फलैः सर्षपसन्निभैः। वृक्षस्तुवरको नाम पश्चिमार्णवतीरजः" इति। पीतस्नेहे यदि तृष्णा स्यात् तदा तत्र प्रतीकारमाह स्नेहपीत इत्यादि।—पीतस्नेह इत्यर्थः। उद्धरेदिति वमेत्॥ १०॥

अविधिपीतस्नेहजव्यापदः प्रतिकारमाह मिथ्याचारादित्यादि।—सुश्रुतस्य। मिथ्याचारादिति शीततोयादिसेवनादयथाविध्युपयोगाद्वा बहुत्वादित्यतिमात्रत्वात् विष्टभ्य मलादिरोधं कृत्वा जीर्णाजीर्णशङ्का आलस्यदाहशेषेण ज्ञेया॥ ११॥

इदानीं स्नेहमपेक्ष्य त्र्यहमहितमाहारमाह भोज्य इत्यादि।—वाग्भटस्य। श्वः स्नेहमिति शेषः। श्व इत्यागामिदिने स्नेहं पास्यन्, तथा तस्मिन्नेव दिने

त्र्यहावरं सप्तदिनं परन्तु स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य इष्टः।
नातः परं स्नेहनमादिशन्ति सात्म्यीभवेत्सप्तदिनात् परन्तु॥

घृतं पिबन्, तथा पीतवानपि यः पुरुषः स मात्रया पथ्यं भोज्यः भोजयितव्य इति। कीदृशमन्नं भोजयितव्यमित्याह द्रवोष्णमित्यादि।—अनभिष्यन्दीति न स्रोतोऽवरोधकं असङ्करमिति न संयोगविरुद्धम्। भिषजस्तु पाययित्वा पाय्यमिति पठित्वा पाययितव्यं स्नेहमिति शेष इत्याहुः; किन्तु चरके—"द्रवोष्णमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः। नातिस्निग्धं न सङ्कीर्णं श्वः स्नेहं पातुमिच्छति" इति। तथा वाग्भटपुस्तकेष्वपि बहुशोऽपाय्यमित्येव पाठः टीकाकृद्भिश्च व्याख्यात इति॥ १२॥

स्नेहकर्माङ्गस्नेहप्रयोगावधिकालमाह त्र्यहावरमित्यादि।—त्र्यहमेव त्र्यहं व्याप्य क्रियमाणस्नेहनेनावरम् अधमं यथा स्यात् तथा स्निग्धो नरः स्वेदयितव्यो भवति। एतच्च मृदुकोष्ठविषयकम्, उक्तञ्च—मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यतीति। तथा सप्तदिनं व्याप्य परं सप्तदिनरूपं वा अपरमुत्कृष्टं यथा स्यात् तथा स्निग्धो नरः स्वेदयितव्यः। एतच्च क्रूरकोष्ठविषयकम्; उक्तञ्च—स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानव इति। मध्यकोष्ठं प्रति तु स्नेहनप्रकर्षकालो यद्यपि नोक्तस्तथापि चतुरहादिना मध्यकोष्ठस्य स्नेहनं ज्ञेयम्। यदाह सुश्रुतः—"पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं वा" इति। उक्तसप्तदिनरूपस्नेहनकालानतिक्रमं सोपपत्तिकमाह नातः-परमित्यादि।—अतःपरमिति सप्तदिनात् परम्; कुतो नोपदिशन्तीत्यत आह सात्म्यीभवेदिति। सुश्रुतेनाप्युक्तं—"सप्तरात्रात् परं स्नेहः सात्म्यीभावाय कल्पते" इति। सप्तरात्रात् परेण क्रियमाणः स्नेहः सप्तरात्रप्रयोगेण सात्म्यीभूतत्वात् न स्नेहनमधिकं करोतीत्यर्थः। तेन यावन्मात्रस्नेहप्रयोगेण सप्ताहोपयुक्तेन स्नेहनं न भूतं मात्रयाऽल्पत्वात्, सा मात्रा सप्तदिनात् परं न प्रयोक्तव्यैव तस्याः स्नेह-मात्रायाः सात्म्यीभूतत्वात्। या पुनरधिका मात्रा सात्म्यतां न गता सा सप्ताहात् परमपि स्नेहनार्थं कर्त्तव्यैव। इदानीन्तु यदि सप्तरात्रेणापि पुरुषः स्निग्धो न भवति तदा किञ्चित् विश्रामं कृत्वा पुनरधिकमात्रया स्नेहं प्रयुञ्जते। ननु यदि क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेण स्निह्यतीति व्यवस्था तत् कथमिह नातःपरं स्नेहनमादिश-न्तीत्यनेन सप्तरात्रेणाप्यस्नेहनमुच्यत इति? ब्रूमः। क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेणैव स्निह्यति; परन्तु क्रूरकोष्ठतासम्पत्त्या कृतया स्नेहमात्रया स्निह्यति, यदा तु हीन-मात्रा प्रयुज्यते तदा सप्तरात्रेणापि न स्निह्यतीति। यत् तु तन्त्रान्तरे—"तत्

मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया ।
स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ १३ ॥
स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् ।
स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कुर्य्याद्विरेकं वमनं पुनः ।
एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः ॥ १४ ॥
वातानुलोम्यं दीप्ताग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्य्ययः ॥

विंशतिरात्रादपि स्नेहपानं निषेधयति" इत्यनेन सप्तरात्रादूर्द्ध्वमपि स्नेहनं विहितम्, तदपि सात्म्यीभूतहीनमात्रापेक्षयैवापि क्रमात्याभिप्रायेण ज्ञेयम्। अत्र च सप्तरात्रादूर्द्ध्वं स्नेहप्रयोगस्य निषेधात् त्र्यहादर्वाक् प्रयोगस्य चानिषेधात् अतः संशमनीयं एकदिनेनापि स्नेहनमनुजानाति। यत्तु कश्चिन्मृदुकोष्ठं प्रति त्र्यहादूर्द्ध्वं न स्नेहनं कर्त्तव्यं सात्म्यीभावादिति व्याचष्टे तमत इति, तदप्यापातमात्रं तत्र; यतः सात्म्यीभावः सप्तदिननियम्यं तथैवाचार्य्यैः पोक्तः। तेनाल्पमात्राप्रयुक्तेन स्नेहेन त्र्यहाद् यदि न स्निह्यति मृदुकोष्ठस्तदाधिकदिनान्यपि तत्र स्नेहः कर्त्तव्य एवेत्यर्थः। मृदुकोष्ठादिलक्षणमाह मृदुकोष्ठेत्यादि।—यस्त्रिरात्रेण स्निह्यति स मृदुकोष्ठ इत्यादि व्याख्येयम्। मध्यकोष्ठस्य यद्यपि नोक्तं तथापि मध्यविषया चतुरहादिना यः स्निह्यति स मध्यकोष्ठ इति ज्ञेयः। इदानीं स्नेहपानसंसर्गे यद्विधेयं तदाह स्निग्धेत्यादि।—वाग्भटश्च। स्निग्धस्त्र्यहं स्थित इति स्निग्धो भूत्वा त्रिदिनं परित्यक्तस्नेहपानः सन् विरेकं कुर्य्यात् विरेचनौषधं पिबेदित्यर्थः। एकाहमित्यत्रापि स्थित इति योज्यं तेन स्निग्धो भूत्वा एकाहं स्थित इति परित्यक्तस्नेहपानः सन् दिनान्तरञ्च कफकरैर्ग्राम्यानूपरसादिभिः कफमुत्क्लेश्य मध्यम्... वमनं कुर्य्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

इदानीं स्नेहान्तरमत्रिरात्र एव यद्विधेयं तदाह स्निग्धद्रवेत्यादि।—स्नेहान्तरमत्रिरात्र स्वेदमाचरन्नित्यपि पाठः। स्नेहोपरमत्रिरात्रे स्नेहपाननिषेधस्योक्तत्वात् चरकेऽप्युक्तं—"स्नेहात् मलानुन्मी जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत्। स्नेहवद् द्रवमुष्णञ्च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम्। एकाहःपरमतश्च भुक्त्वा मच्छर्दनं पिबेत्' इति ॥ १४ ॥

अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः।
रूक्षस्य स्नेहनं कार्य्यमतिस्निग्धस्य रूक्षणम्॥
श्यामाककोरदूषान्न-तक्रपिण्याकशक्तुभिः॥ १५॥
बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु।
योगानिमाननुद्वेगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत्॥ १६॥
भृष्टे मांसरसे स्निग्धा यवागूः स्वल्पतण्डुला।
सक्षौद्रा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते॥
सर्पिस्तैलवसामज्जतण्डुलप्रसृतैः स्मृता।
पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता॥
सर्पिष्मती बहुतिला तथैव स्वल्पतण्डुला।
सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते॥
शर्कराघृतसंसृष्टे दुह्यात् काले ऽथवा।
पाययेद्रूक्षमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते॥ १७॥
ग्राम्यानूपौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान्।

सम्यक्स्निग्धस्य तथा रूक्षस्य तथातिस्निग्धस्य च लक्षणान्याह वातानुलोम्यमित्यादि।—वाग्भटस्य। असंहतमित्यकठिनम्। स्नेहोद्वेगोऽनिच्छा। क्लमो ग्लानिः। सुश्रुते—ग्लानिः सदनमङ्गानामित्युक्तम्। रूक्षणं श्यामाकादिभिरित्यन्वयः॥ १५॥

इदानीं विषयाभिधानपूर्वकं सद्यःस्नेहयोगानाह बालेत्यादि।—वाग्भटस्य। अनुद्वेगानित्यवैराग्यजनकानित्यर्थः॥ १६॥

भृष्ट इत्यादि।—सुश्रुतस्य। भृष्ट इति तलिते, मांसरस इत्यनन्तरं सिद्ध इति शेषः। स्वल्पतण्डुलेत्यत्र सुकल्पितेति पाठान्तरम्। सर्पिरित्यादि।—प्रसृतं पलद्वयं; पेयेति पातव्या। सर्पिष्मतीत्यादि।—सुश्रुतस्य। बहुतिलेत्यनेन निस्तुषतिलानां त्रयो भागाः, एकस्तण्डुलानामिति। इयञ्च सुखोष्णा योज्या सुश्रुते तथैवोक्तत्वात् चक्रेण प्रतिसंस्कृत्य लिखितमेतत्। तत्र हि तथैवेत्यत्र यवागूरिति भण्यते। शर्करेत्यादि। सुश्रुतस्य। रूक्षमिति पुरुषविशेषणम्॥ १७॥

कुष्ठी शोषी प्रमेही च स्नेहनेन प्रयोजयेत् ॥
स्नेहव्यापदां शान्तिः स्नेहैः रूक्षद्रव्यविकारिभिः ।
पिप्पलीभिर्हरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलया सह ।
स्नेहस्यापि प्रगृह्णीत ततः स्नेहनमन्तरम् ।
स्नेहव्यापदुपद्रवस्य संशोधनमथापरम् ॥ १८ ॥

इति स्नेहाधिकारः ।

अथ स्वेदाधिकारः ।

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥
व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥

[illegible] ॥ १८ ॥

इति स्नेहाधिकारः ।

स्नेहस्यापि प्रगृह्णीत ततः [illegible]

आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रये।
रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च॥ १॥
वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा न वा।
मध्यमं वङ्क्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः॥ २॥
न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान्।
स्तम्भनीयक्षतक्षीणविषमद्यविकारिणः।
तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः॥
पीतदुग्धदधिस्नेहमधून् कृतविरेचनान्।

व्याधावित्यादि।—व्याधौ महाबले महाशीने शीतकृते महाशीतले तथा शरीरे च महाबले महानिति मृदुमध्यस्वेदापेक्षया प्रचण्डतापत्वेन कालबाहुल्येन च एवं दुर्बल इति मध्यम इति च व्याख्येयम्। वाते स्निग्धः कफे रूक्ष इति यदुक्तं तस्य देशविशेषापेक्षया व्यभिचारमाह आमाशयेत्यादि।—वाग्भटस्य। आमाशय इति कफस्थानोपलक्षणम्, अत्रापि यथासङ्ख्यमन्वयः; तेन कफस्थानापेक्षया पूर्वं रूक्षस्वेदं कृत्वा पश्चाद्वातापेक्षः स्निग्धस्वेदः कार्यः। यदुक्तं स्थानं जयेद्धि पूर्वमिति। एवं पक्वाशयगते स्नेहपूर्व इति व्याख्येयम्॥ १॥

अस्वेद्यदेशमाह वृषणावित्यादि।—यदि वृषणे स्वेदः क्रियते तदा तत्र प्रत्यासन्नशुक्रवहस्रोतस उपघातात् क्लीवत्वं स्यात्। हृदयस्याप्योजःक्षयप्रसङ्गात्। दृष्ट्या तर्पकश्लेष्मक्षयात् तिमिरमान्ध्यं वा भवेदिति। मृदु वा न वेति स्वेदैकसाध्ये वृषणादिगते व्याधौ मृदु स्वेदयेत्। स्वेदव्यतिरिक्तोपायान्तरसम्भवे तु न वेति बोध्यः। इष्टत इच्छातुरेच्छातो वैद्येच्छातश्च। इष्टेति भावे क्तः॥ २॥

अस्वेद्यानाह न स्वेदयेदित्यादि।—वाग्भटस्य। अतिस्थूलरूक्षदुर्बलक्षीणानां स्वेदासहत्वात् प्राणोपरोधः, मूर्च्छितानां पित्तवृद्ध्या मूर्च्छैव भवति। स्तम्भनीया रक्तातिसारपीडितादयः एषां स्वेदात् पित्तवृद्ध्या रोगवृद्धिः स्यात्। क्षतस्य स्वेदाद्रक्तातिप्रवृत्तिः विषमद्यविकारिणामपि पित्तवृद्ध्या तयोरपि महान् वेगः, तिमिरे तर्पकश्लेष्मक्षयः, उदरे अम्बुवादिनिदानत्वेन तद्वृद्धिरेव, विसर्पकुष्ठयो रक्तदुष्टिः एवमाढ्य आढ्यरोगी वातरक्तं शोषे रसादिक्षयः। पीतदुग्धादौ उत्क्लेशादयः, कृ [illegible] ता तदतियोगः, भ्रष्टगुदो गुदभ्रंशी दग्धगुदः क्षाराग्ना-

भ्रष्टदग्धगुदग्लानि क्रोधशोकभयार्दितान् ॥
क्षुत्तृष्णाकामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीड़ितान् ।
गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदुर्वात्ययिके गदे ॥ ३ ॥
स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते मेदःकफावृते ।
निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ।
उपनाहाहवक्रोधभूरिपानक्षुधातपाः ।
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ॥ ४ ॥
शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
सञ्जाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ५ ॥
स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपो
मदो मूर्च्छा भ्रमदाहौ क्लमश्च ।

[illegible] गुदभ्रंशदाहग्लानि [illegible] क्षुधाया [illegible] कामला [illegible] पाण्डु [illegible] गर्भिण्या [illegible], पुष्पितायां [illegible]। [illegible] यावत्। [illegible] भावः। [illegible] सर्वे [illegible]। [illegible] मृदुर्वात्ययिके [illegible] इति । ३ ।

[illegible] इत्यादि।—वाग्भटः। [illegible]—वाग्भटः। उपनाहो [illegible]। भूरिपानं [illegible] । ४ ।

[illegible] इत्यादि।—[illegible] ; स्वेदनाद्विरति [illegible]। [illegible] भवति। [illegible]—"स्वेदस्य [illegible] सिद्धिः [illegible]" इति । ५ ।

[illegible] क्लमश्च।

अतिस्वेदे सन्धिपीड़ा तृषा च
क्रियाः शीतास्तत्र कुर्य्याद्भिषग्ज्ञः ॥
सर्व्वान् स्वेदान् निवाते तु जीर्णान्ने चावचारयेत् ॥ ६ ॥
येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चापि हि देहिनाम् ।
शोधनीयास्तु ये केचित् पूर्व्वं स्वेद्यास्तु ते मताः ॥
पश्चात् स्वेद्या हृते शल्ये मूढ़गर्भानुपद्रवाः ।
सम्यक् प्रजाताः काले च पश्चात् स्वेद्या विजानता ॥
स्वेद्याः पश्चाच्च पूर्व्वञ्च भगन्दर्य्यर्शसस्तथा ॥ ७ ॥
तप्तैः सैकतपांशुकांस्यवसनैः स्वेदोऽथवाङ्गारकै-
र्लेपाद्वातहरैः सहाम्ललवणस्नेहैः सुखोष्णैर्भवेत् ।

स्वेदातियोगलक्षणं चिकित्सितञ्चाह स्विन्नेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । स्वेदा यत्र यथा प्रयोज्यास्तदाह सर्व्वानित्यादि ।—सुश्रुतस्य । जीर्णेऽन्न इत्युपलक्षणेन विष्टम्भाध्मानादौ यत् स्वेदविधानं विष्टब्धे स्वेदन कार्य्यमित्यादिनोक्तं तदपवादतया न दुष्यतीति ॥ ६ ॥

इदानीं ये च स्वेदविषयास्तथा पश्चाद् ये स्वेदविषया ये कालद्वयेऽपि स्वेदविषयास्तान् क्रमेणाह येषामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । शल्य इति गर्भरूपशल्ये ; अनुपद्रवा गर्भपाताद्युपद्रवादिरहिता । सम्यक्प्रजाता सम्यक्प्रसूता । स्वेद्या इति भगन्दरेऽर्शसि च पूर्व्वं स्वेदस्तच्छोफप्रशमनार्थं दाहच्छेदात् ; पश्चात् स्वेदस्तु दाहानन्तरमुत्क्लेदशोफप्रशमनरूपो ज्ञेयः ॥ ७ ॥

सुश्रुते तापोष्मोपनाहद्रवस्वेदेन चतुर्विधस्वेद उक्तस्तानाह—तप्तैरित्यादिना अङ्गारैरित्यन्तेन तापस्वेदः । सिकतैव सैकतम् । सुश्रुतेऽप्युक्तं "तत्र तापस्वेदो नाम यः पाणिकांस्यकन्दुकपालवालुकावस्त्रैः प्रयुज्यते शयानस्य चाङ्गतापो बहुशः खादिराङ्गारैः" इति । लेपेत्यादिना सुखोष्णैरित्यन्तेन उपनाहस्वेदः । वातहरैः एरण्डादिभिर्द्रव्यैर्द्रवादिभिश्च काञ्जिकादियुक्तैः सुखोष्णैर्लेपात् यः स्वेद उक्तः स उपनाह इत्यर्थः । पय इत्यादि ।—स्वेदादिभिरित्यन्तेन द्रवस्वेदः ; पयो दुग्धम् ।
सुश्रुते "स्वेदन्तु वातहरद्रव्यक्वाथपूर्णे कोष्णकटाहे द्रोण्यां वावगाह्य स्वेद-
युतम् । "स्नेहमूत्रतैलधान्याम्लशृतवमांसं वा स्ववगाहेत सुखोष्णैः कषायैः

एवं तप्तपयोऽम्बुवातशमनक्वाथादिसेकादिभि-
स्तप्तैस्तोयनिषेचनोद्भवघटद्भाष्पैः शिलाद्यैः क्रमात् ॥
तापोपनाहद्रववाष्पपूर्वाः स्वेदास्ततोऽन्त्यप्रथमौ कफे स्तः ।
वायौ द्वितीयः पवने कफे च पित्तोपसृष्टे विहितस्तृतीयः ॥८॥
इति स्वेदाधिकारः ।

अथ वमनाधिकारः ।

स्निग्धस्विन्नं कफे सम्यक् संयोगे वा कफोल्बणे ।
श्वो-वम्यमुत्क्लिष्टकफं मत्स्यमांसतिलादिभिः ॥
यथाविकारं विहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।
कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥

परिषिच्चेदिति। एवमित्यादिना शिलाद्यैरित्यन्तेन वाष्पस्वेदः। शिलाद्यैरित्याद्य-शब्दात् कपालेष्टकालोष्टपिण्डादीनां ग्रहणम्, एषां च विशेषणं तोयेत्यादि। सुश्रुते तु वाष्पस्वेदस्तु कपालपाषाणेष्टकालोष्टपिण्डानग्निवर्णानद्भिरासिच्येत्याद्युक्तम्। एषां स्वेदानां विषयमाह तापेत्यादि।—अन्त्यप्रथमात् तयोः। तेषु स्वेदेषु अन्त्यौ आद्यन्तस्वेदौ वाष्पस्वेद-तापस्वेदौ कफे स्तः। द्वितीय उपनाहो वायौ, तृतीय इति द्रवस्वेदः, पित्तोपसृष्टे वाते कफे च भवति। सुश्रुतेऽप्युक्तं "तत्र तापोष्म-स्वेदौ विशेषतः श्लेष्मघ्नौ उपनाहस्वेदो वातघ्नः अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रव-स्वेदः" इति। ननु पित्तोपसृष्टे कथं स्वेदो वातस्वेऽपि वाते वैद्यनैव विरो-धात्? उच्यते; पित्तयुक्तेऽपि द्रवस्वेदविधानात् वातघ्नेऽपयोत्यादिवचनं प्रायिक-मेवमिति॥८॥

इति स्वेदाधिकार-विवृतिः।

इदानीं स्नेहस्वेदानन्तरीयत्वात् पञ्चकर्माणि वक्तव्यानि। तत्र पञ्चसु च-कर्मसु वस्तेरेव प्राधान्यं, यदुक्तम्—"उपक्रमाणां सर्वेषां सायचेऽर्ध्य कल्पनाद्यादि

एवं तप्तपयोऽम्बु वातशमनक्वाथादिसेकादिभि-
स्तप्तैस्तोयनिषेचनोद्भववहद्वाष्पैः शिलाद्यैः क्रमात् ॥
तापोपनाहद्रववाष्पपूर्वाः स्वेदास्ततोऽन्त्यप्रथमौ कफे स्तः ।
वायौ द्वितीयः पवने कफे च पित्तोपसृष्टे विहितस्तृतीयः ॥८॥

इति स्वेदाधिकारः ।

अथ वमनाधिकारः ।

'स्निग्धस्विन्नं कफे सम्यक् संयोगे वा कफोल्वणे ।'
श्वो-वम्यमुत्क्लिष्टकफं मत्स्यमांसतिलादिभिः ॥
यथाविकारं विहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।
कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥

परिषिच्येदिति । तप्तैरित्यादिना शिलाद्यैरित्यनेन वाष्पस्वेदः । शिलाद्यैरित्याद्यशब्दात् कपालेष्टकालोहपिण्डादीनां ग्रहणम्, अस्यैव विशेषणं तोयेत्यादि । सुश्रुते तु वाष्पस्वेदस्य कपालपाषाणेष्टकालोहपिण्डानग्निवर्णानद्भिरासिच्येदित्याद्युक्तम् । एषां स्वेदानां विषयमाह तत इत्यादि ।—सप्तम्यन्तात् तसिः । तेषु स्वेदेषु मध्ये आद्यन्त्यस्वेदौ वाष्पस्वेद-तापस्वेदौ कफे स्तः । द्वितीय उपनाहो वायौ, तृतीय इति द्रवस्वेदः पित्तोपसृष्टे वाते कफे च भवति । सुश्रुतेऽप्युक्तं "तत्र तापोष्मस्वेदौ विशेषतः श्लेष्मघ्नौ उपनाहस्वेदो वातघ्नः अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेदः" इति । ननु पित्तोपसृष्टे कथं स्वेदो वातघ्नेऽपि वाते चेत्यनेनैव विरोधात् ? उच्यते ; पित्तयुक्तेऽपि द्रवस्वेदविधानात् वातघ्नेऽपीत्यादिवचनं प्रायिकं ज्ञेयमिति ॥ ८ ॥

इति स्वेदाधिकार-विवृतिः ।

इदानीं स्नेहस्वेदानन्तरीयत्वात् पञ्चकर्माणि वक्तव्यानि । तत्र [1]वैद्यानां पञ्चकर्मसु वस्तेरेव प्राधान्यं, यदुक्तम्—"उपक्रमाणां सर्वेषां सापवादेऽर्थ कल्पनां यापि

"ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु ते॥
रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते॥"
पूर्वाह्णे पाययेत् पीतो जानुतुल्यासने स्थितः।
तन्मना जातहृल्लासप्रसेकश्छर्दयेत्ततः।
अङ्गुलीभ्यामनायस्तनालेन मृदुनाथवा॥ १॥
कृष्णेन्द्रयवसिन्धूत्थ-वचाकल्कयुतं पिबेत्।
यष्टीकषायं सक्षौद्रं तेन साधु वमत्यलम्॥

पञ्चकर्मस्वास्नेहस्वेदिकप्रवृत्ती वमनविरेचनपूर्विकैव वस्तिप्रवृत्तिर्भवतीति कृत्वा वमन-विरेचने एव प्रथममभिधातव्ये; तत्रापि वमनपूर्वकत्वात् विरेचनस्य विरेचनात् प्राक् वमनमाह स्निग्धेत्यादि।—सम्यक्स्निग्धस्विन्नं पुरुषं भैषज्यमात्रां पूर्वाह्णे पाययेदिति वक्ष्यमाणेनान्वयः। वमनस्य विषयमाह कफ इत्यादि।—कफे केवल-कफे, कफोल्वण इति कफप्रधाने। श्वोवम्यमित्यादि।—श्व इत्यागामिदिवसे। यदि पुरुषो श्वो वमनार्हो भवति, तदा तत्पूर्वदिवसे मत्स्यादिभिः कफ उत्क्लेश-नीय इत्यर्थः। उत्क्लिष्टकफाय दीयमानं वमनं न दुःखमावहति; उक्तं हि— "कफे उत्क्लेदयति स्वादुःखम्" इति। मात्रामित्यनपायिपरिमाणम्। मधु-सैन्धवसंयुतामित्यनेन सर्वत्रैव वमनयोगे मधुसैन्धवयोर्देयतां बोधयति। कोष्ठं विमृश्येति कोष्ठाद्यपेक्षया मधु सैन्धवञ्च स्तोकं बहु वा देयमित्यर्थः। मन्त्राभि-मन्त्रितमित्युक्तमतो मन्त्रमाह ब्रह्मेत्यादि।—वमनौषधपानानन्तरीयविधिमाह पीत इत्यादि।—तन्मना इति वमनमनाः। अङ्गुलीभ्यामित्यत्र परिकर्त्तितनखाभ्यां कण्ठमभिमृशन्निति शेषः। चरकेऽपि सुपरिलिखितनखाभ्यां कण्ठमभिमृशन्नित्यु-क्तम्। अनायस्तेति ऋजुमृदुना नालेनेत्युत्पलनालेन॥ १॥

वमनविधिमभिधाय वमनयोगानाह कृष्णेत्यादि।—अत्र कृष्णादीनां मिलित्वा कर्षः। यष्टिकषायं यष्टिमधुकषायम्। कषायश्च क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेदिति परिभाषया कार्यः। तत्र च चतुर्भागावशिष्टः कषायः प्रस्थमात्रो भवति; चरके तु पूर्णं शरावं पिबेदित्युक्तम्,

क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढ़के।
चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत्॥ २॥
तण्डुलसलिलनिष्पिष्टं यः पीत्वा वमति पूर्वाह्णे।
फलिनीवल्कलसुष्णं हरति गरं सवाफपित्तरुजम्।
क्षौद्रलीढ़ं ताम्ररजो वमनं गरदोषनुत्॥ ३॥

पञ्चकषायः।

अटरूपं वचा निम्बं पटोलं फलिनीत्वचम्।
क्वाथयित्वा पिबेत्तोयं वान्तिकृन्मदनान्वितम्॥ ४॥
निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुकसिन्धूत्थम्।
मधुयुतमेतद्वमनं कफपूर्णाशये शस्तम्॥ ५॥

भवो विरोधः; नैवं, चरके तु पूर्णं शरावमिति यदुक्तं तदेकशरावपानाभिप्रायेण, तेनेह प्रस्थमात्रे कषाये शरावैकं पीत्वा शेषकषायभागो रचयीयोऽयोगे सति पुनः पानार्थमित्यभिप्रायः। एतच्च मात्राकथनं मन्दबुद्धेरेव व्यवसायन्य स्यादिन्येवं लघु क्रियते इति वस्तुतस्तु कोष्ठाद्यपेक्षयैव मात्रा कल्पनीयेति सिद्धान्तः। अतएव कोष्ठं विभज्य मात्राभिधानम्। गुडेनैव वमनयोगे इवीकरणं मधुसैन्धवं इष्टम। न चोष्णे मधु विरुध्यत इति वाच्य. वमनस्याविपाकस्यैव ऊर्ध्वगमनात् . जठराग्निपाके हि विरोधी भवति। इदं वमनयोगे कदाचित् सम्भावनया न प्रतिपन्येव॥ २॥

तण्डुलसलिलेत्यादौ।—पानमपि तण्डुलजलेनैव। फलिनी प्रियङ्गुः, तद्वल्कल कल्कमात्रं मधुसैन्धवे अपि कर्षमाने। एतच्च दिव्यात्रं, तेन कोष्ठाद्यपेक्षया न्यूनं वह वा क्रियते। पानार्थं तण्डुलसलिलमपि शरावमात्रं, पूर्णं शरावमित्युक्तेः। क्षौद्रेत्यादौ।—रसायनाधिकारोक्ततामयोगवन्मारितपुटितनैपालताम्रचूर्णं रक्तिपञ्चकं मधुना संमर्द्य लेह्यम्। अस्य ताम्रयोगस्य वमनकारकत्वं वनर्णोपधमःवितत्वादेवेति ज्ञेयम्। अटरूपमित्यादावपि पूर्वोक्तपरिमाणमेव ग्राह्य कल्पनीयः। मदनफलन्तु कर्षमात्रं प्रक्षेप्यमित्याहुः॥ ३॥ ४॥

पञ्चकषायः। निम्बकषायोपेतमित्यादौ।—गदः कुष्ठम्। फलिनीकुटजमधु-

फलजीमूतकेक्ष्वाकुकुटजाः कृतवेधनः ।
धामार्गवश्च संयोज्याः सर्वथा वमनेष्वमी ॥ ६ ॥
क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यग्वमितः स इष्टः ।
हृत्पार्श्वमूर्द्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ तनोर्लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ।
दुश्छर्दिते स्फोटककोठकण्डूहृत्खाविशुद्धिर्गुरुगात्रता च ॥ ८ ॥
तृण्मोहमूर्च्छानिलकोपनिद्राबलादिहानिर्वमितेऽतिविद्यात् ।
ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्वान् पेयादिकं भजेत् ॥ ९ ॥

कानां मिलित्वा कर्षः, मदनफलस्य च कर्षः, सैन्धवस्य माषकचतुष्टयं, मधुनोऽष्टौ माषका इति प्रक्षेपव्यवस्था द्रष्टव्या ॥ ५ ॥

वमनयोगेषु यौगिकद्रव्याण्याह फलमित्यादि ।—फलं मदनफलं ; जीमूतको देवदाली, घोषकभेदः ; इक्ष्वाकुस्तिक्ततुम्बी ; कृतवेधनः ज्योत्स्निका ; धामार्गवः पीतघोषः । एषां जीमूतादीनाञ्च फलम् । एते च दोषाद्यपेक्षया कल्कक्वाथादिकल्पनया वमनयोगेषु योज्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं वमनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह क्रमादित्यादि ।—क्रमादिति वचनेन यथोक्तक्रमलक्षणेन कफाद्यागमनं सम्यग्योगलक्षणमिति बोधयति । यतः कफादूर्द्ध्वं यदा पित्तं गतं स्यात् तदा तत्पित्तागमनेऽपि सति न शुद्धिः । किन्तु यदैवामाशयाधोभागगतं पित्तं वमनमानयति तदैव शुद्धिः । तच्च पित्तानयनं कफानयनान्तरमेव भवति । इयमेवात्यन्तिकी शुद्धिरव्यभिचारिणी । हृत्पार्श्वेत्यादिना वमनस्य नैसर्गिकशुद्धिमाह । सम्यग्वमित इष्ट इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

दुश्छर्दित इत्यादिना श्लोकेनायोगहीनवमनलक्षणमाह । हृत्खाविशुद्धिरिति ।—हृदयस्य तथा खानामिन्द्रियाणां स्रोतसामशुद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

तृण्मोहेत्यादिना अतियोगलक्षणमाह ।—अतिवमित इत्यन्वयः । आदिशब्देनेह वर्णस्वरादिग्रहणं ; बलाग्निहानिरित्यपि पाठः । एतदनन्तरं किं पथ्यं देयं न वेति तदाह तत इत्यादि ।—एवं सम्यग्योगः क्षुधा च स्यात् तदा सायम्, अन्यथा तु प्रातः पेयादिकं भजेदित्यर्थः । भेलेऽप्युक्तं—"वमितं लङ्घयेत् सम्यक् शुद्धिलिङ्गान्यलक्षयन् । तानि दृष्ट्वा तु पेयादिकमं कुर्यान्न लङ्घयेत्" इति ॥ ९ ॥

पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं त्रिर्द्विरथैकशश्च ।
क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ १० ॥

तमेव पेयादिक्रममाह पेयामित्यादि ।—पेयादिलक्षणञ्च ज्वराधिकारे प्रदर्शितं व्याख्यातञ्च । विलिप्तमण्डो विलेपीपदार्थः । अकृतो यूषः स्नेहलवणसंस्कारहीनः, कृतस्तु स्नेहलवणादिसंस्कृतः ; एवं रसोऽपि कृताकृतभेदभिन्नः । उक्तञ्च तन्त्रान्तरे— "अस्नेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना । विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैः संस्कृतं कृतम्" इति । अत्र स्नेहलवणमितीषत्स्नेहलवणयुक्तम् । अतएवोक्तमन्यत्रापि तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मुद्गयूषेणेत्युक्तम् । संस्कृतमिति वचनाच्च लवणसाधनं यावता भवति तावदेव लवणादिकं कृते देयमिति बोधयति । अकृतस्तथाभूतो यूषो लघुर्भवति ; उक्तं हि—"अकृतास्ते लघुतरा तनु विट् सृते च हि" इति । अत्र कृतञ्चेति चकारोऽयमन्वाचयशिष्टः, तेन कृतस्याभेयत्वं बोधयति ; ततश्चाकृतावेव यूषरसौ लाघवादग्निसन्धुक्षणार्थं देयौ, कृतौ पुनरवश्याविकल्पादिति । अतएवोक्तं कल्पनीये तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेनाम्लेन चोष्णकषायकेनाक्ष्णेन च अकृतयोरेव यूषरसयोर्दानं साधाद्दृष्टं, कृतौ पुनरवश्याविवेयौ नियतन्त्राञ्च साधादृष्टौ । त्रिर्द्विरेक-कालत्रयं, द्विरित्यन्नकालद्वयम् ; एकश्च इत्येकान्नकालम् । एतच्च त्रिरित्यादि प्रत्येकं पेयादिभिः सम्बध्यते । त्रिरित्यादि पदत्रयञ्च प्रधानशुद्ध्यादिभिस्तु त्रिभिर्यथाक्रमं योज्यं, तेन प्रधानशुद्धिशुद्धे पेयादिक्रमः प्रत्येकं त्रिः कर्त्तव्यः, तेनान्नकालत्रये पेया, ततः परेष्वन्नकालत्रये विलेपी, ततः परेष्वन्नकालत्रये कृताकृतयूषयोरन्यतरेण सहितमन्नं, ततोऽपि च परेष्वन्नकालत्रये कृताकृतरसयोरन्यतरेण सहितमन्नं देयमिति । द्वादशभिरन्नकालैर्वमनदिनमारभ्य प्रभृति सप्तरात्रेण पेयादिक्रमः समाप्यते । अन्नकालस्तु वमनदिने नाद्य प्रातरिति । अयमेव च क्रम उपकल्पनीयेऽपि ; ततः सायाह्ने लोहितशालितण्डुलानां सिद्धादिना यावद्द्वादशे चान्नकाले स्थानेनोक्तः । एवं मध्यशुद्धिशुद्धे द्विः पेयादिक्रमः । अवरशुद्धिशुद्धे चैकशः पेयादिक्रमो व्याख्येयः । एवञ्च मध्यशुद्धिशुद्धेऽष्टान्नकालिकः, अवरशुद्धिशुद्धे तु चतुरन्नकालिकः क्रमो भवतीति व्याख्यानञ्च चक्रदत्तकृततत्त्व-प्रदीपिकायामनुसन्धेयम् । यद्यपि प्रधानशुद्धा निःशेषदोषहरत्वात् दावको निरपवाद एव भवति तथापि तत्र भूरिदोषनिर्हरणेन तावकाग्निरक्ष

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ।
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥११॥
पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्धं कफान्तञ्च विरेकमाहुः ॥१२॥
द्वित्रान् सविट्कानपनीय वेगान् मेयं विरेके वमने तु पीतम्।
वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे।
सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥
अयोगे लङ्घनं कार्य्यं पुनर्वापि विशोधनम्।
अतिवान्तं घृताभ्यक्तमवगाह्य हिमे जले ॥

पीमादग्निमान्द्यं महदेव सम्भवतीति तेनात्र पेयादिक्रमविधिं क्रियत इति ज्ञेयम् ॥ १० ॥

इदानीं प्रधानमध्यमादिज्ञानार्थं तल्लक्षणमाह जघन्येत्यादि।—जघन्यमध्यप्रवरे वमने यथाक्रमं चत्वारः षडष्टौ वेगा उक्ताः, तेन चतुर्भिर्वेगैर्यत् वमनं तज्जघन्यम्, यत् तु षड्भिस्तन्मध्यमम्, यत् त्वष्टाभिस्तत्प्रवरम्। तथा विरेकेऽपि जघन्ये दश वेगाः। मध्ये तु विरेचने द्विगुणा दश विंशतिरित्यर्थः। प्रवरे तु विरेचने त्रिगुणा दश त्रिंशदित्यर्थः। वेगसंख्याभेदेन जघन्यादिभेदमभिधाय दोषमानभेदेनापि विरेचनस्य जघन्यमध्यप्रवरतां दर्शयन्नाह प्रस्थस्तथेति। जघन्ये विरेके द्विगुणः प्रस्थः, मध्ये तु त्रिगुणः, प्रवरे च चतुर्गुण इति ॥ ११ ॥

पित्तान्तमित्यादिना वमनविरेचनयोर्दोषप्रशमनीयपरिच्छिन्नामान्तिकीं शुद्धिं तथा वमनस्य तु दोषमानभेदोपलक्षितां मानिकीं शुद्धिमाह।—पित्तपर्यन्तमन्ते यस्य तत् पित्तान्तम्, एवं कफान्तमपि ज्ञेयम्। विरेकादर्धमित्यनेन वमनस्य दोषप्रमाणोपलक्षितान्तिकी शुद्धिरुक्ता। जघन्यमध्यप्रवरे विरेके प्रस्थस्तथेत्यादिना यद्दोषमानमुक्तं तदपेक्षया वमनेऽर्धमित्यर्थः। तेन वमने जघन्ये प्रस्थ एव, मध्ये तु सार्धप्रस्थः, प्रवरे तु द्वौ प्रस्थाविति। एतेन वैगिकी मानिकी चान्तिकी चेति शुद्धित्रयमुक्तम्; हृत्पार्श्वेत्यादिना लैङ्गिकी शुद्धिः पूर्वमेवोक्ता। तेन चतुर्विधशुद्धिरत्रोक्ता, प्रपञ्चस्त्वस्य चरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेय इति ॥१२॥

वमने विरेचने च यथा दोषमानं कार्यं तदाह द्वित्रानित्यादि।—द्वौ वा त्रयो वा परिमाणमेषां द्वित्राः। द्वित्रानित्यव्यवस्थितपरिभाषया मलभागस्य मेयतां

उपाचरेत् सिताक्षौद्रमिश्रैर्लङ्घैश्चिकित्सकः।
वमनेऽतिप्रवृत्ते तु हृद्यं कार्य्यं विरेचनम् ॥ १३ ॥
न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीड़ितम्।
स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धानर्शोऽर्दिताक्षेपकपीड़िताश्च ॥
रूक्षे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोर्द्धं रुधिरे च तीव्रे।
दुष्टे च कोष्ठे क्रिमिभिर्मनुष्यं न वामयेद्वर्चसि चातिबद्धे ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः।
अल्पदुष्टकफा ये च ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥ १४ ॥
इति वमनाधिकारः।

अथ विरेचनाधिकारः।

स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दातव्यन्तु विरेचनम्।
अन्यथा योजितं ह्येतद्ग्रहणीगदकृन्मतम् ॥ १ ॥

हर्षयति। वमने तु पीतमिति वमने पीतमौषधं वर्जयित्वा शेषो विधिः। पूर्वं विरेके प्रस्थ इत्युक्तम् अतस्तत्स्वरूपमाह वमने चेत्यादि। क्रमेण वमनयोगाति- योगचिकित्सानाह न्ययोग इत्यादि। विशोधनं वमनं विरेचनञ्च। ...रिति मांसानां मन्थः। अतिवान्तो च विरेचनं प्रतिमार्गहरणरूपत्वात् ॥ १३ ॥

अवाम्यानाह न वामयेदित्यादि। अवाम्यत्वे नोक्तानामप्यात्ययिकव्याधौ वमन- माहएतेऽपीत्यादि ॥ १४ ॥

इति वमनाधिकार-विवृतिः।

वमनानन्तरं विरेचनस्य विधानात्क्रममभिधाय विरेचनमाह स्निग्धेत्यादि। स्निग्धस्विन्नायेति वमनान्तरमपि स्निग्धस्विन्नाय। तदुक्तं—"कर्म्मणा वमनाद्येन अन्तरे त्वन्तरे पुनः। स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत संशोधनमनन्तरम्" इति। अन्यथेति वमनं विना। सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"अवान्तस्य हि सम्यग्गपि रिक्तस्यापि सतोऽधः

पित्तेन मृदुकोष्ठः स्यात् क्रूरो वातकफाश्रयात्।
मध्यमः समदोषत्वाद्योज्या मात्रानुरूपतः ॥ २ ॥
शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम्।
रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशिकम् ॥ ३ ॥
त्रिवृच्चूर्णं सितायुक्तं पिबेच्छ्रेष्ठं विरेचनम्।
छित्त्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डिजातैः परिवेष्ट्य रज्ज्वा।
पश्चात्तु सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तं पित्तगदी सुशीतम् ॥४॥
पिप्पलीनागरक्षारं श्यामा त्रिवृतया सह।
लेहयेन्मधुना सार्धं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ ५ ॥

स्निग्धं रोगायस्वर्थी लेहयेत्" इति। अथच विरेचनयोगः पूर्वाह्णमतिक्रम्यैव देयः। उक्तं हि वाग्भटे—"श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत्" इति ॥ १ ॥

नानाविधार्थं कोष्ठत्रयमाह पित्तेनेत्यादि।—मात्रा योज्यानुरूपत इति मृदौ मृद्वी, क्रूरे तीक्ष्णा, मध्यमे मध्यमेत्यर्थः ॥ २ ॥

शर्करेत्यादि।—सुश्रुतस्य। त्रिवृच्च श्वेतत्वादरुणमूला ग्राह्या, एवमन्यत्रापि। यदाह सुश्रुतः—"अरुणाभं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्विरेचने" इति। अत्र शर्करा त्रिवृच्चूर्णसमा, त्रिवृच्चूर्णमपि कोष्ठाद्यपेक्षया ग्राह्यम्; लेहनमात्रकारकं क्षौद्रम्। त्वक्पत्रमरिचांशिकमिति चूर्णापेक्षया त्वक्पत्रादि मिलित्वा पादिकमित्यर्थः। त्वक्पत्रसुरभीकृतमिति पाठान्तरे यावता सौरभ्यं स्यात् तावदेव त्वक्पत्रं देयमिति। त्रिवृच्चूर्णं मा ८, शर्करा मा ८, गुड़त्वक्तेजपत्रमरिचं म २ ० ॥ ३ ॥

त्रिवृदित्यादि।—चरकस्य। पूर्ववदेवात्रापि त्रिवृन्मानं ज्ञेयम्। छित्त्वेत्यादि।—चरकस्य। त्रिभण्डी त्रिवृताभेदः। पुटपाकयुक्त्येति काश्मर्यादिपत्राच्छादन-कुशवेष्टन-मृदवलेपननिर्धूमाङ्गारप्रक्षेपणादिना ॥ ४ ॥

पिप्पलीत्यादि।—क्षारो यवक्षारः; श्यामेति श्याममूला त्रिवृत्। त्रिवृदित्यरुणमूला। अत्र पिप्पलीनागरयोः कटुत्वमात्रकारिका मात्रा, तेन पिप्पलीचूर्णं माषा १, शुण्ठीचूर्णं माषा १, क्षारादित्रयस्य प्रत्येकं माषकचतुष्टयम्, ततो मिलित्वा कर्षो देयः; एवमन्यत्राप्युन्नेयमित्याहुः ॥ ५ ॥

हरीतकीविड़ङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् ।
मरिचानि च तत् सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ६ ॥
त्रिवृच्छाणत्रयसमा त्रिफला तत्समानि च ।
क्षारकृष्णाविड़ङ्गानि तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।
लिह्याद्गुडेन गुड़िकां कृत्वा वाप्युपयोजयेत् ॥
कफवातकृतान् गुल्मान् प्लीहोदरभगन्दरान् ।
हन्त्यन्यानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनम् ॥ ७ ॥

अभयाद्यो मोदकः—

अभया पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं तथा ।
त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्त-विड़ङ्गामलकानि च ॥
कर्षः प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षत्रयं तथा ।
षट्कर्षाश्च सितायास्तु द्विपलं त्रिवृतो भवेत् ॥
सर्वं सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं कृतम् ।
खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चानुपिबेज्जलम् ॥
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं जङ्घापार्श्वरुजां तथा ।
पृष्ठार्त्तिं मूत्रकृच्छ्रञ्च दुर्नाम सभगन्दरम् ॥
अश्मरीमेहकुष्ठञ्च दाहशोथोदराणि च ।
यक्ष्माणं चक्षुषो रोगं क्रमं वैद्येन जानता ।
योजितोऽयं निहन्त्याशु अभयाद्यो हि मोदकः ॥ ८ ॥

हरीतक्यादि।—एषां चूर्णं गोमूत्रेण पेयमित्यर्थः। हरीतकी मा ४, विड़ङ्गादित्रयस्य प्र मा २, त्रिवृत् मा ५, मरिच मा १, एवं मिलित्वा कर्षमात्रं गोमूत्रपलेनालोड्य पेयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

त्रिवृच्छाणत्रयेत्यादि।—त्रिवृताचूर्णं मा १२, त्रिफलाचूर्णं प्र मा ४, यवक्षारादीनाञ्च प्र मा ५, मिलितचूर्णात् कर्षमेकं गृहीत्वा घृतमधुभ्यां लेह्यम्। गुड़िका

एरण्डतैलं त्रिफलाक्वाथेन द्विगुणेन च ।
युक्तं पीत्वा पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥ ९ ॥

स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसम्प्रसादौ
लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम् ।
प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानाम्
सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ॥ १० ॥
स्यात् श्लेष्मपित्तानिलसम्प्रकोपः
सादस्तथाग्नेर्गुरुता प्रतिश्या ।
तन्द्रा तथा छर्दिररोचकश्च
वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ॥ ११ ॥
कफास्रपित्तक्षयजानिलोत्थाः
सुप्त्यङ्गमर्दक्लमवेपनाद्याः ।
निद्राबलाभावतमःप्रवेशाः
सोन्मादहिक्काश्च विरेचितेऽति ॥

पथ्ये तु पुराणगुड़ तो ८ पल त्रिवृतादिचूर्णेन समं विमर्द्य कर्षमात्रा गुटिका कार्य्या, तदनूदकमनुपेयम् ॥ ७ ॥

अभयेत्यादि योगद्वयं स्पष्टम् ॥ ८ । ९ ॥

विरेकसम्यग्योगलक्षणमाह स्रोतोविशुद्धीत्यादि ।—चरकस्य । ऊर्जोऽग्निरिति बलवानग्निरित्यर्थः । अनामयत्वमिति विरेचनजनितव्याधिजनितविकारव्यपगमः । क्रमेण विट्पित्तादीनां प्राप्तिः प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्रापि यथोक्तक्रमलक्षणेन विट्-पित्तादिप्रवर्त्तनेन सम्यग्विरिक्तलक्षणं भवतीति पूर्ववदेव ज्ञेयम् । अत्रापि पूर्वार्द्धेन विरेकस्य वैङ्गिकी शुद्धिः, द्वितीयार्द्धेन पुनरान्तिकी शुद्धिरिति ज्ञेयम् । स्यादित्यादिना अयथायोगलक्षणमाह । न च वातानुलोम्यमित्यादि ।—वात-विबद्ध इत्यर्थः । गुरुतेति कोष्ठस्य गात्रस्य च ॥ १० । ११ ॥

कफेत्यादिना विरेचनातियोगलक्षणमाह ।—क्षयशब्दः कफादिभिः प्रत्येकं सम्ब-ध्यते, अभावशब्दोऽपि निद्राबलाभ्यामिति । अतिविरेचित इत्यन्वयः । एतेन

मन्दाग्निमक्षीणमसद्विरिक्तम्
न पाययेत् तद्दिवसे यवागूम्।
विपर्य्यये तद्दिवसे तु पायम्
पेयाक्रमो वान्तवदिष्यते तु ॥ १२ ॥

यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण।
महान् स्थिरः सर्वसहस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥
कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे।
स्निग्धोष्णलवणैर्वायोरप्रवृत्ते च पाययेत् ॥
उष्णाम्बु स्वेदयेच्चास्य पाणितापेन चोदरम्।
उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भुक्त्वान्येद्युः पुनः पिबेत् ॥
अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्द्ध्वं दशाहतः ॥
भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम्।
यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ १३ ॥
दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः।
अपरिज्ञातकोष्ठस्तु पिबेन्मृद्वल्पमौषधम् ॥

यद्यग्निमान्द्यादिकं स्यात् तदा तस्मिन् दिवसे लङ्घनमन्यथा तु सायं यवागूर्देयेत्याह मन्दाग्निमित्यादि।—सुश्रुतस्य। विपर्य्यय इत्यग्निमान्द्याद्यभावे पेयाक्रम इति पेयां स्निग्धोमक्तमित्यादिनोक्तः ॥ १२ ॥

उक्तपेयाक्रमस्य फलमाह यथेत्यादि। इदानीं दोषभेदाद्विरेकमाह कषायेत्यादि।—वाग्भटस्य। वायोरिति छेदः। अप्रवृत्ते तु पुरीषादौ उष्णाम्बु पाययेदिति योज्यम्। अत्यन्ताल्पप्रवृत्ते दोषे अपरक्षिप्रहनि विरेकमाह उत्थान इत्यादि।—उत्थानं मलप्रवर्त्तनम्। पुनः पिबेदित्यत्र विरेचनमिति शेषः। यदि पुनरसम्यक्स्निग्धकोष्ठो भवति पुमान् तदा दशाहादूर्द्ध्वं विरेचनं पिबेदित्याह अदृढस्नेहकोष्ठ इत्यादि।—अदृढस्नेहकोष्ठ इति असम्यक्स्निग्धकोष्ठ इत्यर्थः। स्मरन् पूर्वमनुक्रममिति येन मात्राभियोगेन पूर्वमयोगोऽभूत् तत् स्मृत्वा परिहार्यः ॥ १३ ॥

रूक्षबह्वनिलक्रूर-कोष्ठव्यायामसेविनाम्।
दीप्ताग्नीनाञ्च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्य्यति॥
तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात् ततः स्निग्धं विरेचनम्॥ १४॥
अस्निग्धे रेचनं स्निग्धं रूक्षं स्निग्धेऽतिशस्यते।
विरूक्ष्य स्नेहसात्म्यन्तु भूयः स्निग्धं विरेचयेत्॥ १५॥
पद्मकोशीरनागाह्वचन्दनानि प्रयोजयेत्।
अतियोगे विरेकस्य पानालेपनसेचनैः।
सौवीरपिष्टाम्रवल्कलाभिलेपोऽतिसारहा॥ १६॥
अविरेच्या बालवृद्ध-श्रान्तभीतनवज्वराः।
अल्पाग्न्यधोगपित्तास्र-क्षतपाय्वतिसारिणः॥

दुर्बलादिषु मात्राविरेचनं प्रयोक्तव्यं तदाह दुर्बल इत्यादि।—दुर्बलोऽल्पशक्तिः क्षीणः, कृशः क्षीणमांसः। मृद्विति मृदुवीर्य्यम्। अत्यन्तवातपित्तमार्गोद्धादौ यथा विरेचनं कार्य्यं तदाह रूक्षेत्यादि।—रूक्षादयः पौर्वेण सार्द्धं सम्बध्यते। नाति द्विर्वेवेति विरेकमतत्त्वा। मलिङ्गिदह इति केचित्। अन्ये तु निरूहापेक्षया वस्तेरुत्तमोत्तमत्वेनानुवासनमत्र वस्तिशब्दार्थ इत्याहुः। अन्ये तूभयमपो-ह्याहुः॥ १४॥

इदानीं यस्य यादृक् प्रयोज्यं तदाह अस्निग्ध इत्यादि। अस्निग्ध इतीषत्स्निग्धे रूक्षं स्निग्धे इति शस्यत इत्यादि स्निग्धं रूक्षं रेचनं शस्यत इत्यर्थः॥ १५॥

इदानीं रेचनातियोगचिकित्सामाह पद्मकेत्यादि।—ननु वमनातियोगवत् विरेकमिथ्यायोगचिकित्सा कुतो नोक्ता? सत्यं, दोषाणां हि प्रवृत्तौ चतुर्विधैव गतिर्भवति सम्यक्प्रवृत्तिरतिप्रवृत्तिरप्रवृत्तिरल्पप्रवृत्तिश्चेति। तत्राल्पप्रवृत्त्यप्रवृत्ती अयोगशब्दोक्ते एव। या चातियोगेन प्रवृत्तिर्मिथ्यायोगलक्षणा सा नातिप्रवृत्तितस्य दोषस्यातिप्रवृत्तित्वादयोगानुक्तैव। अतएवोक्तं चरके—"अयोगमतियोगं च मिथ्यायोगं च" इति। ततो वमनविरेचने मिथ्यायोगं नैवाहन्तीति कृत्वा मिथ्यायोगचिकित्सासेव्यमुपादानं बोध्यम्॥ १६॥

इदानीं विरेचनानर्हानाह अविरेच्या इति। श्रान्तः पथिको निरूढः। अयस्य निरूढा अरं विरेकविधिनेव योग्याः; तेन तेभ्यो वस्तिं

सशल्यास्थापितक्रूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ।
गर्भिणी नवसूता च तृष्णार्त्तोऽजीर्णवानपि ॥ १७ ॥

इति विरेचनाधिकारः ॥

अथानुवासनाधिकारः ।

वातोल्वणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।
यथोचितात् पादहीनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥ १ ॥

तदपवादो युज्यते एव । किंवा निरूहानन्तरं हि विरेकनिषेधः सप्ताहाभ्यन्तर एव ज्ञेयः ; सप्ताहादूर्द्धन्तु विरेको विहित एवेति विधिनिषेधयोः कालभेदेन न विरोधः । उक्तं हि चरके—"नवो विरिक्तस्तु निरूहदानं विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् । शुद्धो निरूहेण विरेचनञ्च" इति वदन्ति । अन्ये त्वेतद्विरोधभियैव तेभ्यो वस्ति पुरा दद्यादित्यत्र वस्तिशब्दस्यानुवासनार्थतामङ्गीकृत्य प्रागेवोक्तम् । १७ ।

इति विरेचनाधिकारविवृतिः ।

विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय वैकृताहाराय सायाह्ने सम्यग्देयोऽनुवासन इत्यनेनानुवासनस्य विरेचनोत्तरानन्तरीयत्वमुक्तम् अतो विरेचनाधिकारानन्तरं स्नेहवस्तिविचारः प्रस्तूयते । अनुवसन्नपि न दुष्यति अनुदिवसं वा दीयत इत्यनुवासन निरुक्तिः सुश्रुतोक्ता ज्ञेया । अत्र सामान्यतो वस्तिविषयमाह वातेत्यादि ।—वाग्भटस्य । यद्यपि सुश्रुते—"वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते" इत्यनेन पित्तकफरक्तानामपि वस्तिविषयत्वमुक्तं तथापि वस्तिर्वातहराणामिति वचनात् प्राधान्येन वायोरेव वस्तिविषयत्वं, पित्तकफयोस्तु वातस्थानगतयोस्तथा स्वस्थानस्थितयोर्वातानुबन्धयोर्वा वस्तिविषयता । यदाह चरकः—"पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् । स्रंसनं त्रिन्स्रुतान् वस्तिः पक्वाशयगतान् जयेत्" इति । तथा—"एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात् पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥" [illegible] दुष्टं रक्तमसादनद्रव्यैर्दत्तवस्तिः प्रसादयति दोषहरणेनानुलोमयति । अथ निरू[illegible]ढस्यानुवासनस्य विधानं तदाह यथेत्यादि ।—उचितादभ्यस्तात् पादहीनं चतुर्थां[illegible]

न चाभुक्तवते स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन।
सूक्ष्मत्वाच्छून्यकोष्ठस्य क्षिप्रमूर्द्ध्वमथोत्पतेत्॥
षट्पली च भवेच्छ्रेष्ठा मध्यमा त्रिपली भवेत्।
कनीयसी सार्द्धपला त्रिधा मात्रानुवासने॥
प्राग्द्वे यमाद्ये द्विपलं पलार्द्धवृद्धिर्द्वितीये पलमत्र वृद्धिः।
कर्षद्वयं वा वसुमापवृद्धिर्वस्तौ तृतीये क्रम एष उक्तः॥
स तु सैन्धवचूर्णेन शताह्वेन च संयुतः।
भवेत् सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम्।
विरिक्तश्चानुवास्यः स्यात् सप्तरात्रात् परं तदा॥ २॥

हीनम्। वस्तिर्हि द्विविधा अनुवासननिरूहभेदात्। स्नेहवस्तिरनुवासनं, कषायवस्तिर्निरूहः। तत्र निरूहात् प्रागनुवासनस्य विधानम्॥ १॥

अभुक्तवतेऽनुवासनवस्तिर्न देय इत्याह न चेत्यादि।—स्नेह इति स्नेहवस्तिः। अत्रैव उपपत्तिमाह सूक्ष्मत्वादित्यादि। विदग्धाने तु वस्तिर्न देयः; उक्तं हि—"सदानुवासनेनापि भोजयित्वार्द्रपाणिनम्। ज्वरं विदग्धभुक्तस्य कुर्यात् स्नेहः प्रयोजितः" इति। उत्तममध्यमाधमनरापेक्षया त्रिविधानुवासनमात्रामाह षट्पलीत्यादि।—सार्द्धपलेति सार्द्धपलैकमित्यर्थः। एतच्च षट्पलादिमात्राविधानं क्रमेणैव विधेयम्। न त्वेकदिन एवेत्याह प्रागित्यादि।—आद्ये षट्पलस्नेहे गृह्यमाणेऽपि प्रथमं यत्नेन स्नेहस्य द्विपलम्, ततो दिनैकं विश्राम्य पलार्द्धेन वृद्धिः, एवं क्रमेण नवभिः स्नेहदानदिनैः षट् पलानि स्युः। अन्तरालदिवसाष्टकेन मिलिताः सप्तदश वासरा भवन्ति। द्वितीये मध्यमे त्रिपल इति यावत्। तत्र प्रथमादौ द्विपलम्, तत एकैकदिनं विश्राम्य अर्द्धेन कर्षेण वृद्धिः। अत्रापि नवभिः स्नेहपानदिवसैः पलत्रयं पूर्य्यम्। तृतीये कनीयसि सार्द्धपले आदौ कर्षद्वयम्, तथैव एकैकदिनं विश्राम्य वसुपरिमितैरष्टाभिर्मापकैर्वृद्धिः कार्य्या। अत्रापि तावद्भिरेव स्नेहदानदिवसैः सार्द्धपलमात्रं पूर्य्यते। इयमेव कनीयसी मात्रा निरपाया सार्वलौकिकी सार्वकालिकी हस्वव्यवहारशिक्षा च। उक्तं हि चरके—"धर्मव्यायाममभाराध्वयानस्त्रीकर्षितेषु च। दुर्बले वातभग्ने च मात्रावस्तिः सदा

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्ररीति-
कांस्यायसास्थिद्रुमवेणुदन्तैः।
नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः
कार्य्याणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥ ३ ॥

षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसम्मितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम्।
स्युर्मुद्गकर्कन्धुसतीनवाहिच्छिद्राणि वर्त्त्या पिहितानि चापि ॥
यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति।
ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुडिकामुखानि॥
स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे।

मात्राया पीडितो बस्तिर्मात्रावस्तिरित्यर्थः। एतानि स्नेहदानदिनानि नवेत्युक्तम्। तेन नवदिनादर्वागपि यदि स्नेहलक्षणं भवति दिनत्रयेण चतुर्थेन वा तदा तावतैवानुवासनं समाप्यते अनुवासनानन्तरञ्च न दीयते। न च स्नेहः केवलो देयः तदा केनाप्युपहित इत्याह स त्वित्यादि।—सुरा तस्य। चूर्णमानञ्च छन्देन लिखितं यथा—"चूर्णमापः पचेत् स्नेहे सिन्धुजन्मशताह्वयोः" इति। चक्रन्तु भानुमत्यां सैन्धवशताह्वयोः प्रत्येकमङ्गुलीमयाग्रसन्दंशग्राह्यं मानमित्याह। सहसेति—यद्यपि स्नेहस्य शीघ्रगमनं दोषायैव, यदुक्तं "योऽन्यः शीघ्रनिवृत्तोऽन्यः स्नेहसिद्धश्च कार्य्यकृत्" इति, तथापि वक्ष्यमाणस्नेहनिर्गमनकालाधिककालनिरासार्थं सहसेत्युक्तम्। तेन सहसेत्यस्य यामत्रयान्तरमेवेत्यर्थः। विरेचनानन्तरं कियद्भिरहोभिरनुवास्य इत्याह विरिक्त इत्यादि॥ २॥

इदानीं बस्तिनलिका येद्रव्यैर्विधेया तान्याह सुवर्णेत्यादि।—चरकस्य। त्रपु सीसकः। रीतिः पित्तलम्; अस्थि हस्त्यादीनाम्; दन्तश्च हस्तिनः; विषाणैर्महिषशृङ्गैः; मणिभिर्गोमेदकादिभिः। सुकर्णिकानीत्यत्र विकर्णिकानीति केचित् पठन्ति; विकर्णिकालक्षणं वक्ष्यति। एवं नलिकावस्तिगतस्नेहपाताद्यद्रव्यनैकत्वान्नैवमिति नेत्रा॥ ३॥

इदानीं तत्रैवप्रमाणं वयोभेदाद्भिन्नमाह षडित्यादि।—षड्वर्षवयस्कस्य तेन षडङ्गुलं नेत्रं कार्य्यम्, एवं विंशतिवर्षस्य द्वादशाङ्गुलम्; तथा द्वादशवर्षस्याष्टाङ्गुलमिति यथासंख्यमन्वयः। ननु एकवर्षादारभ्य षड्वर्षाणाम्, तदा कथं

नारद्रवो माहिषहारिणो वा स्याच्छौकरो वस्तिरजस्य वापि ॥
दृढ़स्तनुर्नष्टशिरो विगन्धः कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।
नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥ ४ ॥

ऊर्द्ध्वमेकादशवर्षं, तथा द्वादशवर्षादूर्द्ध्वं विंशतिवर्षं, ततोऽपि सप्ततिं यावत् कियन्मानं नेत्रं कार्य्यम् अत आह एकवर्षात् प्रभृति षड्वर्षं यावत् षडङ्गुलमेव नेत्रम्, तथा सप्तवर्षादूर्द्ध्वमेकोनविंशतिवर्षप्रभृति अष्टाङ्गुलं नेत्रम् एवं विंशतिवर्षादूर्द्ध्वं द्वादशाङ्गुलमेव नेत्रं कार्य्यम् ; सप्ततिवर्षं यावदिति अयमर्थः ; व्युत्क्रमाभिधानसामर्थ्यादेव लभ्यते । यतः षट्संज्ञा निवेशादष्टसंख्यानिवेशो युज्यते ततो द्वादश संख्येति, अतो व्युत्क्रमाभिधानबलादेव तदास्योपलम्भ इति । अथवा व्युत्क्रमाभिधानात् षड्वर्षादूर्द्ध्वमेकादशवर्षं यावत्, तथा द्वादशवर्षादूर्द्ध्वं विंशतिवर्षं यावत् नेत्रप्रमाणं प्रति विकल्पोऽस्त्येवेति निदर्शयति, तेन सप्तवर्षादौ प्रतिवर्षमेकाङ्गुलद्वितीयभागवृद्ध्या द्वादशवर्षेऽष्टाङ्गुलं भवति, तथा द्वादशवर्षादूर्द्ध्वमपि प्रतिवर्षमर्द्धाङ्गुलवृद्ध्या विंशतिवर्षे द्वादशाङ्गुलं भवतीति ज्ञेयम् । वाग्भटेऽप्युक्तं— "वीक्ष्य वर्षान्तरेषु । वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेत्" इति । वर्षान्तरेष्विति षड्द्वादशादिवर्षान्तरालस्थितेषु सप्तमाष्टमादिवर्षेष्वित्यर्थः । सुश्रुते तु सांवत्सरिकाष्टविंशतिवर्षाणां षडष्टदशाङ्गुलं नेत्रमानमुक्तं पञ्चविंशतिवर्षादूर्द्ध्वं द्वादशाङ्गुलमित्यनेन, तथा वाग्भटेऽपि—"अब्देऽब्दे पञ्चपूर्व्वेऽधिमासमभ्योऽङ्गुलानि षट् । सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोड़शे नव" इत्यनेन च यो नेत्रमानभेद उक्तः सोऽप्यदूरान्तरत्वान्न विरोधमावहतीति । एषाद्य नेत्राग्रस्थं कीदृशं कार्य्यमित्याह सुवृत्तमित्यादि ।—षड्द्वादशाष्टाङ्गुलानि यथासंख्यं मुद्गकर्कन्धुसतीनमाषच्छिद्राणि कार्य्याणि स्युः । कर्कन्धुशब्देनेह तदस्थि गृह्यते । उक्तं हि सुश्रुते—"कोलास्थिमात्रच्छिद्रमिति । कर्कन्धुश्च शृगालकोलिः । षडष्टद्वादशाङ्गुलयणे तु कनिष्ठाप्रमाणाग्रे तदङ्गुलेनाग्रं ति । अन्ये तु एवं विशेषं पठन्ती बदरास्थिमात्रमिह कर्कन्धुशब्देन गाहयन्ति । सतीनो वर्त्तुलकलायः । वर्त्तौ पिहितामीति द्रव्यान्तःप्रवेशमतिद्रव्यनिर्गमननिरासार्थं वलादीनां वर्त्तौ पिहितमुखानि कार्य्याणि । तदाह इति यथा नयसि यत्नेन दिहितं तदयःस्वस्थैव हृद्याङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां यथासंख्यं मूले चाग्रे तुल्यपरिणाहानि नेत्रं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अङ्गुष्ठं इत्याह च ।

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरे परम् ।
प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत् षट् प्रसृतास्ततः ॥
प्रसृतं वर्द्धयेदूर्द्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।
आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ ५ ॥

श्लक्ष्णानीत्यकर्कशानि ; गुडिकामुखानीति गुडिकाकारवर्त्तुलं मुखं येषाम्, ते वर्त्तुलमुखतया चतीक्ष्णमुखानि । सुकर्णिकानीति पूर्वमुक्तम् अतः कर्णिकाव्यवस्था-माह स्यादित्यादि ।—नेत्रस्याग्रप्रदेशे यच्चतुर्थो भागस्तत्र एका कर्णिका कर्त्तव्या नेत्रस्यातिप्रवेशनिरासार्थमिति भावः । मूलाश्रिते बस्तिनिबन्धने द्वे इति नेत्रस्य मूले तु चर्मपुटकाबन्धनार्थं कर्णिकाद्वयं कार्य्यमित्यर्थः । बस्त्यर्थे येषां मूत्रपुटकं ग्राह्यं तदाह जारद्गव इत्यादि ।—जारद्गव इति वृद्धगोभवबस्तिरिति । बस्तिरिति मूत्र-पुटकं कोषावरकचर्मेति केचित् । नष्टशिर इति समुद्धृतशिरासन्ततिः. कषायरक्त इति त्रिफलादिकषायद्रव्यभावनया रञ्जितः, अतएव विगन्धः विगतपूतिगन्धः । वयो वीक्ष्य यथानुरूपमिति वयोभेदेन वत्सरादिरूपेण यथोक्तेन यथा बस्तिर्यस्यानुरूपमात्-प्रमाणो भवति स तस्य नेत्रे बन्धनीयः ; सुबद्धसूत्र इति सुदृढबन्धनसूत्र इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यद्यपि षट्पली तु भवेज्ज्येष्ठेत्यादिना अनुवासनमात्रा उक्तैव तथाप्यनुक्तव्य-विशेषार्थं पुनरप्यनुवासनमात्रा वक्तव्या, सा च निरूहमात्रातिदेशेन वाच्या अतो-ऽनुवासनाधिकार एव प्रथमं निरूहमात्रामाह निरूहमात्रेत्यादि ।—वाग्भटस्य । प्रथमे वत्सरे निरूहमात्रा प्रकुञ्चः पलमित्यर्थः । परमिति वत्सरात् परमिति, प्रत्यब्दं प्रकुञ्चेन पलेन वृद्धिः कार्य्येति यावत् । षट्प्रसृता द्वादश पलानि भवन्ती-त्यर्थः । प्रसृतन्तु पलद्वयमिति । एतेन प्रत्यब्दं प्रकुञ्चवृद्ध्या द्वादशभिर्वर्षैः षट् प्रसृता भवन्तीत्यर्थः । द्वादशेति छेदः । तत इति द्वादशवर्षादूर्द्ध्वं प्रत्यब्दमेकैकं प्रसृतं दत्वा वर्द्धयेत् यावद्द्वादश प्रसृता भवन्ति ; एतेन द्वादशवर्षानन्तरं त्रयोदशवर्ष-मारभ्य अष्टादशवर्षपर्य्यन्तं प्रतिवर्षमेकैकप्रसृतवृद्ध्या द्वादशप्रसृतपूरणं भवति । अष्टादशस्येत्यष्टादशवर्षदेशीयस्य पुंसः आसप्ततेरिति सप्ततिवर्षं यावत् इदं द्वादश-प्रसृतस्वरूपमेव मानं ज्ञेयमित्यर्थः । दशैव प्रसृताः परमिति प्रत्यब्दं प्रसृतद्वया अष्टादशस्य अष्टादशवर्षस्य द्वादश प्रसृता भवन्ति, अतः सप्ततिवर्षपर्य्यन्तं द्वादश

यथायथं निरूहस्य पादो मात्रानुवासने ।
कृतचङ्क्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे ॥
नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ।
सङ्कोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य्य च ततोऽपरम् ॥
वस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीड़येत् ।
तथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥
उच्छ्वास्य वस्तेर्वदनं बद्धा हस्तमकम्पयन् ।
पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ॥
नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीड़येत् ।
सावशेषं प्रकुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ ६ ॥

प्रसृता एव, परं सप्ततिवर्षादूर्द्ध्वं दश प्रसृता एवेत्यर्थः। इदानीं पुनरर्द्धमात्रिकोऽप्यव्यवहारः, तेन महत्यपि पुंसि षट् प्रसृता एव दीयन्ते इत्यवधेयमिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

इदानीं सुश्रुताभिहितमात्रातिदेशेन मात्रानुवासनमात्रामाह यथायथमित्यादि ।— यस्मिन् वयसि यन्निरूहमानमुक्तं तस्मिन् वयसि अनुवासनमानं तन्निरूहचतुर्थांश-मित्यर्थः। एतेन प्रथमवर्षीयस्य बालस्य उत्कृष्टं निरूहमानं पलद्वयम्, तस्य चतुर्थांशः कर्षोऽनुवासनमानमित्यर्थः। एवं द्वितीयवर्षीयबालादौ द्विगुणादिकं बोध्यम्। ननु षट्पलो तु मध्यमेत्यादिना पूर्वं त्रिविधानुवासनमात्रोक्ता, अत्र पुनरन्यथेति विरोधः ? उच्यते, अष्टादशवर्षं यावत् द्वादशप्रसृतो निरूह उक्तः, तस्य चतुर्थांशः षट्पलमेव ; तथा षोडशवर्षं प्रति षट्प्रसृता उक्ताः, एषां चतुर्थो भाग-स्त्रिपलमेव, तथा षड्वर्षस्य षट्पलमित्यस्य पादः सार्द्धपलमिति, अन्तरे एकद्वि-वर्षादौ चतुर्दशवर्षादौ च ये मानभेदाः सन्ति तेषां सुश्रुतमतानुसारेणोह कार्य इत्येक-वाक्यतया न पूर्वापरवचनविरोधः। किञ्च षट्पलीत्यादि वाक्यत्रयमुत्तममध्यमहीना-नामनुवासनविधानमुक्तमिति त्रिविधं मानमभिप्रेतं, तेन तत्र वाक्यादिवयोभेद-भिन्नमानाभिधानात् न्यूनताधीद इति ध्येयम्। इदानीं किम्भूतस्य तदनुवासनं देयमित्याह कृतेत्यादि।—वाग्भटस्य। शयन इति शय्यायाम्। वामपार्श्वत इति वामपार्श्वेन, संविष्टं सुप्तम्। वामपार्श्वशय० प्र०

निरूहदानेऽपि विधिरयमेव समीरितः।
ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत्॥
प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्य्यं प्रसर्पति।
आकुञ्चयेच्छनैस्त्रिस्त्रिः सक्थिबाहू ततः परम्॥
ताड़येत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन् वारान् शनैः शनैः।
स्फिचोश्चैनं ततः श्रोणिं शय्यां त्रिरुत्क्षिपेच्छनैः॥

मध्यं शयानोऽर्हति बस्तिदानम्" इति। सक्थ्योति जङ्घा, अपरमिति वामम्। सव्य इति वामे। बस्तिमिति सद्रवबस्तिपुटाश्रितनेत्रयुक्तं नेत्रमेव। दक्षिणेनेति हस्तेन सम्भाव्य बस्तेर्बदनं बद्धेति बस्तेर्बस्तिपुटस्य मुखम्। उद्धात्य उद्घाट्य पश्चात् बद्ध्वेत्यर्थः। बस्तिमुखोद्घाटनस्य द्रवाभिघातजनितवातस्य निर्गमनार्थम्। उद्घात्य बस्तेर्वदने बद्ध इति पाठः। पृष्ठवंशं प्रतीति पृष्ठवंशं लक्षीकृत्य, तेन पृष्ठवंशानुसारेण ऋजु यथा स्यात् तथा नेत्रं प्रणयेदित्यर्थः। चरकेऽपि ऋजुपृष्ठवंशमित्युक्तम्। सकृदित्येकवारमेव। बस्तिपुटकान्तर्गतद्रव्यभागस्तु न निःशेषो देय इत्याह सावशेषमित्यादि।—वायुः शेषे हि तिष्ठतीति निःशेषदाने हि पुटान्तर्गतो वायुर्गुदं प्रविश्य बस्तिमाध्मापयेदिति भावः॥६॥

इदानीमुक्तानुवासनदानविधिं निरूहेऽप्यतिदिशति निरूहदानेऽपीत्यादि।—दत्ते च स्नेहे यादृशेन स्थातव्यं यच्च कर्त्तव्यं तदाह तत इत्यादि।—मुहूर्त्तस्य। वाक् लघ्वक्षरं, तदुच्चारणं शतधा यावत्कालेन भवति तावदुत्तानो भूत्वा तिष्ठेदित्यर्थः। अन्ये तु वाक्शतं छोटिकाशतमित्याहुः। प्रसारितैः सर्वगात्रैर्बाहुजङ्घादिभिरित्युपलक्षणे तृतीया। एवं कृते किं स्यादित्याह तथेति।—आकुञ्चयेदित्यादि सक्थिद्वयं, तथा बाहू च त्रिराकुञ्चयेदेव इति शेषः। आकुञ्चनान्यथानुपपत्त्यैव प्रसारणमपि लभ्यते। तेन पादवाङ्गुष्ठद्वयं पादतलं वा विधृत्य ततः सङ्कोच्य शनैः प्रसारयेदित्यर्थः। उक्तं हि चरके—"ईषच्च पादाङ्गुलियुग्ममाञ्छेत्" इति। आञ्छेत् प्रसारयेदित्यर्थः। तत्र तु प्रसारणान्यथानुपपत्त्याकुञ्चनं लभ्यत इत्येकवाक्यता च ज्ञेया। ततः परं बाहू च तदङ्गुष्ठद्वयञ्च विधृत्य ततः सङ्कोच्य प्रसारयेदिति। चरके तु बाहुसङ्कोचप्रसारणे नोक्ते इति शेषः। ताड़येदित्यादि।—स्फिचोश्चैनमिति छेदः। एनमातुरम्। तलयोः पादतलकरतल-

एवं प्रणिहिते वस्तौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक्।
आस्तीर्णे शयने काममासीदाचारिके रतः॥
योऽन्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन् कार्य्यकृत् ॥ ७ ॥
सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वै।
विना पीड़ां त्रियामस्थः स सम्यगनुवासितः ॥ ८ ॥

शीघ्रया स्फिचोश्च शीघ्रीम् वारान् शनैः शनैस्ताडयेदिति मुष्टिना इत्यादिति। एतच्च ताडनम् अनुवासनस्नेहस्य शीघ्रनिःसरणं यथा न भवत्यादित्येतदर्थं क्रियते। तदाह दृढबलः—"दत्त्वा स्फिचौ पाणितलेन हन्यात् स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम्" इति। ततः श्रोणीं शय्यां त्रिरुत्क्षिपेत्; तत इति शय्यामित्यनन्तरं प्रतीति शेषः; तेन शय्यां प्रति श्रोणीं त्रिरुत्क्षिपेदित्यर्थं इति श्रीकण्ठः। वयन्तु शय्यामित्यनन्तर तत्पार्ष्णिभ्यामिति शेषः; तेन तत्पार्ष्णिभ्याम् आतुरपार्ष्णिभ्यां शय्यां ताडयेदिति ब्रूमः; उक्तं हि—"दद्यो गुल्फान्तदेशस्य पाणिना ताडयेत् स्फिचौ। तत्पार्ष्णिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत्" इति व्याख्यायते।—श्रोणीं त्रिरुत्क्षिपेदित्यर्थः। एतदपि पार्ष्णिभ्यां शय्याताडनं स्नेहशीघ्रागमनरक्षणार्थमेव ज्ञेयम्। एतच्च शीघ्रागमनरक्षणार्थं कर्म यद्यपि पश्चादुक्तं तथापि स्नेहशीघ्रागमनेन वस्तेर्निष्प्रयोजनता स्यादिति कृत्वा प्रथममेव कार्य्यम्। अतएव भानुमत्यां चक्रोऽप्याह स्फिचयोर्नाभिघातस्तदपि पश्चादुक्तं तथाप्यनिमित्तत्वात्कृत्वा प्रथममेव ज्ञेयमिति। मन्दायास इति कायव्यायामायक…चेष्टादिशरीरचेष्टः। काममासीदित्यनेन दण्डवच्छीतान्तमर्द्दनाद्…कोष्ठादिकनिषण्णः कार्य्यमिति सूच्यते; उक्तं हि—"स्नेहेन पायौ तु निषिञ्चिताय ते बाहुगाथावयवा प्रसार्य्याः। तावद्गृहीत सुखं सततं निद्रामुपासीत उत्तानशायी" इति। आचारिके रत इति ब्रह्मचर्य्यादिवर्ज्जनाद्याचारतत्परः। यदि तु स्नेहो दत्तमात्र एवातिमात्रत्वादिदोषेण निःसरति तदा किं कार्य्यमित्याह योऽन्य इत्यादि।—वाग्भटश्च। शीघ्रमिति त्रियामादर्वाक्। अत्र द्वितीयस्नेहदानमन्यनामधेय विधेयं, प्रथमस्नेहदानेनैव कोष्ठामनुपहितत्वात् सुश्रुतेऽप्युक्तं तात्काल्योऽस्यतरो देय इति, पूर्वदत्तस्नेहदानस्य इति। ७॥

सानिल इत्यादिना सम्यगनुवासनस्य लक्षणमाह। ८

क्वाथार्द्धमात्रया प्रातर्धान्यशुण्ठीजलं पिबेत्।
पित्तोत्तरे कदुष्णाम्भस्तन्मात्रं पिबेदनु ॥
तेनास्य दीप्यते वह्निर्भक्ताकाङ्क्षा च जायते।
अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन् न दुष्यति।
कुर्य्याद्वस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत् ॥ ९ ॥

कोष्ठाग्निदीप्त्यै स्नेहपाकार्थमाह क्वाथार्द्धमात्रयेत्यादि।—यस्य पुरुषस्यान्वासनमात्रया यावान् संशमनः क्वाथः समर्थीति तस्मादर्द्धं धान्यशुण्ठीजलं षडङ्गविधिना कर्त्तव्यमिति भावः ; तत्र धान्यस्य द्वादश मासकाः, शुण्ठ्याश्च षट् चत्वारो वेति मिलित्वा कर्षमानत्वं ज्ञेयम्। एतच्च धान्यशुण्ठीजलं न प्रत्यहं देयं किन्त्वेकान्तरमिति। तदुक्तं—"एकान्तरोपयोगेन धान्यशुण्ठीजलं पिबेत्" इति। तत्रैकान्तरमित्येकान्तरस्नेहानुवासनदानं, यस्मिन् दिवसे अनुवासनं न दीयते तस्मिन्नेव दिने धान्यशुण्ठीजलं देयम्, अनुवासनदिने तु न देयम्। यदाह चरकः—"युक्तस्नेहं द्रवोष्णञ्च लघुपथ्योपसेवनम्। भुक्तवान् मात्रया भोज्यमनुवास्यस्त्वचरात् माहतात्। धान्यनागरसंसिद्धं तोयं दद्याद्विचक्षणः। व्युषिताय निशां कृष्णमुष्णं वा कैवलं जलम्" इति व्युषितायेति अनुवासनस्नेहं दत्त्वा निशां व्युषितायेत्यर्थः। एतेन यस्मिन् दिने अनुवासनस्नेहो न दीयते तस्मिन्नेव दिने धान्यनागरसिद्धं जलं देयमिति बोधयतीति। कृष्णमिति प्रातः। पित्ताश्रये तु दोषे धान्यशुण्ठीजलं हित्वा कोष्णजलं देयमित्याह पित्तोत्तर इत्यादि।—तन्मात्रमिति क्वाथप्रमाणम्। त्रियामस्थस्नेहस्य सम्यगनुवासनचिह्नं यदुक्तं तदपवादमाह अहोरात्रादित्यादि।—कृत्स्नस्य। अहोरात्रादिति वस्तिदानदिनरात्र्यभिप्रायेण, तेन याममात्रात् परतोऽपि यामैकमात्रागच्छन्नपि स्नेहो न दुष्यति न व्यापदं करोतीत्यर्थः। वस्तिगुणानिति स्नेहनादीन्। जीर्ण इति परिपक्वः, अल्पगुण इति वायुरभ्यासमभिभूय पाकं नीत्वा न सम्यक् स्नेहनादिकं करोति। शीघ्रं च देहं मारयित्वा प्रत्यागच्छन्नेव स्नेहो यथोक्तगुणकारक इति भावः। पक्वाशयस्थस्यापि स्नेहस्य पाकोऽग्निसत्वादयान्या देहतेजसा च सम्भवत एव। अतएवोक्तं चरके—"एकमात्र जरां स्नेहो यात्यल्पं तिष्ठताश्रिये। एष्योऽन्येषां महत्त्वात् प्रायः स्नेहं पचति पावकः" इति ॥ ९ ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्य्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।
सर्वोऽल्पो वाऽऽवृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः संविजानता ॥ १० ॥
अनायान्तमहोरात्रात् स्नेहं सोपद्रवं हरेत् ।
स्नेहवस्त्यापनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ॥ ११ ॥
अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाध्मानशूलाः श्वासश्च जायते ।
पक्वाशयगुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम् ॥
तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेव सिद्धञ्चाप्यनुवासनम् ॥
स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ।
स्नेहवीर्य्यं तथा दत्ते स्नेहो नानुविसर्पति ॥ १२ ॥

इदानीं यः स्नेहः सर्वथा अनिःसृतः समुदायैकदेशेन वा यदि व्यापदं न करोति तदा तदुपशमनाय यत्नो न विधेय इत्याह यस्येत्यादि ।—उपद्रवम् । अनिःसृतोऽपि पार्श्वग्रहादिकमुपद्रवं न कुर्य्यादिति । अल्पो वा वृत इति क्वचित् निःसृतः शोषमापन्न इत्यर्थः । आवृतस्यापि तत्र हेतुमाह रौक्ष्यादित्यादि ।—शरीररौक्ष्याद्वा तिष्ठन्नपि स्नेहो दग्धशरीरं आप्याययन्नेव न व्यापदं करोतीत्यर्थः । अन्ये तु सर्वोऽल्पो वा धृत इति पठन्ति ; रौक्ष्याद्रौक्ष्येणावृतवायु-मार्गतः प्रतिबद्धः स्नेहो न निःसृतोऽपि व्यापज्जनकत्वादुपेक्ष्य इत्याहुः । उपेक्ष्य इति न तत्र वाताद्यावरणोपशमनो चिकित्सा कार्य्येत्यर्थः ॥ १० ॥

अनायान्तमित्यादि ।—सुगमम् । हरेदिति शोधनवस्तिभिरिति शेषः ; कथं-मित्याह स्नेहवस्त्यामित्यादि ।—सुगमम् । नान्यः स्नेहो विधीयत इति स्नेहाति-योगभयात् । शोधनवस्तिना हीयत एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

तच्चिकित्सितं व्यापदमाह अशुद्धस्येत्यादि ।—अशुद्धस्येति वमनेन विरेचनेन वा । तीक्ष्णमित्यनुवासनविशेषणम् , अन्ये तु निरूहणमित्यस्य विशेषणमित्याहुः । वातनिरेकाभ्यां शुद्धस्यैव स्नेहवस्तिर्देयो न पुनरविशुद्धस्येत्याह स्नेहवस्तिरित्यादि । कथं न विधेय इत्याह स्नेहवीर्य्यमित्यादि —

अभुक्तमपि वातेन केवलेनाभिपीड़ितम्।
अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत्॥ १३॥
अनुवासयेत् तृतीयेऽह्नि पञ्चमे वा पुनश्च तम्।
यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽप्युल्वणमारुतान्।
व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम्।
इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये।
निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः॥ १४॥

अभुक्तस्य स्नेहवस्तिर्न देय इति यदुक्तं तदपवादमाह अभुक्तमपीत्यादि।—केवलेनेति। निरावरणेन अहोरात्रस्य कालेष्विति अहोरात्रेर्वा ये कालाः पूर्वाह्ण-पूर्वरात्रादयस्तेष्वित्यर्थः॥ १३॥

एकमनुवासनं दत्त्वा कियता कालेनानुवासनं देयमित्याह अनुवासयेदित्यादि।—वाग्भटस्य। स्नेहपक्तिः स्यादिति छेदः। तमिति प्रथममनुवासितं तृतीये पञ्चमे वाऽह्नि अनुवासयेत्; अत्र सति दृढ़वाते त्र्यहेऽनुवासनं देयं, मन्दाग्नौ दृढ़कफपित्ते तु पञ्चमदिनेऽनुवासनमिति व्यवस्था। यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादित्यनेनाग्न्यपेक्षया उक्तकालातिक्रमोऽपि कार्य्य इति बोधयति। उल्वणवातादीन् प्रति तु प्रत्यहमेवानुवासनं देयमित्याह अतोऽपीत्यादि।—अतोऽपीति त्र्यहादिदेयानुवासनापेक्षयापीत्यर्थः। हारीतोऽप्याह—"दृष्टातिदुष्ट पवनस्य रूपं दिने दिने वस्तिमुदाहरन्ति" इति। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"रूक्षस्य बहुवातस्य स्नेहवस्तिं दिने दिने। दद्याद्वैद्यस्ततोऽन्येषामग्न्यारोधभयात् त्र्यहात्" इति। अनयैवोक्तरीत्या निरूहानन्तरमनुवासनकालोऽप्यूहनीयः। यदाह दृढ़बलः—"त्र्यहे त्र्यहे वाप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरूहादनुवासनञ्च" इति। एवं यस्मिन् दोषे यावन्त्यनुवासनानि देयानि तदपि चरकादावेवानुसर्त्तव्यानि। कियन्तः स्नेहवस्तयः प्रयोज्या इत्याह इतीत्यादि। वाग्भटस्य। ननु त्रिचतुर्भिः स्नेहैरित्यनेन चतुःसङ्ख्यवस्तिदानं विधीयते, तथा च विरोधः, उक्तं हि चरके—"वस्तीन् युग्मान् कुशलो विदध्यात्" इति; युग्मवस्तिदानञ्च प्रभावादेवात्रोपकारीति महर्षिवचनादुन्नीयते, यथा युग्मेष्वहःसु पुत्रकामो संवसेतामिति; अयुग्मदानोपपत्तियामतिप्रसङ्गेत्यनुकथिता चाचार्य्येण; सत्यम्; अत्र त्रिचतुरैरित्यनेन युग्मवस्तिदानमुक्तं यत् निरूहाङ्गतया स्नेहनार्थंक्रियमाणानुवासनविषयम्, अयुग्मवस्ति-

विष्टब्धानिलविण्मूत्रः स्नेहो हीनेऽनुवासने ।
दाहज्वरपिपासार्त्तिकरस्त्वत्यनुवासने ॥ १५ ॥
स्नेहवस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेशो निरूहात् पवनाद्भयम् ॥१६॥
अनास्थाप्या येऽभिधेया नानुवास्याश्च ते मताः ।
विशेषतस्त्वमी पाण्डुकामलामेहपीनसाः ॥
निरन्नप्लीहविड्भेदी गुरुकोष्ठकफोदराः ।

दानन्तु नातन्निश्चयकालानुवासनविषयम्, अतो भिन्नविषयतया न विरोधः । किंवा चरके अनुवासनिकस्य कालान्तराभिप्रायः, तेन यथाऽऽस्थापनानुवासनं देयं तदनुरूपकं निरूहानन्तरं कर्त्तव्यम्; तेन तत्र एकादशसु वासनानन्तेषु दोषेषु यदि वायुर्न शाम्यति तदा तस्य मार्गावरणनिरासार्थं निरूहं दत्त्वा पुनर्यथोक्तसंख्ययानुवासनं देयमित्यर्थः । स्निग्ध इव देह इति शेषः । पवनादिश्च इत्यत्रापि । शोधनमिति निरूहविशेषणम्; स्नेहनमित्यनुवासनम् ॥ १४ ॥

अनुवासनयोगातियोगलक्षणमाह विष्टब्धेत्यादि ।—सुश्रुतः । विष्टब्धानिलविण्मूत्राणि यस्मात् स्नेहात् स तथा अनिलादिस्तम्भकर इत्यर्थः ॥ १५ ॥

निरूहानुवासनयोः परस्पराव्यवधानेन दोषमाह स्नेहवस्तिमित्यादि । चरकस्य । एकमेवेति परस्परानन्तरितम् । उत्क्लेश' पित्तकफोत्क्लेशः, केचित्तु स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेश इति पठन्ति । निरूहात् पवनाद्भयमिति निरन्तरनिरूहेण शरीरस्य शोधनातियोगात् पवनाद्भयं स्यादिति भावः । अनुवासनार्थश्च तैलं पक्वमेव ग्राह्यम्, नापक्वम् । यदाह दृढबलः—"न चामं प्रणयेत् स्नेहं यदभिष्यन्दयेद्गुदम्" इति । अनुवासनार्थश्च तैलं यद्यप्यस्मिन् प्रकरणे नोक्तं तथापि वातघ्नौषधसिद्धं नारायणतैलादिकं तैलमनुवासनीयम् ॥ १६ ॥

येषामनुवासनं न देयं तानाह अनास्थाप्या इत्यादि ।—आस्थापनं निरूहणम्, अनास्थाप्या अनिरूह्या इत्यर्थः । अतिदेशेनानुवासनीयानभिधाय विशेषतो ये नानुवास्यास्तानाह विशेषत इत्यादि ।—

अभिष्यन्दभ्रमश्वासमूर्च्छाक्रिमिकोष्ठाघ्मानमारुताः।
पीते विषे गरेऽपच्यां श्लीपदी गलगण्डवान्॥ १७॥
अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धः क्षतोरस्को भृशं कृशः।
आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः॥
श्वासकासप्रसेकार्शोहिक्काध्मानाल्पवह्नयः।
शूनपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रोदकोदरी॥
कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी॥ १८॥
न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यर्थाभिनिविशेद्बुधः।
भवेत् कदाचित् कार्य्यापि विरुद्धापि मता क्रिया॥
छर्दिहृद्रोगगुल्मार्त्ते वमनं स्वे चिकित्सिते।
अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां वस्तिकर्म च॥ ९॥

इत्यनुवासनाधिकारः।

न्तमः। एषाञ्च पाण्डुादीनामनुवासनेन ये दोषास्ते चरके पञ्चकर्मीयसिद्धावनुसन्धेयाः, इह तु विस्तरभयान्नोक्ताः॥ १७॥

अनास्थाप्यानाह अनास्थाप्या इत्यादि।—वाग्भटस्य। अत्राप्यतिस्निग्धादीनामास्थापनदोषास्तत्रैवानुसन्धेयाः। मासान् सप्त च गर्भिणीत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया। तेनैकमासात् प्रभृति सप्तमासपर्य्यन्तं वस्तिनिषेध इति॥ १८॥

इदानीं वमनविरेचनवस्त्यधिकारे वमनाद्यविधेयत्वेन तथा वमनादिविषयत्वेन प्रतिपादितेषु वमनादिनिवृत्तिप्रवृत्तिनियमं निषेधयन्नाह न चैकान्तेनेत्यादि।—दृढबलस्य। निर्दिष्टेऽप्यर्थे एकान्तेन नाभिनिविशेत् यथोक्त एवार्थः कार्य्य इति निर्बन्धं न कुर्य्यादित्यर्थः। अथ किमर्थं यथोक्तार्थस्यैवार्थस्यावधारणं न क्रियत इत्याह भवेदित्यादि।—यस्मो विरुद्धत्वेन शास्त्राभिमतापि क्रिया कदाचिदवस्थावशेन कार्य्या भवेत्। चरकेऽप्युक्तम्—"उत्पाद्यते हि सावस्था देशकालबलं प्रति। यस्यां कार्य्यमकार्य्यं स्यात् कर्म कार्य्यञ्च वर्जितम्" इति। इदानीं निषिद्धमप्यवस्थावशेन क्रियत इत्युदाहरणमुपन्यस्य दर्शयति छर्दिहृद्रोगेत्यादि।—वाग्भटस्य। अवाम्यादीनामपि छर्द्यादीनां वमनं स्वे चिकित्सिते छर्द्यादिचिकित्साध्याये अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टमित्यर्थः। अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टमित्यनेनावस्थाविशेष एव निषिद्ध-

अथ निरूहाधिकारः ।

अनुवास्य स्निग्धतनुं तृतीयेऽह्नि निरूहयेत् ॥ १ ॥
मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ।
अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।
मधुस्नेहनकल्काख्यकषायावापतः क्रमात् ।
त्रीणि षड् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिषु ॥

विधानम्, सामान्यतस्तु निषेध इति । उत्सर्गापवादतया निषेधनिषिद्धकरणयोरविरोध इति दर्शयति, एवमन्यत्रापि निषेधविषये वमनादिविधानमवस्थाविशेषपरतया समाधेयम् ॥ १९ ॥

इत्यनुवासनाधिकार-विवृतिः ।

अनुवासनेन स्निग्धस्य निरूहविधानादनुवासनाधिकारानन्तरं निरूहमाह अनुवास्येत्यादि ।—तृतीयेऽह्नीति अनुवासनदिनमारभ्य तृतीयदिन इत्यर्थः । तृतीयेऽह्नीति प्रायिकं ज्ञेयं पञ्चमे तद्विधानात्; यदाह वाग्भटः—"पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साध्ये शुभे ।" निरूहनिरुक्तिश्च सुश्रुते—"दोषनिर्हरणाच्छरीरोद्रोगहरणाद्वा निरूहः" इति । शरीरदोषहरणेन वयःस्थापनेन शरीरस्य पुनर्नवीकरणम्, अत एवास्थापनमपि निरूहस्य संज्ञान्तरं वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वेति ॥ १ ॥

निरूहदानसमयमाह मध्याह्न इत्यादि ।—वाग्भटस्य । किञ्चिदावृत्ते ईषत्पश्चिमाश्रिते । अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलमिति अभ्यक्तत्वेन अभ्यङ्गविषयेऽपि स्वेदप्रयोगं कर्तव्यतया वा ज्ञापयति । स्वेदो यद्यपि पञ्चकर्मपूर्वकतया प्राप्तोऽपि गतार्थ एव, यदुक्तम् "अनुपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः । पञ्चकर्माणि कुर्वीत" इति तथाप्यभ्यङ्गक्रियमाणस्वेदपरत्वेऽपि स्वेदविधानार्थं स्वेदितेत्युक्तम् । उत्सृष्टमलमिति त्यक्तमूत्रपुरीषम् । नातिबुभुक्षितमिति बुभुक्षितस्य हि निरूहोऽतिशीघ्रागाधोर्ध्वगमनाय च स्यादिति भावः

पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम् ।
षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम् ॥ २ ॥
दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।
विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतद्वयम् ।
एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् ।
सम्मूर्च्छितं कषायं तं पञ्चप्रसृतसम्मितम् ॥
वितरेत्तु यथावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ।
वस्त्रपूतं तयोश्चाम्बु कुम्भीवाष्पेण तापितः ।
एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ ३ ॥

मदनफलशतपुष्पादीनां कल्कः। आवापशब्देन तु मधुस्नेहकल्ककषाय-व्यतिरिक्त-क्षीरमूत्रकाञ्जिकजम्बीररसमांसरसादि-द्रव्यमुच्यते एतादौ पुनरावापशब्देन प्रक्षेपः, "कल्को ह्यावापमभिधीयते" इति। अनिलरोगेषु क्रमात् यथासंख्यं मधुनस्त्रीणि पलानि, स्नेहस्य षट्, कल्कस्य द्वे, कषायस्य दश, त्रीणि चावापस्येति एवं मिलित्वा द्वादशप्रसृतो निरूहो भवति, प्रसृतन्तु पलद्वयमिति। एवं पित्तश्लेष्मणोरपि च व्याख्येयम्। द्विपञ्चेति दश इत्यर्थः। इदन्तु यद्द्वादशप्रसृतमानं निरूहस्योक्तं तदष्टादशवर्षमारभ्य सप्ततिवर्षपर्यन्तं बोध्यम्, तेन वयोभेदेन निरूहमात्राभेदः चरकादावनुसरणीयः। तेन यत्र द्वादशप्रसृतापेक्षया हीनमात्रो निरूहः कर्त्तव्यो भवति तत्र मधुस्नेहादीनामुक्तमात्रानुसारेण मात्रा कल्पनीया। द्वादशप्रसृताधिक मात्रा च न कर्त्तव्यैव, उक्तं हि चरके द्वादश परं प्रसृतिः; परंशब्दोऽवधारणे, द्वादशैव प्रसृताः स्युरित्यर्थः। एतच्च चरकवचनं परमतप्रक्षेपणार्थं ज्ञेयम्, तेन सुश्रुते "द्वादशप्रसृतं किञ्चित् विंशत्पलमथापरे" इत्यनेन यदेकीयमतमुपन्यस्तं तत् प्रतिक्षिपति, द्वादशप्रसृताधिकमानस्य महात्ययत्वादिति। हारीतेऽप्युक्तम्– षड्ढा टकं परमतप्रमाणमिति ॥ २ ॥ *

निरूहं द्रव्यसंयोजनाक्रममाह दत्त्वेत्यादि।—सुश्रुतस्य। प्रथमं शिलादिखर-लवणभाजने यथाक्रममानं मधुसैन्धवचूर्णञ्च स्थापयित्वा चिरं घर्षणं कार्यं यावदेकीभवति, तदनु स्नेहप्रसृतद्वयमपि मधुना सार्द्धं मथ्नीयात् यावदेकीभवति, एकीभूते च स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं कषायस्य पञ्च प्रसृतानि दत्त्वा आलोडयेत्, तदनु

न धावत्योषधं पाणिं न तिष्ठत्यवलिप्य च।
न करोति च सीमन्तं स निरूहः सुयोजितः॥ ४॥
पूर्व्वोक्तेन विधानेन गुदवस्तिं निधापयेत्।
त्रिंशन्मात्रास्थितो वस्तिस्ततस्तूत्कटुको भवेत्॥
जानुमण्डलमावेष्ट्य दत्तं दक्षिणपाणिना।
छुष्टेनेवच्छटाशब्दमतं तिष्ठेदवेगवान्॥
द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्थतः॥ ५॥

मद्धतष्यमात्रायं वितरेदित्यर्थः। अयञ्च निरूहद्रव्यसंयोजनक्रमः पित्ते चत्वारि चत्वारोऽप्यायुग्गानमेवादात् पित्ते निरूहमानमधिकृत्य यद्यप्युक्तस्तथापि एकत्रोक्तो विधिरन्यत्राप्युपतिष्ठत इति न्यायात् कफवातोक्तनिरूहेऽपि ज्ञेयः। द्वादशप्रसृत इति यद्यप्यत्र सैन्धवाद्यनधिकमपि भवति तथाप्यस्त्वाद्दविम-र्षणयोक्तं द्वादशप्रसृत इति॥ ३॥

इदानीं सम्यग्योजितस्य निरूहस्य लक्षणमाह न धावतीत्यादि।—औषधं मिलितमधुसैन्धवकषायकल्कस्वरूपं निरूहौषधं पाणिं न धावति तनुतया प्रक्षालित-प्रायं हस्तं न करोतीत्यर्थः। तथातिघनतया पाणिमवलिप्य यदौषधं न तिष्ठति तथा तदौषधं सीमन्तं तैलादिरेखां न करोति न दर्शयति। सुयोजित इति सम्यग्योजितः॥ ४॥

औषधयोजनानन्तरं यद्विधेयं तदाह पूर्व्वोक्तेनेत्यादि।—पूर्व्वोक्तेनेत्यनुवास-नोक्तेन। वस्तिमिति निरूहम्। स च वस्तिः कियन्तं कालं गुदे स्थाप्य इत्याह त्रिंशन्मात्रेत्यादि।—मात्रालक्षणमाह विदेहः यथा—“यावत् पर्य्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम्। निमेषोन्मेषकालो वा सा मात्रा परिकीर्त्तिता” इति। उत्कटुक उकड़ीति लोके। एतच्च त्रिंशन्मात्रोपस्थापनं मृदुकोष्ठं वेगवन्तञ्च प्रति बोध्यम्। अवेगवन्तं क्रूरकोष्ठञ्च प्रति यद्विधेयं तदाह जानुमण्डलेत्यादि।—छुष्टेन छोटिकया अङ्गुष्ठमध्याङ्गुलिकः। इत्थं छटाशब्दमित्यन्वयः छटा तुड़ीति लोके। कियती

सम्यङ्‌निरूढ़लिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत् ॥
प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणत्वं रुच्यग्निवृद्ध्याशयलाघवानि।
रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च बलञ्च तत् स्यात् सुनिरूढ़लिङ्गं ॥ ६ ॥

अयोगश्चातियोगश्च निरूहस्य विरिक्तवत् ॥
स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो
द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते।
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णरूक्षाः
कफे निरूहा न परं विधेयः ॥
एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्।
पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥ ७ ॥

पयसा च पित्ते। त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः ॥ तथा वाग्भटेऽप्युक्तं—"त्रिभ्यः परं वस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः। न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति" इति। नैवम्; निषिद्धेऽपि बहुदुष्टकफविषये तथा प्रात्रिकम्, चतुर्थपुटकदानन्तु कचित् क्रूरकोष्ठे बहुदोषे च पुरुषे इति भिन्नत्वविषयतया न विरोधः। अतएव यथोक्त इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

वस्तिनिवारणविधिमाह सम्यगित्यादि।—तदेव सम्यग्निरूढमाह प्रसृष्टेत्यादि।—हृद्बलस्य। प्रसृष्टं सम्यक् प्रवृत्तम्। आशयलाघवानीत्यत्र कामयलाघवानीति पाठे रोगोपशान्तिरित्यनन्तरं दा शब्दो ज्ञेयः। तेन निरूहसाध्यानां विकाराणां लाघवमुपशान्तिर्वा भवतीत्यर्थः। रोगोपशान्तिरिति वचनं रोगविषयम्, प्रकृतिस्थतेति तु सुस्थविषयम्, तेनात्र पौनरुक्त्यं नाशङ्कनीयम् ॥ ६ ॥

अनुवासनयोगातियोगलक्षणं निरूहेऽप्यतिदिशति अयोगश्चेत्यादि। इदानीं दोषभेदेन वस्तिपुटकसंख्यां नियमयन्नाह स्निग्धोष्ण इत्यादि। एक इत्येकपुटकः. समांस इति मांसरससहितः। उक्तं हि वाग्भटे—"वस्तिरेकोऽनिले स्निग्ध. स्वाद्वम्लोष्णो रसान्वितः" इति। वाते स्निग्धोष्णस्तथा मांसरससहितस्तथा एक एव निरूहपुटको देयो न त्वधिकः। समांस इत्यत्र निरूढ इति केचित् पठन्ति निरूढोऽत्र पुटकाभिधायी। पयस चेत्यत्र पञ्चमे तृतीया, पयसा युक्ताविवर्थः।

अनायान्तं मुहूर्त्तान्तं निरूहं शोधनैर्हरेत्।
निरूहैरेव मतिमान् क्षारमूत्राम्लसंयुतैः॥
विगुणानिलविष्टब्धं चिरं तिष्ठन्निरूहणम्।
शूलारतिज्वराटोपान् मरणं वा प्रयच्छति॥ ८॥
न तु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः।
आमं तद्धि हरेद्भुक्तं छर्दिं दोषांश्च कोपयेत्॥ ९॥

कटुकाशीतलत्वात् कटुकादिद्रव्ययोगादेव ज्ञेयम्। न परं विधेया इत्यनेन सुश्रुतोऽन्तरमर्गसिद्धानन्तर्यं पूर्वोत्तरबस्त्योर्निषेधयति। वाग्भटेऽप्युक्तं—"स्निग्धः परं बस्तिसतो नैवान्तरान्तो निकिरम्भकाः। न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति" इति। अर्णेन दोषभेदेनोक्तस्य बस्तिपुटकसंख्यानियमस्य फलमाह एकोऽपकर्षतीत्यादि।—स्वमार्गादिति स्वस्थानात्, पक्वाशयादिति सर्वत्रैव योज्यम्। अनिलस्य हि पक्वाशयः स्थानम्, तत्र प्रथमबस्त्यादिकपुटकोऽप्यनिलमपकर्षति, द्वितीयादिपुटकदानं तत्र निष्फलमिति भावः। एवं पित्ते तृतीयपुटकदानम्, कफे चतुर्थपुटकदानं न कर्त्तव्यम्, फलाभावात्। पक्वाशयापेक्षया पित्ताशयस्य व्यवहितत्वात् द्वितीयं पित्तं स्वाशयादपकर्षति, ततोऽपि कफाशयस्य व्यवहितत्वात् तृतीयपुटकः कफमपकर्षति। स्वमार्गादित्यनेन यदि दोषाः स्वस्थानस्था भवन्ति तदैवायं नियम इति बोधयति, तेन यदि पित्तकफौ पक्वाशयस्थौ भवतः तदा प्रथमपुटकोऽपि तत्स्थानगतपित्तकफापगमनं करोति, तथा द्वितीयतृतीयावपि पित्तकफस्थानगतावाय [illegible] गमनं कुरुत इति ज्ञेयम्। पित्तकफयोस्तु यद्यपि सुश्रुते चिकित्सिते बस्तिदानं न भवति तथापि वातानुबन्धे वातानुगमने वा पित्तकफे चैतदविरोधं ज्ञेयम्। तदुक्तं सुश्रुते—"बस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते" इति। [illegible] दाधान्यतो बस्तिमतद्वापरपरत्वादिनीत्यामिकम्, तेन पित्तादिस्थाने विशेषबस्ति-विधानमात्रं पित्तादिस्थानगतदोषहरत्वमप्यप्रधानत्वपतया न विरुध्यते॥ ७॥

यदा [illegible] न यान्ति तदा किं कर्त्तव्यं तदाह अनायान्तमित्यादि। मुहूर्त्तम्। मुहूर्त्तं नाडिका। शोधनैरिति, शोधनद्रव्यकृतैः। निरूहस्य चिर-

आवस्थिकः क्रमश्चापि मत्वा कार्य्यो निरूहणे ॥ १० ॥
अतिप्रपीड़ितो वस्तिरतिक्रम्याशयं ततः ।
वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ॥
छर्दिहृल्लासमूर्च्छादीन् प्रकुर्य्याद्दाहमेव च ।
तत्र चूर्णं गलापीड़ं कुर्य्याच्चाप्यवधूननम् ।
शिरःकायविरेकौ च तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान् ॥ ११ ॥
सुनिरूढ़मथोष्णाम्बुस्नातं भुक्तरसौदनम् ।
यथोक्तेन विधानेन योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥ १२ ॥

अवस्थावशेन यथोक्तक्रमव्यभिचारं दर्शयन्नाह आवस्थिक इत्यादि।—सर्व्वं च मत्वेत्यवस्थां बुद्ध्वा, निरूहणे आवस्थिक इत्यवस्थोचितः क्रमः कार्य्यः, तेनावस्थाविशेषे निषिद्धनिरूहेऽपि प्रतिकारं चिन्तयित्वा निरूहो देय एवेत्यर्थः। यथा भुक्तवतो निषिद्धोऽपि निरूहोऽत्यर्थशूलवेदनायां वैतरणवस्तिरूपो दीयते तथा उदरादिषु निषिद्धो निरूहोऽवस्थायां क्रिमिषु निरूह एव क्रियते चिकित्सान्तरमेव कथं न क्रियते इति वाच्यम्; वस्तिगतदोषे हि मलाहरणे वस्तिरूपं प्रधानं चिकित्सितं मलापहरणेन दोषान् शमयति, न तत्र चिकित्सान्तरं प्रभवति, अतस्तस्यामवस्थायामनर्हनिरूहाणामपि दोषमलहरो निरूहो देय एवेति ॥ १० ॥

वस्तेरतिपीड़नेन दोषमाह अतिप्रपीड़ित इत्यादि।—तत्र तस्मिन्। आशयमिति पक्वाशयादिकम्। नासिकाभ्यामिति नासापुटाभ्याम्। आदिशब्दाद्दाहादयः। अथ यत् प्रतिविधेयं तदाह तत्रेत्यादि।—गलापीड़मिति गलनिष्पीड़नम्, एतच्च तथा कार्य्यं यथा न म्रियते। उक्तं हि—"कण्ठपाणितलैः कण्ठं गृह्णीयान्न म्रियेत यथा" इति। अवधूननमित्यत्र केशेष्वादायेति शेषः। उक्तं हि—"केशेष्वादाय च धुनुयात्" इति। एतच्च वस्तिव्यापच्चिकित्सितं लेखन प्रदर्शितम्; विस्तरस्तु चरकादावनुसन्धेय इति ॥ ११ ॥

निरूहसम्यग्योगानन्तरं यद्विधेयं तदाह सुनिरूढमित्यादि।—सुष्ठु तस्य। उष्णाम्बुस्नानमिति शिरो विहाय ज्ञेयम; शिरसि तु शीतमकर्त्तव्यमेवेति मता व्यवहरन्ति। अत्र केचित् पञ्चविधमात्रासाधितमूषोदक पानादेरनुपदिशन्ति। उक्तं—"ततः प्रत्यागते वस्तौ ... ... । भोजयेत् सततमेव यावद्दुग्ध-रसेन" इति। ... —यं दत्तिदानन्तु दृष्टमप्युक्तं यथा—"प्रत्या-

तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते।
रसौदनस्तेन शस्तस्तदहश्चानुवासनम्॥ १२॥

अर्द्धमात्रिकः—

दशमूलीकषायेण शताह्वाद्यं प्रयोजयेत्।
सैन्धवाद्यस्य मधुनो द्विपलं द्विपलं तथा॥
तैलस्य फलमेकन्तु फलस्यैकत्र योजयेत्।
अर्द्धमात्रिकसंज्ञोऽयं वस्तिर्द्देयो निरूहवत्॥
न च स्नेहो न च स्वेदः परिहारविधिर्न च।
आत्रेयानुमतो ह्येष सर्वरोगनिवारणः॥

गतं कोष्णजलाभिषिक्तः शाल्यन्नमद्यात् तनुनाप्यनेन। जीर्णे तु सायं लघु चाल्पमात्रं भुक्तानुवास्यः परिहारणार्थम्। निरूहपादांशसमेन तैलेनाम्लोनि सर्वांपधसाधितेन" इति। निरूहपादांशसमेनेति निरूहपादप्रमाणेन, चतुर्विंशतिपलं षट्पलेन स्नेहेनेत्यर्थः। इयञ्चोत्तममात्रानुवासनस्य चक्रम।—"उत्तमा षट्पलो मात्रा मध्यमा त्रिपली भवेत्। कनीयसी त्वर्द्धपला त्रिधा मात्रानुवासने" इति। एषाञ्च षट्पलो मात्रा प्रवक्षामि' प्रत्येव बोध्या। चन्द्रे त्वाक्षः निरूहदानदिने यः स्नेहवस्तिर्दीयते सोऽल्पमात्र एव, न तु षट्पलः, निरूहव्याकुलितामित्वात्; अतएवाह भोजः—"सम्यङ् निरूढं तैलाक्तं जाङ्गलेन सेवितम्। योजयेदल्पमात्रेण तनुपायं ग्रेहत्'नमा" इति। चत्र तनुवचमिति तद्दिनोपलक्षणम्, तेन सायं दीयते स्नेहवस्तिः। तथाहत सार्द्धपलरूपा वरमात्रा स्नेहस्य ज्ञेया। न चैवं चरकविरोधः; चतुर्विंशतिपलस्य निरूहस्य पादः षट्पलं तस्यांशश्चतुर्थो भागः सार्द्धैकपलं सञ्च तेनांशेनेति हि तदर्थः। अङ्कानु सार्द्धपलेन स्नेहेनानुवासनं कुर्वन्ति निरूहस्य मन्दाग्निप्रमात्॥ १२॥

कुतो नाहरमः सद्यवस्थित तत्रोपदिश्यत इत्यत आह तदहरित्यादि।— निरूहकृतानदोषः ९० वे न वातात् भीतिरिति भावः॥ १२॥

वस्त्रपूतं सुखोष्णञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः॥
शूलं विट्सङ्गमानाहं मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम्।
क्रिम्युदावर्त्तगुल्मादीन् सद्यो हन्यान्निषेवितः॥ १७॥
इति क्षारवस्तिः।

अथ वैतरणवस्तिः—

पलमम्लिकाकर्षकुडवैरम्लीगुड़सिन्धुजन्मगोमूत्रैः।
तैलयुतोऽयं वस्तिः शूलानाहामवातहरः॥
वैतरणः क्षारवस्तिर्भुक्ते चापि प्रदीयते॥ १८॥
इति वैतरणवस्तिः।

मदनात् फलचेत्यु क्तत्वात् एवं मदनफलमप्यत्र प्रदीयते। अतएव चक्रटीऽप्याह —"गोमूत्रस्य पलान्यष्टौ द्वे गुड़ाम्लिकयोः पले। कर्षञ्च शतपुष्पायास्तथार्द्धं सैन्धवस्य च। मदनस्य फलञ्चैकं खजेन सुविलोड़ितम्। वस्त्रपूतं सुखोष्णञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः। वातविट्सङ्गमानाहं मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम्। शूलोदावर्त्तगुल्मादीन् सद्यो हन्यात् प्रयोजितः। गोमूत्रवस्तिरित्येष विज्ञेयः शोधनः परः। हितः क्षाराक्ते दत्तः शुद्धे तु तैलसंयुतः। बलवर्णकरः पुंसामग्निसन्दीपनः परम्" इति। अस्मादेव वचनात् गोमूत्रवस्तिरित्यपि संज्ञान्तरमस्य बोध्यम्। तथा निरामत्वे तु तैलमपि देयं तैलञ्च पलमानं बोध्यम्। तदुक्तमायुर्वेदसारे—"अष्टौ पलानि मूत्रस्य गुड़स्य तु पलद्वयम्। मदनस्यैकफलं दत्त्वा मिश्रार्द्धं सैन्धवस्य च। कर्षं शताह्वाऽम्लिं युक्ताक्त्वा तैलपलान्वितम्। क्षारवस्तिरिमं सिद्धं वातोदावर्त्तनाशनम्" इति। इदानीं क्षारवस्तेः पत्रिका लिख्यते ; सैन्धवचूर्णक १, शतपुष्पाकल्क क १, गोमूत्र पल ८, सुपिष्टास्थिरहितपक्वतिन्तिड़ीफल पल १, पुराणगुड़ पल १, सुपक्वमदन गो १, निरामवाते पक्वतैल पल १। एतत् सर्वं पूर्ववन्मर्दयित्वा वस्त्रपूतं कृत्वा कदुष्णीकृत्य देयम्। [इति क्षारवस्तिः] ॥ १७॥

वैतरणवस्तिमाह पलमम्लीत्यादि।—अम्लिकर्षपलम्। अम्लीति तिन्तिड़ीफलम्। पलादिमानञ्च क्रमात् अम्लीगुड़ादिषु योज्यम्। कुड़वोऽत्र द्रवद्वैगुण्यादष्टौ पलानि, इंधन्तैलपलमिति व्यवहरन्ति वृद्धाः। अत्रापि मदनफलमेकं देयमित्याहुः। इयमपि वैतरणोक्तमात्रा एकपुटकस्यैव ज्ञेया। अत्र तण्डुलपीड़ायां वस्तिद्वयमिदं युक्ते-

अथ पिच्छिलवस्तिः—

बदर्यैरावतीशेलुशाल्मलीधन्वनाङ्कुराः।
क्षीरसिद्धाः सुसिद्धाः स्युः सास्राः पिच्छिलसंज्ञिताः॥
वाराहमाहिषौरभ्रवैडालैणेयकौक्कुटम्।
सद्यस्कमसृगाजं वा देयं पिच्छिलवस्तिषु॥ १९॥
चरकादौ समुद्दिष्टा वस्तयो ये सहस्रशः।
व्यवहारो न तैः प्रायो निबद्धा नात्र तेन ते॥ २०॥

वस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायु-
र्बलाग्निमेधास्वरवर्णकृच्च।
सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनाम्
निरत्ययः सर्वगदापहश्च॥ २१॥

इति निरूहाधिकारः।

दधि दीपन इत्यादौ वैतरण इत्यादि।—अत्यन्तशूलावस्थायां पीडायामावस्थिकमिदं विधानं ज्ञेयं न तु सार्वकालिकं सुखे निरूहस्यातिदीपनत्वात्। किन्तु भक्ते चारवस्तिं प्रयच्छेत्; वैतरणस्तु चरत्येव। एतदपि दुर्बलविषयमेव ज्ञेयं, तदुक्तं—"भोजयित्वाथ सायाह्ने दुर्बलस्य प्रशस्यते। अथ चेद् बलवान् जन्तुरभुक्तापि तदा क्वचित्" इति। [इति वैतरणवस्तिः] ॥ १८ ॥

पिच्छिलवस्तिमाह बदरीत्यादि।—सुश्रुतस्य। ऐरावती नागबला, शेलु श्लेष्मातकः; धन्वनो धामनीति प्रसिद्धस्य वृक्षः। एषामङ्कुरा अभिनवपल्लवाः। अत्र द्रव्यप्रमाणेनैव भाग। सर्वे भागा अजस्यैवाहुः। सास्राः सरक्ताः। रक्तश्च येषां स्यात् तानाह वराहेत्यादि।—एतेषां शोणितं सद्यस्कमेव वस्तौ देयं, सद्यस्कैरदि-त्यैर्वस्तिरिति चरकाभिधानात्। अथच वस्तिर्यथोक्तद्रव्यमानेनैव कार्यः। मात्रा चास्या द्वैमासिकवस्तिवत्, सर्वे निरूहवस्तिवदित्याहुः। [इति पिच्छिलवस्तिः] ॥१९॥

इदानीं चरकाद्युक्तानामन्येषां वस्तीनामभिधाने उपपत्तिमाह चरकादावि-त्यादि।—प्राय इति वचनात् तेऽप्यवस्थायां प्रयोज्या इति सूचयति॥ २०॥

वस्तिसामान्यगुणानाह वस्तिरित्यादि।—सर्वगदापह इति मिलितसर्वदोषापहः किं वा वैदोषिकव्याधिहर इति चरकव्याख्या अन्यथाव्याख्याने तु सर्वे वातपित्तश्लेष्मानिला-

अथ नस्याधिकारः।

प्रतिमर्षोऽवपीडश्च नस्यं प्रधमनं तथा।
शिरोविरेचनञ्चेति नस्तःकर्म्म च पञ्चधा॥
ईषदुच्छिङ्घनात् स्नेहो यावान् वक्त्रं प्रपद्यते।
नस्तो निषिक्तस्तं विद्यात् प्रतिमर्षं प्रमाणतः॥ १॥
प्रतिमर्षस्तु नस्यार्थं करोति न च दोषवान्।
नस्तः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात् प्रातर्निशि च सर्व्वदा॥
न चोच्छिङ्घेदरोगाणां प्रतिमर्षः स दार्ढ्यकृत्॥ २॥

कुर्य्यादित्यनेन, तथा सर्व्वान् विकारान् शमयेदित्यनेन च न पौनरुक्त्यं स्यात्। इदमत्र सुश्रुतवचनं बोध्यं—"नरस्योत्तमसत्त्वस्य तीक्ष्णवर्त्तिं प्रयोजयेत्। मध्यं मध्यमसत्त्वस्य हीनसत्त्वस्य वै मृदुम्। अपि हीनक्रमं कुर्य्यान्न तु कुर्य्यादतिक्रमम्। विशेषात् सुकुमाराणां हीन एव क्रमो हितः" इति। २१।

इति निरूहाधिकारविवृतिः।

पञ्चकर्म्मपरिशिष्टं नस्यमाह प्रतिमर्ष इत्यादि। प्रतिमर्षलक्षणमाह ईषदित्यादि।—सुश्रुतस्य। ईषदुच्छिङ्घनादिति ऊर्द्ध्वश्वासक्षेपणात्। ननु चरके न चोच्छिङ्घेदित्युक्तम्, अत्र तु ईषदुच्छिङ्घनम्, उक्तमतो विरोधः? अत्र केचिदीषदुच्छिङ्घनमनुच्छिङ्घनमेवेति समादधति, अन्ये तु चरकोक्तप्रतिमर्षः स्वल्पप्रमाणोऽनुच्छिङ्घनः सार्व्वकालिको ज्ञेयः, अतएव तत्र प्रातर्निशि च सर्व्वदेत्युक्तम्, यस्तु सुश्रुतोक्तः स भूरिमात्रो, नासौ सार्व्वकालिक इत्यभिप्रेत्य प्रतिमर्षं ईषदुच्छिङ्घनं प्रत्याहुः। नस्तो निषिक्त इति नासापुटद्वये निषिक्तः; प्रमाणत इति परिमाणतः, परिमाणद्वारकमेतल्लक्षणमित्यर्थः॥ १॥

प्रतिमर्षकर्म्माह प्रतिमर्षस्त्वित्यादि।—चरकस्य। नस्यार्थमिति नस्यस्य स्नेहनशोधनरूपप्रयोजनद्वयम्। उक्तं हि—"स्नेहनं शोधनञ्चैव द्विविधं नस्यमुच्यते।" न च दोषवानिति व्यापत्तिकृत्। प्रकारान्तरेणापि प्रतिमर्षमात्रामाह नस्तः स्नेहाङ्गुलीमित्यादि।—चरकस्य। नस्त इति नासायां स्नेहाङ्गुलीमिति स्नेहपूर्णा-

निशाहर्भुक्तवान्ताहः स्वप्नाध्वश्रमरेतसाम्।
शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूष-प्रस्रावाञ्जनवर्चसाम्।
दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विबिन्दुकः ॥ ३ ॥
शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः।
अवपीड्य दीयते यस्मादवपीडस्ततस्तु सः ॥ ४ ॥
स्नेहार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां तथा।

द्रुतौ दद्यात्; एतेन स्नेहप्रमाणं सौतो यावान् स्नेहः पतति सैव प्रतिमर्षमात्रा। भवेदिति सर्वत्रैव सम्बन्धः। न च नावनादिवद्दोषोच्छ्रयं कर्त्तव्यमित्याह नचोत्क्लेद इत्यादि।—चरोगाणामित्यनेन मुख्यविषयत्वमस्योक्तम्। दार्ढ्यकृदिति दन्तशिरःकपालादिदार्ढ्यकृत् ॥ २ ॥

सर्वदेत्यस्यार्थमाह निशेत्यादि।—वाग्भटस्य। असौ प्रतिमर्षः बिन्दुद्वयपरिमितो निशादीनामन्ते सम्यक् वैद्येन योज्यः। निशान्त इति प्रातः; अहोऽन्त इति सायम्। सुश्रुतेऽपि कल्योत्थित इत्यनेन प्रातःकाल उक्तः। अध्वेति पथादिश्रमः। श्रमशब्देनाध्वव्यतिरिक्तो व्यायाम उच्यते। सुश्रुतेऽपि व्यायामान्तपरियान्तेनेत्युक्तम्। रेतःशब्देन रेतःक्षरणोपलक्षितव्यायाम उच्यते। प्रस्राव इति मूत्रोत्सर्गः; वर्चः पुरीषोत्सर्गः। एषु पञ्चदशसु कालेषु प्रतिमर्षदानप्रयोजनं वाग्भटेनैवोक्तमनुसन्धेयं तद्यथा—"निशाहर्भुक्तवान्ताहःस्वप्नाध्वश्रमरेतसाम्। शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूषप्रस्रावाञ्जनवर्चसाम्। दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विबिन्दुकः। पञ्चसु स्रोतसां शुद्धिः क्लमनाशस्त्रिषु क्रमात्। दृग्बलं पञ्चसु ततो दन्तदार्ढ्यं मरुच्छमः॥" निशाहर्भुक्तवान्ताहःस्वप्नेषु पञ्चसु प्रतिमर्षदानात् स्रोतसां शुद्धिर्भवति। त्रिष्विति अध्वश्रमरेतःसु क्लमनाशः स्यात्। शिरोऽभ्यञ्जनादिषु वर्चोऽन्तेषु तु प्रतिमर्षदानात् दृग्बलं स्यात्; ततोऽनन्तरं दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य चान्ते योजितः प्रतिमर्षः क्रमात् दन्तदार्ढ्यं तनुते वायोः प्रशमनं करोतीत्यर्थः॥ ३ ॥

अवपीडमाह शोधन इत्यादि।—चरकस्य। अथ संशमनमित्यवपीडस्य कर्मोक्तमिति, तत् पुनरिह स्तम्भन एवान्तर्भवति ॥ ४ ॥

नस्यमाह स्नेहार्थमित्यादि।—ग्रीवास्कन्धोरसां स्नेहार्थमित्यन्वयः। नस्यशब्दो नस्यपर्य्यायः; नासाभ्यां दीयत इति नस्यम्, नासाशब्दात् शरीरावयवत्वात् यत्-

सनाथं दीयते कैश्चो नभागन्धोऽत्र वर्तते ॥ ५ ॥
नभस्य चैत्रिकस्याय दैयास्त्वष्टौ तु विन्दवः ।
प्रत्येकशो नभकयोर्नृणामिति विनिश्चयः ॥
गृलिव पाणिगृलिव मावास्निस: प्रकीर्तिता: ॥
हारिं गहिन्दप्रथाव भूमिरित्वभिधीयते ।
दे मूलो पाणिगृलिय देयाव कुगमेनरै: ॥ ६ ॥

[illegible]

तैलं कफे च वाते च केवले पवने वसाम्।
दद्यान्नस्तः सदा पित्ते सर्पिर्मज्जा समारुते ॥ ७ ॥
ध्मापनं रेचनचूर्णो युञ्ज्यात्तं मुखवायुना।
षडङ्गुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ॥
स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥ ८ ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहैर्वा तैः प्रसाधितैः।
शिरोविरेचनं दद्याद् रोगेषु तेषु बुद्धिमान् ॥
गौरवे शिरसः शूले जाड्ये स्यन्दे गलामये।
शोथगण्डक्रिमिग्रन्थि-कुष्ठापस्मारपीनसे ॥ ९ ॥
स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य प्राक्कृतावश्यकस्य च।
निवातशयनस्थस्य जत्रूर्द्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ॥

इदानीं तस्मिन् दोषे यः स्नेहः प्रयोज्यस्तमाह तैलमित्यादि।—चकारात् वातकफसंसर्गे च तैलं देयमित्यर्थः। केवल इति निरावरणे वाते; मज्जा तु समारुते वाते॥ ७ ॥

प्रधमनमाह ध्मापनमित्यादि।—वाग्भटस्य। रेचन इति शिरोविरेचनद्रव्यकृतः किंवा देहस्रोतोविशोधन इत्यर्थः। स इति चूर्णः। चूर्णत्वादिति सूक्ष्मस्रोतोऽनुसारित्वादित्यभिसन्धिः। एतच्च प्रधमनं पूर्वं प्रतनुवन्मो महा शिरो-दिष्यपि तदन्यवस्तारगिडो विधिर्बोध्यः ॥ ८ ॥

शिरोविरेचनमाह शिरोविरेचनेत्यादि।—शिरोविरेचनद्रव्यैरिति अपामार्ग-बीजादिभिर्वा: कल्कीकृतैर्द्रव्यमिश्रितैरेतत्साधितैः स्नेहैर्वा इत्यर्थः। अस्य च मात्रायं सिद्धसारो यथा—"चत्वारो बिन्दवः षड्वा तथाष्टौ वा यथाबलम्। शिरो-विरेचने योज्या ऊर्द्ध्वजत्रुविकारिणाम्" इति। जाड्यं जीवादिमान्द्यः; स्यन्दो-ऽभिष्यन्दरोगः। पीनस इति पुराणपीनसे ॥ ९ ॥

येन विधिना शिरोविरेचनं कर्त्तव्यं तदाह स्निग्धेत्यादि।—वाग्भटस्य। प्राक्कृतावश्यकस्य चेति प्राक् पूर्वं कृतमावश्यकम् अवश्यकरणीयं मलमूत्रविसर्ग-मुखधावनादिकं [illegible] जत्रूर्द्ध्वमिति ग्रीवामूलादिकं स्वेदयेत् पुनरित्यनेन

पथ्यत्वानन्तरं

नेत्र एव स्थितं दोषं इत्यर्थः

अथोत्तानोर्द्ध्वदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते।
किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्द्धनि नामिते।
नासापुटं विधायैकं पर्य्यायेण निषेचयेत्॥
उष्णाम्बुतप्तं भेषज्यं प्रणाड्या पिचुना तथा।
दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्द्दयेत्॥
शनैरुच्छिङ्घ्य निष्ठीवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः।
आ भेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत्॥ १०॥
स्नेहं विरेचनस्यान्ते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया।
त्र्यहात् त्र्यहाच्च सप्ताहं स्नेहकर्म समाचरेत्॥
एकाहान्तरितं कुर्य्याद्रेचनं शिरसस्तथा॥ ११॥

उत्सर्गसिद्धपञ्चकर्माङ्गभूतस्वेदापेक्षया भिन्न एव नस्याव्यवहितपूर्वकाले पुनः स्वेदः कर्त्तव्य इति बोधयति। किञ्चिदुन्नतपादस्येति चरकेऽपि पादोन्नतत्वमुक्तम्। पर्य्यायेणेति क्रमेण न त्वेकदा। उष्णाम्बुतप्तमिति उष्णाम्बुयोगादुष्णाम्बुवाष्पेण वा तप्तम्। प्रणाड्येति नस्यनलिकया; पिचुनेति तूलकेन। आदिशब्दात् ग्रीवा-ननादीनां ग्रहणम्। पार्श्वयोरिति वामदक्षिणनासापुटयोः; आभेषजक्षयादिति छेदः; भेषजनिःसरणपर्य्यन्तं शनैरुच्छिङ्घ्य निष्ठीवेदित्यर्थः। एवमुक्तपरिपाट्या द्वारद्वयं त्रयं वा दोषापेक्षया अधिकमपि नस्यं कुर्य्यादित्यर्थः। नस्ये क्रियमाणे यदि नस्यस्य सम्यक्प्रयोगेण मूर्च्छा स्यात् तदा शिरः परित्यज्य शीततोयेन सेचनं कार्य्यम्। अतएवैतदनन्तरं वाग्भटे यथा—"मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत् परिहरन् शिरः" इति॥ १०॥

शिरोविरेचनस्यानन्तरीयं विधिमाह स्नेहमित्यादि।—वाग्भटस्य स्नेहमिति स्नेहनस्यम्। स्नेहनस्यं रेचननस्यञ्च कियन्तं कालं कया परिपाट्या कुर्य्यादित्याह त्र्यहात् त्र्यहादित्यादि।—एकैकदिनमन्तरीकृत्य सप्ताहमन्तरितदिनानि वर्जयित्वा स्नेहनस्यम्, शिरसो विरेचनन्तु एकाहान्तरितं कुर्य्यात्। तेन यस्मिन् यस्मिन् दिने स्नेहनस्यं न दीयते तस्मिन् तस्मिन्नेव दिने रेचननस्यं देयमित्यर्थः। एतेन कस्मिन् दिने स्नेहः, अपरस्मिन् दिने शिरोविरे[illegible]रतोऽपरत्वे इति शिरविरेचनान्तं स्नेहनस्यं भवति। एकाहान्तरि[illegible] उक्तं हि सु॰ कार्य्यं ह्येतु-

सम्यक्‌स्निग्धे सुखोच्छ्वास-स्वप्नबोधाक्षिपाटवम् ॥ १२ ॥
रूक्षेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्द्धशून्यता।
स्निग्धेऽतिकण्डूर्गुरुता प्रसेकारुचिपीनसाः॥ १३ ॥
सुविरिक्तेऽक्षिलघुतावक्त्रस्वरविशुद्धयः।
दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामतातिविरेचिते ॥ १४ ॥
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम्।
भुक्तभक्तशिरःस्नात स्नातुकामस्रुतास्रजाम् ॥
नवपीनसरोगार्त्त-सूतिकाश्वासकासिनाम्।
शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथानार्त्तवदुर्दिने।
अन्यत्रात्ययिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

न्तर्गतेन द्व्यन्तरमपि ज्ञेयम्, तथा सप्ताहमित्युपलक्षणं तेन पक्षादिकमपि दोषाद्य-पेक्षया ज्ञेयम्। उक्तं हि—"एकान्तरं द्व्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः। सप्ता-हन्तु परं ज्ञेयं विश्रान्तस्य पुनः पुनः। त्र्यहं पक्षाहमथवा सप्ताहं वा सुयन्त्रितम्। पर नत्वाहमूर्द्धन्तु नयाहात् सात्म्यतां व्रजेत्" इति ॥ ११ ॥

सम्यक्‌स्निग्धलक्षणमाह सम्यगित्यादि।—वाग्भटस्य। सुखशब्दः उच्छ्वासादिना प्रत्येकं सम्बध्यते। अक्षीतीन्द्रियोपलक्षणम्; अक्षपाटवमिति वा पाठः; तन्त्रान्तरे प्रसादश्चेन्द्रियाणामित्युक्तम् ॥ १२ ॥

असम्यक्‌स्निग्धलक्षणमाह रूक्ष इत्यादि।—वाग्भटस्य। रूक्ष इत्यसम्यक्‌स्निग्धे। अतिस्निग्धलक्षणमाह स्निग्ध इत्यादि।—वाग्भटस्य। अतिस्निग्ध इत्यन्वयः। प्रसेक इति कफप्रसेकः ॥ १३ ॥

स्नैहिकनस्यस्य सम्यग्योगादीनभिधाय रेचननस्यस्यापि तानाह सुविरिक्त इत्यादि।—वाग्भटस्य। क्षामता शुष्कद्रव्यधातुता ॥ १४ ॥

येषां नस्यं न विधेयं तानाह तोयेत्यादि।—वाग्भटस्य। तोयादिकं पीतं यैस्ते तथेति आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः। अनार्त्तवदुर्दिने हेमन्तशिशिरयो-र्मेघव्याप्तेऽह्नि। अन्यत्रात्ययिके व्याधाविति आत्ययिके च व्याधौ नस्यैकसाध्ये निर्दिष्टानामपि नस्यं विधेयमेवेत्यर्थः। नैषां नस्यं प्रयोजयेदिति श्लोकपाद-चतुष्टयं ... दशः ॥ १५ ॥
।—अधिकम्,
इति नेत्र पत्र

न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ।
न चोनद्वादशे धूमः कवलो नोनपञ्चमे ॥
न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ।
आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ॥ १६ ॥

इति नस्याधिकारः ॥

समाप्तश्च पञ्चकर्माधिकारः ॥

अथ धूमपानाधिकारः ।

प्रायोगिकः स्नैहिकश्च धूमो वैरेचनस्तथा ।
कासहरो वामनश्च धूमः पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥

इदानीं यस्मिन् वयसि नस्यं न विधेयं तदाह न नस्यमित्यादि ।—वाग्भटस्य । ऊनसप्ताब्द इति एकवर्षमारभ्य षष्ठवर्षपर्यन्तम् इति प्रतिमर्शव्यतिरिक्तं नस्यं न प्रयोज्यं सप्तमवर्षात् प्रभृति तु विधेयमेवेत्यर्थः । उक्तं हि कृष्णात्रेयेण—"सप्तवर्षमुपादाय नस्यकर्म चतुर्विधम्" इति । अतीताशीतिवत्सर इति एकाशीतीत्यादौ निषेध्यं प्रस्तावात् निषेध्यधूमकवलादीनप्याह न चोनद्वादश इत्यादि ।—ऊनद्वादश इति एकवर्षमारभ्य एकादशवर्षपर्यन्तम्; एवं वक्ष्यमाणेऽपि ज्ञेयम् । शुद्धिरिति वमनविरेचने । प्रतिमर्शस्तथा वस्तिरिति सर्वकालमेव विधेय इत्याह आजन्मेत्यादि ॥ १६ ॥

इति नस्याधिकार-विवृतिः ।

समाप्ता च पञ्चकर्माधिकार-विवृतिः ।

नस्यवत्प्रायःप्रयोज्यत्वसाधर्म्यात् पञ्चसंख्यासामान्याच्च नस्यानन्तरविधेयत्वाच्च नस्यानन्तरं धूममाह प्रायोगिक इत्यादि ।—प्रायोगिक इति नित्यपेयधूमस्य संज्ञा । प्रयोगः सतताभ्यासः, तद्विषयको धूमः प्रायोगिकः । स्नेहाय प्रभव[illegible] स्नैहिकः । दोषविरेचनाद्वैरेचनिकः । कासं हरतीति कासहृत् [illegible] हि मुख[illegible]ीति वामनः । यद्यपि चरके प्रायोगिकस्नैहिकवैरेचनिकभेदात् [illegible] न उक्तस्तथापि

ऋजुत्रिकोषफलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ।
वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥
सार्द्धस्त्र्यंशयुत: पूर्णो ह्रस्व: प्रायोगिकादिषु ।
नेत्रे कासहरे त्र्यंशहीन: शेषे दशाङ्गुल: ॥ २ ॥
क्षौमपत्रैर्वर्त्तिकां कृत्वा शरीगर्भां विशोषिताम् ।
विगर्भामग्निसंप्लुष्टां कृत्वा धूमं पिबेन्नर: ।
वक्त्रेणैव वमेद्धूमं नस्तो वक्त्रेण वा पिबन् ।
उर:कण्ठगते दोषे वक्त्रेण धूममापिबेत् ॥
नासया तु पिबेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ॥ ३ ॥

प्रायोगिके कासहरम्, वैरेचनिके च वामनीयमनमांच परकसुश्रुतयोर्विरोध: परिहर्त्तव्य: ॥ १ ॥

धूमपानार्थं नलिकाविधानमाह ऋज्वित्यादि ।—ऋजु सरलम् । त्रिकोषफलितमिति त्रिभि: कोषैर्भिर्मिश्रै: समन्वितं [illegible] त्रिकोषफलितम् [illegible], तेन धूमेन नेत्रं व्यानधये भङ्ग: कार्य:, स च नलिकाग्रेण घटनीय इत्याहु: । कोलास्थ्यग्रप्रमाणितमिति यस्य नेत्रस्याग्रं कोलास्थिप्रवेशयोग्यं कार्यमित्यर्थ: । मूलं आग्राङ्गुष्ठप्रवेशयोग्यम् । यदाह वाग्भट:—"मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम्" इति । वस्तिनेत्रसमद्रव्यमिति वस्तिनेत्रे यथा तथा यदद्रव्यं सुवर्णरूप्यताम्रादिकम् । धूमभेदेन नेत्रमानभेदमाह सार्द्ध इत्यादि ।—सार्द्धोऽर्थ चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमित:, तेन प्रायोगिके धूमे सार्द्ध: उक्त: षट्त्रिंशदङ्गुल: । त्र्यंशयुत इति चतुर्विंशत्यङ्गुलस्य तृतीयोऽंशोऽष्टाङ्गुलम्, तेन युक्तो उक्त इत्यर्थ:, एतेन स्नैहिके द्वात्रिंशदङ्गुलं नेत्रमित्यर्थ: । वैरेचने तु पूर्णो चतुर्विंशत्यङ्गुलमित्यर्थ: । कासहरे पुनरंशहीनो उक्त: षोडशाङ्गुलमित्यर्थ: । शेष इति वामके ॥ २ ॥

इदानीं धूमपानार्थं नलिकामभिधाय धूमपाने यथा विधेयं तदाह क्षौमपत्रैरित्यादि ।—क्षौमपत्रैरिति [illegible] वर्त्तिकां कृत्वा धूमं पिबेत् । वर्त्तिकाकरणप्रकारमाह शरीगर्भामित्यादि । शरी शरपुष्पकाण्डि [illegible] ; एतेन पिष्टैर्भेषजै: शरीं प्रलिप्य वर्त्ति: कार्य्येति [illegible] इति नेत्र पर्य्यन्तमिति तां वर्त्तिं विशोष्य तत: शरीमाकृष्य विगर्भां कुर्य्यादि-

गन्धैरकुष्ठतगरैर्वर्त्तिः प्रायोगिकी मता ।
स्नैहिके तु मधूच्छिष्ट-स्नेहगुग्गुलुसर्जकैः ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैर्वर्त्तिर्वैरेचने मता ।
कासघ्नैरेव कासघ्नी वामनैर्वामनी मता ॥ ४ ॥
योज्या न पित्तरक्तार्त्ति-विरिक्तोदरमेहिषु ।
तिमिरोर्द्धानिलाध्मान-रोहिणीदत्तवस्तिषु ।
मत्स्यमद्यदधिक्षीर-क्षौद्रस्नेहविषाशिषु ।
शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ॥
रक्तपित्तान्ध्यबाधिर्य-तृण्मूर्च्छामदमोहकृत् ।

त्यर्थः । अग्निसंप्लुष्टामिति तां विगर्भां वर्त्तिं नेत्राये समारोप्य अग्निसंप्लुष्टां कृत्वा धूमं पिबेदित्यर्थः । एषा वर्त्तिरष्टाङ्गुला यवमध्यस्थूला परिणाहेनाङ्गुष्ठसम्मिता कर्त्तव्या । उक्तञ्च—"पिष्टा लिम्पेच्छरीशिफां तां वर्त्तिं यवसन्निभाम् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिकां कुर्य्यादष्टाङ्गुलसमां भिषक्" इति । धूमं पीत्वा धूमं कथं वमेदित्याह वक्त्रेणेत्यादि ।—नस्त इति नासिकया सार्वविभक्तिकस्तसिः । एवंप्रकारेण नासिका निपिध्यते, वक्त्रेणैव धूमं वमेत् न तु नासयेत्यर्थः । अत्र हेतुश्चरकेणोक्तो यथा—"प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषि" इति । वक्त्रधूमपान-नासाधूमपानयोर्विषयावाह उर इत्यादि ॥ ३ ॥

श्लैष्मिकीं वर्त्तिं कृत्वा, अतो वर्त्यं धूमौषधान्याह गन्धैरित्यादि ।—गन्धैरित्यगुर्वादिसुगन्धिद्रव्यैः । अकुष्ठतगरैरिति कुष्ठतगरवर्जितैः । कुष्ठतगरयोरतितीक्ष्णत्वेन मस्तुलुङ्गस्रावकत्वात् । उक्तञ्च शालक्ये—"नतकुष्ठे स्रावयतो धूमवर्त्तिं प्रयोजिते । मस्तुलुङ्गं विशेषेण तस्मात् ते नैव योजयेत्" इति । मधूच्छिष्टं सिक्थकं ; स्नेहोऽत्र घृतं वसा च, वसाघृतमधूच्छिष्टैरिति वचनात् । शिरोविरेचनैर्द्रव्यैरिति श्वेताज्योतिष्मत्यादिभिश्चरकोक्तैः । कासघ्नैरिति बृहतीकण्टकारीकदुकासमर्दादिभिः सुश्रुतोक्तैः । वामनैरिति स्नायुचर्मखुरशृङ्गादिभिः सुश्रुतोक्तैः ॥ ४ ॥

येषु धूमो न विधेयस्तानाह योज्या इत्यादि ।—वाग्भटेनाप्येवमुक्तं ... हि सुश्रु ...

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा तत्र शीतो विधिर्हितः।
एतद्धूमविधानन्तु लेशतः सम्प्रकाशितम्॥ ५॥
इति धूमपानाधिकारः॥

अथ कवलगण्डूषाधिकारः।

स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः।
पित्ते कट्वम्ललवणै रूक्षैः संशोधनः कफे॥
कषायस्वादुतिक्तैश्च कवलो रोपणो व्रणे॥ १॥
सुखं सञ्चार्यते या तु सा मात्रा कवले हिता।
असञ्चार्य्या तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्त्तिता॥
तावच्च धारणीयोऽयं यावद्दोषप्रवर्त्तनम्।
पुनश्चान्योऽपि दातव्यस्तथा चोद्रष्टतादिभिः॥ २॥

तनिवृत्तेणु। अकालातिपीतधूमयोर्दोषमाह एतदपीत्यादि।—अत्र पीतो वेति छेदः। धूमपानविधिचरकसुश्रुतादावतिप्रपञ्चः, अत्र तु ग्रन्थगौरवभयात् न संक्षेपेणोक्त इत्याह एतदित्यादि॥ ५॥

इति धूमपानाधिकारविवृतिः।

ऊर्द्ध्वगतदोषहरत्वसामान्यात् धूमाधिकारानन्तरं कवलगण्डूषाधिकारः प्रारभ्यते। तत्र कवलश्चतुर्विधो भवति यदाह सुश्रुतः—"चतुर्द्धा कवलः स्नैहो प्रसादी शोधनरोपणौ" इति। अतस्तेषां स्वरूपं निर्णयन्नाह स्निग्धोष्णैरित्यादि।—सुश्रुतस्य। यद्यपि तन्त्रान्तरे वैरेचनक्षयघ्नाभ्यां सह षड्विधत्वमेवोक्तं तथाप्यत्र संशोधने रेचनस्य, प्रसादने च क्षयघ्नस्यान्तर्भावान्न विरोधः। वाग्भटे तु कवलगण्डूषयोरपि चतुर्विधत्वमुक्तं, यथा—"चतुःप्रकारो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनौ। [illegible] शुद्धाव चिषु शोध्याश्चनादिषु। अन्तो व्रणघ्नः" इति॥ १॥
।—अथेत्यादि। [illegible] कवलगण्डूषयोर्भेदमाह सुखमित्यादि।—सुश्रुतस्य। असौ कवल[illegible]
[illegible]ति नैव पत[illegible]

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम्।
इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम्॥ ३॥
दाहतृष्णाव्रणान् हन्ति मधुगण्डूषधारणम्।
धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम्॥
तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परम्।
आशु क्षाराम्बुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम्।
मुखे हितं वातहरं तैलगण्डूषधारणम्॥ ४॥

इति कवलगण्डूषाधिकारः॥

अथाश्च्योतनाञ्जन-तर्पण-पुटपाकाधिकारः।

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्च्योतनं हितम्।
रुक्तोदकण्डूघर्षाश्रुदाहरागनिबर्हणम्॥

किञ्चित् कालं मुखे धारणीय इत्याह तावदित्यादि।—अत्र क्षौद्रं कफे कफपित्ते च। आदिशब्देन दुग्धादिकम्। यदाह सुश्रुतः—"एवं च केचित् क्षौद्ररसमूत्राम्ल-संयुताः। कषायोष्णोदकाभ्याश्च कवला दीयते हिताः" इति॥ २॥

कवलस्य सम्यक्योगलक्षणमाह व्याधेरित्यादि।—सुश्रुतस्य। अयोगातियोग-लक्षणमित्यतोऽनन्तरं यथा—"हीने जाड्यकफोत्क्लेशावरस्यमेव च। अति-योगान्मुखे पाकः शोषतृष्णारुचिक्लमाः" इति। एतच्च सामान्ययोगातियोगलक्षणं शोधनकवलस्येति भानुमतीप्रभृतयः। चक्रेण सम्यग्योगलक्षणविपर्ययेणैव अस-म्यग्योगलक्षणं सुधीभिरूहनीयमित्यभिप्रायेण अयोगातियोगलक्षणं नोक्तमिति॥ ३॥

दाहेत्यादि।—वाग्भटस्य। आशु शीघ्रम्। क्षाराम्बु यवक्षारजलम्। तैल-मिति तिलतैलम्॥ ४॥

इति कवलगण्डूषाधिकारविवृतिः।

पूर्वोक्तसद्वृत्तेऽश्च्योतनाधिकारमाह सर्वेषामित्यादि। दोषभेदेन त [illegible]-मित्यादि।—वाग्भटस्य। उष्णमितीषदुष्णम्। निवातस्थस्येत्यादौ प्रथमम् [illegible]ति

उक्तं [illegible]

उष्णं वाते कफे चोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः॥
निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम्।
शुक्तौ प्रलम्बयान्येन पिचुवर्त्त्या कनीनिके।
दश द्वादश वा बिन्दून् द्व्यङ्गुलादवसेचयेत्॥
ततः प्रमृज्य मृदुना चैलेन कफवातयोः।
अन्येन कोष्णपानीयप्लुतेन स्वेदयेन्मृदु॥ १॥
अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्रागदृङ्नाशायाक्षिसेचनम्।
अतिशीतन्तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः॥
कषायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु।
विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्रुतम्॥ २॥
अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रिते मले।
पक्वलिङ्गेऽल्पशोथार्त्तिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते॥

निर्मलपातोपलक्षणम्। अन्येनेति दक्षिणपाणिना। प्रलम्बयेति लम्बमानयेत्यर्थः। पिचुवर्त्त्या तूलकवर्त्त्या। कनीनिके नासिकादेशसन्निहितचक्षुषः कोणे। द्व्यङ्गुलादिति नेत्रकनीनिकस्योपरि। पिचुवर्त्तिं द्व्यङ्गुलमुत्तोल्य निवातप्रदेशस्थातुरस्य वैद्यो वामेन पाणिना लोचनमुन्मील्य मृदु यथा भवति तथा लोचनं स्वेदयेत। कफवातयोरिति वातकफयोः॥ १॥

अत्युष्णतीक्ष्णाश्च्योतनस्य तथा अतिशीतस्य च दोषमाह अत्युष्णेत्यादि। इदानीं बहुमात्रस्य तथाल्पमात्रस्य तथा अप्रस्रुताश्च्योतनस्य दोषमाह कषायेत्यादि।—वाग्भटस्य। कषायवर्त्मतामिति रक्तवर्त्मतां रूक्षवर्त्मतां वा। घर्षमिति करकरिकाम्। बहु इति बहुपरिमाणाश्च्योतनं कषायवर्त्मतादिकं कुरुते इति शेषः। अत्यल्पमाश्च्योतनं विकारवृद्धिं कुरुते। तथा अपरिस्रुतमित्यपूतमाश्च्योतनं संरम्भं शोथं कुरुते। यद्यपि सुश्रुते आश्च्योतनवत् सेकोऽप्युक्तः, यथा—"तर्पणः पुटपाकश्च सेकश्चाश्च्योतनाञ्जनम्" इति। तथापि वाग्भटमते आश्च्योतन एव सेकस्यान्तर्भावादविरोधः॥ २॥

आश्च्योतनानन्तरमञ्जनमाह अथेत्यादि।—अथेत्यानन्तर्ये। शुद्धतनोरिति कायशिरोविरेकाभ्याम्। नेत्रमात्राश्रिते मल इति नेत्र एव स्थिते दोष इत्यर्थः।

मन्दवर्णाश्रुरागेऽक्ष्णि प्रयोज्यं घनदूषिके ॥ ३ ॥
लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा।
अञ्जनं लेखनं तत्र कषायाम्लपटूषणैः।
रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्वादुशीतैः प्रसादनम् ॥ ४ ॥
दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ५ ॥
प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काललोहजा।
अङ्गुलीव सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने।
पिण्डो रसक्रिया चूर्णं त्रिधैवाञ्जनकल्पना।
गुरौ मध्ये लघौ दोषे तां क्रमेण प्रयोजयेत् ॥
अथानुन्मीलयन् दृष्टौ अन्तः सञ्चारयेच्छनैः।
अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥
अपेतौषधसम्बन्धं निर्वृतं नयनं यदा।
व्याधिदोषर्त्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा।
ऊर्द्ध्वं वर्त्मनि संगृह्य शोध्यं वामेन चेतरत् ॥ ६ ॥

पतिष्ठ चलैशालाक्यदोषहन्तृत्वमञ्जनस्योक्तम्। नैवावस्थिते दोषपाकमञ्जनमाचरे-दिति। तथा पक्वलिङ्गे पक्वाक्षिरोगलक्षणे सत्येवाञ्जनं प्रयोज्यम्। तदेव पक्व-लक्षणं कथं ज्ञातव्यमित्यत आह मन्दवर्णेत्यादि।—मन्दशब्दस्य शोथादिभिः प्रत्येकमन्वयः, एवं मन्दशब्दस्यापि वर्णादिभिः। सूचित इति ज्ञायते। दूषिका नेत्रपिञ्जोडका ॥ ३ ॥

अञ्जनस्य त्रैविध्यमाह लेखनमित्यादि।—वाग्भटस्य। अञ्जनमिति शेषः। एषां लक्षणमाह लेखनम्। तत्रेत्यादि।—तत्रेति त्रिषु लेखनादिषु मध्ये, पटु लवणं, पटूषणाम्लादिकषायादिभिर्द्रव्यैर्यदञ्जनं तल्लेखनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अञ्जनदानार्थं शलाकामाह दशाङ्गुलेत्यादि।—तन्त्रैव। मुकुलानना कुन्दजातीमल्लिकामुकुलमुखी ॥ ५ ॥

अञ्जनभेदेन शलाकाभेदमाह प्रशस्तेत्यादि।—काललोहः पाण्ड्वादिः। अथा

निशि स्वप्नेन मध्याह्ने पानाच्चोष्णगभस्तिभिः ।
अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्धितोत्पीडितद्रुताः ।
प्रातः सायञ्च तच्छान्त्यै व्यभ्रेऽर्केऽतोऽञ्जयेत् सदा ॥ ७ ॥
कण्डूजाड्येऽञ्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ।
तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते तु चूर्णं प्रत्यञ्जनं हिमम् ॥ ८ ॥
नाञ्जयेद्भीतवमित-विरिक्ताशितवेगिते ।
क्रुद्धज्वरिततान्ताक्ष-शिरोरुक्शोकजागरे ॥
अदृष्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।
अजीर्णेऽग्न्यर्कसन्तप्ते दिवास्वप्ने पिपासिते ॥ ९ ॥

द्वये तु चक्षुष्येव शरीरशलाका, तथा सुवर्णजा रूप्यजा च शलाका प्रशस्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥

निशीत्यादि ।—ननु विरेकं दुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदतीति तत् कथं सर्वं दिनं क्रमम्? नैवं; यतः विरेकं दुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदतीत्युच्यते सूक्ष्माभि-प्रायादिदं ज्ञातं, किंवा चक्षुश्छिद्रकफापेक्षया दिवाञ्जनं बोध्यम्; उक्तं हि— "चक्षुश्छिद्रकफात्री न [illegible] नष्टे । कामलश्चापि चाक्षुषे तीक्ष्णाञ्जनं प्रयो-जयेत्" इति । [illegible] इति [illegible] । ननु विरेकं दुर्बलं चक्षुरा-दित्यं प्राप्य सीदतीति [illegible] [illegible] प्राप्य [illegible] [illegible] सिद्धान्तः ? नैवं [illegible] तीक्ष्णत्वादतियोगेन दृष्टुपघातः स्यादिति ॥ ७ ॥

अञ्जने दत्तेऽपि यदि कण्डूजाड्यादिकं तिष्ठति तदा पुनरपि तीक्ष्णाञ्जनं धूमं वा [illegible] कण्डूजाड्य इत्यादि ।—[illegible] ।—यदि पुनस्तीक्ष्णाञ्जनविधा-नेन दाहः स्यात् तदा [illegible] कार्यमित्याह तीक्ष्णाञ्जनेत्यादि । – [illegible] [illegible] इति यदार्थे । प्रत्यञ्जनमिति तीक्ष्णाञ्जनप्रत्यनीकमञ्जनं मृदुशीतलमित्य-भिप्रायः ॥ ८ ॥

निर्वाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्द्धकाययोः।
काले साधारणे प्रातः सायं वोत्तानशायिनः॥
यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद्वहिः समाम्।
द्व्यङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत्॥
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलायितम्।
नक्तान्ध्यवात तिमिर-कृच्छ्ररोधादिके वसाम्॥ १०॥
आपक्ष्माग्रादथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः।
मात्रां विगणयेत्तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते॥
दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च।
शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्थेऽनिले दश।
पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत्॥
कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे निगालयेत्।

मात् ताभ्यां पक्षिणी यस्य तस्मिन्। अहष्टेऽर्कं इन्दुदिते जलादिश्च इत्याह; सुश्रुतेऽप्येवमेवोक्तम्॥ ९॥

एकाश्रयत्वादक्ष्यधिकारे तर्पणमाह निवात इत्यादि।—वाग्भटस्य। पाली-मित्यालवालम्। द्व्यङ्गुलोच्चया दृढामिति द्व्यङ्गुलोच्चया दृढां निबिडां यथा स्नेहो न स्रवतीत्यर्थः। यथास्वं सिद्धं सर्पिरिति तत्तद्दोषप्रत्यनीकद्रव्यपक्वमित्यर्थः। पात्रस्थं घृतं तप्तजलस्योपरि स्थापयित्वा प्रविलायितं द्रवीकृतमित्यर्थः। आवपेत् पूरयेत्। व्याधिविशेषे स्नेहविशेषमाह नक्तान्ध्येत्यादि।—वाग्भटस्य। अत्रापि यथास्वं सिद्धमित्यादि योज्यमित्यर्थः॥ १०॥

पूरणविधिमाह आपक्ष्माग्रपर्य्यन्तं पूरयेदित्यर्थः॥ अथ स्नेहेन चक्षुः पूरयित्वा कियन्तं कालं व्याप्य स्नेहं स्थाप्यमिति जिज्ञासायामाह अथेत्यादि।—अथ घृतावपनानन्तरं शनकैरुन्मेषं कुर्वतस्तस्य आवर्त्मस्य मात्रां विगणयेत्। मात्रा च लघ्वक्षरोच्चारणम्। तत्र वर्त्मस्थे व्याधौ शतमात्रां धारयेत् लघ्वक्षरशतोच्चारण-कालसमकालं व्याप्य स्नेहं धारयेत्। सन्धिगते तु व्याधौ त्रीणि शतानि। शुक्ल-मण्डलगते तु पञ्च शतानि। कृष्णमण्डलगते तु सप्त शतानि। दृष्टिमण्डले चाष्टौ।

पिबेच्च धूमं नेक्षेत व्योमरूपञ्च भास्वरम्॥
इत्थं प्रतिदिनं वाते पित्ते त्वेकान्तरं कफे।
सुस्थे च द्व्यन्तरं दद्यादातृप्तेरिति योजयेत्॥
प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम्।
तृप्ते विपर्ययोऽतृप्ते तृप्तेऽतिश्लेष्मजा रुजः॥ ११॥
पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्तेष्वेव पञ्चसु।
स वाते स्नेहनः श्लेष्मसहिते लेखनो मतः।
दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः॥ १२॥
बिल्वमात्रं पृथक् पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः।
उरुबूकवटाम्भोजपत्रैः स्निग्धादिषु क्रमात्।

मन्ये इत्यपिशब्दे एव, इत्यादिकमेव धारयेत्। धारणानन्तरञ्च यत् कार्य्यं तदाह कृत्वेत्यादि। वार्ममित्याद्यन्ते छिद्रं कृत्वा। व्योमेत्याकाशं नेक्षेत। भास्वरं रूपमग्न्यादिः। यच्च कर्म्म यस्मिन् दोषे यावद्दिनं कार्य्यं तदाह इत्थमित्यादि।—अत्र च दिनक्रमः चक्षुस्तर्पणपर्य्यन्तं योज्य इत्याह आतृप्तेरित्यादि। विपर्य्यय इत्यादि।—विपर्य्ययः प्रकाशाक्षमतादिवैपरीत्यम्। अतितृप्ते तु श्लेष्मजा रुजः कण्डूपैच्छिल्यादयः॥ ११॥

पुटपाकमाह पुटपाकमित्यादि।—वाग्भटस्य। पूर्वोक्तेष्विति तर्पणोक्तेषु रोगेष्वित्यर्थः। दोषादिभेदेन त्रिविधस्य पुटपाकस्य पृथक् पृथक् विषयमाह स वात इत्यादि।—स इति पुटपाकः स्नेहनो वाते हितः। श्लेष्मसहिते तु वाते लेखनः पुटपाको हित इति। दृग्दौर्बल्यादौ प्रसादनः पुटपाको हित इत्यर्थः। एतच्च पुटपाकत्रयं वैद्यैर्विधेय तथा वाग्भटेनोक्तम्, इह तु ग्रन्थविस्तारभयाच्छ्रेय न लिखितम्; किन्तु प्रयुक्तमिति मया लिख्यते। यथा—"भूयशः प्रसहानूपमेदो-मज्जवसामिषैः। स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत्। मृगपक्षियकृन्मांस-मुक्तायसाम्रसैन्धवैः। स्रोतोजशङ्खकाचैर्लेखनो मस्तुकल्पितैः। मृगपक्षियकृन्मज्जवसा-ज्यहृदयामिषैः। मधुरैः शृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादन इति॥ १२॥

पुटपाकत्रयस्य कल्पनामाह बिल्वेत्यादि।—मांसयुक्तं भेषजमानमपरोक्तञ्चैव-

वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः।
पचेत् प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम्।
नेत्रे तर्पणवद्युञ्ज्याच्छतं द्वे त्रीणि धारयेत्॥
लेखनस्नेहनान्त्येषु कोष्णौ पूर्वौ हिमोऽपरः।
धूमपोऽन्ते तयोरेव योगास्तत्र च तृप्तिवत्॥ १३ ॥
तर्पणं पुटपाकञ्च नस्यानर्हेण योजयेत्।
यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विगुणो हितभाग्भवेत्॥ १४ ॥

इत्याश्चोतनाञ्जन-तर्पण-पुटपाकाधिकारः॥

गोधादिर्व्वं तयोः फल्करूपयोः पिण्डः। पृथग्बिल्वमात्रमिति पलमात्रम्। एरण्डादिपत्रैः क्रमेण स्निग्धादिषु स्नेहादिपुटपाकेषु वेष्टयित्वा अनन्तरं मृदा लिप्तं प्रदीप्तैर्धवधन्वनगोमयैः पचेत्। क्रमादिति धवधन्वनगोमयैरित्यत्रापि योजयन्ति केचित्। तेन स्नेहनपुटपाके एरण्डपत्रेण वेष्टनम्, धवकाष्ठाङ्गारेण च पाकः। लेखने वटपत्रेण वेष्टनम्, धन्वनकाष्ठाङ्गारेण च पाकः। प्रसादने तु अम्भोजपत्रैर्वेष्टनम्, गोमयाग्निना च पाक इति। अग्न्याभमित्यग्निवर्णम्, एतच्च सम्यक्पाकज्ञानार्थमुक्तम्। तर्पणवद्युञ्ज्यादित्यनेन निर्वाते तर्पणोक्तविधिमत्राप्यतिदिशति। एतद्रसञ्च कियन्तं कालं नेत्रे धारयेदित्याह शतं द्वे त्रीणि धारयेत् लेखनस्नेहनान्त्येष्विति। एतच्च यथाक्रमं योज्यम्, तेन लेखनपुटपाके शतमिति मात्राशतं धारयेत्। स्नेहने तु द्वे मात्राशते; अन्त्य इति प्रसादने त्रीणि मात्राशतानि धारयेदित्यर्थः। पूर्वौ स्नेहनलेखनौ कोष्णौ; अपर इति प्रसादनो हिमः शीतलो योज्यः। धूमपोऽन्ते तयोरेवेति पूर्वयोः स्नेहनलेखनयोरेव अन्ते धूमपः स्यात्, न तु प्रसादनान्त इत्येवशब्दार्थः। योगास्तत्र च तृप्तिवदिति तर्पणवदित्यर्थः॥१३॥

तर्पणपुटपाकौ येषां न कार्य्यौ तानाह तर्पणमित्यादि।—नस्यानर्हं इति निषिद्धनस्यपुरुषे। इदानीं तर्पणपुटपाकविधानान्तरं यावन्ति दिनानि हितसेवनं कर्त्तव्यं तदाह यावन्तीत्यादि।—यावन्ति दिनानि व्याप्य तर्पणपुटपाकविधिः कृतः तद्द्विगुणानि दिनानि हितसेवी भूत्वा तिष्ठेदित्यर्थः॥ १४ ॥

इत्याश्चोतनाञ्जनतर्पण-पुटपाकाधिकार विवृतिः।

अथ शिराव्यधाधिकारः।

अथ स्निग्धतनुः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः।
प्रत्यादित्यमुखं स्विन्नो जानूच्चासनसंस्थितः॥
मृदुपट्टात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः।
अङ्गुष्ठगर्भमुष्टिभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत्॥
दन्तसम्पीड़नोत्कास-गण्डाध्मानानि चाचरेत्।
पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयेन्नरः॥
कन्धरायां परिक्षिप्य न्यस्यान्तर्वामतर्जनीम्।
एवमुत्थाप्य विधिना शिरां विध्येच्छिरोगताम्॥ १॥
विध्येद्धस्तशिरां बाह्वावनाकुञ्चितकूर्परे।
बद्ध्वा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणम्।
ऊर्द्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले॥ २॥

पूर्वन्तु नेत्ररोगे स्निग्धस्याज्येन पीतेन शिराव्यधः शस्तः स्यादित्युक्तम्, अत आश्च्योतनादिवत् शिराव्यधस्यापि नेत्ररोगहरत्वादनन्तरं शिराव्यधविधिर्वाच्यः। तत्र प्राधान्यात् प्रथमं शिरोगतशिराव्यधे कर्त्तव्ये शिरोत्थापनप्रकारमाह अथेत्यादि। —वाग्भटस्य। आदित्याभिमुखं लक्षीकृत्य, जानूच्चासनसंस्थित इति उपविष्ट इत्यर्थः। मृदुना पट्टेनात्तौ गृहीतौ बद्ध इति यावत् केशान्तौ यस्य स तथा। जानुनि स्थापितं कूर्परं कफोणिद्वयं येन स तथा। मुष्टिभ्यां मन्ये ग्रीवाधमन्यौ प्रपीडयेत् तथा दन्तसम्पीड़नादीनामन्यतममाचरेत्, आर्त्त इति शेषः। दन्तैर्दन्तानां पीड़नं दन्तपीडनम्; उत्कासः कास एव; गण्डाध्माने वायुना मुखपूरणं, तदुक्तं—"कर्त्तुं पुरुषस्य वायुना मुखं पूरयेत्" इति। तथा नरः परिचारकजनः इतर इति पृष्ठदेशे स्थित्वा एनमातुरं यन्त्रयेत्। किं कुर्वन् यन्त्रयेदित्याह—वस्त्रं कन्धरायां ग्रीवायां परिक्षिप्य तस्य मध्ये स्वकीयवामतर्जनीं न्यस्यारोप्य वस्त्रमावेष्ट्य पीडयेदिति॥ १॥

विध्येदित्यादि।—वाग्भटस्य। अनाकुञ्चितः कूर्परः कफोणिर्यस्य। किं

पादे तु सुस्थितेऽधस्तात् जानुसन्धेर्निपीड़िते ।
गाढं कराभ्यामागुल्फं चरणे तस्य चोपरि ।
द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारूढ़े हस्तवत्ततः ।
बद्धा विध्येच्छिरामित्थमनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ।
तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यन्त्रमुपायवित् ॥
ततो व्रीहिमुखं व्यध्यप्रदेशे न्यस्य पीड़येत् ।
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु तलप्रच्छादितं भिषक् ॥ ३ ॥
वामहस्तेन विन्यस्य कुठारीमितरेण तु ।
ताड़येन्मध्यमाङ्गुल्याङ्गुष्ठविष्टब्धमुक्तया ॥ ४ ॥
मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम् ।
यवार्द्धमस्थ्नामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकाम् ॥ ५ ॥

कृत्वा विध्येदित्याह—सुखोपविष्टस्यातुरस्य अङ्गुष्ठगर्भितं मुष्टिं बद्धा मर्दयित्वा । पुनः किं कृत्वा ?—वेध्यप्रदेशादुपरि चतुरङ्गुले यन्त्रपट्टिकां शिरायमनार्थं पट्टिका वस्त्रादिपट्टी यद्वा ॥ २ ॥

पादगतशिराव्यधप्रकारमाह पादे इत्यादि ।—वाग्भटस्य । सुस्थित इत्यनेन विषमपादन्यासं निरस्यति । किंविशिष्टे पादे ?—जानुसन्धेरधस्तात् वेध्यस्य कराभ्यामागुल्फं गुल्फपर्यन्तं गाढं निपीडित इत्यर्थः । द्वितीये तु चरणे तस्य सुस्थितपादस्योपरि आरूढे सति । किंविशिष्टे द्वितीये चरणे ?—किञ्चित् कुञ्चिते । हस्तवत् ततो बद्धेति । यथा हस्ते वस्त्रादिकं बद्धा शिरां विध्येत् तथात्रापीत्यर्थः । एवमनुक्तेष्वप्यनुक्तप्रदेशेष्वपि यन्त्रं स्वबुद्ध्या कल्पयेदित्याह इत्थमित्यादि । व्रीहिमुखादिशस्त्रेण यथा शिराव्यधो विधेयस्तदाह तत इत्यादि । न्यस्यारोप्य अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां पीड़येदित्यन्वयः । तलप्रच्छादितमिति पीडन-क्रियाप्रदर्शनम्, तेन रक्तधारा [illegible] इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

कुठारिकया वेधनप्रकारमाह वामहस्तेत्यादि ।—इतरेण दक्षिणहस्तेन ताड़येदित्याह मध्यमाङ्गुल्येति । [illegible] पादौ अङ्गुष्ठेन विष्टभ्य मुक्तयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इदानीं शस्त्रद्वयं वर्णितं प्रदेशे [illegible] तदाह मांसले इत्यादि ।—मांसले

असम्यगस्रे स्रवति विल्वव्योषनिशानतैः ।
सागारधूमलवणतैलैर्दिह्यात् सिरामुखम् ॥
सम्यक् प्रवर्त्तते कोष्णैर्न तैलेन लवणेन च ॥
अयातो बलिनोऽप्यस्रं न प्रस्रावयेत् परम् ।
अतिस्रुतौ हि मृत्युः स्याद्दारुणा वानिलामयाः ॥
तत्राभ्यङ्गरसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ॥ ६ ॥
स्रुते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमाम्बुना ।
प्रक्षाल्य तैलप्लोताक्तं बन्धनीयं सिरामुखम् ।
अशुद्धं स्रावयेद्भूयः सायमह्न्यपरेऽपि वा ।
रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरेत् क्रियाम् ॥
लोध्रप्रियङ्गुपत्तङ्गमाषयष्ट्याह्वगैरिकैः ।
मृत्कपालाञ्जनक्षौममसीक्षीरीत्वगङ्कुरैः ॥
विचूर्णयेद्व्रणमुखं पद्मकादि हिमं पिबेत् ।
तामेव वा सिरां विध्येद्व्यधात्तस्मादनन्तरम् ॥
सिरामुखं वा त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ७ ॥

यद्देवं सिरां विध्येदिति शेषः । श्रोतोऽस्थमिति [illegible] प्रधानं पक्वाशि- [illegible] निपिबेत् [illegible] । [illegible] सिरां [illegible] [illegible] निष्पीडयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

असम्यगस्रे चिकित्सामाह [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । रक्तः [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

शेषमप्यस्रमार्थ्यं न चातिस्रुतिमाचरेत्।
हरेच्छृङ्गादिना शेषं प्रसादमथवा नयेत्॥
मर्महीने यथासन्नप्रदेशे व्यधयेच्छिराम्॥ ८॥
न तूनषोड़शातीत-सप्तत्यब्दस्रुतास्रजाम्।
अस्निग्धास्वेदितात्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम्॥
गर्भिणी-सूतिकाजीर्ण-पित्तास्रश्वासकासिनाम्।
स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु॥
नायन्त्रितां शिरां विध्येन्न तिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम्।
नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात्॥ ९॥
नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम्।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृगग्निर्विशेषेण च रक्षणीयः।
नरो हिताहारविहारसेवी मासं भवेदाबललाभतो वा॥१०॥

व्यधात् प्रसादनमन्तरमिति पूर्वव्यधसमीपोर्द्धभागे। शिरामुखमिति विद्धशिरामुखम्॥ ६॥ ७॥

दुष्टमपि रक्तं न निःशेषं स्रावयेदित्याह शेषमपीत्यादि।—शेषमिति दुष्टशोणितशेषम्। प्रसादमथवा नयेदिति प्रसादनलेपनादिना। शिरा हि दुष्टा एव वेध्याः; नत्वदुष्टाः। उक्तं हि—"अदुष्टा न वेध्याः" इति। यत्र प्रदेशे तु वेध्यशिरा न दृश्यते कार्यं तत्र शिराव्यधः कार्यं इत्याह मर्महीन इत्यादि।—वागभटस्य। अत्र व्यध्यशिराणामदर्शन इति शेषः। अतएवैतस्मात् पूर्वं वागभटे यथोक्तानामदर्शन इत्युक्तम्। यथासन्नदेश इति यत्र देशे व्यध्यशिरा न दृश्यते तत्र समीपदेशे वा अन्याः शिरा या दृश्यते ता एव वेध्या इत्यर्थः। मर्महीन इति मर्मवर्जिते॥८॥

येषां शिराव्यधो न कार्यस्तानाह न त्वित्यादि।—वागभटस्य। अन्यत्रात्ययिकाद्गदादिति आत्ययिके तु व्याधौ एष्वपि कालेषु शिराव्यध्यैवेत्यर्थः॥ ९॥

रक्तस्रावानन्तरं यद्विधेयं तदाह नात्युष्णेत्यादि।—अनवस्थितासृगिति अस्थिरस्तम्॥ १०॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतशक्तिवेगम् ।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ११ ॥

इति शिरोव्याधाधिकारः ॥

अथ सुस्थाधिकारः ।

दिनाचारविधिः—

ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्तिष्ठेत् सुस्थो रक्षार्थमायुषः ।
शरीरचिन्तां निर्वर्त्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥
प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥
नाद्यादजीर्णवमथु-श्वासकासज्वरार्दितः ।
तृष्णास्यपाकहृन्नेत्र-शिरःकर्णामयी च तत् ॥
सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत् ।
पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्रावणार्थं रसाञ्जनम् ।
ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत् ॥ १ ॥

इदानीं शोधितादर्शनेऽपि निरुजत्वज्ञानार्थं लक्षणमाह प्रसन्नेत्यादि ।—वेगः पुरीषादीनाम् ॥ ११ ॥

इति शिरोव्याधाधिकार विवृतिः ।

इदानीमातुरहितचिकित्सामभिधाय सुस्थवृत्तमाह ब्राह्मे इत्यादि ।—ब्राह्मो मुहूर्त्तो रात्रेः पश्चिमयामस्य शेषनाडिकाद्वयम् । शरीरचिन्ता मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकरणम् । तत इति शौचविधेरनन्तरं दन्तपवनं भक्षयेदिति । दन्ताः पूयन्ते अनेनेति दन्तपवनं दन्तकाष्ठम् भुक्त्वा चेति भोजनानन्तरमपीत्यर्थः । दन्तकाष्ठं येन विधिना तदाह नाद्यादिति । दन्तपवनमित्यन्वयः । सुवीरा नाम नदी तद्भव-

ताम्बूलं क्षतपित्तास्र-रूक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ।
विषमूर्च्छामदार्त्तानामपथ्यञ्चापि शोषिणाम् ॥
अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ।
शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥
वाद्याभ्यङ्गः कफग्रस्त-कृतसंशुद्ध्यजीर्णिभिः ॥ २ ॥
शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्य्यार्था बलवर्द्धनी ।
देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥ ३ ॥
वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तां त्यजेत् ।
उद्वर्त्तनं तथा कार्य्यं ततः स्नानं समाचरेत् ॥
उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिषेको बलावहः ।
तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषोः ॥ ४ ॥
स्नानमर्दितनेत्रास्य-कर्णरोगातिसारिषु ।

कृष्णं सौवीराञ्जनम् । तल्लक्षणं यथा—"वल्मीकशिखराकारं भङ्गे नीलोत्पलद्युति । सौवीराञ्जनमित्युक्तं आयुर्वेदार्थचिन्तकाः" इति । नित्यं प्रत्यहम् । अत्र प्रसरावाष्टरात्रकृष्णसूत्राम्रस्रावं नियतदर्शनार्थम्, तेन दोषकालमपेक्ष्य सर्वावस्थे अहर्हश कर्त्तव्यं स्रावणाञ्जनमिति । रसाञ्जनमिति दार्वीक्वाथसमुद्भव इत्यर्थः ॥ १ ॥

निषिद्धताम्बूलानाह ताम्बूलमित्यादि ।—तमित्यभ्यङ्गम् ॥ २ ॥

शरीरेत्यादौ ।—देहस्य तेन मनोव्यायामं मन्त्रचिन्तनादिकं निरस्यति । संख्याता इति संज्ञिता या च चेष्टाभिमता ; एतेन भारवहनाद्या अनिष्टादिकार्य्यवशात् क्रियमाणा चेष्टा निरस्यति । मात्रया तां समाचरेदिति मात्रा चार्द्धशक्तिः । यदाह वाग्भटः—"अर्द्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः" इति । अर्द्धशक्तिलक्षणं यथा—"कक्षे ललाटे ग्रीवायां स्कन्धे नासाङ्गसन्धिषु । स्वेदः सञ्जायते यत्र बलार्द्धं तं विनिर्दिशेत् ॥ ३ ॥

निषिद्धव्यायामानाह वातेत्यादि ।—तेनैवेति उष्णाम्बुना उत्तमाङ्गस्य मस्तकस्य सेकः केशचक्षुषोर्बलं हरतीति बलहृत् ॥ ४ ॥

आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ ५ ॥
नीचरोमनखश्मश्रु-निर्मलाङ्घ्रिमलायनः ।
स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेशो निर्मलाम्बरः ॥
धारयेत् सततं रत्नं सिद्धमन्त्रमहौषधीः ।
सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युगमात्रदृक् ॥
निशि चात्ययिके कार्य्ये दण्डी मौली सहायवान् ।
जीर्णे हितं मितञ्चाद्यान्न वेगानीरयेद्बलात् ॥
न वेगितोऽन्यकार्य्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ।
दशधा पापकर्माणि कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥
काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ।
आत्मवत् सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् ॥
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।
नक्तन्दिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति ।
दुःखभाङ्न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ॥ ६ ॥

इति दिनाचारविधिः ॥

निषिद्धस्नानान्याह स्नानमित्यादि।—अङ्घ्री पादौ, मलायनानि गुदोपस्थानि, तानि निर्मलानि यस्य। निर्मलाम्बर इत्यत्र अनुल्वणोज्ज्वल इति वाग्भटे पठ्यते अनत्यर्थोऽनुज्ज्वल इत्यर्थः। युगं हस्तचतुष्टयम्। आत्ययिके अवश्यकर्त्तव्ये। वेगानिति मूत्रपुरीषादिवेगान्, ईरयेदिति उदीरयेत्। वेगित इति सञ्जातमूत्रपुरीषादिवेगः। दशधा पापकर्माणीति। उक्तञ्च—"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः। परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्॥ पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः। असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुष्टयम्॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम्" इति। अविसंवादीति न पूर्वापरविरुद्धम्, पेशलं मधुरम्, काल इति यथोचितसमये। आत्मन इत्यादौ।—परेषां न समाचरेदिति परेषां प्रतिकूलानि अनिष्टानि न समाचरेत्। [illegible] न भवेदित्याह आत्मन इत्यादि। आत्मनः [illegible] आत्मावस्था-

ऋतुचर्य्या—

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः।
शिशिरश्च वसन्तश्च ग्रीष्म-वर्षा-शरद्धिमाः॥
बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः।
सेवितातो हिमे स्निग्धस्वाद्वम्ललवणान् रसान्॥
गोधूमपिष्टमाषेक्षु-क्षीरोत्थविकृतीः सुराः।
नवमन्नं वसां तैलं शौचकार्य्ये सुखोदकम्।
युञ्ज्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्वदा॥ ७॥
प्रावाराजिनकौषेय-प्रवेणीरौरवास्तृतम्।

दित्यर्थः। किंवा चात्मनो यानि प्रतिकूलानि अनिष्टानि तानि परेषामपि नाचरे-दिति। नक्तमित्यादि।—कथम्भूतस्य कीदृशस्य मम पापं कुर्वतः पुण्यं कुर्वतो वा इदं परिहरतो वा सम्प्रति नक्तं दिनानि यान्ति एवं नित्यं सन्निहितस्मृतिर्यः पुरुषो भवति स दुःखभाङ् न स्यात्; यथादेवं सर्वदा स्मरन् पुरुषो दुःखहेतुतया दुष्कृतं त्यजति, सुखहेतुतया च सुकृतमन्विच्छति इत्यर्थः॥ ५। ६॥

इति दिनाचारविधि विवृतिः।

पारिशेष्यादृतुचर्य्यारूपं सुस्थहितमाह मासैरित्यादि।—षडृतव इति शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-वर्षा-शरद्धेमन्ता इत्यर्थः। यद्यपि शिशिरादिचतुत्रयमुत्तरायणत्वेन प्रशस्तत्वादग्रे चोद्दिष्टं तथापि बलहरिमकर्षत्वेन प्राशस्त्यात् प्रथमं हेमन्तविधिमाह बलिन इत्यादि।—बलिन इत्यनेन प्राणिबलस्याग्निबलहेतुत्वं दर्शयति। उक्तं हि माघकाव्ये—'मध्याह्नतादभिप्रायात् शीतः शीतैर्बलं बलात्। अग्निरग्नेश्च धातूनां नाग्निं नाम्यती कृताम्" इति। किंवा बलिन इत्युपजयवतः। शीतसंरोधादिति कुम्भकारपचनपङ्क्तिपन्यायात् शीतेन बहिरनिर्गच्छच्छरीरोष्मणो रोधात्। रसानिति औदकानूपमांसरसान्। कोद्दशान्?—स्वाद्वम्ललवणद्रव्यसंस्कारात् स्वाद्वम्ललवणान्। उक्तं हि चरके—"तस्मात् तुषारसमये स्वाद्वम्ललवणान् रसान्। औदकानूपमांसानां मेध्यानामुपयोजयेत्" इति। माषस्थाने मांसेति पाठो वाग्भटपुस्तके नास्ति, टीकायाञ्च न व्याख्यात इति॥ ७॥

उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत्॥
अङ्गारतापसन्तप्त-गर्भभूवेश्मनि प्रियाम्।
पीवरोरुस्तनश्रोणीमालिङ्ग्यागुरुचर्चिताम्॥ ८॥
अयमेव विधिः कार्य्यः शिशिरेऽपि विशेषतः।
तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यञ्चादानकालजम्॥ ९॥
कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्कांशुतापितः।
हत्वाग्निं कुरुते रोगांस्ततस्तत्र प्रयोजयेत्॥
तीक्ष्णं वमननस्यादि कवलग्रहमञ्जनम्।
व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं शौचकार्य्यं सुखोदकम्॥
स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः।
पुराणयवगोधूम-क्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक्॥
प्रपिबेदासवारिष्ट-सीधुमाध्वीकमाधवान्।
वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम्॥
गुरूष्णस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत्॥ १०॥

प्रावारैरित्यादि। —प्रावृतस्य। प्रावारो गुरुप्रावरणं कम्बलादि। अन्ये तु प्रावारः कार्पासलोमजद्वयजनीयम्। अजिनं मृगचर्म्मलोमशं चर्म्म। कौषेयं क्रिमिकोषोद्भववस्त्रम्। प्रवेणी शौणी, अन्ये तु प्रवेणी गुणोत्तरप्रावारो वस्त्रविशेष इत्याहुः। कौरवो वस्त्रभेद इति केऽपि, अन्ये तु कार्पासवस्त्रमेवेत्याहुः; चरके कौरवस्थाने कुथकेति पठ्यते, कुथकस्तु चित्रकम्बलः। उष्णस्वभावैर्लघुभिरिति नेपालककम्बलमृदुरल्लकपट्टादिभिः। [illegible] शयनं भजेदित्यत्र अङ्गारेत्यादि।—अङ्गारतापेन सन्तप्तं यत् गर्भगृहं गृहमध्यगृहं तथा भूगृहञ्च। चरकेऽप्युक्तं—"शीते भूगर्भशीलगृहमध्यगृहं तथा" इति॥ ८॥

उक्तविधिं शिशिरेऽतिदिशति अयमेवेत्यादि। अत्रैव हेतुमाह तदेत्यादि॥ ९॥

वसन्तविधिमाह कफ इत्यादि।—शुक्रं भरितं पूर्व्वसञ्चितमित्यर्थः। काननानीति पुष्पफलप्रदानम्, यौवनं प्रकाशः। माध्वीकं मधुकृतं मद्यम्; अन्ये तु माध्वीकमिति पठित्वा मृद्वीकारसोद्भवं मद्यमिति व्याचष्टे। माधवो मधुपरिकृत आसवः।

मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः।
स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम्॥
शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः।
घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम्।
मध्याह्ने चन्दनार्द्राङ्गः स्वप्याद्धारागृहे निशि॥
निशाकरकराकीर्णे प्रवाते सौधमस्तके।
निवृत्तकामो व्यजनैः पाणिस्पर्शैः सचन्दनैः।
सेव्यमानो भजेतास्यां मुक्तामणिविभूषितः॥
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्च वर्जयेत्॥ ११॥
भूबाष्पान्मेघनिस्यन्दात् पाकादम्लाज्जलस्य च।
वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः॥
भजेत् साधारणं सर्वमुष्मणस्तेजनञ्च यत्।
आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं कृतान् रसान्॥

अनुभवेदित्यनेन शेषमथवार्थे स्त्रीकं मैथुनमनुजानाति, वसन्तस्यादानमध्यत्वादिति भावः। गुर्विंत्यादौ—अन्नस्थाने उष्णं व्यपपाठः॥ १०॥

ग्रीष्मविधिमाह मयूखैरित्यादि।—मयूखैरिति किरणैः स्नेहं पेपीयते अत्यर्थं पिबति। ग्रीष्मेऽम्लत्वादुष्णत्वाच्च मद्यं न पेयमित्युत्सर्गः। यद्यपि सात्म्यानानुत्यागेन सात्म्यत्यागजा रोगा भवन्ति अत्र किं प्रतिविधेयमित्याह अल्पं वा सुबहूदकं वा पेयमिति। मध्याह्न इत्यादि।—धारागृह इति छेदः। निशीति परेण सम्बध्यते। वर्जनीयमाह लवणेत्यादि॥ ११॥

वर्षाविधिमाह भूवाष्पादित्यादि। भूवाष्पं प्रभावादेव दोषत्रयकोपनम्। अन्ये तु पित्तस्य इत्याहुः। मेघनिस्यन्दः शैत्याद्वातकफजनकः; अम्लपाकता च स्वभावतः पित्तकरी। अग्निबले क्षीणे इत्यनेन अग्निमान्द्यमपि त्रिदोषकोपनमिति दर्शयति। अग्निमान्द्यम् अपाकाम्लपाकाभ्यां कफपित्तकारिधातुपोषकरसानुत्पादनाद् धातुक्षयेण वातकारि। एतेन वर्षासु अग्निमान्द्येन वातादिकोपः; वातादि-

स्वादून् निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान् ।
शरद्वसन्तयो रूक्षं शीतं घर्मघनान्तयोः ॥
अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यथा ।
नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥ १२ ॥
ऋतोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः ।
तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ॥
इत्यृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ।
उपशेते यदौचित्यादोकसात्म्यं तदुच्यते ॥
देशानामामयानाञ्च विपरीतं गुणं गुणैः ।
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितञ्चाद्यमेव च ॥
तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्त्तते ।
अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् ॥

एतं पयतिक्तकषायादिकम्। क्वथितं पय इति शृतं दुग्धम्। प्रदोषे चेति चकारो-ऽवधारणे प्रदोष एवेत्यर्थः। वर्षाशीतमाह तुषारेत्यादि। ऋतुभेदे रसानाह शीत इत्यादि।—वाग्भटस्य। शीत इति हिमशिशिरयोः। स्वादून् शीतमिति स्वाद्वम्ल-लवणरसान्। स्वादूनिति कटुतिक्तकषायानिति। शरद्वसन्तयोरित्यादौ अभेदिमा-र्गेन पूर्वोक्ते नान्वयः। अतः अन्यदिति। हेमन्तशिशिरयोस्तु विपरीतमिति स्निग्ध, उष्णानुपानं भोजयेदित्यर्थः। नित्यमिति सर्वदा सर्वेषां षण्णां रसानामभ्यासः कार्य्यः। एवञ्च सति शीते वर्षासु स्वाद्वम्लेत्यादि यदुक्तं तद्विरुध्यत इत्यत आह स्वस्वाधिक्यमित्यादि।—यस्मिन् यस्मिन् ऋतौ यो रसः सेव्यत्वेनोक्तः तस्याधि-क्यमात्रं तद्वचनस्य तात्पर्य्यमिति भावः। १२।

ऋतोरित्यादि।—पूर्वर्त्तोरन्त्यमाद्यन्त्यमित्सप्ताहं तथा परऋतोराद्यमानं प्रथमसप्ताहमिति समाहृत्यं ऋतुसन्धिरित्यर्थः। क्रमादिति न सहसा त्यागसेवने विधेयः। अत्र हेतुर्वाग्भटेनैवोक्तो यथा—"असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात्" इति। सात्म्यत्यागादसात्म्यमेव भवेदित्यर्थः। उपसंहरति इत्युक्तमित्यादि। ऋतुसात्म्यमुक्त्वा ओकसात्म्यमाह उपशेते इत्यादि।—उप शेते सुखयति अपथ्यमपि विकारं न जनयति। इत्याह चीत्यादिदेशा-

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा।
स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ १४ ॥

इत्यातुरचर्या सुखाधिकारश्च ॥

गौडाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्र-
नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात्।
भानोरनु प्रथितलोध्रवलीकुलीनः
श्रीचक्रपाणिरिह कर्तृपदाधिकारी ॥ १५ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगा-
नत्रैव निक्षिपति केवलमुद्धरेद्वा ।
भट्टत्रयत्रिपथवेदविदा जनेन
दत्तः पतेत् सपदि मूर्द्धनि तस्य शापः ॥ १६ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

तस्याधिकारी ; तथा पात्रमिति मन्त्री ; ईदृशो यो नारायणदासः तनयः, सुनय इति नीतिमान्, अन्तरङ्गादिति सम्बन्धान्तरङ्गपदविकात् भानोरनु नारायणस्य तनय इति योज्यः तेन भानोरनुज इत्यर्थः । विद्याकुलसम्पन्नो हि भिषगन्तरङ्ग इत्युच्यते । लोध्रबलीकुलीन इति लोध्रबलीसंज्ञक-दत्तकुलोत्पन्नः ॥ १५ ॥

य इत्यादौ ।—सिद्धयोग इति वृन्दकृतसंग्रहस्य संज्ञा, तल्लिखितयोगमपेक्ष्याधिका ये च सिद्धयोगा अत्र संग्रहे उक्तास्तानधिकयोगान् तत्रैव सिद्धयोगे निक्षिपति, तथा यो वा तानधिकसिद्धयोगानितः संग्रहादुद्धरेत् दूरीकुर्य्यात्, तस्य मूर्द्धनि ईदृशेन पुंसा दत्तः शापः पतेत् । कीदृशेन पुंसा ?—भट्टत्रयत्रिपथवेदविदा । कारिका वृहट्टीका चन्द्रटीकेति भट्टत्रयम्, त्रिपथवेदः ऋग्यजुःसामरूपः, तद्विदा ॥ १६ ॥

असद्व्याख्यानतमसा सुच्छन्नं चक्रसंग्रहम् ।
प्रकाशयितुमस्माभिर्निर्मिता तत्त्वचन्द्रिका ॥

आसीत् सभायां शिखरेश्वरस्य सभ्यप्रतिष्ठः किल साहिसेनः ।
वाचोविलासे कविसार्वभौमं विजित्य यः प्राप यशःसमुद्रम् ॥
काकुत्स्थसेनस्तनयस्ततोऽभूत् ततोऽपि लक्ष्मीधरसेननामा ।
तस्मादभूदुद्धरणस्तनूजस्तस्मादनन्तस्तनयोऽस्य जज्ञे ॥
मालञ्चिकाग्रामनिवासभूमेर्गौडावनीपालभिषग्वरस्य ।
अनन्तसेनस्य सुतोऽवधत्ते टीकामिमां श्रीशिवदाससेनः ॥
टीकाग्रपूर्वैर्विहिताः सुदर्शा ये वा गुरुभ्योऽधिगता मयापि ।
धन्यास्तु तेऽमी तदलं श्रमेण टीकां तरन्ति श्रमशाश्च धीराः ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचिता तत्त्वचन्द्रिका समाप्ता ॥

परिशिष्टम् ।

कफान्वितवायोर्लक्षणम् ।

प्राक्सञ्चितं यस्य कफाग्रजालमन्वेति भूयः प्रबलः समीरः ।
तेनाऽऽवृतस्तं प्रविधाय रूक्षं कुर्य्यात् प्रदेशेऽस्य विकारवृन्दम् ।
त्वक्स्फोटनं पाणिपदीचणानां दाहोऽतिशोषो वदनस्य शोषः ।
शूलप्रदेशेष्वतिविस्मयं भ्रान्तिर्मुखोद्गारमनल्पनष्टः ।
ऐश्वर्य्यमानस्मयवाविपाको क्षुदामपिन्ता रुचिमाद्यभङ्गम् ।
निद्राक्षयं मूत्रपुरीषबद्धं ततःप्रवेशो गमनेऽप्यशक्तिः ।
श्लेष्मान्वितोऽयं कथितः समीरणः करोति नानागदवृन्दमेवः ।

रतिकागदः ।

यावच्च हृष्यति पुष्पं यावद् वा शीरयोऽभेदः ।
गतान् प्रजायिनो विद्यान् मामा नष्टा दशेन तु ।
तस्मिन् यो जायते व्याधिः रतिकागदः स स्मृतः ।

समाप्तः ।